

પ્રવેશક	[૭]
સંપાદકીય	[૯]

ખંડ પહેલો

અનુભાવના

૧. અનુભાવના	૩
૨. વિવેચનનો ઉદ્ભવ	૧૭
૩. વિવેચકનો કાર્યપ્રદેશ	૨૦
૪. વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા	૨૪
૫. અર્વાચીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કૌતુકરાગ	૩૭
૬. રસ, સૌન્દર્ય અને આનંદ	૫૪
૭. સાહિત્યમાં વિષયબોધ અને બોધનું 'ફલ'	૬૦
૮. રસના સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતા	૬૪
૯. સાધારણીકરણ	૬૬
૧૦. રસવૃત્તિની સ્વતંત્રતા	૭૭
૧૧. સૌન્દર્યની ઉપાસના	૮૦
૧૨. પ્રકૃતિસૌન્દર્યના અનુભવમાં મર્યાદા	૮૫
૧૩. દ્વિલોત્તમ કવિતાભતિ	૮૮
૧૪. કાવ્યનો દેહ-સંખ્યામેળ	૯૧
૧૫. અવાસ્તવનું અમૃત	૯૫
૧૬. ભક્તિકાવ્યમાં પ્રતિરૂપ	૯૯
૧૭. બોધક કાવ્યમાં પ્રતિરૂપ	૧૦૩
૧૮. ગદ્યનો જન્મ—રૂપાળું અને રમણીય ગદ્ય	૧૦૭
૧૯. સાહિત્યનું આન્તર ઉપાદાન	૧૧૪
૨૦. લલિત વાર્ત્તમય પ્રબન્ધની સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો કેટલે અંશે સંતોષી શકે ?	૧૨૨
૨૧. જીવનમાં સાહિત્યનું સ્થાન	૧૨૫
૨૨. આધુનિક સાહિત્યનાં થોડાંક પરિબળો	૧૨૮
૨૩. સાહિત્ય અને પ્રગતિ	૧૩૦
૨૪. આધુનિક જગતમાં લેખકની જવાબદારી	૧૩૩
૨૫. રસપરામર્શશક્તિની વિકાસક્ષમતા ને સામાજિકની તટસ્થતા	૧૩૬
૨૬. બે વ્યાખ્યાઓ	૧૪૩

ખંડ બીજો

અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

૧. ઉપોદ્ધાતં	૧૪૭
૨. દુર્ગારામ તથા નર્મદ [પહેલું વ્યાખ્યાન]	૧૫૨
૩. નર્મદ અને નવલરામ [બીજું વ્યાખ્યાન]	૧૬૦
૪. ધર્મશોધક ચિન્તનપ્રવાહ [ત્રીજું વ્યાખ્યાન]	૧૭૫
૫. વેદાન્તી વિચારધારા [ચોથું વ્યાખ્યાન]	૧૮૬
૬. જ્ઞાનન્દશંકર [પાંચમું વ્યાખ્યાન]	૨૨૧

ખંડ ત્રીજો

સમીક્ષા - લેખો

૧. અખામાં પ્રવેશ	૨૩૩
૨. રામાયણ :	૨૪૯
૩. ' સ્વસ્તીચંદ્ર 'નાં કેટલાંક પ્રભાવક તત્ત્વો	૨૫૩
૪. જ્ઞાનભાસ કે સૌન્દર્યભાસ ?	૨૫૯
૫. મહિલાલનું તત્ત્વજ્ઞાન	૨૬૨
૬. આદિવચન	૨૬૬
૭. અશો નરથુમ્મની ગાથાઓ	૨૬૯
૮. અર્વાચીન સાહિત્યમાં રાગ	૨૭૩
૯. ઇતિહાસ દિગ્દર્શન	૨૭૭
૧૦. વિવેક અને સાધના	૨૮૧
૧૧. સહકારી વિઠ્ઠલાનું શ્રીમાચિદ્ર	૨૮૪
૧૨. નવી શુજરાતી વાચનમાળા	૨૮૯
૧૩. પાયાની કેળવણી તરફ પ્રયાણ	૨૯૨
૧૪. પત્રમ પુષ્પમ	૨૯૭
૧૫. હૃદયંગમ સ્મરણચિત્રો	૩૦૦
૧૬. ઠંઠનાં મોતી	૩૦૬
૧૭. બિન્દી	૩૧૧
૧૮. નવીન કવિતા	૩૧૫
૧૯. નવી પ્રયોગશક્તી કવિતા	૩૨૨
૨૦. પ્રો. ઠાકોરનાં બે દાખ્યો	૩૨૭
૨૧. પનથટ	૩૩૪
૨૨. ઉત્પાનશ્રી	૩૪૬
૨૩. સુકુમાર કવિતા	૩૪૮

૨૪. સૌહાર્દી	૩૫૨
૨૫. અલકા	૩૫૪
૨૬. મર્મર	૩૫૬
૨૭. ચક્રવાક	૩૫૯
૨૮. ઉપામાં ઉગેલાં	૩૬૧
૨૯. મદાલસા	૩૬૪
૩૦. મૃત્યુ	૩૬૭
૩૧. નાટ્યસ્પર્શ	૩૬૯
૩૨. સુમંગલા	૩૭૨
૩૩. મહાચેતા કાઠંબરી	૩૭૬
૩૪. ગંગાયસુના	૩૮૦
૩૫. નરખંડા	૩૮૩
૩૬. અક્ષયપાત્ર	૩૮૪

ખંડ ચોથો

શ્રી. વિશ્વભાઈ: જીવનચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

૧. જીવનપરિચય	ચશવંત શુક્લ	૩૮૯
૨. વિશ્વભાઈની મૈત્રી	કાલિદાસ દેસાઈ	૪૦૩
૩. બે સુખદ પ્રસંગો	રતન માર્શલ	૪૦૬
૪. આપણા શુરુ	કુંજવિહારી મહેતા	૪૧૧
૫. કેળવણીકાર તરીકે	ચન્દ્રવદન શાહ	૪૧૫
૬. વિવેચનની સાધના	ઉમાશંકર ભેશી	૪૨૩
✓ ૭. સાહિત્યનો પહેરેગીર	કાકા કાલેલકર	૪૫૭

*

પરિશિષ્ટ

૧. ભાવનાનું સન્માન (સન્માનસમારભનો સક્ષિપ્ત અહેવાલ)	૪૬૧
૨. સંગૃહીત લેખો : પ્રકાશન વર્ષ	૪૬૬

સૂચિ

૧. નામસૂચિ	૪૬૮
૨. શબ્દસૂચિ	૪૭૬

ખંડ બીજો

અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

૧. દિયોદધાત	૧૪૭
૨. દુર્ગારામ તથા નર્મદ [પહેલું વ્યાખ્યાન]	૧૫૨
૩. નર્મદ અને નવલરામ [બીજું વ્યાખ્યાન]	૧૬૦
૪. ધર્મસોધક ચિન્તનપ્રવાહ [ત્રીજું વ્યાખ્યાન]	૧૭૫
૫. વેદાન્તી વિચારધારા [ચોથું વ્યાખ્યાન]	૧૯૯
૬. આનન્દશંકર [પાંચમું વ્યાખ્યાન]	૨૨૧

ખંડ ત્રીજો

સમીક્ષા - લેખો

૧. અપ્પામાં પ્રવેશ	૨૩૩
૨. રામાયણ	૨૪૯
૩. 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં કેટલાંક પ્રભાવક તારવો	૨૫૩
૪. જ્ઞાનબાણ કે સૌન્દર્યબાણ ?	૨૫૯
૫. મહિલાલુખું તત્ત્વજ્ઞાન	૨૬૨
૬. આક્રિયચન	૨૬૬
૭. અયો જરુરુરની ગાથાઓ	૨૬૯
૮. અર્વાચીન સાહિત્યમાં રાસ	૨૭૩
૯. કલિદાસ દિગ્દર્શન	૨૭૭
૧૦. વિવેક અને સાધના	૨૮૧
૧૧. સહકારી વિકસાનું ત્રીમાસિક	૨૮૪
૧૨. નવી શુભરાત્રી વાચનમાળા	૨૮૯
૧૩. પાયાની કેળવણી તરફ પ્રયાણ	૨૯૨
૧૪. પુનમ પુનમ	૨૯૭
૧૫. હૃદયગમ સ્મરણચિત્રો	૩૦૦
૧૬. કંદર્પનાં મોતી	૩૦૬
૧૭. લિન્ડી	૩૧૧
૧૮. નવીન કવિતા	૩૧૫
૧૯. નવી પ્રયોગક્ષત્રી કવિતા	૩૨૨
૨૦. ડૉ. ઠાકોરનાં લેખો	૩૨૭
૨૧. પદ્મદ	૩૩૪
૨૨. દુષ્યાનથી	૩૪૬
૨૩. શુક્રમાર કવિતા	૩૪૮

૨૪. સૌહાર્દી	૩૫૨
૨૫. અલકા	૩૫૪
૨૬. મર્મર	૩૫૬
૨૭. ચક્રવાક	૩૫૮
૨૮. ઉવામાં ઉગેલાં	૩૬૧
૨૯. મદાલસા	૩૬૪
૩૦. પ્રત્યૂષ	૩૬૭
૩૧. નાટ્યસ્પર્શ	૩૬૯
૩૨. સુમંગલા	૩૭૨
૩૩. મહાચેતા કાઠંબરી	૩૭૬
૩૪. ગંગાયમુના	૩૮૦
૩૫. નરબંકા	૩૮૩
૩૬. અક્ષયપાત્ર	૩૮૪

ખંડ ચોથો

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ: જીવનચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

૧. જીવનપરિચય	યશવંત શુક્લ	૩૮૯
૨. વિષ્ણુભાઈની મૈત્રી	કાલિદાસ દેસાઈ	૪૦૩
૩. બે સુગઢ પ્રસંગો	રતન માર્શલ	૪૦૬
૪. આપણા ગુરુ	કુંજવિહારી મહેતા	૪૧૧
૫. કેળવણીકાર તરીકે	ચન્દ્રવદન શાહ	૪૧૫
૬. વિવેચનની સાધના	ઉમાશંકર ભોશી	૪૨૩
✓ ૭. સાહિત્યનો પહેરેગીર	કાકા કાલેલકર	૪૫૭

*

પરિશિષ્ટ

૧. ભાવનાનું સન્માન (સન્માનસમારભનો સહિત અહેવાલ)	૪૬૧
૨. સંગૃહીત લેખો : પ્રકાશન વર્ષ	૪૬૬

મૂચિ

૧. નામસૂચિ	૪૬૮
૨. શબ્દસૂચિ	૪૭૬

ત સ વી રો ની સૂચિ

૧. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	પરેલા પાના સામે
૨. વિષ્ણુભાઈ—કાકા કાલેલકર સાથે	પા. ૧૪૫ સામે
૩. વિષ્ણુભાઈ—શ્રી રામનાગાયણ પાઠક સાથે	પા. ૧૪૫ સામે
૪. દિલ્હીના સાહિત્યસંમેલનમાં વિષ્ણુભાઈ	પા. ૧૬૦ સામે
૫. વિષ્ણુભાઈ—વ્યાખ્યાતા તરીકે	પા. ૧૬૦ સામે
૬. પિતા, માતા, વિષ્ણુભાઈ—યુવાન વયે	પા. ૨૩૩ સામે
૭. કુટુંબીજનો સાથે	પા. ૨૪૦ સામે
૮-૯. વિષ્ણુભાઈ—શ્રીમતી તાગમમતીબેન	પા. ૩૬૫ સામે
૧૦-૧૩. સન્માન સમાર્પણની તસવીરો	પા. ૪૧૨-૧૩ સામે

✽

મુખપૃષ્ઠનું ચિત્રાંકન : શ્રી. રજની વ્યાસ

✽

પ્રવેશક

સરતને કર્મભૂમિ બનાવી ચાર દાયકાથી નિષ્ઠાપૂર્વક વિધાની ઉપાસના કરી રહેલ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી એમના નિકટના સંપર્કમાં આવનાર મિત્રો અને સહકાર્યકરોમાં વિષ્ણુભાઈ તરીકે સુપરિચિત છે. એમની વિક્રતા માટે સોને આદર છે. એમના મમતાળુ ને સૌજન્યશીલ સ્વભાવથી તેમ જ સૌમ્ય ને સંવેદનશીલ પ્રકૃતિથી સૌ એમના તરફ આકર્ષાય છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓએ પણ એમની પાસેથી પ્રેરણા ને હાંફ મેળવ્યાં છે; હજીય મેળવે છે. ગૂજરાતમાં ને વિશ્વે કરીને સરતના સંસ્કારી જનસમાજમાં એમના જીવન - ચિંતનની મીઠી સૌરભથી પ્રભાવિત થનારાનું વર્ણન ધણું મોટું છે.

વિધુભાઈએ સાઠ વર્ષ તો સને ૧૯૫૯ ની ૪ થી જુલાઈએ પૂરાં કર્યાં. પરંતુ અમને ખ્યાલ ન રહ્યો. એમની સાથે એસનારા જ મોડા જમ્યા. પશ્ચિમી નિમિત્તે વિધુભાઈનું બહુમાન કરવાનો વિચાર ૧૭-૭-૧૯૬૦ ને રોજ મળેલી મિત્રમંડળીમાં પહેલી વાર રજૂ થયો. સૌએ તે એક અવાજે વધાવી લીધી, અને સન્માન સમિતિની રચના થઈ.

દ્રેક સમયમાં જ સમિતિએ કાર્યક્રમની રૂપરેખા નક્કી કરી. ગૂળ આશય તો યુ. શ્રી. વિષ્ણુભાઈ પ્રત્યેનો આપણો આદરભાવ વ્યક્ત કરી કૃતકૃત્ય થવાનો હતો. આથી સમિતિએ (૧) શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરને પ્રમુખપદે જાહેર સન્માન સમારંભ યોજવાનું, (૨) ગૂળરાતના વિદ્વાનો વિષ્ણુભાઈના વ્યક્તિત્વની યદુવિધ પહેલોનો પરિચય કરાવી શકે તથા એમણે સાહિત્ય-ચિંતનક્ષેત્રે કરેલા અર્પણની સમીક્ષા કરી શકે એ હેતુથી પંડિત સુમલાલજીના અધ્યક્ષપદે એક સલા રાખવાનું, ને (૩) એમની અનેક સાહિત્યકૃતિઓમાંથી વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરીને ભવિષ્યના વિદ્યાર્થી માટે સંદર્ભ ગ્રંથની ગરજ સારે એવા એક ગ્રંથનું સંપાદન કરવાનું નક્કી કર્યું.

ઉપરની યોજના પ્રમાણે પશ્ચિમી સન્માન સમિતિ વતી આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં મને ધણી આનંદ થાય છે. 'ઉપાયન' શબ્દ જરા અપરિચિત છે ખરો; પરંતુ તે અમને બહુ ઔચિત્યપૂર્ણ લાગ્યો છે. પશ્ચિમીતના પૂર્વ પ્રસંગે આગાસ વર્ષ સુધી અક્ષર-આદાધના કરનાર ગુરુદેવ પાસે જઈને પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કરના વિદ્યાર્થી નાનીશી ભેટ ધરે એવી આ એક અતિ અદ્ય, પરંતુ આપણા હૃદયના આર્દ્ર ભાવોના પ્રતીકરૂપ ભેટ આજે સુ. વિષ્ણુભાઈને ચરણે ધરીને આપણે સૌ કૃતાર્થ બનીએ છીએ.

આ અથ તૈયાગ કરવામાં સમિતિ અનોડ નયિતઓનો સહકાર મેળવવા સાચાશાળી બની છે સૂરતના પાય વિદ્વાન અધ્યાપકોએ આ અથનું નળાદનકાર્ય સ્વીકારીને સમિતિને નયિત બનાવી છે મૂક જોવાનું સહેજ કટાળાલગ્ન કામ શ્રી જયન્ત પાદક, શ્રી જયન્ત પટેલ અને શ્રી વલ્લભદાસ અક્કડે ખૂબ નિયમિત રીતે, ઝડપથી ને ખતથી કરું છે અથસૂચિ તૈયાગ કરવાનું પણ સપાદક મેં સદરૂં સ્વીકારી લીધું છે એમાં ખડમાં સમાયેલા લેખો ખૂબ જહેમત લઈને તૈયાગ કરનાર લેખકમિત્રોએ એના વડે અથનું મૂલ્ય વધાર્યું છે. મુખપૃષ્ઠની મનોહર, લાવડાણી કલાકૃતિ તૈયાર કરવામાં અમદાવાદના કલાકાર શ્રી જીની વ્યામે, શ્રી વામુદેવ રમાર્ત સાથે મળીને, ઘણા પરિશ્રમ દેડ્યો છે તથા સમગ્ર સુરોહિત, એમ છપાયેલી તસવીરોની સુધક રચના, આકર્ષક સુદૃષ્ટ, ઇલાઈ પાછળ ચિદ્રહત કલાકારનો હાથ ચોખ્ખો વર્તાય છે બધું એના સમયમાં ભારે જહેમત ઉભી પોતાની નિવ કલા-સૂત્ર વડે અથને નુગોહિત કરવાનો સ્વર્ગો યથ શ્રી ક્યનનાલ મામાવાળાને દ્વારે જાય છે ઉપર્યુન્ટ કલાકારો તેમજ કુમાર પ્રિન્ટરીના તયાવક શ્રી બસુનાર્થ ગવતના સહમતથી એમણે ખૂબ સમય લામગીરી બજવી છે તા જશનન્સિંહ ાકોર અને એમના કામતારાના સહકાર વિના આવડા મોટા અથનું મુશ્કેલ કામ જાણીને ત્યાં વારિયાના દુકાનમાં પાગ ઉનાગવાનું થય નહોતું સમિતિએ નાખેલી નાની શી દહેલનો વિષ્ણુભાઈના મિત્રો, પ્રશસકો ને શિષ્યોએ જે ઉમમકાભેર જવાબ આપ્યો તેથી પણ અંથપ્રકાશનના અમારી ચોજના પાગ પડી નહીં છે અંથપ્રકાશનમાં આ રીતે સહાય કરનાર ઉપર જણાવેલા સો લાઈઓનો સન્માન સમિતિ વતી હુ દહપૂર્વક આભાર માનું છું

સમિતિએ આ અથને વેચાણ માટે મૂકવાનું જાન્યુ છે સૂરતના ચોખ્ખાં છુક ઝોરના માલિક શ્રી નવજીવન ગાંધીએ કોઈપણ ખતના વગતની અપેક્ષા વિના આ કામ ઉપાડી લેવાની ઈચ્છા દર્શાવી હોવાથી સમિતિએ તે આભાર સહિત સ્વીકારી છે સમિતિ ઉમેદ રાખે છે કે ગૂજરાતના વિદ્યા સિકો, વિદ્વાનો ને અભ્યાસીઓ, યુનિવર્સિટીઓ, શિક્ષણચર્યાઓ ને અથાવયો આ અથ ખરીદશે એના વેચાણમાંથી જે બિખળ થશે તે સાહિય-શિક્ષણના અન્ય પ્રકાશનો અગટ કરના માટે વપાય એવો અથ સમિતિ કરશે

ગૂજરાતમાં સાહિય-શિક્ષણ-સ્કાન્મનર્થનના કાર્યમાં નિષ્ણુભાઈનું અર્પણ ઘણું મોટું છે જીવનકાળ નિષ્ણુપૂર્વક આદરથી સાધનાનું એ કૃણ છે એમના આ અસાધા છુ જીવનકાર્ય વડે ગૂજરાત વિદ્યા સમૃદ્ધ બન્યું છે ગૂજરાતના ચિન્તન, વિવેચન અને સાહિત્યમાં વિષ્ણુભાઈએ આપેલા રાગ સમજવામાં અને તેનું મૂલ્યાકન કરવામાં ભાવિ અભ્યાનકોને આ અથ ઉપયોગી નીવડશે એની આશા સાથે, નિષ્ઠોપાસનાનું મુદ્દ કાર્ય અવિરતપણે ચાનુ રાખવા પડ્યામાં એમને લાડું, નિગમ્ય જીવન અર્થે એવી પ્રાર્થના સદિન, સમાન સમિતિ વતી, આ અથ હુ વિનમ્રભાવે સુ શ્રી, વિષ્ણુભાઈને થ જે દરું છું

સૂરત,

મ ૧૪મર સુ નોમ, ૨૦૧૭

તા ૨૭મી નવેમ્બર, ૧૯૬૦

અન્દવદન ગાહ

પટિપૂર્તિ સન્મન સમિતિ વતી,

અધ્યક્ષ

સંપાદકીય

ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના જૂનમાં શ્રી. વિષ્ણુભાઈએ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી લઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં પસાર કરી. ગુજરાત કોલેજનું ‘દક્ષિણા દેવો’નું સ્થાન છોડી ૧૯૨૧નો જાન્યુઆરી માસ જેસતાં તેઓ સૂરત કોલેજમાં અધ્યાપકપદે આજ્યા; સૂરત પોતાનું કર્યું ને સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી દ્વારા યોગદેશનું વહન થાય એ શરતે જનસેવા ને વિદ્યાની ઉપાસનાનું કાર્ય આરંભ્યુ. આજ થાલીસ વરસે એ સેવા ને ઉપાસનાનું ગૌરવ કરવાનો શુભ પ્રસંગ ઇશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થયો તેથી તા. ૧૭-૭-૧૯૬૦ ની જાહેર સભાએ એ પ્રસંગનો વિચાર કરી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું ઠરાવ્યું.

આ ગ્રંથમાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના ઉપલબ્ધ લેખો તથા બ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કર્યો છે. કોઈ કહેશે કે ‘કેવી વાત ! તમારું કંકુ ને તમારું કપાળ !’ વાત ખરી કે શુરુજનને દક્ષિણા ધરતી વખતે આપણને પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યાના બળે કરેલું નવું લેખન એમને ચરણે ધરવું જોઈએ. છતાં સન્માન સમિતિએ લીધેલો માર્ગ પણ સર્વથા સુયોગ્ય છે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. સાહિત્યક્ષેત્રે શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદભાઈની સિદ્ધિઓનું ગૌરવ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એમના વિદ્યાર્થીઓ ‘પરિશીલન’ નામે લેખસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી શિરસ્તો પાડ્યો છે તેનું આ અનુસરણ છે. શુરુની અક્ષરસેવાને અક્ષરાંકિત કરવાનો આ એક નવ પ્રયાસ છે; એમાં સુ. વિષ્ણુભાઈના ચિત્તની એકાગ્રતા વા સમગ્રતાનું દર્શન થાય છે.

‘જે કોઈ પ્રેમગ્રંથ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.’ આ ઉપાયન ગ્રંથ અમારા શુરુજનનું પ્રગટ ઉર છે; એમાં અક્ષરપ્રેમનો રસ થયો છે, ઝીલ્યો છે. એ હેમપાત્ર-એમનું જ સુવર્ણપાત્ર અમે એમને અર્પણ કરીએ છીએ એવું દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે આ અર્પણ ગુજરાતી સમાજને-કહો તો, સર્વભાષાભાષી વિચારક સમાજને-ચરણે છે. એમાંથી વહેતો ચિંતનરસ, આનંદરસ ઝીલવાની જે ધાતુની જેવી ક્ષમતા, તેણે તે તેનું ધારણપોષણ કરશે, ને આગળ ધપાવશે. હરકોઈ જીવન્ત સમાજમાં ચિન્તક-વિવેચક અવશ્ય ઉપસ્થિત હોય છે જ, ને તેને પોતાનો જીવનધર્મ શીખવામાં આ ગ્રંથ ઉપકારક થશે. ભારતના

ધતિહાસનાં બહુ અગત્યનાં ચાલીસ વર્ષ દરમિયાન આવેલી આ ચિન્તનધારા છે, ને તે ‘પંડિતયુગ’ની વિચારણાથી એકબે હગલાં આગળ જાય છે. ‘પંડિતયુગ’માં આ ચિન્તન-ધારાની કક્ષાનું ઉદારમતવાદિત્વ નથી. ‘પંડિતયુગ’ બહુ તો આત્માની વાત લગી આવી અટકી જાય છે; અહીં આત્મવિસ્તારની વાત છે. ‘હું સુન્દર બનું’ એ ભાવના સેવી વાચક પોતાની દૃષ્ટ્યનાશક્તિને નિયોગ કરે; ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને દૃષ્ટ્યનાની ઊંઘમાં ભરી આત્મવિસ્તારનો સાક્ષાત્કાર કરે. સૌન્દર્ય અને આનન્દના આદર્શનું શોધન—એ આદર્શની શુદ્ધિ—આ વિચારણામાં છે તેવી અને તેટલી અન્યત્ર નથી. ઐહિક જગતનો કે ધતિહાસનો ઇનકાર કરવાનો નથી. સામાજિક આત્માનો પણ કેમિક વિકાસ થાય છે, ને તેનો ભાવ વા અભાવ વ્યક્તિના આત્મવિસ્તારને ઉપકારક કે અવરોધક પણ થાય. ર્થાંગદાબાજ અમન્વય નહીં પણ પોતપોતાની સાંસ્કારિક સંપત્તિને આધારે મેળવાયભોગવાય એ સ્વતંત્ર સહઅસ્તિત્વ આ વિચારણામાંથી ફલિત થાય છે. આ વિચારદ્વને મનુષ્યની દૃષ્ટ્યનાશક્તિને અગમ્ય એવા કેર્ધ જૂઠવાદની ઝિલકુલ અપેક્ષા નથી. જો દૃષ્ટ્યનાશક્તિ શુદ્ધિનો અંશ હોય તો તેથી પરત જવા આ વિચારક ના પાડે છે.

*

આ ગ્રંથને ચાર ખંડમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ખંડ—‘અનુભાવના’—માં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીનાં સાહિત્યવિષયક તાત્ત્વિક લખાણો મમાવવામાં આવ્યાં છે. એમાં વાચકને છવન અને જવનમૂલ્યોના મંદલમાં કરવામાં આવેલી સાહિત્યવિચારણાનો પરિચય થશે. એમાંના કેટલાક લેખો એમના ‘વિવેચના’ અને ‘પરિશીલન’ ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે ને બીજા અત્યારસુધી અગ્રંથસ્થ રહેલા સંધરાયા છે. ત્રીજા ખંડમાં, ખુબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્ક વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ આપેલાં અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય વિશેનાં વ્યાખ્યાનો મૂકવામાં આવ્યાં છે. એમાં શુન્દરાતી ગદ્યના ઘડતર અને વિકાસનું તેમજ ગદ્ય દ્વારા વ્યક્ત થયેલી આપણી ચિન્તનસંપત્તિનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા ખંડમાં મત્રીક્ષાલેખો છે, જેમાં એમનાં પ્રવેશકો, અવલોકનો અને રેડિયોવાતીલાપોનો સમાવેશ થાય છે. ચોથા ખંડમાં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની પ્રતિભાનાં વિવિધ પાસાંનો પરિચય કરાવતા, અધિકારીઓની હલમે લખાયેલા, લેખો છે. એમાં એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિની, અધ્યાપકજવનની અને વ્યક્તિ લેખે એમની હૃદયસૂત્રદ્ધિની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથ દ્વારા શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના છવનચિન્તનનો પરિચય દગવીને અમે કૃતાર્યતા અનુભવીએ છીએ.

—સંપાદકો

★

ખંડ પહેલો

અ નુ ભા વ ના

[પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીના સાહિત્ય-વિવેચનાના લેખો]

અનુભાવના

કે લાટ પ્રદેશમાંથી સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષપદે સોરઠના સાહિત્યસંસ્કૃતિએ મને તેઓ તે માટે તેમનો આભારી છું. આપણા સંમેલનના વિભાગના કાર્યપ્રદેશ બહુ નિશ્ચિત નથી. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોની સાહિત્યમંપતિનું અવલોકન અને આપણા સંસ્કારવિષયક પ્રશ્નોની ચિકિત્સા એ આપણા પ્રમુખનો પ્રદેશ છે એમ સમજું છું, અને તેથી કાવ્ય અને ઉપલક્ષણથી સર્વ સર્જનાત્મક સાહિત્ય વિશે થોડી તત્ત્વચર્ચા એ મારું કાર્ય ગણું છું. મારા પુરોગામીઓએ પણ પોતાના અધિકારની કષ્ટિક આવી જ મર્યાદા બાધી છે.

કલા અને કલાવિવેચનના ઇતિહાસમાં એક વાત વારંવાર સ્ફુટ થાય છે કે કલા, સામાન્ય રીતે — સામાન્ય રીતે જ, નિયમ તરીકે નહીં — જનનુચિ, સામાજિક જીવનતરેહો અને સાહિત્યને પણ આનંદી લેતા આર્થિક અને રાજકીય પ્રવાહોને સ્પર્શ રીતે અનુસરે છે તેની રીતે વિવેચનની તત્ત્વચર્ચા પણ સાહિત્યની નની નની સૃષ્ટિનો સમાસ કરતી આગળ રહે છે સાહિત્ય અને વિવેચન બંને બાજુ સ્થિતરૂપ સમર્થનનું કળા જ પ્રવર્તતા હોય એમ લાગે છે, અને સ્થિતરૂપ સમર્થનના હોય, તેના વિરોધ હોય, તો પણ જે સ્થિત છે તેને જ મહત્ત્વ આપતા વર્તુનમાં તે ફર્યા કરે છે જીવનના ખીજ પ્રદેશોમાં પણ આમ બને છે. જીવનની તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને તાર્ત્તિક પુષ્ટિ ફિલસૂફી ઘણી વાર આપે છે. આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિ અને શ્રી મશરૂઆબાની ફિલસૂફી આ વસ્તુનું એક સારું નિદર્શન છે, પરંતુ હું સાહિત્યમાં જ મારો ત્રિપથ મર્યાદિત કરું

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો વિચાર કરીએ તો સિડ્ની અને રોસેસપિયર, ડ્રાયડન કવિ અને ડ્રાયડન વિવેચક, બોલ્ડનસન અને પોપ, રૂસો બર્ક કેન્ટ તથા કેલરિજ વર્ડ્ઝવર્થ ગેલી બાયરન ટેનિસન, કોએ અને ઈલિયટ ઓડેન વગેરેનો સ્પર્શ તથા પરસ્પર નિર્ણાયક સખધ જોઈ શકાશે પરમ પુરુષાર્થ લેખે સર્વ વ્યવહારને નિયમતી ધર્મની લાનના, મોક્ષની આપણી કલ્પના, સર્વત્રિભલાનના લાનનાપરાયણ આપણા દર્શનો, આપણી રાજપૂત, સ્વપ્રમહાક્ષત્રપ આદિ ચક્રોપચક્રોની વ્યવસ્થાઅન્યવસ્થા, આપણી વર્ણવ્યવસ્થા, સૌએ ભારતીય કાવ્યફિલસૂફી પર સાધકમાધક અસર કરી છે અર્વાચીન યુગરાતી સાહિત્યમાં કવિ અને કવિનો પુરસ્કર્તા વિવેચક સાથે જોવામાં આવે છે, અને વિવેચક કવિને માર્ગદર્શન કરાવવાને બદલે, ઘણી વાર, તેને સમજવાને તાર્ત્તિક ભૂમિકા જ પૂરી પાડી આપે છે નર્મદ અને નરહરામ, નરસિંહરાવ બાલાશકર કલાપી અને રમણલાઈ ને મણિલાલ, મણિશંકર નાનાલાલ ને નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ અને આનંદશંકર ઉત્તમલાલ ને જલનંતરાય, — આ સહુ આં દૃષ્ટિબિન્દુથી નિહાળવા યોગ્ય છે. વિવેચક, બહુધા, મહાન સર્જક ઉપર કશી અસર પાડી શકતો નથી, તે તેની રમણીયતાને સમજવાને દૃષ્ટિબિન્દુ નિર્ધારી આપે છે તે અસર કરે છે મહાન સર્જકના અનુકરણ કરનારાઓ ઉપર એ રીતે પણ એનું મૂલ્ય ઉવેખવા જેવું નથી પણ, સામાન્ય રીતે, જીવન સાહિત્ય અને વિવેચનના પ્રવાહોની રીત કેવી હોય છે તે રમણમાં રાખ્યા આટલું સ્પષ્ટીકરણ યોગ્ય જણાશે.

કનાના વિકાસમા બીજી વસ્તુ અગ્રણ્યમા ગણવા જેવી મને એ લાગે છે કે અમુક કલાના ઉદ્ભવ પ્રત્યે તેનું જે અવગણન હોય તે એ કના વિષ્ણના બાદમાં જાય છે એક કલામાથી બે કલાઓ, દુનિ નીકળે છે અને બે વચ્ચે આગ્ય હોવા છતાં તેમના ભેદ લક્ષણો જ મહત્વના હોય છે સ્થાપત્ય અને શિલ્પ, નૃત્ય અને નાટક, ઈતિહાસ અને ગીત, વાર્તા અને નવલકથા વગેરે કલા કે કલાસ્પર્શોને સમજવામા ભેદ લક્ષણોને દેખાનાની ને સ્પષ્ટતાથી વગળી ગેરુ જોઈએ ત્યાં ભેદ મધ્યમ રીતે ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે ત્યાં ભેદબુદ્ધિ ગણવામા મુશ્કેલી આવતી નથી નૃત્ય એ લાગતીય નાટકનું એક સમયે અવિનાલાની અજ હતું આજે આપણે નૃત્ય નાટક અને નૃત્યનાટિકાને ભેદ બગાડી સમજીએ છીએ, અને જો કે નાટકમા નૃત્યનો પ્રવેશ વધવા માગ્યો છે અને પ્રેક્ષાની નૃત્યનાયના મિશ્રણની અભિરુચિ વધી છે, જતાં એમનો અવિનાભાવ ઈર્ષ સ્વીકારવું નથી પણ ભેદ મુકટ રીતે ઇન્દ્રિયગોચર ન હોય તો માનસિક શ્રમ મહત્તર છે કાન્ય ગીત અને ગીતના સમય વિને અભિપ્રાયની અસ્પષ્ટતા અને અનિશ્ચિતતા આ કવચિતિને આભારી છે ગદ્યના નિશ્ચિત ગવનમાનમાંથી સંગીતકલા જન્મી છે, અર્થના નિશ્ચિત ભાવમાંથી કાન્યકલા જન્મી છે કાન્યને ભાષા માટે અવિનાલાની સમય છે, સંગીતને નથી, એ તાત્વિક અન્ય સર્વ કાન્યથાના પાયામા ગેરુ જોઈએ

વળી સ્મારતિઓના કે કલાઓના સ્વભાવથી પણ શ્રમમા પડવું ન જોઈએ આનંદનું ભાવનારૂપ તત્વ એક છે માટે જે જે કવચિતિઓના અનુભવથી કે વિમર્શથી આનંદ નિષ્પન્ન થતો હોય તે સર્વ એકસરખા છે અને એકેને સ્થાને બીજી વસ્તુ આલે એમ ન મનાય પ્રથમના અનુભવનો આનંદ અને ભક્તિના અનુભવનો આનંદ વાસ્તવિક જીવનમા સરખો લાગે છે, તથાપિ પ્રથમના વિષયનું સ્થાન ભક્તિનો વિષય હાઈ શકે એમ કોઈ નહિ કહે તેમ કલામા આનંદની સર્વસાવાગ્ય એકતા ગીતમરીને પણ આપણે એમ માનવું પડતે કે સ્મારતિના પશ્ચિમમા તે વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર છે ખુરે જોતા, આનંદ એ કઈ કલાપશ્ચિમના કેવળ પશ્ચિમીમત નથી, પશ્ચિમના આનંદથી જ તેની રહેઆત થાય છે અને તેના અન્તે એમ ઉપયોગરૂપે, આ માના સવસ્યાદન વિકાસરૂપે, કે શિખરના કળારૂપે, અનુભવાય છે, અને એ આનંદનું એક લક્ષણ એ હોય છે કે સ્વાનિરવને ચિત્તમા ભરી ગાખવાની શક્તિ મળે કર છે આનંદ અને આનંદ ના હંતુને દુઃખ પાડી શકના નથી, તેથી કલાચર્યામા આનંદનું સામાન્યત્વ અને વિશિષ્ટત્વ બંને સ્વીકારીશું તો તત્ત્વમહત્ત્વમા અનુદૂળના ઃ

કલાનુભવના પર્વવાન માટે આનંદ એ જ હિત છે, એ બીજે મનમા પ્રથમ બધા સાહિત્યવિવેચકોને મૂકવે છે એ પ્રથમ મૂકવે છે જતાં નવાન ગાયો ગણી તેને ભારી મૂકીએ છીએ આનંદ એ સ્વીકારીને દુઃખના નમાનમાને પણ આનંદમા ધગવાના પડ છે પરંતુબનો પશ્ચિમ જે સુખકાંક હોય તો પગડ બનો નવાઈ અનુભવ દુઃખમાગર હોતો જોઈએ એથી ઉતરી ગિતિ હોય, એમ છે કે પગડ ખમા આનંદ બનો હોય તો પગડખનો પશ્ચિમ અન્તોના કે ઈર્ષા પ્રમ કરે પણ આમ તો શુ નથી તેથી સુખનું ખથી પાગ ગેરુ તત્ત્વ સ્થાના અનુભવમા હોવું જોઈએ અને એ આનંદ ના હોય તો પણ તે ચિત્તને અનુદૂળ વેના છે આથી આનંદ (pleasure) ને સ્થાને આપણે પનિર્ણત કે ટ્રાન્સપોર્ટ તત્ત્વના (transport) ભાવસમાધિ મૂકી શકીએ એનો અર્થ એ થયો કે મન કોઈ પણ જગતમા તદ્દભાગ થઈ શકે છે, કોઈ પણ લાગુ મીમા — દર્શ, ગોપ, ભય, નીક આત્મા ત તીન થઈ શકે છે, અને એ તત્ત્વના તે એને પ્રતિદૂળ વેના નથી આ ત તીનના પણ મદ ત તીનના નથી, અમન છે, સચેન છે એમા ચિત્તની મેનનાવળિ નપૂર્વપણે કામ કરી હોય છે એ અનાવન

થાય છે તે બુદ્ધિને શિથિલ નથી કરતી પણ તીન ને સૂક્ષ્મ કરે છે, તેના વિવેક અને વીર્ય પ્રગટ થાય છે, અને રજૂ થએલી પરિસ્થિતિમાં તેને વ્યવસ્થા અમરતા અનિવાર્યતા ને રહસ્યમયતા બાજુથી છે એના જ્ઞાનથી, અવબોધથી, સત્યદર્શનથી, ચિત્તમાં વિભસની પ્રગલ્ભતા અનુભવાય છે આ સમજ તેની પ્રજ્ઞાને પરિતોષે છે, તેની લાગણીઓ જે અશુભ ધર્મ હતી તે સમજા અનુભવે છે લાગટ વૃદ્ધિ પછીના ઉદાર્દશન જેનું તેને થાય છે આને આપણે ચિત્તની પ્રકાશમય કે વિકાસમય વિશ્રાન્તિ, ઉપશમ કે પ્રશ્રબ્ધિની અવસ્થા કહીએ આવેગો અનુભવીને પમાતો ઉપશમ તે જ ઓરિસ્ટોટલનો કેથાર્સિસ એ કેવળ વિવેક-બુદ્ધિની ગિથિતિ નથી, તેમાં હૃદયજ્વરિ લાગે છે, પણ તેને ગગ નામ આપવું યુક્ત નથી તેને આનંદ પણ નહિ કહીએ કેમકે આનંદમાં હર્ષની વિનશ્ચા છે એને આપણે મુદા કે બીજાં વિચારકો જેને પ્રીતિ કહે તે ગણી શકીએ આ પ્રશ્નમાં મારો આગ્રહ એ છે કે કલાકૃતિના અનુભવના પર્યન સાનમાં કેવળ લાગણીની ગિથિતિ નથી, એમાં ઘણી વાગ ઇન્દ્રિયશક્તિ પણ સૂક્ષ્મ રીતે સચલન થાય છે, હૃદયની લાગણીઓ કહીએ તે પણ ઉકટ નહિ, પ્રશાન્ત હોય છે અને માન પ્રસનતા કે મુદાના નામની અધિકારી હોય છે

“ કરપુષ્પેષો”, “ પૃથ્વીની લલ”, “ આગગાડી” ને “ સ્મરણસહિતા”, “ દિવ્યચક્ષુ” ને “ ચૌલાદેવી”, “ સંગ્રહતીર્થ”, “ ગર્ભિની પર્વત” ને “ જ્યા અને જ્યન્ત”, “ વિવર્તનીતા”, “ આત્મકથા” ને “ લોખાતા”, “ કાલકેટ પ્રગથ”, નગસિંહ અને દયારામના શૃંગારકાવ્યો, લાલચુના બાળલીલાનાં કાવ્યો, પ્રેમાનંદનું “ મામેરુ” ને “ સુદામાચરિત” “ અષ્ટગીતા” નો ઉપસહાર, નિષ્કુલાનંદના ટ્રેલાક લખેનો, “ નસન્ત નિગ્ધ”, નગસિંહગવના પ્રકૃતિ-કાવ્યો, નાનાલાલ અને કલાપીના પ્રણયકાવ્યો, રાકોગના નિગ્ધ ને ચિન્તનના કાવ્યો, ખમ્બદારના ભક્તિ અને ચિન્તનના કાવ્યો વગેરેના વાચનની નિષ્પત્તિ વાચકમાં એકાકાગ નથી હોતી એ ભિન્ન છે છતાં તેમાં અનુસ્યૂત રહેલું કોઈ એક તત્ત્વ હશે જ એ તત્ત્વને હું આનંદ કહી શકતો નથી તેને સમાધિ કહેવામાં પણ ગૂચ્ચનાડો થાય તેમ છે તેને બ્રહ્મારનાદ-સહોદર, સત્ત્વના ઉદ્ભવો અનુભવ કહેવામાં ધાર્મિક અનુભવના, પરમતત્ત્વના અપરોક્ષાનુભવના વિચારનું મિશ્રણ ધર્મ જય છે એ ચિત્તને અનુકૂળ વેદના છે નિ સશય, અને તેના લક્ષણમાં સર્જન સાથે તદ્દનીનતા અવસ્થ જણાય છે કવિએ સર્વેલી વસ્તુનો સાક્ષારકાર અને તે સાથે જ પોતાના સ્વત્ત્વની સર શક્તિઓનો સમગ્ર અને યુગપત અનુભવ એ કાવ્યવાચનનું ફળ ગણી શકાય

ભિન્નભિન્ન કે પરસ્પરનિરુદ્ધ આદર્શ કે વિચારતાત્પર્યવાળા કાવ્યો વિશે પણ તલ્લીનતા, તદાકારતા સહની શકે છે એ મનુષ્યમાં રહેલી ગૂઢ અને સમર્થ સમાનભાવની, સમાન સવેદનની શક્તિનું સ્વયં છે સાધાગણીકગણની ખટપટમાં પચ્યા વગર એમ વિચારવું ઉચિત છે કે સહૃદયની સમાન અનુભવી થવાની શક્તિ નિગ્ધિ છે ગમે તેની વિશિષ્ટતાવાળી અનુભૂતિ હોય — અને અનેકાનેક અનુભૂતિઓ વિશિષ્ટતાવાળી હોય છે જ — છતાં વાચક તેને ઝીની શકે છે રિશિટ દ્વારા સામાન્યનો અનુભવ થાય છે એમ કહેવા કરતા સામાન્ય દ્વારા વિશિષ્ટનો અનુભવ થાય છે એમ કહેવું વધુ યથાર્થ છે અથવા એમ પણ હોય કે સર્વ શુદ્ધ અનુભવ વિશિષ્ટ હોય છે, અને જેને આપણે સામાન્ય કે સાધારણ કહીએ છીએ તે તો બુદ્ધિએ તારવેલો પદાર્થ છે એ ગમે તેમ હો, વિશિષ્ટનો અનુભવ જ મૂલ્યવાન છે સીતા, શકુન્તલા, દમયન્તી, પ્રયે વિશિષ્ટ જનની સમૃદ્ધિ આપણા મન ઉપર મૂકી જાય છે આ શક્તિને આપણી જૂની પરિભાષાને નળગી રહી માવનાશક્તિ કે અનુભાવનાની શક્તિ કહીશું તો વાકશે

વાચકની અનુભાવનની શક્તિ અદ્ભુત સામર્થ્યવાળી છે; પણ પૂર્ણપણે પ્રગટ થવા માટે તેને કેળવણીની આવશ્યકતા છે તેમ તેને અવરોધોનો પણ અભાવ જોઈએ. વિદ્વાતા, સફલતા, અને અનુભવ એ ત્રણેની અપેક્ષા સાહિત્યના સંપૂર્ણ આસ્વાદને માટે રહે છે. પ્રશ્ન અને વિરતની સૂક્ષ્મ ને સંકુલ લાગણીઓ કોઈ સામાન્ય કુમાર નહિ સમજી શકે. મણિલાલ અને શ્રીઅરવિન્દાનુયાયી સુન્દરમ્ તથા કોકર અને ખખરદારનાં કેટલાંક રમણીય કાવ્યોમાં તત્ત્વર્થનના પ્રાથમિક પગ્ન પ્રવેશ વિના જીતરી શકાય તેમ નથી. અનુભવીઓમાં પણ સફલતાનો અભાવ બે રૂપનો જોવામાં આવે છે. એક તો બ્યવહારપરાયણતાથી કે પ્રત્યક્ષપરાયણતાથી જીવનની સૂક્ષ્મ બાબતો તરફ આવતો અણગમો ને બેઠતા. આપણા દેશમાં એવો મોટો વર્ગ છે જેણે હૃદયસમૃદ્ધિ વધારી શકે એવાં બજા હોઝાં છે, ધર્મ હોઝો છે, કલા ને સાહિત્ય પણ હોઝાં છે. એ વસ્તુઓ તેમને સ્પર્શ કરે છે બ્યારે તે મેધગર્જના જેવા અતીવ ઉત્કટ રૂપમાં તેમની આગળ પ્રગટ થાય. તે સિવાય તો સાહિત્યના પરોણા માટે તેમનાં દાર બંધ હોય છે. સફલતાના અભાવનો બીજો પ્રકાર તે નીતિ અને ધર્મના અતિવાદને લીધે જન્મતી ઉપેક્ષા છે. જમદેવ કે દયારામ તરફ, બાલાચંકર કે કલાપી તરફ, ગોવર્ધનરામ કે નાનાલાલ તરફ, અંસમાનભાવી વલ્લભ કોઈ કોઈ ધ્વેષ કે સિદ્ધાન્તના અભિનિવેશથી પણ ઉલ્લેખે છે. સાહિત્યકલા તરીકે તે તે લેખકોની કૃતિઓના દોષો એ અલગ પદાર્થ છે, તે હોય ત્યાં સ્વીકારવા જોઈએ — અને જીવનમાં જે જુથાન્નાજનક છે તે સાહિત્યમાં કંઈ રમણીય ગની નથી જવાનું એ મારી થકા છે — પણ હું ચંકરાચાર્યનો અનુયાયી છું એટલે દયારામમાં મને રસ ન પડે, કે હું ગોવર્ધનરામની કે નાનાલાલની સામાજિક વિચારણામાં માનતો નથી તેથી તેઓ મારે માટે નાતખડાર છે, એ ગંબીર ખૂણ છે. આવી સંકુચિતતા રાખનારો સંસ્કારિતાના મુળમાં ઘા પડે.

કવિ પોતાના વક્તવ્યને ભાષામાં રજૂ કરે છે અને જે સમાજને ઉદ્દેશીને તે લખે — એ વાત રપટપણે તેના ખ્યાલમાં ન હોય છતાં તે અમુક વર્તને પોતાના અનુભવમાં ભાગીદાર બનાવવા માગતો હોય છે — તે વર્ત્ત વા સમાજ સમજી શકે એવાં પ્રતિરૂપો તે ચોળે છે. એ વર્તની જ એક વ્યક્તિ કવિ છે, એટલે લખની વખતે પોતાને જ લક્ષમાં રાખે તો પણ સૌથી કાર્યક્ષમ પદાવલિ તે ચોળે. પદો તો સિક્કાઓની પેઠે ઓછાવતા મૂલ્યવાળાં, ચલણી અને બિનચલણી, નવાં ને ધસાર્થ ગયેલાં હોય છે. પદો જીવનની વસ્તુઓ છે. તેમની ઔદ્યોગિકી સોરલ જીવન નહીં કરે છે. પદોમાં વસ્તુગત સૌન્દર્ય તો સ્વરન્ધ્રજનનું, વર્ણગત જ છે; પણ એને રંગ ને પરાગ સામાજિક જીવનમાંથી, સાહિત્યપ્રવાહમાંથી, ઇતિહાસપ્રવાહમાંથી મળી રહે છે. કવિ પોતાની અનુભૂતિને પ્રકટ કરવા આ સોરલ અને રંગનો તો ખાસ ઉપયોગ કરે છે. એના વચ્ચે એ કમલું પણ ન ભરી શકે. ભ્યાં સુધી માનવજાત એકરૂપ ન થાય, તેની ભાવા અને જીવનપદ્ધતિ એક ન થાય, ત્યાં સુધી વાણીની આ સૌન્દર્યમૂર્તી દેશદેશની જુદી જ હોવાની. દાખલા તરીકે, સૌસાગ્ય, પતિવ્રતા, પાનેનર, ચૂરી, ફંસાર એવા રાષ્ટ્રોના પૂર્વ પર્વાય પરદેશોની ભાષામાં શોધવા બ્યર્થ છે. આ જુદાપણાથી બીજી ભાષાની સાહિત્યકૃતિના રસારવાદમાં મર્યાદા બદર અનુભવાય; તે જ રીતે પોતાની જ ભાષાનાં પૂર્વરૂપો અનુભાવનિષ્પત્તિમાં પૂર્ણ સંજ્ઞ ન પણ થાય. વીરરસનાં મધ્યકાલીન કથાકાવ્યો, જેનો થોડાકણુ પણ ઐતિહાસિક ઘટનાકથનનો દાવો છે, તેમાં તદ્દાકારતા માટે વિધ્ન નડતું સ્વજન્ય છે. આમ, સમાનભાવમાં નડતું આ વિધ્ન પણ સ્વીકારતું જોઈએ. આમાં તો નથી વાંક કવિનો, નથી કલાનો, નથી ભાવનો; જે દેખ છે તે વાચકકાંક્ષીન પરિસ્થિતિનો ત્રણાથ.

અનુભાવના

હળવા હળવા તાણે છપ્પીલા, નંદાશે મહીડાંની ગોળી રે લોલ;
નંદાશે ગોળી ને ઊડશે છાંટા, નવરંગ ચુંદડી ભીંજશે રે લોલ.

પરદેશી ભાષામાં આનો અનુવાદ રસ નહિ નિષ્પન્ન થી શકે એ સ્પષ્ટ છે. અભિરુચિ-ભેદનું એક સચોટ ઉદાહરણ એક અંગ્રેજી કાવ્યના સંસ્કાર ઝીલતા નાનાલાલના કાવ્યમાં મળે છે. વનદેવીને વર્ણવતાં કવિ કહે છે :

ને પાટલી ઉઝાળતાં પગલાં તો જાણે શરમાતાં સસલાં.

સફસિંગનું અંગ્રેજી કાવ્ય આ પ્રમાણે છે :

Her feet beneath her petticoat,
Like little mice, stole in and out,
As if they feared the light;

અંગ્રેજી કવિ માટે અંધારામાંથી અજવાળામાં આવતા ને ઝડીને પાછા નાસી જતા ઉદરોનું ચિત્ર ચારુ અને ઉચિત છે; ઉદરોની કંપના ગુજરાતી કવિ માટે ચારુ નથી, તેથી તેણે શરમાતાં સસલા મૂકી દીધાં !

આટલી મર્યાદાઓ સ્વીકારી, કંપના દ્વારા સર્જનને અનુરૂપ અનુભવ કરવાની વાચકની શક્તિ અમાપ છે એમ ગણીશું. અગંભીર, લલિત, હિન્ત, લવ્ય, સર્વ પ્રકારની, નાની મોટી, મુક્તકથી માડી મહાકાવ્ય સુધીની રચનાને ભાવનાશક્તિ, અનુભાવનાશક્તિ પહેંચી વળે છે. એક પ્રેમના વિષયમાં ભિન્નિકાવ્યની લઘુ માપની કાવ્યઅભિપ્રાયમાં કેટકેટલા રંગતરંગ આવે છે તે થોડાં ઉદાહરણોથી જોઈએ. એ ઉદાહરણો પર્વાંત નહિ, માત્ર સૂચક છે. બધાંમાં ભાવકનું ચિત્ત કવિને અનુકૂલ થઈ રહે છે એ વસ્તુ મહત્વની છે.

આ પૂનમની ચમકે ચાંદની,
એને કોણુ રોકે ?
કાંઈ સાગર જલકચો જાય
કે એને કોણુ રોકે !

આ અંગે યૌવન પાંગરે
એને કોણુ રોકે ?
કાંઈ ઉરમાં ઉર નહિ માય
કે એને કોણુ રોકે !

—સ્નેહરશ્મિ

*

લરલ અલલે ઘડો કનક ખેડલે નામતાં
થતા દુઃખને અલો ગુપ્ત વીજ સદેશકા !

અનુભાવના

યુધે વિચલ હાસ્યરેખ ફટી નેન ભ્રુટી વળી
શમી થતી અલોપ, ને શરમ રમ્ય મંધ્યાસમી
ધિરે વદન આવરી નયનને ઢળાવી જતી.
અમે દિનદિને સહાં અનન્ય-તાર-ખેંચ્યાં અહા !
અનન્ય વયુચ્ય એ અતલ પ્રેમવાળી જતાં.

—અનુભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ

✽

ભીમી વાટે જોડે રે તારી સુંદરી.
મારા સુરજ ચંદર દીવડા,
એને ઝપટે લેતી દેરાય,
જોડે રે તારી સુંદરી.
ફરતો દરિયાઈ ઘાઘર ઝૂંલતો,
પગલે ઘેરની ઝૂંલ પથરાય.
જોડે રે તારી સુંદરી.
ચૂંકે ભાલથી નિશદિન ચંદની,
હેવાના ન છુતાય હોલાય,
જોડે રે તારી સુંદરી.

—ઉમાશંકર ભોશી

✽

તે રમ્ય રાત્રે
ને રાત્રિથી યે રમણીયગાત્રે,
ભીમી હતી તું ઢળગી લગા સમી
ત્યાં ખારસાએ રજ કાપ ટેકની.
ક્યાં રપસેની ?
ક્યાં ચૂમતી ? નિહુંબ ના થઈ સમ્યો.
ને આવડી ઉત્તમ કામ્ય કાયા
આલિંગવાને સરભઈ, માની
સમ્યું ન હેયું. જડ થીજ એ ગર્વ
એ દેમ સૌન્દર્યતણા પ્રવાહમાં.

—મુન્દરમ

✽

અતુલાવના

રહો તહીં જ સુંદરી ! મુજ નજક ના આવશે;

ન જાણું કયમ માહરું તુલ્ય કમ્પનું લાવનાં
નજક તમને, અને અતિશ ધન્યવાને દબ્યાં
વિમુગ્ધ તમ નેનમાંહિ મુજ નેત્રને રેપતાં.
નથી દદ્ય ચાલતું મુજ સુગાઠ આપ્તોપમાં
સુકોમળ સમાવનાં સમદ સૌ તમારી છટા.

—મનસુખલાલ ઝવેરી

રામા જો હોય તું તો મહી નીચી મહિલા, હોઈ જો વ્યોમ રૂપે
તો યે મારે હમેશાં, રમણિ, દશ દિગે, પ્રેમનો સૂર્ય ધૂપે;
ત્યાંથી તું નિહાળું દશશન નયને લાનનાં કિર્ણુ પેરે,
આગળું વ્હાલી ! તારી ધરતી મન તણી પ્રેમજ્યોતે નિઃશકે.

—જન્મશંકર ગિ. વૈદ્ય

કરજે પ્રિય માફ આટલું —
કદિ જોલાવી ન લાડથી તને;
બહુ મને હું આજ આપણું
લખવામાં મિલનો તણી કથા !

—ઉમાશંકર જોશી

જુદાઈ જિંદગીભરની કરી રો રો બધી કાઢી,
રહી મર્ધ વરલની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે.

—મણિલાલ

ધ્રુતિ ને તને જવાગતી ધ્રુતિ તે તને સંહારતી,
જે પોપણ તે મારણું એવો દિસે કમ કુદરતી.
આ પ્રેમ સંસારીતણે તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શુ ઝેરનાં બિન્દુ લયાં વિધિએ નથી ?

—કલાપી

અનુભાવના

ને કર હતો સગ ટેકવા,
હિદાર ઉર-કામિયાગર દુખે સુખો સર્જવા,
પવિત્ર દગવેદિ એક મુજ ને વિસામો બજે,
વસે અવર દેહ તોય મુજ જીવે જીવ ને,
હંસ્ય અહ !

—ખ. ક. કાકેર

૨.

મળ્યાં તુજ સમીપ અમિ ! તુજ પાસ જુદાં થિયે
કહે, અધિક લવ્ય મંગલ નથી શુ એ સુદરી ?

—શેષ

૩.

મોત, જીવું મોત, જેમા વધુ વમશુ કયુ,
એ જ્ઞાનામિત્યોત થકી લવે જીવથી સખી !

—ખ. ક. કાકેર

૪.

આ બધા જુદા જુદા ભાવોને આપણુ દિવ્ય પરોમી વળે છે. તેમા તે તન્મય, તદાકાર થાય છે. એ ભાવને પદોચ્ચારની ક્રિયામાં અને પદોચ્ચાર ગદ્યવાચમાં મન કાર્થક વિસ્તાર, વિકાસ, પ્રકાશ અનુભવે છે. એ જ કાવ્યનો સમત્કાર છે. એ કેવળ સંવિત્તિ નથી, પણ સમગ્ર સંવિત્તિનો સમગ્ર અને તીવ્ર અનુભવ છે કાવ્યમાની માફક સંવિત્ નિઃક્રિયાઈ પોતાપણાનો અનુભવ નથી કરતી, પણ કમળ માફક પૂર્ણ વિકસી સ્વરૂપસિદ્ધિનો અનુભવ કરે છે. એને વેદાન્તદર્શન કે અપરોક્ષાનુભવની ધાર્મિક ભાષામાં આત્માનુભવ ન કહીએ, પણ જેને વિજ્ઞાની કે નાસ્તિક પણ સ્વતા કે વ્યક્તિતા કહે તેનો એ અનપૂર્ણ અનુભવ છે નિઃકંક. એ અસ્થિતિ મુદ્દામય છે લાગે માગે, એવા સાહિત્યગ્રેનથી માનવજીવનનો આપણે અનુભવ સમૃદ્ધ થાય છે. વળી સૌન્દર્યના વાગ્ધ્ય અનુભવથી સંવિત્ સૌન્દર્યમય બને છે: વ્યવસ્થા, સંવાદ, લાનસ્ય, ગ્રેમ, સાત્ર તરફ તેની દૃષ્ટિ સહજ વળતી થાય છે.

એ ભાવોને પદોચ્ચાર શક્યો તેમાં વાચકમા રહેલી શૂદ્ધ રાગિનુ દર્શન થાય છે, પણ એમાં એનું પરાક્રમ યોગ્ય જ છે. પરાક્રમ તો કવિનું જ્યેષ્ઠ એવી કૃતિ ગ્ચી કે આપણે તદાકાર થઈ સમ્યા. મનુષ્યના પગરપર વ્યવહારનું મુખ્ય સાધન ભાષા, તેને પોતાની કલાનું વાદન કવિએ બતાવી છે. એ ભાષા માત્ર અપનેગી ભાષા નથી પણ સરકારની છે અને વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં ચૂકેલી છે. ભાષા

પામે વધારેમા વધારે કામ લેતા તે અત્યાગ્રામી, જોમદાર કે નુકુમાર ભાષા વાપરે છે વ્યવહારમા પણ આપણે કનચિત્ કનચિત્ આની ભાષા વાપરીએ છીએ, પણ કવિ બોધપૂર્વક સતતતાથી પરિમૃષ્ટ ભાષા વાપરે છે

અવકાશ એ રમ્યતા કે આકર્ષણ વધારના કવિ વાપરે, પણ જાનુધા તો તે ભાવસંસના આવિષ્કાર માટે આનંદપ્રદ છે નાના ગમકાગા પણ કૃતરા કે વાદગનો આકાર યથાતથ જીનયો હોય તો કૃતગત સુવેદન આપણને થાય છે એમ જ આપણા ઉપમા આદિ અલકારોને પ્રત્યે બને છે સુન્દરીના મુખનું દર્શન કવચિત્ ચદ્રદર્શન જેટલું રમણીય અને આહ્વાદક લાગે છે માટે મુખચન્દ્ર શબ્દ યોજાએ છીએ, પણ પછી એ શબ્દ અવિવેકથી વપરાય, વપરાતો જ નથી, મુખનો જ પર્યાય બની નથી, સારે કવિને પોતાના ચમત્કારક અનુભવ માટે ખીન્ને શબ્દ ગોઠવે પડે ભાષાજ્ઞાનું સારે ‘મુખચન્દ્ર’નું પાનું થાકુ થઈને ખરી પણ ગણાય ના અપ્રત્યક્ષને પ્રત્યક્ષનું સૂચન કરતી ભાષામા વર્ણનવાધી અપ્રત્યક્ષ વિશદ ને ગમ્ય બને છે કવિતામા લઘુ પ્રતિરૂપ જેમ કે “સર્વ કર્મે” ગદ્યે દોષ, હુમાડો જેમ અગ્નિ “સાથી નથી સગા પ્રતીક આવે છે જે અન્યોક્તિનું રૂપ લે છે, જેમટે નરસિંહના “સાહેબી, આબો મોરીઓ” કે ઉમાશકગ્ના “બગતા પાણી”મા ઉપગત, રૂપકપ્રગવમા પણ આ અલકાગ્ના મૂળમા રહેલો વ્યાપાર વિસ્તૃત વ્યરૂપમા દેખાય છે

વસ્તુની નાગતવિક યથાર્થતાને પ્રગટ કરના કવિ ભાષા વાપરતો નથી પણ પોતાની અનુભૂતિના મહત્ત્વને પ્રગટ કરવા વાપરે છે અને તેથી વાણીના વિવિધ માર્ગો તે યોજે છે અમર્યાદ, સૂક્ષ્મ અને વિધવિધ અનુભૂતિઓ તે પ્રગટ કરવા માગે છે અને તેનું સાધન ભાષા તો પ્રમાણ્યમાં રચના અને મર્યાદિત શક્તિનાણુ છે એના અસપૂર્ણ વાહનમા વધુ અર્થશક્તિ લાવવા તે ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ કેળવે છે અથવા અરૂપ આધારે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે, અને આધારથી કે આધાર વગર મહાજ સુરુચિથી તે પરિમૃષ્ટ ભાષા વાપરે છે ભાષા ઉપર અસાધારણ પ્રભુત્વ એ કવિનું લક્ષણ ધણી વખત સર્વપ્રથમ તરી આવે છે

આમેય ભાષા એની સૂક્ષ્મ સિદ્ધિ દ્રવ સાથે જ્યાર્ધ ગયેની સિદ્ધિ મનુષ્યની છે કે તેનો ઉપયોગ કરતા તે કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરે છે એમ તેને લાગતુ નથી એ સાધન સરકૃતિદત છે, હાથપગ માત્રક ધ્વિરદત નથી એ સ્પષ્ટ છે પણ હાથપગના સાધન જેટલી સહજતાથી આપણે વાપરીએ છીએ તેટલી સહજતાથી આપણે ભાષા વાપરીએ છીએ સ્વસ્થ શરીરમા ધ્વજા પ્રયન (જાગી) અને હાથપગના હલનચલન નચ્ચે કશું વ્યવધાન નડતું નથી, ધ્વજા અને વાણી વાપાર વચ્ચે લેશ માત્ર વ્યવધાન ભાસતુ નથી, એટલું બધું એ પ્રમાણ્યમા સૂક્ષ્મ ઉપાદાન - ભાષા - સૂક્ષ્મ રીતે મનુષ્યને સિદ્ધ છે સામાન્ય વ્યવહારમા ભાન અને વિચારને ભાષામા આકાર લેતા વાર નથી લાગતી ભાષામા જેટલી બધી વસ્તુઓ ઝપાટાબધ ને સજગતાથી આપણે રજૂ કરી શકીએ છીએ । એ વસ્તુઓ આળાથી રજૂ કરવાની હોય, ચિન્થા રજૂ કરવાની હોય, લાકડામા કે પથ્થરમા આકૃતિ કોતરી રજૂ કરવાની હોય તો ? પ્રશ્ન નિરર્થક છે પરસ્પર વ્યવહારનું, સરકૃતિએ કેળવેલા સાધન ભાષા જેવું મનુષ્ય પાસે ખીનું કોઈ સાધન નથી

પણ ભાષાની મોટી મુશ્કેલી તે શ્રુતૈવનજતાની છે શબ્દ સાલબ્યા ને હનામા જોડી ગયા એનો અર્થ મહાજ થયો ન થયો ને જોડી ગયો રમ્યતિમા શબ્દો જડાર્ધ રહેતા નથી કે તેનું આવર્તન કરી અર્થનો બોધ કે પર્યાપ્ત અનુભવ થાય બોલનારે એના એ શબ્દો કરી બોલના જોઈએ તો અર્થમહાજ

સગળ બને ચતુગોચર કોઈ પદાર્થ હોય તો બરાબર જોવાથી મુદ્રા રાખીએ, એને ચોખ્ખામાં જડી નખાએ, જેથી જ્યારે માગીએ સાર એ જોયર નહે શમ્ભા આવી સ્થિતતા નથી એમાં અભ્યુત્પત્તા લાગના કવિએ સમયના એમનો ઉપયોગ કર્યો એ એમના પશુ નિશ્ચિન હય આ યો — પ્રન નન્દવગ્ધાથી કે લપ્તુચુશ્રુતિ યવગ્ધાથી લપાન્વિન પદ ચનાથી કનિને પોતાના ભાવનિચારને, તેના અરોઅશને શક્ય તેટલી મૂર્તના આપનાનું સાધન મ હુ ખરેખર મૂર્તના, માન આરિખ્ખા નહિ શમ્ભા મુવી નસ્તુ આવિખ્ખાર તો પામે છે, પણ લપાડી પદગચનામાં તે સર્વગોચર મૂર્તિનિધાન પામે છે લયના અરો અશને પરસ્પર નમ્બ એવો નિશ્ચિત કે કે ભાવના અને અશ ઉપર, ભાવગતિ ઉપર, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું હોય તો હવે થઈ શકે

અદ્યને દદ રૂપ આપવાની, પ્રવાહીને ચિત્ત રૂપ આપવાની — અને તે પણ શબ્દના લક્ષણને બદલાવિના — આ અનોખા ધ્વનના કે સિદ્ધિ જેવી બીજી સર્જનની સુક્રમ ધ્વનના ભાગ્યે જ હશે મનુષ્યે વાણીને આમ બૃહતી, મહી બનાવી છે, સરસ્વતી માધવતી ધિય મનાની છે

અને ધારો કે પદગચના એ પ્રવિનવેદન માટે અપરિહાર્ય માર્ગ નથી તેથી શુ ? આપણી પામે જેમ સુખસગવડના સાધનો પણ છે અને આપણે તેમના યવેચ્છ હુપયોગ કરીએ છીએ, તેમ આ વાણીની કેડીએ અને માર્ગો ને રાજમાર્ગો પથ છે એમાના ગમે તે અનુકૂળ માર્ગો આપણા સવેદન માટે ઉપયોગ મરી શકીએ પણ ચનામાં અનપ્પ રૂપો જે એમા નિસ્ત્રષ્ટિ મ વાળા બાદબાકી થઈ શકે છે, એસે વિના બધા જ ભાવાને આપણી પદગચનાએ ઝીની શકન એમ પના કરી પોટી નથી તથાપિ પ્રયોગ કે નીનીના ખાતર, અથવા અમરેરથી, નુષ્ઠ મનમાંથી ઉપજાવતા અમગત છુદ્ધુદો, જેમ આવે તેમ, લાપામાં કેન્દ્રના મિ ઉતારી દે છે, છુદ્ધુદોની અસતિ અને અન્યવગ્ધાને લાપામાં ચલોચિત ઉતારવામાં મિ ધીશન તો દાખવે છે, પણ એ જગા નથી અન્યવગ્ધાન પ્રતિમિમ્મ અ યવસ્થા જ પડે મળા તે નમ્રત મનની મૂર્તિ છે અને એ મન ઉપર વિશિષ્ટ અમર કરે છે ઉપર કેખાતા છુદ્ધુદોમાં પણ નિયમ અને વ્યવસ્થા છે અને એ જ પૂર્ણ સ્વાભાવિક અવેદનો છે એમ કહેવામાં તો વ્યવસ્થામાત્રનો નિરેવ છે અને એમ હોય તો એ માટે એ મગ્તા વવાર નાગી વ્યવસ્થાની જગ છે ભાવપ્રાકટ્યવાદ કે યાવાદના શ્રદ્ધાળુઓ ઝાખી, અવગ્ધાહીન, અનવાદી અન્ય અમગ, નિર્મિતિઓ રજૂ કરે છે કા પુ કે જીવનની વસ્તુઓ અને તેમના સમગ્રાની એવી છાપ તેમના મન ઉપર પડે છે પૂવ મિતિઓ ઉપર જીવનની એની છાપ નહિ પડી હોય ? આપણે કહી શકીએ કે જા રતું સવેદન ઝાખુ અને વ્યવસ્થા વગરનું ન હોય એના સવેદનમાં સમગ્રના હોય વસ્તુઓના નમગમાં તેણે મર્મગ્ધ્ય ? મેજ જોયો હોય એ સવેદને પદ્ધતાથી અપૂર્વતાથી કે અદ્યુત્ત હમ્બઅતાથી તેના અન્તરને રજુ હોય અને પછી જ તે નિર્મિતિમાં બને તેની નુપ્પજનાથી મુરેખનાથી દીક્ષિથી પ્રગ્મ થાય શિ પમા વિરૂપ મર્જનને ચાન છે, પણ તે વિરૂપતા માટે નહિ પણ મુદ્ધ અને ગાણીયને પડો આપવા મુદ્દની છુદ તો ને C મ નાપના મ્લાકાર બાતક માફક મ્થિત લીનાયે વડુ કે અમ્ધ સર્ગમ મે, પણ તે તેની અમત જ મ્હેવાય, મ્લાના વિશિષ્ટ દ્વિપધર્મે અનમગને એમ મે છે એમ નહિ કહેવાય મુદ્ધ અને મધુગના અતિપરિચયથી (૧) તેને જાડી બાયાનાદ કે આ તર વાતવિનાને નામે અમુક અને આધાતકની પ્રતિગ કરવા જેવો ભાવના-ચય આહુનિ સ મૂર્તિએ બીએ ભાગે બનાવ્યો હોય

મિ નાનાવાલ ભાનાએમી હના તેમની મ્લામા લાવમ્મ પડે પડે છે તેમની કપના અને કપને છવન અને પ્રયક્ષ મરી આપે છે એમલે સર્જેલ તા હોય મ્મ એમની ભાવિયા સરણિને અન્ય

અનુકૂલ રીતે ગ્રહ કરવાની ઝંખનામાંથી દૂલ-ચુ છે એ રમત નથી એ ગભીર સર્જન છે અને ગભીરતાથી તપાસવું જોઈએ આપણી કવિતાચિત રચનાના ઇતિહાસમાં એને મોટું સીમાચિહ્ન હું ગણું છું નાટ્યકાન્ય માટે એ અનુકૂલ વાહન છે સામાન્ય વાતચીત અને પરાક્રમી ઉદ્ઘોષ બંનેને વ્યક્ત કરવા એનો લઘુ સમર્થ છે એને હું પદ નહિ કહું પણ પદકંપ તો જરૂર કહું. આ પદકંપમાં કે પદકંપ ગદ્યમાં વિશિષ્ટ વામ્યભાગની વ્યવસ્થા જણાય છે પૃથક્કગ્રંથથી વગર મિદ્ધ ન થતી હોય તોપણ પૃથ્વી છક માટે તેમ આ સાન્દોલ ગદ્ય માટે આન્તર પ્રતીતિનો દાવો તો હું રજૂ કરું એ આન્તરગતિને બળે માનું છું કે નાનાલાલીય ગ્યનામાં જલેન્ક નચેની ક્ષમતા સૂક્ષ્મ રીતે વસેલી છે ધીમા પદનમાં વાક્યમાં આનંદ શબ્દ ઉપરના ભાગને આપણે વામ્યભાગ કહીએ, તો નાનાલાલીય ગ્યનાની કોઈ પણ પદ્ધતિમાં સામાન્ય રીતે નજી રથળે ભાર આવે છે અને તેને વિનિષ્ક્રિયા આપના અર્થાનુકૂલ રીતે ચાર કે બે ભાર આવે છે પંક્તિના એકમમાં કોઈ નિયામક તત્ત્વ હોય તો મને આ સમજાય છે. પંક્તિઓના પદનની સમયની માત્રા લગભગ સગળી ગ્લે છે, અપરાદર્ય, અણુસરખી ગ્લે ત્યારે અર્થને અનુકૂળ ને ચારુતાને પોષતી હોય છે આ સિવાય ભાષાના રસભાવિક વહનમાં કશું નિયમજ નથી, આ સિવાય કુદરતી ભાષાને કશો વિશિષ્ટ મરોડ આપનાનો ગ્રહેતો નથી “જયા અને જયન્ત” માં જયા કહે છે.

ગહવારે પૂછ્યું, શુ છે ?
તો કહે, વસન્તનો છે ઉત્સવ
ખરપોરે પૂછ્યું, શુ છે ?
તો કહે, મિદ્ધાનીની છે પૂજા
તે આપણે, સજ્જને સોળે શણગાર
છેતરી - માતાએ છેતરી પુત્રીને
નહોં - નહોં સ્ત્રીકારે જયા
જન્માન્તરે એ કાશીરાજન્દ્રને

સંધિમાં એક મૂર્તિ બોલે છે.

આજે છું હું જરા,
જગતના રંગો પાકા માનતી
આશાની આંખે દુનિયા દેખતી,
કામનાના વિમાનોમાં ઊડતી,
માનતી મૂર્ચ્ચન્દ્રને હાથેલીમા રમણીશ

“જયા અને જયન્ત” માં દેવીની (૧) વિનાસવાદી ઉક્તિ સૌને સાલરે એવી છે.

મૂકી, વગવી, ફૂદી ગર્ધ,
પત્નીધર્મના ખાખોચિયાની પાળો,
ઝીણું છું મહાજલમાં હું
હું સહુની પત્ની,
ને સહુ મહારા પતિ
સૌન્દર્યને યૌવનનો આ અમ નન્દન

નાનાશાલીય સાન્દોલ રચનામાં ગમે તે કહિા બેજો, તેમાં આવો મરોડ અને સમજી શકાય એવી ભાગ્યરચના બજાવે તો પત્રી તેને પદકવ્ય કહેવામાં ગો બાધ નરે છે ? એ રચનાનો તાત્વિક સમંધ ગદ્ય કવિતા પર સાથે વિગેય છે

કાવ્યની નિર્મિતિ અગે બીજી વાત પર ભાર મૂકવો પણ ચોખ્ખા ધારુ હુ. કાવ્ય એ ભાષાની કલા છે, ભાષા દ્વારા અર્થની કલા છે, યુગની કલા નથી કાવ્ય એ સંગીત નથી, બે કે બેનેનાં વર્તુલ એકબેકને ચોડા છેડે છે. એ બે વચ્ચે ગીતદોરી દીલી છે અને બહુ અરોધક નથી. કાવ્યમાં અર્થનું વહન છે વહન એટલે આનર્તન નહીં પણ પ્રગતિ, અને પ્રગતિને કંધે એવો ચન્દસંચાર કે સુગવસિ કાવ્યને અપકવ્ય છે ગીતમાં અર્થદષ્ટિએ કાવ્ય-વ હરે તો અંગીતમાં રેલાતા તે સંગીત તરીકે શ્રોતાને ખૂબ ડોલાવશે એ ખરુ, પણ એમાં કાવ્ય-વ નહિ હોય તે શ્રોતાઓ ડોલવે તો તે સંગીતસમાધિ હશે, કાવ્ય-દલ નહિ. તેથી પ્રગતિ ત્રિયમાં પ્રો હાકોગની કાવ્યવિચારણાનું તાત્પર્ય સ્વીકારવાનું કાવ્યના સાચા વિકાસ માટે ૯ ચોખ્ખા ધારુ હુ

હા, પણ હાકારે ઉચ્ચ કવિતા માટે ત્રિચારતત્વ ઉપર ભાર મૂકવો તેથી શુધ્ધ તર્કશ્રેણી કે કેવળ સિદ્ધાન્તપ્રતિપાદન જેવું કાવ્ય આપી શકે એવો ભ્રમ થયો. ભર્મિયૈયિત્થ, ભર્મિલસકાર, એક જ ભાવનું વાગ્વાર તાન એ બધાના પ્રતિકાર રૂપે આ વિચારતત્વ ઉપર આગ્રહ સેવાયો છે, એ સ્પષ્ટ છે. કવિનામાં અનરોધ તરીકે વિચાર કેના રસપ્રમા આવે તેનો હાકારને ચોક્કસ ખ્યાલ છે. એ વિચાર વ્યાપ્તિપ્રક્રિયાના એક પછી એક અવધવ રૂપે નથી આવતો પણ ભર્મિ અને કલ્પનાના રંગે ડગાઈને આવે છે એ તર્કશાસ્ત્રની ભાષામાં નહિ પણ ભર્મિ અને કલ્પનાની ભાષામાં આવે છે એનો સંદર્ભ જ વિશિષ્ટ હોય છે એનો/સંદર્ભ ખંડિત કરવાથી એનું રહસ્ય જાણુ થાય છે. હાકારમાંથી જ એક હૃદયગમ ઉદાહરણ લઈએ મળણી છેલ્લી વિદાય લેની પ નીતે દહ કાળગતો પતિ હૃદયમાં અસહ્ય વેદના ભારી રાખી પીરુધ દાખવતો ઉચ્ચારે છે.

ત્રિયે, નવ રડો, જુઓ અતનરોધ રહેવાય ના,
થતો જ ભવ પૂર્ણ ત્યા ન ધટતી તથા ભાવિની
જુઓ ધટધટે ભયો આહુઅહ વિશે ચોદિરો,
તહમો, હુ. શિશુઓ મહો, સકલ જન લણુ ને મહો,
નદી ઉદધિ પરંતે, નગર ગામ વેરાનમાં,
મહો રવિ નિહારિકા, નભવિતાન સ્વર્ગમાં,
પીએ પય અદુધતુ કુસુમ માતજોજે લહો,
ત્રુટી અવનિ ધતરાગત ઉત્તમ્ય લાન્હા લહો,
વહે સમગ્રે,

હવે માન ગમણીય ને મધુર જ ભેજો નથી, સુખ હુ ખ કલેશાદિથી ભરેલું, મનુષ્ય મનુષ્યના સમંધોમાં અનેક મૂંઝવણોવાળું, જીવનચાલના ધામ વિશે વારંવાર પ્રશ્નો કરાવતું, કાળપટ ઉપર પથરાયેલું સખર વિશાળ અને વિપુલ જીવન જુએ છે એ વિવિધ ઘટનાઓ ભેગાનો ને રહસ્ય તારવાનો; એ જીવનપ્રશ્નો પૂજવાનો અને ઉચ્ચ માટે મથન કરવાનો, એ પણ એની રીતે કર્તવ્યઅકર્તવ્યની સલચસલની રોધ કરવાનો આવી કવિતા મહાન થાય છે કેમ કે તે જીવનના જિંડાણને સ્વીકારે છે ને જિંડાણને ગોધે

છે જીવનની સપાટીને જોતી, મોગરાનું ફૂલ જોઈ ચૂટતી કવિતા, કવિતા તરીકે સાચી હોઈ શકે અને આપણા પ્રેમની અધિકારી પણ બને છે

એના સુખડાના મરકવડા બહુ વીણી લઈ રે લોલ,
એના હસવામા સાચકલા મોતી વેરાઈ રલા રે લોન,

— કેમ કે અહીં પણ ભાવોર્મિ કવિની પ્રેરણા બની છે, તેને ગ્રહ વ્યક્તિ આપ્યા વિના કવિને એન પડતું નથી, અને આપણે કવિની જોઈને યથાતથ ઝીની આનન્દીએ છીએ પણ જીવનને જોડાયેલી અવલોકતી કવિતા ગભીર જીવનદર્શન બની શકે અને એમા પ્રતીતિના ઉસાહનું સામર્થ્ય હોય, કોઈ એતનવત પદાર્થોનો સમુલ્લાસ હોય, એ સમગ્ર સવેદન કે અનુભૂતિ બની કવિની પ્રેરણા — કેનેપિતમ્ — બન્યું હોય, તો એ કવિતા ઉચ્ચ ને મહાન કવિતા બને

ઉપરની સમગ્ર ચર્ચાને બાધી લેતી કાવ્યની આની સમગ્ર આપી શકાય ઇષ્ટ અને સમગ્ર રીતે ઉપવ્યક્તિ અને પ્રેરણા બનેલા અર્થનું સંપૂર્ણ સવહન અથવા પ્રતિપાદન જરૂરી લયાન્વિત વાણી તે કવિતા એના પ્રતિપાદનમા તદાકારતાદ્વારા થતો અનુભાવનાનો નિગ્ધ તે પ્રબોધ ચમત્કાર સુદા પ્રગ્નિષ્ઠ કે સમાહિતતા જેની સંવિતની અવસ્થિતિ એ પ્રતિપાદનની સર્જક પ્રતિભા એટલે કે કટ વેદનશાલિન, વસ્તુઓ વચ્ચે અપૂર્વ સમઘ જોવાની ઉદાર ને સૂક્ષ્મ પ્રદા, અને અસાધારણ કૌશલથી લીલ્યા રૂચ તે દાખવવાની અદ્વિતીય શક્તિ

અર્નાબીન ગુજરાતી સાહિત્યમા વિપુલ ગમણીય કા યક્ષિ છે, જેને માટે ગુજરાત નિરાક ગૌરવ લઈ શકે મહાન કવિતા ઝોજી છે પણ રમણીયતાના સરોવરો, ગંગા ને નદીઓએ ગુજરાતી હૃદયને આહ્વાદ આપ્યો છે ને કેળવ્યું છે પ્રકૃતિસહચાર, કુટલભાવના, નારીપ્રતિષ્ઠા ને દેશભક્તિના રંગે કવિએ પોતાના અત કરણને ગાવા દીધું વેદા તના અભિનવ દર્શને કવિની પ્રેમ અને કર્તવ્યની ભાવનાઓમા પ્રવેશ કર્યો હીન અને ત્યક્ત પ્રત્યે અનુકંપા અને દાન ને પીડિત માટે વાત્સલ્ય કૃત્યા જીવનના પહેપદમા, પ્રવૃત્તિના અણુઅણુમા માનવપ્રેમ, માનવની સાચી માનવતામા નિરતિશય શ્રદ્ધા, કર્તવ્યકર્મનો અવ્યભિચારી યોગ, સસ અને ઉદારતા ઇલાદિ આદર્શોના સચાગ થયો ગાંધીજીએ પ્રવર્તાવેના પ્રજ્વલિત અને આદર્શોના ઝોધમા પણ આપણા કવિઓ પદ્મા, નાલા તથાયા, નવીન જીવનદર્શનના પ્રકાશ, પરાક્રમના ઉત્સાહે અને રત્નતરતાની ઝાખીએ કવિની કલ્પના ઉત્તેજ મૂકી એનો ભાનાવેગ વિભાવના બની કવિતા થયો ઉપાદર્શનનો ઉ વાસ શમતા ગાંધીદર્શનની ખરીખોળી મર્મદાઓ દેખાઈ, મહાયુદ્ધમા અને પછી આર્થિક વિપત્તિઓ વધી ગઈ, મનુષ્યપશુબળ નિર્મળ મહાત્મ્ય, અને નતિક મૂળે તત્કાલ તો નષ્ટરૂપ થયા હારણુદિ અને સંકોચબાને કાં તો આક્રમક સમાજનાદ કે સામવાદનું શરણુ લીધું, અથવા નૌનર્દ ને કલાની તટસ્થ કે વિવાસી ઉપાસના કરી, વા મનુષ્યના ભીનગને સુવારવા પ્રાચીનતા કે ધર્મ જેવો કોઈ માર્ગ નથી એમ સમજી પરમ સત્યના અપરોક્ષાનુભવનો માર્ગ લીધો આ બધી પ્રવૃત્તિઓ લીધા ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમા રમ્ય આનંદકાર પામી છે એમા એકદરે, શિષ્ટતા અને સુરુચિના ધોગજો જળવાયા છે, વાગવિદગ્ધતા ને કૌશલમા તો અસાધારણ સિદ્ધિ જળાય છે પણ જીવનની સર્જક ગંગોત્રીઓ કયા જે ભોવામા આનતી નથી અપૂર્વ નિર્મિતિ માટે સર્જકશક્તિ તો કાન્ત, ખમગદાર દોકોર, સુન્દરમ આદિમા જળાય છે પણ અભિનવ જીવનની રસપ્રીય શક્તિ કેમ નથી જળાતી ? મારો દષ્ટિદોષ હોના બહુ સભવ છે, પણ મને તો, કોના જોવ ને કવાના ને પડયો મ્યા પજો રસમાલ, જેનુ થાય છે વર્ગઅર્થ,

સ્નીહનગોર્ગ, ગમમેહનગાય, ગોર્ધનરામ, ટાગોગ, ગાધીજી, બાઈચન, ઉપનિષદ, કેન્ટ, માર્ગિતો, કોગત, માર્કમ, શ્રી અગવિદ — આ આપણા કવિઓના પ્રેરણાનાં ધામ છે તર્જમાહી અને સ્થિરચુતિ છાનદર્શન એ નાનાલાલમાં જણાય છે પણ તેય ગોર્ધનરામની શાખાપ્રશાખા જેવું છે પ્રેરણાનું ધામ પોને બને એવો આપણો મહાકવિ ક્યાં છે? હું જાણું છું મૂ થો બદલાયા છે કવિતાકળા કરતા નવનકથાનું પાન છાનદર્શન અને વિભાવનાએને ઝીલના વધારે અનુકૂળ, લોભપ્રિય અને તેથી તો રિગા અનુકૂળ, લાગ્યું છે આજે સૌથી મોઢામૂનો માનવ હોય, દેવના અરતાગ જેવો, તો તે ગજપુત્ર છે! પણ આવે અર્થશાસ્ત્રી, પછો વહેપારદક્ષ, પછી યતનિષ્ઠાત ને વિજ્ઞાની આમ જતા આપણો કવિ લાચાર નથી બન્યો, દોન અને છુટ્ટ નથી બ થો એ જ મને કવિનાના ભરિધ્ય માટે મોટું આશાચિન્ન લાગે છે હું કવિને રમણ કરાવું છું કે આ સો વર્ષનો ભારતનો ઇતિહાસ તો દન મહાબા ત લખાવે એવો છે આ ગાધીજીનું ભવ્ય મૂકુ નગાધિગજ ડોકે ને સાત સમુદ્ર ગાય એવું કરિતાભર્યું છે બીજ મના, ભીષણતા, ભયાનકતા, ક્રૂતા, નીચતા, મ્વાધ અને વિનાન સામે ઉચ્ચ માનવતા, સત્ય ને સ્વયં જમૂમી ગલા છે એક કૌચતુગનના વધનિમિત્તે ગામણી પ્રમથુ લાખનાખ કુદમ દાઝી ગલા છે ને કોઈ મહાકવિનો કં નહિ ખૂલે? આરે કોર જોઈ છું આ ઉપાધેયને લઈ આરતા પખીઓના ગ્રાન વનોપવનમાં સભગાય છે ને પર્ણતુક બનું છું આ સંધ્યાની જ્વલિકા સામે સુગ્રામીમા સુગ્રામી રડના ને વાધુ સાથે ડોનના અનખ્ય કમળો જોઈ છું, અને મારું હૃદય નાચી જોડે છે હું નુ બનું છું આ રાત્રિ ખેડતા અસખ્ય તાગઓ મને નોતરે છે ને તેમની સાથે અધારી કેડીઓમા હું ટમકુ છું હું સાદસ પનાણું છું જતા હું શોધું છું ચન ને સૂર્ય મારે ગગના પ્રાહમાં ઝીલવું છે ઉમાશંકર અને નુદનમ ઉપર હું મીટ મારું છું તેમના સત્ત્વ જે નકારશે તો મારે કદાચ એક આખી પેઢી વાટ જોવી પડશે પ્રાચીન સદર્ભ ફેરવી હું કવિ ને કહું તપ દ્વયે દ્વય મે ભસ્તુ! વૃહસ્પતિદ્વા નિયુનસ્તુ મહ્યમ્! નિયુનસ્તુ મહ્યમ્!

તારા હૃદય સાથે મારા હૃદયનું અનુસંધાન કરના હું તપર છું આ માનો વિગ્તાર કરનાર પગમતરન તને મ્વા નિર્મિતિદ્વાગ મારી સાથે જોડો!

વિવેચનના ઉદ્ભવ

સંસ્કૃતમાં કાવ્ય કહે છે તેને આપણે સાહિત્ય કે લલિત વાડમય કહીએ છીએ. તેને સામાન્ય રીતે ઝોળખ્યા વિના કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિના ઉચ્ચ-અવયવપણાનો કે સારાનરસાપણાનો અભિપ્રાય આપી શકાય નહિ. ભાવ, વિચાર કે કલ્પનાને વ્યક્ત કરવાની માનવની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્યકૃતિ એક છે અને તેનું જુદી જુદી રીતે વિવરણ શક્ય છે. પરંતુ સાહિત્યનાં મુખ્ય તત્ત્વો બાણીએ તો સાહિત્ય વિશે તેમ જ કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ વિશે સ્પષ્ટ વિચાર થઈ શકે.

સાહિત્ય ભાષાની કલા છે. એમાં બાહ્ય ઉપાદાન તરીકે શબ્દાર્થમયી વાણી આવે છે. અને એ કલા પણ બીજી કલાઓ જેમ પરિચય કે વિમર્શથી સામાન્ય વ્યવહારમાં ન અનુભવાતો આનંદ આપે છે. ભાષા તથા વિશાળ અર્થમાં આકારના ઘણા ઢાળો ને બીજાં પણ સામાજિક સંપત્તિ છે; અને વ્યક્તિ વૈયક્તિક રંગ પૂરે છતાં તેમનું સામાજિક સ્વરૂપ જળવે છે. સાહિત્યકલાના આંતર ઉપાદાન તરીકે સાહિત્યકારની અનુભૂતિઓ આવે છે. એ અનુભૂતિઓ સસારવિષયક હોય તો પણ તેને વૈયક્તિક પુટ મળે છે; વૈયક્તિક હોય તો પણ તેનું સાંસારિક સ્વરૂપ હોય છે. એટલે કાવ્યને જમે તે દૃષ્ટિએ જોઈએ - એની ભાષા જોઈએ, એના લય જોઈએ, એની પ્રણાલિકા જોઈએ, એની કલ્પના જોઈએ, એના ભાવ વિચાર આદિ જોઈએ - તોયે તે એ પુટવાળો એક અખંડ પદાર્થ છે.

સાહિત્યનાં આ બધાં તત્ત્વોનો અલગ અલગ અને સમુદાયમાં વિચાર અને તોલ એને આપણે વિવેચન કહી શકીએ. એમાં મુખ્ય બે શાખા પડી જાય. સાહિત્ય પદાર્થ શો છે, સાહિત્યકૃતિઓ તરીકે વિવિધ કૃતિઓને ઝોળખીએ છીએ તેમાં શું સર્વસામાન્ય લાક્ષણિક તત્ત્વ છે અને એનું શું સર્વસામાન્ય પ્રયોજન છે એની વિચારણા કરતી શાખા. એ વિચારણા સાહિત્યના નમૂનાથી અલગ રહી શકતી નથી, બલકે સાહિત્યના ભિન્ન ભિન્ન નમૂના લઈને આ અન્વીક્ષણ શક્ય બને છે. દાખલા તરીકે, “વાચ કાઝ મન નિશ્ચલ રાખે ધન ધન જનની તેની રે” એમાં કે “યારી ગુલામી શી કરું તારી ? સનમ ! ગાલે ચૂંકું કે પાનીએ તુને ? સનમ !” એમાં કેશુંકે સમાન રીતે તત્ત્વ સાહિત્ય - વિવેચકને લાગે છે. એ તત્ત્વને આવી કોઈ પંક્તિના તત્ત્વ જોડે સરખાવી સાહિત્યનો કયાસ વિકસાવવામાં આવે :

“આ ઝરમરઝર વરસાદ,
૭ વળી વળીને વરસે બહો સુભગ કોઈની યાદ.”

હવે પ્રશ્નનો ભાવ ‘હૃદયત્રિપુટી’ માં વધારે વિકસતો જણાય; “આરોહણ” માં પ્રતિવર્ણન વધારે વિગતપ્રચુર થતું, માનવમૃતિહાસ અવલોકનું પણ થાય; કાવ્યની શૈલા નાની પંક્તિમાં કે કડીમાં પુરાવાને બદલે લાંબા પદોના પટમાં રેલાય; કવિના અંગત ભાવને બદલે અનેક માનવોની લાગણીઓ અને સંઘર્ષો આલેખાય; એક પ્રસંગને બદલે અનેક પ્રસંગો આવે; સુખદ વસ્તુને બદલે કરુણ વસ્તુ હોય; “પેરેકાઈઝ લોરટ”, “ઓથેલો”, “રજુવંશ” કે “નળાખ્યાન” હોય; લાવણી હોય, ગરબી હોય; પદને બદલે ગદ્ય હોય, પદ્યકલ્પ ગદ્ય હોય, ગદ્યસંકીર્ણ પદ્ય હોય; એમ ઘણું ઘણું સમાવતો એ સાહિત્યની બ્યાખ્યા બધી છે, અને સાહિત્યનું પ્રયોજન તપાસે છે. સામી બાજુ, સાહિત્ય તત્ત્વના ઝોઝાંવત્તા સ્પષ્ટ ખ્યાલ વિના સાહિત્યકૃતિનું અવલોકન પણ શક્ય નથી. સાહિત્યકૃતિઓ ઉપરથી સમગ્ર સાહિત્યની

ભાવના અને સાહિત્યના ધારણા રચના છે અને એ ભાવના અને ધારણાને થોડાધણું અનુભવી આપણે સાહિત્યકૃતિઓ પાછી મૂલવીએ છીએ સમગ્ર વ્યાપાર પરસ્પર ધોષાતો બવાતો, રગાતો રહે છે

સાહિત્ય-તત્વનો વિચાર એનું નામ સાહિત્યકલ્પસૂત્ર કે સમીક્ષા સાહિત્યની એ એક શાખા સાહિત્યકૃતિઓનું અવલોકન અને મૂલ્યાંકન એ વિવેચનની ખીલ શાખા છે, અને મોટા ભાગે સાહિત્ય વિવેચન આ પ્રકારનું હોય છે એમ રીતે સાહિત્યવિવેચન પટ્ટકરણ સ્વદેશીય વાચકનું સ્વાભાવિક મુદ્દરણ છે સાહિત્યકાર પશુ સ્વદેશીય નાચક બનતો બનતો કૃતિને વિકસાવતો મારતો જાય છે સાહિત્યવિવેચક સર્વપ્રથમ તો વાચક તરીકે કૃતિનો સાંગોપાંગ ઉપભોગ કરે છે કથા પશુ પૂર્વગ્રહ વિના કૃતિનો આનંદ એ માણે છે નના પ્રતિદર્શનમાં જેમ કવિ લીન થઈ જાય તેમ જ્ઞાન રચિત અને સ્વદેશીય પૂર્ણ વ્યાપારથી કૃતિમાં લીન થવાની વિવેચનની તપ તપ તથા યજ્ઞિત જેઈએ એમ્લુ જ નહિ મેધધન્ય જેઈને કવિ નાચી જીઓ તેમ ઉત્તમ કૃતિનો આસ્વાદ લેના નાચી જીવ્યા સારુ હૃદયની કામળતા ને ઉદારતા પશુ તેને જેઈએ વિવેચન જે વિવેચકના ઉપભોગનું મધ્ય ન કરાવી શકે તો પ્રાણ વગરનું રહેશે વિવેચનના આનંદની તેની ભાવસમાધિની, તેની રસલીનતાની, તેના ચમત્કારની ઉત્કૃષ્ટતા કૃતિના શુદ્ધિનો ગત બનના સહન છે એ આનંદનું સ્વરૂપ એણે તપાસતું રહે છે એ આનંદ કેવળ સૌંદર્યગ્રંથનો આનંદ હોય તો સાહિત્ય કૃતિએ એ જ મુખ્ય આનંદ છે પશુ ઘણી વખત આ આનંદ શુદ્ધ નથી હોતો એમાં વાસનાનો સંતોષ ભળી જાય છે એમાં આપણા પ્રિય અભિપ્રાયોના સમર્થનની પ્રસન્નતા પશુ આવી જાય છે એના અંતો ટાળી મળીને વિવેચકે આનંદની શુદ્ધતા અને ઉત્કૃષ્ટતા સમજવી જેઈએ આનંદ શા કારણે અનુભવાય છે એ તપાસતા કૃતિનું અખિન સ્વરૂપ નજર આગળ આવતો મધ્યે વિચાર મૂળથી કુલ સુધી શાખા પ્રશ્નાખ્યામ ક્રમ તો ઘાટ લેવા પ્રયત્ન રે છે તે એને જણાશે જેના પુનઃકવનમાં વિવેચનને સુખ લાગે છે તેના મૂળમાં કથો સર્જન રહ્યાત્મક ભાવવિચાર પશુ છે તે એ ગોધી કાઢશે, અને એના સમગ્રીય આધિકારમાં નારિત્યમર ચી મ્લા યોગ છે-અથવા એનાથી શી યોગઈ ગઈ છે- તે એ તપાસશે અહીંથી વિવેચનનો વ્યાપાર વિશ્લેષણાત્મક બને છે વિવેચનનો સમભાવ કે આનંદ જતો નથી રહેતો, તેના કમલો તે શુદ્ધ છુદ્ધિથી તપાસે છે લાવે સચ્ચ થતા થતા સમનું કેમ નિષ્પાદન કરે છે, કોઈ નવો ભાવયુક્ત વિચાર વીજળીની ચપળતાથી મિલિ કેમ ચમત્કાર બતાવે છે સમગ્ર કૃતિનો સરકાર કોઈ અખડ મુદર આકાર જ માનતી વ્યવસ્થાનો કેમ ખ્યાલ આપે છે, એ બધું ધીગજથી અને નિષ્કાથી તે વિલોકે છે મિલિ શુ પ્રતિપાદિત કે અગ્ર કવચ મધ્ય છે તથા ભાષા, ભાષ, આદિથી નીચળતા સમગ્ર રૂપ હાગ પ્રતિપાદનમાં એને કેટલી સફળતા મળી છે એ જુએ છે વિવેચનમાં આ પૃથક્કરણાત્મક તારણ અને પૂર્વેકિત હૃદયનો આનંદ સર્જનવત થવો ઘટે વસ્તુલક્ષી અર્થગાહન ને પૃથક્કરણ અને આત્મલક્ષી આનંદનો જેટલા પ્રમાણમાં વિવેચનમાં સમન્વય થાય, વિવેચન જેટલે અંશે અનુભવેલા આનંદના ઉત્ક્રાંતિથી અવગ્રાહિત થાય તેમ્લે અંશે તેમાં સર્જનના ગૂંચો આવવાના વળી, વાચક વિવેચનને પ્રતિભાવ લેખકની ભાવસંજ્ઞામાં જ પુરાઈ ગયેનો નથી વિવેચક અને સર્જકની વૈયક્તિક સ્ત્રમ સપતિ જુદી જુદી અને કદાચ જુદી જુદી સામાજિક ભૂમિકાની પશુ હોય વિવેચનનો પ્રતિભાવક પશુ કૃતિને વગરેલો છતાં મુક્ત રીતે આકાર લે છે એને લીધે પશુ સર્જનના અંગો વિવેચનમાં પ્રવેશી શકે

પશુ આનંદ માપવાનું કોઈ બાલ યત નથી વાચક તેમ જ વિવેચક પોતાના પૂર્વ સરમર ઉપર આધાર રાખીને આનંદની ઉત્કૃષ્ટતા અને વિશુદ્ધિનો તોલ કરે છે ગુણકેન્દ્રમાં ને વાચીએ અને

વિવેચનનો ઉદ્દેશ્ય

શેફરિપર વાંચીને રણુછાડભાઈ વાંચીએ એમાં મોટા ફેર પડી જાય છે. “શાકુન્તલ” વાંચીને “વિક્રમોર્વશાય” વાંચીએ એમાં પણ ફેર પડે છે. આમ વગર કહો વિવેચનમાં ધોરણો સ્થપાવા માંડે છે. વિકસતું વિવેચન ભાનપૂર્વક પ્રલનાત્મક અને ઐતિહાસિક પણ બને છે. દાખલા તરીકે, આખ્યાન કેના સામાજિક સંનિવેશમાં રજૂ થતું તે સમજ્યા વિના એનું મૂલ્યાંકન અધૂરું રહેવાનું. તેજ રીતે ભાલણ કે પ્રેમાનંદના સમયની ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના તેમની કૃતિઓનું વિવેચન બિણું રહે. “પેરેડાઈઝ લોસ્ટ” ખ્રિસ્તી શ્રદ્ધાની સમભાવી સમજણની અપેક્ષા રાખે છે.

અને હવે તો સાહિત્યનો ગર્ભ જીવન છે, એ હકીકતને વિવેચને લક્ષમાં લેવી પડશે, પછી ભલે વિવેચન કૃતિનિષ્ઠ હોય કે પ્રલનાત્મક હોય. સાહિત્યકૃતિમાં જેનું જીવન કેવો ધાટ લે છે તેની નોંધ તે કરેજ. જીવનની વિશાળતા, તેનાં છંડાણ અને સનાતનતાનો કેટલો સ્પર્શ તેમાં થાય છે તેના ઉપર તેની અંતિમ મૂલ્યવત્તા અને મહાનતાનો આધાર છે. અન્ય યુગરાતી નવલકથાઓ કરતાં “સરસ્વતીચંદ્ર” મહાન છે તે એમાં પ્રતિબિંબિત થતી જીવનની સૂક્ષ્મતા અને વિશાળતાને લીધે આપણાં આખ્યાનો કરતાં મહાભારત રામાયણ મહાન છે, તે પણ એમાં વરતાતી વ્યાપકતા અને કાન્તદશિને લીધે. સાહિત્યકૃતિ જીવનવૈચિત્ર્યનો, જીવનવ્યાપી સત્યનો અને નિતાન્ત રમણીયતાનો યુગપત્ જોડલો બોધ કરાવે તેટલી તેની ઉચ્ચતા. એ જોવાનો નિઃશયી સર્વથા પ્રયત્ન કરવો અને એ દેખાય ત્યારે તેનું નિવેદન કરવું એ વિવેચનની ઉચ્ચ ભાવના છે. એ રીતે રમણીયતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ સમૃદ્ધ થાય છે, જીવનની સમજ વધે છે, જીવનને સમજવાની કલ્પના ને વૃત્તિ પોવાય છે, તેનાં સનાતન સત્યો લોક સમક્ષ રજા કરે છે, અને સંસ્કારિતાનું સંવર્ધન થાય છે. માનવના મનોગતના કલાત્મક ધવા મથતા આવિષ્કારના અનુશીલનથી આપણે સંકુચિતતા, કુદ્રતા અને પ્રાત્યપણું ઝાળંગી શકીએ.

વિવેચકનો કાર્યપ્રદેશ

સાહિત્યકલામાં સામાજિક વાઠન, ભાષા, સાચે સાહિત્યકાગના વ્યક્તિત્વનો અંશ એવો અનિવાર્ય અને અપોચિત્ય રીતે ભળી જાય છે કે કલાનુ વૈનાનિક દૃષ્ટિએ વ્યાકરણ કાનુ, એના સિદ્ધાંત સ્થાપના અત્યંત કઠિન છે સિદ્ધાંત સ્થાપના પછી ઉપાપનાનો પણ કાલક્રમે અવસર આવે છે તર્કશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્ર કે મપતિશાસ્ત્ર જેટલી પણ ચોક્કસાદર્શી એની વિચારણા શક્ય નથી કલા અને સાહિત્યની માન મીમાંસા થઈ શકે છે પણ એવા અગ્રાંચર તત્ત્વની ધાય છે તેમ સાહિત્યની મીમાંસા, વિચારણા થઈ શકે, અને અમુક સામાન્ય સિદ્ધાંતો બાધી શકાય આનુ કાળે એ છે કે કલાકાર કે કવિ પોતાના અનુભવમાં કોઈ આધીને ઝમકી જતું અનિર્ચનીય તત્ત્વ જુએ છે ને એને અવર્ણનીય આનંદ ધાય છે, અને એ સમગ્ર આનંદમય અનુભવને પોતાના ઇંટ વાઠનકાર વ્યક્ત કરવા મને છે કલાકાર વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા, અને આનંદ તત્ત્વની અનિર્ચનીયતા કલાને વિજ્ઞાનની કે દુહ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા અટકાવે છે

સાહિત્યના આ વૈયક્તિક તત્ત્વને લીધે વિવેચનનું પણ ધોરણ ગ્રાપનું કઠિન હોય છે કલાસ્વરૂપનો કોઈ નવો પ્રકાર આવે કે કવારીતિમા ઈઈ આમૂલ દેશકા વાય ત્યારે એના વિવેચનની પદ્ધતિમાં પણ દેશકા ધાય છે ઉપરાંત, વિવેચક પણ, વ્યક્તિ તરીકે મરકાગની અમુક સપત્તિ, આનંદ લેવાની અમુક શક્તિ, ને પોતાના અમલની મર્યાદાઓ, કલાકૃતિને વિશેષે છે વિવેચક પણ કૃતિના પગમર્યાદા આનંદ પામે છે, એ આનંદને એ જ પ્રકારના ખીજ આનંદઅનુભવ સાથે સરખાવે છે, અને એનું તારતમ્ય સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ તપાસે છે પછી વિવેચક વૈયક્તિક દૃષ્ટિ હોડી સામાજિક દૃષ્ટિએ કૃતિ તપાસે છે એવી કૃતિઓની ઐતિહાસિક સાકળમાં તેનું સ્થાન વિચાર છે વળી, તેનું જે વિશિષ્ટ દર્શન છે, જે વિશિષ્ટ જીવનવિચાર, જીવનભાવના કે જીવનપ્રશ્ન એ કૃતિ નજર કરે છે તે પ્રગટ કરી, તેનું મૂલ્ય આડી સરકારસપત્તિના પ્રવાહમાં વિવેચક તેને મૂકી આવે છે વિવેચકનો ધર્મ પોતા પ્રત્યે તથા કૃતિ (તથા કલા) પ્રત્યે અને સમાજ પ્રત્યે છે આપણે વિવેચકના અમુક કાર્યનો કે આજની વસ્તુચિત્તિના વિચાર કરતા નથી-તેમાં તો ધણી મર્યાદા ને દોરો હશે-પણ વિવેચનની ભાનનાનો વિચાર કરીએ હીએ વિવેચક જેટલો નમ્ર તેલો નિવાવણો થઈ, દુહલુકિયા પોતાની ચેતનાને સાદિ યુતિને લોષે છે સાહિત્યકૃતિ એના ચિત્તને સપૂર્ણપણે અગ્ર કરી રહે એની જીતિથી એ નાચે છે કૃતિમાં લખેલો લાગણીઓ અનુભવવા એ સહાય છે, કૃતિમાં ઉપસાવેલા ચિત્રો જોવા એ મ પનાશીલ છે, સામ્ય અને વિરોધના વૈચિત્ર્યથી ઉદ્ભવના નૈદર્યને ઓગળવા તેને આપ્યું છે વિચારોના ઈંગણોને રહેશે વળગત તેને યાન અને હુદ્ધિ છે આ જાનાનો તમાવેશ સહજતામાં થઈ શકે, કેમ કે સાહિત્ય બધી સામાજીનો ઉપયોગ કરીને છેવટે તો હૃદયને સ્પર્શ કરે છે, ત્યાં જ એની સામાજી ભાવરૂપ બને છે, અને એના જાણત ધાય છે હૃદયને સ્પર્શવાની આ શક્તિ છે ત્યાં વાયક કાં તો કેમગ ચંદ છે કે સાહિત્ય જેવો ત્યાં ઈઈ પદાર્થ જ નથી

સહજ વિવેચક લેખકની અમુક કૃતિમાંના તાત્પર્યને સોધા કાઢે છે, અને એ તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષ કરી જનાવના લેખક ને ગ્યના કરે છે તેની મૂળથી તે ફળકલ સુધી સમગ્ર દૃષ્ટિ લેઈ પણ છે એને જે આનંદ મળે તેનું નિદાન કરતા કરતા તે આખી ગ્યના નિદાને છે આ આનંદ કોઈ આકર્ષક કાળજીને લીધ નથી એમ નહી કહી, આનંદને પગપરે મેડે તે સૌન્દર્ય જુએ છે, અને સાહિત્યગમનું

પ્રયોજન અને પોતાના પગમર્શનો તોલ કરી સાહિયકાગ્ની સફળતાની માનાનો કયાસ કાઢે છે વિવેચકની રસજ્ઞતા નિર્મળ, સૂક્ષ્મ અને સમૃદ્ધ હોના છતાં, કૃતિના વાચનમાં જો આનંદની ઓછી વગતાય, તો તેના કારણમાં તેને સમગ્ર ગ્યનામાં કોઈ ખામી જણાશે “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના બીજા ભાગમાં, કે “ન્યા અને જ્યન્ત”માં આનંદની માનામાં ઘટોડો લેખકની અચુકિતના આશ્રયને કારણે છે, એવો મો વાચકનો અનુભવ છે.

વિવેચક શુદ્ધ શુદ્ધિથી સાહિયમગ પાતે જાય છે ને સાહિયકાગ્ની શુદ્ધ પુદ્ગિની કમોટી પણ કરે છે સાહિયકારને પણ અનેક પ્રલોભનો હોય છે પ્રેલાક પ્રલોભનો તો સામાન્ય ને ધૂન ગણાય પૈસા રણવાનુ કે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રલોભન પ્રમુખ નથી એમ નહિ, પણ માહિયકાગ્ને એને ઝાળગી શકે પરંતુ કોઈ સમાજકારણનો કે અર્થકાગ્ણનો કે પ્રણયનીતિનો સિદ્ધાંત તેને રુચી ગયો હોય તો તેનું સમર્થન કરે એવી કૃતિઓ ન્યે એ અનાયાસે, સદૃશ રચનાએ એમ રચે તો નિમ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી પણ પ્રશ્ન ગ્રહે ઔચિત્યનો, જે આપણે ઉમથા જ પ્રિયારીશુ.

એક અગ્રેજ વાર્તા સુખાન્ત છે, તે જ વસ્તુનું વાર્તાકાગ્ પોતે નાટ્ય રચે છે ને તેને સનસનાટીભર્યું બનાવવા, સામાજિકનો આશ્રયભાવ વધાવના કડુણાન્ત મનાવે છે કેન્દ્રીક નવવક્યાઓને લેખકાએ લોકરુચિને માન્ય ગાખી દુખાન્તને બદલે સુખાન્ત બનાવી છે આવા દાખનાઓમાં પ્રપ્તરીતે કલાકાગ્ની નિષ્ઠાની જીજ્ઞાસ ગણાય કલાકારને માર્થકતાવાળી, મુલ્યવાળી લાગેની અનુભૂતિ એકાકાગ્ થયેલ કલ્પનરૂપ હોય છે એમાં બાધહોડ કરની એ કલ્પનના પ્રાણતત્વનો દ્રોહ કરના જેવું છે કેન્દ્રીક કવિઓએ પોતાના જૂના કાવ્યોમાં પાછળથી મહત્વનો ફેરફાર કર્યો છે, તેમનું ન્દય જ ફેરની નાખ્યું છે આમ કરી, ખરું જોતા જૂના કાવ્યો ઉપર તેમણે નવી કલમ બાધી છે એમાં કવિ નથી કરતો ન્યાય પોતાને, નથી કરતો વાચકને.

સાહિયકારના સર્જનના સૌંદર્યનું એક નિયામ-તત્વ ઔચિત્ય છે કૃતિના બધા જ ઘટક તરવાનું પરસ્પર ઔચિત્ય હોય તો જ તેમાંથી સૌન્દર્યનો ઉદય થાય વા રસની નિષ્પત્તિ થાય સાહિયકાર જેમ વાચન અને અનુભવથી ઔચિત્યના ભાનવાળો થાય છે તેમ વિવેચક પણ થાય છે બનેલી આ બાબતમાં કંપના ને રસેન્દ્રિય સાથે કામ કરે છે નવનકથા કે નાટકમાં પાત્રો કેન્દ્રીક વાર પાઠ કહી બતાવેલા હોય એમ વાત કરે છે ત્યાં આપણી ઔચિય-શુદ્ધિને કલેશ થાય છે પ્રેલાક જૂના નાટકોમાં પાત્રો વાતચીત ને બદલે ભાષણ કરે છે ભાષામાં, શૈલીમાં, લઘુમાં, ભાવાર્મિમાં, પ્રસંગમાં, ઘટનામાં, કાર્યમાં સર્વત્ર ઔચિય સચવાતું જોઈએ ઔચિય-શુદ્ધિને કલેશ થાય છે પ્રેલાક જૂના નાટકોમાં કલ્પના પણ નિતાન્ત રસવિહારી નથી કનિષ્ઠતા વાનરને માનવ જેવો વ્યવહાર ને પ્રિયાર કરતો કલ્પી શકે પરંતુ બેમાંથી એક જલ્દી જઈને એવું આલેખન ના કરી શકે ગલિવગ લિલિપુટમાં તાડ જેવો જીવો માણસ દેખાય છે, પણ બધા સુધી લિલિપુટમાં ગલિગ છે ત્યાં સુધી એ સવન તાડ જેવો જ છે કવિના નિર્માણનો પ્રહાસ કવિ જ છે, અને એ નિર્માણમાં અત્યંત રહેના નિયમે તેણે પાળવા જોઈએ રામાયણમાં વાનરો માનવ માફક વ્યવહાર કરે છે ને ગમના સાથી થાય છે, પણ તેમનું અચુક ચોક્કસ વાનગણુ હુપત થતું નથી તેથી તો રામાયણના આ અશમાં આબલ્લવદ્ધને રસ પડે છે, અને કવિના કલ્પનાપ્રભાવ માટે આપણને આદર થાય છે.

વિવેચક હરકોઈ સાહિયકૃતિનું સમગ્ર સૌન્દર્ય લગભગ તેના સર્જકની કક્ષાએ જઈ સાનંદ સમજી લે છે એના આનંદમાં મ્યાક જીજ્ઞાસ આની હોય તો તેનું કારણ, પોતામાં-પોતાની મનોદશામાં કે વ્યક્તિત્વમાં-હોય તો તેને બને તેટલું નિવારી, સાહિયકાગ્ની નિર્મિતિમાં હોય તો ગોધી કાઢે છે. આ સરકાર પામ્યા પછી વિવેચક તરીકેની તેની બીજી જવાબદારી શરૂ થાય છે આની ગ્યનાનો કોઈ અનુભવ અભાર પહેલા તેણે વાંચ્યો છે ૧ એની કૃતિઓની પંખરા પ્રખમાં છે ૨ સાહિયનો પ્રવાહ વહેતો નમૂનો અભાર પહેલા તેણે વાંચ્યો છે ૨ એની કૃતિઓની પંખરા પ્રખમાં છે ૨ સાહિયનો પ્રવાહ વહેતો

આવે છે તેમા કોઈ નવાન આ કૃતિ લઈ શકે ખરી ? લઈ શકે તો કેવું ? આ બધા પ્રશ્નો હવે તેને નિચાવવાના છે અથા નુધી એ શિષ્યભાવે માહિત્યપાત્રની આવે બેચે દત્તો, હવે એ સમય હોડીને તુનના મ્વા બેચે છે તુનનાથી સાહિયકાગની એ નાગી કસોગી કરી શકે છે સાંદર્થનો આનદ માણવો અને એ આનદની માર્તા કરી એ વિવેચનનું પ્રથમ પગથિયું છે, પણ એનું કથનપર્યુન પ્રતિષ્ઠિતી બ વ્યક્તિમત છે બીજા નમૂના આવે પ્રતુન નમૂનો સખાવનાથી આવોયના ઝોછી અત્રત બને છે અને બીજા વાચકોના સ ડાર જગત કરી વાચકના મનમા આ નવી કૃતિ ગો વી આપનાનો પ્રવન થાય છે કર્તા પુરોગામીઓનો સણી હાથ - અને હાથુખર હોય છે બ - તો તેનું મ ય તે અનુભાવ કરી શકાય કૃતિઓની વિવેચનાઓ તેનાથી જ જડાને મદદે બીજી કૃતિઓ માં નજાવાવાવી વધારે સ્પષ્ટતાથી પ્રગટ થાય આવ્યા મ વાકનને અંતિદામિક ને તુનના મઠ મૂ નાન ન્હી સકાય આમા મવેદનથીલના ઉપરાત નિત્તાની બ ન છે 'ક હુવેલો ન નજાગતી નનરકથાના ઇતિહાસમા પ્રથમ પ્રયોજન મહત્ત્વ છે આમા જાનતમા તેની નનમ્થા લખવાનું હજી હવે થવાનું હતું ઉપરાત, એક બ ઝપાટે મલની પ્રૌઢ યૌની તેમા પ્રાપ્ત થ ય હ એમ જતા, કેવળ અંતિદામિક નનરકથા તરીકે ઇતિહાસચંદન અને વાર્તાકલા બનેલી દૃષ્ટિએ, એ "જય મામનાથ" કહતા બિનત્તી છે ગોવર્ધનગમની ક પના "સરસ્વતીચન્દ્ર"મા નો નનુ આપુ યુગગત સમાની દેવા માગતી હોય એમ લાગે છે, અને તેને ય પાણુ બધા અને લાવિમા કોગો છે, પરિણુ ને ઝીકી સ્પષ્ટ ખામીઓ કૃતિમા આવી છે પણ એ ખામીઓ કર્તાની ક પનાના વૈભવની ને ધૃતિની સૂચ છે, એ ખામીઓ સાથે પણ ને કંપનાદર્શન અને જીવનદર્શન મગે છે તે હોડી દેવા આપણે નૈસાર નધી યુરોપની કેટલીક મ્હાન નવલકથાઓના વિતારી પટનું નામગાએ છીએ ત્યારે આપણે "સરસ્વતીચન્દ્ર" ને ગૌરવથી નજારીએ છીએ

હજી એક વિ ન કામ વિવેચકે કરવાનું છે, જેમા પણ વિવેચક સર્જકનો શિષ્યભાવ ત્યજે ક સર્જક કરના આ અને કામથી એ ચક્રતો છે કે બિતગતો છે એ પ્રથ અપરતુત છે, સર્જક કહતા આ કામ નિગણુ છે, સર્જકને સમજવા માણવા ઉપગતનું છે, એમ્હું ખનુ હરેક કૃતિ કોઈ ગઢચને, જીવનવિચાર, જીવનમૂલ્ય કે જીવન તન્કના વનચુનો સ્પષ્ટ મૂકી ગમ છે સાહિ ય ન પોતાની સમગ્ર સર્જનપ્રવૃત્તિથી કોઈ વિશિષ્ટ સરખા મૂકી ગમ છે એ સગારનું મ ન વિવેચકે તપાસતુ ઘટે સાહિત્યકાર જ્યારે કૃતિ સજે છે ત્યારે માનવજનનમાથી, તેની કંપનાઓ, કામનાઓ અલીપ્સાઓ, નિર્જળતાઓ માવા સામગ્રી લે છે, અને કોઈ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે એને તે આકાર આપે છે, અથવા એમ કહો કે એને ને મૂલ્ય સમજતુ, ગઢચ મજુ તે અનુભાર એ તેનાથી અનાયાસે યોક્ત આશયના બેવ વિના મરાઈ જાય છે આ વ્યવ્ત થના મૂલ્યની, ગઢચની, જીવનવલણની, મજનની વર્ણલોચના વિવેચક કરે આ કામ મોટું છે, અવગ છે, નધી ઘણુ, એ ખનુ, પણ એ લગ્ય કાર્ય સાહિત્યવિવેચકનું આદર્શ દૃષ્ટિએ છે જ મહાવાનત અને ગમાયણની અભિમ મૂલ્યવત્તા તેમના જીવનદર્શનમા છે, તેમની સસાર વિશેની ઝાતઝોત રિવસૂદીમા છે લગ્ય મદિગોના એ કગથ છે મદિરને બેતા બેતા એ કગથ ઉપર દૃષ્ટિ ગિધ થાય છે, નાણે કે એ કગથ તમ્હ લઈ જવાને બ મદિની સમગ્ર રચના હોય નહિ ! મદિની પગિપૂલતા કગથને લીધે છે કગથનું મૂલ્ય, કગથ મદિ ઉપર બણે સઢજ સવાદિતાથી ગોઠવાઈ ગયો છે તેમાં છે મહાન માહિલે હુદિને ઉદાર ને મુક્ત, લાગણીઓને તીવ્ર અને ઉદાત, ચત્તિઓને રિચા ને પ્રસન્ન અને મૂર્તિને સદા નજરક અને ત પગ જનાન્યા છે આવું જીવનદર્શન નાનક, નવલકથા કે જતાડાન્યનુ અમુક નુષદ કે કુ ખદ પગિપૂલમ હોય તો જ સખે એમ નધી જીવનપ્રપચ તમ્હ, વૈયમ્તિક લાગણીઓ ને મથનો તથા સસારમા દેખના વ્યવહારના મેળાપો ને સર્વો તમ્હ ઉદાર ને સખિય

વિવેચકનો કાર્યપ્રદેશ

ગાંધીજીની દષ્ટિ હશે, જીવનપદાર્થનું કોઈ અંતિમ પ્રયોજન સમજાવું હશે, અથવા આપણે તે શોધવું જોઈએ, અથવા આપણે જીવનને સપ્રયોજન બનાવવું જોઈએ, એવા કોઈ ખ્યાલ માહિત્યકારને હશે, તો પ્રકટ કે અપ્રકટ રીતે એની કૃતિમાં તે નિયામક બળ તરીકે, સ્ફુરી આવતી સુનાસ તરીકે પ્રવેશશે.

હું કહેવાતા ને “ગ્રાતા” કવિન્યાય (poetic justice) ની વાત નથી કરતો. કવિન્યાય કૃત્રિમ રીતે આવે તો કવિ કવિ જ નથી રહેતો, કવિના સાચો જીવત પદાર્થ મટી જાય છે પણ ઉમણાં કેટલીક વાર્તાઓ ને નાટિકાઓ વાચીએ છીએ અને આપણે કોઈને કોઈ ઉર્ફેરાટ અનુભવીએ છીએ. ઉર્ફેરાટ સાચે કવચિત આઘાત અને વ્યથા પણ હોય છે. મને આની કૃતિઓ અંગે શંકા થાય છે કે વાસ્તવને નામે આ ઉઠાગ વસ્તુ તો નથી? મને પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે હું સર્જક મહોદય, આપે બધું જ, અગત્યનું એટલું બધું જ કહ્યું છે? આપે કશું છુપાવી નથી ગપ્પું? કયામા છૂપું રખાવું બધું ઉઘાડું કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા આપે હૃદયને શાન્તિ કે ધૃતિ આપે એવું કશું ય ન કહેવાની મનમાં ગાંઠ તો વાળી નથી? આપ કૃતિના બધા અશમા ન્યાયથી પ્રતોષા છો? આપે આપના જ વિષયને સુદૃઢ, સંપૂર્ણ અને જીડો વિદોષો છો? હું જોને કવિન્યાય કહું છું તે માગે છે કે સર્જક પોતાના કલ્પનને ચારે કોરથી, વધારે જીડાણથી, સમાવથી જુએ એમ કરવા છતાંયે તે આઘાતજનક કે જીવનપ્રેરક જ આપી શકે તો હું તેને ધન્યવાદ આપીશ. જગતની સરકાર-સપતિમા સનિષ્ઠ અને વ્યાપક એવા સર્વ ચિન્તન કલ્પન અને આલેખનને સ્થાન છે.

કવિધર્મથી જુદા પડતા વિવેચકધર્મની આપણે જે વાત કરી રહ્યા છીએ તેમાં આ વિવિધ રહેસોની, સંસ્કારસંપત્તિની વૃણના કરવાનો અથ પણ છે. એ કાર્યમાં એ ઓછાનતો સફળ થાય એમ બને; વારંવાર બને, કદાપિ સાવ નિષ્ફળ પણ જાય, તથાપિ વિવેચકનું એ ઉચ્ચતમ કર્તવ્ય ગણાવું જોઈએ. કવિ કૃતિ રચે છે કેમ કે તેના મૂળમાં રહેલી અનુભૂતિ તેને સાર્થકતાનાળી લાગે છે. આવી સાર્થકતાઓના માનવ-વારસાના સદર્ભમાં પ્રત્યેક નવી સાર્થકતા વિચારનાની રહે છે. કૃતિકૃતિના કવિકવિના વિવિધ રહેસોના તાગતમ્ય-નિર્ણયનું કામ કોઈ પણ પ્રજ્ઞની માનસિક જીવનતા અને પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય છે. સુરદાસ ને વૃણસીદાસનો, ટાગોર ને પ્રેમચંદનો કે કલાપી ને નાનાલાલનો છેવટે તો આ દષ્ટિએ તોલ કરવાનો રહેશે.

આમ, સહયતાથી ને કલ્પનાથી સમજવું ને માણવું, ઐતિહાસિક ને વૃણનાત્મક દષ્ટિએ આલોચના કરવી, અને વર્તમાન સમયની બૌદ્ધિક હવામાં કૃતિમાના જીવનરહેસોને કે કર્તાના જીવનદર્શનને મૂકી આપવું, એ ત્રિવિધ કર્તવ્ય વિવેચકનું છે એના ત્રીજા પ્રકારના કર્તવ્યમાં તે જીવન-ફિલસૂફી અને કલા-ફિલસૂફી બને છે, અથવા તેની પોતાની ફિલસૂફીને ઉપયોગમાં લે છે કલા, કલાપ્રકાર અને કલાના સ્વરૂપોનું જીવનમાં શું પ્રયોજન હોઈ શકે, એનો ગો નિનિયોગ થઈ શકે તે એ વિચારે છે કલાના ઉદ્ભવ પાછળ વિશ્વની કઈ પ્રેરણા કામ કરતી હશે? વ્યક્તિમાં તે કેમ સ્ફુરી આવે છે? માનવસમાજના અને વ્યક્તિના જીવનમાં તે શું પ્રયોજન સાધે છે? જીવનસિદ્ધિ, આત્મસાક્ષાત્કાર, વ્યાપક બંધુલાવ અને પુરુષાર્થના તત્ત્વો તેમાં છે કે નહિ? જીવનની ખીજ મહાન પ્રેરણાઓ વાસ્તવ, પ્રજ્ઞ અને ભક્તિ સાથે આ રમણીયતાના સર્જનની પ્રેરણા અને તેને આપતો પ્રયત્ન કેવા જિતરે? કલાસર્જનનો વ્યાપાર જ કોઈ પરમ તત્ત્વના સર્જનનું પ્રતિબિંબ છે તથાપિ છે, કોઈ દિવ્યતાનો ઓછાનતો નિયામક અથ તો રહેલો છે અને દિવ્યતાના નિમાયક અશની સદ્ગતતાની કક્ષા અનુસાર તે સર્જન ઓછા કે વધારે મૂલ્યવાળું છે કે કેમ? — વિવેચક આ બધા પ્રશ્નોને વિચારે છે અર્વાચીન યુગમાં ભારતમાં ટાગોર, શ્રી અરવિંદ, આનંદશંકર આદિ આ કક્ષાના વિવેચકો છે.

વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા

પૂરેપૂરું સમજી ગયા પછી, ઠેર ઠેર ફટી નીકળતી ગઝલ-સરજતમાં તે શું સૌંદર્ય કે રસ નીરખતું હશે ? જ્યોતીન્દ્ર, ભાનુસંકર ને કાલક આદિ, ઓ. દવે, જ્યોત્સ્નાબહેન, જયમનબહેન આદિ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, મનસુખલાલ આદિ આ પ્રવૃત્તિને ટેકા આપવામાં સાહિત્યનું હિત સાધતા નથી. ફાટેડોળે ભ્રામક ઈશ્કનાં ગીત ગાવાં, રાતી આંખે કૃત્રિમ દેશમકિતની દેખાવની આગ પ્રગટાવવી, ઢંગ વગરના તરંગોના પતંગ ચગાવવા, એમાં કયો રસ નિષ્પન્ન થાય છે ? એ મરતી નથી, મરતીડંબર છે; એમાં ભાષાની કચુંબર છે; વાક્યોના ચટાપટા છે; એમાં સૌષ્ઠ્યનું નામ નથી. હા, રમત છે, કરામત છે, બે ધડી મોજ છે. પણ એ મોજ આપણી કલાદષ્ટિ અને સાહિત્યસૃષ્ટિને વિકૃત કરે એવી છે. આ સંચલનને શુદ્ધ સાહિત્ય વિવેચનની કાંઈ પડી નથી આનું જાડું અને ખરું કારણ આપણી રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કદાચ જડી આવશે. વિષમધારણ્ય પ્રજા, ભાષા ભક્તિ અણુસરખી, અચિજની મોહની, ઉર્ફાંદિન્દોનું વધતું મહત્વ, એ અને એવાં બીજાં કારણો સાહિત્યનાં ધોરણો સ્થિર કરવાને પ્રતિકૂળ છે.

આપણા એક સમર્થ કવિનો અભિપ્રાય વિચારીએ. એમાંથી વિવેચન તરફ તેમની દષ્ટિનું શું સૂચન મળે છે ? “કલ્યાણિકા”ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ખગરદાર પરમ સન્તોષથી જણાવે છે કે “મારા અનેક કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે, તે પર જે વિવેચનો અનેક વ્યક્તિઓ તરફથી થયાં છે, તેમાંથી એક વિચિત્ર સાર મેં તારવી કાઢ્યો છે. એ બધાં વિવેચનો એકઠાં કર્યા પછી તેમાં ગણાવેલી ઉત્તમ કવિતાઓની તથા તેમાં આપેલાં ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ અવતરણોની તારવણી કરતાં તેમાં લગભગ બધી જ કવિતાઓ સમાઈ જાય છે ! એ બતાવે છે કે વિવેચકોની રુચિ અને કાવ્યગણના કેટકેટલી સિત્ત છે ?”

સાહિત્યકારોનાં વ્યવસ્થિત અવ્યવસ્થિત મંડળો કાંઈક જોઈ કદાનું વિવેચન ખેડી શકે. કુમાર મંડળ, કલામંડળ, સંસદ આદિએ સાહિત્યનાં ઉચ્ચ ધોરણોને ટકાવી રાખવામાં મદદ કરી છે; પરંતુ તે સૌને વિશે અહમહમિકા, હૂંસાટૂંસી અને મામામાસીના લય રહે છે. તથાપિ, આ સૌમાં, જનહૃદયના સ્વાભાવિક પ્રતિભાવોમાં, સર્જકોના સમાનભાવી ભાવકની તીવ્ર આકાંક્ષામાં, તેમ જ મંડળોના વિવાદોમાં એક શ્રદ્ધા અને સાચું આશાનું બીજ વિવેચન માટે રહ્યું છે. અભિપ્રાયે અને અનુભૂતિએ વ્યક્તિમાત્ર જુદી હોય તો વિવેચનને શાસ્ત્ર લેખે કશીજ ભૂમિકા સાંપડતી નથી. પરંતુ જનસમૂહ ઉદ્દેશ્ય કરી કરીને, તાળીએ વધાવી કે હડી જાઓના પુકારો કરી કરી, વિવેચનની સ્વભાવસિદ્ધતાની જાહેરાત કરે છે. એમને રુચિ છે, તેની કેળવણીથી સુરુચિ કરવાની છે. વિવાદમસ્ત પંડિતો વિવાદ કરે છે એકજ શ્રદ્ધાએ કે સાહિત્ય અને સૌન્દર્યનાં ઓળખી શકીએ, સતત નજર સમીપ રાખી શકીએ એવાં ધોરણો છે.

ત્યારે પહેલો જ સિદ્ધાન્ત એ કે સાહિત્યને સિદ્ધાન્તો છે અને તદનુસાર તેના તે જ નહિ પણ સાહિત્યના શુદ્ધ અને ઉચ્ચ રૂપને અનુકૂલ વિવેચનના પણ સિદ્ધાન્તો છે.

(૩)

જીવનની બીજી ઘટનાઓ માફક, વનસ્પતિજીવન કે પ્રાણીજીવનની ઘટનાઓ માફક, સાહિત્ય એ ઘટના છે, હકીકત છે. તેનો ઉદ્ભવ, તેનું ઉપાદાન, લોકહૃદયમાં અર્થાત્ યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં તેની અસર, એ સર્વ ધ્યાનમાં લઈ, એ સર્જનના નિયમો શોધી કાઢવાના છે. સાહિત્યથી સ્વતંત્ર નિયમોનું અસ્તિત્વ કદાપિ તેને લાગ્ય પાડવાનું કામ વિવેચનશાસ્ત્રીનું નથી. ઉચ્ચ સાહિત્યમાં નિયમો જે પ્રવર્તતા લેખાતા હોય તેનું વ્યાપ્તિનિબંધનનું કામ વિવેચનનું છે ખરું. ચિરકાલિક આનંદ એ સાહિત્યનું પ્રયોજન હોય તો કઈ હેતુસામગ્રીથી તે સિદ્ધ થાય છે તે શોધવાનું કામ વિવેચનનું છે.

સૌન્દર્ય પરમ તત્ત્વ એ- છે અત- સૌન્દર્યના પરમ તત્ત્વ વિના મનુષ્યના કલ્પનાદ્વારા નમાન ભાવ, સમાન સર્વેન થાય નહિ તે વિના પરમવેદનના કે વલ્લભવેદનના કલ્પનથી થતો આનન્દ અશક્ય છે પ્રતિભાવનમા પશુ આ તત્ત્વ ઔચિક વ્યાપાર છે પ્રકૃતિ માન ઉપયોગી, પરિગ્રિહિતમા દર્શી થકે એકુલ નહિ, પશુ ગમણીય નહે છે પણ ભિન્ન ભિન્ન તથાનમ્યના વિત લિન મનુષ્યો દ્વારા એ તત્ત્વનો આગિર્ભાવ વિધિવિધિ એ દાય છે, અને ગુહ્યમા નિહિત સૌન્દર્યના પરમ તત્ત્વના બેટકુલ મહત્ત્વ ગ્રામ્યનએ મનુષ્યતિમનુષ્યતિએ એ તત્ત્વને આટિચકળામા લે પ્રકટ રૂપ આપ્યું છે તેને છે એના ટેંગમેન્ટ, શીકે ટેન્ડેરી, અર્થાત્ યુવાપત્ની નમ્ર પ્રાચીન સ્વરૂપિ આયે હેમ્લેટ જેવી અમાધાગ્ય સૌન્દર્ય વાળા મેન્-પિયગની ટેન્ડેરીને લોહીનો ગાંઠ નમન છે લોહિયાળ યુગપી ટ્રેન્ડેરીને યુગેપના યુકો અને દંડ-યુદ્ધ આદિની લોકપ્રિય પ્રથામા વ્યક્ત થતા હુયુત્ત મનસ નારે મ્પટ નમ્પ છે સીતા, નાગિની, દમયંતી, મૈત્રેયી, હુદ નાચે મુદ્ધ, કુસુમ, જગ, મન્વતીયંદ આદિને હુદમ સ્વય છે અને એકાગ્રતા વિનાના હુનાસો અને દામ્પકામા દામ્પકી દાની વાત્સલ્ય, મનોહર પશુ નહે પથ વિનાના નન જેની કાલગરીને આપણા આકાશ સૌન્દ વિનાના આખ્યાને તથા નવન થાઓ નાચે આકાશમ્પ છે નાટ્યશાસ્ત્રીએ અવ યાનુકૃતિને નામક કદનાનુ ઠર કયું તો આપ્પા નામકમા ગાનનુ અગ ગર્ભ નાવ નુધી અપનિદાર્ય ન્તુ અને કૌપદીવજ્ઞાનુને પ્રનરે દેશી નાટકમા કૌપદી શુદ્ધ નામમા લામી પ્રથેના કળી, તે પૂરી થતા સુધી નિશાનન નડ લેમે ગમ્ય ઉપર નેમે ગહેતો

મનુષ્યના પ્રચાર પરમાન પ્રયોજના ધર્મિદાન અને ધક્તર અનુસાર કલાસર્જન તેમ સાદિ ૫ સર્જન, મૂો તો એક ન માનવ ાોતીમથી ઉદ્ભવતુ, તથાપિ આવિર્ભાવમા લિન લિન થાય છે તે અનુના પ્રમ પ્રમના ગચિત્તુ થુો થુો જુદા જુદા થાય છે, તેમની એવ કૃતિ તર નાનુભાવની શક્તિ એકી વચની યુદ્ધ વા અનુદ ન્દ છે મિટન તરફ આપ્પી દષ્ટિ અને મ્દાભાગત તરફ યુરોપની દષ્ટિ આ અનુમાનનુ એક પ્રમાણ ગણી રકાય

પ્રાચીન ન્દેપ્પી પી સાદિત્તમા અને નાદિત્તમામા એક જગા કરે છે તેના યુગેપી શુદ્ધ કોમેડી અને ગુરગતી આખ્યાન સાન ઉલ્લે છે સ્ત્રી-પુરુષના વિચિત્રમ્પ સ્વરૂપ ની જમિમા કોમેડી ઉપત થઈ, ધમ યાચાચન ધાર્મિક વ્યાપાર મની નામાનિક વ્યાપાર બન્ને તેને પરિગ્રામે હુગની આખ્યાન નમ્પ ાેમેડી તરફ આપ્પી, આખ્યાન તર અચેગની, લિન લિન રુચિ હોય ન છતા સાદિત્તમાનુ પ મ તત્ત્વ, જે ના ન કિ-સ સાદિથના હેય, તે આ સર્વ નાદિત્તમામા હાગ છે તેનો ગચાદેશ ભાવકોને મ્દ મા છે ચિટ નિસકનામા પશુ માપેક્ષતાનો સ્વીકાર કર્વેા પડે છે તેથી સાપેક્ષતા ન્દ છે એન નાનવની ન્દર નની એ સર્વ સાપેક્ષતાઓના મમ્દ કર એવા નિગ્ધેક્ષ વ્યાપક માનવમાત્રને સ્પર્શના ગન્વતનુ, સ્વરૂપને સૌન્દર્ય તથા ભાવકનાને બેકતી એક શમિનુ આલમ્પન લેતુ મુખ છે

(૪)

વિવેચકે ત્યારે સાદિત્તમામા મ્દતાનુ તાન્મય કાલવા વ્યાપકતાનો શુદ્ધ ગોધલો ને મનુષ્યના જીવન “અનુભવ” એવો મનુષ્યના જીવનમાની વિચારો, લાગણીઓ તથા વિચારોનું “અનુભવ” સાદિત્તમા દાય છે એ અનુભવ જીવનને ટિપ્પણ નહીં પણ ક પનાને સાચુ છે એમ ગ્રીકના ભાષ કે લેશ ન લાગે એવુ જીવનનુ ચિત્ર, અર્થાત્ ગ્રીકીત ન્દક લાનનાનુસારી નિપજ

વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા

ભાવના એટલે સત્ તત્ત્વને જ સૂચવનાર ક્રિયા કે વ્યક્તિની આદર્શરૂપ કલ્પના નહીં, પણ સદસત્તાની ગુણાવગુણની અસંખ્ય દોટીઓના ચિત્તમાં રહેતા અમૂર્ત ખ્યાલ. સેતાન, ઈમાંગો, રાવણ, નૃસંહાસી એ અસત્તાની ભાવના મૂર્ત કરે છે. એવાં સ્ત્રી-પુરુષો જીવનમાં ન જડે, છતાં કલ્પના તેને સંભાન્ય જ નહીં, સાચાં ગણે છે. કેવળ અસત્તાના અમૂર્ત ખ્યાલને મૂર્ત, હવંત, નામધારી, અમુક સ્થળે રહેતું, હરતુંફરતું વ્યવહાર કરતું, પાડોશીથી થે વિશેષ પરિચિત તેને લાગે છે. આ વિષયમાં આનંદશંકર કહે છે :

“મનુષ્યને જેમ પ્રેમ, માર્દવ, લાય, શંકા આદિ ભાવો છે, ખરા છે, તેમ એની ભાવનાઓ પણ છે, ખરી છે; અને કવિપ્રતિભાનાં પાત્રો, ચિત્રો, સર્વો એ મિથ્યા કલ્પી કાઢેલા પદાર્થો નથી, પણ કવિના દિવ્યચક્ષુ પ્રતિ ભાસતા ભાવનાના ખરા ભાસો છે. એ ભાવનાઓનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ તો પરમાત્માના જ જ્ઞાનમાં છે. કવિ એના રૂપખંડો ભાસે છે-જે ભાસ શબ્દરૂપે પ્રસક્ષ થઈ, આપણા અંતરાત્મામાં પ્રવેશ કરી, તે તે રૂપખંડોનું આપણને ભાન કરાવે છે સૌન્દર્ય શું તે જાણ્યું અને ઉર્વશી કલ્પના માત્ર છે એમ કહેવું, પ્રેમ શું તે સમજ્યું અને રામ-સીતાનું અસ્તિત્વ નિષેધ્યું, હૃદયમાં પાપાત્મક ભાવો અનુભવવા અને દુષ્ટ, અસુરો, નરક ઇસાદિ નથી એમ માનવું, અંતરાત્મામાં દિવ્ય પ્રેમ અને શાન્તિ સ્વીકારવાં અને વૈકુંઠ કૈલાસ નથી એમ કહેવું એ તદ્દન અયુક્ત છે.”*

ખીજી રીતે કહીએ તો મહાન સાહિત્યકાર-કવિ જીવનન્યોમને, જીવનસમસ્તને માપી લે છે, આવરી લે છે અને તેની આરપાર નોઈ શકે છે. તે કાન્તદર્શી થાય છે. એના સર્જનમાં, એનાં પાત્રોમાં, પાત્રોની લાગણીઓ અને વિચારોમાં, ઘટનાઓના નિર્વહણમાં વિશાળ જીવન સમાઈ જતું હોય એમ લાગે, વિશાળ જીવનમાંની નાની મોટી બાબતોનું રહસ્ય જાણે પ્રત્યક્ષ થાય. ભાવનાઓ ઉપરથી કેવળ કાલ્પનિક પાત્રો સર્જવાં એવો સાહિત્યકારને આમાં આદેશ નથી. પોતાની આસપાસના જીવનમાંથી, પોતાની ભૂમિમાંનાં વ્યવસાય, વલણ, રહેણીકરણી, વાતાવરણ આદિનાં ભૌતિક અનન્ય સાધારણ લક્ષણોવાળાં પાત્રોની સૃષ્ટિ રચી, કિંવા કેવળ વ્યક્તિવિશેષ અને સુખ ભાવોની સૃષ્ટિ રચી, હાર્ડી જેમ કે ડિકન્સ જેમ ઓછી વધતી જીવનની વિશાળતા ને જીવનદષ્ટિ સાહિત્યકાર પ્રકટ કરે છે.

કાવ્ય આત્માની અમૂતકલા છે એમ કહેવામાં આ વિશાળતા જ અભિપ્રેત છે. ચિત્તની બધી જ શક્તિઓ એકાકાર થઈ ભાવકનું અખંડ વ્યક્તિત્વ રસલીન થાય એ કાવ્યનો ખરો પ્રભાવ છે. પરિપૂર્ણ કવિતાનું વર્ણન કરતાં હર્મિયટ જરા જુદી રીતે આ જ પ્રતિપાદન કરે છે.

“Impassioned poetry is an emanation of the moral and intellectual part of our nature, as well as of the sensitive-of the desire to know, the will to act, and the power to feel, and ought to appeal to the different parts of our constitution in order to be perfect.”

મહાન સાહિત્યકારમાં વિશાળતાની ને તત્ત્વગ્રામી દૃષ્ટિની હંમેશ અપેક્ષા રહે છે.

(૫)

આ વિશાળતાની અને કાન્તદર્શિતાની અપેક્ષામયી વિવેચક માટે સિદ્ધાન્ત અને ધર્મ બંને પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિનિષ્ઠ અનુભવ ચિત્તમાં સમરસ બની દર્શન કે કલ્પન બને અને ઉચિત શબ્દરૂપ

* આનંદશંકર; “કાવ્યતત્ત્વવિચાર” પૃ ૪-૫

ધારણુ કરે ત્યારે કાવ્ય કે સાહિત્યકૃતિ નીચળ ગણાય કલાસર્જનમા આ નિયમ છે શાસ્ત્રથી કલા જુદો પદાર્થ છે તે આને લીધે જ તો પછી પ્રત્યેક સાહિત્યકૃતિને કસનાના નિયમો તે કૃતિમાથી જ પ્રાપ્ત થવા જોઈએ અને એમ થાય તો કૃતિ કૃતિ વચ્ચે ઉચ્ચાવચના તાત્પર્ય નિર્ણય મારે દશી કસોટીઓ કે ધોગણો ગઢેતા નથી અમુક જ સાહિત્યકૃતિઓને ધારણો તરીકે સ્વીકારી બધી સાહિત્ય-કૃતિઓનું વિવેચન કરનામા કલાબીજને દુષ્ટ કરવાનું દુરિત નથી થતું ? આ પ્રશ્ન ઉપાડી તેનું નિરાકરણ કરતા, કલાધારણુ સ્વાતંત્ર્ય અને ધોગણોના અધિકારનો સમ વય મના, કાલીઈલ કાન્યતત્વનો જ, અર્થાત્ મનુષ્યહૃદયને કંદ્યનામા સાહિત્ય સૌન્દર્યના, સૌન્દર્ય માનના સિદ્ધાંતોનો જે સાક્ષાત્કાર છે, જેની અપ્રકટ પ્રતીતિ છે, તેનો જ આશ્રય લે છે અને સાહિત્યમા અપેક્ષાની વિશાળતા અને તત્ત્વદર્શિતાને માર્ગ કરી આપે છે

‘ To see rightly into this matter, to determine with any infallibility whether what we call a fault is in very deed a fault, we must previously have settled two points, neither of which may be so readily settled First, we must have made plain to ourselves what the poet's aim really and truly was, how the task he had to do stood before his own eye and how far, with such means as it afforded him he has fulfilled it Secondly, we must have decided whether and how far this aim, this task of his accorded—not with us and our individual crotchets of our little senate where we give or take the law—but with human nature and the nature of things at large with the universal principles of poetic beauty not as they stand written in our text books, but in the hearts and imaginations of all men Does the answer in either case come out unfavourable, was there an inconsistency between the means and the end, a discordance between the end and the truth there is a fault, was there not there is no fault ”

સર્જકનું વાર્તાવિક અને પ્રામાણિક ખેય શું હતું ? અને એને પ્રાપ્ત સામગ્રી વડે કેટલું સાધ્યું ? આ એક વાતનો વિવેચક નિર્ણય કરવાનો છે વળી તેને વિચારણુ છું કે સર્જકનું ખેય મનુષ્યહૃદયને કેટલું સતોષે છે ? આ બન્ને પ્રશ્નોના ઉત્તરમા જેટલો અર્થ કૃતિ અંગે નિસવાદ, એમણે સ્વીકાર્યો પડે તેટલો તેનો હોય

આ સમ-વચના આશ્રયથી કૃતિનું કૃતિ લેખે, અને ઉચ્ચ કૃતિઓની તુલનામા કિંમત કાવ્યના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોની મોટીએ મૂલ્યાંકન થઈ શકે સાહિત્યમા વિશાળતાની અપેક્ષા સ્વીકારતા વિવેચકે એક સિદ્ધાંત ફક્ત તરીકે સ્વીકારવો પડશે કે અપ્રકટ નવિતને સ્પર્શની, હૃદય ઉપરાંત યુદ્ધિ, પ્રવૃત્તિ, સદસત વિવેકવૃત્તિને સ્પર્શતી કૃતિ કેવળ આત્મવક્ત્રી અવપરાયણુ લાગણીઓની કવિના કે કૃતિ કરતા ચડિયાતી છે જનસામાન્યના કાંઈ લાગણી અને વિચારોને નિરૂપતી કૃતિ કે કવિના જિંમી કક્ષાની છે આનો અર્થ એ નથી કે અગત લાગણીને પગલે કવિના સર્જના સારુ કંઈ દેરી, જીવન, વેદનપદ્ધત્ય એ જનસામાન્યની અનેકવિધ લાગણીઓના આત્મજનમા ચક્ષુમના, તીવ્રતા અને સચ્ચાઈ આણુએ

વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા

વાદ્મીકિનો વિપાદ એ રામાયણનું આત્મલક્ષી ખીજ નથી સૂચવતો, પણ સમગ્ર રામાયણ માટે જે સૂક્ષ્મ અને પ્રગાઠ વેદનશક્તિ, પરામર્શશક્તિ બોધે તેની હસ્તી સૂચવે છે.

(૬)

સાહિત્યે ભાવ ને વિચાર ઉપગત ક્રિયાનું આલેખન કરવાનું છે. ખીજી લલિતકળામાં ક્રિયાની એક ક્ષણનું આલેખન થઈ શકે, પણ ક્રિયા જ નામ આપી શકાય એવો વ્યાપાર ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં આલેખવો શક્ય નથી. શબ્દનું માધ્યમ એવું સૂક્ષ્મ અને અનુનેય છે, રોજના વ્યવહારથી એવું સ્વાભાવિક છે, સ્વાભાવિક છે ને માધ્યમ છે એવું પણ ભાન નથી રહેતું એટલું મનુષ્ય સાથે જડાયેલું છે, અને વળી કાલાગ્રિત છે, તેથી ભાન, ચિત્ર, વિચાર અને સૌથી વિશેષ તો ક્રિયાના નિરૂપણ માટે શબ્દ અદિતીય વાહન બને છે. ચિત્ર, ગતિ અને રસના અને અતિ રમણીય લાગેલા થોડાં ઉદાહરણોથી આ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ થશે.

“સ્તનભિન્નવદ્દલા” પાર્વતી જતા રહેતા હતા ને સ્મિત કરતા શિવે સ્વ-રૂપ પ્રકટ કરી તેમને હાથ મલો, ત્યારે અસાધારણ સયોગેમા પ્રિયજનના દર્શનથી વ્યાકુળ પાર્વતી-ન યયૌ ત તસ્યૌ ।

તં વીક્ષ્ય વેપથુમતી સરસાદ્ગયદિ-
નિક્ષેપણાય પદમુદ્ધૃતમુદ્દહન્તી ।

માર્ગાચલવ્યતિકરાકુલિતેય સિન્ધુઃ
શૈલાધિરાજતનયા ન યયૌ ન તસ્યૌ ॥

ચિત્રકળા આ ચિત્ર દોરી શકે કવિતાએ એ ચિત્ર દર્શ્યું છે. ચિત્રકાર ‘વેપથુમતી,’ ‘સરસાદ્ગયદિ’ દોરી શકે? ધણુખરુ, ના પણ એ વાત જવા દો. આ ક્ષણ ચિત્રકળાએ ચીતરી, પણ પછી તો આપણે ત્યા જ દરી જવાનું ને? અનન્તકાળ સુધી પાર્વતી એ સ્થિતિમા ‘પદમ ઉદ્ધૃતમુદ્દહન્તી’ રહેવાના, પણ કાલિદાસમા તો ખીજી જ ક્ષણે તવાસ્મિદાસઃ કરતા મહાદેવ ભલા રહે છે અને પાર્વતીને પ્રણય અને વાચકને પરિતોષ એમ બે વર આપે છે

ધીમી ગતિવાળુ સાવિત્રી - ઉપાખ્યાનમા કેતુ સુદર ચિત્ર છે ।

સાવિત્રી તત ઉત્થાય કેશાન્સંયમ્ય ભામિની ।

પતિમુત્યાપયમાસ વાહુભ્યાં પરિગૃહ્ય વૈ ॥

વામે સ્ફુરતે તુ વામોસર્મર્તુર્ગાહું નિવેદ્ય ચ ।

દક્ષિણેન પરિપ્ત્ય જગામ ગજગામિની ॥

ચિત્રકળાનો આનંદ આમા મળે છે, પરંતુ બે શ્લોકમા પાંચ ક્ષણોનું ચિત્રણ છે જે એક ચિત્રમા અશક્ય.

શાકુન્તલમાની મૃગની અસાધારણ ગતિ નિરૂપતી પદ્ધતિ “ચિયતિ યદુતરં સ્તોકમૂર્ચ્યાં પ્રયાતિ” કવિતાની ક્રિયા, ગતિ દર્શાવમામા અનન્યસાધારણ શક્તિ દર્શાવે છે

શુશ્રુતાતીમા પ્રેમાનન્દમાથી રમણીય ઉદાહરણો મળી શકે. તુરંત વસ્તુને લન્યમા ફેરવી નાખવાની, હારથ, કરુણ અને લાકિતને એકાકાર કરવાની પ્રેમાનન્દની વિશિષ્ટ શક્તિ નરસિંહની વહેલના

વર્ણનમાં મળે છે. વિનોદથી ભક્તની કરુણ દયાનો અનુભવ સહ થતો હોવાસ સુધી પહોંચે તે પહેલાં “જે જે વેકુંનાથજી” ના ભક્તિરસમાં, પ્રભુની મન ગતિના ભાનમાં વિરમી જાય છે.

બળાહીલા બળદો સું દીડે, ટેલે વૈષ્ણવ સાથજી,
સોર પાડે ને ટોળ ચઢાવે, જે જે વેકુંનાથજી.

શબ્દની આ અસાધારણ ચોચતામાંથી કાવ્યનો આ અસાધારણ ધર્મ (Function) નીપળે છે, કે ક્રિયા (Action) ને સાહિત્યે, કાવ્યે, આલેખવાની છે. પરિણામે મહાકાવ્યમાં, વીરકાવ્યમાં પરાક્રમેનું નિરૂપણ મુખ્ય સ્થાન લે છે. પ્રત્યક્ષ ક્રિયાવર્ણનના અભાવવાળા ભૃમિકાવ્યમાં પણ મૂળે ગતિમાન પ્રતીકો કે પ્રતિરૂપો કવિએ ચોળે છે, એ પણ ક્રિયાનો મહિમા અનુભવે છે. કવિતાના (વિસ્તારી અર્થમાં સાહિત્યના) આ ક્રિયાધર્મને (Function) સ્વીકારવાથી, નવલકથા, નાટક, વૃત્તકાવ્ય, મહાકાવ્ય, વીરકાવ્ય વગેરેમાં કાર્યની મહત્તા સમજાશે. તદનુસાર સાહિત્યપ્રકારોની તુલનામાં બીજી બધું બોચિસ હોય તો, વાર્તા કરતાં નવલકથા, સંક કરતાં નાટક, ભૃમિકાવ્ય કે બોધકાવ્ય કરતાં વૃત્તકાવ્ય મહાકાવ્ય ચડે એમ સમજવું ઘટે. નવલકથા, નાટક કે મહાકાવ્યમાં માહિતી, કથન, નિવેદન કરતાં ક્રિયાની રજૂઆત રસનિષ્પત્તિમાં વિશેષ ભાગ ભજવે છે. ચોચ પ્રમાણમાં ક્રિયાના નિરૂપણનો અભાવ એ ભારતીય સાહિત્યનું લક્ષણ છે અને તે દોષ છે. પ્રત્યેક સાહિત્યપ્રકાર તેના ઉચ્ચ નમૂનામાં અપૂર્વ આનંદ આપી શકે જુદી જુદી પ્રતિજ્ઞાને જુદા જુદા પ્રકાર અનુકૂળ આવે રાજકીય, સામાજિક વિચારપણતા ચતા જનસામાન્યની રુચિ પણ પ્રકાર પરદે બદલાય. કાવ્ય કે આધ્યાત્મ, રાસ કે ભૃમિકાવ્ય, ભજન કે મુખેધક કાવ્ય જનરિથિતિ અનુસાર જોઈતાં વધતાં લોકપ્રિય થાય પરંતુ એ સર્વનો સાહિત્ય તરીકે વિચાર કરવામાં વિવેચકે સાહિત્યજ્ઞાના, ખાસ કરીને પદાર્થક કાવ્યનાં વિશિષ્ટ ક્રિયાધર્મ અનુસાર મહત્તાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ તથા એક પ્રકારથી સંતોષાતી અપેક્ષા બીજા પ્રકારમાં રાખવી પણ જોઈએ નહિ. રાસ એ હૃદયકાવ્યનું કામ નહિ આપે ને ભગવદ્ગીતા તો મહાભારત જેવા વિરાટ કાવ્યમાં જ શોભે.

(૬)

સંસ્કૃત પુરાણ અને વાર્તાસાહિત્યમાં, કાવ્યમાં અને કવચિત્ નાટકમાં, અને શુદ્ધરાત્રી સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે, એક બીજો મોટો દોષ જોવામાં આવે છે તે આકાર સોષવ કે એકતાના અભાવનો. સાહિત્યકૃતિ એક જીવન અખંડ કૃતિ લાગતી જોઈએ. આનંદવર્ધન આ વિષયમાં ચોક્કસ આદેશ આપ્યા છે, છતાં, ભારતીય સાહિત્યે જેમ એક પણ સાહિત્યમાં કૃતિનું, ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય જોઈતું રચીકાવ્ય, તેમ રસનિષ્પત્તિ અને તે પણ કાવ્યશાસ્ત્રોએની આગ્રાનુસારી રસનિષ્પત્તિ ઉપર ધ્યાન આપ્યું. આથી પાછો કૃતિમ અને છટનાઓ યાત્રિક બનવાનો સંભવ ધણો વધેલો. સૈન્દ્રિય સર્જનમાં અખંડતા દોષ છે તેની અખાતતા, તેનું કુદરતી એકમ સાહિત્ય કૃતિમાં જોઈએ. પણ અહીં વિવેચક ન જુલે કે કુદરતી સર્જનમાં એકમ એક જ પ્રકારનું નથી. આંખા-બેરસલીમાંની એકતા તે સિત્તરએક ને સરની એકતાથી જુદા પ્રકારની છે, અને તે બન્નેની વચ્ચેની એકતાથી સાવ ભિન્ન છે. એટલે કે એકતાનો નિયમ યુરોપી નાટકમાં કૃતિમ બની સાહિત્યને ખૂબ હાનિકારક નીવડ્યો તેમ ન થયું જોઈએ. એકમ એક જ હાથમાં નાખેલું નથી. ચોક્કસ પ્રકારનો માળો કાઢીએ તો “સરવતીચંદ” માં યત્નરૂપે મળતું એકમ છે અને તે “પરીવલન” ની એકતાથી જુદા પ્રકારનું છે. નિયમવચ્ચે યર્ષ રસનિષ્પત્તિના મોડમાં કૃતિના અંતરનો ભોજ અપાવ છે તે જૂલ છે. વિષય સાથે સર્જક તદાકાર યર્ષ ત્રેષો દોષ, વિષય

તેની પ્રેરણા બન્યો હોય, વિષય એ સર્જકનું કલ્પન બન્યો હોય, તેના ચિત્તના પાનમાં સમગ્ર ગ્રહાયો હોય, તો શબ્દદેહમાં ઉતરતા તેમાં પૂરતી એકતા, પ્રસાદ અને છટા આવશે કંપનની (imagined life conception) શબ્દરૂપ મતા તે તેની એકતા જે અંશ કલ્પનનો બાલ્ય તે એકતાને નિર્નકર્તા મૂળ કંપનને બાલ્ય ગણી શકાય એવા અંશો “કલ્પયેલો” અને “સગ્ગનનીયદ” મા આવ્યા છે એમ અનુમાન કરી શકીએ “ભગતી જીવાની” કે “અકબરશાહ” મા “ગઈનો પર્વત” જેવું એકય નથી એ સ્પષ્ટ છે, અને તે “ભગતી જીવાની” અને “અકબરશાહ” તો દોષ બે છે

(૮)

છદ, અલંકાર અને ભાષા એ વિવેચનના ઘણી વખત મુખ્ય વિષય બને છે અને જમાને જમાને ઓછું વધતું ધ્યાન પામે છે આપણા કાવ્યવિવેચનમાં છદની, ગોપનનયુગમાં ભાષાની, અને મધ્યકાલમાં સરૂત, પ્રાકૃત, દેશી ભાષાઓના કાવ્યસાહિત્ય અને અલંકારની ચર્ચા અતિશય થઈ છે આમાં બે વાત યાદ રાખવી ધટે ભાન, નિયાગ આદિનું પૂરેપૂરું યોગ્ય વાહન નથી થઈ તે ભાષામાં સાહિત્યકાર પોતાનું વ્યક્તવ્ય પૂરના માટે ત્યારે એ શબ્દપ્રયોગમાં છટ લે છે એક નિયમ તરીકે એ છૂટ આપવી નેઈએ બીજી તરફ એની સ્થિતિમાં જનસામાન્ય બહુ કમનાયેલો ન હોય તો સાહિત્યકારની ભાષા તેને અધરી લાગે અને ગમી નિષ્પત્તિમાં નિષ્ન આવે પણ આ પરિસ્થિતિ જન્યત પ્રજનનમાં ટૂંક સમયની ગણી શકાય અને માહિલની મિદ્ધાન્તચર્યામાં તેને મદદ ન હોય લોકસમુદાય ઠીકઠીક શિક્ષિત છે, શિષ્ટજનનો મોટો વર્ગ જોખો થયો છે, અને ભાષા પૂરી વિકસી છે એમ સ્વીકારીને ભાષા વિવેચક મીમાસાને વિવેચનમાં ધ્યાન આપવું ધટે

ભાષાનો પ્રશ્ન સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ખૂબ તીવ્ર રૂપ ધારણ કરે છે કવિતામાં વક્તવ્ય પદ્યમાં મૂકનાનું અને સાધનથી સંયોજતા સાધવાની આ દુર્ઘટ કાર્યમાં કવિ ભાષાવિવેચક ઘણી છૂટ લે અને વાચક અને વિવેચક પણ દુઃશિદ્ધ કરે કે કવિ, તને સીધી રીતે અમને મમજમય એમ કહેતા થાય છે શું ? સાચું સીધી રીતે કહેવાને બદલે જૂઠું અને નાકી રીતે કેમ કહે છે ? આપણે કાવ્યમીમાસક કહેરો કાવ્યનું છપિત છે વ્યક્તોક્તિ, વ્યક્ત્યનું છપિત છે અત્યુક્તિ તુ સીધી સાદી વાતની અપેક્ષા રાખીશ મા વસ્તુતઃ કાવ્યમાં જે વ્યક્તોક્તિ છે તે જ સત્યોક્તિ છે, સ્વ-ભાન-ઉક્તિ છે, ઉત્તેજિત કર્તવ્યનાં ભાનને, નિયાગને બદાગર અને પૂરો રજૂ કરવાને એ ભાષા વાપરી છે એ ભાષામાં કશું જૂઠું નથી, નથી વાકું એક કુભારણુ ઠીકરી જમાઈને વગાડના ગાડીએ ઈઈ ઠીકરી જમાઈ જેમ તેમ કરી ડગ્ગામાં બેઠા. એક દૂરના સગા પાટિયે ચડી આડા પડ્યા કુભારણુે કહ્યું “દલપત ઓઝા, તમે તો વાહ, પલગ પાથરીને પોઢ્યા ને !” યુદ્ધ સમયની ગાડીમાં ઘેગ બકરાની હાલતમાં એક જણને પાટિયે આડા થવાનું મળે તો કુભારણુ આ સિનાય બીજું શું કહે ? એ સાચી વાણી છે, એ કાવ્ય માટે ઉચિત વાણી છે વર્ણનથી જનસામાન્યના ભાવોને જનસામાન્યની ભાષામાં ઉતારવાનો ઉદ્દેશ્ય કયો હોતો અને થોડાક (સુદર કહેવાય એના થોડાક જ) કાવ્યોમાં માન્યતા અનુસાર પ્રયોગ પણ કયો એ માન્યતા સાચી નહોતી તે તેના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો જ પૂરવાર કરે છે વળી એ ઉદ્દેશ્યની વાણી જ કયા જનસામાન્યની વાણી છે ? કવિતામાં જનસામાન્યના સાદા સરળ ભાવો આપના નેઈએ તેને માટે વર્ણનથી કવિતામાં માન્યમાન આરોપી ઉચરે છે Poetry should not treat such as angels weep કવિતામાં આસુ કઈ ફિરસ્તાના આસુ નથી કે તે સાચું ભાષાની વિશિષ્ટ પદાવલિ ચેજવી નેઈએ ઠીક વસ્તુ આ વસ્તુ આ રીતે કહેવામાં જ વર્ણનથી પોતાના અભિપ્રાયનો નિષેધ કરી ગયો.

વાણીની વારત્તિક મર્યાદાઓ જોગી જના મનિ તેના વિચિત્ર માર્ગો ચોળે છે વાણીની અશક્તિ પૂરના માટે કનિ લાપાનિદોષ, અને અન્ય પ્રયોજે છે, જેથી વાણીથી ન થયેલું કામ લાપા પવનિ, લયધ્વનિ, અલકાન્ધનિ, રૂપ સવાય જે નિયમ લાપા માટે તેજ પદ અને અલકાગ માટે સાદી લાપા અને સાદી કડી કોઈક કાન્ય માટે સપૂર્ય રીતે યોગ્ય, પચુ સિદ્ધા ત તરીકે તે અધુકત છે, આમલ તરીકે તે ખોટા છે, આમલ તરીકે તે સાહિત્યના વિકાસને ક્ષેત્રો દુગમલ છે અનકાગ એ કાન્યનું કે ક્ષેત્રનું આશ્રય નથી કે યવેચ પહેરાનીને કાદી શમય કનિ પ્રામાણિક હશે તો તેનો અવકાર અવિનાલાપ મખધે કાન્યમા ગદેશ એ અલખર વિના કા યનો અર્થ પૂરેપૂરો પ્રકટ નહોં થઈ શકે, અલકાર એ આગ વુક નથી પચુ કવિ સ્વેદનના જ અણ છે અન્યોમિત ને સમાસોદિત જેના અનકારમા આ સ ય તરી આવે છે, તેવુ સુષ્પદ ઘણી વખત નથી તરી આવતું, પચુ સર્વ અનકાગનુ ખડું છવિત આવુ છે

વુચ, મુઠ, એદી, અન્યરિચન દોર સાથે લારખાનાના આમતેમ પડેલા ડબ્બા સરખાવવાથી સુચવાય છે કે રેલવે આદિ યતનની અને તેને અંગેના લામ રિના જગની માન રાક્ષસી કંઈ વડે આજવાની શક્તિ જે મોટા રેલેશને જણાય છે તેથી મૂઝાવાની જરૂર નથી એ મહાત્મના ડબ્બા કોઈ કદ્યાણુકારી શક્તિના સૂચક નથી એ તો મોટા રેલેશને જમા થયા હોય તો ટોર જેના ભાગે છે દોર જેના આખા ચિત્રમા એ રાક્ષસી શક્તિને વુચ વગુમા ફેરવી નાખવાની, મામાન્ય દીન દલિતના દુખને હળવુ કરે એની સુન્દરમ્ની કળા છે

ખોરો એકને દાણે નાના આ રેલેશને અહીં નથી સિમવની ભીક, સાઈડિંગોની ન ભળ છે, ન ડબ્બા યુક્તના એદી દોરો જેના જમા થયા, ન ઊંચા એટલાઓ ઊંચે પોષ્ટોનોના, ન પૂલ કે ભોખગની મલીક્યી, કહેવાના ન કોલ છે, ન તાળાનથ દરજ્જા, પોર્ટરોની ન કામ છે,—

ખવવતનાયના એક અતિ સુન્દર સોનેટમા એક મિત્રના લર જુવાનીમા મૃત્યુ ઉપર ચિન્તન છે

અરે ખતમ આમ સર્વ ચપટી મહીં હૈ જતું !
વગાસુ બસ એક અર્ધ ! ચરખો જ થળી જતો !
અને ફળ અપકન વેલ વગજેલ, કાચી કબમ,
સુટે થક તિહા જ સર્વ હરિયાણુ પુરખોલર્ધુ
સુરેખ મલકલ, સ્વખ કંઈ જાન સેવતું સુખતું,
તમામ પર કીમતો હતક ઘોર સુખરે જુલમ,
ઉપાય નવ જેહનો સુકલ્પી ય એકે થતો,
કમોતવિન ફેલતુ કુનકમીવ વણસાકતું !

કુટુમ્બના વડાનુ લરજુવાનીમાં મૃત્યુ થયે તેના શા હાલ થાય છે તેનું વર્ણન મગાનો સોનેટના આ વિભાગનો ઉદ્દેશ છે જુવાન સુકમાર પત્ની, નિર્દોષ બાળકો—આણુ કુટુંબ એક ઘડી પર ઉજ્જવળ લાવિના સ્વપ્ના માણુ ક'લોલ કરતું હતું તેના ઉપર વિધિનો ધા પઓ અને જુવાન પતિ ગયો આ

ક્રમોત્તમ પરિણામ એવું ચોક્કસ પશુ ધીમું ધીમું આવે છે કે એની ખરી કરુણતા અપ્રત્યક્ષ રહે છે. લાંબે ગાળે કુટુંબની થતી સ્થિતિ ચક્ષુ સમીપ લાવવા વજાધાતથી ત્રુટલા થકી ઝાડની સ્થિતિનું યથાવત વર્ણન કવિ કરે છે. કવિની કદવના કાળને સંક્ષિપ્ત કરી ક્રમોત-વિપની જલદ અસર નિરૂપી દે છે. કુટુંબના જીવાન વડીલનું જીવાનીમાં અવસાન બરોબર ઝાડના થડનું વજાધાતથી અવસાન, એવું આમાં બૌદ્ધિક સમીકરણ નથી. કવિનું કરુણ રકુરુણ આ પ્રતિરૂપ દ્વારા જ પ્રગટ થઈ શકે એવું તીવ્ર છે. અર્થાત્ કાવ્યનો અલંકાર એ સંવેદનનો સહજ અંશ છે.

સાહિત્યસર્જનમાં શબ્દરૂપ આલિસાવના વિષયમાં કવિતા અંગે એક કૃત પ્રશ્ન પદ્ય પરત્વે છે. કવિતાતત્ત્વના આલિષ્કાર માટે પદ્ય અનિવાર્ય છે? સિદ્ધાન્ત તરીકે તેને અનિવાર્ય હું નથી ગણતો. સર્વ લલિતકળાનું મૂળ મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિમાં છે. એ અર્થમાં સર્વ કળામાં આલિષ્કારની શિષ્ટમાન્ય પદ્ધતિઓ સ્વાભાવિક અણી શકાય. પરંતુ એથી વિશેષ અર્થમાં પદ્યરચના કવિતાતત્ત્વના અલિષ્કાર માટે સ્વાભાવિક વાહન છે એમ માની શકાતું નથી. નિરવધિ લયોનાં બીજ તો મનુષ્યવાણીમાં, મનુષ્યહૃદયમાં છે, પણ તેના સ્પષ્ટ આકાર મનુષ્યે બુદ્ધિપૂર્વક ધોડેલા છે; અને તેથી તે અર્થમાં કૃત્રિમ છે. પરંતુ પદ્ય કવિતાતત્ત્વ માટે સૌથી અનુકૂળ વાહન છે એમ ગણવામાં લેશ પણ વાંધા નથી. એ સમુચિત ને પરિપૂર્ણ વાહન ન હોત તો જગતના સર્વોત્તમ કવિઓએ વાણીપ્રવાહના એવા નિયંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો ન હોત. એવા નિયંત્રણમાં બંધન વરતાતું નથી બલકે તેમની વાણીમાં વેગ, બળ ને માપ બતાવવાની લાગીરથીના પાત્ર જેવી તેમને અનુકૂળતા મળી જાય છે. નિયમ વિના કષ્ટ ગતિ અશક્ય છે.

શબ્દ સ્વભાવે છે સૂક્ષ્મ, તેથી તેનો પ્રસરી જવાનો, મન ઉપર તત્કાલ અસર કરવાનો શુણ્ધ વધુ, પણ તેથી જ તેમાંથી સ્થિર, ચિરસ્થાયી આકાર સર્જવાની મુશ્કેલી મોટી. પદ્યના લય શબ્દને સ્થિર આકાર આપે છે, એટલે કે એક અતિશય મુલાયમ અને સુકુમાર વસ્તુને ટકાઉ ઘાટ મળે છે. ઘાટ પણ અક્કલ નથી. ચંદનહાર ડોક અને છાતીની જોતીનીચી રેખાને અનુકૂળ થઈ રહે તેમ પદ્યની અનુનેયતા ભાવાદિની અસંખ્ય રેખાઓને અનુકૂળ થઈ રહે છે, અથવા ભાવાદિનો સુકુમારતમ અંશ રમણીય લયમાં લલિત ને નર્તનતો થઈ જાય છે, એને એક પ્રકારની પરિપૂર્ણતા મળે છે. પદ્ય એ કાવ્યના પ્રત્યેક અવયવને સ્વતંત્ર અવયવી જેમ બનાવી હૃદયમગ્ન બનાવે છે. વળી સંગીત બન્યા વગર પદ્યલય શબ્દ-આકાંક્ષા અને શબ્દસન્નિધિના અદ્ભુત વૈચિત્ર્યથી ચિત્તાકર્ષણ માટે ખૂબ ને વિવિધ સામગ્રી ધરે છે પદ્યથી સાધારણ રીતે, ભાષા વાતચીતની સામાન્યતામાંથી જીતરી જાય છે. સુકુમારતા, અનુનેયતા, વિવિધતા અને ચિરસ્થાયીતાની દૃષ્ટિએ પદ્યરચના કવિતાતત્ત્વ માટે સુયોગ્ય માધ્યમ છે એમાં શક નથી.

પદ્યરચનાદ્વારા શ્રવણસંસ્કારોનાં પ્રતિબિંબો રમણીય રીતે ઉપસ્થિત કરી શકાય છે. ઠાકોરના " આરોહણ "માં, પડી રહેલાં મંદિરનાં ખંડેરોના કોઈ ઘંટનો નાદ લહરતો પવન લઈ આવે છે તેનું યથાર્થ ચિત્ર છે :

ફરી જ રણકો ! અહો અનિલ, આવ રમ આ દિશે !
પડેલ તજ દીધ આ લોચી ટૂંકો વિશે મંદિરો,
રણાં વિવિધ પથ ને શતકે લુપ્તનાં રમારક,
ધરે હજી સૂકંક ઘંટ;

મઘની લીક અને વેગમા આટલી ઝીણી વિગત “સુકં ઘટ” અટવાઈ જત, તે પદમા યોગ્ય સ્થાને આવી ચોક્કસ ધ્યાનકેન્દ્ર બને છે, એટલું જ નહિ, ઘટનો રજુકો પ્રત્યક્ષ કરે છે હાકિર વડંત્વર્થ જેમ, ભગવતી શાન્તિના સુદર ચિત્ર દોરે છે “આરોહણ” મા શૂન્યતાને વિરોધ બગે અકટ કરેતા પદાધાતના પડધા વર્ણુની, અભોમ શાન્તિમા વાયકને મૂળી દે છે

ચક્ર ઉપર, હોસ ના - ફકત પૂર્વ નિશ્ચય વરો
વધે પગ, પડે કડો પડધા પદાધાતના,
અવાજ પણ એ મૂલે પલ મહીં મના આ રથો,
મળી રૂબી અશબ્દમા ગળી જઈ થતો ના થયો
વસે શ્વસી લમી રહે રચમભોમ શાન્તિ અહીં,
મળીર તતહીન

વિષય અને નિરૂપણની, લાગણી અને આધિર્ભાવની, કલ્પન અને અભિન્યક્તિની મીમાસા કરતા વિવેચકે માનવ સમ્પત્તીને તેમજ પોતાની પ્રજાની નુરુચિ અને પગપરા તપાસની જોઈએ એ પગપરા અને તેના પાયામા રહેલા ધોરણોનું રહસ્યચિન્તન સૌન્દર્યના પ્રભવસ્થાન મુખી વિવેચકને લઈ જરો તથાપિ એવી કોઈ પગપરા કે નિમ્નોત્તર બડ પૂઝરી તે થઈ શકે નહીં નવી કેડી અને નવા અખનરાથી વિવેચકે લડ નાની કે મૂઝાવાની જરૂર નથી નવા તરકાર લેવાની બાળક જેવી તેની તત્પરતા હોય વેળપટ્ટુ ન, કિંવા દિલની, હૃદયની ખરી ઉદાગતા, એ તેનો પ્રથમ શુભ છે, અને સપૂર્ણ નેપુણ્ય, સપૂર્ણ જ્ઞાન, સપૂર્ણ ધાર્મિકતા કે નીતિમત્તા સિદ્ધ કર્યા પછી પણ અમમ ચિત્તથી તે સૌન્દર્યનો ઉપાસક રહે

વિષય અને નિરૂપણ, અનુભૂતિ અને અભિન્યક્તિ એમ સાહિત્યના એ પાસાને લક્ષમા લઈ આપણે વિચાર કર્યો સાહિત્યની એ દૃષ્ટિએ તત્ત્વમીમાસા વિવેચકને માર્ગદર્શક ને નિર્મામક થઈ શકે પગલુ વિવેચનમાં એક એવું તત્ત્વ પ્રવેશે છે જે બીજા કોઈ શાસ્ત્રમા પ્રવેશતું નથી એ તત્ત્વ તે સાહિત્યવાચનથી, કલાવિમર્શથી થતો આનન્દઅનુભવ પ્રયોગા મક શાસ્ત્રનો વિષય ઇન્દ્રિયદ્વારા જુદાને રપરો છે કોઈ કળાનાની વૈજ્ઞાનિક તપાન અટકળ અને ક પના માગી લે છે અનેક ઘટનાઓને કાળજી કાર્યમા સાકળવામા તેમ જ અનેક હકાકતોના વર્તિકાળમા યુદ્ધિની પૂરી કસોટી થાય છે અને મીમાસકને અસાધારણ ધીજી અને ખંત દાખવના પડે છે પગલુ અહીં જીહની સત્તા તરફ પોતે ધીમે ધીમે વધે છે તેના અભિમાનથી તેને સતોષ થાય, પણ તે ઉપરાંત આનન્દ કેન્દ્રનો અવકાશ નથી વૈજ્ઞાનિક સત્તા તરફ વલવાથી થતો આનન્દ કલાના આનન્દથી, માનમા નહિ, પ્રકારમા જુદો છે આને લીધે સાહિત્ય - મીમાસા - કલાશાસ્ત્ર - એક શાસ્ત્ર તરીકે અનેાખી કક્ષાનુ થાય છે, બીજા કોઈ શાસ્ત્ર સાથે તેને સગખારી સકાશ તેમ નથી, તેમ બીજા કોઈ શાસ્ત્રના અન્વીક્ષણપદતિના સર્વ નિપજો સાહિત્યમીમાસામા લાગુ પાડી શકાને નહીં

નાટકેષુ શકુન્તલા એ નિર્ણયની પાછળ નાટકપ્રેક્ષક, નાટ્યવિવેચક અને સર્વ સમજાતા, એ નજી વર્તેના માનવ-આપાર પ્રત ચોં દરે અને કાલે કરીને ઘિયર થયો ઠગે અદેહ અદ્ભુત, આવું તો કોઈ વખત નોંધુ નહોતું, આ તો ગસસમાધિ થઈ, આવો આન પદેલા કોઈ વખત નહોતો પડ્યો, એમ વ્યક્તિ વ્યક્તિના સર્વેન્નને નહિવેરે એ રસ સર્વેનથી દેહા આપ્યો આ સર્વેન પ્રમદીય સગકા બન્યો અને પ્રજાની અરિમનાનો અશ બન્યો આજે “શકુન્તલ” વાચના એ હજાર વર્ષની પગપગને ભગતી રાખે છે, અને તે સમયને નજી કરે છે તારો નિર્ણય બગાળતો, બદાગર ઠગો દેવાનું અખત તો

વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા

કેણે દીકું, પણ આ કાલિદાસે આપેલું અમૃત તો અખૂટ છે, અને પેલું કળાટ ઉઘાડે, અરે, એટલું મ
શા માટે, પેલી પ્રિયવદા અને શકુન્તલાની વિનોદવાર્તા સંભારે, ને આશ્રમનાં વૃક્ષવેલ સાથે તમે પણ
અમરતના ઘૂંટણ પીતા થઈ જશો.

અદ્યુત રસસમાધિની વિવેચકે માત્ર નોંધ નથી લેવાની; એની મીમાંસાનો ખરો વિષય એ જ. રસસમાધિનું અન્વીક્ષણ કરવાનું છે માટે વિવેચન સાહિત્યવિષય અને સાહિત્યરીતિનું અન્વીક્ષણ કરે છે. વિવેચનમાં પાયાની હકીકતો આનંદ છે, પ્રમજ્જીય અસ્મિતાનો અંશ બનેલી આનંદ સમાધિની આશ્રૂતિપરંપરા છે. એને લીધે એક કૃતિ બીજી કૃતિઓને સરખાવવા માટે ધોરણ બને છે. એ આનંદ-સમાધિનાં કારણો તપાસતાં તપાસતાં વિષયમાં કે રીતિમાં નાટકની અસાધારણ વિશિષ્ટતા ક્યાં છે તે વિવેચક જુએ છે.

કેળવાયેલી પ્રજાનો ય સાહિત્યકારો વિશે નિર્ણય સ્થિર થતાં પેટીએ થઈ જાય છે. આપણે નાનાસાલ વિશે નિર્ણય પ્રેમાનન્દ જેટલો ચોક્કસ નથી. ટેનિસન અને બ્રાહ્મિનિ વિશે અંગ્રેજ પ્રજાના નિર્ણય હજી અસ્થિર છે. એ નિર્ણયને સ્થિર કરવામાં કયું બળ સૌથી સમર્થ છે? ભાવકવર્ગનો આનન્દ-અનુભવ, એ આનન્દ અનુભવનો બૌદ્ધિક પ્રસય. શેક્સપિયરની પ્રતિષ્ઠાની ચક્રિતર સત્તરમી ને અઠારમી સદીમાં થઈ. પશુ ધીમે ધીમે બીજી પ્રજાઓ તરફથી પણ સમર્થન મળતાં શેક્સપિયર સર્વોત્તમ કવિ માત્ર ઇંગ્લંડનો જ નહિ પણ કદાચ, માનવજાતનો હશે, એવો મન થયો. આ નિર્ણય બૌદ્ધિક પૃથક્કરણને આભારી હશે? બૌદ્ધિક પૃથક્કરણ તો પછી આવે છે; આત્મ-પ્રસયથી રસપારણ્ય એ ઇંગ્લંડમાં તેમ દેશ દેશમાં નિશ્ચય કરી લીધો છે.

૧ તાત્પર્ય કે વિવેચનબ્યાપારનો ઊગમ તો આનન્દમાં છે. વિવેચક સૌપ્રથમ એ આનન્દ અનુભવે, ખીજાઓથી સ્વતંત્ર રીતે આનન્દ અનુભવે, વા પોતાના આનન્દનું અનુસંધાન પ્રગ્નની સાહિત્ય પરંપરા સાથે કરે, પરંતુ રસાનન્દ એ જ વિવેચનનું પ્રલયસ્થાન છે. કૃતિના પરિશીલને માણેલા આનન્દનો ગૂઢ સંસ્કાર કૃતિના વિવેચનમાં નિયામક બને છે. અનુભવેલો આનન્દ, ઉત્સાહ, ઉત્સાસ હુલાતો નથી; ગૂઢ સંસ્કાર કૃતિના વિવેચનમાં નિયામક બને છે. અનુભવેલો આનન્દ, ઉત્સાહ, ઉત્સાસ હુલાતો નથી; ગૂઢ સંસ્કાર કૃતિના વિવેચનમાં નિયામક બને છે. અનુભવેલો આનન્દ, ઉત્સાહ, ઉત્સાસ હુલાતો નથી; ગૂઢ સંસ્કાર કૃતિના વિવેચનમાં નિયામક બને છે. અનુભવેલો આનન્દ, ઉત્સાહ, ઉત્સાસ હુલાતો નથી; ગૂઢ સંસ્કાર કૃતિના વિવેચનમાં નિયામક બને છે.

જનમંડળની શક્તિ કે નિર્ણય સાથે કાવે તેટલો તેને મેળ હોય છતાં વિવેચન વ્યક્તિની સરજત છે, જનસમૂહની નહીં. વિવેચન એ પ્રયોગશાળામાંની પ્રતિપાદિત વસ્તુ નથી. તે વિવેચકના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરનાર કલાકૃતિ હોઈ શકે. રમણલાઈનાંથી રમણલાઈનો, તેમ નરસિંહરાવનાં વિવેચનોથી નરસિંહરાવનો પરિચય સધાય છે, એ એમાં પ્રવેશતાં અવિચ્છેદ તત્ત્વોને કીધે. જહોન-સન, ક્રોલરિજ,

લેગ્ગ, આર્તોલ્ડ, સેઈન્ટ્સબરી, કવીયર કાઉચ આદિ વિવેચકો પોતપોતાના નિરનિરાળા વ્યક્તિત્વ વિવેચનમાં પ્રગટ કરે છે, છતાં તેમના વિવેચન તેજ ખાતર કાંઈ અશ્રદ્ધેય થતા નથી એમની વાણીમાં વહેતી નિઃશયા તે વધારે પ્રતીતિમાં લાગે છે તો વાણીના ઉપાદાન નડે વ્યક્તિએ કરેલી આનન્દનિષ્પાદક વિવેચનકૃતિને લલિત સાહિત્યનું ગૌરવ ઘટે એમ કહેવામાં બાધ નથી વિવેચન પણ વ્યક્તિત્વના આવિષ્કારનો ઉચિત માર્ગ ચર્ચા શકે છે

વિવેચક માટે પ્રમાણમૂ અન્ત કરણપ્રવૃત્તય એ આદર્શ સ્થિતિ છે એ દુ સાધ્ય છે, પણ અશક્ય નથી દોષશાસ્ત્રકાન્યાદિ-અવેક્ષણાત નિપુણતા તેણે પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ભિન્ન ભિન્ન પ્રભુઓના ગ્રન્થમણિઓનું પરિચીલન, તેમાંથી કાન્યશાસ્ત્રીઓએ તારવેલા સિદ્ધાન્તોનું પર્યેષણ, શિષ્ટ ગ્રન્થોના સ્વકીય વિમર્શના પ્રકાશમાં પરપરાપ્રાપ્ત સિદ્ધાન્તોનું શોધન, એ બધી પ્રાથમિક તૈયારી માટે અભ્યાસીએ સુરુચિ કેળવવી અને દૃઢ કરવી જોઈએ સુરુચિ કેળવાય અને તે અત કરણનો શુભ બને ત્યાં સુધી અભ્યાસી સહજ સાહિત્યવિનયક નિર્ણયો મોકૂફ રાખે અથવા મોઘનયોગ્ય ગંધે સુરુચિ દૃઢ થતાં, એટલે કે વિવેચનને જીવડતા, સિદ્ધાન્તોનો મીઠો વિનિયોગ મળે ગહેશે નહીં, અથમણિ એને વારવાર મલારના પડતો નહીં, વિવેચકનું અખ્ય વ્યક્તિત્વ વિવેચન રિસયથી સહજ સ્ફુરી આનન્દ પર્યવસાથી, સાયપ્રતિપાદક ને સૌહર્યયુક્ત વિવેચનોમાં પ્રકટ થશે વિવેચકની એ ધન્યતા હશે, વિવેચનની એ ગગની પ્રતિષ્ઠા હશે x

અર્વાચીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કૌતુકરાગ

એક રીતે જોતા, યુરોપના અભિનન સર્પડના પ્રાથમિક ફળરૂપ કવિ નર્મદાશંકર લાલચમ્બરના (૧૮૩૩-૮૬) ગ્રંથપદ્ધતિ યુરોપની સાહિત્યમાં કૌતુકરાગી પ્રવાહનો આગલ થયો, અને સ્વાતંત્ર્ય તથા આધુનિક નવરચનાના આધીપ્રેરિત સ્વચ્છતાના અનુભારી વસ્તુગમ છતાં ૧૯૫૦ માં પણ એ પ્રવાહ અટક્યો કહેવાય નહિ મેઘાણી, શ્રીધાણી, ઉમાશંકર અને સુન્દરમ્ એ સૌ વર્તમાન યુગના કવિઓની કવિતામાં સુન્દરતા સુધુર જગત માટેની, માનવજીવ આરુ અવિષમ યાન્ત્રિભામ માટેની તેમની અભીપ્સામાં આપણને કૌતુકરાગી પ્રેરક તરવરુ દર્શન થાય છે પરંતુ સરનાળે તો ૧૮૭૫ બાદ નીચી કવિતાના મૂળ વસ્તુગમ કે વસ્તુગમ્ભાસમાં જડાયેલા છે અને એ કવિતા હૃદય કળતા પુદ્ગિતે વીધ્યા તાકે છે ગદ્યધ્યાનુ સાહિત્ય લઈએ તો ધૂમકેતુની પ્રથમ વાર્તાઓમાં સામાન્ય રીતે, અને બળગાયક લાગણીવિહીન પ્રતિભાગ મતા સુન્દરીના પ્રથમ નવલો ને નવસિકાઓમાં આપણને વસ્તુગમ નજરે પડે છે ૧૮૧૫ના અરસામાં શરૂ થતી આ વસ્તુગમી વૃત્તિ આધીવાદી વિચારસંગ્રહિના પ્રચારની લગભગ સમમાનીન છે સર્પમાં વસ્તુગમનુ એવું સમિચય છે જે આપણી ગ્રંથસૃષ્ટિએ વા આદર્શ સૃષ્ટિએ કલ્પેના સ્વતંત્ર કીર્તિવત લાગત માટે જિભગતા ઉ સાહનુ તથા માનવતાના પ્રેમનું કોમળ લાવસભર વા ઉત્સાહ સાહિત્યકૃતિરૂપ અવતરણુ કરનામ ઉપમગક થાય મહાન ગબ્જકીય પ્રકૃતિનો યુગ (૧૮૨૦-૧૮૪૮) કૌતુકરાગી આવેગ વિના અને પ્રાણુદાયી તત્વનિયામન્યા વિના સંભરતો નથી વળી એ જ યુગ પર અનુસાહ કૌતુકરાગી આવેગ વિના અને પ્રાણુદાયી તત્વનિયામન્યા વિના સંભરતો નથી વળી એ જ યુગ પર અનુસાહ અને ભ્રમનિગસના વહેણના પથુ છાંડા આક પડેલા છે એ યુગના સાહિત્યમાં સવિધાનકૌશલ્ય, સુધકતા ને સરળ હથેલી જળ્યાય છે, તગતીલાની ને કસમકારીગરીની કમીના નથી, પથુ ઉત્તમ કવિઓને બાદ કરતાં કલ્પનાશક્તિની તથા જિમ્સરવની જીજુપ વતાય છે અને માનવપ્રેમ પથુ ધણી વાર તાણી મેળવેલો જળ્યાય છે

નર્મદયુગની કવિતામાં પ્રેમ પ્રકૃતિ ને સ્વદેશપ્રીતિના કાવ્યોમાં કૌતુકરાગિતાના લચુકારા અલખત છે, પથુ તેમાંની જિમ્સ-‘લાગણીનો જોસો’-બહુધા બનાવની તાત્કાલિક સુદારૂપ હોય છે નર્મદ અને તેના સમકાલીનો ૫૦ મહાન અગ્રેજ કૌતુકરાગીઓની અસર થઈ નથી એઓ તો અદારમી સદીના થોમ્સન, જ્હોનસન અને ગ્રોફરિમથના પ્રભાવ તળે હતા, અગ્રેજ સાહિત્યના કૌતુકરાગિતાના વિકસિત પુષ્પનો પગલ એ પામ્યા નથી નર્મદ અને નવનગમ બનેએ પોતાના કાવ્યતત્વવિચારના પાયા તરીકે ભારતીય રસમિદ્ધાત અને હરુલિટના કા યલક્ષી મન્તવ્યોનો સ્વીકાર કરેલો, પથુ તેમને તે અધૂર્ગ સમજેલા ને પચાવેલા તો બિલકુલ નહિ પરિણમ્યે, નર્મદ તેમ જ નવનગમ બનેની વિચારણામાં હેરુલિટને અભિમત ‘પેશન’ માત્ર જોસો, કેટલીક વાર તો શાબ્દિક જોસો જ બની રહે છે, અને કલ્પનાશક્તિ — ચિત્ર વા લાવ, પ્રસંગ વા પાન, સૌ પ્રકારના કવિતાગત સર્જનની પ્રાણુભૂત શક્તિ — તેને બદલે માન ચિત્ર ધકતારી શક્તિ હોય એમ અનેક વાર માનેલું છે નર્મદની વિચારણા નવલરામે સુધારી છે. નવલરામને મતે માનવપ્રકૃતિ સહિત સર્વ પ્રકૃતિમાં કવિતા અંતર્ગત છે, પ્રકૃતિ રસનુ અવ્યક્ત જગત છે, અને તે જગતની અનુકૃતિ — તેની વ્યક્ત આકૃતિ, યોગ્ય શબ્દોએ સજેલું તેનું ચિત્રણ — તે કવિતા છે”

• સ્વયંપ્રકાશ સાચા દિલનો જુરસો કવિતાનો આત્મા છે

— નવલગ્રંથાવલિ (તારણ) — ૫ ૧૦૧

અને સફળતાં લેવાનું એ છે કે કવિના અંગત અને વ્યક્તિવિશિષ્ટ ભાવ પરથી ઉદ્ભવીને ભાવની સર્વરૂપિતા ને બાહ્ય વસ્તુજગત પર લાગુ નવવસ્તુને મૂક્યો છે. આવા સિદ્ધાંત કૌતુકરાગી કવિતા નિપજવવામાં અરેખર પોષક ન નીવડે.

એથી જ ૧૮૮૫ થી ૧૯૧૫ ના સમયને આપણે ખરા કૌતુકરાગી યુગ તરીકે ગણી શકીએ. વિદ્યાપીઠના ઘડેલા સુશિક્ષિતો તથા પુનરુત્થાનવાંછુઓનો એ સમય હતો. વિવેકાનંદ, રાનડે, રવામા દયાનંદ, ધિયોસોફિકલ સોસાયટી, મણિલાલ નાથુભાઈ અને જોવર્ધનરામની અસર હેઠળ હિંદુત્વ તરફ, હિંદુ રહેણીકરણી ને વિચારસરણિ તરફ પ્રતિગમન તે એ યુગનું લક્ષણ હતું. ખ્રિસ્તીધર્માભિમુખ વક્ત્રુઓમાંથી અને યુરોપની ભમકમાંથી ધીરે ધીરે, અને પ્રાર્થનાસમાજો તથા મણિલાલ ભટ્ટ (૧૮૬૭-૧૯૨૩) ના જીવન અને કૃતિરૂપ તુલ્ય આંતરિક સંઘર્ષ પછી જ, થતા મણિલાલ પરાવર્તનની પરાકાષ્ઠા પહેાંચી જોવર્ધનરામે (૧૮૫૫-૧૯૦૭) 'સરસ્વતીચન્દ્ર' માં જેની પ્રક્રિયા થોણ તે સમન્વયમાં. જોવર્ધનરામની એ મહાન કૃતિ અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં એક શિગેમણિ મન્ય છે. તત્કાલીન હિંદુ જીવન, જેનું હતું તેવું, તેનાં સૌ પાપત્રુટિઓ અંગેન પચુ કેવું સાંધ્યં ધરાવતું હતું તે તેમણે દર્શાવ્યું. તે જીવનને સમજવા અર્થે થોડા રસજતિ તેમ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ જોવર્ધનરામે પૂરી પાડી; સૌ સ્વદેશહિતૈર્પીઓએ ધર્મ, રાજકારણ ને સમાજનાં ક્ષેત્રોમાં ક્યા આદર્શને પહેાંચવા કેવી સાધનપ્રક્રિયાથી કાર્યપરચણુ થવું તેનો ખ્યાલ પચુ તેમણે બાંધી આપ્યો. ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ, દાદાભાઈ નવરોજી, અરવિંદ થોષ, ટીળક અને એની બેસઠની અસરને પરિણામે રાષ્ટ્રધર્મ અને 'સ્વદેશી' ધર્મે હિંદી મનુષ્યોના માનસને ગતિ ને દિશા અપંતા હતા, ત્યાં છેલ્લે આન્યા મહાત્મા ગાંધી (૧૮૬૯-૧૯૪૮). એમની પાસે ઉદાત્ત માનવપ્રેમ હતો, જીવનનાં પ્રાથમિક મંત્રોનું સ્પષ્ટ દર્શન હતું, અણુનમ કૃતિનિશ્ચય હતો, અનન્યસાધારણુ દિમત હતી, અને વેદદાથી છતાં નિઃસ્વાર્થ ને અહિંસક કમંયોગ અર્થે લગભગ અંપૂર્ણ કરણતંત્ર પચુ તેમણે ઉપજાવ્યું હતું મુસ્લિમ તથા ખ્રિસ્તી સાથે કામ પાડવાને તથા તેમની આક્રમક વૃત્તિઓની અપકારકતાનું યતન કરવાને વિવેકાનંદ દ્વારા કરતાં બલવત્ત માર્ગ હિંદુ સમન્વયે ગાંધીજી દ્વારા મેળવ્યો; ને પરિણામે હવે હિંદુ સમન્વયનો અર્થ જ એવી ખાતરી થયો કે હિંદુ માફક ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમ પચુ તેટલો જ ગણ્યપ્રેમી થઈ શકે. અને નિઃશક, હરિજનનો પુનર્જન્મ પચુ એ જ પુણ્ય માર્ગે થઈ ગયો.

મઈ સદીના આખા ને નવમા દશકામાં દરેક હિન્દુ ગ્રેન્ડ્યુએટ શેફરિપર અને પાશ્વેયસંપાદિત ગ્રેન્ડન ટ્રેઝરી [અન્ન ૪] ઉપગત બર્ક ડાલિદાસ બાણુ અને ભવજીતિનો પચુ અભ્યાસ કરતો. ૧૮૮૫-૧૯૧૫ ના યુગરાતી આહિત્યમાં સર્વત્ર કૌતુકરાગી ભાવોની આછીધેરી છાયા દેખાય છે તેના મુળમાં મોટે ભાગે વર્જનવર્ષ, શેલી, બાણુ ને ભવજીતિ આવેલા છે. તેમણે આપણા સાક્ષરોની કલ્પનાને પ્રદીપ્ત

"જયે તે મનોવિકારનું પ્લુ બળથી પ્રગટ થવું તે રક્ષ કરવામાં તે મનોવિકાર વિરુદ્ધ, રીતભાતથી, પ્રસંગી આગીથી, અથવા બીજા મનોવિકારથી બચાવર મુદ્દિ પામતો નથી"

— નવલકથાવલિ (તારણ) — પૃ. ૨૬૨

"જે અર્થે આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીઓ ઉપર અસર કરે છે તે કવિના અને એ ચિત્રની સુવાર્ધ અને સમ્પૂર્ણ ઉપરથી કવિતાના કમ અર્થ થયે છે. કદરવ અથવા માયાના સ્વરૂપનું અરેખ્ય પૂર્ણ ચિત્ર તે હૃતમ કવિતા"

— નવલકથાવલિ (તારણ) — પૃ. ૧૮૬

અર્વાચીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કોટકરાગ

કરી અને તેમનાં હૃદયને હેલે ચલાવ્યાં. ઓમણીસમી સદીમાં વ્યક્તિવાદાંત્ર્ય અને વ્યક્તિમત્તાના વિકાસ પર ભાર મૂકનાર અંગ્રેજ ઉદારમતવાદને પણ એ સાક્ષરો પામ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મ તેમ જ તે સદીનાં વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં અંતર્ગત એવો એ ધર્મનો પડકાર, બંનેનો એમને સીધો જાતઅભ્યાસ કરવા મળ્યો. વ્યક્તિજીવનું ખ્રિસ્તીધર્માભિમત અમરત્વ અને સ્વીકનયોગની વિચારણામાં છે તેવી તે અમરત્વની વિવેચનાએ મણિશંકર ભટ્ટ તથા કલાપીની સંવિત્તિને—દૃષ્ય તથા બુદ્ધિને જોડે સુધી હલાવી મૂકી. રિપનોઝા, હેગલ, સ્પેન્સર અને મિલના તત્ત્વજ્ઞાને આપણા નવીન પંડિતો પર બળવાન અસર ઉપજાવી.

ભારતીય ગ્રન્થમણિએ તથા વેદાન્તમીમાંસાનો તેમના પ્રશંસક ભાષાન્તરકારો અને ભાષ્યકારોદ્ધાર અભિનવ અભ્યાસ થયો; તથા યુરોપીય વિચારણા અને સાહિત્યસર્જનનું આખું નવું જગત તેમની સમક્ષ જામ્યું. પહેલાં કોઈ વાર નહિ અનુલવેલો એવો બૌદ્ધિક વિકાસ વર્તી રહ્યો ને યુજરાતીઓની કલ્પનાને વિવિધ દિશાઓમાં વેગ મળ્યો. સામાજિક તથા રાજકીય નવચિંતાઓના પ્રવૃક્ષ ખ્યાલોથી, નૈતિક વિશુદ્ધિની સીપટથી, રસાનન્દનાં તથા ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક અનુભવોનાં નવાં ક્ષેત્રોથી એ કલ્પનાનું જગત ભરું-ભરું બન્યું. મનુષ્યપ્રયત્નનો હેતુ વ્યક્તિજન જીવનને સમૃદ્ધ, હલાહલ ને અનશ્વદ્ધ બનાવવાનો છે એમ હતું; તે અર્થે વ્યક્તિજીવન સ્વનંતર હોયું જોઈએ ને તેના સંરક્ષણના હેતુથી સામાજિક વ્યવસ્થા યોગ્ય છે એમ ગણાયું. જેમણે શૈક્ષરિયર ને ખાણ, પ્લેટા ને કૅન્ટ વાંચ્યા હતા, તેમને કોઈ પણ ભાવનાની અત્યન્ત ઉગ્રતા સંમૃદ્ધ કરે એમ ન હતી; કોઈ પણ તરંગની અતિથય સૂક્ષ્મતા કે સુકુમારતા તેમને મન દુર્બોધ નહોતી. પ્લેટાકીય ભાવનાઓ તો ત્યારે હવામાં હતી; દૃશ્ય જગતના પાયારૂપ એ ગણાતી; જીવનનું તત્ત્વ યોગ્ય રીતે પામવું હોય તો માણસે તે ભાવનાઓમાં લીન થવું જોઈએ, એ ભાવનાઓ જ કવિઓનાં આશા ને સ્વપ્ન બની હતી. તેમાં જ કવિઓ રાચતા હતા :

“ મર્ત્ય જીવને થતા કઠોર શૌર લોહ,

તે શમાવી ગાઈ અનુપ ગાન,

ઉચ્ચ તાનમાં રે લોહ;

કામ કામ ચાહું ગીન રેહતી રે લોહ.

વિશ્વભોહનીનુ બીન બેસુરે રે લોહ

મુક થાય, જ્યાં તણાય તાન

દિવ્ય વાહનાં રે લોહ;

મનુજ લોકમાં હું એમ ખેલતી રે લોહ.”

“ સ્થાયી સૌન્દર્યની મૂર્તિ ગ્રહતાં ન જશે ખશી;

દિવ્ય એ માવનાસ્પૃષ્ટિ અહીંયાં નિત્ય છે વશી.”

■ સૌન્દર્યો પામતા પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

ગોવર્ધનરામની નવલકથાનો નાયક સરસ્વતીચન્દ્ર તે યુગની વિદ્યા, સંવિત્તિ તથા આકાંક્ષાઓનું જીવન્ત પ્રતીક છે. બુદ્ધિવને આદર્શ ગણી તેમની આંક એ સ્વપ્નમાં ખોલી જોડે છે :

* નરસિંહરાવ : “ નૂ. પુરસ્કાર ” — ‘ દિવ્ય આશા ’

† નરસિંહરાવ : “ નૂ. પુરસ્કાર ” — ‘ ભાવનાસ્પૃષ્ટિ ’

‡ કલાપી : “ કેકારવ ” — ‘ શિકારીને ’

' Oh summoning stars ! I come ! Oh mournful earth !
For thee and thine, I lay aside my youth,
My throne, my joy, my golden days, my nights,
My happy palace—and thy arms, sweet Queen,
Harder to put aside than all the rest ! "

સગવતીચન્દ્રના રીઝ પ્રાચીની પ્રસ્તાવનામાં ગોવર્ધનચુગલ તાજાની વ્યગ્રચરત મનોદશાને રજા કરે છે તેઓ કહે છે કે કોઈ પુરાણી ચાત નિવૃત્તિપગથ્ય કાપિના શરીરમાં માગ આત્માનો અનના થાય એની છાછા કરવા દુ લવચાઈ હુ પશુ ત્યા જ એ ઉમેરે છે કે કદાચ માટે ઐહિક જગત દોષમય હોવા કે તા વિરોધે તો, દોષ કરતું હતા પશુ જોન્દર્યનું વિસ્તરતું દશ્ય જ છે પોતાની કૃતિની તકેશુદ્ધિ પૂરતું નહિ પશુ તેના સૌ દયની શુદ્ધિ કરવાના હવેથી, પોતે જે દશ્યોનું ચિત્ત કરે છે તેમની સુદૃઢતા વર્ધમાન થાય તે માટે જ પોતાની આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ અહીં નિથે ન કરવાનું છે સમગ્ર ચચલ વસ્તુજગતને અવગણીને શાંતિનું ચિત્ત આપે એનું એકિ ચચા તો એક જ છે — કલા અને કવિતા

“ વિશ્વ ના ઉડાણ મા
ગાજતું સંગીત જે,
કવિ જ નો છાના સૂણે
જગજન સૂણે ની રીત એ ” *

આ પંક્તિઓમાં ગોવર્ધનચુગલા સાક્ષરોની પ્રેરક ચાત સાવનાઓનું ને તેમના છવનકાવેનું દર્શન થાય છે તરત એ યુગ આદર્શપ્રધાન અને કૌતુહલી હોય વાસ્તવિક રિયલિતા કાગરહમાંથી ભાગીને તે પાઠ સૌ વ્ય તથા ન્યની શોધ એણે આદરી, અને દૂરતમના કવિન દરે પર એની નજર કી ગોવર્ધનચુગલ ' સાક્ષરવન ' ચિતના મકે ચવનો પ્રથમણિ છે, તેમાં તેમણે સાક્ષરનું, સાચા માણનું મન્ય રચકતાથી આલેખ્યું છે

' સગવતીની માત્ર દાનપાલિની — રચાને અનપૂર્ણ રૂપે જ લક્ષ્મીની પૂજા સાક્ષરોને ઉચિત છે, તમાન્ય છે, અને ધન છે સાક્ષરો વ્યારે લક્ષ્મીનું વધારે પકિંકમ્ય કરે ત્યારે તો પકિંકમ્ય કોઈ અન્ય મો નથી પ્રયુક્ત ન હોય તો અધમ્ય ગણતું જોઈએ અ રવનીના નડવાસમાં આવી, પામશાઓમાં અને વિદ્યાનોની વચ્ચે ગઈ, તેમના મુદ્ધ મુદ્ધ હચ સરખારો પામી મરુત અને ઈષ્ટ મહા માઓના રેખ-સરોવરામાં દિન્ય સ્નાન કરી, અને અનનવવાળા અને દુરદર્શી વિદ્યાનોની ચિન્તાઓએ ચતુનાથી એનાં પરીક્ષાવેમાં મહાકલ્પી અને મહાતપથી સિદ્ધ થઈ એ દેવીનો મહાપ્રસાદ લેવાનો અધિમાર પામી, તે અધિમાર પામનાર વર્ગને શિર શુ કર્ફ નતુ ધર્મમધન અને નવો ગ્લામિલા પ્રાપ્ત થતા નથી ? શુ તરવતીદેવીના સ્વરૂપમાં, માનમાં અને આત્મામાં આ સાક્ષરોને મોડ પામવાનું મગ્ય મગતું નથી અથવા મગ છે તે પશુ કાગરહમાં પડ્યા બી / પેકે નિપૂણ નય છે ? ચાચના, જે હુ સાક્ષર દોષ તો આ પ્રમ તાના દદધને અન્ય પૂછો અને તેનો ઉત્તર તારી વિદ્યા તને દેઈ શકે તેમાં માત્ર સાધનશૂન થવાને જ

અર્વાચીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કૌતુકરાગ

આ લેખ લખવા પ્રયત્ન કરેલો છે. નક્કી, તારામાં તારા મનુષ્યભાગનો ઉદય એટલો તો થયો હશે કે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણની વૃત્તિની ઝાંખાનો તું કેવળ અપરિચિત નહિ હોય, શરીરધર્મ-ઉપરસિ-કંઈ પણ તારા " પરમસ્થાન ", " પરમાનન્દ, " અથવા *paramam bonum* ની મુદ્રા તારા હૃદયમાં ન જ પડે એમ છેક નહીં હોય. બે તારે વિશે આ લેખકની આટલી કલ્પના કંઈક પણ અશે સત્ય હશે તો તને તારી પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે કંઈ પણ ઉચ્ચતર ઉચ્ચગ્રાહ - Ideal - જડી જશે, 'કંઈ' યંત્રુ નવી કર્તવ્યતા — *line of duty* — સ્પષ્ટશે, અને તું આસ્તિક હોઈશ કે નારિતક તો પણ તારી શુદ્ધિમાં કોઈક નવું ધર્મતંત્ર ખડું થશે અને લક્ષ્મીદેવીનું પરિક્રમણ ત્યજવી તને કોઈક નવીન દિશામાં પ્રેરશે એ નવી દિશા પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં ન લળશે તો પણ તે લોકકલ્યાણની સાધક થશે. તે પ્રવાહમાં ન લળતાં એ દિશા નિવૃત્તિમાં લય પામશે તો તું સાક્ષરજીવનને જ પામશે. તું આમ પ્રવૃત્તિમાં પડે કે નિવૃત્તિમાં તે તારી ભક્તિની શક્તિવૃત્તિની વાત છે આ લેખકને તે ઉસય પરિણામ ઇષ્ટ અને અભિનંદનીય છે."*

એમની પ્રિય પુત્રી યુવાવસ્થામાં અવસાન પામી તે પ્રસંગને અનુલક્ષીને ગોવર્ધનરામે લખેલી આ પંક્તિઓ જુઓ :

મલકાતી લીલાવતી લાંજ જીભી રહી કહેલી " આ જ પરલોક ! "
કહી કરતી અભિપ્રવેશ, ગાતી જિંદું " પિતા કરો શો શોક ? "

એ હુતાશનીમાં જવલતી,
નિર્વિકલ્પ સાથે લળતી,
અવ્યક્ત જ્ઞાન કંઈ કરતી,

એ રાખ - ખાખ થઈ જતી, વિશ્વની રાખ માંડી એ લળતી,
મને સ્નાન કરી, કરી જ્ઞાન, બતાવી સ્વધામ, દૃષ્ટિથી ખસતી.

મુજ ભરાઈ રાખથી આંખ,
થઈ ગયું વિશ્વ સહિ ખાખ
પડી કપાઈ આખની પાંખ
અંધારું એકાકાર
સહિ પાસ થયું ખડું આમ,

લાં જીભી સુવર્ણમસાલ હાથમાં લઈ લીલાવતી મ્હારી,
મને વાટ બતાવતી, રમ્ય તેજ લાં નાંખી.

એ ઐહિક માર્ગ બતાવે,
પરલોક-નિસરણિ મ્હઠાવે,
નવી ચોમ-દૃષ્ટિ ઉઘડાવે,
નરુ ભાન જૂનામાં આપે,

એ ભરમરાશિમાં નવી વિભૂતિ બતાવી, લીલાવતી જીભી;
ફેડે " તાત ! ધરો નવું ભાન, નયન-સંસાર સમ્મલક જૂલી ! "x

* ગોવર્ધનરામ : " સાક્ષરજીવન " — પૃ. ૪૦

x ગોવર્ધનરામ " લીલાવતી જીવનકલા " — પૃ. ૧૪૬

ઝન્ટ, શેલી અને વેદાન્ત નવો મેળવતી આમ એવર્ધનરામે એક નાજુક ચિત્ર સર્જ્યું છે. તેમાં વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન રચનશીલકનું હૃદયભેદક કાવ્યસ્વરૂપ ધરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી જન્મેલ આર્થ દર્શન અને બક્ષવતી ભાવાવસ્થિતિ અહીં મળીને એવાં એકરૂપ થયું છે કે તેવાં કદી પહેલાં ગુજરાતી કવિતામાં થયાં ન હતાં. મણિજ્ઞાલ નણુભાઈનાં કાવ્યોમાં તેમ જ તેમની નવલકથા ‘સુધાગસિંહ’ માં તથા મણિચંદર ભટ્ટનાં કાવ્યો અને ભજનોમાં તત્ત્વવિષયક ભાવના જીવનના ઉચ્ચતમ મૂલ્યના રૂપમાં પલટાઈને જુદી જુદી રીતે સર્ગક તત્ત્વ બને છે. નરસિંહરાવમાં સર્વજ્ઞ અને કલાપીમાં મણુ ધણી વાર એ તત્ત્વવિષયક ભાવનાની હાજરી જોવાય છે. રમણુભાઈ (૧૮૬૮-૧૯૨૮) પ્રાર્થના સમાજની આશયને તર્કશુદ્ધ કરવાના યત્ન દરમિયાન સ્વનંદ તત્ત્વવિચારણા યોગે છે વર્ગવર્થનાં પ્રબળ સંસ્મરણો તત્ત્વ વાચકમાં જગાડે એવી રીતે નરસિંહરાવ અને કલાપીનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં વિશ્વ સાથે મનુષ્યના ઐક્યસંબંધનું અભિનવ સાનંદાશ્ચર્ય અનાવરણુ થાય છે :

“ચિદામાની સંઘા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જનહૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કશી જનસ્થિતિનો પ્રતિબ્ધનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની મન્યિત નકી.
લૂપી ઉદ્ભિદ્વિદ્યા, સૂડી સૂડી વળી ઓપધિ બધી
જહોં સુધી તેની કૃતિ જનસ્વભાવે નવ મળી;
અહોં આ ભોગે, ને તારુ વળી તારો આ ન ભિન્ન
કવિતા વિના એ મુજ દિલ ગણે શુદ્ધ સઘણું.”*

પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય વચ્ચે ખાયાનું ઐક્ય છે, અને પ્રકૃતિજ્ઞાનનું અંતરતત્ત્વ મનુષ્યના આંતર જીવન પર અસર કરે જ - એ અંતરતત્ત્વ અવશ્ય પ્રગા અને કવિતા બને. તેથી જ કોકિલની ગાનનદી સાંભળી નરસિંહરાવ આનંદાવેશમાં આવે છે :

“ચાલો ગિય ! સુણિયે એ મીઠી,
મેં મધુરી ગાનનદી દીઠી,
ચળકંતી ચાલે જે પેલા ચંદમાં રે,
માતી હંદમાં રે;
બહાલી સાંભળ પેલી મેયલડી તરુચંદમાં રે.”

વિશાળ કલ્પનાશ્રયી તીવ્ર સંવેદનશીલતામાં, ભિન્નિઓ તથા ભાવોનાં સર્વ ચક્રપ્રતિચક્રોના ચિત્રણમાં મહાન ‘સત્સ્વતીચંદ’ને ટપી અથ એવું કશું નથી. આ લક્ષણુ થોડેવતે અંશે તે સમયના આગળ પડતા બધા લેખકોમાં છે. ‘પ્રગા તથા વિદ્યા સોને કાલ્પનિક ભાવસંવેદનના કાર્યમાં તેઓ જોતરી લેતા.

સર્જનનું આ સઘણું ક્ષેત્ર તત્કાલીન સાહિત્યની કીટકરામી જૂમિ જતાવે છે. એમાં સમાય છે અભિનવ અનુભવનો અહોભાવ, પ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યનો ઐક્યભાવ, વાસ્તવિક જીવનના આશ્વંતરની-સમજ,

* કલાપી : “કેશવ” - “મનુષ્ય અને કુદરત”

જીવનનાં પ્રાથમિક મૂલ્યો સ્થાપતી નવી તત્ત્વવિચારણા, સામાન્યતઃ સખત સંકુચિત હિંદુ જીવનના સૌંદર્યનું અનાવરણ, શૂત્રકાળનું સ્વપ્ન અને લાવિષ્યનું આર્ષદર્શન. આ સૌ છતાં તે પાંચે ભાગ્યે જ કાન્તિકારી બન્યા. કાન્તિકર થવા કલાપી અને કાન્તમાં પ્રયત્ન દેખાય છે, પણ તે બ્યર્થ. કલાપી મધ્યયુગીન કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ દેખરેખ હેઠળ એક નાનકડા રાજવી હતા - ઇટલીવાસી કે ઇંગ્લંડવતની ખાચરન જેવા ન હતા. કાન્ત એવા કુટુંબરત હતા કે ધર્મપરિવર્તનમાં થતી આંતર વેદના શૌર્યથી સહન કરવા માટે શક્તિ તેમનામાં ન જ હોય. સમાજ આખો ઝાતિશાસિત, પ્રજાલિકાબદ્ધ, સદંતર સંરક્ષણશીલ હતો. મણિલાલ નભુભાઈ તથા ગોવર્ધનરામને સમાજને સમજાવીને જીવન તથા સસની જીંદગી કક્ષાઓએ ચઢાવવાની ક્ષમ્બા ખરી, પણ તે સારુ લાતાટવાની નહિ. નેતૃત્વનાં ને પેઠાંબરપણાનાં જ લક્ષણો આપણે વિવેકાન્દ ને ગાંધીજીમાં જોઈએ છીએ તે તેમનામાં ન હતાં. પ્રાર્થનાસમાજ પ્રજાલિકા સામે યુદ્ધે ચઢેલી ખરી, પણ માનવ સંબંધો પરવે એ તત્ત્વતઃ તો ચોખ્ખાં હતાં. કલાને નામે નીતિના પ્રાથમિક સિદ્ધિતાની કશી છેકતી પ્રાર્થનાસમાજ સાંખે એમ ન હતું. ઈશ્વરની કૃપા ભક્તિ ને સત્કાર્યને માર્ગે જ મેળવી શકાય. સમાજસુધારણાની ગમે તેટલી ધગશ છતાં રમણભાઈ કે નરસિંહરાવ કાન્તિકર બને એમ ન હતું. એ સૌ 'ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન' ભણેલા તો સાથે રોમનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ બંધારણનો વિકાસ પણ ભણેલા; બાળુ ને શેલી ભણેલા તો સાથે કાલિદાસ ને ઉત્તર વર્ણવર્થ પણ ભણેલા. આ રીતે, શુજરાતની કૌતુકરાગિતા એટલે જીવનના મનુષ્યવ્યક્તિ ને મનુષ્યસમાજની કૃતિના હેતુઓના, જોડેરા ને ભર્થાભર્થા ભાનરૂપે શુજરાતી સંવિત્તની કૃત્તિ. નર્મદાશંકરમાં તથા પરદેશી સૂફીવાદ ધારણ કરનાર બાળાશંકરમાં કૌતુકરાગી ઝોળા પડે છે. તે બાદ કરતાં આ કૌતુકરાગિતા સર્વત્ર પવિત્રતાની છાપવાળી છે. નાનાલાલનાં કવિત્વમય નાટકોમાં છેવટે એની પરાકાષ્ઠા આવે છે.

પોતાની જીજ્ઞાસી તરંગસૃષ્ટિને યોગ્ય સાહિત્યરૂપો અને ભાષા આ લેખકોએ ધડાયાં. સરસ્વતી-ચંદ્રનું સંવિધાન મનુષ્યકૃત સ્થાપત્યનું નથી, પણ ગિરનાર જેવું અબદ ને ઉચ્ચ, શિખર પર શિખર, એક પછી એક ઝબૂમતાં હોય તેવું, જીવનવૈવિધ્યનાં તટપ્રદેશો તથા ધામવાળું છે. એની ભાષાને મહાકાવ્ય પ્રતિધોષમય પ્રવાહ એક વાર મોકોલેતું, તો એક વાર રસ્કિન કે કાલાર્ધલેતું, ને વળી સર ટોમસ બ્રાઉનનું સ્મરણ કરાવે છે. નાનાલાલની (૧૮૭૭-૧૯૪૬) પ્રતિભાને એવું એક લયરૂપ મળી આવ્યું કે તેમાં તેમની ભાષાનું સમપદે સ્વતંત્રતાથી વહન થતું, અને માત્ર કંપનાભૂમિ પર એમનાં જીર્મિલ કવિત્વમય નાટકોનું રંગાવતરણ ઉત્તમ થઈ શકતું. જીર્મિકાવ્ય તથા જીર્મિલસિત જ્ઞાતાન્કાવ્ય અર્થે અનુનેય માધ્યમની શોધમાં નવીન જન્દો ને જન્દમિત્રણો એ સૌએ ઉપજાવ્યાં, ભાષા નવસૌન્દર્યને પામી : નરસિંહરાવ ને મણિશંકરમાં સ્વરૂપવાન, કલાપીમાં સરળ અને સહજ, નાનાલાલમાં મનોહર અને ગોવર્ધનરામમાં ઉન્નતભવ્ય. નરસિંહરાવ અને મણિશંકરે પોતાનાં ઘણાં કાવ્યોમાં અનશુદ્ધ, સંયમિત તથા રૂપદૃષ્ટિએ સંવાદી રહેવા પ્રયત્ન કરેલો, અને કાવ્યવસ્તુના વિનિયોગમાં તેઓ સૌષ્ઠવપરાયણ લાગે છે. પરંતુ તેમનું વસ્તુ - તેમનો કાવ્યવિષય તથા તેનો દેહ ધડનાર કંપનાસૃષ્ટિ - કૌતુકરાગી છે : જ્યાં તેઓ સૌષ્ઠવરાગી જણાય છે ત્યાં સહેતુક-પસંગીથી તેમ થવા છે - સાહજિક વલણોના બળથી નહિ. એ સૌષ્ઠવરાગી શૈલીએ તેના નાવીન્યમાત્રના બળે તેમને આકર્ષેલા. તેમાં દિવેટિયા તો ભાષાપંક્તિ લેખે એવા અતિશય ચીવટરાગી હતા કે અન્યથા લખતાં પણ તેમનાથી નિર્મન્ય લખાય નહિ. કદાચ એમ પણ હોય કે કાન્ત, વા દિવેટિયામાં, કોઈને અવશ્ય કરતી પ્રતિભા ન હતી.

આ સાહિત્યપ્રવાહ પરન્વે શુદ્ધતાની વિવેચનનું વલણ કેતું હતું તે હવે નોંધવું. કવિ, વિવેચક, ફિલસૂફ, પૈદાનિક, અર્થાત્ જીવનક્રમનો સાક્ષી બની એના સસતું ઊંડાણ પામવા માટે નિર્લેપ, નિરુવાચ તથા સ્વનંત રહી એ ક્રમનો નિદિધ્યાસ કરનાર હરકોઈ પંડિતશુદ્ધિ પુરુષ, એને ગોવર્ધનરામ સાક્ષર કહેનાં : “પ્રવાહ, તટ અને પ્રવાહનો યુગ્માનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી એ ત્રિપુટીના સંયોગથી સાક્ષર જીવન આવિર્ભાવ પામે છે. એ સંયોગવાણું જીવન એ *જ* સાક્ષરજીવન, એ *જ* contemplative life, એ *જ* literary life, એ *જ* philosopher's seclusion, એ *જ* scientific menની laboratory માંનું જીવન, એ *જ* ઘટપટથી ભરેલી કોટડીમાં નૈવાયિકનું જીવન, એ *જ* ચોગીઓનો યોગ અને એ *જ* વેદાન્તનું સ્વાનુભૂતિ જીવન.” * /

પ્રતિભાશાળી પુરુષની દૃષ્ટિ વસ્તુને વીંધી પરને પહોંચે છે. અસામાન્ય તીક્ષ્ણતાવાળી વેદનશીલતા તેનું અનોખું લક્ષણ છે. કવયિત્ર તર્કપ્રતિષ્ઠાદ્વારા એ સૌંદર્યનું દર્શન કરે, પણ મુખ્યત્વે તો સાહજિક જ્ઞાનથી *જ*. જેને સૌંદર્યનું સાહજિક જ્ઞાન થાય તે ‘ચમત્કારદ્રષ્ટા’, અને મહાન વૈજ્ઞાનિક તે ‘ઉત્સર્ગદ્રષ્ટા.’ પ્રકૃતિના સૈદ્ધિ અંધારણમાં વૈવિધ્ય ને વ્યક્તિના નિકસાવવાનું વલણ છે તે એવા પ્રતિભાશાળી પુરુષના અસ્તિત્વથી પ્રતીત થાય છે. સવેદનપટુત્વ એ એની સર્ગક પ્રતિભાનું પ્રાપ્ત તત્ત્વ છે. આદર્શ ધર્મની શોધના પ્રયાસમાં આત્મિક પ્રેરક બળ એ સંવેદનશીલતાથી મળે છે. “The modest limits of the real world fail to slake his thirst for the delight of beauty, for the raptures of the sublime.” બેકનના મૂળ વિચારને ઐતરણીસભી સહીના વિવેચકોએ પરિશોધિત કરી આ રીતે દર્શાવ્યો છે. અવધાનપ્રકૃતિમાં હૃદયની ઇચ્છાનુસારના આદર્શ *જ* મૂર્તિમંત થાય છે, ને હૃદયની ઇચ્છાનો આધાર મોટે ભાગે સેખકના લાગણીમગ્ન પર છે. વિવેચક પણ સાક્ષર તો છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે એ સર્ગક પ્રતિભા ધરાવતો હોતો નથી, એની પ્રજ્ઞા નીરક્ષીરનો વિવેક કરે છે. બારીક પૂછછરણ વડે લક્ષણો શોધી કાઢે છે, અને પ્રકૃતિસજનું દર્શન કરાવનાં હોય તે અનુસાર કતાઓ તથા કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

‘એ [લક્ષણદ્રષ્ટા] તો પાને ધર્મને જતા આવના પુસ્તકપ્રવાહનાં—તેમના અર્થના અને રસના પ્રવાહનાં તરવાનું પૂછછરણ કરે છે, એ પુસ્તકોમાં લખેલાં લક્ષણો ધરનાર વસ્તુને પુસ્તક બહારની લક્ષ્યમૂર્તિમાં શોધે છે, અને તેમાં એ લક્ષણોનો આવિર્ભાવ જાણી લે છે. આવી રીતે લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ પુસ્તકપ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ કરી પછી લક્ષ્ય પદાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ નાખે છે. મહાત્માઓનાં વાક્યોના બોધની મધ્યાર્થના તેઓ, શ્રવણ મનન આદિ સર્વ ક્રિયાઓથી અથવા દેહકાગ પ્રમાણે તેના જેવી *જ* બીજી ક્રિયાઓથી, મહી લે છે અને પ્રક્રિયાથી હૃદયના ચમ્પેલી નવી મૂર્તિને આ અર્થચક્રોચાર મૂર્તિના જીવંત સ્ફુરતી આ લક્ષણદ્રષ્ટા દેખે છે—તેના સાક્ષી થાય છે. દેખીતા સંસારના પ્રવાહ નીચે આવી રીતે લક્ષણદૃષ્ટિથી નવા પ્રવાહો જોયાર થાય છે. લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ લક્ષણ નોંધે લે, પછી તેનું વિવચન લક્ષ્ય જુએ અને અંતે લક્ષણ વડે લક્ષ્યને સંસ્કારી કરે.” x

* ગોવર્ધનરામ : “સાક્ષરજીવન” — પૃ. ૬૯

x ગોવર્ધનરામ : “સાક્ષરજીવન” — પૃ. ૬૫

જો એ પૃથક્કરણપરાયણ વિવેચક હશે તો ગોવર્ધનરામની પરિભાષામાં તે ‘લક્ષણદ્રષ્ટા’ થવાનો; જો એ સૌંદર્યનું સાહજિક સમસ્ત દર્શન કરનાર હશે તો તે ‘લક્ષ્યદ્રષ્ટા’ થવાનો. કલાકારનું તેમનું નીચેનું વર્ણન રસર વિવેચકને પણ લાગુ પડશે :

“કલાભિર યુદ્ધિઓ પણ લક્ષ્ય જોનારી જ છે.”

“ચિત્રકાર અને ગાયક, કવિ અને નવલકથાકાર, ઇલાદિ વગેરે લક્ષણદ્રષ્ટા હોય છે પણ ખરા અને નથી પણ હોતા, પણ તેઓ કલાભિર તો હોય છે જ. તેમને ઉત્સર્ગમાળાની અપેક્ષા આવશ્યક જ નથી અને એમ અપેક્ષાહીન રહી તેઓ લક્ષ્યદ્રષ્ટા થાય છે ત્યારે લક્ષ્યપ્રવાહના હૃદયરૂપે સ્ફુરતા પણ પ્રાકૃત જનને અદૃશ્ય સાંદર્ભાદિ ચમત્કારોના પ્રવાહનાં પ્રતિબિંબના આ દ્રશ્યો ગ્રાહક બને છે.”*

સાહિત્યનાં રૂપલક્ષણ નહિ, પણ પંડિતયુદ્ધિઓના પ્રકાર અને તેમનાં વિલક્ષણ કાર્યો પાયામાં રાખીને સાહિત્યવિમર્શનો પ્રથમ મૌલિક આગં અહીં ગોવર્ધનરામ દર્શાવે છે. પણ વિવેચનનાં આ મૂળ આપણે સ્વાભાવિક રીતે ધારીએ તેવાં પાંચાં નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. આ સમયના મહાન વિચારક મણિલાલ નલુભાઈ સંરક્ષણપરાયણતાના એવા તો ભારે વજીલ થઈ પડેલા કે એમને હાથે નવીન અર્પણ આ ક્ષેત્રમાં થાય તેમ સંભવતું ન હતું. એઓ મોટે ભાગે મુમ્મટ અને અન્ય ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓનું અનુસરણ કરે છે, છતાં એ નોંધપાત્ર છે કે એ શાસ્ત્રીઓ પૈકી સૌથી પ્રતિષ્ઠિતોએ કર્યું હતું તેમ મણિલાલ ‘ધ્વનિ’ને ઉચ્ચતમ સ્થાને સ્થાપતા નથી. એમને મતે ‘ધ્વનિ’ એ કાવ્યનું અગત્યનું તત્ત્વ તો છે જ, પણ તેના વિના ય ઉદાત્ત કવિતા સંભવે છે. ધ્વનિનું સ્થાન કાવ્યનું વડતત્ત્વ, એનું ધીતત્ત્વ, એમાં સમાયેલું જીવનનું પર્યેયણ લઈ શકે. અર્થાત્ કાંઈ મૂલ્યવાન વિચારગર્ભ વિના મહાન કવિતા સંભવતી નથી, પ્રો. બ. ક. કાકેર પણ કવિતામાં વિચારગર્ભ માગે છે ને તે જ કારણે કહે છે કે ‘કાવ્ય વસ્તુપરાયણ અને તાદૃશ જોઈએ - આદર્શપરાયણ અને અરપષ્ટ નહિ, આ બાબતે મણિલાલ તેમના પુરોગામી છે. એ કહે છે કે ‘તત્ત્વતઃ સૌ રસારવાદ એકરૂપ છે : એની ઉચ્ચાવચતાનું મૂળ જે ઉપાદાનથી કાવ્ય જન્મ્યું તે છે, કે કવિતામાં આથી કરીને લક્ષ્ય જોતાં આદર્શીકરણ ને કાર્ય જોતાં ઉદ્ધર્તીકરણ હોવાં જોઈએ, કવિપ્રકૃતિની વિલક્ષણતા તથા કવિકાર્યની પવિત્રતા એ સ્વીકારે છે - જેમ વિશાલતર પાયા ઉપર સાક્ષરો સંબંધે ગોવર્ધનરામે કર્યું છે તેમ. અહીં આના પુરુષની લોકાત્તરતા વિવક્ષિત છે. એ પુરુષ પ્રાકૃત મણુથી નિરાળો છે. ન

* ગોવર્ધનરામ : “સાક્ષરજીવન” - પૃ. ૯૭

“કવિની કસોડી રસનિષ્પત્તિમાં છે ખરી પણ અરે રસ શબ્દનો અર્થ જરા વિચારપુરસ્કર લેવાનો છે. શૂંભાર રસ - સ્વાધી રસિની સપૂર્ણ જમાવટ થતા જ, એટલે અમુક હૃદયવાસના જન્યેત્વ કરવાથી જ કવિનું કવિત્વ સિદ્ધ થઈ જતું નથી, એ રસ કેવી રીતે ઉપજાવવામાં આવે છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવાની બાબત છે. રસ અર્થાત્ આનંદ સર્વત્ર એક રૂપ છે, એમાં સ્વતઃ ઉચ્ચનીચતા રહી નથી. એ ઉચ્ચનીચતા એનાં કારણોને લઈને થાય છે. કાવ્યમાં અલૌકિક અને વિશુદ્ધ આનંદ જ આદરણીય છે, અને જે કાવ્ય આ પ્રકારનો આનંદ આપી શકે છે તે જ સાદું ગણાય છે. આ આનંદની અલૌકિકતા અને વિશુદ્ધિના સાધનો કવિ પોતાની પ્રતિભા વડે શોધે છે. આ રીતે કાવ્યનું કાવ્યત્વ આનંદવિશેષમાં - આનંદમાં અને એ આનંદની અલૌકિકતા તથા વિશુદ્ધિસાધક પ્રતિભામાં રહેલું છે. આ વિશિષ્ટ આનંદને રસ કહેવામાં આવે તો ‘સરસ વાઘય તે કાવ્ય’ એ ઉક્તિ નિર્બાધ છે.”

મણિલાલ “સુદર્શન ગદ્યાવલિ” - “ગીતગોવિન્દ” :

નકાચ થવાનું નિમિત્ત અમુક પ્રકારની પ્રકૃતિમાં જ હોય છે. એમ તેટલા અલ્પાસથી, એમ તેટલા સાહિત્યસંમદથી, કેસાથી એ પ્રકૃતિ આવતી નથી. જ જ ને મનુષ્યને સ્થૂળની પારનું દર્શન થતું હોય, સ્થૂળની પારની રચના કદખનામાં પ્રતીત થઈ જતી હોય, સ્થૂળની પારના સંબંધો ઉપજાવી નવાં વિચારવાની શક્તિ સદૃશ રીતે જ આવેલી હોય, તે વર્ષમાં કવિઓની ગણના થઈ શકે.”

સુદર્શન ગદ્યાવલિ : “કાવ્ય” - પૃ. ૧૭૩

એને ઉન્નત લાગણીવશના હોય, તીક્ષ્ણ મહાશક્તિ હોય અને આદર્શનાં દિવાસ્વપ્નમાં રાયતી પ્રસન્ન છુદ્ધિ હોય. પરંતુ સરવાળે જોતાં, થોડા મોડેથી આવનાર કેશવલાલ કુવની પેઠે મણિલાલ સંરક્ષણપરાયણ સંસ્કૃતવિદ્યાનુરાગી હતા, ને અંગ્રેજીમાંથી પ્રેરણા તથા આદર્શદૃષ્ટિઓ મેળવનાર નવીન કોતુકરાગી સાહિત્ય પ્રત્યે એમની સહાનુભૂતિ પરિપૂર્ણ ન હતી. સરસ્વતીચંદ્રના પ્રકાશનને એમણે આવકાણું ખરું, પણ નરસિંહરાવની કવિતા જોઈ એટલે નિસાસો નાખ્યો. રસસિદ્ધાંતનાં ત્રાજવાંએ એ કવિતા ભાગ્યે જ ચઢી શકે એમ મણિલાલ માનતા

હતાં રમણુભાઈએ એ જ ત્રાજવાંએ એને તોળવા પ્રયત્ન કર્યો : નરસિંહરાવનાં કાવ્યોની મણિલાલે કરેલી નિંદા એમનાં જ પ્રમાણેથી યથાર્થ દરાવવા પાડ્યું, ને દર્શાવ્યું કે એ કાવ્યો પ્રશિષ્ટ કાવ્યશાસ્ત્રીઓને અભિમત એવાં સાચાં ધ્વનિકાવ્યો છે. ઉપરચોટિયા વાચકને એ વર્ણુનાત્મક કાવ્યો જણાય, પણ વસ્તુતાએ અમુક આલંબનવિભાવના કટુણેાં દરેયેથી જીપજતા ભાવો વડે એ કાવ્યો અથુજી છે. નરસિંહરાવનાં કેટલાંક જીર્મિકાવ્યોની રમણુભાઈએ શ્રમ લઈ સમીક્ષા કરી, અને પ્રચાલિ-કાવાદીને સ્વીકૃત પરિભાષાદ્વારા તેમના આલંબનવિભાવ, ઉદ્દીપનવિભાવ, સ્થાયિભાવ, સંચારિભાવ તથા અનુભાવનુ પ્રયક્ષરણ કરી બતાવ્યું. કથાત્મક કવિતા અને નાટક બાદ કરીએ તો, આવો શ્રમ કરવો તે એણે અત્યંત ઝીણવટવાળું ને નર્મ વિદ્યાવિલામનું કાર્ય છે કે જીવંત વસ્તુરૂપ બોધ્ય કાવ્ય ધણી વાર વીસરી જવાય છે. કેઈ તાકાલિક લાગણીનો આવેશ, વાયુલહરીની ગતિ, કે કાંકિલનો મોહક સ્વર - એવું કાવ્યકારણ હોય તેવાં નાજુક જીર્મિકાના સર્વેથી રમણુભાઈનો આવો પ્રયત્ન તો લગભગ વનસ્પતિવિદ્યા-વિષયક પ્રયોગ બની જાય છે. સંભવતઃ રમણુભાઈ પણ આ સમજતા, ને તેથી નરસિંહરાવની મૌલિકતા તથા મહત્તા દર્શાવી તેનું સમર્થન કરવા અન્ય ને અચ્છ જૂમિકાનો આધાર લેતા પરિચુમે તે તત્વશોધક વિવેચક બનવા પ્રેરાયા, ને એ યુગના કોતુકરાગી સર્તવનું વિવરણ એમણે કયું. મગ્ન ઉપરાંત અભિનવ-શુભનો એમણે અભ્યાસ કરેલો, તેમ જ બાણ ને એરિસ્ટોટલ ઉપરાંત વર્ગ્યવર્થ ને શેલીનો પણ કરેલો.

પ્રશિષ્ટ કાવ્યશાસ્ત્રીઓની માફક મણિલાલ ને જોવર્ધનરામ બંને, જેના વિના કાવ્ય સંભવનું નથી તે કવિપ્રતિભાની વિલક્ષણતા વ્હીકારે છે; તેમ એ પણ સ્વીકારે છે કે 'કવિપુરુષ સદૃશ સંવેદનશીલ-તાવાળો હોવો જોઈએ. પરંતુ રમણુભાઈ આગળ જઈ ઉમેરે છે કે સાચા કવિમાં ઉત્કટ સ્વગત જીર્મિ હોવી જોઈએ, ને સાચું કાવ્ય તરતના જીર્મિકાવ્ય - રાગધ્વનિકાવ્ય હોય છે, કાવ્યના એક કાર્ય માટે રસ શબ્દ પયાંમ મજામ : કોતુકરાગી ને કથાત્મક એટલે કે પરલક્ષી કાવ્યમાં તથા રાગધ્વનિકાવ્ય એટલે કે સ્વાનુસંસ્કૃત કાવ્યમાં આસ્વાદ્ય પમાય છે તે લક્ષણનું મહત્ત્વ રસ શબ્દથી થાય છે પરંતુ સાચું કાવ્ય 'અન્તર્ભાવપ્રેરિત' - કવિના સ્વજન ભાવથી નીપજેલું હોય છે, ને તે દર્શાવવાને 'રસ' કરતાં 'રાગ' શબ્દ વધારે ઉચિત છે. સૌ જીર્મિકાવ્ય કવિતા રાગધ્વનિકાવ્ય છે. * અને રાગધ્વનિ કાવ્ય જ ઉત્તમ કવિતાગતિ છે. આ જ અભિપ્રાય વર્ગ્યવર્થ ને શેલી (પણ ક્રોસરિજ

* જેમ 'તિરિક' શબ્દથી સુચવાય છે તેમ રાગધ્વનિકાવ્ય એ પાંચી રમણુભાઈ પણ કાવ્યના બીજામય રેટનું સુચન કરવા ઇચ્છે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું થઈ છે.

'સમીપતા અર્થની સાથે આ શબ્દ 'દ્રવ્યના ભાવ' એ અર્થનો પણ વાલ્ય છે. Lyricની જ માફક કાંઈક શ્લેષથી અને કાંઈક સ્વભાવથી, વસ્તુરિશ્વરિથી 'રાગ' શબ્દમાં 'દ્રવ્ય પર આસર' આટલું ગંભીર છે માટે જ તેના બે અર્થ થાય છે. તેથી Lyric શબ્દનો અર્થ 'રાગધ્વનિ કાવ્ય' આ શબ્દથી ઘણી સારી રીતે સમજાયે—

"કવિતા અને સાહિત્ય" ભાગ-૧, પૃ. ૨૫.

નહિ) જેવા ઝોગણીસમી સદીના અંગ્રેજ કૌતુકરાગીઓએ દાખવેલા છે, ને પાછળથી ફ્રિંકવોટરે તે જ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જિપ્નેલા લાવનો સ્મૃતિબળે સંગ્રહ તે કાવ્ય એવી વર્ગીકરણ કરેલી કવિતાની વ્યાખ્યા રમણભાઈને અભિમત છે. કથનાત્મક કે નાટ્યાત્મક કવિતાનું પણ યથાર્થ મૂલ તો કવિના સ્વકીય સંવેદનમાં છે. ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ અથવા રામાયણની પ્રારંભિક પ્રેક્ષા તો કવિભાવમાંથી, કવિવ્યક્તિ-માંથી મળેલી છે, ને આપણને દષ્ટિગચ્છર થાય છે તે મહાલયનું શિષ્ય તો પાછળથી કવિની ધુદ્ધિ તથા કલ્પના (અગર તર્કશક્તિ કે સર્જનશક્તિ) વડે ઘડાયેલું છે. ખરા રાગધ્વનિકાવ્યમાં કારીગરી નહિ જેવી જ હોય છે. રેરજીની પદ્યરામણીઓ જવલ્લે થાય ને અસ્થાયી હોય. તેથી રાગધ્વનિકાવ્ય ટૂંકાં હોય છે. કાવ્યનું હાલ — તેનો આત્મા — લાવોર્મિ શબ્દસ્થ થાય છે તે તો કલામય આર્વિલાય અર્થે અનિવાર્ય એવી, સરખામણીએ પ્રસન્ન સ્થિતિ કવિની હોય ત્યારે. કાવ્યનું કલેવર તેના આત્માની દુલ્લ છે. એ છે રાગધ્વનિ કાવ્ય — કવિતાની ઉત્તમ જાતિ. ‘કવિનો પૃથક્ સ્વભાવ એ જ કવિતા ઉત્પન્ન કરે છે કવિના સ્વભાવની છાપ સ્વાતુભવરસિક કવિતામાં વધારે જાડી ને વધારે સરળ હોય છે. એ માટે સ્વાતુભવરસિક કવિ કવિવર્ગમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેની રચનામાં કવિતા સંપૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે.’”

આ સૌ ચર્ચા દરમિયાન વ્યક્તિમત્તાને અત્યંત આપવી એ હેતુ સ્પષ્ટ જણાય છે. મનુષ્યનું વ્યવર્તક વ્યક્તિત્વ તેની સમસંવેદનની શક્તિ અને પ્રકાર ઉપર અવલંબે છે સર્વે વિશદબુદ્ધિ પુરુષોને જગતનું વસ્તુગત સત્ય એકસરખું દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુજગત પ્રતિ જિપજોતો ભાવવિકાર મનુષ્યે મનુષ્યે ભિન્ન હોય છે. તેથી જ કવિતા શક્ય બને છે ને વિદ્યાનથી વિચલુ રહે છે. “ચિત્તક્ષોભ તો દરેક મનુષ્યને થાય છે અને કલ્પના પણ દરેક મનુષ્યને હોય છે; પણ કવિમાં તે વિશેષ જાતનાં થાય છે. સરસ વાણીમાં તેમનું ઉચ્ચારણ કરવાની કલા એ વિશેષ તો આ ઉપરાંત.”* પ્રકૃતિની કલ્પનાશ્રયી અનુકૃતિ તે કવિતા, પણ યાદ રહેલું જોઈએ કે રમણભાઈને કલ્પના શબ્દથી તર્કશક્તિ કે સર્જક શક્તિ અભિપ્રેત છે — નહિ કે વસ્તુતઃ થયેલા વા કલ્પેલા અનુભવનું હાલ પોતામાં સંગ્રહનારી શક્તિ. કલ્પના તથા અનુકૃતિ કાવ્યરચનાનાં કરણો છે, સાચા કાવ્યનું મૂળભૂત લક્ષણ જે સર્વશ્રૂણીઓનાં શુણ્ણ તેના નિર્દેશ કલ્પના અને અનુકૃતિ વડે થતો નથી.† એ શુણ્ણ તો સૂક્ષ્મતમ લાગણીવશતા ધરાવતા જ પુરુષનાં ભાવવિકારમાં શમ્ય છે. એરિસ્ટોટલ—જેવો તેને રમણભાઈ તથા ઘણા યુરોપીય પડિતો સમજ્યા હતા તેવો — એરિસ્ટોટલ અને બેકન આ અર્થે પૂરતા નથી. એ બેનો સમન્વય કરીએ તે પણ પૂરતું નથી. રમણભાઈને સતોષી શક્યા માત્ર વર્ગીકરણ અને શેલી : “Poetry is emotion recollected in tranquillity (વર્ગીકરણ) ” “Poetry is the record of the best and the happiest

* “કવિતા અને સાહિત્ય,” ભાગ ૧ લો — પૃ. ૫૭-૫૮

† “કવિતા અને સાહિત્ય” ભાગ ૧ લો — પૃ. ૨૧

+ “કલ્પના અને અનુકરણને અંત હોવાનાં સાધનભૂત કલા છે. કારણ, કલ્પના અને અનુકરણ એ કવિતા ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પણ કવિતા રચવાની કલાનાં અંગ છે. કલાનાં વ્યાપાર એ તો મનની ઇન્દ્રિય આધીન છે; બોલાવેલા આવે છે અને કાઢી મૂકેલા નબ છે. અતઃ ક્ષોભ સ્વતંત્ર છે” — “કવિતા અને સાહિત્ય,” ભા. ૧-૫. ૧૨

• “Poetry, as has been said, differs in this respect from logic, that it is not subject to the control of the active powers of the mind, and that its birth and recurrence have no necessary connection with the consciousness or will”

—Shelley - “Defence of Poetry”

moments of the happiest and best minds" (મેરી). મેરીએ કરેલી કવિતી આ વ્યાખ્યામાં કવિની મહત્તા નહિ, તેની મદ્દજતિ પણ પ્રતિબિંબ છે. આ મદ્દજતિ તથા મંગલકારિણ રમણુભાઈની કાવ્યચર્ચામાં પ્રતિબિંબિત છે ને યોગ્ય રીતે વિનાશદેવો પણ છે. કાવ્યમર્મનની પ્રેરણા સમયે ભિન્નતા માનસ અવગિયતિ, મેલી કહે છે તેમ, "દર્ગદારી નીચ કામના સામે યુદ્ધ ચરેલી હોય છે. સદૃશ્ય, ગ્રેહ, સ્વદેશભક્તિ તથા મેરી વિશેષે ઉન્નત આની ભાવચિત્રિઓ સાથે મંકલિન હોય છે. એ ભાવ પ્રવર્તતા હોય ત્યારે હવ જોવો છે તેવો દેખાઈ આવે છે — જાણે વિશ્વ આગળ પરમાણુ.* રમણુભાઈની (તેમજ નગસિદ્ધાંત દિવેદિયાની) વિવેચનાત્મક ટિપ્પણિયાં આ તત્ત્વ વિસ્તરણ નહિ એ આવશ્યક છે, કેમ કે એમની સાદિયકૃતિઓમાં ખરી સુનીતિના પશુ વચ્ચે છે તે એનાથી સમગ્ર છે. વ્યક્તિમત્તા વિના કાવ્ય સંભવે નહિ. વ્યક્તિમત્તાના અનંત્યનો મીકાર કરવો અવશ્ય, પરંતુ વ્યક્તિમત્તા પ્રકૃતિમાં થતા ભિન્નકૃતિઓ ત્યારેજ સાચું કાવ્ય-વધવાને જ્યારે તેમનો ઉદ્ભવ જીવનની મહાન ક્ષાત્તનાઓ — સત્ય, ઉદાત્તા, સૌંદર્ય, ભાવના વગેરેને અનુલક્ષીને થયો હોય.

" કવિના હૃદયનો સ્પર્શ કરે છે, લાગણીને ગગાડી ડુબિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ રીતે આનંદ આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, પદાર્થવિજ્ઞાન, વગેરે તીવ્ર હૃદિના સિંધોથી કવિના હૃદી ન રીતે મનને મહાં કરે છે. અર્થાત્ કવિના વિચારવિષયક નહીં પણ વિકાસવિષયક છે. વિકાર એટલે મનન બદલાવું, હૃદયમાં લાગણી થવી. ભાવ ઉત્પન્ન કરના નથી પણ હૃદયની કોઈ ઈચ્છાને ક્ષોધે આપોઆપ ઉદ્ભૂત થાય છે. હૃદયને વિકાસોગ્રામ ઈચ્છામાં ધ્રુવિ લાની શક્તિ નથી, વિકાર માટે છત્રી ક્યાંથી વિકાર થતા નથી. આવા વિકાર અન્ય, ઉદાત્તા, સૌંદર્ય, અહ્મત્તા, ઉચ્ચતા વગેરે ભાવનાવાળા હોય છે ત્યારે તે કવિત્વમય બને છે."x

ને કોઈ સાદિયકૃતિની અમર સંગ્રાણે અનીતિમય, નીચ કે પ્રાકૃત વચ્ચાપ તો માત્ર સૌંદર્ય લક્ષી ભૂમિકા પર પણ એ કૃતિ દ્વિપિન કરાની ન. અન્ય, સૌંદર્ય, સૌંદર્ય, પ્રેમ, સ્વાર્થ-યાગ, એવાં જીવનનાં સનાતન મંગલોત્તર ચિંતન કરનાર માનસમાં મંકલિનના કે નીચના ટકી શકે નહિ એ માનસને માફક અવશિષ્ટિ તો ઉદાત્તા ને ઉદાત્તાની છે. કોઈ કૃતિનું અન્તિમ ફલ નીચ છત્રીને સંગ્રાણે કે અંધ ઇન્દ્રિયવિકાર હોય તો કૃતિની વિભાવના પોતામાંજ કોઈ દોષપદ તત્ત્વ હોય જોઈએ. એવો સતોષ કે વિકાર સાચો આનંદ ન કહેવાય +

જીવનનાં સનાતન અન્યો તથા મંગલોત્તર ચિંતન સાથે કાવ્યમર્મનની ક્રિયા ગાદપણે મંકલિન છે એ સિદ્ધાંત રમણુભાઈની વિવેચનાનું પ્રધાન અંગ છે એવી એ ભાવનાઓ કઈ કે જેના અવિનાશી પાયા પર આ યુગના મો લેખકોએ પોતાનાં દિવારવર્તનો તથા આશાઓની ગ્યતા કરી ? આ વસ્તુજગતનું અતર્ગત અન્ય એ ભાવનાઓ ન જ બન્યું છે જેને આપણે જીવન કહીએ છીએ તે આભાસોના અત્તરગત દગલને એવે વસ્તવિક સત્યના અન્તર આજ્ઞા પડે છે તે એ ભાવનાઓના ન બનેલા છે. જીવન પાછળ વર્તી રહેલા, જીવનદાગ અભિવ્યક્ત થતા, તત્ત્વને જોડે એને પાછી શક્તિએ તેડે એ શ્રે

• Shelley : " Defence of Poetry "

x " કવિના ને સાદિય," ભા. ૧ લો. — પૃ. ૧૩

+ " કવિના ને સાદિય," ભા. ૧ લો. — પૃ. ૩૪૦

અર્વાચીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કોતુહલાગ

જીવન ઓળખ્યું ગણાય એ તત્ત્વ જેટલા પ્રમાણમાં આપણી રંગરંગે અનુભવાય અને યક્તિગત સામાજિક તથા સામૂહિક જીવનમાં એ તત્ત્વને પામના જેટલા પ્રવૃત્તિમય રહેવાય, તેટલી જ જીવનની મૂલ્યવત્તા ગણાય

" પદાર્થો અને બનાવો જે સાધારણ સ્વરૂપે દેખાય છે તે સ્વરૂપના દર્શનથી કવિને લાગણી થતી નથી, પણ તે સ્વરૂપની અદર રહેલી કઈક વિશેષતા કવિને દેખાય છે, પદાર્થો ને બનાવોની પાછળ રહેલી ચમત્કારિતા કવિને દેખાય છે, ત્યારે તેને લાગણી થાય છે એ નિસશય છે એ વિરોધતા અને ચમત્કારિતા બાહ્ય આભાસમાં વસતી નથી પણ ભાવનામાં વસે છે"^{*}

ગુજરાતી સાહિત્ય કોતુહલાગી બન્યું, કેમ કે એણે આ ભાવનાની શોધ આદરી ગુજરાતી વિવેચના કોતુહલાગી બની કેમ કે સાહિત્યકૃતિમાં પ્રગટ થતી ભાવનાના સ્વરૂપ તથા ગુણને અનુલક્ષીને વિવેચનાએ પોતાના અભિપ્રાયો ધક્કા ગમણુભાઈ એ વિવેચનાના પૂરા પ્રતિનિધિ છે અને તેટલે બધે દરજ્જે સાહિત્ય આપણા આત્માને આ પાર્થિવ લોકથી પર ચઢાવી ઉત્તર કરવાનું જ, એમ એ માનતા. નીચેની પંક્તિઓના ગાનાર નરસિંહરાવને એમણે મુક્ત કંઠે ઉત્સાહથી સત્કાર્યા એમાં નવાઈ નથી, એમાં એમના હૃદયનો સ્વાભાવિક ઉજળાટ છે

"હું પણ આ જગરાન મહીં બોલો ગહીં ઝાખુ,
જીનન કેરુ ક્ષિતિજ, દષ્ટિ વળી જોડી નાખુ,
નાખી નિરખુ જે દૂર સિન્ધુ પડિયો ફેલાઈ,
ને ન ગણું નિજ છાપ પડી જે આ સ્થળ માહી"^x

અને માન નરસિંહરાવને સન્માન્યા એમ નથી જેમ ભોળાનાથ, ભીમરાવ અને મણિશંકરને તેમ જોગર્ધનરામ, મણિલાલ, નિહુવન પ્રેમશંકર તથા નાનાલાલને પણ રમણુભાઈએ આનંદપૂર્વક વિવેક છુદ્ધિથી સત્કારેલા શૈલીભી ને જીગતી દલીલબાજ અને કવચિત્ત જેરસમજ છતાં પણ સહનત રમણુભાઈ એ યુગના સૌથી સ્તન વિવેચક હતા સાહિત્યરૂપેનો એ ધણી વાર સમગ્ર તથા ઐતિહાસિક વિચાર કરતા, પણ મૂલભૂત સિદ્ધાંતોની ચર્ચામાં તો એમની ઉત્તમ શક્તિ પ્રકાશતી સાહિત્યનું લક્ષણ એમણે બાધ્યું હતું અને સંગતિપૂર્વક ને સમર્થપણે તેને સાહિત્યતુલનામાં નિયોજતા એ નિષ્પક્ષ ન હતા, પણ સર્વદા સ્પષ્ટમતિ હતા, ને સાચું સાહિત્ય એમના સ્વતંત્ર જોડાણોને હલાવી મૂકે એવી વિશાળ એમની સહૃદયતા હતી

સૌન્દર્યપ્રત્યય નરસિંહરાવ દિવેટિયાને વિશેષ મુગ્ધ કરતો ને એમનો એ વિશે ઉત્સાસ જણાઈ આવતો એમના વિવેચનાત્મક ગુણદર્શનો બહુધા ઉમળકાથી ભરેલા અને શબ્દાવિધ્કારમાં કોતુહલાગી છે આ યુગના વિશેષતમ કોતુહલાગી વિવેચક નરસિંહરાવ હતા એનું યથાર્થભાન આપણને ધર્યું લાગતું નથી એમના કેટલાક અભિપ્રાયો કાલ્પનિક પર ટપી શક્યા નથી એ ખર, પણ તેમ તો કેટલાક વિષયોમાં તેમના ગુરુ નવલરામ, કે મણિલાલ, કે રમણુભાઈ પણ વધુ ભાવ્યશાળી નીવડ્યા નથી સર્વે નરસિંહરાવની વ્યક્તિમતાની છાપ વર્તાય છે — ઉગ્રમત, ચીવડશીલ, નીતિના આત્મન્ટિક સિદ્ધાંતોને પડકાર થયો હોય ત્યારે ભમૂકી બોલા તૈયાર, ઉદારચિત્ત માદ્વલર્થો અને ઉત્સાસમય પણ ખરા સાહિત્યોપભોગમાં નિર્મનંધ

* " કવિતા અને સાહિત્ય — " ભા ૧ પૃ ૩૧૯

x નરસિંહરાવ ' સરોવરમાં બોલેલો બજ

આવેગ માટે એમના હૃદયને પ્રેમ હતો, પણ તેમનું માનસ એવું પૃથક્કરણથી લીધે તે નહીં આગત પર પણ એટલી બધી વાગ હતું કે અન્નિન એકાકી પશ્ચિમ દેશને એમનું અન્ય પામે જ નહિ તેથી જ બ્યા — જેમ કે પોતાના કાન્યોમા કે તાક્ષેમના રેખાચિત્રોમા — આ પ્રેરણા પર આધાર રાખવાની તેમને ફરજ પડે છે ત્યાં એ ભ્રમતાએ ખાલી જો છે નિર્ગમિતની હદમાં જ કોઈ મમત ભાવનું અવતરણ કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી તેમનો અન્યથા અદ્ય સિદ્ધાન્ત સમિત નહોતો એવો કૌતુકરાગી પ્રાણુ અત્યંત વિદાગ કરી શકે છે તે તેથી એમના સાહિત્યિક રેખાચિત્રો સર્જક સાહિત્યના લક્ષણો ધરાવે છે પોતાના એ આદ્યાદક સમયો લેખક કરવામાં નિયમ સાધુ અને સાહેત્રીસ સાહિત્યકા નાગવણ હેમચ દ્વિ એમણે આરંભ કર્યો, તે પુનઃપુનઃ વિશેષ એક દિલ વલોવતો સ્મારક નિર્મલ લખીને તેનું સમાપન કર્યું અચેત્ સાહિત્યમા કેરકટક તરીકે આગળાય છે એ દ્વારિના આ રેખાચિત્રો પછી ધ્યાનપાત્રને અતે જે ઉદ્ગાર છે તે સ્નેહ, રોક, શ્રદ્ધા આદિ લાભોથી ભગ્નૂર છે, તેમ જ પારલૌકિક જીવનમા મળનાર શાન્તિ અને પરમ સુખની જોડી અખતા દર્શાવે છે

પરંતુ “અરણ્યકુ” ની આ નિર્ગમિતો જીવનચિત્રો છે, સાહિત્યિક શુદ્ધિનો નથી સ્પષ્ટ સીધું વિવેચન કહેનાય તેનું તેમા યોગ છે નરસિંહગવ સર્વગ્રાહક કર છે એની અન્ન દ્વિ છે ‘વિવર્નલીના’ નેમનું માનસ જે નડે ભિન્નરૂપ અથવા જેના પ્રભાવ તરે લેખક તત્કાલ હતા એના વિવિધ વિચારો પર છૂગાનાયા વિચારો વગરન સમક્ષ દિલ્લ પોલીને બોલાય તેમ દર્શાવનારી આ નાની શુદ્ધ દ્વિતિ એક પ્રશિષ્ટ આદર્શ રૂપ છે જેમ સુખ દક્ષિણ વાયુ ફરી વળ તેમ આ વિષયો હાઈ પામવાને કર્તા તેમને હુલાનના લગના વિદાગ કરે છે, એમ કરતા કરતા સત્યની જે આખી થાય તેને છાતી સરસી ચાપી સવર્ધન કરે છે

“ચિન્તાની કલાને ચિન્ત જેનાગની મદદ પણ જોઈએ જ, છેતરાયા માટે તૈયાર રહેલા મન ઉપર જ ચિન્તન પ્રતિબિંબ થઈ શકે છે”

“નની કલામા પણ વાણીના શબ્દોચ્ચાર કરતા મુખચર્ચાદ્વારા અભિનય વધારે સામર્થ્ય પૂરે છે આ આમર્ષસિદ્ધિમા એક કાગજરૂપ અસ શ્રવણ કરતા દર્શનમા વિરોધ વેગશક્તિ તે જણાય છે”

“પણ અભિનયની મૂક શક્તિ કરતા પણ વિરોધ, શતગુણ, સદસગુણ, મૂક શક્તિ સંગીતની નિર્વિવાદ સ્વીકારાને અર્થયુક્ત વાણીમા પુગમેલ સંગીત નહિ, પણ અતિપ્રત સંગીત, નાદના વિનશ્ચ રસપ વડે જ સમ્ય અસર કરે છે અને સંગીતની આ અલૌકિક શક્તિ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા છે મહિન સસારના રાગદેવ, ઉચ્ચિક,

કનહો કપટો જનમડળના,
વળી દુષ્ટ નિકાર અમમતા,
અહો પાર્થિવ જીવને વળગ્યા,
સહુ દુખદ જે ન રહે અળગા

તેનો અતિ કંઈક નાદ રિપુત કરવાનું સામર્થ્ય એ સંગીતશક્તિમા છે શાથી છે તે હું બજુતો નથી, બજુતોને બજુતો નથી એ સંગીત આ લોકમા ઉત્પન થાય છે છતાં પ જીવનના દોષિતલયો

૦ વિવર્નલીના — પૃ ૬

× વિવર્નલીના — પૃ ૧૪

દર્શન કરાવવાને સમર્થ છે તેથી લાગે છે કે એનું રચન શરીર ભૌતિક છે, પણ સૂક્ષ્મ શરીર કોઈ દિવ્ય પદાર્થનું જ બનેલું હશે. હાલના સમયના વિશ્વ-ચાપી મહાન્નિબંધમાં માનવ પ્રજાઓમાં પ્રચલિત વિચાર થયો છે, તે મટાડવાને દિવ્ય સંગીતની ઘોષણા સ્વર્ગના જિયા દારોમાંથી પ્રગટ નહિ થાય ? 'મને ઘણી વાર કાંઈક ઘેલી ભૂમિ થઈ આવે છે કે હું આકાશમાં ચઢું ને એની અનૌકિક ઘોષણા કરી શકું કે સર્વ માનવજાતિ એકાએક શાન્ત સ્વપ્ન થઈ જાય, શસ્ત્રો પડી જાય, અન્યોન્ય ઐત્ર્ય થઈ જાય,

ગુણી જે વશવર્તી બની ઠગતા
હરણા સમ અબ્ધિતન્ન બધા”

સંગીતનું ઉચ્ચતમ આર્યકય હૃદયોનું ઐક્ય સાધવાની તેની શક્તિમાં ગ્રહ છે સંગીત મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે સોનેરી સેતુરૂપ છે,

“સંગીતનું પરમ સાક્ષ્ય આના સેતુનું ધ બધવામાં હું માનું છું, મા! પોતાને જ થતા આનંદલયમાં નહિ એની કોઈ સંગીતશક્તિ બતાવશે ? અપાવશે ? ગાણીમાં એ સમર્થ નથી વાણી વડે દલીલો કરાય, શકાસમાધાન થાય, શ્રમસાધ્ય, અસ્થાયી સતોષ મળે, પણ સંગીતથી આક્ષાત દર્શન - હૃદયદર્શન - સત્યદર્શન - દિવ્યદર્શન - સિદ્ધ થાય”*

કાન કરતા સંગીતમાં સૌન્દર્યનો વિશેષ સીધો સપક થાય છે, કેમ કે કાનના શબ્દો સૌન્દર્યના સીધા પરામર્શમાં કંઈક વ્યવધાનવર્તી નીડે છે સંગીતમાં પણ સ્વરૂપ જવનિકા અનિવાર્ય છે તેથી વિવેચક નરસિંહરાવને લાગે છે કે સત્ય શિવ સુન્દરમ્ રૂપા પરમ તત્ત્વનું દર્શન મનુષ્યને અપૂર્ણ જ થવાનું સૌન્દર્યના આનંદાનુભવની પ્રક્રિયાનું એમણે બારીક સમીક્ષણ કર્યું છે

“સૌન્દર્યચમત્કાન્તુ ભિક્ષુ ખીજ કુતૂહલ જ છે સૌન્દર્યના એક બચ્નો ઉપભોગ કર્યા પછી એનો એ ફરીથી આનંદ આપી નહિ શકે - એના એ સ્વરૂપમાં નહિ આપી શકે, અને તેથી જ હેનો ખીજો અશ ઉપભોગવિષય થતા પહેલા હેમાં નીનતા જોવાની ઉસુકતા ઉત્પન્ન થાય છે અને અર્થાત્ એ બે અશો વચ્ચે કુતૂહલનો અકાડો જોડાને માટે આવે છે એ કુતૂહલને તૃપ્ત કરવાની નવીનતા ન આવે તો આનંદની શૂંકબનામાં સૂક્ષ્મ નહાના ન્હાના અકાડા પૂગ પાડે છે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વિશેષ બળ આપવાનું કાગળ સુન્દર વસ્તુની અર્ધનિગૂઢ સ્થિતિ એ બને છે ચન્દ્ર નાદગાથી ઢંકાયેલો હોય છે સારે સવિશેષ ચમત્કાર આપે છે, લતામકપ ઉપર શ્રુત રહેલા મોગરાનો સુગન્ધ નાકને લગાડેના ફૂલ કરતા નધારે આનંદ આપે છે, હેનું કારણ ક્ષણે ક્ષણે કુતૂહલ જાગૃત થઈ નવી નવી સુન્દરતાનું દર્શન એ જ કવિતામાં પણ વ્યક્ત્યના ચમત્કાર અતિ ગૂઢતા પણ નહિ અને અતિ સ્પષ્ટતા પણ નહિ એની અર્ધગૂઢ સ્થિતિમાં જ મનાયેલો

અર્થો મિરામપિહિત પિહિતશ્ચ કિચ્ચિદ્ રમ્યત્વમેતિ ।

એ સુપ્રસિદ્ધ વચનમાં રસનું અમૂલ્ય તત્ત્વ તમાચેલું છે કુતૂહલથી ઉપર કહ્યું તેમ રસપ્રનાહ થાતુ રહે છે એટલું જ નહિ, પણ એ કુતૂહલના ભાવથી ઇષ્ટ વિશેષ આનીને કેવળ પ્રગટ સૌન્દર્યથી થતી સર્પિતો સભન ટળે છે”†

૦. 'વિવર્ત-રીલા' - પૃ ૧૪-૧૬

× 'વિવર્ત-રીલા' - પૃ ૧૭

+ 'મનોહુકુર' અવ ૧-૫ ૨૬૫, ૨૬૬

જ્યારે ધારીવિચારીને નગસિંહરાવ વિદેશનનું કાર્ય હાથ લે છે, સારે પોતાની વિદ્યાસપત્તિના સઘળા સમગ્ર શસ્ત્રો સજીને એ વિષય સમક્ષ જાય છે એમની વૃત્તિ ક્યારે કડક થશે તે દાઈ કળી શકે નહિ દ્વિપિત શબ્દપ્રયોગ, અવતરણુર્મા રખતન, લય વા પ્રાસમા ક્ષતિ, આવા પ્રાપ્ત માટે એ નાના જ લેખકોને સખત ઠપકારે છે એમ નહિ, પણ ખમરદાગ, નાનાલાલ, અને કેશવલાલ કુરને પણ (પોતાની દૃષ્ટિએ) તેમના ખોટા ખ્યાલો તથા કલાદૂષણો માટે કહી નાખે છે સગીત પ્રયે પોતાને પક્ષપાત હોવાને લીધે એ જુલલરેલા અભિપ્રાયો બાધી બેસે છે રાજકીય સચરનો પ્રતિ તેમનો અભાવો સહેજે વરતાઈ આવે છે ભક્તિના નિકૃત સ્વરૂપો પ્રતિ તેમને તિગ્ગકાર છે પરંતુ એમના બહોળા વિવેચનકાર્યમા સઘળે એક સળગ તત્ત્વ રહેલો છે - સૌન્દર્યનો તથા જીવનની ભાનનાઓનો પ્રેમ એની સેવામા સર્વ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનું અર્પણ એ જ એમનો પુરુષાર્થ 'જીવરાતનો નાથ'નું શિષ્યવત્ નિમ્ન-ધર્મ-ધર્મ એમનામા સાનન્દાશ્ચર્ય જગાવે છે, 'જ્યા અને જ્ય ત'નું 'અપદાગદ' એમને અભિમત નથી અને તેના પ્રધાન આદર્શોને લગભગ અશ્વધ્ય ને તેથી તગી ગયું છે, છતાં એ કૃતિના સમગ્રસૌન્દર્યની પ્રશંસા કરે છે આ યુગના આગળ પડતા કાવ્ય 'વિશ્વશાંતિ'ને આવકારે છે - એ સ્વદેશખન્નિતપગલ્ય છે તેથી નહિ, પણ તેની વ્વદેશખન્નિત રજે રજે માનવપ્રેમથી વ્યાપ્ત છે તેથી બુદ્ધિસાઈ ઉમરવાડિયા કૃત 'લોમહર્ષિણી' પર એમની નજર ઠરે છે - લોમહર્ષિણી દેઉધારી બણે ઉવેરી, પણ અપ્સગ જેમ અલપઅલપ આખી કરાવી અલોપ થનારી! આશ્ચર્યમુગ્ધ લાવે એ ખોની જોડે છે "એ લોમહર્ષિણીને દું છટકવા નહિ દઉં"

(૩)

આનંદશકર કુવ (૧૮૬૯-૧૯૪૨) અને પ્રો જ ક હાકોર (જ ૧૮૬૯) કાલદૃષ્ટિએ તો નરસિંહરાવ અને રમણુભાઈના નિકટવર્તી છે પણ એ બે તેમના યુગની સામાય માનસ-અવસ્થિતિમાથી થતી પરાવૃત્તિના પ્રતિનિધિ છે કુવ સર્વાત્મવાદી ને ભાવનાવાદી હતા અને સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત એમને ઘણા બૌદ્ધિક રસવિનયો હતા એમણે વ્યક્તિસ્થાનઅનો સિદ્ધાંત મ્પાદિત સ્વરૂપમા જ સ્વીકારેલો. હાકોર (જેઓ સદ્ભાગ્યે હજી આપણી વચ્ચે છે) બુદ્ધિનિર્મ, વસ્તુવાદી ને જનહિતવાદી છે એમને સાહિત્ય વિરે પ્રેમ છે તેવા ઇતિહાસ તથા રાષ્ટ્રતન (polity) વિરે પણ છે વિવેચનવિષયક અભિપ્રાયોના સ્વરૂપપત્ક બળ લેખે કુવ હજી પણ જીવન છે વિવેચક તરીકે હાકોરની અસગ હમણા થોડા સમયથી ખૂબ બનપૂર્વક વર્તાવા માડી છે ગાંધીજીએ ઉપદેશના ને આચરેલા સાદાર્ સરલતા ને અનલકૃત સુધકતાના આદર્શો સાથે કુવ તથા હાકોરને સોષવપ્રેમ - એન્ડે કે વ્યવસ્થાશીલ સૌન્દર્ય સમુચિતવ પ્રસાદ એવા સૌ રિધર જીવનદૃષ્ટિના અનુગામી ગણોનો પ્રેમ - સમન્વિત ધર્મ-જીવરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિમા વિચરે છે આનંદશકરે કવિતાનો આદર્શ સર્વપ્રાપી બનાવવી વ્યાખ્યા કરી કે કાવ્યમા ગમે તેટલી સળગ ને નિર્ભળ પણ એકલી જીર્મિઓનું નહિ, પણ મનુષ્યના સમસ્ત આન્તર જીવનનું, તેની અખંડ વ્યક્તિમતાનું, સુદ્ધિ જીર્મિ ને આકાશાઓનું ઉ-આરણ થાય છે પરલક્ષી કાવ્ય મહાન કવિતા નીચડવાની વધુ સમત છે કા-ચરેલ તથા કા-ચરતુ, શબ્દ તથા અર્થ, એકસગખી

• "પ્રેમથી ભેડાયા છતાં સનાતન અદ્વૈતવર્તી ભાવનાની અદર અસાધ્યતાનો અશ ચક રહેલો દોવાથી એ ભાવનાના ગુણમા આદર્શલુપ્તમા અને મૂલ્યમા હિતપણું આવે છે અને તેણે અચો નાશકની રચનામા રેલ જ ચલાવ."

મનોભુક્તર અથ ૨ - પૃ. ૭૦

"ભાવનામાથી રસનું પ્રેરક બળ હ્રસ્ત થવા વાદ નીન પ'વાને પ્રસન ઉત્પન્ન થયેલ આ પ્રયાસ ભેટડે પ્રમદ છે, તેટલી જ એ પ્રયાસની નિમ્બળતા પજુ બળ્ય છે એ બન્ધ નિમ્બળતા કવિની સમર્થ પ્રતિજ્ઞાને હાનતી જ છે, નિર્ભળતાની નિમ્બળતા નથી"

મનોભુક્તર અથ ૨ - પૃ. ૮૪

અગત્ય ધરાવે છે. સૌન્દર્યાનુભવ પોતેજ મનુષ્યની નૈતિક અવસ્થિતિની ઉત્તિ અર્થે એક આત્યન્તિક ધૃષ્ટ છે. પરમ સત્યનું—વર્તમાન વસ્તુ જેનો પકડો માત્ર છે ને જેના જ્ઞાન દરમિયાન આપણા મનોવિકારો આનંદસમાધિમાં વિલીન થાય છે તે ભાવનાનું—સાહિત્ય એ નિરૂપણ છે. ઠાકોરને મતે જીર્મિકાવ્યમાંથી પણ આત્મલક્ષિતા ગાળી કાઢવી નોઈએ : જે માત્ર અંગત છે તેનો બાહ્યકાર કરી જીર્મિને સર્વસાધારણ સ્વાંગ આપીએ તો સારું કાવ્ય થાય. આનંદશંકરની અપેક્ષાએ ઠાકોર આધુનિક જીવનના આંતરતત્ત્વને વધારે અનુવર્તી છે, કેમ કે એ સુનિશ્ચિતમાં જ માનનારા છે ને આત્મવાદી વિચારકોની કહેવાતી ભાવનાઓ વિષે કશો ભ્રમ સેવતા નથી. કાવ્યવિષય, હંદ, કે પદાનલિ સંબંધી એમને કશો દુરામત્ત નથી, પણ એટલું તો એ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે કવિતા સંગીત નથી, ને ગેયતા તેનો અપરિહાર્ય શુદ્ધ નથી. કવિતા ભાષાની સ્વતંત્ર કલા છે : એ અર્થનો પ્રવાહ ને વિકાસ છે, જે આનંદપ્રદ નીવડે. ક્ષય, અને તેથી હંદ, કવિતાને આવશ્યક છે, પણ તે કોઈ સંગીતશાસ્ત્રમાં સમાતો ક્ષય કે રાગમંડળનો ઘટક નથી. ક્ષય તો વિચાર, જીર્મિ ને તરંગની અગણિત શ્રેણીઓ તથા રગતરંગનું અનુતેય વેદન જ છે. એ ક્ષયરૂપ વેદન પારદર્શક છે, ને કશી રીતે વિચ્છેદકર નથી. કાવ્યવસ્તુને એ રિધરતા અર્પે છે ને શબ્દને નિત્યવ્યવહારની અસાધારણતામાંથી જીતી કક્ષાએ લઈ જાય છે. સ્થિરગતિ પ્રવાહમાં જીવ અને પ્લવિની પૂર્ણ શક્તિ સમેત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાને અવકાશ તથા ઉત્તેજન આપે એવું વાસગૃહ તે કાવ્યક્ષય.

સૌધવપરાધણતા તેમ વાસ્તવનિષ્ઠાની દિશામાં વળી વધારે ગતિ કરનારના પ્રતિનિધિ તરીકે વર્તમાન યુગના વિવેચકોમાં રામનારાયણ પાઠક ગણાય. એક અર્થમાં એ છે તો ઠાકોરશક્તિનો વિસ્તાર જ, પણ હવે રસને સ્થાને રહસ્ય વિરાળે છે. કાવ્ય (કે સાહિત્યકૃતિ) સુંદર છે વા સુંદર ગણાવા પાત્ર છે, કેમ કે એ સર્જનવિષય પ્રત્યયનું અર્થાત્ કૃતિરહસ્યનું સંપૂર્ણપણે વહન કરે છે. અત્રે એજરકોમ્પી જેવા વિવેચકો મારફતે થએલી કોએની અસર સ્પષ્ટ વરતાય છે. સરસતાનો સિદ્ધાંત વિકસાવનાર મુનશીમાં પણ એ વિવેચકોની અસર ઓળખાય છે. વસ્તુતઃ એ રમણુભાઈએ દર્શાવેલી ચમત્કારિતા છે. વિષયોનું ચિંતન કરવાથી કલ્પના ઉત્તેજિત થાય છે, ને સર્વ ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય એવો આદર્શરૂપ ખ્યાલ જન્મે છે. આ છે કોઈ વસ્તુની સરસતા. જો લેખક કલાકાર હશે તો વાચકને પરમ રસ પડે તેમ તે ખ્યાલ સંપૂર્ણપણે વાચકમાં સંક્રાન્ત કરી શકશે. પણ માત્ર કલ્પના નહિ, પરંતુ રસજ્વલિ સર્જક કર્તાનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. એમ છતાં આ વિચારસરણીમાં અંતર્હિત છે કે સનાતન મંગલો સાથે સરસતા અવશ્યપણે સંકળાયેલી નથી. ભાવનામય અપૂર્વતાવાળો ખ્યાલ એટલે નૈતિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ખ્યાલ એમ નહિ. કર્તા લેખે તેમ વિવેચક લેખે મુનશી કૌટુકરાગી છે, પણ વિવેચન એમનું વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્ર નથી. મુખ્યત્વે એ તો નાટ્યોચિત ને હાસ્યપાત્ર તત્ત્વોને પારખી લેતી અચૂક દૃષ્ટિ ધરાવનાર કૌટુકરાગી કલાકાર છે.

વર્તમાન વિવેચનમાં કૌટુકરાગિતાનું ખરું પુનરુત્થાન તો કર્ણ વિજયરાય વૈદ્ય, વિશ્વનાથ ભટ્ટ અને "કૌમુદી" ના અન્ય વિવેચકોએ. ગુજરાતી વિવેચનાને સાહિત્યરસરૂપ લેખે આદરપાત્ર સ્થાન એમણે અપાવ્યું છે, પોતાની શૈલીથી, આયોજનકલાથી, ને વિષય પ્રતિ વિશિષ્ટ અભિમુખનાથી. એમને હાથે વિવેચન સર્જનાત્મક નહિ થયું હોય, પણ રુચિર તો થયું એ નિશ્ચિત. એઓ શુચિત્વલ્લ કે છાછને તથા અપહરણને વખોડે છે ને શુદ્ધ તથા મહાન સાહિત્ય વિષે ઉત્સાહ જન્માવે છે. સાચા સાહિત્ય અર્થે શું તત્ત્વજ્ઞ છે તેનું એમણે પુનઃપ્રતિપાદન કર્યું, અને ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ વિષેના આપણા અભિપ્રાયોની પુનર્ઘટના તથા નિશ્ચલ રચના કરવામાં સહાયરૂપ નીવડ્યા. પરંતુ એમ તો નહિ કહી શકાય કે વર્તમાન સાહિત્ય ઉપર એઓ બહુ પ્રભાવ પાડી શક્યા છે. વિવેચનને સાહિત્યતત્ત્વમાંના લેખે વિચારતાં પણ તેમણે તે દિશામાં નવીન અર્પણ બહુ કર્યું નથી.

રસ, સૌન્દર્ય ને આનંદ

સાહિત્યનું દરેક સ્વરૂપ — ઈર્ષિકા થી કે આખ્યાન હોય, ટૂંકી વાર્તા કે આ કે નવલ થાય — જીવનમાથી લીધેલી પથ્થુ છટ્ટ ઘાટમા આવેલી સામગ્રી છે. જીવનને અમુક સમયવાલિમા જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેથી તેમા સપ્રયોગન આકૃતિ, ઘાટ કે રંગ જ ચૂંટાતા નથી. ઘાટ તો આપણે સવેદનાથી, મનિથી, દૃષ્ટિથી, કલ્પનાથી આપીએ છીએ. જીવન પ્રવાહરૂપ છે એમ કહીએ છીએ એનો અર્થ એટલો કે એમા પ્રયત્ન કે અપ્રયત્ન ગતિ છે, પણ એ ગતિની વિચાર કે સાચકતા ગપટ જણાવી નથી. જીવન અસીમ સમુદ્ર છે. રાતમહસ અખત અને ખાડીઓ ભરતો અને શતમહસ નદીઓ સમાવતો દરિયો છે તેમા પાન વિનાની નદીઓ, પાન વિનાના મોત, ભૂતી ને ઝોટ, અને હિપ્પ દંખાતા હનનચતન ઉપરાંત ન દેખાતા પેગાળા અનેક પ્રવાહો છે એમા ઘાટ જોઈ શકે માત્ર આપણી દૃષ્ટિ કે પ્રતિભા.

આપણા દૃષ્ટિશિલ્પી સતત ગતિનીવ કાગમાં પથરાયેલા જીવનને તરેહ કે આકૃતિ મળે છે. મગ, શિશુ અને કલ્પનાની ચિહ્નિવાગો સર્જી શુદ્ધિ, પ્રનાથી જીવનમા અર્થ ને ધાર — ઘાટ એટલે જ સહેલુ તા, સાથ તા — જુઓ ડે આનો અર્થ એમ નથી કે અમુક દૃષ્ટિશિલ્પી થયેલ કલ્પન અધ્યયન છે, એવો ઘાટ ધરી સમીપી લામતા, શમ્યતા અને જીવનમા છે એમ સમજવું જોઈએ એક સપેક્ષ આકૃતિ, અમુક નિષ્ક્રિયાથી જોયેલું ગદસન, સમગ્ર જીવનનું પ્રતિનિધિરૂપ પણ હોવાનો સમ્ભવ ખરો અને નહિ તો થી અમારા દર્શનોમા જોટાખરાની આપણી સામાન્ય કસોટીઓ અપવાદ છે. કુલકુસુમિત બાનળ કાગળા જતા નિયામણો છે સાજની રોલામાં તેને જોઈને નર્મ લહેરમા આવી ગયો હતો તાજે કે સારે એવું હાથચિત્ર કરી કદી મનોરમ બની બધ છે એ રમણીવતા યથાર્થ નથી એમ કેમ કહી શકાય? જા એ દ્વારા રક્ષણ પુરુષપણ આપણે સમજી ગયા એમ પણ ન ગણાય માનવજીવનનો પ્રશ્ન પણ આવો રિપ્ટ અને સકુલ છે.

જીવનમાની સામગ્રીને બનાવાસ ઘાટ મળી બધ એવા પ્રશ્નો વ્યસ્તિત્ત જીવનમા નાનાર આવે છે. ઈર્ષ ગ્રહાને કે મિત્રને અમુક સાળા શાળા માટે હોડતા હાઈએ તો એ બિં, જૂતકાળની કેટલીક બાનતોને આકૃતિ આપનારુ નિયામક તત્વ ગતે છે સ્થિતિ. જરૂરિયે મરમરો નિશ્ચય થાય છે, તેમની તીવ્રતાના પ્રમાણમા તે અસ-કાગ હોય છે, અને તેની રત્તીઓનો તે જાણના મિત્રાથી કોઈ તરેહ કે આકૃતિ કલ્પનામા બધાય છે. આ નાપારમા મિલન, વિગલ કે મૃત્યુ એ વાસ્તવિક અત છે, અને એ અનને ગદગમ્ય બનાવનારી, અનિચય બનાવનારી, સમગ્રજનારી, કે એક પ્રશ્ન મૂકી જઈને પણ સાચક કગારી ધરનારોને કે પના અનુભવની સ્થિતિમાંથી પસંદ કરી લે છે. મનતમ કે વાગતવિક જીવનમા પણ અમુક પ્રસંગે પાનો, પ્રશ્નો તથા ધરનારોની અમુક મેળવણી થઈ અમુક આકાગ મનમા ઉપચિત થાય છે.

સર્જક એવા વાગતવિક બનાવની વાગ જોઈને ખેસી નથી — હેતો એની જીવન દિ કા તો નિશ્ચિત હોય છે અને એમ હોય તો તેને અનુકૂળ ગદે એની જીવનસામગ્રી લે છે. અથવા તેને એવો વળ આવે કે નિશ્ચિત જીવનદૃષ્ટિ ના હોય, પણ શુદ્ધિ હોય હોય, તો ન્યારેક ન્યારેક કોઈ ગદગમ્ય મુશ્કેલ કગતી પ્રત્યક્ષગદગ નજર ચા છે વાસ્તવિક જીવનમા નિયામક તત્ત્વિનનું બનાવાસ મળે છે.

સર્જક પામે જીવનસામગ્રી અપવ્યાકૃત કે બિનવ્યાકૃત આકારમાં પડેલી છે. ભીંત ઉપર લીટા હોય કે જમીન ઉપર પાણી ઢળેલુ હોય ને તેમાં ગૌતમ બુદ્ધ, નટરાજ કે અજન્તાની અપ્સરાની રેખાઓ દેખાય, તેમ જીવનમાંના ઉપાદાનના કેટલાક સંયોજનો જણાય છે. પણ જેમ કોઈ નવરો કલારસિક અપ્સરાની રેખા દૃઢ કરી આપે, તેમ સાહિત્યસર્જક પણ પોતાની અટકળ અનુસાર સવિધાન નિશ્ચિત કરે છે. જીવનમાંથી મળેલા ઉપાદાનનું શુ તાત્પર્ય હશે એની અટકળ કરવામાં સર્જકનું મન વૈજ્ઞાનિક પેઠે કામ કરે છે. પણ વૈજ્ઞાનિક હકીકતો ફેરવી શકતો નથી, તેને ઘાટ આપના કાપકૂપ કરી શકતો નથી, એટલું જ નહિ, એને કોઈ નવી વિગત, પોતાની અટકળને અશત પણ બાધક, જડી આવે તો પોતાનો ભિલ (Hypothesis) તેને ફેરવે પડે છે એમાં ખીજે કશો માર્ગ છે જ નહિ. સાહિત્યકાર વધુ સ્વતંત્ર છે. જેની માન આખી જ થઈ છે એવા અત કે તાત્પર્યને સાહિત્યકાર નિશ્ચિત ગણી એને અનુકૂળ રહે એવા જીવનનો ઘાટ ઘડે છે, તાત્પર્ય એ એનું પ્રયોજન છે, અને તાત્પર્ય સહેજે ઉપસી આવે એવા ઘટક અશો જ એને ઇષ્ટ છે અને તે જ એ સ્વીકારે છે. તેથી દરેક ઘટકે અશમાં સમ્પ્રયોજનતા રહે છે. સર્જન-આપારમાં આનો અર્થ એ થયો કે આકૃતિના હરકોઈ કલ્પનમાં સર્જકની બુદ્ધિ, બિન ધનસ્થિત અને અપ સાર્થકતાનાળા જીવનઉપાદાનમાંથી અન્ત અને રહસ્યની અટકળ કરે છે, તે રહસ્ય કે અન્તને નિશ્ચિત કરી તે અનુસાર પૂર્વોક્ત ઉપાદાનને વ્યવસ્થિત કરે છે, સરકારે છે, જરા જણાતા રેરવે પણ છે એમ કગ્તા કરતા એની સવિત્તમાં સમગ્ર વિલાનના કે કલ્પન ઉપસ્થિત થાય છે, જે શબ્દમાં આવિષ્કાર પામના મથે છે મતલબ કે કલ્પન થતા સુધી તથા તે કલ્પન શબ્દદેહ પામતા સુધી આ વ્યાપારમાં મૂળથી સુખ સુધી ને સુખથી મૂળ સુધી ગતિપરાગતિ આધ્યા કરે છે.

આનંતર ઉપાધાનની અનુસેયતા અને આકાંગક્ષમતાને લીધે સર્જકની જનનદષ્ટિ સાહિત્યકૃતિની આકૃતિમાં એક નિયામક તત્વ યથાં અમ્ય છે જેની દષ્ટિ કુવારી છે, જે જગતમાં આખકાન ઉધાડા રાખી રહેત્ય ગ્રાધના વિચરે છે, તે વિશેષ તટ્ય સાહિત્યકાર થવા સભન છે તેનુ સર્જન માન સૌન્દર્યપરાયણુ થાય અને તાત્પર્ય કે રહેત્ય કેવળ તેને જ આધીન રહે આના લેખકની જુદી જુદી કૃતિઓના તાત્પર્યમાં નિશ્ચિન, પરસ્પર સનાદી કે નિસનાદી, જનનન્યૌન જણાય છે કોઈ વાદને વરલા કે નિશ્ચિત જનનદર્શનવાળા સર્જકમાં આમ નહિ બને સાહિત્યનુ સૌધન ને ઔચિત્ય ને રસતત્વ જેવી આકૃતિ તે ઉપજનવનાને પૂજવાદી, સમાજવાદી, કે સર્વોદયનક્ષી, નિયતિદેખી, માગત્યદર્શી અસારદર્શી, કે અથ ઇષ્ટ નિશ્ચિત વિચારસરણિમાં માનનાગ અને મા ય ધનિ નીકળે એનુ જ સવિધાન બહુધા કર એ કાચો કારીગર હોય તો એની કૃતિમાં કૃત્રિમતા વરતાઈ આવગે, એની પ્રતીતિજનકતા ઓછી લાગરો, એનુ પ્રતિપાદન સિથિલ રહેશે મહાન લેખકાએ પશુ નિશ્ચિત વિચારને વરીને સ્વાભાવિકતા અને સૌન્દર્યનો ભોા આપ્યો છે તો મધ્યમ સર્જક ઇષ્ટ નિચારનુ કનાદારા પ્રતિપાદન કરતા કૃત્રિમ થવા બકુ સભન છે

આવા સર્જનોમા, ધારો કે નવવકથા, ટૂંકી વાર્તા કે નાટક હોય, તો અવગમ્યતા નિર્મલણ ને અન્ત સુધીમા વાર્તાપ્રવાહની અનેક (અસપ્પ્ય નહિ બેપાય) શક્તતાઓમાથી લેખન પોતાના કવનને અનુકૂળ એકની પસંદગી કરે છે. ગર્ભ કે અનર્મ સુધીની ગ્યના એની છે કે એનો એ જ અન્ત હોય એમ માનવુ વધારે પડતું છે. લેખક અન્તની પસંદગી કરી લે છે તે કોઈ વાદનો પ્રસ્થાપક કે પ્રચારક

હોય તો ભાનપૂર્વક પસંદગી કરે છે, નહિ તો સંસ્કાર પરપગ કે લોકરુચિને બળે એનાથી પસંદગી થઈ જાય છે મહાભારતકારે પસંદગી કરી લીધી છે, કાલિદાસે શાપ અને શાપના નિવારણરૂપ યોગનાથી પસંદગી કરી લીધી છે એ જ કથાઓ યુરોપી કલાકારોએ બહુધા રેખી દીધી હોત, વાર્તાનું મુખ્ય માળખું એવું એ ગંભીરે 'સરસ્વતીચંદ્ર' માની વાર્તાની ભૂમિકા બદલ્યા વિના વ્યક્તિત્વવાત્સલ્યનાદી કોઈ લેખકે કુમુદ અને કુસુમ સમગ્રી વાર્તાનો અત જુદો નિર્ગોળ હોત કુશળ વાર્તાકાર એમાં પણ પરિણામની સ્વાભાવિકતા દાખવી શક્યો હોત પછી એમાં કે આમાં સૌન્દર્યદર્શન વિશેષ છે એ અભિપ્રાયનો પ્રશ્ન બનત જ્યાં સુધી વાર્તાની પીઠિકા એક પ્રશ્નની રજૂઆત કરતી હોય છે ત્યાં સુધી એ વિસિદ્ધ દૃષ્ટિવાળા સર્જકો તેને એક સ ખી રાખી શકે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં પ્રશ્નનું બિન્દુ જુદે જુદે સ્થાને આવી શકે કોઈમાં અન્તની બહુ નજીક હોય, કોઈમાં લગભગ વચ્ચે હોય ટૂંકી વાર્તામાં અનર્થ અને અન્ત નજીક હોય છે એટલે એમાં ફેરફાર ઓછો શક્ય છે એ વાત ખરી, પણ અશક્ય છે એમ નહિ નાના ખડકા યોમાં, અરે ભિન્નિકાવ્યમાં પણ એની એ ભૂમિકા રાખાને ય જુદા અન્તનું નિર્માણ સહવિત છે મણિશકર ભટ્ટ પોતાના કોઈ કોઈ કાવ્યોમાં અત ફેરવી તેમનું હાદ જ બદલી નાખ્યું છે રામનારાયણભાઈને 'દેશાખનો બપોર' માં માનવતાના પુરસ્કારને બદલે નિયતિની કૂરતા જ દાખરી હોત તો ભૂખ્યા બાપદીકરને પરચૂરુ મજૂરી મડળીએ પણ બકારો દીધો હોત મજૂરમડળી બાપદીકરા સાથે વહેંચી ખાય છે એ અત કઈ અનિનાર્થ નથી, સમય છે એટલુ જ ભદ વર્ગમાંથી રોટલો આપનાર પણ સભરતો હોતો પણ એ સહય કવિને હાટ નથી, એમના કા નસ્યોજનને અનુકૂળ નથી

આ અર્થાં કૃતિના સૌક્ય અને સતતત્વના ચિન્તનમાં પણ ઉપકારક છે કૃતિ નાની હોય કે મોટી, નવલિકા હોય કે નવલકથા હોય, તેનું આન્તર ઉપાદાન ઝીણવટથી ગૃહાઈને આકૃતિ થતું જોઈએ એમાં પરસ્પર અનિવાર્યતાની દૃષ્ટિએ પરિગ્રહિતિ, પાત્રો, ઘટનાઓ, વાર્તાલાપ આદિનો સમય જોટલો સધાયો હોય તેટલું તેમાં સૌજન આવે છે સમગ્ર યોગના અત સાથે જોટલી અપરિહાર્ય લાગે તેટલી તેની કારીગરીની સફળતા ને વિશિષ્ટતા ગણાય, એમ બને કે એમ થના કોઈ કૃતિ અમુક દૃષ્ટિનું, પ્રણય આદિ કોઈ રસનું નિભાનપ્રતીક બની જાય

સામગ્રીને કેવો નગ આપનામાં આવે છે તે ઉપર રસના સ્વરૂપનો તથા આનંદની સફળતાનો પણ આધાર છે કૃતિની શરૂઆત પ્રણયમાં હોય અને અત પણ પ્રણયસુખમાં હોય તો કૃતિનો પ્રધાન રસ શુભાર છે એમ કહી શકાય, પણ કૃતિનો અત કરુણ હોય તો શરૂઆતનો શુભાર માત્ર તેનો પોષક રસ બને, અને કૃતિની ભાવના કરુણ રસની જ ગણાય સર્જનના પૂર્વાપર બના સપ્રયોજનતા સાથે કાણુકાર્યની શુભલામાં છે, કાર્ય કારણને અમર પહોંચાડતું નથી, પણ આસ્વાદ્યપ સ્વભાવ તેમ નથી અન્ત આમાં કૃતિને ઉદાય આવે કે વણસાડી પણ શકે, આખી કૃતિના સતતત્વને વિશિષ્ટ બનાવે કે અકિચિત્કર પણ કરે મન પરિણામઆતુરતામાં વ્યગ્ર હોય ત્યાં કરુણનો નિવય કરી હાસ્ય કે હાં નિવ્યન થાય છે આખી ગૂચ, કરુણ અનુકૂળ બની જાય તો, સુખમાં બેઠેલી જગે એમ વાત્તા હોઈએ ને અત ઘેરા કરુણમાં આવે અને એ અત સમગ્ર સૌન્દર્ય અને રસમાં વ્યાપી જાય છે પણ એ બોધ આખી કૃતિને માપ્યા પછી જ સહાય બધા જ ભાવોનું અને જ્યાં જ સુખદ વેદનનું આકલન થઈ કૃતિના વિમર્શમાં અત લેલીન કટતી કોઈ વિશિષ્ટ અવગથનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે આ સૌન્દર્યબોધ છે લોકપ્રસિદ્ધ વગ્ન કનાએ લીડુ દોષ તો રમતા વિશિષ્ટપ્રાના આસ્વાદની અનુકૂળતા બનને પદલેથી ગદે છે એ ખડું, પણ આપણે જ્યાં નિવ્યપ્તિના કારણની કમિકતાને વિચાર કરતા હોઈએ ત્યાં એ વાત અપ્રસ્તુત છે

રસ, સૌન્દર્ય ને આનંદ

ભારતીય સંગીતના રાગના આસ્વાદમાં અને સાહિત્યકૃતિમાં આ બાળતમાં મોટા ભેદ રહે છે. રાગ શરૂ થતાં જ તમે તેને ઝાળખી શકો અને તેની લીલામાં ક્યો ભાવ પ્રકટ થવાનો છે તે કલ્પી શકો, અથવા એ ભાવનો આસ્વાદ પહેલેથી જ તમે લેવા માંડો. આમ કાવ્યમાં સંભવતું નથી; એટલે અંશે તો સંભવતું નથી. મને તો લાગે છે કે ભારતીય રાગમાં પણ રસનિર્ભરતા કરતાં સંવિત્તની આહ્વાદક વૃત્તિઓ જ અનુભવાય છે. ચિત્તનો વિકાસ કે ઉત્કર્ષ, ચિત્તની પ્રસન્નતા, ચિત્તની આર્દ્રતા - અર્થાત્ ઓજસ્ પ્રસાદ કે માધુર્ય જેવા ગુણાનુભવના — સાક્ષી થવાય છે. આ બધી મનની એવી સાધારણ અવસ્થાઓ છે કે તેમને રસનું નામ ના આપી શકાય. કોઈ રાગની પીઠિકામાં કોઈ કડી ગીરાંની કે સુરદાસની હોય ને તેની આવર્તન-તરેહોમાં આપણી કલ્પનાની ને વાસનાની ઝૂડી ઉમેરી રસાનુભવ કરીએ એ છુદી વાત છે. એમાં પણ ‘મારા રઘુવીર’ કે ‘ના આવર્તન કરતાં ‘સૂતી મેં’ હરિ આવનકી આવબજ’ના આવર્તનમાં રસોત્પાદક ભૂમિકાં વધારે છે એ દેખીતું છે. રાગોમાં જીતરતી ચીલેને આ રીતે વિચારવા જેવી છે. કલાના અનુભવમાં તટસ્થ થયેલું મન બધાં બારણાં ઉઘાડાં રાખે છે અને અનેક સંસ્કારોને અંદર વહેવા દે છે; હૃદયની મોકળાશ એક કળાના અનુભવમાં ખીજી કળાનો અનુભવ કરે છે. જિર્મિકાવ્યમાં સંગીતનો અને સંગીતમાં જિર્મિકાવ્યનો અનુભવ થવો બહુ સામાન્ય છે. જે કલાલાવકો કવિતા વિશે એમ કહે છે કે એણે તો કોઈ વિશિષ્ટ રમણીય અવસ્થિતિમાં ચિત્તને ધકેલી દેવાનું છે, બાકીનું કામ ચિત્ત જ પોતાની રમૂતિ ને સંસ્કારથી કરી લેશે, તેમની બૂલ આ જ થાય છે. એવાં કાવ્યમાં વસ્તુત સંગીતનું તત્વ કાવ્યના તત્વમાં લળી જાય છે. કાવ્યમાં અર્થ અને શબ્દનું સહિતત્વ બરાબર ધ્રુષ્ટ છે. શબ્દ વિના કાવ્યના તત્વમાં લળી જાય છે. કાવ્યમાં અર્થ અને શબ્દનું સહિતત્વ બરાબર ધ્રુષ્ટ છે. શબ્દ વિના કાવ્યના તત્વમાં લળી જાય છે. કાવ્યમાં અર્થ અને શબ્દનું સહિતત્વ બરાબર ધ્રુષ્ટ છે. શબ્દ વિના કાવ્યના તત્વમાં લળી જાય છે.

આ રીતે સર્જન અને અનુભાવનનો વ્યાપાર તપાસીએ તો સાહિત્યના પરમ પ્રયોજન આનંદ અંગે પણ વિચાર ઉદ્ભવે છે. આહ્વાદ અને આનંદનું કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ સાહિત્યપરામર્શમાં અનુભવાય છે એ સાચું, પણ કયા સાહિત્યમાં અને કયાં એ તપાસવા જેવું છે. કોઈ પણ કૃતિના આસ્વાદના સમગ્ર સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો પણ એનું અવલોકન તત્ત્વ ક્યાંકથી આવે છે અને એ અવલોકન તત્ત્વનો આધાર કવિનું લક્ષ્ય અને તેને મળેલી સિદ્ધિ ઉપર છે. 'મધ્યરાત્રિએ કોયલ'માંનું આનંદતત્ત્વ, 'સુદામા-ચરિત'માંનું આનંદતત્ત્વ, 'શકુન્તલ'માંનું આનંદતત્ત્વ, 'કાકાની શશી,' 'આમગાડી' કે 'ઓથેલો'માંનું આનંદતત્ત્વ એક જ છે? સરખી માત્રાનું છે? કે આનંદનું ઊર્ધ્વમૂલ કતાને ધ્રુવ અને કતાંએ સિદ્ધિ કરેલ અંતમાં છે; વસ્તુના નિર્વહણમાં છે; વિષયને આપેલા વળાંકમાં છે.

રમણીયતા કે સામાન્ય અર્થમાં સૌન્દર્ય (રમણીયતામાં લવ્ય કે રૌદ્રગ્ય (Sublime) સુંદર (Beautiful) અને ચારુ (Pretty, graceful) નો સમાવેશ થયો નોઈએ) અને રસને જુદાં જુદાં તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારવાં નોઈએ. રસ એ આસ્વાદ્ય છે, કાવ્યના પ્રવાહ સાથે એ આસ્વાદ્ય ઓછાવતો આહ્લાદક યાય, પણ રસમાં ક્રમ છે, એ કૃતિ સાથે કાલમાં પ્રવર્તે છે. રસને સમગ્ર કૃતિ સાથે સંબંધ હોવા છતાં તેમાં કૃતિના ઘટકોની સાથે રહેતો પરંતુ વિશિષ્ટ ક્રમ છે. એ ક્રમના દરેક બિન્દુએ તેની આગળ યઈ ગયેલા કૃતિઅનુલવના સંસ્કાર ભેગા થાય છે અને એમ રસાનુલવમાં સંસ્કારોનું વિશિષ્ટ વહન ચાલે છે. પરંતુ રમણીયતા કે સૌન્દર્યમાં ક્રમ નથી. કૃતિનું સૌન્દર્ય એ કૃતિના અવગાહનને અંતે

થતો યુગપત્ સાક્ષાત્કાર છે. એમાં કાલનો ક્રમ નથી, કાલની અર્થાદ કે અવધિ નથી. આગળ કહ્યું તેમ સૌન્દર્યબોધ એ કૃતિનો સમગ્ર વિમર્શ છે, મનને લેલીન કરતી વિશિષ્ટ અવસ્થા છે જેમાં કૃતિ અંગેનાં બધાં જ સંવેદનોની અન્વિતિ થાય છે. સૌન્દર્યબોધ એ અખંડ, અક્રમ, સંપૂર્ણ, સમન્વિત અવસ્થા છે. રમણીયતા એ રસના તત્ત્વને પચાવી લઈને ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ છે.

ચોડ્યઃ તસ્માન્વિષ્યાત્ કાવ્યં કમનીયત્વમ્નુતે ।

રમણીયતા એ વિશેષ વ્યાપક પદાર્થ છે અને રસ ના હોય ત્યાં પણ સંભવે છે. રમણીયતા માટે રસનો આશ્રય અનિવાર્ય નથી. રસ હોય તો તે તેનું ઘટક કે અવરહેક તત્ત્વ બને, પણ રસનો અભાવ હોય ત્યાં પણ રમણીયતા શક્ય છે. પ્રકૃતિનાં દૃશ્યોમાં, શ્રવણોમાં, સંગીતમાં, તેમ કાવ્યમાં પણ તેની શક્યતા છે. આમ સમગ્રજીવે તો ધણું નાનાં મુક્તકોમાં - જેમાં વસ્તુતઃ કશું રસતત્ત્વ નથી - આપણે રસ શોધવાની મિથ્યા મથામણ નહિ કરીએ. તેની ચારુતા જ સમગ્ર પ્રમત્ત રહીએ. સૌન્દર્યમાં કયા તત્ત્વ કે તત્ત્વો સાથે આપણા સંવિત્તનું અનુમંધાન થાય છે એ કહેવું વિકટ છે. એમાં રસબોધ પણ હોઈ શકે ને ધણી વાર હોય છે. એમાં વાતાવરણની વિશિષ્ટતા ને સમજા હોઈ શકે. એમાં રેખાઓની લાલિન લીલા કે રંગની ભલક ને સંવાદિતા હોઈ શકે. એમાં નાના મોટા ઘટકોનું, સમુદાયોનું, કુન્તક કહે છે તેમ શોભા અને આકર્ષણમાં પરસ્પર સ્પર્ધા કરતું, સંયોજન કોઈ સ્થાપત્યકૃતિના જેવું પણ હોઈ શકે. મતલબ કે પ્રકૃતિમાં લાલિત્ય, ચારુતા, સૌન્દર્ય, ભવ્યતાની વિવિધ ને અનર્ગલ સંપત્તિ જારી છે એવી વિવિધ, અનર્ગલ અને નિયમોમાં ન બંધાય એવી સંપત્તિ રમણીયતાની છે. એટલું સ્પષ્ટ લાગે છે કે એ બધામાં સવિત્તની કોઈ સૂક્ષ્મ અવસ્થા અને બાહ્ય પદાર્થ (અર્થ કલાકૃતિ) ના તત્ત્વનો યોગ થાય છે. એ અવસ્થા અંદર હતી તે પ્રકટ થઈ, કે નહોતી અને બાહ્ય પદાર્થના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થઈ, અથવા અમુક રૂપની હતી ને વિશિષ્ટ રૂપે પ્રગટ થઈ, એ રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા જેવડો મહાન કોમળો છે.

બીજી કલાઓ કરતાં સાહિત્યમાં જણાઈ આવે એવી ભિન્નતા એ છે કે સાહિત્યમાં મનુષ્ય-વ્યવહારની મામત્રી પ્રવેશ છે, મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓ અને સારાંરસાં કાર્યો ઉપાદાન તરીકે આવે છે. પાત્રોની વૃત્તિઓ સારીનરસી, પાત્રો સારાંરસાં, કાર્યો સારાંરસાં એવા વિવેકવિચાર સાહિત્યમાં અપરિહાર્ય છે; લગ્નભગ એવો અપરિહાર્ય છે જેમ સૂઝી ક્રોધભલતા કે દેવકતાનો વિચાર સંગીતમાં, વા પથ્થરની જાનનો વિચાર સ્થાપત્યમાં અનિવાર્ય છે. સાહિત્ય ધણી વાર શુદ્ધઅશુદ્ધ, શુભઅશુભ કાર્યો અને વૃત્તિઓનું સંયોજન છે; એવા સંયોજનમાંથી કોઈ જીવનમૂલ્ય સ્ફુરે છે, જગી આવે છે. જે રીતે આકાશના રંગો, નીતિવિચારથી નિરપેક્ષ, ચિત્રમાં જીતરી આવે અને આપણે તે ભેઈ આદાદ પામીએ તે રીતે વ્યવહાર જે કલામાં સામગ્રીરૂપે આવતો હોય તેમાં બનતું નથી. પ્રજાની ભાવના કે પરંપરામાં રહેલા નીતિના સ્ફુટઅસ્ફુટ વિચારો વ્યવહારનાં કાર્યો સાથે અવિનાશભાવથી સંકળાયેલા છે, અને એ સંકળો સાથેનો જીવનવ્યવહાર કલારૂપ ધરે છે. સાહિત્યના સૌન્દર્યબોધમાં સ્ફુટ કે અસ્ફુટ રીતે જીવનનાં મૂલ્યો પ્રવેશ પામે છે, પામ્યા વિના રહેતાં જ નથી, અને કઈ જાતનાં જીવનમૂલ્યો કૃતિમાંથી સ્ફુરે છે તે ઉપર પણ એની મૂલ્યવત્તાનો આધાર છે. અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જીવનનાં મૂલ્યો એટલે એક સમાજ કે સમયનાં પારંપરિક મૂલ્યોથી તદ્દન ભિન્ન કે વિરુદ્ધ મૂલ્યો હોઈ શકે. અને બીજું એ કે જીવનનાં મૂલ્યો સૌન્દર્યનાં ઘટક તત્ત્વોરૂપે, સૌન્દર્યરૂપે, ઉપસ્થિત થયાં જોઈએ.

હવે જીવનની કેટલીક ભાવનાઓ સાર્વજનિક છે. પ્રેમ, મૈત્રી, સમભાવ, કરુણા, દયા, ક્ષમા, વિનમ્રતા, આજ્ઞવ, કૃતિ, સત્યકામતા, સન્મનિષ્ઠા, કર્તવ્યશુદ્ધિ, અનાસક્તિ, સમત્વ, ત્યાગ, આમાંના કોઈ

સાહિત્યમાં વિષયબોધ અને બોધનું “ફલ”

નર્મદ સંદેશ સમિતિ તરફથી “પરિશીલન” માટે મને આજે સંદેશ અર્પવામાં આવ્યો છે તે માટે સમિતિનો, નર્મદ સભાનો અને આ સભામાં ઉપસ્થિત થયેલા સાહિત્યરસિકોનો હું આભાર માનું છું.

આવે પ્રસંગે જેનું ઝીરવ કરવામાં આવે છે તેની મૂંઝવણ હું બરાબર સમજું છું. વળી તમે તો મારું વિવેચક લેખે બહુમાન કરે છે અને એમાં મારી થોડીકે સાચી યોગ્યતા હોય તો તો મારી મૂંઝવણ અનેકગણી વધવી જોઈએ. પરંતુ આનું એક સમાધાન હોઈ શકે કે આ એક ભાવનાનું સન્માન છે, અને એ ભાવનાનું થોડું સૂચન. “પરિશીલન” માંના કોઈ કોઈ લેખોમાં આપને જરૂર છે.

“પરિશીલન” ના બધા જ લેખો સરખા કક્ષાના નથી, એમાં કેટલાંક અવલોકનો છે અને થોડી સાહિત્યમીમાંસા છે. પ્રો. દવેએ કહ્યું તે કદાચ ખરું હશે કે બધા નિબંધોનાં વ્યાપક લક્ષણ તરીકે ચિન્તનનું તત્ત્વ છે. આ સૌ નિબંધો નિબંધો તરીકે તેમ જ તેમાંની આંતરિક સામગ્રીના મૂલ્યમાં એકસરખા નથી. મનની એક જ સ્થિતિમાં જનું લખાયું નથી. સમગ્ર માનસની કોઈ જોડી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય તો જ તે બને. કદાચ સાહિત્યિક વિમર્શના આવા પ્રયોગો કરતાં કરતાં એવી ઉચ્ચ સમતા પ્રાપ્ત થાય ખરી. આ નિબંધોમાં જ્યાં કોઈક અસામાન્યતા દેખાતી હોય ત્યાં દ્વિધામાં કોઈ વિચાર કે કોઈ પુસ્તક કે કોઈ મંથકારની પકડ હશે. એવી પકડને લીધે સમગ્ર વ્યક્તિત્વ પોતાની બધી શક્તિઓ વડે આસ્વાદનનું અને આસ્વાદનના પુનઃકથનનું તથા વિચારબીજોનાં સર્વ ફલિતોના પર્યેષણનું કામ કરે છે. બાહ્ય, સામાન્ય રીતે, વિવેચનની, વિવેચનભાવની ગંગોત્રી સોધવી મુશ્કેલ નથી. એ સર્વને પ્રાપ્ત છે. પ્રશિષ્ટ મંથોના અનુશીલનથી આનંદની સુક્ષ્મતા ને ગાઢતા અને છુદ્ધિના વિવેક બંને સધાય છે. ધણું ધણું અને વિવિધ વાંચવાની કિંવા પંડિત થવાની જરૂર નથી; થોડાં ઉત્તમ પુસ્તકોના પ્રેમી થવાની જરૂર છે. તેના નિરંતર પરિચયથી ઉત્તમનાનો સંગ્રહ ચિત્તમાં કાયમ પડે છે અને વિવેચન માટે એક ધોરણ આપણી હૃદયશક્તિમાં જ રથપાય છે.

મારી ભાષાશૈલીમાં ક્યાંક ક્યાંક અભિનિવેશ છે, મુઘ્નતા ને ભ્રમન છે; વૈયક્તિક અનુસારનં અને કૌતુકપ્રિયતા છે; પણ આ જ સાચું એવો અભિનિવેશ મને વસ્તુતઃ નથી. મારું માનસિક બંધારણ અને સત્ત્વની જિજ્ઞાસા અભિનિવેશ અને અર્થસંસ્થાઈની વિરુદ્ધ છે. તેથી તો કોઈ પણ વિચાર કે અભિપ્રાય ફરી વિલોકના હું આગ્રહ રહું. અને આજે પણ આપની આગળ એક વિચાર રજૂ કરવાનો છું તેમાં પણ મારી આશા સાથે અનારથાનું, થદા સાથે આશંકાનું નિવેદન છે.

સાહિત્યના નિર્ણય અને મૂલ્યાંકનમાં બે વસ્તુઓનો વિચાર કરવો પડે છે. એક છે આનંદલક્ષણ સૌન્દર્યવિમર્શ; બીજું છે એ અનુભવનું સામર્થ્ય — રસાસ્વાદની ગાઢતાની દૃષ્ટિએ, આનંદની સુક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ, સાક્ષાત્કારમાંના જીવનરહસ્યની દૃષ્ટિએ. કૃતિમાં થતો સાક્ષાત્કાર જીવનને કેટલી વ્યાપકતાથી રપે છે, લેણીયથી અને સમ્યાઈથી રપે છે, એ પણ કૃતિઓના મૂલ્યાંકનમાં બોધ — કે અબોધ — પૂર્વક નિર્ણાયક બને છે.

સાહિત્યમાં વિષયબોધ અને બોધનું “ફલ”

કાવ્યપ્રકાશમાંનું એક સિદ્ધાંતસૂત્ર મને સાહિત્યવિવેચન, સારુ બહુ રહસ્યગર્ભ સમજાયું છે. હું, એ સૂત્રને સાહિત્યવિચારમાં જરા જુદી રીતે ખપમાં લઈ છું. જ્ઞાનસ્ય વિષયો હ્યન્યઃ ફલમન્યદુદાહતમ્ - જ્ઞાનનો વિષય એક હોય છે, ફલ બીજું હોય છે. કેવળ બુદ્ધિમાં પ્રવેશ પામતું જ્ઞાન - કહેા કે કૃતિના વાચ્યાર્થનું જ્ઞાન - એ પ્રથમ ભૂમિકા છે; પણ સાહિત્યકૃતિનું પ્રથમ જ્ઞાન લગભગ તરકાળ જ એનાથી ભિન્ન સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સ્પર્શતી અસરરૂપે (વિકારરૂપે) વરતાય છે. આ જ વાક્ય લઈએ. એ એક સિદ્ધાંતનું કથન છે. એ માત્ર જ્ઞાનરૂપે જ મગ્નજમાં રહે છે, જેમ આપણા મગ્નજમાં અક્ષરગણિતનું કોઈ સમીકરણ રહે તેમ. એ કથન અનુષ્ટુભમાં છે, પણ તેથી કંઈ માહિતી ઉપરાંત વિશેષ નથી બનતું. પણ લગવદ્-ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે,

न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

(ભ.ગી. ૧-૪૦)

—“હે તાત, થોડુંક પણ કલ્યાણ કરનાર માનવ દુર્ગતિ પામતો નથી.”, એમાં માનવ માટે કેટલી ધરપત ભરેલી છે! કેટલી બધી આશા છે! કેટલું બધું આશ્વાસન છે! કેટલી સત્યપ્રતીતિથી વક્તા આ જીવને કોલ આપે છે!

“બાપુ, કલ્યાણકારી કેા દુર્ગતિ પામતો નથી.”

અનેક રીતે મનુષ્યો પરમ ગતિની વાંછના સેવે છે અને ઈશ્વરાભિમુખ થાય છે. તેમની ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ જુદી જુદી છે, તથાપિ જાણે પરમાત્મા કહે છે કે એ બધા મુમુક્ષુઓ જ છે અને મે તે પદ્ધતિએ મને ઉપાસતા હોય તો પણ મારે જ પથે છે. આમા ધર્મ-તત્ત્વની ઉદારતા ને વ્યાપકતા વ્યક્ત થાય છે અને ધર્મો અને મતોની સ્પર્ધામાંથી અને બુદ્ધિલેદમાંથી મનુષ્યને મુક્તિ મળે છે.

मम घर्तान्निवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।

(ભ.ગી. ૪-૧૧)

“અનુસરે મનુષ્યો સૌ સર્વથા મુજ માર્ગને.”

આ વાક્યો પણ અનુષ્ટુભમાં છે, પરંતુ એ માત્ર માહિતી નથી રહેતાં. કથનનો બોધ થતાં તે ભાવપરિણામી થાય છે, તેની સાથે ઉત્સાહ અને આદાદ સહજ અનુભવાય છે. જ્ઞાન મળતાં જેત ચિત્તની બીજી શક્તિઓનું પણ ઉદ્બોધન થાય છે, એમાં કોઈ નિકટની સૂઝ ને ભાવાત્મક આનન્દ-સંપત્ત સંવેદન છે.

આનું સંવેદન અખંડ ચિત્તના સાક્ષાત્કારરૂપે પણ ઉપરિચિત થાય. પ્રો. કાકિરના રેવાના વહેણના ચિત્રમાં આપણે પ્રત્યક્ષવત્તા અનુભવીએ છીએ. નાનાલાલ

“—ટંગની કીકી શાં શ્યામ બંજુ,

ટાણે જાણે મળી શું સહિયર રમવા વાડીની એવી કુંજે.”

એમ લલકારતા વાડીની કુંજે નેત્ર આગળ પ્રકટ કરે છે. નરસિંહની એક કડીમાં ચિત્ર સાથે વસ્તુની ચંચલતા, ગતિમયતા અને રત્નવિશિષ્ટતા પણ અનુભવાય છે :

“એક પાસ કાનજી કાળો રે ધૂમે, બીજી પાસ રાધિકા ગોરી રે ને;
ખજકે છે કંકણી, લજકે છે વેલિયા, લટકે તે નેતરાની દોરી રે ને.”

સાહિત્યતા વિષયમાં જ્ઞાનનું ફળ આમ જો રૂપનું મમજી શકાય પ્રકૃતિ અને સવિત્તિ અખડ ચિત્ત, Illumination, revelation, જ્ઞાન, અને લાવાત્મક શ્રદ્ધ (Intimate awareness), લાભરખોલ

આ તો છૂપું પમિઓ આપણે જોઈ આપણે મુખને લઈ શકીએ, ગત્ત, મોને, જોડ, ખડકાન્ય, કથાકાન્ય આખ્યાન, મહાકાન્ય, વાર્તા, નવન વા, નાટક આદિ પદ લઈ શકીએ અને તેમના વિમર્શના ફળ તપાસી જોઈશોની ઉચ્ચતાનો નિર્ણય કરી શકીએ પ્રકૃતિ અને નવિત્તિ — મેં એ પમિઓનો જે અર્થ ધરાયો છે તે અર્થમાં અવગત નહોતા નથી, જોતજોત ધર્મ અનિવૃત્ત ધર્મ વિશિષ્ટ ફળનું કાણુ અને છે એ અમગમાં તમે આદાદ કે અનીકિક ને નિન્તિગય આનંદ અનુભવે છે, તમને કન્યુ દર્શન થાય છે, કોઈ સાદા કાગ થાય છે, હનનના બાજુ તેમજ અનંતરતતમાં તમે ફરી વળો છો એ મહાનમ્, માથી નામે તમને મોલી લાવના હાંચ એમ લાગે છે તમે એવું કંઈક પ્રાપ્ત કરી આવો છો, એની કોઈ અનુભૂતિ પામે છો, જોને પ્રમાણ પડી અવિચ્છિન નહે છે અને તમામ આનંદાગિક વગત માર પપુ નિગળી દષ્ટિ આવે છે,

સગીન અને ચિત્ત મગતા સાહિત્યમાં કયા તરીકે દિગ્દમનની વડુ મોકળાશ છે સગીનમાં મર્જનીતી — સર્જનની પ્રક્રિયામાં જ વડુ પ્રયત્ન થાય છે અને તેને અમુક સમયમાં — સાહિત્ય કૃતિ તો ઘણી વધારે — સાચવવી પડે છે, નહિતો સગીતકૃતિ વેશજી થાય ચિત્તને નાની રચન — મર્યાદા પશુ એ અથમા નાહિત્યકતાને નથી અને પોતાના વાદનમાં લરી શકે છે તેથી અને મગજી વિચનવાગી નરુ સાહિત્યમાં સમાવી શકે છે તેથી અન્યત્ર વિશાળ અને નકુન હનનવસ્તુને આદિય પોતાનો વિષય બનાવી શકે છે પમિઓને તે મ્હાનો વિમગ પશુ વિશિષ્ટ બને છે સાકુન્તલામાં વિગ્ધ જીવન અને નાટુ જીવનની પદ્ધતિઓના સનમાં નાટુકે ઓછાન કષ્ટના છે દુખ્યત્ર પ્રેમ કૃત્તા ભગને સમારી તત્વાન્વેષણની ડાહી વાન કરે છે પશુ તત્વાન્વેષણ મગતો નથી અને તેથી દુખના ગર શકુ તલા પર નાખે છે ‘અમગીયન’ મા પશુ નાપ મનીષી જતા તત્વાન્વેષણ કરતો નથી પમિઓના આર્તો ને લાવનાઓ બદલાયા છે પશુ સમાનની પાપગ્યો બદલાઈ નથી એવા યુગમાં સધના મધા પરિણામો અને જો મવેનવીસ આત્માઓને વેવા પડે છે એકની છુદ્ધિ નવે નવે મારે ખેંચી જાય છે, બીજાને ક્ષુદ્ર પ્રણય હૃદયને પમિચ્છિતથી દૂર તાણે છે વા તવની લોભમાં વાદેલા આ આદર્શો બને મહાન કૃતિમાં અને તો જોહુનુ અધ્યયમાગત્ય પામે છે પશુ મગી પ્રિયજ્ઞા ને કલેશ પછી! આમ મહાન સારી વકૃતિઓમાં હનનમાગના જીહાણુ આ પ્રવેશવાનું મોલગય મળે છે

પગલુ શ્વઆતમાં જે જે આશયની વાત મરી તે પેના ફલને મજે અને તેના તારતમ્યના નિર્ણય મજે નિવેદવાની ગહે છે આપણી ફિલસૂફી, આપણુ હનનચેન, વિશ્વ પાછળ ગહેવા અને તેને આનરીને નિયમમાં ગખનાર તત્ત્વ વિશે આપણી મત્પના, જીવનની પગમ સાચમતા વિશે, જીવનસાદ્ધ્ય વિશે જોયમ્ વિશે આપણી શ્રદ્ધા, જે સર્વને આપણી કલાની સાર્યકતા વિજેની કંપનાને અપરિહારી

જો પગલુ જ્ઞાન થયા પડી થત નહોતો જોજાઓ એની ધર્મા જ્ઞાતવા પ્રગ થાય છે એમ પૂર્વ મીમાસકો કહે છે એટલે પ્રકૃતિ જે ધર્મો ધમ થાય છે ‘દુખને નહુ છુ જોજાણુ છુ’ — એવો ધર્મજ્ઞાન પછી જે પ્રવેશ થાય છે તે સવિત્તિ એ જ્ઞાતોનો ધમ છે અને એ રૂપનું જ્ઞાનનું ‘રૂપ’ દોષ છે એમ નૈયાયિકો માને છે હુ બનેને અનુભાવના અવેષો તરીકે ધારણુ

સંબંધ છે. આપણી રસાસ્વાદની મીમાંસાને, નિગતિશય આનંદની વિચારણાને આપણી પરમ તત્ત્વની વિચારણા સાથે ગાઢ સંબંધ છે. સમતા, મૈત્રી, કરુણા, શાન્તિ એ મગ્ન પદાર્થો તથા મોહની ગતિનો આપણે ખ્યાલ આપણી કલાકૃતિઓના આયોજનમાં, ખામ કરીને નાટકાદિમાં કૃતિના અન્તના નિર્માણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગ્રીક ફિલસૂફી તથા ખ્રિસ્તી જીવનદર્શન યુગેષી સાહિત્યના આન્તરિક્ષિક ધડતરમાં નિયામક બન્યા છે એમ લાગે છે. અને તેથી જ “ટ્રેન્ડી” જેવું નાટકરચણ યુરોપમાં ઉત્પન્નું છે જીવનરચણની દૃષ્ટિથી “ટ્રેન્ડી” સાહિત્યરચણની અનિવાર્યતા ના પણ હોય અને તો શાન્તતાનો અને મર્ગનો જ ભાવ ઉત્પોદવા માગનાર કલાકારો “ટ્રેન્ડી” ના સરળે એ કાષ્ઠિક સમજી શકાય તેમ છે. મારી આ સમજમાં દોષ હોવાનો મતલબ છે પણ એટલું તો મને સાચું લાગે છે કે વિશ્વતત્ત્વ અને જીવનની કૃતાર્થતા પરમગતિ વિશેની કલ્પના ગ્સાનુભવ અને સૌન્દર્યવિમર્શમાં પણ અમુક અંશે ગૂઢ રીતે નિયામક બને મારા આખા સમાજની અમુક પેઢીઓ લગી આન્તરિક્ષિક વૃત્તિ અમુક રીતે ધકાઈ છે, એ વૃત્તિની ઉપગ્રસ્ત થતી કોઈ નહીં રચનાનો સંપર્શ થાય તો ખુદ સૌન્દર્યમાં જ ઊંચુ છે એમ લાગે; ખુદ ગ્સારાદની પ્રક્રિયામાં જ વિધન આવે. કલ્પનાથી આગવા યુગની સાથે ખૂબ સમાનતાની થઈએ તો પણ પ્રેમાનંદ આદિના ચત્કાગનિરૂપણ સાથે, તેમના અદ્ભુતના આલેખન સાથે હૃદય આજે પૂરેપૂરું સંસારી થઈ શકતું નથી એ જ તત્ત્વને આજગ રિક્ષાવો એટલે મારા ખ્યાલ રફૂટ થશે. આજે જીવનમાફત્યની ને જીવનશ્રેણી મારી કલ્પના છે તે લુપ્ત થાય અને તેનું સ્થાન ખીજી કોઈ ભાવના લે, આ વિશ્વને અને દેખાતી ગતિને તથા માનવને અધ અકસ્માત જ માનવો થાઉં, તો સમય છે કે આજે ગણુ છું તેનાથી ખીજી કોઈ વસ્તુને હું સૌન્દર્ય ગણુ, આજે મારી એન્દ્રિય જેને અનુકૂળ હોય તેને બસો વર્ષ પછી તે અનુકૂળ કદાચ ના હોય હા, કલાની પ્રગતિ દ્વારા પણ અન્નિમત્તી રોધ શક્ય છે જીવનના પરમ ગૃહસ્થના અનુસંધાન માટે કલાવ્યાપાર પણ ઉપયોગી છે. પણ એ દ્વારા જે પ્રાપ્ત થાય છે તે છે માન કોઈ રમણીય, સુરખીલરી, અગમ્ય સૃષ્ટિનો અણુસારો. એ અણુસાગ ઉપરથી અન્તિમ સત્ય વિશે ચોક્કસ વિવાનો કરના મને યોગ્ય લાગતું નથી આપણા જગતના અને જીવનના પર્યેયણની સીમાએ, સધાએ આપણે પહોંચીએ પણ ત્યાંથી તે અન્તિમ સત્ય જે હો તે હો - અત્યંત દૂર છે એ બેની વચ્ચેનું વિશ્વ રમણીય હશે, દિવ્ય હશે, પણ તેને વિશે આપણને શુદ્ધ જ્ઞાન કશું નથી પણ એ જ્ઞાન છે જ, અથવા અમુક પ્રકારનું એ હોયુ બેઈએ એમ માની લઈ તેને આધારે શુ જીવનની કે શુ કવિતાની રચના કરી તેને આધારે તેની ચિકિત્સા કરવી ને મૂલ આકતુ યોગ્ય લાગતું નથી

કવિતા કે જીવનની ચરમ સીમાએ અગમ્ય તત્ત્વનો જે અણુસારો મળે છે તેનાથી તૃપ્ત થના ઉપરાંત વધારાની ઝંખના સેનરી મને નિરર્થક લાગે છે એ નિરર્થક ના હોય તો પણ એ ચરમ ગતિ અને અનુભવ વિશે દૃઢ સિદ્ધાન્તો સ્થાપવામાં કાષ્ઠિક કૃષ્ટતા છે આ છે મારી શ્રદ્ધામાનો શિથિલ અશ -

રસના સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતા

કલાની ખાતર કલાનો (Art for art's sake) વાદ આપણે સાં આપ્યો સારે આપણા આસંકારિકાએ આપેલા કાવ્યના વર્ણનમાં એ વાદ અભિજેત છે એમ કંઈક વાળખી રીતે આપણા વિવેચકાને લાગ્યું. મગ્મટાચાચં લારતી સરસ્વતીને વંદનાં કહે છે કે એ નિયતિતનિયમરહિતા, હૃદાઈકમયો અને અનન્યપરતન્ત્રા છે. કાવ્ય અર્થાત્ સર્વ લલિત વાદ્યમય અનન્યપરતંત્ર છે. એટલે કે “એનું પ્રયોજન, એનાથી પર, એનાથી બહાર નથી. એ કોઈ બીજી વસ્તુને લીધે ઘટ નથી બનતું, પણ એ પોતે જ ઘટ છે.”^૧ બ્રેક્સ્ટોના શબ્દોમાં દલીલો તે “Its nature is to be not a part, nor yet a copy, of the real world...but to be a world by itself, independent, complete, autonomous.” એમરહેઠાંબી એ જ વાત કરે છે: “In poetry we live in the world which is immediately and on its own account without reference to ulterior standard, significant. અને significant—રહસ્યમય—એટલે વસ્તુતાએ સ્વસંપૂર્ણથી વિશેષ કોઈ નહિ. આપણું વાસ્તવિક જીવન સાહિત્યની દુનિયાથી બીજી રીતે ભિન્ન હોવા ઉપરાંત પ્રવાહ જેવું છે, તે નિરવધિ પ્રવાહમાં એક બિન્દુથી બીજા બિન્દુ સુધીનો પટ આપણે જોઈ શકીએ પણ તેના બધા અંશોમાં સુશ્લિષ્ટતા કે સંવાદ નથી જળ્યાતો. કાવ્યના બધા અંશો કાર્ય-કારણભાવથી સંકળાયેલા અને પરસ્પર સંવાદ રાખનાર છે એમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા છે, એમાં જાણે જાત પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ જ એનું રહસ્ય છે. અને એ જ નિરતિશય આદાદનું કારણ છે.

પણ સાહિત્યકળાની દુનિયાની સ્વાયત્તા આમાં ઉપર ઉપરથી દેખાય છે તેટલી નિરપેક્ષ નથી. ખુદ બ્રેક્સ્ટોએ જ કહ્યું છે તેમ Underground connection—અંતઃસ્પર્શી સંબન્ધ—કાવ્ય અને જીવન વચ્ચે પુષ્કળ છે. કેળવણી, વ્યવહારના અનુભવ વગેરેના સંસ્કારથી સિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિ કેળવણી, અનુભવ વગેરેના સંસ્કારોથી સિદ્ધ થયેલી બીજી વ્યક્તિના સંપર્કમાં આવે છે અને એ સંપર્કનું વાહન વાણી છે. કવિની ભાષાની જ્ઞાનની અપેક્ષા ઉપરાંત કથ્થનાદારા પણ કાવ્યના અનુભવને પોતાનો કરવાની ભાવકની શક્તિની અપેક્ષા રહે છે “In poetry we live in the world which is immediately and on its own account...significant.” આમાં વાચક કે ભાવકની સંસ્કારસિદ્ધ કાવ્યના કવિની કવિતામાં અવતરેલા અનુભવને કેટલી અનુકૂળ છે એ પ્રશ્ન તો રસારવાહમાં હોમેસનો જ છે.

સંસ્કારી હિન્દી અને અંગ્રેજ સાહિત્યનો રસિક મિલ્ટન કરતાં વર્જનવર્ધમાં ઘણી વખત વધારે રસ લે છે, પેલો વધારે મોટો કવિ છે તેમ જાણે છે જતાં, કારણ કે તેનું અંતઃકરણ મિલ્ટનને બહુ અનુકૂળ થઈ ચકતું નથી. કવિ અને ભાવકની સંસ્કારસંપત્તિ અને સાહિત્યકળાના માધ્યમ ભાષાના ઓછાવણા જ્ઞાનમાથી નીપજતી રસારવાહની સાપેક્ષતા બધા સ્વીકારી શકે એમ છે. આપણા આસંકારિકો ભાવક સહૃદય અને રસિક હોવો જોઈએ એમ કહે છે તેમાં આ સાપેક્ષતા યુક્તિ જ છે, બે કે તે સાપેક્ષતાની બધી કલિનગામાં તે જોતપી નથી.

૧ રામનારાયણ—“સાહિત્યવિમર્શ” પૃ. ૨.

યસ્તુષ્ઠૌ તુષ્ટિમાપ્નોતિ શોકે શોકમુપૈતિ ચ ।

ક્રોધે ક્રુદ્ધો મયે મીરુઃ સ શ્વેષ્ઠઃ પ્રેક્ષકઃ સ્મૃતઃ ॥^૨

પરગતદુઃખહર્પાદિમાવનાયામપ્યત્યન્તાનુકૂલાન્તકરણત્વં સત્ત્વમ્ ॥^૩

સાહિત્યકથાનો આસ્વાદ, ભાવકની કલ્પનાશક્તિ, વેદનશીલતા (Sensibility), સમભાવની શક્તિ (Sympathy), સત્ત્વની અપેક્ષા સર્વત્ર રાખે છે.

પણ હું કહેવા માગું છું તે આથી વિશેષ છે. હુદ્દિપ્રામાણ્ય તરફ યુરોપી વિચારની ગતિ ધણી ધર્ષ છે તેથી યુરોપી વિવેચનમાં “સંસ્કારી અને સહૃદય પુરુષ”થી જે અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે તેનો સાધારણ ખ્યાલ નિશ્ચિત છે. જીવનના મહાપ્રશ્નો સંબંધી-ધર્મ, આત્માની અમરતા, મોક્ષ, પુરુષાર્થ વિશે-અપેક્ષિત ભાવક સાહિત્યના આસ્વાદ પૂરતું સર્વથા અનુકૂલ ચિત્ત રાખી શકે છે. ભારતીય કાવ્ય-શાસ્ત્રનો સહૃદય અમુક વિષયમાં કેવલ હુદ્દિપ્રામાણ્યને અનુકૂલ થાય કે કેમ તે વિશે મને શંકા છે. એટલું તો લાગે છે કે દેશની ફિલસૂફી, નીતિ અને ધર્મની કેટલીક પ્રજ્ઞાલિકાઓએ આપણા રસાસ્વાદમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને આ લેખનો મુખ્ય હેતુ તો એ વાત બતાવવાનો છે.

આપણા કાવ્યશાસ્ત્રમાં સહૃદયનું રથાન ધણું મોટું, રંગદર્શી વિવેચન માગે તેટલું. ઔચિત્ય-અનોચિત્યની સર્વાંગીય અર્થમાં પણ ઉત્પત્તિ પ્રમાણ તો સચેતસના અનુભવ છે. કરુણ રસ દુઃખને નિરૂપે છે છતાં સામાજિકને સુખ આપે છે તેનું પ્રમાણ વિચારતાં ‘સાહિત્યદર્પણ’કાર વિશ્વનાથ સચેતસામનુભવઃ પ્રમાણં તત્ર કેવલમ્ કહી ઠાથ ધોઈ નાખે છે.

તથાપિ આપણે રસવાદ સચેતસના અનુભવ ઉપર નિર્ભર નથી. તેના અવગ્રહેદો આપણા દાર્શનિક મતો, નૈતિક પ્રજ્ઞાલીઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ પૂરા પાડે છે. પ્રકૃતિ પોતામાંથી વિકાસ કરી પુરુષ માટે સુખદુઃખની સામગ્રી જીલી કરે છે અને પુરુષ પાસે સુખદુઃખ અનુભવાવે છે-આ સાંખ્યમતનું બરાબર પ્રતિબિંબ લઈનાયકના વિમાવાદિસાધારણીકરણાત્મના ભાવકત્વવ્યાપારેણ માન્યમાનઃ સ્થાયી સત્ત્વોદ્વેકપ્રકાશાનન્દમયસંવિદ્વિદ્યાન્તિસતત્ત્વેન મોગેન મુચ્યતે એ ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં દર્શાવેલા મતમાં જણાય છે.^૪ વ્યક્તિગત સંબંધો તથા દુઃખ અને મોહ આમ તો છૂટતાં નથી, પણ કલાકારના મિનઃમંત સર્જનમાં થોડો વખત તેમાંથી સુકિત મળે છે; રજસ અને તમસ દ્યૌર્ધ્ય સુખહેતુ સત્ત્વનો અવિભાવ થાય છે. પ્રે. હિરિયવણા બીજા બે શબ્દો તરફ પણ ધ્યાન ખેંચે છે-સંવિત અને વિશ્રાન્તિ, અને સમન્નવે છે કે ક્રિયાત્મક હિસાહથી વ્યતિરિક્ત મનની ધ્યાનાત્મક, અનાસક્ત, શમમય, આનન્દમય સ્થિતિમાં કાવ્ય ભાવકને મૂકે છે.

વેદાન્તમતે આ સર્વ આત્મા છે; દૈત અને વિસંવાદ તો અજ્ઞાન છે, અને આપણું વ્યક્તિત્વ બૂઝીએ તેટલું આત્માના સાચા આનન્દમય સ્વરૂપની નજીક જવાથી, વિભાવાદિથી અતિરિક્ત અન્ય સર્વનું નિરોધાન થવાથી, બ્રહ્માસ્વાદ જેવો અનુભવ થાય છે. જીવન એ અવિદ્યા-કામ-કર્મમય છે, અને

૧. ભાવપ્રકાશ

૨. દશરૂપક.

૪. પ્રે. હિરિયવણા-“Indian Aesthetics” : પહેલી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદનો નિબંધસંગ્રહ.

તેમાંથી ક્ષણિક પણ સાચી નિવૃત્તિ કાઢી આપે છે. ટાઈ પસ નિમિત્તે ટાઈ પસ કાગળે અહમગ્નુ પડળ આત્મા પડળી જતુ રહે તો આત્માની આનન્દમયતા યોડો વખત પણ અનુભવાય, અને એ ક્રિયા કાન્યાનુભવમાં પ્રવેશે છે.

‘આ એક કલાદષ્ટિમાં બહુ ટેવ નથી. અહનામાંથી જીવણી લઈ, દુઃખ અને મોહનું ઇવન ટાળી સુખાનુભવ કરાવે. કે સુખનું ખમોહનું જીવન ટાળી આનંદાનુભવ કરાવે, એ કાન્યેનો લગભગ અમાનવર્મ (Function) ગ્રે છે. નાહિ યઃ નાનું આ પ્રયોજન હોય, અકલેશમય અનિત્-વિશ્રાન્તિની રિથિતિનું, ક્ષણાન્વાદમહોદય આનંદાનુભવનું, તો તેની શક્તિ ને શક્તિસીમા કેવી હોઈ શકે એ કંઈપણ શકાય છે. આ પ્રયોજનનો સીમાર ભારતીય આદિ યને નથી સ્પર્શતો, નથી મર્યાદિત કરતો, એમ નહિ કહી શકાય. કાવ્યપ્રયોજનની વિચારણા એક મર્ગ અને ભારતીય આદિ ય બીજો માર્ગ વચ્ચે નથી આપણા ઉત્તમ સાહિત્યમાં જે અનુભવાય છે તેને એ અનુત્તરે છે, અને તેનો અપય કરી, તેને જરૂરથી વગર, કેમકે સાહિત્ય સંપાદન છે.

યુરોપની ઉત્તમ ટ્રેનેરી, જેના અત્તમાં અસ્વચ્છતાની પરાકાષા પ્રેક્ષક અનુભવે તેના જેવું રીટકરુણાન્ત નાટક સરૂતમાં નથી, તેના કાગળમાં હિન્દુ જીવનદષ્ટિ અને તે ઉપર મહાધેની હિન્દુ સાહિત્ય દ્વિસપ્તી છે, એમ કીધ કહે છે સત્તા, છુદ્ધ અને સકલ્પગળને અતિમ રક્ષાએ પણ લિખ લિખ કરતી અજોયર શક્તિઓનો વ્યાપાર હિન્દુ નામ્પદિમાં નિરૂપાતો નથી અનિનાય વિનાશ મામે નિર્મલક ઝૂમતા સજ્જન વીગનું દરય સરૂત નાટ મા મળી આવતું નથી જેનો પરાજય ઇત માનીએ, હના જેના છુદ્ધિ ને સમ પળળની વાહ-વાહ બોલીએ, તેવા દુર્જન નાટકમાં તો મ્હાય આગળ પડી આવતો નથી પ એવું નિરૂપણ કલેશપર્વતમાંથી થાય વળી સ્થાયીભાવ જમત કરવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલું નાટક ધણું સફીર્ષ કે ધણું ચર્ચાર્થદર્શી પણ ન થઈ શકે, કેમ કે છુદ્ધિવ્યાપાર વધી પડતા, લાગણીના ઉકારને તે બાધ થાય પણ આ બીજી નાન રચના સિદ્ધાન્તને પશ્ચિમામે આરતી સાહિત્યની મર્યાદા ગણી શકાય, રસવાદમાં આવી જતી સાપેક્ષતા અણી શકાય નહિ કાવ્યનામ્ને અન્તે લાવકના ચિત્તમાં વૃત્તિઓનું યુદ્ધ જમે, સદસદ વૃત્તિઓનું મથન થાય, એ આપણા ક્ષણસ્વાસહોદય ગસના વાદને અનિષ્ટ છે કહુણ, બીલસ અને લયાનકનું નિરૂપણ ગસના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અલૌકિક આનન્દનું કારણ બનતું નેઈએ, તથાપિ તેમને આપણા સાહિત્યમાં મહત્વનું ધ્યાન મળ્યું નથી તે એ સિદ્ધાન્તમાં પેસી ગયેલી મર્યાદાઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

રસ સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતાના બીજા નિર્દેશ રસાલાસની આપણા આલકાગ્નિકાની ચર્ચામાંથી મળે છે તે સાપેક્ષતાઓનો ઉદ્ભવ આપણી ધર્મ અને આચારની પ્રચલિતઓમાં છે અનોચિસથી પ્રવતતો ‘રસ’ તે રસાલાસ શાસ્ત્ર અને લોક-ચત્તાગને જોળગીને થયેલું નિરૂપણ તે સામાજિકને અનુચિત એમ લઈએ કે તદ્દલેવને અનુચિત લાગે તે અનુચિત, તો પણ હૃદયને શુ અનુચિત લાગતો ખૂબ સમય હોતો તે તો આલકાગ્નિકાએ આપેલા દાખલાઓથી ગ્રહ્ય જણાઈ જાય છે સામાજિક ખ્યાલોને ઉચિતઅનુચિતના સામાજિક નિશ્ચયોને આપણી ગસની દિનસૂચી વગરની શકી નથી ઉપનાયક, મુનિપ ની

૫. કીય - Sanskrit Drama

૧ સમયોના અભાવથી જે રસ પૂર પ્રાપ્ત થઈ પ્રવતતો નથી તેને પણ રસાશય કહેવામાં આવે છે. ૫૨ પ્રકરના અભાવથી પ્રવતતો ‘રસ’ નહિ પણ બાલ યોગ્ય રીતે જતી શકાયો.

કે ગુરુ પ્રતિ રતિ, બહુ નાયક વિશે રતિ, અનુભાવ (Response) ન પામતી રતિ, અધમ પાવ માટે રતિ શૂંગારમાં અનુચિત છે આ એક જ વિષયમાં કલાનો પ્રદેશ કેટલો સંકુચિત થઈ ગયો ! રસાભાસની કંપનાથી મનુષ્યરસભાવના યથાતથ આલેખનની અવગણના થઈ છે, એટલું જ નહિ, અનુભાવ ન પામતી રતિ જેનામા ભાવમથનનો ઉત્તમ હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગ આવે તે પણ જતો કરતો જણાય છે. ગુરુ આદિ પ્રતિ રતિ, કેપ, કે હાસને રસાભાસ ગણુનામા ઉચ્ચ નીતિના ખ્યાલને કલામા ખેંચી આણ્યો છે, તો સમાજના નીચલા થરના પાત્રમા આલેખાતા શમ કે ઉત્સાહને રસાભાસ ગણુવામાં આપણા ધર્મના અસ્પૃશ્યતાના રોગનો એપ કલાને લગાડવામા આવ્યો છે. રસસિદ્ધાન્તના વિવરણમા કે વિનિયોગમાં હિન્દુ પંડિત^૭ કે કવિ ધર્મની એ વિષકન્યા અસ્પૃશ્યતાની પર જઈ શક્યો નથી એ હકીકત દુઃખદ પણ છે ખરી.

રસસિદ્ધાન્ત તરતતઃ ખરો છે, પણ તેના શાસ્ત્રમા ઉપગની, ખાસ કરીને લોકવ્યવહારજન્ય સાપેક્ષતા ને મર્યાદા કેમ પ્રવેશી તેનું નિરાકરણ થઈ શકે ખરું ? એ દ્વારા રસશાસ્ત્રનું શોધન થઈ શકે ખરું ? આ પ્રશ્ન માટેની લાખી ચર્ચા અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન માટે એક વિશિષ્ટ સૂચના કરું.

કાવ્યનો રસ સહૃદયથી આરવાદ છે. સહૃદય વાસના વગરનો યોગી નથી. રસારવાદ માટે વાયક કે પ્રેક્ષકમા વાસનાની અપેક્ષા આલંકારિકોએ સ્વીકારી છે અન્તઃકરણની વૃત્તિરૂપ રતિ હાસ વગેરે ભાવો જલદી વિનાશશીલ છે તો પણ સંસ્કારરૂપ ચિરકાલ સ્થાયી છે અને રસની પ્રતીતિ થાય છે તે સમયે એનું અનુસંધાન થાય છે, માટે એ ભાવ સ્થાયી કહેવાય છે.

चित्तवृत्तिरूपस्याशुविनाશिवेऽपि वासनात्मतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्स्थायित्वं बोध्यम् ।^૮ મતલબ કે આ વાસના તરતતઃ રસાભાવિક છે. તેથી તેને instant કહેવામાં આવે નથી. આલંકારિકોને મતે વાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે તેના થોડો ખ્યાલ તેમના કેટલાક વિધાનોથી આવે છે. વાસનાથી (કદાચ વાસનાઓને ઉત્તત કરી, શુદ્ધ કરી) પર થમેના યોગીનો અને શુદ્ધ પાકિત્યથી જડ બનેલા મીમાસકનો તેમના મનમા ખ્યાલ છે આ લોકો કાવ્યનો રસારવાદ કરી શકતા નથી, એમ તેમનું કહેવું છે. ન જાયતે તદાસ્વાદો વિના રત્યાદિવાસનામ્ ઉપર ટીકા કરતા વિશ્વનાથ લખે છે : **वासना च इदानीं तनी प्राक्तनी च रसास्वादेहेतुः ।** વાસના પ્રાકતવ હોય અને ઇદાનીંતન હોય, જન્મદત્ત હોય અને વર્તમાન હોય, તો જ તે રસનો હેતુ બને છે આ બધા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વાસનાવિરોધ, નિર્નાસનન, વાસનામા વિકાસ કે વિકાર આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓની નિયારમર્યાદાની બહાર નથી. વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો સ્થાયી ભાવ તે રસ, તેને બદલે વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો સંસ્કારસિદ્ધ આધીભાવ તે રસ એમ મૂકીએ તો રસસિદ્ધાન્તના વિગ્રહમા આવતી સાપેક્ષતાઓ સમજી શકાશે મૂળે એક જ વાસના પ્રજા પ્રજામા સંસ્કારસિદ્ધ દશામા જુદી જુદી સભાવે, નના વિચારોને કે નની પરિસ્થિતિને બળે વાસનાનું સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ એક જ પ્રજામા કાળે કરીને જુદું થાય.

૭. એકનો જન્મનાય પડિત અનૌચિત્યથી પ્રવર્તતા 'રસ'મા કે 'રસાભાસ'મા દોષ બેસે નથી, રસને પ્રતિકુલ હોય તેજ તેને દોષમય છે. યાવત્ત્વનોચિત્ત્વેન રસસ્થ પુષ્ટિસ્તાવતુ ન વાર્યતે, રસપ્રતિકુલસ્થેવ તત્ત્વ નિપેયવાત । સમાજની દૃષ્ટિએ નિષિદ્ધ આલંબનથી પ્રવર્તતો રસ રસાભાસ કહેવાય છે એટલું જ તે કહે છે. એવા રસાભાસનું નિબંધન નિષિદ્ધ છે એમ તે કહેતો નથી. જુઓ તેનો 'અવકારશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ'

૮. ઝગકીકરની 'કાવ્યપ્રકાશ' પર ઇતિ.

આમ સ્વીકારીએ તો જ ગ્રંથાવાદનુ અનુસન્ધાન પ્રગતી સરૂતિ સાથે થઈ શકે ખૂબીઓ, ઉજુપો અને દોષોવાળી ભાગતીય સંસ્કૃતિના અનુનન્ધાન વગર ગ્રંથવાદનુ વિવરણ અને વિનિયોગ સમજી શકાય એમ નથી આજના સામાજિકનો નરકગસિદ્ધ રચાવીભાવ, તેની ધંદાનીતન વાસના નવા વિચાર અને નવી પરિગ્થિતિનુ પરિણામ છે અને તેથી મગ્મટાદિને જે ગ્રંથભાસ લાગે તેમા આધુનિક સામાજિકને ખરે ગ્રંથ પણ કદાચ સમજાય

કાન્ય, મર્જનાત્મક સાહિત્ય, જેને વિષય કહે છે તે નરી સાદી વાસનાઓ (instincts) તથા પણ ભાગણીઓ એટલે કે વાસનાઓના સંગ્રહસિદ્ધ સ્વરૂપ છે સંગ્રહસિદ્ધ સ્વરૂપ એટલે વાસનાઓમાં પરિસ્થિતિ અનુસાર ધાર્મિક માન્યતાઓ, નૈતિક પ્રણાલીઓ અને દર્શનાદિના વિચારો ભગતા ઉદ્ભવતાં સર્ગીયું સ્વરૂપ આ રીતે નરી કહી શકાય એની ભાગણીઓ, દેશપ્રેમ અને વર્ગવર્ધ, નગસિદ્ધગવ આદિમા દેખાતો ક્રાંતપ્રેમ, આસ્વાદ થાય છે તે સમજી શકાશે

ગ્રંથસિદ્ધાન્તમાની માપેક્ષતા, ભારે, કેટલીક આપણા દશનો સાથે સિદ્ધાન્તની સમાન્તરતાથી, પણ મુખ્યત્વે સસિદ્ધ રચાયિભાવો પરત્વે છે તેમા નિય સ્વય એ છે કે રચાયિભાવોના ખીજ વાસનાઓ છે : વાસનાઓની આસપાસ રચાયિભાવો પોતાના દેહ ઘડે છે ખીજુ નિય સસ છે રસનિપત્તિની આપણા આલકાગિતોની સમજૂતીમા જ્વનિ આત્મનાત્ કરવાની આપણી શક્તિ કે આપણું ભોજન અલૌકિક રીતે રસાનુભવ કરાવે છે, એટલે જેમ રસાદ માટે જીભની રપર્ગ ઉપરાંત જુદી ગ્વાદેન્દ્રિય તરીકે શક્તિ છે તેમ ગ્રંથાનુભવ માટે, જાગ્રુ, આપણી એન્ડ્રિય છે, જે ચિત્તની વિશિષ્ટ શક્તિ મણી શકાય ભારતીય વિવેચનમા 'ઈમેજનેશન'નું સ્થાન આ એન્ડ્રિય કે ભોજન લઈ શકે જે શક્તિથી કવિનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે છે તેને 'ઈમેજિનેશન' (કલ્પના) શબ્દ અનુવક્ષે છે, પણ તે અનુભવ વાચકને કષ્ટ છે, તેમા તેને અલૌકિક આનંદ થડે છે તે વાન તેમા ન્યયવાતી નથી આપણા કાન્યશાસ્ત્રીઓએ આત્મસાત્ કરતી શક્તિ ઉપર ભાગ ન મૂકના આનં ઉપનયની શક્તિ ઉપર ભાગ મૂકયો છે સાહિત્યાનુભવમા કલ્પનાએ આત્મસાત્ કરેલુ ભાગણીઓને ગ્રંથ છે કે નહિ તે જ મોઠી વાત છે, મૂલ્યાંકનમાં, ઉચ્ચાવચના નિર્ણયોમા તે એક, પણ મહત્ત્વની ક્યોટી છે તત્ત્વનાર પણ જડ સાહિત્ય-સર્જનોથી, કેવળ માહિતીભાષ, આન્વીક્ષિકી, વાદન્યીભાતની કૃતિઓથી કાન્યપ્રસન્નિત વાચકમયને બચાવવાનું મામથ્ય ગ્રંથસિદ્ધા તમા છે

સાધારણીકરણ

લેખકના અનુભવનું સંક્રમણ લાવકના ચિત્તમાં થાય તો જ સાહિત્ય સાહિત્ય નામને પાત્ર બને છે. પણ આ સંક્રાન્તિમાં કયો વ્યાપાર પ્રવર્તે છે ? એકનું વક્તવ્ય બીજો સંપૂર્ણ ગ્રહી શકે, એકનો અનુભવ બીજો આત્મસાત્ કરી શકે તેમાં થોડી ક્ષણની પણ સમાનતાની જૂઠ્ઠા કલાકાર અને લાવકમાં થી રીતે આવી એ પ્રશ્ન કલાવિવેચનમાં મહત્વનો છે. હમણાં હમણાં રસદ્રિષ્ટ સૂક્ષ્મ અભિનવગુપ્તનો સિદ્ધાંત રમરી આ વ્યાપારને સાધારણીકરણનું નામ વિવેચકો આપે છે.

પ્રો. ઠાકોર “નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો”માં કહે છે :^૧ “જ્યો કવિતા તો ટકાઉ હોય લાવકતાએ, સાધારણીકરણે (by generalisation), ઉચ્ચીકરણે (by sublimation).” બીજો રથજે જણાવે છે :^૨ “વાસ્તવિક શોક એક વસ્તુ છે. કાવ્યોચિત્ કરુણરસ બીજી વસ્તુ છે. આવા આવા પરંપરાપૂર્ણિત કેવળ લાગણીવેદમાં દેશકાલ, પ્રસંગ, વ્યક્તિ આદિ ઉપાધિઓ અને મર્યાદાઓને ઓગાળી નાખતો ‘સાધારણીકૃત’ અને ઉદાત્ત કાવ્યરસ કયો ?” શ્રી રામનારાયણ કવિતામાં અંગત અને અંગત-અંગત તત્ત્વોની ચર્ચામાં વિરુદ્ધ પક્ષોનો સમન્વય કરવામાં ‘સાધારણીકરણ’ને સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે :^૩ “કલામાં સામાન્ય અને વિશેષ સમન્વય પામે છે. કલા અત્યંત સામાન્ય સત્યને અત્યંત વિશિષ્ટ રૂપ આપે છે. નૈયાયિકની પેઠે આપણે કલામાં પણ સામાન્ય અને વિશેષ બંનેને સ્થાન આપવું પડશે. કલાનું વક્તવ્ય સામાન્ય ન હોય, કલાનો અંતર્ગત અનુભવ સાધારણીકૃત ન હોય, તો તે સર્વગ્રાહ્ય થાય કેવી રીતે ? પણ વળી તે અનુભવને, અત્યંત વિશિષ્ટ મૂર્ત રૂપ ન મળ્યું હોય તો તે પ્રત્યક્ષ અને આસ્વાદ્ય કેવી રીતે બને ? કવિતાનું લાગણીમય સત્ય સાધારણીકૃત સર્વગ્રાહ્ય હોવું જોઈએ તે સાચું, પણ તે સાથે ઉપર કહ્યું તેમ તેને આસ્વાદ્ય કરવાની પદ્ધતિ, તેને મૂર્ત કરવાની પદ્ધતિ દરેક કવિને પોતપોતાની હોય જ. દરેક કવિની રીતિ વિશિષ્ટ હોય છે માટે જ કાવ્યમાં એકનો એક વિષય પણ જુદા જુદા કવિને હાથે નવા અને તાજ જ રસવાળો બને છે.”

કોઈ વ્યાપારને અમુક નામ આપ્યું એટલે તે સુગમ થઈ જતો નથી. કવિતાનું વક્તવ્ય, કવિતાનું લાગણીમય સત્ય સર્વગ્રાહ્ય હોવું જોઈએ એટલે શું ? સંસ્કાર જ્ઞાન આદિના બધા પ્રકારના વાચકોને ગ્રાહ્ય ? સર્વગ્રાહ્ય એટલે, મારી સમજમાં, સર્વ સંસ્કારી જનને અમુક સંગેશોમાં ગ્રાહ્ય, અર્થાત્ સર્વગ્રહણક્ષમ. હવે રામનારાયણ, ઠાકોર આદિ કવિતામાં સર્વગ્રહણક્ષમતા લાવવા અનુભવનું સાધારણીકરણ માગે છે તેમને મતે કલાનું વક્તવ્ય સામાન્ય જોઈએ. સાધારણીકરણ અને સામાન્યીકરણના સમીકરણથી ઘણો વિભ્રમ થવા સંભવ છે. કવિના અનુભવમાં સૂક્ષ્મતામાં કે વિચાળતામાં કશું અસાધારણ કે લોકોત્તર હોય જ નહિ ? અને હોય તો તે સર્વગ્રહણક્ષમતા લાવવા ગાળી કાઢવું ? રામનારાયણને આ ઈષ્ટ હોય એમ ધારતો નથી મારી ધારણા સાચી હોય તો તેમનાં રીતિમાં જ

૧. ન. ક. બ્યા. પૃ. ૧૦૩.

૨. લાલુકાર, ટિપ્પણ પૃ. ૩૫.

૩. અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો, પૃ. ૨૧.

વિશિષ્ટતા જોતા વચન બામક છે પ્રથમ એ છે કે એકનો એક વિષય જુદા જુદા કવિને હાથે નવા અને તાજા રચનાઓ કેમ બને છે ? ગમનારાયણ નિઘાયૂર્વક કહે છે — “દરેક કવિની રીતિ વિશિષ્ટ હોય છે માટે જ” એનો અર્થ કે કાવ્યવસ્તુમાં વિશિષ્ટતા નથી, અને વિશિષ્ટતા આની જતી હોય — દેશકાળ પ્રસંગને કારણે કે ખીન કાર્ષ્ણિક કાન્ધે — તો તે ટાળી ની ।

કવિની ખરી કૃતૃત્વતા વિશિષ્ટ ગીતિમાં નહિ પરંતુ સવેદનની લોકાત્મતામાં છે આ સવેદન પૃથગ્ગતના અનુભવથી સફળતામાં જુદું પડે — ઉમાશકરના ‘સીમાપાના પથ્થર પગ’માં છે તેમ, કિના વિશાળતામાં જુદું પડે — સુફરમ્ના ‘નય પાગેથી મા છે તેમ આજ સુધી પૃથગ્ગતને જડનત્વ હતો તે વિષયને છતાં, લાગણી જન્માવતો કરિ કર સૌન્દર્ય નહોતું જણાતું ત્યાં તે પ્રકાશિત કરે

Like a poet hidden
In the light of thought,
Singing hymns unbidden
Till the world is wrought
To sympathy with hopes
and fears it heeded not

કવિના અવેદનમાં વિશિષ્ટતા ના હોય તો જોનીના આ કથનનો અર્થ જ નથી તેનું હાલ તો છે સાવ સળ ઉડામી કોનન, તને પખી નહિ, લગત શબ્દ જ કું તુ સદા અમૃત્યક્ષ તેથી રહસ્યમય તુ ॥ આશા અને પ્રેમનું પ્રાપ્તિ ધ ય પખી । તને સામગ્રી માત્ર બાલ્ય ફરી નજે ॥ તારે માટે આ બૂમિ જો યોગ્ય નીક હોય તો તે અમારે માટે પશુ કવિન નક્કર મટી અદ્ભુત અપ્સરસર્તીર્થ બની જાય છે

O blessed bird ! the earth we pace
Again appears to be
An unsubstantial, fairy place
That is fit home for thee

કાવ્યને સાલળતા સાલળતા આ લોમ સ્પર્શનમુદર બની ગઈ, સ્મૃતિની જાડુઈ લકડીથી બાળપણ અને બૂઝાપણ એકાકી ગઈ ગયા એ વર્જનવર્તનો અનુભવ વર્જનવર્થનો જ અનુભવવિરોધ વાચક તેને અપનાવી આત્મસાત્ કરે, તેને પચાની દે એવો ? કાવ્ય સાલળતા એને પશુ વર્જનવર્થ જેવું સવેદન થાય પશુ એ નનીન સવેદન વર્જનવર્થ વાચકના હૃદયને ॥ યદ્વારા આપેલી કેળવણીનું જ પરિણામ ગણી શકાય

સમાન કક્ષાના પ્રો લોકાત્મતા અણૂય કાવ્ય ‘શાન્તિ’ મા વિશિષ્ટતા રીતિમાં જ છે ? કવિ જલનભનિશાળયોતનાદેહા શાન્તિમાતા કન્પી, જોઈ, તેના નાણે ઉદગમ ગર્ભ જેમ વસતો, રંગેગ સુધા વ્યાપવી અનુભવે છે

તુલિદલ લસે વચ્ચે શીણ લપેટતું વિશ્વને,
ઉદર જનની તારું એ તો ઉદગ, સદાશિવે
ઉદર મહી એ પામુ આજે સમાસ, અહો ધરી !
રંગગ સુધા વ્યાપે તારી, દયામય આવડી

સાધારણીકરણ

આ અનુભવ ભલે લાગુર હો, પણ એની ચિત્ત ઉપર અસર એટલી સરળ છે કે જ્યાંજ્યાં અને રાગદ્વેષ કવિને - માણસના દીકરા મણસને - આવશે તો ખરા, પણ તે પૂર્વરૂપના - ઉત્કટ કે રૂપીલા, આકળવિકળ કે અસ્વચ્છ ઝરનારા-નહિ રહે

ઊરકુહરમા શાન્તિજ્યોતિ કદીકદી રાજશે,
નભજલ-નિશા-જ્યોત્સ્નાદેહા ન બાળ વિસાગશે

આ કાવ્ય અગત સ્વરૂપનું જ છે જલ, નભ, નિશા, જ્યોત્સ્ના વગેરેના યોગ તરફ પ્રતિભાવ કવિનો વૈયક્તિક જ છે વિષય સનાતન, વળી રસિક નહીં એમ પણ નહીં, પરંતુ ત્રિપથને કર્મિના ચિત્તે કરેલું સમર્પણ કવિનું આગવું છે એ વિશિષ્ટતા અનુભવની અને કાવ્યની ચમત્કારકતા પણ એ

કાવ્યમતિના અનુભવ સકુલ હોય છે, તેમા વસ્તુ અને વસ્તુને કર્મિચિત્ત જે અર્થે તેનો સકર હોય છે કવિચિત્તનું અર્પણ કવિએ કવિએ જુદું કેમ કે કવિએ કર્મિએ વ્યક્તિત્વ જુદું - સ્થળ, કાળ, અનુભવ, ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનાદિની સપત્તિએ જુદું કર્મિએ કાવ્યમા વસ્તુ નહિ પણ વસ્તુને અંગે થતો સ્વક્રીય સમગ્ર અનુભવ આપવાનો છે આ અનુભવ વ્યક્તિગત હોઈ વિશિષ્ટ જ હોવાનો

ત્યારે આ વિશિષ્ટ અનુભવને ઝીનવાને સારુ વાચક પાસે શી સામગ્રીની અપેક્ષા રહે છે ? મેં શરૂઆતમા કહ્યું છે કે થોડીક ક્ષણની સમાનતાની ભૂમિકા લેખક અને લાંચકની આવશ્યક છે તે પ્રાપ્ત કરવાની એ શરત છે લાંચકમા કલ્પના જોઈએ, અને લાંચક લેખકના લાગણીતરવનું પોતાના લાગણીતર સાથે, કોઈ લાગણીઅનુભવ સાથે, કોઈ નાસના સાથે અનુત્તધાન કરી શકતો હોવો જોઈએ પિતા તરીકે યા પુત્ર તરીકે પુત્રના કે પિતાના વિરહનું કિંના વિરહના કોઈપણ સ્વરૂપનું દુઃખ સહજે અનુભવ્યું હશે તેની જ મનોભૂમિ માટે છે ઉત્કટ પશ્ચાત્તાપ અને વિરહના સકુલ અને વિશિષ્ટ અનુભવનું પૂર્ણલાક્ષણિક કાવ્ય “સદ્ગત પિતાજીને શ્રદ્ધાજલિ” કોઈપણ નિમિત્તે કોઈપણ કારણે જગતવ્યવહારથી અળગો પડી કોઈપણ વિષયમા તદાકાર થઈ જતો હશે, નક્કર વાસ્તવિકતા ઓળંગી જતો હશે, તે વાચક વર્તુલવર્ધની ચેતી કાયલના ટકુકાર સાંભળતો, તેનું ઉદ્વેગસ્થાન બાળક જેમ શોધતો, બાળપણ અને વૃદ્ધત્વને ભેદી ધડીભર માન આત્મસ્થ થઈ ખનાખી દુનિયામા સરી જશે

લેખકનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે તે કલ્પના યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપવું હોય તો આપી શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે, કેમ કે વસ્તુતાએ એ કલ્પના-યાપાર જ છે કલ્પના વ્યાપાર શબ્દપ્રયોગ સ્ફુટ છે, સાધારણીકરણ બામક છે કેમ જાણે લેખકને પોતાનો અનુભવ રખેને ખીન્ને નહિ સમજે એવો ભય રાખી દેશકાળની મર્યાદાઓની બાદનાકી કરવાની હોય ! હાર્ડાની નવલ ખીન્ને નહિ સમજે એવો ભય રાખી દેશકાળની મર્યાદાઓ જેમની તેમ છે, પણ ગ્સ અંગ્રેજને પડે છે તે હિન્દીને પણ પડે છે કથાઓમા દેશકાળની મર્યાદાઓ જેમની તેમ છે, પણ ગ્સ અંગ્રેજને પડે છે તે હિન્દીને પણ પડે છે હાર્ડા સાધારણીકરણ કરતો નથી, એના પાત્રોનું જીવનપણ્ય, બનાવોની કાર્યકાળનું અનિવાર્યતા, ઉપગત એના જીવનદર્શનની ઉત્કટતા તથા ગભીરતાને લીધે દેશકાળની આપણી મર્યાદાઓ ઓળંગી જાય છે આ વ્યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપવું હોય તો આપો પણ એટલું સ્પષ્ટ રહેવું જોઈએ કે સર્જકને એ વ્યાપારને અનુભક્ષી કરશે ખાસ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી અનુભવની ઉત્કટતાએ સર્જકને અસ્વસ્થ એ વ્યાપારને અનુભક્ષી કરશે ખાસ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી અનુભવ યથાય શબ્દદેહ ન પામે ત્યાં નુષ્ટી તમાધાન ન થાય એવો ક્ષોભ કર્યો હશે, આકુલ કર્યો હશે, અનુભવ યથાય શબ્દદેહ ન પામે ત્યાં નુષ્ટી તમાધાન ન થાય એવો ક્ષોભ ઉપજાવ્યો હશે, અર્થાત્ સામાન્ય રીતે કહીએ છીએ તેમ સર્જકને ગ્રેગણા થઈ હશે, તે બાકીનું કામ

વિશિષ્ટતા જોતા વચન વ્યાપક છે પ્રશ્ન એ છે કે એકનો એક વિષય જુદા જુદા કવિને હોયે નવા અને તાત્કાલિક સ્વરૂપો કેમ બને છે ? ગમનાગમ્ય નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે — “દરેક કવિની રીતિ વિશિષ્ટ હોય છે માટે બ.” એનો અર્થ કે કા વ્યવસ્થામાં વિશિષ્ટતા નથી, અને વિશિષ્ટતા આવી જતી હોય — દેશકાળ પ્રસંગને નારણે કે ખીજા કંઈ કારણે — તે તે ટાળતી !

કવિની ખરી કૃતજ્ઞતા વિશિષ્ટ રીતિમાં નહિ પરંતુ સવેદનની લોકાલગતામાં છે આ સવેદન પૃથગ્ગનના અનુભવથી સૂક્ષ્મતામાં જુદુ પડે — ઉમાચકરના ‘સીમાડાના પથ્થર પર’માં છે તેમ, કિંના વિશાળતામાં જુદુ પડે — સુદન્મના ‘નજી પાગથી’માં છે તેમ આજ સુધી પૃથગ્ગનને બહુત હોતો તે વિષયને છતો, કાગણી જન્માવતો કવિ કરે સૌન્દર્ય નહોતુ જણાતું ત્યાં તે પ્રકાશિત કરે

Like a poet hidden
In the light of thought,
Singing hymns unbidden
Till the world is wrought
To sympathy with hopes
and fears it heeded not

કવિના સવેદનમાં વિશિષ્ટતા ના હોય તો જોનાના આ કથનનો અર્થ જ નથી તેનું હાઈ તો સાવ સગળ ઉત્સાહી કોયન, તને પખી નહિ, ભગત શબ્દ જ કહું તુ સદા અપ્રત્યક્ષ તેથી રહસ્યમય તુ છે આશા અને પ્રેમનું પ્રતીક ધન્ય પખી ! તને સામગ્રી માગ્યા નથી ફરી જાગે છે તારે માટે આ ભૂમિ જે યોગ્ય નીક હોય તો તે અમારે માટે પણ કવિન નક્કર મટી અદ્ભુત અસંસ્કારીય બની જાય છે

O blessed bird ! the earth we pace
Agun appears to be
An unsubstantial, fiery place
That is fit home for thee

કોયનને સાલજતા સાલજતા આ ભોમ રમખાનું બની ગઈ, રમતિની બહુઈ લકડીથી બાળપણ અને બૂઠાપણ એકાકાક થઈ ગયા એ વર્જનથીનો અનુભવ વર્જનથીનો જ અનુભવવિગેષ વાચક તેને કવિનાથી આત્મસાત્ કરે, તેને પચાની દે એવો કે કોયલ સાલજતા એને પણ વર્જનથીને જ સવેદન થાય. પણ એ નવીન સવેદન વર્જનથી વાચકના હૃદયને કાન્તારા આપેની કેળવણીનું જ પરિણામ ગણી શકાય

સમાન પ્રકારના પ્રેમ લોકગના રમણીય કાવ્ય ‘શાન્તિ’માં વિશિષ્ટતા રીતિમાં જ છે ? કવિ જલનભનિશાળ્યોત્પાદક શાન્તિમાતા કન્ધી, જોઈ, તેના મહેલ હૃદયમાં ગર્ભ જેમ વસતો, ગજગ સુધા વ્યાપતી અનુભવે છે

સુતિદ્ધ લગે વન્ધે રીણુ લપેતુ વિશ્વને,
ઉદર જનની તારુ એ તો ઉદાર, સદાશિવે
હૃદ મહી એ પાસુ આને સમાવ, અહો ધરી !
રગરમ સુધા વ્યાપે તારી, દયામય માવડી

સાધારણીકરણ

આ અનુભવ લાલે લગુ હો, પણ એની ચિત્ત ઉપર અસર એટલી મરળ છે કે જ્યાંજ્યાં અને રાગદ્વેષ કવિને - માણસના દીપ્ત મણ્ડલને - આવરો તો ખરા, પણ તે પૂર્વરૂપના - ઉ કટ કે ડખીલા, આમળાવિકળ કે અસ્વસ્થ કરનારા નહિ રહે

ઉરકુહરમા શાન્તિજ્યોતિ કદીકદી રાજગે,
નલજલ-નિશા-જ્યોત્સ્નાદેહા ન બાળ વિસાગે

આ કાવ્ય અગત સ્વરૂપનું જ છે જન, નલ, નિશા, જ્યોત્સ્ના વગેરેના યોગ તરફ પ્રતિભાવ કરીને વૈયક્તિક જ છે વિષય સનાતન, વળી રસિક નહીં એમ પણ નહીં, પરંતુ વિષયને કરીના ચિત્તે કરેલું સમર્પણ કવિનું આગણ છે એ વિશિષ્ટતા અનુભવની અને કાવ્યની ચમત્કારકતા પણ એ

કાવ્યમાનો અનુભવ સકુલ હોય છે, તેમા મરુ અને નરુને કરિચિત્ત જે અર્પે તેનો સકર હોય છે કવિચિત્તનું અર્પણ કવિએ કવિએ જુદું કેમ કે કવિએ કવિએ વ્યક્તિત્વ જુદું - સ્થળ, માળ, અનુભવ, ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનાદિની સપત્તિએ જુદું કવિએ કાવ્યમા વરુ નહિ પણ વરુને અગે થતો સ્વક્રીય સમય અનુભવ આપવાનો છે આ અનુભવ વ્યક્તિગત હોઈ વિશિષ્ટ જ હોવાનો

ત્યારે આ વિશિષ્ટ અનુભવને ઝીનવાને નારુ વાયક પાસે શી સામગ્રીની અપેક્ષા રહે છે ? મેં શરૂઆતમા કહ્યું છે કે યોડીક ક્ષણની સમાનતાની ભૂમિકા લેખક અને લાવકની આનરથક છે તે પ્રાપ્ત કરવાની બે શરત છે લાવકમા કલ્પના જોઈએ, અને લાવક લેખકના લાગણીતત્ત્વનું પોતાના લાગણીતત્ત્વ સાથે, કોઈ લાગણીઅનુભવ સાથે, કોઈ વાસના સાથે અનુસંધાન કરી શકતો હોવો જોઈએ પિતા તરીકે યા પુત્ર તરીકે પુત્રના કે પિતાના વિરહનું કિંના વિરહના કોઈપણ સ્વરૂપનું દુઃખ સહેજે અનુભવ્યું હશે તેની જ મનોભૂમિ માટે છે ઉકળ પશ્ચાત્તાપ અને વિરહના સકુલ અને વિશિષ્ટ અનુભવનું પૂજલાલનું કાવ્ય “સદ્ગત પિતાજીને શ્રદ્ધાજલિ” કોઈપણ નિમિત્તે કોઈપણ કારણે જગતવ્યવહારથી અજાણ પડી કોઈપણ વિષયમા તદાકાર થઈ જતો હરો, નક્કર વારતવિકતા ઝાળગી જતો હશે, તે વાયક વર્ણનરૂપની પેલી કોયલના ટહુકાર સાંભળતો, તેનું ઉદ્ભવસ્થાન બાળક જેમ શોધતો, બાળપણ અને વૃદ્ધવને ભેદી ધડીલર માન આત્મસ્થ થઈ ખવાખી દુનિયામા સરી જશે

લેખકનો અનુભવ વાયક પોતાનો કરે તે કલ્પના યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપવું હોય તો આપી શકાય, પણ મિનજરૂરી છે, કેમ કે વસ્તુતાએ એ કલ્પનાવ્યાપાર જ છે કલ્પના વ્યાપાર શબ્દપ્રયોગ સ્ફુટ છે. સાધારણીકરણ ભ્રામ્ય છે કેમ નહીં લેખકને પોતાનો અનુભવ રખેને ખીજે નહિ સમજે એવું નથી. એની દેશમળની મર્યાદાઓની બાદનાકી કરવાની હોય ! હાર્ડીની નવલ કથાઓમા દેશકાળની મર્યાદાઓ નથી. એની તેમ છે, પણ રસ અગ્રેજને પડે છે તે હિન્દીને પણ પડે છે હાર્ડી સાધારણીકરણ કરતો નથી, એના પાત્રોનું જન્મતપણ, બનાવોની કાયકાગણની અનિવાર્યતા, ઉપગત એના જીવનદર્શનની ઉત્કૃષ્ટતા તથા ગંભીરતાને આપો પણ એવું સ્પષ્ટ રહેલું જોઈએ કે સર્જકને એ વ્યાપારને અનુલક્ષી કરશે ખાસ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી અનુભવની ઉત્કૃષ્ટતાએ સર્જકને અસ્વસ્થ કર્યો હશે, આકુલ થયો હશે, અનુભવ યથાચ શબ્દદેહ નથી સર્જકને પ્રેરણા થઈ હશે, તો બાકીનું કામ ઉપજાવે હશે, અર્થાત્ સામાન્ય રીતે કહીએ છીએ તેમ

ભાવકને આધીન છે. કૃતિમાં અનુભવ બને તેટલો જીતયો છે કે નહિ એ સર્ગક જુએ; એની પ્રેરણા સાચી હશે તો શબ્દોમાં એ અનુભવનું બને તેટલું અનુકરણ કર્યા વિના એને જંપળ નહિ થશે. પણ એ વિષયમાં પોતાના અંતઃકરણની ઘટિત સિનાય સફળતા માપવાનો કોઈ ગજ તેની પાસે નથી.

હવે અનુભવની વિશિષ્ટતા અનુભવમાં જ અન્તર્ગત છે. પ્રાસંગિકતા, હંતઅહંત, પદાવલિ, ગુણો, રીતિ, રચનાપ્રક્રિયાનો કોઈપણ અંશ અનુભવને વિશિષ્ટતા અર્પી શકતો નથી. રચનાતંત્ર કૃતિમાંના અનુભવની વિશિષ્ટતાને પ્રગટ કરી શકે, પ્રકાશિત કરી શકે, બલકે એમ કરવું એ તેનું પ્રયોજન છે, પણ એ સ્વયં તેની વિશિષ્ટતા નથી. રચનાતંત્ર અનુભવવિશેષને મૂર્ત કરવાનું સાધન છે અને તેથી એ અનુભવવિશેષનો સફળ, અસફળ, કે નિષ્ફળ અવરહેદ બને છે. રસનો વિષય અનુભવવિશેષ છે તે સિદ્ધાંતને પદ્ધતિ કે રીતિની અવરહેદકતાના સ્વીકારથી કશી બાધા નડતી નથી. અનુભવની વિશિષ્ટતા જ કાવ્યને સાચી વિશિષ્ટતા અર્પી શકે છે, રચનાતંત્ર કે તેનું કોઈ અંગ નહિ.

રામનારાયણભાઈએ કાવ્યમાં પદ્ધતિ અને રીતિને ખૂબ મહત્ત્વ આપી રચનાપ્રક્રિયા જ જાણે કાવ્યનો આત્મા હોય એમ લખ્યું છે. તેમનાં અને પ્રો. ઠાકોરનાં વિવેચનોની અસર આધુનિક કવિતાના રચનાતંત્ર ઉપર વિશેષ પડી છે તે, તથા આધુનિક કવિના લાગણીમય કરતાં લાગણીરૂપ સમજણ બની છે તે હકીકત પણ તેમના સિદ્ધાંતની થોડી સૂચક છે. હવે રચનાપ્રક્રિયામાં માત્ર રીતિ જ લઈએ, આલંકારિકા રીતિ કહે છે તે, તો રામનારાયણનો મત વામનની ઘણી જ નજીક જતો રહે છે. વામન કાવ્યનો આત્મા રીતિમાં જુએ છે. રીતિ એટલે વિશિષ્ટ પદરચના, એકસ ગુણોવાળાં પદોની સંઘટના, યોજના. શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્યનું શરીર, અને રીતિ તે કાવ્યનો આત્મા. કાવ્યનો આત્મા, રીતિનો આધાર એજન્સ માધુર્ય પ્રસાદ એ વર્ગગુણો ઉપર, અને એ ગુણો વગર કૃતિને વૈશિષ્ટ્ય નથી આવતું—આ અર્થનાં વામનનાં વચનમાં અને રામનારાયણનાં વચનમાં ઝાઝા ફેર નથી. ફેર હોય તો આટલો જ કે વામનનું ધ્યાન નિરૂપણતંત્રના એક અંગ ઉપર મથ્યું છે ત્યારે રામનારાયણ સમગ્ર રચનાપ્રક્રિયા ઉપર નજર રાખે છે. પણ બન્ને અનુભવવિશેષને બદલે નિરૂપણપદ્ધતિમાં વૈશિષ્ટ્ય શોધે છે. આથી આનંદવર્ધન અને અભિનવગુપ્તે વામનનો જે વિરોધ કર્યો છે તે રચનાપ્રક્રિયામાં વિશિષ્ટતા બેતા સર્વ સિદ્ધાંતને લાસ પડે એમ માનું પું. રીતિલક્ષણ-વિધાયિનામ્ દિ કાવ્યતત્ત્વમ્ પતદ્ અસ્ફુટતયા મનાક્ સ્ફુરિતમ્ બ્વાસીત્. (ધન્યાલોક ૭-૫૨) રામનારાયણ આવિષ્કરણપદ્ધતિને કાવ્યતત્ત્વ કહેના નથી તેથી ફેર પડતો નથી, કેમ કે લાગણીમય સમયે કાવ્યતત્ત્વ કહેવા છતાં તેનાથી કાવ્યમાં વૈશિષ્ટ્ય આવે છે એમ તે કહેના નથી. એમનું લાગણીમય સ્વ તો કાવ્યનું સામાન્ય છે.

સર્વ રચનાતંત્રની રસપરના દોની બેઈએ એમ કહેવાથી પણ આપણે અર્થ પૂરો કરતો નથી. કેમ કે રસનો સિદ્ધાંત, એનું ખૂબ મત્ત્વ સ્વીકાર્યા છતાં કહેવું બેઈએ, સર્ગક કરતાં ભાવકને વધુ અનુલક્ષે છે. ભાવકમાં સુમ રહેલી લાગણીઓ કેવું રચનાતંત્ર જગાડે એની ચર્ચામાં સવાદ ગૂંથાયેલો રહે છે. કાવ્યનું તત્ત્વ છે સર્ગકનો વિશિષ્ટ સંવિત્વલ્કી અનુભવ, જેને પ્રણય, જેને પ્રેમ, જેને મૂર્ત કરવા સર્વ આવિષ્કરણપ્રક્રિયા દોવી બેઈએ! સર્ગકનો સંવિત્વલ્કી કદવનાએ અખંડરૂપે ધારણ કરેલો અનુભવ, રસસિદ્ધાંતમાં પણ ઓછુ રચના પ્રાપ્ત કરી દે છે. રસસિદ્ધાંતના એકાન્તિક સ્વીકાર અને અનુસરણથી સંપૂર્ણ નાટ્યમાં ઝીલા પડી ગયા અને પ્રજ્ઞાલિહાસના આવી એમ કહેવું જોઈ નથી.

આધુનિક સંવિત્સક્ષી કાવ્યોને સસિદાન્તની કસોટીએ ચક્રાવર્તમાં બેઠાપણું આવે છે એ પણ એ સિદ્ધાન્તમાં વૈયક્તિક અનુભવનું ગૌણ મહત્ત્વ સૂચવે છે. ગમણભાઈ એ પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થયા હતા અને સસિદાન્તના વિનિયોગનો આગ્રહ સેવીશું તો આપણા કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યોમાં કોઈ ખાસ રસ જડશે નહિ પછી શાન્ત રસ નિષ્પન્ન થયો, નિષ્પન્ન થયો, કહી મન મનાનીએ તો જુદી વાત

અનુભવવૈશિષ્ટ્ય અને એક વસ્તુ અને સમગ્રય છે તેમ સ્પષ્ટ કરુ છું. આપણે કેટલીક લાગણીઓ અસ્પષ્ટરૂપે અનુભવીએ છીએ ક્રોધ, પ્રેમ, વિગ્ધ આદિથી અસ્વસ્થતા આપણે અનુભવીએ, પણ અસ્વસ્થતાનું સ્વરૂપ બરાબર પિછાણી શકતા નથી. હવે એનું સ્વરૂપ બરાબર પિછાણીએ તો લાગણીનો અનુભવ એનો એ રહે છે એમ આપણે નહિ કહી શકીએ સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાથી લાગણીના અનુભવનું સ્વરૂપ બદલાય છે, અર્થાત્ વિશિષ્ટ થાય છે એટલે કવિના વખાણ કરીએ કે આવું બરાબર અમને થતું હતું પણ તેને વાણી તે આપી, સારે તેના વચનમાં એક ભત્તને ઉપચાર જ છે વાર્તાવમાં ઉત્કટતા કે મનનને અભાવે આપણી લાગણી એટલી વિશિષ્ટ જ થઈ નહોતી “સદ્ગત પિતાને શ્રદ્ધાજલિ”માં પૂજાલાલ કહે છે

સેવનીયતણી સેવા, પૂજા સપૂજનીયની
હતા સારે કરી ના, રે સોનાની પળ વેડકી !

હવે બ્યારે હયાતી ના પિતાયે પ્રાણ કદતો,
સ્મૃતિએ જાલરી આવે વાત્સલ્યપ્રતિભાતણી.

ભાવે અભાવ ને ભાવ અભાવે માનવો લહે,
એ અનુભૂતિનો અગ્નિ લહે તો મુજને હહે

આ પદિતઓના ગુણદર્શનમાં પ્રો ઠાકોર કહે છે “પિતાના મૃત્યુ સમયે કેટલા પુત્રો આવા પશ્ચાત્તાપથી મુકત હોઈ શકે ? અને છતાં એ પુત્રોમાં એવા કેટલા તો થોડા, જેમને ઉત્કટ જ્ઞાન કવિની વાણીની ચિન્તગારી વિના પ્રકટે ?” બરાબર છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે પૃથગ્જને કાવ્ય વાચતા પહેલાં અનુભવેલા પશ્ચાત્તાપ કવિએ અનુભવેલા પશ્ચાત્તાપની સમાન કોટિનો હતો પૂજાલાલની વાણીમાં ચિન્તગારી છે, કારણ કે તેમના પશ્ચાત્તાપમાં ઉત્કટતા છે અને તેના જ્ઞાન અને ચિન્તનથી તેણે ચિત્તમાં વિશિષ્ટ રૂપ લીધું છે. પશ્ચાત્તાપનું વિશિષ્ટ રૂપ જ કાવ્યમાં પ્રગટ થાય છે અગ્રેજીમાં આ પ્રકારના પિતૃતર્પણના કાવ્યો જાણીતા નથી તે હકીકત આ વિષયમાં પ્રમુખીય સરકાર કેટલી નિર્ણાયક તે સૂચવે છે, અને આ જ વિષયનું નાનાલાલનું કાવ્ય પૂજાલાલથી જુદું પડતું હોઈ વૈયક્તિક સરકાર અને ચિંતન અનુભવને વિશેષતા અર્પવામાં કેટલા નિર્ણાયક બને છે તે સ્પષ્ટ કરે છે પૂજાલાલની દૃષ્ટિ વિધિની વક્રતા પર ફરે છે અને જીવના કલેશ અને નિર્વેદમાં પરિણમે છે —

બળતી આગ એ રૂહેઓ પશ્ચાત્તાપતણી ઉરે
પાપની જડતા મારી સત્તાપે કે મળે, ટળે.

નાનાલાલ શમ પ્રાપ્ત કરી શકે છે વળી, ઠાકોર કહે છે તેમ, એમના ઉદ્વેગ અને શમમાં જમાનાના મંથન અને શમ વચ્ચે છે “સુધારા અને દેશોદ્ધારને નામે સરકૃતિના પરપરાપ્રાપ્ત

નાતનની સાક્ષી તોડી નાખીને અનાર્થતામા અને ક્રાન્તિમા ઝપલાવના પાંચમોઢિન ૪માનાનુ પોતાના વચક પૂરંગ અને વડીલ આર્ય જમાનાઓની આગળ એ (કાન્ય) નિખાલત પ્રાપ્તિ છે—

ગયો એ મુગ મનીતો, ઝઝાવતો મથા બધા.
આપના મૃત્યુએ તાન, આછા નીગ છીડા કીધા
પાપની મોઢની પેળે, મ તોયે મોઢ પામના
પુગણી ને પુણ્યની આર્યોની એજ આર્જના
જન્મની વેળ ને આપે સચીતી મુગ અતરે,
નિખાલ્યો આર્યતાએ તે, ને બધા પો પ્રભુવર

બંને કાન્યોમા પદ્ધતાપનો અનુભવ લિન બિન ને વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે એકમા એ વિશાગ પગમા પચાઈ જમાનાના સનાપ અને પછી પ્રાપ્ત કરેલ સમસાક્ષના નગી લે છે, બીજામા તે કેવળ ધગણ અને આત્મલક્ષી ગણે છે, બંનેની વિશિષ્ટતા નિર્ગળ છે, અને તે ત્રિજોના અનુભવમા અતર્જત છે, મળ્યોના અત્તાતતમા નહીં

આપણે કહીએ કે કંપનાયી (ચિત્તની ખાત શક્તિ Integration થી) અપ્રલક્ષ વસ્તુ-રિયતિ પ્રલક્ષ, અને અન્યનો અનુભવ ગંડીન કરી શકીએ છીએ અન્યનો અનુભવ વ્યક્તીય કરી શકીએ છીએ એટલે શું ? જેમ માં વૈયક્તિક સુખ અ તે માત્ર ત્વરીય અનુભવ છે તેમ, પૂગ અર્થમા, પારકુ સુખ અ માટે થાય ? પારકુ દુખ પૂગ અર્થમા મારુ થયુ હોય તો કરુણ હૃતિનુ આકર્ષણ હોય જ નહીં સાચોસાચ દુખનુ સામેલુ કરવા કોઈ જન નહીં અગ્નવીચન્દ્ર કે જ્યન્ત જેવાનો ઉદાત્ત અનુભવ હોન તો મીક, એવો અનુભવ ખરેખર પૂરુપતો મારા જ છે એની મતિ થાય, પણ સાહિત્યના વાચનમા તો ખબરો અને ધૂતનો અનુભવ પણ પોતાનો થાય છે, પુગ્ય ઓનો અનુભવ પોતાનો કરે છે, જો પુરુપનો સગ્ગવીચન્દ્ર, શંગથ, શુમાન, શુચુદ્રી, કુન્દમ, કુમુદ, એ બધાની ભિન્ન ભિન્ન હૃતિઓમા હુ તદાકાર થતો લાડુ, પણ તદાકારતા મપૂર્ણ હોય તો શગથના પાપાયચ્છત્રી કલેશ ને ચિન્ના કે હુદ્ધિધનના છવનના કોઈ કોઈ પ્રમથથી લગ્ન બેપળે, મુખાનુભવને સ્થાને બીજી લાગણીઓનો અનુભવ થાય વળી કુમુદ, કુન્દમ, શુમાન, શુચુદ્રી આદિના અનુભવ તો પૂર્ણપણે પુરુપને અશક્ય જ હવે કશુ જ તાદા મ્થ ના હોય તો દુખ્યન્ત ચક્રન્તલાની ગતિ તે તેમની રતિ, તેમા નામચરુમા બેરેલા મીમનલાલ કે હોયકે પથા 'ચાક્રન્તલ' વચિના ચક્રલાલને શી નિત્યમત ? એને તાદામ્થ છે ખરું, પણ અમુક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનુ, કોઈ વિતક્ષલ પ્રકારનુ છે એમ સ્વીકારુ પડે

આ વિનયનુ તાત્પર્યતા, જેના ઉપર રસાગ્રાદનો આધાર છે તેને સ્ફુટ કરના સારુ ભદ્ર નાયક સાધાણીમરણનો નિદાન્ત નૂ કર્યો, અલિનવચુપે એને સમારી મીકાર્યો ભદ્ર નાયક પ્રમાણે, સન્દના નયુ વ્યાપારમા, અમિધા ઉપરાત મારના અને મોગ છે સાધાણીમરણ એ ભાવનાનો વ્યાપાર છે, અને લોગ્યાપારથી વ્યાપવાદ થાય છે* સાધાણીમરણ્યાપારથી

* અમિધાયકવ વાચ્યવિવિધમ્, માનકત્વમ્ રજાદિરપયમ્, મોમત્વ સહદયવિવિધમ્ ।

તત્ત્વેનદ્વાવકત્વ નામ યત્ કાવ્યસ્ય ત્દ્વિમાવાદિના સાધારણવાપાદન નામ । માવિતે ચ રણ તસ્ય મોગ । યોગુમવસ્થરણપ્રત્યપતિઓ વિગ્મય એવ હૃતિવિસ્તારવિકાસનામા રાજસનોર્વૈવિન્યાનુવિદ સરવનયનિજચિ સ્વમાવનિહૃતિદ્રવ્યધાન્તિત્ત્વ ન્થ પરવ્યાસ્વાદમચિવ ।

(૧૫૫ શોકમા અલિનવચુપેતની વ્યાખ્યામાથી પૃ ૬૮)

સાધારણીકરણ

દુષ્યન્ત જેવી વ્યક્તિમાં જે રતિ વગેરે ભાવ ઉદ્ભવે તે વ્યક્તિગત સંગંધ છોડી દે છે. નાટક વાંચનાર કે જોનારને આ રતિ આદિ ભાવ દુષ્યન્તનો છે એવી ખુદ્ધિ રહેતી નથી; એ ભાવ પ્રેક્ષકનો પોતાનો છે એવી ખુદ્ધિ પણ હોતી નથી; એ ભાવ કોઈનો નથી એવા નકારી નિશ્ચય પણ તેમાં નથી. ભાવના-વ્યાપારથી એ ભાવ તેના સર્વસાધારણ દામ્પત્યપ્રેમ, ઔપરુપપ્રણયના સ્વરૂપમાં અનુભવાય છે. एक ने परिमित ज्ञातानी भर्षादाओ वायक के प्रेक्षक ओणंगी ज्ञय છે. વેદાન્તની પરિભાષામાં વાત કરીએ તો જ્ઞાતાત્રેયનો ભેદ ઓગળી જાય; સત્ત્વગુણના ઉદ્વેગથી અંતઃકરણના રજોગુણ અને તમોગુણ દ્વાર્ષિ આત્માનો આનંદગુણ પ્રગટે અને વિગલિનવેદાન્તર આનન્દાનુભવ થાય.

અભિનવગુણ આ ભટ્ટ નાયકની ભાવનાવૃત્તિનો વ્યંજનાવૃત્તિમાં સમાવેશ કરી દે છે. શબ્દ અને તે વડે જન્ય થતી લાગણી વચ્ચે પ્રકાશક અને પ્રકાશ્યનો સંગંધ છે. શબ્દની વ્યંજનાવૃત્તિના વ્યાપારથી સામાજિકતા અંતઃકરણમાં જે સૂક્ષ્મ વાસનાઓ છે તે જન્ય થાય છે. અને તે જ રસાસ્વાદ છે. આ અંતઃકરણના વિકારને જગાડવામાં વ્યંજનાવૃત્તિનો જે વ્યાપાર પ્રવર્તે તે સાધારણીકરણ.

ખીજી રીતે પણ આ સ્ફુટ કરી શકાય. રસાસ્વાદનો આધાર સ્થાયિભાવ છે, વાસના છે, અને વાસનાનું સ્વરૂપ સામાન્ય, સાધારણ છે. દરેક વાસનાનું સ્વરૂપ સ્વભાવતઃ જ સાધારણ હોય છે, આત્મરક્ષણની વાસના, દાખલા તરીકે, વિશિષ્ટ પ્રસંગે પ્રગટ થાય; પણ જાતે તો સામાન્ય સ્વરૂપની છે. કદાપિ તેની આસપાસ ખીજા મનોવિકારોનું જૂથ વળગી નવો સ્થાયિભાવ પણ થાય છે, પણ તેનું રૂપ પણ સાધારણ જ હોય છે. દેશસંકિતનો મનોભાવ આત્મરક્ષણ, વાત્સલ્ય, ભક્તિ વગેરે વાસનાઓનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે, પણ દેશસંકિતનો મનોભાવ સ્વતઃ. અવિશિષ્ટ વર્ણના વાદળ જેવી વૃત્તિ છે, જે અનેક પ્રસંગે અનેક પરિસ્થિતિમાં પ્રગટ થાય અને પ્રસંગ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે. વસ્તુ જાતે જ સાધારણ સ્વરૂપની અને તેને જન્ય કર્યા વિના રસાસ્વાદ થાય નહીં, તો ભાવ પ્રેક્ષકથી બાહ્ય કોઈ વસ્તુ કે વસ્તુ સંઘાતથી ઉત્પન્ન થતી લાગણીવૃત્તિનો કોઈ અવિશિષ્ટ સાધારણ અંશ વાસનાને જન્ય કરે છે. એટલે કે કોઈ ખનાવ, પ્રસંગ વા પરિસ્થિતિનું ભાન અને સ્થાયિભાવની જન્યતા એ બે સ્થિતિ વચ્ચે સાધારણીકરણનો વ્યાપાર સ્વીકારવો પડે છે.

હવે સમજી શકાશે કે સાધારણીકરણમાં કશું લેખકે કે ભાવકે સિદ્ધ કરવાનું નથી. એ તો સિદ્ધ જ છે, ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમ જેમ. શબ્દની શક્તિ સ્વીકારો, કોઈ પ્રસંગ જેમાં તમે વ્યક્તિ તરીકે તટસ્થ હો છતાં તટસ્થ ન હો તેમ તમારામાં ભાવ જન્ય કરી શકે એ હકીકત સ્વીકારો, એટલે તમે સાધારણીકરણનો નિયમ સ્વીકારો જ છો. શબ્દની શક્તિમાં કિંવા તટસ્થની (વિભાવન, અનુભાવન રૂપની) સંવેદનશક્તિમાં એ અંતર્ગત છે.

વ્યંજના કે ભાવનાની ચર્ચામાં કોઈ સ્થળે કથિત, સચિત કે વિવક્ષિત નથી કે સાહિત્યસર્જકે તેની કૃતિના ઉપાદાનનું સાધારણીકરણ કરવાનું છે. ભાવના-વ્યાપારથી કે વિભાવનારૂપ સંવેદનશક્તિ દ્વારા પાત્ર પરિસ્થિતિ આદિ કતાંએ આલેખ્યા હોય તેનું સાધારણીકરણ થાય છે જ. એ રસાસ્વાદનો નિયમ છે, સર્જકને આદેશ નથી. વિમાઘાદિસાધારણીકરણાત્મના માવકત્વવ્યાપારેણ માવ્યમાનઃ સ્થાયી...મોગેન મુજ્યતે મગ્નટની એ કે આ વ્યાખ્યામાં—સંવચ્ચવિશેષસ્વીકારપરિહારનિયમા-નધ્યવસાયાત્ સાધારણ્યેન પ્રતીતરમિવ્યક્તઃ ભટ્ટ નાયકને કે અભિનવગુણને સમજાવતાં ક્યાં બે એમ

મૂલ્યનું નથી કે સર્જકે વિભાવાદિનું સાધારણીકરણ કરવાનું છે. તો પછી એવો દુકમ ફરમાવવાની વાત જ થી? અલૌકિક રીતે વ્યવહારતાં દેવ-દેવીઓ અને અદ્ભુત પરાક્રમ કરતા મહાપુરુષો જે સાહિત્યમાં ઠેર ઠેર હોય તેના વ્યાખ્યાકારો ને વિવેચકો એવો વિધિ થું સમજી કરી શકે ?

હું તો સાહિત્યના રસારવાદ અને જીવનના જનાવમાં તટસ્થના આસ્વાદમાં ભિન્નતા જોતો નથી. કર્ણઅશ્વત્થામાની નાટ્યનકારમાં અને હીરાભાઈ અને માણિક્યેંદની ફળિયાની દરયત્રાવ્ય તકરારમાં - ખીન્ન પ્રસંગમાં પણ હું તટસ્થ હોઈ તો - માણિક્યેંદ મારો શત્રુ, સગો કે મિત્ર ન હોય, અને તેમની તકરારમાં વિમર્શામક (Contemplative) દૃષ્ટિ શખી શકું, તો મને એમાં રસ પડે. એ તકરારમાં વ્યવસ્થા ના હોય અને નિર્વહણ ના હોય તો રસની ઉત્કટતા અને ચમકારતા ઓછી હાથે એ ખરું, પણ આસ્વાદ, છે તેટલો, તત્ત્વતઃ એ જ છે. અહીં વ્યાવહારિક જીવનમાં પાત્ર, પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિઓ બધી વિશિષ્ટ હોય છે; એમાં તો કોઈને કશું સાધારણીકરણ જોઈ શકવાનું હોય જ નહીં; તથાપિ વિમર્શકની આગળ જે સામગ્રી ઉપસ્થિત થઈ તે સાધારણીકૃત થઈને લાગણી જગાડે છે. કોઈ પણ વ્યાપારથી, પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચેના કોઈ પણ તાત્ત્વિક સંબંધથી, વિમર્શકનું ચિત્ત પ્રસંગ સાથે અનુકૂળ, અનુબદ્ધ થાય છે, અનુભાવનાત્મક થાય છે. એ વ્યાપારને ભાવના કે વિભાવના કહી શકે, અને એ ભાવન અને વિભાવનમાં ઉપાદાનનું સાધારણીકરણ અંતર્ગત છે એમ સ્વીકારી શકે.

તાત્પર્ય કે સાધારણીકરણના સિદ્ધાન્તથી સર્જકને વિભાવાદિની પમંહગીમાં કે સર્જનની અપરિમેય સ્વનંતતામાં કશી મર્યાદા આવતી નથી, કશી મર્યાદા આવતી નથી.

રસવૃત્તિની સ્વતંત્રતા

તમે નહારા કે અશ્લીલ ચિત્રોથી સંબંધ થાઓ છો ? હા. તમે અશ્લીલ ચિત્રો ખરીદો કે કોઈને ખરીદવાનું કહો ? ના. સારે તમે કલાકારને અચૂક જ પ્રકારનાં ચિત્રો દોરવાનું કહો ખરા ? ના. તે મારો ધર્મ નથી. લેખકે શાનું વર્ણન કરવું, ચિત્રકારે શું દોરવું તે હું તેની નિષ્ઠા પર છોડી દઉં છું. રસવૃત્તિ એ સ્વતંત્ર વૃત્તિ છે એમ હું માનું છું એને બંધનમાં રાખવાથી એ પવિત્ર થવાની નથી. શુભાશુભદષ્ટિ જડ થઈ જાય - વ્યક્તિની કે પ્રજાની - સારે આ રસવૃત્તિ સ્વતંત્ર હશે તો શુભાશુભદષ્ટિ જીવતી થશે. રસવૃત્તિ સ્વતંત્ર હશે તો યુગે યુગે યુગધર્મ શીખવશે.

આપણને સામાન્ય વ્યવહારમાં સારું શું ને નરમું શું, લાલકારક ને બિનલાલકારક શું એ દષ્ટિથી વિચારવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે રસવૃત્તિને સ્વતંત્ર રૂપમાં લાગ્યે જ જોઈએ અને જોઈએ તો ખમી શકતા નથી. મોટા કુટુંબોમાં, હરેક સામાજિક મંડળમાં કોઈ ને કોઈ ગંગારામ ગાગડુ હોય છે તેને સૌની પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થ દેખાય છે. તે સારી વસ્તુને નરસી જ જુએ છે. તે દરેકની મશ્કરી કરી શકે છે, માત્ર પોતાની કવચિત જ ખમી શકે છે. તે સર્વજ્ઞ છે. તે બહુગર છે : ખીજમાંથી ઝાડ બનાવે છે; કાઢવ ના હોય ત્યાં પાપનો ને સ્વાર્થનો દરિયો જુએ છે તે પ્રેમમાં વાસના જ, મૈત્રીમાં સમ્બંધવૃત્તિ જ, દેશભક્તિમાં મહત્વાકાંક્ષા જ જોઈ શકે છે આપણા સૌમાં ગાગડુપણ અત્પાશે છે મારામાં તો છે જ. પણ કોઈના સ્વભાવનો જ્યારે તે મુખ્ય ન જ બની જાય ત્યારે તેને આપણે ગંગારામ ગાગડુ કહી શકીએ.

અમારા મંડળમાં એક ગંગારામ હતા તે લાડકમકરને રોજ ચીઢવે. દક્ષણી વિરુદ્ધ તેમને સારે મઠ. ખીડીઓ પીતા જાય અને ગમે તે વિષયથી દક્ષણીઓ પર ઊતરી પડે દક્ષણીઓ વિરુદ્ધ એવી ચપળતાથી વાત કરતા કે ધરાયે ખોટા હોય તો પણ રસ પડે અને કોઈ માથુસ માટે આપણને ખાસ મમતા ના હોય ને તેની વિરુદ્ધ જરા રસથી બોલાવું હોય તો આપણને રસ પડે છે વાત કોઈ વખત મમતા ના હોય ને તેની વિરુદ્ધ જરા રસથી બોલાવું હોય તો આપણને રસ પડે છે વાત કોઈ વખત વધી પડતી અને ખીડીઓના ધુમાડા નીકળતા જાય અને ટિળક અને કેળકર પણ સપાટામાં આવી જાય. “અરે, જુઓ તો ખરા, આ ઋગ્વેદને લાખ વરસનો જૂનો કલો એટલે આખું મહારાષ્ટ્ર ગાંડુ થયું: ટિલ્લક મ્હજે કાયા ! પંડિતચેષ્ટ ! વ્યાસ ભગવાનનો જ અવતાર. અરે હું કહું છું કે મારો કોટ એક હજાર વર્ષ જૂનો છે. તમે મને સ્કોલર ગણાશો ? ” લાડકમકર તો જોડો કઠોડવાની તૈયારી કરતા હતા. યુદ્ધ થતું તો અટક્યું પણ લાડકમકર અમને પછીથી માફ ન કરી શક્યા તે ના જ કરી શક્યા

“આમ મંડળમાં કોઈ ગમે તેમ બોલે તેને તમે વારો નહીં, એમ ? તમે દક્ષણીઓ માટે આવે મત ધરાવો છો ? મિ રામનરેશ, ટિળક પંડિત પણ નહોતા એમ તમે કહો છો ? ”

“ના રે, ઋગ્વેદના આધુનિક પંડિતોમાં તેમનું સ્થાન મોખરે છે.”

“સારે તમને એમ લાગતા શું થાય છે ? ”

“ તમે શુ કામ અકળાઓ છો ? ગગારામ બ્યારે વાતે ચો છે સારે બહુ મઝા આવે છે ”

“ કાઈને બોલે મઝા ! કાઈની સાગણી દુલાવીને મઝા ! બોલ્યા, ‘મઝા આવે છે’ ! ”

અનંત નિર્લેખ ગ્રન્થકૃતિ આ ઉદાહરણ છે સ્વતંત્ર નિર્લેખ ગ્રન્થકૃતિ છે તેનો આ પુરાવો છે ભક્તમંત્રુ કહેવું વ્યાખ્યાન દુરુ, એ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિનો ગમનગમે ધનકાર પશુ નહોતો કર્યો, પશુ પેલા અન્ય વખતે તો ગ્રન્થકૃતિ નિર્લેખ પામી ચિત્તની આ મૌલિક વૃત્તિ છે શુભાશુભના જ્ઞાન માટે છેવટનો આધાર આ ગુણની પ્રવૃત્તિને ગદ્યા ભિવાધ છૂટકો નથી કેમકે એ પશુ મૌલિક વૃત્તિ છે એની મૌલિક ગ્રન્થકૃતિ છે પ્રકટ કે અપ્રકટ રૂપે તે સર્વમા દાંધ છે

ધર્મ નગધી, નીતિ સગધી, કળા સગધી કાઈ પશુ સમગ્ર વિચારણામાં ભાવનાવાદી જ આપણે થવું પડે કલાની વિચારણામાં ભાવનાવાદી થવું એટલે શુ ? ધર્મની વિચારણામાં ભાવનાવાદી થવું તેવું જ સત્ત્વમસિ, તુ ક્ષલ છે, તુ ઈશ્વર છે, તુ દેવ છે, તારામાં દેવી અશ છે, એ ભાવના ઉપર ધર્મનું ચયુગ છે અર્થાત્ દર્શને દિવનોમાં એક દિવન, દર્શન ક્ષણોમાં એક ક્ષણ પશુ તુ જ્ઞાનવર મટી રિશ્વના વિશાળ જીવન નાવે તાદાત્મ્ય અનુભવી શકે, તો તુ દેવ છે દેવ થવું એ પશુ તારા સ્વભાવમાં છે એક ક્ષણના શુદ્ધ દિવ્ય અનુભવ ઉપર ધર્મનું મહાશ્વ છે, દર્શન દિવનોના જ્ઞાનવર તરીકેના અનુભવ ઉપર નહીં તેની જ રીતે વાતનામાનવી અલિપ્ત રહીને એક ક્ષણ પશુ સૌન્દર્યનો અનુભવ તુ કરી શકે, તો સૌન્દર્યનું અને કલાનું આશુ સાચ એ ક્ષણના અનુભવ ઉપર કરવું ધરે, નહિ કે ચિત્રપટ જેવા માનવીની દેખાતી વિવરણા ઉપર

જીવનમય એ ચાર દૂ આપ જેવું નગ્ન નથી તે સકુલ છે ઉત્તમોત્તમ માનવીઓની દૃષ્ટિએ તેના અનેક, અગ્રણિત પાસા, બુધિઓ, ચો દેખાય છે કવિના કે કલાના સસની મામે, ભાવમત્ત સામે વૈજ્ઞાનિક મત્ત કે વાસ્તવિક તત્ત ધનવાની દેશન ચાલે છે, પશુ તે દુષ્ટ છે વાસ્તવિક કવિનાને નામે જે મત્રપતી ચાલે છે તે પશુ ભાવતત્તની જ કવિના છે, ભાવતત્ત્ય લેખે જ કવિના નામને લાગે છે આને કવિનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે, કવિના વનારે સાચી કે બોલી જોગી ધર્મ નથી મેંધવુબ્ધવુ વૈજ્ઞાનિક કાગ્યુ નવમા પછી પશુ My heart leaps up when I behold a rainbow in the sky એ સાવ સાચો અનુભવ દોર્ષ શકે અને તમે મેંધવુબ્ધવુ નેઈ કઈ જ સાગણી અનુભવના ના દો તો તમારામાં કઈ ગાનવાની ખામી છે એમ સમજવું નેઈએ

“ ન કોકિલ, મૂરુ, ચાનક, ચોકા એકે નહીં
લઠુ અમ વળે કરેલ મન કલ્પના ધારવું
નહીં વિદ્યુત્કણિ -મ, કવનાદ સોખ્યે ભરી
વિમુખ નિન માણુની પગમ પ્રાણુકિ લાસને’

આ વાસ્તવિક છે ? આ વૈજ્ઞાનિક દર્શન છે ? પખીજીવનના સંદેશ પશુ પચિયત્તગાને અગર દમે કે આ અર્ધગત્ત છે પશુ કવિના તરીકે ભાવગત્તધી પશુ સ્વ છે, કેમકે નવુબ્ધના જીવનમાં કસદ દુષ વચ્ચે નેઈ પ્રાણીજીવનમાં, કુદરતમાં એક વ્યાપક તત્ત તરીકે વેગ નેઈવું ઉપર કવિની નગ્ન મરે એ જાનવા જોત છે એ નીતે મનિયા અનુભવનો આપણે ગવીમાર કરીએ છીએ અને તેમાંથી

રસવૃત્તિની સ્વતંત્રતા

આનંદ પણ મેળવી શકીએ છીએ. " And how often in literature do we not accept moral or religious conditions which we would never think of accepting in real life ? We accept them simply as experiences "

(ABERCROMBIE)

રસવૃત્તિ તો પવનપાવડી છે; ઔદાર્યની ચાવી છે; તે સ્વતંત્ર છે. તે સ્વતંત્ર ના હોય તો સુન્દરમ્તો સાચો - પણ મને અવાસ્તવિક સમજતો પૂર્વેકત કવિતામાનો અતુલ્ય હું સ્વીકારી શકું નહીં. એમાં મને રસ જ ના પડે. એની સ્વતંત્રતામાં જ માનવીની આશા છે, આજકાલની કે સૈકા બે સૈકાની નહીં, પણ ફોસિઝમ ને મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ વહી ગયા પછીના નવમાનવના અવનારની આશા છે. શુદ્ધિને કંઈપણ શક્ય નથી, શક્ય હોય તો તેમ કરવું તે આપઘાત સમાન છે. રસવૃત્તિને કંઈપણ શક્ય નથી, તેમ કરવું એ પણ એક પ્રકારનો આપઘાત છે રસવૃત્તિના ધર્મો (Functions) અને નિયમો (Laws) શોધવા મનોમય કોશની પાર જરૂં પડશે; સકલ્પ (Will) અને શુદ્ધિ (Intelligence)ના ક્ષેત્રમાં તે જડે એમ લાગતું નથી.

“તમે શું કામ અકળાઓ છો ? ગગાગમ બધાને જાતે ચટ્ટે છે ત્હારે બહુ મજા આવે છે”

“કોઈને ભોગે મજા ! કોઈની લાગણી દુલાવીને મજા ! બોલ્યા, ‘મજા આવે છે’ !”

સ્વતંત્ર નિર્લેશ રસજ્ઞાન આ ઉદાહરણ છે. સ્વતંત્ર નિર્લેશ રસજ્ઞાન છે તેનો આ પુરાવો છે. ભક્તમકરનું કહેવું વ્યાજબી હતું, એ વ્યાજબીપણાનો ગમન એ ઇનકાર પણ નહોતો કર્યો, પણ પેલા પ્રમથ વખતે તો રસજ્ઞાન વિનય પામી ચિત્તની આ મૌલિક વૃત્તિ છે. સુભાશુભના જ્ઞાન માટે છેવટનો આધાર અતઃકરુણી પ્રવૃત્તિને ગણ્યા સિવાય જીટકો નથી કેમકે એ પણ મૌલિક વૃત્તિ છે એવી મૌલિક રસજ્ઞાન છે પ્રકટ કે અપ્રકટ રૂપે તે સર્વમા હોય છે.

ધર્મ અમધી, નીતિ સમધી, કળા તમધી કોઈ પણ સમય નિયામણામાં ભાનનાવાદી જ આપણે થઈ પડે એ કલાની વિચારણામાં ભાનનાવાદી થઈ એટલે શું ? ધર્મની વિચારણામાં ભાનનાવાદી થઈ તેનું જ સત્ત્વમસિ, તું બ્રહ્મ છે, તું ઈશ્વર છે, તું દેવ છે, તારામાં દેવી અશ છે, એ ભાવના ઉપર ધર્મનું ચલન છે. અર્થાત્ ઉત્તરો દિગ્ગેશમાં એક દિવસ, ઉત્તરો ક્ષણમાં એક ક્ષણ પણ તું જનનર મંદી નિષ્વના વિશાળ જીવન સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી શકે, તો તું દેવ છે દેવ થઈ એ પણ તારા સ્વભાવમાં છે એક ક્ષણના શુદ્ધ દિવ્ય અનુભવ ઉપર ધર્મનું મહાશ્વ છે, ઉત્તરો દિવસોના જનનર તરીકેના અનુભવ ઉપર નહીં તેવી જ ગીતે વાતનામાનથી અલિપ્ત રહીને એક ક્ષણ પણ સૌન્દર્યનો અનુભવ તું કરી શકે, તો સૌન્દર્યનું અને કલાનું આપણ શાસ્ત્ર એ ક્ષણના અનુભવ ઉપર કરવું ધરે, નહિ કે ચિત્તપટ જોતા માનવીની કેખાતી વિનયના ઉપર.

જીવનસત્ય એ ચાર દુઃખ આઠ જેવું સળંગ નથી તે સકુલ છે. ઉત્તરોત્તમ માનવીઓની દૃષ્ટિએ તેના અનેક, અગણિત પાસા, ભૂમિધર્મો, થઈ દેખાય છે. કનિતા કે કલાના સત્યની સામે, ભાવસત્ય સામે વૈજ્ઞાનિક સત્ય કે ગાતવિક સત્ય ધરવાની ફેશન ચાલે છે, પણ તે ડુહ છે. વારતવિક કવિતાને નામે જે મનપતી ચાલે છે તે પણ ભાવસત્યની જ કનિતા છે, ભાવસત્ય લેખે જ કનિતા નામને લાયક છે. આજે કવિતા દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે, કનિતા વધારે સાચી કે એકી જોઈ થઈ નથી. મેઘધનુષ્યનું વૈજ્ઞાનિક કારણ જણાયા પછી પણ *My heart leaps up when I behold a rainbow in the sky* એ સાદ સાચો અનુભવ હોઈ શકે અને તમે મેઘધનુષ્ય જોઈ કંઈ જ લાગણી અનુભવતા ના હો તો તમારામાં કંઈ માનવતાની ખામી છે એમ સમજવું જોઈએ.

“ન કોડિલ, મનુ, ચાતક, ચક્રો એકે નહીં
લહુ અમ જને કરેવ મન કંપના ધાગું
નહીં વિહંગમૃદિ ગ, મ્લનાદ સૌજ્યે જરી
વિચુકત નિત માણવી પરમ પ્રાણુદ લાસને”

આ વાર્તવિક છે ? આ વૈજ્ઞાનિક હકીકત છે ? પખાજીવનના સદૃશ પણ પરિચયવાળાને ખમર હશે કે આ અર્થસત્ય છે પણ કવિતા તરીકે ભાવબળવાળી ખૂણ સત્ય છે, કેમકે મનુષ્યના જીવનમાં કલહ દુઃખ વગેરે જોઈ પ્રાણીજગતમાં, કુદરતમાં એક વ્યાપક તત્ત્વ તરીકે વૈષમ્યનૈર્ઘૃય ઉપર કવિની નજર હરે એ બનવા જોગ છે એ ગીતે કવિના અનુભવનો આપણે સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેમાથી

આનંદ પણ મેળવી શકીએ છીએ. “ And how often in literature do we not accept moral or religious conditions which we would never think of accepting in real life ? We accept them simply as experiences.”

(ABERCROMBIE)

રસવૃત્તિ તો પવનપાવડી છે; ઔદાર્યની ચાવી છે; તે સ્વતંત્ર છે. તે સ્વતંત્ર ના હોય તો સુંદરમનો સાચો - પણ મને અવાસ્તવિક સમજતો પૂર્વેકિત કરિતામાનો અનુભવ હું સ્વીકારી શકું નહીં. એમાં મને રસ જ ના પડે. એની સ્વતંત્રતામાં જ માનવીની આશા છે, આજકાલની કે સૈકા બે સૈકાની નહીં, પણ ફેસિઝમ ને જૂડીવાદ અને સામ્યવાદ વહી ગયા પછીના નવમાનવના અવતારની આશા છે. શુદ્ધિને રૂઢવી શક્ય નથી, શક્ય હોય તો તેમ કરવું તે આપઘાત સમાન છે. રસવૃત્તિને રૂઢવી પણ શક્ય નથી, તેમ કરવું એ પણ એક પ્રકારનો આપઘાત છે રસવૃત્તિના ધર્મે (Functions) અને નિયમે (Laws) શોધવા મનોમય કોશની પાર જરૂં પડશે; સંકલ્પ (Will) અને શુદ્ધિ (Intelligence)ના ક્ષેત્રમાં તે જડે એમ લાગતું નથી.

સૌન્દર્યની ઉપાસના

આનન્દના આધારરૂપ સૌન્દર્યોદયિ અગ્રાધ અને અનંત છે. ઠેર ઠેર નજરે ચડતાં વિરૂપતા, કસલ, યુદ્ધ ને શિકાર ભ્રેતાં વિશ્વ સમસ્ત સૌન્દર્ય જ છે એમ છુદ્ધિ માનતી નથી. પણ આપણી શક્તિઓ અતિ પરિમિત છે. વિશ્વ સમસ્ત સૌન્દર્ય જ હોય એ પણ સંભવિત, પણ તે વિશે વિશ્વાસ નથી. પરંતુ કેવલ ધન્વિયગાયર સૌન્દર્ય પણ અપર્યાપ્ત છે. આપણા મરગદીએને માન આપી સ્ત્રીસૌન્દર્ય પાતલ રાખીએ તો પણ મનુષ્યજીવન અને સૌન્દર્યનો સંબંધ દેહ દેહી જેવો અપરિહાર્ય છે, એટલું જ નહીં, હવા જેટલો તે આવશ્યક છે. જેણે મોર અને સન્ધ્યાને રંગ આપ્યા, પૃથ્વીને ગંધવતી કાઢી, પર્વત અને સમુદ્રની ભવ્ય રેખાઓ જેણે કેતરી તે શક્તિએ તેમ કરવામાં, અનેક અમાત હેતુઓમાં મનુષ્યનું જીવન ટકાવવા ને ઉભત કરવાનો હેતુ રાખ્યો હશે. સૌન્દર્ય અને મનુષ્યનો સંબંધ જે કુદરતી છે તે, બીજા અનેક પ્રાકૃતિક અને આગનુત્તક સંબંધોમાં મનુષ્ય કરે છે તેમ, કેળવી શકાય છે, અને એમ કરનારને લોક કવિજન કહે છે. ભક્તગ્ન પ્રત્યુદયનની બાજે રામનામના જપની, અર્ચનની કસરત કરે છે તેમ સૌન્દર્યદર્શનનો જૂખ્યો સંગીતકાર, કવિ, કે કલાકાર રૂપ ધડવા આલાપ આદિની બાજી બૂજીને કસરત કરે છે, નથી કરતો તોય વારંવાર કસરત કરતો લાગે છે, પણ તે વ્યાપાર ધ્યેયે પહોંચવાનું આનુબંધી કર્તવ્ય છે. સિદ્ધિની ગમે તે કક્ષાએ સાધનને લક્ષ્ય માનવાની ભૂલ સૌન્દર્યદર્શી કરે, અદ્યસિદ્ધિનો દુરુપયોગ કરી, અભિમાને કરી પડે; પણ એવાં પતન ને દુરુપયોગ ભક્તનાં પણ કર્યા અનપયાં છે ।

તમે ગાઓ છો, મને ગાતાં નથી આજ તોય ગાઉ છું; તમે સુન્દરી નથી, તમે કરાલ સુખાકૃતિવાળા પણ મથકર ગવૈયા મહમ્મદ વિલાપનદુન છો, તોય ગાઓ છો ત્યારે હું ગાઉ છું. બાળક નાચે ત્યારે પધારીમાં પડ્યા પડ્યા પણ નચાય, પોપના પાંચાણે સ્તનનું લાલિત્ય અને નરકપોતની સંવનનલીલા આપણા અંગચિન્તાસમાં સુડોળ આણે છે. યુરોપી નુદરતો, દલ પંખિણી જેવી હોય છે, અહીં કેટલીક ઢંગ વગર ચાલે છે, તો ધણી ગજગામિનીઓ પડે છે. આપણી ઇચ્છા અનિચ્છાએ આપણને વશ કરે છે. આપણા વાચુ, જલાદિ આપણા જીવનને આવશ્યક છે તેમ તેમના વડે ઉદ્ભવતું સૌન્દર્ય આપણને આકર્ષે છે. નિશાયર પણ પંખી ને માથુસો આઢાર આદિની શોધમાં, વૃક્ષ અને પ્રાસાને પોષે છે. સર્વે ગુરિ, ભગે છે એ ખરું, પણ શિકારની શોધમાં છુપાવ છુપાવું નહીં રહેતું ને નહીં. સર્વે આકર્ષે છે એ ખરું, પણ શોધમાં નિદ્રાની તૈયારી કરે છે. હું સર્વ જઈ છું ત્યારે હું જ સર્વ નથી જતો, પાસેના સાહેબનો ફતરો સજાગુ રહેતો છતો છોડ્યા છે, છાપરા પરની કાચી રજી છે; વેલનાં ફલ દંટિયું વાળી કુદરતને બોળે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પડ્યા પડ્યા જોરે છે! આ હકીકત ખરું જોતાં કેટલી અદ્યુત છે! સર્વ આકર્ષતાં ફીવાલો પડી નથી જતી, પર્વતો નથી ત્રણડતા, પણ તમે અન આ ફલ કેમ ભલી જતાં હશે ?

માનવ લાઇબ્રિનજનું બારી વગરનું અણુ નથી. એના જીવનને વીંટી લેતા આ સંમલાવનનું દારા જ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ તેની બિધે છે. જેમણે જીવન આપ્યું તે સર્વ અને અવકાશમાં રમતાં તરવે આકાશમાં રંગ પૂરે છે; વાયુ પ્રાણ છે, પણ ઝાઝા ડોળ ને પર્વતોનાં પાયાં તે ધડે છે; ધસારાબેર વહેતી

નદી, ખેતરોને સમૃદ્ધ કરતી, રેતી રજને ભેગી કરી, ઘસી ઘસી, આરસ બનાવે છે. પર્વત પરથી જ પથ્થર ફેંડી લાવી યુરોપે પર્વત જેવા ગમનયુગ્મી મિનારા રચ્યા; વૃક્ષઘાટ બોર્ષે તેણે મંદિરના ધુમ્મટ ચડ્યા; થડ જેવા પ્રાસાદસ્તંભ બિલા કર્યા; કૃષ્ણિકાર બોર્ષે જલપાન નિપજાવ્યાં; વેલ બોર્ષે વસ્ત્ર પર ભાત પાડી, ભારતનો રંગનો, સુવર્ણરજતના ભરતનો, દેવમંદિર અને રાજમહેલમાં દેખાતા તેના ઝળાંઝળાં કરતા આડઅરનો શોખ તેના સૂર્ય ચંદ્રમાંથી બિરથો છે. અગણિત તારકથી મહેલા ગગનમાંથી ચંદની વરસતી હોય ત્યારે ચંપા રંગતું, તારાટપકીર્જિત, હૃદાદાર પાલવની આકાશગંગાવાણું અંબર ઓઢી પતિગૃહે સરતી રમથી તેની ભૂમિકામાં ભળી જાય છે, તેના પ્રકૃતિધરમાંનું તે કુદરતી સર્જન છે.

હાર્ય તંદુરસ્તી વધારે છે ને જ્વર મોઢક છે, તથાવ આકર્ષક મુખ હાર્યથી સુન્દર અને છે, ને જ્વરથી શક્તિ વધે છે. કલાવ્યાપાર દિવ્ય આત્મસંતોષ આપતા ઉપરાંત કલાકારનું સ્વાસ્થ્ય વધારે જ. કલાને નામે મનુષ્યો અધમ થાય છે, બ્રહ્મ થાય છે, અનાયાસના લપસાયુ કર્દમમાં ખૂંપતા ખૂંપતા જીવતા નરકમાં જીતરી પડે છે; ખડું; તો ધર્મને નામે નિર્દોષો ઉપર ળળાતકાર અને લોહી વહેતાં અગણિત યુદ્ધો થયાં છે. કલાએ ધર્મને બ્રહ્મ કર્યો છે; તો ધર્મે કલાને કેદ કરી, તેની સમક્ષ તેના પ્રિય સર્જનને પગતળે. કચરી, ધાકમાં ને ધાકમાં વિકસવા જ નથી દોષી. ધર્મના ખરા સ્વરૂપની અણસમજથી તેને નાંમે માનવતા સામે, સ્ત્રીત્વ સામે અત્યાચાર થયા છે, તેની રીતે કલાની અણસમજથી કોઈ કોઈ કલાકારો બ્રહ્મ થયા હશે અને તેમના જમાનાએ નીતિનાં સનાતન ધોરણો ઢીલાં ચૂક્યાં હશે.

તાત્પર્ય કે કલા ધર્મ જોટલીજ શુચિ છે અને તેને મનુષ્યજીવનમાં રથાન પામવા ને સાચવવા વધુ નહિ તો ધર્મ જોટલો તો હક છે. આ ‘વધુ નહિ તો’ સપ્રયોગજન અને સાર્ય છે, કેમકે કલા ધર્મની માતા છે, તેની મોટી બેન છે. નરસિંહરાવે ધર્મના અંગૂઠો બાળકમાં સહેજ હોાય છે તે વિશે એક ખનાવ વર્ણવ્યો છે, પણ તેથી ધાર્મિક લાગણી જોટલી બધી સહેજ હોાય એવી શ્રદ્ધા બેસતી નથી. એવા દાખલા અપવાદરૂપ લેખ્યા. પરંતુ કલા, કલ્પનાબ્યાપાર, બાળકમાં અમુક અવિકસિત રૂપમાં સાહજિક દાખલા અપવાદરૂપ લેખ્યા. પરંતુ કલા, કલ્પનાબ્યાપાર, બાળકમાં અમુક અવિકસિત રૂપમાં સાહજિક દાખલા અપવાદરૂપ લેખ્યા.

પરંતુ કલા, કલ્પનાબ્યાપાર, બાળકમાં અમુક અવિકસિત રૂપમાં સાહજિક દાખલા અપવાદરૂપ લેખ્યા. પરંતુ કલા, કલ્પનાબ્યાપાર, બાળકમાં અમુક અવિકસિત રૂપમાં સાહજિક દાખલા અપવાદરૂપ લેખ્યા.

एषा ज्येष्ठी भवति द्विवर्हा आविष्कृष्वाना तन्वं पुरस्तात् ।
 ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रज्ञानतीव न दिशो भिनाती ॥
 एषा शुभ्रा न तन्वो विद्वाना ऊर्ध्वं स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।
 अप द्वयो वाधमाना तमांसि उषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥

કલ્પનાથી સૌન્દર્ય આતા ઋષિને એની કલ્પનાપ્રગટિમાં કેવલ પોતાની પામર શક્તિઓથી ન ઉપજવી શકાય એવું સામર્થ્ય લાગવાથી પોતાથી લિન એવી સત્તાની જ પ્રગટિ દેખાઈ; પોતે તો જાણે

વાદ હોય અને કાઈ બીજા સત્તા તેમાંથી સુ ઉપનવની હોય એમ તેને સાચુ — દરેક મન પૂત મમાયનાગ પચમગમને, સાધુ પુરુષને, દરેક એકચિત્ત કલાકારને આમ કવચિત્ કવચિત્ લાગે છે — અને તેથી સૌન્દર્યવિષય પડતો મૂકી જે શકિનથી પોતે નિમિત્ત જેવો બની સુન્દરતા નિષ્પન્નવતો હોતો તેનો જ વિચાર કરવો તેણે શરૂ કર્યો : કેનેષિત્ પતતિ પ્રેષિત્ મન. ? — અને આમ સૌન્દર્ય ઉપાસનામાંથી ધર્મ ઉદ્ભવ્યો ન દિન્દુ ધર્મના ઉદ્ભવની આ રેખા સરોગે માચી નહીં હોય, પણ તેથી સૌન્દર્યની ઉપાસના અને નિરૂપણમાંથી માનવે ધર્મ — Religion — તરફ આપોઆપ ગતિ કરી એ માન્યતાને બાધ આવતો નથી

સૌન્દર્યની ઉપાસના ધર્મપ્રેરક નીવડી અને નીવડે કલા ધર્મની માતા જ નથી, તેને જીવત રાખતી અમર સજવની છે હું પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ નથી, પણ સાબકાળે તેમના મંદિરે મહાં તો ત્યા વહેતા સગીનથી મુગ્ધ થાઉં અને અદ્ભુત અવેનો અનુભવ ક્ષિપ્તી ધર્મના વેનિમ આદિા ભગ્ય પ્રાર્થના મંદિરના રસિકના વર્ણનો વાચના ધાર્મિક લાગણીઓ ઉદ્ભવે ને સતોવાય છે બાહ્યત કરતાં યોદિએલી રાઉલ, એન્જેલો આદિની કલાકૃતિની ક્ષિપ્તી ધર્મ વડુ જીવત રહ્યો છે, તેના સિદ્ધાન્તે કરતાં નરસિંહ, સુદાસ, મીરા વગેરેથી વૈષ્ણવ પથ વધુ પ્રાચુર્ય છે, પથ ઉપપથને વ્યાપી ગ્હેનો મન જેવો આપણો દિન્દુ ધર્મ યુગે યુગે લગવડગીના અને ઉપનિવદની કવિતામાંથી નવો અરતાગ પામે છે કલા આ વગુ પોતાની જનને મધુર્ણ પ્રમાણિક ગહીને આધી શરૂ બાળક મે છે તેમા તેને તદુરતી બળવાનો હેતુ નથી, પણ ગમતલા ગ્વસ્થ જગવાય ને શરીર કસાય છે નદી વહે છે તેમા એનગે પોવાનો તેનો હેતુ નથી, તે તેનુ સ્વભાવજન્ય કામ કરે છે અને એતરો પોવાય છે

ધર્મતત્ત્વ યોગીને અનુભવમય છે, બીજા માટે તો એ બોલે તે પ્રમાણ ગણી, તેમા શ્રદ્ધા રાખી, જેવુ સમજાય તેનુ સમજવાનુ છે એ તત્ત્વ એવડું સૂક્ષ્મ છે કે યોગી પચુ અનુભવની ભૂમિકામાંથી જીનરી, બીજાને એ અમજવવા મથે ત્યારે રૂપકો અને નકારા મક વિધાનો યોગે છે, અર્થાત્ યોગાને પરિચિત દુનિયામાંથી ખસેગી કવિતાદાગ ધર્મતત્ત્વને કધક કલ્પનામય કગવે છે કવિએ જર્મિમય ગથીગ વાણીમા સ્વપ્રત્યય ગાયો .

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक
नेमा विद्युतो भाति कुतोज्यमनि ।
तमेव भान्तमनुभाति सूर्य
तस्य भासा सूर्यमिदं विभाति ॥ x

લપ તમા ભાવાની પ્રોદિથી શ્રોતા અપચિત્ત ભોમમા ગયો ત્યા તેણે ‘સૂર્ય પ્રકાશ પાડી શકતો નથી, ત્યા ચન્દ્ર તાગ પ્રકાશના નથી’ એમ ‘તમત્વાને’ નાસે કલ્પનાની આબધી એ અપરિચિત ભોમમા પાર્થિવ અગ્નિ, ચન્દ્રનું કોમળ તેજ, દયકતા તાગ અને અખતી વીમળા એક

● કલા અને ધર્મના ઉચ્ચ સ્તરથી વિવાદોમા ને ફિલસૂફ કોલ્લિજ અને કોલિવરુડ નામના કલાવિવેચક (જુઓ તેનુ Philosophy of Art) નો આચાર લીધો છે

x ન આ પ્રકારે સૂર્ય ન ચન્દ્ર, તારક,

ના વિવેકો ના, કેમજ અગ્નિ તે અપ

પ્રકાશ માત્ર અનુકાશ આના,

આ જ તેજે સર્વે ગ્રહે પ્રકાશે (ભ ક. કારોરનો અનુવાદ)

સૌન્દર્યની ઉપાસના

સામટાં 'જોવાં.' એ દૃશ્યમાં જે જે ઊર્મિઓનો અનુભવ થયો તેના જેવો જ વા તે જ 'ખાલો' અનુભવ હશે એમ લાગવાથી અરણ્યે વસી લૈક્ષ્યમાં ચરતો તેના અનુભવના સાતત્ય માટે તપ કરતો થયો.

ઊલટ પક્ષે, અનુભવની કવિતા જડ ગ્રવમાં ઊતરતાં, એટલે અક્ષરેઅક્ષર એક પ્રયોગની હકીકત પેઠે મૂકતાં, કાળક્રમે રૂપકોમાં લુપ્ત થાય છે. જે રૂપક કલ્પનાને ઉત્તેજિત તે સત્યને હવે મર્યાદિત કરે છે. ખલ સૂર્ય છે, તો આપણે એમ સમજ્યા, સૂર્યની બહાર ખલ નથી; ખલ અગ્નિ છે તો આપણે એમ સમજ્યા કે યજ્ઞ જ મોક્ષનું એક સાધન છે. ધર્મનું વિચારઅંગ રૂપકોમાં ને આચારઅંગ વેશમાં, સંતામાં મૂર્તિ ને મંદિરોમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ જડતામાં ચેતન આણવા પુનરપિ અનુભવીઓની રૂપકલરી કવિતા કે તેમનું કવિતા જેવું લાખ્ય જ આવશ્યક છે. ખલના જેવા ઉચ્ચતમ પશુ વૈયકિતક અનુભવ ગિનઅનુભવીને તેની કલ્પના સતેજ ક્યેં જ હંકેક સમજાવી શકાય, તેથી તેમાં રૂપકાદિને ઉપયોગ કુદરતી ને અનિવાર્ય છે; અર્થાત્ આવા વિષયમાં કવિતા એ એક જ ભાષા સદૃશ્ય ને જિજ્ઞાસુ શિષ્યની હોઈ શકે. આનો અર્થ એ નથી કે ધર્મને ઉપકારક હોય તે જ કવિતા; ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ એવા સર્વ અનુભવોની કવિતા જ ભાષા છે એ વ્યાપક સત્ય જ વિવક્ષિત છે.

કલાકારને કલ્પનાથી જે સુન્દર લાગ્યું તે સત્ય જ છે એ કીટસના મહાવાક્યનો અર્થ એ કે વિજ્ઞાનીનું પ્રત્યક્ષ ને તંત્રીક સત્ય સૌન્દર્યના સત્યથી જિજ્ઞાસુ કલાકાર નથી. કૃષ્ણકમળની મુગ્ધ, શુચિ, રંગીલ મુદ્ર, રોમેરોમ સુસંસ્કૃત (Elaborate) રચના અદ્ભુત સુન્દર છે એમ જાણવા કૃષ્ણકમળ અને મારી પોતાની મનઃપ્રતિ સિવાય બીજી કોઈ બાજુ વરતુની અપેક્ષા નથી. વિજ્ઞાનીને વિજ્ઞાની તરીકે કૃષ્ણકમળ એક હકીકત છે, બનાવ છે; સુન્દરઅસુન્દરનો પ્રશ્ન જ તેને માટે ઉદ્ભવતો નથી. અને મનોવ્યાપારની મર્યાદાઓ જે સૌન્દર્યદર્શનની પશુ મર્યાદાઓ હોય, અથવા તેમની વડે જ સૌન્દર્યદર્શન થતું હોય, તો તે મર્યાદાઓ વિજ્ઞાની તથા વિચારકને પશુ સરખી બાધક છે.

'But as, in perceiving, we feel every thing that we perceive to be a natural object, and as, in thinking, the scientist feels every object of his thought to be a part of nature, so, in imagining, the artist feels every object of his imagination to be nature. In all these cases alike the cognitive activity feels its object to be independent of it and set over against it as a limit to its own freedom; though in all these cases the question may be raised by philosophy, whether this feeling is not in some sense an illusion, and whether the object may not in reality be in some sense constituted by the very act which apprehends it.'

—Collingwood

અથવા, પ્રયોગસિદ્ધ કે તર્કશુદ્ધ સત્ય અને કલ્પનાનું સત્ય સંપાદી ના હોય, 'સય સાંચ' નો સમન્વય આપણાથી અશક્ય હોય તો અને ત્યાં સુધી સૌન્દર્ય ને સત્યને જ્ઞાનનાં અન્યોન્ય સ્વતંત્ર રૂપ જ માનવાં યુક્ત છે. મનની ઉપલી ભૂમિકાનું ઐશ્વર્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય તો સંભવ છે કે આ મહાપ્રશ્નનો ઉત્તર જડે.

અનુભવ પર સ્વસત્યતાનો આધાર રાખતાં ધર્મતત્ત્વ ને સૌન્દર્યતત્ત્વ સરખાં નિરપેક્ષ કે સરખાં સાપેક્ષ છે ત્યારે કલાસર્જન વાસનાને પોષે છે એ આરોપ શુ છેક જ બકવાદ છે? સહશિક્ષણ આપતાં વિદ્યાલયો પશુ વાસનાને પોષે છે એ આરોપ પશુ લગારો નથી. સલા કે મંદિરમાં જતાં સૌ

પુરુષો, સત્યાગ્રહમાં સામે જોડાતા નીચેની વીનગનાઓ, ઇશિનાલમાં કામ કરતા દાકર ને નર્મો અન્યોન્યની વાસના ઉશ્કેરે છે કુટુંબની યીતજ હાથડીની બડાગ આં પુન્ય મંત્રધની અનુકૂળતા આપતી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને માથે અપવાદ આવે છે, ને એ અપવાદ અકાળ્ય નથી જ્યાં જનનીય આકર્ષણ પ્રવેશ્યુ - કલાપ્રદતિમાં જાતીય આકર્ષણનું તાન ભંગે છે તેથી જ તેના પર આ ભારે અપવાદ છે - ત્યાં અપવાદનું કાર જિવંત્યુ માનનામાનને નન્યાસી કે આરબ બનાવના નિયાય તેનો અસરકારક એકેય ઉપાય નથી અને તે પણ જનકાગમાં કેટલો જોછો અમ-કાન્ક નીડ્યો છે ! ત્યાં આપણે જનાવગ નથી એ મંદભાગ્ય ગણુનું પાળન. પગુને જનનીય આકર્ષણમાંથી ઉદારી શકાય છે, કલ્પનાશીલ મનુષ્યને શુક્રામાં રાખ્યે પણ ગ્રહી શકાતો નથી ઉનરો વર્ણવી લોખીમાં ઉનરતી ભાનના, તથા પરિચય ભાઈ બેનને જનનીય આકર્ષણમાંથી બચાવે છે, તેની જ ગીતે શરીરની દિવ્યતાની ભાવના અને રિવેકમર સીપુરુપનો સામાજિક સંબંધ અમાને ઝીકારેલો ને નિયમોથી નગકારેલો - ધીમે ધીમે પણ અવરમને આ વિષમતામાંથી માનવને ઉગારને

પણ સૌન્દર્યનો ઉપાસક કવાકાર અપ્રમાણિક ના ધર્મ શકે, એ સૌન્દર્યનો ઉપાસક છે, સુન્દરીનો નહીં એ સૌન્દર્યનો ઉપાસક છે, પિતામ કે નિ સાર હકીકતનો નહીં. શ્રી કાલેનકર કાન્યવિહાર માટે જહે છે તે સર્વ કલાસર્ગન માટે વાગ્યો છે 'આવા કાન્યવિહારમાં જગતનારીની અપેક્ષા હશે ન હોય પણ પાગમાર્થિકતા (heroina-prock) ની અપેક્ષા પૂરપૂરી હોય છે. એમાં દમ, કૃતિમતા, ઇશિદાનુ જુજાણ કલ્યાદિ ન જ આનુ જોઈએ Logical consistency હશે ન હોય પણ Psychological integrity હોવી જ જોઈએ

કલાકાર પોતાને આટલું હમેશ કહે તારી કલ્પનાને જે સુન્દર લાગ્યું તે જ એકાગ્રતાથી વું સર્ગ વુ આ વાત વારંવાર જુની જાય છે ને વાસ્તવને ઉશ્કે-નાનો હેતુ કીર્તિ કે પેટ ખાતર તારી પ્રવૃત્તિમાં દાખન કરે છે વુ જાય કરે કે ગાય તો સમાજનને કેમ અચ્છેય કે અભિનયથી ઉદ્દેશી શકે? તાગ સીઓના ચિત્રો જો તેમાંથી કેટલી તેમના આંડગરી નામને પાન છે? વુ 'વિચારમગ્ના' ચીતરે છે? તેના મુખ ઉપર તો કશોય વિચાર નથી, માન લુગડા અસ્ત-પગ્ત છે એ ચિત્રનું નામ તો 'આમ-ત્રણ આપતી નફકેટ બાયડી' જોઈએ 'અવિવેકી સી' 'માન આ' એવાં નામ તારી અનેક કૃતિને ઘટે છે સ્તનાદિનુ ગપ્ટ આલેખન સૌન્દર્યસર્ગનમાં આવશ્યક લાગે ત્યાર હશે કર, પણ દસમાંથી નવ વખત વુ કરે છે તેટલું ખેલગમ નથી જરૂરી જ્યાં જરૂરી નથી ત્યાં તેવું આલેખન નિ સાર હકીકત જ છે

આ એકાગ્રતા ને પ્રમાણિકતાનુ ધ્યેય ખીટીએ લગની વુ તારી કૃતિમાં સૌન્દર્યસર્ગનથી બાજ હેતુને પેમજા દર્શાય, તો સાહુજનને અને સમાજહિતના ચોક્કાફરને તાગ કાડુ પકડી, 'ખનરદાર' કહેવાનો અધિકાર છે વુ તારી પ્રવૃત્તિનો હેતુસગ વિનિયોગ તો કરે છે, તો પછી તાગ હેતુની સારા સારતા વિચારવાનો હક સૌને પ્રાપ્ત થાય છે, તો સદસદત્ત, શ્રેયશ્રેયનુ ભાન, જે મનુષ્યના ચિત્રમાં છડે છડે પણ સામે જ છે, તેને અનુકૂળ, તે ભાન જગત અને ગિચર ગણે એ રીતે જ, તારી પ્રવૃત્તિ થવી જોઈશે, ન અન્યથા.

પરંતુ, ભાવના કે કલ્પનાના સૌન્દર્યને ધર્મ જગ્ગ એકાગ્રતાએ મથતો કલાકાર નિ વંક સ્વતંત્ર છે, ને સ્વતંત્ર રહેવા જોઈએ તેની પ્રવૃત્તિ તેનો તેમ જ સમાજનો વિકાસ જ સાધરો ધર્મ જેટલી જ તે શુચિ હોઈ તે મોશુલવા નીવડે

પ્રકૃતિસૌન્દર્યના અનુભવમાં મર્યાદા

કલાનો ઉદ્ભવ કુદરતી અને આકસ્મિક હશે, પણ હવે તો, જ્ઞાનપૂર્વક સૌન્દર્યની શોધ અને સિસ્ટેમા, એટલો જ તેનો અર્થ થઈ શકે. મનુષ્યને સૌન્દર્યદર્શનથી જુદા જુદા ભાવ થાય છે, જુદી જુદી લાગણીઓ સંતોષાય છે; સૌન્દર્યવિવચના સ્વીકારી શકાય એવા પ્રકૃતિરથ ભેદ હોય છે; તે ઉપરથી તેમ જ જ્ઞાનની સરળતા ખાતર સૌન્દર્યના પ્રકાર કથવામાં આવ્યા છે. બધા પ્રકારના સૌન્દર્ય-અનુભવનો આનંદ મૂલ્યમાં તો એક જ છે, પણ સપાટી પરનાં ઉદ્બોધન (Associations) ની ભિન્નતાને લીધે વિવિધ છે એમ સમજવાનું છે. સૌન્દર્યઅનુભવની ક્ષણોમાં આનંદને રંગતી ખીણ લાગણીઓ ભળે છે તેથી સર્વ પ્રકારના સૌન્દર્યઅનુભવનો આનંદ મૂલ્યમાં એક જ પ્રકારનો છે એવી પ્રતીતિ નથી થતી. પણ સૌન્દર્યઅનુભવ પહેલાંની કૌતુકથી ભિન્ન એવી ઉત્કંઠા અને તે પછીની મનની પ્રકુલતા એક જ હોઈ, આનંદ પણ તત્ત્વતઃ એક જ પ્રકારનો છે એમ માનવામાં પાઘ નથી.

સાકર કેરા કરા પડયા, સાહેલી રે,

દૂધડે વરસ્યા મેહ,

જમનાજી જઈએ ઝીલવા, સાહેલી રે,

આ ગીત કોઈ કુમારિકા કોમળ કંઠથી ગાતી ઝિલાવતી હોય ને સૌન્દર્યઅનુભવ થાય; હજી તો આપણે પધારીમાં ઘોરીએ છીએ તે સમયે અણુચિંતવ્યો બાજુના મંદિરમાંથી ઓમકારનાથજી જેવો સંગીતકાર હૈરવમાં 'પ્રાત ભયો યદુનદન જાગે, અલખ ભયો લખ થાવો રી' ઘેરા કંઠથી ગાય ને અનુભવ થાય; એ બંને ભિન્ન પ્રકારના સૌન્દર્યના અનુભવ આપણે ગણી શકીએ. કનુ દેસાઈના 'મીરાંનું નૃત્ય'માં અને પ્રમોદકુમાર ચેટરજીના 'ઉમા-મહેશ'માં લાવતી એકાગ્રતા સમાન કક્ષાની છે. પણ 'મીરાં'માં દેહની સુકુમારતા ને અંગેઅંગની નાજુકાઈ રેખાદારા પ્રગટે છે; 'મહેશ'માં પર્વતની નિશ્ચલતા, શાન્તિ, પ્રતાપ ને અમરતા લખાયાં છે. આ ખીણું ચિત્ર અણુધારી રીતે પ્રતાપની છાપ આપણા ઉપર પાડે છે. 'મીરાંનું નૃત્ય' આથી સૌન્દર્યનો ને 'ઉમા મહેશ' ભવ્યતાનો નમૂનો છે. અલબત્ત, ભવ્યતામાં સૌન્દર્ય ને સૌન્દર્યમાં ભવ્યતા અંશતઃ હંમેશા હોય જ છે.

હાસ્ય સમજવું અનુભવવું સહેલું છે; તેની વ્યાખ્યા લગલગ અશક્ય છે; તેનું કારણ એક એ છે કે હાસ્યનો આધાર હેપ કરતાં જ્ઞાતા ઉપર વધારે હોય છે. ભવ્યતા પણ અમુક અંશે જ્ઞાતા પર અવલંબે છે. પણ મહાત્મા ગાંધીથી માંડી બજારના ગાંધી પર્વત સૌ સમુદ્ર સમક્ષ સરખા અદ્ય છે. આથી ભવ્યતા પ્રમાણમાં સર્વગમ્ય છે. હૃદ્દિમતા અને નીતિમતાના કક્ષાભેદની અનન્તતાને લીધે પ્રજાના ચારિત્ર્યવિકાસ ને માનસબંધારણ ઉપર હાસ્યકતા સૌન્દર્ય ને ભવ્યતા કરતાં વધારે આધાર રાખે છે. કાર્લોલ કે રિવક્ટ કે અખો માનવમાત્રની પામરતા પર હસી શકે છે; આપણામાંના ધણા ડોળધાણુ પ્રેક્ષક કે દાકતરને હસી શકીએ; ખીજ ધણા શરીરની કુરુપતાને જ હસી શકે છે.

અમુક દૃશ્ય કે બનાવ જોતાં લાગણીઓનું સહસ્રા વિખેાયન હાસ્યમાં પરિણમે છે. + દૃશ્યમાં અંશતઃ પણ બેડોળપણ કે અસંગતિ હોય, જોનાર ઝીણી નજરવાળો, ઉચ્ચતાનો અભિમાની હોય,

• આ વિધાન માટે આધાર કોશિત્રવુડના 'ફિલોસોફી ઓફ આર્ટ' નો લીવો છે

+ જુઓ કોશિત્રવુડ.

તો હાર્યતા દૃશ્ય ને પ્રત્યક્ષ તેને ઘણું પ્રાપ્ત થાય પણ હાર્યતામાં જો હમેશાં ચોક્કસ ઘણું મેડોળપણ આવતું જ હોય, દ્રષ્ટાની નજરમાં વિષય તરફ જરા પણ તિરસ્કાર લાગતો હોય, તો હાર્યનો રમણીયતાના પ્રદેશમાં સમાસ કરી શકાય ખરો? ના પ્રકારની ગમણીયતાના અનુભવમાં ગૌણ લાગણીઓ ઘણી લાગે છે તેથી હાર્ય વિષયના અનુભવમાં તિરસ્કારની અમુક માત્રા લાગતી હોય તો બાધ ગણવા કારણ નથી.

પણ અનુભવમાં તિરસ્કાર પ્રવાન હોય અને પરનિવૃત્તિ કિંના આહ્વાદકતાનું ગૌણપણ કે અભાવ હોય તો તેને રમણીયતાના પ્રદેશમાં સ્થાન નથી હાર્યવિષયમાં કયું રમણીયને કયું નહીં તે સમજવા એક ઠીક ઠીક વ્યવહાર કસોટી સર કરનારૂં માટે છે તે અપાય હાર્યપ્રેરક દૃશ્ય કે પ્રસંગ ફરી ફરી જોવાનું આપણને મન થાય છે? ન થાય તો હાર્યનો વિષય તે ભલે હોય ગમણીયતામાં તેનું સ્થાન નથી હાર્ય વિષય તિરસ્કાર પ્રેરે, પણ ઉલ્લાસિનતા (Iodification) - નિર્દેશ નહીં - થા જડતા પ્રેરે તો તે ગમણીય નથી બાકી, સર્વ હાર્યવિષયમાં કષ્ટકે - અરૂપતા નહીં - વિરૂપતા આવવાની, સર્વ હાર્ય અનુભવમાં તિરસ્કારનો અશ આવવાનો સૌન્દર્યને અંધમાં રાખીએ તો તેની એક બાજુએ લ થતા આવે અને તેથી નિરુદ્ધ બાજુમાં હાર્યકતા આવે જોતેમાં સૌન્દર્યના તત્ત્વ હોય લ થતા સમક્ષ આપણી અ પતાનું ભાન થાય હાર્યમત્તા સમક્ષ દ્રષ્ટા પોતાની મહેના અનુભવે

(૨)

પ્રકૃતિમાં સર્વ પ્રકારની રમણીયતા છે, પણ તેના અને કલાના અનુભવ રમ્ય મહેત્વનો ભેદ છે

પ્રકૃતિની એક બાજુ ધોર લાલ મમ્મદા જોવી છે, તો બીજી - અને તે પણ અતિ વિશાળ - અમૃત, શાન્તિમય, આનંદમય અને મુદર છે રૂપિયાના બે પાસા જોવી આ બાજુએ નથી, પણ પટમાં વણાઈ ગયેલા તાર જોવી છે ફૂરતા અને પ્રેમ પ્રકૃતિમાં એટલેટોત છે ફૂરતા સાથે પણ સૌન્દર્ય જડાયેલું છે તો જોને સૌન્દર્ય અને પ્રેમના પ્રતીક અણીએ તેવા પ્રકૃતિના રૂપો પણ નિજીનિરાધી ફૂર બને છે આ બીજી ફૂરતા પ્રકૃતિની વ્યવસ્થામાં આવરનક ડરો, મનુષ્ય તેથી શતગણે ફૂર ઢગો, તથાપિ આ બીજી પ્રકારની ફૂરતા આપણને બહુ ખૂંચતી નથી પ્રકૃતિની મેન્દ્રિય સૃષ્ટિમાં મુન્દરતાના અફૂર અપફૂર દૃશ્યો જ આપણને પ્રેમ છે બાકી બહાએ મુદરતા વહેંચતા માનવનું, અમાહારી ઢિંકુનું દૃષ્ટિબિન્દુ કષ્ટ લક્ષમાં ગમ્યુ લાગતું નથી રમણીય, રજ જેવું શરીર ને શઢ જેવી પાખોવાળા પનગિયાને ઝડપી ઝીંકીને ઝાપડી જતી ગરોળી નિમગ્ન કરવામાં પ્રીતિ છે સર્પને ડોળ અને ગગની મણા નથી, અને બિનાડીના વૈવિધ્યપૂર્ણ અનેક અગરનિયાઓ મોઢકે લેખી શમય તેમ હોય છે પ્રકૃતિના મેન્દ્રિય જગતમાં ઘણા પશુપખી તરુ લતા આદિ ઢરો જેની ફૂરતા આપણે જાણતા નથી, અમર આપણા મામાન્ય પરિચયની વસ્તુ નથી તેમના સૌન્દર્યની આહ્વાદકતામાં કંગો બાધ આવતો નથી મોર અને કોયલ આહારના વ્યવસ્થામાં મિલાડી જેટલા જ ફૂર ઢરો, પણ એના રંગરેખાના રાજ્યવૈભવમાં અને બીજીના રવગની મનોહરિતામાં વિચવાદી તત્ત્વ લાગતું નથી વૈવિધ્યિક અનુભવની ગણના કરીએ તો વ્યક્તિએ બક્ષિએ મર્ધાં એ બોલીવત્તી ગિત ઘવાની આમ કોમલ દૃશ્યમાં પણ વિતવાદી તત્ત્વ કવચિત્ત્વ લરો સૌન્દર્યના અદ્દશુત પ્રતીક જેના ફૂણમગની મારી વાડ પરની વેલને ખૂંચ શા વસ્તારથી ચક્રડીની વેલે વ્યવસ્થા ગૂંચવારી મારી નાખી છે ત્યાંની મિલાડી કરતાં જરા પણ નારી એ ચક્રડીની વેલ મને લાગતી નથી લય સુર, લાવનાર્યો ને અશન હાર્યક કલાસ જનના મૂળ કુદરતમાં છે કલાના પ્રતીકો (Symbols)ની કુદરતી અમદિ અણુજી છે, સ્વચનમ

પ્રકૃતિસૌન્દર્યના અનુભવમાં મર્યાદા

કલાસર્જનમાં પણ કારીગરીનો અંશ આવવાનો (જે કુદરતમાં હોય તો કુદરત શાને !); કુદરતનાં સૌન્દર્યસર્જનનાં ગન્ધતત્ત્વ, માર્દવ, સુકુમારતા કલામાં સ્પર્શનરૂપ જ રહેવાનાં; પ્રકાશનાં પ્રતાપી સ્વરૂપો આછેરાં જ આલેખાવાનાં, એ બધું ખરું; કલાનું સૌન્દર્યસર્જન તેનાં સાધનની મર્યાદાથી ઘણું જ મર્યાદિત થાય છે એ સાચું; પણ કલામાં કલ્પનાનું સર્જન જેનો વિષય ઉપરટપકે વિરૂપ કે ભુશુપ્સાગ્રેરક લાગે તે વસ્તુતાએ રમણીય જ હોય કેમ કે ખીસત્સની પણ રસમાં ગણુના છે. કુદરતમાં એવું દશ્ય કલાના અનુભવથી ઊઘટેલી કલ્પનાની આંખથી ન જુઓ તો કેવળ વિરૂપ ને ઘુણાગ્રેરક જણાય. વળી ઉપર જણાવ્યા તે આપણી માનવતાથી ઊપજતા પક્ષપાતો — આ કૂર, આ અકૂર કે અલ્પકૂર — જે કુદરતના સીધા સૌન્દર્યઅનુભવને બાધક છે તે કલાસર્જનના અનુભવને તેટલા બાધક નથી, કેમ કે કલાસર્જન કલ્પનાદ્વારા થાય છે અને તેનો આનંદ પણ મુખ્યત્વે કલ્પના વડે જ ભોગવાય છે.

નિસર્ગની હાસ્યક રમણીયતા છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. વાનરને જોઈ બાળક હસે છે. ઘોળો દેહ અને શ્યામ મોંની વિષમતા તેને સમજાય છે. આપણને તેના દેહ અને વર્તનમાં મનુષ્યનું નિર્દોષ અનુકરણ જણાય છે, તેથી વાનર કુદરતની હાસ્યક કૃતિ લાગે છે. ગધેકું જોઈ બધા હસે છે. નિર્દોષ અનુકરણ જણાય છે. પશુ જગતમાં પાકી ઉંમર થયે કૂતરો ને વાનર જેટલાં વિના કેમ કે તે ઘોડાનું નિર્દોષ અનુકરણ છે. પશુ જગતમાં પાકી ઉંમર થયે કૂતરો ને વાનર જેટલાં વિના કારણ તોફાની ને રમતિયાળ ખીખં પ્રાણીઓ ભાગ્યે જ હશે. તેમાં પણ કૂતરાની કલ્પનાશીલતા ઘણી હાસ્યગ્રેરક છે. કૂતરું યમદૂત જોઈને રડે છે એ લોકવલ્લભના પાયામાં અને તેના કલ્પનાશીલ સ્વભાવ લાગે છે. જરાજરામાં અન્નપ્રાપ્તિ, ચોરનો, કુખટોનો તેને વહેમ આવે છે, અને તેના માલિકનો વહેમ મટી જાય ત્યાર પછી પણ તેના ચાલુ રહે છે. અન્નપ્રેમ માથુસ ફળિયામાંથી છેક અદશ્ય થાય ત્યાં સુધી તો તે ભસે, પણ ત્યાર પછી કેટલોય વખત તેના જૂતને વળી વળી સંભારી, જા જા હવે, તારા જેવાને તે કોણ પૂછે છે, એમ કહેતું હોય તેમ ભસે છે. એકાદ ચીંથરુ તેણે ખેંચી આપ્યું હોય તો તેને સજીવ કલ્પી તેના શિકાર કરતું હોય તેમ તેને ચૂકી દે, વળી લઈ લે, લેઈને દોડે, તેને માટે ખીખં કૂતરાં સાથે ખેંચાખેંચ કરે, અને છેવટે તેનો રસકંસ બધો લેઈ લીધો હોય એમ તરછાડી દે. વનસ્પતિમાં ધંડોળાં જોઈ, નાના વેલાને વળગેલા મોટા ઢોળાં જોઈ, આછાં પાન પણ લાડુભટના પેટ જેવાં થડવાળાં વૃક્ષ જોઈ હસતું કેમ ના આવે ! આવી હાસ્યક રમણીયતા કુદરતમાં ઘણી જરૂર, તથાપિ નિસર્ગમાંથી આત્મભાની મનુષ્ય બાદ કરીએ તો માનવજીવનમાં હાસ્યક તત્ત્વો જેટલાં અપર્યાપ્ત (Unlimited) છે તેટલાં કુદરતમાં નથી. કુદરતમાં ડોળ નથી, તેની વિષમતાઓમાં જડ નિયમ અને અહેતુકતા જણાય છે, તેમાં નીતિ અનીતિનાં તત્ત્વ પ્રવેશતાં નથી. મનુષ્યે તો પ્રકૃતિની ઉપરાંત એક આદર્શની સૃષ્ટિ બીજી કરી છે, તેની કૃતેહોથી તેનું જીવન કૃત્રિમ બન્યું છે. આહાર, વિહાર અને ભતિરક્ષણના તેના પ્રથમ ઘણા બારીક છે, અને તે ઉપરાંત પણ તેની પ્રવૃત્તિના ઘણા વિષય હોઈ તેનું જીવન ઘણું સંકુલ બન્યું છે. પ્રકૃતિદીધો સ્વભાવ, ભાવનાઓ અને કૃત્રિમ સામાજિક વ્યવસ્થાઓ વચ્ચે મનુષ્ય આમતેમ ખેંચાયા કરે છે, તેથી ડોળ અને પાખંડને ખૂબ પોષણ મળે છે. પરિણામે આપણાં સ્થૂપ સૂક્ષ્મ પાખંડને ઉઘાડો પાડતો હાસ્યક રમણીયતાનો પ્રદેશ પણ અતીવ વિશાળ થાય છે. કુદરતની વિવિધતા અદ્ભુત છે, પણ તેના નિયમો કેવલ સીધા ને નમ્ર છે, તેથી તે ભવ્યતા અને સૌન્દર્યના પ્રમાણમાં હાસ્યક રમણીયતા ઓછી સર્જી શકે છે એમ લાગે છે.

દિગ્દેશમ કવિતાભતિ

કવિનાત્તર ગદ્યમાં પ્રગટ થઈ ગઈ તે એની વિશિષ્ટ પદાવલિ ને એવા વિશિષ્ટ લયમાં કે કૃતિને કાન્ય કહેવા યોગ્ય રીતે લયવાદ્ય એ જોનારનગમ અને નાનાલાલ વાગ્દાર, મુનશી, ધુમકેતુ ને કાલેન્ડર કનચિત્ કવચિન્ કાન્ય, તિઓ કે કાન્યપન્નિદેહો કહેવાય એની નિર્મિતિઓ આપે છે, પણ અવકાશમાં પ્રસરી ને જોતજોતામાં ઓમરી જતુ ઉઠાનું સૌન્દર્ય મેલધનુષ્ય કે નદીના સૌન્દર્ય જેવું નિમગ્નિ બ્યવગથા, ગતિ કે સાતસવાળુ નથી રહેતુ તેની પદગચના એ કવિતાનું યોગ્ય વાહન છે એમ સીકારીએ

કવનને યોગ્ય ઘાટ આપવા માટે પ્રાપ્ય તેમાંથી તૌથી ઉચ્ચિન - કવનની ઝીણામાં ઝીણી વીજત માટે તેમ સામા આયુની દૃષ્ટિએ ઉચિત - માધ્યમ પસંદ કરવાનો કારીગરને અધિકાર છે તેને નાટ્યક રચના સારુ સામકાને બદલે હાથીદાંતનુ વાહન પસંદ કરવાનો ઠક છે મઘ કરતા પદનું વાહન વવારે મુનાયમ, અનુનેય, અને છતાં વધારે ટમઢિ છે પણ હાથીદાંત પન્ન કરી તેમાંથી બાળખને ચાવવાને જ યોગ્ય અડોળ દિગ્દેશીઓ બનાવવાની હોય તો હાથી દાંતના માધ્યમથી ન છેતરાવાની આપણી ફગ્ગ છે જોનારની દૃષ્ટિએ યોગ્યતાને હાવીદાંતની આની દિગ્દેશીઓ સરખી છે કવિનામાં પદની મપ્રયોગનતાનો આમ વિચાર કરવો ઘટે એક નાટ્યક કે સુન્દર ભાવ કે ભાવરપૂર્ણ વિચાર મઘમાં અપવાદ જવાનો થણે સભવ છે, પદમાં તે વિચાર રચના, મુરેખના અને ખણે પન્નિપૂર્ણતાથી જોતરી જશે પણ એ કાવ્યના પ્રયેક અવયવને ચતન અવધની જેમ બનાવી હૃદયગમ બનાવે છે પરિપૂર્ણ એટલે પૂરેપૂરો જ નહિ, પણ બીજી કોઈ વસ્તુની આમકાશ કે કોઈ લયની અપેક્ષા વગરનો, સ્વાયત્ત, સ્વસપૂર્ણ આથી પદને કવિતાનુ ઉત્તમ માધ્યમ ાચુરામાં બાવ નવી

સાગણી કે એતનાની શકિતવાળા વિચારો અને ભાવો રચ - ભાવથી જ કોઈ લયની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા અર્થાત્ ૭૯ પસંદ કરે છે એ મન વિરોધ ચિન્ત્ય છે ગમણીયતાની તુષાએ લયના પુષ્કળ આકારો સભ્યો છે, અને અમુક ભાગાદિ માટે એ બહુ બધમેનતા થઈ જાય છે, એ સાચી વાત છે પણ ભાનની વિવક્ષા અને ગમણીયતાની નિષ્કક્ષા એટલા નિષ્ઠ થઈ જાય છે, પ્રતિષ્ઠિતુઓ તરીકે એકમેકમાં એવાં બળી જાય છે, કે મઘરચનાને કવિતાનુ સહજ વાહન ગણીએ તો પણ ચાલે પણ અમુક પ્રયોજન માટે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત વસ્તુને બીજા પ્રયોજન માટે આપણે ઉપયોગ કયા નથી કરતા ? પદવાહન મળ્યા પછી તેનો ઉપયોગ, ગેલ્સેગેન્સમાં બાજરીના કાથળા ભરીએ તેમ, કવિતા નામને લગવે તેની વસ્તુતા વહેન માટે થાય છે સાચી બાજુ, વાસ્તવિક જીવનથી ઉત્તર ભૂમિમાંએ કાન્યવસ્તુ પણ દ્વાગ મુખય છે પણ આમાં પદનુ પ્રયોજન લોકોત્તર વસ્તુ વાસ્તવિક જીવન જેવું નમાણ, અનપૂર્વ ન લાગે તે છે, નહિ કે હીન કે મુન્નક વસ્તુને પદના વાહા પહેરાવી નાગરત્ત (Elegance) અર્પતુ

૭૯ અને ઇલાચના મનપના ફૂ પ્રગ્નો વિચાર કવિતાના પ્રલવ કે કવિના અધિકારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ વાયકની દૃષ્ટિએ રોડોક કરીએ 'કવિતા' ના આન્નિર્ભૂત ગ્વરપોમાં, એવે કે પ્રલક્ષ કાન્યોમાં, ૮૯ શુ કાંચ આધે છે એ વિચારીએ સામાન્ય વાતચીતના કે મઘના વાહન કરતા આ વાહનને

• કૃતિમાં ભવે તે પહેલાં અનુભવે ને ઘાટ કવનાશનિમાં લીધો હોય તે

હીધે વાયકના માનસિક પ્રતિભાવમાં (Reaction) રો ફેર પડે છે તે જોવું જોઈએ. કાવ્યોદભવની દૃષ્ટિએ પવરચનાનો સ્વાભાવિક ધર્મ અને પ્રસક્ત કાવ્યોમાં તેનાં વાયકના માનસ ઉપરનાં પરિણામ એકરૂપ હોવાનો અન્યભિચારી નિયમ નથી.

પવરચનાનું એકેએક ઘટક, દલ કે એકમ, પ્રાસ હોય વા નહીં, એની ચોક્કસ આકૃતિનાં આવર્તનોને હીધે, ગદ્યનાં વાક્યો કે વાક્યખંડો કરતાં વધારે ધ્યાન મેકે છે, વધારે ધ્યાન ખેંચવા અને ખેંચી રાખવા સર્ત્ત્વમાં છે. પ્રસક્ત કાવ્યનો આપણો અનુભવ કહે છે કે કવિત્વ અને પદ્યકસમ્પત્તિ અનેકાનેક કાવ્યોમાં સામંજસ્ય જણાતું નથી. આમાં એક પ્રકારના દાન્યને અપવાદ ગણવું પડશે. હંદ આડંબર અને ચિંપાની વાસ્તવિક હીનતાનો વિરોધ હાસ્ય કે હાસ્યકરુણને, સુન્દરમૂર્તિ 'બાનો ફાટોપ્રાદ' માં છે તેમ, પોષતો હોય તો હંદનું અસ્તિત્વ સપ્રયોજન ગણવું જોઈએ. બાકી, પાદપૂર્તિના તમાશામાં કવિતાની સુવર્ણરજ શોધવી એ ધૂળધોવાના વૈતરા કરતાં વિશેષ આદરપાત્ર નથી. ફાકાર આદિએ કવિતાની કારીગરીને ઘેર ઘેર સાધિયા નેમ પ્રચલિત કરી, જે વસ્તુ જાતે ઇષ્ટસિદ્ધિ ગણાય, તેનું તેમણે ન ઇચ્છેનું, ન ધારેલું આ દુષ્પરિણામ આવ્યું છે તે આપણા શિષ્ટ સમાજનું ભોળપણ સૂચવે છે.

પદ્ય કિંવા મેળવાળી રચના સ્વયમેવ કોઈ આનંદની હાલેર આણે છે, વાયક એ હાલેરને વશ થઈ કવિતાતત્ત્વના અભાવ પ્રતિ અંધ થઈ જાય છે, અને કવિ એ હાલેરો ઉત્પન્ન કરવાની અપેક્ષાએ એકને એક વાત ઘૂંટ ઘૂંટ કરી કવિતાના નામે અપાવવા માગે છે. કવિતાના આનંદને હંદ દ્વારા ટકાવ આપવો એક વસ્તુ છે, એક જ વાત નિષ્પ્રયોજન ઘૂંટી કવિ તરીકે રળિયાત થવું બીજી વસ્તુ છે. એથી એક સામાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ કે પદ્યદલનાં આવર્તનમાં અર્થનો પ્રવાહ હોવો જોઈએ. કોઈ ગીતમાં, કોઈ કાવ્યમાં ઇષ્ટ અર્થની રહસ્યની કે રસની પુષ્ટિ કે દીપ્તિ અર્થે એક વાત અનેક રૂપે કહેવાય છે, રંગરાગી કવિનું આનું વક્ત્ર્ય સ્વાભાવિક હોય છે, છતાં અર્થવહનને, પૃથગર્થતાને ઉત્તમ કવિતાનો એક અંગભૂતો ગુણ ગણવો આવશ્યક છે.

અર્થવહનની અપેક્ષા એ વિચારપ્રધાનતાની અપેક્ષા નથી. પશુ તરંગની હવાઈ આ અને પોચટ લાગણીઓનાં લપેકાને અટકાવવાને, અજાણતાં, સામે પાટલે બેસી, પ્રો. ફાકારે વિચારપ્રધાન કવિતા તે ઉત્તમ કવિતા એવો ઉદ્ઘોષ કર્યો. એમણે જ એ વિધાનનું પૃથક્કરણ કરી રજૂ કર્યું છે કે - ઊર્મિરૂપિય વિચારપ્રધાનતા જ કવિતાને ઇષ્ટ છે, સૂત્રી રંગરાગ વિનાની વિચારપ્રધાનતા નહિ. બીજી રીતે કહીએ તો કવિતાને કવિતાચિત વિચારપ્રધાનતા અપે. આમ છે તો 'વિચાર' શબ્દ જે કેવળ ધ્યય (Thought) કેવળ બુદ્ધિના વિષયને સૂચવે છે તેને બદલે 'ચિંતન' શબ્દનો ઉપયોગ વિશેષ ઉચિત ગણાશે. કાવ્યમાં વિચાર પ્રગટ થાય છે અને કાવ્યતત્ત્વ પશુ જળવાતું હોય છે સારે વિચાર નકરા વિચાર તરીકે નહિ પશુ જે સંસ્થિતિમાં, જે અનુભવમાં વિચાર રજૂ આકાર ધરે છે તે અનુભવસમેત પ્રગટ થાય છે. કડીબદ્ધ તર્કશ્રેણીના વિચાર કરતાં અનુભવના પ્રકરણમાં, સંવેદનના ક્ષેત્રમાં ઊગી આવતો વિચાર અહીં અભિપ્રેત છે. એવો અનુભવસમેત વિચાર રજૂ ન થયો હોય તો કવિની પ્રતીતિ વાયકની થાય નહીં અને અનુભવસમેત કહ્યું એટલે કમમાં કમ હૃદયના એક ગુણ ઉત્સાહ વા ઉર્મંગથી વિચાર મિશ્રિત થવો જોઈએ. આવા ભાવ અને કષ્ટનામિત્ર પદાર્થ માટે વિચાર કરતાં ચિંતન શબ્દ વિશેષયુક્ત છે. 'ચિંતન' શબ્દથી બુદ્ધિનાં વ્યાપારની પ્રધાનતાવાળો છતાં સમગ્ર ચિંતનો વ્યાપાર સૂચવાય છે. આમ આપણે કરવી હોય તો ચિંતનપ્રધાન કવિતાની પ્રતિષ્ઠા કરવી રહી.

કલામાનુ તેમ કવિતાનુ સાક્ષાત્ પ્રયોજન આનંદ છે કાવ્ય વાચતા, તેનો આસ્વાદ લેતા લેતા કાવ્યને અતે નિરતિશય આનંદ અનુભવાય એ કાવ્યનુ પ્રયોજન છે અને રમણીય કાવ્યો એ પ્રયોજનને પૂર્ણપણે આધે છે કાવ્યનાચનનું સાક્ષાત્ પરિણામ આનંદ ને આનંદ છે, પણ બીજી કોઈ કલા કરતા કવિતા આપણા જીવનમાં વધુ ફરી વળે છે જીવન સાદુ કે સફળ, બીજી કે નિરાટ, વ્યક્તિનુ કે લોકલોકનુ હોય, છતાં સૂચ્ય ખેડે તેને પ્રગટ કરાવના કાવ્યમાં શકિત છે કવિતાના, બલકે સાહિત્યના ઉપાદાન શબ્દની એ ખાસ અનુકૂળતા છે એટલે ગદ્યાનુભવની, આનંદાનુભવની ક્ષણ પછી કોઈ સત્યના દર્શનરૂપ કે સૂચનરૂપ કા ચતુ વ્યવહિત પરિણામ રહે છે આ સય વચિત્ એવું છાંકુ અને વ્યાપક હોય છે કે તે ખાતર પણ આપણે કાવ્યને ફરી ફરી વાચીએ ચિન્તનપ્રધાન કવિતામાં આનંદ અનુભવ પછી આ સત્યદર્શનના વિશિષ્ટ પરિણામોના નિગેષ સહન છે અને એટલા પૂરતી જ તેની કવિનામ્નતિઓમાં ઉત્તમતા ગણાય

ગભીર સત્યનુ લોકોક્ષર દર્શન અન્ય કવિતાપ્રકારમાં નથી થતું? સીધી રીતે ચિન્તન આપ્યા વગર ચિન્તનની દશામાં જ શું, ન યદર્શનની દશામાં કોઈ કાવ્ય વાચકને નથી મૂકતું? મહાન કવિઓએ પ્રતિભાની ઉચ્ચ ગ્રિધિતિમાં સીધા ચિન્તનને બદલે વાચકની વૃત્તિઓને અમુક વચણ આપી કવિને ઇષ્ટ ચોક્કસ સત્યનુ દર્શન સ્વય કળા પ્રેરણા આપતા કાવ્યો લખ્યા છે, પાત્રો અને ઘટનાની સૃષ્ટિ ઉપજારી, તે દ્વારા અભિપ્રેત સત્યનુ દર્શન કરાવ્યું છે તર્જાનુભવસિક સર્જનમાં પાત્રોના મુખમાં - વૃષ્ટિના મહાભારતમાં, ગમના ભનમૂર્તિમાં, કાઈરના મિદનમાં હોમ્સના મેઝાપિયરમાં-ખૂબ ચિન્તનસભાગ હોય છે અને તેમાંના ધણેક તે તે કવિને અભિમત હોય છે પણ ચિન્તનસભાગ વગરની કૃતિઓમાં પણ - શાકુન્તલ, ઓવેસો આદિમાં - કવિનુ વિશિષ્ટ સ્વદર્શન હોય છે અને મવેદનશીલ વાચનને તે થાય છે ખૂબ જીવનનુ ગભીર તથા મધાર્થ ને સમગ્ર (અભગન કવિતાચિત) નિરૂપણ હોય અને તેમાં આરપાર દેખાતો કોઈ સત્ય કે ભાવનાનો પ્રકાશ હોય તો કાવ્યકૃતિ ઉત્તમ થવા બહુ સમય છે

આ વિચાર ષડ્ષગાનું શું પરિણામ આવ્યું? વિચારપ્રધાન નહિ, ચિન્તનપ્રધાન નહિ, પણ આનંદપૂર્વકમાંથી હોવા ઉપગત દર્શનપ્રવચનામાં કૃતિ, જેમાં કોઈ સત્યની આખી કે પ્રતીતિ થતી હોય - કાવ્યરમણીયતાના અનુભવ પછી બીજી, ત્રીજી, ચોથી ક્ષણે - તે કવિતાપ્રતિભા દિગ્ગેષ્ય ગણવા લાયક હશે.

કાવ્યનો દેહ - સંખ્યામેળ

કાવ્યને બે રીતે પ્રિયારી શકાય એક એની લાનનાની - એના ઉત્તમ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ, બીજી, એના સાધારણ રીતે ઓળખાઈ જતા લક્ષણની દૃષ્ટિએ લાનનાની દૃષ્ટિએ કાવ્ય એ આત્માની કલા છે, જેમા આત્માની બધી વૃત્તિઓનો અને શક્તિઓનો સચાર અને ઝકુરણ છે, જે લાનકમા તેની જ વૃત્તિનો ઉદય માગી લે છે લાનનાની દૃષ્ટિએ કાવ્ય એ જીવનનું હાઈ પકકનારી કલા છે, સર્વ વિવાનુ, આત્માનુ સામર્થ્ય બનેલું, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે કાવ્યકલાના એક કસમ કે કાગીઝરી તરીકે સર્વસાધારણ લક્ષણનો વિચાર કરીએ તો કાવ્યમા શબ્દ અને અર્થનું સહિતત્વ છે શબ્દ અને અર્થનું એમા એનું પરસ્પર ઓચિય છે, સામગ્ર્ય છે, કે બને એકરૂપ થઈ જાય છે એની શબ્દયોગ્યતામા ગજ જેટલો ફેરફાર કરો તો અર્થને આઘાત થયા પ્રિના ન રહે કાવ્યમાન - અ પ તરંગનીનાથી માડી મહાકાવ્ય સુધી - કોઈ ને કોઈ રૂપનો, લઘુ કે ગાઢ, જીવનસ્પર્શ તો છે જ

કવિ વ્યક્ત કરે છે તે અર્થ, અર્થાત્ અનુભવ, તેને અલિપ્ત હોવો જોઈએ, એટલું જ નહિ એ ગમણીય, ચમત્કારક, ગસમય હોવો જોઈએ એની નિશિષ્ટતાનાળી અનુભૂતિ વિશિષ્ટતાવાળી લાપામા પ્રગ્ન થાય તો જ વાચકના ચિત્તમા તે સપૂર્ણપણે ઉદય પામે લાપા અને વ્યક્ત કરનાની અનુભૂતિનું સામગ્ર્ય સાધનાને માટે, અનુભૂતિને અનુરૂપ લાપામા સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા માટે, બધા દેશમા કવિઓ હદો યોગે છે હદમા લાપાનું સ્વરૂપ અનુભવ, પ્રનાહી, સ્થિર, સ્મૃતિમા રહેલા પૂર્વપરના શબ્દસરકારથી સુસ્થિત ને સમગ્ર થાય છે કાવ્યકલા માટે હદ, લયમા વહેતી લાપા, મેળનાળી લાપા અસાધારણ યોગ્યતા ધરાવે છે

હદનું પ્રાણુતત્ત્વ મેળ છે, સવાદ છે, harmony છે મેળ એટલે બે ભિન્ન એકમે વચ્ચે વરતાતુ સુયોગ્યતાનું લાનરૂપ દૂધ અને ખાડોનો આરનાદ લિન છે, બને લિન પહારો છે, પણ તેમની સહસ્થિતિમા મેળ છે અને સહસ્થિતિથી વૃત્તીય આરનાદ આવે છે આસમાની અને રૂપેરી રંગ લિન છે, પણ બનેમા મેળ છે તેથી તેમનો સહયોગ ગર્વવિચ્છેદનો આહાદ આપે છે સ્વરસમૂહ, અક્ષરસમૂહ કે મહસમૂહોના એકમે વરસર મેળ, સુલેખ દાઅની લાપામવાહમ ઔત્સુક્ય અને સસ્તોબની વપરાનાળી કર્ણુભોગ્ય રમણીયતા સર્જે છે

સાદી વાતચીતમા પણ મેળનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ કનચિત્ પરખાય છે

તમે આવશો ?

અમે રમશુ

તમે વદશો ?

અમે ગાશુ

અને એ જ વૈચિત્ર્યનું વિકસિત સ્વરૂપ નાનાલાનની પદકલ્પ રચનામા ઓળખાય છે

“ સુખ તે જ મોક્ષ

મન્મથ તે જ મહાપ્રભુ

છત્તા પૂરવી તે જ સત્કર્મ ”

x x

“ તમારે મુખડે દું,
ને માર મુખડે તમે
બિગલ્લે ને બોલો ”

પણ આપણે નાનાવાલીય ગ્યનાર્નું પૃથક્કરણ કરવા નહિ બેસીએ આમી બાલુ, જે પદ્યગ્યનામા સંગીત પ્રધાનપણે આરી ભય છે, તેના પદો ક દેશીઓનો પણ વિચાર નહિ કરીએ વાણીથી સુદૂર પહો ના ભય છતાં, વાણીને પ્રવાહી અને સમગ્યક્ષમ બનાવે એરી પદ્યગ્યના વિશે વાત કરીએ.

વાણીના જે કોઈ નિશ્ચિત ભૌતિક તત્ત્વો હોય તેને અવનબીને જ પદ્યગ્યના પ્રવર્તે એ તત્ત્વોમાથી ભાષાના નજી તત્ત્વો ભોંકણીમા આપણે દાખરીએ છીએ, વર્ણ, રૂપ અને માત્રા માપ વગર મેળ હોઈ શકે નહિ અને માપ આ નજી તત્ત્વોમા કઈ રીતે પ્રવર્તે ? વર્ણ અર્થાત્ અક્ષર (Syllable) ની ગોઠરણીમા. અક્ષરની સંખ્યા ઉપગત તેના લઘુત્વ - દીર્ઘત્વને અવલગતી ચારુ વ્યવસ્થા હોય એ બીજી રીત અક્ષરની સંખ્યાને બદલે માત્રાની સંખ્યાને જ અવનગતી સનાદી ગ્યના હોય એ ત્રીજી રીત આ ત્રણને આપણે અનુક્રમે (૧) સંખ્યામેળ (વર્ણમેળ કે અક્ષરગ્નપ્થમામેળ), (૨) રૂપમેળ અને (૩) માત્રામેળ પદ્યગ્યના કહીએ છીએ ખરુ બેતા આ વરુ દેખાય છે એરી સાદી નથી, કેમ કે હરેકોષ્ઠ હદમા વ્યવસ્થાનું નિયામક સૂક્ષ્મ તરત તે ચગણુયા આપનો અક્ષર કે અનરૂપ વિરામ છે એ વિરામ ચગણુના પ્રનાહમા બાધા ન આણે એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે તેથી કર્યુગોચર થનો નથી, પણ તેને ગણતરીમા લીધા વિના જનુ બધારણુ ગ્રષ્ટ થતું નથી પ્રત્યેક ચરણુને અને જે વિગમ લઈએ છીએ તે યતિ છે ચરણુની મધ્યમા પણ એક યા બે યતિ આવે ને વિભાગ પડે તે ખડ કહેવાય, અને ચારુતાની સિદ્ધિમા આ ખંડ કે ખડો પણ કામ આપે છે પણ ચરણુનો ઘટકઅવયવ ખડથી પણ નાનો હોય છે, અને ખડમા, અને ખડ વગરનુ ચગણુ હોય તો ચગણુમા, સૂક્ષ્મ ગીતે તે ઝાળખાય છે પદ્યગ્યનાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે ખડ અને ઘટકઅવયવ કિના બીજના નિરીક્ષણની આવશ્યકતા ગદે છે રૂપમેળ છત્રાથી ઉદાહરણુ લઈએ તો

તોટક હદમા બે લધુ અને એક યુ અક્ષરથી બનેતા ચાગ સધિ છે

લલગા । લલગા । લલગા । લલગા ।
પગલે । પગલે । લયડી । કમલે ।

શાલિનીમા બે ખડ છે, અને પ્રત્યેક ખડમા સધિ જુદો ઝાળખી સકારો

ગે વા લાગી ॥ હાય લી હા જી તી એ ॥

માગા માગા ॥ માન મા ॥ માલ ॥ માગા ॥

પરુ આપણે અક્ષરગ્નપ્થમામેળ છદોનો જ વરુ નિચાર કરીએ શુદ્ધ અક્ષરમેળ રચનાઓ, એકદને, કહી શકાય એરી તો ઋગ્વેદની છે પાય અક્ષરનો ચિગરુ, આર અક્ષરના નજી ચરણુનો માયની હદ, આડ અક્ષરના ચાગ ચરણુનો અનુષ્ટુભ, અગિયાર અક્ષરનો ત્રિષ્ટુભ, અને બારનો જગતી, એ સર્વે ઋગ્વેદના મુખ્ય છદો છે પદ્યગ્યનાનો ચિકામ વિલેકનામા આ આપણા પ્રાથમિક છદો ખૂબ ખપ લાગે તેમ છે મહાભારતનો અને અર્ચાચીન અનુષ્ટુભનો વિનાસ, ઋગ્વેદી માયની અને અનુષ્ટુભમાથી થયો છે, તેમ જ ઉપગતિ, વશસ્થ આદિના મળ, ત્રિષ્ટુભ અને જગતીમા ભેઈ શમય ઋગ્વેદનો કવિ, પર્ગ્ગચનું વર્ણન અનુષ્ટુભમા કર છે

યત્પર્જન્ય કનિકદત્ત સ્તનયન્ હંસિ દુષ્કૃતઃ ।
પ્રતીદં વિશ્વં મોદતે યત્કિંચ પૃથિવ્યામધિ ॥

ગર્જના કરતો પર્જન્ય ! જ્યારે દુષ્ટોને હણે છે ત્યારે આ વિશ્વ અને પૃથ્વી ઉપરના સર્વ પદાર્થો પ્રમોદ પામે છે. ગાયો પેડે દોડતી વિપાદ અને શુભ્રીનું વર્ણન કરતાં કવિ ત્રિષ્ટુભ્માં ગાય છે :

ગાવેવ ગુમ્હે માતરા રિદ્ધાણે
વિપાદ શુભ્રી પયસા જવેતે ।

અર્વાચીન અક્ષરસંખ્યામેળ હંદોમાં સંધિ પડે છે. એવાં સંધિનાં આવર્તન ધનાક્ષરી, પયાર અને અભંગ જેવા હંદોમાં જણાય છે. સંધિ ચાર અક્ષરનો હોય, બે કે એક અક્ષરનો પણ હોય. ધનાક્ષરી, મનહર, પયાર આદિ હંદમાં ઘટકાવયવ સંધિ ચાર અક્ષરનો હોય છે. જેમ કે મનહરમાં :

ધાર્ધ ધાર્ધ । ભેટવાને । આવતો હું । તારે ધામ ;
ધારે રહી । સામે ભડી । આવતો તું । ધાર્ધને ।

પૂજલાલે ગુર્જર પયાર થોજ્યો છે; એમાં પણ ઘટકાવયવ ચાર અક્ષરનો સંધિ છે :
આવીશ આ । વીશ તને । શોધતો આ । વીશ હું
સુદ્ધર સો । નેરી તારા । ધામમાં ;
વેદનાના । પારાવાર । ભેટમાં લા । વીશ હું
હલકાતા । છવનના । જમમાં."

બંગાળી પયારમાં અંતે બે અક્ષરનો સંધિ છે, અને ભોળાનાથે ગુજરાતીમાં આણેલા અભંગમાં ત્રણ ચરણમાં બે અક્ષરનો સંધિ ઘટકાવયવ છે અને છેલ્લા ચરણમાં સંધિ એકેકે અક્ષરનો જ છે :

પાપ । વાસ । નાચો ॥ થાય । જ્યારે ક્ષય ॥
પામ । શેહ । દય ॥ પુ । પય । વૃ । તિ ॥

મનહર, પયાર કે અભંગ કોઈ પૂરેપૂરો પાઠ્ય હંદ નથી; તેમાં વર્તુ આછું જેવલ પ્રવેશે જ છે. મનહરનું ખોણું લઈને ખજરદારે પ્રયત્નમેળ 'ચુકતધારા' ઉપજાવ્યો છે. ચતુરક્ષર સન્ધિના તાલ સાથે શબ્દના ઉચ્ચાર-મતિ પ્રયત્ન મળે છે; અને ખીજી શ્રુતિઓ આપણે વ્યવહારમાં ઉચ્ચારીએ છીએ તેમ જ ઉચ્ચારાય છે, એમ ખજરદાર માને છે.

જાઓ ગારાં । ગીતઃ હંતી । પાંખો તમ નાની ત્યારે ।
દેખાતાં આ । કાશ અને । તારા દૂર । દૂર ॥

ઝાડની કે કાંખળીએ કે આ મારી જૂંપડીએ
ખેસીને એકતિ તમે ગાયા મીઠા સર;

આમ વહેતી આઠ લીટીનો આ પ્રયત્નમેળ પ્રાસયુક્ત હંદ છે. ત્રણ અક્ષરનો સંધિ લઈને પ્રયત્નમેળ પ્રવાહી "મહાહંદ" પણ ખજરદારે રચ્યો છે. ત્રિવર્ણી સંધિ લઈ પ્રત્યેક ત્રીજી શ્રુતિ ઉપર તાલ અને

પ્રયત્નનો મેળ ગાળીને આ જી જના-યો છે ખગદાર કહે છે કે અગ્રેજ પ્રવાહી બ્લેન્કવર્સની નજરનો લય આપણા પદસા-અ ગ્રમાણે આ જ ગ્યનામાં શક્ય છે એના બધાગણમાં લઘુચરનો આગ્રહ નથી એનું નિયામક તત્ત્વ નિવર્ણી સવિના પાય આનર્તન અને ગુજરાતી પ્રયત્ન (accent)ની સાચવણી છે દાખલો જોઈએ

“અહો! લાં તનો આનદ તો કઈ ઝોગ જ છે!
અને નાંચની આ અપંગાગ લીલા બધી
નહીં એ પણ આત્મા કદી નિજ કોઈ દેશે
જગમાં પૂરી ગાઈ ચકે, પ્રભુની કરુણા
કઈ લાખ જગ સરિતા અને ધોધ રૂપે
ચિરકાલ અખંડ આ વિષે વહી નહીં છે!”

આમ છતાં આ પ્રયત્નમેળ ગ્યનાઓ વિશે શક્ય ગદ્ય છે જ ન ગુજરાતીમાં પ્રયત્ન બહુ સ્ફુટ છે નહિ, અને આવી ગ્યનાઓનું નાચન દૃનિમ થાય છે જમે તેમ હોય, ઉપગની કડિકામાં “અપરપાર લીલા, ” “આત્મા કદી ” “આ વિષે ” નું વાચન, લય સાચવતા જઈએ તો, કહેશકર થાય છે

ઉપનિષદ, સતતતિલમ, શિખાણી, મન્દાકાન્તા, પૃથ્વી આદિ હદોનું નિયામક તત્ત્વ કેવળ અક્ષરની સખ્યા નથી એમાં અક્ષરોની નખ્યા નિયન છે તેમલે અરો તેમને પણ અક્ષરમેળ નહીં શકાય પણ એમ તો એમાં માનની તખ્યા નિયન છે તો તેમને માનમેળ કેમ ના કહેશય ? પણ ખરું જોતાં ઉપનિષદ આદિ હદોનું વ્યવસ્થા લક્ષણ જુ જુ પ્રેક અક્ષરનું તનુ થા ગુરુ રૂપ હોય છે અને એ રૂપની વ્યવસ્થા ઉપર એ હદોની નસાદિનાતો આધાર છે આ રૂપમેળ હદોના પણ આપણી ભાષામાં સુભગ મિશ્રણ થયા છે, એમાંના ખોરા પ્રયોજી અનનુ વંચિય આપણા મ્લિઓએ સાધ્યું છે

શિખાણી, મન્દાકાન્તા આદિની ચિત્રરચના, તેમજ હદનજી, ઉપેદ્ય જ, વસતતિલકાના તથા શાલિની, અગ્રાર આદિના સુભગ મિશ્રણ થયા છે અર્થાત્તીન બહુશુભનું ગ્યન અક્ષરમેળ અને રૂપમેળની વચ્ચે છે તેના દરેક ચણુના આડે અક્ષરમાના નજ અક્ષરના રૂપ વિશે નિનમ છે, બાકીના લઘુ વા ગુરુ હોઈ શકે દરેક ચણુમાં પાયમે અક્ષર લઘુ અને હરો અક્ષર ગુરુ જોઈએ, સાતમે અક્ષર પહેલા અને નીજ ચણુમાં ગુરુ હોય છે બીજને ચોથામાં લઘુ છે બન્ને ચણુનો એમ જણી શકાય એવો લય એનો છે અર્થાત્ત એને સાળ અક્ષરની પદ્ધતિની ગ્યના કદી સખય લાગી કાવ્યગ્યના માટે અનુકુલની મર્પસાધનતા ધણી છે, તો નીર પ્રવાહી ગ્યના માટે પૃથ્વીની ઉપરોચિતના ઉવે સિદ્ધ જ છે પરંતુ આ પ્રશ્ન વિષેને ચર્ચવાને અહીં અવમાન નથી *

★

અવાસ્તવનું અમૃત

આપણા એક નવીન અને તેજસ્વી કવિનું હમણું પ્રગટ થયેલું કાવ્ય હૃદયમાં ગૂંજે છે. શ્રી. ઉશનસૂને આપણા જીવનમાં એક ચમત્કારી વસ્તુ સમજાઈ છે કે આ દુનિયાની વાસ્તવિકતાના કદંમમાં ઊછરતા બાળકો અવસ્તુના દ્રવ્યથી જ પોષાતાં હોય છે અંગૂઠાને ચૂસ્યા કરે; ચક્રાચક્રીની વારતા સૂણ્યા કરે; ‘ચાંદામામા પોણી, ઘીમા ઝમોણી’ ગોખ્યા કરે. આ અદ્ભુત અસત્યમાં ઊછરતાં બાળકો જીવન માટે તે શી તૈયારી કરી શકે? એમને માટે જીવનનાં લીપણ વાસ્તવો નિર્માયાં છે અને એનો મુકાબલો કરવા માટે તેમને કેળવણી તો આવી પોલી મળી છે! તથાપિ નવાઈ તો એ છે કે આ બધું સમજ્યા પછી પણ નવી નવી પેઢીનાં બાળકો અવાસ્તવિકતા પરિપોષણથી જ ઊછરે છે! માબાપો કઈ વધુ શાણાં થયાં નથી. અથવા આમાં કોઈ ગૂઢ રહસ્ય છે.

“જીવનવનના મધ્યે દેગે કંમે કમશઃ વય
ત્યહાં લીપણ વાસ્તવોથી નીટળાય, ને કપના
પુગાણી શિશુ સસ્પૃતિ ખપ જ આવની અપ ના.
સપન ચંદુ કયા તૈયારી રૂં કયા અયોમય નિર્દય
કહણ પીગતો જી-યાની રે? તથાપિ શિશુ નવ
હજીય ઊછરે માબાપોથી અવગતલે દ્રવ.”

મનુષ્યના જીવનરસને સૂચવનારુ આ અતીવ સુદર કાવ્ય છે. ટાગોરે બાળકોની વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને ચિત્રો સંબંધી કહેલું કે એમને બધું હકીકતશુદ્ધ પદ્ધતિસરનું જ અપાય એમ નહિ. એમની કલ્પના ઉત્તેજક, એમને નવાઈ લાગે, એમની જીભે ચઢી જાય એવું અદ્ભુત અને વિચિત્ર જ એમને માટે સુયોગ્ય ઉશનસૂનું પૂર્વોક્ત કાવ્ય એક કોયડાનું ચિન્તન છે ભાવથી અનુપ્રાણિત અને રહસ્યમય ચિન્તન છે. એવી જ વસ્તુમાંથી તત્ત્વતઃ પ્રેરણા લેતું એક હવેલ (J. R. Lowell) નું કાવ્ય ‘અલાદિન’ (Aladdin) છે કવિ કહે છે, હું નાનો હતો પાસે કોઈ ભાઈબંધ કે રમકડું નહીં. ઓરડી ઠંડી ગાર. ઊંધ આવે નહીં પણ મગજમાં ખૂબ ઉષ્ણતા હતી.

“When I could not sleep for cold,
I had fire enough in my brain,
And builded, with roofs of gold,
My beautiful castles in Spain”

હારે તો સ્પેઈનમાં મારા સોનેરી મહેલ હતા. આજે મિત્ર અને ઉપકરણનો ઢગલો છે, અને દીવાનો પાર નથી, પણ પેલું અલાદિનનું ફાનસ નથી. વિધિ મારુ બધું લૂંટી શકે તેમ છે, પણ મને કશાનો શોક થવાનો નથી. મારા સ્પેઈનમાંના મહાલયો વિધિ લૂંટી શકે તેમ નથી, કારણ કે હવે એ છે જ નહિ. એ હોત અને વિધિ એ લૂંટી લેત તો મને દુઃખ થાત ખરું.

રામાયણમાં બાળકોને સૌથી વધુ રસ વાનરોની અને કુંભકર્ણુની કથામાં પડે છે.

“કુંભકર્ણુની કૃષ્ણ મોઝર, આવી પડ્યા પવનકુમાર-
મોટોમાંડ વાનર અજ્ઞાય, નામદામ પૂછે કષિરાય;
ઝંખજાળ આતરડાંતણી વીંટાય વાનરને પાચેં ધણી,
કુર્મઘ વાસના મોટું પેટ : શેવાળભર્યો શું સાગર ખેટ !”

(પ્રેમાનંદ : ‘રણયજ્ઞ’)

ગણિયરની મુસાફરીમાં સર્થ બાળકો સહભાગી થાય છે, જો કે લિલિપુટ કે બ્રાઉનિંગને જોવા પ્રદેશો દુનિયામાં ક્યાં ચે નથી; પણ રિવરફેરે તે ઉત્પલ કરી આપ્યા અને બધાં બાળકો તે પ્રદેશો જોઈ આવે છે.

આ બધું કવિસર્જન પ્રત્યક્ષ નથી, અનુમાનસિદ્ધ નથી, એ અર્થમાં અવાગતવિક છે, કાલ્પનિક છે; પણ તે મિથ્યા નથી. એ સર્વમાં કોઈ આંતર સત્ય છે જે એ શબ્દલીલાને ટકાવી રાખે છે. એમાં વસ્તુ અનુભવ્યાનો સંતોષ થાય છે અને આનંદ પડે છે. કવિ વસ્તુને અવસ્તુ બનાવે છે, સત્વરે કરે છે; અવસ્તુને, ભાવનારૂપને, વસ્તુ બનાવે છે. ભોમિયા પિના એ અનેક કુગરો ભમે છે, અને રાતાં ઝરણાંની તેમ રેતા તારાની આંખ લૂછે છે. શીતળ ચન્દ્રમાને હૃદય હોય તો પૃથ્વી ઉપર ચાંદની પાથરતાં એને શું થાય એ કવિ કલ્પીને વાસ્તવિક બનાવે છે. ગરક પર્વતની ધારેથી વજ્રની જેમ સમુદ્રના દેહ પર પડે એવું એને તીવ્ર સંવેદન છે. એ આગગાડીની માફક અતિવું પ્રતિબિંબ શબ્દોમાં પાડે છે અને એને હૃદયઘાતિવાળો સંજ્ઞ પદાર્થ બનાવે છે.—

“But gliding like a queen, she leaves the station.
Without bowing and with restrained unconcern,
She passes the houses which humbly crowd outside,

x

x

x

Beyond the town there lies the open country
Where gathering speed, she acquires mystery,
The luminous self-possession of ships on ocean.

(Spender : ‘The Express’)

કીટ્સ કહે છે તેમ રાત્ર અને રક બનેને કવિ પહોંચી વળે છે; સૂરજ, ચન્દ્ર, તારા, આકાશ, સમુદ્ર, પર્વત, નદી, ફૂલ, વેલ, ઝાડ, પંખી અને મનુષ્યસહ પદાર્થ, સોને એ જોળાયે છે; એમના હૃદયની વાત જાણે છે, એમની માફક જાણે એ વ્યવહાર કરી શકે છે. એ ભાગણીઓને, વાસનાઓને, આદર્શોને આકાર આપી, બોલતાં ચાલતાં કરી, સુખદુઃખ અનુભવતાં કરી આપે છે, અને એમને એવી પ્રસક્ષવતા અર્પે છે કે આપણાં જોયેલાં માણસો કરતાં પણ એ વધુ સાચાં ભાગે છે. એક રીતે કહીએ તો આ બાળકના ઘોડા જેવી વાત નથી? કેવળ અવગત? અને છતાં આપણે આતુરતાથી એમનો પરિચય કરીએ છીએ. રોનાન, ઇવાગો, હેમલે, ગવણ, રામ, સીતા, શકુન્તલા, નળનો હંસ, ચન્દ્રાવલી, યક્ષ, ઉર્વશી, આ બધાં ગિથ્યા નથી; અવાગતવિક, પણ સાચાં છે. જીવનના

ખીજ પદાર્થો કરતાં શક્તિઓ ઝોમાં વધુ હીન રહે છે અને સૂક્ષ્મ રીતે તે આપણને ઘડે છે. વિશુ તો શું, આપણે સૌ - સાચી કેળવણી ને સાચો આનંદ પામવા માગતા હોઈશું તો - આવા અવસ્થાના દ્રવ્યો જ જીહ્વાએ છીએ. હૃદયમનનાં એ સાચાં અજપાણી છે.

કવિની નિર્મિતિ બ્રહ્માની નિર્મિતિ કરતાં લિખ છે. એના નિયમો સૌન્દર્ય અને પ્રતીતિના છે. એ નિયમોનું અધિષ્ઠાન એનું ખીજ છે. ખીજમાંથી કૃતી સૃષ્ટિ સક્ષમ આનંદ આપી શકે તો તે સુંદર હશે અને પ્રતીતિજનક હશે. એ સર્જનનાં અંગો પરસ્પર સંવાદી હશે તો કૃતિમાં એકતા ને અખંડતા આવશે, અને અખંડતા હશે તો પ્રતીતિજનકતા પણ હશે. બ્રહ્માની દેખાતી સૃષ્ટિથી એ સર્જન લિખ હોય છતાં પ્રતીતિજનક હોય એટલે એ સાચું જ ગણાય. દેખાતી સૃષ્ટિની વાસ્તવિકતાની પ્રતીતિને આશ્રય હેવટે તો માણસનું મન છે, કોઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી. અને માણસનું મન, સહૃદયી અને હૃદિશાળી માણસનું મન કવિસૃષ્ટિ સાથે તદાકાર થઈ શકે તો એ થયું વાસ્તવિક પદાર્થ ગણાય ને ?

પણુ આવી શ્રદ્ધા સેવવામાં જાગૃત રહેવાની જરૂર છે. મુખ્યત્વે કલ્પનાએ અનિષ્ટ ઉત્પન્ન નથી કર્યું એમ નહીં. કોઈ અધ્યસત્ય, અર્ધસત્ય, પોકળ તરંગને આશ્રયે બ્યક્તિઓના અને જનસમૂહોના મહો બંધાઈ જાય તે એવી જડ ઘાસે છે કે હમે કરી નિર્મૂલ થતા નથી.

વિધર્મીને પોતાના 'સત્યધર્મ' માં લેવાથી સહનિત થાય છે, પોતાની અને વિધર્મીની, એ વાત એટલી વિકૃત થાય કે અત્યાચાર, અનાચાર, બ્રહ્માચાર, વૃશંસતા, દંભ, પાખંડ, છેતરપિંડીનાં અનેક રથૂલ સૂક્ષ્મ સાધનો વડે ધર્મપ્રવર્તનની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. સર્વ માનવ ધર્મિયનાં બાળક છે એને બદલે અમે જ - ધર્મિયને અમુક રીતે ઉપાસતાં બાળક - ધર્મિયનાં કૃપાપાત્ર છીએ એવું ધમંડ પોષતા ધર્મો અને સંપ્રદાયો ક્યાં નથી? માણસ માણસ વચ્ચે કૃત્રિમ દીવાલો બાંધી લેાડીની નદીઓ અને આંતરવ્યથાની હાથો ઉછળાવતી અનિષ્ટ, પાપમય કલ્પનાઓ ક્યાં નથી? માણસો બાવી કપોલ - કલ્પનાઓને સત્ય માને છે અને તેને આધારે વ્યવહાર રચે છે. એને માટે કોઈ કસોટી ખરી કે નહિ? એમાંથી છુદ્ધિને કેમ બચાવાય? સમજીની એવી અનિષ્ટ માન્યતાઓમાંથી કેમ છુટાય?

સૌન્દર્ય એ એક કસોટી છે. સાચું સૌન્દર્ય, યંત્રોની આનંદપ્રદ સપ્રમાણતા, ઉત્તમ ભાવની નિષ્પત્તિ, એ સત્યનું પ્રમાણ હોઈ શકે. પણ રમણીયતાની પરખ ખારીએ તેટલી સહેલી નથી. સામાન્ય મજા, સામાન્ય ઉત્સાસથી એનો ભેદ કરવો કઠિન છે. એક ભેદ સમગ્રય એવો છે પણ એ ય દરેક મજા, સામાન્ય ઉત્સાસથી એનો ભેદ કરવો કઠિન છે. એક ભેદ સમગ્રય એવો છે પણ એ ય દરેક પ્રસંગે બેવાય તેમ નથી. કલાના આહ્વાદમાં કલેશ નથી, થાક નથી, ઇન્દ્રિયોનો ઉરકેરાટ નથી, છે માત્ર વિશ્રાન્તિ, શાન્તિ, અનેક વસ્તુઓમાંથી ચિત્તને વારી લઈ એકમાં સ્થિર થવાપણું, આ દેહના ડોઈ આન્તરતત્ત્વમાં ઠરવાપણું. ડોઈ કલાકૃતિનો વિમર્શ એવી સ્થિતિને ન પ્રગટાવે તો તેની રમણીયતામાં જ કશી ઊણપ હશે.

ખીજી કસોટી વધારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. બધાં સત્યોનો જ્યાં મેળ હોય તે સત્ય. મોટા ઝગડા સત્ય અને અસત્યનો નથી હોતો, નાના સત્ય અને મોટા સત્યનો હોય છે. મોટા સત્યની સમીપ નાના સત્યને વળગી રહીએ તો નાનું સત્ય અસત્ય થાય છે. મોટા સત્યમાં નાના સત્યનો વિલય કરવો એ જ મોટું માનવકાર્ય છે. પ્રેમ, મૈત્રી, કુશળા, સર્વ જૂતની સમતા એ પરમ શ્રેયો (Values) ને

આધક હોય, એ ધર્મ હોઈ શકે નહિ. આપણી મોખ્ખાઈની કલ્પના અધિક માનવવર્ગને કાયમ અશુદ્ધ બનાવે, એને જીવનની જરૂરિયાતોથી વિમુખ રાખે, એ અને તો આપણને જ અક્ષત બનાવે છે. ઉચ્ચરતા સાન્નિધ્યનો આનંદ અલૌકિક છે, પરંતુ કોઈ પણ લૌકિક આનંદ એની સરખામણીમાં આપી શકે તેમ હોય તો તે પ્રેમી અને પ્રિયાના સમાગમનો છે, એમ એક રથજે ઉપનિષદમાં આવે છે. એ સાચું હશે. પણ આટલા સન્ધનો અને કથનનો આશ્રય હાઈ સખીલાવની ભક્તિનો મહાલય ઊભો કરવામાં આવ્યો છે અને એમાંથી પાર પિનાની વિકૃતિઓ હિન્દુ સમાજ અને આચારમાં જન્મી છે. આવી બાબતોમાં અવાસ્તવનું અમૃત નથી હોતું, જે હોય છે. આવા પ્રશ્નોમાં નિર્ણય કાં તો શુદ્ધ સૌન્દર્યની કે સર્વ માનવના હિતની દૃષ્ટિએ કરવો પડે.

પ્રત્યક્ષ નથી, અનુભવ્યું નથી, પણ પ્રત્યક્ષ કરવા અંખીએ છીએ, અનુભવમાં લાવવા મધીએ છીએ, એવું સત્ય પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ અવાસ્તવ જ ગણાય અને એવી પ્રવૃત્તિ ગાંડપણ લેખાય. જેની પાછળ બધા પક્ષ છે તે નહિ, જેની સૌ કોઈ ઉપાસના કરે છે તે નહિ, પણ કાનનો કાન, આંખની આંખ, વાચાની વાણી, જાણનારનું અધિષ્ઠાન શોધ અને તેની આરાધના કર. એ આરાધનામાં એક દૃષ્ટિએ અવાસ્તવની જ અંખના છે. તમારી સત્યની જે કલ્પના છે તેનું ખાન કરી, તે અનુસાર જીવન ધડવામાં, એક રીતે, ‘અવસ્થ’ ની શોધ છે. દેશહિતચિંતક, માનવહિતચિંતક, વિદ્વાની, કવિ, સૌ કોઈ અપ્રત્યક્ષ કલ્પનાને રમૂસ રૂપ આપવા મથે છે અને કૃતાર્થ થાય છે. પરમ જીવનસાક્ષ્ય માટે મનુષ્યની લાવના કોઈ વાર એવી ઉકટ થાય છે કે સંસારની સર્વ વસ્તુઓ ઉપર એને વૈરાગ્ય આવે છે, એમાંથી એ મનને વારી લે છે, અને ‘અવાસ્તવ’ માટે સાપની કાંચળાની માફક આ વ્યવહારના પદાર્થોની આસક્તિ ઉતારી લે છે. મૈત્રેયા પતિને કહે છે, આ સકલ પૃથ્વી વિતથી ભરેલી હોય તો શું તેથી હું અમૃતત્વને પામું ? યાદવલ્કય કહે છે, ના, સુખ સત્રવથી તમારું જીવન સુખી થઈ શકે તેટલું જ; વિશેષ નહિ. કોઈ સંપત્તિથી અમૃતત્વ થમાતું નથી. કાળગંગાને તીરેથી મૈત્રેયાનો ઉત્સાહપ્રેરક નિર્ણય સંભળાય છે : જે વડે હું અમૃતત્વને ના પામું તેને હું શું કરું ? એ વસ્તુઓ તો અવસ્થા છે, નિર્ઘર્ષ છે. તમે જે સાચી વસ્તુ પામ્યા છો તે જાણો છો તે બતાવો. યેનાહં મામૃતા સ્યાં કિમહં તેન કુપી યદેવ મગધાન્ વેદ તદેવ મે વૃદ્ધિઃ । આ ‘અવસ્થ’, પણ શ્રદ્ધાની વસ્તુનો સાદ આપણે ટાળવો નથી.

લક્ષિતકાવ્યમાં પ્રતિરૂપ

કનિષ્ઠ અને ત્યાગ્ય, મધ્યમ અને અત્યાગ્ય (સારી કવિતા અને કેવળ પદ્યના મિશ્ર ગુણવાળી), અને સાચી છાંયી કવિતા એમ સૌ કોટિની કવિતા લજનમાં આવી શકે. એક પક્ષે, સાચી લક્ષિત, જેમાં 'છિડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જ'ની સ્થાપી કારમી આરત હોય, તેના જેવો મહાન કાવ્યવિષય ખીજો એકે. નથી, તો ખીજો પક્ષે, હિન્દમાં તો એ વિષય જેટલો ખીજો કોઈ એકાગ્રેલો નહિ, ખીજો એકે વિષય એના જેટલો પરિચિત નહિ. લજનની પરિભાષા, લજનનાં પદ્યરૂપો, લજનમાંની ભાવનાઓ વિવિધ છતાં એટલાં ચક્ષુથી ઘર્ષ ગયાં છે, કે સૌ કોઈ પોતાના તો કપાશિયા જ લાવી પારકાં તેલ પુરાવી પુરાવી મેરાયાં લઈ દિવાળી કરે છે. વળી લક્ષિતની સરહદ ચોક્કસ નહીં, અને તે સરહદની યોગ્ય તત્ત્વચિન્તન, નીતિ વગેરેના જુલાવામાં નાખે એવાં લક્ષ્યગુણા પ્રદેશો એવા વિશાળ ક્ષેત્રજળના પથ્થા છે, કે વતનમાંથી નીકળી માઈલના માઈલ પરપ્રદેશમાં કાઢી નાખીએ ત્યારે ખમર પડે કે આપણે જૂલા પથ્થા. પરિણામે વિશ્વલજનિકામાં માનવને લાંડતા આખખાથી માંડી પરમ સત્યના સ્વરૂપને નક્કી કરતાં ગુણનાં સાંકળિયાં કે લાકીયાજની દલીલો સ્થાન પામે છે.

નૈતિક આખખા, અને દલીલગાજ કે કેવળ ગુણગાન કરતાં લજનોને કેવળ પદ્યના ખાડામાંથી ઉગારનાર પ્રતિરૂપો (Imagines) હોય છે. કાવ્યને વધારે સુંદર કાવ્ય બનાવનારાં તત્ત્વ ગમે તે અને ગમે તેટલાં હો, પદ્યબંધને કવિતાની કોટિમાં ચુકાવનારું એક આવશ્યક તત્ત્વ પ્રતિરૂપો છે. અને તે પ્રતિરૂપો જેટલે અંશે ચિત્રની છાપ ઉપજાવનારાં અને ક્ષણે ક્ષણે અન્ય ચિત્રની છાપ ઉપસાવે એવાં ગતિશીલ કે ગતિસૂચક હોય તેટલે અંશે લજનની કાવ્ય લેખે વધુ મૂલ્યવત્તા.

તમે કહેશો કે યોગ્ય ચાલતી અનીતિથી કવિનું હૃદય એવું બળતું હોય, અગર જીવન-પરજીવનનો કોઈ સિદ્ધાંત તેના દિલમાં એવો તો વસી જઈને વ્યાપી ગયો હોય, અગર પૂજનીય સ્વરૂપનું એને એવું સુરેખ દર્શન થતું હોય કે પદે પદે તેની લાણીમાં જોસ્સો વહે, જીર્મિવેગ, લાગે; તમે કહેશો કે આ જીર્મિવેગ પછને ઉદ્ધારી કવિતા બનાવે છે, અને તેથી જીર્મિ - જોસ્સો, કવિતાનું આવશ્યક તત્ત્વ ગણાતું જોઈએ. એથક; પ્રતિરૂપોના ફાલ માટે ફળદ્રુપમાં ફળદ્રુપ ભોંય જીર્મિ છે તેટલે અંશે તે આવશ્યક ખરું; પરંતુ વરસાદ અને સૂર્યકિરણ હોય છતાં પ્રતિરૂપો અર્થાત્ મૂળે કલ્પનાનો વ્યાપાર ના હોય તો વેગી, પ્રાણવાન વક્તૃત્વ ભલે નીપજે, કવિતાનું પદ પદબંધ નહિ પામે.

જીર્મિ કે જોસ્સા માટે જે કહ્યું તે જ ગ્રા. દૂરકાળ જેને નિષ્ઠા કહે છે તેને માટે પણ સાચું. નિષ્ઠા એ એક ભાવ છે; ભાવની પ્રમાણિકતા અને બલવત્તા ઉપર કલ્પનાવ્યાપાર પ્રાયઃ આધાર રાખે; અને કલ્પના વ્યાપારથી જ કવિતા કલા તરીકે જીવે. અને કવિતા કલા લેખે જ જીવે છે, ન અન્ય સ્વરૂપે. તાત્પર્ય કે કલાની અતિશયતા સંભવતી જ નથી. ખોટી કલા, જૂઠી કલા, જિતરતી કલા સમજી શકીએ. પુકિત, કસબ (Artifice)ની અતિશયતા સમજી શકું. વધારે પડતી કલા હું સમજી શકતો નથી.

ધર્મ નામે અને ફિલસૂફી નામે આપણા ચિત્તમાં એટલું ઘર ધાત્યું છે, કે તેના આઝાપાતળા અવ્વદર્શન ઉપર મોઢી પડતાં આપણે નથી અચકાતા. તથાપિ સુભાગ્યે ધર્મ અને ફિલસૂફીના વેશમાં

આપણા જીવનમાં રસિકતા થોડી ઘૂસી છે, અને જૂના સાહિત્યમાં તે એટલી જીતરી છે કે નિષ્ઠા કે ચિન્તન દેખી મોઢમાં પડતા દેખાવ તો મધુ વસ્તુન કવિતાની જરૂર અને તેની જ કલાના અલૌકિક તેજે ભગવાતા અનન્યતા તણુતા હો છે.

હિન્દુતાનનું ઉત્તમોત્તમ કાવ્યચર્ચન શ્રીકૃષ્ણ છે પ્રભુના એ રૂપ ની અને ભક્તિની વચ્ચે આશક-માથુનો સમય વગવવામાં આપણા વિચારમાં અને ધર્મધુરધરો નીતિની દૃષ્ટિએ જુગમેદારીવાળા અને તત્ત્વદર્શનમાં અશ્વમેધ જેવે નીવડ્યા, કદા ધિએ તો તેઓ જગત જીતી ગયા છે આશક-માથુકને ભાવ તો જાણે આપણા જૂના સાહિત્યનું વાતાવરણ જૂના ભજનસાહિત્યના મોટા ભાગને સાચી કવિતા બનાવનાર ભાવ તે આ પ્રભુભક્તની નચ્ચે ગોપીકૃષ્ણનો, આશક માથુનો માનવને સુગમ્ય અને અતિરસપ્રદ ગ્રીતમપ્રેયસીનો આ રથાચી ભાવ ભજનોને તત્ત્વના દૃષ્ટિએ અને નીતિની ગાંઠામાંથી બચાવે છે જૂના ભજનસાહિત્યને કવિના મનાવનારુ આ સામાય, અનણી પ્રતિરૂપ કે પ્રતીક (image) પછી ભલે તે રચ્ય હો, રચ્યારચ્ય મહુ હો, અન્તર્ગત કે માન ધ્યનિત હો ગ્રીતમપ્રેયસીનો આ મર્ગમ્ય રથાચી ભાવ પ્રયુક્તા અનન્ત પ્રસંગ જેમ અનન્ત આલેખન ભજનતાદિ યમા પામે એ દેખીતું છે જૂના યુગના ધર્મગુણે તેમ જ નવા યુગના નીતિગુણે આ વાત વીચરી અતિ સુલભ છે, તેથી જ તે ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવો ઘટે છે.

ભજનકાવ્યમાં મધુ પ્રતિરૂપ કે પ્રતીકની અવરૂપકતા કદાચ શકુ છું ભજનના વેશમાં આખ્યાન હોય, અને આખ્યાન મધુ ચિત્રપ્રધાન હોય તો, અને ચિત્રો જો ગતિશીલ હોય તો નિશ્ચય, પ્રતિરૂપ અને પ્રતિગીતી વચ્ચે ના પડે મધુ અર્ધો એ પ્રથમે બહુ છેકડાની વચ્ચે નથી એટલું જ સભારી આગળ આસીએ કે કવિના વ્યક્તિત્વ અને કાવ્યકલાના બાહ્ય અગતિયાગની તપાસ ન્યનું સમયે મૂલ આકર્ષક, બધી કલામાં તેમ કાવ્યમાં, અધ્યાત્મ છે, તરવ મરં કા યજ્ઞામાં તેમ ભજનકાવ્યમાં પ્રતિરૂપ તત્ત્વ આવશ્યક હોઈ કવિતાના વિવેચનમાં હમેશ ગણતરીમાં લેવાનું છે.

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમાંથી આ આવશ્યક તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિવિધ ટાંટિના બેનચુ કાવ્ય જોઈએ કવિ-કાવ્ય તરીકે કવિના મધુ, તેમાંનું એ આ

ભમિ વિના જે જન જીવે, તે મમ કહીએ માનવ દેહ રે,
મન કર્ય વચને હરિ નવ મેન્યા જૂન્યા ભરમા ભગે તેહ રે—ભક્તિ
દશ માસ ઉદરે દુખ પાગ્યો, કન્તો ખરને ભાગ રે
દેહ ધરી હરિનો વાસ ન કહા યો, તેહની જનનને ધિક્કાર રે—ભક્તિ
વૈષ્ણવ જન જીને નહિ વડાના, તેહને ન દોષ કૃપા નિર્ધાર રે
નરસિંહના રામગીતી નિગમ લીલા, બીજા વિવિધ ધર્મ વ્યભિચાર રે—ભક્તિ

ગાળ અને ચામખાના માગ તિવાય આ કાવ્યમાં શું છે ?

આ નીચેના બી ન દાખલામાં પ્રાનમપ્રેયનીમે ચતુર્થી જાવ આદો, અનીવ આટો, વજાગો છે, 'મીડુ અમૃત', 'રસ', 'પ્રેમી-જન', 'મેવો' રવેની જૂખ ઉતારો, નુકરિનાની આકાશ કરાવે, એવો શબ્દમાર છે, જના જાણમાં સમી ફિલમુદી અને ભક્તિની પરિભાષાનું એમું બનું પાણી છે કે કવિ પદમાં સરના એ પદ ભાગ્યે જ પડે છે.

સાલજ સહિય સુગત ધરીને, આજ અનોપમ દીપે રે,
જે દીપે તે જોના સગ્ગો, અમૃતપે અતિ મીઠો ર—સાલજ
દષ્ટે ન આવે નિગમ જગાવે, વાણી રહિત વિચારો રે,
સ ય અનત જ જેહેને કહીએ, તે નવધારી ન્યારો રે—સાલજ
નવધારા તો નહિ નવેડો, દશધારા દેખાશે રે,
અચલે રસ છે એહેની પામે, તે ત્રેમી જનને પાશે રે—સાલજ
અદૈત બ્રહ્મ અનોપમ લીલા, અતપ્ય યુગનો એહેવો રે
જોગ જગન જપ તપ મુનિ દુર્લભ, માને તેહેવો મેવો ર—સાલજ

વગેરે વગેરે ઉપની જ ધાટીનું તથાપિ એ જ તત્વદર્શન અપરિચિત રીતે પરિચિત બોમમા
આવી જિંદી કવિતા બન્યું છે

જગીને જોઈ તો, જગત દીસે નહીં, જંધમા અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય નિલાસ તદ્દૂપ છે, બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે
પથ મહાભૂત પન્નિબ્રહ્મ વિશે જાપન્યા, અણુ અણુ માહી રહ્યા રે વળગી,
ફૂલ ને ફળ તે તો જુક્ષના જાણુવા, થક થકી કાળ તે નહિ રે અળગી

માનવગમ્ય જગતિસુષુપ્તિના અનુભવના વણ્યાટ કરતા ‘બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે’ના
અમૃતપાદથી આખી વૃત્તિ સજીવ થઈ ગઈ છે. અને એ જ પગમસત્યનું દર્શન ગતિશીલ ચિન્તાત્મક સ્વરૂપમા
અનેરી ભલક અને મોહકતાથી પેના વિખ્યાત પદમા કરાનાયું છે

નીચપને ગગનમા કોણુ ધૂમી રહ્યો, તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે,
શ્યામના ચરણમા ઇચ્છુ છું મરણુ રે, અહીંઆ કોઈ નથી દૃષ્ટુ તોલે
શ્યામશોભા ધણી, છુદ્ધિ ના શકે કળી, અનત ઓગળવા પથ બૂલી

આનું નામ દદ નિધા, જે માન બોલતી નથી, અનુભવે છે, સૂક્ષ્મ રીતે અનુભવતી જ નથી
તપ્તા પગ જાણે પ્રત્યક્ષ કરવા મવે છે, તેની સજીવ મૂર્તિ બનાવે છે, તેને કહેવે છે

આમ નરસિંહની કવિતાની ઉત્તરોત્તર ટૂંકો ચઢતા તેની કલ્પનાના ઓગળવામાં મતિ પથ બૂલી, તે
પહેલા પ્રતિરૂપની અર્થને ઉપયોગી, ઉચ્ચ નહિ તેમ અકાવ્ય પણ નહિ એના પદની થોડી લીટીઓ લઈએ

અગ્નિલ બ્રહ્માડમા એક તું શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપ અનત ભાસે
દેહમા દેવ તુ, તેજમા તત્ત્વ તુ, શન્યમા શબ્દ થઈ વેદ વાસે
પવન તુ, પાણી તુ, ભૂમિ તુ, બૃધગ, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે

અહીં તત્ત્વદર્શન સુધિષ્ટ દાખવેલું છે, છતાં બીજા અને ત્રીજી લીટીઓના ઉત્તરાર્થો સાથે
જોડેલું ન હોય તો આણુ કાવ્ય કવિતાનું માન ન પામત ‘શન્યમા શબ્દ થઈ વેદ વાસે’ એ દર્શનમા
કાવ્યમનોહરતા કર્પક લાગે છે યોગમ પર્વતમાળ હોય અને વાતાવરણુ નિશબ્દ હોય અને કર્પકથા
કથા સ્વરનો પડવો પડે, અને એ સ્વર એ વાતાવરણુનો આત્મા ને લક્ષણુ હોય એમ લાગે—એમ બ્રહ્મ

કદાચ શૂન્યમાં શબ્દરૂપે વ્યક્ત થયું હશે. આપણા જીવનનો, આપણને પરિચિત પૃથ્વીના જીવનનો કંઈક રમ્ય ભણુકાર એ દર્શન જમાવે છે; તેટલી તેની કવિતા તરીકે સાર્થકતા. આગળ ચાલતાં, "પવન તું, પાણી તું, જામિ તું, બૂધરા" ના નળળા કથનાત્મક પાદ પછી, "વૃક્ષ યર્ધ ફૂલી રહ્યો આકાશ" માં તત્ત્વદર્શન પુનઃ કાવ્ય તરીકે વિલસે છે. નિર્ગુણ્ય બ્રહ્મની કવિએ મૂર્તિ ઉપભવી. અલખનો લખ થયો. કલકળથી લએહું કોઈ મહાવૃક્ષ આકાશમાં ઝૂમી રહ્યું છે, તે બ્રહ્મ છે, પ્રજાને પવન કહેવાથી અલક્ષ્ય વસ્તુ સુલક્ષ્ય થતી નથી, પ્રજાને પાણી કહેવાથી પણ અલક્ષ્ય સુલક્ષ્ય થતું નથી. પ્રજાને નદી સાગર કહી પાણીના રમ્ય સ્વરૂપનું પ્રતિરૂપ ઉપજાવ્યું હોત તો જુદી વાન હતી. "વૃક્ષ યર્ધ ફૂલી રહ્યો આકાશ" માં અલક્ષ્ય વર્ણનવિષય કે પ્રતિપાદ વિષય પરિચિત, સાકાર રમ્ય અને સુલક્ષ્ય બને છે.

કાવ્ય એ રૂપાણું પુદ્ગલ છે, અને તેનું કાવ્યત્વ તેની સામગ્રી અસર ઉપર અવલંબે છે; તમે તેના કટકા કરી, આ કટકો કવિતા, આ કટકો અકાવ્ય, આ કટકો નંધુ ગદ્ય, એમ કહી કાવ્યનું કાવ્યત્વ જ કચરી નાખો છો, અને કાવ્યપરીક્ષાને કનિષ્ઠ વિડંબના બનાવો છો. આખું કાવ્ય વાંચી જાવ, ને મનને સુંદર લાગે, સમગ્રપણે કાવ્યત્વવાળું લાગે તો તેને કાવ્ય કહો, નહિ તો નહિ. નકામી કૃત્તિપાંદડીઓ શા વાસ્તે ચૂંથો છો ? — આવી દલીલ બેશક કરાય એક પલકારામાં સમગ્ર દર્શને સ્ત્રી સુંદરી છે કે નહિ તે કહી શકાય. પરંતુ એ સમગ્ર અસરનાં કારણો તપાસીએ તો લાવણ્ય, અંગોળી સુરેખતા, અતિલાલિત્ય એવી જુદી જુદી સુંદરતા જ જરૂરી આવશે. તથાપિ એટલું તો સ્વીકારીશું કે રત્નકણિકાઓ એક વસ્તુ છે, તેના જડાવ જુદી વસ્તુ છે. રત્નો કીમતી, તેની ગોડવણી પણ કીમતી છે. એક કવિતામાં પ્રો. ઠાકોરે જણાવ્યું છે તેમ ચાર માણસોનું બનેલું કુટુંબ એ પાંચમી વ્યક્તિ છે. તેમ અહીં કવિતાપરીક્ષામાં પ્રતિરૂપો એકલા જ કોઈ પણ પદને કાવ્ય નથી બનાવતાં; બીજું બધું જોઈએ; બીજું થવું જોઈએ; પ્રતિરૂપો (Images) પણ જોઈએ એટલો જ આગ્રહ છે. ચતુ સમીપ માનવજીવનને પરિચિત રમ્ય રૂપો ઊભાં કર્યા વગર સામાન્ય રીતે કવિતા સંલવતી નથી; સજ્જનકાવ્યનું તો તે રત્નચિન્તામણિ છે.

બોધક કાવ્યમાં પ્રતિરૂપ

પ્રતિરૂપ એટલે પ્રતિનિધિ, ચક્ષુર્વિષયક કલ્પનાને રૂપરેખી સંસ્થા. વસ્તુ, ભાવ, વિચાર કે બનાવના કલ્પનાને સતેજ કરે એવા, કવિતામાં આવતા, પ્રતિનિધિને હું પ્રતિરૂપ કહું છું. ‘કલ્પનાને સતેજ કરે’ એટલે પરિચિત અદૃષ્ટપરિચિત કે કેવલ અસંભવિત કે અસત્ય કદાપિ હોય પણ ભૂત, પાતાલ, સ્વર્ગ અપ્સરા ઇત્યાદિ જેમ વહેમરૂપે પરિચિત - વસ્તુ આદિનું સ્મરણ જન્યુત કરે, આંખ આગળ તરતું હોય એમ ઉપજાવે. ખીણ રીતે કહું તો કલ્પનાને રોકે, વ્યાપારશીલ બનાવે, એવું ભાવ કે વિચારનું, વસ્તુ કે બનાવનું ભાષાદ્વારા અનુકરણ તે પ્રતિરૂપ. ગુજરાતી સમગ્રવ્યાપક અંગ્રેજીમાં અનુવાદ જેવું કરીએ તો *Pratirupa* is the imitation, the equivalence in language, of an idea or sentiment, or a series of ideas or sentiments, of a fact or incident or a series of facts or incidents, that engages the imagination.

ઉચ્ચ કાવ્યમાં રસ ઉપજાવે એવા અનેક અંશ એવા ઓતપ્રોત હોય છે કે તેમાં રસ ઉપજાવવા માટે અમુક અંશ કેટલો આવશ્યક હતો યા ન હતો તે નિશ્ચિત રૂપમાં કહેવું કઠિન હોય છે. કનિષ્ઠ કે અનુચ્ચ કાવ્યોની પરીક્ષાથી કાવ્યમાં ઓછામાં ઓછા કયા અશ આવશ્યક છે તેનો બોધ થવા સંભવ છે. કલ્પનાને સીધી અપીલ જેમાં નથી થતી એવાં લક્ષિતનાં કે નીતિ કે તત્ત્વનાં બોધક કાવ્યો તેમના વિષયની સહજ મર્યાદાથી ઘણે ભાગે અનુચ્ચ જ થઈ જાય છે. કાવ્યના કાવ્યત્વ માટે ખીજ કેટલાક અંશો સાથે પ્રતિરૂપ પણ આવશ્યક છે એ માન્યતાનું વાજખીપણું ફરીથી તપાસવા માટે આ વખતે લક્ષિતકાવ્ય નહીં, પણ થોડાં બોધક કાવ્ય હાથ ધરું છું.

માત્ર બધના ઢાળ ઉપર આકર્ષણ કરવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરેતું કાવ્યના ખીજ ટાઈ બહિરંગ કે અંતરંગ વગરનું, ભોળ લક્ષિતનું એક કાવ્ય, લક્ષિતભાવે પણ લોકપ્રિયતાની છાપ ન પામેલું, ગદ્યકકડા જેવું ગીતનું પહેલું જોઈએ.

હરિજન હોય તેણે હેત ધણુ રાખવુ,
નિજ નામ ત્રાહી નિર્માન રહેવું;
ત્રિવિધના તાપ તે જળ જરણી કરી,
પરિહરી પાપ રામ નામ લેવુ.
સૌને સરસ કહેવું પોતાને નરસ થવું,
આપ આધીન થઈ દાન દેવું;
મન કરમ વચને કરી નિજ ધર્મ આદરી,
દાતા ભોક્તા હરિ એમ રહેવુ.
અડગ નવ ડોલવુ, અધિક નવ બોલવું,
બોલવી ગૂજ તે પાત્ર જોળી;
દીન વચન દાખવું, ગંભીર મતું રાખવું,
વિવેકાને વાત નવ કરવી પહોળા. વગેરે

આની છુદા છુદા મણકા જેવા આટલો મોતી કવિતામાં મધુમળોનો સમય એટલો દૃઢિમ હોય છે કે
ઢાઈ પણ ધીટી મે તે જગ્યાએ વાચતા કંગા ફેર પડતો નથી છૂટી કડીમાં પણ કરી જ સકવા નથી

હરિજન હોય તેણે દેન ઘણુ રાખતુ,
આપ આધીન થઈ દાન દેન,
નોને નગન કરેતુ પોતાને નગસ થતુ,
દાતા ભોડના દરિ એમ ગણેતુ

આમ લખનાથી ફેર એટલો કે ધીંગળોનો પરપૂર નવર કર્ષક અ પામે આની ખય છે પણ
રસતુ તો હજી નામ નથી નીજ કડીમાં અનુગ્રાત આદિથી નગનડના ભજન જેતુ સૌખ્ય સદેજ
આન્ય છે, અને 'અડગ નવ ડોલતુ' બાદ ફરીએ તો બોધનો નિય 'વાચામાં સવમ ગાખવો' એટલો
એક જ છે, એ ગુરુ રતીધરીએ 'અડગ નવ ડોલતુ' 'બાલની ગૂન', 'નિવડીને વાત નવ કરવી
પહોળી' એમાં સમદષદશી શિખામણ આપના ઉપગન ન કરનાર પુરુષતુ ને બાદથી માગતાનુ આણુ
પાતગુ ચિન સૂચવે છે એમાં કવિએ કશુ ખાત કર્યુ ના કદનાય લાપા માન અશન રૂપકાત્મક હોય
છે રૂપક વગર લાપા ખીલી જ ના રોકે પણ આપણે માટે મદદરતી વાન એ છે કે અત્પામે પણ મનની
આખને જોવાતુ દશ ભોગ ભતે આપ્તુ તો કાનમાં નીનના તેમની ઓછી થઈ

શાન્ત ગન ઉપજવનામાં અદ્વૈતન કૌશન મનાવનાર આમીનાગણુ સમદાયના કવિઓમાંના
એક નિષ્કુળાનદતુ બોધક કાન્ય 'ત્યાગ ન દકે રે વૈગમ વિના' એ લઈએ, તો ઉપવા કાન્યને મુકામલે
આ ફેટલુ જિયી ફાટિનુ નિઅથવા ભોગતુ પેતુ કાન્ય કાન્ય જ નથી, અને નિષ્કુળાનદતુ આ બોધક છે
પણ કાન્ય નામને ખરખર પાન છે

ત્યાગ ન દકે રે વૈગમ વિના, કરીએ કાટિ ઉપાય છ,
અતર જાડી છત્તા ગદે, તે કેમે કરી ન તનય છ
વેધ લીધા વૈગમનો, દેશ ગહી ગયો દૂર છ,
ઉપર વેન અઢો બન્યો, માલી મોઢ લરપૂર છ
કામ કોષ લોલ મોઢતુ, બ્યા લગી મૂળ ન ખય છ,
મગમતમે પાતરે, ભેગ ભોગનો થાય છ
ઉપ્પુ ગદે અવની વિરો, ખીજ નવ દિસે બહાર છ,
ધન વગે વન પાતરે, ઈન્દ્રિય વિનય આકાર છ

એ જ વિચાર, શાન્ત જ સાઢ, અનુગ્રાત, ને સ્વગની એકસખી માનામાં વહેતો અનેક રીતે
હસાવનાનો આ બહુ સફળ પ્રયત્ન છે સ્વપ્ન ધર્મથી ઉત્પન્નતો ઉત્સાહ ઢાળતુ ઔચિન્ય અને લાવાની
સુસ્વનતા આ કાન્યના નરી આવતા લક્ષણ છે પણ કવિ પોતાનો ઉપદેશ દલીનથી દસાવે છે ૧ કામ
કોષ લોલ મોઢ વગેરે મૂળમાંથી નહીં ખય તો મે ત્યારે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા મનુજને મહોત કરવાના,
એવી એક દલીલ છે પણ કાન્યનો મોટો ભાગ અત કન્યુના શુદ્ધ વૈગમ વિનાના આગળ કાયા સાધુ
કે સાધુવેશીને વર્ણવતો તેમ જ હિન્દિય વિષયઆકાર છે તે જૂલ કરતો પ્રતિરૂપો ભાગ કરવાનાને રાફી
પોતાનો હેતુ સાધે છે

બોધક કાવ્યમાં પ્રતિરૂપ

લિપર વેધ જેનો અચ્છો બન્યો છે એવો સાધુ —

બ્રહ્મ થયો જોગ લોગથી, જેમ બગજું દૂધ છ;
મયું ઘૂત મંડી માખણ થકી, આપે થયું રે અશુદ્ધ છ.

બગડેલા દૂધનું દષ્ટાંત ઔચિત્ય પૂરતું દષ્ટાન્તોમાં પ્રથમ કોટિનું છે, પણ દૂધ દંહી વગેરેનું દર્શન આપે રમણીય નથી. મોંમાં પાણી આણુવા સિવાય બીજો કોઈ ભાવ પ્રેરે એમ નથી. હિંચ પ્રતિરૂપમાં ઔચિત્ય ઉપરાંત સ્વક્રીય શક્તિ જોઈએ. એ સ્વક્રીય શક્તિ સ્વતંત્ર રમણીયતાની અને ભાવપ્રેરકતાની હોઈ શકે. ‘ધન વરસે વન પાંગરે ઇન્દ્રિય વિષય આકાર છ.’ વરસતા ધનનું અને પાંગરતા વનનું કલ્પના વડે દર્શન આપે જ રમણીય અને આહ્વાદક છે, તેથી પ્રતિરૂપ તરીકે તેમાં ઔચિત્ય ઉપરાંત સ્વક્રીય રમણીયતાની અને શાન્ત રસને અનુરૂપ ભાવપ્રેરકતાની શક્તિ છે એમ ગણાય. પ્રતિરૂપની આ શક્તિ ગતિમાન (Dynamic) છે, પારસમણિ જેવી છે. તેની રમણીયતાને ભાવપ્રેરકતા દૂધમાં સાકર પેઢે, ચોરડામાં પ્રકાશ પેઢે, કાવ્યમાં પ્રસરી જાય છે ને તેની આગળ પાછળ આવતા ક્ષુદ્ર ભાગને સંસ્કારી ક્ષમ્ય કે સુવાચ્ય બનાવે છે.

આપણા ‘કક્ષા સાહિત્ય’માં સર્વોત્તમ ને સુપ્રસિદ્ધ પ્રીતમદાસના કક્ષા છે. કક્ષાની સ્વાભાવિક કૃત્રિમતા પ્રીતમના ‘કૃષ્ણ ઉપાસના’માં સૌથી ઓછી છે. તેના બંને કક્ષા તાલમેલિયા નહીં પણ વિચારની ઠીકઠીક ગોઠવણીવાળા છે. ને આ કક્ષો છે એમ કેઈ કહે અગર આપણે તપાસીએ નહીં, તો ‘ઉપાસના’ કક્ષો છે એમ લાગે પણ નહીં. બીજો ‘કક્ષા કર સદૃશ્યુનો સંગ’ પ્રીતમનું વેદાન્ત ટૂંકમાં સર્વોશ ને સરળતાથી રજૂ કરે છે. અહીં પણ કવિ ન્યાં કલ્પનાએ ચઢે છે ત્યાં જ કવિતા મોહક થાય છે. વિવર્તવાદ સમજાવતાં કવિ કહે છે :

ખખખા ખાંડનાં બીબાં ભરે, કોયલ કાગડો કુંજર કરે;
મીન મધર બહુ જળચર જાત, જેવું બીજું તેવી ભાત;
મિસરી જોતાં તો મન ઠરે, ખખખા ખાંડના બીબા ભરે.

પણ આપણું વધારે રમણીય નિરૂપણ કરતા કવિ ગાય છે :

માયા મૂળ વની વરખડી, મહાલી ત્રિશુવન માંધ,
નિત્ય નૌતમ ફૂલે ફળે, તાતી શીતળ છાંય.

કરીએ શ્રી કૃષ્ણ ઉપાસના.

છવ અનેક નિપજાવતી, સેવે સુરતરવંદ,

આણુની આઘ અઘ ઈશ, સૌને સરખો આનંદ—કરીએ.

સંદેસરનો બારોટ બંધ સાધુ પ્રીતમદાસ બ્રહ્મ વર્ણવતાં પુલકિત થઈને ઉપનિષદને સ્મરાવે એવી કવિતા પ્રગટાવે છે :

ઝઝઝા ઝાંખી જોને તેહ, વણુ વાણ ન્યાં વરસે મેહ,
વિના સરોવર અંજુજ સાર, વિના ભમર ઊંડે ચુંગર,
વિના અંક અજવાણું જેહ, ઝઝઝા ઝાંખી જોને તેહ.

બ્રાહ્મી સ્થિતિની પગમ શાન્તિ, તેના સૌન્દર્ય, સગીન ને પ્રપાશ મ્લેષનાગમ્ય કરાવના આ ભક્ત કવિ ગૈરજના અનુભવમાથી સુદૃઢ ન્હોતો. ઉપાડી અદ્વૈત રીતે આપણી મમત સામગી ધરે છે વર્ણના અમૃતમા નહાતો, બ્રમરનું મગીન પીતો, હાયા ખિનાના પ્રકાશમા માનસદસ નહોતો અણુને તરફ જોતો !

પ્રતિરૂપની શક્તિ હમેશ આત્મી સાત્વિક ને શુચિ નથી હોતી ધણી વખત બોધક કાવ્યમા બ્રહ્મા વિષય નીતિ કે મન્ત્રન્ય હોય, ત્યાં પણ અનુજના ચિત્તોને ઉત્તેજે એવી કલ્પના કાવ્યને ગ્નિક બનાવે છે પ્રતિરૂપની ભાવપ્રેરના આપણી પ્રાથમિક નાસનાઓ ઉપર અવનમે છે, તેથી કેવલ પવિત્ર વિષયનું આલેખન ભાવપ્રેરના પ્રતિરૂપથી વ્યગ્રવા સભવ ખરું. પ્રીતમના 'ભક્તિનુ પદ' માં 'શિવ બેઠું ને હાથ ભે તાળા, સુષે હસે વારી વારી' એવી સુન્દરીનું રમ્ય ચિત્ર નેટલું જોભે વા ચનાવી ભેવાય તેટલું દર્પણમા સુખ જોતી ગણિકાનું વા એવાય ચિત્તે ચોરી કરતા ચોરનું નભારી નહોતું નેવાય આના કાવ્યને ઔચિત્યમગ જ ગણીશું

હચિત, સુદૃઢ, ભાવપ્રેરના પ્રતિરૂપ ઓધુવગુ વિચિત્ર હરી શકાય તેવી રીતે કાવ્યમા બહુધા આવે છે, કવચિત્ પ્રતિરૂપ ને કાવ્ય વિષય એવા યોગપ્રોત થયેલા હોય છે કે સ્પષ્ટ ચિત્રપાર્તીતત્ત્વ ગણુવા જોઈએ આમ પ્રતિરૂપ આપ્તા કાવ્યમા વ્યાપી જાય છે, યોગગી જાય છે, ત્યાં કાવ્ય ધણી જાણી કાઠીનું બને છે ભક્તને ન વીગ સાથે આપણા કવિઓ વાગવા સરખાવે છે 'હચિતો માગ છે ચરનો' (પ્રીતમ), 'ભક્તિ જુગમા કરે જન સોઈ, જોકે ધક પર શિશ ન હોઈ' (પ્રીતમ), 'ધીર ધુરન્ધરા થર સાચા ખરા' (સુમતાનદ) 'ભક્તિ થરનીની સાચી' (ભોજે) ઇત્યાદિ અનેક કાવ્યે અને રોમાચક ભજનો સમારી શકારો પણ કલ્પનાને રણાગણુમા ઝૂંઝતા વીગનું મ્લેષ આપી નમાડતી આવી સરખામણી બ્રહ્માનદના 'રે શિર સાટે નટવરને વરિયે' માં કાવ્યના આદિથી અત સુધી કૃલ અને રેરમ જેમ જોડાયેલી છે

રે શિર સાટે નટવરને વરીએ, રે પાછુ તે પગલ નવ ભરીએ,

રે પહેલુ જ મનમા ત્રેવડીએ, રે હોડે હોડે જુલે નવ ચઢીએ,

રે ચઢીએ તો કટમ થઈ પડીએ રે

રે નજ સહિત હચિતે રીએ, રે હાક વાગ્યે પાલ નવ હરીએ રે

ભક્તિનું કાવ્ય છે, પણ સુદ કાવ્ય જેવું લાગે છે સંયામણીઓમા આ કાવ્ય સહેજે પ્રિય થઈ પડ્યું છે, તે જ તેમાના પ્રતિરૂપની યોગપ્રોતતાની પ્રતીતિજનક સાબિતી છે

યોગપ્રોત પ્રતિરૂપના હિતમ ઉદાહરણ 'માહોડા હોડી ઠવકાગ', 'એક જ દે ચિનગારી', નરસિંહરાવની 'ચદા' અને નાનાલાલના અને કાવ્યો છે, પણ તે મોટે લાગે સાક્ષાત્ બોધક નહોતો રોવાથી તેમનું વિવેચન અહીં અરથાને છે

૧ 'ભક્તિ એવી રે ભાઈ એવી તરચાને પછી રે જોવી' વગેરે 'પ્રીતમદાસની વાળી' પાનું ૩૫૩ ('સરનુ સાદિત્ય'નું પ્રકાશન)

૧. ગદ્યનો જન્મ—રૂપાળું અને રમણીય ગદ્ય

(૧)

કાવ્યની વ્યાખ્યા કર્મિન છે એ સૌ જાણે છે, પણ ગદ્યનું એ સાચું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એમ તો આપણે વાતચીતમાં કે સંભાષણમાં ભાષા વાપરીએ છીએ. તે કવિતા નથી એટલે ગદ્ય છે એમ નહીં કહી શકાય. વાતચીત, સંભાષણ, ઉપદેશ કે ઉદ્બોધનમાં ભાષાનું પ્રયોજન છે તેવું જ ગદ્યનું છે. પરંતુ ગદ્યની કાંઈક વિશિષ્ટતા છે જેને લીધે તેને સાહિત્ય કહીએ છીએ. કથન, વર્ણન, વિચારમંથન, ઉપદેશ, સંભાષણ, સંવાદ સાહિત્યિક ગદ્ય તો જ કહેવાય જે એમાં ભાષાની શિષ્ટતા હોય, વિષયની વ્યવસ્થા હોય, અને નિરૂપણની કાર્યક્ષમતા હોય. આવા ગદ્યને આપણે રૂપાળું કે નાગર ગદ્ય કહીએ. રૂપાળું ગદ્ય રટિયાળું, રસાળ કે રમણીય હોય જ એવો નિયમ નથી. રમણીય ગદ્યમાં વિશિષ્ટ કસબ છે : તેમાં ચેતન હોય, એટલે કે છુદ્ધિને જાગ્રત કરવાની, હૃદયને સ્પર્શવાની, વૃત્તિઓને ઉત્તેજવાની શક્તિ હોય. એવું ગદ્ય, નિરૂપણ-વિષય ગમે તે હો તથાપિ, રસાળ લાગે. મતની સચુક્તિકતા કે સામંજસ્યથી સ્વતંત્ર રીતે, તેને અવગણીને પણ, તેમાં આહ્વાદ આવે, ભાષાશુદ્ધિ અને નિરૂપણવ્યવસ્થા ઉપરાંત જેમાં લેખકનું વ્યક્તિત્વ પ્રવેશી અપૂર્વતા આવતી હોય, જેની ઇમારતમાં વિશિષ્ટ કસબ હોય તે રમણીય ગદ્ય.

કવિતામાં અમુક જ વિષય આવે એવો ઇંગ્લેંડમાં જ્યારે આમલે સેવાતો હતો ત્યારે તેના પ્રતિકારમાં વર્ડ્ઝવર્થે કહેલું : Poetry sheds no tears such as angels weep. સામાન્ય વિષય, જનમંડળના પ્રાથમિક ભાવો, મનુષ્યનાં સરળ સંવેદનો કવિતાનો વિષય થઈ શકે, એવો વર્ડ્ઝવર્થનો સમર્થ પ્રતિવાદ હતો. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે ગદ્ય પાસેથી કાવ્યનું કામ ન લેવું : અમ્સરાઓનાં આંસુની વાત ભલે કવિતામાં જ થતી, ગદ્યમાં તેને પ્રવેશવા ના દેવી. ગદ્યનું કામ તો શાન્ત સમજવડતું છે. એમાં લાગણીઓનાં મોજાં ન હોય, સૌન્દર્યના સોહાગ ન હોય, ભવ્યતાનાં ઉત્તત તાન ન હોય, શૈલીની અટપટી ભંગિઓ ન હોય, ગદ્ય સત્કર્ષ અને સરળતાની મર્યાદા ન ઓળંગે; વ્યવસ્થા, સુધડતા, પ્રસાદ અને નાગરતાથી નવતર ઝલ્લો આજુવાનો લોભ ન રાખે. ગદ્ય તો સમજી માણસો જોડે શાણા વાતલાય છે. તેમાં છુદ્ધિને સમજવવાનું છે, અલંકરણ કે છટાથી રીઝવવાનું નથી. ગદ્ય તો સુધારાની નીપજ છે. — આવો મત સામા છેડાનો છે અને “કવિતામાં સામાન્ય ભાવ કે ભાષા ન આવે” એના જેટલો જ ખોટો છે. હા, ધણું ગદ્ય, ધણુંગદ્ય ગદ્ય ને કુશલ કહેવાય એવું ગદ્ય, માહિતી કે ઉપદેશ આપનાર વા ચર્ચા કરનાર લેખ યા પુસ્તક માટે વ્યવહારુ ઉપયોગિતાવાળું ગદ્ય આવું મધ્યમમાર્ગી ને ધોરણશાલી જ હશે. એ કાવ્ય સાથે સરસાઈમાં નહીં જિતરે; એ શુદ્ધ, અશિથિલ, અચોદ જેવું સ્વચ્છ ને પ્રસન્ન રહેવામાં આકાર પૂરતી પરિપૂર્ણતા માનશે. જનમંડળની કેળવણી, લોકસમુદાયનો વધતો પ્રભાવ, વાચનનો વિસ્તાર, મુદ્રણનો પ્રસ્તાર, પત્રકારત્વનો વિકાસ, ભૌતિક વિજ્ઞાન અને સામાજિક શાસ્ત્રોનો સમુદય, એ બધાને લીધે ગદ્ય પાસે એટલું બધું અને એવું વિવિધ કામ લેવાય છે કે સરળ ને સુસ્પષ્ટ, મધ્યમમાર્ગી નાગર ગદ્યને જ નમ્રોદાર ગદ્ય ગણવામાં આવે. ગોવર્ધનરામ, કેશવલાલ, બલવંતરાય, “ચિત્રદેવો” માંનાં નાનાલાલ, મોહનલાલ દવે, ચંદ્રસંકર, યુનશી, મેઘાણી, વિશ્વનાથ સદ્, વિજયરાય, રતિલાલ

નિવેદી, અનન્તરાય રાવળ, ચાવડા આદિના ગ્રંથ સાથે નવતરંગમ, નગ્નિદેશવ, ઉત્તમલાલ, અતિનુપશરકર, રામનાગપથ, મથરાળા, રમણુવાન દેસાઈ, ચૂનીલાન ગાંડ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, મટુલાલ નુવ, ઉમાલકર, સુ દરમ, યશવત શુભ આદિના ગ્રંથને સરખાવે તો ગદ્યમાની બે પ્રવાન સૌંદર્યોનો ભેદ સમજીને સગળ અને રસપ્રદ શૈલીના લેખકોમાં પણ કેટલાકનું લખાણ સૌન્દર્યનક્ષી હોય છે, જેમ કે મુનશી, કાલેન્ડર, વૃમકેતુ, દૂરકાગ, આનંદરાકર, ગાધીજી, જ્યોતીન્દ્ર, ઉમારાકર, જેવા અનાયાસ સૌન્દર્ય ને સુકુમારતા માધ છે, તો મથરાળા, વખતે સલનિષ્ઠાને આચ આપમે એવો ભય મેળીને જ નહો, ગદ્યને ટાંક ગમે છે આમ જતા, આના ગદ્યમાને વિગ્તારવાળા ગદ્યના અનુશીલને, જાન્ય આવાદ અનુભવાય છે આના મધ્યમમાર્ગી ગદ્યનો એક અગ્રેજ લેખક સમર્થ પક્ષવાદ કર્યો છે આર્થર ફલ્ટનકોર્કે ગદ્યનું તત્ત્વ વર્ણવતા કહે છે - ગદ્ય સ્વભાવે વિસ્તારવાળું તેથી તેના ગુણો ધીમે વ્યક્ત થાય છે કાવ્યનો પ્રમુખ ગુણ ગતિ કે ભાવોદ્દેશ હોય તો ગદ્યનો મોટો ગુણ ન્યાયવૃત્તિ છે ઉદેક તરફાવ ઉચ્ચાર કે કાવ્ય માટે છે, ન્યાયવૃત્તિમાં ધીરજ, સમતા, ગવેશુ અને ઉદાત્ત ભાવોર્મિઓનો પણ સમય નોંધે છે આ ન્યાયવૃત્તિ એટલે અમુક લોકસમૂહ કે વિચારપ્રપચો તરફ જ ન્યાયવૃત્તિ નહીં, પણ સમગ્ર ચિત્ત-ચાપારમાં ન્યાયવૃત્તિ, જેને સ્વીધે લેખના ઘાટમાં સૌંદર્ય અને સમતા આવે છે. ગદ્યમાની જિર્મિશ્ચ નથી, પણ પેતાના હેતુને અપ્રસ્તુત શબ્દ કે પ્રતિષ્ઠથી તે ભાનાવેગમાં તણુતો નથી પ્રયોજનની સાધના તેની અનાગુર જતાં અનલસ છે, પોતાના છુદ્ધિભવનુ પ્રદર્શન એ નથી ઇચ્છતો, એને પોતાના હેતુ નાવે દાસભાવે જોડે છે સૌન્દર્ય, લાસિય કે છટા જે લેખવિપયને અદ્ભુત નથી તેને એ ત્યજે છે પ્રયોજનસિદ્ધિમાં જ સાચુ સૌન્દર્ય તે ઉપજાવે છે અનુભવાના સુવડ નિબંધનમાં મોલા પ્રવર્તે છે આની રૂતિની ચારતા બોલતી નથી, ધીમે ધીમે જોળખાય છે, અને તેથી તો એમાં આર મજા આવે છે

ઉપયોગી ગદ્યનું આ કર્ણન એક હિંચુ ધોગ્યુ ધ્યાયે છે પગ્તુ એ ધોરણ છે જેનો ઉત્તમ ગુણ છે માન ઔચિત્ય ન્યાયવૃત્તિ જેનું પ્રધાન લક્ષણ ના હોય એવુ સૌન્દર્યનક્ષી ગદ્ય પણ હોય છે, જેની સુરનતામાં, લયની ગમણીયતામાં, પદવિન્યાસની વિવિધ છટામાં, વાચક લોકોત્તર આનંદ અનુભવે છે વારુ, પૂર્વોક્ત ગદ્યનું કર્ણન પદને પણ ધણે અશે કયા લાગુ નથી પડતુ ? ભાનના તરફાવ ઉદગાર કરતી સ્વયમ્ કવિના નાદ કરીએ તો ગદ્યના પૂર્વોક્ત ગુણો કાનમાં, લાળા કાનમાં તો નિશીરપણે આવતા નોંધે છે ભાવોર્મિના પુનરમરણ માટે પણ ચિત્તસમતાની અપેક્ષા રખાઈ છે ગદ્યમાં સંલનિષ્ઠા અને કાવ્યમાં અનુભૂતિનિષ્ઠા એવો ભેદ પાડવો મિથ્યા છે, કેમ કે સાહિત્યમાં સંલ અનુભૂતિના આગમનુ હોય તો જ રસ નિષ્પન્ન કરે છે એટલે જ તો સુધક, ખપ્પેજ, ધોગ્યુશક્તી ગદ્યને આપકારુ તો જુ જ, તેને આદર પણ આપુ છુ, પગ્તુ મારા પ્રેમ, મારી લક્ષિત રમણીય અને ભન્ય ગદ્યના સ્વામીઓ માટે છે જેમના ગદ્યસૌન્દર્યનું અગાઉન આદાહ - એકમય થાય છે ગદ્યસૌન્દર્ય એક નિરાળી વસ્તુ છે જે પદ્યના મોઝામાં નહીં મેસે એનું અનેકમિથ ને અટપટુ લયસૌન્દર્ય પદ્યના ગજથી નહીં મધાય શકરાચાય, અલિનનયુત, બાણ, ટોમસ આઉન, ટેઈલર, મિન્ટન, બક, ગરિકન, કેથનાલ, ગોવર્ધનરામ, ઠાકોર, નાનાનાલ આદિ ઉચ્ચતર ગદ્ય, છાંદાગ, રમણીય, ભાતીગળ કે ભન્ય ગદ્ય ગમે છે એ ગદ્યમાનીઓ નિરપણવિપયનો દોહ કરીને નથી લખતા, વિનય અને વ્યક્તિત્વ મનેને વક્ષાદાર મ્હીને લાગે છે વિપય હર્ણુ થતા, વિચારસંગતિ કાલગરત થતા પણ એમનું ગદ્ય તાજુ અને આસ્વાદ્ય નહે છે એવા ગદ્યને કૃત્રિમ કે વાવિવાસ કહેનાનું મારું ગજુ નથી

(૨)

રાજકીય શાન્તિ, સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં ઉત્સાહ, નગજીવનનો વૈભવ, રાજઓની મહત્વાકાંક્ષા, એ બધાને લીધે સોવકી યુગમાં નિઘાકતાને પોષણ મળ્યું, પાડિયનો પુરસ્કાર થયો, અને સ્થાપત્યમાં તેમ સાહિત્યમાં શિષ્ટતાના ધોરણો સ્થપાયા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રના પ્રભાવથી પાટણમાં યુનિવર્સિટી જેવું કેન્દ્ર થયું અને તેનો પ્રકાશ અને પ્રેરણા ફેલવા આ સમયના સરસ્વતેતાઓ મોટે ભાગે જૈનો હતા, પકિતો અને લેખકો પણ જૈનો હતા, તથાપિ જૈનવૈદિકની મર્યાદાઓ દૃઢ હતી નહીં અને હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના ઉદાર વ્યક્તિત્વથી ગુર્જર સંસ્કૃતિ સમગ્ર કરી દીધી સંસ્કૃત ગ્રંથો અને પાઠ્યપુસ્તકો લખાયા, તે ધીમે ધીમે જનભાષામાં ગસ, પ્રબંધ, કાવ્ય, છંદો વગેરે ખીલતા ગયા જૈનધર્મની પગપાટી અને સ્વરૂપ એવા છે કે લોકસમુદાયથી એ અલિપ્ત રહે નહીં. અનકાશનાળા આધુએ એ લોકોના સંપર્ક રાખી તેમને રસ પડે એ રીતે સદ્ગોષ્ઠ આપનારુ જરૂરી ગણ્યું, પાડિયમાંથી શિષ્ટતા અંતરી, લોકજીવનના પ્રસક્ષ પ્રયોજનમાંથી ગત્યના આવી પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય આ પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યું

તેજમાં શતકથી સોળમાં શતક સુધીમાં ગુજરાતી ગદ્યના નવું સ્વરૂપો જોનામાં આવે છે બાલાનખોધના પહેલા પ્રકારમાં બાળકો અને મુગ્ધજનને પ્રેરણ કરાવે એવા અધરા ગ્રંથોના નિર્ગળ છે, ખીજમાં નાતિની ભાવના દૃઢ કરે એવા રોચક કથાનકો છે, અને ત્રીજામાં કાવ્યની સમીપ આવી જતું સોહાગી, કેસખી ગદ્ય છે

નમો આચરિયાળ સમજાવતા “નવકાગ વ્યાખ્યાન” કાગ કહે છે “માહરજી નમસ્કારુ આચાર્ય હુઉ કિસા જિ આચાર્ય ? પચવિધુ આચારુ જિ પગિપાલર્ધ તિ આચાર્ય ભણિયર્ધ કિસઉ પચવિધુ આચારુ ? જાનાચારુ, દર્શનાચારુ, ચરિનાચારુ તપાચારુ, વીર્ધાચારુ, યઉ પચવિધુ આચારુ જે પરિપાલર્ધ તિ આચાર્ય ભણિર્ધ તીહ આચાર્ય માહરજી નમસ્કારુ હઉ !”

ચૌદમાં શતકના તરુણપ્રલ કથનનું ગદ્ય ખીલવે છે “એકિ ગચ્છિ ગગાતટિ વાસ્તવ્ય બિ ભાર્ધ સયમધર હતા નિહગર્ધ તીહ માહા અક બજુત્તુ હતઉ સુગિ હયકે પારકશિષ્યહ તથા સૂનાર્થવાહકહ સદા સેન્ધમાનુ હતઉ વિશ્રામુ કદાચિત્ લહઇ નહીં રાત્રિ સમય પુણિ સૂનાર્થચિંતન પ્રજ્ઞનાદિકહ કરી વિશ્રામુ ન લહઇ તેહનઉ સુખ કેખી દુર્લ્લહિબાધિતુ હતઉ ચિત્તિ ચિનમ્મ - અહા ! માહરજી ભાર્ધ સુખિઉ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનહીનતા કરી કિણિહિ ઉદ્દેગિયઇ નહીં, હઉ પુણિ પવાસકચ્છમ જિમ નિપ્પહિ કરી દુકિખતુ હયઉ”

પદરમાં શતકના પૂર્વાર્ધમાં માણિકચસુદરચરિતો “પૃથ્વીચદ્રચિત્ર” અથવા “વાગ્વિલાસ” નામનો ગ્રંથ વોલ્લો કહેનાતા ભાતીગળ ગદ્યનું મુદત ઉદગળ્યું છે એની શૈલી ઓછીવત્તી અર્ધાચીન કાળ સુધી ખેડાતી આવી હતી, પણ ખ્રિસ્તી યુગમાં ગદ્ય નવે અંતરે આવતા એ સ્વરૂપ લુપ્ત થયું છે માણિકચસુદરની શૈલીમાં મુક્ત દષ્ટિએ એકતાનતા નહીં લાગે છતાં પ્રત્યગોચિત આન્તરવિવિધ તેમાં છે કથન, વર્ણન અને રસને અતુર અતેક રૂપ એ ધાગ્યું કરે છે વર્ણન વર્ણન કે અટવીનું હોય, સર્જન વીંગસનું કે હાગ્યનું હોય, શબ્દવિન્યાસની તેની ધમક નોખીનોખી પડે છે

અહીં ભાવના અથવા અર્થને તે જિગદાવે છે “જિમ પ્રાસાદ જોલર્ધ પ્યખધાગિ, જિમ હદય જોમખ હાગિ, જિમ ગદ્દ જોલર્ધ હીમ નાગિ, જિમ ચરન જોલર્ધ કેશપ્રાગાગિ, જિમ કર્ણ

ગોખલ સ્વર્ણવક્રારિ, નિમ શરીરી ગોખઈ શીલકૃતારિ, સરોવર શોભઈ કમલિ, પુષ્પ શોભઈ પરિમલિ, મુખ શોભઈ નિર્મલિ નેત્રપુત્રલિ, નનિ ગોખઈ ચંદ્રમણલિ, વિનાદ શોભઈ દુરિ, હ સવ ગોખઈ તૂરિ, નદી શોભઈ પૂરિ, નિમ સમ્યક્ત્વ ગોખઈ પ્રમાણના, તિમ ધર્મ ગોખઈ ભાવના એક કાગણિ ભાવના સહિત પુષ્પવરતિ લાલ સેવરિ વિનિતિ પુષ્પપ્રભાનિ સકલશ્રેયશ્યાણુ તપનઈ ”

નિમિત્ત વનની ભવાનના નિઃસવા વનસ્પતિની સુદીર્ઘ યાદી ઉપગત નિરૂપિત વર્ણુવિન્યાસ અને સ્વરનિધાન તે પ્રયોજે છે

“ જેઠ અટવીમાહિ તમાલ તાત હનાળ માનુ ખનૂં અનૂંનઆમલી આળિલી બોરી છોરી ગોડિયા પ્રમુખ રક્ષાલી દીગઈ, ખીડતા ચૂં તણા કિંગણ માહિ ન પધસઈ અનઈ કિટાઈ સિવા તણા ફેલકા, ધૂક તણા ધૂલકા, વ્યાઘ તણા ધુલકા, ન લાભઈ વાટ નઈ ઘાટ માહિ વાનગપગા ઉઠવઈ, મનોમત ગજેન્ડ ગુનવઈ, તિલનાદ-લવનીન મયગલ અતભવઈ ગિરયા દનિ દાધા ખીલ તિરયા લીન, સુઅર ધુરકઈ, ચિતા ધુરકઈ વેનાલ કિલમિતઈ, દાવાનલ પ્રવતઈ, નીંડ સાચઈ, વિરુતણા યૂથ વિચઈ, ઇસી મહાર્ગદ અટવી ”

ગનમજરી સ્વરવગ માટે પધારે છે ત્યારે ગનઓ ધેવા અને આકુલ થઈ જાય છે

“ કન્યા તણુઈ મિરિ સિંદરી ભરિઈ માગ, મુખિ તાણુલગ, આવિઈ નરવિમાન, તિણિ ચડી તે ચાપી દેવાગનાસમાન, આગલિ હુઈ નાદિનધ્વનિ અનઈ ગીન ગાન ઇણિઈ પનિઈ તકલસોકહુઈ આશ્ચર્ય કંતી, હાથિ વરમાલા ધન્ટી, મહોત્સવસહિત કુમરી, પડુતી મડપ તણુઈ દારિ તે દેખી નરેશ્વર સમે મહારવનઈ મનાવિયા હારિ, ચિનવઈ એ ગલા કે તિલોતમા તણુઈ અવતારિ તેઠ તણા પાણિમહણ તણી વાજા ધનઈ, વિવિધ ચેષ્ટા કઈ એકી ગથ આપણા ડીવાનઈ હાર હનાઈ, એકિ બાહ તણા બદિગપા ચવાનઈ, એકિ ગનમય દડા જિલાલઈ, એકિ છુરી ઉઝાલઈ, એકિ મિનસિઈ વાતાલાપ માઈઈ, એકિ દણિ નહઈ વિનોદ ઉપજનઈ, કાલ એક ખાડઈ, એકિ સલાલઈ કાનિ કુડલ, ઇણિ પરિ વિવિધ ચેષ્ટા કનઈ ગજમહલ ”

ગનમજરીસહિત રાગ પાછો ફરે છે “ હિવ રાગ જૂનીચ મુસરક રાઉ મોકનાની ગનમજરી સહિત આપણુઈ પુઠિયાણુ પુરિ પાટણિ આલ્યા, પ્રધાનિ પ્રવેશ મહો સવ કરાન્યા, સકલ લોક હાટ મજ કામ પનિદરી, આલરણુ નૂતે, વેણુઈડ જૂતે, પટલિલે શાતે, ઘાટડે નિજુસતે, ધસમસાટિ નોધવા ધાધક, રાગ મહોત્સવસહિત આપણુઈ આવાસિ આઈઉ ”

આ યથો ગુજરાતી જાનો પ્રથમ અનાગ જોનો પરિચય ગાન કોડીલા અવ્યાસીઓ સિવાય કોઈ સાધનું નથી અગ્રેજી અમલમા “દેલીઓ” માટે કેગવણીની વ્યવસ્થા થવા માડી ને હિતચિન્તક અગ્રેજોની રાહબરીમા નીતિ અને જ્ઞાનની નુબોધક વાર્તાઓ અને પાશ્વ પુનઃકો લખાયા ત્યારે ગુજરાતી ગવના અર્વાચીન અવતારના ચિહ્નો જણાયા આગણીસમી સદીના જીન પાદર્માં રણુહોડદાસ ગિરધગાઈએ પ્રાથમિક રણવણીનું તત્ત્વ ગ્રંથતા પ્રાથમિક ગવની બૃમિકા પશુ રચી આપી એમણે “ બ્રિટિશ ડિસ્કોવરીના ઇતિહાસ ” અને “ મિસર લોખો ઇતિહાસ ” લખ્યો હતો પશુ એમનું લખાણ હજી અવ્યવહાર હતું ૧૮૭૮ મા બાપુશાઓ પચાએ ઈસપનીતિનો જે લઠેકો ચર ઓ હતો તે રણુહોડદાઈમા પશુ જણાય છે અને તે ઠેક નમદનવના સમય સુધી સખગાયા કરે છે

“કેટલીએક માખ્યો મધમાખ્યોના મધપૂડામાં આવીને કહેવા લાગીયો જે, આ મધ અમ્હારું છે, પછી બે જણીઓને અરરપરસ લડાઈ થઈ ને બે પક્ષનીયો, ભમરી પાસે ન્યાય કરાવવા ગઈયો. ત્યારે ભમરીએ કહ્યું, જે તમે અદાલતની રીતે વાદ કરશો તો તમને ખરચ ઘણું થશે, અને ફક્ત પછુ વહેલો થશે નહીં, માટે તમે ઉભય મારાં સ્નેહી છો, હું તમારું સારું ઈચ્છું છું, માટે, તમને કહું છું જે તમે બે મળીને રહેને તમારી હકીકત લખી આપો; એટલે હું તમારું સઘળું મનમાં આણીને જે નીતિ હશે તે કહીશ. તે સાંભળીને બે પક્ષનીયો રાજ થઈયો અને હકીકત લખી આપી.” *

ખરેખર, જૂની શિષ્ટ શૈલી આપણે ખોઈ નાખી હતી અને નવી રૂઠ શૈલીને જન્માવતાં ભાષાને ખૂબ કષ્ટાવાનું હતું.

સંસારમાં અને ધર્મમાં સુધારો કરવો અને તે સારુ વિજ્ઞાનનું વિતરણ કરવું એવી વ્યાપક આકાંક્ષા અંગ્રેજ સંપર્કથી જન્મી. તેણે માનવધર્મસલા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. છુદ્ધિવર્ધક સભા આદિનું રૂપ લીધું. પોતાના હેતુઓ સાધવા એ સંસ્થાઓએ લાપણો અપાવ્યાં અને સામયિકો કાઢ્યાં. તેમને ફાર્મસ જેવા ગુજરાતપ્રેમીની પ્રેરણા મળી. સરકારે ઇતિહાસ, ચરિત્ર, વિજ્ઞાન આદિનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં અને પાઠગ્રાંથો હોપના અધ્યક્ષપણામાં (૧૮૫૮ - ૫૯) મહીપતરામ. મોહનલાલ ઝવેરી, દલપતરામ આદિ પાસે વાચનમાળા તૈયાર કરાવી આ શાળાપયોગી પ્રકાશનોમાં કાર્યકર અને મધ્યમ ગઘનો આરંભ થયો. વર્નાક્યુલર સોસાયટી આદિ સંસ્થાઓ દ્વારા જે સાહિત્ય પ્રગટ્યું તેમાં, અર્થલક્ષી તો ખુરુ જ, પરંતુ ઉપરાંત, સૌન્દર્યલક્ષી સાહિત્યનો જન્મ થાય છે. “છુદ્ધિવર્ધક સભા” ને ઉપક્રમે યરાવર સો વર્ષ ઉપર (૧૮૫૧) નર્મદે વ્યાખ્યાન કર્યું - દલપતે સારે સૂરતમાં “હજરખાનની યાદાઈ” ઉપર કવિતામાં ઉદ્દેશના ઇર્થ્ય હેતુ - ત્યારથી અર્થગીત ગઘનો આરંભ થાય છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે, અને નર્મદના ગઘની ધૃતતા, ગુરુત્તા અને અસરની વ્યાપકતા જોતાં એમ કહેવું ખોટું નથી; તથાપિ હૃદયપરથી ગઘનો પગરણ દુર્ગારામમાં, અને નર્મદના સમકાલીન જેવા કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ તથા મનઃસુખરામમાં મંડાતાં દેખાય છે. ગઘને ગઘ થવા સારુ અનિવાર્ય છે ભાષાની શિષ્ટતા અને અર્થનો પ્રવાહ; તેમાં ઉત્સાહ ભજે, લાગણી ભજે, સૂક્ષ્મ તર્કશક્તિ પ્રકાશે, લઘુની ખૂબી આવે, શબ્દવિન્યાસમાં તરેહ પરખાય, આરોહઅવરોહ અનુભવાય, તેમાં લાવણ્ય હોય, ચેતન હોય, વ્યક્તિત્વ હોય, તો ઉચ્ચતર ગઘ, રમણીય ગઘનો ઉદ્ભવ થયો લેખાય. ૧૮૪૦ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં ગુજરાતી ગઘને અભિનવ ઘાટ મળી જાય છે. સુધારાની ધમશે દુર્ગારામમાં છુદ્ધિપ્રકાશ ને સચોટતા આપ્યાં; અંગ્રેજી ગઘના સંસ્કારે મહીપતરામમાં પ્રવાહ અને છટા આવ્યાં; સંસ્કૃત સાહિત્યના સેવનથી મનઃસુખરામમાં ભાષાની શિષ્ટતા, સૌરભ અને સમતા આવ્યાં.

“માનવધર્મસભા” માંનાં દુર્ગારામનાં પ્રવચનોની નોંધો “દુર્ગારામ ચરિત્ર” વડે પ્રમાણમાં જણાવી છે. રણછોડભાઈ, મનઃસુખરામ અને મહીપતરામના ગ્રન્થો પછુ દુષપ્રાપ્ય નથી. તેથી ‘છુદ્ધિપ્રકાશ લેખસંગ્રહ’ ભાગ પહેલામાંના વિલિન શૈલીઓના ત્રણ પરિચ્છેદોનો ઉદ્દેશ્ય કરું છું. “નાગરોનો વાઘ” નામના લેખમાં (૧૮૫૯) સીમંતની કલેશજનક શબ્દગારપ્રસાધના અને પ્રદર્શક યાત્રાની આકરી ટીકા છે. “વાડીમોનો વિચાર” નામના ખીમ લેખમાં (૧૮૫૯) વિચારનું આલંબન રમ્ય દર્શન છે.

* જાણુશાસ્ત્રીના ‘ઈસપનીતિ’ ની ૧૬૦ મી વાર્તાનો અનુવાદ. “સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન” માંથી ઉદ્ધૃત.

ત્રીજામાં (૧૮૧૦) મ નુ એ (મન મુખગમ સૂર્યદામે ૨) “ એક માનની ગોલા અને અમ ” વર્ણના છે એમાં વર્ણન સાથે ચિન્તનનો ચોગ કર્યો છે નમણીય કહી શકાય એના પ્રાચીનિક મલના એ સારા નમૂના છે

(૧) “ લાઈઓ તમારી સ્ત્રીઓ ખીલ કેટલીએક નતિની સ્ત્રીઓ કન્તા વવાર કોમગ, સમજુ અને ચોરી ઘણી બધેલી હોય છે તેથી તમે કાઈ તેમના કાયદાને વાસ્તે કરો તો તેથી તેઓનો મિત્ર નથી નય, ને તમાગ ઉપર જુએ ધાય એડુ નથી ન ત્યાગ તમે અલેણીની ક્રિયા કરવાને દહાડે ખરેખર તેમને શુ કરાને કાયર ક ૧ છે ૨ તમે સારી જેર નલો છો કે અમગા ખત ઘણી નાજુક હોય છે તેથી તેમનાથી કાઈ અડચણ વેગતી નથી તેમાં વિરોધ કરીને ઉપર તખવા પ્રમાણે તમારી સ્ત્રીઓ તો નાગ મય ચાન એમાં નવાઈ જેડુ નથી જેને મહિના નહે છે તેને ચેત પડતુ નથી, કથા ઉપર ભાન નહેતો નથી, આગ આ વસ્તુના ઉપર અભાન ધાય છે, ને કાલે ખીલ ઉપર, અને જે ટુકામાં કહીએ તો જેમ જેમ મહિના નય છે તેમ તેમ, બેચેની અને કાયમપણામાં વધારે ધાય છે અવનવાની પામેના દિવનોમાં તો તેઓ ઠક બેડાય થઈ નય કે, અને તે વખતે તમારે તેમની ઘણી બન્દાથી લેવી જોઈએ તેને બદલે કેટલુ નવુ કુખ આપો છો ૧ તમે નયારે અલેણીની ક્રિયા કરો છો ત્યારે નલે કે તમરી પૂછ લોકોને બનાવવાને મિયાર હોય, તેમ મિયારી નાજુક અમગાના ઉપર ઘણેણોના ભાગ ભરો છો, ધણુ લો ૧ તો તમારો નાગો ભલભે વૃત્ત સમજ નય છે ત્યાગ તમારે તેમને અમતી તરફ શા વાગતે આપવી જોઈએ ૨ વાન કરાને વાગતે તમને કિયા શાસ્ત્રમાં ફરમાનુ છે, કે જે તમે આ કુષ્ટ ચાલ બધ કરો તો શાસ્ત્રથી ડિનરુ આપ્યા કહેવાય ૨ ”

(સુદિપ્રકાશ : લેખસમઢ - ૫ ૧૬)

(૨) “ કુલગાડોએ કરીને ભૈની અને તરેહના કુલથી વણુગાગયની ગણિયામણી, અને ખૂમસૂત વાડીમાં પેચના ન ગુણોલિત દેખાવથી મને ઘણો આનંદ થયો ખૂમીસાગી કળીઓની આસપાન ભમગ ગુનર કૃ છે જુદી જુદી જનના પક્ષી આમથી તેમ ભીડે છે, એક આડ ઉપરથી ખીન આડ ઉપર બેને છે, કેટલાએક પોતાના મધુર ગાયવી સ્વગા સુન્દર દેખાવને એપીને ગોભા બાપે છે, કાઈ પડુ બાજુથી દિલગીરીનો દેખાવ દેખાવો નથી, કાઈ કોર શબ્દ કાનને ફરડી ખાતો નથી, એમ ચિત થતા અટચુ કૃ એની ચીન ચોનક તપાનના દેખાતી નથી, અર્થ પ્રકાર શાન્તપાલ પોતાનો ગમીગ મહેરો દેખાડ છે ૧ વળી મારા નિવાય ખીનુ કાઈ માણસ નજરે પડતુ નથી, તેથી નુ વતખ્ધ થયો પથુ જગક આગળ વધ્યો એનામાં એક ખૂમીસાલ અને ખાલેના કુલ ઉપર મારી નજર પડી, એના સગણુ ખીનુ દષ્ટિએ આનુ નહો, એના નજની ગોલા ની કટ, પાખડીઓ કેવી ખાલેલી, ગનગડિત કાનમાં લેગદાગ હીરો જેમ ગોલા આપી ચકચકી ગ્હે છે તેમ એ કૃ ન ગોમી ગ્થુ છે ”

(સુદિપ્રકાશ લેખમઢ—૫ ૧૧)

(૩) “ અલે શર્ફ કલુમાં, આલોન માસની પૂર્વગાસાની નાગની નખતે, કુન્તા (બાગમાં હોયા બગના ઉપર) બેસા ધુ આનપાનથી નુચામિન પતનની લદરો આવે છે, આમાના આડ ઉપર કોયલો ટીકા કરી ન્હી છે, કમ અને ગુનાળ, જૂર્ધ વગેરના કુલગાડો ચોનક પવનથી ઝોગ ખાય છે,

ગઘનેા જન્મ-રૂપાણું અને રમણીય ગઘ

પશ્ચિમ તરફ સૂર્ય અસ્ત થાય છે તેથી વાદળ, મોનેરી રંગનું થઈ રહ્યું છે, ગામના દેરથાનોમા શખનાદ અને ઘટનાદ થાય છે, ચોધડિયા, વાજાં અને નોખતો વાજે છે, પાસેની જગ્યામાથી ગોડી ગગના અનાજ સાથે નરઘા અને સારંગીના લલિત સૂર આવે છે, અને દુકામા ચોગડદમ મનરજન દેખાવ થઈ રહ્યો છે.”

“સર્વન્યાપી ધધિરની આવી સુદ્ધ લીલા નિરખી ચિત્ત સ્તબ્ધ થઈ ગયું અને વિચારના મોજાં મન બેપર આવના લાગ્યા જે —

આહા કેવી અગમ શક્તિ ! જેની કંપના મહાતથી પણ ન થઈ શકે, એવું જે આ વિશાળ બ્રહ્માડ તે એા પ્રભુ તુ બનાવી નિયમમા રાખે છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ઉપર અખડ દષ્ટિ રાખે છે, એા દિનાનાથ તુ કેવો કદપક અને સંકેતકર્તા છે ? તારી કૃતિ સર્વને રમણીય લાગે છે, તારી કૃતિની હું અતર્ક્ય છે તારી આખી સૃષ્ટિ સાથે સરખાવતા આ પૃથ્વી તો રેતીના કણ જેટલી પણ નથી ! જે પૃથ્વી કઈ માન્યમા નથી તો હું શુ ? તો પણ સર્વદા ધૃષ્ટિ તુ મને જુએ છે અને મારી સંભાળ રાખે છે આહા આ જાણી એા અગ જગ, તારે એાછો સંતોષ ન પામવો જોઈએ વિચારમા ને વિચારમા આખ દળી ગઈ, ને સ્વપ્નરશ થયો.” *

(છુદ્ધિપ્રકાશ . લેખસંગ્રહ—૫ ૬૪, ૬૫)

સાહિત્યનું આન્તર ઉપાદાન — જીવનવ્યવહાર *

પ્રિ. કાલિદાસનાઈ દેસાઈએ આપનો સત્કાર કર્યો છે. હું પણ નર્મદ સાહિત્યસલા તરફથી અત્રે મળેલાં લેખક લાઘિયરોને સન્માનું છું. એમણે જણાવ્યું કે આવાં અવિધિસરનાં મિત્રો કોઈ કોઈને નથી વસ્તુ સુઝાડે છે, પ્રેરણા આપે છે, અને વિચારોને દ્વિન્નિત વા ચેતનમય કરે છે મારા આજના વક્રાવ્ય સારુ પ્રિ. દેસાઈની આ સમજ બહુ પ્રોત્સાહક છે.

શુદ્ધગતી ભાષા અને સાહિત્યના ધડતરમાં પરંપરાનું અનુસરણ એકંદરે ઓછું જણાય છે. એના કવિઓ બહુશ્રુત હતા, પણ પેડિન ઓછા. તેઓ સંસ્કૃત કે વ્રજને દાસભાવે વળગેલા નહિ. રાજકીય ઘટનાઓ અને સામાજિક પોત પણ અહીંનાં એવાં કે ભાષાસાહિત્યવિષયક પરંપરાઓ લાભો વખત રહી શકે નહિ, અને જડ તો ક્વચિત જ થાય. શુદ્ધગતી આખ્યાન અને ઊર્મિકાવ્યમાં જોડણી બીજીનું છે તેટલું આગળું પણ છે. વળી, અવાંચીઓમાં સરલતા તથા મહાપુરુષોનું સ્મરણ કરું : તેઓએ પોતપોતાના કાર્યપ્રદેશમાં વ્યવસ્થા દર્શાવી છે. દુર્ગારામ મહેતાજી અને કવિ નર્મદે ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રશ્નોમાં અને શાશ્વત નવલકામે જીવલક્ષીના વિષયમાં સ્વતંત્ર માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. અંગ્રેજીની વધતી ઝલકના સમયમાં પણ નવલકામે સ્વતંત્ર મત ઉઘાડ્યો હતો કે તેં યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ પર્વત બોધભાષા શુદ્ધગતી દોવી જોઈએ.

મિત્રનું કામ શરૂ કરતાં વડોદરાના મિત્રન પછી જે તથા અમણી શુદ્ધગતી વિદ્વાનો દેવલોક પામ્યા છે તેમનું ભારે દેવે હું સ્મરણ કરું છું. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર, શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને શ્રી. કિરોરલાલ મશરવાળા, એ ત્રણના અવસાનથી શુદ્ધગતી સાહિત્યને ભારે ખેડ પડી છે. એ ત્રણેય પરંપરાના પૂજક નહિ પણ સ્વતંત્ર વિચારના દિગ્ગજ હતા. એમણે કાવ્ય, જીવનવિચાર અને સંશોધન-ક્ષેત્રમાં આજીવન સ્વતંત્ર દષ્ટિ રાખી હતી.

આ બૃમિકામથી પ્રેરણા લઈ હું આજે એ-તથા વાત આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું. એમાં દેવલોક સાહિત્યિક પ્રશ્નોને નવેસરથી સમજવાનો આશય છે. આપણી સાહિત્યિક દુવા આજે ધન ગણાય એવી નથી. આપણે માનીએ છીએ અને કંઈક માગી રીતે માનીએ છીએ કે શુદ્ધગતી સાહિત્ય અન્ય ભારતીય સાહિત્યની અપેક્ષાએ ધણું ક્ષેત્રમાં હતી કહી શકાતું છે અને એમાં દેવલોક પ્રધાનમાં અપૂર્વતા છે. પણ એવી પ્રતીતિ સમગ્ર ભારતમાં થઈ જણાતી નથી. ભારતની સરકારી કે બીજી પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ તરફથી તેની યોગ્ય ત્રણતા દર્શાવવા નથી.

સાહિત્યનન્ન, પ્વનિકાવ્ય અને અર્ધીય સાહિત્ય, એ ત્રણ વિશે થોડું મંથન રજૂ કરવાની રજા લઉં છું. સાહિત્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં બીજી લલિત કલાઓને સાથે ગણી ગર્વનું ભેયું અને સામાન્ય તત્ત્વનિરૂપણ કરવા બેઠીએ છીએ ત્યારે કોઈ ગંભીર વસ્તુ હાથ આવે છે, પણ સાહિત્યની માત્રી વિશિષ્ટતા હોડી નાંખે છે. વળી એમ ને એમ કાવ્ય કે સાહિત્યિકતાનું લક્ષ્ય માધીએ છીએ ત્યારે પણ હાથમાં ચર્કે નાંખે આવે છે ને સાહિત્યિક મગ વસ્તુ જતી રહે છે. સર્વ કલાઓના પંચસાનમાં આનંદ

કે પ્રસન્નતાનો અનુભવ રહેલો છે, એટલે તે સર્વમાં કોઈ સમાન ભાવનારૂપ તત્ત્વ તો હશે જ; પણ એ તત્ત્વને શોધતાં કલાકલાની વિશિષ્ટતાનું ભાન રહેતું નથી. સાહિત્ય કે કાવ્યને પૂર્ણતયા સમજવા માટે એને ખીજ કલાઓથી અલગ રાખી સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માણસનો સ્વભાવ પૃથક્કરણશીલ ને કાર્યકારણની શૃંખલાઓ શોધનારો છે, એટલે એ બધી લલિત કલાઓમાં સમાન તત્ત્વ શોધે એ ઠીક છે; પણ પ્રત્યેક લલિત કલાના સાચા વિમર્શ માટે આ પૂરતું નથી, બલકે કેવલ આ પ્રક્રિયા હોય તો લલિતકલાની સમજ ઓટી થવાનો મોટો ભય રહે છે.

સાહિત્યને કે કાવ્યને ખીજ કલાઓથી અલગ રાખી સાહિત્ય તરીકે જોતું એ જરૂરી છે. તે જ રીતે સાહિત્યને સમજવા માટે સાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન આવશ્યક છે. મહાકાવ્ય, મહાનવલ કે મહાનાટક જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપો વિચાર્યા વિના સાહિત્યનું સ્વરૂપ પૂર્ણતયા નહિ સમજી શકાય. હું પૂર્ણતયા શબ્દ ઉપર ભાર મૂકું છું. ખીજાં સાહિત્યસ્વરૂપોને નજરમાં રાખી સાહિત્યને અંશતઃ સમજી શકાય, પણ એની સાચી વ્યાખ્યા માટે, એની પૂર્ણ સમજ માટે, સાહિત્યનાં વિરાટ સ્વરૂપનાં દર્શન અનિવાર્ય છે. ભૈમિકાવ્ય, મુક્તક, ગરખી, છાંપા, સોનેટ જેવાં સાહિત્યનાં લઘુ સ્વરૂપ ઉપરથી કાવ્યનો ખ્યાલ અધૂરો રહેશે. એ જ રીતે દિલસહીતું કાવ્ય, રૂપકપ્રધાન કાવ્ય કે અતીન્દ્રિય અનુભવનું કાવ્ય પણ કાવ્યનું પૂર્ણ દર્શન કરાવી શકતું તથી. સાહિત્યકૃતિનું રહસ્ય એ સાહિત્ય નથી. જે સંદર્ભમાં એ રહસ્ય પ્રગટ થાય છે એ સંદર્ભ વિના રહસ્ય ઉપયોગી ભલે લાગે, પણ એ કલા નથી. મહાન કવિ કે મહાન કાવ્યનું વિવેચન કરતાં જીવનને સૂક્ષ્મ રીતે પ્રકાશિત કરતી લેખકની ઉક્તિઓ સંભારીએ છીએ. એ ઉચિત છે. એ દ્વારા સાહિત્યકારની માનસિક સંપત્તિનો અને જીવનસમજનો કંઈક ક્યાસ બંધાય છે. પણ એવી ઉક્તિઓ, જે પ્રકરણમાં તે આવે છે તેના વિના, પાંચળા છે, અને કવિઓ કે કૃતિઓને સરખાવવાનો ખટુ અર્થ માનદંડ છે. આપણાં ઉપનિષદોમાં કાવ્યત્વ રહેલું છે વિચારસામગ્રી, વિચારપ્રવાહ અને વિચાર-છટાની દૃષ્ટિએ ભગવદ્ગીતા પણ સુંદર કાવ્ય છે. પણ એક પલ્લામાં મહાભારત મૂકીએ અને ખીજા પલ્લામાં કાવ્ય તરીકે ભગવદ્ગીતા મૂકીએ; ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનો અંશ છે એ વાત ક્ષણભર ભૂલીએ; અને ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ જીવન માટે પાથેય બનવાનું ભગવદ્ગીતાનું સામર્થ્ય બાજુએ ભૂલીએ; અને ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ જીવન માટે પાથેય બનવાનું ભગવદ્ગીતાનું સામર્થ્ય બાજુએ રાખીએ; તો સમજવું કઠિન નથી કે કેવળ કાવ્ય તરીકે મહાભારતનું મૂલ્ય અવરય વિશેષ છે. એમાં જીવન પ્રત્યક્ષ છે; એમાં જીવનનો સંઘર્ષ છે; પ્રચ્છ લાગણીઓવાળા વિષવિધ માનવીઓનાં એમાં મંથન છે; મહાન પદ ઉપર પ્રતીતિ ઉપજાવે એવાં પાત્રો પરસ્પરના જીવનની અડફટમાં આવતાં આવતાં જીવન જીવી જાય છે. કવિની આ યોજનામાંથી રસ નિષ્પન્ન થાય છે; એવી યોજનામાંથી જીવનનું કવિને ઇષ્ટ રહસ્ય આપણા દિલમાં ભરી આવે છે એવી રસ નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ, એવી રહસ્યદર્શનની શક્તિ ‘રહસ્યવાદી’ કાવ્યોમાં, કે રૂપકપ્રધાન કાવ્યોમાં નથી હોતી. આપણે રમણીયતા અને રસની વાતો કરીએ છીએ, પણ જે સામગ્રીમાંથી સચ્ચ રમણીયતા અને રસનો આશ હલવે છે તેનો પૂરતો ખ્યાલ રાખતા નથી. સાહિત્ય વિશે વિચાર કરતા જેમાંથી રમણીયતા અને રસનાં પાતળા પાણી જ મળવાનાં હોય ત્યાંથી નજર ખસેડી જે સંવિધાનમા ગાઢ રસને અવકાશ છે ત્યાં તેને સ્થાપવી જોઈએ. સાહિત્ય-તત્ત્વને પૂર્ણતયા સમજવા માટે જે સાહિત્યસ્વરૂપમાં વિપુલતા છે તે વિલોકતું જોઈએ, કેમ કે સાહિત્ય-કૃતિમાં વિપુલતા હશે તો કલાપ્રપચમાં ઊંચી કલાદષ્ટિને અને રસનિષ્પત્તિને અવકાશ રહેશે. માનવભાવ, માનવસ્વભાવ અને માનવવ્યવહાર એ સાહિત્યનું આંતર ઉપાદાન છે. એ ઉપાદાનનો ચોક્કસ કે પદાર્થ ઉપયોગ ન થયો હોય તો આપણા હાથમા નીતિનાં કે વિષતત્ત્વના દ્યોતક વાક્યો કદાપિ આવે, પણ સાહિત્ય આવશે નહીં.

માનવવ્યવહારના સદર્ભમાં જ ગમનો સમય હોય તો પછી રૂપકપ્રમુખ કે તત્ત્વજ્ઞાનની કવિતાનું સ્થાન હિંચુ નહિ ગણાય, કેમ કે તેમાં રસનિષ્પત્તિને પૂરતો અવકાશ નથી અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરવા પાત્રો આવતા હોય ત્યારે તેમની ચેતના ઓછી થઈ બધ છે એ કાષ્ઠપૂતળા એનો તરી જેમ નચાવે તેમ નાચે છે એમની લીલા સ્વાભાવિક, આપરેરિત નથી લાગતી અને તત્ત્વવિચારની ખીણ કવિતામાં છુદ્ધિનું જેટલું ઉદ્દેશોધન હોય છે તેટલું ચિત્તની ખીણ શક્તિઓનું નથી હોતું તત્ત્વવિચાર, વિચારસર્ગત કે કોઈ આન્વીક્ષિકી આપણી કલ્પનાને મોહક લાગના અલબ છે, પણ રસનિષ્પત્તિ એવા મોહથી કોઈ છુદી વસ્તુ છે સાદિ યકલાનું બાજી ઉપાધાન લાપા છે, લાપા એ તેની શક્તિ છે અને કદાપિ મર્યાદા પશ્ય છે સાદિત્વનું આન્તર ઉપાધાન, જે વસ્તુ જ સર્ચનો ખરો આશ્રય છે તે, માનવવ્યવહાર છે એ એની નિશિષ્ટતા છે અને કદાપિ મર્યાદા પશ્ય છે

જીવનની વિગતોમાં જેટલું સાદિ યમા કે સાદિત્વ દ્વારા જિતરી શકાય છે તેટલું ખીણ કલાઓમાં નથી જિતરી શકાતું લાપા મનુષ્યનું એનું સાહજ અને સદૃશ સાધન છે, એવું સમૃદ્ધ અને અનુનેય સાધન છે કે એમાં જિતરતી કલાનો વ્યાપ અને અવકાશ અન્યતઃ વિશાળ થઈ શકે, અને છતાં એમાં કલાનું કોઈ વાહન છે એમ સમન્વય પશ્ય નહિ વ્યવહારના સદર્ભમાં, રાગરૂપના પ્રસક્ષ સર્વમાં, માનવને ગમ્યાની નિયતિની લીલામાં રસનો ઉદય થાય છે, તેથી સાદિત્વકૃતિમાં આરંભે માનવવ્યવહારનો પિંડ મહત્ત્વનો બને છે રસનિષ્પત્તિનો આધાર એ છે, એટલું જ નહિ, ઈશ્વરની, વૃત્તિના રહસ્યની સ્વાભાવિકતા, પ્રતીતિજનકતા, પ્રાણપ્રકૃતિ અને પ્રસાદજનકતા એ પિંડમાં રહી છે કલામાં જેની વધારેમાં વધારે શક્તિ છે તેનું વસ્તુઓજી અસ્તિત્વ જ કલાકૃતિઓમાં તાગતબ્બેનો ગ્રજ બને છે, અને એના તત્ત્વનિર્ણયમાં પશ્ય એ શમ્યતાને પ્રથમ પ્ધાનમાં લેવી જોઈએ આ દૃષ્ટિએ જોતા સાદિત્વતત્ત્વને સમજના સારું આપણી નજર નાટક, નવનકથા કે મહાકાવ્ય ઉપર ફરતી જોઈએ

સાદિત્વકલામાં જીવનવ્યવહારના નિરૂપણની અત્યંત શમ્યતા એ એને બીજી લક્ષિતકલાઓથી છુદી પાડે છે કાવ્ય કરતાં વૃક્ષમાં એવા નિરૂપણની શમ્યતા ઓછી છે વૃક્ષ કળતા ચિત્રમાં ઓછી, ચિત્ર કરતાં શિલ્પમાં ઓછી, શિલ્પ કરતાં સ્થાપત્યમાં ઓછી, અને સંગીતમાં તદ્દન ઓછી શમ્યતા વરતાય છે તેથી સાદિત્વકાળના વિવિધ ધર્મ પશ્ય માલિ યના આ અવકાશ અને શ્વેતમાથી ઉદ્ભવે

મારા કથનનો કોઈ એમ અર્થ ન કરે કે દગમાં મોટી હાથ કે ન્યાવહારિક જીવનનું ખૂબ આલેખન હોય તે ઉત્કૃષ્ટ સાદિત્વકૃતિ અને એટલું જ અભિપ્રેન છે કે નાહિયને માનવ વ્યવહાર સાથે નિસન્ન છે, મોટા ફલક ઉપર એના નિરૂપણની અને નિષ્પન્ન થતા નતની જેટલી શમ્યતા છે તેટલી નાના ફલક પર નતની, તેથી સાદિત્વકૃતિ તત્ત્વ સાદિત્વકૃતિમાં પ્રમુખતા નથી લાપણીમાં સદૃશ રવરૂપ તેના આવેગોની ક્ષણમાં એના નથી અનુભવાતા જેટલા જીવનના નિચિન, સકુલ, કુખ્યદુખાલિના પ્રસંગોની ભૂમિકામાં અનુભવાય છે જીવનની મહત્ત્વમયતા જીવનના અશ ઉપર વિચિત્ર જેવા પ્રકાશથી એટલી વગતાની નથી જેટલી તેના વિશાળ પટ ઉપર ફરતી રિથર દ્યુતિથી થાય છે વાગે ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યમાં દળ જોઈએ, નિષ્પન્નતા જોઈએ વાગે જ “શાકુન્તલ” કે “ગમાયણ”, “દેમલેટ” કે “પેરેકાઈઝ લોરેટ” નું મૂલ્ય ભિન્નગીતો કરતા, એક સામાય નિયમ તરીકે, વિશેષ રહે છે ખીણ અભિપ્રેન અને એ છે કે સાદિત્વકૃતિમાં પ્રયોગનકિન્દ્ર કે તાત્પર્ય હોય છે, જેને વશ રહી વૃત્તિની સંવિષ્ટતા ને સોંપવ સધાય છે એ તાત્પર્યના મૂળમાં જીવનવ્યવહાર હોય છે પરંતુ તાત્પર્ય એ સાદિત્વ નથી, અને કેવળ તાત્પર્યની મહત્તા ઉપર વૃત્તિની મહત્તાનો આધાર નથી

વ્યંગ્યાર્થ : અનુભાવન*

.(૨) વ્યંગ્યાર્થ

ભારતીય આલંકારિકોની વિચારસંપત્તિ સમૃદ્ધ છે. તેમણે સાહિત્ય અને કાવ્યને અનેક દૃષ્ટિએ અને ભિન્ન ભિન્ન રીતે વિચાર્યો છે. કેટલીક વખત એક જ વસ્તુ તેઓ જુદા જુદા શબ્દોમાં કહે છે; કેટલીક વખત તેમના વિચારોમાં વિકાસ દેખાય છે. આ યંત્રે રચિત અર્વાચીન વિચારની એકવાક્યતા અને સમન્વય રચાવી શકે છે. પરંતુ ભારતીય આલંકારિકોનું સમગ્ર દર્શન એક જ વિચારસંગતિનું છે એવો ભ્રમ દોષને નાંદિ હોય. એમાના મગ્ન, જગન્નાથ કે વિશ્વનાથ આદિથી આજા પ્રતિષ્ઠિત પંડિતોએ પણ સાહિત્યતત્ત્વ વિશે અતિશય ઘોતક વિચારણા કરી છે. એથી અર્વાચીન વિવેચકનું તો એ કર્તવ્ય છે કે જે વિચારો કાવ્ય કે સાહિત્યને હિંદાણુથી તેમ સર્વપ્રાહિતાથી સમજાવતા હોય તેનો પુરસ્કાર કરવો અને આપણી અર્વાચીન જગત સાહિત્યની સમજ અને વિવેચનાના અનુગમનને તેને વિલોકવા. ધણી પ્રસંગોમાં ભારતીય વિવેચક ખૂબ અર્વાચીન દૃષ્ટિવાળો લાગે છે, બલકે જેને આપણે પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિ કહીએ છીએ તે દાખવતો જણાય છે. પરંતુ ધણી વખત તે કેટલાક તરવાનું સૂચન કરી અટકી જાય છે અને શય્ય કે અલંકારની અતિશય અને આકારણુ સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં અટકાઈ જાય છે. વળી, એમની પરિભાષા વસ્તુની ઘોતક બનવાને બદલે એક પ્રકારની પંડિતોની “પારસી” થઈ, તેનો વિશ્વાસ આલંકારિકોનો એક રસિક ઉદ્ભવ બની જાય છે. ત્રીણ ત્રીણ પૃથક્કરણ કરી વસ્તુથી તેઓ વેગળા જતા રહે છે, વિવેચક કૃત્રિમ બને છે, રસદૃષ્ટિ પણ વિકૃત થાય છે અને કૃત્રિમ સાહિત્યને પોષણ મળે છે. પરિભાષાને અનુભવ સાથે મેળ રહેતો નથી. તે એવી જડ થાય છે કે વિચાર અને વિવેચનને પ્રવાહી અને જીવંત રાખવાને બદલે જડ, બંધિયાર અને મિથ્યા કરે છે. શબ્દો અને પરિભાષા વિચારના સાધન છે. વિચારણાને મદદ કરવાને બદલે વિચારોને શબ્દોના બીગાને અનુદૂળ થવું પડતું હોય તો જૂની રૂઢ પરિભાષાને છોડી નવી પરિભાષા ઉપજાવવી એ સાહિત્ય અને વિવેચનના હિતમાં છે. આપણે ધ્વનિને સહેજ, સહેજ જ, જુદી રીતે સમજવાનો આયાસ કરીએ.

વિશિષ્ટ પ્રકૃતિને યોગે કવિ વિશેષ સંવેદનશીલ મનુષ્ય છે. વિશિષ્ટ પ્રકૃતિને યોગે કવિ પોતાના અનુભવના ભાવ, વિચાર, તદગના કોઈ કોઈ અશોને મેળવી એક અખંડ, એકઆકાર, અનુભૂતિ, બધું કમ વિનાની યુગપત્ત પ્રાપ્ત કરે છે. એ એક સમગ્ર સ્ફુરણ કે સંવેદન, માનસિક ચિત્ર કે દર્શન કે પ્રતિભાત બને છે. એ વ્યાપાર કવિકલ્પનાનો છે અને એ સમગ્રને અખંડ રૂપે મહાએલી અનુભૂતિને આપણે કલ્પન કે વિભાવન કહી શકીએ. એ કલ્પન કે વિભાવન એ સાહિત્યકારનું વિશિષ્ટ માનસિક કાર્ય છે. કવિની અનુભૂતિ જેટલી તીવ્ર, ઉત્કટ કે આગ્રહી તેટલો કવિનો કલ્પનાવ્યાપાર જામત, ત્વરિત અને પ્રબલ. કવિની અનુભૂતિ ઉત્કટ અને આગ્રહી હોવાથી એ ભાષામાં અવિભાજન ન પામે ત્યાંસુધી તે અજરો અનુભવે છે. સંવેદનના વેગ અને બળના પ્રમાણમાં તેના ચિત્તની બધી શક્તિ કામ લાગી જાય છે અને પોતાના ગમ પર્વન્ત ભાષા, લય, છંદ અને સંવિધાન પ્રયોગે છે. અનુભૂતિ, સંવેદન કે સ્ફુરણને કવિએ અન્તરથી આપેલા મહરવના પ્રમાણમાં તેની કલ્પના સતેજ થાય છે, એ કલ્પના સંવેદનને ઘાટ આપે છે, અને સમગ્ર શક્તિથી તે ભાષામાં ઉતારે છે. એટલે દરેક કવિ એના વ્યાપારમાં

પોતાની સાધારણ શક્તિની મર્યાદાને વટાવી નળ છે, પણ મર્યાદા વટાવીને પણ અમુક હદ સુધી જ જઈ શકે છે. એની સુષ્ટ શક્તિઓનો પૂર્ણ વિદ્યાસ પણ ક્યાંક જઈ અટકે છે અને એમાં કવિ કવિ વચ્ચે કલ્પનની સુરેખતા અને તેજસ્વિતા અને આવિષ્કારની પર્માક્ષતા અને સચોટતામાં ભેદ પડી નળ છે.

કલ્પન કે વિભાવનરૂપ કવિકર્મ શબ્દાર્થમાં પ્રગટ થવા મથે છે. અમુક સંવેદન મને થયું છે તેના માત્ર સમાચાર (વાર્તા) કવિ આપવા નથી માગતો, એને તો એ સંવેદન વાચકમાં પ્રગટ કરાવવું છે. એના ચિત્તમાં જે વ્યાપાર થયો તેને મળતો વાચકના ચિત્તમાં વ્યાપાર જીઓ કરવા એ માગે છે. એને જે કલ્પન કે વિભાવન થયું તેનું વાચકના ચિત્તમાં સંક્રમણ કરવા માગે છે, એટલે કે તેનું પ્રતિરૂપ નિષ્પન્ન કરવા માગે છે. આ બીજી કોટિના કલ્પનને કે વિભાવનને આપણે અનુકલ્પન કે અનુભાવન કહીશું, અને તેની પાછળ રહેલી શક્તિ કે વ્યાપારને અનુભાવના કહીશું. વિભાવના અને અનુભાવનાને સ્થાને દેવળ વિભાવના શબ્દથી નિર્ગંધ થઈ શકે તેમ નથી; કેમકે કવિના વ્યાપારનો પ્રભવ સ્વતંત્ર સ્ફુરણ, સંવેદન કે અનુભૂતિમાં છે. વાચકના પ્રતિયોગી વ્યાપારનું પ્રભવસ્થાન સાહિત્યકૃતિ છે; એની સામે જે શબ્દાર્થની લીલા છે, તે છે. વાચકને પ્રથમ શબ્દબોધ થાય છે, અને તે દ્વારા અર્થબોધ થાય છે. પણ આ અર્થ ક્રમમાં આવતા શબ્દોના ક્રમમાં ઉપરિચિત થતો અર્થ છે. અર્થબોધ એ અવયવોનો બનેલો છે અને કટકે કટકે થાય છે. પણ મનુષ્યમાં પૃથક્કરણની શક્તિ પેટે અન્વિતિની પણ શક્તિ છે. કવિ જેમ અનુભવના અંશો લઈ વિધાયક સંકલનાત્મક વ્યાપાર વડે એક કલ્પન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ શબ્દોના ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થતા અર્થબોધમાંથી અન્વિતિના વ્યાપારથી વાચક એક અખંડ અનુભવ પામે છે. શબ્દોના વ્યાકરણસિદ્ધ અર્થમાંથી કવિવ્યાપારનો પ્રતિયોગી અનુભાવનાનો વ્યાપાર શરૂ થાય છે અને વાચકને કવિના કલ્પન કે વિભાવન જેવો અખંડ અનુભવ (integrated experience) થાય છે. કલ્પનાથી થતુ આ અનુભાવન ચિત્તની એક વિશિષ્ટ રિચિતિ છે. એ ચિન્તનની ઊર્ધ્વ શકે; ચિન્તાત્મક દર્શનની ઊર્ધ્વ શકે; લાવાત્મક ઊર્ધ્વ શકે; બધાં તત્ત્વોથી સકુલ થયેલી હોય છતાં તેમાં એક અંશની પ્રધાનતા વરતાય એવી હોય. સખંડ લાપા અને વ્યાકરણસિદ્ધ પણ સખંડ અર્થમાંથી વાચકમાં અખંડ અનુભૂતિનો ઉદય શરૂ થાય. એ સકળ સાહિત્યકૃતિની પ્રથમ શરત છે. એનું રમણીયતાની કે જીવનની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય કરવું એ પ્રથમ શરત સંતોષાવા પછીનો પ્રશ્ન છે. હાંટ અને રમણીય કે રસમય અર્થના પ્રતિપાદન પછી પણ સાહિત્યકૃતિઓમાં ઉચ્ચ-અવધાના ઘણા થર પડી શકે. સર્વ રમણીયતાઓનું સરખું મૂલ્ય એ ખ્યાલ જીવનની દૃષ્ટિએ તેમ રમણીયતાની દૃષ્ટિએ પણ અપુરત છે. કેવળ અનુભાવનમાં ઉચ્ચ સાહિત્યની કૃતાર્થતા નથી.

હવે આના પ્રકાશમાં ભારતીય આલંકારિકાના ધ્વનિ વિષે વિચાર કરીએ. શબ્દ પગલે રહેાટને જે સિદ્ધાન્ત છે તેને વ્યાપક કરી કાવ્યમાં ધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત કદાચ પ્રતિપાદિત થયો હોય અથવા ધ્વનિના સિદ્ધાન્ત માટે રહેાટના સિદ્ધાન્તમાંથી સૂચન મળ્યું એમ સમજીએ તો પણ બાધ નથી. “આપણે શબ્દના (ઘટક) વર્ણો એક સાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ. હવે અર્થ સમજાવવાની શક્તિ તો આખા શબ્દમાં રહેલ છે. અને શબ્દ તો આપણે આખો એક સાથે બોલી શકતા નથી. ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ સમજાય છે કેવી રીતે ? તેનો ખુલાસો વૈયાકરણ એવો કરે છે કે આપણા એક પછી એક બોલાઈ બોલાઈને અસ્ત થતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય શબ્દને બ્યંચ છે તે બ્યંચ થાય છે અને તેનાથી અર્થબોધ થાય છે તે નિત્ય શબ્દને રહેાટ પણ કહે છે, અને તે જ મુખ્ય છે.”

આમ નો રોકાટને વ્યક્ત કરનાર અનાજને ધનિ કહેવાય શબ્દની પાછળ ને નિત્ય, અખડ અને અક્રમ શબ્દતરન છે તેને રોકાટ કહે છે, અને શબ્દ જાતે ધનિ કહેવાય, પણ અર્થસંક્રાન્તિથી સૂચવનારને બદલે સૂચવાયવાને માટે ધનિ વપરાતો થાય છે ધનિ એટલે સૂચક શબ્દ નહિ પણ સૂચિત અર્થ, એમ સમજવામા આવે છે અને એ વ્યાપારને અનુસરી કાવ્યમા પણ ધનિ એટલે સૂચિત અર્થ—
vaguestion — એમ થઈ ગયું છે પણ આપણે, “આલકાર્થિકા પ્રધાનભૂત વ્યવર્થાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થયુગલને ધનિ, ધનિકા ય કહે છે”, એમ ગણીને આવીશું તો પણ ખાધ નથી

શબ્દ અને શબ્દમય કાવ્યની અગ્રખામણી વાર્તાવિક હોય તો એમ સમજવું મળે કે જેમ સક્રમ, સખડ શબ્દમાથી અક્રમ, અખડ રોકાટ પ્રગટ થાય છે તેમ સક્રમ કાવ્યમાથી અક્રમ વ્યવર્થ પ્રગટ છે આ વ્યવર્થ પ્રગટ છે તેથી કા યને ધનિકાવ્ય કહીએ છીએ, વ્યવર્થ એ અર્થ — meaning — નથી, પણ માનસિક અવગથા છે આ વ્યવર્થ જ ચિત્તની પ્લી અનુગ્રિતિ (integrated experience) છે જે સાહિત્યના વિમર્શમા લીન થઈ જાય છે, જાણે કે એને ઈર્ષ નવો પ્રકાશ લાધ્યો હોય, અથવા તેનું કોઈ ચિત્તનની અવસ્થામા લીન થઈ જાય છે, જાણે કે એને ઈર્ષ નવો પ્રકાશ લાધ્યો હોય, અથવા તેનું હૃદય કોઈ ભાવવિશેષ અનુભવી આદ્ર કે ઓજગી યાય છે ચિત્તની અવસ્થા અનુસાર કાવ્ય અલકાર્થનિ, વસ્તુધનિ કે રસધનિ બને છે હું ધારું છું કે કાવ્ય કે સાહિત્ય કહેનારા લાયક દરેક દૃતિમા વ્યવર્થ અપેક્ષિત છે એ વ્યવર્થ જ સહૃદયની પેલી અનુભૂતિ છે જેની સર્જક અપેક્ષા ગણે છે, એ વ્યવર્થ જ કવિના સવેદન કે અનુભવનો પ્રતિયોગી અનુભવ છે

પ્રો ડાહરરાય માકડે ભાગતીય સિદ્ધાન્તના મર્મમા પ્રવેશ કરી ને દર્શન કયું છે તે કેટલાક અશમા મને માગ વતવ્યને સમચક લાગે છે “સરકૃત કાવ્યશાસ્ત્રમા આ ને નય કાવ્યભેદો ગણ્યુન્યા છે તેમા સિદ્ધાન્ત એ રહેલો છે કે કાવ્યમા પ્રધાન વની દૃષ્ટિએ એટલે કે ઉદ્દીપનની દૃષ્ટિએ નય તરવો છે સમગ્ર કાવ્યભૂતિ નિશે એમ કહી શકાય કે એના વાચનથી નિચાગ, ભૂમિ કે કલ્પનાનું ઉદ્દીપન થાય છે” “નિચાગપ્રધાન કાવ્ય કાવ્યમા ને નિચાગ વ્યક્ત થયો હોય ત લાનક સમજે તે પછી તેની અભિવ્યક્તિના બલે નિચાગના આદોતનો ભાવકમા જગવે જ ટૂંકામા, નિચાગપ્રધાન કાવ્ય ભાનકને વિચાર કરતો કરી શૂંકે, એટલે કે, ભાનકના મનમા વિચારોનું ઉદ્દીપન કરે અને હું સમજું છું ત્યા સુધી વસ્તુધનિનું ખડુ તત્ત્વ પણ એ જ છે” પ્રો માકડનું “મનમા વિચારોનું ઉદ્દીપન” એ જ મને અભિપ્રેત ભાવકની મનસિક અવસ્થિતિ છે જેની સારા ચિન્નપ્રધાન કાવ્યોમા કવિ અપેક્ષા રાખે છે એ ઉદ્દીપનની સ્થિતિ કવિના મૂલ વ્યાપારને મળતી છે અને તેની પ્રતિયોગી છે આ રીતે સમજીએ તો પ્રો માકડનું વધારે વ્યાપક કથન પણ મને યથાર્થ લાગે છે “કલાદૃતિ ને પ્રધાનપણે વિચારોનું ઉદ્દીપન કરે તો તે નિચાગપ્રધાન કહેવાય અથવા વસ્તુધનિ છે એમ કહેવાય કલાદૃતિ ને ભાવકમા પ્રધાનપણે ભૂમિનું ઉદ્દીપન કરે તો તે ભૂમિપ્રધાન કહેવાય અથવા તેમા રસધનિ છે એમ કહેવાય કલાદૃતિ ને ભાનકમા પ્રધાનપણે કલ્પનાનું ઉદ્દીપન કરે તો તે કલ્પનાપ્રધાન કહેવાય અથવા તેમા અલકાર્થનિ છે એમ કહેવાય”

પત્રુ મારો મત એમ થાય છે કે આનું ઉદ્દીપન, જેને હું અનુભાવન પણ કહું, એ સાહિત્ય દૃતિનું પ્રથમ કાર્ય, ક્રિયાધમ (function) છે એ વિના સાહિત્ય નામને લાયક દૃતિ પ્રસન્નતી જ નથી

* પ્રો ડાહરરાય માકડનું નવસારી પત્રિપ્રમાનુ બ્યાખ્યાન

વળી, પ્રયેક ઉદીપનપ્રમાણમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની તે ટેણી પૂતી ગયાના છે, બાકે એ પ્રકારના કાવ્યોમાં ઉચ્ચપ્રધમનો એ આપણે આજના કાવ્યોમાં પણ જોઈ શકીએ. પશુ ઉત્કૃષ્ટતાનો પ્રથમ અમુક પ્રકારમાં ઉત્કૃષ્ટતા છે કે નહિ ત્યાં આપણે અટકતો નથી, ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણમાં, અનુભૂતિના મુખ્ય સ્વરૂપોમાં પણ કેટલાક એવા છે. એવાં વન પરિવર્તિતક કલાવતાવશી જ નહિ પણ વગવડના પ્રથમ ઉદ્ભવનો, અને તેમાં કાવ્યના સ્વરૂપનું વળતે જીવનનું વલો ની આપણે સાત ધરી હતી તેને ફરી સખાની જોઈને ઉત્કૃષ્ટ આદિ કે તેા નિતાળ જીવનને મંમગ્રામી અને વ્યાપક દષ્ટિથી જોતુ પડશે. ઉત્કૃષ્ટ આદિ જે નિર્માણની ઉત્કૃષ્ટતા માટે આદૃતિનું સૌપ્તિક, અગ્રાની સ્થિતિ, શમદાયન સંપૂર્ણ ઔચિય અને ગોખા ગાખવા પડને જીવનનું કોઈ નિયામક તરન પ્રમાણિત થાય એના અનિવારણ, વિશાળ જીવનનું આદૃતિનું કુદૃષ્ટ દર્શન કરાવી શકે એવું સર્જન હોય તો તે જ કિતમ ગયાવું વરે એના સાદિયનુ કવક જ મોટું હાય, એના નિર્માણની માગા સડગ રજૂ-રજૂ કે નવાના કરતા પ્રનાનો, કોઈ સ્વપનિનુ સ્વપ્ન કાવે એવા, નુચિનિત ન્યાપાર હોય તેથી શમવા કે નવાનાની દષ્ટિએ અતકારવનિ કે વગવડનિ કાવે એ કોઈએ પહોંચી શકે નહિ.

(૩) અ'લીલતા

સાહિત્યમાની અનીનતાનો પ્રથમ આદિય કરનાં સામાજિક અને વૈયક્તિક નીતિનો પ્રથમ પ્રિય છે. કાવ્ય રસ-સ્વર્ણી અનીનિતે કે શિથિય નીતિને કે અપોદ્યુતે પોર છે એવું માનનારા જુજ છે, જો કે તે જુજમાં પણ મહાન પડો છે. સાહિત્યને નીતિઅનીતિ સાથે કાઈ નિસ્ખત નથી, એવું તો પોતાનું અલેક્ષુ દર્શન છે, એમ માનનારા વગ છે પણ એ વચમાં પડેલો છે એ રમણીયતા જુએ છે, પણ રમણીયતા માટે કઈ અનિષ્ટ સામગ્રીના ઉપયોગ થાય છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. રમણીયતા સર્જનાથી આનંદસામગ્રી તિરોહિત નથી થતી, માન તે જુદે સ્વરૂપે દેખાય છે એ એવે સ્વરૂપે દેખાય છે. હઠાએ અનિષ્ટાએ એ આનંદસામગ્રી - જીવન-વ્યવહાર - વિરો વાયને નિચાર કરતો કરી શકે, એને મટે એ જુમિમાં કે દષ્ટિનિ દુ આપે નીતિ - અનીતિ એટલે મનુષ્યના વ્યવહારમાં મૂલ્યોની આકર્ષી એ મૂલ્યોની આપણી પાંપગિક હાય કે પરપરાનિરોધી હોય તેથી તે આપણી મળતી નથી, અને તેને જીવનવ્યવહાર સાથે અનિવાય નવધ છે નગ અને નથિત વસ્તુનો અલેક્ષ છે તેવા વ્યવહાર અને મૂલ્યોનો અલેક્ષ છે, પછી એ મૂલ્યો લલે જગતી માનવજાતના હોય કે ગાધીના સમરાજ્યના હોય સાહિત્યની રમણીયતા એ મૂલ્યોનું સમર્થન કરે, એ મૂલ્યોના નિરોધ મે એ મૂલ્યોની ચિત્સા મૂલ્યવે પશુ હરેક પરિસ્થિતિમાં સમજતાથી નિહાળતા નીતિતત્ત્વ મામે આનીને જીવુ મ્હે છે આ વસ્તુચિતિ છે, તો પછી સમાજહિનચિતિ તકો સાહિત્ય પાસે અમુક અપેક્ષા રાખે અથવા અમુક પ્રમાણના સાહિત્યનો વિરોધ કરે તે સમજ શકાય તેમ છે એમની સમજદેર એ થાય છે કે સાહિત્ય એ રમણીયતાનું સર્જન છે, રમણીયતા સવાય એટલે એનું કામ પૂરુ થાય છે, એ રમણીયતા પેતે અથવા એ જોને આશ્રય લે છે તે જીવનપદાય નાયમની નીતિદષ્ટિ કે ધર્મજિત્તે કોઈને કોઈ રીતે અસર કરતો રમણીયતાનો પગમર્શ મનુષ્યની જિત્તિએને એરી વિશાન્તિ દે છે, એના ચિત્તને એવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મૂકી આપે છે કે તે ચોડા સમય તો ચિત્તમગ્ન બને છે તેમની પ્રના સ્વસ્થતાથી અને સમતાથી જિત્તિએ અને વર્તનના અમુક નિર્મોને જોઈ શકે છે અને તે વિરોધ સાથે મૂલ્યો અનાયામે પ્રગ્ન થાય છે નીતિનિયતક અમુક જ વલયુ ગાખવડુ એ સાહિત્યકારના ધર્મ છે એમ મૂલ્યોમાં અવર્ગ રહો છે સાહિત્યકાર એનો ધર્મ પાળશે તો સમાજહિનચિતિ તકનું કામ પશુ ભેગુ થઈ જશે અથવા સરળ થશે, એની સમજ કેળવનાની જરૂર છે

પોતાનો ધર્મ નાહિત્યકાર કેમ પાળે ? ગમરૂપતાના સર્જનમા નિષ્ઠાનાળા અને પ્રામાણિક રહીને સૌન્દર્ય એ સત્ય અને શિવથી, ધર્મ અને નીતિથી ધનાયુક્ત તત્ત્વ છે, એ ખરું, પણ એ એનું વિરોધી કે વિનાશક નથી વિધાયક બીજમા અને સર્જનવ્યાપારમા સાહિત્યકાર સર્જનવ્યાપારની સાચી રીયતિને વફાદાર રહે તો સમાજહિનચિન્તકને ભડકાનો પ્રયત્ન કરચિન જ આવે. પરંતુ બીજ ક્ષેત્રોમા, બીજ ભિન્ન ગણાતા ક્ષેત્રોમા અપ્રામાણિકપણ વધુ છે, વકીલ, દાકતર, અધ્યાપક, અમલદાર, ઓછો નિષ્ઠાવાળો અને ઓછો ભાવનાનીલ થયો છે, તેમ સાહિત્યકાર પણ થયો છે, સમયપ્રવાહને, જગત્કામમાં પદવાતા ખ્યાલોની દેશનોને વશ થતો નય છે, અને બે ચેમા કે નામના ઝટપટ કમાઈ લેવાની વણિકદૃષ્ટિથી અલિપ્ત રહી શક્યો નથી અશ્લીન સાહિત્યના ઉત્પાદનમા આ પરિગ્રહવાસના મુખ્ય કારણ છે તે એકમાત્ર કારણ છે એમ સમજવું ના જોઈએ કવિના સર્જનનું આંતર કારણ તો કવિના સવેદનની ઉકટતા ને પ્રકાશમયતા છે, એ સવેદન એટલું બધું મહત્ત્વનું તેને લાગે છે, તેનાથી એ એટલે પ્રભાવિત થયો છે કે તેનો છન્ડ એમા જ પુરાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી એનો આવિષ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી એ બેચેની અનુભવે છે એને તો એટલે સુધી લાગે છે કે આ અનુભૂતિ ક્યાકથી આવી અને કોઈ તેને તો માન નિમિત્ત બનાવી વ્યક્ત કરાવે છે મતલબ કે સાહિત્યકારને સવેદનના આવિષ્કારમા અનિવાર્યતા સમજાય છે આ ઉદ્ભાવક પ્રેરણા વખતે કશી સામારિક ગણ્યતરી હોતી નથી એ તો એક સૌન્દર્યમય આખી છે જેનું રમરમ કરી સાહિત્યકાર ગણિયાત થાય છે એ બીજમા, કૃતિના બીજભૂત દર્શનમા, અશ્લીલતાને આવકાશ ના હોય કવિ છેક જ પામર, હીન કે નિકૃત માનસના હોય તો જ પ્રેરણાના પ્રભાવમા અશ્લીલ તત્ત્વો આવે અશ્લીલતા તો બીજને ખોટી રીતે ઉછેરતા ઉછેરતા પેસી નય છે કાવ્યબીજને ઉછેરના નિયતિના નિયમો જરૂરી નહિ હોય, પણ પોતાના સવર્ધનના નિયમો લઈને જ તે જન્મે છે વડતુ બીજ હોય, તેને યોગ્ય જમીન, ઠવા, અજનાળું અને પાણી મળે એટલે તે પોતાના આંતરનિયમને બળે વટજક્ષ થાય, યટજક્ષ જ થાય અને લીમડો ન થાય તે પ્રમાણે સાહિત્યનું બીજસમાન સવેદન પ્રામાણિક સર્વધનની અપેક્ષા રાખે છે એની અદ્વ નિયતિનું, નિશ્ચિતતાનું, અનિવાર્ય આવિષ્કારનું ને બળ રહ્યું છે તેને માર્ગ કરી આપવો, એ સાહિત્યકારનું કાર્ય છે

મૂળ અનુભૂતિની જે કુદરતી ખતિ છે તેને નિષ્ઠાથી વફાદાર રહેવું, એ સાહિત્યકારનો ધર્મ છે એ રીતે જ સાચી રમણીયતાનો પૂણ આવિષ્કાર થઈ શકે મૂળ અનુભૂતિને અપ્રસ્તુત એવા અશો સાહિત્યકારે ટાળવા જ જોઈએ તો જ એ એની રમણીયતા પ્રકટ કરી શકશે નહિ તો રમણીયતા તો જવાની નામના કે પેસે, થોડાધણા, કદાપિ પ્રાપ્ત થાય પણ એ સાહિત્ય દુર્ભેગ અને વરણ અને ક્લેશકર નીવડવાનું આનંદ કે ત્રિશ્રાન્તિ, બેમાથી કશાનો તે ઉદય કરાવી શકશે નહિ અશ્લીલતાનું સ્થિર રમણીયતાને આગતુક છે, તેનો ધગક અશ નથી, અને મોટે લાગે સાહિત્યકાર રમણીયતાને એ અપ્રસ્તુત અશને જાણીબૂઝીને નોતરે છે

લલિત વાદ્યમય પ્રજ્ઞની મૂલ્ય જરૂરિયાતો કેટલે અંશે સંતોષી શકે ?

મારી આગળ પ્રશ્ન આ રીતે મૂકાયા આવ્યો હતો - સાહિય પ્રજ્ઞની જરૂરિયાતો કેટલે અંશે સંતોષી શકે ? પ્રશ્ન મૂકનારની વિવક્ષા આમાં સ્પષ્ટ થતી નથી, કેમકે કોઈ પણ સાહિય પ્રજ્ઞની સ્વસ્થ જરૂરિયાતો સાક્ષાત્ સંતોષી શકે નહિ બોધ અને માહિતીનું વાદ્યમય સ્વરૂપ જરૂરિયાતો તરફ પ્રજ્ઞનું ધ્યાન ખેંચી શકે, સામાજિક મુશ્કેલીઓના તોડ સૂચવી શકે અને એ બાબત પ્રચાર કરી શકે પણ એમ કહેતા પ્રશ્ન નર્થો સગળ બની જાય છે એની કૃતતા તો લલિત વાદ્યમયને અનુલક્ષીને જ છે, તેથી પ્રશ્ન મૂકનારની વિવક્ષા ધ્યાનમાં રાખી 'જરૂરિયાતો' અને વાદ્યમય'ની આગળ 'મૂલ્ય' અને 'લલિત' વિશેષણો ઉમેર્યા છે

લલિત વાદ્યમયની રૂતિમાં લેખક કલ્પનાદ્વારા અખડ બનેલા અનુભવને શબ્દોમાં નિરૂપે છે ધ્યાનની એકાગ્રતાથી કલ્પનાના પાનમાં લેખકે જે અનુભવ ઓળખે હોય તે શબ્દોમાં એવી રીતે આલેખે છે કે વાચક - ભાવક - કલ્પના વડે અનુભવી શકે માહિત્ય બનવા માટે તેમના અનુભવની વાચકમાં નિરોપ સકાન્તિ થવાની શક્યતા જોઈએ આ સ્થિતિમાં લલિત સાહિય સાવ અનન્યપગતન નથી સાહિત્યકૃતિ વાચકની ચિત્તશક્તિની અમુક પ્રમાણમાં અનુકૂળતાની અપેક્ષા રાખે છે દાખલા તરીકે મિશ્ટનમાંથી સાહિત્યરસ પામવો હોય તો અગ્રેજી ભાષાનું સારું જ્ઞાન તો જોઈએ જ, પણ તે ઉપરાંત ખ્રિસ્તી માન્યતાઓ અને ધૌર્ગધિક કથાઓ વિશે ઉદાર ચિંતનો અ - પૂર્વગત જોઈએ સરકારની દૃષ્ટિએ પણ લેખક અને વાચકના વચરનો બહુ ભેદ હોય તો સાહિત્યના આસ્વાદમાં એ ખૂન વિશેષકર છે એ કહેવાની જરૂર નથી

ઉચ્ચ સાહિત્યકાર, કલ્પનાશીલ સાહિત્યકાર પણ અમુક સ્થળસમયનું, અમુક દેશસમાજનું માનની છે પોતાની આસપાસના વાતાવરણથી અલિપ્ત રહેવા માગતો અને મથતો લેખક છોક અલિપ્ત રહી શકતો નથી, કસિત્ત અણુધારી રીતે અને મનની છાંટી ગ્રહીતો લિપ્ત હોય છે જાણવા ખાસ પ્રયત્ન ન કરે તોપણ હિન્દની જરૂરિયાતો આજે શી છે તે લેખકને કાને અથડાય છે ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દની ધૈનીતો અર્થાત્ સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન, હિન્દુ મુસલમાનના બંધુભાવનો પ્રશ્ન, તથા અજાગળનો પ્રશ્ન જાણના ધરતી બહાર જતું પડે તેમ નથી પ્રસરતી ભાવનાઓ પણ ચિત્તમાં વચર કહે મેવેતો છે હવાનો ભેજ કપડામાં પેસી જાય તેમ વાતાવરણમાંના વિચારો ને ભાવનાઓ અતિસર રહેવા માગતા લેખકને પણ અસર કર્યા વગર હોય જ રહે બનતા બનાવો, વહેતા વિચારો અને પ્રસરતા આત્મશો લેખકના સુખ મનમાં સરકારરૂપે પડી રહે છે લેખકે એ દિશામાં સ્પષ્ટ વિચાર કર્યો હોય તો એના ઇષ્ટઅનિષ્ટ વિશે સ્પષ્ટ નિર્ણયો પણ ચિત્તમાં હોય છે જ સાહિત્યકૃતિ ઘડાવી હોય ત્યારે આ સરકારો સાથે સક્ષમ અનુસંધાન થયા વગર રહેતું નથી

સાહિયમાં ઇષ્ટ વસ્તુ જુએ અથવા તેની કલ્પના કરે, અનિષ્ટ જુએ વા તેની કલ્પના કરે, અથવા વસ્તુસ્થિતિની ચચાર્થતા જુએ કે કલ્પે, આ ત્રણે અનુભવવિષયને શબ્દો આપવામાં આવે ત્યારે

લલિત વાસ્તવ્ય પ્રજ્ઞની સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો કેટલે અંશે મંતોપી શકે ?

ચિત્રમા પડેલા સદ્ગતિ, સદાચાર, આદર્શો વિગેના સરકાર ગ્સાયણ તરીકે કામ કરે છે, એટલે કે તે આપોઆપ કૃતિને તેનો નિશિષ્ટ ઘાટ આપનામા એક અગત્યનું કાગળ બને છે. ગોર્ધનગમે સાધુઓના આદર્શ જગતની કંપના કરી છે, શકગાય જેવાનું હીન જીવન ચીતર્યું છે, અને લક્ષ્મીનંદન બુદ્ધિધન જેવાનું વધુ નાગવિક કહી શકાય એવું જીવન ચીતર્યું છે એ બધામા ગોર્ધનનરામને શુ ઇષ્ટ છે તે જુપુ નહેતું નથી સુન્દરમતી 'બોલાકી' વાર્તા શોભક છે છતાં આકર્ષક છે, તે અનિષ્ટ નર્ણુની અનિષ્ટને નિભાવી લેતી વૃત્તિને આધાત આપી ભાનમા આણે છે 'ભગડી'મા ચિન નધુ વારતરિક છે પણ બન્નેમા રૂપયમકાંગ લાવનાર વસ્તુ એ સુન્દરમતી વર્તમાન જીવનની ત્રિપમતાઓ તરફ કટુતા છે, બગતગ છે એની જેમની દુનિયાની ત્રિપમતાઓ તરફ દષ્ટિ નથી તે માન અનુકગ્ણથી સુ દરમતના જેવો વાર્તામા કે કાનમા ચમત્કાંગ નહિ લાવી શકે લેખક વળુચિયતિનું આલેખન કરે તોપણ તેની જીવનદષ્ટિ તેની વળુચિયતિના અગેાની પસંગીમા, તે અગેાની પગરપગ અવગ્ચિતિમા, અને તેના પર પડતા ઓઝાવધતા પ્રાશયોયામા અમ્લવધુ કામ કૃતે છે વળી વસ્તુચિયતિનું આલેખન પણ વાયકના મનને ઢારી પાટી જેવું રાખી મૂકતું નથી તેમા પણ છટાનિષ્ટતાની દષ્ટિએ નાયક વિચાર કરતો ધર્મ જાય છે

તા પય કે લલિત વાસ્તવ્યનું રસરૂપ અને વાયકનો તે તરફ રનાભાવિક પ્રતિભાન જોતા સાહિત્યકાંગ પ્રજ્ઞની સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો સતોપવાની ક્રિયા કે વ્યાપાર અભાધિત અને અનિરુદ્ધ છે પૂગપાટ વહેતી નદી કીમતી માટી ધસડી લાવી ખેનરોમા પાયરે છે, તે ક્રિયા અમાધિત છે, પણ તેનું પ્રયોજન તો સમુદ્રને મળવાનું છે, તેમજ સાહિત્યમા માહિયથી છપ્ત અનિષ્ટ જતાવાય તે પર નિચાર કરતો વાયક ધર્મ જાય, પણ તે સાહિત્યનું પ્રયોજન નથી તેનું પ્રયોજન તો રમણીયતાનું સર્જન છે, જેમા ચિત્ત સંક્રાન્ત ધર્મ વધુ સુકુમાર, સવેદનશીલ, પટુકગ્ણ બને ચિત્ત વધુ સુકુમાર અને પટુકરણ થાય તો તેથી પ્રજ્ઞની સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો સમજવાનું કે તેની અટકળ કન્નાનું વધારે સામર્થ્ય આવે એ દેખીતું છે પણ આમ આડકતરી રીતે સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો પોપાય એજ વાજબી છે જાણીબૂજીને સૂક્ષ્મ જરૂરિયાત પગ લેખક (અને પરિણામે ભાનક) પોતાનું મન ફેરવે, જ્ઞાનપૂર્ક છપ્તઅનિ ટતાના ખ્યાલો લેખક કૃતિમા ઉતારે તો કંપનામા ગહેલા કૃતિના ઘાટને વિકૃત કરે એના તરવે પ્રવેશ પામે, એવી કૃતિમા કંપનાનું સત્ય વણુસનાનો સભન રહે, અને રમણીયતા પણ ઓછી થાય આવી કૃતિમા રમણીયતાના પ્રદેશની બહાર લેખક અને વાયક બન્ને નીકળી જાય છે સાહિત્યારા શિક્ષણ અપાય જેમ 'આમનકમી'મા, કોઈ સત્ત્રવૃત્તિને ટેકો મળે જેમ 'દિવ્યચક્ર'થી, પણ તે તેનો મગ્ગીય ધર્મ નથી જેમ સાહિત્યકૃતિનો રાકીય ધર્મ લેખકને કાર્તિ કે પૈસા અપાવનાનો નથી તેમ અમુક બોધ કે હિવચાલને ટેકો આપવાનો પણ નથી

સાહિત્યકૃતિની રમણીયતા તેના પોતાના અતરથ રતનને વક્ષાદારીથી વળગી રહેનામા છે આ અર્થમા તે અનન્યપરતન, સ્વાયત્ત, રસપૂર્ણ છે સાહિત્યકૃતિ એ એવું સધન છે, પુરુગય છે, જેના બધા અગેા સપૂર્ણ સનાદથી પરસ્પરાગ્રિત રહેલા હોય છે આ સવાદી સુશ્લિષ્ટતાથી એ પૂરો આડનાદ જનક નહિ તો પરિતોષજનક, કંપનાથી આત્મસાત્ કરાય એવો અનુભવ આપે છે કૃતિનું વસ્તુ કે વિષય વિવાદપ્રેરક, કલેશમર કે શોભક હોય, તથાપિ તેની સધટનાથી, સમગ્રતાથી તે પરિતોષ ઉપજવે છે, અને પરિતોષ ઉપજવે છે તેથી કૃતિને આપણે રમણીય કહીએ છીએ. કાવ્ય એ નિયતિથી જુદા નિયમવાળી રચના છે, અથવા એમ મ્હો કે જગતમા જે નિયતિના અનિયમ (1) દેખાય છે તેનાથી જુદા સમવિતતાના કે અનિવાર્યતાના નિયમથી ગકાયેની કૃતિ તે કાવ્ય કિંના લલિત સાહિત્ય

સાહિયના રસભાવને અંગે ગાંધી પણ વાદ — પ્રકૃષ્ઠ કે સુધાગ્રવાદ, ધાર્મિક કે ધર્મવિરુદ્ધ વાદ, સમાજવાદ કે સામ્યવાદ સીધી રીતે ઉપયોગી નથી સાદિત્વે પ્રભની આની જરૂરિયાતો પોષીને એવું એના સ્વભાવમા નથી પણ એના તત્ત્વમા એવું પણ નથી ? આકસ્તરી રીતે એ કોઈ પણ વાદ ન પોષે

એક ઉદાહરણથી મારું વકત્ર-ય સ્પષ્ટ કરું ‘સુ-દગ્ધ’નું ભગડી કાન્ય મુખસિદ્ધ છે એ તૃતિના આગળ પડતા શુણ્ણ તરીકે એ વાત ગ્રહાનનામા આવે કે પ્રજની એક સૂક્ષ્મ જરૂરિયાત તે સતોષે છે ખરી રીતે, મારી સમજ પ્રમાણે, આ કાન્યથી તમે ભગડી માટે, હરિજન માટે, દલિત માટે સદ્ભાવ કેળવો એ એ કાવ્યની ગમણીયતા માટે અગ્રગુણ ટકીકત છે એના વાચનને પગિયામે સમાજના નીચતા થગની દુર્દશા તરફ આપણી દષ્ટિ જાય, તેના અત્યે સમજાન વધે, ને તેના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન પણ થઈએ પણ એ વસ્તુ કાન્યનો કાન્ય તરીકે શુણ્ણ નથી કાવ્યનો શુણ્ણ તે વાચકના હૃદયમા રત્નાભિન્યક્તિ થાય છે, ચમત્કાર અનુભવાય છે, તે છે ભગડીની પરિસ્થિતિમા બે વિરુદ્ધ પામા છે કાવ્યની શરૂઆતમા પહેલું પાત્રુ દેખાય છે, જેમા હાન્ય અને ઉલાત વાચક અનુભવે છે પણ તેમથી તેને એક અપાટે કરુણમા કવિ ઉતારી દે છે ભગડી સાડી ગ્યાથી લાવી એ પ્રજનો ઉતર તેના ઉલ્લાસી જનનની દયાજ નકતા એક જ આધાતથી પ્રગ્ કરે છે ભાવના આ ચમત્કારક અનુભવથી કાન્ય ગમણીય બને છે રમણીયતાના તત્ત્વ ઉપર દષ્ટિ સ્થિર મીશુ તેા એક જ રિચ પર લિલ લિલ તેા શુ પરમખગવિરુદ્ધ દષ્ટિવાળા કા રો ઉપભોગયોગ્ય બને છે એ સાહિયાનુભવની અવજૂત વાત સમજાઈ જશે.

જીવનમાં સાહિત્યનું ગયાન

આ વિષય પગ તમે ધણ નાનુ હો, વિચાર્યું હશે, અને ૮ આશા રાખુ છું કે કઈક નિર્ણય પગ પણ આન્યા હશે. મારા અધ્યાપક તરીકેના જીન પૂરતુ સાહિત્યનું ધ્યાન તપાસીએ તો તે વ્યાનહાસિક દૃષ્ટિએ કેવળ ધણે પસ ગણી શકાય. કોઈ એને કમાનાડુ સાધન કહે તો ના ન પકાય તમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓના જીવનમા તો જાણે સાહિત્યને ધ્યાન આપવામા નથી આન્યુ પણ લાદવામા આવ્યું છે હાન તો તમે પરીક્ષાની દૃષ્ટિ આગળ ગાળી નાહિત્યને જીવનમા ધ્યાન આપી રહ્યા હો. સાહિત્યનો અભ્યાસ આનરયક છે પણ મારાતમાગ જીવનમા સાહિત્યને યાજી દૃષ્ટિએ જે ધ્યાન છે તે પરથી જીવનમા સાહિત્યનું સુ સ્થાન છે તે નક્કી કરી શકાય નહીં

આપણા સામાન્ય જીવનમાં ઉપરનાં કે જેતા સાહિત્યનું ધ્યાન માત્ર પડતું નથી શરીર અને પ્રાણી ટકાવવાના સાહિત્યની જરૂર પડતી નથી, તે માટે તો અન્ન, જળ, કસત, સુધડતા, સારી ઠંડા તે કશિત્ત મશિત્ત વાની જરૂર છે અનેમાને મનુષ્યો સાહિત્યના સંપર્ક વિના જીવન મિતાવે છે, જેમ કે ખેડૂત, મજૂર, કારકૂન, વેપારી, નાણામંત્રી, વકીલ, દાકતર આ વગેરે પોતાના જીવનમાં સાહિત્યને શું ધ્યાન આપે છે ? મુકદ્દમો ઘડતી નખતે વકીલને સાહિત્યની જરૂર જણાતી નથી, તેમ જ ખેડૂત આદિને પણ પોતપોતાની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિમાં સાહિત્યની જરૂર પડતી નથી વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય વગર ચલાવી શકાય છે મુનિસિપાલિટીના સભ્યની, ધારાસભા - કે, અરે, યુનિવર્સિટીસભ્યની ચૂટણી વખતે, તેના જીવનમાં સાહિત્યને કેટલું ધ્યાન છે તે જોવાનું નથી આ ઉપરથી આપણને સહેજે નિયાર થાય કે સાહિત્ય ક્રમમાં બીજી વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ શી ખોટી ? સાહિત્ય એ કેવળ મનરજનનું સાધન કે વિનાસ તો નથી ?

આવા વિષયમાં, પ્રત્યક્ષ રીતે ન જણાતી વાત અપ્રત્યક્ષ રીતે આપણા જીવનમાં છે કે નહિ, પરોક્ષ રીતે પણ આપણા જીવનમાં સ્થાન ભોગવે છે કે નહિ, એ વિચારવું જોઈએ આપણે સાહિત્યની એક કામચલાઉ વ્યાખ્યા લઈએ કે સાહિત્ય એટલે વાણીમાં રત્નસર્જન વાચા એ સાહિત્યનું શરીર શરીર તરીકે કાવ્ય, નાટ્ય, વાર્તા નવલકથા ગમે તેવું પુસ્તક હોય વાણી તે બાહ્ય દેહ અને રસ તે અંદરનો પ્રાણ ટૂંકમાં રસથી ભરપૂર શરીર તે સાહિત્ય કાર્ધક અરો સાહિત્ય કહી શકાય એવા પદાર્થનો આપણા જીવનમાં પ્રાભાવિક રીતે વિનિયોગ થાય છે? જન્મેલા બાળકને ઘોડિયામાં સુતાડી માતા હાલરકું શા માટે ગાય છે? તન્મય કે રસમય ગીત શા માટે ગાય છે? ઘોડિયું સોને મદનાની ને આદાસરજની વાતો શા માટે કરે છે? પોતાના પુત્રને કૃષ્ણ સમાન શા માટે કં પી લે છે? ઘોડાક વખત માટે કાતપનિક જીવન શા માટે ધરે છે? યોદ્ધા ત્રિયામ્ પ્રતા જણાશે કે માતા આવું બોલીને, ગાઈને, કંપાને, વાણીમાં રસસર્જન કરે છે, એટલે કે સાહિત્ય પેદા કરે છે કે વાપરે છે અને તે દ્વારા પુત્રના જીવનને આપ આપે છે પુત્રને આનંદિત કરે છે અને પોતે પણ આનંદિત થાય છે વારુ લગ્ન વખતે અનેક ગીતો ગાય છે લગ્ન એક રીતે જોતા સામાય કામવિષયક પ્રસંગ છે, છતાં તે પર પણ લાનના અને કંપનાનો કેટલો ગગ ચરે છે? આપણામાં રનેહલગ્ન જેવું આજી છે, છતાં આપણા લગ્નગીતો સુગી તેમાં વર અને કન્યાને સુદર, ઉલાસમય અને એકબીજા પર મોહિત થયેલા ચીતથી હોય છે

આના શુભ પ્રત્યે દમનનીવિવાહ, સીતાવિવાહ વગેરે ગાઈ ઓઝો સામાન્ય પ્રત્યગ્ને અસાધારણ અને ગમણીય બનાવે છે

આવી રીતે આપણે આપણા જીવનમાં સામાન્ય કામોને કરના અને સાહિત્યની મદદથી અસામાન્ય બનાવીએ છીએ અવગુ કામ સાહિત્યની મદદથી હળુ મનાવીએ છીએ, જે તે હલકું હોય તો હિન્દુ ઠાટિનુ, નામગજનક હોય તો નાસરદિત અને કટાબાબરહુ હોય તો સજા બનાવીએ છીએ ઓઝો ખાસતી વખતે અને પાપક વચુની રખતે ગાંત ગાય છે, દોષ ખેંચતી વખતે ખેડૂત, ને હોડી ચલાવના ખવાસી પણ ગીત લગાડે છે આ પ્રમાણે શ્રમવાળા કાર્યો હળવા કરના પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ને તેમાં સાહિત્યના પાદમિ-રૂપની મદદ લઈએ છીએ આ વનજી મનુષ્ય ગ્રામ્યમાં, માનવહૃદયમાં જ રહેતું છે આપણે કપડાથી શરીર ઢાકીએ છીએ, પણ કેવળ ઢાકતા નથી કપડાંને નવન રૂપ આપનાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, કાનજી કે આપણને વનુને કલામન અને નુદન બનાવવાની જૂખ છે બાળકોની સાધારણ દિવસાત પણ તેના ચણિયાની આલગથી સુન્દર અને આમ્યક બને છે, તેના કુદરતી સાહિત્યના એનેએસને પ્રગટ કરવામાં જૂલ માધ્યમની મગજ સારે છે શરીરના વર્ણ પ્રમાણે માથુસો કપડાના નજ પતલ કરે, મુખ ગોભાવવા ઓઝો લાગા અને ગાળા વાળની જૂમિકા મણે, અથવા ઓઢણી અને નાળની મધુકા જૂમિકા કરે આમ કુદરતે આપન જીવનની અધુરૂષ પૂરવા, તેને ગમણીય મનાવવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને તેમાં કલા, કવિતા, સાહિત્ય આદિનો યોગ કરીએ ગએ

ઉપગ્રંથકે આપણને જીવન, સાહિત્ય કલા અગર સૌન્દર્ય વગરનું લાગે, પણ ખરી રીતે સામાન્ય માણસ પણ કલા, સાહિત્ય અને સૌન્દર્ય વગર જીવે નથી પ્રકાશ તત્ત્વ નરરપતિ આપોઆપ વળે છે, તેમ મનુષ્ય કલા તત્ત્વ વળે છે એક વખત માણસને એક વ્યાપક નિયમ જડયો કે તેના પર તે મહાન ધર્માત્મ થયે છે, તે નિયમનો તે જીવિત્ત્વક મોળા પાયા પર વિનિયોગ કરે છે દાખલા તરીકે, આપણે સમજ્યા કે કુટુંબજીવનમાં મારામારીને ધ્યાન નથી પણ એકને ધ્યાન છે આપણે તે સિદ્ધાંતને વ્યાપક બનાવી નમાજના પ્રશ્નોમાં ઠનારીએ ડીએ એક વખત માણસને પોતાને આન પમાડતી વસ્તુ જડી કે તગત તે દિશામાં પ્રયત્ન કરી તે વિકાસ સાધવાનો જ જીવનને અધિક રીતે ગ્રાસમાં, જીવનને અપગિચા સૌન્દર્ય આપવામાં, તેને ભાનનામય, આદર્શમય કરવામાં સાહિત્ય મદદ કરે છે સાહિત્યમાં એક એવી ખતનું તેજ વનુને આપે છે, જે દરિયા કે પૃથ્વી પર નાતુ નથી આ તેજ કલ્પનાનુ, પ્રતિભાનું તેજ છે તુરંત વનુ પર સાહિત્યકાર એવો પ્રમથ નાખે કે તે અસામાન્ય બની ગયે એનો અનુભવ આપણે નીએ ક્યો હશે નર્મદાતટે આવેલુ તાકેનુ વન તમે જોઈ આવો, પછી તે વનનું કોઈ સાહિત્યકારે દોરેલુ શમ્દચિત્ર વાઝી, પાછા તે વન જોવા જાઓ ખીજી રખત તમને તે વન એર રમણીય લાગના આમ સાહિત્ય પર આપણા જીવનમાં અદ્દલુન તેજ, મહુગતા, ભાવના પૂર છે જેમ કુદરતના દરખમાં ચિત્ર કે સાહિત્ય નતુ તેજ, નવી ગમણીયના પૂરે છે, તેમ જીવનના નાનાનાના પ્રયત્નોમાં પણ તે નતુ તેજ, નવી રમણીયતા પૂરે છે આન ન દાગથી આપણા હૃદમાં હેતું અને જેને નાચા મળી નહોતી તેને સાહિત્યકાર આપણે મારે વાચા આપી ગય છે અરપટ અર્પણ વનુ ગપ, સુરેખ અને મર્ન થાય છે ભાવામાં જોએ નતુ ચનચુ પ્રવેગે છે સાહિત્ય એ ભાવાનુ જ નુસ ફત નામર સ્વરૂપ છે અને મુક્ત વ્યવહાર મારે ભાવા જેટલુ જ આવશ્યક છે

સાહિત્યના અભ્યાસથી અને કલાના પન્નિચયથી આપણુ જીવન વધાર ગમમય, નધારે ઉલ્લાસ વળુ, વધારે શુદ્ધ, આપણુ હૃદય વધારે ભાવમન, વધારે અનુવૃત્તિનીલ (Responsive) થતુ જોઈએ,

જીવનમાં સાહિત્યનું સ્થાન

અને એટલું કરી શકે તો જ સાહિત્ય ઉચ્ચ કોટિનું છે, અને તે આપણા જીવનમાં ઘણું જીવ્ય સ્થાન લોગવે છે એમ મનાય. જો કોઈ માણસ આવા સાહિત્યના સીધા કે આડકતરા સ્પર્શ વગર જીવન ગાળે તો તેનું લાગણીત્વ જરૂર થઈ જવાનો સમ્ભવ છે. સાહિત્ય વગર આપણું કલ્પનાને બંધકું નહીં, આપણું મનુષ્યની સૂક્ષ્મ ભાવના કે લાગણી સમજવાને જોણ સમર્થ રહીએ. ટૂંકા જીવનને અસમ્પન્ન, નાના મોટા મનુષ્યોના નિષ્ક્રિય અનુભવોથી સમૃદ્ધ અને વિશાળ બનાવવા માટે, માણસ માન લાગણીને ઝિનારે એક છે એની પ્રતીતિ કરાવવા માટે, જીવનમાં સાહિત્યનું જે સ્થાન છે તે કોઈ બીજી વસ્તુ લઈ શકે એમ નથી.

ઘણી વાર સાહિત્યકારની ટીકા થાય છે કે ને સાહિત્યમાં જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નો ચર્ચા નથી અને સામાન્ય જીવનથી દૂર લાગી કાલ્પનિક જીવનનો ઉપયોગ કરાવે છે. આ પ્રમાણે તે પોતે સામાન્ય જીવનથી નાસી જાય છે અને સાથે વાચકને પણ દૂર તેડી જાય છે. આ ટીકા કરતા પહેલાં આપણે જાણવું જોઈએ કે સાહિત્યસર્જન કઈ પાયા માણસો ભેગા થઈ કરતા નથી એ તો વ્યક્તિનું સર્જન છે, અને એ સર્જન કરતી વખતે સર્જનહાર જીવનમાં ખૂબી ગમેલો નથી હોતો. સાહિત્યસર્જન વખતે સામાન્ય જીવનથી અળગા થવું એ જ સર્જક માટે ઇચ્છુ છે. સામાન્ય જીવનથી અળગો થાય તો જ તે સામાન્ય જીવનનું રહસ્ય પૂરતી 'તટસ્થતા'થી જોઈ શકે અને તેને વાચકોમાં મૂકી ઉપયોગી થઈ શકે. વ્યક્તિના ખરા જીવનને સાહિત્યકારના બહાર લાવવા માટે વ્યક્તિએ પોતે જ સમૃદ્ધ જીવનના કુલ્લક પ્રવાહોથી મુક્ત થવું જોઈએ. યથાર્થદર્શન મોટે પણ આ આશ્ચર્ય છે, કારણ કે વસ્તુના સૌન્દર્યનું મૂલ્યાંકન સાધારણ રીતે પાસેથી બહુ સારું ન થઈ શકે, તે માટે થોડું દૂર જવાની જરૂર પડે છે. સાહિત્યકાર પણ સામાન્ય જીવનથી દૂર જઈ, એકલો પડી, સાહિત્યનું સુદર સર્જન કરી, સમાજને ઉપકારક તરીકે છે તેઓ સમાજથી કે જીવનથી દૂર ભાગતા નથી, પરંતુ આ રીતે જીવન સમાજ અને જીવનના બિંદુઓમાં પ્રવેશ કરે છે. વાચકને પ્રથમ દૃષ્ટિએ દૂર લઈ જતું સાહિત્ય પણ રોજના જીવનથી અને સમાજના પ્રશ્નોથી જોડાઈ સમજવા નવો દૃષ્ટિકોણ આપે છે. સાહિત્યમાં અનુભવ રહસ્યમય રૂપમાં — પગરપર સુસજ્જ અશોવાળા રૂપમાં, રાગમાં ગ્વરો પડે છે તેમ — પ્રગટ થાય છે. પરિણામે સાહિત્યના વાચનથી સહૃદયનો જીવનનો અનુભવ જ વિશાળ થતો નથી, તેની હસ્ય જોવાની દૃષ્ટિ બંધકું છે, અને સમગ્ર જીવનનું અન્તરતત્ત્વ અર્થાત્ સત્ય સમજવાને તે વિશેષ સમર્થ થાય છે.

અલગત, આ અનુભવગમ્ય નિષ્ક્રિય કેમળ-દલીનથી પ્રતીતિ ઉપજાવવી અધરી છે, તેથી સૂચવું છું કે ઉત્તમ સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરો. “શાકુન્તલ” કે “સરસ્વતીચંદ્ર” જેવા એકાદ સુદર પુસ્તકોનો અભ્યાસ, જીવનમાં સાહિત્યનું સુ સ્થાન છે તે ચર્ચા કરતા વધારે સળગતાથી સમજાવશે એવા અભ્યાસ પછી જીવન અને જીવનદૃષ્ટિ પડેલા જેની રહેતી નથી.

આધુનિક સાહિત્યનાં થોડાંક પરિબળો

૧૯૪૨ નો અતિપ્રસિદ્ધ નવલ, યુદ્ધ અને યુદ્ધોત્તર સમયની વ્યાવહારિક નીતિની શિથિતા, મહાયુદ્ધની અમ થી અમ તે ઉપાયે ન્યાત્મ પ્રાપ્ત કરી લેવાની બંનેની અભિનાયા, સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ, દેશના ભાગલા, અહંદોષ પગ દુરુષોનો સહાર, નિરાશ્રિતોના બેઠેલા પૂર, ગાદીજીતું ખૂન, દેશની સંવાયેરી ગાંડકીય એકતા, પ્રાંતીય અગ્નિનાનો વટોળ, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓની ગ્યાપના, શ્રી અગ્નિદેવી નિચાવવાના, પચ્ચરસીય યોજના, બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિ અપૂર્યબનાવવાળુ ને દાહનિરોધ ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, રશિયા, ચીન સાથે વચનીઓનાં મેરોના વહેણ, તેના ન્યાનકારિક પગિણાઓ, આભાગિક અને આર્થિક એકતા તરફ પ્રયાણ, હિંદીની નાજીવાના તરીકે ગ્યાપના, આમ આપણે હેલા તે ક વચના અનેક પગિણા ગણાની શક્યએ

કોઈ પણ દેશને માટે આ ઘટનાઓ અને જીવનપ્રવારો મહાન ગણાના જોઈએ તે ઘટનાઓનું આપણા સાહિત્યમા પ્રતિબિંબ નથી પણ એમ તો ના જ કહેવાય પગુ આવડી મોટી સ્થિતિ અને આવડી મોટા ધોષનપાથલ કિંવા આપણુ મોટુ નૈગર્ય જે જાતનું મહાન સર્જન કાન્યમા કે નવસંધામા કે ચિન્તનમા આપી શકે તે એણે આપ્યું નથી. આજની દુકી વાતોમા તથા નાટકમા નવુ બળ અને તાજગી જણાય છે, આપણી નનીન કવિતા પોચા થતા થતા પણ હીર દાખવી ગઈ છે, અને યુનિવર્સિટીઓને લીધે આપણા પાકિયને પણ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે પગુ, એકદરે, છેલ્લા દસકાનું સર્જન ફિક્ક, ફુનિમ અને પગવવળી જણાય છે

એ ખરુ છે કે સામાજિક ઘટનાઓનું તકાળ પરિણામ સાહિત્યસર્જનમા આવડુ જોઈએ એવો નિયમ છે જ નહિ પગિણા જરોકે જોનો યુવાઓ ન આપી શકે એવી વૃત્તિઓ જગનના સાહિત્યમા સ્થાઈ છે પગુ આપણા દેશની આ ઘટનાઓનું મૂલ્ય વિચારતા અને આ સમયનો ગાળો જોતા “સરસ્વતીચંદ્ર” ની કે “જ્યા અને જયન” ની નજીક જાન એવી વૃત્તિ કેમ ન જન્મી એ ખૂન મનનનો વિષય તો જરૂર છે જ

ઘટનાઓમા સાહિત્ય નીતુ નમતુ નથી. એ ઘટનાઓમા સાહિત્યકાર ઘર્ષ ગ્રહણ ત્રોધા શકે, એમનો એકદ અથ એની ક વચનાને પકડી લે, એમાની ઘર્ષ વાત ચિન્તનમા આકાગ બની સાહિત્યકારનું પ્રાન, કલ્પન, પ્રતિજ્ઞાન બની જાન તો જ સર્જન થાય ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૫ સુધાના ગાળામા સાહિત્યકારની કલ્પનાને બે નજીક વસ્તુએ પકડી હતી સ્વનતાની લાવના, દેશપ્રેમ ને સરદારીની લડિ, અન્યાય સામે સંઘાઈ મનનતા અને મુણા તે લાવનાઓએ યુવાન કનિઓની બિમ્બ અને કલ્પનાને ઉત્તેજ બૂઝી હતી એવા ઉત્તેજના આ દસમા કોઈ લાવના કે વિચારણા લેખકોને મળી નથી એ હકીકત લાગે છે

એમ તો નહિ હોય ને કે સ્વનતાની લાવના અને ધ્યાની વૃત્તિ જેટલા સર્જકને સ્પર્શી હતી તેટલી સામાજિક એકતા અને આર્થિક સમાનતાની વાત લેખકને સ્પર્શતી નથી ? એમ તો નહિ હોય ને કે આપણે મધ્યમ વર્ગનો લેખક નવા અર્થકારણી પ્રવાહમા સ્થિતિસ્થાક બની જૂના મૂલ્યો તરફ સૌ દર્શના દષ્ટિએ જોતો થયો છે ? એમ તો નહિ હોય કે આપણે લેખક સામાજિક ન્યાયની

આધુનિક સાહિત્યનાં ચોડાંક પરિણામે

હિલચાલોમા વ્યક્તિઓના દુ ખો ઉપર નજર દેરવે છે ? કદાચ એમ પણ હોય કે જે લાલની અપેક્ષા તેણે રાખી હતી તે ખીન્ન " ચોગ્યતા વિના " કમાઈ ગયા છે ? સરથા જીની કરનાર સરથા ચલાવવા માટે નાલાયક દરે અને એમા એને નૈગમ્ય સાપડે એવું તો કઈ નથી થયું ?

આમાની ઘણી બાબતો એાજાનતી સાચી હશે પણ આ સ્થિતિમા એકબે વરતુ બહુ ખૂંચે છે એક તો આપણામાના કેટલાકોએ સ્વતંત્રતાની સમગ્ર લડતનું મૂલ્ય ઓછું કરી નાખ્યું દેશના ભાગલા પશ્ચા, કુટુંબો છેદાઈ ગયા, શુ કમાયા ? અરે આપણા પરાક્રમથી આપણને કઈ મળ્યું નથી આન્તર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિથી આપણને મળ્યું છે, છિટિરોની ઉદારતાથી, મજૂરપક્ષની લાવનાથી આપણને મળ્યું છે, જે મળ્યું છે તેનો યશ તો ગાંધીજી કરતા તેની આધ્યાત્મિક પૂર્વતેયારી કરનારાઓને ઘટે છે, — આવા આવા વિચારોએ સ્વાતંત્ર્યની લડતના લાવનાત્મક ખીજને શેડી નાખ્યું છે એમ લાગે છે એવું માનનાગ પણ છે કે ગાંધીજી પાછળ — ઈશ્વરનો નહિ — પણ કોઈ ખીજ મહાન વ્યક્તિનો અલ્પહીક હોય હતો !

ગાંધીયુગમા સાહિત્યમા ઉપયોગિતાવાદનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રવેશ્યું હતું પરંતુ એ દૃષ્ટિબિન્દુ હતા, શ્રી કાલેલકરની, ઉમાશંકર-સુદગમ્ની, સર્જક શક્તિ એટલી વેગવાન હતી કે સૌન્દર્ય અને કલાના તત્વને તે દૃષ્ટિથી બાધ ન આવ્યો પણ પછી ઉપયોગિતા અને સહેલુકતા વધારે આક્રમક થયા અને સરકારે પણ આડકતરી રીતે એવી દૃષ્ટિને પોષી આને લીધે સાહિત્યના નિર્માણમા તટસ્થ સૌન્દર્યદૃષ્ટિની ઓછપ વરતાય છે

એક ખીજ પણ અગત્યની બાબત વિચારવી જોઈએ મહાન સાહિત્ય આશારપદ, ક્રિયાપ્રેરક અભીપ્સામાથી જ જન્મે એમ નથી અત્યંત નૈરાશ્યમાથી કે આન્તિમુક્તિમાથી પણ ઉત્તમ કૃતિ ઉદભવે. એ સ્થિતિમાં કોઈ રહેરય, કવાનું સર્જક ખીજ બને આપણને એવી સ્થિતિમા હાડી મળે, મહાન ટૂંકેડી મળે, પણ તેની પણ શરત એ છે કે સાહિત્યકાર જે સાધન વાપરે—વાણીનું, સાહિત્યકલાનું — તેમા તો તેને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ જીવનમા, ઇતિહાસ—પ્રવાહની પ્રગતિશીલતામા, ઈશ્વરી નિયમમા અશ્રદ્ધા એ સાહિત્યસર્જનને બાધક નથી પણ કલામા જ અશ્રદ્ધા, કલાના ધર્મમા જ અશ્રદ્ધા એ તો મૂલે કુદાર છે મને લાગે છે કે સાહિત્યકારોમા અનેક કારણોને લીધે, ખાસ તો સમાજની વણિકૃતિની અસરથી, વણિકૃતિએ ધર ક્યું છે ઉતરાઈ સામગ્રીથી ચાલશે, થોડી જુદિગમત કરીશુ એટલે ચમત્કાર થશે, મનોરંજન થયુ એટલે કૃતિ સફળ થઈ, સુદર થવાની જરૂર નથી, આકર્ષવાની જ જરૂર છે અને એમા જ સફળતા છે એમ સમજાવું — એ બધી વણિકૃતિની લીલા છે અને આ વણિકૃતિ સાહિત્યસર્જનને જેટલી બાધક છે તેટલું ખીજુ કોઈ કારણ બાધક નથી

ગુજરાતી સમાજમા વણિકૃતિ, વ્યક્તિપૂજા ને વહેમોએ ધર ક્યું છે તેને રીઝવવા સાહિત્યકાર કદાચ વણિકૃતિવાળો ને વ્યક્તિપૂજક બન્યો હશે એ કૃતિને નિવારનારું એક બળ ઈશ્વરોપાસના, ધર્મચિન્તન અને આધ્યાત્મિક અભિલાષા છે, પરંપરાથી એ પ્રજાને હમેશા આકર્ષક વરતુ રહેલી છે, એના હૃદયના વ્યાપાર માટે એ એક ચીલો છે પરંતુ સમાજમા ચાલી રહેલી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓએ અદ્યપસંતાષ, વેન, અધશ્રદ્ધા, વ્યક્તિપૂજા અને વેવલાપણુ વધાર્યું છે એ પ્રવૃત્તિમાનું સાચુ સત્ત્વ વરતાતું નથી, સમજાવું નથી, પચતું નથી સત્યને ઢાંકતા આ સોનેરી ઢાંકણને ઉધાડવાનું કામ સાહિત્યકારનું છે, તેને બદલે એ ઢાંકણથી અજ્ઞાનનું કાર્ય એ ઘણે લાગે કરે છે

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

આને 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય' ની છેલ્લામાં છેલ્લી વ્યાખ્યા વાંચી. આ સંસ્થા (ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળ) માને છે કે જે સાહિત્ય માનવીને વાસ્તવિક જીવન તરફ અભિમુખ બનાવે, સમાજની પ્રગતિ સાધનાર લાખોની તરફદારી કરે, મનુષ્યત્વને ખીલવવાનું જળ આપે તે સાહિત્ય પ્રગતિ શીલ છે અને તેવા ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું આ સંસ્થાનું ધ્યેય છે. આવી ઉત્તમ વસ્તુમાં કશી અણગમતી વાત કેમ આવતી હશે? કેટલીક વસ્તુઓ, કેટલાક વિચારો, કેટલાંક માણસો વગર સમજાવે, વગર પરિચયે, અળખામણાં લાગે છે. દાખલા તરીકે મેં ક્રિષ્ણમ વાંચ્યો નથી અને મને વાંચવો ગમતો નથી. કોઈ એમ કહે કે એના હિન્દવિરોધી પૂર્વગ્રહથી આ અણગમો પહેલેથી જ બંધાઈ ગયેલો. એ કારણ હશે? પણ સ્કોટનું શું? તે વાંચવો પણ ગમતો નથી પૂનાનાં 'બહેર' મકાનો પણ ગમતાં નથી, કેમ કે તેનાં મુખ્ય બારણાં પ્રમાણમાં મને પહેલી નજરે સાંકડાં જણાયાં અને બારણાં સિવાય મેં કદાચ કશું ખીજું એ મકાનોમાં જોયું પણ નહિ હોય. વેપારીઓ માટે અણગમો છે, જો કે મારા બે ત્રણ બાળમિત્રો વેપારી છે; વધારો માટે અણગમો છે, જો કે મારા અગ્રયાસ સમયના બધા જ મિત્રો વધારો થયા છે અને કોર્ટમાં મારે કોઈ કેસ લડવો પડ્યો નથી. શેરમાં કમાઈ જવાની લાલચને હું કોઈ શકતો નથી, પણ શેરબજારનો દોલતખંડો અપ્રમાણિક રસ્તે પૈસા પ્રાપ્ત કરનાર લાગે છે; અને મહેતાજી માટે મને પક્ષપાત છે. જિંદગીમાં સફળ થનાર નકામો લાગે છે, અને નિષ્ફળ થનાર તો નકામો છે જ.

“પ્રગતિશીલ સાહિત્ય” ના વજુઝારા પેલી સીતા જેવી શાણી વ્યાખ્યામાં કશું છુપાવે છે એમ મને લાગે છે. એ ભાસ ખોટો કરે તો મારો અણગમો જતો રહે. પણ એ ભાસ ખોટો કરે એમ નથી. પ્રગતિશીલ સાહિત્યના વિચારના પ્રચાર પાછળ બે ત્રણ યુગ ભાવનાઓ કામ કરી રહી છે, અને તે ભાવનાઓ આપણા સાહિત્યિક તેમ જ સામાજિક જીવનને થોડાક સમયમાં ખૂબ રૂંધી દેશે એમ ભાસે છે.

એક તો એવી સમજણ પ્રસરતી જાય છે કે જે સાહિત્ય સમાજવાદને પોષે તે પ્રગતિશીલ. ખીજું, જે સાહિત્ય એ રીતે પ્રગતિશીલ તે જ સાહિત્ય નામને લાયક. આ બંનેને પોષતો આજનો બલવાન વ્યાપક ખ્યાલ કે રાજકીય મુક્તિ માટે જે સંસ્થા અવિરત શ્રમ કરતી હોય તેણે દેશની પ્રવૃત્તિ માત્ર ઉપર કબજો મેળવવો, એટલે સુધી કે એ સંસ્થા દ્વારા જ નિપુણતા કે કૌતિની હાથ મળી શકે. આ ત્રણે ભાવનાઓ સ્પષ્ટ વ્યક્ત નથી, પણ તેમના મિશ્ર પ્રવાહો “પ્રગતિશીલ સાહિત્ય” ના નૂતનવાદને પોષી રહ્યા છે. આવી ગમજણમાંથી આ વાદ ન જન્મે હોય તો પણ એવી ગેરસમજ તે ઉત્પન્ન કરે એમ છે; તેથી સાહિત્ય વિશે થોડાક મુદ્દા સ્પષ્ટ કરવા આવશ્યક છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓનો ખરો હેતુ તેમની સાહિત્યવિષયક વિચારણા કરતાં કેટલીક કલાકૃતિઓ વિશેના તેમના અભિપ્રાયોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય, અને તો જ આપણે તેમના તરફનું ધ્યાન શુદ્ધ થાય. જેના પરિચયથી સૌન્દર્યદર્શન થાય, રસાસ્વાદ થાય, આપણી લાગણીઓ કેળવાય, તે કૃતિ તેથી પ્રગતિપ્રેરક ગણવી જોઈએ. આવા પ્રગતિનો બહુ જાણે અર્થ જતો કરીએ અને શીધો પ્રશ્ન પૂછીએ કે કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રને નથી પરશુતી, તેથી “સરસ્વતીચન્દ્ર” અન્યાયાત્મી સાહિત્ય છે? તેથી તે

ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ મટી જાય છે ? બોટાદકરના 'પ્રવાણ' જેવા કેટલાય કાવ્યોમાં શ્લોકોના અનુસરણમાંથી રસસર્જન થયું છે તે કાવ્યો પ્રત્યાનાતી તમને લાગે છે કેમ ન એમાં એવા જૂનનાણી આચારને રસનો ગ્રિસેટ આપી પોષણ અપાયું છે ? 'વ્રતચિનાસલિ' પ્રત્યાનાતી કલાકૃતિઓ છે ? નતચિનાસલિ, બોટાદકરના કાવ્યો અને સરસ્વતીચંદ્ર એ પ્રતિભાથી કૃતિઓ છે એમ કરેલો તો મારો વિરોધ છતાં હું તમને સમજી શકીશ, કેમકે કલાકૃતિઓ, કલાકૃતિઓ ઉપરાત સામાજિક કર્મો છે અને તમારા વિવેચનને સામાજિક વિવેચન ગણાયો. પણ તેથી આગળ વધી વિધના અવિનાશથી કે કુસુમ સરસ્વતીચંદ્રના લક્ષ્મી સરસ્વતીચંદ્ર ઉચ્ચ સાહિત્ય મટી જાય છે એમ તમે ગણાવો તો - ખીજું તો શું કહું - તમે કઈ ભોંત બૂંધા છો.

પ્રાગ્લભા આપેલી વ્યાખ્યામાંના શબ્દો એના એ ગહેગે અને કાળક્રમે તેમાં જુદો જુદો અર્થ લેવામાં આવે એ સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતા નિમિત્ત લાગે છે "It is a little bewildering to the student of literary history to find that Pope, Johnson and Wordsworth each and all regarded themselves as the champions of a Return to Nature." આ અર્થે સાહિત્યની હકીકત આ વિષયમાં માર્ગદર્શક થતી જોઈએ પ્રાગ્લભા નાર્તવિક જીવન તરફ આગળી ચીંધી વ્યક્તિવાદનો પક્ષ યોગ્યત્વથી સહીના ઇંગ્લંડમાં કરી શકતો, આજે વાસ્તવિક જીવન ઉપર ભાર મૂકી સમાજવાદનો પ્રચાર થાય છે અને સાહિત્ય તો જ્યાં બાળના લાગણી કે કંપનાનું ખાતર મળ્યું - પછી તે આ નાદમાંથી કે તે નાદમાંથી હોય, સખાપ્રેમમાંથી હોય કે દેશપ્રેમમાંથી હોય - ત્યાં જોઈ નીકળે છે આજના સાહિત્યના ખાતર લેખે સમાજવાદની કિંમત જેની તેની, નથી.

પ્રગતિશીલ સાહિત્યની ઉપની વ્યાખ્યા કરતા કદાચ વધારે તબો નખત ટકે એની, પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓના ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખતી તથાપિ તેમને કદાચ ન રુચે એની એક વ્યાખ્યા સૂચનાય : તત્કાલીન સામાજિક (તેના સર્વાંગી અર્થમાં) ધ્યેય તરફ જે સાહિત્ય વાચકના નિચાગ લાન કે ક્રિયા પ્રેરે તે પ્રગતિશીલ પ્રગતિશીલ શબ્દમાં સમાજના ઉદ્ધારને લક્ષીને ગમે તે અર્થ પૂરો, પણ અમારું સ્પષ્ટ મનન્ય છે કે આ અર્થની 'પ્રગતિશીલતા' એ સાહિત્યનો સાહિત્ય લેખે ગુણ નથી, તેની હાજરી તેની મહત્તા નથી, તેમ તેનો દોષ પણ નથી બીજો પક્ષ 'પ્રગતિશીલતા'નો અભાવ એ પણ સાહિત્યકૃતિનો ગુણ વા જીણવ નથી સાહિત્યનો આવશ્યક ગુણ તે સાહિત્ય - આનંદ આપનારી શક્તિ - વાદ્યમ્ય રસસર્જન તેનો નિષય કેવળ તરંગ, છુદો હોય, કે નરી નિર્લેખ અનુભવની હકીકત દોષ, સાહિત્યે સમાજને તત્કાલીન ધ્યેય તરફ પ્રેરવું જ જોઈએ, પ્રેરે તો જ સાહિત્ય વા ઉત્તમ સાહિત્ય, એ નિચાર વાદ તરીકે કહીના મિન માના નહીં, કે રામ નામ જેમાં નહીં તે સાહિત્ય નહીં, એના જૂના ખ્યાલની બહુ નજીક જાય છે, દયારામના અઝમિલ આખ્યાનને તો શું પણ તેની ધૂનોને પણ સાહિત્યમાં ખપાવનાર ગુણગતમાં મ્યા નથી ? તમે એક પ્રકારના ઉદ્દેશને અનુલક્ષીને અમુક સાહિત્યકૃતિઓને મહત્તા આપો, તો બીજો અન્ય ઉદ્દેશને અનુલક્ષી બીજી સાહિત્યકૃતિઓને મહત્તા આપો, તો ઉદ્દેશનિષયક તારતમ્ય નિર્ણય શી રીતે થવાનો ? વળી એક ઉદ્દેશનું સાહિત્ય વિરુદ્ધ વા લિજ ઉદ્દેશોના સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને પ્રચારનું નિમિત્ત બનનાનું અને આ ઉદ્દેશોના યુદ્ધમાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓની ગમે તેટલી અનિચ્છા હશે તો પણ ધીમે ધીમે આપણા સમગ્ર સાહિત્યમાંથી સાહિત્યત્વ ઓછું થઈ જશે.

અન્યારની પ્રગતિશીલ સાહિત્યની માગણી એ વ્યક્તિત્વ ઉપર સૂક્ષ્મ આક્રમણ છે. આને નહિ તો કાલે એ આક્રમણ સ્પષ્ટ સમજશે. દેશની દરેક વ્યક્તિની લાગણી અને કલ્પનાએ અમુક સાર્વત્રિક શ્રેયને અર્થે વહેતું પડશે એવી માગણી તેમાં છુપાઈ છે. આપણાં સૌનાં ચિત્ત એ પણ પ્રત્યક્ષ મિલકત છે એવા ભાવમાંથી આ નવો વાદ જન્મ્યો છે, તેથી જ કાલક્રમે સાહિત્યનો પ્રાણ હરી લેનાર થશે, કેમકે સાહિત્યનાં જીવનતત્ત્વ કલ્પના અને ઊર્મિ જોટલું કશું વ્યક્તિગત વ્યક્તિરચત નથી. મનુષ્યનું સુદ્ધ વ્યક્તિત્વ તેના ચિત્તતંત્રમાં છે. અને એને જ કળને કરવાની, શુભામ જનાવવાની વાત આ વાદમાં છે.

સમાજવાદનો જ નહિ, હરેક ચંડ નવા વિચારના પ્રવાહનો ભય આવો જ હોય છે: એકદેશીય મટી તે અનેકદેશીય બની જાય છે. જીવનનાં અનેક અંગોને સ્પર્શતો દરેક મહાન મૌલિક વિચાર પોતાને ઉચિત મર્યાદાઓની બહાર પણ ધૂમી વગે છે અને ત્યાં પણ પોતાનું સાર્વભૌમિક સ્વીકારાવવા ઉત્સુક થાય છે. ચંદ્રનું પૂર જાય છે દિગ્દિગ્ધ સર કરું, પણ ખેનરો માટે પૌષ્ટિક માટી પાથરી જવામાં જ તેની ઉપયોગિતા સમાપ્ત થાય છે, અને ગર્વભર ઘોડાપૂર તો જ્વેતજ્વેતમાં એસરી જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતમાં અદિસા એવો દિગ્વિજય કરવા મથેલી; મધ્યકાળમાં આર્તરાણ ઉત્સુકતા, સ્ત્રીબદ્ધમાન, ટેક આદિની રમૂતિઓએ સજળને નિર્બળ બનાવ્યા, તેમનો અતિરેક થવાથી, છેલ્લાં બે ત્રણ સદીથી હેતુવાદ સર્વ સત્તાધીશ થવા માગે છે, પણ એનું માપ પણ નીકળવાની તૈયારી છે...

આ સાહિત્યની તરફદારી છે, પ્રયાધાતી સાહિત્યની નહિ; કેમકે અમારી - એટલે મારી અને મારા જેવા ધણકાની દૃઢ માન્યતા છે કે સાહિત્ય જવલે જ પ્રગતિવિરોધી હોઈ શકે. દેવળ સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ સામાન્યતઃ સાહિત્ય નામને પાત્ર સર્વ કૃતિઓ સમાજનો ઉત્કર્ષ કરાવનાર જ હશે. વ્યક્તિનાં ચિત્તતંત્રની સ્વતંત્રતા એ સાહિત્યનો પ્રાણુવાયુ છે, અને તેને કૃષે એવું સાહિત્યકાર ભાગ્યે જ લખશે. ન જ લખે એવો કોઈ નિયમ ન બાંધી શકાય: આપણા સામાજિક કે રાજકીય ધ્યેયની વિરુદ્ધ જતું સાગે છતાં સાહિત્ય લેખે જીંદું પણ કોક લખી શકે. તથાપિ અમારી સમજ છે કે આપ્યા સાહિત્યનું વલણ સ્વતંત્રતાની, પ્રજાશાસનની કે સર્વોદયની વિરુદ્ધ જવલે જ હશે.

આધુનિક જગતમાં લેખકની જવાબદારી

દુનિયા બહુ સાકડી થઈ ગઈ છે. ભૌતિક અર્થમાં એક પણ બની છે હકીકત જોતા, રાજકારણ અને યનનિધાના બળથી હસેલાઈ જગત દગલો થઈ એક બન્યું છે એથી વિશેષ કશું જ નથી. દુનિયા આખી આજે લથાવિષ્ટ અને અજબ છે. લાયનુ આપુ સામાન્ય આજ પૂર્વે ક્યારે પણ પ્રવૃત્તિ હોનાતુ ઇતિહાસની સ્થિતિમાં નથી. એક તો એવો લાય છે કે વિજ્ઞાનની કોઈ અકળ મ્યુતિને કારણે સરકૃતિનો અગર સમગ્ર માનવજાતનો પણ સપૂર્ણ નિનાશ થઈ જાય વળી, કેટલાક એમ માને છે, કે જાણે આક્રમણ આવવામાં છે ને ઇતર દેશ આપણી ભાનનાની વિરોધક ભાનનાએ લાદવા સજ્જ છે, એવી માનસિક સ્થિતિ સ્વદેશમાં જાણીજૂઝીને સજ્જની એ વાસ્તવિક ભૌતિક યુદ્ધ કળતા વધારે ઠીક છે, અને એને પગિણામે પણ લાય પેદા થયો છે અણુશસ્ત્ર, જેનું કપાણુ નામ “અણુશક્તિજન્ય યુક્તિ” પાશુ છે તે સ્તાપકર્તા અણુશસ્ત્ર, પાડોશી રાટ્ટને પાશુરુ રાખવાના આશયથી અતરિક્ષમાં ફેંકનામાં આવે છે જૂના કાળના નિનાશક યોદ્ધાઓના નામ ખૂબ આરજૂથી સભારવામાં આવે છે, અને પાડોશી દેશને ચેતનણીરૂપ થયા એ યોદ્ધાઓના નામ નના યુદ્ધ-જહાજોને અપાય છે અત્યારે આશ્વાસન આપી શકે એવી એક જ વસ્તુ આ છે, કે પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર જખમ કગવાની ઇચ્છા ધરાવે છે પણ પ્રહાર કરતા અચકાય છે પરંતુ ધિક્કારની લાગણી જન્માવ્યે રાખવી, લડનાના સાધનો ભેગા કર્યે જવું, અને તેમનો ઉપયોગ ન કરવો - એ સ્થિતિ એમ ને એમ લાભો વખત નલી શકે નહીં, કોઈક દિનસ - અને તે પણ બહુ દૂરને દિવસે નહીં - એ ધિક્કાર હાથમાંના ધોકાનો ઉપયોગ કરના પ્રેરણે, અને ત્યારે ધકાકા સાથે જગત આપુ લજ્જી ઊઠ્યા વિના રહેનાતું નથી.

કેટલીક ઇતિહાસસર્જિત લાગણીઓને છનતી કરવામાં આવે છે હું એ લાગણીઓને ઇતિહાસસર્જિત એટલા માટે કહું છું, કે એ મનુ યના ઇતિહાસના પ્રનાહ દરમિયાન વારસારૂપે ગ્રહણ થતી ચાવી આવી હોય છે પણ એ લાગણીઓના મૂળ માનવહૃદયમાં આવેતા નથી એ તો ઇતિહાસ દરમિયાન બનેલા બનાવોનો સર્જેલો ને પોષેલો વળગાડ છે. ૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં હિન્દુ મુસ્લિમનો ભેદભાન મૃતવત્ હતા પણ આપણા નિરતર દુખ અને હતાશા અર્થે, તેને ધૂર્ત લોકોએ જામત કર્યો વસ્તુત એ ભેદની લાગણી બૌદ્ધિક રીતે અનાધાર છે, જે લોકોનો લાભો જૂતકાળ અને વાગ્યો એક જ છે, જેમની વચ્ચે એક લોહીની અને સામાજિક સમઘોની શૃખનાઓ છે, તે લોક પરસ્પર આટલા બધા વહેમની નજર ગમે અને અન્યોન્યના આટલા બધા ટીકાખોર અને એ વસ્તુ હુદ્દિમાં જીતરે એની નથી પતા એ હકીકત છે ગધીછના મહાન બલિદાનથી પણ આ પ્રશ્નનું પૂરેપૂરું નિરાકરણ આવી શક્યું નથી.

સામ્યવાદ પ્રત્યેના અમેરિકાનો ધિક્કાર અસાધારણ છે અમેરિકાનું કોઈ અખયાગ કે તામચિક વાગ્યો તો આ માનસનું સૂચન મળ્યા વિના રહેશે નહિ. યુદ્ધ પછીના ઘુસ્તના કાળમાં ઉલ્લેલા પ્રાગલિક પ્રત્યાધાત દાખલ એનો ગમે તે બચાવ કગવામાં આવે, પણ અત્યારે તો એ ધિક્કાર એક લાયકર રોગ જ બની ગયો છે અમુક વિચારસગણીનો દાલો ધિક્કાર તે વિચારસગણીને કેવળ અસ્વીકાર બની અટકી જતો નથી. વિચારસગણી પ્રત્યેની ધિક્કારની લાગણી ખુદ તે સરખી ધગવનાર લોક પ્રત્યેના ધિક્કાર રૂપે નિકાર પામી સરનાળે એના હિંસક પ્રલયમાં પરિણમે છે, કે એમાં ઉભય પક્ષના મનુષ્યો અને મૃત્યો નાશ જ પામે.

માનસિક બળોને નિરુકુશપણે પ્રગટ થવા દેવામા આવતા હોય તે પરિસ્થિતિમાં શાંતિ વિવિધ ગાંધીની યુદ્ધગતિની સમતોલક ગ્રાંથવૃત્તિ પર, કે પન્ડર અગ્રમાચારી ગાંધીજી અને આર્થિક નિયંત્રણ પર, ટકી શકે નહિ એક જ રાજ્યની અંદર પણ લોકોને ટાઈ નરી સામાજિક વ્યવસ્થાન અનુકૂળ થવાની ફરજ પડતી હોય છે એ નવી થતી વ્યવસ્થામાં નીચતા થવા પદદલિન તથા શોષિત વર્ગના લોકોને સામાજિક ન્યાય મળવો જોઈએ, તેમ જ તેમને પણ સમગ્ર લોક પર સત્તા ચલાવતી સરકારમાં દિરંગો કે અનાજ હોવો જોઈએ એવા રાજ્યમાં સોશ્યાલિસ્ટ રચાવનારો મુક્તપણે વહેતો કરેલો ઉકોનો ખ્યાલ આમજનતાના માનસ ઉપર એની સખન પડ જમાવે છે, કે નરરથના અર્થ થતી ગતિની ઝડપમાં જગ સરખી શિથિલતા થતા અસતો. અને ઉમતા ફાગી નીમ્બ છે પરિણામે નવી વ્યવસ્થાના આદિ પ્રવર્ત્તોને જ નવજનમત આમજનતાના રાગો ભોગ બનુ પડે છે આ નવજન વ્યવસ્થામા બળને અમિત નહ તેમ યોગ્ય ત્વામા વાગનામા ન આવે તો ઉપલા અને મધ્યમ ત્વગની પ્રજાની કંડુણુ દુશ્વા ધાય નર્પા આર્થિક દષ્ટિબિન્દુથી નિચાગતા આપણે કદાચ ખેડ ન અનુભવીએ પરંતુ ટાઈ એક ખોળા જુસ્તાનો ઉત્પ જ મનુ ન ભતિ માટે દુરમનની ગ જ સાગ છે કારણ કે એમ વાર એ અગ્રિ ઉત્સ રા એમ્લે પછા જીવનને ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે એને રસયોષક વર્ધન શોધ્યે જ છૂટકા બીજુ, એ જુઓ જીવનમ થનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે, જે મુદ્દોની આધારશિનાનું કાય પ્રજાના મધ્યમ વર્ગો કરતા આ યા છે લગની પવિનતા કુટિના દુઃ, ન રાગ અને અપગ્ર તથા ધણુ નાના સમયોની સમાજ ગણનાની જનામદારીની છુદ્ધિ, અતિથિતો તેમ જ બહારથી આવેના આધુન યાગીતો આ ગત કાર, ગાન્ય નિયમો, રસધર્મ અને પ્રજાસિદ્ધ પ્રે માનગતિ, શાંતિ, રિષગતા અને વ્યવસ્થા માટે પ્રાંતિ, મળા અને સાહિત્યના સેનથી જગતવ્યવહારમા વિસ્તરેતા નિધિ યા આગર ન્ય સોદર્થ માટે આદર, જીતકાલીન તરવ સાથે આધુનિકના ન્યમની છુદ્ધિ, સતોપની અધુક માના, બાળકોની સુરિથિતિ અર્થે વિચારવત રહેવાની દેવ, જીવિત વસ્તુ માન પ્રતિ ઉાર રતિ, તથા એની ના કે જીવન સહેલુક છે — મરણુ બાદ આનંદુ ઉચ્ચગ જીવન માટેની કેગવણીરૂપ આ જીવન છે, અગ્ર આ જીવન તો ભગતિક ધર્મજામધી મોક્ષ મેળવવા માટે છે, એવા આ કેટનાક મૂ થો છે જેને બીજાએ કગતા મધ્યમ રંગોના લોકોએ સવિશેષ આત્મસાત ર્થો છે, પણ યુદ્ધ તેમ જ માનસિક તમનીની અનિનાય સગત એવી અથક્ષા જગનાથી આ મૂ થો સમગ્રતયા નાશ પામવાનો ભય ખડો થયો છે આપણી આસપાસ આપણે શુ જોઈએ છે ? સાચી શાંતિ હગી ધગવે છે ખરી ? ના જીવન હિમા રગથતા છે ખરી ? ના રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે બધુભાન છે ? ના નામાજિ અથવા રાજીય પૂંઝહોથી દૂષિન ન બની હોય એવી હોય એવી સાચી ધમથક્ષા છે ખરી ? ના, ભારપૂલક ના ઈશ્વ એક ભલે હોય, પણ આપણે તો આપઆપણા વિવિધ ઈશ્વરો ર્થ્યા છે હિંદુ ધર્મને નામે કેટનાક પ્રજાનોના જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોનો ઉક નકારનામા આવ્યો છે ઇસ્લામને નામે વિજેતાઓએ જીતકાગમા સમૃદ્ધ દેશોને લૂટીને પામ્યાત કર્યા છે ખ્રિસ્તી મરૂતિને નામે દક્ષિણ આફ્રિકા અને પશ્ચિમના દેશો બિનખ્રિસ્તીઓ સામે પૂર્વઝહા પોપી ગલા છે દલીલ એવી કરનામા આવે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉદાત છે, કેમકે એની ભાવના લોક સમસ્તની સમાનતા છે છતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તી ધમ ભયમા છે એમ મ્હી સાચી લોકશાહીના હકની ના પાકવામા આવે છે ! મહદંશે તો ધર્મનું નામ છે પણ મામ તો લાગણી હરકેરીને લેવાય તેટલો લાભ ઉઠાવનાની સગપડનું છે વિદ્યાન અને ય તવિવા એવા તો બગમાન બની ગયા છે, કે તેમના મહત્તોનો એક અભિનય ભક્ સમાજ ભોગ થયો છે રાજ્યશાસનની નિધિવિદ્યા, ભૌતિક પ્રગતિની વિધિવિદ્યા, યુદ્ધની વિધિવિદ્યા, અરે લોખંધત ધ વાની પણ તવિવા, મો એ તવિવેદોના ઠાથમા છે ખરું જેતા

આધુનિક જગતમાં લેખકની જવાબદારી

લોકશાહીની વૈચારિક આધારશિલા તો વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય છે. કિન્તુ રાજકારણી દૃષ્ટિએ એનો અર્થ બહુમતી મતો પ્રાપ્ત કરીને પ્રતિનિધિઓ દ્વારા લોકશાસન ચલાવવું એટલે જ થાય છે. એ પરિસ્થિતિને લીધે સરવાળે વિશાળ બહુમતીની લાગણીઓ અને વિચારોનું જ વર્ચસ્વ રહે; અને લઘુમતી જેને ક્યારેક પ્રકાશ લાધે છે તથા ઉદ્ઘાત વિચારધારા સફરે છે, (હું આ લઘુમતીમાં મૂડીવાદીઓની વાત નથી કરતો, તેમ તેમને બાકાત પશુ નથી રાખતો), જે લઘુમતી સંસ્કારને ઉત્તેજન આપવા ઇચ્છે છે તેણે ગડગડતા ઝંઝાવાત આગળ નગ્ને જ છૂટકા. સમસ્ત રાષ્ટ્ર માટે ચોક્કસ સમાન ધોરણને અનુસરતાં પાઠ્યપુસ્તકો રચવાની વાત તો ક્યારની થવા લાગી છે. નાણાંનું ભારે ભંડોળ ધરાવતું યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અમુક શરતોએ જ એ નાણાં યુનિવર્સિટીઓને આપવા માગે છે. વાસ્તવમાં આ પગલું માનવ ચિત્તોની એક પલટણ રચવાની દિશામાં મંડાયેલું છે.

આંતરરાષ્ટ્રિય જૂમિકા પર જોઈએ તો, ત્યાં કલા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો અંચળો ઓઢીને સૂક્ષ્મ રીતનો પ્રચાર જ ચાલી રહ્યો છે. રાષ્ટ્રોને યુદ્ધને પંથે જતાં અટકાવવાના આશયથી “વેલેરલીવાળા સહાયકારક યોજના” અસિનવરૂપે વિશ્વવ્યાપી બનવા લાગી છે. તે સહાયકારક યોજનાનું નામ અદ્વવિકસિત રાજ્યોનું - તેમની પ્રજાઓનું - જીવનધોરણુ ઊંચુ લાવતું એ છે. આવી પ્રચાર કોઈ ને કોઈ રીતે આપણી દૃષ્ટિને આવરજીરૂ જ બને. મળનારી સહાયતા ગમે તે પ્રકારની, અત્તસામગ્રી કે યુદ્ધસામગ્રી હોય; પણ મદદ લેનાર સરકારોને મૂઝવજીરૂ જ નીવડવાની. આવી વિશ્વવ્યાપી છેતરપિંડી ક્યાં સુધી છતી થયા વિના રહેશે ?

આ જઠ્ર ધાલી મેઢેલા લાંબા કાળના રોગનો ઉપાય શો ? હૃદયનુ માધુર્ય, અને છુદ્ધિનો પ્રકાશ - એ સિવાય બીજો હલાજ નથી. ઔદિક અનુનેયતા, હાર્દિક ઉદાત્તા અને એવા પ્રયાસો કે જેથી સાચા સારા વિચારો પ્રવર્તમાન રહે - આ જ એક હલાજ છે. આ વસ્તુ સમગ્રપથે તો લેખક એકલાના હાથની નથી, પણ એમાં મદદ એ જરૂર કરી શકે.

મને લાય છે, કે આજનો કવિ માર્ગ જૂનો છે. હવે એ મનુષ્ય જાતના અંતરાત્માનો મૂક નિયંત્રા વા રક્ષક રહ્યો નથી. એનો માનવ્યધર્મ, એનો પ્રકૃતિપ્રેમ, એની સૌન્દર્ય પ્રીતિ આ બધા ઘસાઈ ગયાં છે. જમાનાની અરવરથતાનો - ચંચળતાનો સૌ પહેલો ભોગ આજનો કવિ થયો છે. એટલે કે, એ પોતે અરવરથ બન્યો છે. એ અન્યોને દોરી શકતો નથી, કેમકે એ પોતે અમરવા સાગરમા ગોથાં ખાયા કરે છે. એ બેહદ આત્મલક્ષી, લાગબગ અતિ વાગ્તવવાદી બન્યો છે. એના ભાષાપ્રયોગો એવા અંગત બની ગયા છે, કે જાણે એ એક જ સમજે. એના સર્જેલા કાવ્યાકાર અવારનવાં વિકાસ લાગે છે; એનું કન્પેયું કવિતાસૌન્દર્ય કેવળ એના ક્રાંતાભાજ અણસાર પૂરતું પર્યાપ છે. એ જવલે પરલક્ષી હોય છે, અને હોય છે ત્યારે પણ એનું રસક્ષેત્ર તો માનસશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ પૂરતું જ મર્યાદિત રહે છે. એ ક્યારેક ભિન્નિતો આવેશ દાખવે છે, અથવા તો માનસશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ પૂરતું જ મર્યાદિત રહે છે. એ ક્યારેક ભિન્નિતો આવેશ દાખવે છે, અથવા તો માનસશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ પૂરતું જ મર્યાદિત રહે છે. એ ક્યારેક ભિન્નિતો આવેશ દાખવે છે, અથવા તો માનસશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ પૂરતું જ મર્યાદિત રહે છે. એ ક્યારેક ભિન્નિતો આવેશ દાખવે છે, અથવા તો માનસશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ પૂરતું જ મર્યાદિત રહે છે.

પરમાનંદ નિપજનવાનુ સાહિત્યનુ જે પ્રાથમિક તર્ક તેમા આનંદો કવિ સફળ થતો નથી એ કવિ માનવ ભતિના હૃદયનો નિયતા બનના માગતો હોય અને નવા જીવનમાં જેનું જોઈએ એ જીવન માગતો હોય, તે માન આત્મરત ન ગંધેના કવિની પાખ અનેક દિશાઓમા દૃષ્ટિ દુનુ ઉત્પન્ન કરી શકે એવી શક્તિશાળી જોઈશે વિરાધો અને સધોને સમાવી લેનારી સામાનિક લક્ષણાતમા રથાને ગંધે તેવો પરિતોષક વિશ્વમાનુષ કવિએ સર્જવો જોઈશે ધામના તણખના જેના અન્ધારના મોટા ભાગના કાવ્યો વિશ્વમાનુષ સર્જના આધારે નહિ, એ માટે તો વટવૃક્ષ જોઈશે

નિમનધિકા, નમલિકા, એકાકી, એ દરેકને પોતપોતાની પ્રકૃતિદત મર્યાદા છે આ સૌ દર્શન વા દૃષ્ટિ નહિ પણ દૃષ્ટિમિત્રો જ બની રહે છે, આ કે તે વ્યવહારપર્યાયી અથવા રાજકારણી અર્થ સ્થપનાના હાથ કે હાથાશાઈ લેજો બની રહેવું એમના સ્વભાવમા કે

માટે હું આતં રવરે પોકારું છું, આગ્રહ ગાપું છું, કે સાદિય પધામિ હોય, જીવનની વિશાળતા તેમ જ જટિલતા, જીવનની વાસ્તવિકતાઓ તેમજ એની ઉમેદો વા ધોરણો આ સર્વનું દર્શન કરાવે એવું સાદિય આપણે જોઈએ ટૂંકા વાનુભવનિધિ કા મો, હમના નિમનધો, ટૂંકી વાર્તાઓ તથા એકાકી નાટકો નિતાનત સુદૃઢ થઈ શકે તેનો ધનકાર કરતો નથી હું એ પણ ગીકારું છું, કે કેવળ કંઈ, માત્ર વિશાળતા, માત્ર બહુમાનિનાથી નવનમ્યા કે નાટક સૌન્દર્યસભર નહોં બને પરંતુ એટલું ખરું કે વિશાળતા હોય ત્યાં સવ સમાવેશનો નમન વધારે, અને મહાપ્રાપ્ત સૌન્દર્યનું કાર્યિતા હોય એવા કાવ્યશિષ્ટનુ એ આમનક બને

તવશાથી બદલાના જતા આજના જગતમા ઝડપ પોતે એક નિરપેક્ષ સ્વયં બની છે ઝડપથી કોઈ પણ વસ્તુ સર્જી નાખે, સૌન્દર્યનું એની મેળે મર્ધ ગંધે આનુ માનસ પ્રવર્તમાન હોવાથી, જીવનને ફિલ્મ પેઠે ઝડપ પડે ઝડપી લેવાનુ પણ સૌન્દર્યની કા પનિમ રચનાપૂર્વક દર્શન ધણા કરતા વધારે પ્રચલિત છે - એક કેશન મર્ધ પડ્યું છે શાન્ત નિદિધાસ માટે ન જેવો સમય જ મળે છે બાહ્ય જીવનનુ યથાતથ વસ્તુ અનન્ય રસમય છે પણ પ્રત્ન આ છે મનુષ્યના હૃદયની ઉત્તર આશા અને ઉદ્ધાત આકાંક્ષાઓનો ઉછળાવ, અને તે આશા તથા ઉમેદોને સ્વજીવનમા પ્રવલ કરવાની પ્રયત્નીલતા એ વાસ્તવદર્શી લેખક મહંશ્ય કરે છે ખરા ? એ વાત ખરી કે આપણને અધમ એવાયુઓ હોય છે આપણા જીવનમા દારૂના અધાન ખૂણાઓ છે, આપણને પૂર્વગ્રહો છે, પગપગ ધિકાર પણ વફૂટે છે ને આપણે ત્યાં હડા ને ગંગાગંગમ શુદ્ધો પણ છે પણ શું આટલું જ છે ? દૂરદૂરનો કોઈ પ્રાપ્ત્ય હેતુ, જીવનમા વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ માટેનો તરફકાર, શું જીવનના વાસ્તવમા નથી સમાતો ? ભાવનામય વૃત્તિની સરજતરૂપ અત સફરજીના અગ્નિની કસોટીએ શું આપણે આપણા વૈયક્તિક તેમજ સામાજિક કૃત્યોને નિગતર ચકાસ્યા કરતા નથી ? આપણા ઉસાહેને ધિગતી કે એવો હિન્દુ છે, તો શું આપણને પ્રોત્સાહિત કરે એવા ગાધીજી નથી ? જગત પગુ ગભ્ય આપણી નમ્મરથી દૂર સગુ જાણાય, તો સાથે ધમ્મ અને છુદ્ધ સળ આપણી સમક્ષ જ છે આપણા હૃદયમા બેઠા બેઠા એ બને, ધમ્મ અને છુદ્ધ, આપણને સનાતન માર્ગ ર્જન કરતા ચેતનતા જ આવ્યા છે, નહિ રસિનનો કે નહિ અમેરિકનો, કોઈ માનવભતિના વિરોધી નથી એટલી તો આપણે ખાતરી રાખીએ પગુ એ બને પોતપોતાની રીતે શાંતિ મેળવવા ધગે છે અને ત્યાં જ બધી મુશ્કેલી વમે છે વિચારનના સધારૂપ વિલુતથી ઉત્તેજિત થયેલા વાતાવરણમા આપણે આજ ગીએ છીએ સંકો જૂના રાષ્ટ્ર - રાષ્ટ્રના વર્ણવર્ણના અને ધર્મધર્મના

આધુનિક જગતમાં લેખકની જવાબદારી

ધિક્કારની લાગણી સાથે આ વિચારતંત્રો પણ સેળસેળ થઈ ગયાં છે. દુનિયાની આજની નવી પરિસ્થિતિમાં લશ્કરી પુષ્ટિઓવાળા આ વિચારસમૂહોનો પ્રધાત સતત અનુભવાય છે. યુદ્ધનો ભય સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપ્ય છે, અને કેટલાંક રાષ્ટ્રો તો એમ માને મનાવે છે, કે યુદ્ધભય અને માનવજાતિના નિકંદનનો ભય એ બે શાંતિનું નિષ્પાદક યંત્ર છે હશે, પણ બધાં જ રાષ્ટ્રો કાંઈ એકસરખાં ગણ્યતરીયાજ નથી હોતાં, કે એકસરખાં ચોપાસ સાવધાન નથી હોતાં. તાત્કાલિક લાભ પર મીટ માંડીને એકાદ અવિચારી દેશ દિવાસળી ચાંપી બેસે, અને સમસ્ત જગતને જબરદસ્ત દબમાં હોમી દે, એવું પણ બને. રશિયા અમેરિકાની બહાર પણ અન્ય દેશોમાં ભય સોભાળે અને ધિક્કારની લાગણી લશ્કર પ્રવર્તે છે. રશિયા અને અમેરિકાને યુદ્ધ ના જોઈતું હોય પણ એ બંનેનાં મિત્રરાષ્ટ્રો તેમને યુદ્ધમાં હડસેલી મૂકે, એવું ય બને. આધુનિક લેખકને લાગે છે, કે આ વિશ્વવ્યાપી દાવાનળના, અને તેમાંથી પરિણમનાર મૃત્યુમાત્રના નાશના ઔધાર આગળ - અણુબોમ્બના અને ઉપગ્રહોના સર્જેલા આ ઔધાર આગળ હું તો અસહાય વહેંતિયો છું. પોતે જે કાંઈ સામુદાયિક તાકાત ખડી કરી શકે તેનો પણ કશો હિસાબ નથી એમ તેને લાગે છે. આ વસ્તુસ્થિતિથી ધ્યેયહીનતા અને આધ્યાત્મિક હતાશા જન્મ્યાં છે. ધરમાં તરછાડાયેલા બાળક પેઠે લેખક આજે તુકાદાર બની ગયો છે. વિજ્ઞાની અને યંત્રવિદ્યાવિદ્ બંનેએ લેખકને પાછો પાડી દીધો છે; નેતૃત્વપદેથી સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યો છે, એમ છતાં પણ, સૌન્દર્યસર્જનની ભાષા વડે આપણી મહ્યણુદ્ધિને પ્રભાવિત કરીને માનવજાતિના સાચા ચુરુ બનવાના પોતાના કાળજૂતા કાર્યનો લેખક - કવિ તથા સાક્ષર - ઇનકાર કરવો ઘટે નહિ. હવે તો વિજ્ઞાનીએ પણ સ્થાનીય, વર્ગીય કે રાષ્ટ્રીય સીમાડાથી પર એવા માનવ માત્રને - માનવજાતિને સ્પર્શતા હેતુની જ સેવા કરવી પડશે. જેમ કવિને છે તેમ વિજ્ઞાનીની પાછળ કાંઈ એવી પરંપરા નથી કે જે એને માર્ગદર્શન કરાવે; એટલે વિજ્ઞાની તો રાહ જુએ પણ લેખકને રાહ જોવી પાલવે નહિ. તત્કાળ તો એણે એ કરવાનું છે કે હિંમત હારવી નહિ, શ્રદ્ધાવિહીન વાકેદખા ન બનવું, કહેવાતા યથાતથનો વર્ણવિસ્તાર ન કરવો, દેહની કામનાઓના માનસિક આવિષ્કારોને સાહિત્ય સર્જનમાં લગવા નહિ, કેવળ મનોરંજનનું ધ્યેય ન રાખવું. જીવનમાં અવ્યવસ્થા હોય તેથી અભિવ્યક્તિમાં પણ એવી જ અતુરપ અવ્યવસ્થા આવશ્યક બનતી નથી. ઊલટું, કલા એટલે તો વ્યવસ્થા અને સંવાદિતાનું નિર્માણ. અર્થાત્ સૌન્દર્યનિર્માણ કરવાથી હૃદયમાં વ્યવસ્થા આવે ને અંતરમાં સંવાદ પ્રગટે એવો સંભવ છે. સૌન્દર્ય અને પરમ આનંદનો સંપ્રત્યય એ એક ઉચ્ચ કોટિનો સામાજિક હિતસાધક પુરુષાર્થ છે, અને મનુષ્યની રસજીવિનું સ્વભાવગત કાર્ય પણ છે. આપણે જરાક આટલી વાતનો વિચાર કરીએ : સૌન્દર્ય - કાંઈ મહાપ્રમાસનું સૌન્દર્ય, કે પ્રેમ અને મિત્રી ખાતર સહન થતાં દુઃખનું સૌન્દર્ય, અથવા કાંઈ ઉદાત્ત ભાવના કાળે થતા સ્વાર્પણનું સૌન્દર્ય-આ પૈકી કાંઈ પણ સૌન્દર્યની અનુભૂતિ શું આપણા હૃદયને ચમત્કારક ને રોમાંચક નથી ? લેખકે જીવનમાંથી આવી રોમાંચક વસ્તુનું અનાવરણ કરવું જોઈએ. એણે પોતાનું સમગ્ર હૃદય રેડીને તેનું આલેખન કરવું જોઈએ. એણે પોતાની અંગત લાગણીઓ અને સંવેદનોના સંકુચિત વર્ણનમાંથી બહાર નીકળી જવું જોઈએ; શક્ય હોય તો એણે પોતાનાં વક્રદર્શી કે નિરાશાવાદી વલણોને ધડીક અટકાવી દેવાં જોઈએ; અને પોતાની આસપાસના ખીજ સોડોની લાગણીઓ તથા વિચારોનું આલેખન કરવું જોઈએ. એમનું એણે ઉચ્ચતર સત્ય અને સફલતર સૌન્દર્યની સિદ્ધિ અર્થે લાંબા સમય સુધી જીવું નિર્દિષ્ટાસન કરવું જોઈએ. એમને હૃદયમાં ઘૂંટતાં એને જળ્યાશે કે માનવહૃદય અંદરખાનેથી સંગીન છે, અને જીવનની એવી નવી વ્યવસ્થાનું ભાન માનવહૃદયમાં જગાડવું જોઈએ કે જેમાં સમગ્ર જગત એક કુટુંબ જ બની રહ્યું હોય. માનવવ્યક્તિના હૃદયવાદના સર એવા

ગતિપ્રેરક માનવધર્મની સાથે મિનાવવાના છે, કે જેમા ભાગતીય ગચ્છિન, ચિટિશ એવા શબ્દોના પોતપોતાના ભેદસાચક અર્થો હ્રુમ થયા હોય

આપણે જાણીએ છીએ કે વર્તમાન ક્ષણે આપણે મુજબ જુદા જુદા રાષ્ટ્રોની પ્રજા, અને એક રાષ્ટ્રના લિન બિન પ્રાતોની પ્રજા ભવે અદર અદર યુદ્ધ ન ચાલ્યા હોઈએ પણ જુદા તો છીએ જ હાલે આપણે અદર અદર યુદ્ધ ચરેના હોત, પણ હાલેનાઈને એક નાનકડી દુનિયાએ હગલો વર્ગી ન ગયા હોત તો એ નજી ગતત એ અનુચિતિમા તો મળ્યો યુગના યુગ દુર્મિયાન વસના આગ્યા હતા પણ આપણને એ વસ્તુચિતિ હવે પાવવે એમ નથી આપણે નીએ એકમેકને સમજીને, મળીને, અને મહામર મરીને જેવું જોઈએ આમ તાકીદે કરવું જરૂરું છે માનવજાત ધોગ અમાતુરી નિનશાથી આપેઆપ ખરાઈ જાય - નિષેધ બની જાય, અથવા તો માનવજાત આવેશમા અને રાપમા જ ધકકું ગણે, મ જાણે એમ ધકકયા જુલુ એ જ ઉચ્ચત જીવન હોય - એવું તો આપણે ન જ થવા જોઈએ વર્તમાન દુઃસમાન સધર્થ હતા પણ પન્થપર સમાનના અને એકમતી મહાન કેવિ નવનકાર કે નાન્કારે ખોળી કાઢી જ નહી અને તેઓ એ ખોળી શરૂ એમ છે તથા દેખીતા વિમવાદના ઘોષાટમા દગાઈ જતો નવાદનો નાનકો મર એમણે થ ખી કાઢવો જોઈએ અને તેઓ એ પગખી શકે એમ છે અને એ ખોળી પગખીને મજાકવિ નવન ૧૦ કે નાટકારે એમને દદનાથી વણગી નહવું જોઈએ એમ કરવાથી લેખની પાનાની વિમાનનાઓ અને દિવારપાનેને નુશિષ્ટ, એકમત કરનાં વિદાન્ત મળી ગણેએ જ્યાં અન્યથા બધું ચિનચિચિન અને નિર્લેખ જાણશે ત્યારે એથી - સમાનતા, એકમતી અને સવાદની મોઘથી - સૌન્દર્ય સુગઢિત ગણે લેખકને પોતાને જે લાગતું ન હોય, પોતાને જે દર્શન થતું ન હોય તેનું એણે કથન કે આલેખન કરવું એમ આપણે એની પાસે નથી માગતા પણ આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે વધારે હિડિ નિહાળો અને પગખી કાગ કે આપણે તો યુગો દુર્મિયાન તમામ માનવ લાગણીઓ અથવા પુરુષાર્થનું મૂલ્યાંકન આદર્મને એ કેન્સે અને પહોંએ હ તે પર જ અન લમતુ આન્ય છે - એવા આશ કે લાનના પર કે જેના વ્યાપ્તિશૂનમા રુન્કા થતો આન્યો છે પણ તેના હાર્દિક તરુમા કનો રુન્કા થતો નથી, વળી, એ પણ પગખો કે એ આદર્મની સિદ્ધિ માટેની ય નશીલતા તરુકાટ, અર્થ સૌન્દર્યકથ મજેનીમાથી વણે છે - વણેના આન્ય છે આમ કહેવામાં વર્તમાનનો ધનકાર નથી, પન્થ વર્તમાનને અનન્ત સાથે માળવાની વાત છે વળી, આમ કહેવામા વાસ્તવનો અન્વીષ્ટ પણ નથી, પન્થ ચાપિતશૂનના રિકાસની વાત છે સાં માનની સમાન છે એની સમાનતાની દદ લાનના પર હાથમા જીતી આકાશાઓની સર્જનશક્ત શકિત પર અને સૌન્દર્યમા વસતી ગતિપ્રેરકતા, કાર્યપ્રેરકતા પર લેખકે પોતાના શન્દશિપના મકાણ માડવા જોઈએ એણે “વાદો” પેકી કાઢી પણ એકની ઔદિકિ યુવમીથી તેમ જ લોકગ્રામજુની જર્મિર્જન્ય યુલામીથી સાવધ અને સાવચેત રહેવાનું છે એનો મોગમા મોટો દેવતા એના અતરમા જ વસે છે *

★

૭ વરોદરમા બરે પેલી P. E. N. ની ભાગતીય ખજ પસિદમા વંચાએવા આ નિબંધનુ ભાષાગર શ્રી ધણવીર દીક્ષિત અને પ્રા. મજદાય દેસાઈએ કરી આપ્યું છે

રસપરામર્શ - શક્તિની વિકામશક્તિ ને સામાજિકની તટસ્થતા

વ્યાખ્યાન કરના કન્તા મને પ્રમુખ થયાની આદત વવારે છે. પ્રમુખ તરીકે વ્યાખ્યાન દરમિયાન મને સામગ્રી પર વિવેચન અને કાંઈક એ પ્રમાણમાં તકલ્પ કામ છે. આજે હું પ્રમુખ નથી હતા. પ્રમુખના લાભના એક બે અંશ માગી લઈ છું. એક તો મારું વ્યાખ્યાન ટૂંક ગદ્યે બીજું હું જે વિચારો = ૬ કરું એ ચર્ચાના બિન્દુઓ જ મળ્યા નોંધો એ નાગ અતિમ અભિપ્રાય છે એમ કોઈ ન માને એ વિધાનો નમી મારો કોઈ અગિનિવેશ નથી, એટલે એ અભિપ્રાયોને અંગે મુક્ત ચર્ચાઓ કરી વકાવ મતનમ કે ચર્ચાના જગમ આપના નોંધો એ એ જાનવું મારું વસ્તુ નથી.

વ્યાખ્યાનનો વિષય છે નાટકના રસાનુભવ મનમાં ઘૂટાતી એકમે વાત એ દ્વારા માટે રજૂ કરવી છે. રસાનુભવ એટલે નાટકના રસની પ્રક્રિયા નમજનનાનો નારા ઉદ્દેશ નથી, મારો ઉદ્દેશ રસાનુભવની કક્ષા જોવાનો છે. આપણું દુષિતન, આપણી રસપ્રગમન - શક્તિ, આપણી નેન્દ્રિય એક વિકાસની શક્તિ છે હજાર વર્ષ પૂર્વે રસાનુભવ અમુક પ્રકરણો થયો, આજે બીજા સ્વરૂપમાં થાય, અને પાચસો વર્ષ પછી નીંછ કક્ષાનો થયો એમ જ્ઞાનના અનુકાશ છે. આના પ્રકરણના ગુદાર માટે યુગો મોટા લેવા પડે. આજે આપણે એ રીતે આનંદ લેતા હોઈએ અને પચાસ વર્ષ પછી એમાં કોઈ ખાસ ફેર ન પડ્યો હોય, એ ગુગુન છે. પણ બન્ને - પાચસો વર્ષ પછી એ જ પ્રકારનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો એમ માનવું શક્યપદ છે એમાં નિકાસની તેમ નિક્ષિપાની પણ સમાવના છે. રસની પ્રવૃત્તિશક્તિમાં પાછા પણ પડીએ છિનહામ કહે છે કે પ્રજાઓના મન પર જુદે જુદે નમયે અધારપટ આવી ગયો હતો. તેવે સમયે મારી લાનનાઓ પણ વિદ્યુત થાય છે. ભક્તિ આદિના રૂપો બહુ વિદ્યુત થયેના આપણે નાણીએ છીએ. આમાં મુદ્દો આટલો જ કે રસપરામર્શ - વાતમાં નિકાસશક્તિ છે, વિકાસને અવકાશ છે. આપણી રસેન્દ્રિય તક ને તક સૂક્ષ્મ, ઉદાર અને ઉચ્ચ થઈ શકે.

એક ઉદાહરણ લઈ એ આપણે સૌએ હમણાં “૫ ની પગણી ગઈ” નાટક જોયું. ધારો કે માગ બા એ જોનામાં હોય, તો એમને કઈ વસ્તુ ખૂબે? આપણને એ જોતા તો આનંદ પડ્યો. જોયા પછી વિચારતા આપણને કાર્ષક ખૂબુ હશે. પણ આપણાથી આગલી પેઢીના અને હિન્દુ કુટુંબના માણસને કઈ વસ્તુ એમાં ખાસ ખૂબે? મોટી બા પોતાની દીકરીની દીકરીને કન્યા તરીકે આગળ પાડના તૈયાર થાય એમાં અજુગત નથી. પણ એ નાની બહન છે એ મોટી હોત, પરિગ્રિથિતમાં નાની પગણી ભય એવી હોય અને મોટી રહી જતી હોય તો કોશી એને ઉત્તરજન, માર્ગદર્શક. આપી પસદગી પામના યોગ્ય બનાવે એ સમજાય, પણ અહીં તો નાની પલનીને મોગીયા મોગી દીકરીની સ્પર્ધામાં તૈયાર કરે છે. હિન્દુ ઉદ્ધિ તથા લાગણી પ્રમાણે તો મોટી પહલી પગણે, એટલે અહીં મોગીની સામે નાનીને તૈયાર કરનાની નાતથી જૂની પેઢીનાને માનસિક કલેશ નડે છે. આનો તો અર્થ? નાટક જોતા સમગ્ર વસ્તુ આપણી સનિતમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે કશું આનંદ કે બાહ્ય નિત ન જોઈએ “નિર્વિદ્યા સનિત” હોની ને રહેની જોઈએ. કળા ખીસે ને પરિમલ સેરીએ તેમ રસ ગ્રહણ થાય એમાં કળા અવરોધ ન જોઈએ. આના અવરોધનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. પ્રસ્તુત દષ્ટાંતમાં મારું પૃથક્કણ જોડું પણ હોય પણ

આપણો સૌનો અનુભવ છે કે જ્યાં નાટો જોવા આવ્યા આવ્યા અવરોધ નડે છે આપણી એ નાટકો તરફની રૂઝિ સગા રહેતી નથી આના કારણે તપાસના જોઈએ મને લાગે છે કે આવા અવરોધને પ્રમત્તે ભાવકની તરફથી રહેતી નથી એની યોગ્યતાની જુદી, ઔચિયજુદી દુભાય છે

તટસ્થતા નાટકના કે માન્યતા આગ્રાહમાં અનિવાર્ય છે તટસ્થતા એટલે જડતા નહિ, પણ જે લાગણી જૂઠું ધર્ષ છે તે સમજવાની સપૂર્ણ ક્ષમતા, તેમાં અર્પણપણે તદાકાર યાત્રાની શક્તિ જ કેવળ નહિ, તેથી પર રહેતાની શક્તિ આ તટસ્થતા કેવા પ્રાની છે તે સમજવા એક ખીજુ ઉદાહરણ ધર્ષએ અરેખા વ્ય હાગમાં ગમતો સીતા માટેનો કે દુષ્યતને શકુન્તલા માટેનો પ્રણય પ્રગટ થાય એમાં રામ કે દુષ્યતને આગ્રાહ (aesthetic pleasure) નથી એમાં ભાન છે પણ ભાન-ગસ નથી એ તટસ્થ આજ્ઞા નથી એમાં એક પ્રમત્તુ સમત્વ છે પ્રવૃત્તિના ભાવમાં દુષ્યતને મુખ છે પણ શૂંગારસનો આનંદ નથી નાટકમાં જ્યારે આપણે દુષ્યતના પ્રણયનું નિરૂપણ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે દુષ્યત યતા નથી પ્યત-શકુન્તલાના વિભાવોનું તથા તેમના ભાવોનું સાધા છીકરણ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે એ વસ્તુને આપણે સૂક્ષ્મ રીતે નમજીએ દુષ્યત, ગમ કે ભીમનું જ્યાં મમત્વ હોય અથવા તેમનો વિરોધ, દ્વેષ કે ક્રોધનો કોઈ ભાવ હોય, ત્યાં તે તે વ્યક્તિ એનો આગ્રાહ નથી ભોગવતી નાટકમાં દુર્યોધન, ભીમ કે ધૃત્ય નીલા આદિ ભાવો દાખવે છે ત્યારે ભાવ એનો આગ્રાહ લે છે એક આખી પરિધિતિ સ્થાપતરૂપે, નકીર્ણ સ્વરૂપમાં, આસ્થાતપ્રત્યાવાત રૂપે જૂઠું થાય, ત્યારે પરિધિતિના સાકલ્યમયથી ભાવનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઉદભવે સમગ્ર પરિધિતિના ચુલ્કામાં હાગ ગમની નિષ્પત્તિ થાય છે એ જ ગમ ભાવના મક હોય છે એમાં જ સાધાનશીલરૂપે ગમેલું છે, નિરૂપિત એ વ્યક્તિ કે એક લાગણીમાં નહિ આપણે દુષ્યત સાથે તાદાત્મ્ય સાધી પ્રણય અનુભવીએ તો પ્રેક્ષકશ્રવણમાં જીઓ જોડી છે તેનું શુદ્ધ અથવા જીઓ શકુન્તલા સાથે તાદાત્મ્ય સાધે તો શુદ્ધગણનું શુદ્ધ હા, ક પનાહાગ આવામથી બધા ભાવો અનુભવી શકાય એ ખરું, પણ બધામાં સહજતા હોતી નથી નાટકમાં નિરૂપેલી પરિધિતિના સ્થાપત્રાથી આપણી કોઈ પ્રાથમિક લાગણીનું ભાવનાભાવ (attitude) નહીં એટલે કે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ, હૃદયમાં ઉતરી જાય તેનું વ્યાપક સ્વરૂપ, હૃદય છે એ ભાવનામાં લગણી જોવાને જોવાનામય, ચમકાવ અનુભવનું બનાવે છે

આમ પ્રણય, વીરવ્ય, ઉપશમ જેની આપણા હૃદયમાં રહેતી લાગણીઓના ભાવના મક સ્વરૂપોનો સમગ્ર પરિધિતિના દશનમાં જે અનુભવ થાય, એનો આપણી સાથ જે નસાઈ સ્થપાય એ જ આનંદમય પ્રવર્તન ને વ્યાપાર છે એ જ સ્વાસ્થ્ય છે આપણું ચિત્ત ઈર્ષિયુ જનના મમત્વ થા ઉદાસીનતા વિના ચેતનનત થાય, સમગ્ર રીતે મિન શત્રુ કે ઉદાસીનતા ભાવ વિના પોનાપણું અનુભવે, ત્યારે તે પોતાના સહજ ક્રિયાધર્મથી જ આનંદાનુભવ કરે છે નાટકની નિષ્પ્રયોજન કો. પરે ઈર્ષિયુની લીલાસ્પ સર્પિ સર્પિ, તેમ જોમાં મારા-તાના-પણાના ભાવ વિનાની જંગ લીલાસ્પ મિથિતિ ગદ તે જ આનંદ-ગતક રિધિતિ છે નાચ-વસ્તુને જાહેર માની સાથે જ આનંદને અનનન યાત્ર છે વ્યવહાર મા પ્રચલિત જ અનુભવાતી એ તદન નૈસર્ગિક અવસ્થા છે જ્યાં એ જોવાની અવસ્થા છે જોવાની પણ સચેતનાવસ્થા છે જોવાના સ્વકીય ધર્મા એમાં બનપૂર્વક પ્રજા થાય છે ચિન્તન આતુ ના દીપલ એ જ આનંદ છે આવો જ સ્વાદ મનામાં પાનના દુષ્ણની લાગણીનો વિશ્વ હાય તો ધન્ય એ આનંદ પર્યાયથી નીચે છે, કેમકે એમાં ભાવકનું તાર્કિક છે આ આનંદ સુખ, અથી પ ઇ, બીજા છે, વિશ્રાન્તિ છે કદાચ “કેદારી” ના સિદ્ધા તેમાં તેના પરિણામરૂપ આ વિશ્રાન્તિ જ અનિરૂપ હાય

રસપરામર્શ - શક્તિની વિકાસક્ષમતા ને સામાજિકની તરફથી

આસ્વાદની ક્રિયા ચાલતી હોય છે ત્યારે આન અનુભવાય છે, પણ પછીએ આનદ પ્રાપ્ત થતો હોય છે તેનું શું ? વસ્તુતઃ એ સ્મૃતિનો આનદ છે ચિન્તન દ્વારા, કલ્પના દ્વારા વસ્તુ ફરીથી રચી શકે છે અને આનંદાનુભવ થાય છે અથવા આનંદના અનુભવના પરિણામરૂપ લાભો વખત રહેતી આભોદ કે પ્રસન્નતાની સ્થિતિ છે

*

*

*

આપણા રસમીમાસકોની વિચારણામાં ખૂબ સ્વતંત્રતા છે, પરંપરાનું દાસ્ય નથી મૂળ આદિ રસમાં કોઈકે પાછળથી નવો શાતરસ ઉમેર્યો, કોઈકે વળી વાત્સલ્ય ઉમેર્યો રસોની સખ્યા વધતી થઈ છે તો ઓછી કમવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે સખ્યાને વળગી રહેવાની જરૂર નથી તાત્પર્ય એ છે કે આપણા મીમાસકો વિચારશીલ ગદ્યા છે સુરતવાદી નહિ આજ સાચુ એવો અભિનિવેશ એમણે બહુધા દાખવ્યો નથી

કવિતાની કે નાટકની ચિકિત્સા કરવાની બાબતમાં આપણી શક્તિ વિકાસશીલ થઈ શકે છે તેનો ઇશારો આલકારિકામાંથી મળે છે અભિનયશુભ કહે છે *एष च रत्यादीना प्राधान्यम् । हासादीना x x न प्राधान्यम् ।* અભિનય, આપણા આલકારિકોની હાસની ભાવના પ્રમાણમાં અણુધક છે બહુ ઓછા સરકૃત નાટકોમાં હાસ ઉદાત્ત કોટિએ પહોંચે છે એજ આલકારિક આગળ કહે છે *अत एव अनुत्तमप्रवृत्तिषु बाह्येन हासादयो भवन्ति । पामरप्राय सर्वोऽपि हसति ।* જેનું રુચિત્ર બહુજ અભિજ્ઞત નથી તે સામાન્ય ટીખળથી પણ મજા માણે છે મતલબ કે રસોમાં પણ તારતમ્યદષ્ટિ કેળવનાનો પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે

રસમીમાસકો કહે છે કે સ્થાયી, વાસનારૂપે દૃઢમૂલ બનેલા ભાવો સિરાયના ખીજ ભાવો પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં નિરૂપાતા અનુભવાતા નથી ધણા ભાવો બહુ ચચળ હોય છે આવે આવે ને આશ્વા ભય એટલેજ સ્થાયિભાવોની કલ્પના મીમાસકોએ કરી છે જુદા જુદા ગસના સ્થાયિભાવોમાં પણ તેમણે તારતમ્ય મિચાણું છે અને ઉદાત્ત સામાજિકો અને ખીજ જુદી જુદી રીતે આનંદ લે છે એમ કહ્યું છે એક વિચારક કહે છે કે ભવાનકનું નિરૂપણ હોય તો વીર સામાજિકને ભય લાગતો નથી આવી ચિકિત્સામાં મતભેદને અડકાય છે પણ આ સર્વ બાબતો મીમાસકોની સ્વતંત્ર ને સૂક્ષ્મ વિચારણાની પ્રતીતિ કરાવે છે રસો વિશેના તારતમ્યની મીમાસકોની ચર્ચા પરથી એટલું ફલિત થાય છે કે આપણી રસદષ્ટિ વિકાસશીલ હોઈ શકે એ કોઈ નવો ભાવ પણ ઉચ્ચ કોટિનો ઉપચય પામે, પ્રકૃષ્ટ થાય, તો તે રસનું સ્થાન લઈ શકે, એમ માનનામાં બાધ નથી દેશભક્તિ આવો એક નવીન ભાવ છે અતરના લોકાણુમાંથી એ આવે છે એના ભાવનો ઉત્કટ અનુભવ થઈ શકે એની કવિતામાં કે નાટકમાં શક્યતા આજે છે એટલે કોઈ દેશભક્તિને સ્થાયિભાવ કહે તો તે આશ્ચર્યજનક ન ગણાય રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને દેશભક્તિનો અર્વાચીન અર્થનો ભાવ આપણે માટે નવો છે, પણ હવે તે દૃઢમૂલ થયો છે જૂના નાટકમાં જે રીતે અદ્ભુતની રજૂઆત થતી તે આપણા સરકાર ને માન્યતા અમુક પ્રકારના હતા તેથી રસાનુભોધક બનતી આજે એ પ્રકારનો અદ્ભુત આપણને લાગ્યો જ રસાનુભોધ કરાવી શકે પણ આજે જુદા અદ્ભુતની નિ પતિને અડકાય છે ગાંધીજીનું જીવન નિરૂપાય તો તેમની જીવનગાથા અદ્ભુતરસિક બની શકે એ એક નવો અદ્ભુતનો ભાવ જગાવે પણ જૂના ચમત્કારોના અદ્ભુતમાં હવે આપણને ખાસ રસ નથી વળી એમ પણ ખરું કે વીરત્વ આદિમાં અદ્ભુત અનુપ્રવિષ્ટ થઈ ગય છે

રસાયણોધમાં ભાવકની તટસ્થતાનો મેં આગળ નિર્દેશ કર્યો. રસાનુભવમાં નિર્વિઘ્ના સંવિત્ દેવીને ઈર્ષ્ય એ એમ કહ્યું. હવે નાટક જોતાં ચિત્તનો ભાવગ્રહણનો, અનુભાવનો આપાર સ્વાભાવિકપણે ન થાય એવી આપણિમાં ક્યાં ખાસ કારણો હોય ? કેવા વિધનથી રસભંગ થાય છે કે થઈ શકે ? શાકુન્તલમાંનું અદ્ભુતનું તત્ત્વ આજે પહેલાં કરતાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, પણ સમરત કલાકૃતિના સૌન્દર્યમાં અને અન્ય રીતે તેમાંના મનુષ્યજનના વાર્તાવિક આલેખનમાં એ અંશ કૂણી જાય છે; એ જલ્દી ખૂંચતો નથી. શાકુન્તલા લૌકિક અને અલૌકિક અંશોના સંયોજનને કારણે પણ આ અદ્ભુત અંશને આપણે અનુકૂળ થઈએ છીએ. પણ કેટલાક સામાજિક માટે આ અંશ વિઘ્નરૂપ નીવડવાનો સંભવ આપણે સ્વીકારી શકીએ.

રામસીતાની કથાનું કોઈ પૌરાણિક નાટક કહ્યો. આપણે રિષ્ટ અધ્યાપકો, દાકતરો, વકીલો વગેરે એ જોવા જઈએ છીએ. આપણા સૌમાં આધ્યાત્મિક સમતા નથી હોતી; તેમ આપણે બધા ધાર્મિક પુરુષો છીએ એમ પણ નથી. ધારો કે આ નાટકમાં સીતા રાવણને માટે કૃષ્ણી લાગણીનો એક ખોલ ઉચ્ચારે તો શું થાય ? આપણી તટસ્થતા રહે ખરી ? આપણું આગતું માનસ એવું છે કે રામને અનેક પત્નીઓ હતી એમ કોઈ સાબિત કરે તો પણ આપણે એ ન માનીએ તો સીતાને રાવણ માટે કૃષ્ણી લાગણી હતી એવી વાત કેમ મનાય ? આપણને ભારે આઘાત થાય ને નાટક આપણે માટે રફ થઈ જાય. પ્રતાપ, શિવાજી, ઔરંગઝેબ આદિ વિશેનાં ઐતિહાસિક નાટકો બાળક પણ સામાજિકોના સમૂહ સમૂહના પ્રતિભાવો જુદા જુદા હોવાનો સંભવ આપણે કહી શકીએ એ બધામાં તત્કાલીન માનવસમૂહની સંસ્કારગ્રન્થિઓ જ કારણભૂત હોય છે. આ જ સંદર્ભમાં નીતિની વાત પણ સમાવી શકીએ. નીતિભાવનામાં વિકાસ થતો આવે એ દેખીતું છે. સંસ્કૃત નાટિકાની પ્રચ્છાલી તો રામનું બહુપત્નીત્વ સ્વીકારીને જ ચાલતી. પણ આજના કોઈ નાટકમાં એક ઉદાત્ત માણસ પ્રેમપૂર્વક એક સ્ત્રીને પરણે હોય, એ પ્રેમ ચાલુ હોય, છતાં બીજા માટે પ્રેમ હાખવે ને તેને પરણે તો આપણી આજની મુશ્કેલી એ આધાતનનક બને છે, આધાત થાય છે અને તેને લીધે નાટિકાના રસપ્રવાહમાં અવરોધ આવે છે, તટસ્થતા રહેતી નથી, અને તેથી આનંદમાં પણ હિલુપ અનુભવાય છે.

બે વ્યાખ્યાઓ

૧. નાટકનો રસ

નિરૂપિતપરિસ્થિતિરૂપસંઘાતપ્રકાશિતઃ સામાજિકહૃદયપ્રસુતસ્થાયિભાવઃ રસઃ, ચર્વણાસદ્દશઃ ।

‘રસમંચ ઉપર જે પરિસ્થિતિ રજૂ થાય તેના સમગ્ર સંઘાતથી સામાજિકના હૃદયમાં સંસ્કારરૂપે રહેશે। સ્થાયી ભાવ પ્રગટ થાય છે, તેનું નામ રસ; તે ચર્વણા જેવો ગચ્ચાય.’

૨. કાવ્યની વ્યાખ્યા

લોકોત્તર—આહ્લાદકારિ—અનુભાવનશ્લમા, યન્ત્રે વ્યવસ્થિતા, ભાષા કાવ્યમ્ ।

કાવ્ય એ એવો ભાષાપ્રગંધ છે જેના અર્થમાં (અર્થાત્ સમગ્ર સંસ્કારમાં) લોકોત્તર આહ્લાદ કરાવે એવા અનુભાવનની ક્ષમતા હોય કાવ્યનું અનુભાવન એ વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિ છે, એક પ્રકારનું intuition છે; એનું જ નામ ધ્વનિ છે. કાવ્યની વ્યાખ્યામાં ધ્વનિનો આગ્રહ રાખવો, રસનો નહિ. ધ્વનિ એટલે શું ?

લોકોત્તર—આહ્લાદકારિ—ચેતન—ચમત્કારજનકમ્ અનુભાવનમ્ ધ્વનિઃ ।

‘ધ્વનિ એવું અનુભાવન છે (Intuition છે) જેમાં લોકોત્તર આહ્લાદ થાય એવો ચેતનનો ઉન્મેષ કે સચેતનતા (Awareness) છે. એ ધ્વનિ છે કેમકે એ માત્ર જ્ઞાન નથી, સાક્ષાત્કાર છે. એ અનુભાવન છે કેમકે તેમાં વાચકની અનુભૂતિ કવિની અનુભૂતિને અનુસરતી, મળતી હોય છે.’

નનારમોધમા ભાવકની તટસ્થતાનો મેં આગળ નિર્દેશ કર્યો રસાનુભવમા નિર્વિઘ્ના સંવિત્ હોની જોઈએ એમ કહ્યું હતું નાટક જોતા ચિત્તનો ભારમુક્તિનો, અનુભાવનનો યાપાર સ્વાભાવિકપણે ન થાય એની આપત્તિમા મ્હા ખાત કાન્યો હોય ? કેમ નિર્વિઘ્ના સ્થાન થાય છે કે થઈ શકે ? શાકુન્તલમાનુ અદ્યુતનનું તરન આજે પહેલા કરતા વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, પણ સમસ્ત કલાકૃતિના સૌન્દર્યમાં અને અન્ય રીતે તેમાના મનુષ્યજનના વાગ્તનિક આલેખનમા એ અથ રૂપી નય છે, એ બહુ ખૂબતો નથી શાકુન્તલના લૌકિક અને અલૌકિક અગાના સંયોજનને કાળે પણ આ અદ્યુત અશને આપણે અનુકૂળ થઈએ છીએ પણ એટલાક આધારિક માટે આ અથ વિવિધ નીરકતાનો સભવ આપણે રસીકારી શકીએ

ગમસીતાની કથાનું કોઈ પૌનાષ્ટિક નાટક કંપો આપણે શિષ્ટ અધ્યાપક, દાસ્તરો, વજીરો વગેરે એ જોવા જઈએ છીએ આપણા સૌમા આધ્યાત્મિક સમતા નથી હોતી, તેમ આપણે બધા ધાર્મિક પુરુષા છીએ એન પણ નથી ધારા કે આ નાટકમા સીતા ગરબને માટે રૂઝી લાગણીનો એક ખોલ ઉત્તાર તો શું થાય ? આપણી તટસ્થતા રહી જરી ? આપણુ આગળ માનસ એવું છે કે ગમને અનેક પનીઓ હતી એમ કોઈ માણિત કૃતે તો પણ આપણે એ ન માનીએ તો સીતાને રાવણ માટે રૂઝી લાગણી હતી એની માત કેમ મનાય ? આપણને ભારે આઘાત થાય ને નાટક આપણે માટે જ થઈ જાય પ્રતાપ, શિવાઈ, ઔન્ગ્રજેય આદિ વિગેના ઐતિહાસિક નાટકો બાગન પણ સામાજિકોના મમ્લ સમ્મલના પ્રતિભાવ જુદા જુદા હોવાનો સભવ આપણે કલ્પી શકીએ એ બધામા તત્કાલીન માનવમનુષ્યની નરમનરનિયંત્રણ જ કારણભૂત હોય છે આ જ ન રીમા નીતિની વાત પણ સમાવી શકીએ નીતિભાવનામા વિશ્વસ થતો આવે એ દેખીતું છે સમ્પ્રત નાટિકાની પ્રચ્છાવી તો રાગનું બહુપત્તીવ સ્વીકારીને જ ચાલતી પણ આ જ નાટકમા એક ઉદાત્ત માણસ પ્રેમપૂર્વક એક જીને પગથો હોય એ પ્રેમ ચાનું હોય, ઠતા ખીજ માટે પ્રેમ દાખવે ને તેને પરણે તો આપણી અજની સ્તંભિને એ આનાનજનક બને છે, આવાત થાય છે અને તેને હીવે નાટિકાના રનપ્રવાહમા અવરોધ આવે છે, તટસ્થતા રહેતી નથી, અને તેથી આનંદમા પણ ઊંચુ અનુભવ થાય છે

સમગ્ર ગયાનું તાત્પર્ય આટલું જ કે નાટકની આખી પ્રવૃત્તિ અને કાન્ય અંગેના નિર્ણયો વિગતસૂક્ષ્મ છે તેમા સાગ ફેફકાર માટે, પરિમાર્જન માટે ખૂબ અવકાશ છે આપણે યુરોપીય નાટકોમાં રસ લઈ શકીએ તથા સરૂત નાટકમા રસ લઈ શકીએ, જેમ ગુરુગતી નાટકમા લઈએ છીએ તેમ નાટ્યપ્રવૃત્તિ સતત વિકાસશીલ ગ્રહી શકે છે આપણુ નવાઈ - થાપણુ પણ વિકાસક્ષમ છે આસમાની - સુવ્રતાની ન આવે તો આપણી સહૃદયતા ઉત્તરોત્તર વિકાસ દાખવે માનવમાન વધારે ને વધારે ઉદાર ને ઉદાત્ત થાય તેમ નાટ્યસર્જન જિંદા શિખરો સર કરશે એકે નાટ્યથી વિશ્વસ થાય - આપણી સહૃદય તામા અને નાટ્યકારના સર્જનમા - તો આપણા નાટ્યકારના વિગેના ધોરણે પણ ઉચ્ચતર થાય એની મારી માન્યતા છે અનુભાવનની તટસ્થતાના વિકાસમા રમપગમર્શ - શક્તિનો વિકાસ હું જોઈ છું, અને એમા નાટ્યકલાની ઊર્ધ્વચિત્તિની પણ મને ઝાંખા થાય છે

વિષ્ણુભાઈ

ઠાકા ઠાકોલકર સાથે

સને ૧૯૫૦ની સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે

ખંડ બીજો

અ વાં ચી ન ચિ ન્ત ના ત્મ ક ગ ઘ

[ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા]

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના આગ્રયે યોજાયેલી
 ઠંઠર વચનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ૧૯૪૬ ના
 જન્યુઆરીમાં મુંબઈમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો મુંબઈ
 યુનિવર્સિટીના ઐજન્યથી પુનર્પ્રિંટ કરવામાં આવ્યાં છે.

ઉપોદ્ધાત

૧૯૪૪-૪૫ માં હકુર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન આપવા મુખર્ષિ યુનિવર્સિટી તરફથી મને આમંત્રણ મળ્યું, તે અનુસાર મેં ૧૯૪૬ ના જાન્યુઆરીમાં આપણા ચિન્તાનાત્મક ગદ્ય વિશે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. આ વ્યાખ્યાનો એક પૂર્તિસહિત આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. વ્યાખ્યાનો આપવા મને યુનિવર્સિટીએ નિમંત્રણ તથા તે પ્રગટ કરવામાં સહાયતા કરી તે માટે યુનિવર્સિટીનો હું બહુ આભારી છું.

“અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય” એ વિષય મેં લીધો અને મૂળ તો ધારણા રાખેલી કે ૧૮૪૪ થી ૧૯૪૪ સુધીની એટલે કે દુર્ગારામ મહેતાજીથી શ્રી. મથરવાળા સુધીની ગુજરાતી વિચારસામગ્રી હું અવલોકી શકીશ. પણ મારે એ વિચાર છોડી દેવો પડ્યા છે એ વાચક તરત જોઈ શકશે.

દુર્ગારામથી આનંદશંકર સુધીનો, કાંઈક રચૂળ રીતે કહીએ તો ૧૮૪૪ થી ૧૯૦૫ નો ગણો મારે મર્યાદા તરીકે સ્વીકારવો પડ્યો. એમાં પણ એવું બન્યું છે કે કાંઈ કાંઈ વિચારપ્રવાહ ૧૯૦૫ કે ૧૯૨૦ પછી બલવાન થાય છે. તેનો સ્પર્શ અહીં નહિ બજાય. દાખલા તરીકે, સ્વદેશી, સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્યની હિલચાલની સમાલોચનામાં હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા ને અંબાલાલ સાકરલાલના કાર્યનું અનુસંધાન કરીને આધુનિક સમયની વધુ મહત્ત્વની વિચારણા વિશે લખાય એમ માનું છું. ખીજા બાજુ, આનંદશંકર જેવા લેખકનું ચિંતનકાર્ય, જે ગાંધીયુગમાં પણ ખૂબ થયું ને કેટલીક બાબતમાં અસરકારક પણ નીવડ્યું, તેને કાંઈક સમગ્રતાથી એ અવલોકી લીધું છે. નર્મદ ને તત્ત્વરામ પછીના વિવેચનવિચારની મેં “પ્રતિ”માં સમીક્ષા કરી છે. ૧૯૪૯ની મુબર્કની પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ માટે ‘Romantic tendencies in Gujarati literary criticism’ એ નામનો અંગ્રેજી નિબંધ એ લખ્યો હતો તે આ વ્યાખ્યાનોને ખરેખર પૂરક લાગવાથી અનુવાદ કરીને જોજો છે. આ અનુવાદ કરવામાં પ્રો. મજરાય દેસાઈએ ખૂબ સહાયતા કરી છે, તથા નામસચિ અધ્યાપક કુંજવિહારી મહેતાએ તૈયાર કરી આપી છે, તેથી એ બને મિત્રોનો હું બહુ આભારી છું.

ગુજરાતી વિચારણાના ધણા પ્રવાહ ગોવર્ધનરામમાં એકત્રિત થાય છે અને નવા પ્રકારના સંગ્રમાં અવનવા રૂપ ધારણ કરે છે. ગાંધીજી પહેલાં કોઈ ગુજરાતી વ્યક્તિએ ગુજરાતી સમાજને પર્યાપ્તજલસિત સાહિત્યસૌન્દર્ય દ્વારા સંસ્કારવામાં અનન્યસાધારણ અર્પણ કર્યું હોય તો તે મહર્ષિ ગોવર્ધનરામે વર્તમાનની તુટિઓ, ભૂતકાળની લવ્યતા, લવિષ્યની ઉજ્જવલ આશા; આપણા જીવનનાં પરરપર સંઘર્ષક બળો; તેના નીતિ અને સંસ્કારિતાની માત્રાની વિવિધતાથી પડતા અનેક સ્તરો; કલેશ અન્યાય પાપ અને જડતા વચ્ચે ટકી રહેલું, પ્રીતિ સમભાવ મર્યાદાની કલ્પના અને સર્વરેખાં વિદ્વતા જ જોઈ શકે એવું સૌન્દર્ય : એ સર્વ દાખવવામાં ગોવર્ધનરામના જીવનના કે તલસ્પર્શિતા ગુજરાતના કોઈ સાહિત્યકારે અતાવ્યાં નથી. કુટુંબ અને સમાજ, પ્રીતિ અને નીતિ, રાષ્ટ્ર સ્વદેશનાત્સલ્ય ને રાજકારણ, સાધુતા ભક્તિ ને યોગ, પરમતત્ત્વમીમાંસા ને ધર્મ : જીવનનાં એ બધાં અંગો ઉપર અનેક રીતે ગોવર્ધનરામે પ્રકાશ પાથર્યો છે અને સામાજિક વૃત્તિને સૌન્દર્યવિમર્શ દ્વારા ઈજ્ઞ પુરુષાર્થની અભિમુખ કરી છે. તેમણે લોકની સદ્વૃત્તિઓનાં યોગ્ય લાગન શોધી આપ્યાં, તથા લાગણીને સવેદનપદ્ધતિ ઉચિત માર્ગે વાળી.

પ્રજના હૃદયને સુકોમળ અને ભાવનાપરાયણ કરનારુ ભગીરથ કાર્ય ગોવર્ધનરામે કર્યું તે કાર્યને કલાપી, ખમરદાર, કોકોગ અને સૌથી વિશેષ કવિનર નાનાલાલે પુષ્ટિ આપી ગુજરાતી ભૂમિની રતિ સાથે તેમણે લોકની ભારતીય દષ્ટિ ખાલની દેશસમગ્રને વિચાર કરીએ તો જે કાર્ય બકિમચન્દ્ર, વિવેકાનંદ, ટાગોર, રાનડે આદિએ કર્યું તે ગુજરાતમા આ સાક્ષરોએ કર્યું અને તે યમના ગરવા ઋષિ તે ગોવર્ધનરામ

“સરસ્વતીચન્દ્ર” પૂર્વ પશ્ચિમના ચિંતનનું, પ્રબોધકાળની સન્ધ્યાનુ ‘મહાકાવ્ય’ છે તેની મહાનાયિકા હિન્દી સરગૃતિ છે અને નાયક છે પંડિતબ્રહ્મિ પર્વેષક યુગસત્ત્વ એ ભન્યોજ્જવલ દેહમા ભારતની નાડીનો ધ્વજકાર છે તેની વાસનાઓના મૂલ સરસ્વતીને ઝોળાગતા ઋષિઓ ને અટકિ વધિતા રામ અને અર્જુનમાં છે એના પરાક્રમના પગલાં સોમનાથથી હસ્તિનાપુર ને હરિદ્વારથી કન્યાકુમારી સુધી પડેલા છે એની દષ્ટિમા યાદવવંશથી વલ્લભાચાર્યના કિરણો છે હમરો ઝોથારોમા પશુ એ શુભદ્રુગનું સુવર્ણસ્વપ્ન બૂલે એમ નથી સરગૃતિનું ચક્રવર્તિત્વ એનું જગત્ત્વ સ્વપ્ન છે કર્ષ જડતા આ પુરાણ પુરુષ ઝોથાને એમ નથી? એની જ સમૃદ્ધિ જગતમા ઢોળાઈ છે ત્યાં એને નાનમ કે દૈન્ય કશું? આવી રિથરજ્જ્વલિના શિખર પર આ ‘મહાકાવ્ય’ ગુજરાતી માનસને ચૂકા આપે છે

વાસ્તવિક અને ભાનનામન જીવનની વ્યવસ્થા ગોવર્ધનરામની કલ્પનામા અને તેમના ઉદ્દેશમા કેવી છે - જે સમજાયે જ આપણે સુવર્ણપુરનું જીવન અને સુ દરગિરિનું જીવન તથા પહેલા ભાગની અને ચોથા ભાગની સમગ્ર કલા સમજ શકીએ - તે એમણે પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામા જણાવી દીધું છે “રસના - અચક્ષ માધાથી અતરૂતત્ત્વ સ્વાદિષ્ટ બની માનવીના અંતરમા વધારે પડે છે, માયાની સુન્દરતા ચિત્તની રસરતાને અતિસૂક્ષ્મ, ઉચ્ચાભિનાષી અને વેગવાળી કરી મૂકે છે, અને તેથી નવો અવતાર ધરતા મનુષ્યના જીવનનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે પરંતુ માયાનો લય તત્ત્વમા ઘર્ષ જાય છે - માયા એ માન તરતની સાધક છે - માયાનો લક્ષ્ય અત તે જ તત્ત્વનો આરભ હોવા જોઈએ - માયાનું અતર્ધાન થતા તત્ત્વનો આરિભાન થવા જોઈએ ” “પરંતુ થતા જ સુમાર્ગે ચાલે એવા પુરુષત્વહીન ચિત્તોને સન્મૂર્તિઓની ઉચ્ચ સુન્દરતાના મોહપાશમા નાખી સદ્જીવનના ઘેનમા મતિમાન થાનો અવકાશ આપવો ”

સસારી પુરુષ, ભલેને ઉદાત્ત હોય છતા, બદ્ધમુક્ત પ્રેમાધિયસ જેવા છે, પ્રકૃતિ અને પ્રાગ્બંધને અધીન છે, મોહથી ન કરવાનું કરી ભેસે છે, અને આખું જીવન નમળાઈ ને બૂલ ને મથનની એક ધડી જેલુ કરી મળે છે પ્રકાશ એને મળતો નથી પશુ તેની સલતામાં તેને શ્રદ્ધા છે અને એને હરધડી ઝપે છે આ ઝખના, આ મથન, આ આન્તર મુદ્ધ - એટલે કે સાચા માનવનો પુરુષાર્થ - કલાકારને આકર્ષતો ભવ્ય પદાર્થ છે સ્ત્રી બાલ દષ્ટિએ કોમલ અને મનોહર છે તેટલી અન્તરમા સુકોમલ અને રમણીય બને એમા એની વિદાતાએ નિર્મલી ધ્યેયસિદ્ધિ છે સખા, પત્ની, માતા ને કુટુંબિની આપીઆપીને સમૃદ્ધ થાય, સાગમાં જ ખરી તૃપ્તિ અનુભવે, પ્રેમનો પરાગ પ્રાપ્ત સસારમા ફેલાવે, અને એમ સદ્દૃષ્ટિ પરાક્રમ અને સસિદ્ધિની પ્રેરણા બની રહે કુમુદ, ગુણસુદરી અને ચન્દ્રાવતીના જીવનની કૃતાર્થતા આવી જ છે એનાથી વિલિન કલ્પની એ સામાજિક વસ્તુચિત્તની વિરાધી જ નહિ, ગોવર્ધનરામની ભાવનાનાં વિપર્યાસરૂપ થાય સામાજિક સ્વરચતા અને રૂઢિપ્રપચ્ચ, રાષ્ટ્રોત્થાન ને દેશી રાજ્ય, પરલોકનિધા અને ષ્ઠસ્થપનાદ, વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત અને કર્મ ઉપાસના ને યોગની વ્યવસ્થા, એ સર્વને સમગ્ર દષ્ટિએ જોવા,

અલક્ષ્ય આદર્શોની વ્યક્ત સંસ્થાઓ કે રૂઢિઓને જડતાથી વળગવું કે જડતાથી ઉમેડવા ઉલુકા થવું નહિ, પરંતુ સમાધાન, આધાત પહોંચાયા વિના યોગ્ય વસ્તુનો સ્વીકાર, અને સમન્વયનો વ્યાપારનિયમ શોધી કાઢી અજમાવવો. રમૂતિકારોએ અને પુરાણકારોએ સ્થાપેલી, ચક્રોપચક્રથી વધુ ને વધુ જડ અને દૂષિત થતી પ્રદક્ષક સમાજવ્યવસ્થામાં ગોવર્ધનરામ ભદ્ર અંશ જ નહોતો, સદ્ અંશ પણ જુએ છે. પુરાણકારનાં પ્રતિબિંબરૂપ નાગલોક ઉદ્ધોષ કરી મૂકે છે કે સાર્વત્રિક વૃત્તિ મનુષ્યમાં વિરલ છે, અને સમાજવ્યવસ્થાએ દંદ અને સ્વસ્થ રહેવું હોય તો સંસારના ગળા સુધી ભરેલી રાજસી અને તામસી વૃત્તિનો પણ હિસાબ રાખવો પડે. કેવળ સાર્વત્રિક કે કેવળ તામસી દષ્ટિ પરિણામની ગણનાએ અદષ્ટિ જ છે.^૧ સામાજિક રાક્ષાઓને તોડવાના ઉદ્દેશી સુધારકો અને સ્વદેશવત્સલ સદાગ્રહીઓને ગોવર્ધનરામ અનુરોધ કરે છે : “Martyrs of Truth, Righteousness and Purity! It is resultless and needlessly dangerous to delve these hollow crumbling all-absorbing hillocks. Follow rather the lights that have created them.”^૨ Bring but the rich chemicals that will melt and not destroy these sandy piles.”^૩

ગોવર્ધનરામ આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને કલાની તટસ્થ દૃષ્ટિએ નિરૂપે છે. જ્યાં ઉપદેશક કે પ્રચારક પ્રશ્નને એકાન્તિક રૂપે જુએ ત્યાં કલાકાર એને અનેક પ્રશ્નો સાથે ગૂંચવાયેલો જુએ છે; જ્યાં વિચારક તેને અટપટો લેખે છે ત્યાં જીવનના સ્વાભાવિક સંદર્ભમાં મૂકી તેને સરળ ને સુસ્પષ્ટ બનાવે છે. ભાવના નિરીક્ષણ અને તટસ્થતા વડે, જડતા અને કાન્તિથી નિરાળી ઉત્કાંતિ અને સંવાદિતાના ઇતિહાસસમર્થિત અને સ્વભાવાનુકૂલ ઘાટ ચિત્રમાં તે રમી આપે છે. વિવર્તશીલ પદાર્થોનાં સનાતન તત્ત્વો જોઈ શકનાર અને એની શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખનાર વાદોના, ધર્મોના, સંસ્કૃતિઓના દ્રુમુલ સંધર્ષોમાં પણ નિરાશ નહિ થાય; વિરુદ્ધ વસ્તુઓના વિરોધશામક અને સમન્વય સાધકબળોને પિઠાણી દેશના ઉત્તત ભાવિમાં તેને આરથા રાખશે. વ્યક્તિ, સમાજ, ધર્મ, અને રાજ્ય આવા બળોથી સચેતન અને વેગવંત બનશે અને રાષ્ટ્રનો નવો અવતાર થશે.

વાસ્તવની એક કક્ષાનો વિશ્લેષ અને ઉચ્ચતરનો ઉદય કેવો થાય છે, વ્યક્તિ કુટુંબ અને રાજ્ય પ્રત્યક્ષ જીવનસંદર્ભમાં નવા તત્ત્વના અવિભાવ સારુ કેમ સહકારી થાય છે, તેનું બુદ્ધિધનના જીવનની પરાકાષ્ઠામાં સરસ નિદર્શન છે. બુદ્ધિધન પોતાને જ ઉદ્દેશો છે : “પ્રજા, તે મારું અભિમાન મૂકાવ્યું. માતૃશ્રીનું અપમાન-દેવીનું અપમાન-દુષ્ટરાયને હાથે થયેલું-એ અપમાનથી સળગેલા વૈરાગિયો આ જ શકરાયનું કુટુંબ ભરમ ધઈ ગયું-તે વૈરાગિના પ્રયંક તાપ અને તેજના અહંકારમાં હું મારી રક જત બૂલી ગયો હતો અને એ અગ્નિના બળને મારું પોતાનું બળ માનતો હતો. તે અગ્નિ હવે શાંત ધઈ ગયો....

દુષ્ટરાય ! શકરાય ! તમારા કારભારરૂપ કારણના કાર્યરૂપ બધાયલા દેહવાળો મારો કારભાર - તમારા જેવો મારો કારભાર-કાલ પ્રાતઃકાળે પૂરો થશે; તમારા જેવો હું છું તે કાલથી મટીશ. કાલથી મારા કારભારનું કારણ એક જ રહેશે. એ કારણ ઈશ્વરની સેવા, લોકની સેવા, મહારાણો શુદ્ધ હશે તેટલી તેની સેવા - આ કારણથી મારા પ્રધાનપદનો દેહ કાલથી બંધાશે; બાકી હું તો હતો તેવો રંક-તસુ પૃથ્વી સૂવા જોઈ એ ને કોળિયો અજ બાવા જોઈ એ-તેનો અધિકારી...”^૩ શુદ્ધ બુદ્ધિનો ઉદય થતાં

૧ “સરસ્વતીચંદ્ર” ભાગ ૪ થો - પૃ. ૫૬૭.

૨ “સરસ્વતીચંદ્ર” ભાગ ૪ થો - પૃ. ૫૮૧.

૩ “સરસ્વતીચંદ્ર” ભાગ ૩ એ-પૃ. ૮૫

લોકકલ્યાણની વાસના બુદ્ધિધનમાં જન્મે છે અને પ્રમાદધનનો ત્યાગ કરવા તે તત્પર થાય છે શુદ્ધ પશુ માથે અપવાદનાળી કુમુદને કુટુંબનો આશ્રય અને આશ્વાસન આપના વિદ્યાચતુર તત્પર થાય છે. વિધવા કુમુદ "સરસ્વતીચન્દ્રના આશ્રયથી જ નુષ્ઠી થવા ઇચ્છતી હોય તો તેમાં વિધ્ન નાખવું નહીં પણ સાદામ્ય આપવું એ આપણો ધર્મ છે," એમ વિદ્યાચતુર માને છે ને શુદ્ધિચત્તને તે કાર્નમાં સાથ આપવા સ્થવર છે વિદ્યાચતુર આના કાર્યના સામાનિક પશ્ચિમામ બગાડર નહોતે છે "આપણા લોકનું બીજી રીતે કલ્યાણ કરવાને આપણે આ જીવને લીધે અશક્ત થઈશું" " એ ધર્મ મનવના એ પ્રધાનપદનો ત્યાગ પરમ સતોપથી કરશે, પોતાને અધિકારથી દૂર કરવા રત્યમેવ મહારાજને વીનવશે

ત્યાગશક્તિમાં દદના એ મલ્લરાજનો પણ પ્રતાપી ગુણ છે. પુત્ર નહોતો ત્યારે ખુદ સામન તરફથી રી લમ કરવાની સૂચના થઈ તેનો ઇનકાર કરવાનું પરાક્રમ એ કરી શકે છે સામત પોતે રાનચને યોગ્ય છે એવો અભિમાય યજ્ઞ નિઃ ત્યા નુષ્ઠી "પુત્રનું કરી માડું ક્ષતિપણ, માડું રાજ-અભિમાન અને મારી ગણી પગની મારી પ્રીતિ—એ સર્વને કલક એમે એવું કામ મલ્લરાજ દેહમાં પ્રાણુ છતા કદી કરનાર નથી" " અસાન સમયે આ પ્રગવત્તન ગમ્મ પ્રગતે વિશિષ્ટ રીતે સભાર છે " આ એક પ્રગતના કલ્યાણનો વિચાર કરજે—હો પ્રગ્મ એક છે—બોલતી નથી—પણ એ એને સારું કંઈ કર્યું નથી—તમે બનગો નહો—પ્રગ્મ મણિરાજ, અન પાન અને શરીર સજ્જ પ્રગતે ભગવતે " 1 સાગ અને તપમાં જ આ ત્રીપુટીના સૌંદર્ય અને નિહિ છે સૌભાગ્યદેવી અને ધર્મલક્ષ્મીના સત્ત્વે એ જ વાણી ઉચ્ચારે છે શુદ્ધચુદ્રી અને કુમલ્લદરીનો એ જ જીવનભાર છે સંગ્વતીચન્દ્રમાં તો મોગમાં મોગી વાસના લોકકલ્યાણની જ છે એની યોગ્ય રીતિ અને આયોજના શોધવા તે લક્ષ્મીના સાથ કરી ભાગે છે, અને પ્રીતિ અને લક્ષ્મી આમગી પાછો આવે છે પણ એના જીવનનું પરમ શ્રેષ્ઠ બળ લોકકલ્યાણની નદ્વૃત્તિ જ છે ચિત્તની એ ગવિઠ મુદ્રા એના નિદ્રામાંના ઉદ્ગાગમાં પૂરી પ્રકાશે છે " એ માગ આન દેશ, તારી લયગર અનાથના ભેર હું કર્યું છું હું હું કરું ? કુમલ્લદરી, તમારો સાગ મેં ન કયો હન તો તમાગ અદ્વૈત સદ્યાન્માં ગદી દેશની આ ગિધિતિ સુધારવા હું મથત કુમારો પુરુષ આ દેશમાં સ્ત્રીઓમાથી બાલિકાગ પામે છે, અને સ્ત્રી-વર્ગનું કાણુ તમાગ જેવી સ્ત્રીના નાથન વિના અશક્ય છે—પણ હવે લામવનના વાવવરુ તમારા નહારારના માર્ગ વચ્ચે જોખા રહ્યું છે ને મને કપાવે છે " 2

સંગ્વતીચન્દ્ર સમયો હોતો કે નુ દરગિરના સાધુઓ પણ સસાગને સાગ કરતા હતા લોકકલ્યાણમાં પ્રગ્મ છતા કાઈ ને કાઈ રીતે લોકની સેવા કરનાર યોગીઓ જીવનની અને જગતની ઉપેક્ષા કર છે એમ કેમ કહેવાય ? કવિના અને દર્શનથી જેઓ જગતને ભોજવે છે, તેનો નાથ કરતા નથી પણ સાચી રીતે જીવન અને ગતિમય કર છે, તેઓ મિત્રા જીવન ગાળ છે એમ કેમ કહેવાય ? 3 બાપે દીધા ઘરમાં કે કુટુંબમાં પુગઈ ગહે તે જ જીવનધર્મી ગણવામાં મોટો દોર છે આ જ સાધુઓ પાનેથી કલ્યાણચત્તની વિધિ સંગ્વતીચન્દ્રને મળી ગહે છે તેઓ સત્તારમાં ગત નથી, સત્તારથી વિરક્ત

૪ "સરસ્વતીચન્દ્ર" ભાગ ૪ થો—પૃ ૭૧૩

૫. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૩ બે—પૃ ૧૦૬

૬ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૩ બે—પૃ ૩૧૮

૭. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૪ થો—પૃ ૫૪૧

૮. "સરસ્વતીચન્દ્ર" ભાગ ૩ બે—પૃ ૧૦૫

નથી, અરકત છે. જગતનો નાશ કરી લક્ષ્યનાશ તેઓ કરતા નથી, પણ વ્યવહારમાં પણ મહાન કાર્ય સાધવામાં હેટલોક ઉચ્છેદ આવશ્યક થાય છે તેમ અલખ જગાવવા તેઓ કરે છે. દરેક લક્ષ્યરૂપમાં—જીવ આદિ, રૂઢિ આદિ, ધર્મ આદિ, સંસ્થા આદિમાં—અલક્ષ્ય અનુરૂપ લાવના, આત્મા પ્રગટાવવો તેનું નામ અલખ જગાવવો છે. જીવ ઈશ્વરનું ઐક્ય લક્ષિતથી, ગર્હસ્થ ધર્મ રાજધર્મ શ્રૈણુધર્મ આદિ જન્માદિથી પ્રાપ્ત ધર્મનું પાલન કરીને, જ્ઞાનથી ને સમાધિયોગથી સાધી શકાય છે. જીવઈશ્વરના ઐક્ય વિના અલક્ષ્ય પ્રહારવરૂપ પામવાની કલ્પના મિથ્યા છે “જીવઅંત ઈશઅંગરૂપ રત્યોનિમાં પ્રાપ્ત થઈ તે દ્વારા જ અલક્ષ્ય પરાવરરૂપ પરમ યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ લક્ષ્યાત્મા ઈશને પ્રાપ્ત કરવાનો આ એક જ માર્ગ છે—તે માર્ગ નિષ્કામ મહાયજ્ઞવિધિ વિના અન્ય સમજશો નહીં. તમને મુદિત આશય પામવાની દીક્ષા છે તે લોકમુદિત આશયની નહીં પણ ઈશમુદિત આશયની સમજજ્ઞે. લોક અત્તાની છે તેમના મોદ કે અનુમોદ સાથે સાધુજ્ઞોને સંબંધ નથી, પણ તેમના કલ્યાણ સાથે ઉત્તમાધિકારીઓ સંધાય છે.”^{૧૭} વિષ્ણુદાસ દ્વારા જોવાર્ધનરામ જ સરસ્વતીચન્દ્રને સંસારમાં પાછો વળાવતાં તેને તેમ જ નવા યુગના વિદ્યાધિકા અને મહાવીરોને નીતિસંદેશ આપી જાય છે: “સંસારના કાલાહલથી ભક્કશો મા, પામર અગ્ર જીવોની કૌશલી સ્તુતિથી કે નિન્દાથી દુઃખશો મા, એકદેશીય એકકાલીન અનુભવ અને વિદ્યાથી તેમ એકમાર્ગી છુદિથી જ સંભૂત થયલા જીવોના—પવન જેવા—ઝપાટાથી તણાશો મા, સર્વ વસ્તુનો યોગ્ય આદર કરનારી સર્વાસ્તિકતા વિનાની શ્રદ્ધાથી બંધાશો મા . . સર્વથા અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં અચળ રહી, તમારા મહાયજ્ઞના વિધિમાં અખંડ સજ્જતાથી પ્રવ્રજ રહી, એ યજ્ઞના અતિથિમાત્રનું કલ્યાણ સાધ્ય કરી, એ યજ્ઞમાં તમારા આયુધ્યના સર્વ અંશને હોમી દેજો !”^{૧૮}

આ દીક્ષામાં દુર્ગારામથી મણિલાલ સુધીના સર્વ જીવનવિદ્યાધિક પ્રવાહ એકત્રિત થતા જણ્યા છે—છુદિએ એ પૃથક્કૃત વિચારરૂપે નહીં પણ સૌન્દર્યસર્જનરૂપે, કલ્પનાએ રચેલા નવજીવનરૂપે, એટલું જ નહીં, એમાં ઋષિની કલ્પનામાં શક્તિ હોય તેટલી નવા યુગની દીપ્તિમય આગાહી છે.

આ બિન્દુથી શરૂ કરી શ્રી. મણિલાલ સુધીનો ચિન્તનપ્રવાહ અને ગદ્યપ્રવાહ અવલોકવાનું કામ કદિન પણ રસમય છે. નાનાલાલ, હંકાર, ઉગમલાલ ત્રિવેદી, મુનશી, કાલેલકર, સુખલાલજી, પાંડક, મણિલાલ, ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, અતિસુખશંકર, મોહનલાલ દવે, દુરકાળ, વાડીલાલ, ગુટલાલ, અંબાલાલ પુરાણી આદિ અનેકનું વિવિધ મૂલ્યવત્તાવાળું અર્પણ તથા ગાંધીજીની યુગસર્જક વિચારવર્ષા અવલોકવાની નમ્ર મનીષા સેતું છે.

એમ. ટી. બી. કોલેજ, સુરત.
મહાશિવરાત્રિ ૨૦૦૬ - તા. ૧૫-૨-૧૯૫૦

વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

૮ “સરસ્વતીચન્દ્ર” લાજ ૪ થો - પૃ. ૮૦૨

૧૦ “ ” - પૃ. ૮૦૩

વ્યાખ્યાન પહેલું દુર્ગારામ તથા નર્મદ ભૂમિકા

૧૮૬૦ પહેલાંનું અંગ્રેજી માનસ હિન્દના દોષો તરફ ધ્યાની નજરે જોતું. અંગ્રેજી ને દેશી ભાષા દ્વારા હિન્દનો ઉદાર કરવા, તે દ્વારા હિન્દીઓને ત્વરાથી ખ્રિસ્તી બનાવવાની તેની પ્રમાણિક, અભિલાષા હતી. અમલદાર અને પાદરીઓમાંના કેટલાક અને ઉત્સાહી અને ધર્મીય હતા, અને આશા સેવના હતા કે અંગ્રેજી કેળવણીથી આપોઆપ બધા હિન્દીઓ ખ્રિસ્તી થઈ જશે. તે આશા ફળી નહીં. ઊલટું દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે હિન્દુ ધર્મની જ સુધારક પ્રવૃત્તિ આદરી ને પરિણામે ખ્રિસ્તી વલણવાળો બ્રહ્મસમાજ જુદો પડી ગયો. છતાં આ સમયમાં આખા દેશમાં તેમ આપણા પ્રાંતમાં કોઈ કોઈ ઉદાર, ન્યાયી, અને દેશના ખરા હિતચિન્તકો અંગ્રેજોમાંથી મળ્યા. ફોર્ગસ તેમાંનો એક નીવળ્યા.

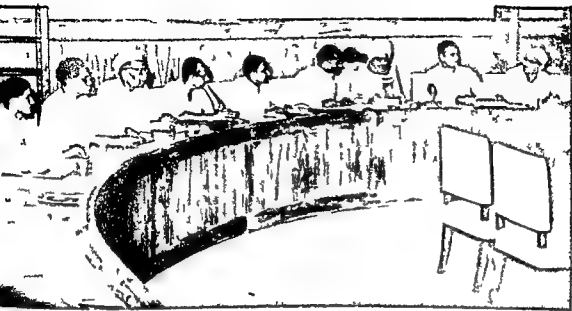
એ સૂચક ચિહ્ન છે કે બળવા પછી ફોર્ગસ જેવો કોઈ અંગ્રેજ ગુજરાતને મળ્યો નથી. ત્યાર પછી એ અંગ્રેજોનું વલણ દયા કે નિર્ભયતાનું મટી ઉઠાસીનતા, તાડરથ કે દ્વેષનું બન્યું. હિન્દની આધુનિક નાક સમજવા માટે જોગણીસમી સહીના છેલ્લા દસકાઓની અંગ્રેજ અધિકારીની મનોવૃત્તિઓ સમજવી આવશ્યક છે અને એ મનોવૃત્તિઓએ વેરભાવે હિન્દીઓના સ્વદેશાભિમાન અને સ્વમતિઅભિમાન પોષ્યાં છે. સમાજના ઘડતરને અસર કરતક નીચેના પ્રવાહો વિલોપી થકાય.

૧. ખ્રિસ્તી ધર્મ અને મિશનરીઓની આક્રમક પ્રવૃત્તિઓ.

૨. બ્રિટિશ અધિકારીઓનો હિન્દી સંસ્કૃતિ અને હિન્દીઓ પ્રતિ દ્વેષ અને તિરસ્કાર.

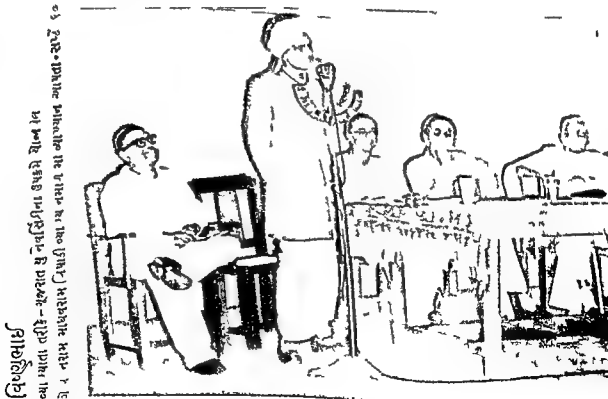
૩. આને પરિણામે જે પ્રાન્ત કૂળો હતા તેણે પણ દેવેન્દ્રનાથના નેતૃત્વથી પ્રતિકાર શરૂ કર્યો. કેશવચન્દ્ર સેને નવી સમાજરચના રચાવી પણ તે નિષ્ફળ નીવડી. કેશવચન્દ્રની નિષ્ફળતાએ બે વસ્તુ સાબિત કરી કે કેળવણેલા હિન્દી સમૂહમાં ખ્રિસ્તી થવાનો સંભવ નથી, અને બીજું, સર્વસંપ્રદાઈની કૃત્રિમ રીતથી નવો પથ કે ધર્મ રચાવી શકાશે નહીં થિયોસોફી, બહાઈ વગેરે પંથોના પ્રચારકોએ આ વાત સમજી લેવા જેવી છે ખ્રિસ્તી ધર્મ અને યુરોપી સંસ્કૃતિનો પ્રયોગસાથે જોડો થયો તેનું એક ત્રીજું પણ ધણું જ મહત્ત્વનું કારણ છે. ખ્રિસ્તી થયા પછી હિન્દી ખ્રિસ્તીઓએ અંગ્રેજો સાથે સમાન ફરજોને બોગળ્યો નથી. રણનિતસિંહના પુત્ર દિલીપસિંહની આપવીતી, અને હિન્દના કેટલાક ખ્રિસ્તી કવિઓ અને કવયિત્રીઓની કારકિર્દી આ વિષયમાં અતીવ દ્યોતક છે. સામાજિક સંબંધો કેળવવામાં બ્રિટિશ પ્રજાનું યાતના જેવું જરૂરપણું હિન્દને બહુ ઉપકારક નીવડ્યું છે.

૪. બંગાળ કરતાં પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભારત જોઈતાં સુકુમાર નીવડ્યાં. મહારાષ્ટ્રીઓ પાસે તો જીવંત સંસ્કૃતિની જેમ રાજકાળની પણ જીવંત પ્રણાલિકા હતી. તેમના ભકિતમાર્ગમાં ઊર્મિશીલતા ઓછી, અને કઠોર, સાત્યાર્થ વિચારણા વધારે હતી. દક્ષિણભાગમાં કોઈથી તે જિતરે એમ નહોતો. સંસ્કૃત પાંડિત્ય તેમનું હતું જ, એટલે હિન્દી ધર્મસંપ્રતિની ખોટી રજૂઆત તેમને મૂંઝવે એમ નહોતું. ગુજરાતમાં પુષ્ટિમાર્ગે ત્રણ સેકાથી સારી સફળતા મેળવી હતી; અને એના દોષોનું યોગ્યપણું નિવારણ કરનાર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, ભક્તિ ઉપર, નીતિ ઉપર, નિયમ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકનાર, પ્રગટ થયો હતો.

આકાશવાણી સાહિત્યસભેનું દિવસી બેઠક ૧૮૫૭

વિષ્ણુભાઈ - વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે

વિષ્ણુભાઈ

આ મ્હાતા તરીકે - શ્રદ્ધાત મુનેવરિનીના ઉપક્રમે ચોખ્ખા ૧૦
ગ્રા. ૧ નંદામ માધવરામ ત્રિપાઠી આ ૧૫ નંદામ મા બોળ્યાન આપદો-સપ્ટે ૧૦

તસવીરમા શ્રી ચક્રવર્તીભાઈ શુક્લ શ્રી વિષ્ણુભાઈ શ્રી હમાતકર બેશી
આચાર્ય મુરેન્દ્ર વે દેસાઈ (ઉપકુલપતિ) શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિનેશિયા શ્રી મયનલાલ પરીખ

દુર્ગારામ તથા નર્મદ

ઝોગણીસમી સદીમાં તેનું બળ સરત, ખેડા, અમદાવાદ ને કાઠિયાવાડમાં સારું હતું. યાતિબંધારણ યુગ્રાત નેટલું કયારે પ્રગળ નહોતું. આમ સામાજિક અને ધાર્મિક દષ્ટિએ યુગ્રાત પ્રમાણમાં સુરક્ષિત હતું, અને તેને મહારાષ્ટ્રનાં પાંડિત્ય અને છુદ્ધિનો લાલ પણ મળ્યો.

ધણા ગુજરાતીઓની વેપારી હુદિને લાંઘવામાં આનંદ લૂટે છે. છેક આજ સુધી એ હુદિએ બળ જમાવ્યું છે, અને ખુદ ગાંધીજીનો ઉપયોગ કરી લેવાનું એ ચૂંટી નથી એમ પણ કહેવાય છે. ગુજરાતની હુદિ બ્લબહારકુશળ કે વેપારી અમુક રીતે છે ખરી. મુંબઈની મિલો કરતાં અમદાવાદની મિલો વધારે કમાય છે એટલું જ શું કામ કહીએ ? અનેક ધંધા જેમાં ગુજરાતી હુદિ ફરી વળ્યા છે તે સફળ થયા છે; વિરોધ, સ્પર્ધા વગેરે છતાં નિષ્ફળ નથી થતા. એ શ્રેણી નાનામના નથી. પણ એ શ્રેણી કંઈ જડતાનું બીજું નામ નથી. એની પાછળ કે સાથે બંગાળા જેવી લાગણીઓનું જીવન જીવવાની બલવાન પ્રતિ છે. ગુજરાતનું કૌટુંબિક જીવન પ્રેમથી રસાયેલું છે. વાવફૂવા, મઠમંદિર - મસીદા, શાળા કોલેજ, દુકાનો, આશ્રમે, ગોશાળાઓ, સદાચતો, જંગી રાહનંદડો, આ બધાં માત્ર કીર્તિની લાલસાથી ભર્યા થયાં નથી. તેની પાછળ મૈત્રીની, દયાની, લોકિતની ભીની અને પ્રજ્વળ દત્તિઓ છે. મહાપુરુષને, ખાસ કરીને પરબ્રાન્તી મહાપુરુષને ગુજરાત આદરથી ઝોઝો ઝોઝો કરી દે છે. વસ્ત્રભાષાયર્થને, સહઅનંદને તેમ ટાંગોર, ટીજક, બેસંટ, લખપતરાય વગેરેને તેણે આદરથી નરાબ્યાં છે. શ્રી. અરવિન્દના અનુયાયીઓમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા મોટી છે. અને આજે પણ ગુજરાતની સાહિત્યસક્ષિમાં સૌથી મહત્વનું અંગ કવિતા છે. એ હિન્દના કોઈપણ પ્રાન્તની કવિતા સાથે બેસી શકે તેમ છે. ગુજરાત માત્ર વહેવારુ નથી, જડ નથી. તેનું હૃદય ધમકતું છે. તેની રસજ્ઞિત કદાચિત્ વિપયગામી યદ્દ હશે પણ તે પ્રાસંગિક ઘટના ગણાય; સદાકાળની સ્વભાવની જડ ગણી શકાય નહીં.

અંગ્રેજી અમલ શરૂ થઈ તેની સંસ્કૃતિનો યોગ થયો ત્યારે તળ શુઝરાત પૈસેટકે સુખી * પથુ ખીન્નઓની રાજકીય ધક્કાચુકીમાં લાતો ખાતું હતું. ચોરીફ્ટ ચોરફ્ટારા કરે અને રાજરજવાડાં કરાવે. પથુ ગામેગામ સ્વરક્ષણનું ખગીર હતું. સાતિબધારણ દદ, પથુ સવર્ણોમાં તેમ હિન્દુસુસલમાનનાં પરપરના ભોજનહાગ સિવાયના વ્યવહારને બાધક નહોતું. વેપારી પ્રજાના દેશમાં ધનાઢય જ કે સત્તાદઢ સાથી મોટો, એટલે ધનાઢય શુરુઓ જ પોતાનું વર્ચસ્વ જાળવી શકતા. પંડિત, પંજો, પુરાણી, માણુભદ્ર, જેથી વજોરેની પૂજા વ્યક્તિઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. આખો બ્રાહ્મણસમાજ, બ્રાહ્મણસમાજ તરીકે વર્ચસ્વ બોગવતો ન હતો. તળ શુઝરાતમાં વેપારી જતિ અને કાઠિયાવાડમાં ક્ષાત્રજતિ કોઈ એક વર્ગનું વર્ચસ્વ જામતું અટકાવી શકતી. અરપથ્યો તરફ વૈષ્ણવની દષ્ટિ પ્રમાણમાં ફૂળી હતી અને સહજનંદે વિશેષ ફૂળી કરી.

જ મહીપરરામે રવીકાર્યું નથી પણ દાદોના અને દુર્ગારામે છેક ૧૮૪૪માં રવીકાર્યું” એ કે અંગ્રેજ અમલદારી પેસેટકે દેરાની ખરાબી થઈ છે. મહેતાજીએ તો જણાવેલું કે “કેરાલોક કામમાં અંગ્રેજીનું રાજ્ય સાહે છે. પણ એ રાજ્ય પરદેશનો છે, માટે એને જોઈથી પ્રીતિ પોતાના દેશના લોકો ઉપર છે તેટલી આ દેશના લોકો ઉપર નથી માટે ઈહાંની પ્રજા દુઃખી છે.” આજળ સાક્ષતાં જણાવે છે કે “એ જે યહુ છે તે હિંદુ લોકોના નિર્બળપણુથી તથા વિચારહિતપણુથી થયુ છે...માટે હવે તો એજ ઉપાય છે કે વિદ્યાકલમાં જણીતા થઈ. નીતિમાન થઈને સરકાર પાસે પોતાનો ખરો હક માગવો.”

[दुर्गरामयस्त्रि पृ. १०६-१०७-१०८]

અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય

મહારાષ્ટ્ર બલકે આખા દક્ષિણ ભારતની સામાજિક પરિસ્થિતિથી ઝુજાતની, કેન્દ્રીક મહારાની બાબતમાં, નિરાશી હતી એ પરિસ્થિતિમાં કર્મીતને પણ સ્થાન હતું યુર્જર રસભૂમિ સારી કવિતાથી ભીની હતી ખરેખર લોકગિહાએ અને લોકદલ્લમાં તેનું સ્થાન હતું પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, દયારામની ભક્તિ અને ‘પ્રણય’ની ગરબીઓ, વેદાન્તી સતોના વ્યવહારજીવનમાંથી વાળી લેવા પ્રયત્ન કરતાં ઉત્સાહી ભજનો, શાન્ત રસના સ્વામીનારાયણી ગીતો, વગેરે મેલાડાના ગરબા, લોકજીવનમાં રસ પૂરતા, ધર્મમાર્ગે દોરતા, અને દુષ્ટ નિસ્તારે પાડવામાં મદદ કરતા ધનસગઢાગને પ્રસંગે, ઓરડે, ચોખ્ખા, ચકલે, મદિરે, અપાસરે, ઉપરને, જળાશયે, યાત્રાના ધામે લોકગીત, ગરબી, ગરબા, ભજન, દૂયમ, વાર્તા વગેરેનું નિશ્ચિત સ્થાન હતું નવી સ્ફૂર્તિનો યોગ દોરી ભૂમિ ઉપર નહોતો થયો મહાલયો બાધતા અને તેમાં વસતા, મદિરો બાધતા બધારના, કારીગરી ઉપજવતા, ખરીદતા, બધાવતા સમગ્ર ઉપર, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈષ્ણવ, વેદાન્તી, ને શાકત ધર્મસાર્તા અને લલિત વાર્તા, રામનીરા અને કૃષ્ણવીતાના જીવનખરત ઉપર આ નવી સ્ફૂર્તિનો યોગ, પ્રતિભા, સવય થવાનો હતો

તેની નમણી બાજુ પણ હતી અને વિવર્ધી સત્તાઈક પગેથીઓ તેનો દેશ બહાર ઉપમેગ કરનાર હતો પાશ્ચાત્ય સરકારથી અનર્ધ એ નમણી બાજુથી કલેશ પામનાર નર્મ, તથા તેને સુધારવા મથન કરનાર વર્ગ ભણેલાઓમાંથી ઊભો થયો અચાન, ફરદિ વહેમ, ધનરમતગ, જલ્દ, પાખડ, ધર્મને નામે અનાચાર, રૂઢિને નામે અત્યાચાર, વિધવા ને બાનક પ્રત્યે અનાચાર વગેરેનો સમાજ દાસ જ હતો

‘રૂઢિ ધરમ ને રાજતણા સહુ હોય જ નીચા દાસ,
વેઢવા બધનદુષ્ટ ત્યા ભગી, જિયા સુખથી રહેવું નિરાશ’
(નર્મદ - ‘દેશદાઝ’)

દુર્ગારામ

આગળ જોયું તેમ, શિક્ષિત નેતાઓ પશ્ચિમની સ્ફૂર્તિના યોગમાં બે બળથી પ્રેરાતા હતા સ્વમાન, અને જાતને સુધારી નીતિરીતિમાં આપણા કરતાં કેટલી બાબતમાં વધુ સુધક અંગ્રેજોની ખરેખરી કરનાની મહત્વાકાંક્ષા ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરથી આપણા ધર્માચારના કોષો ઊડાને આપે વળગે એવા થયા, પણ રામભોહનરાય કે રાનડેને ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવવાની સુદલે ધમ્મજા નહોતી એ ધર્મસુધારકો હતા, ધર્માન્તર કરનારા નહોતા એ જ વિચારપ્રપાંડને ઝુજરાતમાં વાળનાર દુર્ગારામે આ ભણેલાઓ ઉપર, સુધારકો ઉપર, વાગવાર થતા આલોપનો પરિહાસ કર્યો હતો

‘તમે એમ ન સમજશો કે કોઈ બીજા અભિમાની ધરમમાં જવું એ મારું મત છે’

(‘દુર્ગારામ ચરિત’ માની નિત્યનોધ તા ૬-૨-૧૮૪૩)

તા ૨૮ જૂન ૧૮૪૪ની નિત્યનોધમાં દુર્ગારામ લખે છે ‘આ મડળાનો વિચાર સાલળાને તે પ્રમાણે સર્વ ધર્મના સાક્ષી થઈને વર્તો માણસ માત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે એ સમયે એક બીજુ બન્યું તે એ કે કેન્દ્રાએક અચાની હિંદુઓને એવો સદેહ હતો કે એ મડળાવાળા લોકોનો અંગ્રેજોના ધર્મ વધારવાનો નિયાર છે, પણ તે વાદ સાલળાને ત્યાંના બેસનાર લોકોને નિશ્ચય થયો કે એ લોકોનો નિયાર કઈ કોઈને ખ્રિસ્તી કરવાનો નથી, પણ લોકોને બધનમાંથી છોડાવવાનો માન છે’

દુર્ગારામ તથા નર્મદ

૨૫૪ છે કે દુર્ગારામનો ધર્મ માનવધર્મ હતો. એમનો ઉપદેશ હતો : માણસ માત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખો; સર્વ ધર્મના સાક્ષી થઈને વર્તો. આનાં ફલિતકો ૨૫૪ હતાં. અને દુર્ગારામે તે બધાં, આચારમાં નહિ તો અભિપ્રાયમાં, મતપ્રદર્શનમાં સ્વીકાર્યા છે. ‘આ જગતમાં માણસ કોઈ ભંગિયો નથી, કર્મબળે ભંગિયો કહેવાય છે. * જ્યારે તે કર્મથી રહીને સ્વચ્છ થઈ આપણી પાસે આવે તો આપણે અડકવાની કંઈ જ ચિંતા રાખવી નહીં.’ આ માનવધર્મના સિદ્ધાન્તને અન્યથે તેણે યાતિભેદનો વિરોધ ને વિધવા-વિવાહનો આદર કર્યો છે પણ શુદ્ધ ધર્મની દૃષ્ટિએ મૂર્તિપૂજનો વિરોધ એ એક જ અંગ અગત્યનું છે. પરંતુ એ પણ નિરાત્મક જ અંગ કહેવાય. ‘જેની ઇચ્છાથી આ જગત થયું છે એવા ભગવાનને કેકાણે મૂર્તિ કરીને પાલણે બુલાવે છે, તથા ઘૂઘરો, ભંજુડી તથા ટાયકાની રમત કરી ભગવાનને રમાડે છે, તે જોઈને મને હસવું આવે છે કે આ માણસ ભગવાનની શક્તિથી કેવાં અભવર્યા છે, કે બ્રહ્માંડને રમાડનાર ભગવાનને પોતે મોહું માણસ થઈ તથા ભગવાનને નાદાન છોકરાના જેવા બાણીને રમકડે રમાડે છે.’ માટે તમારે એવી બુદ્ધિ રાખવી નહીં. એ તો નાદાન બુદ્ધિનાં માણસોનાં કામ છે, પણ જો તમારે ભક્તિ કરવી હોય તો એમ કરજો કે હું ભગવાનને શરણુ છું. ભગવાન ધણી સમર્થ છે. વિશ્વમાં બાકિ કરવી હોય તો એમ કરજો કે હું ભગવાનને શરણુ છું. ભગવાન ધણી સમર્થ છે. વિશ્વમાં બાકિ કરજો. તેનું કંઈક તેજ સત્પુરુષમાં છે. માટે સત્પુરુષની વાતો સાંભળજો ને ભગવાનની એકાંતિક વ્યાપક છે. તેનું કંઈક તેજ સત્પુરુષમાં છે. માટે સત્પુરુષની વાતો સાંભળજો ને ભગવાનની એકાંતિક ભક્તિ કરજો. ને કોઈના ઉપર વર્ણાશ્રમનો અભિમાન ધરી દ્વેષબુદ્ધિ રાખશે નહીં. પ્રાણી માત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખવી એ જ ભગવાનની મુખ્ય ભક્તિ છે.’

દુર્ગારામનો ધર્મ મુખ્યત્વે નાસ્તિકપક્ષે રાખે છે. અસ્તિપક્ષે તેને મતે બધા માણસ ભાઈ છે, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. ‘કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ છ શત્રુને છતવા. પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત્યું એવું જ નામ ધર્મ.’ પરમેશ્વર વિશ્વાત્મા છે, વિશ્વવ્યાપી છે, ને પોતે પોતાના જ જેવો છે.* પરમેશ્વરને આકાર તો છે પણ સૃષ્ટિમાંના કોઈ પણ પદાર્થના જેવો તેનો આકાર નથી માટે નિરાકાર કહેવામાં આવે છે. વળી ભક્તિ એ સદૃજ સ્ફુરણ છે. હૈયામાં ધણી હર્ષ થાય છે તે હર્ષોદ્ગાર જે મોઢામાંથી નીકળે છે તેનું જ નામ ભક્તિ.’ રાત્રિદિવસ ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ કૃત્યો છે તેનું ચિન્તન કરવું એ જ ઉત્તમ ભક્તિ છે, એ જ ખરી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. બીજી કોઈ ભક્તિમાં સાચો રસ નથી.

દુર્ગારામના સ્વતંત્ર ઉદ્દેશોથી તેને યજ્ઞરાતનો વ્યૂથર ગ્રીને કહ્યો હતો. પણ મહીપતરામ કહે છે, વિધવાને પરણ્યો હોત કે હાડિયારાની દુકાનેથી રોટલી મંગાવી ખાધી હોત તો એવા ખિરુદને પાત્ર તે ગણાત. રામમોહનરાય જેવી કરી બતાવવાની હિંમત દુર્ગારામમાં નહોતી; અથવા યજ્ઞરાતી વ્યવહારુ બુદ્ધિ, યજ્ઞરાતી સ્વરક્ષણચિંતાનું ભિન્ન રૂપ તેણે દાખવ્યું. ‘આમુખા હડ કરીને ભંગિયાને અડવું જ, એમ કરશે મા.’ યાતિમંદન તોડવામાં પણ જશે થયા વિના ઉતાવળ કરવી નહિ. આ શાણપણને હું દોષ નથી ગણતો. એ શાણપણ ન હોત તો પણ વિદ્વાતાના ભારે ફેરને લીધે રામમોહનરાયની કક્ષામાં એ આવત નહિ. વળી વ્યૂથરની સરખામણીમાં બૂલી જવાય છે કે પ્રોટેસ્ટેન્ટઝમનો શંખધ્વનિ કરનારે એક આવત નહિ. વળી વ્યૂથરની સરખામણીમાં બૂલી જવાય છે કે પ્રોટેસ્ટેન્ટઝમનો શંખધ્વનિ કરનારે એક આવત નહિ.

* અહીં નોંધવું ઘટે કે દુર્ગારામનો આત્માપરમાત્મા વિશે મત રાકર વેદાન્તને મળતો હતો. ‘અનાત્મા ને દેહાદિક, આત્મા ને જીવ અને પરમાત્મા ને બ્રહ્મ, એના વિચાર સમજે છે, ન્યાંહાં સુધી પોતે જીવપણામાં છે ત્યાંહાં સુધી પ્રેમે કરીને પરમત્માની ભક્તિ કરે છે, તે અને બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે.’ જીવ અને પરમાત્માની અત્યંત એકતા દુર્ગારામની કલ્પનામાં છે. આ વિચાર ભોજાનાથ ને નંદરાંજને પસંદ નથી આવ્યો તે તેમની નોંધ ઉપરથી સમજાય છે.

(દુર્ગારામ ચરિત્ર-પૃષ્ઠ ૮૦)

હાથમા બાઇમથ રાખ્યુ હતુ અને બાઇમથનો અર્થ કરી તે અનુમાન વર્તવાનો હક્ક સ્વીકારવા તેની હાકલ હતી દુર્ગામની મર્વધર્મના સાક્ષી બનવાની હાકલ હતી એમા પગપાનો બૌદ્ધિક ગ્રીકાગ લેશ પચુ ન હતો પગપગ સાર તોડી વા જેમણે મર્વધર્મનો સમઠ કરવાનો આચલ સેચો તે સુધારકો જિડી અને વ્યાપક અસર કરી શક્યા નથી બદલમાજનો આખો ઇતિહાસ આ બપુ સાખિત કરે છે દુર્ગામને શરઆતમા શાસ્ત્રચીકાગ, પરપગસીકાગ ઉપર જ શુદ્ધ અને હિતકર બુદ્ધિ વડે સુધારાતુ મચુત કરવાનો માર્ગ લીધો હતો અને તેટલા પૂગતી તેને સફળતા મળી એ પદ્ધતિએ ધર્મસુધારા ભોળાનાથની પ્રાર્થનાસમાજ કરગે તે આપણે જોઈશુ

સ્વતંત્ર ચિન્તન, કોઈ ગુરુ કે શાસ્ત્રના શબ્દને પ્રમાણુ માન્યા વગરતુ ચિન્તન સર્વપ્રથમ દુર્ગામની મોઢામા મળ છે ચિન્તનલક્ષી ગદ્યના એમા પ્રથમ પ્રયાસમા શૈલીની રમણીયતા, પચિઝહેટાની વ્યવસ્થા, પદારલિની શિષ્ટતા આદિની અપેક્ષા રાખરી વ્યર્થ છે પગુ અણુધડ શબ્દોમા અણુધડ જનતા આગમ મૂકેની બહુશ્રુત અને ઉત્સાહી સુધારકની બુક્તિઓ, દલીલો આમા દેખાય છે પોતાના આવેગ અને વાદને વ્યક્ત કરવા દુર્ગારામ ગદ્ય માટે અણુખેડારેલી ભાષાને કેળવતો જાય છે અને પોતાના વાહનને ખપજોગુ બનારી શકે છે

ધર્મગના સર્જનતુ ચિંતવન કરતા આ સુવારકઅચસ્યની નાણી આકર્ષક બને છે* પચુ સામાન્ય રીતે અનાકર્ષક છતા વાદ, સમજવટ, અર્થપ્રતિપાદન આદિ માટે યોગ્ય ગદ્યની શરઆત દુર્ગારામ કરે છે તેમા ઉસાહને છે પચુ ઉરકેરાગને સ્થાન નથી, તેમા બુદ્ધિને નડતા બધનો તોડવાનો વ્યવસાય છે એટલે શબ્દ પ્રમાણુનો તેમા આશ્રય નથી બુદ્ધિજન્ય વિવેક એજ તેને મોટામા મોઢુ પ્રમાણુ છે “વિવેકી પુરુષ વિચાર કરે છે તેથી પાપ તે શુ પુપય તે શુ તેના ભેદને સમજે છે . વિચારમા જે ઘટતુ હોય તેજ કરે છે અનાતમા જે દેહાલ્ક, આતમા જે જીવ, અને પગમાતમા જે બ્રહ્મ, એના વિચારને સમજે છે ”

સદસત-કર્મનિર્ણયમા સત્યાસત્યનિશ્ચયમા, પાપપુણ્યના વિધિનિષેધમા વિવેક જ મોઢુ સાધન તેણે અણુ છે આથી દુર્ગારામના લખાણમા વિવેકની વ્યવસ્થા સામાન્યપણે જોઈ શકાય કનચિત તત્કાલીન વસ્તુચિંતિના ચિન સામે પોતાના અતને તે બલપૂર્વક જુ કર છે ત્યા સાહિત્ય નામને પાન મળતા અકુર દેખાય છે —

* “તમે વિચાર કરી જુઓ કે આ સુચ કેવો અદ્ભુત પદાર્થ છે એમા ભગવને મેટરી શક્તિ મૂકેની છે કે જેણે કરીને આ જગતને જીવન પ્રાપ્ત થયેલ છે. જુઓ સુચવટે તડકો પડે છે તેથી નકાસ તથા ઉષ્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે, ઉષ્ણતાથી ચેતના તથા આરોગ્યતા રહે છે, અન્ન ન્યાય છે, પાણી પાતળુ રહે છે, વાયુ વાય છે તથા આગોઆસ કરવા જેવો હવકો તથા પાતળો ભેદજે તેવો રહે છે વરસાદ વરસે છે ઝાડો ડામે છે ઇત્યાદિ બીજા જે જે સર્વ રચના છે તેનુ મૂળ ઉષ્ણતા છે પ્રકાશથી આખુ જગત પ્રકાશિત થઈ રહ્યુ છે જ્વલનનની રચની રચના બની રહી છે સવને આપે સુને છે, તેથી અનેક પ્રકારનો બ્યવહાર ચાલે છે. વર્ષી સુચમાળા કેટલાએક અઢ તથા ઉપઅઢ વડે કેવી તરેહની રચના શોભી નહી છે! ચંદ્ર જે આપણી પૃથ્વીનો ઉપઅઢ છે તે સચિએ કેવો શોભા આપે છે તેમ કેટલાએક સિપર તાગઓ છે તે પણ સચિએ ધણા જ સાન દેખાય છે. લગનની લખતે જેવો માડવો દીવાળી શોભે છે, તેમજ આ સુદિવ્ય માડવો તાર એથી શોભા આપે છે” (દુર્ગારામ ચરિત-૫૫ ૭૬)

‘જેને વૈરાગ્ય થયો હોય તેને દેશ મૂકવાની જરૂર નથી, ગ્રામ મૂકવાની જરૂર નથી, ઘર મૂકવાની જરૂર નથી, ધણિયાણીછાકગ મૂકવાની જરૂર નથી, વેપારરાજગાર મૂકવાની જરૂર નથી, જેમ બપોડા રહેતો હોય ત્યાંહા રહે ને શરીરને અર્થે જે જે આવશ્યક છે તે સર્વ કરે પણ એટલું જ નિવેકે કરીને જાણે કે આત્મા સત્ય છે, જગત નાશવત છે, માટે અસત્ય પદાર્થોમા પોતાના મનને બાંધે નહિ, પણ એટલું જ માન કરે કે અપિયારે બ્યવહારમા વર્તે નહિ એ નિશે જે ભૂખ લોકો તે તો એવું સમજે કે જે ઘણી લૂગડા પહેરે નહિ, કેળા નાગો ફરે, રાખોડી ચોળે, વગ્ગીમા ગહે નહિ, કંઈ અનાજ ખાય નહિ, કોઈ સાથે બોલે નહિ, માગાપ, ધણિયાણી, છાકરા સર્વને મૂકી રાતમા જાય, તેને વૈરાગ્ય થયો એમ જાણ્યું પણ એ પિયાર ભૂખ અને ઢોળી લોકોનો છે વૈરાગ્ય જેને થયો હોય તે તો ઘણી સારી રીતે જાણનારાજના ચાલે છે, ખાય છે, પિયે છે, બેસે છે, ફરે છે, વેપાગ કરે છે, મજકારભાગ કરે છે, પણ તેને નાશવત જાણે છે માટે અનીતિ, જુલમ, ચોરી ઇત્યાદિ કરતા નથી, વૈરાગ્ય પામવાનું કારણ એ જ છે કે અનીતિએ ચાલ્યું નહિ’ (દુર્ગારામ ચરિત્ર પૃ ૮૧)

પૂર્વ નર્મદ

૧૮૪૧મા ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ અમદાવાદમા સ્થપાઈ અને ૧૮૫૧મા ‘બુદ્ધિવર્ધક સભા’ મુબઈમા સ્થપાઈ એ બન્ને બનાવ સૂચવે છે કે અજ્ઞાન અને વહમ અને કુરંદિનો નાશ કરવા માટે ધર્મ પર આક્રમણ કરવાની કિંવા વેદ ઇશ્વરપ્રણીત નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી મેંકોલે આદિએ માનેલું કે અગ્રેજ શિક્ષણથી આપોઆપ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ પ્રગતિ વણ્યું વધશે, તો નવું ભણેલા પણ જૂના સરકારમા ઊઠેલા અને ન્યાતેમતે જુદા જુદા સ્વભાવના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ભાટિયા, પારસી, દક્ષિણી આદિએ સ્વાભાવિક રીતે જ માન્યું કે જનતામા, નિશેષે કરીને સ્ત્રીઓમા, જ્ઞાન નધશે અને તે સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વાપરતી થશે કે આપોઆપ વહેમ, કુરંદિ અને અનાચાર નાશ પામશે ધર્મની ચર્ચા બાજુએ રાખી ગુજરાતી ભાષાદ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ એ આદર્શ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પોતાનો ક્યો, બુદ્ધિવર્ધક સભાએ મુખ્યત્વે સ્ત્રીજનપણી ઉપર ભાર મૂક્યો સ્ત્રીજનપણી, વૈધન્યદશા, દેશાટન અને દેશાભિમાન એ નિષયો ઉપરથી બુદ્ધિવર્ધક સભાનો કાર્યપ્રદેશ કે વાણીપ્રદેશ સમજીને નર્મદાશકર અને કરસનદાસ ઉપરાત તેમા મન સુખરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયગામ પણ હતા એ સૂચક હકીકત છે

“જ્યારથી બુદ્ધિવર્ધક સભા ૧૮૫૧મા સ્થપાઈ ત્યાંથી ને પછી ૧૮૫ મા સત્યપ્રકાશ નીકળના માત્રુ ત્યારથી ગુજરાતી લોકના મનમા જૂના નિયાર ને નવા નિયારનું યુદ્ધ થવા માત્રુ . એ સધળું ખરેખર એક વીશીમા થયું છે ”

આ ચળવળમા પ્રેરકમળ જ્ઞાનપ્રસાર હતું મૌલિકે પરિસ્થિતિનો જે નિર્દેશ ઉપર નર્મદાશકરના વચનમા આવે છે તેમા ધર્મશોધન, ધર્મના તત્ત્વનું શોધન આગળ પડતું નથી એ વસ્તુ અતિશય મહત્ત્વની છે નર્મદાશકરને આ વસ્તુ યથાર્થ નહોતી લાગતી અને દેશના સર્વગી પ્રિકાસમા ધર્મસુધારાને, ધર્મની તાર્કિક ચર્ચાને ગ્યા। હોતું જોઈએ એમ એ માનતો બુદ્ધિવર્ધક સભા ધર્મચર્ચા નહોતી કરતી તેથી

૧૮૮૦ મા એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટના વિદ્યાર્થીઓએ શરૂ કરેલ ‘જુવાન પુરુષોની અનોખા બુદ્ધિવર્ધક સભા બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા તરીકે ૧૮૫૧ ના માર્ચમા સ્થપાઈ અને ‘બુદ્ધિવર્ધક સભા ને નામે ઓળખાઈ.
* [આ પરિચ્છેદ ‘વીર નર્મદ’ પૃ ૧૦૨-૩મા છૂ મૂળ ‘નમગધ’ (સરકારી) પૃ ૧૪-૧૫]

નર્મદાશકરને તત્ત્વગોષ્ઠક સભા મુળમ્માં સ્થાપની પડી હતી પણ એ સભાને કંગા યશ મળ્યો નહિ 'મરાઠી જ્ઞાન પ્રયાગક સભા,' 'બુદ્ધિર્ધનક હિન્દુ સભા,' પારસીઓની 'જ્ઞાનપ્રયાગક મંડળી,' જે દસ્કા પછી સ્થપાયેલી 'જ્ઞાનેશુ હિન્દુ સભા' એ બધા નામોજ સૂચવે છે કે વિદ્યાનો પ્રસારજ દેશના ઉદ્ઘાતનો મન છે એમ સર્વત્ર મનાતુ ગુજરાત નર્મકચુલગ મોસાયની પણ હિંમખડન અને વિજ્ઞાનપ્રચાર કરતી, ગુજરાતી ભાષાને કેળવના પ્રયત્ન કરતી

અપ્પ છે કે ગુજરાતની વ્યવહારુ બુદ્ધિએ કે કાયગતાએ કે સરક્ષણની જ્ઞતિએ હિન્દુધર્મતત્ત્વ કે ધાર્મિક આચારો ઉપર સીડુ આક્રમણ કરનાતુ યોગ્ય ધાર્થુ નહોતું નર્મદની માનસિન્દ્રિ બીડળમા દેશના સાવનિક હિતના સર્વ ચિન્તન-વિષય સમાતા સ્વતન્ત્રતા ને ઉદ્ધોગ, કવિતા ને કાશ, પત્રકારત્વ ને ઇતિહાસપગમર્થ, કેળવણી ને વિદ્યાવૃદ્ધિ, સસારસુધાગે ને ધાર્મિક સુધારો, એ બધા વિશે તેને કાઈ ને કાઈ કહેવાનું અને કરી નાખનાતુ હતું અને તેણે જે કહ્યું તેમા જ્ઞાન અને દેશહિતચિન્તા હતી, દાઝ હતી, બળાપો હતો, હિંમત હતી, પણ હિંમત અને દાઝ અને નિખાલસતા જેટલી તકમક્કતા નહોતી પરપગ પરજ તેનો ઉગ્ર આઘાત હતો નિચારમા સુક્ત તેનો જ સીકાર કરવાનો ડુર્ગાગમે ઉપદેશ કર્યો હતો નમદે પણ એવા જ ઉદ્દેશોપ કર્યો 'નિદા, જ્ઞાન, અનુભવ અને બુદ્ધિ જે રી સૂચના કરે તે તે વાતો સ્વીકારતા રહે' પણ એની વિચાગણામાં ૧૮૭૦ સુધી મધ્યવર્તી ખીજ ન હોવાથી એક જ વૃક્ષના કાળપાદકા છે એતુ ભાન થતુ નથી એક જ વ્યક્તિની ભાષા અને ભર્મિ અને નિખાલસતા હોવા છતાં વિચાગમેભઓમા પિંડના અગોનો પરપર સમય ભેઈ શકાતો નથી ગોવર્ધનગમ, આનંદશકર, ગાધીજી વગેરેએ સગમ પ્રકરણુનદ મીમાસાના ત્રય યોડાજ લખ્યા છે, છતાં તેમની અભિનન્કત વિચારણામા રેખન્તિક અપૂનતા અને અગતિ છે ૧૮૭૦ પછીના નર્મદના વિચારધોધે સર્વ નર્મદ નર્મદ કરી મૂક્યું, પણ તેમાતુ ઘણુ ધુસ્તકિયા અને નહિ થયાવેલુ, ઘણુ ચિન્તઅનુભવી અને અપકર બુદ્ધિના લેખકતુ, ઘણુ દેખાદેખીથી નામ મેળવનાના મોહતુ પરિણામ હતુ ખીજુ, કવિપણુ એ નર્મદની પ્રકૃતિમાતો એક દહ અશ છે ઉત્કટ આવેગની મૂર્છા, અને વિચારને નિચાર તરીકે રજૂ કરનાને બદલે ચિન્તા રૂપમા રજૂ કરવાની ટેવ, સ યતોધ કરતા સત્યની જે આખી ધર્મ-જોરસાઓને બગે કે સદગ રૂપતિથી ધર્મ-તેને તરત પ્રગ કરવાની આકાક્ષા, અને પ્રયાગકની જેમ તેની ભાસણિયા ગુજાતારા ત કાલ કાઈ પરિણામ ઉપનવવાની ખાયેલ, એ બધાને લીધે નર્મદના વિચારમકળમા પાયાના એકાકર વિચાર નથી જન્મતા, એટલુ નહિ, એ વિચારતુ પ્રતિષાદન અલકારમા, ચિન્તણમા, આવેગત્તમાધિ (rhapsody) માં તકાલ તો અમકાન્તાનાણુ થયુ દગે, બના આજે અનોદ ને પાખુ લાગે છે

"નિદારણી એ લોકના મન ઉપર ગભ્ય કરવાને અને સુધારો દાખલ કરવાને જતે શક્તિમાન છે તોપણ તેને એ પ્રધાનની જગુ છે જમણી ખુસીનો ખેમનાર પ્રધાન ધર્મ અને રાખી ખુસીએ ખેમનાગ પ્રધાન રાજ્યસભા છે એ એ પ્રધાન અને રીજ ગણી એકમત ધર્મ કામ કરે, તો દેશસુધારો વહેલો અને પાકો અને બહેલો થાય, એમા ર્ધ શક નહિ પણ આ જ્ઞાન એ બન્ને પ્રધાનોની ગેરબાજરી છે એ વના ગણી ધણી મૂજાય છે હવે હિન્દુ રાજ્યમત્તા પ્રધાનતુ યોડા વગમમા દશન થાય તેતુ બિલકુલ લાગતુ નથી ને કદાપિ આ વખતમા તેમ થયુ તો તે બેસી નારી સલાહ આપગે, માટે એ પ્રધાનની આરા અને વાન હોગ દેરી ખીજે ધર્મ પ્રધાન છે તે માટે પગે છે માનુ દૂધ તો જન્મર પીધેલુ છે, તેથી જોનાવ તો છે, પણ ઘણા પ્રતજે માગ ખાધાથી અને અધીગર્મમા તથા ખાવગપણમા જેમ લોકોએ તલાદ આપી તેમ ક્રીધાથી, જે પ્રમાણે વાઝિયકુ બેસા હોકગને માટે તરફી પીરના વગેરેને મેરી રોમ દોરી લે છે તે પ્રમાણે ધર્મ ધણા રોજિથી ઘણો અચન ધર્મ ગમે છે ને ખવારીમા

રિચાયા કરે છે એ મહેનત લીધે સારો થઈને કામ આવે તેવો છે ખરો. માટે એ સારો થાય અને પછી રાણી અને પ્રધાન બે મળ્યા કે કામ ધોક્કારે ચાલવાનું-અને સુધારો મળજૂત પામ્યા ઉપર આવીને બહોળો ફેલાશે હવે રાણી તો છે ન, પણ માદા ધર્મને ઝોસડ ખવગની હોશિયાર કરવો જોઈએ.

નર્મદનું મંદિર ગઘવિભાગ-૫ ૧૦૩-૧૦૪

“બ્રહ્મતૃપ્તા” ઉપરના ૧૮૬ ના લખાણમાં કનિ લાખી સખરની તૃપ્તાની વાત કરી “ઓ મા ! ઓ મા ” કગ્તા બૂલા પડેન છોકરાની વાત કરે છે અને તેથી સત્તુષ્ટ ના થતા પાજગમાં પડેના પોપત્તી વાત કરે છે અને ત્રિપથની તાર્ત્રિક ચર્ચા કરતા બ્રહ્મપાનની જરૂરિયાત અને બ્રહ્મપાનની ધ્રુજા થવાના કારણો સમજવતા કેળવણી ઉપયોગિતાનાદ જેની વાત કરે છે “જ્યારે ખુ ની રીતે નિરાધાર અને તેની મદદના ગરમઉ છે, ત્યાર તો તમારી ફરજ છે કે બ્રહ્મના કડા કુરાગમાંથી જળ પીને બ્રમ ધોઈ નાખો.” પરમાત્માના સાકાર સ્વરૂપ વિગેની વિચારણામાં લાપામાં અવમરના સ્થાનનું મહત્ત્વ બતાવી પ્રતિયોગી મહત્ત્વ ધ્વજના આકાર સ્વરૂપના ખ્યાલનું છે એમ સમજાવે છે ભોળા અજ્ઞાન લોકમાં ધ્વજ સમધી ઓળખ હમે નહિ તેથી સાકાર સ્વરૂપની કલ્પના તો કેળવણી થકિ છે ધ્વજી શક્તિઓને મ્દિ રૂપ નથી પણ વાનવાર તે તે શક્તિઓના વર્ણન કરના પડે તેથી તેમને સ્ત્રા, વિષ્ણુ શિવ વગેરે નામે અને આકૃતિ આપીએ છીએ તે તે શક્તિનું સ્મરણ કરાવવા પૂગતી મૂર્તિની ઉપયોગિતા છે, પગ્તુ દેવળ કગ્તા તેની ઉપયોગિતા ઓછી છે’-ગઢન વિષયના આના નિરૂપણને ઉપરજી ૪ મ્દી શકાય.

૧૮૭૦નો નર્મદ સુધારકની ઘેનઝા રિનાનો અને ‘ધર્મ વિચાર’ના સરક્ષમ્ની નીતિને વળગેલા નર્મદથી જુદો છે એના વિચાર-સૈની ધણા વિષયમાં પરિપક્વ થયા છે આ સમયનો ‘આપણી દેશબંધતા’નો નિબધ સમય અને હજી પણ માનદર્શક કહી શકાય એવો છે અહીં તેના આ સમયના ધર્મવિચારનું છીજું પણ સર્વમાર્ગી રેખાદર્શન છે ધર્મની મીમાસામાં તે જિઝા જતરતો નથી, સિદ્ધાંતના મૂળ તે ગ્રાધતો પરસ્પર વિરુદ્ધ મતોને તે છુદ્ધિ અને જ્ઞાનથી તપાસતો નથી, પણ વિરુદ્ધ મતોના આક્રમણમાં મૂઝાઈ ઉપયોગિતાનાદની દૃષ્ટિએ જાણે તોડ કાઢે છે.

સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે બ્રહ્મસમાજની અસર નર્મદાશકર ઉપર પડેલી છે ૧૮૬૭-૬૮ થી કેશવચંદ્ર સેને બ્રહ્મસમાજ જુદો રથાપ્યો હતો અને તેનું વલણ સર્વમતસંગ્રહ (eclecticism) અને ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વધારે હતું એ વલણને પરિણામે દેવેન્નાથના આદિબ્રહ્મસમાજથી કેશવચંદ્રનો માર્ગ New Dispensation જુદો પથો હતો ૧૮૬૮ થી ૧૮૭૮ સુધી કેશવચંદ્ર સેનની પ્રતિધ્વાનો સૂર્ય મધ્યાકાશે હતો ૧૮૬૮ માં એટલે પ્રસ્તુત લખાણ પહેલા કેશવચંદ્ર મુખર્ષિ આવી ગયેલા અને તેમના પ્રાન્તમાં તો ચૈતન્ય માફક પૂજવાની પણ શરૂઆત થઈ હતી.

શુદ્ધ ધર્મ કરતા નીતિ ને સદાચાર વિરોધા વિચારમાં નર્મદ વધારે જિઝાણુ દાખવે છે, જોઈએ મા પણ વિચારસરણિ એની આગની નથી, યુરોપી નીતિવિચારની લાજે છે સામાય નીતિ અને પ્રતાપી નીતિ એવા ભેદ નર્મદાશકર સ્વીકારે છે મનુષ્યની ઉદ્ધત, કૃષ્ણ અને દુષ્પ્રદાયક લાગણીને વિચારથી અંકુશમાં રાખી કરાતા કમને અનુલક્ષતા નિયમ તે સામાન્ય નીતિ લાગણીને વિચારના અંકુશમાં રાખ્યા વિના આચરણ થાય છે જેની અસર સમાજ ઉપર અખડ ગ્રહે છે, તે પણ નીતિ છે તે પ્રતાપી નીતિ છે ‘મહાત્મતાના રાજન્યની નીતિમાં ઔદાર્ય, પ્રેમ, શૌર્ય, સ્વતંત્રતા, દેશાભિમાન, ટેક વગેરે યશસ્વી અને પ્રતાપી નીતિઓ છે’ વળી વધારે સૂક્ષ્મતા દાખવી જણાવે છે ‘સમાન્ય નીતિમાં જિજ્ઞાસુ પ્રતાપી નીતિમાંથી થોડી પણ ન રાખતો હોય તો તે ખરો ને જિજ્ઞાસુ નીતિમાન નથી’ પ્રતાપી નીતિના વિચારને નર્મદ ખૂબ રોળ્યો લાગે છે, અને એની એ લાપતા એનું જીવનગદસ્ય અને મહત્તા ખૂબ રક્ષુ કરે છે સુખસગવડમાં ગચ્છવું અને વિદ્વાન તરીકે પકાવું એ એનો જીવનમર્મ નથી પ્રસંગ યોગીને પણ પ્રતાપી નીતિ આદરવી એ એની સતત કાયરેરક લાવના છે એને લીધે નર્મદ જ્ઞાત્રિ છે, કેળવણી બ્રાહ્મણ નથી, માન સાક્ષર નથી, સાક્ષરવી છે, માત્ર સુધારક નથી પણ સેનાની છે.

વ્યાખ્યાન બીજું નર્મદ અને નવલરામ

ઉત્તર નર્મદ

નીતિ અને સદાચારની વ્યવસ્થા માટે જે પ્રજાજૂત મિદાન્તોનો આશ્રય નર્મદે છે - આત્મવત્ સર્વમૂલેષુ અને વસ્યન્તિ ક્વિમપિ નો હરણીયમ્ નો - પણ એ એને નિરોધાત્મક અને અપર્યાપ્ત લાગ્યા, ક્રિયાપ્રેરક ન લાગ્યા, તેથી એ જનની સામાન્ય નીતિ-વ્યવસ્થા માટે જ તેને ખપના ગણ્યા છે. પાછળથી મણિલાલ આનંદશાસ્ત્રી આદિએ વેદાન્તના શ્લોકવાંના મિદાન્ત ઉપર નીતિ વ્યવસ્થાનું તત્ત્વ ચર્ચિતર પ્રતીકાર્ય છે, એ જોતા નર્મદાશકગેનો આ વિચાર ખાત્ર ધ્યાન ખેંચે છે. વળી છેક વાડીનાલ નુધી કાંઈ ગુજરાતી વિચારકે વિશિષ્ટ પ્રભરની પ્રતાપી નીતિનો પુરસ્કાર કર્યો નથી, એ નર્મદની આ વિષયમાની અપૂર્વતા મનનીય છે.

નર્મદની વિચારણામા 'પ્રતાપી' નીતિનો સ્વીકાર એ એક મૌલિક અથ કહી શકાય એરી નીતિની માત્રા હરખા હોય તો આપણું 'હુ લોહી' જગ મગ્ન થાય, જોગસાવાળુ થાય વિચારાહિતવ અને હુ લોહી આપણા દેશજનોની ગુજરાતીઓની નિરોધે કરીને, મૌઘી મોગી ખામી છે, અને એથી કાયગપણુ અને પુણ્યમતભોરી જેવા દુર્ણોણા ધર ઘાલે છે. વિચાર અને આચારમા શૌચ, વૃત્તિઓની પારદર્શકતા મનની નિખાલસતા એ બધાને લીધે નર્મદ ઉત્કટ પ્રેમી, ઉમ્મ સુધારક, નિધાવાન સાક્ષર, અને દંઢ સરક્ષક થયો હતો. સુધાગના અદિલનમા મધ્યબિન્દુએ જોનું સ્થાન હતું, પરંતુ સ્ત્રી સમધી નર્મદના ચિંતનમા કશી નનીનતા નથી. "માણસ શબ્દમા પુરુષ ને સ્ત્રી બને છે. મને આકાગ, સ્વભાવ, લાગણી ને સમગ્રજીમા ધણાખરા સરખા છે. પગપા પછી એકમેકના સહવાસથી, એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતીજથી પુરુષ અગવાર્ધને સ્ત્રવક થાય છે, તે અગ જુદા જ માણસ બની રહે છે."

"આવેપીવે, પહેંગવેઓઢવે, દુ ખ ફર કંગવે ને સુખ ભોગવવે બનેના કુદગતી હલ્લ સરખા છે." આથી ખાસ આગળ એ નધે નથી, પણ જોનું દુ ખ જોઈ તેલુ અત કંગણુ ચીસ પાડી બેઠું વિધવાનું દુ ખ અને તે વિધવા સમાજની નયરતા તેના હૃદયને વીંધી નાખતા અને શુદ્ધ યુક્તિ કરતા હૃદયોધકની યથાર્થનિરૂપ્ત ચિન્તણુ-શક્તિથી તે શ્રોતા-વાચકમા દાઝ જગાવી શકે તો સસારસુધાગ માટે માનસિક વ્યવસ્થા તૈયાર કરવામા નર્મદના જોરસાદાર વાણીધોધે, તેની અમોઘ ચિન્તણુશક્તિએ કાંઈ પણ સાહિત્યકાર આપી શકે તેટલા ફાળા આપ્યો છે. 'પુનર્વિવાહ'ના નિનધમા વિધવાની દયાનું ચિન્ત ર્વાં જોવા કરે છે. 'રે ભાઈઓ, વિધવા કુકર્મ કરે છે તે જોવા, તેઓને ગર્ભ રહે છે તે જોતા, તેઓ ગર્ભપાત કરે છે તે જોવા - આવી આની રીતે કે ધગધગતા અગારા બચ્ચાઓના મોઢામા મૂકે છે, કુમળુ ડોકુ મરડી નાખે છે, ગજગતુ સ્ત્રતામા દેંકી દે છે, તેના પર છરી મૂકે છે, તેના પર તરતની ઓર ઢાકીને ગૂજળાવે છે, એ જોવા, તેઓની અને તેઓના સગાઓની લોકમા લાજ અથ છે એ જોવા એ સો શુ માણસજાતની કુમળી જાતીને ફાડી નાખનાર તોખના ધણુધણુતા જોળા અને તલવારના લીખા

અટકા નથી ? તેમાં વેળાએ પોતાના ઘરમાં ગોઠા લાગ્યા હોય ત્યારે તો માળાપનાં દુઃખની, તેઓના ગમરાટની અને તેઓના આત્મઘાત કરવાની હાલત જોવી તે શું કમકમાટે ઉપજવે તેવું નથી ? એઓએ વિધવાને ફરીથી પરણાવવાથી જે પાપો થાય છે તેટલાં જ પાપો (ખીજાં પાપો તો હાલ ગણવાં મૂકી દઈએ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વરસેલા આણુવાને અને બ્રહ્માંડમાં અંધારું કરવાને બસ છે, પણ હિંદુઓમાં જ એ પાપો થાય છે અને ખીજા લોકોમાં નથી માટે જ વાર લાગે છે. એવાં પાપ પૃથ્વી ઉપર સધળે ઠેકાણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઈ જ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવા પર ઊભરે છે તે તેઓ જ સારી પેઠે જાણે છે.

‘વીતે તે તો જાણે વિધવાપણું તે ખરેખરું કસાઈ.’

૧૮૬૦ માં લખેલ ‘લમ’ ઉપરના નિબંધમાં પ્રુપ્ત વિચાર છે પણ જિંડાણ નથી. બાળપણમાં પરણાવવાથી અનેકવિધ ગેરફાયદા છે તે નર્મદાસંકરે સારી રીતે બતાવ્યું છે; પણ લમના ગંભીર વિધવાની મીમાંસામાં સ્વયંવરની રીતમાં એ આટલું જ કહી શકે છે; એ સ્કુટ છે અને ઠાવકા વ્યવહારુ રૂપનું સાદી ધિમારતમાં છે, પણ મીમાંસા તરીકે તેમાં નવીનતા કે જિંડાણ નથી.—

‘ન્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમળકાથી જોઈ રનેહાતુર થઈ જોડાયો ત્યાં પછી તેઓના કારભારમાં વિશેષ પડવાનો નહિ. ને તે કરતાં કદી ઠોઈ કારણથી વિશેષ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ જાણી બંને પાછાં સંપથી ચાલશે. તેવા જ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકરાર સામુ જોશે ને લોકલાજથી ડરશે ને તેમ કરતાં છેક જ વાત બગડી હશે તો ઠાવકી રીતે જુદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંગથી એકમેકને મળવાની ઇચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક્ષ પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દિલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીત જેને સ્વયંવરની રીત કહે છે તે ઉત્તમ છે એવું પૂર્વે આપણામાં હતું ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને જે દેશોમાં નથી ત્યાં ધરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.’

સમગ્ર સમાજને સુધારવા સારુ કેળવણીના પ્રસારને નર્મદાસંકર ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. તેના શિક્ષણવિચારમાં નવીનતા નથી પણ મૂળ વસ્તુની પકડ છે, જે આજે દરેક શાળાનો દરેક શિક્ષક કદાચ જાણે છે. ‘અનુભવ, તે ઉપર કરેલા વિચાર, ને એ ઉપરથી પાછો નવો અનુભવ કરવાની ભુક્તિઓ એ ત્રણ વાતથી છુદ્ધિનો ઉદય થાય છે, ને એ ત્રણ વાતનો અભ્યાસ ભરી રાખવાથી છુદ્ધિમાં વધારો થયા કરે છે.’ * છુદ્ધિના વિકાસની જરૂર છે કેમકે માણસ સ્વભાવ ઉપરાંત છુદ્ધિથી જીવનવ્યવહાર ચલાવે છે. નીતિવૃત્તિને દૃઢ કરવાનું કામ પણ છુદ્ધિની કેળવણીનું અંગ છે. જે કુદરતી જોરસાઓ કાબૂમાં ન રહી શકે તો છુદ્ધિ અંગ રહી જાય છે, છુદ્ધિશક્તિ થાય છે. કેળવણીના તંત્રનું ત્રીજું કામ સુધકતા આણવાનું છે, જેથી સૌથી ઘાતકીપણું ન બને, જ્ઞાન દોહડાપણું ન લાગે, ને વિનોદ અપ્શીલ ન થાય.

સ્વતંત્રતાની ધમશ સાથે તેના સ્વરૂપ અને આવશ્યકતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નર્મદને હતો, પણ ૧૮૬૦-૭૦ માં મુસલમાનો હિંદુની સરખામણીમાં સંખ્યામાં ઓછા અને સંસ્કાર કેળવણી આદિમાં

પહોત, તેથી નર્મદના રાજકારણના વિચારો ને કલ્પના હિન્દુઓના વર્ચસમાં રામે છે. 'પારસી-ને મુસલમાન હિંદુસ્તાનની જમીને શરણે છે. હિન્દુસ્તાનની જમી તેમનું ભરણપોષણ કરે છે. એઓ હિન્દુઓના ભાઈઓ છે. એઓએ પણ હિન્દુની સાથે દેશના કલ્યાણને અર્થે પરિશ્રમ કરવામાં ખંતથી સામેલ થયું જોઈએ' આમ નર્મદ તેમને ઉદ્બોધે છે; પણ દેશનું દેશજનત્વ હિન્દુત્વ જોડે સંયુક્ત છે, માટે દેશજનપણું અર્થાત્ હિન્દુપણું કોઈ પણ સંજોગમાં જવું ન જોઈએ. "રાજ્ય સંગ્રામી હક ને સ્વતંત્રતાના હક થોડા મળે, મોડા મળે અથવા ન મળે તો ચાલે પણ દેશજનતા મઈ-આપણી ભાષા, આપણું હિન્દુપણું, આપણું હિંદુ લોહી ગયું એટલે પછી આપણે જ નહિ" દેશજનત્વ, દેશપણું, 'નેશનલિઝમ' એણે સમજાવ્યું. 'દેશીપણું એટલે એક દેશના હોણું એટલું જ નહિ પણ એક દેશના હૈયે એવું જે અભિમાન રાખવું તે પણ.' 'એ ભતિરિયતિ બતાવે છે તેમ વટઅભિમાન પણ બતાવે છે' એક દેશની પ્રજાની તેને પોતાને અનુલક્ષતાં એક સામાન્ય સ્થિતિ હોય છે જે બીજી પ્રજાઓને મુકાબલે વિશેષ સ્થિતિ ગણી શકાય. આ દેશજનની સામાન્ય વિશેષતા એ દેશજનત્તા. દેશ, ભાષા, ધર્મ અને રાજ્ય એ બધાં દેશજનતાનાં મહત્ત્વનાં અંગ છે; અને આપણી પ્રજાનાં એ બધાં અંગ ઓછાવધતાં નિર્જન છે. આમ છતાં દેશજનતા ટકી, તો નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દેશમાં બધાનું બધી જાતનું સુખ, સસારસુખ, સમૃદ્ધિસુખ, વિદ્યાસુખ, ધર્મનીતિસુખ વગેરે વધે એને માટે આપણે બધાંએ ધન્ય સેવની જોઈએ અને ખતે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. આપણે સંતોષપરાયણ થવાને બદલે પ્રતિપરાયણ થયું જોઈએ. સંતોષપત્ર સુખ નિરોજ છે, આશા ઉદ્યોગનું સ્તેજ છે. 'વૃદ્ધિ' progress આપણે સ્વલાભધર્મ છે; જગતનો નિયમ છે; માટે સર્વ દેશજનનાં જ્ઞાન, ચાંચલ અને શૌર્ય વધવાં જોઈએ.

ધર્મ, સંસારસુધારો, પ્રજાનિરૂપિત તારતમ્ય વગેરે વિશે નર્મદના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું તેનું એક કારણ એ કે નર્મદને સુધારકો તરફથી નિરાશા મળવા માંડી. કેટલાક સુધારકો પૈસા કમાવાનું નહિ ચકી ગયા. કેટલાક સચ્ચાઈ અને શૌર્ય વિનાના સમજાયા. જીવાનિયા તેનાં વીર કરતાં શૂંગારન કાવ્યો વાંચે છે જાણી તેમની ખરી મનોરજિત વિલાસની છે, ત્યાગ અને શૌર્યની નથી એમ તેને લાગે આવ્યું. આમ તેનો ઉત્સાહ ઓસરતો ગયો. ઇતિહાસના અભ્યાસે તેની દૃષ્ટિ વધારે સ્થિર થતી ચાલે હતી. પણ આ આત્મલક્ષી બાબતો કરતાં બહાર દેશમાં જે બની રહ્યું હતું તે વધારે મહત્ત્વનું મને લાગે છે. હિન્દુસ્થાન અને હિન્દુધર્મ માટે ૧૮૭૫ની આસપાસનો સમય અસાધારણ મહત્ત્વનો છે હિન્દુધર્મ ઉપર કુકારાઘાત થયો હતો દુઃશ્રાવ્ય કે નર્મદાસંકર ધર્મના સિદ્ધાંતમાં ગુન્દરાત માટે પણ નવવિધાધિકો ઘઈ શક્યા નહોતા. અને ખરું નવવિધાન ૧૮૭૫ પહેલાં થવા માંડ્યું હતું. ૧૮૬૮ માં આદિબ્રહ્મસમાજ કેલવચન્દ્રથી જુદો પડ્યો. ૧૮૭૨ માં દેવેન્દ્રનાથના આદિબ્રહ્મસમાજે બ્રહ્મસમ્રાજા ખરડાને વિરોધ કર્યો, કેમકે તેને લાગ્યું કે એ જે કાયદો થાય તો હિંદુ મંડળમાંથી બ્રહ્મસમાજ ફીટી જાય આ તરફ મુખર્ષિ ઇલાકામાં ૧૮૬૭માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાઈ, પણ હિન્દુસમાજથી અલગ પડી જવાની નીતિ તેણે ન સ્વીકારી અને બ્રહ્મસમાજની જૂથો તેણે ન કરી. ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવવાનો તેણે ડોળ કર્યો નહિ, બલકે પ્રાચીન ભાગવત ધર્મ અને મહારાષ્ટ્રના સંતોના ધર્મ સાથે તેણે અનુસંધાન કર્યું. ધાર્મિક માન્યતાઓની અતિનિશ્ચિત સિદ્ધાંતો તેણે ન રચી. એ માન્યતાઓના અધ્યાધિન સ્વીકારનો તેણે આગ્રહ ન ગણ્યો. તેની ધર્મની બુમિકા તો હતી સાધારણ બ્રહ્મસમાજની, પણ બ્રહ્મસમાજની કોઈ શાખા સાથે તે જાગી ન મઠ. સાધારણ બ્રહ્મસમાજના પ્રવચન છતાં તેણે નામ

ન બદલ્યુ પ્રાર્થનાસમાજના સભ્યો પોતપોતાની ગાતિમાં રહ્યા. તેમણે શૂદ્રકાળમાં પણ માડીને લવિધ્યનું સ્વપ્ન રચ્યું. રાતરેને મતે—

"The Hindu community is not festering mass of decay and corruption. It is no doubt conservative to a degree, but that conservatism is its strength. No nation has any destined place in history which changes its creeds and morals, its customs and its social policy with the facility of fashions. At the same time, our conservatism does not prevent the slow absorption of new ideas and the gradual assimilation of new practices."*

હિંદુ સમાજની સંરક્ષક વૃત્તિનો આ વિગ્રહ હતો એ સરક્ષક વૃત્તિ માટે આદર આ દસકામાં હતામાં હતા. ૧૮૭૫ માં થિયોસોફિકલ સોસાયટી સ્થપાઈ અને તે જ વર્ષમાં ભારતમાં આર્યસમાજ સ્થપાયો. થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ આર્યસમાજનો સહકાર સાધ્યો. ૧૮૭૯ માં કર્નેલ ઓલકોટ અને માદામ બ્લાવાસ્કી હિંદુ આત્મા અને મુખર્મીના આર્યસમાજને તેમનો સહકાર કર્યો. એક સહકારસમારંભમાં નર્મદાશંકર હાજર હતા એમ આપડે જણાવે છે. x થિયોસોફિકલ સોસાયટીના હેતુઓ અને પ્રત્યક્ષિઓ હિન્દુધર્મ હિન્દુસમાજ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિને પ્રશ્નક હતા :

"The society teaches and expects its fellows to personally exemplify the highest morality and religious aspiration, to oppose the materialism of science and every form of dogmatic theology...to make known among Western Nations the long suppressed facts about oriental religious philosophies, their ethics, chronology, esoterism, symbolism, to counteract as far as possible the efforts of missionaries to delude the so-called 'Heathens' and 'Pagans' as to the real origin and dogmas of Christianity...; to disseminate a knowledge of the sublime teachings of that pure esoteric system of the archaic period which are mirrored in the oldest Vedas, and in the philosophy of Gautam Buddha, Zoroaster and Confucius, finally and chiefly, to aid in the institution of a brotherhood of humanity, wherein all good and pure men, of every race, shall recognize each other as the equal effects (upon this planet) of one Uncreate, Universal, Infinite and Everlasting Cause."

(Renaissance of Hinduism ;

એનણુ વર્ષ આ બંને સમાજોએ સાથે રહી કામ કર્યું, પણ ૧૮૮૧ માં એ છૂટા પડ્યા. પણ તેથી દેશના પ્રશ્નક વલણમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. આ સમયની આધ્યાત્મિક કે માનસિક ગ્રિહિતિનો મથાર્ય ચિતાર નર્મદાશંકર 'ધર્મવિચાર' માં આપે છે

*D. S. Sarma 'The Renaissance of Hinduism' પૃ. ૧૪૫-૧૪૬.

xનર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૧૧૯ (શતાબ્દી અધ્યં વિશ્લેષ)

‘હિંદુ પ્રજાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સુધાગરાણાની સંખ્યા હજી કંઈ જ નથી અગ્રેસર કેવા છે ? સનાતન ધર્મમાં આચાર્ય તથા ધર્મગુરુ ને શિક્ષક બ્રાહ્મણ એ સ્થિતિશીલ છે સાત્ત્વિક તે સમય નથી એમ માની ટકટક બોલ્યા કરે છે, ગજસી તે વિલાસમાં મગ્ન છે, ને તામસી તે અર્થ સાધવે પ્રપન્ન રમે છે કેટલાક પડિત નવા વિચારની આખા પશુ થાય છે - કેટલાક પુનર્વિલાસ પ્રકરણમાં ને કોઈકોઈ સ્વામી દયાવદના ધર્મકથનની પ્રજાનો મોટો ભાગ સુધાગરા બકવાદને ન લેખવતા રત્નધર્મચંદ્ર ધરડા કરતા આન્યા તેમ કર્યા જાય છે ને એમાંના કેટલાક જેને સુવાગનો પાસ લાગ્યો છે તેઓ ધરમાં ને સ્થિતિમાં જૂની રીતિ ગખી ગઈ કે કાંઈક બદલી સુવાગને વખાણે છે પણ તે પક્ષમાં જતા નથી સુધારાવાળામાં મેન તો દિનપરદિન વધારે વધારે પ્રિયતી સાધુના અપ્નરંગમાં રમે છે સ્વામી વેદની સહિતને જ મનાવે છે ને તે પણ તેમાંની હિરણ્યગર્ભ મૃષ્ટિની દેવતાએને કાઢી નાખીને તે ઉમણા મુનઈ કલાકાની આશા છોડા ઉતરે હિંદુસ્થાનના તથા પંજાબના પ્રદેશમાં ધૂમે છે આર્યનાસમાજના અગ્રેસર તો દયામણા છે આપક સુવાગરાણામાં હવે પછી કોઈ માદી ચલાવે તેના હજી લગી તો જળજાતા નથી પ્રજામાં વેદોક્ત જ્ઞાન વિતોષ સતેજ થતુ જાય છે, ને સ્થિતિ આચાર્ય કર્મ વિષયમાં તેણે કોઈ કોઈ હંક મૂકી છે રા ન્યનીતિ, દેશસમૃદ્ધિ, પ્રિયકળા, વ્યવહાર્યાતુર્ય એ વિષયમાં સુધાગરાણાના વખાણુ કરે છે, પણ નિવૃત્તિવર્મના વિષયમાં એ હાથ ધાલે છે તે તેને પ્રિય નથી સુધાગરાણાના પ્રયત્નમાં આર્યસમાજે કેટલાક અગ્રેજ લાવેનાને વેદ માનના કીવા છે, સૌ સુધારાવાળાએ પ્રિયતી ઉપદેશકોનુ કાવના દીધુ નથી પણ પ્રજામાં કુલ્લપ કીધો છે, કેટલાકને સસથી કીધા છે, તેઓ બહુભોક્તા છે, કહેણી પ્રમાણે રહણી ગખતા નથી, પ્રિયમેવન ચરેજ કરે છે, અસન્ય, અમર્યાદા, વ્યભિચાર, મધપાન, સ્વાર્થલુદ્ધિ, સ્ત્રીચતુરતિ એ આદિ દુર્ગુણ પ્રજામાં વધ્યા છે, તે જડ શક્તિને વખાણનારા ને નીતિ વિશે નિરૂદ્ધ રહેનારા સુધારાવાળાની સગતિએ કેટલાક પડિતો બચાગી તથા દક્ષણી પુનર્વિલાસના પક્ષમાં ગયા છે ને સુરતોને એક દક્ષણી શાસ્ત્રી દેશાટનને પ્રુષ્ટિ કરનારો હતો થિઓસોફિકલ અગ્રેસરોએ થોમ તથા મનની સિદ્ધિ સત્ય માની એની વિરુદ્ધ જે સુધારાવાળા તેને આખા પાશ્વ છે અને સનાતન ધર્મનો આદર કરવા લાણી કેટલાકની મતિ કરી છે”

‘સુધાગરાણામાં મેન તો દિનપરદિન વધારે વધારે પ્રિયતી સાધુના રાખરંગમાં રમે છે’
‘આર્યનાસમાજના અગ્રેસરો તો દયામણા છે,’ ‘આર્યસમાજે કેટલાક અગ્રેજ લાવેલાને વેદ માનતા કીધા છે,’ ‘થિઓસોફિકલ અગ્રેસરોએ સુધારાવાળાને આખા પાશ્વ છે,’ - આ ત્રયનો પ્રજાની તત્કાલીન નાક બનાવે છે પાશ્વત્ય સમૃતિની અધકામણમાં પ્રયાધાતનુ મોતુ શરૂ થયુ હતુ, અને એ મોજમાં સમવર્ધિત નર્મદ નાનુ મોતુ બની રહ્યો હતો અષ્ટ સમજતુ જોઈએ કે દુર્ગામ કે નર્મદે ધર્મમાં નવવિધાન કર્યુ નથી, તેમનામાં તે શક્તિ નહોતી તેમના પ્રવ નો તે ઉત્સાહી લુદ્ધિના સત્યાસ પ-વિવેક અને રૂઢિ અને વહેમના ખડન માટે ઉદ્દેશોધનો છે તેમની પ્રશ્નસિનુ પશ્ચિમ ધર્મવિષયમાં તો અશ્વત્ત ખડના મક હતુ, મકનાત્મક નહોતુ ધર્મમાં તાણુ નવવિધાન પશ્ચિમ દિનદુરતાનમાં પ્રાધનાસમાજ, આર્યસમાજ અને થિઓસોફિકલ મોસાલગીથી માય છે તેમાં મુજબત પૂત્તી માન પ્રાધનાસમાજ અને થિઓસોફિકલ મોસાલગીની પ્રજાના કચ્છી જોઈએ, કેમકે આર્યનામાજને પશ્ચિમે આશ્રય આપ્યો તેટલો મુજરાત કે મહારાષ્ટ્ર આપ્યો નહિ

નર્મદ અને નવલરામ

ખરું જોતા નર્મદાશકરનું લક્ષ દેશના અભ્યુદયના ધ્યેય પરથી ચરચુ નહોતું ગંજકીય સ્વતંત્રતા એ સર્વ અભ્યુદયની આવી હતી એ સ્વતંત્રતા લાવવા એવી પ્રગ્જકીય શક્તિ જોઈ એ જોનો સરકાર વિરોધ ન કરી શકે એ શક્તિ જન્માવના દેશાભિમાન જોઈ એ અને દેશાભિમાન એ ભૂગોળના એક ભાગ ઉપર, નકશાના વિભાગ ઉપર ઉછેરી શકાતું નથી દેશતાથી જે ધર્મ નીતિ રીતિ સૂચનાય તેનો પ્રેમ કેળવ્યે દેશાભિમાન કેળવે છે આ કુદરતી અભિમાનને નિંદી સુધારકો દેશનું શુ હિત સાધી શકે ? આવો વિચાર નર્મદાશકરે કરના માંડ્યો અને એ વિગે નિશ્ચય થતા તેના નિખાલસ ઘરા અને શૌર્યશંક સ્વભાવે 'ધર્મવિચાર' મા વ્યક્ત કર્યો અવગત, આ વિચારમાળા તકશુદ્ધ નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે નર્મદાશકરનું માનસ દેશના અભ્યુદયના પ્રશ્ન અગે સમયાનુસાર અને પોતાના વીતમ્થી બદલાયું એનું એ વિચારમાળા સૂચક છે રાજકારણમા ઉદામ અને ધર્મ તથા સમાજના પ્રશ્નોમા સંક્ષિપ્ત નીતિમા પ્રવાહ શિક્ષિતોમા શરૂ થઈ ગયો હતો એ પ્રવાહ ઉપર તરતા રહેનાનો નર્મદાશકરનો આ પ્રયત્ન અસમર્થ જ કહી શકાશે તેના ખરા જ્ઞાન સ્વભાવને - જે સલામ તેણે વીસપચીસ વર્ષ દાખવ્યો - તેને આ આખો પ્રયત્ન પ્રતિકૂળ હતો ધર્મવિચારની તૈલીમા ટસાહ નથી, ધમક નથી, વેગ નથી કેવળ શરૂઆતના શાબ્દિક બિનઅનુભવીના બળાપાની વાત બાજુએ રાખીએ, ૧૮૭ ના પાકટ નર્મદના ગદ્યમા જોમ, વેધક દષ્ટિ, કુદરતી લાગતી વ્યવસ્થા અને આકર્ષણ છે તે 'ધર્મવિચાર' ના ટાચિયિયા કે માદીપતિ મહારાજની ધાટીના ગદ્યમા લાગતા નથી

વિચારપરિવર્તન થતા સુદાના થોડાક નવીન ખ્યાલો નર્મદના ચિન્તનમા ભળે છે તેમાનો મુખ્ય આ કે દેશના આધ્યાત્મિક વલણો અને સમૃદ્ધિને નબળી પાડી સુખસપત્તિની પ્રવૃત્તિઓ સમળી થનાની નથી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ એ પાયાની સમૃદ્ધિ છે બીજો એ કે દેશની પરતંત્રતા કે હિંદુઓની વર્તમાન દશાને વિચારી દૈન્ય ધરનાની કે આત્મ - અનુભવના કરનાની જરૂર નથી, કારણ કે મનુષ્યની તેમ પ્રજાની ચઢતીપડતીમા કાળબળ, કોઈ અદૃષ્ટ તત્ત્વ પણ કામ કરતું હોય છે પ્રજાઓના પણ વારાફેરા છે, સર્વ લોક, જનમહાળો, પોતાના પૂર્વ અને તર્તમાન કબને તેમ કાળને અને ઉત્પત્તિ - સ્થિતિ - લયરૂપ જગતના સંચાલને વશ છે (કાળ અને જગતસ્વભાવનો જો નર્મદે કયો નથી ખરું જોતા જગતસ્વભાવનો સમાવેશ કાળમા જ કરવો જોઈએ) સુધારાએ છુદ્ધિચાચલ્ય, પુનઃકશક્તિ અને સાહસવૃત્તિ દેખાડ્યા છે તેના સંચલનો ઘટ્ટો ઉપયોગ થાય તો જનમહાળને લાલ થાય, પણ સુધારકોની દેશાભિમાનની નીતિથી હિંદુ સંચલનો ઘટ્ટો ઉપયોગ થાય તો જનમહાળને લાલ થાય, પણ સુધારકોની દેશાભિમાનની નીતિથી હિંદુ ધર્મનું નષોદ જશે ૧૮૮૨ મા ચુરુમહારાજની ઢબે નર્મદ આરોહિણોધન કર છે સારે લાગે છે કે એક બાજુ સ્વામી દયાનંદ અને બીજી બાજુ માદામ બ્લાનાદ્સ્કીની વાણીનું અનુકરણ કરતી શિક્ષાપત્રીના કે પથગમ્પરી ડોળવાળી નાણી ઉચ્ચારવાનું નર્મદને હવે ગમે છે

‘ ભો આર્ય ! ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉત્તમ રાજનીતિ, ઉત્તમ સસારનીતિ, મહાત્મતા, ઔદાર્ય, ત્યાગ, તપ, ધૈર્ય, પરાક્રમ, એ તારા જ છે, પણ હમણા કાળ-શાત્ત મોહન-શાત્ત પરાધીન પતિત છે તેથી તુને ચિરમરણ્ય છે તુ પાછો સમ્બળ સતેજ ચર્ચિય પણ હવે જાગ, જાગ શુદ્ધ થઈ નિશ્ચયે તથા નિરમે કતન્ય કર ’

‘ ભો આર્ય ! રમરણ્ય કર, અનેક જન્માતરનો પ્રયાસ કરી તારે જ્ઞાન ધામે જતું છે, રમરણ્ય કર, તે ધામે જવાને આત્મચરણનું જ્ઞાન પાળવું અવશ્ય છે, રમરણ્ય કર, તે જ્ઞાન પામનાને વેદનિહિત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ તારે કરના છે સસારી અર્થકામનામા તારું કલ્યાણ નથી, પણ સ્વધર્મવિધ્યમા ને

અધર્મપાલણે જ છે, વૈગમ્ય, ભક્તિ, કર્મ-ઉપાસના ને જ્ઞાન એ સાધને છે, પ્રવૃત્તિની અશાંતિમા નહિ, પણ નિવૃત્તિની શાંતિમા જ પરમ કલ્યાણ છે.”

નર્મદાશકર અનેક ક્ષેત્રમા અર્વાચીન શુદ્ધરાતી સરકારિતાનો અગ્રણી વિધાયક હતો. સામાન્ય રીતે આપણે નવનગમને શુદ્ધરાતનો પ્રથમ વિવેચક ગણીએ છીએ પણ ખરી રીતે જેમ નવી કવિતાનો પ્રથમ કવિ નર્મદ, તેમ નવી પદ્ધતિનો પ્રથમ વિવેચક, દષ્ટિ અપકવ અને લખાણ આણુ છતા પ્રથમ વિવેચક છે. યોમસન આદિ અગ્રેણ પ્રકૃતિકવિઓની કવિતાનો, હૅન્ડલિંગના કાવ્યવિવેચનનો અને સરકૃત રમથાઓના પ્રતિષ્ઠિન નર્મદમા મળ્યાય છે તે લખે છે ‘કુન્દરતના દેખાવની છાપ મારા મન ઉપર મારા બાળપણમા જ સારી પેઠે પડી હતી, અનગત ગાખી તો ખરી એ ગાખી છાપો જ્યારે હું સૂરતમા નયુ વસ રહ્યો હતો ને ગામડાઓમા ફરતો હતો ત્યારે ચિતરૂપે ધવા આવી હતી, તે કવિતા શરૂ કર્યા પછી પ્રસંગ તથા વિચારને જોર આપોઆપ આમેહુજ ચિતરૂપે બહાર નીકળી પડી છે.’

અનુભવ ઉત્કટ હોય તો તે અનાયાસે કાવ્યદેહ ધરે એ એક વાતની આજી આગાહી ઉપરતા વચનોમા છે એમા હૅન્ડલિંગનો સરકાર છે, અને તે અગ્રેણ વિવેચનનો આપણા સાહિત્યમા સચાર રખે કરે છે કવિત્વશક્તિના લક્ષણોમા હૅન્ડલિંગ પાસેથી જોરસો (passion) અને ‘ચિત્ર પાડવાની શક્તિ’ (Imagination) નર્મદે લીધા અહીં સર્ગશક્તિના અર્થમા આ ‘ઇમેજિનેશન’ શબ્દ તેણે નથી વાપર્યો, પણ ચિત્ર પાડવાની શક્તિ માટે યોજ્યો છે આ અભિપ્રાય અનુસાર તેને દ્યારામમા જોરસો જણાયો પણ ચિત્ર પાડવાની શક્તિ ન જણાઈ, શામળમા તેને જોરસો ન જણાયો પરંતુ ‘કવિ અને કવિતા’ નિબંધમા ‘ઇમેજિનેશન’નો અનુવાદ ‘તર્કબુદ્ધિ’ થી તે કરે છે હૅન્ડલિંગ કહે છે

It (poetry) is strictly the language of the imagination, and the imagination is that faculty which represents objects, not as they are in themselves, but as they are moulded by other thoughts and feelings, into an infinite variety of shapes and combinations of power,’

નર્મદ આનુ દેખાવના કરે છે ‘એક વિચારને બીજા વિચાર સાથે કેટલો સમઘ છે અને તેમા ખરા ખોટા કાવ્યો છે એ વાતની તપાસ કરનાર જે આપણી મનશક્તિ તે વિવેકબુદ્ધિ કહેવાય છે, અને જે અથવા નધાર વિચારોને ખોતાની તરફનો પ્રકાશ આપી ઠગનાર અને તેને તેજ આપનાર અને તેમ કરી નવો નિધાર ઉપજ કરનાર એવી જે મનની શક્તિ તે તર્કબુદ્ધિ કહેવાય છે’ અગ્રેણ સાહિત્યમા આ શક્તિને માટે પહેલા ‘ફેન્સી’ શબ્દ નપગતો તેથી કદાચ તર્કબુદ્ધિ શબ્દ નર્મદે યોજ્યો હતો, પણ તર્કબુદ્ધિ શબ્દથી તેને સર્ગશક્તિ અભિપ્રેન છે ને વિશે શકા નથી આ સર્ગશક્તિ નવનવોન્મેષદશાલિની પ્રજા પ્રતિમા આપણા આવકારિકાએ કલ્પેલી તેજ છે Poetry represents forms chiefly as they suggest other forms, feelings as they suggest forms or other feelings (Hazlitt) પ્રેમાનન્દમા વ્યજના નથી એમ નર્મ કહે છે સારે તેને આ વ્યજના અભિપ્રેન હતો મુકૂત આતકાગિડા પાસેથી કાવ્યનુ રસનરત્ન પણ તેણે સ્વીકાર્યું એ જસ અને અગ્રેણ passion જોરસાનો મેગ તે ન કરી શક્યો, પણ રસનરત્ન મહત્ત્વ રીનારતથી

• નર્મદનું મંદિર’ ગદ્યવિગ્રહ પૃ ૫૧૪

× ‘૧૪ એ ‘અદની મળ’ નર્મદ

તે શુદ્ધ કવિતાને પઘરમત, બેડકણાથી જુદી પાડી શક્યો, એટલું જ નહિ, કવિતાકલાને વર્ણુમાધુર્ય અને સંગીતથી અલગ કલા તરીકે પિછાણી શક્યો. “આવી (દયારામના જેવી) રચનાની કવિતા ગાયનમાં ગવાય સારે તેની અસર કંઈ થોડી નહિ. પશુ લોકો રાગડા ઉપરથી જ કવિતાની પરીક્ષા કરે છે તે જ્વળ ખોલું છે. રાગડાને ને કવિતાને કંઈ જ સંબંધ નથી. જેમ ખીજ સાધારણ લોકો દયારામને મોટા કવિ સમજે છે તેમ હું પણ સમજતો. પણ જેમ જેમ તેનું કવન હું વાંચતો જઈ છું અને રાગડા અને શબ્દરચનાનો વિચાર દૂર રાખી ફક્ત રસાલકારયુક્ત કવિત્વશક્તિનો જ વિચાર કરું છું અને ખીજ કવિઓની કવિત્વશક્તિ સાથે સરખાવું છું તેમ મારા વિચારમાં તેનું શ્રેષ્ઠપણું ઓછું થતું જાય છે.”

રસ ઉપરાંત નર્મદને મતે વિચાર વિદ્યા અને (રસથી ભિન્ન) વ્યંજના જોઈએ, અને એ પ્રેમાનન્દમાં ઓછાં છે એટલે પ્રેમાનન્દ પણ ઉચ્ચતમ કવિઓની કક્ષામાં આવી શકે નહીં. ઉત્તમ કવિ માટે હેઝલિટ બાધેલું લક્ષણ નર્મદ સ્વીકારે છે જગતનાં સર્વ પાત્ર, સર્વ લાગણીઓ, સર્વ સન્નેગોમાં સર્વ પાત્ર સાથે અને લાગણીઓની સર્વ કક્ષાઓ સાથે તદાકાર થઈ શકે, પાત્ર પોતે જ હોય, લાગણી પોતાની જ હોય, એવી પ્રતીતિ ઉપજવતું લખી શકે તે ઉત્તમ કવિ. તદાકાર થવાની અસાધારણ શક્તિ એ ઉત્તમ કવિનું લક્ષણ છે. જીવનવસ્તુના ગર્ભમાં જ્વાની શક્તિ, જાણે પ્રકૃતિની સર્વ લીલાનો પોતે સાક્ષી હોય ‘જાણે કે કુસ્તના જીવ જોડે જ વ્યવહાર રાખતો હોય’ એમ વાણી ઉચ્ચારવાની પ્રતિભા કવિમાં હોય છે.

ખીજ કલાઓથી કવિતાને જુદી પાડતાં તેની ઉચ્ચતા પણ હેઝલિટને અનુસરી નર્મદ સ્વીકારે છે. ‘લાપાનો કવિતાશક્તિ જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે, તેથી લાપા તેનું કહ્યું તરત ને ધણું કરે છે.’ કવિનું મન અને લાપા વચ્ચે લગભગ સાક્ષાત્ સંબંધ હોય એમ લાગે છે, જે ખીજ કલાકારોને તેમનાં ઉપાદાન સાથે નથી.

વિવેચન માટે નર્મદને દૃઢ ગજ મળ્યા નથી. આપણે હજી સુધી કરી શક્યા નથી તો સંસ્કૃત અને યુરોપી કાવ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો એ સમન્વય તો ક્યાંથી જ કરી શકે? એવી અસાધારણ સમન્વયની શક્તિ તેના કોઈ પણ ચિન્તનપ્રકારમાં નથી જણાતી. છતાં તેણે વિવેચનમાં સાચી દિશા લીધી હતી. જે કસોટીઓ મળી તે તેના જમાના માટે આકરી ગણી શકાય એવી હતી. વળી નર્મદને મતે ટીકાકારે સારું નરસું બનાવવું, એટલું જ નહિ, ‘વિશેષે નરસું બતાવવું કે જે જલદીથી દૂર કરવું જરૂરનું છે.’ એ ધ્યેય જોતાં પણ એ આકરો ટીકાકાર ગણાય. અહીં ય ધરવીરની ઢબે, લાપાલક્ષિમાં ન તણાઈ, સાચું લાગ્યું તે તેણે આખાખોલી નિર્ભીક રપજતાથી કહ્યું છે. કોઈ પણ કવિનો એ ભાટ નથી. પોતાના કે લાગ્યું તે તેણે આખાખોલી નિર્ભીક રપજતાથી કહ્યું છે. કોઈ પણ કવિનો એ ભાટ નથી. પોતાના કે પારકા, દેશના કે વિદેશના છિદ્રને ઢાંકવાનું તેને કદાપિ મન જ થતું નહિ. સત્યશોધન માટે વિરાનીની પારકા, દેશના કે વિદેશના છિદ્રને ઢાંકવાનું તેને કદાપિ મન જ થતું નહિ. સત્યશોધન માટે વિરાનીની અને હેતુવાદીની દૃષ્ટિ રાખવા પ્રયત્ન કરનાર આપણો પ્રથમ સાહિત્યકાર અને વિવેચક નર્મદ છે. નિખાલસ માનવ; નિખાલસ વિવેચક

નવલરામ

શૈલીમાં સમત્વ વિચારમાં વધારે સમન્વય, પદ્ધતિમાં વધારે તટસ્થતા, અને સિદ્ધિમાં વધારે સ્થિરવૃત્તિ એ લક્ષણો નવલરામને નર્મદથી ગણકાર અને વિવેચક તરીકે જુદા પાડે છે. અને નવલરામની ખરી સિદ્ધિ વિવેચક ગણકાર તરીકે જ છે તેથી અહીં વિવેચક નર્મદ સાથે જ તેની ગણના કરી લઈશું.

વિવેચક નવલનગમની બે મર્યાદાઓ જોઈ શકાય એક નર્મદના પ્રશસ્તિ અને અનુગામી હોવાથી ઉદ્ભવેલી, અને બીજી શાળા, શિક્ષણ અને શાળાપત્તા સંબંધમાંથી ઉદ્ભવેલી પરેલીને કેટલેક અંશે દેખે વટાવેલી, બીજી કેવળ મર્યાદા નહીં તો પોતે શિક્ષક છે, વરતનુ નિરૂપણ અર્થલક્ષી અને સરળ થવું જોઈએ એટલું જ નહિ, નીતિના ધોરણોનો પોતે ચોખ્ખાદાર છે એવી ધર્મભાવના નવનગમ વીસરી શકે નહિ વિવેચન અને શિક્ષણના ઊગમકાળે આ લાલ હતો અને કદાચ એ પરિસ્થિતિમાંથી જગલાલ સહવત્ તો સ્વકીય હારવર્જિત અને સુરતી સરખાથી તે દૂર થયો હતો આ ધ્યેય અને પદ્ધતિનો નવલનગમનો વારનો નગસિંહરાવને મળ્યો

નર્મદની કવિનાથી નવનગમ પ્રથમ અનર્થ ગ્રેસા પણ પછી તેને વિશે મત કેન્દ્રી થોડા મધ્ય આક્રમ્ય “ગસ એટલે અદગની મન” અને “ગસ એટલે ખરો જોરસો” એમ નર્મદના વિધાન અને વલણુ લઈ એમણે જોમો-મનોવિગર-જીર્મિ અને તેના યયોચિન વચનથી યતો આરવાહ કારણ-કાર્ય રૂપે જોઈ લીધા ‘ગમે તે મનોવિકાગના (અર્થાત્ જોરસાના) પૂર્ણ બળનુ (કુદરતી સમ્યક્તા) પ્રગટ થવું (એટલે કે આરનાથ રૂપ થવું) તે ગસ’ ગસ એટલે ‘delineation of passions’ વગ્નુ નર્મદની જેમ નવલનગમ પણ કનચિત્ આ જોરસાને મનોવિકાગ કે ભાવ તરીકે સમજવાને બદલે જોશ, ઉત્કટતા, (ragona)* કે બળના પ્રતિપાદક શબ્દ તરીકે લેતા અને “સુબોધચિંતામણિ” જેના પ્રથમવિવેચનમાં આવેગ કે આવેગક્રમથી છેતરાતા પણ ખગ

‘જુરનો-સાચા આન કરણનો જુરનો-જીભરાતો જિજ્ઞાસો જુરનો-તે પોતાના સસં સ્વરૂપમાં તત્ક્ષીન થઈ ગયેલો છે, અને બીજને કેમ લાગશે તેની કાઈ પણ પરવાહ રાખતો નથી, એવો સ્વયંપ્રકાશ સાચા દિલનો જુરનો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિરોધે કરીને સળીત કવિતાનો તો અનસ્ય આત્મા જ છે એ વિતા તપળો પદમધ શનવત્ છે, અને બંન્નાં આવો સાચો જિલગતો જુરસો છે, ત્યાં બીજને ગમે એના ને ગમે એટલા દોષ હોય, તો પણ કવિત્વ-મનોહર કનિત્વ-અવશ્યે જ રહેલું છે ભાઈ વલ્લભદાસના કાન્યની સળી મોહની આ જુરસામાં જ રહેલી છે” અને દાખલામાં નવનગમ ટાકે છે ‘અણુસમજુ, અર્ધમૂઆને મારી કા પૂરા કરો! જાતી પગ ચડી લોચો શુ કંડે હરો!’x

આ અવતરણુમાંનું જુરસાના ગુણુ વિશે વિધાન કે ‘બીજને કેમ લાગશે તેની કાઈ પણ પરવાહ ગમખો નથી,’ તેમજ એ જુરસાનું ઉદાહરણુ વાચકને શનમાં નાખી દે છે કાઈ પણ રમના રથાધિભાવ કરતા કેવળ વીરના સ્થાધિભાવ ઉ નાહની અપેક્ષા નર્મની માફક નવનગમ રાખી બેસતા (એટલું તો ખરું જ કે) કાઈ ભાવની ઉત્કટતા અને સામાન્ય ઉમાહ અને ઝોગમ્ એ બે પાથો નવનગમના વિવેચનમાં ગુચાઈ ગયા છે

શિક્ષકના વ્યવસાયની અને શાળાપત્તાની નીતિની મર્યાદા ‘કલાન્ત કવિ’ની તોછડી નોખમાં જણાઈ આવે છે ‘એમાં દેકાણે દેકાણે ઉનાડો શૂગા અને પરડીયા ભાવ હોવાથી અમે તેનું વિશેષ

● “સુરનો કેવળ ત્યાગ કરી માત્ર તાલ સમજી અધને આવાદે જુરસો લાવી વાણુ તેને કવિતા બોલવી એમ કહે છે”

નવલનગમ ચાવલિ (વારજ) પૃ ૬૩

x નવલનગમ ચાવલિ (તાજ) પૃ ૧૦૧

વિવેચન જ સમજના રાણ નથી.' આમાં નર્મદનો અનુયાયી ચૂરતી રસિયો શિક્ષક નવલરામથી પરાલવ પામે છે. 'રામારત્નનિષપથ્ય' માં નવલરામ રણપર્વક ઉદ્ધાર કાઢે છે: 'આ કવિતામાં જે શુદ્ધ, જિજ્ઞાસુ પ્રેમ તમે વણ્યુઓ છે તે ક્યાં અને, મહારાજ ક્યાં? એ વિવાસકત પશુનું નામ એક જ. સમે પથ્ય મુખમાંથી કાઢીને શા માટે પ્રેમના પવિત્ર શબ્દને અલકાકો છે?'

પરંતુ એકંદરે અને પ્રધાનપણે નવલરામનું દર્શિખન્દુ કલારસિકનું-રસાનિષ્ઠ તે સૌન્દર્યપરાયણ છે એ સિદ્ધિમાં આપણા ગચ્છભક્ષામાં એ પ્રથમ છે. વિવેચક તરીકે એ તેમની મોટી કાર્તિ છે. ‘અમારો હેતુ એમ નથી કે નાટકો બોધપ્રધાન હોવાં જોઈએ. નાટક લખનારે બોધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ, એમ પણ અમે દહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ કરવો છે એ વાત જ બહુ ભય તો સૌથી સાડું છે.’ - ‘રસ જે કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ, તે જોણે હોજી, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો ભય તો સૌથી સાડું છે.’ - ‘રસ જે કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ, તે જોણે હોજી, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો ભય તો સૌથી સાડું છે.’ - ‘રસ જે કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ, તે જોણે હોજી, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો ભય તો સૌથી સાડું છે.’ - ‘રસ જે કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ, તે જોણે હોજી, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો ભય તો સૌથી સાડું છે.’ - ‘રસ જે કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ, તે જોણે હોજી, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો ભય તો સૌથી સાડું છે.’

રસ, તર્ક (સર્ગશક્તિ, કલ્પના, Imagination) અને ચિત્રણશક્તિ, કાવ્યનાં એ ત્રણ તરતો ઉપર અવ્યય લક્ષ રાખવાથી નવલરામ ઉત્તમ વિવેચક થઈ શક્યા છે. વળી રસની પરીક્ષામાં પરંપરાના એ દાસ નથી. પ્રેમાનંદમાં વીરરસ ધણો છે એમ જણાવી તેઓ ઉમેરે છે : “કલ્પિત થયેા વડે કાપેલાં અસંભવિત પરાક્રમેાનાં વર્ણનથી હાલના અસિરથ અને વીજળીયત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા આગણીસમા સૈકાના વિકાનો રસમગ્ન થઈ જાય એ તો મુશ્કેલ જ. તો અદ્ભુત સાથે વીરરસ જીડી ગયો— એ બંને વચ્ચે આત્મા ને શ્વાસનો સંબંધ છે.”= સામે પક્ષે પરંપરામાં હોય હોય છતાં પરંપરા એ વાસ્તવિક, જીવનરપશોં હંકીકત હોય તો તેનો સ્વીકાર પણ નવલરામમાં છે. મતલબ કે નવલરામનું વિવેચન તાત્ત્વિક બનતાં હંવાઈ બનતું નથી; વસ્તુસ્થિતિની પકડ હંમેશ રાખે છે. લવિષ્યની હંદાયદ્ ગુન્નરાતી કવિતાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે : “હંદાયદ્ કવિતામાં પણ એક જૂતાનાં કાવ્યોવાળી લાપાની પદ્ધતિ

॥ नवसमयावसि पृ ६१

— नवसमंथावसि पृ. ६१

x नवसत्रं यावति मुद्राधयितामसि पृ. ६७

+ नवलग्रंथावलि - पृ १६४.

= નવલગ્રંથાવલિ 'કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા' પૃ. ૧૯૪.

પહેંચતાં હજી ગુજરાતીને વાર છે. અને તે વખત આવવા પહેલાં અવશ્યનું એ છે કે કવિતા ગાવાની રીત જઈ આપણામાં તે બોલવાની રીત પડવી જોઈએ. છતાં હાલ તો, અર્થાત નવલરામના સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ‘ન્યાં સુધી આપણી કવિતા રાગની સાથે સંલગ્ન થામેલી છે, ત્યાં સુધી તેને અનુસરી વર્તવામાં જ જંનેની શોભા છે.’ આમ સમદષ્ટિ, વિવેચન વિષયમાં કલાલક્ષિતા, અને વસ્તુનિષ્ઠા એ સામાન્ય ગુણો નવલરામના વિવેચનાત્મક ચિંતનના જોઈ શકાય છે.

ઉપર જોયું કે ‘જોરસો’ શબ્દે નવલરામની ચિંતનસામગ્રીમાં ખામી અને ગૂંચ આણી છે. પણ તે આપણે અજાણી કરી શકીએ. ૧૮૮૨માં લખેલા ‘કાન્તા’ વિવેચનલેખમાં રસનું મૂળ સ્વભાવમાં છે એમ જણાવી ‘રસસાધકે દોઢકાજું કે ડોળ કરવું નહિ’ એવી શિખામણ તે આપે છે; ‘કેમકે ડોળ એ જોટલું ધર્મપણે તેટલું જ રસપણે પણ વિનાશકારી છે.’ સાહિત્યકારે પોતાના અનુભવને, રસાનુભવને વક્ષાકાર રહેવું એ પૂરતું આ મનવ્ય શુદ્ધ છે. પરંતુ ભારતીય રસસિદ્ધાંત અને યુરોપી અનુકરણાદિના સિદ્ધાંતો મેળ ખાતાવેલા નવલરામને ખડુ દુષ્કર લાગ્યો છે. રસનું મૂળ સ્વભાવમાં છે એમ કહેવામાં નવલરામને રસબુદ્ધિ જ અલિપ્ત છે. ‘રસબુદ્ધિનું માણસ હશે તો તેની વાણીમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રસ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.’^x પરંતુ રસતત્ત્વ મનુષ્યમાં નહિ પણ કુદરતમાં છે એમ તે જણાવે છે. ૧૮૯૭માં આ ગૂંચ ઉપર એમણે ઘણો વિચાર કર્યો જણાય છે. ‘માયા એટલે કુદરતના સ્વરૂપનું ખરેખરું ચિત્ર તે કવિતા,’⁺ એમ શરૂ કરી માયા પદ સ્ફુટ કરે છે ‘સૃષ્ટિને આરંભે સૃષ્ટિ ચલાવવાને માટે જે ધોરણ, જે ગોઠવણ, જે યુક્તિ કરી ચૂકી છે, અને જે ગોઠવણ પ્રમાણે સંસાર ચાલેો જાય છે તે ગોઠવણનું નામ તે કુદરત (Scheme of Providence) એવો અર્થ કરીએ તો થાય, અને એ અર્થથી explain કરતાં વધારે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. માયાનો અર્થ એવો જ છે, પરંતુ વેદાન્તશાસ્ત્રના મતને અનુસરતાં કેટલાંક વિશેષણો—જૂઠી, ટપનારી—નો એમાં સમાવેશ થયેલો છે. એ વિશેષાર્થ લેવાની કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાંઈ જરૂર નથી.’ આમ માયામાં સમગ્ર જીવન, સંસાર અને જનનો સમાવેશ થયો. પણ આમાં એરિસ્ટોલનો ‘ઇમિટેશન’ અનુકરણનો સિદ્ધાન્ત કેમ આવે ? તેથી નવલરામ ઉપરની વ્યાખ્યામાં કવિતા એટલે poem, વિશિષ્ટ કાવ્યપુદ્ગલ,[●] અને કવિતાતત્ત્વ-રસ—તે તો કુદરતસ્વરૂપ જ છે, એમ કહે છે. કુદરતનું સ્વરૂપ, માયા, તે કવિતા-poetry; તે સ્વરૂપનું ચિત્ર-imitation તે કાવ્ય, અને ચીનનાર તે કવિ. ‘નર્મદાશંકરની કવિતા’માં એ જ વિચારનું સ્પષ્ટીકરણ છે ‘જે અર્થ આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીઓ ઉપર અસર કરે છે તે કવિતા અને એ ચિત્રની સાચાઈ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના કમ અંશ છે. કુદરત અથવા સામાન્ય સ્વરૂપનું ખરેખરું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા.’ એરિસ્ટોલ અને બેકનનો સિદ્ધાન્ત સમાન્વિત કરીને રસસિદ્ધાંત સાથે ધટાવવાનો પ્રયત્ન પણ નવલરામ ‘હારય અને અદ્યતન રસ’ના લેખમાં કરે છે. ‘એમ તે મનોવિજ્ઞાનનું પૂર્ણ ખગથી પ્રગટ થવું તે રસ. સંસારમાં તે મનોવિકાર વિવેકથી, રીતભાતથી, પ્રસંગથી ખામીથી, અથવા ખીલ મનોવિકારથી બરાબર પુષ્ટિ પામતો નથી. કાવ્યગૃહિ (Poetic world) તે એ જ. ફરકે મનોવિકારનું ખરેખરું

÷ નવલરામલલિ - પૃ. ૬૦.

x નવલરામલલિ ‘કાન્તા’ - પૃ. ૩૪.

+ નવલરામલલિ ‘કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો’ - પૃ. ૨૭૦.

● આવી કવિતા, જરૂરથી કવિતા, વિશે નવલરામને નિમ્ન છે કે કવિતાનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થયેલો વિના બીજા રૂપમાં થઈ શકતો નથી. નવલરામલલિ : ‘રસો વિષય’ - પૃ. ૨૨૫.

કેટલું જોર છે તે માણસ પોતાના મનમાં જ જાણે છે-બારણે પ્રગટ કરવાને યાદતો નથી, અને તેથી તે સંસારમાં જોવામાં આવતું નથી, પણ પ્રકૃતિમાં છે. તેથી જ્યારે કોઈ માણસ તેનાં પરાક્રમ કવિકલ્પિત વર્ણનોમાં વાગે છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ અંદરથી સાક્ષી આપે છે અને એ વર્ણન જ ખરું છે, તથા સંસાર જૂલો છે એવો ભાસ થાય છે.’ આ વિચાર તો જાણે બેકનના વિચારનો ગુજરાતી ગદ્યમાં અન્યથા કરીને મૂક્યો હોય એવો છે.

“Poetry...raises the mind and hurries it into sublimity, by conforming the shows of things to the desires of the soul, instead of subjecting the soul to external things.”

નવલરામ આમ કવિતાના તત્ત્વ સંબંધી મંથન કરે છે પરંતુ તેમાંથી પરિપક્વ સુસંગત સિદ્ધાન્તો તેમને પ્રાપ્ત થતો નથી તેમને ય એ વાતનું ભાન છે ભાવનામય સ્થાયિભાવોનું કવિદ્વારા ભાષામાં અનુકરણ એમ સિદ્ધાન્ત સ્થાપીએ તો પણ રસનું સમીકરણ કેવળ કુદરત સાથે નહિ થઈ શકે, કેમકે લાગણીઓને મનુષ્યના ચિત્તંત્ર સાથે અવ્યભિચારી સંબંધ છે અને મનુષ્યવ્યતિરિક્ત કુદરતને રસનું અધિષ્ઠાન ગણવું અકલ્પ્ય છે. આ વસ્તુના આછા ભાનથી તેમને લાગે છે કે ‘કુદરતની હદ વધારવી પડશે. બેકન કરતાં પણ વધારે ઝીણી રીતે કુદરતને જોવી જોઈએ.’ એરિસ્ટોટલ અને બેકન બન્નેના કવિતા વિષયક સિદ્ધાન્તોને સમાવે અને ટપી જાય એવો નવો રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત રચવો જોઈએ. આ નવલરામની માત્રા અભિલાષા છે; તેમની સિદ્ધિ કે સ્થિર સાધના નથી.

રસ અને કુદરતનું સમીકરણ કરતાં હાસ્ય અને અદ્ભુત રસની ચર્ચામાં હોય આવે છે. ખીખ સઘળા રસમાં કુદરતની નકલ હોય છે પણ હાસ્યરસમાં, નવલરામના ઊદ્ભવ ધરેલા મને, કુદરતની વિકૃતિષ્પ [distorted] નકલ હોય છે.

‘સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં હાસ્યરસ હોય જ નહિ.’^x અને અદ્ભુતનું મૂળ કુદરતની નકલ હોઈ શકે નહિ એમ નવલરામ સ્પષ્ટ જણાવે છે. ‘નકલ’ સિદ્ધાન્તને સાહિત્યના સર્વ અંગમાં ધટાવવા જતાં કવિનું વ્યક્તિત્વ, તેનો પોતાનો પ્રતિભાવ, તેનું પોતાનું અનુભવ ઉપરથી કરેલું કલ્પન કાવ્યમીમાંસામાં અપરિહાર્ય બને છે. અને એ અપરિહાર્ય છે જ.

શુદ્ધ હાસ્ય અને શુદ્ધ અદ્ભુતના ચિંતનમાં નવલરામની અપૂર્વતા થોડીધણી છે. આ વિષયમાં અને નાટકની ચર્ચામાં સામાન્ય વ્યવહારુ યુક્તિનો નિખાલસ વિચાર અને કુદરતી અને કૃત્રિમના ભેદ ઉપર ઠરેલ દષ્ટિ નવલરામની જોઈ શકાય છે. હાસ્ય વિશે એ જણાવે છે કે ‘ક્રિયાનાં કારણ અને પરિણામ એ બંને ઉપર હાસ્યરસ અને તેની સ્થૂળતાસૂક્ષ્મતાનો આધાર છે અમાનને અથવા નિદંબને જેમાં હાસ્યરસ લાગે તે ક્રોમળ અથવા જોડી લાગણીવાળાને લયરૂપ દેખાય.’ વળી હાસ્યનિરૂપણમાં

* નવલરામનાવલિ : ‘મનના વિચાર’ - પૃ. ૨૮૫, સરખાવો :—

“Poetry then is an imitation of nature, but the imagination and the passions are a part of man's nature.” Hazlitt.

x સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં હાસ્યરસ નથી એ મત મને વાસ્તવિક લાગતો નથી.

અસંભવ તો હોય, અસંભવ છે માટેજ દોષ નથી, પણ તે સીમા વગરે તો દોષ બને હાસ્યનો ગૌરવ અને લાપાનક સાથેનો સમગ્ર નવનગમે ઊંડી સમજથી અને આગ્રહ વિના તપાસશે છે જીવંતીથી ઊભો કરશે અદ્ભુત ખરો અદ્ભુત ન કહેનાય 'કગ્લુએલો' થા જુનિમ અદ્ભુત છે, કેમકે હરપાળની સાધના જેવા પ્રમગમા જગનના સાધાગણુ નિયમનુ અનુસંગણુ છે પણ તે એકદમ કળાતુ નથી હેતરતો અદ્ભુત અદ્ભુત નથી આપણુ ભોગપણુ જથ્થાઈ આવતા આપણના શરમ અને કોપના ભાન ઊપજે છે અને અદ્ભુત એમરી નય છે નાટકવિચારમા પણ આનીજ આવુનિ દષ્ટિ છે સરૂત કનિચો પરપરાના અને શાસ્ત્રના દાસ બની ક્રિયા કરતા ગસનું પ્રાધાન્ય નવાર ગણે છે, પરંતુ ગસના બધા અગ શાસ્ત્રીય ચીવટથી લાવતા જ અઢાનિ થવા દે છે ભજનાતા નાટકમા ક્રિયાનુ પ્રાધાન્ય હોતુ જ જોઈએ, તેમા કથન અને વર્ણનનુ સ્થાન ગૌણ છે ગસની, સૈવીની, લાપાની, નાટ્યની, હંકોઈ વગુની ચર્ચામાં નવનગમ સામાન્ય સહિય અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ પ્રધાને અનુનક્ષી પ્રયોગન દષ્ટિ અચળ રાખે છે મુદાની માતને વગગો, આડાઅમગા જગો નહિ, એ ગણે તેમની નમમ રિચાન્ણાનુ સ્તન છે

અગ્રેજી કેળણી નધવા છતા હિન્ની દેગલાષા અગ્રેજી કદાપિ નહિ થાય મિદાનોની થાય, પણ ધગની ભારા એ બનનાજ નથી એટલે આન્તરપ્રાન્તીય વ્યવહાર માટે હિંદુતાનીનો પુરસ્કાર નવનગમ કરે છે વગી 'અમને મજૂત શરદનો અનાદર નથી અમે બજારની કે નેન્ડ લાસાનો પક્ષ કરનારા નથી અમને ગામડિયા લાપાનો તો તિ મરજ છે અમને ભારાપ્રોદિ કેલેમ ફગજે ગમે પણ છે' * એમ સ્વીકારીને પણ અરૂતમય ગુજરાતીનો નવનગમ રિગધ કરે છે એ વિરોધનો સપ્રદા અબાલાલ તાકરલાલ, ખનનદા, ગાંધીજી આદિમા ચાતુ ન્હો છે 'લો' તો અલગ મૂખા છે એમ મદમા તથાયા વિના પ્રથમજે ખાસ રીતે અગ્રેજી યુગ પહેનાના પુત્રતકા એમમકાવી વાચના એ શ્રદાથી, કેમકે 'કોઈપણ પ્રથમગની રબી ઉપર આમન થયા વિના તેની હાપ આપણી શૈલી ઉપ પડતી નથી' *

નવનગમની ગદ્યલેહી નુગમ અને સળ છે ન્થલદા ૯, મૌનર્વલક્ષી નથી ભારક્ષમ છે આડબરી નથી, મૂખ મનન, વીગનપ્રચુ વન, ગગ વૃત્તમય, મર્મનમયુજા વિનોદ, અને પ્રમ લાગણી એ સર્વને પહોચી શકે અને છતા નજુલા ન હા' એતુ લાક્ષણી સામર્થ્ય તેમા છે + પદ પદમગ, વા વચના, વાચ્યવાપ, શ્યામા એલો ન્થ નીનતા નાયા વિન, બાનાની મોતાની શમિને પ્રશસિત કરી, તેના ગ્રન્થાને અવિરુદ્ધ રીતે તેના નવનગમે હદ અની નમનતા પૂરી, નવનગમ ભમે

* નવલમયવલિ પૃ ૧૬૬

x નવલમયવલિ-પૃ ૧૬૭

+ વાદપ્રતિવાદની ઝીળી સુપુકિત સદામી વર્ણનુ ઉત્તમ ઉદાહરણ 'નુનરુ મનિદામ રો વિરચન'મા મળે વટે છે મુધારાના કારણે ત્રણ વલા નવલગમની જુલિ તરવે તી છે તેથી તેમને વટેમ વટે છે કે 'મારા વિચાર ઉભયપક્ષને વખતે વચમા લાગશે પણ તારવતા કરી વચમેધ તત્ત્વ ના ભો મેરો ગુણ એમા ન્થાય છે કારણુને કા જુરો અને કયને કયરો લેકે' અગ્રેજી 'ગવર્ણી' એ કાલ તથા રૂનએ ઉપત થાય છે તેજ મુધારાનું આદિકરણ છે " સરકાર સન્મો કે મુધરેવળાએ નદિ નેમ નવલમય સિદ્ધ કરે છે અગ્રેજી કેળવળી છે તે નમદ મુધરે પગી ન્થાય એમ કાટ રે પગ એ મિથ્યા છે 'કરમનદાસ મી' અપ કવિ ન્થ ફરી ખા, ને (ખનેર) મહીતગમ ગી જા તો પણ વધુ મૂં મૂળ સક્ત અગ્રેજી કેળવળી પ્રત્યપ છવતી છે, તે મુધરે પગ 'છાતે' ન્થતે, ને રદ ન્થ છે

છે. રચનાનો મરોડ એવો રૂઢ અને સ્વાભાવિક, પદાવલિ એવી પગિચિત ને શિષ્ટ કે નવા સંસ્કૃત શબ્દોનું ભારણ પથ એમાં સમાઈ જાય છે અને સરળતાની એની સમગ્ર છાપમા વિશેષ આચુત નથી, એના પરિપાકવિશેષમાં કલેશકર નીવડતું નથી.*

શબ્દો પરિચિત અને વાક્યો દૂકાં છતાં શૈલીમાં અવગાપ્રેરક બઝરીપણુ નથી. નવલરામની લાપા સુધક છે અને એમનાં વાક્યો દૂકા છતા ગાંધીજીમાં થાય છે તેમ લયમાં તદેવતા લાપતાં નથી. વાક્યોનો બંધ દઢ અને વૃથા પથરાટ વિનાનો, અંક્ષેપમાં રાયતો છે. તેથી ગઢરાલી રમણીય નહિ પણ સુધક તો થાય છેજ.

અર્વાચીનોમા નવલરામની જ શૈલી, પણ વધારે વિકસિત સ્વરૂપની, અને પરિભાષા પૂરતી સંસ્કૃતનો વિશેષ આદર કનારી શૈલી, રામનારાયણમા જોવામા આવે છે, - પારદર્શક, તર્કાનુકૂળ અને સ્પષ્ટ. સમકાલીનોમા નર્મદની - લય, ઢાળાની દૃષ્ટિએ ક્ષણિયા પ્રકારની - શૈલીનો સરકાર રોક સુધી નવલરામમા રહ્યો છે. પ્રત્યક્ષ બોધ સાડુ કે ઉદ્દેશોધનને પ્રસંગે નવલરામનો મઘઢાળો નર્મદાશંકરને વારંવાર અનુસરે છે. પરંતુ, સામાન્ય રીતે, નવલરામના ઢાળામા મેળ, સંવાદ, સમત્વ, સમયળપણ રહે

કે રમણુકાર્થ, નરસિંહરામ, આનંદચક્રની શૈલીની સમગ્રતાના પ્રત્યક્ષમાં અથેત સરકૃત અવતરણોનું વ્યવધાન નહે છે.

[illegible]

न अ 'सुभोधयितामष्टी'-पृ. ८७

“હાઈઓ, તમે આવા છેક લોકવિરુદ્ધ કરવા જ લખજીથી શો સાર કહવાની આશા રાખો છો? હું આવા લખાજીથી લોકો સુધારામા દેડ્યા આવશે એમ તમે ધારો છો? પવન ને સૂરજની વાતને સાર કેમ જુદી નવ્યો છો? જો લોકોને હરતે તમે સુધારો કરાવવા તાહતા હો, તો તો તેમને મીકાશથી રીતસર બોધ કરવો નેઈએ, ને જો તમારે તેમની કાઈ ખરવા ન હોય અને તમારે એકલા બંને જ સુધારા કરવા હોય તો તો આ બધા બકબકટનું શું કારણ છે? કહો છો તેમ તમારી મેળે કરો, અને ન તબલતને તેની મરજમા આવે તેમ કરવા દો. તેને જાણે ભાડી કે દબાવી વેચ સ વિચાર તેની પાસે મનાવવા પ્રયત્ન કરવાનો તમને શો હુક છે? જો તમને તેમ કરવાનો હુક છે તો તે લોક પછુ તમને તેમના વિચરને તમે કરવા શા માટે જાણો નહિ ભાટે કે તમને તેમ કરવાનો હુક છે તેનું તો જુદું થોડી ફાવશે પણ ખરા, અને યાય છે પણ તેમ જ. માટે આવા દબાજી નહિ વાપરે? તેનું તો જુદું થોડી ફાવશે પણ ખરા, અને યાય છે પણ તેમ જ. માટે આવા કૃત્રિમવપ્રણામ કાઈ સાર નથી, ને તે વાજબી પણ નથી ને જોને દેશની ખગી દાઝ છે તેણે એમ કરવું પણ નહિ નેઈએ એ દેશદાજનો નહિ પણ પોતાના લખાજીની નાદાની ભરેલી ફકકાઈ બતાવવાનો જ રસ્તો છે. નહિ નેઈએ એ દેશદાજનો નહિ પણ પોતાના લખાજીની નાદાની ભરેલી ફકકાઈ બતાવવાનો જ રસ્તો છે. પ્રીતિ બીડી નય છે, અને જો કામ કરવાને સાટે સરકાર ખરાર આપે છે તે વૃદ્ધી પડે છે.”

न. अ. (तारुण्य) : 'विधवानो वडीस'-पृ. १४६

છે પશ્ચિદેશમાં વા યોની લઘુનાદીર્ઘતા, શબ્દોની રૂદારૂદતા, નમન લક્ષની એકતાને અનુકૂલ હોય છે, વાગ્યો વાગ્યદ્ય બનવાને બદલે વાગ્યમગ્ય બને છે અને રુચિગતા સાધ છે અભિપ્રાયમાં મદ્યમપદ્ય, ઉપદેશમાં આર્જન અને લાગણીમાં ઉદ્વેગ આવતા નીચેના પશ્ચિદેશના જેવી મનોગમ શૈલી પણ નવવચનની થાય છે

‘અને કહીએ છીએ કે ગુજરાતી ભાષા બિનખેડાયેલી નથી વિદ્યાર્થિક વિષયના વિચારને માટે શબ્દો નથી પણ એ તો દરેક ભાષામાં નવી વિદ્યા લખન થાય છે સાથે હમ્મત નહે છે, અને હાં જેમ થતું આનુ છે તેમ અહીં પણ ધ્રુવ ભેદોએ જૂના શબ્દોની મેળવણીથી તથા ભાષાના વલણને અનુસરી નવા શબ્દ યોજવામાં આન્યા હોય તો તે ભાષામાં ચાલી શકે છે, અને તે માટે દોષ દોષ કાઢવું નથી વિના કાગ્ય એક શબ્દ પણ નવે ન જ લખવો ભેદોએ તેમાં કવિતાના વિષયમાં તો જે માણસ ગુજરાતી ભાષાને અપૂર્ણ મનજતો હોય તે બુલ્લ ૪ કરે છે જો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિના સર્વ રસના સ્થળ વિચારે તમાર્થ ચાયા, જે સામગ્ર્યની પોતાના નમયને ચીતરતી તથા નસાગને અવલોકતી પ્રબોધતી કલમને ગુજરાતી ભાષામાં કાર્ષ આચકો પશો નહિ, જે દયારામની અતિ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ અરુદપણે પોતાને પ્રમથ કરી શકી જે સુન્નાતદલ્લાન વગેરે નવા ધર્મનો ગંભીર તથા ભીષ્મનો જીવનનો જીવનનો તકામતી સાથે બીજને દર્શાવી શક્યા, જે નિષ્કલ્પાનદનો તીવ્ર વેગ વ તેની દરે લીંગમાં અપૂર્ણ સમાર્પ રહી છે, તથા ધીરો, દેવાનંદ, ભોળો ભગત વગેરે ક્રોધેક દગ્ગે અબજુ દગ્ગા તો પણ તેમણે તપીને ભૂલમાં અથડાતા જગતને જે વેણ સમજાયા તે તેના સ્વર્ણ ગ્રાહ્યતાપણને માટે અઘાપિ મશ્હૂર છે, તો એવી જે સમજ ગુજરાતી ભાષા તેને કવિના કે સુપદેશને માટે નજીકી ગણવી એ કેવો અનાકુલ અન્યાય છે ? એ માન બોલનારો એ ભાષા નમની અગામ કે અશસ્ત્રિત પ્રમટ કર છે ઉપર લખેલા સમજા કવિઓને નવા જ વિચાર કે ગુજરાતી કાવ્યમાં નવે જ પ્રદેશ દેખાડવાનો હતો, પણ તેમનામાં ભાષામય ભેદોએ તેવું દોષાચારી તે કામ તેઓને હાથ જેવું સ્વર્ણ થયું તે ગુજરાતની તમામ પ્રજા જણે છે પ્રયાસ, અભ્યાસ ને સુદમ છુદ્ધિ, એ તેમને બેશક બુદ્ધિ વાપરના પશ્ચા હશે, અને તે પ્રમાણે જો હાતના લખનાર કરે તો તેમને પણ આલૂમ પડે કે ગુજરાતી ભાષા મનના ધાર્યા વિચાર બહાર પાડવાને કેવી બળવાન છે આ તો રેવડ દેવર એ બાગન મહે છે તેવું જ થાય ॥ ‘અગ્રેજીમાં કહેવન છે કે મુદ્દ સુધા વાસના વીધણાનો વાક કાટે’ એ સ્વર્ણવાસી વિદ્વાન પડેલી હતો તે પદ્ધતિનો પ્રસાદ જના એને ગુર્જરી ભાષાનું સમજની સાથે સારું અભિમાન હતું, અને તેના જ જુરસા ભરેલા શબ્દોમાં અમે આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ “ગુજરાતી—આર્યગતી સંસ્કૃતની, ધણી ઉદ્વેગ ભાષાઓની શાખા !—ને તે કોણ કહી અધમ કહે ?” આવા વચન પડેલીના મુખમાં સાલગી કંધો ગુજરાતી પોતાની જન્મભાષાને જન્મલી કહેતા નહિ લાછ મ’ એ સવાત અમે અમારા વાચનાગને પૂછીએ છીએ’

નવલક્ષ્યાવલિ (તારણ) ‘સંસ્કૃતમય ગુજરાતી’-પૃ ૧૬૮-૧૬૯

પ્રાર્થનાસમાજ

આ વિચારો આપણા ધર્મ અને મનાજનુ, નીતિરીતિનુ, જ્ઞાન અને વૃત્તિઓનુ સારુ તેટલુ જળની રાખના ઇચ્છનાર, દેશને સમગ્રપણે જોયો લાવના ઇચ્છનાર પ્રરક્ષક સુધારકના છે એ ૧૮૮૨મા આ સરકારે કાઢે છે પણ એનુ વનણ પહેલેથી જ અનાકમક સુધારકનુ છે આપણે જોયુ છે કે હિંદુ સમાજના પ્રરક્ષક બળો આ દસકામા એકત્રિત થઈ તકેળ થના માંવા હતા દેવેન્દ્રનાથ અને રાનડેના વનણુ શાન્ત સુધારકના હતા નિરાટનાથ હિન્દુસમાજથી અળગા પડી જવાનુ એમને ગમ્મુ નથી મુબઈ ને અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજની પાછળ ભારતીય સરકૃતિને તિરસ્કારનુ બગ નહોતુ પણ તેને પ્રશસતુ, યુગાનુસાર તેના તત્કાલીન રોગનિનાગણુ માટે મથતુ મળ હતુ નર્મદનુ પવિત્રતા આ નાતાવગ્ધને લક્ષમા લઈ સમજતુ જોઈએ અલમત, એની પ્રકૃતિ એની ભીર્મિય, સચળ ને નિખાલસ કે સુધારક થયો સારે ઉઠાજળો, અને પ્રત્યાધાતી થયો સારે સામે છેડે બેરો આયસમાજ અને થિયોસોફીમા જે પ્રત્યાધાત આછાવતો મૂર્ત થતો જણાય છે તેનુ જ એક ઉગ્ર સ્વરૂપ ઉત્તમ નર્મદમા જોઈ શકાય પણ એ ઘટના બાદ કરતા ૧૮૭૦ થી ૧૮૮૦ ના ગાળામા પ્રરક્ષક શાત દેશહિતચિન્તકના સ્થિર સુધારાનો વિજય જણાના લાગ્યો

નવલરામે જાણ્યા સુ ઇ કે ધાર્મિક અને સાસારિક સુધારાને ભેદ આપણા સુધારકાએ રાખવો જોઈતો હતો. પણ નવા વિચારના ઘોડાપૂરમાં એવો ભેદ કરવો અશક્ય હતો. સુધારકાએ પોતાની શક્તિને તાગ કાઢ્યા વિના સર્વ ક્ષેત્રમાં અપવાદ્ય અને તેમની અટુતિ છુદ્ધિવાદ હિપ્પ નિલર રહી ખડનાત્મક થઈ દુર્ગારામ કે નર્મદાશકરે ધર્મવિપયમાં નાવિધાન કર્યું નથી. નાવિધાન કર્યું આર્યનાસમાજે, પણ તેની ખરી ટ્રેરણા બ્રાજળ અને મુલ્લમિથાથી મળી હતી. અલખત, તેની જીવનશક્તિ અચેજ કે મવધુની પગિપાક

અર્ચાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

-સુદ્ધિવાદ, વ્યંગિગત વર્ણન અને દેશહિતચિન્તા - હવે પશુ ધર્મ વિષયમાં એ શબ્દોને અમુક યોગ્ય નિવાચક પદ્યમાં વાપરનાર પ્રેમજી દેવેન્દ્રનાથ કેશવચંદ્ર અને રાનગેની હતી. ભોળાનાથ, મહીપતરામ, ગણકેશવાન, નરમર એમાંથી કોનામાં નવો પદ્ય રચાવવાનું ખુબ સામર્થ્ય - જોડી નિઠા, લાગ, અને જનસામાન્યોના હૃદયપરનાં ઘનનાની આગત - હવે ૨ લખેલા ખગ, સરવૃત્ત ઠીક લખેલા, પદ્ય કોઈ પડિત કેહેવાય નહિ + એમના માનસ અમનદારી અને અભિમાની સત્તારનુધાગમાં નાતમતના કડક વેશ્ય સામળવા પડ્યા અને જ્ઞાતિમદાર ગણે પશુ એ મોગી આધિ ખરી પશુ ધમરચાપડને કે ધર્મસુવારકને સહન કરી પડે તેની ચાતના કે તિતિક્ષા એ ન કહેવાય એવા હુ અને "વનવાસ" નું નામ આપવું એ શબ્દનો હુરુપયોગ છે એમનો નુધાગે લખેલાઓનો સુધારા, ખુતનીનશીનનો સુધારો હતો ઘેગ ઘેર, કૃષિયે કૃષિયે, ગામડે ગામડે પોતાના વિચાર પ્રગટ નાનો મિશનરીનો ઉસાહ યોગે ઘણો હુમાંમે દાખ્યે, તેવો આ મળીમાંથી ઈર્ષ્ય એ દાખ્યો નથી

તથાપિ ગુજરાતમાં ધાર્મિક નવચિન્તન પ્રાર્થનાસભાએ કર્યું એમ ત્રયુક્ત જોઈ એ મ મન કળી કરી આ અમુકીઓએ પોતાનો ધર્મમાર્ગ રોપ્યો અને ગોધ્યા પછી તેને નિશ્ચયી અને દૃઢતાથી વળગી રહ્યા ધર્મમાનતાઓ તેમણે યોગ્ય ખરી, અને તેને મન કવા, તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યા, તેને સગ્યાનું સ્વરૂપ આપ્યું અમદાવાદ એ ગુજરાતની પ્રાથમિક મળવણીનું હૃદય હતું મહીપતરામ દ્રેષ્ટનિર્ગ કોલેમના એક આખી પેઢી આચાર રહ્યા ત્યાથી દ્રેષ્ટક શિક્ષકો આખા ગુજરાતમાં પ્રાથનાસભાઓ સદેશ અમલચત પશુ લેતા ગયા પ્રાથનામાળા તો શિક્ષક માથે ગામડે ગામડે ઈર્ષ્ય તેની લાપા, તેની પ્રીતિ, તેની ગેયતા, તેનો ભોધ અને તત્ત્વવિચાર અને ચોથી વધુ તેનું આર્જવ-પ્રશુ આગળ લડવાનું અપવર્ણ અને દીનતા-અભ્યાર્થના સુધી અને અભિનનતાના તેમજી લોકને ગમી ગયા લોકને તેની લક્ષિતી રીતમાં પોતાની લક્ષિત-કે ઉપાનનાપરપગને આવાત્મ લાગે એવું ન વાગ્યું નના ધર્મવિચારના સચારમાં પ્રાર્થનામાળા અને પ્રાથમિક શિક્ષકોનો ફાળો જેવો તેવો નથી

હુમાંમે ઉપદેશ શરૂ કર્યો અને ૧૮૭૧ માં પ્રાર્થનાત્મક ગ્રંથપાઈ એ તમયનું ગુજરાતી સમાગનું ધાર્મિક કેન્દ્ર ભોળાનાથ આદિમાંથી ઈર્ષ્યને ફાવે તેમ નહોતું એકેશ્વરના, અનન્યાશ્રય, ભક્તિ, ઈશ્વરૂપા વગેરે સિદ્ધાન્તો શુદ્ધિતના, નસલતપ્રદાયના હતા પશુ તેની ઉપાસનાનિધિ અને મૂર્તિપૂજા આ સુધારકોને ફાવે તેની નહોતી ઉપગત, લાઇબેલ કેસથી અને તે પહેલાથી પશુ દલદલ મદારાનેએ પોતાની અનીતિથી પચન એમ લગાડી હતી તેમના ધર્મપુરતકોનો તેમને બે અભ્યાસ ગયો અને રૂપકોના શબ્દને વળગી મનગમની રીતિઓ તેમણે કોણ વળી નિતામનો બાલ દેખાવ અમે તેટલો હતો, સિદ્ધાત દરિએ એ ધર્મ હવનઅભિયુષ આઠો હતો વલ્લભતપ્રદાયનું ચર્ચવ ગુજરાત ઉપર, ગુજરાતની વધારેમાં વધારે વગ ધરાવતી જનતા ઉપર ધનમપતિગે આશ્રણ વળી જનતા ઉપર, સૌથી વિના હતું અને એ જનતાના જીવનનુદાર ઉપર સંસ્કરનની દૃષ્ટિએ એ માગની અસર ખાસ જણાઈ નહોતી, અને વશિકરમત અને ત્રિયુક્ટિમાં એ સમાજ પરલો હતો

● મહીપતરામનું સરદારનું જ્ઞાન સાર સંધારણ

+ આ પંજીના સમયનો આપણો એક પત્રિકા દેશદિગ્વિતક લેખક મહિલાત ગુજરાતી સંસ્કૃતિનામાં અને કુદૃષ્ટાવદમાં રોમનો બાજુ રૂઈ અકબર અથો

× જે નાનાપનું જીવનવહિર-પૃ ૧૩૯

धर्मशोधक चिन्तनप्रवाह

ખીજો લક્ષિતમાર્ગ સ્વામીનારાયણનો હતો. એમાં શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ અને સહચારનો આગ્રહ બહુ આકર્ષક અંગ હતાં. એના કવિઓએ શીલનાં અને દીનતાપૂર્વક લક્ષિતનાં પુષ્કળ સુંદર ભજનો ગાયાં હતાં એની અસર અશિષ્ટ કહેવાય એવા સમાજ ઉપર લાગે હતી, પરંતુ તેમાં ય પ્રતીકપૂર્ણ હતી, ઉપાસના-યાજ્ઞવિશિષ્ટ ઉપાસના, -અટપટી હતી; ખીજા દેવોની પૂજની મનાઈ નહોતી; અને, સૌથી વિશેષ અણુગમે ઉપજનવાનું તત્ત્વ ગાદીપતિ મહારાજની દેવ જેમ થતી વદના હતી

આ બન્ને સંપ્રદાયનાં લજનોનો ઉપયોગ પ્રર્થનાસમાજ કરી શકત; તેનું ફળ સારું આવત; પણ ગુજરાતના આર્થનાસમાજે લોકોએ રમતાં લજનોને અપનાવી લીધાં નહિ. આ વિષયમાં 'પ્રર્થના-સમાજે' તેની પુરોગામી 'ધર્મસલા' કરતાં જુદો જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. 'ધર્મસલા'એ ભક્તિપોષક જૂનાં પદાના સંગ્રહ પ્રગટ કર્યા હતા.

મૂર્તિપૂજા, વ્યક્તિપૂજા, અને ઉપાસનાનો આડંબર આ ભક્તિસંપ્રદાયના સુધારકોને ગમ્યા નહિ, સારે શાંકર વેદાન્ત જેમાં તર્કની ઠીક પ્રતિષ્ઠા હતી, જે જિજ્ઞાસુની છુદ્ધિને કસે અને સંતોષે એમ હતું, તેનું શુદ્ધ જ્ઞાન કોઈને હોય એમ જણાતું નથી. બ્રહ્મણો માતાની પૂજામાં રાચતા અને વેદાન્તનાં ગપાં હાંકતા. વેદાન્તની સાચી સમજ આ વિદ્વાનોને પણ કેટલી ઓછી હતી તે દુર્ગારામના વિધાન ઉપર ભોળાનાથ અને નંદશંકરે મારેલી ટીપ ઉપરથી જણાય છે.† દુર્ગારામે કહેલું, ‘અનાત્મા જે દેહાદિક, આત્મા જે જીવ અને પરમાત્મા જે બ્રહ્મ એના વિચારને સમજે છે. જ્યાં સુધી યોતે જીવપણ્યામાં છે ત્યાં સુધી પ્રેમે કરીને પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે અને અંતે બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે.’ મહીપતરામે આ બાબત ભોળાનાથનો અભિપ્રાય માગ્યો. ભોળાનાથે જણાવ્યું : ‘જ્યાં સુધી જીવપણ્યામાં છે.’ આ વાક્યમાં સંદેહ છે. મારા વિચારમાં જીવ પૃથક છે. ઈશ્વર જીવંત છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું તે વેદાંતપક્ષે એમ માનવું કે પરમેશ્વર ને હું એક જ છે. આ કેવળ નારિતક મત છે, માટે માનવા લાયક નથી.’ નંદશંકરે મતું માર્યું, ‘હું ઉપદ્રા મતને સંમત થાઉં છું.’ થયું. ભારતની ફિલસૂફીની પરાકાષ્ટાને, મહીપતરામને નાત બહાર મૂક્યા હતા. યેથી વધારે સરળતાથી, નારિતક ગણ્યાવી દીધી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને પણ ટપી જાય એવી સમજ કરાવાવી દીધી. આ હતી ભોળાનાથ આદિની નવાબી વિદ્વાતા.

ભોખાનાથ

મહીપતરામ સૂરતમાં લાપથા દાદોળા પાંડુરંગના હાથ નીચે, અને પોતે કુમાર ત્યારે દુર્ગારામનાં લાપણો સાંભળના. સમજ ઓછી પડતી હશે પણ લાણીગણીને દુર્ગારામ જેમ સંસારમુધારો કરી નામના મેળવવાની મહેત્વાકાંક્ષા તો તે સમયે જગતી હશે. મુળધર્મમાં તેમને ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી અને શુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સલાના કરસનદાસ આદિ કાર્યકર્તાઓની મૈત્રી થઈ. (૧૮૫૨ થી ૧૮૫૭) ૧૮૫૭માં મહીપતરામ સરકારી નોકરી અંગે અમદાવાદ ગયા, પ્રથમ હાઈકુલના હેડમાસ્ટર તરીકે, પછી ડેપુટી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે.

● શાંકર વેદાન્ત સંબંધી અમુક ગેરસમજ કે પૂર્વગ્રહ રમણભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરેમાં પણ હતો એ તેમનાં લખાણ અને આનંદરાઈકરના લઘુલેખક લેખો પરથી જોઈ શકાયો.

૧૮૫૭ થી ૧૮૬૦માં વિલાયત જતાં મુઘી મઝીપતરામ અમદાવાદ હતા. તેમના વિચારો સાંવેત્રિક મુધારાના હતા છતાં આ વર્ષોમાં અમદાવાદના નવા ધાર્મિક સંચલનમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હોય તેમ જણાતું નથી એ સંચલનના અગ્રેસર ભોળાનાથ હતા અને રજુહોડલાલ છોટાલાલ તેમના સહાયક હતા.

‘વહેમી’ ભોળાનાથમાંથી પ્રાર્થનાસમાજ ભોળાનાથનો ક્રમિક વિકાસ જણાવે છે. ભરમ, ત્રિપુંડ્ર, રુદ્રાક્ષની માળા, આચમની પવાણું ત્રાંબટ સાથે મહાદેવની પૂજા કરનાર અને લક્ષપ્રસંગે અપામાતાને કેકાત્રી પાઠવનાર ભોળાનાથ ૧૮૫૫માં બાધાઆખડીની વિરુદ્ધ લખે છે : Foolish people do not know that God is everywhere.* તેમના ધાર્મિક વિચાર આ વખતે સરળ અને મૂળને વળગનારા હતા. ‘ઈશ્વર આપણો કર્તા છે. તે સર્વ કંઠાણે વ્યાપક છે. તેનો ભય રાખવો. નિરંતર સદ્ગુણે ચાલવું કોઈને પીઠા કરવી નહીં. શક્તિ પ્રમાણે લોકોને ઉપકાર કરવો. ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી તે તેના ઉપર લક્ષ રહે એવી કરવી. બહારની ક્રિયા ઈશ્વરને કબૂલ નથી. મનુષ્યનું દિલ જેવું છે તે ઈશ્વર જુએ છે.’† આ રીતે આ વખતે ભોળાનાથની ધર્મવિચારણામાં ઈશ્વરનું એકત્વ, ભક્તિ, સદાચાર અને પરાંપકાર એ ચાર બિન્દુઓ રપટ દેખાય છે.

આ અરસામાં સુત ગોકુલજી ઝાલાના મિત્ર પંડા દોલતરામ અમદાવાદ હતા અને શુકદેવ શાસ્ત્રી પાસે સિકાન્તકોમુદીનું અધ્યયન કરતા હતા. કોઈ પ્રકારે ધર્મસંબંધી લોકને જ્ઞાન મળે તો સાદું એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છાને અનુસરનાર મિત્રો મળ્યા આવતાં ૧૮૫૭માં (૧૮૫૮માં નહીં), સંવત ૧૯૧૩ના અપાદ શુકલ ૧૩ રવિવારને દિને, ધર્મસમા નામની એક મંડળી રચાઈ. “ત્યાં નાગર આદિ જાતિના લોકો એકત્ર થઈ ધર્મવિષયક પ્રકરણોના સંવાદ સાંભળતા, અને બાળકોને સંધ્યાવંદનાદિ શીખવવામાં આવતું. એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થતાં અન્ય શૂદ્રથોની યુગ્મિ પણ તેમાં થશે. સંવત ૧૯૧૫માં ધર્મનિષ્ઠ રા. રા. ભોળાનાથ સારાભાઈ તથા રા. રા. રજુહોડલાલ છોટાલાલ આદિ શૂદ્રથો તેમાં સામીલ થયા, અને ધર્મસભાનું કાર્ય બહુ સાદું ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં સાત્ર વંચાય, ઉપદેશ થાય, લલામણો કરાય, અને તે ઉપર પ્રજોત્તર તથા ચર્ચા પણ થાય. એમ કરતાં સંવત ૧૯૧૫ના માધ વદિ ૧૦ ની સભામાં આપણા પ્રખ્યાત મિત્ર મંથકર્તા રા. રા. રજુહોડલાઈ ઉદયરામની સૂચના ઉપરથી ‘ધર્મપ્રકાશ’ નામે માસિકપત્ર પ્રવર્તાવવાનો વિચાર થયો. તેના તંત્રી આપણા શુદ્ધ મુંદર ગુજરાતી લેખક શાસ્ત્રી મળલાલ કાલીદાસ અને ઉપતંત્રી આ લેખક (મનઃસુખરામ સૂર્યરામ) નિયોજાયા. ધર્મસભાના મંત્રી પડાજી જ રહ્યા.

એ ધર્મસભાના ‘ધર્મપ્રકાશ’ નામના પત્રના મુખપત્ર ઉપરિ જે નીચેનો હુકરો છે તે આ લેખકરચિત છે.

‘મનુષ્યશ્રેણું ધર્મ મૂલ યઃ નીતિ સત્ કાલ,
પત્ર પુણ્ય ફલ મુક્તિ છે, મૂલ સૌચો શ્રદ્ધ બાલ.’

તેનો શોધિત પાઠ આ છે :—

‘મનુષ્યશ્રેણું ધર્મ મૂલ, રકથ સત્ય, નીતિ કાલ,
જ્ઞાન પુણ્ય, ફલ મુક્તિ છે; મૂલ સૌચો આખાલ.’†

* અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન : ભાગ ૧-૫૦ ૧૧૮

† ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર-પૃ. ૯૬.

+ ‘સુત ગોકુલજી ઝાલા તથા વેદાન્ત’-મ. સુ. ત્રિપાઠી, પૃ. ૬૩.

એના કાર્ય પ્રદેશનુ એક અગ્ર એ હતું કે 'નહિ સમભય એવી ભાષામા જે જરૂરિયાતના પુરતકો હોય તે સર્વને સમભય એવી ભાષામા લખાવવા' તેનું આશુ નામ 'વર્ણાશ્રમ ધર્મસભા' હતું અને તે નામથી તેની નીતિરીતિ વિગેરે સ્પષ્ટ થશે

ત્યા પ્રથમ તો ઈશ્વરભક્તિ થતી નહિ પગલુ પાછળથી ભજન વાચના માઝા, અને તેથી એ સલાનુ નામ 'ભક્તિસભા' પાશુ આ ગાળામા ભોળાનાથનુ ધાર્મિક નિયારમયન પૂરું થયુ ધીમે ધીમે ધર્મસભાની ચર્ચા તેમને શુધ્ધ અને નિષ્કલ્પ લાગવા માડી હરો ઉપગત, 'પ્રભુ જોડે નિકટ સખધ ગખનારી ભક્તિની ભૂખ' તેમનામા પ્રગટ થઈ રજુહોડલાલના સૂચનથી બેઠે (Dhama) ના ધાર્મિક પ્રવચનો વાંચ્યા મહીપતરામનો સમાગમ થતા ધર્મવિષયક સમાન વિચારોથી પોતાની માન્યતાઓમા શ્રદ્ધા દઢ થતી ગઈ બનેએ ક્ષદ્ધસમાજના અને વિશેષે કરીને હેઠવચનના પુરતકો વાંચ્યા આ વાચન મનન અને સમાગમથી ખિસ્તી ધર્મ તરફ 'અણુ માન એ ન વળ્યા, પગલુ ઈશ્વરના સસ રસપ તરફ એમની જાનદષ્ટિ ઊવડી' ૧૮૬૪-૬૫ મા નવા બુદ્ધિસરકાર ભોળાનાથને મળ્યા એમ કહી શકીએ + ૧૮૬૭ મા મુબઈમા પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાઈ ભોળાનાથ અને મહીપતરામને લાગ્યું કે ધર્મના વિષયમા ગુજરાતમા પણ કોઈ મહા પ્રયત્નની જરૂર છે એને તેમની માન્યતાઓને મૂર્ત કરે એની સરથા સ્થપાવી જોઈએ છેવટે, ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બરમા "સ્વદેશી બુધુઓને જોડે ગગેથી સસ માર્ગે ચઢાવવા, વહેમ નથા ઠગાઈને દૂર કરી ખરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા, મૂર્તિપૂજન જેની અધર્મ ઉપાસનાને સ્થળે અમૂર્ત ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિનો માર્ગ ફેલાવવા, ટૂંકામા સર્વ વાતે અધર્મને સ્થળે સદર્મને ઉત્તમ પદ આપવાના શ્રેષ્ઠ ઉદાર હેતુથી," "અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ" સ્થપાઈ ૧૮૭૪ મા પ્રાર્થનામંદિરનુ ખાતમુહૂર્ત કર્યું ભારે મહીપતરામે પ્રાર્થનાસમાજના ચાર મુખ્ય સિદ્ધાંતો ગૂઢ કયાં હતા (૧) ઈશ્વર એક છે, અને તેજ પુબ્ધ છે, (૨) નીતિપૂર્વક પ્રેમ સંહિત ઈશ્વરભક્તિ એ જ ધર્મ, (૩) ભક્તિ એટલે શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અને સદાચાર, (૪) ભક્તિ વડે ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને આત્માનુ કલ્યાણ થાય છે આ સિદ્ધાંતોમા મૂર્તિપૂજનો નિષેધ નથી, પગલુ મૂર્તિપૂજન વિરુદ્ધ મહીપતરામાદિ કટાક્ષ કરતા રજુહોડલાલ મૂર્તિપૂજની વિરુદ્ધ નહોતા એ વિષયમા રજુહોડલાલ અને ભોળાનાથ એકમત થઈ શક્યા નહિ એટલે સુધી વાત જતી કે, એક

'બુદ્ધિપ્રકાર' ૧૮૭૬માથી 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન મા (ખંડ ૨ પૃ ૧૧૭) નીચેની મતનબનો હેવાય કીધો છે, પણ તે ચોક્કસ જણાતો નથી મનમુખરામનો વિરોધ ચોક્કસ ને વિશ્વસ્ય છે

૧૮૮૮મા 'ધર્મ' સબધી શોધ કરવાને, ધર્મની ચર્ચા કરવાને ઠમતા નરુણેનુ લક્ષ ધર્મ કણી એથવાને અને પરમેશ્વર પ્રત્યે લોહની આસ્થા અને પ્રીતિ વધારવાને તમા સુનીતિનો પ્રચાર અને અનીતિનો નાશ કરવાને ભોળાનાથ અને રજુહોડલાલે 'વર્ણાશ્રમ ધર્મસભા' સ્થાપી. આ હેતુથી એક કાર્યદિશા કહી હતી - 'નહિ સમભય એવી ભાષામા જે જરૂરિયાતના પુરતકો હોય તે સર્વને સમભય એવી ભાષામા લખાવવા 'વર્ણાશ્રમ ધર્મસભા' એ આખા નામથી એ સભાની નીતિરીતિ વિરોધ સ્પષ્ટ થશે અને બીજુ પણ એના કાર્યક્ષેત્રનુ સૂચક એ છે કે એની અધિકારીસભામા મનમુખરામ સૂર્યરામ રજુહોડલાલ ઉદયરામ તેમ જ ચોડા શાસ્ત્રીઓ પણ હતા રજુહોડલાલ ઉદયરામના તત્ત્વીયે નીકળતા 'ધર્મપ્રકાર' મા મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ ધ્યાનમત્ર સૂચક હતો

‘મનુષ્યવૃક્ષનુ ધમ મૂળ થક નીતિ સત કાળ,
પત્ર પુણ્ય કળ સુક્રિ છે મૂળ શીચો જુદાળ

+ ભોળાનાથનુ અવનચિત્ર - પૃ ૧૦૪

ગવિનારે ગ્લુછોડલાલ મૂર્તિપૂજન પશ્ચાત્તુ મડન કરે તો બીજે ગવિનારે ભોળાનાથ ખડન કરે ગ્લુછોડલાલ પ્રાર્થનાસમાજ પૂરતા હાર્યા, એકે ૧૮૭૭ મા સમાપ્તિને, ઇચ્છા દેખ તેમને, પ્રતિમા લેવાની સૂચના થઈ કે 'નિર્ભોપાસનામા ઈશ્વરની પ્રતિમા અથવા મૂર્ત્યવતુની આગાધના કરીશ નહીં'

ભોળાનાથ કુટુંબ સવ વડીન, હિન્દુ, દયાળુ ને નિષ્કપ્પ સજ્જન, દંઠ સુવાગ્ધ અને શુદ્ધ સદ્ગુણ અને નીતિનુ અહરિશ ચિંતન કરનાર અને અમૂર્ત ઈશ્વરની રૂપા માટે આર્ચવંશી પ્રાર્થના કરનાર સુબક્ત નરીન કેળવણીના પગિપાકમાના એ પ્રથમ નરીન ગુદ્ધ લખ એમની બાનનામા સવાનેષણનો કોઈ બાધ નહોતો, ત્રિમ અથપ્રકાશ કે કેવળ પંચગણ્યુદિને સ્થાન નહોતુ, તેમજ દેશભક્તિથી પ્રેરણ પોક્ષણ આધ્યાત્મિક વાતોનો સ્વીકાર ન હોતો આથી જ પ્રાર્થનાસમાજ આર્ચનામાના ન ભગી ગર્ભ, 'ધર્મેગજ ખટપી' દયાન ની ભેગવવા મહેનત હતા આથી જ છેક ૧૮૭૬ મા માદમ પલાવાટ્ટકની વાતોમા તેમને પોક્ષી સમર્પણે 'ધીમે ધીમે પોનાપુ મકાગ પડશે' એમ દૂ દૃષ્ટિથી તેમણે કહેલુ ધીમે ધીમે પશુ ચોક્કસ નિર્ણયો ભોળાનાથ કરતા ગયા અને તેને વગગી ગલા ૧૮૮૩ મા તેમણે નોધ કરી છે કે રૂપ્યુને ઈશ્વર માનવા એ ઈશ્વરી નિયમથી બિનહુ છે માટે હુ તો એમને ઈશ્વર માનતો નથી' બ્રહ્મસમાજ, મુખર્ષીની પ્રાર્થનાસમાજ અમરવાદની પ્રાર્થનાસમાજ એ એક જ અદિલનના પરિણામ છે અને તે રીતે આપણે તેમને અવલોકીએ છીએ, અમેજી મેનરણીના એ સુરણ અનિવાર્ય હતાં એમ સમજીએ છીએ, હતા આપણે ગણવા લગ્યાઈએ તેવો કાગ્યુ - કાર્યનો સમય આ નગ્યાઓનો પરપર નથી રૂપ્યુગવ કહે છે 'સુભગતમા પ્રાર્થનાસમાજના વળના પ્રચારતુ દૂ દૂરનમ મૂળ મંગાગાની બ્રહ્મચાર્ય અથવા મુખર્ષીની પ્રાર્થનાસમાજમા કદાચિન હશે પણ તે અનુદય દૂર દૂરનમ જ, વાસ્તવિક એ ધર્મપુનરુત્થાનની મધ્યમૂર્તિ ભોળાનાથ જ છે, એ નરીન વિચારમયનનો પ્રચાર કરનાર, પછી હિંદુપ્રતિદિન વૃદ્ધિગ કરનાર, ભોળાનાથ અતે એ પ્રાર્થનાસમાજને એક જીવનન હવત નગ બનાવી ગયા છે' દૂગામી દૃષ્ટિથી તેમણે જેણુ કે જતિનમન તોડતુ ભેઈએ પણ તે સહેજે તૂટે એમ નથી, પણ ધર્મનુ એક પ્રાણુત તત્ત્વ કે 'મય નિગમગ અમૂર્ત ઈશ્વરની ભક્તિ કરગી તે તેના તર્વ હસિતો નાથે જીવનમા જિનારી શકાય તેમ છે "મૂર્તિપૂજનો લાગ કરી નિય નિયમસગ કોઈની માધ્યસ્થી વિના નિગકાગ પ્રજુની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવામા, તથા અવનાગ ન માનવાના, અથવા ગુરુપૂજ કે તત્ત્વપૂજનો લાગ કરવામા, ભતિવધન હરંત કરનાગ નથી એમ એમના વિચારગમ આનુ મ આને આપણે પશ્ચિમ હિન્દની વ્યવહારી શુદ્ધિ ગણીએ, એની ગુણગાંથી શક્તિ અને આ મગ્દશ્યુની શક્તિ ગણીએ પ્રાર્થનાસમાજની ઘણી મર્યાદાઓ હોને પણ તેની ધાર્મિક સુવામ મંદિરગ પડી નથી - બી આખા ગુરુતે સતકારી છે

'ભોળાનાથની ગ્રંથશૈલી નર્મદની સૈનીથી આગળ વધી નથી એતુ જોમ, એની આક્રમતા, તેમજ એની અચિણ્તા પણ એમનામા નથી મહીપતગમની સૈની વિગેવ રાય, છતાદાર ને પ્રવાહી છે ભોળાનાથ નારા કવિ છે, ગમગ ગમગ નથી પણ ગમજુઆઈ અને નન્તિદગવના સમય ગવને ભોળાનાથ અને મહીપતગમમાથી પ્રેરણા મળી છે એ નિસશ્ય છે નીચેની મિકા કાકમા નર્મદ જેની છે, પણ પદાવલિમા ત્રિગેષ સમવાણી અને અન્દેશર લગને નમદ, નવત, મહીપતગમ જેની પ્રયક્ષ લાપણુરીતિ પણ ભોળાનાથમા જોવામા આવે છે'

• આને એ સરયા તીકે જીવલદ જીવલ જળ નથી જે સખેફ કહેતુ પાગે.

• ભોળાનાથનુ જીવનચરિત્ર - પૃ ૧૨૩

ધર્મશાધક ચિન્તનપ્રવાહ

‘વિદ્વાન અને અવિદ્વાનમાં ફેટલો અંતર છે પણ હમકાંના લોકોની સ્થિતિ જોઈ ધણું જ દુઃખ લાગે છે. ગૃહસ્થ તથા ભિક્ષુકોમાં પરસ્પર ચાલવાનો ધર્મ તથા મર્યાદા છે તે વિવેક હમકાં રહ્યા નથી. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ગૃહસ્થોએ પોતાના પૂજ્ય ગણુવા એ ગૃહસ્થધર્મ છે. બ્રાહ્મણોએ પોતે સદાચરણથી ચાલી ગૃહસ્થોને ઉપદેશ કરવો એ જ તેમનો ધર્મ છે. આ સમયમાં એ ધર્મનો લોપ થઈ ગયો, અવિચાર તથા અવિવેકનું બળ વધી ગયું. બ્રહ્માદ્ધર ન બાળે એવા ભિક્ષુકો ગૃહસ્થોના ઉપરી થઈ બેઠા, શાત્રના પુસ્તકની એક પંક્તિ વાંચી શકે નહિ તેમની પાસે ગૃહસ્થો ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય પૂછવા બંધ અને તે ખોટું કહે તોપણ ગૃહસ્થો તેમને આધીન થાય છે.’

મહીપતરામ

મહીપતરામનો સંસ્કૃતનો કે સંસ્કૃત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઠીકઠીક જ હતો. તેમના નિર્ણયો જોટલા પરંપરાવિરોધી અને મક્કમ તેટલા સાત્ત્વિક અને મર્મગ્રાહી નહોતા. સુધારા માટે આગ્રહ અને ઉત્સાહ તેટલી ઉદાત્તા તેમનામાં નહોતી. સુનીતિની એકાન્તિક ભાવનામાંથી જન્મતા ચોખલિયાપણાને લીધે રસ અને સૌન્દર્ય પર તેમની દૃષ્ટિ ઠરતી નહિ. પ્રેમનિરપણથી લડકંતા. સાહિત્ય અને લાગણીના ઉત્તમ અંશે તરફ વિજ્ઞાનપ્રેમીની તોછડાઈ દાખવતા. જ્ઞાતિએ ‘વનવાસ’ કાઢ્યા તેનું વિષ તેમની વિચારણામાં રહ્યું હશે. દુર્ગારામમાં વીરવત્તી બીણુપ તેમણે જોયેલી તે તેમનામાં વધુ અંશે કદાચ હતી. ભોળાનાથ, નવલરામ, નંદશંકર આદિ મિત્રોના સંબંધમાં પણ તેમણે થોડી પામરતા જણાવેલી; તથાપિ મહાપુરુષોની દુલ્લતા કરવામાં આજે પણ મહીપતરામ માર્ગદર્શક થઈ શકે. તેમનું કરસનદાસનું જીવનચરિત્ર એ વ્યક્તિવિશેષના મૂલ્યાંકનનો સારો નમૂનો છે.

મહીપતરામના ધાર્મિક વિચારો સર્વ લક્ષિતમાર્ગના મૂળજૂત વિચારો છે: “પરમેશ્વર આપણે મહાન પિતા, આપણે તેનાં સૌ સંતાન, આ સૃષ્ટિનો એ સરજનહાર, અનુપમ, સર્વત્ર, સર્વશક્તિમાન, આપણે પામર બ્રાહ્મી, એને ભક્તિ સિવાય શું અર્પી શકીએ? તેની સ્તુતિ કરીએ. આપણે અપરાધની ક્ષમા માગીએ અને સદાચારી થઈએ.” પરમ પિતાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનમાં સદાચરણ અને ખરા અંતઃકરણની લક્ષિત મુખ્ય છે. આત્મવત્ત સર્વજ્ઞતેષુ એ સદાચારનો પાયો છે. ઈશ્વર પાસેથી મેળવવાનું ઇચ્છીએ છીએ તે ખીજને આપો. જે તેની દયા ઇચ્છીએ તો દયાવન થઈએ. જેનું પોતાને ઇચ્છો તેનું ખીજને કરો.

આમાં તો ચોખ્ખો ખિસ્તી વિચાર પણ હિંદુ મન્ત્રવ્યયા મહીપતરામે ઘટાવી દીધો છે. સદ્ભક્તિની વાત કરતાં અહિં *ब्रह्मास्मि* કહેનારને નાસ્તિકોના બેડિયાના ધલકાપથી નવાજી સદ્ભક્તિ શું નથી એ વર્ણવે છે અને પરિણામથી સદ્ભક્તિનો તોલ કરવાનું સૂચવે છે. “સદાચરણમાં આપણા મતને દબ કરનાર સદ્ભક્તિ છે. સુનીતિને માર્ગે લઈ જનાર, ઈશ્વર પર સાચો શ્રદ્ધા ખેસાડનાર, અંતઃકરણ અને ખરા ભાવથી કરેલી પ્રાર્થના પરમેશ્વર સાંભળે છે. હરકોઈ દેકાણે કરેલી ભક્તિ તે સ્વીકારે છે.” સામાજિક અને એકાંત બેંડ પ્રાર્થના જોઈએ; કેમકે જેડે મળી ભક્તિ કરવાનો આપણો સ્વભાવ છે.

સદ્ભક્તિ અને સદાચરણ સંબંધી ૧૮૭૬ માં પ્રાર્થના-મંદિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મહીપતરામે આપેલા સરસ અને લાગણીપૂર્ણ પ્રચરનમાં ઉપરના વિચાર આપણને મળે છે.÷ તેમાં પ્રચલિત ધાર્મિક

• ‘નાગરમિત્ર’ના નિબંધમાંથી ઉતારો-શોળાનાથ ચરિત્ર પૃ. ૧૧૭

÷ મહીપતરામ (ભાનુસુખરામ મહેતા) પૃ. ૧૨૩-૧૨૮

અર્નાચીન ચિન્તનાત્મક ગત્ર

આચાર અને ઉાસનાવિધિ ઉપર પ્રદારો કર્યા છે આજુ પ્રવચન મહીપતરામના ગવનો સુદૃઢ નમૂનો છે તેમા ભાના વિષય ને સિદ્ધ છે, છગ ઉપદેશ અને શિક્ષકની છે, અને સૈની પ્રવાહી, કટાક્ષર્ભ, ને આક્રમક વક્તવની છે *

‘ હુ માગ મનને ધણીક વાગ પ્રમ કર હુ કે મઠા ભજનાન પરમ પિતા પ્રભુ માગ પર શાથી પ્રસન્ન થને ? કોઈ દેકાણે જઈ ઢાયને કે અમના કોઈ બીજા લાગ પર ડામ દેડાવુ તો પરબલ પગમાત્રા પ્રસન્ન થાય ? ’ કે મારે કયાણે કોઈ વસ્તુ ચોષદુ કે અમુક આકાગની આડી કે જીબી નિશાની કરુ તેથી મહાપ્રભુ પ્રસન્ન થઈ માગ ખોટા કર્મની મને શિક્ષા નહિ કરે ? અગે ગખોડી ચોળથી કે કોઈ પદાર્થની બનેલી કહી ડામ્યા ધાલેથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન રહી મારા દુગચરણને માટે મને પૂછો નહિ ? આ દેશના ને બીજા દેશના પચો વગ નજર કરી વિચાર કરુ હુ કે મારે અનતકાળ સુધી જન્નુ નથી આ કયા તણ મારો જીવ કયારે જતો ગયેશે તેનો કાઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, તો મારે જરાએ વખત ખોષા નિના પરમેશ્વરની દબૂગ્યા ડાજર થવાની તૈયારી કરવી જોઈ એ, તે તૈયારી કઈ રીતે કરની ? કોઈ પદાર્થ ખાધાથી પ્રભુ ગણ થને ? જો હુ વખતે વખતે અપરાસ કરુ તો મને ખુરીમા તેમ કગ્વાની પરવાનગી આપશે ? કે અમુક વસ્તુને અગ્નિમા બાળવાથી કે સૂર્યાદિ ગઈ આકાશી પદાર્થને પગે લાગવાથી મને કુર્મ કરવાની ગમ મળશે ? કે પાપાણુ, માટી કે ધાતુના પૂતળા કે કાઈ આકાર કરી તેની આગળ પકવાનાદિ ખાવાતુ મૂકવાથી મારા લોભ, અહકાર, કોપાદિ મનોવિકારોના જુરસા અનીતિ મારે જાય તો પશુ સમને પાન ન થાઈ, કે તેને વજાનકાર હીરા મોતીના આભૂરણ પહેરાવેથી મારા કુર્મણુ માગ આ માને કનકશે નહિ ? આ વહેમ છોડ્યા પછી મારો આત્મા દુરાચરણની સમથી કેમ બચે વારુ ! અમુક નદીના પાપાણુને કોઈ વૃક્ષના પાદડા ચડાવેથી કે ચત્ત પુષ્પ ચડાવેથી કોઈનું નામ લાખો વખત નિત્ય ખોલેથી કે કોઈ મનો માવ લણેથી કે શાથી ? કુમારો વર્ના જતા માનુ કન્યાણુ થાય તે રસતો કયો હશે ? ધણો ધણો પ્રિયગ કગ્તા મારા મનની નિત્ય વધારે ખાતરી થતી જાય છે કે હુ મારા માણુસજાતને દમ, પીક, પેગને અર્થે, દેખને માટે તેને છેતરુ, દગલગણ કરુ, જરી જુગારી કરુ માગ પાડોનીએને તથા મારા સગાને કે હરકોઈને ન્યાય વિરુદ્ધ હુ ખ દઈ, સુનીતિના નિયમ તોડું તો ઉપર કહલો કોઈ ઉપાય માગ જીવને બચાવી શકે નહિ એમાનુ એકે સાધન પરમેશ્વરને છેતરી શકવાતુ નથી જે સર્વ છે, જે સર્વ રથજે સદા ડાજર છે, જે સર્વ શક્તિમાન વિશ્વાધિપતિ છે તે મારો વાહો કેમ જતો ? હુ તેને કેમ પટાવી શકીશ ? *

પૂર્વોક્ત પ્રવચનમા ઊંડાણુ નથી, સમર્પણના ભાવમાથી ઊપગતી ભક્તિની પૂરી સમજ નથી, કટાક્ષ કગ્વામા જાતે કુલ્લક થવાય છે, જતા તેમા ધાર્મિક ભાવોદેક છે તેની ના પડાય એમ નથી પરતુ હિ દુધર્મતત્ત્વચિન્તનમા દુર્મોરમ કે નવવગમ જેટલી મતિ મહીપતરામની નથી જગત અને સસાર માયા છે, નાશવત છે, માન પરમાત્મા, પરમેશ્વર જ સત્ય છે, એમ જાણે સસાગ્યા, ગરૂદેવમા મતિ ઓછી રહેશે, એમ દુર્મોરમ કહે છે ત્યારે મહીપતરામ વેદા તીની કથોન્કલિપત વાતોથી તેમજ વેદાન્તને નામે

* વાક્યો દૂકા પછુ કવચિત્ કવચિત્ સમતોલનાથી આકર્ષક થતા, પ્રવાહી લચવાળા ચિત્રાત્મક દ્વારય કે કટાક્ષની લદ્દરીવાળા વિચાર કે જનપરીક્ષામા સ્વતંત્રતાની તાકગીવાળા મહીપતરામના અવમા ભેવામા આવે છે. છતા એકદરે તેમની શૈલી સુષકતાથી આગળ વળેલી ના કહેવાય તેમા સચોટવાને થોભે તોડાઈ અને સાદાઈને આગ્રહે માગતા આવે છે

ધર્મશોધક ચિન્તનપ્રવાહ

પ્રચલિત અનાચારથી વહેંચાઈ અને ઉરેકરાઈ જઈ વેદાન્તના તોલમાં વિચારદોષ આણે છે: ‘જે આદમી પોતાના આત્માને બ્રહ્મ માને અને તે દેહમાં સાક્ષી થઈને રહી છે એમ ગણે ને આ જગતને ભ્રાંતિ ગણે તેને દુરાચરણ અને સદાચરણ સરખાં હોય જ. અને કદાપિ તેમાં ભેદ હોય તો પણ તેથી જીવાત્માને કાંઈ લાગતું વળગતું હોય નહિ; કેમ કે તે તો માત્ર સાક્ષી છે. તે કહે છે કે દેહનાં કર્મ દેહ કરે છે તેમાં જીવાત્માને શું?’

આ દોષદર્શન આજે બાલિશ લાગશે. પણ એની સમાન કક્ષાનું રમણભાઈ અને નરસિંહરાવમાં પણ જણાય છે. પણ એમના જમાનામાં તો વેદાન્તનું શુદ્ધ અર્થગ્રહણ મણિલાલ અને આનન્દશંકર કરાવતા થઈ ગયા હતા.

રમણભાઈ

રમણભાઈ અને નરસિંહરાવ બંને અદ્વૈત વેદાન્તની વિરુદ્ધ હતા; અને તેમનો વિરોધ એવો ઉગ્ર પણ થતો કે એ માત્ર અભિનિવેશ છે કે અણુસમજ તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપકોનો એ વારસો તેમણે સાચવ્યો છે. ગોવર્ધનરામે નવલરામને અદ્વૈત મતના વેદાન્તી ગણાવ્યા: “ધર્મસ્વરૂપી પ્રાર્થના કરતાં છતાં, આત્મા, ધર્મસ્વરૂપ અને બ્રહ્મનું એક માનતા” એમ તેમણે જણાવ્યું. નરસિંહરાવને એ નિર્ણય માન્ય નથી. અને તેના આધારમાં નવલરામની અન્ત વખતની પ્રાર્થના સંસારે છે: “હવે હું પરવારી ચૂક્યો—ચાલો હવે ધર્મસ્વરૂપ કરીએ; નરભેરામ, Now be on your guard—સત્ચિદાનંદ! દીનબંધુ! દીનાનાથ! તું જાણે છે કે મેં મારા જન્મપર્યંત કંઈ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું તારી કૃપાને પાત્ર ન થાઉં—માટે, એ પ્રભુ, આ મારો હાથ પકડ!” નરસિંહરાવ જણાવે છે કે આ પ્રાર્થના અદ્વૈત વેદાન્તીની પ્રાર્થના નથી. “જે વેદાન્તી પ્રાર્થનાને અમુક ક્રમ સુધી સ્થાન આપે છે, અમુક અધિકારાદિક દશામાં સ્થાન આપે છે, તે વેદાન્તીની પણ હાવી પ્રાર્થના સંભવે નહિ.”*

રમણભાઈ “મોક્ષવિચાર” માં જણાવે છે: “વેદાન્તીના પક્ષની ચર્ચા કરવામાં એક અંતરાય હંમેશ નડે છે. હું બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મથી જુદું કંઈ નથી. બધે એક અવ્યય બ્રહ્મ છે એમ કહી અસ્તિત્વ અને બ્રહ્મને પર્ચાય રૂપ કરી નાખી પરિણામે તેના હોવા ન હોવાપણાને સમાન નિરર્થક ગણનાર તે ધર્મસ્વરૂપી એમ કહેનાર છે. x x વેદાન્તીથી પોતાનો નાસ્તિકવાદ ખુલ્લી રીતે બહાર પડાતો નથી.”+

અદ્વૈત વેદાન્તીનાં માયા અને અજ્ઞાન ખોટી રીતે સમજ માયા અને અજ્ઞાનના સ્વીગરથી વિચિત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન થશે એમ રમણભાઈ કંઈક ઉપહાસની વાણીમાં જણાવે છે. સહજોપલબ્ધિને વિચાર કરતાં તે કહે છે કે અનિહ સંસ્કારના બળથી મનુષ્ય સહજોપલબ્ધિ ભૂલી જાય છે. આત્માનો “સ્વાભાવિક” ધર્મ કારણબળે દંઢાઈ જાય છે એ અનુભવ સત્ય છે તેથી માયાવાદના આશયની કશી જરૂર નથી. અજ્ઞાન વાર્તાવિક ન હોય, અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ એ જ આન્તિ હોય તો પછી તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્નજ કરવાનું ન રહ્યું! અજ્ઞાની ને પાપીને વિશુદ્ધ થવા યત્ન જ ન કરવો પડે! x

* મનોબુકર, મ. ૧ : પૃ. ૩૦૮-૯

+ ધર્મ અને સમાજ, મ. ૧, પૃ. ૧૩-૧૪

x ‘ધર્મ અને સમાજ’ મ. ૧ : પૃ. ૭૧

‘સુદશન’ ને એક ધ્યેયે “આનાન્દિક અને ધાર્મિક ઉત્પત્તિના ચતુષ્વર્ગ તરફથી પ્રગટ થતું” સામયિક ગણ્યુ છે +

આમ બને અદ્વૈત વેદાન્તના આગ્રહી વિગદી છે, પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મશિક્ષા તથા તેમનો, અર્થાત્ પ્રાર્થનાસમાજનો, સિદ્ધાન્ત ખૂબ ભિન્ન છે તે તેના ટીકાકારા પૂરું સમજતા નથી. હિન્દુ ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મના સપર્કમાં આ ચો અને તેને પરિણામે ક્ષણે આત્માસાગદર્ષિ ઉપર આત્મિક રાખી વાર્ષિક મત અને ધાર્મિક આચારનો અમર્યમ અને તર્કશૂર માર્ગ ગોઠ્યો એ ખરૂ છે, પણ એ પરિણામને હિન્દુ ધર્મ અને ક્રિશ્ચિયાનિગી વચ્ચેનો પુલ જુલો એ ઈચિન નથી. ક્રિશ્ચિયાનિગી અને શાક ધર્મના અવધની જિજ્ઞાસા અમુકભાઈ સુષ્પટ કરે છે. “ધર્મ નું નિરા અને તે છતાં એમ મન્યરૂપ છે, અનુપ્ય ધર્મના આકાન્ક્ષા છે, ધર્મરતો પુત્ર અવનાર લે અને મોક્ષ માટે તે મધ્યસ્થ હોઈ સાધન છે, મૃદિની ઉપરિ અમુક ક્રમમાં ધર્મ, અનુપ્યની ઉપરિ અમુક યુગ્મદ્વાર થઈ, ધર્મગ્રેન્થિત યથાને સ્થાને અને કાગે કાળ પેગમમ થાય છે, અમુક કાગે સર્વ મૃતદેહ કમરામાંથી બે ને અને ત્યાર ને તેમનો ન્યાય થશે, ધર્મને અમુક અનુપ્યની પ્રીતિપાન અને અમુક અપ્રીતિપાન છે, મૃદિમાં મૃદિલ મિરુદ્ધ ચમ કાગ થાય છે, ધર્મની નુર્ધર્મમૃતિ વિરુદ્ધ એ દુગચાર મૃતિનર્ગ છે અને તે વર્ગને ધર્મ નાવે નિરુદ્ધ ચલે છે, આ અને આના ક્રિશ્ચિયાનિગીના મત પ્રાર્થનાસમાજને અમાન્ય છે, એમુજ ન નીકે પચુ તે સમાજ એમ દૃઢ નિશ્ચામથી માને છે કે એ મત અદ્યુ મગર તો ધર્મના અદ્વિતીયત્વ, નર્વશમિતત્વ, નિગકાગ, ન્યાયમયત્વ વગેરેમાં મોગી ખામી આવે ધર્મન અદ્વિતીયત્વ ને નિગમગ વ એ પ્રર્થનાસમાજ મનના મૂનાધાનુત્ત નિવાન છે માટે તે મતમાં અને ક્રિશ્ચિયાનિગીમાં મૂનગન ભેદ છે.”

આ નર્મો તેમ પ્રાર્થનાસમાજે ખ્રિસ્તી શિક્ષાતનો લુદિપૂર્વક અગ્રીકાગ, એમર, કરો છે એમ માનવામાં બાધ નથી પણ તેમણે નન ટિગી ધર્મોએ સ્તીમયો તે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ન સ્વીકાર્યો * ધર્મને પન્મ પિતાને નામે પ્રાર્થના કરવાના સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાગ મૂક્યો આપણે અપરાધી છીએ, પાપી છીએ અને ધર્મગૃપા ન દાનનો માર્ગ છે એ ક પના પચુ તેમને વારનનિક છે, તેમના ન સ્વીકાર્યા પ્રમાણે ખ્રિસ્તી નુતીતિ-શિક્ષાઓને તેમને માન્ય નાખી, ટિુ ધર્મની ટીકા ન વામાં તેમને પગદેલી ખ્રિસ્તીની ન બ નગી મરી, નેણી નીમા તેમનો વગ કઈ ન દલી દનનો થયો, આ બના મનુષ્યોથી પ્રવ્યન ખ્રિસ્તી ધર્મનો આનંદ કેમ થયો હો તે સમજી શકાશે ખુદ રમણુભાઈ ન આવેશમાં આરી નર્વ પુગલોને અધમ- કહે છે

આનંદશબ્દ જેને syntheism અનુવચ કરે, તેને અનુભાઈ syncretism કૃત્રિમ એકવાકરતા કહે છે જુદા જુદા મનનાં શાઓમાં એકરૂપતા જેવી નિગેધી વિચારોને અરિપેધી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તત્ત્વચિન્તનમાં હોર છે પ્રાર્થનાસમાજ તરી અનુભાઈને મત ટેકાપેથી સન્ય અદ્યુ મગરમાં ને તે મૂલ કરામાં મ્ઈ બાધ નથી. “પ્રાર્થનાસમાજસ્થ વચને વેદશાસ્ત્રાદિનાં વચનો પ્રમાનુમૂત નથી તેમાંના પ્રાક અને અપ્રાક અટો વિરો વિવેચન કરનાં તેને મ્ઈ બાધ નથી, તેથી તે વચનોને “કન્થિત

+ ધર્મ અને સમાજ’ મ. ૧, પ ૧૮

• ધર્મ અને સમાજ, મ. ૧ પ ૧૫ “પુનર્જન્મના મનના પરિણામ વિષય છે અને અનુપ્યના કૃત્યોના દેતુ સમજના તે નિરવક છે આ જન્મની પટ્ટણ એ જન્મ નથી અર્થ પડી એ જન્મ નથી”

• ધર્મ અને સમાજ મ. ૧ પ ૪૬

માર્ગે' ઉતારનાનું તેમને કંઈ કાગળુ નથી. શાસ્ત્રવચન બ્યા તર્કાનુસાર ન હોય ત્યા તે વચનને અમાન્ય ગણતા જેને હરકત નથી, શાસ્ત્રવચન બ્યા તર્કાનુસાર હોય ત્યા શાસ્ત્રવચન હોવાથી જ સર્વોત્તમ સમર્થન મળ્યું એમ જેનો મત નથી તેને શાસ્ત્રવચનોને એક અમુક માર્ગે ઉતારનાનું પ્રયોજન નથી."*

અનેક ધાર્મિક અનુભવની પદ્ધતિઓનો સમાસ કરતી વ્યાપક હિન્દુ ધર્મભાવનાને ગમજીભાઈની આ પદ્ધતિ ઈષ્ટ નથી. કોઈ નિયામ સંગ્રહેમાં કે ઉપનિષદોમાં ખીજરૂપ હોય અને તેના રપષ્ટીકરણથી અનેક ધર્મવિષયક ફલિનો પ્રાપ્ત થતા હોય તો તે મૂળ વિચારકને અભિપ્રેત નહોતા એમ સૂચવતું યુક્ત નથી. કૃત્રિમ એકવામ્યના એ તત્ત્વચિન્તનમાં દોષ છે, પણ તત્ત્વચિન્તનનો વિકાસ મનુષ્યકૃદ્વચને સ્વાભાવિક એવા સમન્વયથી ખૂબ થયો છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. વિચારવિકાસને ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ જોવા, તેમાં ખીજ મૂળ થક કાળ પત્ર પુષ્પ ફળ કયા તે અવલોકવું, એ દિલસૂક્ષ્મને હિતકર છે, હાનિકારક નથી. પરંતુ હિંદુ ધર્મના રક્ષણની ઉ કટ ઇચ્છામાં કૃત્રિમ એકવામ્યતાનો આશ્રય નહોતો લેવાતો એમ કહેવાય એમ નથી. સનાતની, આર્યસમાજ અને થિયોસોફિસ્ટ ચિંતકો ને ઉપદેશકો આ કૃત્રિમ પદ્ધતિને ખૂબ અનુસરતા અને આજે પણ અનેક ઉપદેશકો - હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસ્લમાન - એનો આશ્રય લે છે એ જોતા ગમજીભાઈની વિચારણામાં અભિનવ રતનના અને સરળ એકરૂપતા લાગે છે. ગુરુ વગર, અવનારખીકાગ વગર, માધ્યસ્થી વગર, વિધિપ્રપચ વગર કોઈ એક જ ધર્મગ્રંથના સ્વીકાર વગર, જગત્પિતા ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા, પ્રાર્થનાદ્વારા તેની કૃપા મેળવવામાં શ્રદ્ધા, અને જીવીતિના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર રાખી, અને એ બધામાં બુદ્ધિની સારાસાગરપરીક્ષાનો આશ્રય લઈ આ નવો માર્ગ સ્થપાયો એ હિંદના અર્વાચીન ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ખરેખર અનન્ય વસ્તુ છે અને એ માર્ગના રમજીભાઈ એક સુપ્રતિનિધિ છે એમાં શક નથી. પરંતુ આ જનના માર્ગની સ્થાપના હિંદુ સ્વભાવને બહુ જ પ્રતિકૂળ છે, બધકે કેવળ પરંપરાબગથી કોઈ માર્ગ હિંદમાં દૃઢમૂળ થઈ શક્યો નથી. નહીં મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિઓને એક માર્ગે દોરવામાં સાહ્ય છે, સાગસાગબુદ્ધિ સી કોઈની સગમી નિકસિત નથી હોતી, તેથી ધાર્મિક વૃત્તિઓને પોષાને પૂજનઅર્ચનની રૈયકિતક અને મામાજિક રૂઢિઓ ઊભી થાય છે. ન હુદ્દિમેવ જનયેદ્વાનાં કર્મસહિતામ્ તુ ગહરય એ નથી કે અનને સત્ય ન દાખવવું, પણ સામાજિક કલેશ ઉપજાવ્યા વગર મતમતોનો તત્ત્વવચ કરી, અર્થાત્ રહસ્ય પગ લાગ મૂકી નવું અર્થઘટન કરી, પગપરાતુ સ્વરૂપ ફેરવી નાખવું પ્રાર્થનાસમાજે એ સનાતન માર્ગ અખ યાર ન કર્યો તો માર્ગ તરીકે એ નાશ પામ્યો છે, જે કે કોઈ પણ કત્યાણુના કાર્યનો આખરી વિનાશ થતો નથી અને હિંદુ ધર્મચિન્તનને શુષ્ક ચર્ચામાંથી બહાર કાઢી અનુભવનિષ્ઠ અને બુદ્ધિપૂત કરવામાં તેણે કરેલી સહાયતામાં તેની સફલતા સાચી છે.

તર્કના આશ્રય સાથે સહજોપવબ્ધિ પણ રમજીભાઈને માન્ય છે. મનુષ્યજાતિને અન્ત કરણની શુદ્ધાવરણમાં સત્ય, સદ્ગુણ, અનતત્વ, ઈત્યાદિનો વાસ્તવિક અનુભવ સ્વાભાવિક રીતે થાય તે જોતે જ પ્રમાણુભૂત છે. સદાયરણુથી કાયદો છે માટે સદાયરણુ ચાલવું એમ નહિ પણ સદાયરણુ ઇષ્ટ છે કેમકે મનુષ્યની ઇશ્વરહત પ્રેરણા સ્વાભાવિક રીતે સદાયરણુ તરફ વળે છે. પરંતુ આ સહજોપવબ્ધિ વ્યક્તિ પરતે લિજ લિજ નહિ પણ મનુષ્યજાતિની, અમુક કાળની નહિ પણ સનાતન સ્વરૂપની ગણવાની છે.

* 'ધર્મ અને સમાજ' - ગ્રંથ ૧, પૃ ૪૮

+ 'સત્યશોધનની ઇચ્છા વિના મિત્રા જનમ કનના વાગ્યુદ્ધમાં કાલક્ષેપ કરવા કરતા ખીજ કર્તવ્યની અત્યારે વધારે અપેક્ષા છે. રમજીભાઈ 'ધર્મ અને સમાજ' - ગ્રંથ ૧, પૃ ૬

અર્થાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

આ નહોતે પદ્ધતિના નનાતન તરત ઉપર આધાર ગણનાઃ ધર્મ સત્ય છે અને પદાર્થચિન્તનાના વધનાથી તેને હાનિ નથી, બીજી લાભ છે સૃષ્ટિ સમીધી વીરતોમા ધર્મશાસ્ત્રો બૃહભરના જાણવાથી તેમા કરેલી આધ્યાત્મિક વાતો પશુ સમગ્ર ધર્મ અને યુરોપના આધુનિક નાગ્નિસ્વાદ, અગ્નેયવાદ અને શકાવાદ જન્મ્યા પશુ એ બધા પાદોનો ગમજુભાઈ સ્પષ્ટ વિરોધ કરે છે “સ્વતઃ વિચાર કરનાગ, ક્રી ધિન્કન સૃષ્ટિનાં મૂલગત પ્રાથમિક કાન્ધોનું અન્વેષણ કરવાને બલે જડમા ગદેના ગૌણ કાન્ધોમા જ આવી બુદ્ધિ વાપર અપકાવે છે, નાગ્નિને જે ખરેખરી રીતે છે તેની ના પાડે છે, અગ્નેયવાદીઓ રેવને હાવે કરીને જાણવા નથી માગના, સમવાદીઓ નિશ્ચય કરવાના આધન તમકે જાણી જોઈ ચક્રુ બવ કરે છે”+ પદાર્થ ચિન્તનાના નિયમે, રમજુભાઈને મતે, ધર્મતાનનુ પગચિયુ ધર્મ શકે પરમાત્માના અગ્નિતત્વ વિના - જડને ગતિ આપતા પરમ ચૈતન્ય વિના - જડચુષ્ટિની વ્યવસ્થાનો ખરો આખગનો ધ્રુવાનો મળી શકતો નથી મર્યાદિત શક્તિવાગો મનુષ્યઆત્મા કાન્ધુન્યાપાને ગતિમા મૂકી શકે છે, તો નૃષ્ટિની ગતિ અને નિરમન મમજવા માટે આપણે એ પરમ ચૈતન્ય સ્વીકારનુ જોઈએ કેમકે “જડ પદાર્થો એક બીજાથી જુદા જુદા છે, એ પીખને ઓળખતા નથી, નવ પોતે જુદા જુદા પ્રવૃત છે, તે છતાં તે સવની એ દિશામા ગતિ થાય છે, એ નગજુ નિયમન થાય છે”, તે કોઈ પરમ ચૈતન્યની શક્તિનો વ્યાપાર જ દોઈ શકે

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પશુ, રમજુભાઈ માને છે, કે ઈગના અગ્નિ વ વિરેની, અદશ્ય પગોક વિરેની, અને મનુષ્યસત્ની ભાવનાઓ અતીવ પ્રાચીન છે મનુષ્યના ચિત્તનું એ ખાસ ઉદ્ગમન છે એને સમરેલા સ્વરૂપમા લઈએ તો ધર્મના નજુ સાશ્વત અશ્વનુ પ્રતિપાત્ન ધર્મ શકે (૧) ઈશ્વર પરમાત્મા છે અને મનુષ્યના જીવનમાને તે મળતો છે, (૨) મૂલ્ય પછી મનુષ્યનુ જીવન અદશ્ય પરલોકમા કાયમ ગદે છે, અને (૩) મનુષ્યના જીવનને નીતિનિમમની આસ્થકતા છે અને પરલોકમા મેગવવાની સાર્થતાને આ નીતિનિયમ આવે વિશિષ્ટ ગાદો નગવ છે

પ્રાણીજીવનના ઇતિહાસનુ ગદ્ય છે કે બહાગની ખરી વિના નાવે અનરૂપના થાય એ પ્રમાણે પ્રાણીની આન્નરિષ વ્યવસ્થા થાન છે - જેમ કે તેનું અગ્નિ વ ઉતુ તો પ્રાણીમા આખ વિકાસ પામી સદ્સત્તના ગાનની વૃત્તિ ઉ વ પામી એ ધનના કોઈ બાલ વગુને અનુરૂપ દોરી જોઈએ મનુષ્યની અદર સદ્સત્તની વૃત્તિ ઉદ્ગત ધર્મ તો નીતિનિમમની પરિશુલ્ય આર્થતા ત્યા ધર્મ શકે એવો પગલોક, અર્થ દોય જતા, વાગવિ રીને અગ્નિવ્રમા છે એમ માનુ પડે

આત્મત્વમા જે મળતાપણું છે તેને બગે મનુષ્ય પોતે ઈશ્વર દેવાનો દાવો કરે છે, પશુ પ્રાચનાસમાજ રમજુભાઈને મતે આ અજેલો વિચાર બાન્તિ જ છે ત્યા સર્વ શક્તિમાન અન્ન પરમા મા ને કયા નિરન્તર નિર્મળતા અનુમવનો મનુષ્ય ! પશુ આત્મત્વમા મળતાપણુને લીધે મનુષ્ય સ ધનો જ્ઞાનનો નીતિનો અધિકારી થયો છે, અને એ અધિમરી થયો છે તેથી ઈશ્વરે તેના આત્મામા મૂલી વૃત્તિને અનુમવવાની તેની ફગ છે મનુષ્યમા કન્યચુદ્ધિ ઈશ્વરે સ્થાપિન કરી છે અને એ કન્યચુદ્ધિપશુ થકે જનમ મનુ આપ્ય અને ઉપદેશ અધાય છે વનમ જની તરુ ઉદ્ગ પ્રગતિઓનુ મૂલ કન્યચુદ્ધિમા છે “એ બુદ્ધિનુ પચકન્યુ કરના તેમા ગદેના નુખનો ત્યાગ, દલની અવજાણ, લાખનો

ધર્મશોધક ચિન્તનપ્રવાહ

અનાદૃશ-એ સર્વ અશ દર્શાવે છે કે મનુષ્યનો સ્વાભાવિક અને સાર્વત્રિક વિશ્વાસ એ છે કે જગતમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પરાર્થ કરવો એમા મોટું કર્તવ્ય સમાયેલું છે.”

આ કર્તવ્યશુદ્ધિ આધ્યાત્મિક સપત્તિ છે અને ધર્મવૃત્તિથી કે ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાથી અળગી પડાય એમ નથી. જે વિચારકોએ કે ધર્મમાર્ગોએ એને અળગી પાડના પ્રયત્ન કર્યો છે તે નિષ્ફળ ગયા છે. સુનીતિની ભાનનાનો આદર્શ તે ઈશ્વર છે અને તેનું અનુસરણ કરવું, તેને અનુકૂળ થવું, તેને પ્રિય થવું-એમા મનુષ્ય પોતાને ધન-અમળે છે ઈશ્વરી નિનમ સાથે મનુષ્યની કર્તવ્યશુદ્ધિના અનુસધાનથી તેમા મધ્યમ માર્ગ કે અપનાદ કે મ્યુલિને લેશ પણ સ્થાન નથી

“ધર્મ, નીતિ, સત્ય, ન્યાય, એ સર્વ ઈશ્વરના સ્થાપેના છે, તે નડે કં નાણુ થાય, હુખ થાય એવો તેનો નિયમ છે તે વડે તે જગતનું કંથાણુ કરે છે તે નડે ચૈતન્યવાન પ્રાણીનો ઉદ્ધાર થાય છે એ અશ તેના દૃપામય રસપ્રમા વ્યાપી રહેવા છે તો એ મગન તત્ત્વોના ઉત્પત્તિથી કંથાણુ થશે એવો નવો નિયમ જાણે કરવાને મનુષ્યને રો અધિકાર છે ?” “સાધનો પર્વન”મા જનકા કહે છે તેમ—

“નીતિ-યવસ્થા કરી ઈશ્વર જે
છે માન તેને અનુકૂળ વિશ્વ,
નની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ
નથી મનુષ્યના વિષે ગહેની”

જે થાય છે તે ઈશ્વરેજાથી, ઈશ્વરી નિયમાનુસાર થાય છે માનવી અપ છે, પણ અપ છતાં એણે ઈશ્વરી નિયમના સાધન તરીકે રવેજાથી પ્રગતિ કરવાની છે. પ્રત્યુનિર્દિષ્ટ માર્ગ છેડે તેમા તેની જવાબદારી છે માનવી અપ છે એમ કરી વિવાદ કેળવી કર્તવ્યપથથી મ્યુત થવું એ અધર્મ છે, આત્મવચન છે x

“એ ગહા પુજ સમીપ માર્ગ જ્યા,
હુ ગહે ઉલ્લસમાથી એક ત્યા”

આમ છતાં શ્રય અને પ્રેયની પસંદગીમા મનુષ્યને નિર્મળતા સમજાય છે શ્રેય અને પ્રેય અપદ્ધ સમજાય છતાં કોઈ અદૃશ્ય બળથી ધકેનાઈ તે સત્ય માર્ગ ગ્રહણ કરતો નથી અને પાપાચરણુ કરે છે તેનો ખુવાસો રમણુભાઈ એમ કરે છે કે સદાચરણુ કરવાનું બળ કેળવ પોતાની જ શક્તિમાથી મનુષ્યને નથી પ્રાપ્ત થવું, એ બળનો દાતા ઈશ્વર જ છે તેથી જ માનવે ઈશ્વરાભિમુખ ગઈ પ્રાર્થના કરી કરી તેની પાસેથી બળ માગવું રહ્યું તદાચરણુ માટે તદસત્ વચ્ચે રિવેક કરના માટે જ્ઞાન એકલ બલ નથી જ્ઞાનવાનને પણ સન્માર્ગો નિયુક્ત કરનાર બળ ઈશ્વરની દૃપા છે તેથી જ ગઈ કહે છે “ન એક થાલે પ્રશુપ્રીતિનાથ”

ઈશ્વરની ભક્તિના વણુ અશ-ઉપાસના, સ્તુતિ અને પ્રાર્થના-બીજે કોઈ લેખક ગૂઢ કે દુર્બોધ થઈ જાય એવો વિવન છતાં, અતિશય અળગી રીતે રમણુભાઈ અમળવે છે “ઈશ્વર સર્વની સમીપ છે, તો પછી તેની પાસે જવાનું કયા રહ્યું, એમ પ્રશ્ન કરનાર દિશાના અતગ્ને જ વિચાર કરે છે, પણ

x ધમ અને સમ ૪૪' અથ ૧, પૃ ૩૦૧

x ધમ અને સમાજ' અથ ૧, પૃ ૩૧૨

મનુષ્ય અને ઈશ્વર વચ્ચેનું અંતર દિશા (space) નું નથી મનુષ્યને સરીરની ગતિ કરીને ઈશ્વર સમીપ જવાનું નથી ઈશ્વરથી મનુષ્યનું અંતર જાનનું છે, ઉપામનામાં ઈશ્વર સમીપ જવાનું છે તે જાનથી "x" ઈશ્વરની સ્તુતિ કરનાથી તેના શુભનું મંગલ થાય, મુતિ કરના મનુષ્યને તેના શુભો યાદ રહે એ સ્તુતિનો હેતુ છે. . . ઈશ્વર ન્યાયકારી અને કુલ્યુસિસ્ટ છે એ યાદ આવનાથી દુઃખ વખતે ઈશ્વરને દોષ દેના મનુષ્ય અટકે છે ઈશ્વર સર્વ-શાપી છે, એમ જાહેરથી મનુષ્ય પાપ કરતા અટકે છે.. ઈશ્વર સર્વસ્વરૂપ એમ જાહેરથી સર્વ માર્ગ પ્રિય લાગે છે "x" આ રીતે ઈશ્વરની સ્તુતિ ઈશ્વરને સારું નથી, પણ મનુષ્યને સર્વવર્તનમાં રાખના સારું છે ઈશ્વરની પ્રાર્થના વિશ્વરૂપ પ્રેમમગ્ન હૃદયનો હૃદયાર છે, તેમાં માગણી છે પણ તે માગણીનો વિષય દુઃખ વખતે મદદના અને પાપની યાદી ઉપરાંત સ્વાચરણ્યના, પ્રભુપ્રનાદ વગેરે હેય છે " ઈશ્વર પાને ભનની પ્રાર્થના એ હેય છે કે કરુણા કરી માગ પાપનું મને ભાન કરાવવા કે સસારમાં મગ્ન થયેલો મારો આત્મા જમન થઈ પોતાની ટુટના સમજી પશ્ચાત્તાપ કરે અને પાપની સજા ભોગવે અને ફરી પાપ કરતો અટકે " - રમણભાઈ વાન્વાર બાપુએ છે કે સદૃશ્યના જ્ઞાનથી સદૃશ્યથી થઈ જવાનું નથી, પ્રાર્થનાના ભગિનોગની મનુષ્ય સ્વાચરણ્યના મેળવે, મનોવિકારને વશ કરી શકે અને સદૃશ્યતામાં કુતુહલ થાય ઈશ્વર પામેથી સ્વાચરણ્યના મેળવવાનું છે, પણ મનમાં ઉપર કાબૂ મેળવી ન-માર્ગે જવાની જવાબદારી મનુષ્યની જ છે સ્વેચ્છા મીકાગની મનુષ્યભાઈની અનીક્ષા સૂક્ષ્મ તેમ જ વિશ છે જે કારણ-કાર્યની નિયતિ માને છે તેણે મીકારનું નેઈએ કે સ્વભાવ બદલવાની ઇચ્છા એ પણ કારણસર આવી શકે " સ્વભાવ બદલવાના કે મનનું વનનું ફેરવવાના કારણ ન હોય તો જ અસંય સ્વભાવ કે વનનું પ્રમાણે કાર્ય થાય વગુને પડતી અટકાવનાર કાચુ ન હોય તો જ શુભલાકર્ષણના કાચુથી વસ્તુ શુભલાકર્ષણનું પર પડે, તેમ જ મનના વ્યાપારમાં "x

પરંતુ સદાચરણ અને ઐહિક સુખને કારણ-કાર્યનો અસંય સમજ નથી મનુષ્યનીતિથી ઈશ્વરી નીતિનો તોલ કરવો જ્યા છે ઈશ્વરી નીતિનો પૂરો ખ્યાન આપણને આવી શકે તેમ નથી એ નીતિ એવી વ્યાપક છે કે તેમાં પ્રકૃતિના નિયમોનો સમાવેશ થઈ ગય છે, અર્થાત્ ધર્મને સુખ અને અધર્મને દુઃખ આપના પ્રકૃતિના નિયમો બદલાતા નથી ' ઈશ્વરે સૃષ્ટિ ચલાવવાના નિયમો કયા છે તેનો વ્યાપાર સર્વ તરફ એકસરખી રીતે થયો જાય છે પાણીથી સંપુરણની તરમ છીપે છે અને પાણીની તરમ પણ છીપે છે, સૂર્યનો પ્રકાશ સાધુ અને અસાધુ સર્વને એકમંબો નફદ કરે છે ખેતરમાં ખીજ વા વા પછી વૃષ્ટિ વગેરે અનુકૂળતા મળે તો ખરી માલિકીના ખેતરમાં વધતું પાકે અને ખીજ પાસે ઊંડની લઈ વાવેલા ખેતરમાં ઓછું પાકે એમ થતું નથી "x

મનુષ્યભાઈની સમગ્ર ધાર્મિક વિચારણામાં વધુમાં વધુ નિર્જન અસ તેમની પુનર્જનની વિચારણા છે આગળ સૂચનું તેમ વ્યાપક હિંદુ ધર્મથી પ્રાર્થનાસમાજને અપાતન મનાર, બાહ્ય કાચુ તેના સમયોની ગહેશીરણી તેમ આંતર કાચુ મૂર્તિપૂજના વિરોધ કરતા, આ પુનર્જનના સિદ્ધાન્તનો

• 'ધર્મ અને સમાજ' - અષ્ટ ૧, પૃ ૨૪.

x 'ધર્મ અને સમાજ' - અષ્ટ ૧, પૃ ૨૧

- 'ધર્મ અને સમાજ', અષ્ટ ૧, પૃ ૩૧

+ 'ધર્મ અને સમાજ' - અષ્ટ ૧, પૃ ૧૦

= 'ધર્મ અને સમાજ' - અષ્ટ ૧, પૃ ૮૪ ૮૩

અસ્વીકાર હશે એ વિષયની તેમની ચર્ચામાં વિવાસ પડતો નથી સ યગોધક કગતા પક્ષવાદીની એ કોટિઓ છે 'દેહના નિયમ તૂટે તો તેના યોગ પરિણામ દેહને થાય છે આત્મા નિયમ તોડે તો તેના પરિણામ આખરે આત્માને થાય છે યુ યુ પછી કાયમ રહેનાર આ માને ઈનામ કે સન્ન તેની શાન્તિ કે અશાન્તિમાં છે આત્માને ઈનામ કે સન્ન દેહ ધારણ કર્યા પછી જ મળે એવી કશી જરૂર નથી કેમકે દેહ ધારણ કર્યા પછી પણ દેહના નિનાસ કે કષ્ટથી પણ બ્યારે અતે આત્માને શાન્તિ કે અશાન્તિ પહોંચે ત્યારે પરિણામ મળ્યું કહેવાય તો એ શાન્તિ કે અશાન્તિ તો વગર દેહે પણ થાય

દેહથી થતું અજ્ઞાનનું આવરણ ખસી જતા ઇશ્વરના સ્વરૂપનું, ઇશ્વરને શુ પ્રિય છે તેનું ઇશ્વરની પ્રીતિ કેવી જરૂરની છે તેનું જ્ઞાન નધારે સપૂર્ણ રીતે થાય, દેહ છતાં તેનું જ્ઞાન ન થાય તો દેહથી જુદા પડે જ ખરેખરો પશ્ચાત્તાપ થાય તેમ જ સુખ-અને ઇશ્વરકૃપા અને ઇશ્વર સાનિધ્ય જેનું સુખ એકે નથી-એ પણ દેહથી જુદા પડ્યા પછી જ સપૂર્ણ રીતે થાય સપૂર્ણ શાન્તિ ત્યારે જ મળે x આ વાદકોટિ પ્રનાણે તો દેહની કે લાગા આયુષ્યની સહેલુકતા જ નષ્ટ થાન છે આત્માની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે ઇશ્વરે દેહને આત્માનું આવરણ સાધન ગણ્યું તો તે યુ આ ટૂંકી અધિના જીવન પૂરતું જ સાચું? મૃત્યુ પછી જો ઇશ્વરકૃપાને લીધે દેહધારણની જરૂર નથી, તો આ જીવન પહોંચા પણ ની જરૂર હતી કે આ દેહ ધારણ કરવો પડ્યો? મને તો અભ્યુભાઈની આ તકભળ લાગે છે અને આ માન્યતાનું તાત્પર્ય જોતા, આત્માની પાપિતા ઉપર રમણભાઈએ મૂકેલા ભાગને જોતા, તેના ઉપરનો પ્રમ્થ ન ખિસ્તતાનો આક્ષેપ, સાચો નથી, છતાં ક્ષમ્ય ગણાશે

ધર્મના સિદ્ધાંતમાં યક્તિની ઇલાયદી સત્તા અભ્યુભાઈએ ઝીકારી, એનું જ પ્રતિબિંબ તેમના સસારવિચાર અને સાહિ ધનિચારમાં પણ તે સમયના ઘણા ચિન્તકોની પેઠે તે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ પગ મોહી પડેના એ વાદ તેમના સર્વ વિચાર સમજવાની કૃત્રી છે 'સસારસુવારની પ્રથમ ભાવના તે સતતતાની છે દરેક પુરુષ અને દરેક સ્ત્રીને સતતતાનો અમૂલ્ય અધિકાર છે, જનસમાજની એકદર સ્વતંત્રતા જળનાન માટે જૂગ વ્યક્તિની સતતતાના નિયમ ઘર્ષ શકે પણ અપગ્રહ સિવાય કોઈ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાય નહીં, અને અપગ્રહ માટે પણ દડ પૂરતી જ તે લઈ લેવડ આ મહાન ભાવના રાષ્ટ્રીય જીવન પેઠે સામાજિક જીવનમાં પણ પ્રવર્તે જોઈએ એ પ્રતીતિથી જનશ્રુત ઘર્ષ આપણા લમના નિયમમાં ગ્વાત ય સ્થાપના પ્રયત્ન કરીએ છીએ' - બાળલમ, વિધવાનિવાહ, કૌમાર, ઔઝિજનશ્રી, ઔઝન, પગદેશગમન, આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આ વ્યક્તિની સતતતાની ભાવનાની

x 'ધર્મ' અને સમજ - સમ ૨ પૃ ૮૪-૮૫

● રમણભાઈ સામીપ્ય યુક્તિને જ ખરી સુખિત ગણે છે એ સમીપ્યમાં સત્જ્ઞાન સન્નિધિ સદ્વૃત્તિ અને સ ગુણનો લોપ નથી થતો ભલે એ જોતો વડે એ એવકભાવ કૃત્રાય કે છે એ સદલેખા એક પમે એ કહે છે કે 'ઇશ્વર તરફ જતા તરત તેના પ્રસાદને યોગ્ય હોવા સાડુ આત્માને આ જીવનમાં શુદ્ધ થતું આવગ્રધ છે બીજી બાજુ કહે છે મૃત્યુ પછી પાપિતા દૂર કરવાને દેહધારણની જરૂર નથી' મને 'વિશુદ્ધિની ક્રિયા ચૈતન્યમય આત્માની છે અને આત્મા તે ચૈતન્યના વ્યાપારથી કી શકે છે પ્રાચનાસમાજસ્થાની પાપિતાની ત્રી પ્રિસ્તીએ ની ત્રી ટેની જ છે પણ પાપિના સવ પ્રથમ ઉત્થાને તેમની પામે ખુલાસો નથી તેમને મૂલત્રત પાપિતા સ્વીકારતી પડે એવી તેમની વકસરજિ છે છતાં ખિસ્તી ધર્મે મૂલત્રત પાપિતાનો પૌરાણિક શ્રુતકથાનો તોડ કાઢ્યો તે તો તેમને સ્વીકાર્ય નથી

- ધર્મ અને સમાજ - સમ ૨ પૃ ૨૦૮

દૃષ્ટિએ કંપાનો છે આ વિચારમાં રમણુભાઈની જૈનીમાં અનાવારણુ મગ, વેગ, નર્મયુક્ત મચોટના અને રમણીયના આવે છે, કેમકે એમાં તેમની ઉત્કટ ભાવમયતા છે, અને એમનું મન તેમાં એવું એકાગ્ર અને એકગ્ગ થયું છે, કે પગિભાણી કે અનનગણીની મહા પથ્થુ મુસ્કેની એમાં નકતી નથી ને તેમાં વાચકને અર્થ અને ભાવના પ્રકાશમાં લેણ પથ્થુ કલેણ થતો નથી અનુભાઈની જૈનીની સમગ્રજુ માટે આ ઉકીકન અતિ અગત્યની છે

મસાનુવામાં આ ગદ્યની બીજી ભાવના તે સમાનતાની છે તેનો સ્વતંત્રતા સાથે સમનાય સંગ્રહ છે 'મર્મ ઈશ્વરના બાગ છે, મર્મ ઈશ્વરને મળ્યા પ્રિય છે, મર્મ ઈશ્વર પાસેથી સગ્ગે અધિકાર લઈને આવેતા છે, મનનો પ્રજ્વળી અમૃતિમાં સગ્ગે એકરો છે, એ પ્રતીતિ જ્યારે હિંદુમત્તામાં એતપ્રોત થઈ રહેશે, ત્યારે પ્રજ્વળી ગરીબની પ્રયેક નનમાં સમાનતાનું લોહી વહેશે અને સ્વતંત્રતાની ભાવના જીવનમાં મહાભાગ પ્રાપ્ત થશે'

નસાનુવામાં બીજી ભાવના પ્રજ્વળી [passion] છે પ્રજ્વળને અમમ કંપા તેના વિવિધ અંગે સજ ન અને નવાહી થવા નીર્ધર્યે તે ખાનગ પચુ કુરિંદો ત્યાગ અને સુધારાનો સ્વીકાર થવો નીર્ધર્યે આ નચુ ઉપગન બીજી ભાવનાઓ નુનીતિ, દયા, સિદ્ધતા-પથુ અસાનુધારામાં પ્રવર્તવી નીર્ધર્યે અને સસારજુરાગના ત્રયનોમાં એ પગલાન શ્રદ્ધા-જે રમણુભાઈની લાક્ષણિક છે કે આપણા સર્વ આત્મોની પાછળ પગમાત્રાનો આદર્શ ગહેલો છે, તે કેમની નીર્ધર્યે, કેમકે આપણા લક્ષ્ય દંડ કંપા સારુ મોટામાં મોટુ બગ ઈશ્વર પાસેથી જ પ્રાપ્ત કંપાનું છે

ઉપરની વિચારજુવાળુ અનુભાઈનું કદાચનવોત્તમ વ્યાખ્યાન, નિમધોમાં પથુ ચૈત્રી છટા અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ ગણાય એવું ૧૮૧૮ માં બીજી શુદ્ધગત સસારજુવારા પરિવદ આગળ પ્રમુખ લેખે આપ્યું હતું સસાનુધારાની પદ્ધતિઓની ચર્ચાના વ્યાખ્યાનમાં અનુભાઈ પુરુષલોક ગનડેને અનુસરે છે તેમાં વિવેચનનું એ પિન્દુ શાસ્ત્રમંત્ર છે તેનો આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે સુધારો ધર્મશાસ્ત્રને અનુમાર છે તે બનાવવા સારુ શાસ્ત્રાર્થ કરવાની યોજ્જસ પદ્ધતિ યોજી ચકાય પથુ આ પદ્ધતિ રમણુભાઈને મા પ નથી શાસ્ત્રવચન ન મળે તો શાસ્ત્રવચન ત્રગ ચનાની લઈ માન સુધારાની યોગ્યતા દર્શાવી એ જ યોગ્ય છે, યુક્તિહીને ચિચારે તુ ધર્મહાનિ પ્રજાયતે હનિમ અર્થવદન કે એકવાચતા અયોગ્ય છે, અને વિચાર વત મનુષ્યોના અત કંપ્યને રુચી નથી

નગસિદ્ધરાવ

નગસિદ્ધરાવ અને રમણુભાઈ આ વિચારબિંદુમાં કેવળ મળતા છે, જો કે સુધારાની વાસ્તવિક પ્રગતિ કરાવવામાં તે તેની તાત્વિક વિચારબુધ્ધિમાં રમણુભાઈ નગસિદ્ધરાવ કરતા ઘણા મોટા છે વિચાર, શક્તિ અને કાર્યમાં નગસિદ્ધરાવ સુધારક હતા પથુ કાગકિર્દીની દૃષ્ટિએ ખાસ સુધારક નહોતા રમણુભાઈને તો તેમણે સુધારક તરીકે જ ઓગળે

સમારનુધારાની ભાવના અને પદ્ધતિ અનધી રમણુભાઈ અને નગસિદ્ધરાવ વચ્ચે ફેર નથી, એ તેમના ૧૮૧૩ માં બીજી પ્રાન્તિ મમારનુધારા પગિદ આગળ પ્રમુખ તરીકે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં દેખાઈ આવે છે શાસ્ત્રને આધારે સુધારો કરવા મના બુદ્ધિ અનુસાર સુધારો એમણે ઇચ્છા કરેલો છે 'મનુષ્યબુદ્ધિમાં આપેલા શાસ્ત્રોમાં સ્વત પ્રમાણ્ય દોષ શંકે નીકે અને તેથી શાસ્ત્રોને જ પાચાર્ય ગણવા એ એક દોષ છે વ્યાખ અને બુદ્ધિના સ્થાથી તરવોનો જ આધાર સાનો છે

રમણુભાઈ કગ્તા નરસિંહરાવ સુભાગના વિાચમા કાર્ષિક વધાએ વિવેક અને સામયેતી ઉપદેશ છે ઉપગત, વ્યક્તિ સ્તાંત્ર્યની ભાનનાને કાર્ષિક મર્યાદિત કરવાનું તેમનું વનજ છે નરસિંહરાવ કાગળપૂર્વક આગળ વધવામા માને છે અને વ્યક્તિગત કામને પુષ્ટ કરના નમનળની અપેક્ષા જણાવે છે વ્યક્તિઓ યાહોમ કરીને અપસાવે તેથી કામ અસ્થાયી અને ધ્યેયને કઈ નુસાન થાય છે તેથી ‘ઉત્તમ પદ્ધતિ તો એ છે કે ઘણા મનુષ્યોએ એકાગ્રિ ધર્મ વ્યવસ્થાપૂર્વક, સુગિયત તત્ત્વોને આધારે, ઘણી મબાગ લઈને કામ કરવું જોઈએ’ આમા રૂઢિનો સ્ત્રીકાગ નથી પણ સુધાગને માર્ગે મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢીને જનાતું છે પગતું તેથી સુધાગમા ‘અકમ’ને અવકાશ નથી વખત નખતનું કામ કરને’ એમ કહેનાગ ઉાસીન કે નૈતિક બળ વગરના હોય છે તેમને વિના પ્રયત્ને કે વિના જોખમે બીજા મનુષ્યોના ફળ ચાખના છે અને જેને ‘વખત’ કહેનામા આવે છે તે કઈ નમયનું માપ કે ‘અકર્મ સૂચવતું નથી’ ‘કાર્યકારણની પાપગમા નીપજતાં પશ્ચિમામેમા મનુષ્યોનો ફાળો એ જ અર્થ ‘વખત’નો છે’ x

ગમણુભાઈ શુદ્ધ વિચારક છે, માન હુદ્દિની ભૂમિ ઉપર ઝઢી સદમ પર્વેનજ તે કરી શકે છે નરસિંહરાવની દષ્ટિ કવિની છે એક ભાષાશાસ્ત્ર સિવાય કોઈ પણ વિષયમા કેવળ વિદ્યાની કે વિચારક પે’ ચિન્તન કરવામા તેમને તૃપ્તિ થતી નથી તેમનું આ- હૃદય સુકુમાર લાગણીમા, અદ્ભુત કલ્પનામા રાચે છે તેથી તેમની બધી વિચારણા ચિનમય રીતિમા પ્રગટ થાય છે, અથવા તેને કવિતાની ભાવના દેવાય છે વળી તે ચિન્તનના પ્રાથમિક ગ્વરૂપના હોય છે તેથી મૂલ્યમાન છતાં કાચા માલ જેની છે ‘વિવર્તલીલા’નો આખો પ્રથમ આ રીતિનું ગમણીય નિર્દેશન છે તેનું એક ભેદમૂલક પરિણામ એ છે કે ગમણુભાઈને વાચના રમણુભાઈનું વ્યક્તિત્વ નૂતી ત્વાય છે નરસિંહરાવના વ્યક્તિત્વનો પગમર્શ ‘મનોમુકુર’મા ‘રમણુમુકુર’મા, ‘વિવર્તલીલા’મા પડેપડે થાય છે રમણુભાઈની વાણીમા હુદ્દિનો નિશ્ચય છે નરસિંહરાવમા હૃદયની શ્રદ્ધા છે ‘હૃદયમતિ’ તેમનો પ્રિન શબ્દ છે વાચકને અભિમુખ કરવામા નરસિંહરાવ નિરોન સફળ થાય છે ખુલીથી ઉલેલો શ્રમ ઓણું થકવે છે એ સામાન્ય અનુભવનું બિંદુ લઈ નરસિંહરાવ જડવાદનો નારા પ્રતિવાદ કરે છ વિચાર અને વિચારવિષય એ વચ્ચે નિતાન્ત ભેદ છે, અન્ત કરજી અને ઇન્છાશક્તિ એ કોઈ કાયિક અગ જોડે અભિલ કરી શકાય એમ નથી ઉપરાંત, વિચાર અને ઇન્છા-ચાપાગ પ્રજ્ઞ થાય તે સાચે મગજમા અમુક ફેરફાર થાય તે ઉપરથી એ બને વચ્ચે કાર્યકારણનો સમ્બંધ હોવો શા માટે માનવો જોઈએ કે મગજના ફેરફાર તે કારણ અને વિચાર અને ઇન્છા તે કાય ? વિપરીત કેમ નહિ ? કોષ, હર્ષ, ઇન્દ્રિય આવેશની સાથે કપ, હૃદયના ધગકાર, ઇન્દ્રિય થાય તે માટે એ કપાલિક તે જ તે તે ભાવ એમ હલ કોઈએ કહ્યું નથી અથવા એ કપાલિક તે કારણ અને તે તે ભાવ તે તે કાય એમ પણ કોઈએ દરાનું નથી એમ્લો પાડ માનીશું”

જડવાદની વિનુદ્ધ આત્મિક સત્તાનું વીગતે પ્રતિપાદન “મનોમુકુર”ના પહેલા પ્રથમા છે પદાર્થ અને ગતિ આ-ચા કપાળી, એ પ્રશ્નનું નિગડકણુ ગમણુભાઈ અને બીજા વિચારકોએ કહ્યું છે તેમ સહજોપલબ્ધ અને ઉપમિતિના અવનમનથી નરસિંહરાવે કહ્યું છે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની પરીક્ષા માટે વિદ્યાનની પદ્ધતિ નહિ ચાલે એમ જણાવી વેદાન્તીઓ મારફત ‘હું છું’ એ નિર્વિત્ત સ્વાનુભાવ રજૂ

કરે છે આધ્યાત્મિક ષગમરૂ માટે મનુષ્યને નહોતેપવશ્ય જેની વિશિષ્ટ શક્તિ છે મો-દર્શનો અનુભવ દુન્યાની મનુષ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે 'આ સાધન વડે ચેતનનત્વના વિનોગ વરૂપમા કાર્ષક પ્રવેશ થઈ શકે છે, તેની જ સાથે જરૂરી બિન ચેતનનત્વનું અગ્નિવ એથી જલુપ છે અમુક વસ્તુ, શુશુ વગેરે મુદ્દા અથવા અમુદ્દા સા માટે એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વિદ્યાન નથી આપી શકવાનું, અને એ પ્રશ્ન તપાસના જ જરૂર પદાર્થની પેલી ખાર જરૂર પામે મુદ્દાનાની લાવના જ ચેતનનત્વને માગી લે છે' વિશ્વનના દરમ વિકાસમા, વ્યાપાગમા, જે ગતિન દર્શન છે તેની પગડી ઘણે જ્ઞાનમય, શક્તિમય ઇચ્છા છે, જેનું અધિગત પગમ પુરુષ છે આમા મનુષ્યજીવન ઉપગથી પગમ પુરુષ અને તેની ઇચ્છાની અમાવતા કરી છે પગમ પુરુષની નાનમય શક્તિમય ઇચ્છા મીકાગીએ તો એ ઇચ્છામા જ મૂળ પદાર્થની ઉત્પત્તિ કલ્પરી અશક્ય નથી

ઈશ્વરગમ્નિ, છલોની વ્યગ્નિઓ તરીકે લિનતા, ઇશ્વરની રૂપા પ્રાપ્ત કરવામા પ્રાર્થના અદિતીય અને અમોઘ સાવન - એ બધુ રમણુભાઈની જેમ મીકાગવા છતા, નગસિંહરાવનું વવયુ પૂર્વજન્મ તરફ, વેદાન્તના માયાવાદ તરફ કષ્ટિક તરુચ ને કૂણ જલુપ છે નવવગમ પગ લેખ લખાયો સાર પછી ધીમે ધીમે વતણુ બનાયુ હો તે 'વિવર્તનીના' મા રપણ જલુપ છે આન શકરે કરેલો પગિણામવાદ અને વિવર્તનીવાનો સમનય નગસિંહરાને જળ કાર્ષ. જીનયો હોતો પચુ તે ચી રીને તેનું ગમરણુ તેમને ન નહુ, કેમ? એ કહે છે તેમ આનદશગ્નની સમજવવાની શૈલીના લોદ્યમા જ એ મુગવ થઈ ગયા હતા x પગતુ એ નાત તેમની અનુભાની નનચનું નિર્દગ છે એ બાળકે મૃધુ પરવા પ્રશુભજન તરફ વૃત્તિ દાખરી તેનું ખીજ શ હો એમ શકા ઉપરિચિત કરી, નગસિંહરાવ હિંદુ દહિને જવામ મૂયવે છે 'તમે કહેલો-પૂવજન્મના સગકાર-હોય! પૂર્વજન્મની ક પના મારી બુદ્ધિમા ગોનાતી નથી' - રમણુભાઈ આ હોય-એવો નગમ કુટાગ દ્વાપિ કાઢે નહિ કેવનાદૈત તેમને માન્ય નથી, પચુ જેમ નીચા ગવગમાનનો મૂળ જોયા સ્વરમાનના સુગમા લગી નય તેમ છત્ર અને ઇશ્વર વચ્ચે સવાદ સાધ્ય છે પ્રયેક મનુષ્યની વ્યક્તિ રાન્યમા લુમ ધાય એ વાત તે ગમે હિતારી શકના નથી 'નતિશ્લેષે લિન થતા આપણુ કાર્ષિક વરૂપને વિગે પચુ અમુક વરોને અતે સર્ગ શરીવગ્ના બનાયા હતા વ્યગ્નિના કાયમ રહે છે એ મત સ્વીકારાયો છે, તે / રીતે આપણુ આત્મગરૂપને વિતે પચુ વ્યક્તિનાની સાચવણી એ પગમ દયાગ્રી પ્રશુની યોગનાતુ એ મોટુ અગ દુ ગણુ છુ ' = આમ છતા ઉચ્ચાનય માનના સૂરોના અદૈત જેનુ આ મા પગમા માઈ અદૈત તેમને ઇટ છે નિતાન્ત એકના એ કલ્પી શકે છે, કદાચ એ આત્મતિક અન્ય હો એવો પચુ વહેમ તેમને રહે છે, પચુ તેમનું દ ય એ 'અન્યવાદ' મીકારી શકતું નથી ગગ અને સ્વરોના મુદ્દા દટાત લઈ નગસિંહરાવ કહે છે—'અન્તિમ તયોગીકરણમા પછી ઈચ્છાગતો મહાનાદ, અથવા એવેત િગ્નુનો જ્યોતિ લહે લક્ષ્યરૂપ ગણો, એ ખરા ઇષ્ટસિક યોગીઓને માટે છે, હુ તો ઉપાધિયુક્ત રૂપીલા, નાદલીના, અને પ્રેમનીવા મીકાગવાને તૈયાર છુ, પગમાતમાના અન્યાનરસા

ક' મને મુકુ ગ ૧ ૫ ૩૫૪

x વિવર્તનીવા પ ૨

- વિવર્તનીવા - પ ૬

= વિવર્તનીવા - પ ૪

વળી આ વ્યગ્નિમામા એવે મુખી તરમ કરે છે > આત્માના બધારણુમા જ સીજુર બે દોરો નેઈએ

'વિ. લી.' - પ ૧૮

સ્વરસૌન્દર્ય કે રૂપસૌન્દર્યની વ્યથિરૂપ ઘટના ક્યાં મળશે? એ સમન્વિત સૌન્દર્યમાંથી થતી રૂપલીલા અને નાદલીલા પ્રગટ થાય છે એ મારે મન કવિતા છે. જીવન એટલે સંચલન, રૂપાંતર, સતત વહન; શૂન્ય સ્તબ્ધતા નથી.”^૧ એને અદ્વૈતમાં દૈત અને દૈતમાં અદ્વૈત કહી શકાય. આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું અદ્વૈત-વિશિષ્ટાદૈત નહિ-સાધનાનું ઉત્તમ બળ તે પ્રેમ, ભક્તિ, પ્રેમભક્તિ, પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ.^૨ જ્ઞાનથી જે પ્રભુ અગમ્ય છે તેને પ્રેમના તંતમાં સંત ઝીલી શકે છે. ‘પ્રેમપાત્ર મેળવ્યા પછી એને જ્ઞાનવિષય બનાવાશે.’^૩ પણ ભક્તિપ્રેમને યોગ્ય સંયમની આવશ્યકતા છે. તે વેલછા ન થવી જોઈએ.

‘ધીરે ધીરે પીઓ, સાધુ !

અજરા કાંઈ જરી એ ન જાય, લાઈ વીરા !’^૪

આ ભક્તોને એતવણીરૂપ વિચાર નવા છે, નરસિંહરાવની સ્વભાવઘટનાનો નિદર્શક છે, અને વૈષ્ણવ, સૂફી, તેમ જ પ્રાર્થનાસમાજ ભક્તોને લાગુ પડે છે. અહીં તેમ જ અન્ય અનેક નીતિ રીતિના પ્રભોમાં નરસિંહરાવ વસ્તુની પરીક્ષા સત્યદષ્ટિએ જ નહીં, પણ રસદષ્ટિએ, સૌન્દર્યતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ કરે છે એ એમની ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં લાક્ષણિક ખૂબી ગણી શકાય. ‘કરુણ પ્રસંગમાં સંયમની સાધનાથી ગૌરવનું અનુપમ સૌન્દર્ય પ્રગટે છે.’ ‘આ જીવનની પાર રહેલા અમર સત્યોના સૌન્દર્યના દર્શનથી પ્રાપ્ત કરેલો આનંદ’ દુઃખમાં અસાધારણ સંયમબળ આપી શકે. આ અને આવા સત્યદર્શનમાં ‘સૌન્દર્ય’ પદ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આગળ મેં કહ્યું કે નરસિંહરાવમાં શુદ્ધ દ્વિસૂકી નથી પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો કાચો માલ છે. કાચો માલનું ઉપમાન જડતાનું સૂચક છે, અને જડતાનું આ ચિંતનસામગ્રીમાં નામ નથી. પ્રિયજનોના વિયોગથી જે ‘માત્ર જીવી રહી હું મહાશાન્તિની એક આશો’ એમ હૃદયના જીડાણમાંથી ઉદ્ભવે કાઢે તેને સત્ય એ કેવળ વિચારણાનો પ્રશ્ન ન હોઈ શકે. એ તો શુદ્ધ પરજીવનના આતુરનો પ્રશ્ન છે, હરધરી હૃદયગુહાનું દ્વાર ઠોકતો આત્માના જીવનમરણનો પ્રશ્ન છે.

કાન્તા

સત્યધર્મનો પ્રશ્ન મણિશંકર રતનજી લઈને માટે નરસિંહરાવ કરતાં પણ વધુ તીવ્ર મનોમંથન, ઉન્નમરા, આન્તર ને બાહ્ય કલહ તથા વેદનાનો કરાવનાર હોતો. આવા વિદ્વાન અને દેશપ્રેમી સજ્જનને આવું મનોમંથન કરાવી શકવામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અને મિશનરીઓનો જે વિજય છે તે હજારો ક્ષુધાતુરો કે સ્વાર્થીઓને ખ્રિસ્તી કરવામાં નથી. એક મણિશંકર, એક માયકેલ દત્ત, એક વાસ્તુદેવ ટીળંક, કે એક રમાબાઈ ખ્રિસ્તી થાય ને હિંદુ ધર્મના પાયા કંઈ તેટલા ખ્રિસ્તી મીશનોના પ્રચાર અને વૈષ્ણવ શુશ્રૂષાથી કંગા નથી. પણ હિંદુધર્મના સદ્ભાવે કાન્તાદિ અપવાદરૂપ થયા. તેની વ્યાપક ભાવનાએ સજીવ અને બળવાન થઈ પોતાના રુધિરમાં ખ્રિસ્તી પ્રેરણાનો સંગ્રહ કરી લીધો અને સ્થિરદષ્ટિના ખ્રિસ્તીને-દેશીને યા વિદેશીને-હિંદુધર્મ સામે દોષ કે દોષનું કારણ રચ્યું નથી. આત્માની યાત્રા માટે કયો ધર્મ યોગ્ય પાથેય નહિ આવે? અને વિકૃતિઓ જ જોવી હશે, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે વેર વધારવા સામગ્રી જ જોઈતી હશે તો કયા ધર્મના પુરાણ આદિમાંથી, કયા સમાજની નીતિરીતિમાંથી તે નહિ મળી આવે ?

૧ વિવર્તલીલા - પૃ. ૮૮.

૨ " પૃ. ૩૨, ૩૩.

૩ " પૃ. ૧૧૩.

૪ " પૃ. ૬૬.

વેદાન્તનો તિરસ્કાર એ રમણભાર્તી, નરસિંહગવ અને કાન્તને જોડેનો એક સમાન અંકોડો છે. ૧૮૯૩ ના એક પત્રમાં કાન્ત વ્યુત્પાદ છે.

For some months past I have been constantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that Vedantism is the annihilation of all morality, if સુસદ્ગુણે and લાભાલાભો and જયાજયો are સમે, તત્તો યુદ્ધાય યુદ્ધસ્ય is absurd. I wish to write either in the form of a review of the 'સિદ્ધાન્તસાર' or in the form of letters from a traveller or in some other form where humour also can come in.

કાન્તના ચિંતની કેવી નિષરીતતા ! વેદાન્ત પ્રિયુદ્ધ કેવો બાલિશ ગ્રંથ ! પણ ૧૮૯૫ માં તેમના વક્તવ્યમાંથી કદુતા યોછી થઈ છે અને સિદ્ધાન્ત જોડો છે એટલું જ નહિ, અહિંતકર છે એમ માનવા છતાં તેને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી જોવાની દિલની ઉદારતા દાખવે છે—'I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed. I for one can't kill my intellect and believe in અને. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces.'

'Pantheism as Martineau will tell you errs only when it denies the individual will. He will also tell you how sublime its spirit is and how it errs only by overzeal. I understood all that when I wrote against વેદાન્ત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immense value of the work done for the system in the country'—

જના આ વાચ્ય પણ બ્રહ્માયુ ૧૮૮૭ ના એપ્રિલ સંસ્કરણ, ને કાન્ત પ્રિયતી થયા હુકુંમ વિશેષ અને પરિચિતિ ન સહી શકવાથી નામના આર્ય થયા અને મન મનાવ્યું કે ખ્રિસ્તી તત્ત્વ આર્યોના પ્રાચીન ધર્મોના પુનરુદ્ધાર કરી તેમાં લાની શકાશે સ્વીકારનારે 'પ્રાચીન શબ્દ'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ ત્રણેય દરે એવું સમાધાન પણ ધણા વર્ષ ગ્રીકાર્યું, પણ હવેથી તે આમરણ ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. રમણભાર્તી નરસિંહગવ, કાન્ત એ ત્રણેમાં વેદાન્તવિરોધ અને વ્યક્ત એકધરનો સમાન વાદ છે, તેમ તેમનો પરસ્પર શ્રેયશ્ચ ભેદ પણ છે. ચિન્તનનો વળાંક જોઈએ તો રમણભાર્તીની પર્વેશના પ્રધાનપણે જુદિનિષ છે, નરસિંહગવની સૌન્દર્યનિષ છે, તો કાન્તની લિંગલિંગ લાગણીઓથી પ્રેરિત છે. Religion

x કાન્તમાલા પત્રધારા - પૃ. ૩ ૨

o કાન્તમાલા પત્રધારા - પૃ. ૩૩૬ *

- કાન્તમાલા પત્રધારા - પૃ. ૨૬૩

should be talked of as better and worse rather than as right and wrong.¹ Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more philosophical creeds.² અહીં સદાચારની દૃષ્ટિ નિયામક થઈ છે.³ પરંતુ કાન્તની માનસિક ધડલાંગમાં પ્રેષક બળ બદલાયા કરતું.

એ પ્રેષક બળમાં કુદૃષપ્રીતિ ઘણી અગત્યની હતી. પ્રકૃતિથી એ દટ ન હતા. ઘણી અને લિંગલિંગ વસ્તુઓ તેમને આકર્ષતી અને પરસ્પરવિરુદ્ધ વસ્તુઓને તે વખાણી નાખતા.⁴ લાગણીઓથી જીવે થઈ સિદ્ધાંત સ્થાપવાનું, વા સિદ્ધાંત સ્થાપી તે વડે લાગણીઓને ચકાસવાનું વલણ મણિશંકરમાં ઓછું હતું. 'My feelings absorb me at times; and I am not of a religious cast of mind, though I often experience religious sentiments.'⁵ આથી, એ કહે છે તેમ તેમના મિત્રો કરતાં ઘણી બાબતો તે વધુ સમભાવથી નિહાળી શકતા અને તેમના ચિત્તની લાગણીઓ ઉદાત્ત બનતી⁶ એ ખરું, પણ એકવાક્યતાને ભોગે. વિચારસંગ્રહમાં સુસંવાદ કે સમીચીનતા કે એકવાક્યતાનો એમનામાં કવચિત્ લોપ થાય છે. એમનામાં દેખાય છે તેવો બુદ્ધિભેદ, દૈધીભાવ, રમણુભાઈ કે નરસિંહરાવમાં જણાતો નથી. રમણુભાઈએ આ દોષ અને તેની પાછળ રહેલી હદયની સમૃદ્ધિ ઓળખી હતી. ઉપર ઉલ્લેખેલા ૧૮૯૫ ના પત્રની નોંધમાં તે જણાવે છે કે "આમાંના ડેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર મણિશંકરે આ પહેલાં અને પછી ધારણ કર્યા હશે. પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની શબ્દ દેશલક્ષિત, તેમની જીંડી ઈશ્વરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા,⁷ તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિસ્તારી ઉતારાથી કાંઈક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ"⁸

વ્યક્ત [Personal] એકશ્વરની પ્રતીતિ અને તેની લક્ષિતમાં શ્રદ્ધા એ મણિશંકરના તત્ત્વવિચારમાં અચલ અંશ છે. દેશના ઉદ્ધાર માટે એકશ્વર લક્ષિતની એવડી અનિવાર્યતા એમને લાગેલી કે સુધારાનાં ખીન્ન ક્ષેત્રો કરતાં આ જ ક્ષેત્રને ઘણા માણસોનાં આખાં આયુષ્ય સમર્પાય તે ઇષ્ટ છે, એમ એમણે ગણેલું. આવી ખરી પ્રતીતિનું વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ પરિણામ આવતું જોઈએ. આ તત્ત્વ જોને સમજાય તેણે સાથે જ સમજવું જોઈએ કે જે કંઈ બને છે તે ઈશ્વરચાથી જ બને છે અને વિશ્વકર્મનો ઉદ્દેશ એ દ્વારા સધાય છે. ચોતાનું વલણ રમણુ મિસ્ત્રી હતું તથામિ, ૧૯૭૦ ૧૭૬, અભ્યાસમાળ, શ્રાવણસમાજ અને થિયોસોફી દેશને માટેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે એમ માનતા, કેમકે પોતાનો મત ખીન્ન પાસે કબૂલ કરાવવાને એ સંસ્થાઓ આમદ શખતી નહોતી. વ્યક્તિએ પણ આવેગથી પ્રેરણા એકદમ સામાજિક પગલું ન ભરવું જોઈએ. પોતાની પ્રકૃતિના ગુણદોષ તપાસી, કુદૃષ્યો અને સમાજનો સ્વભાવ સમજી સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં 'સ-માંસ' બનાવ્યા પછી યોગ્ય સામાજિક પગલું જે ભરવું ઘટે

૧ કાન્તમાલા ૧: પત્રધારા પૃ. ૩૩૭

૨ કાન્તમાલા : પત્રધારા પૃ. ૩૩૬

૩ 'સિદ્ધાન્તસાર'નું અવલોકન પૃ. ૯૭

૪ ૧૮૯૦ માંના એક પત્રમાં થિયોસોફિસ્ટોની પ્રશંસા છે, અને રહસ્યવાદને (Occultism) ને સાચો માન્યો છે.

૫ ૧૮૯૭ નો એક પત્ર : કાન્તમાલા : પત્રધારા - પૃ. ૩૪૧

૬ કાન્તમાલા : પત્રધારા : રમણુભાઈ ઉપર પત્ર : પૃ. ૨૬૩

૭ કાન્તમાલા : પત્રધારા : પૃ. ૨૬૬

તે ભરવુ પણ સ-માસ મનાવાનો નિદાન કયો ? મહત્વનો એક તે આ કે 'જેણે કાષ્ટરતને તેના શબ્દથી ભર્યો નથી, તેણે પ્રશ્નને ખરો નથી મનુષ્ય મનથી રચેલા ઈશ્વરની પૂજાને વધારે ઇત અને ભુદ્ધિપુર સર માને, તે તેનો એક મુદ્દ અલકાર છે કાષ્ટરિમા જ પિતા-ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે' પણ એ સિદ્ધાંત સમાસ મનાયા પછી પોતાનું પરમ કર્તવ્ય તેમને વાગવા સમજતું કે બહાર રીતે કાષ્ટરની પિતૃતા અને મનુષ્યની ખુશ્તી મીકારી

'સ્થૂન સદિમા એનું કશું નથી કે પ્રથમ સૂક્ષ્મમાં ન હોય, અને સ્થૂનની બધી વસ્તુઓ સૂક્ષ્મની તત્સમ વસ્તુઓમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલી છે' જ સ્થૂન પછી મનુષ્ય કુદરતના અશુદ્ધ પદાર્થોનો ભાગ કરે છે પણ તેના શુદ્ધતર પદાર્થો ગમે છે જે સૂક્ષ્મ શરીરનું કામ કરે છે અને તેના મનનું ધારક તથા પ્રદર્શક બની રહે છે રચના દેશ્વરો માન ગિયતિના દેશ્વરો હાવાથી દેવોડાકના સાન્નિધ્યે માનસિક સામ્યોના, અને અંતરો માનસિક સમ્યોના પરિણામ છે આ કાળે નરક સ્વર્ગથી જુદું ગહેલું છે સર્ગનો શાશ્વત વિરામ અપ્રકૃતિ નથી પણ ઉપયોગી કામનો સતોય છે

મગ્જોતર ગિયતિ સગથી ઉપર પ્રમાણે કાન્તે સ્વીડનબોર્ગે આપેલા સ્વીકાર્યો હતો છતાં જીવની વચની ગિયતિ (મગ્જ પછીની પણ સ્વંય જતા પહેલાની) સગથી એમને કશે સ્પષ્ટ પ્રભેદ થયો નહોતો સ્વીડનબોર્ગે જાતિભેદ રચાવી છે આત્મા જ પુરુષ અથવા સ્ત્રી હોય છે, એટલે સ્ત્રી કે પુરુષનો દરેક વિચાર પુરુષરૂપ છે, સ્ત્રીનો સ્ત્રીરૂપ છે સ્ત્રી પછી પુરુષ પુરુષ અને સ્ત્રી સ્ત્રી જ ગહે છે સ્વર્ગમાં સ્વીડનબોર્ગે રચેલ છે, સ્વીડનબોર્ગે લગ્ન છે, પણ તેનું પરિણામ બાલકો નહિ પણ રચેલ અને જ્ઞાન છે ખરો લગ્નનેલ એ જ્ઞાન કે ડહાપણ અને પ્રીતિ કે સાધુતાનું પગરૂપ આકર્ષણ છે સ્ત્રી અને પુરુષની સરખામણીમાં સ્વીડનબોર્ગે સેઈન્ટ થોમસને અનુસરે છે સ્ત્રીઓ કસાની ઉપર કરતી નથી શરીરમાં તેમ જ મનમાં પુરુષ પિતા અને સ્ત્રી માતા છે જે કંઈ તેનામાં છે તે પ્રથમ પુરુષમાં હોય છે અને સ્ત્રી સાથે લગ્ન અનિષ્ટ છે પૂર્ણલગ્ન સ્ત્રી અને પુરુષ પ્રયેકની દરેક ઇચ્છાની એકબીજા વિશે તૃપ્તિ થાય છે અને આલુ પૂર્ણલગ્ન તે જ પૂર્ણ વિશુદ્ધિ છે ખરા લગ્નનેલમાં પતિ અને પત્ની એક મનુષ્ય થવાની નિગતર ઇચ્છામાં દિનપ્રતિદિન વધારે અમુખ થતા જાય છે અને એમને સમ્પદ શાશ્વત છે એમ સમજે છે પૃથ્વી ઉપર શુદ્ધ લગ્ન એ સ્વર્ગની અને વ્યભિચાર એ નરકની શાળા છે =

ઉપરના લગ્નવિષયક સ્વીડનબોર્ગે નિબંધ પહેલા પ્રેા મણિનાનના 'સિદ્ધાન્તસાર'નું અવલોકન એક કંઈપત નિષ્પ્રાપ્ત કાન્તાને ઉદ્દેશીને પ્રેમપત્રોરૂપે કાન્તે લખેલું એમણે પોતે જ કહ્યું છે કે એ અવલોકન વેદાન્તના એાળા અભ્યાસ અને ાગી સમજમાં લખાયેનું અને એ લખાયા પછી પ્રેા મણિનાલ તરફ કાન્તાનું વલણ પણ વધારે સમજાવાળું થયેલું ખાસાત્મક કરતા જે ભાનાત્મક અશેા 'અવલોકન' મા છે તે ભેતા જણાય છે કે મન્ત હમેશની માફ વ્યન્ત પરમેશ્વર અને વ્યન્ત જીવોમાં માને છે એ દૈતનાદી નથી પણ જહુલનાદી છે - "નેય મિડાના ધર્મે સગથી સિદ્ધાન્તો આપણે જે સ ય

● કાન્તમાલો પત્રમાસ ૫ ૩૬૧ (૧૮૦૬ મા લખેલો પત્ર)

■ 'લગ્નરચેલ' - પ્રસ્તાવના

= 'લગ્નરચેલ' (સ્વીડનબોર્ગે નિબંધ)

- 'સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન' - પૃ ૩૩ 'જ્યારે જ્યારે સર્વ લોક છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે હમેશા સામાન્ય હોઈને તેની સત્તા કાલ્પનિક હોય છે સગની સત્તા જ વાસ્તવિક હોઈ શકે

માનીએ હીએ તે જ છે તત્ત્વ દેવ સર્વેષ્વર પરમાત્મા એવ પવ મુસદ્દુ સાદિરહિત. 1 જીવાત્મા પ્રતિદારીર મિન્ન 1”x પરંતુ પ્રમાણુ પરંતે સ્વીડનમોર્ગ વાન્મા પછી ફેર પડી ગયો છે ‘અવલોકન’ મા પ્રસક્ષ ઉપર દષ્ટિ વિશેષ કરેલી છે અને બુદ્ધિપ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યું છે સ્વીડનમોર્ગ લખાણોમા અપ્રસક્ષ કારણુ, ભાનના ઉપર દષ્ટિ વિશેષ છે સય માટે પ્રમાણુ શુ? મનને પોષે, ગુદ્ધ કરે, તદુગ્ત રાષ્ટ્રે તે સત્ય, - આમ સ્વીડનમોર્ગ લખાણોમા લાગે છે વેદાન્તીને આ ગ્યિતિ કઈ અનિષ્ટ નથી ‘અવલોકન’ કાર કાન્તે પ્રસક્ષ ઉપર ભાર મૂક્યો છે તે જોતા તેને તો એ અનિષ્ટ હોવી જોઈએ, પણ સ્વીડનમોર્ગ વાન્મા પછી એ રિથિતિ પલટાઈ હતી

કેતુ નિપરીત કે સ્વીડનમોર્ગની સત્યમિશ્રિત તરંગદીડાને કાન્તે વેદનામ્ય જેવી ગણી અને વેદવાક્ય, જે ઉપર ચિન્તન કરી કરી ફિલસૂફીએ દર્શનો રચ્યા, તે તેમના ઉપકાસનો વિષય બન્યું ‘અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત’ એ, અદ્વૈતવાદીઓ પોતે જ કબૂલ કરે છે તે પ્રમાણે, અગાનનો સિદ્ધાન્ત છે આપણે સર્વ સિન્ન સિન્ન પદાર્થો વચ્ચે સાગ્ર અને ભેદ બન્ને જોઈ શકીએ હીએ, અદ્વૈતવાદી માન સામ્ય જ જોઈ શકે છે અદ્વૈતનાદને બધા સગીતના સ્વર, બધા પ્રકાશના રંગ, બધા પદાર્થોના રૂપ અને ગુરુત્વ, અને બધા નિચારોનું સય એક જ છે બધું એક જ અનાદિસિદ્ધ રહેત્યનું રૂપાન્ત છે! આ ઉપકાસમા કાન્તની જે સયકામતા હોય તો એ સયકામતા માટે દયા બિપજે વ્યક્તિઓનો ધાર્મિક અનુભવ મળતો આવતો હોય તો ધર્મ સત્સામાન્ય કેમ ના હોઈ શકે? પણ કાન્તને તો એ નિચાર મૂર્ખનાલયો લાગે છે મણિનાન ધર્મનું યોગ્ય લક્ષણ આપે છે ‘અનન્ત, અનિકૃત પરમાનંદ પામવા માટે મનુષ્યબુદ્ધિમા જે સ્વાભાવિક પ્રેરણા છે, તેને સતોષ પમાડવાનો માર્ગ’ આન્તિ કે વાદ્યનથી કાન્ત તેમા પણ દોષ જુએ છે એક બાજુ એમ કહે છે કે મનુષ્યબુદ્ધિમા એવી વૃત્તિ નથી અને બીજી બાજુ કહે છે કે ધર્મથી એ વૃત્તિને સતોષ થાય તો ધર્મની અધોગતિ થાય! * કેમ જાણે સત્ય જાણવાની ઇચ્છાને સતોષનાથી સત્યની અધોગતિ થવાની હોય! આગળ કહે છે, ‘હું ધારુ છું કે પરમાનંદ ધર્મનું પરિણામ છે, કારણુ નથી’ પ્રે મણિલાલે. પરમાનંદને ધર્મનું કારણુ માન્યું નથી, પરમાનંદ પામવાની મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિને મગ્ધુ ગણ્યું છે

કાન્તનો માયાનાદનો વિરોધ રામાનુજ, વલ્લભ આદિને અનુસરતો છે ‘ઈશ્વરભાનના આર્યધર્મમા કદાપિ રિથરતાને પામી નથી’ એમ મણિલાલના કહેનામાં એમ રીતે કઈ જોડું નથી ઈશ્વર નિષે જે ભાવના ખ્રિસ્તી ધર્મ કે ઇસ્લામમા છે તે ભાવના હિંદના ભક્તિમાર્ગમા નથી, હિંદુ ભક્તનો ઈશ્વર આત્માની બહુ નિકટ છે, એની સર્વવ્યાપકતા એની તેને લાગે છે કે એ તેની સાથે જાણે લાડ કરી શકે, એ લયનો નિયમ લાગે જ છે હિંદુ ધર્મ, હિંદુ સમાજ, વેદાન્ત, અભેદ આદિ સખધી કાન્તે પત્ર છાંમા પ્રકાશોલા વિચાર તેમના પૂર્વગ્રહો, આન્તિ, અનુદારતા અને પશ્ચિમની મોહની જ સૂચવે છે આ સર્માન્ય સત્ય કે હિંદુ ધર્મ જેટલો બીજે કોઈ ધર્મ સવધર્મસમભાની, મતાન્તરસહિષ્ણુ નથી, હિંદુ પ્રજા જેટલી કોઈ પ્રજા ક્ષમાશીલ નથી, તને કાન્ત સ્વીકારતા નથી અને ધર્મપ્રસાર માટે ખૂનરેણ કરનારાઓને દયાળુ કહે છે, કેમકે તેમને તો લોકના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો હતો! ‘મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે ફરક પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિરૂપ માન્યો છે, ત્યારે મનુષ્યની ધર્મશાસનાની પરાકાષ્ઠા પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિના વિરતારમા જ હોવી જોઈએ’ આ સત્યને અથવા મર્થદાવાળા સત્યને—કાન્ત ‘સિદ્ધાન્તસાર’ના પાચમા પ્રકરણનું સર્વથી

x અવલોકન-પૃ ૮૧

* ‘સિદ્ધાન્તસાર’ અવલોકન - પૃ ૧૫

ભયંકર વામ્ય ગરુ છે । અભેદમાર્ગને બાલિશ ગણનારને સ્વીકાર્યોર્ગની બાલિશ વાતો દેવવાણી લાગે છે એ ખરે એક કુરુણ ઘટના છે, અને પશ્ચિમની મોહનીથી આપણા ચિત્તની કેટલે ત્રુષી વિદૃતિ ધર્મ થકે તેનું એક નિદર્શન છે. આ ‘અવલોકન’ બોધને તો કાન્તની કલ્પિત પ્રિયા કાન્તા સાથે ભેલી જવાય છે: ‘કંઈક તમારી ઇગ્નિય કેળવણીને લીધે તમારી આંખની આગળ અંધારી આવી ગઈ છે; અને તમે ઘણી વાતો બોધી શકતા નથી.’^૧

સદ્ભાગ્યે અવલોકનના પત્રો પૂરા થયા આગર વેદાન્ત ઉપદેશનો નહિ પણ ગંભીર રીતે સમજનો વિષય બન્યો હતો. અગિયારમા પત્રમાં એ સમજ સ્ફુટ કરી છે. ‘વેદાંતી બ્યારે અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહે છે, ત્યારે તે અત્વદવાચ્ય અસ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટિનિ છત્ર એ જ બ્રહ્મપદવાચ્ય સર્વમ અને સર્વશક્તિ ધર્મીય છે, એમ કહેતો નથી. તે એટલું જ કહે છે, કે જે અસ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટિનિ દેખાય છે, તે સર્વત અને સર્વશક્તિનું જ રૂપ છે’ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એનો અર્થ હું સર્વશક્તિ છું એમ નથી; એનો અર્થ એ છે કે હું છું જ નહીં, બ્રહ્મ જ છે. અહં બ્રહ્માસ્મિ એનો અર્થ બ્રહ્મણ્ય હૃદં સર્વમ એ જ છે.’^૨

‘આવું મત ધાર્મિક અંતઃકરણને રૂએ એમાં આશ્ચર્ય નથી. અને તેમાં દોષ એ જ છે કે મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિની અવગણના કરવામાં આવે છે.’^૩

‘કારણથી પરિણામ સ્વતંત્ર ? આમ માનવું બેશક વિલક્ષણ છે. અને એ ન માનવું પડે તેટલા જ માટે વેદાંતી કાર્યકારણનો અભેદ માને છે.’^૪

મનુષ્યની સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિનો સ્વીકાર ન કરવાથી વેદાંતી નીતિનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી; અને વેદાંતના ખરા જ્ઞાનીને અવકાર સંભવતો નથી. છતાં વારંવાર પોતાની ભિન્ન કર્તૃત્વશક્તિનું જ્ઞાન તો થયા જ કરે છે. તેટલા માટે વેદાંતી માયાને માને છે.’^૫

‘અભેદ સિદ્ધાન્તમાં જેમ નીતિનો સંભવ નથી તેમ અનીતિનો પણ સંભવ નથી.’^૬

પણ આમ અભેદ સિદ્ધાંત ટૂંકામાં સ્ફુટ કર્યા પછી કાન્તના મૂલ્યત આલેખો રિચર રહ્યા છે. અભેદ અસત્ છે કેમકે એ અનુભવવિરુદ્ધ છે; અભેદ ઉપર સુનીતિની સ્થાપના ધર્મ શકતી નથી તે સિદ્ધાન્તમાં કર્માગ્રિમુખતા રહેતી નથી; અને હું બ્રહ્મ છું એ સિદ્ધાન્ત ધૂતોને ને કુટ્ટાને ખૂબ લલચાવનારો છે.

ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી બોધી શકાય કે ફિલસૂફીના શિક્ષણ અને યાદ ચિન્તનને પરિણામે મણિશંકર લઈ પ્રશ્નોના મર્મ તરત પકડી શકતા. પાંડિત્ય કરતાં વસ્તુમંડળ તેમને ગમતું, અને તેથી સંકુલ વિચારને ઝાણ, વિશદ અને પ્રવાહી શૈલીમાં એ સહજ ચૂકી શકતા. એમના, એકંદરે, પોતા અને પારદર્શક સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ એમના વિચારપ્રધાન લેખોમાં પશું છે. અને આપણને લાગે છે કે ગુજરાતીઓની સર્વસાધારણ અને કાન્તની આગવી અર્થોદયોને લીધે તેમનામાં સ્વતંત્ર ધર્મચિન્તકનો માત્ર અંકુર જ આપણે પામ્યા. ન યથા કાન્ત મહાન કવિ, ન યથા મોટા સુધારક, ન યથા અસાધારણ ધર્મવિચારક.

૧ સિ. સં. ગુ. અવલોકન-પૃષ્ઠ. ૯૪

૨ સિ. સં. ગુ. અવલોકન-પૃ. ૧૦૩

૩ “ -પૃ. ૧૦૩

૪ “ -પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫.

૫ સિ. સં. ગુ. અવલોકન-પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫.

વ્યાખ્યાન ચોથું વેદાન્તી વિચારધારા

સુક્ત ગોકુલજી

પૂર્વ નર્મદ, કરસનદાસ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ અને મણિરાંકર ભટ્ટ એમ એક પશ્ચિમના વિચારનું ચક્ર ફરી વળ્યું અને તેની અન્તિમ ટેવ કાન્તમાં આવી. કાન્તે પશ્ચિમથી મુગ્ધ ધર્મ ખ્રિસ્તીધર્મ સત્કાર્યો, સ્વીકાર્યો; કુટુંબ, જ્ઞાતિ અને પ્રેમનાં બન્ધનથી, તેમ જ સ્વાભાવિક અદૃઢતાથી જનમંડળ આગળ ડગી ગયા. પણ મનની માન્યતામાં તો ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. પરંતુ એક રીતે એ ચક્રનો અનિષ્ટ અંશ પણ ત્યાં પૂરો થયો.

ખીજ બાલુ જનમાન્ય પ્રવાહ પોતાની નીતિરીતિ વિશે સિદ્ધાન્તોનું શોધન કરતાં વિમાસણમાં પડ્યો. પણ પાછો સ્થિરતાથી આગળ વધતો જોઈ શકાય છે. એ પ્રવાહને વહેમનો નાશ ઇષ્ટ હતો, વિશ્વાસનાર ગમતો હતો, નીતિરીતિમાં ધીમે ધીમે સુધારો જોઈતો હતો. તેને હિન્દુ સંસ્કૃતિનો પરાભવ નહોતો જોઈતો. પુનરુત્થાન જોઈતું હતું. અને એ પુનરુત્થાન સારુ મંકસમૂહાર આદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં પ્રતિકો, ધિયોસૌકી, આર્યસમાજ આદિ બળ મળી રહ્યાં.

સુધારકો, સામાન્ય રીતે, રાજકારણમાં દેશીઓના હક માગતા; પણ નીતિરીતિમાં વહેમનો સાર્વત્રિક નાશ, વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીસન્માન, સમાનતા, એ આદર્શોથી પ્રેરાતા. નીતિરીતિમાં અવળે માર્ગે લઈ જનાર ધર્મપંથોના આચાર્યો ઉપર તેમણે સક્ષણ હુમલા કર્યા. તત્ત્વસિદ્ધાન્તમાં તેમની નેમ વેદાન્તનું-માયાવાદી શાંકર વેદાન્તનું-ખેડન કરવાની હતી.

પ્રાકૃત જન ગળાબૂક વહેમમાં અને પ્રતીકપૂજામાં પડેલો; ખાધેપીધે સુખી પણ સંસ્કારમાં સાધારણ એવો વર્ગ વૈષ્ણવ આચાર્યોનો દોરવાયો દોરવાતો; અને વિદ્યાપ્રેમી બ્રાહ્મણવર્ગ કાંઈક જડ બનેલા વેદાન્તનો અનુયાયી હતો અને ઘટપટની દલીલોમાં રાયતો.

છતાં શાંકર વેદાન્તે ઉપદેશેલો ત્યાગ શુશ્રૂતામાં વન્ધ્ય નહોતો રહ્યો. અનેક બ્રાહ્મણો ઉત્તર વયમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરતા. પ્રીતમદાસ અને મનોહરસ્વામી, તથા અખાના અનુયાયીઓ શાંકરમત પ્રબોધતા. અમદાવાદમાં છોટુજી મહારાજ અને વડોદરામાં અગ્નિકનાથ અને બદરીનાથ શાસ્ત્રી વિદ્વાતાના તથા ભિન્નભિન્ન વેદાન્તશાખાના જ્યોતિર્ધર હતા. સૌરાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણધર્મમાં શાંકર વેદાન્ત વધારે લોકપ્રિય હતું. લાવનગર, જૂનાગઢ, ‘છોટીકાશી’ ભાવનગર, કચ્છ વગેરેમાં વિદ્વાન સંન્યાસીઓને સારો આવકાર અને આશ્રય મળતો. ૧૮૫૦ ની આસપાસ જૂનાગઢમાં ‘પંચીકરણ’ ના કર્તા પ્રખ્યાત બલ્લભિષ્ઠ શ્રોત્રિય યાની રામચંદ્રુ વા રામબાવ્રા મહારાષ્ટ્રીય સંન્યાસી હતા. તેમની ‘અનિવાર્ય બોધશક્તિની કીર્તિ’ કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને શુશ્રૂતામાં પ્રસરી હતી. જુલદ જ્યૈષ્ઠ્યજીવ વ્યાસ અને સુર ગોકુલજી તેમના અગ્રણી શિષ્ય હતા. આ યુવાન ત્યાગી સમ્યક્દાનંદ પરમહંસ ગિરનારમાં ગોકુલજીને મળ્યા. ગોકુલજી પુલકિત થયા :

‘આજથી મારા લાગ્યેદ્યનો અનસર માનુ છું મારા ઉપર કૃપાકટાક્ષ કરી આપ અને નિરાસ કરો એવી મારી અવ્યતરથી ચાલના છે. હું વેદાન્તનિધાનો જિજ્ઞાસુ છું’ પરમહંસ વદ્ય, તથાસ્તુ પચીસ વર્ષના, જિજ્ઞાસુ, ને અસ્પૃશ્યપ્રેમી ગોકુલજીએ પચ્ચદ્શીમા પ્રવેશ કર્યો માનવધર્મસભા અને ગુજરાત વર્નાકુલજી સોસાયટી અધ્યક્ષ તે વખતે ગોકુલજી વેદાન્તનો એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરતા અને પાછળથી ધર્મસભા સ્થાપનાર બાળમિત્ર પૂજા દેવવ્રતગમ સાથે વેદાંતચર્ચા કરતા આ બે સ્વામી તે ભાનગરના ‘યુવાન સ્વામી’ સંસ્થાનંદ તેમની પાસે ભાવનગરના સામળદાસ પશુ વેદાન્ત લખ્યા રામકૃષ્ણભાગતી સ્વામીનો સાબ ભાનગર જૂનાગઢને મળ્યો અને પ્રમગ્ર મળતા ગોકુલજી આદિ પોતાની શકાઓનું સમાધાન કરતા ગૌરીશંકર ઝોઝા અને ગોકુલજી જૂનાગઢમા એમ માસ સાથે ૧૮૫૧ની આસપાસ, ત્યારે હમેશ ગરિએ મનોહર રજામીના ૫૦ વાંચના પાછળથી, ૧૮૭૦ આસપાસ, ‘વિદ્વાન વેદાન્તશાસ્ત્ર નિપુણ’ કૈનાસપત્ત સ્વામીનો ગોકુલજી આદિને સમાગમ થયો તેમની સાથે સિદ્ધાન્તમુક્તામણિ અને વેદાન્તપરિમાણનો ગોકુલજીએ અભ્યાસ કર્યો વેદાન્ત એમનું જીવનમળ હતું “Read the account that has lately been published of two native statesmen, the administrators of two first class states in Saurashtra, Junagadh and Bhavnagar, Gokulaji and Gaurishankar, and you will see whether the Vedanta is still a moral and a political power in India or not” એ મેક્સમુલરનો અભિપ્રાય હતો ૧૮૭૬મા એક લેખક “Edinburgh Review”મા ગોકુલજી વિશે લખેલું.

‘His disposition was very kind and pleasing, his knowledge great, his piety unaffected, and, in the course of much intercourse with him relating to business affairs, in which there was some temptation to depart from strict rectitude, I never saw in him the least shadow of guile, or anything which would be unworthy of the highest class of English gentlemen.’

ગૌરીશંકર ઝોઝા અને સામળદાસ ભાનગરના અને વેદાન્તી કારભારીઓના ગોકુલજી શુરુ જેવા હતા ભાવનગર ને જૂનાગઢ વેદાન્તની ખૂબ ચર્ચા કરતા ભાનગર પક્ષનો વિચાર એ હતો કે સન્યાસાશ્રમમા પ્રવેશ્યા નિના આત્માનું અપરાધ જ્ઞાન થાય જ નહિ ગોકુલજી માનતા કે આત્મજ્ઞાનને અને બહિરુ ઉપાધિને બંધુ સમજ્ય નથી તત્ત્વમયી શ્રવાત્મિકત્વબોધે સ્ફુર્તિ વિવેકજ્ઞાનજ્ઞાન અધિકારીને જ્ઞાનદારા પરમપુરુષાર્થની-મોક્ષની-પ્રાપ્તિ થાય છે ગોકુલજી આદિ સૌરાષ્ટ્રના વિદ્વાનોનો વેદાન્તમત તો પંડેરાપ્રાપ્ત ને વૃદ્ધમાન્ય હતો, પરંતુ વેદાન્ત તે જીવનવિમુખતાનો સિદ્ધાન્ત નથી, શુદ્ધ વ્યવહાર, કર્તવ્ય સાથે તેને મેળ હોઈ શકે એ ગોકુલજીની વાત ગુજરાતના વેદાન્તવિચારમાં અતિશય મહત્વની છે સ્પિટિશયુગમા વેદાન્તને જીવનારૂઢ કરનાર ગુજરાતી ચિન્તકો ને વિદ્વાનોમા ગોકુલજી પ્રથમ છે

“આપણા શાસ્ત્રી શુરુદારા મારા મનમા નિશ્ચય થયેલ છે તે સદૃઢ સૂચનાર્થ લખુ છું. શાસ્ત્રમા ઈશ્વરાસમંદય અનેક પ્રકારના યગ, દાન, અધ્યયન (આદિ) ઉપાય ચિત્તશુદ્ધિ સારુ લખ્યા છે, તે સમ્રમાજી છે છાન્દોગ્યગત વાચ્ય છે-પ્રથમ એટલે શુદ્ધસ્થાશ્રમ સારુ ધર્મના નજી રચ્ય છે-યત્, અધ્યયન અને દાન એ કર્માનુષ્ઠાન્ય ધર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ ઇદંજન્મજન્માન્તરીય સરકારથી સ્વરૂપવિચારની ઈચ્છા થાય છે.

વેદાન્તી વિચારધારા

“ પછી તુરતમા યથાર્થ વિચારથી સચ્ચિતલક્ષિત સ્વરૂપની ચિત્તમા વ્યક્તિ થાય છે. પરંતુ અજ્ઞાનકૃત આવરણ સ્વરૂપાનંદમાત્ર છે. વિચારથી એકાગ્રચિત્તનિર્દિધ્યાસનદ્વારા તે સ્વરૂપાનંદની વ્યક્તિ વૃત્તપાશ્ઠ કરવી એ જ મુમુક્ષુનો પરમ પુરુષાર્થ છે.”

મગવદ્વાક્ય —

જ્ઞાને જ્ઞાનેરપરમેદ્વુદ્ધયા ધૃતિગૃહીતયા ।

યત્રોપરમતે ચિત્ત । સુલમાત્યન્તિક યત્ત ।

યલ્લામાત્રાપરો લામ ધત્વાદિ

‘ એ રીતની ચિત્તની એકાગ્રતાસિદ્ધિ સારુ સામ્યરૂપ વિચાર અથવા યોગરૂપ ચિત્તધારણાદિ ઉપાય છે. તે ઉપાયાનુસાર વ્યવહાર અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ નહિ. તો સન્યાસાદિ આશ્રમ આવશ્યક છે.”*

મનઃસુખરામ

મન સુખરામે શાકર વેદાન્તનું દૂક દિગ્દર્શન સુઘ ગોકુલજીના ચરિત્રમા કર્યું છે. તેમા એમની વિદ્વતા અને સમજ દેખાય છે. પણ ચિન્તન તરીકે નવું અરથાન નથી સન્યાસ વિશે પચદશીકાર વિદ્યારણ્યસનામીનો અને શકગનદ જેવા યોગીઓનો એમ બે પક્ષનો ઉલ્લેખ કરી ગોકુલજીનું વિદ્યારણ્યને મળવું વલણ રચ્યું કરે છે અને પોતે પણ એ સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે.† પણ નનાઈની વાત તો એ છે કે મન સુખરામની ગણશેઠી તેમની નામના અનુસાર ધારીએ તેટલી લદ્દલદી નથી. ગોકુલજીના જીવનચરિત્રમા નીતિવિચાર અને સમૃદ્ધ અવતરણો આવ્યા કરે છે અને એક આખું પ્રકરણ જ વેદાન્તના નિરૂપણનું છે, છતાં જીવનચરિત્ર તરીકે એકદરે તેમા વિષયની વ્યવસ્થા સારી છે અને નારીઝતિના આકાગાન્ત નિરૂપણો સિવાય શૈલીમા કશું કલેશકર નથી. તે અટપરી નથી, ભાષણકૃત્ય નથી અને વાગવાર રુચિર પણ થાય છે.—x

‘રા. ગોકુલજીને વિદ્યા ઉપર બહુ જ પ્રીતિભાન હતો. એ વિદ્યા પ્રતિના પ્રીતિભાવે તેઓની છુદ્ધિ અને ગ્રંથજ્ઞશક્તિ પણ એવી સમર્થ અને બલનતી કરી હતી કે અનનધિ રા. રા. પ્રાણલાલજી, જેઓ મુખર્ષીની પામશાળામા પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને જૂનાગઢ ગયેલા, અને જેઓએ બહુ વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ જોયેના, તેઓના જેવા પણ રા. ગોકુલજીની છુદ્ધિ જોઈ કેવા સાનંદાચર્ય પામ્યા તે આપણે તેમના જ શબ્દોમા ઉપર વાચ્યું છે. વિશેષ આશ્ચર્યની વાર્તા તો આ છે કે, રા. ગોકુલજીને કશા પ્રકારનું એ વિદ્યાવૃદ્ધિ સમ્બંધમા ઉત્તમન ન હતું — ન હતો તે દેશમા વિદ્યાનો પ્રચાર, કે ન હતી વિદ્યાની પરીક્ષા, ન હતું અન્ય અભ્યાસકેન્દ્રો દૃષ્ટાન્ત, કે ન હતી વિદ્યા સપાદિત કરવાના સાધન, અને ન હતી શૃંગી અનુકૂળતા કે ન હતી સારી આજીવિકાની આશા એમ છતાં પણ વિદ્યા ઉપર તેઓની અપૂર્વ પ્રીતિ હતી, એથી તેઓને બાહ્યાન્તરના કેવા લાલ યથા હતા તે અગ્રે જોનામા આવશે તેઓ. પોતે વિદ્યાના પ્રભાવથી સુખી હતા, અને તેઓનું નામ ચિરજીવ રહી તેઓનું ચરિત્ર બહુ જનોને બોધ અને ઉત્તેજન આપી સુખી કરશે એથી સારી માનપાત્રતા અને સ્તુતિપાત્રતા બીજી શી હોય ! —

* ‘સુજ્ઞ ગોકુલજી’ — પૃ. ૧૬૦-૧૬૧

† ‘સુજ્ઞ ગોકુલજી’ પૃ. ૧૩૮-૧૩૯

x ‘અસ્તોદય’ પૃ. ૬ માં સૂર્ય તથા અગ્નિમા થી શરૂ થતી કડિકા પણ રુચિરવાનો સારો નમૂનો છે.

— ‘સુજ્ઞ ગોકુલજી’ — પૃ. ૪૮

અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

નર્મદયુગના ગદ્યકારોમાં નર્મદ, નવલરામ ને નંદસંકર પછી મનઃસુખરામનું નામ આવે. મનઃસુખરામની ગદ્યરીતિ “અસ્તોદય” માં શૈલી નામને વિશેષ લાપક બને છે. એમના પુરોગામીઓમાં નંદસંકર અને નવલરામ બાદ કરતાં, એમની શૈલીનાં પ્રૌઢિ અને ‘સમતા’ બીજામાં લાગ્યે જણાય છે. કેઈ રથેણે તો અનુગામી ગોવર્ધનરામનો રથુકા સંભળાય છે. ૪ વળી સંસારનીતિ વિશે પણ સદૃશ વિચાર કરવાનું બળ મનઃસુખરામનું જણાય છે.

‘તેમાં પણ વિપત્ત કરતાં સંપત્તમાં મનુષ્યોએ બહુ જ સાવધાન રહેવાની અગત્ય છે. આ જગતના લોક પોતાની અને વિપત્તિવાનની વચ્ચે દયાનો કાચ રાખીને જુએ છે. દયાના કાચમાં એવો ગુણ છે કે જ્યારે મોટાં દેખાડે તે દૂષણને છાયામાં નાંખે, તેમ ઈર્ષ્યાના કાચમાં એવો ગુણ છે કે દૂષણ વા ભૂયને મોટી કરી દેખાડે અને ભૂષણને છાયામાં નાંખે. સંપત્તિ સમયે એવી વિચિત્ર અવસ્થામાં મનુષ્ય આવી પડે છે. સંપત્તિમાનની સર્વ આશા રાખે છે. સર્વની આશા પૂરી કરવી હુંલ છે તેથી જેની આશા પૂરી થતી નથી તે પછી તેનું વાંકું બોલે છે. સમૃદ્ધિ પામતા મનુષ્ય ઉપર શ્રીમંત અને રૂક બન્ને વર્ગનાં મનુષ્યો દ્રેષલાવધી જુએ છે. સમૃદ્ધિમાન મનુષ્ય શ્રીમંતોની સમીપ આવતું જાય છે તેથી શ્રીમંતો દષ્ટિદાપથી ભૂલમાં એમ સમજે છે કે આપણને તે પશ્ચાત્ નાંખે છે, અને તેથી તેઓ દ્રેષ રાખે છે. રૂક મનુષ્યોને તો ખરેખર તે પાછળ જ ચૂકે છે, તેથી તેઓને અદેખાઈ આવે છે. એ રીતે ઉભય વર્ગની કંઠોર દષ્ટિ તેના ઉપર રહે છે. સમૃદ્ધિ પામનારની અંતઃકરણમાં પાછી નીચે પડવાની ભીતિ રહે છે તે તો વળી જુદી.’^૧

ઉત્તમ જ્ઞાની કર્મોનો તિરસ્કાર કરતો નથી ખરી રીતે સહવિચાર અને સદાચાર વિના જ્ઞાની થવાનું જ નથી. સદાચાર અને શીલ એ પ્રાર્થનાસમાજ વિચારણામાં મિત્તગરને રથાને છે. આ વેદાન્તી ચિંતકોએ સદાચારને યોગ્ય સ્થાન આપવા પૂરી મહેનત કરી છે. વેદાન્તવિચારને વ્યવહારમાં મૂર્ત કરવાનો તેમનો પ્રયાસ દેખાઈ આવે છે. તેમના વલણ અનુસાર પ્રાણીમાત્રને સર્વ અવસ્થામાં કેઈ એક ક્રિયા થયા વિના રહેતી જ નથી તો અક્રિયાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી, સક્રિયાનો જ પ્રશ્ન થાય છે. ક્રિયા આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે તો સક્રિયા જ કરવી. તે આત્માને પોષક છે.

સ્વધર્મ સમજવા જ્ઞાન જરૂરી છે. જ્ઞાનધર્મમાં દૃઢ હોય છે તેમની જ્ઞાન્તતા ઇર્ષ્યા ઉપખલે એવી હોય છે. મહાજનો સમ્પ્રદાન-દધનમાં તલ્લીન હોય છે. વેદાન્તજ્ઞાનથી જગત નાશ્યંત છે તે તેમણે પિછાવ્યું છે. તથાપિ જે લાગના સંબંધમાં તેઓ આવે છે તે લાગનું શક્તિ અનુસાર કલ્યાણ કરે છે. આવા જ્ઞાનીઓ સ્વસંબંધમાં નિર્વિકાર છતાં લોકસંબંધમાં નવનીત સમા કોમલ હોય છે. ‘તેઓનામાં અનુકરણ અને દયા એટલી બધી હોય છે કે તેઓ પારકા દુઃખને પોતાના દુઃખ કરતાં અધિક ગણે છે, અને તેનું નિવારણ કરવું એમાં પોતાનો ધર્મ માને છે.’^૨

× “આપણા દેશનો ઉદય થઈ તે સમય થવામાં નાના પ્રકારના ગુણ અને લક્ષણવાળા મનુષ્યોની આવશ્યકતા છે. કેઈ વિદ્યામા તો કેઈ કળામાં, કેઈ ચરત્રમાં તો કેઈ અથમાં, કેઈ કૃષિમાં તો કેઈ વ્યાપારમાં, કેઈ શાસ્ત્રસેવામાં તો કેઈ પરસેવામાં, એવા એવા અનેક વિષયોમાં પોતાની ડુબિ પ્રમાણે પ્રત્યેક જને કુશળતા જોગવવી જોઈએ. એ સર્વ અંગોનો ખર્ચ છે.” = અસ્તોદય”-પૃ. ૧૮

—“અસ્તોદય”-પૃ. ૪૨

• “અસ્તોદય”-પૃ. ૬૩

મણિલાલ

આપણે જોયું છે કે વિદ્યતકુલમંડન અને ફિલસૂફ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી ૧૮૮૦ માં મેન્ચુએટ થયા તે પહેલાંના દસકામાં પ્રસિદ્ધ શાન્ત દેશહિતચિન્તકના સ્થિર સુધારાનો વિશ્વ જાણ્યા માંડ્યા હતા. મુંબઈ અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજને નાનાલાલે બંગાળની બ્રાહ્મસમાજની છાયાપ્રજાયા ગણી છે તેમાં કાંઈક અન્યાય થાય છે, ખરું જોતાં પશ્ચિમ હિન્દના પ્રાર્થનાસમાજ ધર્મસુધારકો અને સંસારસુધારકો દેશજનના વિશાળ સમુદાયમાં રહી પોતાના વિચારોને ખૂબ ફલપ્રદ કરવા માગતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિને શુદ્ધિવાદથી કસી તેનું યોગ્ય શોધન કરવાનો તેમનો મુખ્ય આશય હતો. ૧૮૬૪ થી દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો થયા હતા, તેની પાછળ એક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ આ હતું કે સ્વદેશી સ્થૂલ વસ્તુઓ પેઠે હિન્દની ફિલસૂફી, હિન્દનો ધર્મ, હિન્દના રીતરિવાજો, બધાંકે હિન્દની સમગ્ર સંસ્કૃતિમાં ધણી શુભ રમણીય અને તેથી રક્ષણીય તત્ત્વો છે.

આર્યસમાજ ૧૮૭૫ માં સ્થપાયો; ૧૮૭૫ માં અમેરિકામાં થિયોસોફિકલ સોસાયટી સ્થપાઈ. પણ મહર્ષિની અસર ગુજરાતમાં ઓછી પણ દેશ પર એક વ્યાપક સ્વરૂપમાં ૧૮૬૩ થી થવા માંડી હતી. થિયોસોફીના નેતાઓ ૧૮૭૯ માં હિન્દમાં આવ્યા પણ એની પ્રમળ અસર ૧૮૯૩ માં એની બેસંત હિન્દમાં આવ્યાં સારથી જ થઈ ગણાય. ૧૮૬૯ માં કાશીમાં કાશીમહારાજ સમક્ષ પંડિતોની સભામાં વિવાદ થયો; મહર્ષિ નાની બાબતને મહત્ત્વ મળ્યે કાંઈક હાર્યા ગણાયા; તથાપિ આ સમય સુધીમાં એ એક નવીન આન્દોલનના પ્રવર્તક થઈ ચૂક્યા હતા. તેમણે બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ તથા થિયોસોફી સમાજને અપનાવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ થયા. બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજને મૂર્તિપૂજનો વિરોધ છટ્ટ હતો પણ વેદપ્રામાણ્ય અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત છટ્ટ નહોતો. થિયોસોફીને મૂર્તિપૂજા અનિષ્ટ નહોતી; ઉપરાંત, તેનો એક ઉદ્દેશ સમગ્ર હિંદુસ્થાનનો પુનરુદ્ધાર હતો. આથી આર્યસમાજને અળગા પડી ગયા વિના છટ્ટો નહોતો.

પણ કર્નેલ ઓફોર્ટ અને માદામ બ્લાવાસ્કીને ૧૮૭૯ માં આપકાર આપવાનો સમારંભ મુંબઈના આર્યસમાજોએ યોજ્યો હતો. એ સમારંભમાં નર્મદાચંકર હાજર હતા અને એલ્ફ્રિડ્-સ્ટન કોલેજમાં ભણતા જુવાન મણિલાલ પણ કદાચ હશે. આર્યશાસ્ત્રાભિમુખ કરનારો આ મહાપ્રસંગ નાનપણથી જ પ્રાચીન અસ્તિકતાના દૃઢ સંસ્કારવાળા મણિલાલને ખૂબ પ્રેરણાદાયી નીવડ્યો હશે...

ઉત્તર નર્મદે ભવિષ્ય ઉપચાર્યું હતું કે જુવાનિયા સુધારકોના જ મંડળમાં 'એક જુવાન ઊઠે છે જે પરિણામે મારા જ વિચાર ગળે ઉતારશે.' આની નોંધમાં આચાર્ય આનન્દચંકર ઉમેરે છે કે 'મણિલાલની વૃત્તિ સુધારા તરફ પાછલા કાળના નર્મદના જેવી ન હતી. મણિલાલે સંસારસુધારાને પ્રાચીન ધર્મને અંગે મુક્યો ખરો, પણ તેથી સુધારા પ્રત્યે અનાદર જણાવ્યો એમ માનવું બૂલભરેલું છે.'^x પરંતુ એ ભવિષ્યવાણીમાં સત્ય રહેલું આટલું કે સમગ્ર પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું રહેલું જ્ઞાન બલપ્રદ રસાયન તરીકે વર્તમાન જીવનમાં યુક્તિપૂર્વક અવતારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા મણિલાલને હતી; અને એ મહત્ત્વાકાંક્ષા માટે ગુજરાતમાં એમના જેટલી કોઈ પુરોગામીની યોગ્યતા નહોતી. અને એમના સમકાલીનોમાં, ગોવર્ધનરામ સિવાય, એમના જેટલી સિદ્ધિ કોઈને પ્રાપ્ત પણ નથી થઈ.

૦ આ જ અરસામાં વડોદરાનો ક્રેયસ્તાધક અધિકારી નર્મ સ્થપાયો એ સમકાલીન ગુજરાતી ધર્મવિચારપ્રવાહનું એક મહત્ત્વનું નિદર્શન છે

x 'સાહિત્યવિચાર' - પૃ. ૩૫૬

કોલેજજીવનમાં જ જીવનનું રહસ્ય યોધી પોતાની જિંદગીને તે અનુસાર સહેલુંક બનાવવાનો મણિલાલે નિશ્ચય કર્યો હતો. ‘ધર્મ, નીતિ તથા મુદારાનાં તત્ત્વ વિષેનો નિર્ણય કર્યા વિના મારી જિંદગી મુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી એમ મને દૃઢ આગલ થયો. વેદાન્તના સર્વોચ્ચવાદના સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ અને જીવિતના પરમ પુરુષાર્થ વિશે નિર્ણય થયો એટલે સમગ્ર ચિન્તનમાં વૃક્ષના જીવન-રસરૂપે એ વિચાર થયો. ધર્મ સંજ્ઞા નિશ્ચય વિના એટલે કે જીવિતના ઉદ્દેશનો નિર્ણય થયા વિના નીતિની રચના ન થઈ શકે, ધર્મવિહીન નીતિ કૃત્રિમ છે ને મનુષ્યને માત્ર ઉપયોગી યંત્ર બનાવે. આચાર્ય આનંદશંકરે મણિલાલના મૂલભૂત સિદ્ધાન્તને સંક્ષેપે બનાવ્યો છે : ‘ધર્મ એ મનુષ્યના આત્માનું છિદ્ર રહસ્ય છે, અને એના ઉપર એની સર્વ પ્રવૃત્તિને આધાર છે. ધર્મ સારો તો પ્રવૃત્તિ સારી, એટલે પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરવા માટે, અને તે દ્વારા જનમંડળનાં શુદ્ધ, રાહ્ય વગેરે સર્વ અંગોને આરોગ્ય અને બળ અર્પવા માટે ધર્મની પરિશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. આ પરિશુદ્ધિનું મુખ્ય સાધન પ્રાચીન આધાર્વણમાં પ્રવર્તતી અદ્વૈતભાવના છે. આ અદ્વૈતભાવના, જે ‘વેદાન્ત’ નામે ઓળખાય છે, તે કેવળ ‘શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ’ રૂપ ન હોતાં, પ્રેમ (Love) અને કર્તવ્ય (Duty) ના મનોહર રૂતલ ઉપર રચાયેલી ધમારત છે.’+ એકમાં અનેક છે. સર્વ સંયોને પ્રકાશનું, અધિક્ષાન આપનું, પોતામાં સમાવી લેનું અદ્વૈતવિદ્યાનું એક પરમ સત્ય છે. મૂલથી ફલ મુધી કોઈ એક તત્ત્વથી વૃક્ષ એક અખંડ વ્યક્તિ બને છે. એક પરમ સત્યના વૃક્ષનાં નીતિ, સદાચાર, રહેણીકરણી, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાહિત્ય, કલા આદિ સર્વનાં ભિન્નભિન્ન સત્યો અંગો બને છે. પાકેન વિજ્ઞાતેન સર્વ વિજ્ઞાતં મવતિ । મણિલાલના સર્વ ચિન્તનમાં વિચારમુદ્રાની એકતા છે. તેમના સર્વ ચિન્તનનો ઉદ્દેશ એક છે—અભેદાનુભવ ધર્મમાં, નીતિમાં, શુદ્ધમાં, કાવ્યમાં અભેદાનુભવને અનુકૂળ તે સારું, પ્રતિકૂલ તે ખોટું. =

પ્રાચીન અને અર્વાચીન—ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય—ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મણિલાલને અભ્યાસ અસાધારણ કોટિનો હતો. તેમને ધર્મમાં છઠ્ઠી શ્રદ્ધા અને પ્રાચીન કક્ષાને એ જગત્તાથી વળગેલા નહોતા. પ્રાચીન મતાનુયાયી, સંરક્ષક, રદિસમર્થક એવાં લેખકથી એવો ભ્રમ વારંવાર સેવાય છે. ‘મારે આમતિા એકે પક્ષ ‘મારો’ નથી, સત્ય જે જણાય તેનો ‘હું’ છું.’+ ‘પ્રાચીન મનો ને સિદ્ધાન્તો—ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, આચાર સર્વને—વિલોકતાં તેમાં પણ મને સત્ય સમજાયું છે. નવીન મત અને નિશ્ચયો વિચારતાં તેમાં પણ મને સત્ય જણાયું છે. પણ જે પૂર્વ, આપ્ત, અવિરૂદ્ધ સત્ય છે તે તો ઉલ્લસથી પર છે એમ મારો મત છે.’* મણિલાલ પ્રાચીન પક્ષનાં પાખર અને નવીન પક્ષના દંબને બરાબર ઓળખે છે. તેમના ચિન્તનનું એક પ્રયોજન આ છે કે ચાલની સ્થિતિ અને મુદારાનાં શુદ્ધ તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો; પ્રાચીનમાંથી બળ મેળવી નવીન જીવનમાં તેનો વિનિયોગ કરવો. એકદરે પ્રાચીન પક્ષ કર્તવ્યજનક કે કર્તવ્યઘટ ને ભેદપરાયણ પ્રવૃત્તિમાં પડેલો, એકદરે નવીન પક્ષ વર્તમાન અને ભવિષ્યને સમજ કર્તવ્યનો માર્ગ શોધવો રહેલો. મણિલાલના હૃદયની પ્રીતિ આથી નવીન પક્ષ પર વધારે હતી એ હકીકત તેમના સમકાલીનો સાવ શૂલી જતા અને આજે પણ એ વાંદવાર લુલાઈ તેમને અન્યાય થતો

* ‘સાહિત્યવિચાર’—પૃ. ૩૫૨ માં અવતરનું

+ ‘સાહિત્યવિચાર’—પૃ. ૪૮૭

= “ ” —પૃ. ૪૬૭

- ‘મુદરં મધાવલિ’—પૃ. ૩૮૭

• “મુદરં મધાવલિ” —પૃ. ૩૮૬

રહે છે મુખ્યત્વે એ પ્રાચીન પક્ષના હિમાયતી હતા છતાં પ્રાચીન પક્ષનું અનુમોદન કરનારાઓની જડતા અને કર્તવ્યબ્રજતાના તે શત્રુ હતા તેમનો મન-ન હતો સત્ય પર ધીમહિ । ‘આખો, કાન અને છુદ્ધિ ખુલ્લા ગાખી જે નિર્જુથો હાથ આવે તેને આધારે પરમ સત્યનું અનુમાન બાધતા રહેલું એ જ સત્યાન્વેષણનો સિદ્ધાન્ત મારો આધાર છે’* મણિલાલને શબ્દ પ્રમાણ છે, એટલે કે શબ્દ સમાન્ય છે, વિશ્વાસથી તેને સમજવાનો છે, તેનો અર્થ એ નથી કે છુદ્ધિનો ચોક્કસ નિરોધ હોય તોપણ શબ્દ તેમને સ્વીકાર્ય છે માન શબ્દને આધારે સત્યાસત્ય કહેનાનો તેમને આગ્રહ નથી જ

થિયોસોફીના મુખ્ય મન્તવ્યનો સ્વીકાર અને પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય વલણનો વિરોધ એમા આ સત્યાસત્યની દૃષ્ટિ ઉપરાંત મણિલાલનું એક સ્નાનાત્મિક વનણ - જે એમને સમજવામા આનસ્યક તત્ત્વ છે - એ છે કે પરમ સત્ય છે અબેદ, અદ્વૈતની ભાવના જે આચારવિચાર લોકની આધ્યાત્મિક સંપત્તિ વધારે, તેમને ધર્મશાસ્ત્રિમુખ, ધર્મપરાયણ કરે અને ભૌતિક આસક્તિઓમાથી ઉગારે તે શુદ્ધ, ન ઉગારે તે અશુદ્ધ. થિયોસોફીની ભાવના તત્ત્વતઃ ચૈતન્યભાવના છે, મનુ યને સ્વરૂપનું અનુસધાન કરાવતી ભાવના છે પ્રાર્થનાસમાજ આદિ સમાજો, મણિલાલને મતે અને કાર્ષક એકપક્ષી મતે, તત્ત્વદર્શનનું ડોળિયું જ હો છે પણ વ્યવહારમા તેની અસરો જોનાથી એ વિચારસંગતિ જડનાદ છે ‘દેશ, નાત, જાત, વર્ગ ધર્મ, પથ, સપ્રદાય, રંગ, વર્ણ, આદિને લેઈ મનુષ્યો પરસ્પરને દ્રેષ કરે છે તેથી વિશ્વને મહા હાનિ થઈ છે, એ વાત લક્ષમા રાખી સર્વ ધર્મ અને સર્વ વર્ણનો આશ્રય એકનું એક જ ચૈતન્ય છે, એવો પરસ્પર સ્વીકાર કરી’* થિયોસોફી મડળ એવો પ્રથમ અને મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખે છે કે વિશ્વમાનમા આત્મભાવ વિસ્તારવો, સર્વન સમતા અને સમાનતાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરતા કરાવતા રહેતું ‘આ મડળી આ પ્રકારે કેવળ આભોજનિ, આત્મભાન, અને વિશ્વમાનના કલ્યાણનો નિસ્તાર કરનારે અર્થે ચૈતન્યભાવનાને સર્વના આગળ લાવવા યત્ન કરે છે, કોઈને શુરુ કે પૂજ્ય માનતી નથી, સયના માર્ગમા સર્વે સર્વને સહાય થાય છે સત્ય કરતા અન્ય પરધર્મ નથી, એ તેનો સિદ્ધાન્ત છે એ સિદ્ધાન્તને અનુસંગતા સર્વ ધર્મોમા જે પરમ સત્ય રહેલું જણાયું છે, સાહિત્ય, શાસ્ત્ર કલા, વેદ, પુરાણ કુરાન, આદિમા એ રીતે વિલોકતા જે સમાયું છે, તે આર્યાવર્તના અદ્વૈતમા સર્વથી વધારે જણાય છે એમ પણ હમણા હમણા મનાતું બન્ય છે, પરંતુ તેથી થિયોસોફી તે વેદાન્ત છે કે ક્રિશ્ચિયાનિટી છે કે બૌદ્ધ ધર્મ છે, એમ કોઈ કહી શકાય નહિ જે ચૈતન્યભાવના અને આત્મવિસ્તાર તેના સિદ્ધાન્તમા મૂલભૂત તે જ થિયોસોફી છે, તે સર્વ ધર્મરૂપ છે ને કોઈ ધર્મરૂપ નથી’-

સર્વ દેશની, સર્વ ધર્મની પ્રાચીન ભાવના અને તદનુસાર કર્તવ્યભાવના એક જ સ યના રૂપાન્તર જેવી છે પણ આજે પાશ્ચાત્ય ભાવનાનું સમીકરણ જડવાદ સાથે થાય છે કેમકે પશ્ચિમની ફિલસૂફી અને વ્યવહારગતો પ્રધાન સૂર અને ત્રેરક બળ ઐહિક અને સુખનાદી છે આ જડવાદ અને ચૈતન્યનાદ જોયા યનણી શબ્દોથી સુગાતા પહેલા આ વિષયમાં મણિલાલના સર્વ કથનનું તાત્પર્ય મઠી લઈ એ બાહ્યત્વ પામનાની વૃત્તિ જડવાદની વૃત્તિ છે આપણા જીવનમાં બાહ્યત્વનું

* ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’-પૃ. ૩૮૭ સિદ્ધાન્તસાર વિશે મણિલાલ જ કહે છે કે તેનું બધારણ યુક્તિ ઉપર વધારે રાખવામા આવ્યું છે ‘સિદ્ધાન્તસાર’-પૃ. ૪૧૩

• ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’-પૃ. ૧૧૬

- ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’-પૃ. ૧૧૬

અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

પ્રાધાન્ય એ જડનાદત્ત પ્રાધાન્ય છે 'માણસો ચારે પાસા જહારને જહાર દોડતા જાય છે. જાણે અતરમાથી જોડેલી આશાઓનો પરિતોષ જાગના કોઈ પદાર્થમાં થનાર હોય તેમ મનુષ્યની વૃત્તિઓ આ ઝોગાણીસમી સદીમાં છેક બાહ્યત્વને જ પામી ગઈ છે અને માયાની અગાધ રચનાના અકલિત સામર્થ્યનો અર્નાધ નથી, એટલે કોઈ એક અત સિદ્ધ થતો નથી, એ પ્રાપ્તિ પછી બીજી પ્રાપ્તિ, પછી નીજી, એમ નિરંધિ તૃષ્ણા અને એષણના કદ્દોલની પરપરા ચાલ્યા જ કરે છે આગળ વધવું-આગળ આગળ-એ જ આ સમયની જૂથ છે, પણ કોઈ પાછું વાળીને જોતું નથી *"

'પાશ્ચાત્ય એટલે વર્તમાન સમયમાં પ્રધાન અને સ્વીકાર્ય મનાવેલા ધોરણો પ્રમાણે જીવન એક કલહરૂપ છે, ને અહમ્મહમિકા એ જ એ કલહમાં સ્વસ્થાન સાચવવાની નીતિ છે એટલું ફલિત થાય છે આવો પરિણામ લાવનાર જે પાશ્ચાત્ય ધોરણ તેને મુકાબલે જેમાં છુદ્ધિ અને આત્મનો પથ સ્વીકાર છે એવા અન્ય ધોરણોને તમે વિલોકશો તો સમજશ કે જીવન એક કલહરૂપ નથી પણ આ પૃથ્વી ઉપર અનતાર ધારણ કરી, મળે તેટલા અનુભવો કર્ત-ચદ્ધારા સમઘી, છુદ્ધિના ઉચ્ચ પ્રદેશને ઝોળખી, તે અનુસાર પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ઉચ્ચતા, નિર્વિકારિત, એ આદિ શુભોના સાર્વિકલાન અનુભવી આત્મદર્શન પામવું એટલો જ છે . હુ અને સર્વ એ બે લાવનાનો જેટલો વિરોધ છે, જે જે પ્રકારે એ વિરોધ દર્શન દેઈ શકે છે તેટલો અને તેવા પ્રકારનો વિરોધ પાશ્ચાત્ય અને અન્ય લાવના નમ્મે છે મનુષ્ય અને પશુનો જે વાસ્તવિક અતર છે તે -યવહારમાં સિદ્ધ થતો હોય તો અન્ય લાવનાથી થાય છે. પાશ્ચાત્ય લાવનાના ફળ પશુવૃત્તિને અનુકૂળ યુદ્ધ, પ્રતારણા, કલહ અને ઐહિક સપાસિ માટેના અનત વિગ્રહમાં આવી રહે છે અન્ય લાવનાથી શાન્તિ, પ્રીતિ, સહનશીલતા, ક્ષમા, અને વ્યવહાર સાથે પરમાર્થ સાધનાનો માર્ગ સિદ્ધ થાય છે *"

આ પાશ્ચાત્ય જીવનના ધોરણો તથા પ્રેરક બળોની જડતા અને અધકારમાંથી લારતને ઉગારનાર, પાશ્ચાત્ય મોહનીમાંથી જગાડનાર સ્વામી દયાનંદ છે એમ મણિલાલ સ્વીકારે છે સ્વામી અને આર્યસમાજથી અરુણોદય થયો ચિંતોસોદી અને આયસમાજની લાવના તત્ત્વન સમાન છે-અત કરણને સ્વરૂપાભિમુખ કરવું એ અને એ લાવનાના પરિણામે આર્યદેશના સમગ્ર અત કચ્છમાં જ દૃશ્ય એવો સ્પષ્ટ ફેર પડી ગયો છે કે તે પોતાના જીવનને, વ્યવહારને, ધર્મને, ઇતિહાસને, મરણને, નરી દૃષ્ટિએ જોના લાગ્યો છે, ને તેમાં તેને લન્ય મહતાના દર્શન થતા લાગ્યા છે પણ આ નવીન રિયલિતો અરુણોદય આર્યસમાજથી થયો તો ચિંતોસોદીના આગમનથી મધ્યાહને સમય મણિલાલને લાગ્યો હતો દયાનંદે આર્ય નામને ઉદ્ધાર્યો, હિંદુમાં ખ્રિસ્તી પ્રવૃત્તિને ધક્કો લગાડ્યો, અને 'પાશ્ચાત્ય અને અત્યના મિશ્રણરૂપ' જે 'સમાજ' ચાલતી હતી તેમની જડો પણ સિધિલ કરી દીધી અમેરિકાથી હિંદુ આનંદ પ્રથમ ચિંતોસોદીરૂપે સ્વામીના સિધ્ધ થતા જે સ્વીકારેલું 'પણ ચોડાકે પરિચય પછી આ 'ગેલેસ્ટો' ને માનુસ પણ કે ગ્વામીનામાં ચિંતોસોદી જે અમે લાવના સમજવે છે તે સ્વીકારવાની રુચિ અથવા શક્તિ નથી, અદૈત વેદાન્તની લાવનાને તેઓ ઠંસી કાઢે છે, અને કેવલ વેદાલિપુચિ અને સ્વદેશધર્માભિમાન એ વિના સ્વામીમાં વિશેષ નથી સત્યાન્નાસ્તિ વરો ધર્મ એ વચનને પોતાના મઠવાક્યરૂપે પૂજનારને તેમનાથી જુદા થવાનું બની આવે એ સ્વાભાવિક છે બીજી પાસા ચિંતોસોદીવાળાએ પણ

• 'સુદર્શન ત્રયાવલિ' - પૃ ૧૧૧

* 'સુદર્શન ત્રયાવલિ' - પૃ ૮૮

આયેદેશના લોક જ્યાં મહત્તાને બદલે સિદ્ધિની નિષ્કૃષ્ટતા માને છે એવા કેટલાક ચમત્કારો કરવા બરી રાખ્યા, એથી, પોતે તેવા ચમત્કાર કરી ન શકતા હો કે યદ્ય શકે છે એમ માનતા ન માનતા હો તે છુટી વાત છે, પણ સ્વામીને ધિયોસોદ્ધી ગમવા માંડી નહિ. પરિણામ એ થયું કે ઉભયે પરસ્પર માનપૂર્વક છુટાં થયાં.*

ધિયોસોદ્ધીના મૂલ્યાંકનમાં ઉદાર દિવા વાસ્તવિક દષ્ટિ મણિલાલે રાખી છે; પણ ‘સમાજો’ ની સેવાનો આંક કાઢવામાં એ દષ્ટિ દાખવી જણાતી નથી. સિદ્ધાન્ત બાંધનારનું વર્તન અનુચિત હોય તેથી સિદ્ધાન્ત છુદ્ધિ ગ્રહી શકે તેવો હોય તો અનુચિત ન ગણાય એ સાદું સત્ય છે, ‘ક્રીશ્ચિયન ધર્મના કાષ્ટરનો સર્વપ્રેમમય ઉપદેશ સ્વીકારનાર અને કાષ્ટરના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરનાર ધર્મશુરુઓની આગાથી માણસોને છવતાં બાળી મૂકવામાં આવેલાં માલૂમ પડે, કે કોઈ ધર્મશુરુઓ પોતે દુરાચારી હશે, તો તેથી ક્રીશ્ચિયાનિદીએ જે એકતા, સુધારણા, અને ઉન્નતિ ઉપજાવ્યાં તે રદ થઈ જશે ? નિરુપયોગી ગણાશે ?’ વળી ધિયોસોદ્ધીની ચર્ચાના સંદર્ભમાં જ વ્યક્તિ અને વ્યક્તિદ્વારા પ્રતીત થતા સત્ય વચ્ચેનો ભેદ કરવાનો મણિલાલ આગ્રહ રાખે છે. પણ સુધારાને નામે ચાલેલા વર્તન અને સુધારકોની વિચારસંગતિઓનો ભેદ મણિલાલે હંમેશ લક્ષમાં રાખ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ‘સુધારો,’ ‘સુધારકો’ ને ‘સમાજો’ ઉપર આવેશમય અને અનુચિત ટીકા તેમણે કરી છે: સુધારાવાળાઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો કર્તાશ્રય ઈશ્વર સ્વીકાર્યો; જડવાદયુક્ત સુધારો જ માન્યો હતો છતાં ‘સમાજો’ સ્થાપી સુધારાને માથે ‘ઈશ્વર’ ને બેસાડ્યો; નિરાકાર સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ ગ્રહણ કર્યું છતાં તેને ભક્તિભાજન માન્યું; વગેરે. આનો પ્રતિવાદ સરળ છે. આર્યત્વે જ સુધારાવાળાને ઈશ્વરનું ભજન કરવાની પ્રેરણા કરી એમ તો મણિલાલ કહે છે જ : હડહડતો નાસ્તિક જડવાદ સ્વીકાર્યો છતાં પણ આર્યોને ધર્મ વિના ચાલતું નથી; પોતાના જ મતનું પંડન કરે એવી સંગતિ સુધારાવાળાઓ માને છે આમ છે, તો એમ કહેવું યુક્ત નથી કે સમાજોદ્ધાર આર્યધર્મનું જ પુનરુત્થાન હતું ? કે એ સમાજોએ ધાર્મિક માન્યતા સાથે નવીન સામાજિક વિચારો સુસંગત કરવા પ્રમાણિક પ્રયત્ન કર્યો ? પૂરી સંગતિ, સમગ્ર વિચારમંડળમાં પરસ્પર અવિરોધ, સુધારકો નહિ સિદ્ધ કરી શક્યા હોય. કયા દર્શનમાં એવી અસંગતિઓ ટીકાકારોએ નથી જોઈ ? અને તીવ્ર અસંગતિઓ હતી એમ કબૂલ કરીએ, તોપણ એ દોષ એમની છુદ્ધિની કે વિદ્વાતાની ખામી સૂચવે છે, હૃદયની અપ્રમાણિકતા કે કુટિલતા સૂચવતો નથી. ‘જડવાદાનુપ્રેરિત સંસારસુધારો સ્વીકારી, જડવાદનું ફળ નાસ્તિકતા તે ન સ્વીકારતાં કોઈ પણ પ્રકારે ધર્મપરાયણતા રાખવી, એમાંથી સમાજોનો ઉદ્ધાવ થયો’x - આને સાધ્યસ્વીકૃતવાળો અન્યાયી આક્ષેપ સિવાય શું કહી શકાય ? બાકી તત્ત્વ દષ્ટિએ જે વાસ્તવિક પ્રશ્નો પ્રાર્થનાસમાજની વિચારસંગતિને કરી શકાય તેનો ઉત્તર - અને, દોષ હોવા છતાં, સખળ ઉત્તર - રમણુભાઈએ આપ્યો છે.

મણિલાલના તત્ત્વચિન્તનમાં કેન્દ્રસ્થ વિચાર એ છે કે મનુષ્ય અને પશુનો વિભાજક ધર્મ જ સ્વ - ભાન, પ્રત્યગ્દષ્ટિ છે. એ દષ્ટિનો સંપૂર્ણ પરિપાક થવે પિપ્પલબ્લાપડની એકતાશ્રય બલદર્શન હોય. પ્રત્યગ્દષ્ટિ કેળવાતી કેળવાતી, વિકસતી વિસ્તરતી વિસ્તરતી કૈવલ્યદષ્ટિમાં જ વિરમે, એના અંતરગત નિયમને અનુસરી. એ ભાવનામય એકતાથી જે સંગતિ વિદ્વર તે મનુષ્યની પશુછુદ્ધિનું પરિણામ છે. જીવારોપણ કરવાની પશુછુદ્ધિ જ જીવ અને જગતથી જુદા કરતાં માની તૃષ્ટ યાય છે. આ સિદ્ધાન્ત ઉપર

* ‘સુદર્શન મહાવલિ’ - પૃ. ૯૨

x ‘સિદ્ધાન્તસાર’ - પૃ. ૪૨૮

દદ રહીને મણિલાલે કેવળ પ્રાર્થનાસમાજની જ નહિ, સર્વ દર્શનો ને માર્ગો જેમાં ઈશ્વર જીવંતી અત્યંત ભિન્ન છે તેની ટીકા કરી છે. મણિલાલના ચિન્તનમાં પ્રેમલક્ષણારૂપ ભક્તિને સ્થાન છે. ‘પ્રેમલક્ષણારૂપ ભક્તિ કે અપરાધ કેવલ્યરૂપ જ્ઞાન એ ઉભય એક જ છે, ને તેમાંના એક સાધનથી બ્રહ્મજ્ઞાન સંભવે’ એમ એ સ્પષ્ટ કહે છે.* પરંતુ ‘અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં જડભક્તિને સમાવેશ થઈ શકતો નથી માટે જ તે સિદ્ધાન્તને અન્યથા ધરાવી ભક્તિનું પ્રાધાન્ય આણવા માટે અંપ્રદાયોની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. માણસોએ સર્વ સ્થળે, અગમ્ય અને વર્ણ પરમાર્થને ગમ્ય અને વર્ણ કોટિમાં ઉનારતાં તેનું પરમત્વ ગુમાવ્યું છે; પર ને અપર બનાવી દીધું છે, સુરને અ - સુર બનાવી દીધું છે.....આમ અવર્ણ અને અચિંત્ય પરબ્રહ્મને માણસોએ પોતાની બરાબર બનાવી દઈ કેવલ બ્રહ્મ કરી નાખ્યું છે; એવી કલ્પિત મૂર્તિને વૈકુંઠવાસી, ગોસાકાધીય, પુરુષોત્તમ, અક્ષરાતીત, લક્ષ્મીનારાયણ, પશુપતિ, શિવ, આદિ નામ આપી સંતોષ માન્યો છે. અન્ય ધર્મોમાં પણ હોદાવા, ઝીઅસ, જ્યુપિટર આદિ નામ માણસોએ પોતાના જ પ્રતિબિંબને આપી તેને પૂજ્યું છે, અને ખરા તત્ત્વથી વિમુખ રહ્યાં છે.’+ પરમેશ્વરની ભક્તિથી તેની કૃપા ખમાય, તેથી દુરિતનો ક્ષય થાય ને મોક્ષ મળે. પરંતુ ઈશ્વરના ‘પ્રતિનિધિઓ’ પણ આ માદીપત આપી શકે! આમ દુરિતના ક્ષય માટે સ્વર્ગ ઈલાજ નીકળવાથી દુરિત વધ્યાં ને પ્રસાદની ધામધૂમ પણ વધી. શુરદાસ ઈશ્વર જોડે સીધો વ્યવહાર થવાથી ખીજાં મનુષ્ય તરફ ઉપેક્ષા વધે. જડભક્તિથી ‘સ્વાર્થ વધે છે, પાપપુષ્પનો જન્મેઉધારી હિસાબ થઈ બેસે છે, સ્વચંદ્રાચાર ખર્ચે છે, દેવ જોડે છે, નિઃસત્ત્વતા પ્રાપ્ત થાય છે - એટલું જ નહિ પણ પરમ અવર્ણ બ્રહ્મને પણ બદલ કરી નાખી બ્રહ્મત્વથી વિમુખ થઈ જવાય છે!’-

સાચી ભક્તિ જ્ઞાનથી નિરપેક્ષ હોય જ નહીં. ભવ્યતા વિના ભક્તિ કેમ થાય? ને જે ભવ્ય હોય તે નિરંતર ભગ્ન નહિ તો ભવ્ય પણ કેમ કહેવાય? ભવ્ય એ તો ભગ્નતા વિના રહેવાય નહિ. અને ભગ્નતા વિના વસ્તુ પૂર્ણપણે જાણાય નહિ. જ્ઞાનમાં દદ થવું, કેવલ્યરૂપ સ્થિતિ વધુ વધુ અનુભવથી એ કર્મ જ છે. ભક્તિનો સમાસ આવા બ્યાપક કર્મ પ્રદેશમાં થઈ જાય છે. આવા જ્ઞાનભક્તિ રૂપ કર્મના પરિપાકમાં કેવલ્યનો અપરાધ અનુભવ થાય છે. અને એ સ્થિતિમાં જ્ઞાન ભક્તિ કે કર્મ જેવી વિશિષ્ટ ને એકાંગી અવસ્થા વા અનુભવ મુમુક્ષુનો હોતો જ નથી.

આમ યુક્તિપુરઃસર મણિલાલ કહે છે. પણ ઘટપટની શુદ્ધ ચર્ચામાં પારંગત એવા મણિલાલ શુદ્ધ ચર્ચામાં રાચતા નથી. એથી દેશનો ઉદય થાય એમ માનતા પણ નથી. રમણભાઈ કે કાન્ત, મણિલાલ ગોવર્ધનરામ કે આનંદશંકર આશ્રમ ખરો પ્રશ્ન આ હોતો કે ઘટપટમાં રાચતી જડ ફિલસૂફીને જીવંત કેમ કરવી? અર્થાત્ તર્કબાજી મટાડી સાચો સમજણ રૂપે શી રીતે વિસ્તારવી? ખીજે પણ પ્રશ્ન એને મળતો જ હોતો કે વિચારસંપ્રતિમાંથી નિષ્પન્ન થતો ધર્મ અર્વાચીન જીવનની જરૂરિયાતોને સુસંગત કે અવિરુદ્ધ કેમ કરવો? દેશે તરતું હોય તો તેનો ધર્મ અને તેની ફિલસૂફી જીવનઅભિમુખ ન હોય તો પણ જીવનઅભિમુખ તો હોવાં જ જોઈએ. અને આ સમાન છટ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં આપણા વિચારકોએ શક્તિ અનુસાર કર્તવ્ય કર્યું છે.

* ‘સિદ્ધાન્તસાર’-પૃ. ૪૩૦

+ જડભક્તિ એટલે જ્ઞાનની અપેક્ષા ન રાખતી ભક્તિ, જ્ઞાનની વિરુદ્ધ ભક્તિ.

+ ‘સિદ્ધાન્તસાર’-પૃ. ૪૦૮, ૪૦૬

= ‘સિદ્ધાન્તસાર’-પૃ. ૪૧૧

પ્રેમલક્ષણા લાકિન અને અલેદાનુલવરૂપ રાન એ વરુતઃ એક જ સંરિયતિ છે તે મધિલાલ માન સૂકા બોદિકે પ્રત્યયરૂપ જણાવતા નથી. એ એમનો આગ્રહ છે, એમની હૃદયની માન્યતા છે. એથી જ એ ધર્મવીર જેમ ઉદ્ઘોષ કરે છે કે-

‘પિંડબ્રહ્માંડાંતિરિક્ત કર્તારૂપ બ્રહ્મા પડેલા પાદરીઓ પિંડાબ્રહ્માંડિકચરૂપ કૈવલ્યના પરમ ઉપાસકોને નંગલી, મૂર્તિપૂજક, કહી સુધારવા આવે છે ! તેમને હજી કેટલું સીખવાનું બાકી છે ! ઈશ્વરનાં સર્વ બાસક છે, માટે ભાઈયારો રાખવો એમ તેઓ મોટા ઉપદેશ લેઈને ચોતાના ધર્મને વખાણી વાળ આવે છે; પણ એક નંગલીમાં નંગલી મૂર્તિપૂજક આર્ય ગામડીઓ પણ એમને સમગ્ગતી શકશે કે ભાઈયારો એ આર્યધર્મ નથી, આત્માચાર એ આર્યધર્મ છે, કિંમતુના ખરો મનુષ્યધર્મ છે; સર્વ આત્મમય, પરમેશ્વરમય, એ જ શુદ્ધ ધર્મ છે; પિંડબ્રહ્માંડાંતિરિક્ત કર્તા તે ઈશ્વર નથી, પણ તે ઉસયની એકતારૂપ, પ્રેમરૂપ, કૈવલ્ય-બ્રહ્મા-તે ઈશ્વર છે. બધાં ભાઈ નથી, પણ એક છે.’”

આવી તેજસ્વી વેગવતી વાણીનો ઉપદેશક વિદ્વાત અને હિન્દુત્તરેષમાં વિવેકાનન્દની કેટલો નજીક છે તે સહેજે જણાયશે. એ કેમ વિવેકાનન્દ ન થઈ શક્યા એ ગુજરાતના કદિન ભાગ્યની વાર્તા કરવાની જરૂર નથી. એટલું જાણવું આવશ્યક છે કે આનન્દશંકરની શૈલી મણિલાલ કરતાં વિશેષ રમણીય, મધુર, કોમળ ને મધુર છે છતાં તે ઉપદેશકની શૈલી બનતી નથી. આનન્દશંકરની ગદ્યશૈલી કવિતા જેમ સૂક્ષ્મ ધ્વનિમાં રાએ છે, કલ્પનાને જાગ્રત કરે છે અને કાંઈક વિશેષ લાણેલા, સંસ્કારી ને વેદનશીલ વાચકની અપેક્ષા રાખે છે. મણિલાલ વિષયનું નિરૂપણ થયેઽછ, યથાપ્રતિભ, સમગ્ર રીતે સૌખ્યવાપ્ત કરે છે, જે કે તેમાં પ્રત્યેક કંડિકા સુરેખાકાર હોતી નથી. તેમની ખરી ખૂબી કદિનમાં કદિન વિષયને સુગમ કરી આપવામાં છે. આનન્દશંકર વિશદ છે, પણ કદિન વિષયમાં વાચકને તેમનામાં અધિગમ સહેજે થતો નથી. મણિલાલ વિષયને પરિભાષાથી યુક્ત કરી શકે છે, બધાંકે પરિભાષાને પણ વાચકના અનુભવનું અનુસંધાન કરતી સરળ બનાવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો મણિલાલનું વિવેચન અક્ષરગણિતના દાખલા જેવું ન બનતાં વાચકમાં સાચી સમજજાણ, સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એમાં એક જ વિચાર, વીગત કે દલીલ વારંવાર કે નવીનવી રીતે આવે છે અને પૂર્વાપરની અવધારણા કરનાર જાગ્રત વાચકને એ કદાચિત્ પિટ્તોપેણુ લાગે. પણ મણિલાલના પુરુષાર્થનું દર્શિંગિદુ હિન્દુ સરકૃતિના વકીલનું, આર્ય ધર્મેના ઉપદેશકનું છે; અને એ દર્શિંગિદુને યોગ્ય નિબંધનરીતિમાં આ લક્ષણ અનિવાર્ય છે. એ એનું દુષણ નથી. વળી આ લક્ષણ છુટક લખાતા સામયિક લેખમાં જણાય છે તેટલું ‘સિક્કાન્તસાર’ જેવા પ્રકરણ-ગ્રંથમાં નથી જણાતું. વિચારપ્રવાહોના વિશાળ સમગ્રમાણુ પદાલોચનનો એ ગ્રંથ અસાધારણ નમૂનો છે.

આનન્દશંકરનો ગુણવિશેષ પ્રસન્નતા છે, ઔદાર્ય છે, સ્વચ્છતા છે; તે વિનોદ કરે પણ આક્ષેપ કે કટાક્ષ ન કરે. અર્ધધરતે કે વક્તવ્યસમર્થન માટે આનન્દશંકર રચિતકૃતિમાંથી કુસુમ ચૂંટી લાવી નિબંધમાં ગૂંથા લે છે, તેથી તેનું સૌખ્ય ઘટે છે પણ સુલગતા, સામાન્ય રીતે, પોપાય છે. મણિલાલનો ઉત્સાહ વેગીલા વાણીપ્રનાદમાં, દલીલો ને વીગતોના ઓધમાં વાયકને તાણી લે છે. વાયક અવશ તણાય છે, કેમકે એ વાણીજન અગ્રગાંઠનક્ષમ લાગવાથી તે સ્નાનાતુર થયો છે મણિલાલમાં અભિનિવેશ, ગંભીર આક્ષેપ અને કટુ કટાક્ષ હોય છે, પણ તેને અલંકરણ કે અવતરણની પડી નથી. એની મુદ્રા પ્રસન્ન નથી; એમાં વિદ્વ સંસ્કૃત્ય અન્યાયપીડિત આર્ય ઐતઃરણની વેદના છે. પણ એ વેદનાને બળ મળ્યું છે.

અસાધારણ વિદ્વાતાનું, તીવ્ર ને અચળ છુદ્ધિનું, અને પુરુષાર્થના અવ્યભિચારી ઉદ્દેશનું. વાસ્તે જ મણિલાલ આપણા દાર્શનિક ગવકારોમાં પ્રથમ સ્થાનના અધિકારી છે.

શંકર કેવલાદ્વૈત એ નવો સિદ્ધાન્ત નથી. એ સિદ્ધાન્તનાં મુખ્ય તારવો શિષ્ટાને પરિચિત પશ્ય છે. તેનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ 'સિદ્ધાન્તસાર'માં કે 'અદ્વૈતજીવન' જેવા નિબંધમાં મળી શકશે. એ સિદ્ધાન્તને અનુભવના ક્ષેત્રમાં આણી શકાય એવો મણિલાલે જીવંત બનાવ્યો. વાસ્તવિક જીવનમાં એ સિદ્ધાન્તની અર્થાપત્તિઓને ઘટાવીને તેને વ્યાપક ને મધ્યવાન બનાવ્યો. જીવનનો હેતુ જાણી એ અનુસાર પુરુષાર્થ કરવાનો માર્ગ એ ઉચ્ચ જીવનનો માર્ગ છે. અદ્વૈતભાવના એ મણિલાલને મન હ્રદય જીવનની ભાવના છે અને એમ જાણું એટલે શું થયું તે એ વિચારે છે.

'એટલું જ થયું કે છુદ્ધિથી કરીને તેમાં તર્કવિતર્કનો અવકાશ ન રહે એવો એની સત્યતાનો નિશ્ચય થયો; આપણા મનમાં એક કંપના બંધાઈ. કવિઓ કાવ્ય રચે છે ત્યારે જેમ નગર, સરિતા, કાનન, ગિરિ, મનુષ્ય આદિ કંપના થોજી તેમના સંબંધ બેસાડી, રસિક રસમલ વિસ્તારે છે, તેવી અદ્વૈતભાવનાની એક કંપના આપણા મનમાં જાલી યાય છે. પણ મને શંકા છે કે કવિનું કોઈ ઉત્તમ કાવ્ય વાંચનાં આપણને જે ઉલ્લાસ અનુભવાય છે, ક્ષણવાર આપણે આપણું ભાન જૂલી કાવ્યગત રસમાં લીન થઈ કોઈ અપૂર્વ વિસ્તાર અનુભવીએ તો એક ક્ષણવાર પણ અદ્વૈતભાવનાની કંપના પ્રાપ્ત કરનારને થતો હશે કે નહિ થતો હોય ? પણ એવા અનુભવપૂર્વક ભ્યારે અદ્વૈતજીવનની ભાવના કંપનામાં ઠસે, ભ્યારે ભ્યારે એ ભાવનાનું પરિશીલન થાય ત્યારે ત્યારે એ ઉલ્લાસ અનુભવાય, તો જ એ ભાવના યથાર્થ રીતે જાણી કહેવાય, એવી રીતે એ ભાવના જાણવા માટે કેવલ છુદ્ધિ અને તર્કથી જ નહિ પણ હૃદયથી એ ભાવનાની પાસે જવું જોઈએ. હૃદયથી એની પાસે જવું એટલે જે પ્રેમ, શ્રદ્ધા, આસ્તા આદિથી આપણે અનેક વાતોને સ્વીકારીએ છીએ, આદરીએ છીએ અને આચરીએ છીએ તેનું સ્થાન હૃદય છે, તો તે હૃદયના ભાવ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા, આસ્તા, સર્વથી એ ભાવનાને જાણવી. બીજી રીતે કહીએ તો છુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યાની સાથે હૃદયનો ભાવ અને હૃદયનો વિશ્વાસ એ નિશ્ચયની સત્યતા ઉપર લગાડવો. આમ થાય ત્યારે જ અદ્વૈતભાવના જાણી કહેવાય; એટલા જ માટે અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનને કેવલ જાણવા માત્ર રૂપે નહિ પણ અનુભવસહિત જાણવા રૂપે, એટલે કે ભાવસહિત જ્ઞાન રૂપે, એટલે કે હૃદયસહિત છુદ્ધિરૂપે વર્ણવેલું છે. આ હૃદય તે જ આ સમ્પ્રભૂમિક પ્રાસાદની સીડીએ ચડવાનું પ્રથમ દાર છે. જેને ચંદર જવું હોય તેણે તે દાર ઠોકવું.*

અબેદભાવનામાં મણિલાલે પ્રેમનો સમાસ કરી લીધો છે. અબેદભાવના એ હવાઈ તરંગ, કંપનાથી માણવાની વસ્તુ નથી, પરંતુ એની અર્થાપત્તિઓથી જીવન ધકાવતું છે એ બતાવવા 'પ્રેમ'ને પરાક્ષ અને અપરાક્ષ જ્ઞાનનો તેમણે વ્યવર્તક બનાવ્યો. પ્રથમ તો પ્રેમનાં જે વ્યવહારમાં સ્વરૂપ છે તે પણ પરમ પ્રેમની દૂર દૂરથી ઝાંખી કરાવે છે. 'પ્રેમ, દયા, સ્નેહ, પ્રેમી આદિ સ્થૂલ સંબંધોમાં પણ જે જે આનંદ આવે છે, તે તે આનંદનો પરમ પ્રકર અનુભવાય એ અબેદનું સ્વરૂપ છે.'* અલબત્ત, આ વિચારપ્રવાહમાં સાવધાન રહેવાની જરૂર છે અને આનંદશંકર જાણાવે છે તેમ બૈદિક પ્રેમ પોતે જ પરમ પ્રેમ નથી એ સ્મરણમાં અવસ્થ રહે. પણ મણિલાલે જેમ પ્રેમલક્ષણા પરાલક્ષિતે અપરાક્ષ

* 'સુદર્શન ગણવલિ' - પૃ. ૮

+ 'આત્મનિમગ્નતા' - પૃ. ૩૮

જ્ઞાનમાં સમાવી લીધી તેમ લોકવ્યવહારમાં અનુભવાતી સદ્વૃત્તિઓને પણ તેમણે અભેદભાવનામાં સમાવી દીધી. જે ભાવ કે વૃત્તિ મનુષ્યને અહંકાર અને સ્વાર્થથી વિદૂર કરે, તેની સંકાયવૃત્તિ-લાજ, મરજદ, ભય, શરમ, આડંબર રૂપી કૃપણતા હરે, તે ઉત્તિનો અને વૃદ્ધિનો માર્ગ છે; જે કર્મ કે વૃત્તિ સમષ્ટિ-ભાવનાની સમીપ લઈ જાય તે આત્મસાક્ષાત્કારને અનુકૂલ માર્ગ છે. ‘વેદાન્ત અથવા જ્ઞાનમાર્ગથી સિદ્ધ કરવાનો જે આચાર તે શુદ્ધતા, ઉદાસીનતા, નિવૃત્તિ, ત્યાગ એવા નથી પણ અતુલ ભવ્યતા, સ્વાતંત્ર્ય, ખલ, પરાક્રમ અને છતાં નિર્લેપતા એ છે. આચાર પરત્વે વેદાન્ત સિદ્ધાન્તથી જે આવું સિદ્ધ કરવાનું છે તે ઉપર લક્ષ રાખીને વેદાન્ત-પ્રતિપાદ બ્રહ્મને વારંવાર ‘પ્રેમ’ એ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે.* ‘પ્રેમનું સ્વરૂપ જ એ છે કે જેનું કલ્પાય તેનું જ દેખાય છે અને અનુભવાય છે. પ્રાકૃત પ્રેમના આવા ધર્મમાંથી અપ્રાકૃત દિવ્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ આપણે સમજી શકીએ. ‘કલ્પાય તેનું અનુભવાય’ એટલે અતુલ હૃદયરસ અથવા અતુલ શ્રદ્ધાને ખલે, જે નિશ્ચય થયો છે તે છુદ્ધિ ન રહેતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ આવી જાય છે.’x શ્રદ્ધારૂપ પ્રેમ બૌદ્ધિક નિશ્ચય ને કર્તવ્યમાં ઉતારી આચારમાં અપરોક્ષ કરી શકે છે. વિચાર અને આચારનું એકય સાધનારું લાગણી તત્ત્વ તે જ પ્રેમ છે. એટલે વસ્તુતઃ પ્રેમ એ જ ઈશ્વર છે એમ કહેવામાં અણિલાલને પ્રેમ એ પરમાનુભવનું સાધન છે એટલું જ વિવક્ષિત છે.

વ્યષ્ટિમાં સમષ્ટિનો ઉદય થવા દેવો, અહમત કૃપણતા અને સંકાયને સ્થાને ઉદારતા, વિશાળતા ને વ્યાપકતા સ્થાપવી તેમાં નીતિ અને કર્તવ્યની ભાવના રહેલી છે. છુદ્ધિનો નિશ્ચય જીવનમાં સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ અર્થાત્ નિશ્ચયાનુસાર સાચી સ્વરૂપસિદ્ધિનો માર્ગ કર્મ છે. વ્યવહારમાં પણ અનુભવસિદ્ધિ છે કે કોઈ પણ ડુઢિવિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તને જીવનતત્ત્વ બનાવવા હોય તો કર્મદ્વારા જ થઈ શકે. જ્યાં સુધી કર્મદ્વારા અખંડ વ્યક્તિત્વને તે સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ નથી કરવામાં આવતું ત્યાંસુધી છુદ્ધિ હા લાગે ને પ્રાણુ વિરોધ કર્યા જ કરે. વિધવાવિવાહ, આન્તર્ગાતીય લમ્, અન્યજન્મપર્યં આદિ વિષયોમાં આ સુપરિચિત છે. પ્રેમ શ્રદ્ધા તો પ્રેરનાર દોરનાર શકિત છે પણ સંસિદ્ધિ તો કર્મદ્વારા જ થાય. યુદ્ધસ્વ વિગતજ્વર : । યોગ : કર્મસુ કૌશલમ્ ।

સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા વૃદ્ધિ અને ઉચ્ચતાનો યોગ કરે છે. જીવિત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને ઉચ્ચતા મહત્ત્વ યાલે નહિ તો વિષ્ણુમર્મા કશી ભવ્યતા કે સસારતા આવે જ નહિ. આ વૃદ્ધિના સૂત્રને જ ગીતામાં સમત્વ નામથી ઝાળખાવ્યું છે એમ અણિલાલ કહે છે. કર્તવ્ય કરવાથી વાસના છૂટતી જાય છે, અધિકાર વિસ્તરતો જાય છે, જીવિત સર્વમય થતું જાય છે, “કર્તવ્ય કરવાથી આમ ઉત્તરોત્તર વ્યષ્ટિમાત્ર સમષ્ટિભાવનાની સમીપ જાય છે, એમ જ આત્મસાક્ષાત્કારનું અપરોક્ષ જીવે છે, સમતાનો યોગ સિદ્ધ થાય છે.”÷ કર્તવ્ય યજ્ઞરૂપ છે, સમષ્ટિ અથવા ઈશ્વરને અર્પણરૂપ છે, જે અર્પણ થઈ ગયું તેમાં ફેલની અપેક્ષા નથી હોતી, અને પરમ પ્રેમનો અવધિ પણ સ્વાર્પણ છે. પ્રેમપ્રેરિત અર્પણરૂપ કર્તવ્યથી વ્યષ્ટિમાં સમષ્ટિનો ઉદય થતો જાય છે. સ્વના સમષ્ટિમય પરમાત્માને ફલાલિસંધિ વિનાના અર્પણમાં કર્તવ્યભાવનાનું ઉચ્ચતમ ધોરણ રહેલું છે. આત્મનિવેદન એટલે આત્મામાં જે વીર્ય ખલ વજેરે હોય તેનો કર્તવ્યદ્વારા ઉપહાર. ઉપહાર કેને કે કોઈ યુગ કે આચાર્યને નહિ, કોઈ ઈશ્વરની અગ્રાજ્ઞ કલ્પનાને કે દેવને નહિ,

* ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’-પૃ. ૨૩૮

x “ ” -પૃ. ૨૩૯

÷ “સુદર્શન ગદ્યાવલિ”-પૃ. ૧૭૭

અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય

પણ સમષ્ટિમય પરમાત્માને ‘તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્-જે જે કરે તે મને અર્પણ કર, એટલે સમષ્ટિ ભાવનાથી કર્તવ્ય કર એટલું જ તાત્પર્ય છે’ મેઘ, સૂર્ય આદિ પોતાનું કર્તવ્ય કોને અર્પણ કરે છે ? ઝકતને, ઈશ્વરી નિયમચક્રને તદ્દનુસાર ઈશ્વરી નિયમનને, સર્વને, ઈશ્વરને, મનુષ્યે કર્તવ્ય અર્પણ કરતું. મદર્પણમ્નું આ અર્થઘટન નવીન છતાં વાસ્તવિક લાગે છે આ ભાવનાથી ચાલતા મનુષ્યસંસારનું મણિલાલ હૃદયગમ ચિત્ત દોરે છે

“ અર્પણપૂર્વક કર્તે યતી ભાવનામા જ સમષ્ટિનો અથવા ઇશ્વરનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર અનુભવવાના માર્ગમા રહીને જોતા, અર્જુને યુદ્ધપગાયણ યર્ષા અનત દલનો વિધ્વસ કર્યો એ ભેદદષ્ટિનો વિશાદ તો એક પ્રલાપમાન જ જણાશે જેને કર્તે યતી ભાવનાનો નિગૂઢ મર્મ સમજ્યો તેને એવી શકાનો સભવ થયું નથી કર્તૈન્ના મધુર માર્ગમા જે સમતાના ઉપાસક સ્થિતપ્રજા, શુચાતીત, આદિ રૂપે ગનાયા છે, તેમના જીવિત કેવા લલિત, સુલિલ, અર્પણમય, અને સનમય થયા છે ! એક એક વ્યક્તિના જીવનમા કર્તવ્યભાવના કેના યથાર્થ યોગક્ષેમ આણી શકે છે, કેટલી કેટલી નિષ્ક્રમતાને ટાળી શકે છે, સમષ્ટિમા કર્તવ્યભાવના વૃણુને મેરુ કરી શકે છે, હવું ન હવું કરી શકે છે, ન હવું હવું કરી શકે છે કર્તવ્યભાવના અને અર્પણના તાલ ઉપર જે જીવિત દોરાયા તે ખરેખર એક સગીત જેવા જ છે, એકે સ્વર કે આતાપ તેમા નકામો કે વધતો ઝોઝો નથી, જેનું છે તેવું જ યથાર્થ સગીત છે એવા જીવિતને અર્થે જ ગીતા ગવાઈ છે, અને એ ગીતના અનત ભેદથી સિદ્ધ થતું અભેદમય પ્વનિસાન્નાન્ય સૂચવતું ‘ગીતા’ એ નામ એમ જ સાર્યક છે.”

નિવૃત્તિ અને નિશ્ચેષ્ટવનો જ્ઞાનમાર્ગ વેદાન્ત નથી એમ વિવેકાનન્દની જેમ મણિનાથ વારનાર અને આગ્રહપૂર્વક કહે છે જુદિમાનના વિનાસોથી વેદા તને ગ્રહણ કરી, ત્યાગ, નિવૃત્તિ આદિ આલસ્યનો માર્ગ લેવો એ શુદ્ધ વેદાન્તનો માર્ગ નથી, એ તામસ માર્ગ છે “આ વિશ્વ અને જીવન કેવળ જોવાને અને વિચારવાને ઊભું નથી કર્તવ્ય અને વૃદ્ધિના શિક્ષણની શાળા છે, - જુદિવિનાસનો આનંદ અહતા જ પોષે છે, અને જનસંસર્ગના ત્યાગને ઈષ્ટ ગણાવે છે અભેદજ્ઞાને જેનામા લાગણીનું સ્વરૂપ લીધું છે તે સસાગના કર્તવ્યોથી લકડકો કે લામજો નથી ‘તેને નાત, જાત, વર્ણ, યજ્ઞ, દેશ, વિદેશ, એના ભેદની ભાવનાઓ હૃદયના રાજાવિક વિસ્તારને અટકાવવા આ? આનતી નથી - પુરુષતત્ત્વને આ ભાવનામા અમુક અર્થમા જ અવકાશ છે, કેમકે વ્યવહારમા જે જે થાય છે તે કાયમરૂઢી નિયમિત રીતે થાય છે પણ કાર્યકારણના નિયમમા જ પુરુષતત્ત્વ સમાઈ જાય, કેમકે ‘કાર્ય જ્ઞાન તેરી, કે તે ન થાય તેવી જે ઇચ્છા થઈ તે અમાગણ થઈ એમ તો છે જ નહિ’ વેદાન્તનો મિદા ત લઈ પાપની છૂટ મળી જતી નથી આમા અધિકારભેદનો અવકાશ છે સ્વચ્ચવશુદ્ધ જ્ઞાનો જે સર્વન અનુભવ કરે છે, સમષ્ટિભાવના જેનો હૃદયરસ થયો છે તેને સદાચાર એ સંકળ છે પન્નું “ધન, પુત્ર દાગ સચ્ચિ આદિની તૃષ્ણાથી ભરેલા મન, હજી રિવેકની જૂમિકા ઉપર પણ આની શમ્યા નથી, તે પૂર્વે તેમને માટે છેક તુષારરથા પર્યંતની સાતમી જૂમિકાની નીતિનો કાયદો કાઢવામા કેટલી બધી હાનિ સમાયેલી છે”+ પિંડનું વર્નમાન

• ‘મુદ્દશન ગદ્યાવલિ’ - પૃ ૧૮૦

× ‘સુદશન ગદ્યાવલિ’ - પૃ ૧૮૦

— ‘પુ ૧૯૮

= ‘મુદ્દશન ગદ્યાવલિ’ - પૃ ૮૦

+ ‘મુદ્દશન ગદ્યાવલિ’ - પૃ ૨૦

વિશ્વનિયમને અનુસરે તે ઉત્તમ નીતિ એ નીતિ સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે વ્યવહારની રચના જોઈ એ અને તો જ સુખ સમયે અને અયત અભેદ એનું રસવેદન તે જ ખરું સુખ છે નીતિસિદ્ધાન્તની સ્થાપનામાં પરહિતવાદની કસોટી નકામી છે, કેમકે તેના નિશ્ચય માટે કશું ધોરણ નથી રસવેદન એ અનુભવગત્ય કસોટી છે મણિલાલ ‘ઉત્તત જીવન’ મા રપષ્ટ જગ્યાએ છે કે દુશીય પ્રતિતિને સમયમાં આણી નીતિમાન થયેલો સાધુ પરિપૂર્ણ ધાર્મિકતા અને ઉત્તમ જીવન પામ્યો છે એમ નહિ દલીલ રાખાય આની સાધુતા એ આત્મમાન અને ઉત્તત જીવનના માર્ગનો મધ્ય સુકામ છે, અત નથી “મનુષ્યની અને સમગ્ર વિશ્વની પરિપૂર્ણ ઉત્તતિ, તેના વિચારમાન તેના આચારમાં પ્રત્યક્ષ પ્રકટે તેમાંથી થતી જાય છે, જ્યાં સુધી પ્રતાગજ્ઞાનો લેશ પણ વ્યવહારમાં રહેતો, વિચાર અને આચારનો જ્યાં સુધી નિયોગ રહેતો, ત્યાં સુધી વ્યક્તિ કે સમષ્ટિનું કોઈનું કન્યાયુ થનાં નથી એનું કારણ રપષ્ટ છે વિચાર અને આચારની એકતાથી જ ભવન કર્તવ્ય અને સ્વાર્પણનો (એટલે કે પોતે જ્યાં હોઈએ ત્યાં પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કવ્યામાં પોતાપણનો અર્થાત્ રસ અને સ્વ અર્થનો ભોગ આપવાનો) મંદાર છે તે સિદ્ધ ન થનાથી, પ્રતાચાર, સક્રોધ, ભય, શકા, અને કૃપણતા જ વ્યવહાર પરમાર્થ સર્વની નિવામક રહે છે, અને ઉત્તત જીવન અને ધાર્મિકતા એ આપના દેતી નથી” * “ઉત્તત જીવનનો મુખ્ય મન સ્વાર્પણ અને કર્તવ્ય છે સ્વાર્પણ એટલે અભિમાનની વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને પોતાને જ જ્ઞાન થયું હોય તે બધું પોતાના આચારમાં પ્રદર્શિત કરવું, એ જ સ્વાર્પણપૂર્વક કતવ્ય કવ્યાનો અર્થ છે, પછી તે કર્તવ્ય પોતાના લાભને અર્થે હોય કે પોતા કરતા વધારે સખ્યા કે સ્થાનના લાભને માટે હોય કે આખા વિશ્વના લાભને માટે હોય તો પણ જો કાલે જેટલું જ્ઞાન હોય તે જ્ઞાનમાત્રને અભિમાન વિના જ આચારમાં આણવું એ ઉત્તત જીવનનો મર્ગ છે ‘લાભ’ એટલે અન જોને ઉત્તતિ કે ઉત્તમ જીવન કહેવાય છે તે રૂપી લાભ એમ તો સહેજે સમજાય તેવું છે x નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વ વિરોધી આની વિચાર-પરંપરા મણિલાલની છે એમના વિચારોમાં આ બાબત ઉત્તરોત્તર વિશેષ સ્પષ્ટતા છે આ જ દષ્ટિબિન્દુ આનંદશકરે વધારે સ્પષ્ટ કર્યું છે અને વિકસાવ્યું છે, કાર્ષક વધારે પ્રતીતિજનક પણ કર્યું છે પરમ સત્ય અને વ્યાવહારિક સત્ય, નીતિસિદ્ધાન્ત અને અપરોક્ષાનુભવીનું આચરણ, અભેદભાવ અને સ્વાર્થત્યાગ વગેરે પદાર્થોના દેખાતા વિરોધનું આનંદશકરે સમાધાન કર્યું છે એમાં મણિલાલ કરતા ઉપપત્તિ વિશેષ લાગશે એટલું તો ખરું જ કે મણિલાલ કરતા આનંદશકરની વિચારણામાં ભક્તિપાન ઈશ્વરનું અને ભક્તિનું સ્થાન વિશેષ સ્પષ્ટ અને વિશેષ મહત્વનું છે શુદ્ધ વેદાન્તવ્યર્થોની કસર મણિલાલમાં સહેજસાજ રહી ગઈ છે શાબ્દિક કે તાર્કિક, કેવળ બુનબુલામણીમાંથી આનંદશકર અત્યંત મુક્ત છે

ધર્મતત્ત્વને અનુકૂળ નીતિતત્ત્વ મણિલાલે દાખવ્યું, અને સૂચવ્યું કે ધર્માનુકૂલ નીતિ સિદ્ધ થાય (અને એ નીતિ સિદ્ધ થનામાં જ વ્યક્તિ અને સમાજને સુખ છે) તે પ્રમાણે વ્યવહારની રચના જોઈએ સ્પષ્ટ છે કે આ પગિપાટીમાં ઉપયોગિતાનાદ, વ્યક્તિસુખનાદ, સ્વહિતનાદ, પરહિતનાદ, બહુજન સુખનાદ, એમાંના કોઈનો અત્યંત સ્ત્રીકાર થઈ શકે નહિ એમાંના કોઈવાદ ઉપર સમાજન્યરથા અને નીતિતત્ત્વ યોગ્ય શકાય નહિ છતાં “મણિલાલમાં જ સુધારો પહેલવહેલો તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે - તત્ત્વજ્ઞાન બાધી તેમાંથી ખરો ‘સુધારો’ કોને કહેવો એ નિર્ણય કાઢવામાં આવે છે” - પરિણામે કાર્ષક પ્રાચીન, કાર્ષક નવીન

* સુદર્શન ધાવણિ - પૃ ૨૬૧

x ‘સુદર્શન ધાવણિ - પૃ ૨૬૨

- આનંદશકર સાહિત્યવિચાર પૃ ૩૭૨

વ્યવસ્થા તેમને અગીકાર્ય છે. પણ તેથી જ તેમનું વલણ બહારના આચાર્યી અન્તર ફેરનાને બદલે અદરથી વિચારો, લાગણીઓના ફેરફાર વડે બહારના આચાર ઉપર અસર કરવા તરફ છે અને તેથી જ મણિલાલની વિચારણામાં લોક અને દેશની, વ્યક્તિ અને આખા મકલની પ્રતિ અને ઐતિહાસિક ભાવના ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ છે એવું લક્ષ ‘સુધારાવાળા’ઓમાં નહોતું, તો આવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ એ મણિલાલ તેમ ગોવર્ધનરામ, આનંદશંકર, કાકોર, આદિની વિચારણાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

મણિલાલે ‘સુધારાનું’ માપ કાઢ્યું છે અને તોલ કર્યો છે જીવનવિકાસમાં નાશને પણ સ્થાન છે, એ ન્યાયે સુધારાવાળાઓ ને નાશ કરી શક્યા તે જરૂરી હતો તેમનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું “જ્ઞાતિનો બાધ ન ગણવો, પુનર્વિનાશને ઉત્તેજન આપવું, ઓપુરુષને સમાન ગણવા ને પુનર્જન્મ-આદિક ન માનતા કેવળ માણસનું સુખ સંધાય તેની નીતિમાં લક્ષ રાખી સાધારણ રીતિના ધર્મ કર્મના વહેમ ન રાખના એ સુધારાના લક્ષણ અઘાપિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે” પરંતુ તેમ કરતાં તેઓ ધર્મની બાબતમાં ઇલેસુખવાદી કે ચાર્વાકી ધર્મ ગયા. સુધારાનું ધોરણ શોધવા હિંદુસમાજનું તાર્ત્વિક સ્વરૂપ સમજવું જોઈ એ કુટુંબ એ જ આર્યસત્તારનું મુખ્ય બધાનું છે અને કુટુંબભાવનામાં અભેદભાવના કે સમષ્ટિજ્ઞાનના પ્રતિબિંબ પડે છે અથવા સમષ્ટિજ્ઞાનના સ્વાભાવિક પરિણામ આચાર્યવ્યવહારના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં કુટુંબભાવના જ હોય કુટુંબભાવનામાં વ્યક્ત થતી પ્રાચીન આર્યજ્ઞાનના પ્રયોજન એ હતું કે “એકતા, અભેદ, સમષ્ટિ, તેની ભાવના મનુષ્યની દૃષ્ટિ આગળ રાખવી, તેના હૃદયમાં શેષની અને તેને એ રીતે સમષ્ટિદૃષ્ટિએ કર્તવ્યપરાયણ કરવું પાપ, પુણ્ય સ્વર્ગ નરકની યોજનાઓ, ધર્મ, કર્મ, યજ્ઞ, યાગ ઇત્યાદિના વિસ્તારો, દૈત અદૈત આદિ ભાવનાપ્રધાન તત્ત્વનિવેચનો, તે સર્વનું તાર્ત્વ્ય એટલું જ જણાય છે કે મનુષ્યને ૨૧ વ હુલાની સમગ્રત્વની દૃષ્ટિએ પહોંચાડવું, ત્યાર્થ અને સ્વજીવનમાં કૃતાર્થતા માનવાનું મુકાવી પરાર્થતા અને સર્વમય જીવનમાં કર્તવ્ય સમજવું કરવું.”*

જનસમાજ અનેક વ્યક્તિઓનો સમુદાય નથી, પણ એક શરીર છે, અને એના અવયવરૂપે વ્યક્તિઓ છે આથી પરસ્પર સંબંધોમાં હક એવી વસ્તુ જ નથી, માત્ર ફાળો જ છે આ બીજા ઉપર સુધારાના સામાન્ય તત્ત્વનો આશ્રય છે અને એ તત્ત્વને અનુસરી ઓપુરુષનો સંધ અને ઓકેશનશીની વિષયો મણિલાલ ચર્ચે છે, અને આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર સુધારાની વિધવાવિવાહ સિનાયની સર્વ કલમે મણિલાલ સ્વીકારે છે.

ધણા માણસોની જે પ્રકારે એકતા થાય અને તેથી આખા સમૂહની ઉત્તરોત્તર કાર્ય સાધનાની શક્તિ વધે એવા જે સાધનો, સાહિત્યો, વિચારો ઇત્યાદિ હોય તે બધું મણિલાલને મતે સુધારો છે “સુધારાનું તત્ત્વ હું એકતા, એકલ, સ્વ, એમાં સમજું છું, પણ તેમ સમજવા છતાં શરીરસંબંધોની એકતાને આજસુધી સુધારાને નામે ચલાવવાનો જે યત્ન થયો છે તેને કેવળ અમાન્ય ગણું છું, અને એ સુધારો ન ચાની શકવાનું કારણ પણ કેવલ શરીરસંબંધોની એકતા કમ્બા યત્ન કર્યો તેને જ માનું છું નાતો તોડી નાખવી, લગ્નની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, મિત્ર વ્યવહાર ચલાવવો, એ આદિ સુધારા કેવળ શરીરસંબંધના જ સુધારા છે એ વાતો ન જ કરવી, કે સાચ તો પણ અનિષ્ટ છે એવું હું કહેતો નથી, પણ સુધારો એથી જ થતો નથી, સુધારાનું એ ચિહ્ન પણ નથી સુધારો તો મન અને મનનું

* સુદર્શન ગ્રાન્થલિ — પૃ ૩૫૭

x — પૃ ૩૮૨

ઐક્ય થાય, વિચાર અને વિચારનું ઐક્ય થાય, કર્તવ્ય અને કર્તવ્યનું ઐક્ય થાય, સર્વનું લક્ષ એકની એક ભાવના ઉપર રહે એવો વખત આવે, ત્યારે જ થાય છે એમ હું માનું છું.” સુધારા વિશે મણિલાલની આ વ્યાપક દૃષ્ટિ છે અને તેમાં લખે છે મણિલાલનો આમલક કે સ્ત્રીપુરુષનાં કર્તવ્ય જુદાજુદા પ્રકારનાં છે. સ્ત્રીની વૃત્તિ મૃદુ અને પ્રેમમય છે અને તેનો ધર્મ તેથી પોષણ પાલનું ને સાચવવું છે. પુરુષનું શરીર બળ અને મન બુદ્ધિયુક્ત તેથી તેનો ધર્મ પેદા કરવું, રક્ષણ કરવું, વગેરે છે. આ ધર્મશ્રી વ્યવસ્થાને અનુસરીએ તો સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે સ્પર્ધાના અંશ આવે જ નહિ. પ્રેમ એક અને અખંડ હોવો જોઈએ; અને લમણવનમાં સ્ત્રીપુરુષના અન્યોન્ય પ્રેમનું બંધન શારીરિક આકર્ષણ હોવા ઉપરાંત દંડ ભક્તિ, શુદ્ધ વ્યવહાર, સદાચાર, અને સદ્ગર્ભનું જ મુલ્યક હોય. સદ્ધર્મ, મુન્યવસ્થા, સર્વનો ઉત્કર્ષ એને જ નિયામક અને શોધક ધોરણ તરીકે રાખી મણિલાલ સ્ત્રીપુરુષસંબંધ, સ્ત્રીઓના હક, પુનર્લેખ આદિ પ્રશ્નો વિચારે છે. મણિલાલ જાણે છે કે સુધારકો તેમને પ્રાચીનપંથી ગણે છે ને રૂઢિપૂજકો તેમને અવગણે છે આનન્દશંકરનું વલણ તો તેમને સુધારક ગણવા તરફ છે અને સમકાલીન ઊઠાપોઠા અને રાત્રદેવ બાજુએ રાખી જોઈએ તો તેવી ગણના યોગ્ય જ લાગશે. પુનર્લેખનો વિરોધ તેમનો જાણીતો છે પણ તેને જ એક ઉદાહરણ તરીકે લઈ આપણે જોઈ શકીશું કે મણિલાલ તત્ત્વગામી ભૂમિકા બાંધી વ્યવહાર માટે પુનર્લેખને નિષિદ્ધ ગણે છે, અને છતાં વિકટ પરિસ્થિતિમાં તેને હૃન્તવ્ય માને છે.

“જગતમાં પરંપરાથી એવો જ વ્યવહાર ચાલેલો છે કે ધર્મનીતિના સહબોધનું એક સ્વરૂપ એક તરફથી કહિન અને કષ્ટકર્તા પણ શુભલક્ષણકાર્ગ યોગે છે, અને બીજી તરફથી દયા ઉપજાવે એવા કષ્ટની સંક્રામણમાં આવેલાં મનુષ્ય તેમાંથી તાત્કાલિક છુટકારો થવા માટે મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ સિદ્ધ વાત તો એ જ છે, કે જે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધર્મભૂદિ આપણને બતાવે છે તે જ ખરો માર્ગ છે; અને તે વડે જ કોઈ સારી પ્રજા પોતાનું સારાપણું પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”*

“લમણી જ સ્ત્રીપુરુષ આપું મનુષ્ય બની રહે છે અને લમને દંડ કરનારી ગાંઠ પ્રેમની જ છે. આવાં પ્રેમપ્રંધીથી બંધાતાં લમ માટે” વય સમજશક્તિ ખૂલે તેટલું મોટું જોઈએ, જ્ઞાન એટલે કેળવણી હાલ અપાય છે તે કરતાં સ્ત્રીઓ પરત્વે તદ્દન જુદી જ જોઈએ, અને તે પછી માબાપ કે વડીલ હોય તેની યોગ્ય આજ્ઞાનુસાર ઇચ્છાની અનુકૂળતાએ લમ થયેલું હોવું જોઈએ.

‘લમ વિષેનું આ સર્વ પ્રજાએ માન્ય કરેલું સ્વરૂપ, અને આર્યધર્મે તો વિશેષ પ્રતિપાદિત કરેલું, સવ સંસારને નિયમમાં રાખનારું, એ જ ધોરણ અમને માન્ય છે. અને એવું સ્વરૂપ અમને માન્ય હોવાથી પુનર્લેખનો એટલે ફરીથી પરણવાના આચારનો+ અમને અનાદર છે. પણ અમારા મિત્રો કહે છે કે તમે બતાવો છો તેવાં લમ થતાં નથી, આપણા રિવાજ બગડી ગયા છે, કેળવણી મળતી નથી. બાળલમ ચાલુ છે ને ઇચ્છાનુ તો નામ પણ કોઈ સમજતું નથી, ત્યારે એ સમજ દુષ્ટાચારના દુષ્ટ પરિણામનું નિવારણ કેમ કરવું ? બાળાઓ જેમણે હજુ લમનો અર્થ પણ સંમળ્યો નથી કે વિચાર્યો નથી તેમને દુર્દેવથી પ્રાપ્ત થતા વેદવ્યને લીધે નીપજતાં પરિણામનો ભોગ થઈ વિના અપરાધે મરણપર્યંત દુઃખને જ હવાલે કરવી ? ચિપ્સ્ય ચિપ્સ્યૌષધમ્ થવા દો; આવાં દુઃખને માટે પુનર્લેખ પણ થવા દો,

* ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’—પૃ. ૩૭૦-૧

× ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’—પૃ. ૩૨૬

+ પુરુષના પુનર્લેખને પણ મણિલાલને અનાદર છે.

આમ કહેનારા પાત્રકી ફાજ જાણનારા દયાથીલ જનસમૂહને અને સર્વોચ્ચ અનુભોદન આપીએ છીએ; પણ એટલું જ કે અમારો ખરો માર્ગ તો કશું તેમ હમ કરી વૈધવ્યધર્મ પાળવો તે જ. અને અમારી દુર્ઘતિને લીધે, અમારી નિર્જગતાને લીધે, લેવો પડેલો પણ ક્ષમા કરવા ચોખ્ખ અને સર્વેએ સહન કરવા ચોખ્ખ રરતો પુનર્લમ.”*

માસ્તર સાહેબ (હોટાલાલ જીવનલાલ)

વસ્તુગતિથી જેમ પ્રાર્થનાસમાજ શ્રદ્ધામાંથી ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવાનું પરિણામ આવે અને એક મહાન ગુજરાતી ખ્રિસ્તી થાય, તેમ પ્રતિભાવી વસ્તુગતિથી, પ્રાર્થનાસમાજ વક્ત્રુના - મૂર્તિપૂજન, ગુરુ ને વેદના વિરોધના-પ્રતિભાવી સંચલનમાંથી રૂઢમાન્ય ઉપાસના ને અનુષ્ઠાન, જપ હોમ આદિ, મૂર્તિપૂજન, અને ગુરુભક્તિરૂપ પરિણામ પણ ગુજરાતી ધાર્મિક જીવનમાં ભેઈ થકાય છે. નાના સંતને મોટા સંત સાથે સરખાવીએ અને નાના શંકાવાદીને મોટા શંકાવાદી સાથે સરખાવીએ તો વડોદરામાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય, રામકૃષ્ણની માફક, તેમનાં પ્રવચનના શ્રોતાઓ, જેમાં ઘણા કેળવણીલા હતા, તેમની ધર્મવિવેચક અભિરુચિ વધારતા હતા અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રદ કરતા હતા; અને હોટાલાલ જીવનલાલ-માસ્તર સાહેબ-જેવા હોટાલ વિવેકાનન્દોને પ્રાર્થનાસમાજ વિચારસરણીમાંથી ઉપાડી નવીન ઢબના પણ વસ્તુતાએ પરંપરાગત પથમાં મૂકી આપ્યા. પ્રાર્થનાસમાજ અને શ્રેયસ્સાધક વર્ગે ગુજરાતી જીવનવિકાસમાં શ્રેયસ્કર ફાળો આપી જઈ આજે નામશેષ જેવા બાણાકારે હપાત છે તે વાત સર્વ જીવંત વિચારઅદોહલનોતો જીવનમંત્ર મૂચવે છે અને કાર્મિક નિસાસો નખાવે છે.

અપરસાધક વર્ગના અગ્રેસર ચિન્તક, સુન્દર લેખક અને રમણલાલ દેસાઈ જેવા ઉપર જીડી અસર કરનાર ‘યોગિનીકુમારી’ની નવલકથા લખનાર હોટાલાલ જીવનલાલ મણિલાલના સમકાલીન હતા. મણિલાલના જેવા વિદ્વાન કે વિચારક નહિ પણ અમુક વ્યક્તિઓના જીવન ઉપર ખૂબ જીડી છાપ પાડનાર પ્રસન્ન ગુરુ, શ્રી ઉપેન્દ્રના પણ ખરું જોતાં ગુરુ હતા. ‘સુરેન્દ્ર’ પેટે ‘મહાકાલ’ પણ એક વખત ઘણું વંચાતું. તેમાં આવતી ધોડીકે વાતો અને માન્યતાઓ કેવળ આત્મવંચના કે પ્રતારણા, અંધશ્રદ્ધા અને વહેમની કોડીમાં જ મૂકી શકાય, તથાપિ એકંદરે માસ્તર સાહેબની પ્રવૃત્તિ ને ચિન્તન શુદ્ધ બ્રાહ્મણધર્મના પુનરુદ્ધારને પક્ષે હતાં. જીવનનો ટોઢ કયાં વજર, અવાહનપ્રાપ્ત વ્યવહારકર્તવ્યો તત્ત્વા વિના, વૃત્તિઓને રોકવા સારુ હકપ્રયોગો કયાં વિના, ચમ પ્રાપ્ત કરવો; આન્તર જીવન સુધારનું; રમણપાત્રસંધાન કરનું; બલકે ઉલ્લાસપૂર્વક ધાર્મિક થનું; એ એ પથનો ઉદ્દેશ તેમની પ્રવૃત્તિથી સીદીક સધાતો હતો.

હોટાલાલે એક વિદ્યાર્થીમિત્રોની “ગુરુદેશ્વર” સમાજ સ્થાપેલી. તેમાં તેઓ સંસારસુધારો, દેશોદ્ધાર, ઔદ્યોગવણી વગેરે વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન આપતા. એ બધામાં સુરરૂપ ભાવ આ હતા કે આનંદજીવનસુધારણા વિના એમાંનું કશું સિદ્ધ થતું નથી. આ કાલમાં તે અમૂર્ત ઈશ્વરનત્વને સ્વીકારતા, પ્રાર્થનાસમાજમાં જતા અને ઈશ્વરપ્રાર્થનાની અત્રસ સર્વ સુધારણામાં માનનાર વડોદરે નોકરીના બ્યવસાયમાં થિયોસોફિકલ સંરથામાં જતા અને તેનું સાહિત્ય વાંચી વિચાર ફેરવ્યા. ગુરુની જરૂર જણાઈ અને ‘મદેપરસ્વપ’ નૃસિંહાચાર્ય સદૃશર પણ મળી ગયા. થિયોસોફીની અસરથી મણિલાલ જેમ પ્રાણવિનિ-મયમાં રસ લેતા થયા હતા તેમ હોટાલાલ પણ લેતા અને પ્રયોગ કરી લેતા. મણિલાલને પ્રતિભાઈ

* “સુરેન્દ્ર ગદ્યલિપિ” પૃ. ૩૨૮

• શ્રી વિષ્ણવ વિમૂર્તિવેતન ” (પ્રથમ આવૃત્તિ) : યોમની બંનેદિગ્દશિખિત “વિષ્ણવચરિતસંગ્રહ” પૃ. ૩.

વેદાન્તી વિચારધારા

કે એ પ્રવૃત્તિ મુમુક્ષુ માટે આવશ્યક નથી અને કદાપિ અહિંતકર પણ નીવડે. ‘મારતર સાહેબ’ને નૃસિંહાચાર્યે કહ્યું, ‘આવા પ્રયોગો આપણા સંચિત બળનો ક્ષય કરે છે, સારે યોગશક્તિ બળમાં વૃદ્ધિ કરે છે’; ને તેમણે એ પ્રયોગો કરવા છોડી દીધા. સદ્વ્યુત્થરણ, પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર વગેરે ક્રિયાઓ વડે ચિત્તશુદ્ધિ, ક્ષાલિસન્ધિ વિના કર્તવ્યપાલન અને એ બધા દ્વારા સ્વરૂપોદયનો પ્રયત્ન, આ બધાં તત્ત્વોનો નૃસિંહાચાર્યના વેદાન્તસિદ્ધાન્તમાં સમાવેશ થતો હતો. એ બધાનું છોટાલાલે પ્રસન્ન વાણીમાં વિવરણ યા પ્રતિપાદન કયું છે.* સદ્વૃત્તિ, સદ્વિચાર અને સદાચારની વૃદ્ધિ એ છોટાલાલના ઉપદેશનું તાત્પર્ય હતું. એમની વિચારણા તત્ત્વશોધક કરતાં પ્રયોધક અને પથદર્શક કિંવા નીતિવિષયક હતી. તેનું તત્ત્વવિષયક મધ્યમિન્દુ નીચેના અવતરણથી સ્પષ્ટ થશે, સાથે સુસંસ્કૃત છતાં લોકગમ્ય, મુયોગ્ય દૃષ્ટાન્તથી રોચક, લલિત, ગંભીર ને પરિપક્વ, પ્રસક્ત ઉદ્દેશોધક શૈલીનો પરિચય થશે.

‘જેમ કૂવામાં ધડો નાખ્યા વિના તેમાંથી જળ આવવાનો સંભવ આવતો નથી, એમ આપણા પૂર્ણ સ્વરૂપમાં વૃત્તિને વારંવાર જોડીને તેની પૂર્ણતાને આપણા અંતર્બાહ્ય પ્રકટ રાખવાનો પ્રયત્ન સેવ્યા વિના પૂર્ણ થવાનો સંભવ આવતો નથી. ધડાને કૂવામાં નાંખી તેને જળમાં કુબાડે તો જ તેમાં જળ આવે છે, પણ તેને પાણી ઉપર હલાવ્યા કરે, અથવા તેને કૂવામાં નાંખે જ નહિ તો તેમાં જળ ભરાતું નથી, તેમ આપણા પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આપણા અહ-અભિમાનને કુબાજા વિના, તેમાં તન્મય થયા વિના, તદ્દરૂપ જ આપણે છીએ એવા અભ્યાસ સેવ્યા વિના, ઉપર ઉપરથી સ્વરૂપની વાતો કરવાથી, સ્વરૂપાકાર થવાતું નથી. જીવતત્ત્વના કાંઠા ઉપરથી સ્વરૂપામૃતના કૂપમાં પડ્યા વિના સ્વરૂપામૃતનો સ્વાદ શી રીતે આવે ? પરંતુ અસંખ્ય મનુષ્યો, આ જીવતત્ત્વના કાંઠા ઉપર ભ્રાતા રહી, સ્વરૂપામૃતના કૂપમાં માત્ર દૃષ્ટિ નાંખી, સ્વરૂપામૃતનું પાન કરવા ઇચ્છે છે. તેઓ પોતાના જીવતત્ત્વનું એક ક્ષણવાર વિસ્મરણ કરતા નથી. તેઓ પોતાને નિરંતર દોષવાળા તથા અપૂર્ણ જોયા કરે છે. તૃપ્તિથી અત્યંત ખીડાયેલા તેઓ કૂપમાં દૃષ્ટિ નાંખે છે, પરંતુ તેમાં યાદોગમ કરી અંપલાવતા નથી. પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપને, પોતાના બ્રહ્મરૂપને અધિકાર

* શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનાં ધર્મપત્ની જ્યંતીદેવીના એક કાવ્યમાં છોટાલાલના સિદ્ધાન્તનો સંક્ષેપ છે :

“સાચા સિદ્ધાન્તને વિચારુ, હું, વિશ્વવધના,
સમજી આચારે એ ઉતાડુ,

એ મુક્તિમારુ.

જડ ને અસત્યની તો કલ્પના નિવારુ,

સર્વ જાણ એવા ભાવને જ પ્રસારુ,

હું આત્મજલેથી કદી કશાથી ન હારુ,

સામર્થ્ય વધારુ.

આત્માના બવથી સમતું સર્વ કાઈ નકારુ,

સમજી એ બહિરતરથી ક્ષિપ્તને વિહારુ,

મુરુખમોઘથી મુજ જીવનને ઉઢારુ.”

કરી સારુ સારુ.”

પોતાના એક કાવ્યમાં છોટાલાલ કહે છે :

“કરુણા, સહિતા, મૈત્રી, ઉપેક્ષા, વ્યવહારે નિત્ય ધારી,

સાધીરા પ્રાપ્ત થતાં કર્તવ્યો અન્તર રહી અવિકારી,

ત્યજ ક્ષલ્યાસકિત, નિત્ય વધારવાનો નિરકિત.”

વિના તેમાં અભિન યથા પ્રયત્ન સેવવો, એને તેઓ પાપ માને છે. એમ કરવાથી તેઓ છે તે સ્થિતિમાંથી પણ અધમ સ્થિતિમાં આવશે, એવી ભીતિ ધરે છે. ‘હું પૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. એમ બોલતાં અને માનતાં-તેમનું સર્વાંગ લયથી ધૂનું છે. આમ બોલવાથી, અને આવી ભાવના કરવાથી ઈશ્વરનો મહા અપરાધ થતો હોય એમ તેઓ લેખે છે.

કોઈ મહાનૃપતિના બાળકને દુષ્ટ લોકો વનમાં પકડી જઈ ચોરના બાળક ભેગો ઉછેરી ચોર બનાવે, અને પછી કેટલાક કાળે ચોર થયેલો તે બાળક, કોઈ દયાળુ મહા-માના ઉપદેશથી પોતાના નૃપતિપણાના જ્ઞાનને પામી પોતાના નૃપતિપણાનું સ્મરણ કરે, અથવા હું નૃપતિ છું એમ બોલે, તો શું તેના પિતા નૃપતિને તેણે મહા અપરાધ કર્યો, એમ લેખારો ? અને દુષ્ટ લોકોના ભેગો રહેનાં છતાં પણ, શરીરે લૂટારાનાં વસ્ત્ર ધારણ કરવા છતાં પણ અને નૃપતિના અંશરૂપને અંશ પણ પ્રાપ્ત ન છતાં પણ નિરંતર પોતાના મૂળસ્વરૂપનું ચિંતન કરી ‘હું નૃપતિ છું’ એમ વદ્યા કરે તો તે વાત જાણી તેનો પિતા શું તેને શિક્ષા કરશે ? જ્યારે મનુષ્યનાં લક્ષણવાળા નૃપતિ પણ પોતાના બાળકને આવા અવધારથી શિક્ષા કરતા નથી, પણ બેવડા પ્રસન્ન થઈ, તેને આ પ્રકારના ચિંતનથી લાગ આગ્યે દુષ્ટોમાંથી ભાગી આવવાના સંભવને સ્વીકારે છે, તો પરમકૃપાળુ ઈશ્વર પોતાના અંશરૂપ અને સ્વરૂપજૂન મનુષ્યને જીવનમાં રહ્યાં છતાં પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન કરતો ભેઈ શિક્ષાપાત્ર ગણે એ કેવળ અસંભવિન છે. વસ્તુતઃ ‘હું જીવ છું, હું અપૂર્ણ છું, હું હોયવાળો છું, એમ વદવું, અને તે તે હોયોમાં પોતાનો યોગ્યપ્રેમ અનુભવ કરવો, એ ઈશ્વરનો મોટામાં મોટો અપરાધ છે, અને ‘હું જીવ છું, હું પૂર્ણ છું, હું પુરસ્કરણ છું, હું નિર્દોષ નિર્વિકાર છું’ એમ વદવું, અને જ્ઞાતવનાં તે તે લક્ષણોમાં પોતાનો યોગ્યપ્રેમ અનુભવ કરવો એ ઈશ્વરની મોટામાં મોટી સ્તુતિ છે. ઝહં દ્રઘાસ્મિ એ વેદના મહાવાક્યના અર્થમાં તન્મય થઈ જવું, એથી ઈશ્વરની મોટામાં મોટી સ્તુતિ કોઈ છે જ નહિ.

જ્યારે મનુષ્ય પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપની વારંવાર ભાવના કરે છે, અને તેમાં તન્મય થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ભારે તે ક્રમે ક્રમે પોતાના પૂર્ણપણનો અનુભવ કરે છે. પોતાના અપૂર્ણપણને વારંવાર ભેટું અને તેનું જ ચિંતન કર્યા કરવું, એ જીવનના સંસ્કારને દૃઢ કરવાનું સાધન છે; અને જીવનનો પોતાને અનુભવ થવા છતાં પણ તે અનુભવની ઉપેક્ષા કરી પોતાના પૂર્ણપણનું જ વારંવાર ચિંતન કરવું, અને તેનું ભાન હૃદયમાં નિરંતર જાગ્રત ગાખવાનો પ્રયત્ન સેવવો, એ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાનું સાધન છે. સાધનની અવગ્યા જ દર્શાવે છે કે સાધકને સાધ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. સાધ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા પછી સાધન કરવું રહેતું નથી. સાધ્ય વસ્તુની અપ્રાપ્તિ હોય છે ત્યાં મુદ્ધી જ સાધન કરવાનું હોય છે. અને આમ હોવાથી જીવન ધર્મનું પોતાનામાં ભાન કરનાર અભિમાનીને જ પોતાના પૂર્ણત્વની ભાવના કરવાની હોય છે. જીવનને યોગ્યપ્રેમને ‘હું પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું’ એમ બોલવાનું રહેતું જ નથી. આથી જીવન ધર્મવાળા મર્યાદા પોતાના જીવનની ઉપેક્ષા કરવાનો અને પૂર્ણ સ્વરૂપનું ચિંતન કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. પૂર્ણ સ્વરૂપની ભાવના કરવાનો અનધિકાર કોઈને છે એમ નથી.*

નથુરામ ચર્મા (૧૮૫૮ - ૧૯૩૨)

ત્રિસ્રાચાર્ય ત્રણકાર નહેતા તેમ નથુરામ ચર્મા પણ, વધારે વિદ્વાન છતાં રસજ્ઞની કે મૌન્યલક્ષી ત્રણકાર નહેતા. પરંતુ ત્રિસ્રાચાર્યના જેવી જ અમર અમુક વર્ષ ઉપર તેમના ઉપદેશની થઈ હતી.

વૈદાન્તી વિચારધારા

બ્રાહ્મણોમાનો સાધારણ લણેલો વર્ષ નથુરામ શર્મા તરફ કાઠિયાનાક તેમ યુગ્જસતમા ખૂબ આકર્ષાયો હતો. શાકર વેદાત અને બ્રાહ્મણોના નિત્યકર્મોના સુમેળ કરવાનો તેમના ઉપદેશમા સારો પ્રયત્ન હતો નીચેની કડિકાઓ તેમની વિચારસરણિની હીકડીક નિર્દેશક છે

‘આ લોકના સુખના સાધનોની ને સ્વર્ગના સુખોના સાધનોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી પોતાનું કર્તવ્ય સમજી શુભ કર્મો કરના દુખી ને દીન માણસોની નિરભિમાનપણે પ્રીતિપૂર્વક સેવા કરવી, યથાવિધિ સંધ્યા કરવી ઇષ્ટ મંત્રો યથાવિધિ જપ કરવો, પવિત્ર અન્નિમા યથાવિધિ હોમ કરવો અર્થના ઘાનસહિત બ્રહ્મસ્વરૂપનું ને તેની પ્રાપ્તિના સાધનોનું નિરપણું કરનારા શાસ્ત્રોનું ધૃઢોચ્ચાગ્રથી એકાગ્રમતે વાચન કરવું, સગ્રણું બ્રહ્મની કોઈપણ પ્રતિમાનું પ્રીતિપૂર્વક એકાગ્રમતે પૂજન કરવું, યથાવિધિ લંચદેન કરવો, પોતાને ઘેર આવેલા અતિથિનો પ્રીતિપૂર્વક યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો, શરીરને તથા ઇન્દ્રિયોને નશ રાખી શાસ્ત્રમા કહેલા ઘતો મનની પ્રસન્નતાપૂર્વક ભાવ વડે કરવા, શાસ્ત્રમા કહેલી રીતે શાસ્ત્રમા કહેના પવિત્ર પ્રદેશમા વા નનમા જઈ ત્યાં સ્થાપન કરેલી સગ્રણું બ્રહ્મની પ્રતિમાઓના પ્રેમપૂર્વક દર્શન કરવા, શાસ્ત્રમા કહેલી પવિત્ર નદીઓમા શ્રદ્ધાપૂર્વક યથાવિધિ સ્નાન કરવું, અતઃકળ્પની પવિત્રતા વધાગનારી ને અતઃકળ્પમા પગમથેના સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરનારો ઉત્સાહ વધાગનારી કથાનું શ્રવણ કરવું, અતઃકળ્પની શુદ્ધિમા ને શાંતિમા વધારે કરનારા લજનો ગાના, સદ્ગુરુને બ્રહ્મવેદા પુરુષોને અને સગ્રણું બ્રહ્મની પ્રતિમાઓને ભાનપૂર્વક પ્રણામ કરના, મન વાણી ને શરીરથી કોઈપણ જગમ પ્રાણીઓને પીડા ન કરવી, કોઈનું અહિત ન થાય એવું સ્પષ્ટ સત્ય બોલવું, કોઈની કોઈ પણ વસ્તુ ચોરની નહિ, મન વાણી ને શરીર વડે પરદારાનો ત્યાગ રાખવો, વિહિત માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યમાથી યોગ્ય ભાગ સુપાત્રોને ને દીનજનોને આપવો, શરીરાદિને પવિત્ર રાખવા, યોગ્ય ઉલ્લેખ કરતા જે અન્નાદિ પ્રાપ્ત થાય તેમા સતોષ રાખવો, ઇન્દ્રિયોને તથા અતઃકળ્પને નહારે માર્ગે જતા રોડી સારા માર્ગમા જોડના, મન વાણી ને શરીર વડે થતા સર્વે કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કરના, પદ્માદિ આસનનો અભ્યાસ કરવો નાટક કરવું, અને ઉન્નત્યથી, અનુભોમવિભોમ વા ભક્તિકા પ્રાણ્યાયામ કરવા એ સર્વ ક્રિયાઓ તે ક્રિયા કરનાર મનુષ્યના અતઃકળ્પની શુદ્ધિ કરે છે, અને અતઃકળ્પની શુદ્ધિ બ્રહ્મરસાયનનું સેવન કરના ઇચ્છનાર મનુષ્યને ઉપયોગી છે માટે ઉપર કહેલી સર્વ શુભ ક્રિયાઓ અથવા તેમાથી પોતાનાથા જેટલી બની શકે તેટલી શુભ ક્રિયાઓ સસારસબ્ધી ફલેચ્છાઓના તથા કર્તાપણાના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મરસાયનનું સેવન કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યે કરના યોગ્ય છે

સગ્રણુંબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું એ અતઃકળ્પની એકાગ્રતાનું સાધન છે, અને અતઃકળ્પની એકાગ્રતા અતઃકળ્પમા બ્રહ્મરસાયનનું સેવન કરનાની યોગ્યતા લાનનાર છે, માટે જેઓ બ્રહ્મરસાયનનું સેવન કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે સગ્રણુંબ્રહ્મનું ધ્યાન પણ અનસ્ય કરના યોગ્ય છે

નિર્દોષ ને નિરવધિ આનંદરૂપ બ્રહ્મરસાયન સર્વ-ન્યાયક છે કોઈ પણ પ્રાણીને, કોઈ પણ નિમિત્તથી કોઈ પણ સમયમા જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તે આનંદ બ્રહ્મરસાયનનું જાણે કે અજાણે સેવન કરનાથી થાય છે

×

×

×

‘જ્યારે શુદ્ધ બ્રહ્મરસાયન માયાની સાથે મિશ્ર થયેલાના જેવું જણાય છે સારે તે બ્રહ્મરસાયન ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાય છે આ બ્રહ્મરસાયનમા મહિન સામગ્રી મળેલી નથી પણ ઘણે અરો શુદ્ધ સામગ્રી

મળેલી છે તેથી આ અલ્પસાયન લગભગ શુદ્ધ અલ્પસાયનના જેવું પ્રતીત થાય છે. શ્રી મહેશ્વરના, શ્રી વિષ્ણુના કે સગુણ અવના અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપના ને શ્રોત્રિ તથા અલ્પનિઃ સદ્ગુણના શ્રદ્ધાભક્તિયુક્ત ધ્યાન વડે તે ધ્યાન કરનારના અત કર્ણને જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તે માયાની-શુદ્ધ સત્વગુણની-સાથે મળેલા અલ્પસાયનનો અનુભવ બાજુવો આ અલ્પસાયનનું સેવન કરનારે આ શુદ્ધ અલ્પસાયન છે, તે આનાથી લિપ્ત બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ ને શુદ્ધ અલ્પસાયન નથી એવો દુરાગ્રહ ન સેવવો દુરાગ્રહનો ને અભિમાનનો ત્યાગ કરી, પગ્મ શ્રદ્ધા ને પરમ પ્રીતિથી બે આ ઉત્તમ પ્રકારના મિશ્ર અલ્પસાયનનું સેવન કરવામાં આવે તો આ મિશ્રઅલ્પસાયન પોતાના હૃદ દેવની કૃપાથી વા પોતાના મઠા પુણ્યથી માયા દૂર થઈ શુદ્ધઅલ્પસાયનરૂપ પશુ થઈ જાય છે.

સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વરૂપવાળું અલ્પ ના શુદ્ધ અલ્પસાયન સર્વોત્તમ પ્રકારનું ગણાય છે તેનું અભેદભાવે સેવન કરતા તે સેવન કરનાર મનુષ્યના અત કર્ણમાં રહેલા અજ્ઞાનનો તે અજ્ઞાનથી બેધનનારા સર્વ વિકારોનો નિ રોપ બાધ થઈ જાય છે આવા ચિત્તિને પામેલા પુરુષ કૃતાર્થ થયેલા ગણાય છે, કેમકે તેમને ચિત્તિની પ્રાપ્તિ થયા પછી કોઈ પણ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી.”

વ્યાખ્યાન પાંચમું

આનન્દશંકર

પરિત્યુગના ઉત્તમોત્તમ અથકાગ ને કલાકાર તો ગોવર્ધનરામ પણ ગોવર્ધનરામની વિચારણા મુખ્ય વે સર્જનાત્મક સાહિત્યરૂપે અવતરી છે સસ્કૃતિના સરદાણુમા તે નિરોધ ફલદાયી નીવડી, કેમકે માન પ્રાચીન જ નહિ, રૂઢિમરત હિંદુ સંસારને પણ તેમણે પ્રેમથી નીરખ્યો અને તેમાના સૌન્દર્યથી ગુન્ગતને મુગ્ધ કરી દીધો મણિલાલે પક્ષાદ કર્યો ગોવર્ધનગમે સમળ પક્ષપાત - પ્રેમભર્યો પક્ષપાત - વાચકને રમણીયતાના વાતાવરણમા મૂકીને પ્રેર્યો ગોવર્ધનરામ અને મણિનાનના દેશહિતચિન્તક તરીકે સમાન હેતુ હોના છતા તેમના વિચારવાહન એટલા ભિન્ન છે કે ગોવર્ધનરામનું સ્થાન ધનાયક અને અનન્યસાધારણ રાખવું પડે આથી આનન્દશંકરને જ મણિલાલના ઉત્તરાધિકારી ગણી તેમની વિચારણાનો તોન કરીએ

ગુજરાત કોલેજમાં સસ્કૃતના પ્રોફેસર થતા મણિલાલ ન વે આનન્દશંકરને ૧૮૮૦મા અરસામા સમ્પદ થયો તે મણિલાલના મરણ પર્વન્ત ચાનું રહ્યો ૧૮૮૦મા આનન્દશંકરનો તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક કથો નિર્ણય નહોતો, પરંતુ કાઈક જિજ્ઞાસાથી થિયોસોફી તગ્દ દેરાયા હતા “પરંતુ તે પણ એ મડળ પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને અન્વેષણ કરે છે એમ સમજીને જ ગાડી એના અદ્ભુત ચમત્કાર (mesmerism વગેરેના) એમા મને ગ્સ ન હતો” “સિદ્ધાન્તસાર ૧૮૮૮મા પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે એ અથનો મોટો ભાગ એકી બેધ તે વાચી ગયા અને અથકર્તા માટે ઘણા આદર જીવ્યો ‘સુદર્શન’ને ‘પ્રિયનદા’ના અંકો આનન્દશંકરે મળા યા ત્યારે મણિલાલે ભેટ તરીકે મોકલ્યા, સાથે એમ જણાવીને કે “તમે પ્રીવિયસની પરીક્ષામા હતા ત્યારથી હું તમને ઝોળાળુ છું” મુગ્ધાની આ મમતાના વચને આનન્દશંકરને જીતી લીધા^૧

આ પછી જ શકારાચાર્યના કેવલાદિતમા આનન્દશંકરને નિશ્ચય થયો પણ “સુદર્શન” અને “વક્ત્ર ત મા નામદેર હતો તે મણિલાલ અને આનન્દશંકરના ભેદનો સૂચક હતો આનન્દશંકર મણિલાલના અધ્યાત્મવિદ્યામા ઉત્તરાધિકારી હતા પણ શિષ્ય નહોતા આનન્દશંકર શામર વેદાન્તી હોવા ઉપરાંત શુદ્ધ કેળવણીકાર હતા મણિલાલ કેવલાદિતમા આચાર્ય-મિશનરી-હતા “આ પનનો (વક્ત્રન્ત નો) પ્રધાન ઉદ્દેશ ત-નીના તે તે વિષયના વિચાર વાચનના પાસે સ્વીકારાવવાનો નથી, પણ વાચકજન . સ્વતન રીતે વિચાર કરના લાગે એટલી જ પ્રેરણા કરનાનો છે”^૨ સુધારાના કે તત્ત્વદર્શનના અમુક સિદ્ધાન્તને બદલે જીનને વિશાળ ક્ષેત્રમા વજ્ર પ્રણાલિકાએ વહેલા દેવું^૩ એ વક્ત્રન્તનો ઉદ્દેશ હતો મણિલાલ અને આનન્દશંકરની દૃષ્ટિનો વિચારપદ્ધતિનો, તાર્ત્વિક ભેદ આનન્દશંકરે પોતે જણાવ્યો છે, અને તેમા અખિલ ભાર તીય સસ્કૃતિના પૂજક તથા સાચા કેળવણીકાગના દર્શન થાય છે “હું મણિલાલની માફક પ્રાચીન આર્યભાવનાનો પૂજક હતો, પણ એમની માફક હું એ ભાવનાનો ‘missionary’ યાને આચાર્ય ન હતો મણિલાલને એ ભાવના એક સાદા રૂપમાં-અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના રૂપમાં-દેખાતી હતી, મને એ સકુલ અને

૧ આનં શંકર દિગ્દર્શન ” પૃ ૪૬૮

૨ પૃ ૪૫૮ ૪૬૧

અનેકગ્ગી તત્ત્વજ્ઞાની બનેલી પ્રતીત થતી હતી, મારે મન અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત એ પરમ સિદ્ધાન્ત હોના છતાં, અન્ય સિદ્ધાંત પણ આર્થલાભનાના જ હતા, અને એની સાથે ગખીને જ નિચારનાના હતા, એમા લય પચાડનાના કે મિથ્યા લેખી ઉવેખનાના ન હતા આ કારણથી “સુદર્શન” ના વાચકોને અદ્વૈતના પ્રતિ પાદનમા અને ઇતર સિદ્ધાન્તોના ખંડનમા મદારી કલમ મોળી લાગના માડી, અને માદી ઉપર ચેલાને બદલે એક સ્વતંત્ર લેખક જોઈ એમને અસતોષ પણ થયો ” ૩ ખુદ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના વિવરણમા ને વિનિયોગમા મણિલાલની મર્યાદાઓ આનંદશંકરે બતાવી ને ઝોળગી તે આપણે આગળ જોઈશું ઉપગત, મૂઠ, કેળવણી, સુધારો, અર્થકાળ, રાજકારણ, સાહિત્ય, નીતિ, ધર્મ એ સર્વ વિષયને સ્પર્શતી આલોચની આનંદશંકરની કલમ “લસન્ત” શબ્દની સાર્યકતા સ્થાપતી ઉદાર અને સતત આજન રહી

છતાં ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલની જેમ આનંદશંકરના નિચારતરને પ્રધાન સૂત્ર હતો આર્થલાભનાની પૂજા, અને એ સૂત્ર તત્ત્વનિચારમા તેમ સમાજનિચારમા પણ જણાય છે વર્તમાન યુગની-પ્રથમ જગતયુદ્ધ પહેલાના યુગની ઐહિકતા અને વ્યક્તિદૃષ્ટિ જણાવી બનેલી સારાસાગતા તે જણાવે છે જનહિતરાદને નામે પાછલે દારથી વ્યક્તિદૃષ્ટિ જ પેસી જાય છે તે બતાવે છે ‘જનહિતવાદ સ્વીકાર્યો એટલે વ્યક્તિદૃષ્ટિ મરી ગઈ એમ પણ ધાગુ નહિ, જનહિત શેમા રહેલું છે એનો નિર્ણય દરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના હાથમા જ રાખ્યો એટલે વ્યક્તિવાદનું દાર ઉધમ્મુ, અને પોતાનું ત્રાતત્ત્વ સ્વત સિદ્ધ રાખી એના ઉપર જનમહાજનો જરૂર પડતો જ કાળુ કબૂલ કર્યો, એટલે એ વ્યક્તિદૃષ્ટિ ઘર્ષ ’ ૪ મનુષ્યની ત્રાલાલિક સુજનતાનો સિદ્ધાંત વાસ્તવિક નથી લોકમા નિરવધિ વિશ્વાસ મૂકવો થો ય નથી આપણે પોતે જ લોક છીએ અને આપણા દોષો અને આપણી મર્યાદાઓ આપણને પ્રત્યક્ષનત છે આપણી પ્રકૃતિ દેવી તેમ આશ્ચરી પણ છે અને આશ્ચરી પ્રકૃતિના નિરોધ માટે કામદા વગેરેની યોજના જરૂરી છે વ્યક્તિનું નિરર્ગલ ત્રાતત્ત્વ સ્થાપનાના સૌજન્યરાદના પ્રયત્નનું પરિણામ રાજકારણમા અને અર્થતંત્રમા બળવા અને અસમાન મળવર વહેપારી હરીશાઈના રૂપમા લયકરે આનુ યુદ્ધોત્તર સમયમા પ્રગટેલી નિચારસરણિઓમા આનંદશંકરને શ્રદ્ધા નથી મુરોપ કાલથી મર્યાદિત વસ્તુને જ ઝોળખે છે, એશિયા કાશ્મીર શાશ્વત વસ્તુને જ ખરી માને છે, અને એ જ ધોરણે સમૃદ્ધિને તપાસે છે આ દૃષ્ટિને શાશ્વતવાદ તે ગણે છે, અને “ એ જ અમારી ત્રાલાલિક દૃષ્ટિ હોઈએ દૃષ્ટિએ અમને જે સહ લાગે છે એ જણાનીશું અમને આ પ્રશ્ન જનીવા (લીગ એફ નેશન્સ) કે મોરડો (એશિયન) નો નથી લાગતો જનીવામા અમને ધણે લાગે સ્વાર્થ, દેસ, જૂઠાણુ, નેના દેખાય છે મોરડોમા મતાધના અને તમેગણુનું સામ્રાજ્ય નજરે પડે છે એમથી એકે આ નિશ્ચના શાશ્વત નિષ્ક્રિયાનુસાર જગતનું રૂકુ ભગિય નિર્મા શકે એમ લાગતું નથી ” ૫ વળી તેઓ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ગણિયાનું રાજ્યતત્ત્વ હિંદુસ્થાનના આત્મા સાથે બનકે મનુષ્ય માનના આત્મા સાથે સગત ઘર્ષ શકે એમ નથી ૬ આમ વ્યક્તિવાદના આર્થિક દુષ્પરિણામોનો પ્રતિકાર કરવાને પ્રગટેલી મજ્જિયારનાદ જેની લાભનાઓમા પણ આનંદશંકરને શ્રદ્ધા નથી તેનું કારણ મુખ્ય તો એ કે મુરોપી સમૃદ્ધિની ઐહિકતાનો પ્રતિકાર તેમા તેમને દેખાતો નથી આનંદશંકરના વિચારમહાજમા, ઐહિકતાનો પ્રદાવાત ઇટ વસ્તુ નથી, ઐહિકતાનો તેમા તિરસ્કાર નથી પણ પાગમાર્થિકતાનો પુરસ્કાં છે બલકે પરમાર્થને અનુરૂપ

૩ આનંદશંકર ‘દિન-સન’ - પૃ ૪૬૦ ૪૭૭

૪ ‘દિન-સન’ - પૃ ૬૦

૫ ‘દિન-સન’ - પૃ ૧૦૫-૬

૬ , - પૃ ૪૩૬

ઐહિકતાની વૃદ્ધિ તેમને હજી છે ઐહિકતા પામ્નાર્થિકતાથી અતુપ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ અખડ જીવનનો નિગતાગ અને સર્વધન તેમને હજી છે મનુષ્યની પ્રતિ દેવી તેમ જ આનુરી પણ છે તેથી તેના ઉન્નર્પ માટે સ્વતંત્રતા તેમ નિયમન આવશ્યક છે મનુષ્ય મનુષ્યમા શક્તિ, વૃત્તિ, જ્ઞાન આત્મા નિગાધિ ભેદ છે, તેથી અધિારભેદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી સસાર-ચક્રમાં એક લોકડીએ સર્વને હાકરાન હિનારહ નથી ધર્મમાર્ગમા, નીતિરીતિમા સર્વ મનુષ્ય માટે એકસગળો સારો નિયમ હોઈ શકે નહીં સનાતન સસના, સનાતન ધર્મના વ્યવસ્થા સ્વરૂપોમા સસને અચિરુદ્ધ એની અનેક કક્ષાઓનો સમૂહ થઈ શકે

સર્વ પુરુષાર્થ મધ્યે ધર્મને અગ્રસ્થાન છે અને એની સાથે ખીજ પુરુષાર્થો સમન્વિત છે મોક્ષરૂપ મહાપુરુષાર્થ જે પાછળથી સ્ફુટ રૂપે જુદો ગ્રીકાગયો તે પણ ‘ધર્મ સાથે આનંતર અને જન ત સમધર્મી જોડાએલો પુરુષાર્થ છે, ધર્મનો નિષેધક પુરુષાર્થ નથી ’

“ સિપાઈના પહેગ બદલાય તેમ વ્યવહાર અને પરમાર્થના, વા ધર્મ અર્થ અને કામના પહેગ બદલાતા નથી ધર્મના અન્ત પ્રવેશથી અર્થ અને કામ નપ્રયોગન અને પવિત્ર બને છે ’ ૮ પ્રભુ વિશ્વનો અતર્પામી છે તો આપણા વ્યવહારનો પણ એ જ અતર્પામી થાય અર્થ અને કામનો ધર્મ દાસ નથી, પણ તેમના ઉપગ અમલ ભોગવી તેમને કાર્યમા પ્રેરે છે અને તે કાર્ય ધર્મના અન્ત પ્રવેશથી સપ્રયોગન અને પવિત્ર બને છે મનુષ્યની સમાનતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર નિર્ભર એની સમાજરચના કે સમાજરચનાના સિદ્ધાન્તો આનંદશકરને માન્ય નથી, કેમકે વ્યક્તિ વ્યક્તિની પ્રતિની ભૂમિકા ઉપગ, અસમાનતા દેખીતી છે, અને ચૈતન્ય રૂપે તેમની સમાનતા નથી પણ એકતા છે અને પાયામા એકતા છે તેથી જ પગરપગ વ્યવહારના નીતિનિયમો શક્ય છે ’ પ્રકૃતિમા જે ઉદ્ભવ નિરૂપના ભેદ છે એનો ખુલાસો પ્રકૃતિથી કેમ થઈ શકે ? પ્રકૃતિની પારના જ (Supernatural) કોઈક તત્ત્વમાથી એ પ્રકૃતિમા આવેલા હોવા જોઈએ અર્થાત્ આ ઉદ્ભવતા તે પ્રકૃતિ થઈ સિદ્ધ નથી, પણ પ્રકૃતિની પારના તત્ત્વમાથી ઊતરી આવી પ્રકૃતિમા સિદ્ધ છે ૯ વળી વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ જનતા (Society) સિદ્ધાત તેઓ સ્વીકારે છે જનતા એ જનોનો સમુદાય નથી જનતા એ જ પ્રથમ સિદ્ધ પદાર્થ છે, અને જનો-ચક્રિઓ-એ તેના કક્ષા નથી પણ અન્યથો છે વ્યક્તિઓ એ સમજિના વિભાગ નથી પણ અગ છે ૧૦ જનતાની અખડતા જ પુરુષસૂક્તમા અભિપ્રેત છે જનનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ આવશ્યક છે તેમનું કેન્દ્રભૂત તત્ત્વ તે આત્મા છે, “ પણ આમ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કાયમ ગાખીએ, અને એમને આત્મામા સમાવીએ, તો પછી આત્મદૃષ્ટિ અને અનાત્મદૃષ્ટિ વચ્ચે ભેદ કયા રહ્યો એમ શકા થાય એનો ઉત્તર કે અનાત્મદૃષ્ટિ તે તે અનાત્મપદાર્થને ધન, રાજ્ય, સત્તા આદિ-તે તે પદાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરે છે આત્મદૃષ્ટિ તે તે પદાર્થની કિંમત આત્માની દૃષ્ટિથી જ-આત્માને સૌના મધ્ય સ્થાને મૂકીને આ કે છે ૧૧ આમ જીવનની કોઈ પણ હિતકર પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ આનંદશકરને ખપતો નથી, પણ તેની હિતકરતાનો અન્ત્ય નિજીય તે પ્રવૃત્તિદાર આત્માનો ઉત્કર્ષ થાય છે કે નહિ, આ મા પોતાનું શુદ્ધ ને વ્યાપક સ્વરૂપ વધુ વધુ

૪ ‘ આપણો ધર્મ ’ - પૃ ૫૧

૮ ‘ આપણો ધર્મ ’ - પૃ ૧૫

૯ ‘ આપણો ધર્મ ’ - પૃ ૫૮

૧૦ ‘ આપણો ધર્મ ’ - પૃ ૬૧

૧૧ —પૃ ૬૧૧

અનુભવે છે કે નહિ, અર્થાત્ એ પ્રતિતિ, હેરાટે આત્માત્મિક દૃષ્ટિએ ધર્મ છે કે નહિ તેના ઉત્તર ઉપર અવધે છે

સમાજ, નીતિરીતિ, ડેગવણી, સાહિત્ય, ગઢકાણુ આદિ જીવનના સર્વ પ્રશ્નોમા ધર્મને, અર્થાંક આત્માને કેન્દ્રસ્થાને ગણી આનન્દશક્ટ વ્યાપ્ત કરે છે એ એમની અચળ અને અત્ય કમોટી છે પણ મણિલાલમા એ કમોટીને ઉપયોગ આક્રમક લાગે છે તેમ આનન્દશક્ટમા લાગતો નથી. એ દક્ષિત દર્શન ખૂચતુ નથી એ આનન્દશક્ટના વ્યતિત્વ અને શૈલીની ખૂબી છે. આનન્દશક્ટની વિચારણાનો પ્રથમ અને નિયામક તત્ત્વ જોતા સમજાને કે અભિપ્રાયોમા એ ક્રાન્તિપ્રેરક નથી, ઉદાર હિતચિન્તક છે, સુધાન્ક છે, અને નિ પ્રેમા તેમ શાજના અર્થવિનયુષ્મા એ ઐતિહાસિક ને તુનનાત્મક વિવેચન કરી ઉદાર ગદ્ય છે આજની જાતિપદ્ધતિ એ પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રતિનિધિ નથી તેથી આનન્દશક્ટ તેની વિરુદ્ધ છે, અને અપૂરવશની પણ વિરુદ્ધ છે માનવનાની તેમ શાજની દૃષ્ટિએ સમાજવ્યવસ્થામા ગૃહનું મગજ ગદ્યાન વિદ્ય અને અમાધિત નહેતુ જોઈએ વ્યક્તિને ધર જેતુ આશ્રયસ્થાન નથી તે ગત્યને માટે પણ ધર જેટલી કોઈ અથા ગણણીય નથી સુશીલ સ્ત્રીપુરુષોના કુટુંબો એ ગત્યની નપતિ છે, અને એના કુટુંબમા સ્ત્રીનું સ્થાન તેના વાસ્તવતા પૂર્ણ નિકામને અનુકૂળ અને ગૌરવભર્યું હોતુ જોઈએ ૧૨ તદ્દનુચાર, કેગવણીના પ્રમા અને પદ્ધતિ રિગે મતભેદ હોઈ શકે એ સ્ત્રીમારી આનન્દશક્ટ સ્ત્રી માટે ઉચ્ચ કેગવણીની અને વિનાહાર્ય અને સમતિવ્ય વધારવાની તરફદારી કરે છે વિધવાવિનાહની એ વિરુદ્ધ નથી, પણ તેને ધણી સુધારકો જેમ તેઓ ઉત્તેજનને પાન ગણતા નથી

રિન્દુ મમાજગ્યનાના કેન્દ્રનાક તક્ષણે ઉપર ઉત્કૃષ્ટતાને નિર્ણય આપતા ઐતિહાસિક અને છલના મક દૃષ્ટિથી અસાધાણુ ગ્રીયુષ્ આનન્દશક્ટ દાખવે છે તેનું એક આકર્ષક ઉદાહરણુ હિન્દુઓના અનેકધર્મીત્વના રિવાજની ચર્ચામા મળે છે -૨૩

‘એક કગના બવાર પ નીનો ગિવાજ ધણુ કરીને પુત્રને અભાવે કે એવા જ ખીજ કારણુસર હવે (ઉપનિષદ સમયમા) વિરો પ્રચલિત થયો હોએ એમ લાગે છે પણ આ માન્ય આપણા પૂર્વજો ગદ્યો સખ્ત આક્ષેપ કરના પહેલા એ વાન ધ્યાનમા ગખવાની છે એક તો એ કે સમગ્ર આર્ય જાતિની પ્રભમા પુત્રો માટે વ્યામાનિવ રીતેજ, તેમજ સમયની પરિસ્થિતિને લઈ, ઉત્કટ ઇચ્છા ગહેતી, ખીજુ, સ્ત્રીને છોગટ્ટકો આપી દઈને ધણી પ નીઓ છતા એક જ પત્ની હોય એવો મિથ્યા દેખાન કરવામા આવે અને એના લગ્નયોગણુની જવાબદારી ખમેકવામા આવે તે કરતા ઉપસો રિવાજ ખોટો નહિ નીજુ, આપણા દેશમા પ્રાચીન સમયમા વાગમનાની સરથા નહોતી, એટલે એક પુરુષને એક કગતા અધિક સ્ત્રીઓ પરણ્યાનો પ્રસંગ આવે એ પણ વ્યામાનિક છે પણ આટલો ખુલામો બહુ પ ની પગણવાના રિવાજની પ્રથમા કે મચાવ કગવા માટે નથી, પણ કેટલા કાગણોથી એ ક્ષાન્તવ્ય બને છે એટલુ જ જણાવવા માટે ■’

૧૮૭૫ પછીના પચીસ વર્ષના ગાગામા ગુજરાતી સમાજની ધર્મવિષયક પરિસ્થિતિ કેવી થઈ આવી હતી તેનું વર્ણન આનન્દશક્ટે કર્યું છે ૧૪ ગણવણીની વૃદ્ધિ સાથે શાલ્લયુગોના જન્મસિદ્ધ અધિકાર

૧૨ ‘નિનશન’—પૃ ૧૪૨ ૩

૧૩ ‘દિનર્ગન’—પૃ ૧૩૩

૧૪ ‘આપતો ધર્મ’—પૃ ૪૨૮-૪૩૮

ધત્વો. જિન, છુદ્ધ, શંકર, વલ્લભ આદિ ધર્મપ્રવર્તકોના પરસ્પર વિરોધમાંથી જન્મેલું ધર્મધર્મણુ ક્ષીણ થયું. ‘સુધારાવાળાઓએ’ પુરાણ, વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા અને બ્રાહ્મણોના હેતુ વિશે પ્રચલિત કરેલા વિચારોના અનિષ્ટ અંશોનો ત્યાગ થયો. કર્મકાંડ અને ધર્મ તરફ કેળવાયેલા વર્ગની દૃષ્ટિની જુદી જુદી કક્ષા હતી. એક વર્ગ ધર્મ તરફ કેવળ ખેદરકાર હતો અધૂરી કેળવણીવાળા વર્ગનો કેટલોક ભાગ કર્મકાંડમાં ગૂંથાઈ રહેતો. આ વર્ગમાં આપણે વૃસિહાચાર્ય અને નથુરામના મોટા ભાગના અનુયાયીઓને તેમજ દારકાપીડના શંકરાચાર્ય વલ્લભાચાર્ય અને સહજનંદના ઘણા અનુયાયીઓનો સમાવેશ કરી શકીએ. અધિક કેળવણી પામેલા અને ધર્મ ઉપર આદરવાળા વર્ગના બે વિભાગ છે : એક, કર્મકાંડની વિરુદ્ધ; બીજો, જ્ઞાનને મુખ્ય ગણીને કર્મ ઉપાસના આદિ વસ્તુઓને જ્ઞાનના આવિર્ભાવમાં પ્રત્યક્ષ સ્થાનરૂપ અને સાધનરૂપ માનતો વર્ગ.

આ સ્થિતિદર્શનમાં પ્રાર્થનાસમાજ અને સુધારાવાળાઓ તરફ મણિલાલ કરતાં આનન્દશંકરની દૃષ્ટિ વિશેષ સમભાવયુક્ત, ઉદાર અને સાચી છે. અને કેવળ કર્મકાંડમાં રાચતા અધૂરા કેળવાયેલા ઉપર તેમની દૃષ્ટિ મણિલાલને મુકાબલે વિશેષ તીખી છે. પ્રાર્થનાસમાજ ધર્મનું જે પાથેય આપે છે તે આનન્દશંકરને મતે પાતળું પીણું છે અને અજની ગરજ સારી શકે તેમ નથી. વળી તે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે તે પશુ વાસ્તવિક નથી. પ્રાર્થનાસમાજ અને ‘સુધારાવાળા’ની મુખ્ય મર્યાદા એ હતી કે તે જનમંડળના હૃદયમાં પૂરું જિતરી શક્તા નહિ અને ધર્મવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપ હોઈ શકે એ સત્ય તેમણે સ્વીકાર્યું નહિ. તથાપિ તેમની સેવાની કદર કરતાં આનન્દશંકર જણાવે છે કે કર્મકાંડથી અધિક એવા જ્ઞાનનું અને કર્તવ્યજીવિતું દાર ઉઘાડવાને ‘સુધારાવાળાઓને’ હાથે લાભકારક પ્રયત્ન થયો છે એ સ્વીકાર્યું જોઈએ. કર્મકાંડી કહે કે કર્મકાંડમાં પ્રાણવિનિમયનો અર્થ રહ્યો છે તેને સીધો પ્રશ્ન આનન્દશંકરનો આ છે કે “પ્રાણવિનિમય આદિ નામે ઝોળખાતી શારીરિક કસરત તે ‘ધર્મ’-આત્મા પરમાત્માના સંબંધના ‘ધર્મ’-કેમ કહેવાય ? હું કર્મકાંડનું સ્વરૂપ ‘પ્રાણવિનિમય’ એટલે ‘યોગ’ રૂપે માનવા કરતાં ‘જ્ઞાન’ રૂપે સમજવું ઉચિત ધારું છું. અને મનુષ્યજીવનનો ખરો હેતુ યોગથી નહિ, પણ જ્ઞાનથી સધાય છે એ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત પરમ સત્ય લાગે છે.” ૧૫

તત્ત્વવિચારના બીજા એક બિન્દુમાં પણ આનન્દશંકર તેમના “જ્યેષ્ઠ વિદ્યાભિન્દુ” મણિલાલ કરતાં આગળ વધે છે, અથવા સૂક્ષ્મ રીતે જુદા પડે છે. કર્મકાંડ વગરનો કોઈ ધર્મ નથી અને કર્મકાંડથી ધર્મની શક્તિ પકવે યામ છે એમ માનવા છતાં ‘અભેદ’, ‘પ્રેમ’, વગેરે શબ્દોનો દુરુપયોગ કરી અજ્ઞાન અને પાખંડ વધારતા કર્મકાંડીઓનો તેમને તિરસ્કાર છે. જૂતમાત્ર પ્રતિ પ્રેમભાવ એ અદ્વિત સિદ્ધાન્તમાં સમાવિષ્ટ થયું જોઈએ એવું ભાન મણિલાલે કરાવ્યું, પરંતુ પ્રેમનાં સર્વ લૌકિક સ્વરૂપો પરમાત્મપ્રેમ છે વા અભેદાનુભવના પ્રકાર છે એ બ્રહ્મનું આનન્દશંકરે નિરસન કર્યું. જૂતમાત્ર પ્રતિ પ્રેમભાવનાનું નિદાન જે પરમાત્મદર્શન એના ઉપર ઉપપત્તિપુરસ્કાર ભાર મૂકવામાં “સુદૃઢ” ના તંત્રવાદમાં તેમને જરૂર જણાઈ હતી. ૧૬ “જેમ દરેક હૃદયનો જિલ્સો તે કાવ્યનો રસ નથી—એમ હોય તો દરેક લૌકિક રસાકૃત કાવ્યરસની પદવીએ પહોંચવા ભય—તેમ દરેક ‘અભેદ’ કે ‘પ્રેમ’ કે ‘રસ’ની વાત બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર નથી એ સમજવાનું છે. લૌકિક પ્રેમ અને દિવ્ય પ્રેમ તત્ત્વતઃ એક હોય, અને સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિ પ્રેમ,

૧૫ “આપણા ધર્મ” પૃ. ૪૩૩

૧૬ “સુદૃઢ”—અંકડોળર ૧૯૦૧

એ પરિણામે પરમાત્મા પ્રત્યેના જ પ્રેમ છે, તથાપિ પરમાત્મલુહિયા જે પ્રેમ ઊછળતો નથી તે લૌકિક છે અને તેને ક્ષણસાક્ષાત્કાર રૂપે સમજવામાં વ્યક્તિ અને સમાજને ખૂબ હાનિ થવા સંભવ છે. ૧૯

‘આ જે જે સત્ય સુંદર અને સાધુનું દર્શન થાય છે એ વસ્તુતઃ એ પરમાત્મારૂપી સત્ય સુંદર અને સાધુ પદાર્થનું જ દર્શન છે; માત્ર તે તે સત્ય સુંદર અને સાધુ પદાર્થને તે તે રૂપે ન ભગતાં એક અખંડ સત્-ચિત્-આનંદ પરમાત્મા રૂપે ભગવો, એનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ જીવનનો, અસ્તિત્વનો પરમ હિદેશ-એમાં જ જીવનનું જીવનપણું, અસ્તિત્વનું અસ્તિત્વપણું.’ ૧૯

આનંદશંકરના ચિન્તનસંહારના ધાતુરૂપ શ્રદ્ધા અને ભાવનાં એ છે કે સમગ્ર જીવનમાં, વિશ્વ-રચના અને જીવનવ્યવહારની પાછળ કોઈ એકતાનું તત્ત્વ છે. સર્વ ગવેષણામાં તે-વિશ્વતત્ત્વની હો, ધર્મની હો, નીતિની હો કે સાહિત્યની હો-વિચારવિષયમાંની એકતાનું તત્ત્વ-આત્મતત્ત્વ-આનંદશંકર શોધી કાઢે છે, અને તેના ઉપર છુદ્ધિ રિથર રાખી, તેની અપેક્ષાએ સર્વ આરાસારતા, ઉન્નતનિષ્ઠતા, તારતમ્ય નહીં કરે છે. આ વિશ્વમાં કોઈ સંવાદ, વ્યવસ્થા, નિયમ હાવનારું તત્ત્વ હશે જ. એવન અને અએતન સર્વ પદાર્થને અસ્તિત્વમાં હાવનાર, તેમની ચિત્તિનું વૃત્તિઓનું પ્રવૃત્તિઓનું પ્રલવરચાન કોઈ તત્ત્વ હશે જ. પ્રાણુનો પ્રાણુ, શક્તિની શક્તિ, સર્વ ભાસમાન પદાર્થોનું અધિકાર એક તત્ત્વ છે, તે ક્ષણ છે; તે પરમાત્મા છે; તે સમ્યક્દર્શન છે શ્રુતિમાંથી મેળાતું ગ્રિય વાક્ય આનંદશંકર અનેક વાર ઉતારે છે. તેમની સર્વ વિચારણાને સ્પષ્ટ કરતું એ સૂત્ર છે. તેમની વિચારણા એ મૂળનાં બધું ભાષ્ય અને વિનિયોગ છે:

યઃ સર્વેષુ મૃતેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો મૃતેભ્યોઽન્મરો, યં સર્વાણિ મૃતાણિ ન વિદુઃ
યસ્ય સર્વાણિ મૃતાણિ શરીરં, યઃ સર્વાણિ મૃતાન્યન્તરો યમયતિ, ણ ત આત્મા અન્તર્યામી
અમૃત ॥ ૧૯

આ મૂલગન શ્રદ્ધા કેવલ શ્રદ્ધા નથી પણ તર્કશુદ્ધ છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આનંદશંકરના તત્ત્વવિચારમાં છુદ્ધિનો સ્વીકાર છે જ. ‘મનુષ્યનો સમગ્ર આત્મા પરમતત્ત્વ સાથે નિકટનો સંગ્રન્ધ ધરાવે છે. એની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર પરમ તત્ત્વના સિન્ધુ ઉપર જ ચાલે છે. જે જે વિષયોનું એ ગ્રહણ કરે છે એ એ મહાન સિન્ધુ ઉપર તરતા દીપ જોરા, અથવા વધારે ઘટતું ઉપમાન લઈએ તો છુદ્ધિ જોવા છે. ઘટપટાદિ વિષયમતને એની આસપાસ વિરતરતા તેમ જ એના અંતરમાં પ્રવેશી રહેલા અનન્તનાના સાગરથી પૃથક પાડી ગ્રહણ કરવા યત્ન કરોઃ એટલે તરત બચુરો કે એના વિના તો તમારી દૃષ્ટિ આગળ ફેરળ અંધકાર-ગાનલીન, વ્યવસ્થાલીન, સ્વરૂપલીન કાંઈક (?)—એટલું જ છે, જે ‘છ’ એટલું કહેવું પણ શક્ય નથી. વળી સમગ્ર વિશ્વનું વિશ્વરૂપે અનાઘનન્ત દેશકાળમાં પરસ્પર સંગ્રહ પદાર્થોની એકતાની મૂર્તિ રૂપે ગ્રહણ થતું આત્મા વિના સંભવે છે? વળી આ આત્મા તે મારો જ (અન્તઃકરણાદિજીવનચરણ) આત્મા? મારો (અન્તઃકરણાવિચિન્ત) આત્માનું અસ્તિત્વ વિશ્વની કાંઈક અનુભવવિષયનાનો ખુલાવો કરી શકે, પણ વિષય ‘છ’—ત્યારે મારે ‘છ’—એમ એ આત્મામાંથી કેમ સિદ્ધ થાય? મારે એવો આત્મા-પરમ આત્મા-સ્વીકારવો જોઈએ કે જેનું આ સમગ્ર વિશ્વ દર્શ

૧૭ ‘આપણે: ધર્મ’—પૃ. ૩૬, ૪૦

૧૮ ‘આપણે: ધર્મ’—પૃ. ૪૫૮

૧૯ મ. ટપ. ૩-૭-૫.

છે, અને જેની દૃષ્ટિ સદા યથાર્થ છે, અને જેની એ યથાર્થ દૃષ્ટિ સાથે મારી દૃષ્ટિ મેળવવી એનું નામ વિશ્વનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે તાત્પર્ય કે જ્ઞાનમાં જે પ્રમા-અપ્રમાનો ભેદ પડે છે તેનો એકજવાદ સ્વીકારવાથી, અથવા તો અન્તરમા એકતારહિત અનેક જીવોનું પ્રતિ-ચક્રિત સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી, ખુનાસો થઈ શકતો નથી અનેક જીવો આગળ પ્રમા (યથાર્થજ્ઞાન)ની લાવના એક જ છે એથી એક આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે '૨૦ તાત્પર્ય કે અધૂરો જ્ઞાતા અને અધૂરું જ્ઞાન જ સર્વજ્ઞ આત્માની કલ્પનાને શુદ્ધ કરાવે છે

મદ્રાસની ફિલૉસોફિકલ પરિષદના પ્રમુખ લેખેના વ્યાખ્યાનમાં પણ એક-સ્થળે આ એક નિશ્ચાયક તત્ત્વની રોધ-આનંદશકરની વિચારણામાં બીજરૂપ તે-જણી આવે છે બ્રહ્માન્ડ રસલના એક વિધાનનો ઉલ્લેખ કરી આનન્દશકર ત્રિચાર છે

' Love, beauty, knowledge, and joy of life these things retain their lustre however wide our purview, says Russell Will he inquire why? His own finding is "Because they have value on their own account" It is significant and gratifying that the modern scientist acknowledges that there is a world of values as well as of scientific facts But just as scientific facts would be hopeless jumble in the absence of a principle of unity, so would be the world of values without a single principle of value and underlying and overlying all. Nothing has value on its own account, everything has value on account of Atman, the supreme self, says the Upanishad. ૨૧

પરમ તત્ત્વ માટે જેમ ન સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્ આદિ મહાનાકય લઈ જીવે તેનો વિનિયોગ આનંદશકરે આપ્યો તેમ ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિય મવતિ આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિય મવતિ એ મહાનાકયમાં તેમના જીવનમૂલ્યો અતર્ગત થઈ જન છે વસ્તુમાન ખરી, પરમ આત્મા તરીકે, સર્વ ભૂતેષુ મૂલ્ય તેમાં આત્મશુદ્ધિ કેટલી સહી છે તે ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે આગળ સમાજવિચાર અંગે આપણે જોયું કે આચાર્યની આ આત્મદૃષ્ટિ સર્વ પદાર્થની કિંમત આત્માની દૃષ્ટિથી જ આત્માને સૌના મધ્ય સ્થાને મૂકીને પરમ તત્ત્વને અનુ-મવવામાં એ કેટલું અતુલ છે, સહાયક છે, એ દૃષ્ટિથી જ આ કે છે

સર્વ અત કરણાદિ - અનિષ્ઠ જ્ઞાતાઓથી સવરૂપી લાવનાનો ઉદ્દેશ થાય છે અને તે યુક્ત કરે છે, તેમ ચિત્ત અને અચિત્તને એક પરમ સત્ત્વ કે પરમ ચિત્તમાં અતર્હિત કરી શકાય, સત્ત્વ અને ચિત્તના ભાસમાન હોવાનું અદ્વૈત માની શકાય સત્ત્વ અને ચિત્ત એક મીઠામાં સમાયેલા છે, કેમકે જે સત્ત્વ ચિત્તમાં પ્રકાશનું નથી એ શૂન્ય સમાન છે અને જે ચિત્ત સત્ત્વને પ્રકટ કરતું નથી એ પ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય ધર્મથી રહિત છે અને તેથી શૂન્ય થઈ જાય છે તેથી સત્ત્વ અને ચિત્તનું અદ્વૈત જ યુક્ત છે ૨૨

૨૦ 'આપણો ધર્મ' - પૃ ૩૧૫-૬

૨૧ "આપણો ધર્મ" પૃ ૮૩૭

૨૨ 'આપણો ધર્મ' - પૃ ૧૩૩

આ વિચારગતિમા માયાનો સિદ્ધાંત છુપાયેલો જ છે. વિકારમાં ચિરંતન તત્ત્વને શોધવાની પ્રવૃત્તિમાં, મિન વગ્નુઓમાં અભિનતાનો પદાર્થ શોધવામાં, ભાસમાં ભાસને બાધિત કરતી ભાસનો ખુલાસો આપતી વગ્નુ ગોલવામાં, ખંડુ જેતા, માયાનો સિદ્ધાંત એક ગ્રવીકૃત લઈને જ ફિલસૂફ અને વેદાનિક ચાલે છે. અનુભવવિરોધ ગ્રીકાર્યા વિના કોઈ શાસ્ત્ર પ્રવર્તી શકતું નથી. માયાવાદ સર્વ શાસ્ત્રના ગ્રવીકૃતને જ રખડુ કરે છે એમ આચાર્ય બહુ આકાંક્ષી રીતે નમનવે છે. માયાનો સિદ્ધાંત અનુભવવિરુદ્ધ છે એમ કહેવામાં કંઈ અર્થ નથી. કેમકે અનુભવવિરુદ્ધ તો માયાનું સ્વરૂપ જ છે. દેખાય છે તેમ નથી છતાં દેખાય છે એ જ માયા છે. સમ્યક્ જ્ઞાન અમમ્યક્ જ્ઞાનની વિરુદ્ધ છે એમ કહેવામાં અનુપપત્તિ નથી. અનુભવવિરુદ્ધતા એ અન્યન્ત કે એકાન્ત અનુભવવિરુદ્ધતા નથી, કેમકે સાચા અનુભવથી ખોટા શમી ભય છે, ખુશ થાય છે. 'જગતનો આર્ખિર્વા માન માયા જ નથી, પણ ક્ષણી માયા છે, અને ક્ષણનો વિકાર કે બહિર્ભૂત કાર્ય નથી, પણ માણ છે x x અર્થાત્, જગતથી પર (Transcendent) હોઈ જગતના અંતરમાં (Immanent) એ િગાનમાન છે એમ વેદાન્ત-સિદ્ધાંત છે. પણ આ અન્તરમાં હોતું તે જગતની માફક બહિઃમય વડે સહનતું નથી, માટે ક્ષણી સત્તાથી જ જગતની સત્તા બની ગઈ છે એમ કહેતું ચોગ્ય જણાય છે. જગત 'અક્ષસત્તાનિરપિતસત્તા' વાળું છે, 'મિથ્યા' છે. ૧૩

ફિલસૂફીના આ પરમ સત્યને અનુકૂળ મમમ જીવન કરવું એ ધર્મ. ધર્મદૃષ્ટિ મનુષ્યમાં સહજ છે. પણ ઉત્તમ ધર્મ માગે છે કે પૂર્વોક્ત સત્યનો સમય આ-માએ સાક્ષાત્કાર કરવો. પૂર્વોક્ત સત્યનું માન છુદ્ધિથી પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે નહિ, હૃદય અને ક્રિયાશક્તિ એ સત્યને અનુકૂળ થવા જોઈએ. અર્થાત્ વ્યક્તિના અખડ જીવનમાં-તેની ક્રિયામાં, તેની લાગણીમાં, તેના વિચારમાં એ સત્યનું સિંચન થતું જોઈએ. "અમુક કર્તવ્ય સમ્બંધી સિદ્ધાંત જાણ્યા છતાં, જ્યાં સુધી કર્તવ્ય કાર્ય થાય નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાનની સાર્થકતા નથી. કર્તવ્યજ્ઞાન મેળવે તદનુસાર કાર્ય કરવામાં પણ જ્યાં સુધી અનિચ્છા કે ખેદ જણાય છે અને આનંદ આનંદો નથી ત્યાં સુધી કર્તવ્યભાવના અપૂર્ણ રહે છે." ૧૪ મતલબ કે સમગ્ર ચેતનાને ક્ષણી સર્વાત્મકતાનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે જ્ઞાન કહેવામાં લાયક નથી. આ અર્થમાં જ્ઞાન અને ભક્તિને પરસ્પરની અપેક્ષા રહે છે, અથવા જ્ઞાન અને ભક્તિ સાચા રૂપમાં એક જ છે.

જ્ઞાન અને મદ્વર્તન સમગ્રી શાકર વેદાન્ત વિશે સેવાતા બ્રમનું આનંદશકરે સાદું નિરસન કર્યું છે. જેને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે એવી કે જેનો સમગ્ર આત્મા અમુક સમજાયું અનુસાર થયો છે, જેણે ક્ષણભાવ અનુભવ્યો છે તેને જ્ઞાનમાં કશું કર્મરૂપ ઉમેગવાનું નથી, તે જ્ઞાનમાંથી મ્વત 'ઉપજી આપતું કર્મ કરે છે, અને તેનું કર્મ જ્ઞાનરૂપ જ છે. વેદાન્તીનું કર્મ જ્ઞાનની પછી આવતું નથી, પણ જ્ઞાનસમકાલીન છે. પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ અને રિચિતિ પહેલા રાત્રેયથી ગહિતપણું પ્રજ્ઞાના સાધનરૂપ છે, પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ પછી જ્ઞાનીના તે લક્ષ્યરૂપ છે. પરોક્ષ જ્ઞાન પણ કેવળ મજાના બ્યાપારરૂપ નથી, તેની અસર પણ વર્તન પર પડે છે અને પડતી અનિવાર્ય છે. તે મદ્વર્તનને ઉપકાગક છે. ખરું જોતાં, આનંદશકર સમજાવે છે તેમ, પરોક્ષ જ્ઞાન તે કાચું જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન તે પાકું જ્ઞાન છે. "પરોક્ષ જ્ઞાન આત્મામાં ફરીને, ચેતાને અનુરૂપ વર્તન નુશ્લિષ્ટ રીતે ઉપજાવી, આજ સુધી જે સદ્વર્તન શુભરાસના (પૂર્વના શુભ સરકાર અને આસપાસની શુભ પરિસ્થિતિ) ને લીધે એક ટેવ માફક (Instinctive) ઉપજી

આવતું હતું, એ જ સદ્વર્તનને હવેથી સમજણવાળું (rational) કરી, સમસ્ત આત્માને પોતાના તેજથી રંજે છે, પરિપક્વ કરે છે, એનો આન્તર રસ પ્રગટ કરી આપે છે.' ૨૫

અપરોક્ષાનુભવ એ જીવનનું પરમ ધ્યેય છે અને નીતિની લાવના એમાંથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. કેવળ ત્યાગબુદ્ધિને કર્તવ્યલાવનાનું સારભૂત રહસ્ય કે ખીજ માનવુ યોગ્ય નથી ત્યાગબુદ્ધિમાંથી કર્તવ્યલાવના નિષ્પન્ન કરીએ તો ૨૨ પ્રતિ કોઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય સહજ નહિ; અને છતાં અનિષ્ટ સ્વાર્થના ત્યાગને અદ્વૈત વેદાન્તમાં પૂરો અવકાશ છે, કેમકે એ દ્વારા પરોક્ષ અભેદ અપરોક્ષ થાય છે. જે સ્વના ત્યાગથી શુદ્ધ સ્વનો અનુભવ થાય, આત્મા અલાનોર્મિથી ઉત્ક્રાસે તે વેદાન્તીને ઇષ્ટ જ છે. આવો આત્માનંદ પરાર્થવિરોધી નથી, પરાર્થઉપપાદક છે, એમ આચાર્યશ્રી માને છે ૨૬

અસ્તુ. આપણા વિચારકે ખડનમંડનાત્મક પુષ્કળ વિચારસામગ્રી આપી છે. તેમણે અદ્વૈત વેદાન્તનું વિનરણ્ય કરી ચિન્તનના અનેક ક્ષેત્રોમાં - ખાસ કરીને નીતિવિષયમાં - તેનો વિનિયોગ કરી બતાવ્યો છે “તેમણે સર્વાંગી આન્વીક્ષિકા આપી નથી, પણ સર્વ વિષયને સ્પર્શતી નવી દૃષ્ટિ આપી છે. એમણે હિન્દુ ધર્મચિન્તનની નૂતન લાઘ્યકાર પેઠે અભિનય સમજણ આપી છે એ સમજણ આપણા ધર્મચિન્તનના રહસ્યને જેટલી વફાદાર તેટલી આપણા યુગોના પ્રશ્નોને અનુરૂપ છે. એમના તત્ત્વચિન્તનનું સ્વાસ્થ્ય પ્રગતિ-અભિમુખ છે, જો કે નનાર્થ જેવું છે કે સખલ પ્રતીતિ લોકસમૂહને થઈ નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જનક્રિયાના સંચયન રૂપે એમના સુધારાવિચાર પરિણમ્યા નથી. તેમના નિબંધોમાં પણ બુદ્ધિની ભૂમિકા પર વિચારોનું વિવેચન, અને બનતી, બનેલી હકીકતોનું રહસ્યદર્શન છે, પણ ક્રિયા માટે ઉદ્દ્યોધન નથી પણ તેને જ લીધે તેમના ધર્મચિન્તનમાં લઘ્ય તાટસ્થ્ય અને પ્રકાશ લાસે છે. તેમણે કેવળ શ્રદ્ધાના અને લાગણીના ગણાતા વિષયમાં બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા કરી. રહસ્યપરામર્શ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચલાચલ તત્ત્વોનો વિવેક અને ઉચ્ચ માનવતા વડે લિંગલિંગ દર્શનોનો તેમણે અપૂર્વ સમન્વય કરી બતાવ્યો એ સિદ્ધિ ધર્મના વિષયમાં હમમગતા પચિકને, હિન્દુને સવિશેષ, અમર બોલેતી રહેશે, એ સિદ્ધિ અગે શિષ્ટ અને સરળ લાપામાં, નામર ઉદાત્તગંભીર અને પ્રસાદરમણીય શૈલીમાં તેમણે જે નિમંષો લખ્યા તે શુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરજીવિતાના અધિકારી બન્યા.” ૨૭

પરંતુ પરિપૂર્ણ દર્શનકારનો, નવેસરથી સમગ્ર જીવનને અવલોકનારનો પ્રકરણબદ્ધ ગ્રંથ તેમની પાસેથી એકેય ન મળ્યો, શુ સાહિત્યનો કે રાજકારણનો, શુ નીતિનો, ધર્મનો કે વિશ્વતત્ત્વનો.

૨૫. “આપણે ધર્મ” - પૃ. ૩૪૫

૨૬. “આપણે ધર્મ” - પૃ. ૨૨૧

૨૭. વિ. ૨ ત્રિવેદી ‘પરિશીલન’ - “આત્માર્થ આનન્દશિક્ષકનું ધર્મચિન્તન” એ વિષયનો ઉપસંહાર.

ખંડ ત્રીજો

સ મી ક્ષા લે ખા

માતા - શ્રીમતી લક્ષ્મીદેવୀ (ચિત્ર)

પિતા - શ્રી રઘુનાથદાસ માહાનાયક (ચિત્ર)

ચિત્રગોષ્ઠી - શ્રીમાન વરુ

[૧]

અખામાં પ્રવેશ

“અખો શું કવિતા કરે, જો વાત ન પહોંચી સરે ?”

“વણુ દીકું વેધે તે ચર.”

“ભાઈ રે ! વહેતામાં નવ વેહિયે.”

આપણા મધ્યકાલીન ઉત્તમ કવિ પ્રેમાનંદમાંથી પ્રતિનિધિરૂપ થોડી કંડિકાઓ વાંચીએ. એમાં એની કથન વર્ણન અને ભાવાલેખનની અસાધારણ શક્તિ સહેજે વરતાશે :

“હાર્યો નળ ને પુષ્કર જીવ્યો, જઈ બેઠો સિંહાસન જી;
આણુ પોતાની વરતાવી પુરમાં, કહ્યું નળને, ‘જાઓ વન જી.
વનકૂળ પહેરો, વન વસો, ને કરો વનકૂળ આહાર જી;
એક વજ્ર રાખો શરીરે, સર્વ ઉતારો શણગાર’ જી.
સર્વ તજી એક વજ્ર પહેર્યું, ભિક્ષા તવ નળરાય જી;
દમકીતી ને કહાવિયું, ‘તું જાજો પીહર માંભ’ જી.
રુદન કરતી રાણી આવી, બાળક ગાથાં હાથ જી;
શીર નામી રવામીને કહે છે, ‘મુને તેડો સાથ જી’.
સુખદુઃખની કીજે વાતડી, એકલાં નહીં સુહાવ જી;
હું સેવાને આણું સહી રે, થાકો તો ચાંપું પાપ જી.
કંથ કહે, ‘હો કામિની, તું આવ્યે મને જંગલ જી;
તે દુઃખ સઘળું વેઠીએ, પણુ ટળવળી મરશે બાળ’ જી.
રોતી કહે છે કામિની, ‘જેમ જાયા દેહને વળગી જી;
તેમ હું તમારી તારુણી રે, કેમે ન થાઉં અળગી જી.
જો અળગી કરશો, કંથજી, તો પ્રાણુ તજું તત્કાળ રે;
નળ કહે, ‘આવો વન વિષે, તો પીહર વોળાવો બાળ રે.’

(નળાખ્યાન કંડવું - ૩૦)

“મોસાળ પધારો રે, મોસાળ પધારો રે,
બાડુઆં મોસાળ પધારો રે, લાડનાયાં બે બાળ,
નમાયાં થઈ વરતજો રે, સહેજો મામીની ગાળ.’ મોસાળ
હલ્યા ચાપિ રે, રાણી હલ્યા ચાપિ રે,
હલ્યા ચાપિ પેટ, એ છેલું વહેલું લાડ;
‘હવે મળવું દોઢલું રે; મળીએ તો પ્રભુનો પાડ. મોસાળ
થયાં માન વહોણાં રે, થયાં માત વહોણાં રે,
માત વહોણાં દયામણાં રે, નહીં કે રડો સાથ;
રૂએ રાણી હૈયે ફાટતે, કાણુ માથે ફેરવશે હાથ ? મોસાળ

સમીક્ષા લેખો

મંદિરના ગુરુ હો ! મંદિરના ગુરુ !
 મંદિરના ગુરુ ગુરુ રે ! તમારે ખોળે છે તન;
 જઈ કહેજો માહારી માતને રે, છત્રની પેર કરજો વ્રતન. મોસાળ૦
 પુત્રી-જમાઈ રે, તમ તણાં પુત્રી-જમાઈ,
 પુત્રી-જમાઈ તમ તણાં રે, કહેજો વનમાં પૂરો વાસ;
 જઈ કહેજો માહારા તાતને રે, અમ જોગીનો લેજો તપાસ. મોસાળ૦
 સુંખન કરતી રે, માવડી સુંખન કરતી,
 સુંખન કરતી માવડી રે, ફરી ફરી મુખ જોય;
 હૈયેથી નવ જીતયાં રે, દમયંતી રાણી રોય. મોસાળ૦
 રૂએ રાણી અતિધણુ રે, વછ સોંધ્યાં ગુરુ-કરમદિ રે;
 વોળાવ્યાં બે બાળકો રે, અધિ સાથે નજરાયે રે.”

(નળાખ્યાન કકલું - ૩૧)

x

x

x

“અરે દેવ, તેં એ શું કહ્યું, ધરમ જતાં કાંઈ નવ જિગર્યું !
 મધું રાગ, ધન, મહિમા ધણો, ન રહ્યો અંગ સૂતનો તાંતણો,
 વિહંગમ વઝ ગયો રે હરી, દમયંતી આ જોશે ફરી.”
 પાછે કગલે ગઈ જીજન, આપું અધવચ્ચ : ‘સ્વામી હાંકા તન.’
 અંકેકો છેડો પહેર્યો જો, જણે તીરથ નાલાં એવાં જોએ;
 અમ વિના અડવડિયાં ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય.
 મહાવનની આવી ઝંખજળ, તે સ્થાનક થયો સંધ્યાકાળ;
 બેગં જઈ બેઠું કુમ તળે, ચૂંટી પવ પાથરિયાં નળે.
 દુઃખની વાત કાંધી નવનવી, તવ દમયંતી નિદ્રાવશ હરી;
 છુપા અજેઅંત રહી છે વસી, મુખ જણે પૂનમનો શશી.
 નળે દીઠી સૂતી સુંદરી, નિઃશ્વાસ મૂક્યો બે નથણું ભરી;
 ‘દાણુ દિવસ આવ્યો, શ્રીહરિ ! એ દુઃખ પ્રાણુ જાય નીસરી.
 વેદલો વસુધાવશ પડી, દુઃખ નહોતું દીકું અધધરી;
 ધણે દોહલે વરી મેં એહ’, રૂએ રાત્ર જોઈને દેહ.
 નખથી નરખતાં જોઈ મુખ, ત્યાહારે, લાગ્યું મનમાં દુઃખ;
 ‘શી સમાઈ પરતનયા તણી, દુષ્ટ દમયંતી એ પાપણી.
 શી પ્રીત છેહ દીધો જોણીએ, હું વિના મજ ખાધોં એણીએ;
 મલિન મન એનું નિરધાર, કે સમે માહારો કરે આહાર.
 ન ઘટે રૂહેવું એ સાથે મળી, —રાયને ઉપજવે એમ કળિ,
 ‘તો શમે હૃદયની દાઝ, મૂકું વનમાં એકલી આજ’
 છુદિભટ મન રાત્ર તણુ, કળિનો ત્રેયોં કોષે ધણુ;
 મનમાંહાં આશકા મણે, એક વજ પહેર્યું બે જણે.

‘મધ્યેથી ચીર ફાડું બળ કરી, થાય શબ્દ, જાગે સુંદરી;
હોય છુરી તો છેલું પટકુળ,’ કળિ થયો કાં તું અનરથનું મૂળ.
નળે લીધું છુરિકા શસ્ત્ર, તે વડે વહેલું વચ્ચેથી વસ્ત્ર;
કટકા બે એ પટકુળના કરી, ચાલ્યો નળ મૂકી સુંદરી.
ગયો કગલાં સાત જ ભરી, - પ્રીત સ્થામાની સાંભરી;
નળ વિમાસણ મનમાં કરે, ‘એકલડી એ ફાટી મરે.
ધર્યો હું દેવતા પરહરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી;
ત્રેલોકચમોદન એ માનુની, કેમ વેદના સહેશે રાનની ?
ન ધટે મૂકી જીવું મને.’ નળ આવ્યો દમયંતી કને,
દોહું મુખ અંતર પરજળ્યો, સંભારી મગ્ધને પાછો વળ્યો.
કળિ તાણે વાટ વનતણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી,
વિચારે વિચારનિધિમાં પડ્યા, આવતજવત હિંડોળે ચડ્યો.
સાતવાર આવ્યો ફરી ફરી, તણ ન જાય સાધુ સુંદરી,
પ્રમળ બળ કળિનું થયું, પ્રેમબંધન તૂટીને ગયું.
‘સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મેં દમયંતી તજવી તેમ,
વૃક્ષ પત્રને જેમ પરહરે, પુનરપિ તે અંગી નવ કરે.
જેવું વમનનું રે અજ, તેહેલી મારે એ સ્ત્રીજન,
કે સમે મુજને મારે નેટ, હું પે વહાલું એહેને પેટ.
એવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોશો સાસોટ;
તાંહાં લગી ધાયો જુપાલ, રહ્યો જાંહાં થયો પ્રાતઃકાલ.

(નળાખ્યાન કડવું - ૩૩)

..

x

x

x

બીજા કથાકવિ શામળમાંથી તેની વિશિષ્ટ શક્તિ દર્શાવતી કંડિકા લઈએ :

‘એક દિવસ પુત્રને પારણે, જીવતી ગર્ભ જલ ભરવા કારણે;
સુંધ્યો નોળને પેશે પુત્ર તુજ સારુ એ છે ધરસૂત.
રખે એહને રોવરાવતો, રીસ કરી રખે મારતો;
બાળક કપકા દેશે મુને, તો હું ગાળો દેઈશ તુંને.
સુંધ્યે બાળ જળ ભરવા ગર્ભ, વાર ધડી બેચારેક થઈ;
ચઢ્યો પારણે મોહોટો નામ, બાળકને ડસવાનો લામ.
અંગૂઠે વળજે નેટલે, નોળ તે દીકા તેટલે;
અરે ! મારા બંધવને ખાય, એ પાપી કયા નાશી જાય.
એમ કહીને દીધી દોટ, કરડતા પેહેલી આલી કોટ;
મરડી કાપા કટકા સાત, એટલે આવતી દીકી માન.
વધામણી ખાવા કારણે, આવ્યો નોળ સામે બારણે;
વાચા નહી તે બોલે કેમ ? આવ્યો બાહર તે તેમનો તેમ.

મુખ લોહિયાળું જિયું ઠરું, મલે જે માનું હઈકું હઈકું;
 દીકું લોહિયાળું માએ મુખ, દાવાનળથી લાગ્યું દુઃખ
 અરે પાપી ! તું કૂડે કાળ, મારો મારો નાનો બાળ.
 નાખ્યું બેઠું તેણી દીસ, મુલો નેળ ચપ્પાઈ શીસ
 ધરમાં આવી માતા જીવે, પોદયો પારલે બાળક રૂવે.
 બોલ્યો બાળક આપોઆપ, મુજને ખાતો તો આ સાપ.
 નોખાઈએ મારો આ કામ, નહિતર મારું કરત જ કામ;
 એમ કહી ચેતાની માત, પશા દીધ કંટકા છે સાત
 હઈ કંટકાત ને ધસીઆ હાથ, બગાડા માથું તેની સાથ;
 જીવ કંટાડવા તતપર થઈ, શિક્ષા લોકે તેને કહી.
 પ્રથમ મન સમજી નહિ માય, હવે હાથ ધસે શું થાય ?
 તેને વિમાસજી કરી પડી, બે ચેતી નહિ પહેતી ધડી.
 એમ સમજવી કહે છે લોક, હવે દુઃખ કરતુ તે ફોક;”

(સાચળ — લક્ષ્મીદિની વાર્તામાથી)

સત્તામાં અઢારમાં શતકના બે મુખ્ય કવિઓની પ્રતિભા ક્યાથી પ્રેરણા ઝીલે છે અને પોતપોતાના હૃદયનનો આવિષ્કાર કરવા કેની રીતિ ચેતે છે તે ઉપરનાં ઉદાહરણોથી દેખાઈ આવશે શામળ કેવળ વાર્તાપ્રવાહ કે ઘટનાપ્રવાહના કોતુલકમાં રાચે છે. એને બનાવોમાં પ્રધાનપણે અને બોધમાં ગૌણપણે મજા પડે છે. એને ચરિત્રાલેખનની, માનસિક ગીચરૂઝની કે રસના ઉપચયની પડી નથી જેટલી એને અદ્ભુત રસની, સાહસિક પ્રજ્વળની, વાર્તાની પડી છે. પ્રેમાનંદને વાર્તામાં સ્વાર્થ છે; એની પ્રતિભા પણ કથાવસ્તુ ભઈ પ્રવેં છે, પણ વાર્તા કહી નાખવાની એને ઉતાવળ નથી શ્રોતાનો દોડાવ્યો એ દોડે તેમ નથી જુદા જુદા ભાવો નિષ્પન્ન કરવા, તેમાં લોકને લેનીન કરવા, તે લાવોનું તેમની સ્વાનુભવની લાગણી સાચે અનુસંધાન કરાવતું — તેમના જ પ્રેમનો, વાત્સલ્યનો, શ્રદ્ધાનો, દીનતાનો, વેદનાનો, દુઃખનો, પરાક્રમ ને પ્રસન્નતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો અને એ રીતે ઉત્તમ આદ્ભુત નિષ્પન્નવો એ પ્રેમાનંદનું ધ્યેય છે. આ ધ્યેય માટે તે ધૌગણિક વસ્તુ પત્ત કહે છે એથી અલગત તેની કવિતાને ધાર્મિક રંગ લાગે છે જેનું ધ આકર્ષણ ઓછું નથી. ધૌગણિક નાર્તા નરક શોનાની અભિમુખતા પણ સિદ્ધ જ છે, એટલે માનસિક નવેદનો, લાગણીઓ ને ધરણો તથા પાનગ્રલાવની લિંગતાઓ આલેખવાનું મોટું ક્ષેત્ર તેને માટે ગ્રહે છે અને તે પરિતર્પક સફળતાથી તે ખેડે છે, અખો, આ બંને કવિઓનો પુરોગામી, કંઈ ગ્રજગતી કવિતાપ્રવાહથી અગ્રગે રહેલો કવિ નથી ગ્રજગતી પ્રાચીન ને સમકાલીન કવિતા તેણે જોઈ છે, તેના નરકાગ્ર તેની લાયા ઉપર પશા છે, અને માણસોના તો તે ખૂબ માણી જાયો છે પણ તેની પ્રેરણાનો વિષય જુદો છે, અને એના ઉત્કટ નવેદનો, ઉગ્ર લાગણીઓ ને સૂક્ષ્મ વિચારો રજૂ કરવાની એની રીતિ પણ લાક્ષણિક ને મળે આઘાત આપી અંચેતારી છે.

[૨]

આ સ્વાતંત્ર્ય, વીન્નળી અને અણના યુગમાં પણ આપણી પ્રજામાં અસંખ્ય માણસો જુદા જુદા ગુણોના શિખો થયા છે, તેમના પ્રવચનો સાચા છે, તેમની પાસેથી કથાવાર્તા કે લગ્નનો પૂર્વ

શ્રદ્ધાથી સાલળે છે તેમની આસપાસના અસખ્ય માણસો નાટકસિનેમા જુએ છે, છાપા વાચે છે, સાહિત્ય વાચે છે, નેતાઓના ભાષણો સાલળે છે. અને ખીજે એક વર્ગે યુનયકાવલિની વાતો જોવી નવલકથાઓ કે ચમત્કારપૂર્ણ કિટકિટક કથાઓમા રસ લેનાર છે. આ ત્રણેય વર્ગમા સાધનસપત્ર અને ભિન્નભિન્ન ગણ્યતા વર્ગના પશુ લોક હોય છે તે રીતે શામળના શ્રોતાઓ તે પ્રેમાનંદના શ્રોતાઓ હોય ને અખાના પશુ હોય, અર્થાત્ તે તે પ્રકાગ્ની કવિતાના હોય એમ જતા, તે તે કવિતાના શ્રોતાઓના અમુક સપૂહ વિશિષ્ટ પશુ હતા. આપણી પ્રજાના અમુક વર્ગને પરમ તરની નાતો ને સસારની ટીકાનો ખૂમ રસ હતો (આજે પશુ એવો મોટો વર્ગ છે) સસારની ટીકા વૈરાગ્યને પોષક બનતી વૈરાગ્યને જ્ઞાનમૂલક બનાવના અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત ચર્ચાતો અને તેની આટીઘૂટીમા ઉત્તગત્ત અને એકમાત્ર સત્ય જ્ઞાને પામના માટે સંસારપ્રપચ છોડી ભક્તિપૂર્વક સાધનાનો આદેશ અપાતો એવો ઉપદેશ માત્ર પુસ્તકિયો નહોતો, યુરુપગરનો હતો અને સાધુ કે સયાસી થઈ જવાની ભાવના સમગ્ર સમાજમા બહુ જ પ્રચલિત હતી. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી તો આ ભાવના કામ કરતી દેખાય છે. પછી ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દીક્ષાના રસપ્રપચ બદલાય છે અને આ સૈકામા તો સન્યાસની ભાવના નવો બાજ આકાર ધારણ કરી યુગધર્મને અનુરૂપ થઈ છે. ગમકૃષ્ણ મિશન એવું અત્યંત ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત છે.

અખાને સમજવા સારુ બે વાત સ્મરણમા ગણવા જેવી છે. એક તો મોક્ષની કામના તે સમયમા આજ કરતા વિશેષ વારતવિક કામના હતી, પછી તેને પોષવાના કારણે ગમે તે હોય અને ખીજી, એ સસારતરણના બે મુખ્ય ઉપાય લોક સામે હતા. વૈષ્ણવમાર્ગી ભક્તિનો અને જ્ઞાનમાર્ગીના અદ્વૈત ઉપાસનાનો. બંને એકમેકને પોતામા સમાવના આતુર હતા અને આનંદમય રહેતર તરફ ઢળતા હતા, બંનેને સંસારની ઉપરતિ ધટ હતી અને તેથી બંને માર્ગની કવિતામા વ્યવહાર-પ્રપચનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન, તાદૃશ આલેખન અને કંટુ વિવેચન દેખાય છે. પ્રેમાનંદ અને શામળની કવિતા સીધી રીતે સસારી છે અને નીતિ કે ધર્મ તેને આપ કે વળ કે આપનારુ તરન છે. ભક્તોની કવિતા સીધી રીતે ધાર્મિક જિજ્ઞાસુને, મુમુક્ષુને જ ઉપયોગી પશુ તેમા પ્રવેશતી સસારની ટીકા તેમા બસારનો, માનવતાનો રસ સૌથી જ્ઞાય છે. આપણે દ્યારામના “ભક્તિપોષણ” માથી બે કડી લઈએ.

યોગી તરે કદા એકલો, હરિજન તારે સહુ સગી,
સિદ્ધ ઉદાસી રહે સદા, હોય સત્ત ચદા રસગી
રંગે રસિક સેવે, ગુણ ગાય, પોતે પીએ સુધા, સામાને પાય,
ભક્ત-રનેહી સોનુ સારે કામ, ધ્યાની સાથે કોઈનો નહિ કામ

×

×

×

હરિજન તે હરિષ્પ છે તેને મૂરખ નિજસમ જાણે,
જેમ શરી સાગરમા હતા માન્યો મીને મીન પ્રમાણે,
મીન પ્રમાણે થયો નહિ સોમ, મકર રહ્યો જળ, તે કયો વ્યોમ,
તેમ વૈષ્ણવ પૈકું જરો, અધમ તે અહોના અહો અથડારો

અથવા દ્યારામના રમણીય પદ “મોહનને એટલું કહેજો” મા કેટલો બધો સસારી રસ ભર્યો છે!—

મધુનત ! કહેજો રે મોહનને એટલું

સૂણુ તે દિવસનો હરખ ન માય,

સમીક્ષા લેખો

ભાગ્ય મોડું કન્યા પામ્યા કંસની કિકરી,

પૂર્ણ પુણ્ય વિના એવું કેને નવ થાય,
મધુવત !

x x x

હરિજનનું મર્યાદ કરતાં આખાને ઊડટ આવે છે :

“લિજ દળે, વસ્તુ મળે—મોટા મહિમા હરિજનનો :
ચૈતન્ય સાગરમાંડી લેળે; અધ્યાસ દાળે આ તનનો.

x x x

આપ સરખે! કરી મૂકે એવી સંતની પ્રીત;
જેમ વેહેરો ન કરે વરસતાં—એવી છે ધનની રીત—
સિંચે સરખા સહુ જનને, તેણે ફળે ભાર અદાર;
હરિ હરિ તે કરી મૂકે—એવી સંતસંગત સાર.”

(અખેખીતા કડવું - ૩૩)

પરંતુ બગલાગતને તો તે જીભો ને જીભો સળગાવી દે છે :

હરિને કાળે ધાટ જે ધડે નિજ સ્વરૂપથી પાછો પડે;
પર્વત કહે, હું પા'ણે લહુ : એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું ?

x x x

જાણપણમાં જાડા થયા, કહાપણ રોળી રાખડ રહ્યા.

x x x

વૈષ્ણવલેખ ધારીને ફરે, પરસાદટાણે પત્રાવળાં ભરે,
રાંધ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ આજાં ખાય;
કીર્તન ગાઈ ને તોડે તોગ, અખો કહે જીવાનીનું જોર.

x x x

નાહ્યા ધોયા ફરે ફૂટડા, ખાઈ પીને થયા ખૂટડા;
જગતપ્રમોદે જાડા થઈ, પણ ઝીણી માયા તે માંડી રહી;
કાચ કરે તે ઝીણીનો પક્ષ, તે ઝીણી ખડાનો કરશે લક્ષ.

x x x

સમજી સાખી અરુઘ ઓચરે, તેની તરેવડ શુ પંડિત કરે ?
પંડિતને પંડિતાઈનું જોર પણ અંતઃકરણમા અંધાડું ઘોર.

સેનાન પણ જીતિને દાંડે એમ કહેવાય છે. મનસ્ય કે અનુન (દુરા) કાતનો વેશ ગમે ત્યાં સજી રોકે છે. કાતની આડશે એનું જ રૂપ ધરી અનુત દેહલે છે. સંસાર અને જગતની એ વિચિત્રતા કે કરચળા છે કે સત્યદર્શન, સત્કર્મ, સદ્ભાવને ઓથે એનાં જ નામરૂપ લઈને અસત્ય અને પાપ પ્રગટ થાય છે અને મનુષ્ય છેતરાય છે. વસ્તુને આધારે એ અવગત રહી છે, પણ એનું વર્ણન કે વ્યાખ્યા થઈ શકે નહિ. તેથી તેને અનિર્વચનીય માયા કહી છે. આ મુક્તિ વાત અખાએ બરાબર પકડી છે અને ભારતના બહુ ઓછા કવિઓએ એને આવો સચોટ રમ્બદેહ આપ્યો હતો. અખો કેટલી મુક્ત દષ્ટિવાળો છે તે સમજવા એના માયાવિચારનો ઉલ્લેખ અને પદ્યોત્ત થાય છે :—

અખામાં પ્રવેગ

શબ્દજ્ઞાન માયાનું ફૂડ, ત્યાં નગપશુ પડે મતિમૂ',
શલુગારી વાણી સૌ ગાય, ત્યાં મોહા છન સામળના નય

X X X

પરને વળગ્યો છીડે અધ, આખ્યાણા નવ વળગે અધ

X X X

અનેક રૂપે માયા રમે ત્યાં તેવી જ્યાં જેલુ ગમે,
વળીએ કોઈને જ્ઞાન ઊપજે તો જ્ઞાની થઈને ભેળી લજે

X X X

મહન ગતિ છે કાળ જ તણી જેણે જે જે વાતો લણી
તે તેના પામ્યો પગમણ પગછદાની પેરે જણ્યુ

મહા દુર્ધર્મ, અગમ્ય અગાધ અખા છારને નાવે સાધ્ય

X X X

જાજરો છન જુગતું ગ કરે ? પ્રતિ પાપણી પૂઠે ફેરે,
જે જે સાધન સાધે સહાય તે જ વાતના મળ બધાય

શબ્દ, જ્ઞાન કર્મ, સાધના સપ્રદાય, દર્શન આદિ સૌના સ્વરૂપ વિદ્યુત યાય છે.

ભક્ત, મુમુક્ષુ આદિ સૌ કોઈને બાધે છે એની એને ખમગ પણ પડતી નથી એવી આત્મવચ્ચના અ ઉપજાવ છે માયાનું આ વ્યાપક, ગતિશીલ અને ભ્રમોત્પાદક સ્વરૂપ છે આથી જ મૂળ વસ્તુ નિશે મુમુક્ષુએ સતત જાગૃતિ ગાખવી ઘટે આ નગીના અદ્ભુત કાગસ્તાન અખો અખેગીતામાં પણ વર્ણવે છે કર્મના ફળ લાખનાર તેમ કથનાર પણ માયા છે મર્મના ભોગ અને નગ્નના દુખ દેખાડનાર પણ માયા છે નમણ, કમણ, વેપ, મુદ્રા, ચોદ વિદ્યા જાણનાર પતિ, કલ્પનાવિહારી કવિ અને દાનેશ્વરી એ સૌ માયાનો જ પ્રપચ છે મતલબ કે, મૂળ વસ્તુને વિસગવી દેવાની શક્તિ આ સર્વ ઉત્તમ ગણ્યતા પદાર્થોમાં પૂરેલી છે

વાસ્તવની પમ્ક અને તેના સચોટ આલેખનની શક્તિ અખામાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે કવિએ પ્રધાનપણે સસારી રસના કરિ થના ધ્વજ્યુ હોત તો થઈ શકત જો કે લાલિય, માધુય અને ગૌરવમાં કદાચ તેની કવિતા એાછી નીવડત પણ એ અટકળની ગમત નહિ કરીએ જે ઉલ્હરણો આપણે ઉપગ જોયા, જેમાં કનિની સૂક્ષ્મ વિચારગણ્યામાં ફેની ગતિ છે તે બગાડ દેખાય છે, તે પગથી લાગતો કે તત્ત્વવિચારના આપણા બીજા મધકાનીન કરિઓમાં, પ્રીતમગસ, દયારામ કે નરસિંહમાં પણ, છુદ્ધિની અખા જેવી પ્રલા કે નિપયનું વિશાળ ને સૂક્ષ્મ નિરૂપણ નથી એ સ્ત્રીકારથી સમગ્રપણે અખા કરતા પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મોટા કવિ છે એ અભિપ્રાયને આચ આપતી નથી કવિઓ શુ મરી નય છે તે પર આપણે નિર્ણય બાધીએ છીએ, તેઓ શુ કરી શકત તે પર નહિ

[૩]

અખો મુમુક્ષુ છે, કેવલાદૈતનો સમર્થક છે અને તેની સર્વ વિચારણાનું તાત્પર્ય કર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્યને સમાવતા જ્ઞાન તરફ જ છે આ મનુષ્યની જ્ઞાતિઓ આ સસારની ધગ્મભાળ આ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય જુઓ, તેમાં કશી સનાતનતા, સતતા હોય, તો મનુષ્ય અનુભવે છે જે રાગદ્વેષમોહ અને લુએ છે જે સર્જન ને વિસર્જન છવન ને મરણ, કારણ ને કાર્ય તેના શો ખુલાસો ? વિશ્વમાં રૂપ, ગતિ ને પરિવર્ત

દેખાય છે; ચિત્તમાં હર્ષ, શોક, કામ, ક્રોધ આદિ જણાય છે. તે જ્ઞાને લીધે બને છે? તે જ્ઞાના નિયમને અધીન? તે સર્વનું અધિક્ષાત શું? જગનના આ સૌ પદાર્થો વ્યક્ત શામાંથી થાય છે? જ્ઞાને આધારે ટકે છે? શામાં સમાર્પિત જાય છે? સર્વ વેદાન્તીઓનો એક જ જવાબ છે આ બધું બ્રહ્મ છે. તેમાંથી સૌ નીપજે છે, તેના વડે સૌ જીવે છે, તેમાં જ સૌ વિલય પામે છે. આ શરીરી જીવ પણ વસ્તુતઃ તે જ બ્રહ્મ છે અને તેને જ આધારે. તેમાંથી જ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, વૃત્તિઓ અને કર્મોમાં પ્રવર્તે છે. આ બે સાચું હોય તો જગનના પદાર્થોના અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના અહમ્મો અન્નરૂપે કેમ અનુભવ નથી થતો? નથી થતો તેનું કારણ આપણું અજ્ઞાન છે. આપણો જીવ આવરણો અને મર્યાદાઓ ધારીને જ ઉદ્ભવ્યો છે અને મર્યાદાઓ અનુસાર જ એ પોતાને અને બાહ્ય પદાર્થોને ગ્રહે છે. આ અજ્ઞાન એ કેવળ સુદ્ધિ વિપયક વસ્તુ નથી. પણ વાસનારૂપે જીવમાં ચૂંધાઈ ગયેલી વસ્તુ છે. બાહ્ય પદાર્થોની સમ-જથ્થામાં પણ એ અજ્ઞાન, મર્યાદા અને વાસનાના રંગ લાગે છે. સાચી વસ્તુ નથી ભાસી ત્યાં લગી અજ્ઞાન છે જ; એ ભાસતી થાય તેમ તેમ અજ્ઞાન ઓસરતું જાય ને જ્ઞાન પ્રકાશનું જાય પણ વસ્તુના સંદર્ભમાં જ જોતો ઉદ્ભેજ થઈ શકે એવા અભાવાન્મક પદાર્થને વાસ્તવિક કહી શકાય નહિ પ્રકાશનું વર્ણન થઈ શકે, અંધકારનું નહિ. “અંધકારનો અભાવ એ પ્રકાશ નથી; પણ પ્રકાશનો અભાવ એ અંધકાર છે.” આથી આ અજ્ઞાનનું વર્ણન—એ છે છતાં નથી—એ રીતનું કંઈક કરવું પડે આ તો આપણી મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ વાત થઈ. જ્ઞાતી સપાટીથી આપણા અનુભવોનો શો ખુલાસો આપવો? એના સ્વભાવમાં જ એ વસ્તુ રહેલી છે. એ એની લીલા છે. એ એની માયા છે પોતાનું જ પ્રવર્તન મનુષ્યને રૂપ, ગતિ, કારણ ને કાર્ય એ ક્રાંતિઓમાં દેખાય, એ એની શક્તિ છે. જીવનું અજ્ઞાન અવે ઈશ્વરની આપણું આમ સમીકરણ થાય છે; અને તેને તરી જતું એ માનવનો મોટો પુરુષાર્થ છે. એમ તરી જતાં અખિલ જ્ઞાતિમાં સમરસ જ્ઞાન અનુભવાશે; અંગ્રોચર જોયર થશે; જીવનું જીવનું જશે અને ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જશે; ધ્યાતા અને ધ્યેય એક થઈ જશે; અંસાર અને જગન એમાં ઓગળી જશે; દૈત્યમાન અદૈત્યમાં વિલીન થશે.

આ તો ચપટી વગાડતાં સિદ્ધ થઈ જાય એવું ચુતરું લાગે છે. પણ એમ નથી. આપણું અજ્ઞાન એ કંઈ જીવને વળગેલો કોઈ છૂટો પદાર્થ નથી કે તેને જીવડોને ફેંકી દઈ એ એટલે નિરાંત. અને એ માયા પણ નવરી બેસી રહે એવી નથી. અજ્ઞાન અને માયા ગતિશીલ ને ક્રિયાશીલ છે; વસ્તુની ઓથે ભરાઈને વસ્તુનો વિખર્સ કરે એવી છે. કોઈ પદાર્થ અસત્ય ભાસ્યો. પણ જ્યાંથી એ અસત્ય છે એવી શ્રદ્ધાને આધારે આપણી વૃત્તિ અને વ્યવહાર ન ફેરે ત્યાંથી એ બાબત અજ્ઞાન રહેતું જ ગણાય. ટેક અને લંગી મનુષ્ય જ છે અને બીજા મનુષ્યો જેમ જ આપણા સમાન વ્યવહારના અધિકારી છે એમ સમજ્યા પછી એ પ્રમાણે વર્તન ન થાય ત્યાંથી અજ્ઞાન જીવમાં પચેતું જ ગણાય. સંસાર છોડી માણસ સાધુ થાય કે ભગવ થાય, પણ જન્મમાં કે મંદિરમાં સિંધોની કુનિયા ને પૂજાપાત્રો પ્રપંચ રચે તો એણે સંસાર છોડ્યો જ નથી. પેલી માયાએ નવું રૂપ ધરી તેનો કેડો પકડ્યો છે. ભગતને લાગે છે કે મેં મોક્ષનો માર્ગ લીધો છે, પણ એ આત્મવંચના છે. માયાએ એને આભાદ બનાવ્યો છે.

[૪]

મોનીસ તત્ત્વ અને પ્રકૃતિનું આ અખિલ વિષય રચૂલ દૃષ્ટિથી બોધેલું તો રચૂલ જણાશે પણ અંદરની સૂઝથી બેવાશે તો એ જ્ઞાનો વિલાસ છે. સમગ્ર વિષય વસ્તુની જ વેલી છે.

કુટુંબીજનો સાથે

શ્રી. શાન્તામોરી ત્રિવેદી - રમણલાલ ભટ્ટ માતૃશ્રી જીદીભાઈ રમેશચન્દ્ર ઠાકુર વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી
ચિ વસલિકા (ખોળાયા)

અખામાં પ્રવેશ

વેદી વિશે કૃણ્ણવ તે વસ્તુનાં, કૃણ થકી બહુ લાભ યાશે;
વેપવ્યવહાર રંગરીતિ યલજુવલજુ, અખંડ મંડળ ચારે ખાણ માશે.
ન્યાં ન્યમ ત્યાં ત્યમ આપ વ્યાપી રહ્યા, સમવિષમ સૌ લાભ એની;
નામ ને રૂપ ગુણ કર્મ સૌ એઠનાં, અખંડ અભેદ છુદ્ધ હોય જેની.

(અખાતી વાણી, પૃ. ૧૯૫, પદ ૭૩ મું)

એ જ વાત ખીજી પ્રતિરૂપથી અખો સમજાવે છે :

ધૂતની પૂતલી નખશિખે ધૂતભરી, ધૂતના સોળ સુંગાર સાર્યા;
એમ અલેદ વિચારતાં અખો પદ પામિયો, નામરૂપે રખેરે'તા ભાર્યા.

(અખાની વાણી, પૃ. ૧૯૮, ૫૬ ૭૭ મું)

અખેગીતામાં સપરમા અને અદારમા કડવામાં તત્ત્વનિરૂપણ છે. પરમ તત્ત્વ વાણ્યુદી વર્ણુવી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે અનુભવથી જ સમગ્રાય તેમ છે. તે પૂર્ણ છે, અખંડ છે, અવ્યય છે, અવિનાશ છે; તેને આદિ, અધ્ય કે અંત નથી; તેને દેશકાળની મર્યાદા નથી. તે સર્વમાં છે, સર્વને નિયમમાં રાખે છે, સર્વનું જીવન છે, પણ જતાં તે અલિપ્ત ને નિરંજન છે.

જેને વર્ણુ વેપ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ;
છાયા માયા નહિ જેને, તેના જાણેા સર્વ ઢંગ.

✕ ✕ ✕
 વાણી માંહે જે ન આવે, તેહ તણી સર્વ વાપય;
 'નેતિ' 'નેતિ' કરતાં તે રહ્યું; લાઈ! તેને જાપયે જાણ.
 દૃઢરથ આત્મા, પ્રભુ કેવળ, તેનો સર્વ પ્રસાર:
 જેને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.

(અખેગીના કડવું ૧૮મું-૪, ૬, ૭)

આ કૃત્ત્ય એકમાત્ર પરમ તત્ત્વ દેખાતા અનેકાનેક પદાર્થોમાં વિલસી રહ્યું છે એ સમજવું કેમ? આપણા પ્રાકૃત અનુભવમાં એનાં એંધાણ કે દૃષ્ટિ મળે છે? અખો બરાબર સમજે છે કે દૃષ્ટાંત કે કંપમા એ દલીલ નથી અને દૃષ્ટાંતાદિથી અવબોધની માત્ર અનુકૂલતા જ વધે છે, પૂણે અવબોધ થતો નથી. પરંતુ સાક્ષાત્ અનુભવની અવેજ્યાં ઉપલબ્ધિને સહાયક ઉચિત ઉદાહરણ આપવું એ અખાનો કવિ તેમ વિચારક હોયે ધર્મે બન્યું છે, અને તેમાં તેને લોકપ્રિય બનાવનાર, સૃષ્ટિ અને સંસારના વિભોચક તેમ જ કવિ હોયે પ્રતિજ્ઞા અપાવનાર, તેની આગવી ખૂબી છે. ‘અનુભવગિદ્ધુ’માં “ચલુદિશ ચમકે ચંદ” નું કે વનરાજિ પક્ષવિત કરતા વારિષિના વારિનું વર્ણન વાયકને વરવુનો બોધ ને કાવ્યોચિત તૃપ્તિ એકસાથે કરાવે છે. બ્રહ્મની અપેક્ષાએ મર્યાદિત સલ ગણાય એવા જગત અને જીવના પ્રપંચને કવિ અખેગીતામાં વર્ણવે છે :—

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું તીલ પીત શુભ સ્થામનું—
 તે ઉપર તાપે સર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.
 કેવલ્યસુરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ.
 ઇશ્વર નામ તે તેહનું; પશુ જીવ યદિ માન્ય સાચ.
 (કડવું ૧૬ મું ૭, ૮)

સામસામાં એ દર્પણ હોય ને જેમ અનંત સૃષ્ટિ “સરભય” એમ આ જગત અને સંસારની રચના છે. ઇશ્વર, જગત અને જીવો એ સૌ કેવળ બ્રહ્મનો વિદ્યાસ અને વ્યાપ છે. અવિકારી આકાશમાં ભાતભાતનાં વાદળો દેખાય છે. આકાશ વાદળોનું કારણ નથી પણ આકાશ વિના વાદળો સંભવે નહિ, તેમ બ્રહ્મ આ ઇશ્વર, જગત અને જીવનું હેતુ વિનાનું કારણ છે.

વેદાન્તીઓ અવિદ્યા અને માયાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા છતાં સાંખ્યના જગત-ઉદ્ભવનો કમ થોડાથણા ફેરફાર સાથે સ્વીકારે છે. અનાદિ માયા એ શૂન્યરૂપ કેવલ્યની સ્વામિની છે, એમ કહેો કે સત્માં રહેલી ગતિરૂપ સ્ફુરણશક્તિ એવના છે. એને લીધે જ્ઞાન નવા નવા આકાર હેતુ હોય છે. આ માયા તથા યુગ્મેને જન્મ આપે છે અને એમાં પાછી પ્રવર્તતી રૂપને પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તત્ત્વા (મહાભૂતોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો) ઉપજાવે છે. આ દસ તત્ત્વો તમમૂર્ખાંથી જીવને છે. રજઃસૂર્ખાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એમ દસ ઇન્દ્રિયો ઉદ્ભવે છે અને સત્ત્વમયી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એમ ચાર તત્ત્વો પ્રગટ થાય છે. આ ચોવીસ પરિણામો ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિનાં (માયાનાં) પરિણામો છે. એટલે આ પ્રકૃતિ એ પર્વાત્મનું તત્ત્વ છે. એ જેમ સર્વમાં ભરાયેલું છે તેમ પરમતત્ત્વ જ્ઞાન સર્વમાં સભર છે, પણ તે નિર્વિકાર છે. એના વિના પેલો પ્રપંચ શક્ય નથી, પણ તે સદૈવ “મથારથ ન્યમ-ત્યમ રહ્યો.” એ પરમ તત્ત્વ, તત્ત્વનું તત્ત્વ પરમાત્મા છવોસનું તત્ત્વ છે. આમાં મહત્ત્વની એ બાબતો છે. સમસ્ત વિશ્વમાં જ્ઞાન જ એકમાત્ર સત્ત્વ વસ્તુ છે. તેના સ્ફુરણરૂપ માયા છે, જે એનાં સર્વ પરિણામોમાં ઓતપ્રોત રહેતી વાધે છે.

ત્રિગુણ પહેલી; શૂન્ય-સ્વામિની; જેણે ગુણજનમી જિહ્વા કર્યા;
પછે જનની ધર્મ જોષિતા, બલ પોપી પોતે વર્ષા.

(અખેગીન કંઠુ ૭-૨.)

પરબ્રહ્મ સ્વસંવેદ છે, પોતાથી જ જોળખી શકાય એમ છે. પરબ્રહ્મરૂપ વહિ “હૃદયને ઘમે ફરફરે” ત્યારે નાનાવિધ સૃષ્ટિ દેખાવા લાગી. એ વહિ પાપાણ, કાષ્ઠ અને ઘટઘટમાં સમાયેલો છે. માયા જનની ધર્મ જોષિતા થાય છે એમ કહેવામાં પ્રકૃતિની અનંત સર્જકશક્તિનું તાત્ત્વિક દર્શન છે. પ્રકૃતિના આણુએ અણુમાં પોતામાંથી ખીજાં રૂપ નિર્માણ કરવાનું સામર્થ્ય છે. માયા અમુક તરવ ઉત્પન્ન કરી અલગ ધર્મ જતી નથી, એ તરવના યોગમાં પાણુ નહું તરવ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એમ અનંત અને અકળ સંમતિ આપ્યા કરે છે. પરંતુ આવી સંમતિને બદલે જોળખવાની, માયાને જોળંગી જવાની, કશી અનિવાર્યતા છે? એ માટે ભક્તોને ને અમુક્યોને આવડી આવડત શાને? આનો ખુલાસો માયાને જીવની સપાટીથી જોવામાં મળે છે. માયા એ પરબ્રહ્મની શક્તિ છે અને તેના વ્યાપારથી વિશ્વ અને સંસાર ઉદ્ભવે છે એ ખરું; પણ વ્યક્તિને તો તે પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્ અનુભવમાં બાધક છે; એ તેને અનાનંદરૂપ જ થાય છે; કેમકે પોતાના અહમ્ની પ્રતીતિથી એને બધે અનેકતા જ દેખાય છે. એ પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકતો નથી અને ઇન્દ્રિયો જે દેખાડે તે જુએ છે અને તેમાં લુપ્ત થાય છે :

“પરમાત્માને પૂંકે દઈને આત્મ ઇન્દ્રિયને જુએ;
ઇન્દ્રિયની દૃષ્ટિ વિષય સામી: એમ આપોપું નર ખુએ.”

(અખેગીના કંઠુ ૪-૭.)

આ : મૃદતાથી, છંપના જનમમરણના ફેરા ચાલુ જ રહે છે :

ફેરે ફેરા બહુ ભવ વિશે, અને વિષયનો તાણ્યો વહે.

✕ ✕ ✕
 કુર્મરૂઢ ને જીવ કરે જોગ માયા મેળવે;
 (ને) વિપત્તિમા માહે મુકી એમ જંતને જોડવે.
 (અષ્ટોગીતા કડવું ૬-૪.)

[୫]

પરંતુ, ભવસાગર તરવાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ પોતાની સમગ્ર શક્તિ વ્યક્ત થાય અને એકાગ્રપણે કામ કરે, સ્વરૂપબોધ અને સ્વરૂપસિદ્ધિ થાય, એવી જ્ઞતિ માણસમાં સંભવ છે; પણ પહે પહે અજ્ઞાન તેને અંતરાયરૂપ છે. આપણું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત છે, આપણું જ્ઞાન મર્યાદિત છે, આપણી સામર્થ્યોનો ને કલ્પના મર્યાદિત છે, અને ગઢન વાત એ છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં કોઈનાથી ધકેલાતા હોઈએ એમ આપણે અશુદ્ધ કે પાપ કર્મ તરફ ટળીએ છીએ. પ્રકૃતિથી આપણને એવું કંઈ મળ્યું છે જે આપણને ઝંપવા દેતું નથી ને કામ ક્રોધ રાગ દ્વેષ મોહ આદિમાં વ્યગ્ર રાખે છે. નવાં સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે સત્ય બરાબર જાણીએ ને એમાં શ્રદ્ધા રાખીએ તો ચે કેટલી મંજૂરશુ ને પાતનામાંથી ભીંગરી જઈએ! આપણી વાસનાઓ જેમ જેમ ઓગળતી જાય છે તેમ તેમ પદાર્થોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થતું જાય છે અને પદાર્થોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતાં વાસનાઓને ઓગળવાનો અવકાશ વધે છે. એટલે આત્મસિદ્ધિને માટે, આપણા અનુભવમાં આવના પદાર્થોમાં સમાસ-અપેક્ષા અને શુભાશુભનો વિવેક કયાં કરવો પડે છે. એ વિવેક કરવા માટે આપણી પાસે આત્માતુ જે સાધન છે તે બંને તેટલું શુદ્ધ અને પૂર્ણ નેઈએ. મનસન કે, આત્માના પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ માટેની ઝખનાનો અણસારો આપણા વ્યવહારમાંથી જ મળે છે અને તે આપણી સ્વાભાવિક જ્ઞતિ છે. એ જ્ઞતિ જ આપણને અજ્ઞાન અને માયાને તરી જવાની ધ્રેરણા આપ્યા કરે છે.

શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, પાકિયથી, વાદનિવાદથી, કર્મકાંડથી, યદ્યાચાર્યથી, ધ્યાનધારણાથી, સાંપ્રદાયિક રૂઢિઓ અને આચારોથી માયા તરી જવાય અને પરમાત્માનો અપરોક્ષાનુભવ થાય એમ અખો માનતો નથી. એ ખજા ખેડમાં તો અવિદ્યા જ પોતાની રમત રમી નય છે. તમે રમે છો તે બાજુ તો એના હાથમાં છે. રવરવરૂપની નયય તો "અણુવિહોણી અપય" છે; એમાં વેત્તા નથી અને વેદ પણ નથી.

“તેને ઉપમા દીને કશી, બે તે વડે સર્વ કાપ; ને કહીએ તે અણુણુ, ભાઈ! તે તો તેહ ન હોય. દયાંત ઉપમા ને ને દીને, તે તો સર્વ રહે ઓરું. શું કરે એ બુદ્ધિ બાપડી, બે ચાલ્યાથી દસ કાલાં પરું?”

(३३३ २३३ ४-५)

જીવભાવને ટાળવાની સાચી આરાત હોય, પરમ પદ પામવું હોય, ચૈતન્ય-ધનરાય થવું હોય તો સારી યુરુનું, બ્રહ્મભાવ પામેલા યુરુનું શરણ લેવું. તેના પરિચયથી જ બ્રહ્મની ઓળખ થશે. યુરુ વિના રાત નહિ, એ તો આપણા દીકરીકે જૂનો ખ્યાલ છે. હરિ, યુરુ અને સંતની એકતાનો અખાનો.

વિશિષ્ટ ખ્યાલ છે. મુમુક્ષુ જીવ જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુમાં જ્ઞાનની સાન પામશે. ગુરુનું જીવન એવું પવિત્ર છે, એમનું જ્ઞાન એવું નિર્મળ છે, એમનું હૃદય એવું અનાસક્ત છતાં કેમળ છે કે એમનામાં રહેલો પરમાત્મા શિષ્યને કળાય છે "જેમ રવિ દેખાડે રવિવામને તેમ ગુરુ દેખાડે રામ." પ્રકાશના યોગથી જ પ્રકાશિત થવાય; પ્રકાશ સંબંધી વિચાર, વાદ કે વિનંદા કરવાથી નહિ. "દીપથી દીપ થાય આપે સહેલો."

"જેમ અગ્નિસંગે શીત વ્યાપે નહિ :

(જેમ) જ્યોતિ દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે;

તેમ ગુરુપ્રતાપે પરબ્રહ્મ ભેટીએ

મા યા રૂ પી આ દે હે ન નાશે. "

(પદ ખીજું-૩)

પ્રલક્ષ રામ તે તત્ત્વવેદા વિષે,

જેમ કુંડળ વિષે કનક દીસે.

(પદ ૮મું.)

હવે સાધનાનો માર્ગ અને દિશા ખુલે છે. મુમુક્ષુનું પ્રથમ લક્ષણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા છે, એ જિજ્ઞાસા ભાવોદ્રેકનું રૂપ છે તો એને વસ્તુની આરત કહી શકાય. પાણી વિના મત્સ્યની સ્થિતિ હોય એમ પરમાત્માના અનુભવ વિના ભક્તની સ્થિતિ હોય. એને અદ્વૈત વિરહાવસ્થા પણ કહી શકાય. વસ્તુ કે પરમાત્મા તરફ સર્વભાવે જતું, એની અવ્યભિચારિણી ઉપાસના કરવી, શરીર મન અને બુદ્ધિના સર્વ વ્યાપારો એના તરફ વાળવા એનું નામ ભક્તિ. સાચી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો—સાચી વસ્તુ ખનવાનો—સર્વથા પ્રયત્ન એ ભક્તિ. અને જે સાચું નથી, અવગત છે, માયાનો વિલાસ છે તે પ્રતિ ઉપરતિ એનું નામ વૈરાગ્ય. આ ભક્તિ અને વૈરાગ્યની પાંખો વડે સાધક ચિવાકાશમાં ભેડે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનના પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર તરફ એની યેનનાની ગતિ થવા કરે છે. "પરબ્રહ્મ રહે ને પોતે (જીવભાવ) ખપે." [ક. ૧૭] એને સારુ આ સાધનામાર્ગ અખો સ્વીકારે છે. સદ્ગુરુએ સંધિલા માર્ગે જે ભક્ત ગય છે તે સર્વત્ર ભરપૂર પરિબ્રહ્મ દેખે છે. આવા હરિભક્તને વર્ણવતાં અખાની ભક્ષ્ટ માતી નથી. કવિને હરિભક્તની આત્મિક સ્થિતિનું પ્રતિજ્ઞાન થાય છે :—

"દેખે : નેત્ર પરબ્રહ્મનાં. પરબ્રહ્મના કર્ણ મત્ર.

પાદ પાણિ પરબ્રહ્મનાં. પરબ્રહ્મ દાતા ને પાત્ર.

જળે પરબ્રહ્મ. રથજે પરબ્રહ્મ સ્વર્ગે મૃત્યુ પાતાળ

ગિરિ ગહ્વર વન વાટિકા પરબ્રહ્મ જળ ને માળ :

પરબ્રહ્મ વિના નહિ દામ દાહું, એમ દેખે તે ભરપૂર.

જિહ્વાનિહાં દેખે હરિ, ભાઈ, જેનાં પડળ થયાં હોય દૂર."

(કંડવું ૧૦મું, ૭-૮-૯)

જૂતમાત્ર તરફ હરિભક્તની દૃષ્ટિ ગ્રેમ અને ધ્રુણાએ ભરી છે :—

"મા'શે રામ રમે છે સર્વ વિષે"—એમ હેતે દીસે મન :

હરિ કહે, એ સાંભળે હરિ. હરિને સોપે તન.

નિસ રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનન અપાર;

×

×

×

અખામાં પ્રવેશ

નવનીત સરખું હૃદય કામળ કહો ન માથે હેત;
આંખ માંહે અમૃત લયું, હરિલક્ષિ કેરું ખેત. ”
ખાતો પીતો બોલતો દેખતો સધળે રામ :
વેધું મન રહે તેહનું. શીતળ સંસારી કામ.

(કડવું ૧૧મું)

કથન, જ્ઞાનવાર્તા, દલીલ, દર્શાત આદિની પાર જતું કવિત્વ કેમ સ્ફુરી આવે છે તેનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે.

આવો જ ઊર્મિનો ઉછળાટ અખેગીતાને અંતે કવિ અનુભવે છે, જે આપણા સૌ વિવેચકોને પ્રિય થઈ પડ્યા છે :

“ અલિનવો આનંદ આજ : અગોચર ગોચર હવે એ.
અપંચપાર મહારાજ — તે પૂર્ણ બ્રહ્મ રતનું હું એ.

× × ×
સ્વયં ચૈતન્યધનરાય, શૂન્યમાં સોહામણો એ;
તે ના'વે વાણી માંહે, તે નહિ વિરાટ ને વામણો એ.

× × ×
તિહાં હવું મન લયલીન, જહો ચૈતન્ય સમર લયું એ. ”

(અખેગીતા ૫૬ ૧૦)

કેવલાદૈતની વિચારધારામાં આકાશમાંના વિહંગમ જેવી અખાની ગતિ છે. એની પકડ અદ્ભુત છે. એને એ આત્મીક્ષિકા પચી ગઈ છે. એ તત્ત્વવિચારને રાગની લાવના સાંપડતાં પૂર્વેક્ષિત પંક્તિઓ જેવી રમણીય કવિતા અખામાં ઊભરાઈ આવે છે. ચિન્તનને કદપના અને ઊર્મિની લાપા મળતાં ‘ સરે પહેંચે ’ એવી કવિતા પ્રકાશે છે.

“ શાં શાં રૂપ વખાણું, સંતો રે, શાં શાં રૂપ વખાણું ?
ચંદા ને સુરજ વિના મારે વાધું છે વડાણું. સંતો
નેજ રોખા નિજ ધામમાં, વાળં અનહદ વાળે;
લાં હરિજન બેઠા અમૃત પીએ, માથે છત્ર વિરાજે. સંતો

× × ×
વિના રે વાદળ, વિના વીજળી, જળ સાગર લરિયું;
લાં હંસરાજ કીડા કરે, ચાંચે મોતીકું ધરિયું. સંતો

× × ×
અગમ્ય જ્યોત અપાર છે, શૂન્યમાં ધૂન લાગી;
અખો આનંદયું લાં મળ્યો, લવબ્રમણ લાગી. સંતો

(અખાની વાણી, ૫૬ ૫૩મું)

[૬]

અખાના કાવ્યવિસ્તારમાં આવી લાવ-ઉદ્વેગની કવિતા ઝાંઝી છે, એમ છતાં અખાની મઝા અખાની જ છે. એક તો એની વાણીનું આખાબોલાપણું, અણિમાળાપણું, પ્રગ્લ્ભતા અને પૌરુષ આપણને મૂઠ કરી દે છે. એની વાણીનું વૈચિત્ર્ય છક કરે છે. અખાની કવિતામાં આવતા જતત અને

સંસારના એના વિચારો, કટાક્ષો, તત્ત્વનો આગ્રહ અને મિથ્યાત્વની નિર્વ્યાજ ભર્ત્સના સંસ્કારી તેમજ ગામઢી લાપામાં તે વહાવે છે. ઉપમાઓ, દૃષ્ટાંતો અર્થક્ષમતાથી અને સંક્ષિપ્તતાથી જલ્દી રૂપાસેનાની ઢાળેલી લગડીઓ લાગે છે. એનાં વચનો ધણી વાર સામસામાં તોળાતાં બૂલતાં હોય એમ જણાય છે. વૈચિત્ર્યનિરૂપણનું આકર્ષણ જેવુંતેવું નથી. સન્ધ્યાએ પશ્ચિમમાં આકાશની રંગબેરંગી ચિત્રવિચિત્ર છટાઓ દેખાય, એમ સૃષ્ટિ અને સંસારનાં પારવિનાનાં દરથો ચમકાવતો ચમકાવતો અખો કવિતા રેલાવતો જાય છે. એનો પ્રધાન હેતુ તત્ત્વપ્રતિભોધનો છે, પણ એ સાધતાં પોતાના વિપુલ અનુભવની ચિત્રમય સામગ્રી કુશળ બાજીગરની જેમ વાચકની આંખ આગળ એ ધરતો જાય છે. “સામેસામાં બેઠાં ઘૂઝ”, “આંધળા સસરો ને સણગમ વહુ”, “અખા જીજ્ઞા લાગવો પાત્ર”, “પછે ઘેર રહેજે કે જાજે વને”, “એકને આપે એકનું ઝટે”, “સકલ જીવ શયુગાર્યા ધણું”, “મરડે મૂઝ પણ મહિ કલીળ”, “લપ્પે ગપ્પે માણ્યો આફરો”, “વણુદીકું વેધે તે શર”, “વેલ ન દીસે દીસે પાન”, “બાકી અખા રમાડે મન”, “જિંધ્યા બરસે પંડિત કવિ”, “અખા મૂલો તે નિરભય રૂહે”, “શયુગારી વાણી સૌ ગાય”, “મરતું દીસે તે નોહો મત્યં”, “કાષ્ઠ વણું વેપ અહકારે મરે”, “એક એક પેં ફૂંકી રચા”, “ત્યાંથી ટાંક ન પામે ધૂળ”,— આ સર્વ વચનોમાં રંગબેરંગી દુનિયાનું દર્શન અખો અનાયાસે અને અવાન્તર પરિચ્છામરૂપે કરાવે છે. “શ્યાન શકરે બિડાલ ખર, તેના ટાળાનો જે જંત, તેને મૂકે હરિ કરી”; “જહવી ને વોહોઢળા; બાવનાચંદન ને કેરડો”; “જેમ મકેટ હોડે માગતો”, “બાલકની ટિંગાલિયો”; રવિ ને રવિધામ; અજતું દોઝ; કૂલીનો આહાર; બદરીનો વેપાર; સરિતા ને મિધુ; અગ્નિ ને બેપોતિ; નીરથી વિજીજી મીન; “જિરિ ગઢ્ઢર વન વાટિકા”; પાલો ને પાણી; નવનીત ને તૂપ; આકાશ ને અબ્ર; ધનની રીત; છીપની રત;—આ બધું સંસાર અને પ્રકૃતિદર્શનના આપણા સંસ્કાર જગાડી કૌતુક પ્રેરે છે. જ્યાં કવિ પોતાનાં પ્રતિરૂપો વિસ્તારે છે ત્યાં તેની રચાભાવિકતા ને તાદ્રશતા રમણીય બને છે. માધાની છેતરપિંડી વર્ણવતાં કવિ કૂતરાનું વર્ણન કરે છે:—

“બાળક જ્યમ રમાડે શ્યાન, દૂર થકી દેખાડે ધાન;
પૂંછ હલાવે, ચાટે લાળ, જિંચું કરી ભરાવે ફાળ;
લલયાળ્યો દેશાન્તર જાય, અખા એમ રમાડે માય.”

એથી પછી વિશેષ તાદ્રશતા ખાટકી અને ખેરીના વર્ણનમાં છે.

“વાત્સલ્ય જાણી વામદક્ષિણ વણુદોર્યો કેડે ફરે,
તેને મહાજન મુકાવના કરે તો મ તે સાથ જીવનને સંચરે.”

(અખેગીતા, કડવું ૫)

વળી,

“આકાશ વિશે જેમ અબ્ર નાનાં થાય જાય, પાછાં ફરી—
નીલ પીત ને શ્યામ ઉજ્જવલ રૂકત ભાત અનંત
વિચિત્ર ખેરે વિલસે; વળી ત્યાં હાં જ આવે અંત—”

(અખેગીતા, કડવું ૨૧)

“વારિધિ કેડે વારિ ચાર દિશ મધ્યે ચાલે;
પૃથ્વી પર પથરાય; વનરાજી સડું ફૂલે ફાલે;
જીગરતું રહે અંજી સર્વે દળી આવી દાળે
તે નદી નામ ધરાય; નદાય સહુ; મહિમા ભાળે

અખામાં પ્રવેશ

ઝવેલરી ગાળે અખા ! શરૂ ન લહે સરિતા સહી;
જેમ સાગર તેમ મીઠરિ વચ્ચે છુવનદી વહી.”

(અનુલંબંધ ૧૧)

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં અલંકારતત્ત્વ વીસરીને, કવિના પ્રયોજનને બૂધીને પણ આપણે કવિતા માણી શકીએ છીએ. એના પ્રયોજનને સાધનામાં અર્થાત્ અલંકારની કાર્યશક્તિમાં પણ તેને અસાધારણ સફળતા મળે છે. સદ્ગુણ પ્રત્યક્ષ પરિચયથી શિષ્યનું ઉદય પ્રસન્ન થાય છે એ વર્ણવવા કવિ કહે છે :—

“જેમ શરદકાળે અંબર ઓપે: નીર નિર્મળ હોય ઘણું,
—સદ્ગુરુ સંપ્રતાપ પ્રાપે એવું કરે મન જાંત તણું.”

(અખેગીતા, કંઠવું ૩૯)

ધનની રીતે પ્રવર્તના સદ્ગુરુને વર્ણવનાં વરસતા પર્જન્યનો ધ્વનિ કવિ સાધે છે. અપિદારૂપ પ્રપંચને અયોગ્ય રસ્તે ફિટાવવા જતા એ અળગો થતો નથી, જ્ઞાનથી જ અળગો થાય એ દર્શાવવા અખો મરીચિજલ સંભારે છે :—

“પ્રપંચ કુટું પેખવું—તે મરીચિજળવત સદા:
તે ઉલ્લેચે ઓણું ન ધાય, એમ સમજવે થમ ગયો તદા.”

(અખેગીતા, કંઠવું ૩૯)

છવને જ્ઞાનની આરત હોય તો ક્યાંકથી પણ જ્ઞાનપ્રસાદ તેને મળશે, જેમ છીપતી સુરતપનો તાપયો પર્જન્ય વરસે છે. કોઈ કોઈ વખત અખાની વાગિમતા વેગીલી થાય છે અને આપણે એની સાથે ત્વરાથી ગતિ કરીએ છીએ. કવિ શૂન્યવાદીનો વિરોધ કરે છે :—

“ધૂંધવાતો ઘોખે ભર્યો—તે શૂન્યવાદીનો વાદ—
ધૂંધભર્યો અતિ ધૂંધળો, તે ચાલ્યો જાય અનાદિ.
તે કાઠ નોહે, કૃષાણુ નોહે, અને કરે તે ઘોર અંધાર:
દારુનાં દલથી ટળ્યો, અને અળક્યો નહિ લગાર.”

(અખેગીતા, કંઠવું ૨૫)

કૃટરથ આત્મતત્ત્વ નહિ સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્તની કવિએ આખાદ કેકડી ઉડાવી છે. ધૂમાડાની શી સાર્યકતા ? ન રહી તે લાકડું અને ન થયો તેનો પ્રકાશ. એવી શૂન્યવાદી ફિલસૂફી છે. છવન્મુક્તને જગત અને સંસારમાં કશો અવરોધ રહેતો નથી તે દર્શાવવા મીન ને નીરનું પ્રતિરૂપ કવિ ઉપાડે છે :—

“ભૌતિક લાવના ટળા તેને ભાર્યું ચિદ્ર આકાશ:
રોધ ન પામે મીન જેમ—તેને નીર મધ્ય અવકાશ—
નેન ઉઘાડે ને ગતિ કરે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ.
તેને નીર ફીટીને નભ થયું, જે આપ રહે અવકાશ.”

(અખેગીતા, કંઠવું ૧૪)

નીર ફિટાવીને નભ કરવાનો અખા જેવો સમર્થ પ્રપંચ ગુજરાતના કોઈ મધ્યકાલીન કવિએ કર્યો નથી. એના વિચારો, એનાં અવલોકનો, એની દલીલો, એનું જ્ઞાન, એના કટાક્ષ, એની ભીમિ સૌ ઉચિત પ્રતિરૂપો દ્વારા ચિત્રાત્મક, ચર્ત, ગતિશીલ ને ધ્વનિશાલી બને છે. સર્વદા આકર્ષક અને વારંવાર રમણીય એનાં પ્રતિરૂપોથી ખુદાદાર બનેલી આ કવિતામાં શરૂ અખાએ અણહીડું ખરે જ વીધું છે.

સમીક્ષા લેખો

[૭]

વેદાન્તની સાધનાએ અનેકનેક જીવોને મુક્તિ અપાવી છે અથવા જીવનમાં પુરુષાર્થનું કેન આપી સ્થિરતા, સ્વસ્થતા ને સમતા આપ્યાં છે. ઉપરાંત તેણે દેશમાં વિચારની આદ્યેક મુખતા, મુક્ષમતા, ઉરુપનશીલતા આપ્યાં છે જેનું મુખ્ય દર્શન અખાની નમ્ય કવિતામાં સહેજે થાય છે.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા યોજ્યએ તો આપણે અખાની વ્યભાવોક્તિ, વક્રોક્તિ ને ભાવોક્તિ (સ્તોક્તિ) વિશેષા. એમણે અખાની વિશિષ્ટ ખૂબી વક્રોક્તિમાં વરનાય છે. વક્રોક્તિ એટલે કથનની અમરકારક ખાસ ભંગિ. કવિને ઘણું કહેવાનું છે. એ મનોમન વિચારપ્રધાન નથી, અનુભૂતિ છે; અર્થાત્ મનોમનમાં અખાની સમગ્ર સંવિત્ પરોવાઈ છે. એનું નિરૂપણ આપણે ચોંટા જઈએ એ રીતે કરે છે—આપણી નીતિરીતિ દંભ પાખંડને આપટમાં લે છે તેથી જ નહિ, પરંતુ તેનું કથન ઘૂટેલું ને ધારદાર બને છે તેથી. સામાન્યપણે કહીએ કે ચિત્રે માટે હાથ, સૂત્રો માટે પટપટી ચોપાઈ, વિચારવહન માટે દેશી, ભાવાવિષ્કાર માટે પદ, એમ વિવિધ રચનાઓ તેને બગતર ફાવી છે. ઉપમેય અને ઉપમાન, હૃદયન અને તેને ચિત્રિત કરતું પ્રતિરૂપ એવાં જોનપ્રોત ઘર્ષજન્ય છે, એટલાં સમાસોક્ત છે, એવડાં સમાન્તર વિસ્તર છે, કે વિશ્વના પદાર્થો એની વિચારણા માટે જ સર્જવા હોય એમ ભાસે. ખીજી રીતે કહીએ તો તે પદાર્થો અખાની વિચારણાથી ભાગેલા ઘર્ષજન્ય છે. એને જાણે એ પદાર્થોમાં રહેવાને ને નામ પામવાને ચિર રથાન મળી ગયું છે! એ દ્વારા વિષયને અનુરૂપ મુક્ષમતા ને વિચાળતાની પ્રતિપત્તિ તે કરાવે છે. પ્રતિરૂપ છુન હોય કે રમ્ય, અખાનો અર્થ સરે તો બસ! અખેગીનામાં મૂલ્યક પશુ ખપમાં લીધો છે:

“જેમ હિમના પર્વત વિષે મૂલક ચાલે મધ્ય;
તેણે ખરવા વક્રોક્તિ ખાણુ થાય-એવી ઉચ્ચતાની સિધ્ધ.
અદિમાં આકાશ તેને: મહાકળા મૂલક વિષે;
—તેમ ભૌનિક ભાવના તિહાં નહિ, જે અણુલિંગી જ્ઞાનમ લખે.”
(અખેગીના, કડનું ૧૪)

તો પ્રકાશથી સમરસ કરતી ચંદ્રિકાનું દર્શન પશુ કવિ કરાવતો જન્ય છે:

“જેમ જન્ય જાતુ જલદ, શરદ જાતુ રડી દીને;
દામિની દમક પવાય, વાય હવે મન દીને.
ચદ્દિશ ચમકે ચંદ્ર; ધંદ સદ્ મનનુ બાજે;
તેમ ભાજે ભવઆન્તિ, કાંતિ દિતીયાની આજે.
વિમલ વધુ હોમે વળી; અનુર લિંગ દેખે, લહે;
ચિદાકાર ચિન્મય અખા! ખ્યાતા ખ્યેય નમસ્ત રહે.”
(અનુભવજિન્દુ, ૧૫)

અહીં કવિતાની કવિતા તરીકે સિદ્ધિ વિશેષ છે કેમ કે તેમાં રમ્યશીલતા ને આદ્યેકતા વિશેષ છે. પ્રતિરૂપ નિરૂપનની આ રીતિનું અનુકરણ અખાના અનુભૂતિ પ્રોતમદાસ જેના દ્વારા કવિઓમાં જન્માઈ આવે છે, અને એ રીતે ઝાનની કવિતાની એ ચિટ્ પદતિ બને છે.

✽

रामायण

આનો યથા "આદિકવિ" વાત્સીકિને છે. એમણે લોકાકર પુરપને પૂગ કાન્યની વાણીમાં મૂકી જનહૃદયમાં સનાતન વાસ આપ્યો. એમણે ધર્મવીરનાં પરાક્રમેની સદાકાળ યુગ્મતી ગાથા સંજીવન કહેવાને કારણે ને કૂર ધટનાઓને તથા વિપ્રમતાઓને કવિએ સમગ્રતાની સુન્દરતામાં તથા વિશ્વના વ્યાપક કરુણમાં સમાવી લીધી. આવી અતીવ રમણીય કૃતિને કેવળ અદાથી જોવા કરતા કાન્યની દૃષ્ટિથી વિલોકીએ તો લોકની અસાધારણ અદાનો પ્રભાવ સમજી શકીએ. એ અસાધારણ અદાની ભૂમિકા ઉપર રામની કથા હિંદની અવાચીન ભાષાઓમાં અનેક કવિઓએ ગીતી છે. અને ઘેરઘેર પહોંચાડી છે. એવા અનેક પ્રયત્નોમાં તુલસીદાસનું રામચરિતમાનસ ઉત્તર ભારતનો એક ધર્મગ્રંથ બન્યું છે.

રામચન્દ્ર રૂપ અને ઔદાયનાં શુભોદ્ધી લોકનાં મન હરે છે. ધર્મત, સત્યસંધ, વિઙ્ગિતેન્દ્રિય અને શાન્ત છે. મનુષ્યનાં દુઃખે દુઃખી અને ક્ષતિવે તે સુખી છે. સત્યપરાક્રમ રામ જીવિતહેતુ માટે પશુ અનૃત થોલે નહીં, અનૃત કરે નહીં.

३४८

કથા છે. માતાએને માટે આદર, પિતા માટે પૂજ્યભાવ અને ભાઈઓ માટે માઠ રતેહ, એ રામના શુણે. તો એક જ મહાપ્રસંગમાં—કેકેયીની ઇચ્છાના કિંવા દશરથની આજ્ઞાના હૃદયપૂર્વક અને અક્ષરશઃ સ્વીકારમાં જણાઈ આવે છે. રાજનું વચન સાર્યક કરો, એવાં કેકેયીનાં મરણુ જેવાં કટુ વચન સાંભળીને પણ—

મૃત્વા ન વિવ્યથે રામઃ કૈકેયીં ચેદમબ્રવીત્ ।

एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमह रिवतः ।

जटाजीनघरो राक्षः प्रतिक्षामनुपालयन् ॥

અહો મા, આટલા માટે તમે પિતાને શું કામ તરફી આપી ? તમે જ બોલ નાખ્યો હોત તો ક્યાં બસ નહોતું ? ભરત માટે હું ગમે તે કરવા તૈયાર જ હોઉં. રામની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા અબધકી આવ્યો. આ જરા કોશલ્યાની રજા લઈ ને સીતાને સમજાવી લઉં. સંસારસુખને હું વળગ્યો નથી; હું તો ઋષિઓની જેમ કેવળ ધર્મેનિષ્ઠ રહેવા માગું છું.

विद्धि मां ऋषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ।

કોશલ્યાની રજા લેતી કે સીતાને પટાવતી એ સહેલું કામ નહોતું. લક્ષ્મણને રોષ શાન્ત કરવે વિકટ હતો. ખુદ દશરથે પણ પ્રેમવશ થઈ ઇચ્છા કરી કે રામ પોતાનો અનાદર કરીને પણ અરણ્યમાં ન જાય. પણ રામનો નિશ્ચય અક્ષર અટલ હતો. ધર્મ લોકમાં પરમ વસ્તુ છે, ધર્મમાં સત્યની પ્રતિષ્ઠા છે, અને ધર્મને અનુસરતું પિતાનું વચન ઉત્તમ છે. રામે વચન આપ્યું તે આપ્યું; હવે ફરે નહિ. જુઓ, બધી મુશ્કેલીઓ, આપત્તિઓ ધર્મના આમંત્રમાંથી આવે છે. સત્યમાં બાંધછોડ કરો તો તો જીવન અનુકૂળ થાય છે જ, બાંધછોડમાં કેટલું બાંધા અને કેટલું છોડો તેના હિસાબ જ રહેતા નથી. બાંધો છોડો અને છોડો વધારે; અને મનને સમજાવ્યા જ કરાય કે સત્યનું આચરણ માગું છે. વળી, સત્યનો આમંત્ર વધે તેની સાથે તેનો સામનો કરવા બસત પણ પૂર્ણ બળ પ્રગટ થાય છે. એને આપણે દશમુખ રાજ્ય કહી શકીએ. ઘણી વખત તો પાપ અને અનૃતનાં બળ અને વ્યાપકતા ઉપરથી તેની સાથે ભિલાં રહેલાં યુવક અને સત્યનું માપ પણ નીકળી શકે. ભરત અરણ્યમાંથી રામને તેડી જવા આવે છે ત્યારે લક્ષ્મણને વહેમ આવે છે કે રામનું કારણ કાઢવા આવે છે, તો એનો વધ કેમ ન કરવે ? રામ ભરતને વધુ સમજતા હતા. ભરત રામને હથેલા આવે જ નહીં, અને આવતા જ હોય તો એની સામે હથિયાર ઉપાડવાનું હોય જ નહીં. ધર્મ, અર્થ, કામ અને પૃથ્વી સુદાં પણ બાંધવો માટે જ એ વાંછે છે—

यद् विता भरतं त्वां च शत्रुर्न चापि मानद ।

अवेन् मम सुप्तं किञ्चित् मम तत् कुचतां सिन्धौ ॥

અને વળાવતી વખતે ભરતને ઉપદેશ આપે છે કે કામથી કે લોભથી કેકેયી માતાએ કર્યું તે કયું, પણ તે મનમાં લાવશો નહીં અને એમના તરફ માતૃવત્ વર્તશો.

સીતાનું હૃદય તો રામમય છે, એને અયોધ્યા રહેવાનું રામ કહે છે ત્યાં તો આરી લઘુ વાત તમે કેમ કહી શકો છો એમ પૂછી તેમને લમલમ મહાત કરી દે છે. સીતાનું હૃદય રામમાં જડાયેલું છે, તેનું જીવન રામને અધીન છે. રામ વિનાની અયોધ્યા જ એને અરણ્ય કરતાં દુઃખકર છે. રામને પણ સીતા કિમપિદમ્ય છે. એ હોય તો એમને નથી ખપ રાન્યનો, નથી અયોધ્યાનો નાવોધ્યાયે ન રાજ્યાય સ્પૃહ્યે ચ દય્યા સદ્ । અશોકવનમાં સીતા હનુમાનને કહે છે કે રામની પ્રતિજ્ઞાને કલ્પ વાર્તા સુધવા નેટલી તો જીવવાની અભિલાષા એને છે. હનુમાન રામના અન્યન્ત પ્રેમની વાત કરે છેઃ નિર્સર્ગનું કાર્ત્ત્વ પણ ચિત્તહારી તત્ત્વ જોઈ શય તમને સંભારે છે અને નિશ્વાસ નાખે છેઃ

દદ્મા ફલં વા પુષ્પં વા યદ્વાન્યત્સુમનોહરમ્ ।

યદુદ્ધો દ્વા પ્રિયેત્યેવં શ્વસંસ્ત્વામમિમાપતે ॥

ખેડના પ્રણયની પ્રશસ્તિ કરતાં હનુમાન બોલે છે : આ દેવીનું મન રામનામાં અને રામનું મન સીતામાં દૃઢ પ્રતિષ્ઠિત છે અને તેથી જ બંને જણુ જીવન ધારણુ કરી રહ્યાં છે. આવી ગાઢ પ્રીતિ પણ વિગ્રયને પ્રસંગે કામ આવતી નથી. રામ ફર રીતે સીતાનો ત્યાગ કરે છે. રામનું ઔદાર્ય અલોપ થાય છે. સીતા આવે છે એમ સાંભળતાં વેત જ હર્ષ, દૈન્ય અને રોષથી રામ આકુલ થઈ જાય છે. અરે, મારા પરાક્રમથી મેં રાવણને જીત્યો છે, માટે અપમાન ધોવાઈ ગયું છે. પણ તું રાવણના સ્પર્શથી દૂષિત થઈ છે. એ કામાંધના ચૂડમાં તેં વાસ કર્યો છે. આંખ આવેલાને દોષો ન ગમે તેમ હવે તું અણુગમતી થઈ છે. તારે જ્યાં જયું હોય ત્યાં જા; મારી રજા છે. મને તારો ખપ નથી.

एता दश दिशो मद्मे कार्यमस्ति न मे त्वया ।

x

x

x

नास्ति मे त्वय्यभिव્યङ्गो यद्येष्टं गम्यतामिति : ॥

રામના કોષ આગળ લક્ષમણ, હનુમાન, વિભીષણ, આદિ કધાર્ધ ગયા. પુરુષની સહજ નિર્બળતા અને સ્ત્રીની સનાતન કુચુતાનું આ પ્રતિબિંબ છે. સીતા અસિ પ્રવેશ કરે છે; શુદ્ધ કુંદન સાંપિત થાય છે; અમિદેવ જાતે સીતાને રામને સોંપે છે ને રામ અને સીતા હતાં તેનાં દંપતી થાય છે, પણ આપણા દિશમાં ખટકો રહી જાય છે: અનન્ય પ્રીતિ અને હિંદાત નારીજીવનની આ દશા ! પ્રકૃતિના એ સુક્રમાર ને કદોલ કરતા પંખીની અવદશા હૃદયને નિવેંદી ભરે છે. વિશ્વની ગહનતાથી તે આશ્ચર્યમૂઠ થાય છે. વાશ્મીકિના ભાવનામંદિરનો પાયો કેટલો વાસ્તવની ભૂમિકા પર છે તેની પણ આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

દશરથના કુટુંબમાં જુદા જુદા સ્વભાવનાં પાત્રો છે, પણ કોઈ ખાસ દુષ્ટ કહી શકાય તેમ નથી, કેકેયીને પણ નહીં. એ બધામાં ગુણુવૈચિત્ર્ય છે, નયનાર્ધઓ છે, અને તેમાંથી રામ અને સીતા ઊપસી આવે છે. દશરથ, કેકેયી, કૌશલ્યા, લક્ષમણ, ભરત, આદિની જગિઓ અને વર્તન વચ્ચે રામસીતાનાં વૃત્તિવર્તન તારાજડિત અંબરમાં જ્યોત્સ્નાપ્રવાહ જેવાં ચિત્તાકર્ષક બની રહે છે. જેમને પિતા સદૈવ પૂજ્ય છે અને માતાઓ સર્વ સમાન છે, જે ગુરુજનનો પડતો બોલ ઝીલવા તત્પર છે અને ભરતને માટે ગમે તે કરવા ઉત્સુક છે, તે યુવરાજપદના અભિષેકની ધડીએ દશરથ-કેકેયીની આત્મા-અનુસાધી વનવાસ પામે છે. જેને સર્વ જગત સીતાના સહવાસથી હસતું લાગે છે, તેના અનહદ દુઃખનું સીતા જ નિમિત્ત બને છે. આ કુટુંબકથા જ રાજ્યકથા, યુદ્ધકથા ને સંસ્કૃતિકથા થઈ જાય છે. રામરાવણનું યુદ્ધ પણ રામસીતાની દાપત્યપ્રીતિને અવલંબે છે, અને તેની અપાર ઉજ્જવલતા દેખાડી આપે છે. પ્રજાધર્મ બખવતાં પણ રામ સીતા અત્યે અનન્ય પ્રીતિ દાખવી રહ્યા છે. ઉત્તરકાણ્ડનો સીતાત્યાગનો પ્રસંગ સ્વીકારીએ તો પણ એ રાજધર્મના પાલનદારા લોકોત્તર દંપતીપ્રેમનું જ દર્શન થાય છે. બીજી રીતે જોઈશું તો યે કવિએ ગૃહસ્થાશ્રમ અને કુટુંબધર્મને કેવું મહત્ત્વ આપ્યું છે તે જણાશે. રાવણવિભીષણ, વાલીસુમીવ, રામભરત, એ ત્રણ બંધુઓ જુઓ. વિભીષણે રાવણનો સકારણ ત્યાગ કર્યો, તેનું ચત્તુષ્કણુ પણ ધૃતજયું. અને તેનું રાજ્ય સ્વીકાર્યું. સુમીવે વાલીનું દોષમય રીતે મરણુ સાધ્યું અને સંપત્તિ લીધી. રામે ભરત માટે સરળતાથી રાજત્યાગ કર્યો, ભરતે રાજ્ય ન સ્વીકાર્યું, ચૌદ વર્ષ રામને નામે રાજ્ય કરી રામ પાછા પધાર્યા ત્યારે સમગ્ર રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

एतद्वाज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत् स्वयम् ।

योगक्षेमवहे तस्य पादुके हेमभूषिते ॥

આદર્શ શૂદ્રધ્યાત્મ સમાજ અને રાજ્યને ધાગણ કરનાર છે એ ગમની કથાનું એક સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. અયોધ્યાનું રાજશૂદ્ર ખગ્ગપાથી વિચિત્ર થયું છતાં પ્રેમમગ્નથી ટક્યું. અયોધ્યાનું રાજ્ય આપત્તિમાથી ઊતરી ગયું, એટલું જ નહીં, સાતત્યમાં ગમદાગ વ્યવસ્થા આવી અને નવા આદર્શોના મહાપુ થયાં.

રાવણના આકર્ષણ નથી એમ નહીં કહ્યું, પ્રતાપનું, ભૌતિક શક્તિઓનું ગરજ પ્રતીક છે એનામાં મહતાનું આર્થિક છે, પણ મહતા અને શક્તિ તે પોતાની રાજસિક અને તામસિક વૃત્તિઓને સતોત્રતા અર્થે જ વાપરે છે. નીતાનું હજી વસ્તુત સત્તાને ભેરે સૌદર્શનો શિકાર છે. વિશ્વમાં જે સવાદ અને પ્રેમ છે તેમાં એકાએક વિચરણ ને કલેશ ઊતરી આવે છે. પ્રકૃતિમાં કાલાહલ થઈ જાય એવા એ બનાવ છે. એમાં બતાવેલ બન્યા કરે છે એ જીવનની હકીકત છે. પણ જીવનનું ગદ્ય ને પ્રતિષ્ઠા એવા બનાવમાં નથી પણ તેના પ્રતિકાં અને ઉપશમમાં છે રામ અને રાવણનું યુદ્ધ સનાતન છે : સત્ય અને અસત્ય, પુણ્ય અને પાપ, આત્માના ગુણો અને અના-માના ગુણો પરસ્પર અધમા જ કરે છે, પણ એમાં વિજય રામનો છે, ગરજનો નહીં, સત્ય આદિનો છે, અસત્ય આદિનો નહીં. મનુષ્યમાં એટલેા ઈશ્વરી તત્વનો અવતાર છે કે એ ગરજ જેની પ્રયત્ન, કરાલ પણ ભૌતિક શક્તિ સામે વિજય મેળવી શકે છે. આવા સર્વ અર્ધમાં મનુષ્યે પોતાનું ઈશ્વરી તત્વ આગળ કઢવાનું છે ને વિશ્વાસ રાખવાનો છે કે રામચંદ્ર જેમ એ અસત્ સામે જીતશે. ગમચન અને સીતા જેવા પરિપૂર્ણ માનવ, દેવના ગણી શકીએ એવા માનવ ચીતરી વાત્માકિએ આપણી પરિપૂર્ણતાની આકાંક્ષા પૂરી કરી છે. બધુપ્રેમ, પાતિત્વ અને સત્યપરાયણતાની તેમણે જિયામાં જિંચી કંઈપના કરી ઉચ્ચ જીવનના ધોરણે રચાધ્યા છે.

બાધવાને મારી આ ગાળ્યને શુ ઝડું એવો સાચોસાચ યુદ્ધને પ્રસંગે અર્જુનને મોહ થયો હતો. એ મોહ હતો અને તાત્કાલિક હતો. ગમમાં ત્યાગની વૃત્તિ સ્વભાવરૂપ હતી. ધર્મે પ્રેરિત સ્વરથતા અને દક્ષતા તેમના ગ્રવભાવમાં રેપાયેલાં હતાં. તે ક્રેંધાને માતૃવત્ આદર આપવાનો આદેશ એ જીરતને આપી શક્યા, તેમ જ વિભીષણ ને રાવણને ઉચિત નિદાપાત્રલિ અર્પવાનું કહી શક્યા.

मरणान्ताग्निं वैराग्निं निवृत्तं न प्रयोजनम् ।

म्रियतामस्य सस्कारो ममाप्येव यथा तव ॥

વનવાસ પ્રસંગે ગમે શુ કહ્યું હતું ? વિદ્ધિ મા કપિમિસ્તુલ્ય કૈનલં ધર્મમાસ્થિતમ્ ।

ગમ કેવળ ધર્મમાં આસ્થિત છે. સત્યપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠા એ જ ગમાયણનું મોહુ રહસ્ય છે ને ઉપદેશ છે. પ્રીતિ હોવા છતાં ધર્મ ખાતર પ્રીતિને તેમણે ગોણું બનાવી પિતાનું વચન પાળવું, કુટુંબની કાર્તિની રક્ષા કરવી, કે શત્રુને હણવો, એ સર્વમાં ધર્મેદષ્ટિ જ તે અનુસરે છે, આમદર્શી અનુસરે છે, સર્વત્યાગની હદ સુધી અનુસરે છે. આમ મનુષ્યમાથી, મનુષ્ય રહેવા છતાં, દેવતાની ભવ્ય મનોહર સીમાએ આ નગચન્દ્ર પહોંચી જાય છે અને તેથી જ—

रामो रामो राम इति प्रजानाममनम् कथा ।

રામ ગમ અને રામ સર્વ લોક ગી રજા.

કલા એ દિલસૂદી નથી. એ દિલસૂદી વ્યક્ત કરવાની યુક્તિ નથી; અણિતમાં તાણો બેસાડવાની રીતની અજમાયશ નથી. ચોક્કસ ઘટનાઓમાંથી ચોક્કસ પૂતળાને પસાર કરવાં અને ચોક્કસ વિચારો ને લાગણીઓ તેઓ વ્યક્ત કરે અને એનું ચોક્કસ પરિણામ આવે ને એ પરિણામની અમુક વલણ કે વિચાર ધકવા ગોગ્ય ચોક્કસ છાપ વાચક ઉપર પડે,—એ પ્રક્રિયા સાચા કલાકારની હોય જ નહિ. કલા એ જીવનની સમગ્રથુ છે—એની રીતે. એ રીતમાં સૌથી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે એમાં જીવન જીવન રૂપે જ રહે છે; તે પૃથક્કૃત પદાર્થ [abstraction] રૂપે, ખ્યાલ રૂપે રહેતું નથી; એમાં જીવનનો જ સંસ્પર્શ રહે છે; એમાં જીવનનો જ અનુલવ થાય છે. સાહિત્ય એ અપ્રાહતમક વસ્તુ છે : ગગાની વાત નથી, ગંગાનો અનુલવ છે; તેના શૈલ્યનો પાવનત્વનો અને ખીજી અનેક વસ્તુઓનો અનુલવ છે. કલાકાર તરીકે ગોવર્ધનરામની મોટી વિશિષ્ટતા એ છે કે સરસ્વતીચંદ્રમાં જીવનના પ્રવાહનો અને એની ધનતાનો અનુલવ થાય છે. આટલી સઘનતાનો અનુલવ જગતની ઝોઘી નવલકથાઓમાં થતો હશે. એ સઘનતાનું એક, એક જ નહિ, કારણ નવલકથાનો ઐતિહાસિક વ્યાપ છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં પ્રાચીન ભારતનું દૃશ્ય તેો સ્વપ્ન તરીકે કે રૂપક તરીકે આવે છે, પણ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રોનો સમય પણ યોગણીસમી સદીને વ્યાપી લે છે : નાગરાજ, મલ્હરાજ, મણિરાજ; જરાસંકર થા માનચતુર, વિદ્યાચતુર, કુમ્હ; ધંધિરકાર, શુદ્ધિધન, સરસ્વતીચંદ્ર; સાસુ, વહુ અને અલકાકિશોરી કિંવા મા દીકરો ને પ્રમાદધન, વગેરે પેઢીઓ નોંધા.

આ સઘનતા પોષનારું એક તત્વ ગોવર્ધનરામની શૈલી છે. કયાંયે તેમણે શૈલીમાં આજકલાપણું આવવા દીધું નથી. એમની શૈલી હળવી બને છે, પણ આજકલાદી કદાપિ થતી નથી. મારે કંઈ ખરેખર પ્રખરે જણાવવાનું છે, તેમની આગળ આપણા જીવનનું સાચું સૌન્દર્ય નિરૂપવાનું છે એવી દૃઢ પ્રતીતિવાળી, કલાકારનું અદ્ભુત ધૈર્ય, વ્યક્ત કરતી ઉદાર ગાંભીર્યથી અન્વિત ગોવર્ધનરામની સંપદના છે. ત્વરાયુક્ત પ્રસંગે કે વાતચીતના નિરૂપણમાં તેમની શૈલી બાધક નથી નીવડતી છદ્ધિધન સરસ્વતીચન્દ્ર આગળ રોષ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે, પ્રમાદધન કુમુદ બેડે ગુસ્સે થાય છે

ત્યારે, મલ્લરાજ ભાષાતોને ઊંચેરે છે ત્યારે, કે કુસુમ સુંદર જોડે દલીલખાંજ કરે છે ત્યારે, શૈલી આઘાત વગર અનુકૂળ થઈ જાય છે; મહાપ્રવાહના ધીર ગાંભીર્યમાં લહેરી જેમ એ લળી જાય છે. આવી શૈલીના સર્જનમાં બાણુલદ્વેનો તેમજ ઇર્ષ્યાના બર્ક જેવા મહાન અંગ્રેજ લેખકોનો શૈલીસંસ્કાર ૨૫૯ છે.

એક કથામાં અનેક જીવનની કથા લખે છે એ પણ સરસ જીવનની અનુભૂતિનું કારણ છે. એનો આદિ અનાદિ છે ને અત અનંત છે. તેનો પ્રારંભ ઝાંખા દૂરના જ્ઞાતકાળમાં લઈ જાય છે, તેનો અંત ‘અહીં આપણે જરા વિશ્રામ લઈએ’ એવો જ છે. “ઘેલી ખારી કુસુમ!” એક રમણીય પ્રશ્નમાળા ને મૂંઝવણ મૂકી જાય છે. અને તેને વાગોળતા વાગોળતા કુમુદકુસુમના દૂરના ભાવિની આપણે જાણે પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની રચનામાં ભૌમિતિક તરેહ કે સપ્રમાણતા નથી, અને મુખ્ય પાત્રોની કથા સુખાન્ત કે દુઃખાન્ત છે એમ પણ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, એ પણ મને ગોવર્ધનરામના જીવનદર્શનની ખાસ ખૂબી લાગે છે જ્યાં પ્રસન્ન થઈએ છીએ ત્યાં પ્રસન્નતા પણ નિર્લેખ નથી. જીવનમાં હોય છે તેમ ક્યાંક કશો ખટકો રહી જાય છે, કુસુમ, કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્રનું નવું જીવન મંગલ છે, પાવન છે, હું એને મંગલ ને પાવન ગણું છું, પણ એ સંપૂર્ણ સુખી નથી. એ એક સમાધાન છે; એક તપ છે. બુદ્ધિધન લો, શુશ્રુષુદરી લો, મલ્લરાજ લો, એમને અસતોષ છે અને આપણને પણ આનિ થોડી નથી. શુશ્રુષુદરી હારી જાય છે; બુદ્ધિધન હીકરો શુભાવે છે ને રાંક કુમુદનું દુઃખ છાતીમાં ભારી રાખે છે;^૧ મલ્લરાજ જ્ઞાનઉદ્ધેકને હાથ અડકતી દુઃખી દિલે નીઈ રહે છે :—

“રજપૂતાર્ધ કંઠાઈ; હવે આપણે ચૂડીઓ પહેરી; લડનાનું ગયું; બૈરાનું રક્ષણ આપણે કરીએ તેમ આપણું રક્ષણ ઇંગ્રેજ કરશે. ધરતી, શાંતિ અને નામરદાઈ, ત્રણ સીઓ હવે સુહાગણુ થશે અને રજપૂતાર્ધ દુહાગણુ થશે.”^૨

મલ્લરાજ :—“જો આમાં ઇંગ્રેજ જીત્યા તો ક્ષત્રિયોને નામે પોક મૂકવાનું થશે એમાં કાંઈ વાધો લાગે છે ?”

જરાઈકર :—“ના.”

“ત્યારે ?”

“ત્યારે શું ? ધન્ય દહાડો ધન્ય ઘડી કે રાજઓમાં ને પ્રજાઓમાં શાંતિ શાંતિ થઈ જાય ! મને તો ઇંગ્રેજોની અખીલદિલે વિશ્વાસ છે.”

“પણ સરન રાખજે કે એ પણ માણસો છે, એમને પણ પેટ છે, ને વાણિયા જેવાના હાથમાં આખો દેશ જગે એટલે એકલઉંચા વાણિયા જેવું બૂડું કાઈ નથી.”

“મહારાજ એમ ગણો પણ ઉપાય શો છે ? તમે ક્ષત્રિયો એકઠા થઈ જાય એમ કહો તો પરદેશીને કટાક્ષ લડનારાઓને બંડખોર કહેવા વારો કેમ આવે ? કંઈક આપણમાં જ અસાધ્ય રોગ હોય નહિ તો જમનાં પગલાં આમ સંભળાય નહીં.”^૩

૧. સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ત્રીજો—પૃ. ૮૩, ૮૪.

૨. સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ત્રીજો—પૃ. ૧૩૪.

૩. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૧૩૪, ૧૩૫.

“ સરસ્વતીચન્દ્ર ” નાં કેટલાંક પ્રભાવક તત્ત્વો

મસ્તરાજ :-“ ઇંગ્લેન્ડને સાકર બાણી ખાતા નથી, પણ મર્યા કરતાં મરી સારાં ગણી ચાવીએ છીએ.”^૪

મસ્તરાજ :-“ મારી પ્રિય તરવાર ! તારું પાણી હવે ઊતરી ગયું ! હવે રજપૂતોએ લાકડી આલવી.”^૫

સામન્તનો ત્યાગ કરીને મસ્તરાજ પરતાય છે અને રાજની ભતને જ ધિક્કારવા લાગે છે. રાજ્યાસનને લીધે જ મિત્રનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ કરતાં રાજ્યાસનનો ત્યાગ જ શું ખોટો હતો ! “ રાજ્યને અંતે નરક લખ્યાં છે તેમાંનું એક તો હું આ અનુભવું છું. અહો પરમાત્મા ! તારી મતિ ન્યારી છે.”^૬

અવસાન સમયે તેને પ્રજા સાંભરે છે. “ પ્રજાનો વિચાર મારાથી નથી થયો. હું તમને નિષ્કંટક રાજ્ય સોંપી જાઉં છું—પણ તમે હવે આ રંક પ્રજાના કંધાણુનો વિચાર કરજો—હોં.”^૭

અત્યંત ગ્લાનિથી મસ્તરાજે ઇંગ્લેન્ડ સાથે નિર્વાહની નીતિ સ્વીકારી છે. એ નીતિનાં ભયરથાનો એને દીવા જેવાં સમજ્યાં છે છતાં એ નીતિ સ્વીકારી છે. આમ પરિસ્થિતિના સમગ્ર આલેખનમાં ગોવર્ધનરામે નેટલી દેશભક્તિ તેટલી સમજ ને સર્વહિતદષ્ટિ દાખવી છે.

મુખ્ય મુખ્ય પુરુષપાત્રોનાં જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્ર અને પરિસ્થિતિભેદ હોવાથી પણ સંસારવૈચિત્ર્ય જીપસી આવે છે. યુનિવર્સિટીના નવા ગ્રેજ્યુએટો સરસ્વતીચન્દ્ર, ચન્દ્રકાન્ત, તરંગશંકર વગેરેની ભાવના-સૃષ્ટિ, મુંબઈના વૈભવવંતોનું જીવન, રત્નનગરીના પ્રધાનનું સચુકત કુટુંબનું ગૃહજીવન, રાજાઓનું અને રાજકુટુંબોનું જીવન, મધ્યમ સ્થિતિના પકિતનું ગૃહજીવન, સાધુ અને સાધ્વીઓની જીવનચર્યા, દરિયો, નદી, જંગલ, ગિરિશૃંગો આદિની પશ્ચાદ્ભૂવાળો પટ,—આ સૌ જીવનવૈચિત્ર્યમાં રંગવિવિધતા આણે છે, એટલું જ નહિ, આપણા જીવનના—ગૃહ, સમાજ, રાજ્ય, ધર્મ આદિના અનેકાનેક પ્રશ્નોના દર્શનને અવકાશ આપે છે.

પરંતુ સરસ્વતીચન્દ્રની મહત્તા સભરતામાં જ નથી; એના વિપુલ વૈચિત્ર્ય અને વૈવિધ્યમાં જ નથી. આ નવલકથાની દુનિયામાં કલાદષ્ટિએ હૃદયંગમ વ્યવસ્થા આવે છે. એમાં પરિસ્થિતિમાં ઘડાયેલાં રાગદ્વેષયુક્ત માનવોના સંઘર્ષ યોગ્ય છે. કેટલાક સંઘર્ષ માનવોએ યોગ્ય કરતાં નિયતિએ યોગ્ય છે. લક્ષ્મીનંદન ને શુભાન, છુદ્ધિધન ને શકરાય, ગુણસુંદરી અને તેનું કુટુંબ, કુસુમ ને કુટુંબ, માનચતુર ને ધર્મેલક્ષ્મી, મસ્તરાજ ને સામન્તો તથા અંગ્રેજ સરકાર, વગેરેના તો છે; પરંતુ મોટામાં મોટો સંઘર્ષ સરસ્વતીચન્દ્ર અને સંસારનો છે, વિધિનો છે. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદનો, સરસ્વતીચન્દ્ર અને વિષ્ણુદાસના મંડનો એક પ્રકારનો સંઘર્ષ જ ઉદ્ભવે છે. એ સંઘર્ષ એવો પ્રીતિજન્ય છે કે એમાંથી જ સરસ્વતીચન્દ્રનો સમભાવ બનને પક્ષે હિલોળા લે છે, વાયકની કીતુકટ્ટિ ટકાવી રાખે છે, અને કર્તાની કલાકારની સમદષ્ટિની પ્રતીતિ કરાવે છે. એકબે ઓપાત્રો સિવાય કોઈ પાત્રને તમે પરિપૂર્ણ કહી શકો નહિ. કુદ ન કહી શકાય, સારાં માણસો કહી શકાય એવાં પાત્રોમાં પણ દોષો કે ભારે જીણપો છે. રાજ્યવ્યવહારમાં

૪. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૧૩૬.

૫. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૧૩૦.

૬. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૧૪૩.

૭. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૩૧૮.

સમીક્ષા લેખો

મગાળુ ડૂબેલા કારભારીઓ કુટુંબ પ્રતિ પૂરતું લક્ષ આપી શકતા નથી, અને વિપત્તિ આંખ આગળ આવે છે ત્યારે જ તેમને એ વાનની ગમ પડે છે. સૌભાગ્યદેવી કુટુંબવત્સલ પશુ ભોળું માણસ છે; શુશ્રુઘંદરી વીર શ્રદિણી છે પણ સંસારના આધાનો ખમી ખમી લાંગી પડે છે; કુમુદ ઉગ્ર ધર્મ શક્તી જ નથી,—“Bonds and then fetters silently one frail and fair anemone.” ધર્મલક્ષ્મી પતિપરાયણ પણ “મહેતા મારે નહિ” જેવી છે. એ બધું સીક. કલાદષ્ટિએ રસનિષ્પાદક વસ્તુ એ છે કે એ સમાન ઢાળામાં પડેલાં પાત્રોમાં પણ જોવર્ધનરામ વિશિષ્ટ બ્યક્તિત્વ ઊનારે છે. કુમુદ, કુસુમ, ચંદાવતી, ગંગાભાગી, શુશ્રુઘંદરી, સૌભાગ્યદેવી, ધર્મલક્ષ્મી, ત્રણચાર વિધવાઓ, મેના, કમળા, છદ્ધિધન, જરાશંકર, વિદ્યાચનુર; માનચનુર, ગાનચનુર; સરસ્વતીચન્દ્ર, ચન્દ્રકાન્ત, તરંગશંકર; સરસ્વતીચન્દ્ર, વિહારપુરી, વિલુદાસ—આ પાત્રમંડળોમાં પ્રત્યેક પાત્રમાં નમનાપણું અને બ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય દેખાશે.

વ્યવહાર, વાસના અને લાગણીઓના સંઘર્ષોમાંથી કટોકટીઓ ઉદ્ભવે છે. સરસ્વતીચન્દ્રના જૂઠ્ઠાગતની મુખ્ય કટોકટી છે જે ઉપર આજ સિતેર વર્ષથી વાચકોએ આંશુ ઢાળ્યાં છે. “વિશુદ્ધિનું શોધન” નો પ્રસંગ અદ્ભુત કલામય અને હૃદયદાયક આલેખનનો નમૂનો છે. શુશ્રુઘંદરીની સુવાદ અને સુંદરી લાચારી ખીમ લાગમાં અને અંથેએ સાથે કેટું વર્ન રાખતું તેમાંથી ઉદ્ભવતી ત્રીજા લાગની કટોકટી જોવર્ધનરામની વસ્ત્રનિષ્ઠા, કલાનિષ્ઠા અને જીવનદષ્ટિ ત્રણેય એક સાથે દર્શાવે છે. ચોથા લાગમાં તો કુરુચ ધારા ઉપર ગમેલાં સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ આપણું ઔસુમ્ય અને પરિણામચિન્તા ખૂબ વધારી દે છે. આ બે પાત્રો શુ કરશે, અને એમણે શું કરતું ભેઈએ, તેની ચિન્તામાં વાચક પડી ભય છે; અને જોવર્ધનરામનો કલાત્મક પશ્ચાદ એવો સળગ છે કે ગમે તે નિર્ણય ઓવત તો યે સામાન્ય વાચકને અજુગતો લાગત નહિ. જોવર્ધનરામનો અન્તિમ નિર્ણય એવો વાસ્તવિક સ્વાભાવિક લાવનાપરાયણ અને શુદ્ધ છે કે એ વિશે વિવેચનમાં ગૂઢતા કેમ દેખાતી હશે તે સમજાતું નથી. કુમુદ-સરસ્વતીચન્દ્રનું ભણે કિમપિ દ્રવ્યમ્-અમુક જમાનાની, કુટુંબમાં રહેતી અને કુટુંબવત્સલ નારી છે. એનામાં રાજસી પરાક્રમશીલતા નથી. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ મુંઝવિરિની દુનિયા હોડે એટલે એમનાં પ્રિય કુટુંબીજનની ભક્તતાઓ વચ્ચે જ આવી પડે છે; તેઓ બન્ને પોતપોતાનું નહિ પણ અન્યોન્યનું હિત જોવામાં જ ફતાયતા છુએ છે; તેઓ બન્ને દેહના કલ્યાણના વિષયમાં લાવનાપરાયણ છે. આ નિર્ણય ઉત્તમ સુખનો નથી એ તો દેખીતું છે. અવરુદ્ધ પ્રણયના કરુણનું શલ્ય કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્ર બન્નેમાં આજીવન રહેવાનું છે. તેથી તો આ કથા એક રીતે કરુણ કથા છે, પણ એ કરુણમંગલ કથા છે. એમાં સમાધાન છે, પણ એ અધર્મ સમાધાન નથી. એનો અંત ઉદ્ધાસમય નથી તો કલેષકર પણ નથી; પરિશિથિમાં શય તેટલી પ્રમતતાની સૌરમ તે મૂકી ભય છે.

સર જીવનનું વૈચિત્ર્ય ને વૈવિધ્ય જોવર્ધનરામની કલાથી વ્યવસ્થિત રીતે પુરસ્કૃત અને રસાન્વિત થયું છે. જીવનના કલેશોમાંથી ધીમે ધીમે વાચકને ઊર્જાશીલ થાય છે : એનું મન તો મુખ્ય પાત્રોમાં પરાવાઈ ગયું છે, કુમુદ-સરસ્વતીચન્દ્રના સંગાય તેમને ગમી ગયો છે, ને તેઓ બંન્ને અય-લેશમય જગતમાં કે લાવનાસંજિમાં—સાં જવા તે તૈયાર છે. એ રીતે આ કથા અનેક અગ્રાસીઓવાળા, હેનરે જીવન તરફ કરુણા અને મૈત્રીની દષ્ટિ નાખતા સૂપ પર લઈ જતી, બોરોહુદુરના મંદિર જેવી ધર્મ છે. પ્રથમ લાગમાં વાત્સલ્ય અને અવરુદ્ધ પ્રણયના લાવ અમતા અનુભવાવ છે; બીજામાં ભય, પ્રણય, વાત્સલ્ય સાથે કરુણની ચિતાવસ્થા ઉદ્ભવે છે; ત્રીજામાં પ્રણય સાથે મુખ્ય રસ વિપ્રલગ્ન વીરનો છે; ચોથામાં જ્ઞાન, લક્ષિ, વૈરાગ્ય, પ્રીતિ, મૈત્રી, ઉપેક્ષા વગેરેથી પોષાતો શાન્ત રસ છે. આ રસયોજના કૃત્રિમ નથી, પણ

“सरस्वतीचन्द्र” नां केटलांक प्रभावक तत्त्वो

ગોવર્ધનરામને જીવનના આસેખનમાં જે સમગ્રતા લાવવી હતી, વારનસિક જીનના જે રહસ્ય બોધ હતું અને તે દ્વારા તેને જે નવો આપ આપવો હતો, તેને લીધે તે આવી છે વાસ્તવ અને લાવનાના આજી વધતા, ધીમે ધીમે વધતા જતા આત્મોત્પાધાને લીધે ગસ્યોજના આવી છે, અને તે તેમના તત્ત્વદર્શનને અનુકૂળ છે.

અનુરૂપ

સમ્પલ વિશ્વ એક સનાતન અને પરમ તત્ત્વનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ છે સમસ્ત સંસાર પણ કોઈ ખ્યાલ અગ્ર ખ્યાલોને વ્યક્ત કરવા માંગે છે માણુએ જે સરથાઓ ઉપજતી છે અથવા એનાથી જે ઉપજનાઈ છે તેમા કોઈ ને કોઈ જીવનને વ્યવસ્થિત તથા સુદૃઢ ને પ્રગતિશીલ કરવાની ભાવના રહી છે એ ૨૫૬-અરપટ ભાવનાઓ આપણા સંસારગતા સ્થળ છે એને પૂરી સમજાએ, એને ફરીયા આપણા સમાજની ચેતનામા જાગૃત કરીએ તો આપણુ જીવન નવી પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવુ અને જાના વધુ મુખગ અને ઉપયોગી થઈ શકે અમાજના સુખ મનમાં જે પડેછુ છે તે જાગૃત કર્યા વિના આપણી પ્રગતિ અશક્ય છે, એની શ્રદ્ધા ગોવર્ધનયુગમા લગભગ બંધા જ પડિતોની હતી કોઈની હવેલી જોઈ આપણી ઝૂંપડી તોડી ના નખાય, અને નવી અગ્રેજ કેંગવણી તો સંસારમા અને ચિત્તમા અરાજકતા આણતી હતી સગરતીચન્દ્ર-આ નનનકથાનો નાયક-આ નવી વિદ્યાનો પ્રતિનિધિ છે એ છે તો દેશમક્ત અને નિરક્ત, જાના તેણે પોતાના ધર્મમા, વિદ્યાચતુરના ધરમા, ચન્દ્રકાન્તના ધરમા, શુદ્ધિધનના ધર્મમા અને કઈક અંશે વિષ્ણુદાસના મંત્રમા ઉપાત મયાબ્યા પશ્ચિમની સરકૃતિ પ્રમશ અને તોફાન બનને લાવે છે તોફાનથી બચી જઈ પ્રકાશ ચીકારાના એક જ રસ્તો એ છે કે એ પ્રકાશને અનુકૂળ પડે એવુ આપણુમા શુ છે તે જોવુ ને પ્રત્યક્ષ કરાવવુ સામાજિક માનસ અને વ્યવહારમા કોઈ નવી વસ્તુ સ્વીકારવાની હોય તો તેના પ્રાણુમા રહેલા કોઈ તત્ત્વ સાથે તેનુ અનુસંધાન કરાવુ એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે એ ન થાય તો સમાજનું સ્વાસ્થ્ય જોખમાય અને લાલ કરતા હાનિ વિશેષ થાય જીવન એ કઈ વિચારીક કે પ્રયોગશાળા નથી બધા સસનું જોખમાય અને લાલ કરતા હાનિ વિશેષ થાય જીવનના સ યો જીવન સાથે ને ઇતિહાસ સાથે જડાઈ ગયેલા દર્શન પૃથક્પણે કરવાનુ કે તપાસવાનુ હોય જીવનના સ યો જીવન સાથે ને ઇતિહાસ સાથે જડાઈ ગયેલા છે, અને એની ઓપધિઓ પણ જીવનની પરિસ્થિતિઓ જોઈને જ સૂચવવાની છે સ્થિતસ્વ ચલન થી કોઈ સુધારો થતો નથી ને થાય તો ટકતો નથી, કેમકે જેનુ ખડન કરા માંગે છે તે સાથે જેનુ ખડન તમે કરવા નથી માગતા તેનુ પણ ખડન થઈ જાય છે ગોવર્ધનરામ સ્થિતસ્વ સમર્થક નથી, જે છે તેનું રક્ષાન્તર કરવા તેઓ માંગે છે, એમા જ રહેલા ઉત્તમ તત્ત્વોને પોષીને, એ ઉત્તમ તત્ત્વોના સૌન્દર્યને આલેખીને

મનુષ્યો વાસનાઓ, લાગણીઓ અને પૂર્વગ્રહોના ભારા જેવા છે કેવળ જ્ઞાનથી ભાગ યોગળતા નથી, એ જ્ઞાન માન મગજમાં રહે છે, યોગડીમાં રહે તેમ જ કેટલીક વાર એ જ્ઞાનના આધાતમાં જડતા વધારે ઠાઠી થવાનો સભન છે લાગણીઓ અને પૂર્વગ્રહોના પટ બદલાય છે નવા સૌન્દર્યદર્શનથી, નવી લાગણીના અનુભવથી ચત્કાન્ત અને સરસ્વતીચન્દ્રની મૈત્રીએ તથા તેમના મનોરાજ્યે ગગાભાભી જેવાને પશ્ચુ આર્દ્ર કર્યા છે વિદ્યાચતુર અને ગુણસુદરીનું સુલભ ગૃહજનન શુદ્ધિધનને નવી દૃષ્ટિ આપે છે મન્દરાજનું વીરત્વ એકપત્નીવ્રતના નવા સકલ્પ સાથે જોડાયેલું હોઈ સોહામણુ થયું છે વિશ્વજ્ઞાસની ઉદાર દૃષ્ટિ નવા ફિલસૂફ આગત્વકને અપનાવે છે અને સરસ્વતીચન્દ્ર વિશ્વજ્ઞાસની ફિલસૂફીને પોતાની કરી લે ॥ પોતાના જ દેશમાં પરદેશી માફક ભમતા વિદ્વાનો નવી દીક્ષા લઈ પાઠ્ય દેશના બની શકે છે સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ જેવાના પ્રયુગચિત્રથી સૂક્ષ્મ પ્રેમની જે મોહની ઊભી થઈ છે અને સ્ત્રીજાતિ માટે જે સદ્ભાવ ઊભો થયો છે તે તેમના લગ્નથી લાગ્યે યાત વિશ્વજ્ઞાસ અને ચત્રાવતી જેવા સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદને સમજી શકે છે અને એ પથબૂલેવાને જનનપથે ફરી ચઢાવે છે, એ વાતમાં રાગદ્વપ્ત મય સસારને નવી રીતે અપનાવવાની સૌન્દર્યદીક્ષા રહેલી છે

સમીક્ષા લેખો

શ્રીઅર્ચવિદના પૂર્વયોગ પહેલા ગોવર્ધનગમે ત્રિયોગયોગ પ્રબોધો છે લક્ષ્યાવસ્થ યોગીઓ જીવ, ઈશ્વર અને ક્ષત્ર એ ત્રણનું અદ્વૈત કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી સાધે છે “અન્ય જનો તો, જીવ-ઈશ્વરનું, (કર્મયોગ વડે) અથવા તો જીવ-જ્ઞાનનું (જ્ઞાનયોગ વડે), એમ બેનું અદ્વૈત સાધે છે. અને તે માત્ર એક યોગ વડે (કર્મયોગ વડે કે જ્ઞાનયોગ વડે), પણ તે કોઈ ત્રણનું અદ્વૈત નથી સાધતા. માટે જ પદ્મક્રેષ્ઠ આ અમાગ ત્રિયોગ નામનો યોગ છે”

ઈશ્વારાન્ય અને મુકુટમા હિન્દુમત્ શબ્દ આવે છે એમાં મૂલ્યવત્તાનું અને ગૃહ્યયોગ્યતાનું મૂલ્યત ગોવર્ધનગમ જુએ છે “હિન્દુમત્ એટલે સુવર્ણમય પાનથી સમનુ સુખ દર્શાયેલું છે, જે પૂનર્નિસર્ગધર્મને માટે - દર્શિને માટે - એ સુખ તુ ઉવાડા” પૂનર્નિસર્ગધર્મ પાનની ગૃહ્યયોગ્યતાનું મૂલ્યક છે. “પાનનું અપોષણ, મંદસ્થિતિ ધર્મની નિષિદ્ધિ છે અને તેને ઉદ્ધારવાથી દૃષ્ટિ એટલે બોધ થાય છે” ગોવર્ધનગમની મમ્મન વિચારણાના - જેમ જાહેર છે તેમ - પાનના નક્ષત્રની વાત પાયાની છે સન્ધ્યાઓથી, પર્વપરાઓથી, રુદ્રિઓથી, નિર્નામેથી, આકાશથી, વિષિઓથી ભાવનાનું ગૃહ્ય થાય છે હા, એ ભાવનાઓને યોગ્ય પાનો - જ્યાં છે કે કેમ તે તપાસતુ જેઈએ પણ સર્વ લક્ષ્ય સમાગને અવલોકનની આ અવસ્થા બુદ્ધિ છે મુકુટ કહે છે કે “હિન્દુમત્ અને પદ્મ એવા દોશ (એટલે તત્વાંગના ધ્યાન) આ વિગત - શુદ્ધ અને નિષ્કલ - કલાદીન - ગુરુત્ક્રિયાદિ શરીરધર્મથી ગદિત જાય છે.” આ અવસ્થા તત્વાંગનું ધ્યાન ત્યાગ કરીને કાઠી નાખવાનું નથી, તેનું ધર્માર્થ ગીને ગૃહ્ય કરવાનું છે આ સમગ્ર ઇન્દ્રિયયોગ્ય અને બુદ્ધિયોગ્ય વિષ્ય અક્ષન્ધાથી ઉદ્ભવી લક્ષ્યસ્થ મન્યુ છે. તે પાછું અવસ્થામાં મળી જવાનું છે તેની લક્ષ્ય ગિયતિમાં જીવોએ - જે પાછું લક્ષ્ય ગૃહિ છે તેમણે - તેનો વિનાશ કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે અક્ષર જે અવક્ષ્ય છે તેની જ આ સર્વ વિમુક્તિ છે. આ લક્ષ્યના અલક્ષ્ય જ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલી, અવક્ષ્ય જ્ઞાનને લીધે લક્ષ્ય થયેલી ઉપેક્ષાઓએ હોય જ નહિ આથી જ મનુષ્યને ઉગ્રેક ગિયતિમાં ધર્મ્ય કર્મ કરતુ વિહિત છે, કર્મસંન્યાસ વિહિત નથી કર્મન્યાય તો અજવનો જ નથી, કેમકે એ તો જીવને માટે શરીરધર્મથી જ અલક્ષ્ય છે. કર્મનું પાર્થિવપણું, તેની જડતા નિવારી શબ્દ તેમ છે “કર્મોનું ઈષ્ટ-સમર્પણ કરવાથી કર્મો ત્વયોનિને પ્રાપ્ત થઈ તેના રૂપને પામે છે, તેથી જીવને મધનકર્તા ગણતા નથી”

“કર્મનો ઉદ્ભવ જ્ઞાનથી જાય, અને જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અક્ષરમાંથી છે,” એવું ગીતાવચન છે તેનો અર્થ એમ છે કે અવક્ષ્ય જે અક્ષર છે તેમાંથી લક્ષ્યજ્ઞનો ઉદ્ભવ છે અને એ લક્ષ્યજ્ઞ એ કર્મનો યોગિ છે” કર્મની જડતાને, અને એ રીતે આત્માને જડતામાં ધ્રુવી દેનાર આત્માને નિનાગવાનો આ જ એકમાત્ર ઉપાય છે જગત અને અસાગને પ્રજાનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ માની, જ્ઞાનને મમજી, લક્ષ્ય સ્વરૂપનું આગવન ધર્મ્ય કર્મો નિર્મમ લાભે કરી કરતુ એ માનવનો કે મુમુક્ષુનો પુરુષાર્થ છે “સન્નતીચન્દ્ર”નું સમગ્ર રહસ્ય પામવા આ લક્ષ્યાલક્ષ્ય દૃષ્ટિ યોગીની લેના જેવી છે”

[૪]

જ્ઞાનબાલ કે સૌન્દર્યબાલ ?

નરસિંહગવ ૧૯૩૭મા ઇંગ્લેન્ડે જઈને અવસાન પામ્યા હશે સલામતીનો શ્વાસ અને નવી વિદ્યાનો પ્રકાશ હોવો શરૂ કર્યો સાગથી તે ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્યની જખમે લડતો તેમ જ શુદ્ધગત વિદ્યાપીઠની કેળવણી સિદ્ધિ પર્વત તેમનું આયુષ્ય પહોંચ્યું એમણે દલપત નર્મદનું ઉત્તમ કાર્ય બોલ્યું તેમ ઉમાશંકર-ચુન્દગમ્ની ગમણીય હિંદા નિહાળી મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, રમણલાલ જેમ મુળર્ધ યુનિવર્સિટીની પહેલી પચ્ચીસીના એ પડિત હતા સસારસુધારો અને ધર્મસુધારો, રાષ્ટ્રના સારકારિક જીવનના એ બે ક્ષેત્રમા—અને એ બેઉ ક્ષેત્રમા આપણા અગ્રણીઓ દેશભક્તિથી પ્રેરાતા—નરસિંહગવ નર્મદયુગની ભાવનાઓને આગળ વધારતા હતા અને તેને વધારે તર્કશુદ્ધ અને સ્વચ્છ કરતા હતા પરંતુ એમની દેશભક્તિના આનિર્ભારનું મુખ્ય ક્ષેત્ર શુદ્ધરાત્રી ભાષાસાહિત્યની સેવા જ રહ્યું પ્રમ્મ અમુક કાર્ય કરે કે નહીં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એટલું બસ નથી એનું માનસિક જીવન શુદ્ધ ને સમૃદ્ધ થાય, જગત અને લોકજીવનને જોવાને એને કનિદિદિ લાગે, એની સરકારિતા વધે, એ એમના જીવનકાર્યની નેમ જણાય છે કવિતા, સૌન્દર્યબાન, કવિવચન, પ્રવચન, ચર્ચા, મનન, વ્યક્તિચિત્ર, ભાષાનિચાર, એ સર્વ અમુક સેવાઓમા એક ગ્રેક ભાવના જણાય છે—સલ્પિનિઝ પાડિસ અને ઉલ્લાસી સૌન્દર્યપરામર્શથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ સુન્દર બનાવવું અને પોતાના અનુભવને ભાષામા મથાતથ ઉતારી લોકમાનસને સિદ્ધતાને ઓપ આપવો ૧૮૮૭નો “કુસુમમાળા” નો કવિ ૧૮૮૮નો જોડણીનો નિર્મળ લખનાર છે ૧૮૮૩મા “ઉત્તરરામચરિત” ના મણિલાલના ભાષા તરનું વિલોકન કરનાર વિવેચક ૧૮૨૦ સુધીમા સાહિત્યના તપસવી તરીકે નામના પામે છે અને છતાં, યુવાનના ઉમળકાથી બટુલાઈ ઉમરનાડિયા, ચન્દ્રનંદન મહેતા, સુદગ્ધ બેટાર્ડ, ઉમાશંકર જોશી આદિને પુરસ્કાર કરે છે ભવ્યદર્શને નિર્નાજ શિશુભાન, સૌન્દર્યદર્શને ઉલ્લાસી કવિપણ, અલગ કે અસત્યના દર્શને સત્યનિહ ઉમતા, આપણા સાહિત્યકારોમા નરસિંહગવમા જણાય છે તેટલા પ્રમાણમા કોઈ શુદ્ધરાત્રી સાહિત્યકારમા જણાતા નથી “વરુને શું બોલે વ્યાકરણી ?” એમ દયારામ કહે છે, પણ નરસિંહરાવ સૌન્દર્યપદાર્થના અનુભવી અને તેના ચોક્કસ વ્યાકરણી પણ છે રમણીયનાનો આરનાદ કરતા શુદ્ધ વ્યાકરણીપણુ દાખી રાખનાનો એ પ્રયત્ન કરે છે, કેટલી વાગ તેમા નિષ્ફળ નીપડે છે, તો કવચિત્ કવચિત્ ધર્મ યા ફિલસૂફીના પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્તને બનીને પણ રસભોધ કરે છે, કરાવે છે રસભોધ કરવો ને બીજાને તેમા ભાગીદાર બનાવના એ એમની પ્રવૃત્તિ અને વ્યક્તિમતાન અતિ રમણીય પાસુ છે શુ ચિત્રમા, શુ સંગીતમા, શુ સાહિત્યમા સૌન્દર્યપિપાસા એમની રાભાવિક વૃત્તિ જણાય છે, કેવળ શુશુદ્ધવિવેક એનો આનુષંગિક વ્યાપાર છે

નરસિંહરાવે સાહિત્યકૃતિની રમણીયતા, રહસ્ય, ખૂબી જોતા શિખવાશુ નાનાલાલીય અપદ્ધાગધ કવિતાને માટે યોગ્ય વાહન નથી કેમ કે એ પદ જ નથી—અને પદ જ કવિતાનું સહજ વાહન છે—એમ માનવા છતાં, નાનાલાલની કવિતાની ગૂઢ અને અરપટ ખૂબીઓ જોવાનો એમના જેટલો પ્રયત્ન ઓછાએ કર્યો છે “જ્યા અને જ્યન્ત”ને ઉચ્ચ આસન આપવાનાં તેઓ પ્રથમ હતા “ઑહુ ઑહુ ને સરી” જતા સૌન્દર્યસત્ય જેવી “લોમહર્ષિણી” ની કલ્પનાજવિને હું નહિ સરી જવા દઉં એવું ઉમળકાથી ઉચ્ચારતા આ કવિવિવેચકમા ઉલ્લાસી સૌન્દર્યપ્રીતિ ને કૌતુકપ્રિયતા તરી આવે છે આવી ક્ષણોમા

નર્સિંહરાવમા કવિ અને વિવેચક બોડિયા ભાઈ જ નહિ, અલિન્ન બને છે અને તેથી એવા વિવેચનમા અર્જકતા પણ પ્રવેગે છે

સર્જનાત્મક અગો વિનાનુ પણ તેમનું વિવેચન વ્યારિચત, વીગતપર્શી અને નર્મગ્રાહી થાય છે ભોળાનાથ, ગમ્મણભાઈ કે ખોટાદકરની કવિતાનું કે “ઉત્તરગમ્યરિત” કે “જ્યા અને જ્યન્ત” નું વિવેચન આ દૃષ્ટિએ નમૂને ૧૦ છે આવા વિવેચનમા કૃતિના પ્રત્યેક ધ્રુવ તત્ત્વની - શબ્દપસંદગી, પદ્યરચના, રીતિથી માટી સમગ્ર આકૃતિની - ચિહ્નિત્વા દેખાય છે પણ વિવેચનમા અરોગતાનો તેમનો આગ્રહ કોઈ વખત ભિન્નગર્ભ નય છે અને એમની સર્જકતાને કથાગે છે એટલું જ નહિ, જિના-વેધી પણ દેખાય છે તેઓ અકાગળ કટુ ને તીખા શાય છે, પ્રમાણવિવેક સાચવતા નથી, તર્ગવિહાર કરે છે, એ પણ સારું પણ એકંદરે તેમનું સાહિત્યશિક્ષકનું અને વિવેચનશિક્ષકનું કામ ઉત્તમ છે એમની ચિહ્નિત્વશક્તિ ને રસિકતા, એમની ભાવનાપ્રાપ્તિ ને ધાર્મિકતા, એમની શૈલી ને પદ્ધતિ એક જ નાની વિવેચનકૃતિમા એક સાથે જોવા હોય તો હું “કુડા કટારી” નું વિવેચન સૂચનુ એમા દેખાતી સાહિત્યસૌન્દર્યથી મોઢ પામતાની શક્તિ નર્સિંહગરે કદાપિ શુભાની નહોતી.

કવિન્ન, નુધાગકૃતિ ને ધાર્મિકતા કવિપિતાનો તેમને વારસો મળેલો હતો એ વારસો યુનિવર્સિટી શિક્ષક, જો કન ટ્રેઝરી અને ઓગણીસમી સદીના શ્રદ્ધાળુ જતા ધર્મવિવેચમા વિચિહ્રિત્વા કરનાર કવિઓની કવિના વડે પરિમાર્જિત થયો Liberal Outlook, માનનીની અનન્ત ખોળાનો સૂર તેમનામાથી નીકળ્યા કરે છે આને લીધે તેઓ સાહિત્ય વિવેચકમાથી સાહિત્યતત્ત્વના મીમાસક થાય છે નર્સિંહરાવ પૂછે છે — “પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય વચ્ચે મનુષ્ય કથો જ નહિ હોય ? એ બે ગૂઢ સરવોને જોડનારો સુવર્ણનો અકોડો હરો કે નહિ ? હમે તો કિના બળે તે તોડી નાખ્યો હમે ? કિયા બળથી પાછો જોડાય ? એ બે વચ્ચે તત્વાદી વ્યવચોત્તરી રીતે સવાય ? કિયો સગીનચાત્રનો પ્રીયુ કલાનિધિ આ સાદૃશ્ય મેળવી શકે ? હું એનો નિગન્તગો ચિન્ન ધર્મશિ !”

નર્સિંહગરનું આ પ્રતોનું કંઈક આલુ સમાધાન છે કે પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને મનુષ્યસર્જિત કલા એ આલો સુવર્ણ અકોડો છે —

“રડા ન-ધ્યા-એ, ઉકુમહી વળી વ્યોમકુહરે,

સૂણુ તેડા તારા જગન્નની ઓ ! પ્રેમલ સૂરે”

આ સમાધાનમા નર્સિંહગર કેતાક યુગેથી મનિચાગેમની નજીક જાય છે “અદૃશ્ય તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરવાને મમર્થ સ્વાભાવિક ચિદી વડે એ અદૃશ્ય તત્ત્વનો તાક્ષા કાગ તે સૌન્દર્ય,” એવું તેમણે સૌન્દર્યનું લક્ષણ બાધ્ય છે સૌન્દર્યની વ્યાખ્યામા તેઓ આકૃતિની સમપ્રમાણ્યુનાને તાર્કક કરનાર અતિ-ભોતિક ભાવનાતત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે ભાવનામાનનુ આદિ ગ્રંથુ ધાર્મિક ભાવના છે, અને “કનાનો પાયો જે સૌન્દર્યની ભાવનામા છે” તે પણ તેમથી જ વડે છે કના, સૌન્દર્ય અને ધર્મ આમ સંકળાય છે, અને ધર્મની જેમ કલા, અને સૌન્દર્ય પણ જીવનદેનુ અને પુરુષાર્થ માટે સપ્રયોગન બને છે

કલાઓમા સગીન તર્ક નરનિગ્ગવતો પક્ષપાન ૧૫૮ છે કુટુંબના સરખા તેનું એક કારણ છે, પણ વવારે અગ્રચનુ મને આ લાગે છે ગુનિક કલાઓમા, અનિર્મયનીય ભાવસમાધિ નિપજનવામા, પરમ સરતના સાક્ષાત્કારના અનુભવ જેવો અનુભવ કરાવવામા ન્મીતકવા પોતાના સ્વચિન્ન્યાસના અતિ મુદ્ધમ સાધનવાહનને લીધ સૌથી યુ સ્વકળ છે નર્સિંહગરનાં મીન અને ગળીઓ પાછળ આવેલો પ્રેમક ભાવ રહો છે એમની જર્મિન-મની ચર્ચામા પણ ચિગિમ્મા સમીનતત્ત્વની અનિચાર્યતા ઉપા ભાગ મૂક્યો છે, જે કે લા સજાતનો અર્થ જગા કિન્ન કર્યો છે કાન્નની ધન્ના પણ જેવા સ્વસ્થની, એવો કે

અમુક કાલમાન, લઘુચરુ અથવા માનના બધનથી નિયમિત થયેલી શબ્દરચનાની અપેક્ષા રાખે છે કવિતાલાવનાના અમૃતને ઝીલવાને “ચાળણી જેની કાણાનાળી અંજલિ નહિ પણ રસિકતાની ગૂથેલી ફૂવની કટારી જ નોઈએ” કવિતા એ “સંગીતમય નિચાર” છે, એ કાલાંઈનું કથન એના વિચાળ અર્થમા તેમને સ્વીકાર્ય છે પણ એ કવિતાની આત્મિક સંગીતમયતાનો સ્વાભાવિક આવિષ્કાર છે અને તેથી કા ય વના પ્રકટીકરણનું તે સાધક છે

સંગીતની જેમ કા-ચમા ચિન્તકનાના સરપર્ચનો અર્થાત્ ચિન્તામકતાનો પણ નરસિંહરાવ આદર કરે છે અપ્રત્યક્ષને પ્રત્યક્ષ બનાવવાની ચિન્તામકતાની ખૂબી તેમની કાવ્યવિવેચનામા ગ્રીકૃત છે એમના કવિતાવિવેચનમા પ્રત્યક્ષતાનાળા લાવપૂર્ણ કા-ચરચનો ઉપર તેમની દષ્ટિ ઠરે છે. નરસિંહ, અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિમાથી એની કડિકાઓ તેમણે તા-ની સૌન્દર્યદર્શન કરાવ્યું છે એક ઓછા જાણીતા હરિભટની કૃતિમાનું એક મધુર દૃશ્ય તેઓ ગસલીન થઈ રજૂ કરે છે

માના જસોદા બોલાવે જમના લાલને,
આવો લાડકવાયા લાચુ તમને પાય,
તેમ તેમ ગિસાઈને રસિયાજી આવે નહિ,
પાછળ દોડે તેમ તેમ નટ-ર નાસી જાય
માતા જસોદા૦”

આનો આદાદ તેઓ વર્ણવે છે “આ નાનકડા કાવ્યમા એક છૂટક દૃશ્ય, રમણીય રીતે, દીપિત કરાયું છે, એ દૃશ્યની દરેક વીગત શ્રોતાની દષ્ટિ સમુપ્ત પ્રગટ થાય છે, અને પ્રગટ થતા એ પ્રત્યક્ષની સાથે તન્મય થઈ જવાય છે, આપણા પોતાના દુઃખ ભૂતી જનાય છે, અને બાલકૃષ્ણ અને જસોદાનું નુલભ દર્શન છૂટતું જ નથી”

આ એક વાક્યમા તો સમગ્ર કાવ્યમીમાસાનું સૂત્ર પડેલું છે, જેનું લાભ્ય કરવું હોય તો થઈ શકે રસિક કનાઓના પરસ્પર સંબંધ અને આશિક યોગ નરસિંહરાવ બહુ રસપૂર્વક નિચારે છે એ વિષયનું એમનું મનન જેટલું આદાદક તેટલું મૂલ્યનાળું છે વિવેચના બીજા એક ક્ષેત્રમા પણ નરસિંહરાવનું અર્પણ ધ્યાનપાત્ર છે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિવેચન પગપરાઓના સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો સ્ફુટ કરવા અને તેમનો યથાશક્ય સમન્વય કરવો એ અર્વાચીન ભારતીય વિવેચકો સમક્ષ મોટું કર્તવ્ય પડેલું છે નરસિંહરાવ ભાન અને રસનો ભેદ સ્ફુટ કરે છે અને બતાવે છે કે સામાન્ય રીતે આપણે જે અગ્રેજી છે ગુજરાતી કે સંસ્કૃત ટૂંકા કાવ્યો વાંચીએ છીએ તેમા ભાન રસની કક્ષા સુધી જતો નથી ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય રસદર્શનની પદ્ધતિઓમા તાત્ત્વિક ભેદ નથી, તેમનું પ્રયોજન એક જ છે, માત્ર નિવરણની રીતિમા ફરક છે, એ પણ તેમણે સમજાવ્યું છે

પંડિતયુગના નરસિંહરાવ મહારથી છે, પગતુ જેમ તેમની કવિતામાં ને વિવર્તનીલામા તેમ આ સર્વ મીમાસા અને અવલોકનોમા પણ તેમના નિખાલસ લાવનાપ્રિય વ્યક્તિત્વની મહુરતા જ મને સીધી વિરોધ આકર્ષક લાગે છે પંડિતના યુગલાવ કરતા તેમની સૌન્દર્યખાલની સુચ્છતા મનોહારિણી છે, અને સમકાલીન કોઈ વિવેચકમા તેટલા પ્રમાણમા તો તે જણાતી નથી એમના ગદ્યને એમના વ્યક્તિત્વના શુભો - પાડિત્ય, શોધકમુદ્ધિ, નીતિઆગ્રહ, શ્રદ્ધા નિશિષ્ટતા આપે છે, પણ એને રમણીયતા અર્પનારુ પ્રધાન તત્ત્વ આ સૌન્દર્યખાલની સુચ્છતા છે

મણિલાલનું તત્ત્વજ્ઞાન

શુદ્ધરાતમાં વિચારકો કદી શકાય એવા કવિઓ અને સાક્ષરો કીક સંખ્યામાં ઘટી ગયા છે, પણ શુદ્ધ તત્ત્વવિચારકો બહુ ઓછા છે. શુદ્ધરાતના શુદ્ધ તત્ત્વવિચારકોમાં આપણે અખો, મણિલાલ અને મશરુવાળાને ગણાવી શકીએ. અખા પછીના, અને ગઢમાં વિવરણ કરનાર તરીકે ફિલસૂફીની વધારે ક્ષમતાવાળા લેખક, શુદ્ધરાતના પ્રથમ પૂર્ણ ફિલસૂફ ગણાય એવા, જીવનના બધા પટોનો વિચાર કરનાર સાક્ષર તે મણિલાલ નમ્રુભાઈ દિવેદી. નર્મદ અને નવલરામની વિચારધારા અને વિચારપદ્ધતિની ભૂમિકામાં આપણે મણિલાલની વિચારણા-તેનો વ્યાપ, તેનું જોડાણ, તેની સંગતિ, તેની સંમિલિત પદ્ધતિ અને સુગમ છતાં સુમન, શુભસુંદર ને પ્રવાહી શૈલી જોઈશું તો મણિલાલે વિચારક તરીકે કેવી મોટી કાળ ભરી છે તે સમજશે. નર્મદની વિચારણા એની લાગણીઓની દાસી હતી-પ્રસંગે ઉઘ ને વેગી; પ્રસંગે ધ્યેયનિષ્ઠતામાંથી જન્મેલી સાવધ અને સંરક્ષક. અને તેની શૈલી કવચિત્ ઉદ્દેશોધક કે વક્તાને યોગ્ય, કવચિત્ કવિને યોગ્ય, કવચિત્ વાતાર્થધારીને યોગ્ય, એકંદરે અણસરખા ને અસ્વચ્છ. ધર્મની મીમાંસામાં નર્મદ જોડા જીતરી શકતો નથી, તેનાં નિદાન જોઈ શકતો નથી. સુકિતપુરઃસર સાધકબાધક ચર્ચા કરતો નથી; માત્ર સરળ ઉપયોગિતાવાદથી ચત્તાની લે છે, અંશેજ કેળવણીથી તેનામાં “પ્રત્યક્ષકિત” આવી છે અને ઇર્ણાને પુદ્ધિવાદ તેમજ વ્યકિત-સ્વાન્યવાદ તેનામાં પ્રવેશ્યો છે, પણ એ સિદ્ધાન્તપ્રેર્યો દેશદિતચિંતા કરતો નથી. દેશદિનચિંતા પ્રેર્યો, દેશાભિમાનપ્રેર્યો સિદ્ધાન્ત ઘડે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦માં તે કહે છે તે એની પોતાની મનઃસ્થિતિને નિરૂપે છે તેટલી દેશજનની સ્થિતિને નિરૂપતું નથી : ‘આજકાલ કોઈને જૂના ધર્મમાર્ગ ઉપર આરથા નથી જ ને નવો ધર્મમાર્ગ કિયો સ્વીકારવો તેનો નિશ્ચય નથી.’..... ‘મારી સમજમાં તો આમ છે કે જ્યારે અનેક ધર્મમાર્ગથી દેશીજનોનો સંપ શિથિલ થાય છે અને જ્યારે દેશદેશના વિદ્વાનો, પેર્ગબર, આચાર્યોના મન જુદા જુદા છે ત્યારે આપણે હાલમાં આદરજીવ જ રાખવું. જનતાનો કોઈ કર્તા છે; તે એક છે ને નિરાકાર અને સ્વેચ્છકિમાન ને સર્વજ છે; આપણે તેના ચક્ષ માવા અને પાપ તથા દુઃખમાંથી ખસવાને અને વળી પુરુષ તથા સુખ પ્રાપ્ત કરવાને તેની પ્રાર્થના કરવી; કેમકે તે આપણાં સુકૃત જોઈને પ્રસન્ન થાય છે ને પ્રસાદ આપે છે તેમ અનીલિના કર્મને માટે આપણને શિક્ષા કરે છે. હાલ બંગાળમાં જે ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશક કેશવચંદ્ર છે તે ધર્મમાર્ગ આપણે સૌએ પાળવો, નીતિ સંબંધી વિષયોમાં ‘જામમયલ્ સર્વમૂતેષુ’ એ વિચારે કોઈનું કંઈ ઉરજી કરતું નહિ. એ જે બોધ છે તે સર્વત્ર માન્ય છે ને ખરો છે. વિશેષમાં આદરજી કે પ્રેમસીર્ષ, સ્નેહ, ઐશ્ય, મહામત્યા, ઉચ્ચ, દિમન, સાહસ, ધૈર્ય આદિ સદગુણો સમય પરત્વે અવરતે ને વિશેષે પ્રાપ્ત કરવા.”* સુધારાનું વિચારન કરી ‘સ્વધર્મપાલન’માં આત્મા, અન્નધર્મ વગેરેનું વર્ણન કરે છે ત્યાં પણ વેદ, બ્રહ્મ, પુનર્જન્મ, ચૈતન્યચકિત, મોક્ષ, આચાર વગેરેની તેની વાતો તે સમયના સામાન્ય જ્ઞાનચુના પોષ્ટિયા યાનથી આગળ વધેલી જણાતી નથી; મનન, મંથન, ચિંતનના પરિપાકરૂપ જીવનરસ બનેલી તે ફિલસૂફી નથી.

નવલરામની શૈલી અર્થાનુસારી, મરોડદાર ને રસધ છે, પણ તેમની વિચારણાનો વ્યાપ મર્યાદિત છે. સરકાદી નોકરીને લીધે પણ કેટલાક વિષયની તાત્વિક ચર્ચા તેમણે કદાચ ટાળી દશે, એમ ન દેખ

તે પણ એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ, એકદરે વસ્તુચિત્તિના વિવેચનનું સાગસાર મહણું, સમાલોચનનું કે સાક્ષરનું છે જનમડળની પ્રતિચિત્તિના તેઓ પ્રેક્ષક છે અને તેના રહસ્ય તપાસે છે તેટલે અંશે તેઓ સાક્ષર છે એવી સાક્ષરતાનું વધુ સફળ પ્રરથાન આનંદશક્રમાં જણાય છે, પણ આનંદશક્રની આલોચનામાં ભાવનાવિષયક જે રિચ તેજસ્વિતા અને એકસૂત્રતા જણાય છે, સર્વ તત્ત્વચુદિનું જે અધિષ્ઠાન જણાય છે તે નવતરાગમાં નથી સર્વ સમાલોચનાને ફિલસૂફીની કક્ષાએ લઈ જનાર પ્રથમ સાક્ષર આનંદશક્રના પુરાગામી મણિલાલ છે, અને નવનરામ તેમ જ આનંદશક્ર બંને ક્રાંતિ એમની વિશેષતા આ છે કે એમના ચિત્તને સામાન્ય વાચકના ચિત્તને સ્પર્શ કર્યો, તેને સતો આપ્યો, તેને જાગૃત કયું આ અશર્માં અને અભિનિવેશની માનામાં પણ એ નર્મદના અનુયાયી હતા, પંતુ પોતાના પાંડિત્ય ને તર્કમળથી તથા તેજ્વરી તેમ જ અરણ, તાર્કિક તેમ જ નિગે નિરપચ્છી તેમને અતિશય સફળતા મળી સમકાલીન પ્રાંતની હૃદયરૂપિ અને સમકાલીન સાક્ષરોના માનસ ઉપર મણિલાલની છાપ અચળ અને જોડી છે આપણે માટે અર્વાચીન યુગરાતની બૌદ્ધિ ને સાહિત્યિક સિદ્ધિઓ તથા અપૂર્ણતાઓને વિલોકનાનું નર્મદ પછી બીજું કે દ્રથાન મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ છે, પણ ગોવર્ધનરામ ફિલસૂફ કરતા કવિ - જનત આકારોમાં રમતા સૌન્દર્ય ને સ ય જોના - કવિ છે, મણિલાલ કવિ કરતા ફિલસૂફ વિશેષ છે કાન્તે જે મણિલાલ વિરો કહ્યું તે મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ બંને માટે સાચું છે “પ્રાં મણિલાલમાં કઈક એવું સામર્થ્ય છે કે તેનું બીજ કોઈ પણ સમકાલિન લેખકમાં દર્શન થતું નથી જેમને તેમના નિકટ સમાગમનું સુખ મળ્યું છે, તે બધા બેઠકક મહે છે કે દેશનો ખરો ઉકલ કઈક એમના જેવી દૃષ્ટિએ દેશની જૂત અને વર્તમાન સ્થિતિને જોયા વગર થવાનો નથી *

મથિલાલને સુધારક તરીકે સમજના માટે જગતની ઐતિહાસિક પ્રતિબિંબ તેમની સમજ તથા સુધારાના તાત્વિક વિચાર માટે તેમની ધર્મતત્ત્વની સમજ બગબગ પિછાણવી જોઈએ, તો જ તેમને ન્યાય થાય ૧૮૯૧ પછીના નર્મદને અને વિચારક મથિલાલને એક પક્ષમાં ચૂકી દેવાની બૂલ ન કરાય નર્મદ તો માન એટલું જ કહે છે કે સુવારાના કહોળા પાણી ઊતરી જઈ, રમ્મક થઈ, એક નાના ઝરણા તરીકે જન્મકડગની વિચારધારામાં પ્રવેશી તેનું અશત શોધન કરશે, તેને પુષ્ટ કશું મથિલાલ સસારસુધારાને તાત્વિક પીઠિકા આપે છે ને એ પીઠિકાને આધારે તે સુધારક ગણાવા જોઈએ, પણ 'સુધારક નો અર્થ કઈ વિશિષ્ટ ને નિશ્ચિત થઈ જનાથી આપણે મથિલાલને એ નામે ના ઝાળખાએ તો કઈ બોલુ નથી મથિલાલને આપણે શાસ્ત્રનિષ્ઠ દેશહિતચિંતક, ધર્મશોધક ને તત્ત્વવિચારક કહી શકીએ મનનીય નિબંધ 'નવીન અને પ્રાચીન મા એમણે પોતાનું સ્થાન સ્ફુટ કર્યું છે 'અપરિમેય સરકાર-મનનીય નિબંધ 'નવીન અને પ્રાચીન મા એમણે પોતાનું સ્થાન સ્ફુટ કર્યું છે 'અપરિમેય સરકાર-પરપરામાં જે કાઈ રિયર, સ્થાવી રહેવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રાચીનતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, જે કાઈ નવીન નવીન સરકારનું સાર પ્રતિષ્ઠાણ બાહ્યતરના યથાયોગ્ય આકાર નીપજની લેવા તત્પર ગમે છે તે નવીનતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ' 'પ્રાચીનતાનો અને નવીનતાનો વિરોધ નથી ઉત્પન્ન પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વસ્થાવસિદ્ધ છે અને આવશ્યક છે, વિશ્વનો નિર્બંધ જ તેમના યોગ વિના થાય નહિ યોગક્ષેમના નવીનતા અને પ્રાચીનતા બે અંગ છે ' આ મધ્ય વર્ગમાં જ પ્રાચીનતાના આગ્રહી સુતનું સ્થાન છે પ્રાચીન અને નવીનનો વિરોધ આ મધ્ય માર્ગમાં નથી, એ માર્ગના અંત આગળ તેમનો વિરોધ છે ' 'નવીનતા બધા વિનાશનું રૂપ ધારણ કરે છે, પ્રાચીનતા બધા સાગસાર ન વિચારતા અર્થ અવિવેકતાનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યાં ઉત્પન્ન વિરોધ થાય છે ' 'રિયગના, દૃઢતા, શાન્તિ

સમીક્ષા લેખો

એ જેમ કાર્યમાનની સિદ્ધિને આવશ્યક છે, તેમ તેનાં તેજ બહુ વધી જાય તો હાનિકર્તા છે, નાશક, સાયત્ત્વ, પરાક્રમ, એ જેમ આધ્યત્મે સિદ્ધિ કરના આવશ્યક છે, તેમ બહુ વધી જાય તો ઉન્માદ અને હાસીના જ નિદાન થાય છે મધ્ય માર્ગ સર્વન સારો છે.

મણિલાલનો આ મધ્યમાર્ગ મિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ ખોટા નહિ લાગે સમાજની સુદૃઢતા ને ઉત્તરિને માટે, તેની સ્વચ્છતા માટે તેના ઇતિહાસમા બધાયેલા વ્યક્તિત્વની રક્ષા થતી જોઈએ તેને જાગૃતીને તેને પ્રુષ્ટ બનાવી શકાય નહિ તો કદાપિ સમાજનો જ વિનાશ થાય વ્યક્તિઓના હિતો સમાજના ધાગણની દૃષ્ટિએ ગ્રીષ્મ છે મણિલાલની સામાજિક વિચારણા નમાજલક્ષી છે, વ્યક્તિલક્ષી નથી “ પ્રયે. વ્યક્તિએ પોતાનો વિચાર સમગ્ર મનુષ્યપરની નીતિના પ્રતિબિંબરૂપે યોગ્ય જોઈએ પ્રયેક વ્યક્તિ માટે જો નિયમ છે તે પ્રયેક રાજ્ય કે મઝાની કે નાતને માટે પણ સત્ય છે ”* વ્યક્તિને અન્યાય થતો હોય, કદાપિ તેની પ્રયે કૂરતા દેખાતી હોય તથાપિ જો તે પ્રવૃત્તિ સમાજના હિતમા હોય તો નિર્વાચ છે આ મિદ્ધાન્તના વિનિયોગમા મણિલાલ ધર્મી વખત આધારક લાગે છે મિદ્ધાલ કગ્તા વધુ તો સિદ્ધાન્તના તેમના વિનિયોગથી મણિલાલે મજબૂરાર્થ જવાનો અણુમ્મો ને વિરોધ વહેંચ્યો હતો એવા વિનિયોગમા કદી તર્કજનો લાસ પણ થાય છે *

સમાજને, જનભાજને પણ મહિલાસ વિશ્વયોજનાના એક અગ્ર તરીકે જુએ છે મનુષ્યની સર્વ પ્રગતિનું અંતિમ ધ્યેય ને પરિણામ મોક્ષ હોતું જોઈએ, એમ્મે મહિલાસની સમાજસક્ષી વિચારણા પણ વ્યવસ્થિત મોક્ષસક્ષી થાય છે ‘ધર્મ, અર્થ કામ એ ત્રણ વિચોભા એની જે જે પ્રગતિ થાય, જેથી મોક્ષને ઢાઈ રીતે જરા થે હાનિ પહોંચે તે તે પ્રગતિ દુષ્ટ, અધર્મિનિ અને ન ઇચ્છવા ચોગ્ય છે x ■ ‘મૃદા મિદ્ધ ઝીતે કહી શકાય કે મોક્ષના સિદ્ધાન્તથી ઢાઈ રીતે, ને ઢાઈ અરો પણ જે વિરુદ્ધ જાય તે બધું અતીતિ જ છે’

x મસિલાલ વ્યાવહારિક નીતિ (૧૯૫૮)

૧ મહિલાવાલની શૈલી તેમજ વિચારણા તેના પ્રણેતા તથા અર્થાદાતાનું સરસ પ્રતિબિંબ એમના નિવૃત્તિમાસ (૧૯૮૪) નિબંધમાં જણાશે. એમની શૈલીની સુખમતા વેગ અને શક્તિના તથા નર્મદી ભેરસે તેમાં ઓળખાય છે, તેા વિચારણા માં વ્યવહારમાના અનુભવમાના સર્વ નવાત્વમાં રહેલ એક આત્મતત્ત્વનું મન પલુ જણાય છે. કાવિયે માનસિક કે દૃઢયતા જે જે અનુભવ વાચ છે તે ઉત્તરોત્તર એક એકના દર્શન-દર્શન છે, શરીર અને દૃઢયતા અનુભવ મનને દર્શન છે ને મન તેમજ દૃષ્ટા છે, પલુ મનના અનુભવ પાછા મેઈકન દર્શન હોવાને લેઈએ કે જે અનુભવમાં નવા ન છે-એક કરતા વધારે રૂપે જણાવાપણું છે-કોઈ, લેલ મોહ તરૂં આદિરૂપે નાનાત્વ છે-તેનેા દૃષ્ટા તેથી ભિન્ન હોવાને લેઈએ તે દૃષ્ટા આ માં કહેવાય છે ને તે નાનાત્વવાળા નથી માટે તે કોઈનેા દર્શન થતો નથી પેતે સ્વયંપ્રકાશ સ્વત સિદ્ધ સર્વમય સ્વદૃષ્ટા છે પરંતુ આ સિદ્ધાન્ત સાથે વ્યવહારના જે સુખદુઃખ છે તેનું મહિલાવાલનું નિસકલ્પ પ્રતીતિકર નથી સાચા સુખમાં આત્મજ્ઞાનનેા અસત પલુ અનુભવ અને દુઃખમાં આત્મજ્ઞાનથી વિદૂરતા એ સમજવા છતાં મહિલાવાલની સુખદુઃખ ખળત શુક્રિસુંખલા કૃત્રિમ જણાય છે. આ માર્ગને એવા સિદ્ધાન્ત છે કે આત્મદર્શન એજ સુખ છે જેને લેટલ આ મદરાજ તેટલુ તેને સુખ વસ્તુત સુખ એવુ કાઈ છેજ નહિ લેટલ લેટલ નવાત્વ-લેટલે લેટલે લેટલે લેટલે તે બધાં મિશ્ર, સાચારૂપ અથવા ખીલ રીતે કહીએ તેા દુઃખ છે જનન માત્ર, આખો વ્યવહાર પ્રવૃત્તિમાસ દુઃખ જ છે નિવેદન છે જેને આત્માના નિર્વિકાર અને સર્વમય સ્વયંપ્રજ્ઞ-અભેદનું સાનુભવ લાભ છે તેને દુઃખ છેજ નહિ કેમ કે એક નાટકના ભેનારને પાત્રોના ચિહારથી રસતિક્ત સુખ દુઃખ હોા તેા આવા આત્મચરણ દૃષ્ટાને પ્રવૃત્તિ-વ્યવહાર-માયના નાટકથી વાસ્તવિક સુખદુઃખ હોય. આત્મદર્શનની જગત્સૈવિચર્ય અને સસારસૈવિચર્યની સમજ વધારે વાસ્તવિક છે. દુઃખલિલાલ “નીતિવ્યવહાર” (૧૯૮૨)

भण्डिसाधनं तत्त्वज्ञानं

★

• 'श्रीमद् भगवद्गीता'ने वेदान्त'.

[૬]

આદિવચન*

બાલાચંકર કથાગિયા અને મણિલાલ નભુભાઈ બંને નડિયાદના, બંને ૧૮૫૮માં જન્મેલા બંને ૧૮૮૮ માં અવસાન પામેલા, બંને સાંપ્રદાય, બંને મિત્રો, બંને વિદ્વાનો અને બંને રંગગાથી કવિઓ. તેમને નડિયાદ આજે કૃતજનતાથી સંભારે છે એ મંત્રન પ્રમત્રે બે પ્રાર્થનાવિક બોલ કહેવા આપે અને કહ્યું તેથી કું બહુ આભારી છું. આપણે જોતરધનગમનું તર્પણ કર્યું; આપણે વીર નર્મદની રચિત તાજ કરી; અને આજે આ બે મિત્રકવિઓને અંજલિ આપવામાં સરભાગી થઈએ છીએ.

નર્મદનું જેમ “જય જય ગરવી ગુજરાત” કે “સડુ ચપો છતરા જંગ” પ્રત્યેક ગુજરાતીના ચિત્તમાં અકિત છે, તેમ “કઈ લાખો નિગરામાં અમર આશા છુપાઈ છે” અને “ગુનને જે સિરે તારે જગનનો નાથ તે સહેલો” એ બે પંક્તિઓ પણ તેનું સંસ્કારવિષ બની ગઈ છે.

ગુજરાતી પંડિતપુત્રની કવિતાનો ઉદય નગસિંહગવથી થાય છે, પણ તેની આગાહી આ બે કૌતુકગાથી ને લાવાવેગી કવિઓમાં જણાય છે. વ્રજ, સંસ્કૃત, કાગસી અને અંગ્રેજ શૈલીની કવિતા બાલાચંકરે લખી છે, સૂફીવાદનો એનામાં દૃઢ સંસ્કાર છે, અને આનન્દમનજન એનું લક્ષણ છે. વ્રજની મદીલી છંદો એમના રચનાત્મે બહુ અનુકૂળ છે અને તેઓ ગુજરાતી વ્રજવના પિતા બને છે. આત્મવક્ત્રી કવિતાનો આ ગુણ અંગ્રેજી રોમાન્ટિક શૈલીની કવિતારચના માટે પણ અનુકૂળ બને છે અને તેથી બંને કવિઓ ગેલી-આયર્ન જેવી અંગ્રેજી શૈલીની પણ રમણીય કવિતા આપે છે :

“કવિ ગાન કું ને વળી વ્રુ પટરાણી વૃત કરે,
મુદ્રે ખીને શું શચિપતિ વિના રે ત્રિત કરે;
પૈયા ટાડીલા વગધુરક કેવાં, મીઠી, થતાં,
વળી વિહાં બહાં દરહા મૂઠ શ્રોતાજન હતાં”

“પછી મોઈ કાળે ક્ષણિક વધુના બંધ વિખરે
ગહે વ્રુ પાસે ને નજર વધુ તારા પર રહે
તજ સંસારાન્ધક સાત્ત દુઃખસાન્ધક મૂળે
રહે આશા, તાગ સ્વરૂપ મહાં ચૈતન્ય વિચરે.”

(કવાન્ત કવિ)

“લખાં તાપી નીરે, ખગખગ વહે છે ત્રિત થઈ,
ઉનારે સાહેલી જલખગન આવે હરખથી,
ઘડા મૂકી માથે સુવર્ણધ્રુવ ડાલે અનુભવે,
વયે નાની મોટી અધિક સિધુ ચેણ કરી રમે.”

(સ્થાસ્ત્ર)

* નડિયાદમાં તા ૨૦-૨૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૮ના દિવસોએ મણિલાલ દિવેગી અને બાલાચંકર કવિ રિયાના જન્મશતાબ્દી સમારકા ઉજવાયા તેના આરંભે બાલાચંકર—

“તજ્યો તે લાંથી મેં નથી નિધિવિદ્યુયોગ નીરખ્યો,
તજ્યો તે લાંથી મેં નથી હજુ ઉપારંગ પરખ્યો;
તજ્યો તે વ્હાલા તો સરિતતરુનો ઘાટ રમતો
તજ્યો છે મેં એ કુદરત છજ્યો કુંજ નમતો.”

બાલાશંકરે કારસી ને સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તરની પ્રતિષ્ઠા પશુ પોતાની વિદ્વતા દાખવી હતી. પશુ મણિલાલ કવિ તરીકે “રસના રસિક” અને “કવિતાના કોડી” બાલાશંકરના શિષ્ય જેવા, - બાલાશંકરની અસર મણિલાલ તેમજ કાન્ત અને કલાપી ઉપર પણ વરતાય છે; -તો વિદ્વાન તરીકે, પંડિત તરીકે, તત્ત્વચિંતક તરીકે ગદ્યકાર તરીકે એ યુગના જ નહિ, સમગ્ર યુગરાતી સાહિત્યના પ્રથમ કક્ષાના એ અધિકારી છે. મણિલાલની કક્ષામાં, સમગ્ર રીતે, યુગરાતના માત્ર બેત્રણ વિચારકો જ આવી શકે. કવિ તરીકે બંનેએ કવિતામાં વિષયમર્ષદા વધારવામાં, સૂક્ષ્મવાદ અને ભારતીય પ્રેમભક્તિનાં તરવોના સમન્વયમાં, સંસ્કૃત છંદોના રચનાકૌશલમાં અને રેખાસૌન્દર્ય અને પ્રવાહિતા ભાવવામાં પ્રદાન કર્યું છે. સુન્દરમે નોંધ્યું છે તેમ વિચારરંગી ભાવને આકાર આપવામાં મણિલાલ બલવંતરાયના પુરોગામી છે.

“અપાર સુખ સાંપઝાં, વિપત વેડી વડી ગયો,
તથાપિ રમતો સદા, ઉભય પાર જીભે રહ્યો,
યુવા, રસિક, બાલ કે તરુણ, જુદું, ભોગી, યતિ,
ન દુઃખ, સુખ ના કહીં-નિજશું નિજની એ રતિ.”
(જન્મદિવસ)

પરંતુ મણિલાલ કવિને વટાવી અને નવલકથાકાર ને નાટકકાર મણિલાલને પશુ વટાવી, આપણે બ્યારે ગદ્યકાર, વિચારક અને પંડિત મણિલાલની કથના કરીએ છીએ ત્યારે તેમની કેટલીક મર્યાદાઓ છતાં, એ યુગના અગ્રેષ્ઠ વિચારક લાગે છે એ મર્યાદાઓ કેટલીક તે સમયની હતી; દા. ત. યોગવિદ્યાના અમુક શારીરિક પ્રસંગોમાં શ્રદ્ધા અને તે દ્વારા સ્વર્ગપાતુસંધાનનો અભ્યાસ. ઉત્તર નર્મદ, મણિલાલ, જોવાઈનરામ વગેરે એ માર્ગે જીવ્યા હતા અને ધિયોસાદીએ એને પુષ્ટિ આપી હતી. મણિલાલનો બ્રહ્મવાદનો ઇષ્ટ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સર્વ સામાજિક ને સાહિત્યિક પ્રશ્નોમાં વિનિયોગમા સરખો જીનરતો નથી. યુગરાતનું ઇષ્ટ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સર્વ સામાજિક ને સાહિત્યિક પ્રશ્નોમાં વિનિયોગમા સરખો જીનરતો નથી. યુગરાતનું ઇષ્ટ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સર્વ સામાજિક ને સાહિત્યિક પ્રશ્નોમાં વિનિયોગમા સરખો જીનરતો નથી. યુગરાતનું ઇષ્ટ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સર્વ સામાજિક ને સાહિત્યિક પ્રશ્નોમાં વિનિયોગમા સરખો જીનરતો નથી.

આ વિશ્વનું રહસ્ય કોઈક પરમ સત્ય છે, જે કૂટસ્થ અને અચલ છે, છતાં સર્જકશક્તિવાળું અને આનંદમય છે, માનવના સર્વ વ્યવહારમાં જે આનંદદાયી છે, મૈત્રી, સ્નેહ, કરુણા આદિ દ્વારા જે સમાનભાવ, ઉદારતા અને વિશાળતા અનુભવ કરાવે છે, જે વૈયક્તિક અભિમાન અને સ્વાર્થ ભુલાવી અન્યમય બનાવે છે, જે કુળની ઇર્ષ્યા વગર કર્તવ્ય કરવા પ્રેરે છે, એ સર્વ એ વિશ્વમાં પડતરે રહેતા બ્રહ્મનો અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. એ અજુસારો વ્યક્તિના પુરુષાર્થોના તથા સંસારના ધ્યેયોના નિયામક બને છે.

સમીક્ષા લેખો

સમાજરચના એવી થાય કે સમૂહો સમષ્ટિનો, સમસ્ત માનવજાતનો વિચાર કરે; વ્યક્તિઓ આપરાગી મટી સમાજહિતનિષ્ઠ થાય. મોક્ષ એ અભાવાત્મક કે અનુભવના સંકેતની સ્થિતિ નથી; એ ભાવાત્મક, ઉદાર, વિશાળ, વર્ધનાત્મક અવસ્થા છે. મોક્ષ કર્તવ્યના ત્યાગથી ઉદ્ભવતો નથી, કર્તવ્યના પાલનથી, હિંસરાપર્યુના ભાવપૂર્વક કર્તવ્યપાલનથી પ્રગટે છે. જે જે ભાવ કે કાર્ય પરમાત્માનુભવ જોઈએ તે અંશે કરાવે તે તે નીતિમય અને કર્તવ્ય; જે તેની આડે આવે એ અયોગ્ય તે અનીતિમય. મણિલાલે વિચારની એવી ભૂમિકા આપી છે જે સર્વ જીવનધર્મ અને આત્મઆવિષ્કારની ચાવી બની શકે. તેમની તર્કોન્નવલ અને વ્યાપક વિચારસંપ્રતિએ ક્ષાન્ત જેવા અસંખ્ય સંવેદનશીલ પથ દ્વિધા અનુભવતા આત્માઓને પ્રભાવિત કર્યા હતા. તેમના વેદાન્તના વિવરણે જેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને આંજ્યા તેમ યુજરાતના હૃદયમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ને દર્શનની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. જે કામ સમગ્ર દેશમાં વિવેકાનંદે દ્યુ તે તેમણે યુજરાતમાં કર્યું. એમની સિદ્ધિનું સ્મરણ આપણને નવાં ને તેજસ્વી કર્તવ્યમાં પ્રેરે!

[૭]
અરો જરથુસ્ત્રની ગાથાઓ*
(૧)

નેમોઃ ‡ વેઃ ગાથાઓ અશઓનીન્.

(મહર્ષિ જરથુસ્ત્રની પવિત્ર ગાથાઓને નમસ્કાર.)

ધરતીમાતા ગાયનું રૂપ ધારણ કરી ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરે છે : હે પ્રભુ ! મને શાને બનાવી ? ને કોણે બનાવી ? કામ, ક્રોધ અને જુદમ મને ત્રાસ દઈ રહ્યાં છે. ભગવાન પ્રસન્ન થઈ જરથુસ્ત્રને તેના ક્ષેત્ર તરીકે મોકલે છે. પૃથ્વી તેને પોતાના પચદશીક તરીકે સ્વીકારે છે. યાનીમ્ મનોઃ, યાનીમ્ વયોઃ, યાનીમ્ સ્વયોદ્યનેમ્ અશઓનોઃ જરથુસ્ત્ર હે. ભગવાન જરથુસ્ત્રનો દરેક વિચાર, દરેક વચન, દરેક કામ શાનવીને રસતો દેખાડનાર છે. સાચા જીવન અને અમૃતતત્ત્વ માટે અનેક માર્ગો આર્થ અધિઓએ બેયા છે. તેમાંથી એક જરથુસ્ત્રનો પણ મહામાર્ગ છે.

“ધરતી ગોરૂપ જઈને તમ પાસ રહી,
સરજી મને શીદ તમે ? મને કોણે ધડી ?
કામ, ક્રોધ ને અત્યાચારો, મને લેરી વળ્યા,
લૂંટકાદ ને જુદમ મને બહુ પીસી રહ્યા;
તમ વિષુ ન આશ્રય કોઈ મળે મુજને,
બળિયો કોઈ તારણહાર બતાવો મને.”

ગ્રે. તારાપોરવાળાએ જરથુસ્ત્રની ગાથાઓમાંથી અતિ મહત્વની “ગાથા અહુનવદ્ધતિ” નો ગુજરાતી અનુવાદ સરસ અને સરળ પદ્યરચનામાં કરેલો છે. એ અનુવાદને પારસીઓનો તેમ હિંદુઓનો સારો સત્કાર મળવો જોઈ તો હતો. આ ધર્મગ્રન્થનું નિબંધન આપણી ગ્રામ્યીન રીતિને કેટલું બધું મળતું છે તે ઉપરનું ઉદાહરણ સચોટ દર્શાવે છે. અનેક રીતે આ અને આની ગાથાઓ હિંદુઓને પ્રિય થઈ પડવી જોઈએ, પરંતુ હકીકત છે કે હિંદુઓમાં આ ગ્રન્થનો પ્રચાર થયો નહિ. અને આનું સરળ અને સ્વચ્છ ભાષાન્તર પારસીઓને અતીવ “શુદ્ધ” લાગ્યું ! “શુદ્ધતા” પણ દોષ ! ગ્રે. તારાપોરવાળાએ, હારીને, અન્ય રીતે આકર્ષક એવી “પારસી ગુજરાતી” માં અને તે થ ગદ્યમાં બધી ગાથાઓનું ભાષાન્તર કર્યું. અવલોકનવિષય ગ્રન્થની રચનાનો આ દૂકા પણ રસિક પ્રતિહાસ છે.

આ નાનો પણ સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ અગત્યનો બનાવ આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિની માર્મિક ટીકારૂપ છે. એ ગ્લાનિકર છે, કેમકે એ પરિસ્થિતિ સહજે ટાળી શકાય તેમ છે. પ્રસ્તાવનામાં

* “અરો જરથુસ્ત્રના ગાથા” અસલ અવસ્થા સરળ ગુજરાતી તરજુમા સાથે, કર્તા ડૉ. એરચ જ. સો. તારાપોરવાલા, મુંબઈ, કિંમત ત્રણ રૂપિયા.]

‡ આ વિષયને જેની સંજ્ઞા આગલા સ્વરના સુદીર્ઘ ઉચ્ચારણ માટે છે, એ વિષય નથી.

પ્રો. તારાપોરવાળા બધાંને છે: “પંચિ ગાયાનો ને તરજૂનો આપ્યો છે તે ‘પારસી શુજરાતી’ માં ચાને પારસી કુટુંબોમાં દરેકને બેલાતી લાખામાં કીધો છે. વળી તેમાં હંદ વગેરેની ખટપટ રાખી નથી.” નવી પદ્ધતિ અનુસાર ઉપરની જ કડી નીચે પ્રમાણે અવતરે છે:—

“ધરતીમાતા ગાયના રૂપમાં તમે પાસ બંધીને રડી, ‘મને શા માટે પેદા કીધો? મને કોણે બનાવી?’ કામ, કોષ અને જુદાં મને આર તરફથી ઘેરી નાખે છે, લૂંટફાટ અને ખરાબી મને બધેથી પીસી રહ્યાં છે, તમે સિવાય મને બચાવનાર કોઈ નથી, તેથી કોઈ જોરમંદ રક્ષક મને દેખાડો.”

સાહિત્ય એ માત્ર અર્થ નથી, શક્તિ છે; એમાં માણસના દિલને હલાવવાનો શુશ્રુ છે. નવા અનુવાદમાં અર્થ પ્રકાશ સહેજે થાય છે, પણ પૂર્વોક્તિ પચાનુવાદનું લાલિય આવતું નથી, તો મૂળની ઐતિહાસિકતા ક્યાંથી જ આવે? કલાની દૃષ્ટિએ તો સમપ્રલોધ અનુવાદ સૌથી ઇષ્ટ, પણ કલાંએ પોતાની કોમનુ જ અને તેમાં પણ “સાધારણ પારસી વાચક”નું દૃષ્ટિગોચર બનાવવા રાખ્યું છે. પંડિતમુલક અત્યાધુનિક છાંટી સમાન લાવે એની મુશ્કેલી જોઈ છે, પણ ગાયાઓની પ્રાણપ્રદાતાને પૂરું સંચાર આ ધરછાંડના માર્ગથી અશક્ય છે. પણ કેવળ સરળતા આ વિદ્વાન લાખાન્તરકારનું ધ્યેય નથી. યુરોપી લાખાન્તરોમાં જે ખ્રિસ્તી કે સામી (સેમિટિક) પૂર્વગ્રંથો ચેતનાની ઊણપ આવે છે, તે ન આવે તેની કાળજી તેઓ ખીંચી રીતે રાખવા ધારે છે. પાંડિસ અને કલ્પના બંનેને તેઓ અપમાં લે છે. ગાયાઓના એકેએક શબ્દનો અર્થ લાખાવિદ્યાની દૃષ્ટિએ તેમણે નિર્ધાર્યો છે, તેમ જ બધાં જુદાં પહેલેથી નહીં હાં અર્થઘટનમાં તેમનો લક્ષિભાવ પહેાંચી જાય છે. “સાપ્તન્ટિક્સિક રૂઢિ તથા કાષ્ઠલોહીય વગેરે મને મારા યુરોપિયન શુરુઓએ શિખાવ્યું, પણ મુખ્ય વસ્તુ—જરથુસ્ત્રના પચગામની જિંદગી મતલબ—તેમથી મળતી જીવન પાર જીવનવાની આત્મવિદ્યા—મને મારા શુરુઓ આપી શક્યા નહિ, કારણ કે એ વસ્તુ એમના પાસ હતી જ નહિ.” જૈહિક કરતાં આધ્યાત્મિક જીવન અને પ્રગતિનો પચગામને પહેલેથી જ આગ્રહ છે. તેઓ કહે છે કે પ્રભુએ સર્વ પ્રથમ બે મીનાં સરજ્યાં; બંને સહોદર જોડ અને સરખા કાર્યકર; પણ એક જીવનનો સર્જક ને બીજો અ-જીવનનો સર્જક. તેઓ પ્રાર્થે છે: અચાને મારા જિવનમાં રથાપી હું ક્યારે મારું ઇનામ મેળવીશ? આ ઇનામ તે મારી દસ તાબેદાર ઘોડીઓ તેનો સરદાર ઘોડો, અર્થાત્ દસ ઇન્દ્રિયો અને તેને કાબૂમાં રાખનાર શુદ્ધ મન. આવી કંઈક મૂઠ લાગતી વાણીનું અર્થઘટન સુચોચ કલ્પના અને લક્ષિભાવથી થઈ શકે, અને પ્રો. તારાપોરવાળાએ તેમ કરવામાં સમુચિત દૃષ્ટિ જ રાખી છે. ઋગ્વેદના ટેલકા મન્ત્રો શાસ્ત્ર કરતાં કલ્પના અને લક્ષિભાવથી શ્રી. અરવિન્દે કે આચાર્ય કુવે વધારે રહસ્યપૂર્ણ અને સાચી રીતે સમજાવ્યા છે, તે આ પદ્ધતિનું સમર્થન કરે છે. આમ છતાં, મને લાગે છે કે ગાયા બહિષ્કારા ઇસ્તીમાં પોઠિરુ-વિસ્તારને જરથુસ્ત્રની સાચોસાચ દીકરી સમજવાને બદલે પેગંબરની “સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ” આધ્યાત્મિક શક્તિ ગણી છે, તે યથાર્થ નથી. ગાયાનો સંદર્ભ સમગ્ર રીતે જોતાં પેગંબરની પુત્રીનો ઉલ્લેખ વાર્તાવિક હોવાનો વધુ સંશય છે.

(૨)

ગાયાઓની અવેસ્તા લાખા તરીકે ઋગ્વેદની આર્ય સંસ્કૃત વાણીની નિકટવર્તી છે શુજરાતી અને હિન્દીની નિકટતા છે તેટલી જાંધી આ બે લાખાઓની છે, એટલે કુધી કે ઘોડા નિયમે ચાલે તો બધી ગાયાઓ આર્ય સંસ્કૃતમાં જરાબર જિનરી જાય. શબ્દો અને અન્વય સમજવામાં પણ બે લાખાઓ પરસ્પર ઉપકારક છે. ઉપરાંત, જરથોસ્તી ધર્મ પણ આર્ય ધર્મની શાખા ગણાય એટલો આપણી પ્રાચીન

અસો જરથુશ્ત્રની ગાથાઓ

ધર્મભાવનાની સમીપ છે. આ તત્ત્વોથી પ્રેરાઈને શ્રી. જ્ઞાતીન્દ્રમોહન ચટ્ટોપાધ્યાય ગાથાઓનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. કદાચિત્ આવાં જ કારણે દસૂર નેધર્મોસિંગ ધવલે પહેલવી ભાષા-અન્ટરમાંથી સંસ્કૃત રૂપાન્તર કર્યું હતું. ગાથાઓ જરૂરથી સ્ત્રી ધર્મની સાચી સમજ માટે ઉત્તમ સાધન અને પ્રવેશદ્વાર છે : પારસીઓનાં સમગ્ર ધર્મવિચારનું ગાંધાઓ દ્વન્દ્વસ્થ જિગ્મ છે. પાંચે ગાથાઓ—અહુનવધતિ, ઉત્તવધતિ, રપેન્તા—મધ્યન્, વોહુસ્થ, વહિસ્તા—ધરતી—જરથુશ્ત્રનાં ચોતાનાં વચનામૃત છે. રચનામાં મંત્રો ગાયત્રી, ત્રિપુલ અને જગતીને મળતા છે અને વાક્યવિન્યાસં પણ ઝગવેદ અને ઉપનિષદોને મળતો છે. સૃષ્ટિવિચાર, જીવન-પરજીવનવિચાર, નીતિઉપદેશ અને શુભિ તથા પ્રાર્થનાના એ મંત્રોની શૈલી ચારુ, સંક્ષિપ્ત, કવચિત્ રૂઢકમય તો કવચિત્ અજમનિજમની મરમી દગની છે. તેમાંથી ઐતિહાસિક જરથુશ્ત્રનું વ્યક્તિત્વ તરી આવે છે : તેમનાં સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, ભય અને યાતના, ઉત્સાહ અને ધૈર્ય, માર્ગો—અમાર્ગો તરફની શક્તિઓ વગેરેનો તેમાં પરિચય થાય છે.

“પહેલાં તો હું જરુરજી હું. હું પ્રેમ-ભક્ષાર્થનો દાસ છું. હું મારા જિગરના પૂરા જોશથી અસત્યની સામે યધ્ધિ. હું ભલા નરનું જીવન આનંદથી ભરી દઈશ.”

(ગાથા ઉક્તવધતિ.)

“મજ્જા ! હું સારી પેઠે જાણું છું જે મારી પાસે દુનિયાનો દોરદમામ નથી; નથી મારી પાસે કશી દોલત, કે નથી મારો કોઈ દોસ્ત. છતાં, અએ અહુરા ! તારી પાસથી એક યીજ માગું છું, તે એ જે તું મને તારી સાથે જોડી દે અને સાચું સુખ આપ. આવી અરજ ફક્ત આશકો માથકને જ કરી શકે.” (ગાથા ઉસ્તવધતિ.)

અહર મળદ—ધર્મર—વિધનો સર્ગનહાર છે. તે સીમાં પ્રથમ છે અને સીમાં છેલ્લો છે. સસ, ધર્મ અને પ્રેમનું એ જન્મરથાન છે સારીનરસી જે જે શક્તિઓ જગતમાં કામ કરી રહી છે તે તેના વડે છે; તે પુરુષવિશેષ છે અને પ્રાણીમાત્રની લક્ષિત અને પ્રાર્થનાનો અધિકારી છે. એની કૃપાથી જ કુન્યની સુખ અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ને મુક્તિ મળી શકે. એની કૃપાથી જ મનુષ્ય ધર્મર જેવો પવિત્ર થાય, તેના ધામમાં ગય અને તેનું સામીપ્ય કે સાધુજ્ય પામી શકે. શુદ્ધ મન, વચન અને કર્મથી, શીલ અને ધર્મથી ધર્મરની કૃપા પામી શકાય. આ ધર્મરી નિયમ, ઝત, પ્રબોધનાર, લોકના તારણહાર પેગંબર અને ધર્મર છે અને તેમનો ઉપદેશ સર્વ માનવ માટે છે. ધર્મરી નિયમ બે છે : એક શ્રેયનો ને બીજો પ્રેયનો; એક સુખનો, બીજો દુઃખનો. પણ મનુષ્યના અંતરમાં આર્મક્રતિ વસે છે, તેના અંતઃકરણમાં સદ-અસદ વિશે સ્કરણ થાય છે, જે દરેક જાણને ધર્મનો માર્ગ બતાવે છે. નેક વિચાર, નેક વચન અને નેક કામવાળો સાધુ પુરુષ, અશો નર અમર યશઃ; પણ બૂરા મનુષ્યને દુઃખ જ મળશે. દુઃખને અતે પાપીની પણ દષ્ટિ લઇડશે. એનો વિનાશ આસન્તિક નથી : તે પણ છેવટે વોહુમન-લલાઈ-નો માર્ગ સ્પીકારશે ને અસત્યને ધર્મનો દાસ બનાવશે.

“અમારે માટે, અગ્ને મજદા, તે શરીરો બનાવવામાં ને પછી તેમાં જીવ મૂક્યો. પછી જ્ઞાન મેળવવા મનશક્તિ અમને બક્ષી આ રીતે આ હાડમાંસના શરીરમાં તે બધું સમાવી દીધું. પછી અમને જ્ઞાન આપ્યું, અને કાર્ય કરવાની શક્તિ બક્ષી. આથી દરેક માનવી પોતાને ત્રણે તે માર્ગે જવા છૂટા છે.”

(માયા અદ્ભુતવશતિ)

સમીક્ષા લેખો

જરથુસ્ત્ર તો માર્ગ જતાવાનાર છે. તે માર્ગે ચાલવાનું કામ મનુષ્યનું છે. તેને માટે જરથુસ્ત્ર મધ્યસ્થ, વજીહ, બીજનું પાપ ઓઢનાર કે સહીદ નથી. સદ્ગુણને સદાચાર, પ્રેમ અને ભક્તિથી મનુષ્ય ધર્મરત્રને જોળખે, ધર્મરત્રની સમાન થાય અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે. જરથુસ્ત્રના ધર્મદર્શનમાં સત્કર્મ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. સત્કર્મથી જ જીવું જીવન પ્રાપ્ત થાય અને સત્કર્મ કરવા ને વધારવા માણસે અંતઃકરણને જોળખવું જોઈએ ને વિકસાવવું જોઈએ. ઇચ્છાશક્તિની સ્વતંત્રતા એ આ ધર્મનું વિશિષ્ટ તત્વ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ ગાથા ઉત્તવધતિનું એક સૂક્ત રમણીય છે. નગવેદના દસમા મંડળમાં કે કેનોપનિવદ્માં જેવી ઉચ્ચ પરમતત્ત્વવિષયક કવિતા છે તેવી જ અહીં પામીએ છીએ. જરથુસ્ત્ર ધર્મરત્રને યાચે છે: "તને હું કેવી રીતે આરાધું ? સાધુ જીવનનો બદલો કેવોક હશે ? મારા આત્માને તારી આખી યોજના દેખાડ, હું તને મેળવવા આતુર છું. મને માર્ગ જતાવ, અમારુ મન વિચાળ કર, અમારી ભક્તિ વધાર." જરથુસ્ત્રનાં આધ્યાત્મિક કુતૂહલ અને અદ્વૈત લુહિ આ સૂક્તમાં ઉત્તતર્ગભીર મરોડમાં આલિંગ્યાર પામે છે. મૂલાનુસારી ગદ્યમાં પ્રે. તારાપોરવાળાએ વાચ્યાચને સારો ઉતાર્યો છે પણ વાચકના મનમાં સંદેહ રહે છે કે મૂળનુ ગૌરવ ગુજરાતીમાં આવ્યું નથી. કાંઈ કે આવત તો તે તેમના પ્રથમ અનુવાદ અદુન-વધતિની પદરચનામાં; પણ તેનો તેમણે પરિચાલ કરી દીધો ધર્મજન-ધુઓનાં મન રીઝવવા. ભલે...આપણે એ સુંદર કાવ્યતત્ત્વની ઝાંખી કરીએ :—

"અથાનો દરજ્જો કયા સાહેબે નક્કી કીધો છે ? આ અચૂક નિયમો કોણે પહેલાં ઘડ્યા ? કયા સરદારે સૂર્ય માટે તથા તારાઓ માટે માર્ગો ચુકર કર્યા ? કોણ ચન્દ્રમાને ચાલુ મોટા અને નાનો બનાવે છે ?"

"કોની શક્તિથી ધરતી અને આસમાન જુદાં રહ્યાં છે ? પાણી અને આકાશને તેમને રથાને કોણ બરાબર રાખે છે ? જનને આકાશમાં કોણ માર્ગ દેખાડે છે ? કોણ પાણીથી ભરેલાં વાદળાં ખેંચી લાવે છે ? અને કોણે વોહુમનોનો પ્રેમ પેદા કીધો ?"

"તને હું પૂછું છું, અએ અદુરા ! તું મને ખરી હકીકત કહે: કયા હુસિયાર કારીગરે રોશનીનું મુકામ રચ્યું ? અને વળી અધિકારનું ધામ કોણે બનાવ્યું ? કોણે બામનદ, દિવસ અને રાત જોડવિયાં, નેથી માનવીને જીવ તથા બગૃતિ, આરામ તથા મહેનત એક પછી એક મળ્યાં કરે ?"

(ગાથા ઉત્તવધતિ)

[૮]

અર્વાચીન સાહિત્યમાં રાસ

“રાસની મૂર્તિ કહ્યો : નરી જણે મલપતી ગુણગર્વિલી આત્મછલકાતી કેા ગુજરાતણ.”
(નાનાલાલ)

“સંગીત, નૃત્ય ને જોલ, ત્રિવેણીએ ઝીલવેા,
જનઅંતરના રસઝેળ ઉરઆંગણ ખીલવેા.”

(ખમ્બરદાર)

—આમ કવિ નાનાલાલ અને ખમ્બરદાર રાસને વર્ણવે છે. રાસ એ ગુજરાતી સમૃદ્ધજીવનની સૌથી મુખ્ય રૂપા છે. રાસ, રાસડો, ગરબી, ગરબો, એ સર્વમાં ફરતાં ગાવાની કૃતિનું સૂચન થાય છે. એમાં કાવ્ય, ગાન અને નૃત્ય સંપૂર્ણ છે. સરસ તાલને અનુસરતું ઊર્મિમાન અને બંનેનો યોગ રમણીય-દના લક્ષિત નૃત્ય સાથે એમાં મોટે ભાગે હોય છે અને ધાર્મિક ઉત્સવો અને શરદ્ધતુની રણિમામણી રાત્રિઓ એની પશ્ચાદ્ધમિ બને છે.

રાસનો ઉદય તો બધાં નૃત્યોના ઉદય પેઠે પ્રાચીન માનવના સામૂહિક ઉત્સાહ અને ઉત્સવ માંથી છે. પ્રકૃતિમાંથી નવી શક્તિ, અને નવા જીવનની, નવા સર્જનની પ્રેરણા મેળવવા માટે અથવા અલગ તત્ત્વોના નાશ સારુ નૃત્ય યોગ્યતું હશે; પણ સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે એ નૃત્ય બ્યવસ્થિત થાય છે અને એમાં નિર્સર્ગની અદ્ધુતતાનો અને કૃષ્ણતો અનુરાગ પ્રવેશ પામે છે. લોકજીવનમાંથી પ્રગટેલું છે અને તેથી એ નૃત્યની રચના તથા તેને ચોપનાર મંગીત અને કાવ્ય પણ સરસ રહે છે. એની રૂપા અને સૌક્ય સિદ્ધ થતાં આલંકારિકા એને ઉપરપકમાં સ્થાન આપે છે. હૃદયીસક અને રાસ એટલે મળ્ડલેન સ્ત્રીણાં નૃત્તમ્ ।

સાંખ્યા ગરબા અને રાસડો લગલગ અદશ્ય થયા છે; અને ગરબી અને રાસમાં તાત્વિક ભેદ હવે રહ્યો નથી. રાસના ઉદય અને વિકાસમાં બધું બળાએ ભેગું કામ કર્યું છે તેથી કેટલાંક લક્ષણોનું મહત્ત્વ કેવળ ઇતિહાસદષ્ટિએ જ હવે રહ્યું છે, રાસના વર્તમાન સ્વરૂપની દષ્ટિએ નહિ.

×

×

×

ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક વસ્તુ, અંબા, શક્તિ, અજપૂર્ણા આદિની લક્ષિત, શ્રીકૃષ્ણની મોખીલાવે ઉપાસના, એવાએવા ભિન્નભિન્ન આશ્રયથી રાસનાં વિવિધ સ્વરૂપો પ્રગટ્યાં હશે. કેવળ નૃત્ય તરીકે રાસનાં બે સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે : એક દાંડિયારાસ અને બીજો તાળીારાસ. પણ ગરબે ફરી તાલપદ ગાઈ શકાય એ રાસ; એવું તેનું સર્વસાધારણ રૂપ ગણીએ તો બાધ નથી. તાલ અથવા હોંચિ એ રાસનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. એ લક્ષણ અર્વાચીન રાસમાં જળવાયું છે, બલકે એ લક્ષણવાળાં એ મીતને જ આપણે રાસ કહી શકીએ. અર્વાચીન રાસમાં વિષય અને ભાવની મર્યાદા વિરતરી છે, નવી લાગણીઓ અને નવાં પ્રયોજનો વરતાય છે, છતાં ઉત્તમ રાસમાં શબ્દસોરલ લય અને છતાં પ્રાચીન જેવાં જ છે. વિદાવિસ્તાર અને છાપખાનાની નવીન પરિસ્થિતિથી રાસ, નાટકની જેમ, અભ્યાસખંડમાં વંચાતો થયો છે, અને તેની ખાસે લારઝલી કવિતાની અપેક્ષા રખાઈ છે. આથી રાસ કવચિત્, કૃત્રિમ

સમીક્ષા લેખો

અને દુષ્પ્રેરિત થયો છે, તો બીજી બાજુ, લાભપક્ષે, એ વધુ ગંભીર, વધુ ચિન્તનપરાયણ અને વધુ સૂક્ષ્મ રસવાળો પથ્ય થયો છે.

નર્મદદલપત યુગમાં સાહિત્યસર્જનનું મોટું પ્રયોજન કેળવણી હતું. ખૂરી રીતેનો નાશ થાય, શુદ્ધિ અને જ્ઞાન શુદ્ધ થાય અને વધે, એ આપણા તે સમયના લોકસેવકો અને વિદ્વાનોનો પુરુષાર્થ હતો. દલપતરામ, નર્મદાશંકર અને નવલરામે બાળાઓની કેળવણીને લક્ષમાં રાખી ગરબીઓ રચી. બાળલગ્ન વિશે નવલરામ ઉપ્રતાથી ગવરાવે છે:

“ હાં રે નામ બાળલગ્નનું બાળો,
બાળો કે ખાડામાં ધાલો રે, નામ બાળલગ્નનું બાળો.”

એ ત્રણે કવિઓને કુદરતનો પ્રેમ હતો. પણ એમાંથી શુદ્ધ કાવ્ય કવચિત્તજ પ્રગટ થતું. નવલરામ ગુજરાતની મુસાફરી ગરબીમાં કરાવે છે. વલસાડઅમલસાડના પ્રદેશને નિરૂપતાં તે કહે છે:—

“ શાં શોભે કદલીન ચીતળ, શી બહેકે લીંછુવાઈ રે,
આંખા ઇંદાના અમૃત સરખા, ડરખી કહે દેસાઈ,
રમીએ ગુજરાને રે.”

કુદરતવિષયક ખરેખર આકર્ષક ગરબી નર્મદ એક આપે છે:

“ સાંજની શોભા તે રળિયામણી,
હાં રે હિંગળોકિયા તરતા તેજળિયની, હો, જ રે;
સાંજની શોભા તે રળિયામણી.”

૧૮૮૫ પછીના ગોવર્ધનયુગમાં રાસને લોકપ્રિય કરવામાં શિષ્ટ કવિઓનો ભેટલો ફાળો છે તેટલો લોકરંજન કરનાર નાટકકારોનો તથા પાછળથી લોકગીતોના પુનરુદ્ધારની પ્રવૃત્તિનો છે. ડાલાભાઈ ઘોળશા અને ફલચંદ માસ્તરના કેટલાક રાસ લોકગીતો તથા હતા અને રાસ એ નાટકનું લગભગ અનિવાર્ય અંગ બન્યો હતો. શિષ્ટ કવિતાપ્રવાહમાં નરસિંહરાવ, નાનાલાલ, અમરદાર, લલિત, ખેટાદકર તથા કેશવ શેઠના રાસ અપૂર્વ રમણીયતાની રતનવાળા છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના તળપદા રાસના સરળ અને છટાદાર ઢાળ અપનાવી, એ કવિઓએ નવીન સવેદન, નવા ઉર્મિ અને ઉમળકા, નવીન ભાવ, નવીન અભિલાષા વ્યક્ત કર્યા છે. એમાંય નાનાલાલ અને ખેટાદકરમાં ભૂમિનું આગવું ભાવવ્યક્ત પ્રકટ થાય છે. સ્ત્રીહૃદયના કેમળ ઓરિયા અને જીડી આરતોને એ કવિઓએ એવી સચોટતાથી વ્યક્ત કર્યા છે, હિંદુ કુટુંબજીવનની ભાવનાની એમાં એવી સુમંગલ હવા છે, કે એમની લોકપ્રિયતાનો મુખ્ય આશ્રય જ રાસ હોય એમ ધણુ ગણે છે.

આ કવિઓએ પ્રવૃત્તિપ્રેમ, કૌટુંબિક લાગણીઓ, સંસારી મુશ્કેલી વધારે સંસ્કારી સ્વરૂપનાં ને વધારે સંસ્કારી લાપામાં ગાયાં. કૃષ્ણનાં ગીતમાં પણ દયારાગી મહાવિવાસને રથને ઉઠાસી ૫૪ સંયમિત પ્રણયમાધુર્ય આવ્યું. વિષયરેવિધ્ય સાથે રસરેવિધ્ય ૫૪ આવ્યું. દેશભક્તિનો વીરરસ અને શુદ્ધચિન્તન તથા વિવાદનો જ્ઞાનરસ પ્રવેશ્યાં. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યપરિચયથી પ્રેરાયેલો રંગગત તથા ઉત્સાહ, જે હિંદુમત્ત કવિનામાં ન જીતી શક્યા હોય, તે આ લલિત છટાદાર રચનાઓમાં જીત્યાં. નરસિંહરાવ, જૂની ઢાળમાં ફલકાને ઉદ્ભોષે છે :

“આવો ફૂલડાં મધુરાં રે આપણુ રંગે રમીએ
દિન એક આનંદ રે ભેળાં રહી નિર્ગમીએ.

x

x

x

તમમાંનું હું પણુ રે કુસુમ એક કામળિયું,
રહી મનુષ્યસમૂહ રે વદન કરમાઈ ગયું.”

પ્રકૃતિ એ અર્વાચીન કવિની સંવેદનાનું વિશ્રામસ્થાન છે, એ ગાય છે. પ્રકૃતિ સાથે મનનું
જાણે અનુસંધાન કરીને. કુદરતનાં જ પ્રતીકો તેની સિદ્ધિલાભે તપે છે.

“પૂછશે મા, કોઈ પૂછશે મા,
મારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.
દિલના દરિયાવ મહાં કોઈ કાંઈ મોતી;
ગોતી ગોતીને તેને ચૂંથશે મા.”

(નાનાલાલ)

કૌમારના સ્વયંભૂ નેહને કવિ ઝરમર વરસતા વરસાદમાં લીંઘતી ચુંદડલી જેડે જેડી દે છે.
પ્રૌઢને પ્રણયવિલાસના શમણાં જાગે છે: રજની હસતી અને ચાંદલિયો રસ ઢોળતો ત્યારે દંપતી વિરલ
વિલાસમાં રમ્યાં હતાં; પણુ હવે ?

“એવા થે દિવસો પણુ પ્રિયતમા ! વહી ગયા.”

પણુ નાનાલાલની ખૂબી એ છે કે જૂના ઢાળમાં નવા લાવ પુરાતાં પ્રાચીનતાની રંગત આછી
નથી થતી. કોઈ કોઈવાર તો દયારામ જેવી મસ્તી પણુ એ દાખવે છે:—

“હલકે હાથે તે નાથ મહિડાં વલોવજો,
મહિડાંની રીત ન્હોય આવી રે લોલ.”

કુદરત અને મનુષ્યને સાંકળી, લોકગીતની સાદી સચોટતાથી જોટાદકર ઉદાત કુટુંબલાવ
ગાય છે :

“ટહુકે વસન્તકુંજ કોકિલા રે લોલ;
ધરમાં લાલીનાં એવાં ગીત રે
લાલીના લાવ મને લીજવે રે લોલ.

x

x

x

માડીખયો તે મધુર મોરલો રે લોલ;
લાલી ઢળકતી શી દેલ રે; લાલીનાં.”

કૌટુંબિક લાગણીઓ અને નિઃસ્વર્ગપ્રેમ ઉપરાંત વતનપ્રેમ, દેશભક્તિ, સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા,
લોકનેતાને આદર, સંસારવિષાદ, તત્ત્વદર્શન, સમર્પણ વગેરે વિષયો અખરદાર, લલિત, કેશવ શેઠ વગેરેમાં
જોવાયાં છે. વૈવિધ્યમાં અને ભાષાપ્રણયમાં નાનાલાલ પછી સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે અખરદાર. કૃષ્ણને
ગાવાની અખરદારની રીતિમાં નવીનતા ને વિનોદની લહેરી પણુ જણાય છે. લલિત જન્મજૂમિનું જય-
મંગલ ગમવે છે; રામમોહનરાય જનસેવા ઉપદેશ છે; કેશવ શેઠ ગાંધીજીને જોગીરાજ કહી બિરદાવે છે.

સમીક્ષા લેખો

જૂના કવિઓમાં લાણુદાસ અને વદનલામાં કદમનાનું ઉગ્ર્યન આલ વીધ છે; તેનું નાનાલાલ અને ખખરદારમાં પણ જણાય છે :

“તરસ્યા એ વાદળીને તીર
વિહંગરાજ તરસ્યા બેઠે રે;
સંધ્યાના સાગરને નીર
વિહંગરાજ તરસ્યા બેઠે રે.”

(નાનાલાલ)

ખખરદાર ગ્રનના ગરબાને વર્ણવે છે :

“ગ્રનનેા ગરબો રે કે કોણે કોયો, સાહેલડી ?
જ્યોતિને અમકે રે કે ફૂલે દોયો, સાહેલડી ?
માછની તાળીએ રે કે સૂર્યચંદ્ર થાપ્યા, સાહેલડી.
આણુકમાં ધૂમતા રે કે ગરબે વ્યાર્યા, સાહેલડી.
માછને પાવલે રે કે ફાલ કંઈ ફૂટ્યા, સાહેલડી.
કંકણ ખંખેરતાં રે કે ધૂમકેણુ જૂટ્યા, સાહેલડી.
માછને ચાંદલે રે કે દિશદિશ અમકે, સાહેલડી.
અંજરને અમકે રે કે કુંકુમ ટપકે, સાહેલડી.”

*
* *

વસ્તુ, ભાવ કે વિચાર રાસ માટે અમુક જ પ્રકારનાં જોઈએ એવો નિયમ થઈ શકે નહિ. એમાં આછેરા ભાવ અને સપાટિયા વિચારને જ અવકાશ છે એમ નથી. ભાવ મંભીર હોઈ શકે, વૈયક્તિક હોઈ શકે; અભિલાષા આત્મલક્ષી હોય, સામાજિક પણ હોય; વિચાર માત્ર ચમકાર હોય કે જોડા મંથનનું નવનીત હોય; પરંતુ સર્વને આ તાલ-આશ્રયી રમણીય રચનાને અનુકૂલ થયું પડે. સર્વ નાજુ, પ્રાસાદિક, સદા-આસ્વાદ્ય રૂપમાં જીતવું જોઈએ. રાસની પ્રકૃતિ સંગીત-નાટકાદિની જેમ સાધ્ય દશાની છે, તેની માફક અન્યક્ષ સર્જન છે. એ શિષ્ય કે ચિત્ર જેમ નહ, સિક્ક પદાર્થ નથી. કાવ્યના સાધારણ સ્વરૂપમા કદમના દ્વારા ચિત્તનંતને વિષયાભિમુખ કરવાનું હોય છે; સંગીત, રાસ આદિમાં ઇન્દ્રિય દ્વારા ચિત્તને અભિમુખ કરવાનું છે. એટલે યથેચ્છ પરામર્થ (contemplation) માટે કાવ્ય જેટલો અવકાશ રાસને નથી. તેથી રાસનો જર્થ, તેનું ધ્વનિસમેન સમગ્ર તત્ત્વ સદા:સંવેદ્ય હોતું જોઈએ.*

૩૦-૪-૫૧

★

“ પ્રતિહાસ દિગ્દર્શન ”

[illegible]

२७७

શૈલી ના ચોનો કેવો પ્રપચ સાધે છે તે સમજવા આ ખડ મુદ્દ ઉનાહગ્ય છે, ઉપગત ઠાકારને ન સમજનાર તથા તે સમયના દેશહિતચિન્તકોને નિસારે પાડનાર વર્ગ માટે, ખાસ કરીને કાયેસી સેવકો સારુ, મનનીય છે વ્યાખ્યાન ૧૮૭૦ મા અપાયુ, ૧૯૭૮ મા પૂર્તિઓ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું, એને લીધે ત્યાગપક્ષીના આદોલનો ને સિદ્ધિઓનો એમા સમાસ ન જ થાય એ ખપ છે ગુજરાતી તરીકે આપણી અગ્રિમતા માદ થતી ચાની છે, છેલ્લા બે દસકામા આપણુ આણુ અર્થતન, ઠાકારે સ્વચ્છ છે તેમ, બદગથી માડી દૂર છેડે પડેના ગ્રામ નુધી, દરિદ્ર મજૂરથી માડી કુબેરલકારીને ઓણુ વધતુ સ્પર્શતું, વધની ઓછી સફળતાથી આયોજયુ છે, ગાંધીજીની આર્થદષ્ટિને પ્રતાપે વળી આ યુદ્ધને પશ્ચિમને ઝપાટાનધ સામાજિક આર્થિક પશ્ચિનન થાય છે તેના ભોગ વગેરેવગે આપણે સર્ધ ગયા છીએ એ વાતનો સ્પર્શ આ નિબંધમા ના થાય એ દેખીતુ છે આ વિભાગની આ મર્યાદાએ મીકારીને પણ ઠાકારની દીર્ઘદષ્ટિ ને દેશભક્તિની પ્રતિસા જ કચી રહે છે

મધ્યકાલીન ઇતિહાસનાળા ખીજ ખડમા કર્તા વિષુદ મુસનમાની સાધનોની ખામીએ ધ્યાનમા ગખા, ઉપચયિત, કહાનકડે પ્રમથ આદિ હિન્દુ મનોનુ અનપચ ય થાય છે તેથી વધુ મૂલ્ય કવવાની જરૂર જણાવે છે મુસનમાની ઇતિહાસમા ફાગસી અગ્ની સાહિન્યમાની લાનનાઓ પ્રવેશ પામે છે દીનપરસ્તી અજિત વિજેતાપણુ અને મદોનમત ઉચ્છૃખવ પૌરુષ તેમના પ્રિય નરેગેમા એ ઇતિહાસકારો જુએ છે પણ હિંદી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ સારુ, તેમ જ મુસનમાને હાવણીઓની બહારના હિન્દના ગમજીય ઇતિહાસ સારુ પણ, હિન્દુ માધનો, તેમની યે આગની મર્યાદાઓ છતા વધુ કીમતી છે હાવણીશાહી મગી બગાળ, ગુજરાત, મુગન, નિઝામશાહી જેવી બનેની મિથ્ર સ તનતોએ હિન્દુ સંસ્કૃતિમાથી હિન્દી સંસ્કૃતિ જીમી કવમા ગો વેત્ર યા ફાળો આપ્યો તે મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો એ મોટો અન્વેષણનો વિષય છે હિન્દી કતાઓ, ઉર્દૂ આદિ વર્તમાન લાપાઓ ને તેમના વાડમથ, હિન્દુ નાતો, જનો, પહેરવેશ, સાસારિક ગિનાએ, હિન્દુ કથાઓ, લનાઈઓ, રામલીલાઓ, લજનો, લોકગીતો, સર્વનું જીગમચાન આ મિથ્ર સ તનતોમા છે, એ કિનારથી ને વિજનથી તપાસતુ બેઈએ ગુજરાતી સ તનતોના ગુજરાતી ઇતિહાસ આ દટિએ ખૂબ પ્રાયમિક કક્ષાના ને નિશાળિયાળગ આળે પણ છે એ સ્વીકારતુ પડશે

“ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલનારી વિદ્યાઓ ” ના પહેલા ખડમા ગુજરાતના પડિતશિરોમણિ પડિત લગવાનલાલ ઇન્દુને મુખ્યત્વે અજલિ આપવાનુ સત્કાર્ય પ્રો ઠાકારે કર્યુ છે એ મહા પુરુષે અટોકના ચિનાસેખોની લિપિ ઉત્તરવાના જેન ગ્રિન્સેપના અધૂગ કાર્યને પૂરુ કર્યુ તે લિપિના દરેક મૂળાક્ષર, જ્ઞેકાક્ષર અને ચિહ્નને નિર્વિવાદ ઉકેની આખા સિક્કાશાસ્ત્ર, ચૂતિશાસ્ત્ર, ઇમારતશાસ્ત્ર, ઉપસ્કગશાસ્ત્ર આદિ અનેકાનેક વિદ્યાઓમા ‘ હિન્દના પ્રાચીન કાળને લગતુ જેટલુ કાર્ય જેટની શાસ્ત્રીયતા અને મર્ગશક્તિથી લગવાનલાલે કરી આણુ છે અને જેટલા મહત્વના નિર્ણયો સ્થાપી આપીને સર્વમાન્ય બનાન્યા છે તેટલા એમના સમયના ૩ એમના પછીના આ વિદ્યાઓને લગતા કોઈ પણ વિદ્વાને કરેલા નથી ’ ગુજરાતના ઇતિહાસના નિર્ણયોમા ઘણો મોટો લાગ આ પડિતના નિર્ણયોનો છે આવા મહા પડિતના જીવન દગમિત્રાન ૭ પાછળ કોઈ સગીન પુગતત્ત મદિગ ન ગથપાયુ, પડિત શિષ્યોની પેઢી પછી પેઢી ન પાછી, તે ગુજરાતનુ અન્વચહાનુપાનુ અને નિદાનોની ધન કે સત્તા-લોનુપતાનુ અને વિવાપરિચીવનના અલાવનુ જ મૂચન કરે છે

“ પ્રતિહાસ દિગ્દર્શન ”

વિપયની આ અનેકાંગી સમાલોચનામાં ગંભીર ઇતિહાસગ્રીમાંસાનાં ખીજ રહેલાં છે. દેશ સાડુ આદર અને સહ માટે બનેનો સંવાદ સાધી ઇતિહાસ લખી શકાય, એ સિદ્ધાન્તનું દિશાસૂચન જ નહિ, કોઈ કોઈ અંશની ચર્ચામાં સુંદર નમૂનો પણ હાકાર આવે છે. ગુજરાતી અસ્થિતા કાંઈક ભ્રમત થઈ છે. ગુજરાતીઓનાં સાહસ અને મળતાવડાપણું દેશપરદેશમાં તેમનાં થાણું સ્થપાવે છે, પણ ગુજરાતી પ્રજા એક શરીર પેઠે હજી વ્યવહાર કરતી થઈ નથી. ગુજરાતીઓનો પથરાટ એક લોકસમુદાયના આર્થિક પથરાટ જેવો જણાય છે, તેમનું પ્રમુખીય પુષ્ટત્વ હજી સિદ્ધ થતું નથી. તે સિદ્ધ કરવા સંસ્કૃતિ પથરાટ જેવો જણાય છે, તેમનું પ્રમુખીય પુષ્ટત્વ હજી સિદ્ધ થતું નથી. તે સિદ્ધ કરવા સંસ્કૃતિ વિનિમયના સૂક્ષ્મ પ્રવાહો વહેતા થવા જોઈએ. ક્રમવિક્રમના વ્યવહારતંત્રથી જે ગ્રાપ્ત નથી તે બન્ધુપ્રીત્યર્થ અર્પવા માટે સ્વયંસેવક શિક્ષકોએ બૃહદ્ ગુજરાત ઉપર નજર નાખવી જોઈએ. ખરે, બન્ધુપ્રીત્યર્થ સેવા અર્પનાર માટે આજે વિપ્ર સમે ઉપરિચિત થયો છે, ધનપતિઓ ધન કમાવામાં પડ્યા છે, તેમની અને મધ્યમ વર્ગની વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે; પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે નીતિનાં ધોરણો, સંસ્કાર અને શિષ્ટતાની માવજત મધ્યમ વર્ગે કરી છે અને તેમણે જ કરવાની છે. ધનપતિઓ તેમ જ મહામોટાં ફંડો વિઘાલયો બાંધે, ઇસ્પતાલો સ્થાપે, અનાયાત્રમો ઉઢાડે, પણ તેમાં છવ મૂકવાનું કામ તો કારકુનો, ફંડો વિઘાલયો બાંધે, ઇસ્પતાલો સ્થાપે, અનાયાત્રમો ઉઢાડે, પણ તેમાં છવ મૂકવાનું કામ તો કારકુનો, શિક્ષકો, પરિચારકો, દાકતરો, ગૃહપતિઓ વગેરે કરે છે. શિક્ષક, દાકતર, વફાલ, વહેપારી, અધિકારી, સર્વની બન્ધુપ્રીત્યર્થ સેવાની જરૂર છે, ખીજ કોઈ દેશ કરતાં આ દેશમાં વિશેષ જરૂર છે; અને તેઓ જ ધનપતિઓ જેમ વિત્તવિવર્ધનમાં પડશે જેમ દાકતર વફાલ ને શિક્ષકે પણ કરવા માંડ્યું છે, તો દેશને તેમ તેમને પણ પારાવાર હાનિ થશે. ધર્મને નામે લોકસંગ્રહ નથી થતો કેમકે ધર્મમાં શ્રદ્ધા નથી; તેમ તેમને પણ પારાવાર હાનિ થશે. ધર્મને નામે લોકસંગ્રહ નથી થતો, કેમકે તેને કાળજીમાં ને લાપણીમાં ચાલીચાલી સ્વસંવર્ધનમાં જ આપણા “માનાર્હ” કાર્યકરો ને “જનતા સેવકો” રાચતા પડ્યા હોય છે.

શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની ઇમારત ચણવા માટે શાસ્ત્રીય નિર્ણયોનું મહત્વ અને ધોરણ હાકોર બાંધે છે. શાસ્ત્રીય નિર્ણયો માટે, લેખક કહે છે, “બધે પુરાવો નોંધે, આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાની નોંધે, સામસામાં તમામ બલાબલની ચોક્કસ તુલના કરવી નોંધે.” શુદ્ધ નિર્ણય માટે પ્રાપ્ય તેટલી બધી સામગ્રી નોંધે, ઉપરાંત એ સામગ્રીમાંથી ન્યાયયુક્તિ અને સર્ગશક્તિથી કારણ અને કાર્યની ઘટના તારવવી નોંધે આ ન્યાયયુક્તિ એટલે જડ મધ્યમ માર્ગ નહોં. હમણાં હમણાં સંવાદી, એકામ દેશશક્તિ પોષવા, હિન્દુ મુસલમાન ઇતિહાસ રચતાં ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસ રચતાં બંને પક્ષામાં સરખા ગુણદોષ નાખવાની લાલચ ને વલણ વધી છે. તે વિશે હાકોર દૃઢ સૂર કાટે છે કે “ગુણદોષ બંનેનું એકસરખું ધાર્યું પાડનારી અગર તો બંનેને એકસરખા અવગણનારી જડતા શાસ્ત્રીય તટસ્થતાની ખુરશીએ ચડી બેસે છે” તેના કરતાં પક્ષકાર લલે હોય તથાપિ ગુણદોષ બંનેનું નિરીક્ષણ અને તુલના કરવાની શક્તિ ખાલવી હોય એવા પંડિતને હાથે જ ઇતિહાસ રચાવો નોંધે.

રમણીયતાના વિશાળ અર્થમાં આ વિસ્તૃત નિબંધ રમણીય ના હોત તો આપણે તેને સમર્થ ના ગણુત, ઇતિહાસની પગથી ને તેના ધોરી માર્ગ તેમાં બતાવ્યા છે છતાં, ઉપર જોયું તે મુદ્દયવાન ઇતિહાસચિન્તન તેમાં ભર્યું છે છતાં લાપાપટની અને લયપ્રવાહની વિશિષ્ટતા આ નિબંધમાં આપણે સાદાનત માણીએ છીએ. ઉત્તર વયનાં કેટલાંક લખાણોમાં આ વિશિષ્ટતા એક સરખી અનુસવાતી નથી અને કાંઈક વિકૃતિ પણ ધરે છે, પણ અહીં તેના સુરેષ અને સમયળ રૂપમાં, જુવાનીના ભરી શિંગ જેવા દેહમાં, દેખા દે છે એ જોતાં આ નિબંધ હાકોરની શૈલીનો પ્રતિનિધિ-નમૂનો કહી શકાય.

સમીક્ષા લેખો

આ રમણીયતા તે આખમા સમાય તે પ્રકાગ્ની ચારુતા કે સુન્દરતા નથી, આખને અસ્પર્શ કરી દેતી, વાચક પર માળ બેસાડતી એ રમણીયતા છે શબ્દોનું, પદસમૂહોનું, વાક્યોનું આક્રમણ વાચક પ્રાત્નપૂર્વક જ ઝીલે છે અને પ્રયત્ન કરી ઝીલવામા તેને ચિત્તવિકાસનો સતોષ થાય છે સમધારણ પદાવસિથી બનેલું સુનાળું વસ્ત્ર આપવાને બદલે પદાસ્થામા વ્યુત્ક્રમ, સરકૂત કારસી તળપદા શબ્દોના મિશ્રણથી નિર્મિત આકર્ષમાળ જડતરખમ લેખક આપે છે આ લેખક જુદો છે એવું તેના વ્યક્તિત્વ વિશે તીવ્ર જ્ઞાન એ કરાવે છે આ ભાષા પ્રપચમા ખરેખર પ્રસાદ છે, ને પ્રતાપી દૃષ્ટોનું હોય તેવું આકર્ષણ છે તેમા લાવણ્ય નથી, ઓજસ છે, સાવે કંઠજીર્ઘ ને પરુપતા ચે પ્રવેરો છે લાસિત્ય અને માધુર્યનો એ શૈલીને ખપ નથી તમારી મધુરતા તો સત્ય માટે ય ન સદનાની માણિયાવિદ્યા છે ને ! તમારું લાસિત્ય તો વેનસાપણાનું ખીજું નામજ છે ને ! બલિષ્ઠ આત્મપ્રવચને, ઉમ્મ અસન્નોધને, "ઉત્તિગત" ગગનાં ઉદ્બોધનને એ માધુર્ય ન ખપે આનુરશિક પ્રગ્નતા, વિપુલ જ્ઞાનસપત્તિ, મનનને પરિશીલનથી થયેના મક્કમ નિર્ણયો સાથે થોડા "જ"કારી મન્ત થો, વાચક પ્ર ચે નિગદર દાખવતું પકિત સુનમ સ્નાહિમાન, અને સાહિત્યકતાની ઊંચી જ્ઞાનતા, આ અને આવા અગત લક્ષણોમાથી ઠાકારની શૈલીના લક્ષણો ઊતરી આવેલા અને સમન્વય છે

★

વિવેક અને સાધના

“વિવેક અને સાધના”માં તેઓ હિન્દના આન્તર રાજની ચિકિત્સા કરે છે અને તેનો ઉપાય

આ રોગ મટાડવા વ્યક્તિના જીવનધ્યેય વિશે સ્પષ્ટતા થવી જોઈએ. એનો નિર્ણય કરાય તો પોતાની તરફનો તથા ખીજની તરફનો ધર્મ નિશ્ચિત થઈ શકે. માનવી આસપાસના જનસમુદાય સાથે, ગામ સાથે, રાષ્ટ્ર સાથે એવો સંકળાયેલો છે કે એને કેવળ વ્યક્તિ કહેવામાં આવે છે, માનવી સાથેનો તેનો સંબંધ ઉરાડી દઈને તેનો વિકાસ કદ્યેવા એ બ્રમ છે, ખીજના ગુણઅવગુણનાં, સંસ્કારનાં, કર્મઅકર્મનાં પરિણામો મનુષ્ય ભોગવતો આવ્યો છે; પોતાનાં કર્મઅકર્મનાં ફળ પોતાને

સમીક્ષા લેખો

તેમ જ આસપાસનાં ચાખવાનાં છે. વ્યક્તિ શું કરે છે, શું નથી કરતી, શી લાગણી અનુભવે છે નથી અનુભવતી, શી આત્મિક સંપત્તિ પામે છે એ જુએ છે, એ બધું સમાજના જીવનપ્રવાહ સાથે જોડાયેલું છે. તેથી વ્યક્તિનું સાચું કલ્યાણ આ નિસ સંબંધ સ્વીકારીને કરેલી ઉન્નતિમાં જ હોઈ શકે. કેવળ વ્યક્તિત્વનું કલ્યાણની કે દિનની કલ્પના આપણે દોષાર્પણ માની હોડવી જોઈએ. કર્મોને વિચ્છેદ ને ચિત્તને વિલય શક્ય હોય તો એ અધુરો આદર્શ છે. કર્મની તથા ચિત્તની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ દ્વારા સાચી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેથી સમાજમાં રહીને માનવના શુભોની રક્ષા અને વૃદ્ધિ એ જ વ્યક્તિનો ધર્મ બને છે. આત્મતત્ત્વની વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં જ મુક્તિ છે; અને સંયમ, સદૃશ્ય તથા માનવના કેળવ્યા વિના આત્માનો વિકાસ શક્ય નથી. આપણે સમભાવ જોટલો વ્યાપક ને વિચાર્ય નેતલો આપણે આત્મભાવ વ્યાપક, તેટલું આપણું સચેતનપણું; તેટલી આપણી જડનામાંથી મુક્તિ. સમભાવ વધારવા માટે દયા, બંધુતા, સન્નિવેશ્યતા, પ્રમાણિકતા, ઉદારતા, વગેરે શુભો ખીલવવા જોઈએ. આ સદૃશ્યો ખીલવવામાં જ સાચી કૃતાયતા, સંતોષ, સુખ અને કલ્યાણ છે. જનન સાથે સક્રિયપણે સમરસ થવામાં જ સૌનો ઉદ્ધાર છે.

જીવનના મુખ્ય ધ્યેય વિશે તથા તેની પ્રાપ્તિમાં સાધન વિશે-માનવી સદૃશ્યો વિશે, મનુષ્ય-મનુષ્યના વ્યવહાર વિશે, અને ચિત્તનાં સ્વરૂપ અને શક્તિ વિશે-કેદારનાથે આ બૃમિકા ઉપર વિચાર કર્યો છે. કદાપિ એમ લાગે કે આવી વસ્તુનિગ્રા અને વ્યવહાર પરતાથી, મોક્ષ વસ્તુની અવગણનાથી અને સામાજિક સદૃશ્યોના પુરસ્કારથી તેમણે ઈશ્વરનો ઉદ્ધારી દીધો છે એમ કદાપિ એમ પણ લાગે કે આવી વિચારશક્તિ પરિણામ નાસ્તિકતા આવે. કેદારનાથની કલ્પના કે ધારણાથી આત્મ પરિણામ ખૂબ વિદૂર છે એ એમને જરા પણ ઇષ્ટ નથી ઈશ્વર વિશેની નિશ્ચિત વિચાર મનુષ્યની પૂરી શક્તિને ઉદ્ધેય થતો નથી. “પરમ શુદ્ધ, અલંકાર વ્યાપક, મહા મંત્રણ અને મહા સમર્થ એવી ઈશ્વરવિષયક લાવના આપણે ધાગ્ય કરવી જોઈએ. તે આપણા હૃદયમાં જોડે જીતરીને આપણા લોહીમાં એકરસ થઈ જવા પછી આપણી દ્વારા થનારા દરેક કર્મમાં આપણી વૃત્તિઓ અને લાવનાઓ બધામાં, તે જ નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાનું દર્શન થતું રહેશે. સદૃશ્ય અને સત્કર્મને રૂપે તે મહાશક્તિના અશનુ યથાકાળે યથાશોભ્ય પ્રકટીકરણ આપણી આરક્ષે થવા કરશે.” કેદારનાથનો સામાજિક ધર્મનો ને સદૃશ્યનો ઉપદેશ આધ્યાત્મિક હેતુ માટે જ છે.

કેદારનાથ લોકસેવક છે તેવા યોગી પણ છે. એ માત્રે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા તેમણે ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો છે, એમ જનાં સામુદાયિક જીવન અને સામુદાયિક કલ્યાણની લાવના જ આ પુસ્તકમાં સંવત્ તરતી દેખાય છે, એ એમના ઉપદેશની વિશિષ્ટતા છે. કામ, ક્રોધ, મોહ, રાગ દેવાદિમાંથી મુક્ત થવા મથનાર, ચિત્તનું નિરંતર પરીક્ષણ કરી તેને વિષયોમાંથી વાળા સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરનાર, તેની ધ્યાનાદિથી એકાગ્રતા વધારનાર સાધકને માટે પણ આમાં માર્ગદર્શન છે. ચિત્તનો વિલય મનુષ્યનું અન્તિમ શ્વેય ન હોઈ શકે. તેને શુદ્ધ કરી, તેની શક્તિ વધારી આપણાં કૌટુંબિક અને સામાજિક કર્મોમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. સદૃશ્યો અને સત્કર્મ દ્વારા ચિત્તને શુદ્ધ કરતું જવાનું છે, ચિત્ત શુદ્ધ થતું જાય તેમ સદૃશ્યોનો વિકાસ અને સત્કર્મોની વૃદ્ધિ કરતા જવાની છે, આ રીતે જ માનવી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે. “અભ્યાસકાળ દરમ્યાન અનેક શુભ લાવનાઓ ચિત્તમાં જનન થાય છે. તે લાવનાઓ શોભ્ય કર્મમાં પરિણમ થવી જોઈએ. તે પરિણમ થવાથી તેમને જ આધારે ખીજી લાવનાઓનો પણ ઉદય થશે અને

એ ભાવનાઓ પશુ કાર્યમાં પરિણત થવા માંડશે આવી રીતે સદ્ભાવના સત્કર્મ અને સદૃશ્ય વડે આપણું જીવન ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતું જશે, આપણા જીવનના બધા બ્યવહારોની શુદ્ધિ થશે અને બધાનું પરિણામ શાંતિને રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થશે. ”

ગ્રંથની સંકલના શ્રી. મણિવાળા અને શ્રી. રમણીકલાલ મોદીએ કરી છે. નેધિા, પત્રો વગેરેમાં ઠેઠારનાથના વિચારો વેરાયેલા પશ્ચા હતા પશુ તે બધું નવેસરથી જ તેમણે લખી આપ્યું છે જીવનના બધા મુખ્ય પ્રશ્નોને આવરી લે એ રીતે એ લેખોની ગ્રાંથવર્ણી સંપાદકાએ કરી છે. આમ ધર્મ અને નીતિનો આ અત્યંત મહત્વનો ગ્રંથ બન્યો છે. એમાં કશું અટપટું નથી. શૈલીની ઋજુતા, શિષ્ટતા અને ભાવવાહિતા વિષયને સુગમ અને રોચક બનાવે છે. એમાં કેવલ સાધક અને મુમુક્ષુ માટે સામગ્રી નથી. એમને માટે સામગ્રી છે જ પશુ, ઉપરાંત કુમાર યુવાન ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરુષ બધાં માટે બધી સ્થિતિમાં ઉપકારક થાય, શુદ્ધ નીતિ સાડુ પ્રોત્સાહન આપે એવો વિચારમંભાર છે. ઠેઠારનાથની વિચારણામાં દુરાગ્રહ કે અભિનિવેશ નથી, પશુ સુરપટતા, સંગતિ, તત્ત્વગામિતા અને સમગ્રતા છે. સાધનાને નામે ચાલતા અગડમગડની, અપરોક્ષાનુભવને નામે ચાલતા વેવલાપણાની મુમુક્ષાને નામે રાચતા સ્વાર્થની આ ગ્રંથ જેવી ચિકિત્સા બીજે ભાગ્યે મળશે.

સહકારી વિદ્વાનું સિમાચિહ્ન

ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી અને તેના અર્થ માટે એક પ્રમાણભૂત ગુજરાતી શબ્દકોશ જનતા સમક્ષ ધરવાનો ગુજરાત વિદ્યાપીઠે જે અનેક સફળ પ્રયાસો કર્યા છે તેમાં આ ગ્રન્થના પ્રકાશનથી એ પ્રગતિ એક કાટિએ પહોંચે છે. આ ગ્રન્થ મહાત્મા ગાંધીની પ્રવૃત્તિને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે એ ઉચિત છે. કારણ કે આશરે પચીસ વર્ષ પહેલાં ગાંધીજીની જ પ્રેરણાથી આવા કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હતો. તેમણે આ ગ્રન્થ તૈયાર કરાવવામાં જે રસ દાખવ્યો અને જનતા તથા સરકાર બંનેએ એમના શબ્દનું જે મૂલ્ય ગણ્યું. (જે કે સરકારે તો એને મંજૂરી ધણી મોડી આપી) તેને પરિણામે જ આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત તરીકે માન્ય થયો. અને એથી જ એ આ કદમાં અને આ સ્વરૂપે અસારે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આપણને એમ લાગે છે કે જ્યારે જોડી વિદ્વાતા ધરાવતા સાક્ષરો જોડણીના સિદ્ધાંતો પ્રામાણિકતાથી ને અભિનિવેશપૂર્વક રજૂ કરતા હતા ત્યારે ભાષાને એ વાદોમાંથી ઉગારી લેવાને કોઈક લોકનાયકના વજનદાર આદેશની જરૂર હતી. જ્યારે ગાંધીજીએ આદેશ આપ્યો કે “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.” ત્યારે વિદ્વદર્શન એ આદેશ પ્રત્યે સહેજ વક્રચિત્તે જોવા લાગ્યો. પણ હવે જનતા અને શિક્ષિતવર્ગ પણ એ આદેશમાં શાણપણ સમાવેલું જોઈ શકે છે. ખીલ ખાજુ, આ ગ્રંથના સપાદકો પણ કબૂલ કરશે કે મહાત્માજીને અભિપ્રાય બાબ દૃષ્ટિએ દેખાય છે એવો અનિત્ય નથી. એ આદેશ પાછળ માત્ર એક જ હેતુ હતો : જોડણીના ક્ષેત્રમાં તાત્કાલિક સહાયભૂત થાય એવી કોઈ વ્યવસ્થા જોવા કરી આપવી, જેની ઉપર ભાષિ વિદ્વાનો વધારે સફળતાથી અને વધારે વૈજ્ઞાનિક દબે કાર્ય કરી શકે. જોડણીને પ્રમાણભૂત બનાવવાનું મહાન કાર્ય સંપૂર્ણ—લગભગ સંપૂર્ણ થયું છે; અને વ્યુત્પત્તિદર્શક, રૂઢપ્રયોગદર્શક, ઠીક ઠીક વ્યાપક એવા આ શબ્દકોશથી ભાષાનો સકલ કોશ તૈયાર કરવા માટેની ભૂમિકા રચાઈ છે.

શબ્દોના અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ આપતો એક શબ્દકોશ તૈયાર કરવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ ખરેખર મોટી હતી પણ એ અનિવાર્ય નહોતી, કારણ કે ઈ ૧૮૬૧ જેટલા વહેલા કવિ નર્મદાશંકરે એમના શબ્દકોશનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને અવિરત તથા વીરને છાજે એવો પરિશ્રમ લઈને ૧૮૭૩માં પ્રથમ સંપૂર્ણ અને પ્રમાણભૂત શબ્દકોશ બહાર પાડ્યા. બધા ય અનુયાયી કોશકારો એના ભારે નમણી છે આ અગ્રેસરને પોતાને પણ ગુજરાતી ઉચ્ચારોની વિશિષ્ટતાઓમાંથી ઉદ્ભવતી મુશ્કેલીઓ સમજાઈ હતી. એ મુશ્કેલીઓ લગભગ અનિવાર્ય હતી અને ત્યારે કોઈ પણ જોઈ શકે છે કે એ વટાવી ગયા વિના, આદરપાત્ર જોડણીકોશ તૈયાર થઈ શકે નહિ.

સંસ્કૃત મૂલાક્ષર અને દેવનાગરી લિપિ લગભગ સંપૂર્ણ છે અને સંસ્કૃતોત્તર ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનું સારી જોડણી દેવનાગરીમાં અથવા એમાંથી ઉદ્ભવેલી અન્ય લિપિઓમાં થઈ શકે, પરંતુ આ યુગ્યત્વે સાચું છે;

આમાં ગુજરાતી જોડણીકોશ, મુદ્રારાવધારા સાથેની ચોથી આવૃત્તિ : ગ્રન્થ સપાદક : મનમોહ પ્રભુભાઈ દેસાઈ.
(૧૯૪૧૧ પ્રકાશનદિર, અમદાવાદ : ૧૯૪૬. રૂા. ૧૨)

૪ નાનાભાઈ આર. શાણીના; અંનાલાલ સા. દેસાઈ; મણિલાલ છનારાય બટ્ટ; ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા વગેરે

પરિસ્થિતિ ફરીથી અરાજક નીવડી. એવે સમયે સરકારના નિર્ણય જેવા વજનદાર ધનર અભિપ્રાયની જરૂર જણાઈ. વજનદાર એટલે કેઈ પંડિતના અભિપ્રાય તરીકે વજનદાર નહિ, પરંતુ માનવસમૂહના માનસ ઉપર જેનું પર્યંત હોય તેવાના અભિપ્રાયની મૂલ્યવત્તા વાળો. “હવે પછી કેઈ ને રહેઝાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.” એ ગાંધીજીના વચનનું રહસ્ય આજ છે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે એ આદેશથી વાદોનો સંઘર્ષ ઝોસરી ગયો.

નવજીવને ૧૯૨૯ માં જોડણીકાશની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. એમાં સામાન્ય રીતે વપરાતા ૪૩,૭૪૩ શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ જોડણીકાશ હતો: માત્ર જોડણી માટેનો સંદર્ભગ્રંથ હતો; શબ્દકાશ નહોતો. ડૉ. મુવ આદિ વિદ્વાનોએ જે ભલામણો કરી હતી તેમાંથી વચસો માર્ગ કાઢીને એને માટેના સિદ્ધાંતો નિર્ધાર્યા, અને મુખ્ય-વે સાહિત્યપરિપક્વની ભલામણો અનુસરવામાં આવી. તેમાં જોડણીના વૈકલ્પિક રૂપોને વિશાળ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. એ આશાએ કે આખરે એમાંનાં કેટલાંક રૂપો કાલપ્રસત થઈ જશે. પણ જોડણી બહુજનમાન્ય થાય એવી કેઈ ચોક્કસ વ્યવસ્થા રચવાની જ જોઈએ એ પ્રથમ સંપાદકોનું ધ્યેય હતું.^x એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને તેમણે સંનિષ્ઠાથી કાર્ય કર્યું. એની સાથેસાથ લેખનમુદ્રણમાં સરળતા તથા સુગમતા એ વ્યુત્પત્તિ તથા ઉચ્ચાર જેટલી જ મહત્ત્વની બાબતો તેમણે ગણી. લઘુપ્રયત્ન હ અને ય જેને માટે નરસિંહરાવે ઝુંબેશ ઉપાડી હતી તેને અહીં અવગણવામાં આવ્યા. વિવૃત્ત એ અને ઓ જોડણીમાં બતાવવામાં આવ્યા, પણ તે ગુજરાતી ભાષામાં જે અંગ્રેજી શબ્દો અલગથી હોય તેની બાબતમાં જ બે જાતના અનુસારો, બે પ્રકારના મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો અને બે પ્રકારના તાલવ્ય ઉચ્ચારો વચ્ચેનો ભેદ બતાવવામાં આવ્યો નહિ. આથી સરળતા સાથે જ સઘર્ષ પણ ઠીક અશે ઉચ્ચારશાસ્ત્રને ભોજે.

એકાદ વર્ષમાં સુધારાવધારા સાથેની મોટા કદની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ. સાચા અર્થમાં શબ્દકાશ કહી શકાય એવો એ કાશ હતો. એમાં શબ્દોની પ્રમાણજૂન જોડણી હોવા ઉપરાંત સંક્ષિપ્તપણે શબ્દોના રૂપો અને ચોક્કસ અર્થો પણ આપવામાં આવ્યા હતા.

૧૯૩૭માં સુધારાવધારા સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડી. એમાં આશરે ૫૬,૮૩૦ શબ્દો હતા. આ આવૃત્તિનું આગતું લક્ષ્ય એ હતું કે એમાં સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ વા અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં દાખલ થયેલા તત્સમ શબ્દોનો તત્સમ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો. વિવૃત્ત એ ઓ અને ઓરસ્ય હ આદિ જોડણીમાં બતાવ્યા નહોતા, છતાં જોડણીના સામ્યને લીધે ઉચ્ચારમાં સંદિગ્ધતા આવવાનો સંભવ હોય તેવા શબ્દોના યોગ્ય ઉચ્ચારો દર્શાવવામાં આવ્યા. આ સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં વધારે મોટા પ્રમાણમાં અપનાવાયેલા દેખાશે, કારણ કે ત્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં મોટા ભાગની ઉચ્ચારની ખાસિયતો બતાવવામાં આવી છે. એમ લાગે છે કે નરસિંહરાવની માગણીએ મોટે ભાગે સંતોષાર્થ છે, અલગત, એમને છટ હતી એ રીતે નહિ.

ઉદ્દેશ ૭ વર્ષોથી બજારમાં શબ્દકાશ સુલભ નહોતો એટલે સુધારાવધારા સાથેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ નવજીવન પ્રેક્ષના આપણે અરેબર તખ્તી ઓએ.

^x “જોડણી સાચાન હોય નહોતી કિંટ રૂઢિને અનુસરી હોય. એ બધું જેટલું આવરવ્ય છે તેટલું જ અપવા તેના કરતાં વે, જેની હોય તેથી પણ જોડણી બહુજનમાન્ય અને નિશ્ચિત થઈ બધ, એ વધારે આવરવ્ય છે.” કાશની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી

સમીક્ષા લેખો

ગુજરાતી તરીકે માન્ય કરવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. કોશની ખીલ આવૃત્તિની પ્રતાવનામાં કાકા કાલેજકરે પરદેશી શબ્દોનો અવિવેકી સ્વીકાર કરવામાં જે ભયો રહેલા છે તે દર્શાવતાં જે વચનો લખ્યાં છે તેનું વિનયપૂર્વક અમે સંપાદકોને સ્મરણ કરાવીએ છીએ :

“ક્ષેત્રવૃત્તિ એ જિજ્ઞાસાનું વ્યાકરણ છે. પણ જ્યારે સમાજ સમર્થ બને છે, પરાક્રમ પ્રગટ કરે છે, વિજિગ્મીયા કેળવે છે, ત્યારે ક્ષેત્રવૃત્તિ કોરે મૂકી તે યોગવૃત્તિ ધારણ કરે છે. એ વખતે પણ નવું નવું ધારણ કરવાના ઉત્સાહમાં એ તણાઈ ન જાય અને આખો પ્રવાહ કહોળાઈ ન જાય એટલા ખાતર વિજિગ્મીયાનું વ્યાકરણ પણ ભજનવાનું હોય છે.”

આ મુદ્દા ઉપર આથી વધારે લખવું બિનજરૂરી છે. મહાન ગુણો ધરાવતા આ ગ્રંથમાં શ્રીશ્રીશ્રી હોયો બતાવવા એ અનુદર મર્યાદા. અમને આ જોડણીકોશની સિદ્ધિ માટે બહુ આદર થાય છે. શ્રીધુન મગનભાઈ દેસાઈ અને તેમના સહયોગીઓએ એ તૈયાર કરવામાં જે પરિશ્રમ લીધો છે તે બદલ તેઓ આપણા ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેમણે ને તેમના પુરોગામીઓએ એક પ્રણાલી, એક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો છે એ પ્રણાલી બ્યવહારુ ઉપયોગિતા અને સંસ્કારિતાના ચોખ્ખા પ્રતીકરૂપ છે. “જોડણીકોશ” એ ગુજરાતમાં સહકારી વિદ્યાનાની પ્રગતિમાં એક સીમાચિહ્ન છે. *

બાળપોથીના ૨૪મા પાઠની પ્રાર્થના “પિતા અમે તુજ બાળકો” “જગમાં સૌ સુખિયા હો” એવી આશિષ માગે છે. પહેલી ચોપડીમાં ભગવાન સર્વબ્યાપી છે એવો બોધ અપાય છે, જેમાં ચિત્ર જોડેલું ના હોય તો આ બોધ હિન્દુ શુદ્ધારા અપાયો એવું સૂચન પણ રહે નહીં. બીજી ચોપડીમાં પણ એવી પ્રાર્થના છે જે બાળપોથીમાં પણ આવી શકે. એમાં રામ અને કૃષ્ણ વિશે બેત્રણ પાઠો છે, પણ રામ અને કૃષ્ણ ઈશ્વરના અવતાર છે એ હિન્દુઓની વિશિષ્ટ માન્યતા એમાંથી ગાળી કાઢીને પણ રામ અને કૃષ્ણ ઈશ્વરના અવતાર છે એ હિન્દુઓની વિશિષ્ટ માન્યતા એમાંથી ગાળી કાઢીને આદરપાત્ર ઐતિહાસિક પાત્રોની વાત હોય એવી પાઠની રચના કરી છે. બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યની સર્વસાધારણ વાચનમાળામાં ધર્મવિષયમાં આવું પાત્રું પાણી જ હોય, રાષ્ટ્રીય એકતાના ધડતર માટે આને આપણે અનિવાર્ય ગણીશું.

કોઈ અગ્રમ્ય ક્ષેત્ર સાથેના સંબંધ કરતાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ અને ખાસ કરીને આપણા રાષ્ટ્રનાં અંગેનો પરસ્પર સંબંધ સંપાદકોએ આખા આગળ વિશેષ રાખ્યો જણાય છે.

* રામને બદલે ભક્તિસૂચક શ્રી. રામચન્દ્ર નામ હોત તો સારું થાત. મહંમદ માટે માનસૂચક મહમદ પયગંબર સાહેબ છે; અહીં પણ ભક્તિસૂચક રાબદ હોત તો સારું.

સમીક્ષા લેખો

રાષ્ટ્રીય એકતા, રાષ્ટ્રના નવનિર્માણ માટે આવશ્યક કાર્યપ્રણાલી, સમૂહમાં રહેનાર દેશજન તરીકેનો ધર્મ, અને નીતિની દૃષ્ટિ,—આ તરવા વાચનમાળામાં આગળ તરી આવે છે.

બાળપોથીના ૧૦ મા પાક “ઉત્ખણીમાં” રાષ્ટ્રનાં અંગોની સામાજિક એકતા સ્વીકારીને જ વાત કરી છે. એ બાળત માળકની કાંઈ પારંપરિક ગ્રંથિ હોય તો નાબૂદ થાય એવી નેમ પાડી છે. “ઉત્ખણી”માં નરુ લાકડાં આવે છે, કુસેન પાણી લાવે છે અને કુસમ શાક સમારે છે. ભોજનમાં ખીચડી ને શાક છે અને બધાં રમી જમીને ઘેર જવાનાં છે. પહેલી ચોપડીના ૨૧મા પાકમાં બાળકોના ખેતીકામમાં રતુ, શારદા, જહાન ને ગુણેદા નાયક બન્યાં છે. અને તેના છેલ્લા પાકમાં તો એકતાને બાળકો ઉદ્ધોષ કરે છે. બીજી ચોપડીમાં એક પાકમાં નવો નિશાળિયો કુસેન છે અને મરિયમ ચાચી તેને રમેશ જોડે નિશાળે મોકલે છે. “બેશ રમેશ, કુસેનને તારી સાથે બેસાડીશ ને ?” રમેશ કહે છે, “હા ચાચી, સાંજે અમે ઘેર પશુ સાથે જ આવીશું.” નિશાળના કાર્યમાં અને રમતગમતમાં બધી કામનાં બાળકો સાથે રહી કામ કરે છે એ વાત રબૂ કરવામાં સંપાદકોએ ખાસ કાળજી રાખી છે.

સામાન્ય સદાચારની બાળતમાં માનવપ્રેમ, પશુપ્રેમ, દયા, સંપ, હિંમત, ટેક, સાહસ, ત્યાગ, કાર્યશીલતા વગેરે ગુણો અને કેટલીક સામાજિક ફરજો ઉપર ભાર મુકાય એ રીતે પાકો આવે છે. સફાઈ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આ માળાની કદાચ વિશિષ્ટતા હશે. બાળપોથીમાં ‘નતસફાઈ’ ઉપર પાક છે પહેલીમાં ‘આપણું ઘર’ ઉપર પાક છે અને બીજામાં “ચોખ્ખાઈ” વિશે ગાંધીજીના જીવનમાંથી વીણેલા પ્રસંગ છે ને ૨૪મા પાક “સફાઈ” માં ચોગાન ચોખ્ખું કરવાનો વિષય છે. ચોખ્ખાઈ વિશે બાળકમાં યોગ્ય સંસ્કારનું સિંચન થાય એ આવશ્યક છે, જો કે ગાંધીજીના ચોખ્ખાઈ વિશેના આગ્રહવાળા પાકમાં ચોખ્ખાઈ કરતાં ગાંધીજીની આગહની વૃત્તિ ઉપર બાળકનું ધ્યાન વિશેષ ચોંટવા સંભવ છે.

રાષ્ટ્રની એકતાની એટલે કે આપણે સર્વ હિન્દી છીએ એ લાવના, રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી માટે ભક્તિ અને ઉપરના સામાન્ય નીતિનાં રચયો એ રાષ્ટ્રના—અનુદયમાં—નવનિર્માણમાં આવશ્યક છે, અને એ વિશે ચોક્કસ સંસ્કાર પડે એવી સામગ્રી વાચનમાળામાં છે. ઉપરાંત એ જ હેતુસર ને વિવિધ કાર્ય-પ્રણાલી ગાંધીજીએ કહેલી તેને પશુ વિચારપૂર્વક સંપાદકોએ આમાં વણી લીધી છે. કાંતણુ આદિ હાથકામ તરફ તેમ જ ખેડૂત, કારીગર વગેરેની મજૂરી તરફ સાત્ત્વિક ને મમતાળુ દૃષ્ટિ કેળવે એવા પાકો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બાળપોથીમાં ગોવાળની તથા બાગકામની વાત છે, પહેલી ચોપડીમાં ગોવાળ, ખેડૂત અને છાહારના જીવનને સ્થાન મળ્યું છે; બીજામાં ટપાલી, ખેડૂત અને કુંભાર દર્શન દે છે. બાળપોથીમાં કાંતવા ઉપર પાક છે તો પહેલી ચોપડીમાં ‘આંટી બોધી’ એ પાકમાં કાંતણુના કામને નિમિત્ત કરી બાળકને સંપનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

આ ધ્યેયલક્ષિતા અને શોધપરાયણતા એ વાચનમાળાનો પ્રચંસનીય ગુણ છે, પણ તેને લીધે બાળક માટેની પ્રમાદક અને કલ્પનેતિજક તથા કાંઈ અદ્ભુતરસિક વાનીઓનું દળ એકંદરે મર્યાદિત થઈ જતું લાગે છે. વાચનમાળાની ચોગ્રનામાં વારતની દૃષ્ટિ વિશેષ જણાય છે અને એ ચોટી છે એમ ન કહી શકાય; પણ તેને લીધે જે થોડી અદ્ભુતરસિક સામગ્રી કવિતા અને વાર્તાની આવે છે તેનું બાળકના ભાગ સાથે સુસંવાદીપણું જોણું થાય છે. એવા પાકો જાણે હકીકતી નહીં, બાળકની કેળવણીમાં ખરેખર અનિવાર્ય છે એમ ગણીને નહીં, પણ એને કંઈ રમણી લેવા અને પાઠમાં એ નિમિત્તે વિવિધતા લાવવા મુક્યા લાગે છે. દાખલા તરીકે, પહેલી ચોપડીમાં જે કાવ્યો—“જે હું થાઉં” અને “અરણ્ય”—સુન્દર છે

નવી ગુજરાતી વાચનમાળા

અને બાળકોને ગમી જાય એવાં છે. બીજા ચારેક પાઠ અદ્ભુતરસિક કહી શકાય એવા છે. આમ છત્રીસ પાઠમાં છસાત જ કલ્પનોત્તેજક કહી શકાય. એમાંના બે “હાથી ને સસલું” અને “વાઘ અને વાળંદ” બાફીની વાસ્તવિકતાની છાપવાળી સામગ્રી સાથે બંધ બેસતા નથી અને ખુદ બાળકની કલ્પનાને પણ પ્રતીતિકર લાગે એવા નથી. એ જ રીતે એ ચોપડીમાં “સાચા બોલી ગાય” કાંઈક કૃત્રિમ છે. એમાં ચાલીસ પાઠ છે પણ તેમાંય અદ્ભુતરસિક કહેવાય એવા સાત આઠ જ હશે. અહીં પ્રભાદક ને કલ્પનોત્તેજક તરવની વાત કરું છું તો ચિત્રો સંબંધી પણ બે શબ્દ કહું. રંગીન ચિત્રોમાં રંગની છપાઈ, રેખા શુદ્ધ તરવની વાત કરું છું તો ચિત્રો સંબંધી પણ બે શબ્દ કહું. રંગીન ચિત્રોમાં રંગની છપાઈ, રેખા શુદ્ધ હોય, ત્રાંસી ન હોય, તો જ તે આહ્વાદક થાય. એમ ન થઈ શકે તેમ હોય તો કેવળ રેખાચિત્રો જ સારાં. આપેલાં ચિત્રો વિશેષ સુરેખ અને હૃદયગમ બની શક્યાં હોત એમ સમગ્રપણે જોતાં લાગે છે.

પણ આવી મર્યાદાઓ ઉપર આંખ ઠેરવી રાખવાની જરૂર નથી ઉપર જણાવ્યું તેમ રાષ્ટ્રના નવવિધાનની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ વાચનમાળાની નિયામક લાવના છે, અને એ તેનો મોટા ગુણ છે. બાળકના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તેમાં બે રીતનો ક્રમિક વિકાસ દેખાય છે તે કહેવાની જરૂર નથી પાંચથી સાત વર્ષનું બાળક પોતાની આસપાસ સૃષ્ટિનું સંવેદન પામે તેને અનુસરતી પાઠોની કક્ષા છે, અને એ અભ્યાસ કરતું બાળક પોતાની આસપાસ શબ્દભંડોળ, રૂઢિપ્રયોગ, વાક્યરચના, આદિનું - વધતું જાય એવી ક્રમિક વ્યવસ્થા છે. બીજી ચોપડીમાંના ‘પતંગની સહેલ’ અને ‘પાત્રાગદ’ નામના પાઠો વિષય અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ પહેલીમાંનો ‘મેળો’ અને ‘હુહારની કોઠ’ થી એક બે ડગલાં આગળ જાય છે. પહેલી ચોપડીનું બાળક આગગાડી તરફ કેવળ કૌતુકની દૃષ્ટિથી જ જુએ છે; બીજી ચોપડીનું બાળક એ જ વિષય પરત્વે વધારે જિજ્ઞાસુ છે અને તે યોગ્ય છે. બાળકની શારીરિક શક્તિ વધતી જાય, એનું સંવેદનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય, જિજ્ઞાસુ છે અને તે યોગ્ય છે. બાળકની શારીરિક શક્તિ વધતી જાય, એનું સંવેદનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય, જિજ્ઞાસુ છે અને તે યોગ્ય છે. બાળકની શારીરિક શક્તિ વધતી જાય, એનું સંવેદનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય, જિજ્ઞાસુ છે અને તે યોગ્ય છે. બાળકની શારીરિક શક્તિ વધતી જાય, એનું સંવેદનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય, જિજ્ઞાસુ છે અને તે યોગ્ય છે.

પાયાની કેળવણી તરફ પ્રયાણ

ગાંધીજીના હાર્દમાંથી અનુસીલન કરનાર વિચારકોમાં શ્રી મહાત્માજી અમણી છે એ કેવળ ગાંધીજીના ભાષ્યકાર નથી પણ સ્વતંત્ર વિચારક છે, એમ કહી શકાય નહિ, ગાંધીજીને કે કાલેજામાંને લાડુ ન પડે એ અર્થમાં એ એક ફિલસૂફ છે. ગાંધીજી અને મહાત્માજીની (બન્ને એક બાજુ મહિલાલ જોત્તરનગર, આનંદશાળ, ગાંધીજીની અને બીજી બાજુ મહાત્માજીની) પરંપરામાં પદ્ધતિનો તાત્વિક ભેદ છે. જોવાનરામ આદિ પરંપરામાં જળવાયેલા ખ્યાલોની પાછળ ગહેલી ભાવનાને પ્રગટ કરી તેનું વ્યવહારમાં નવા યુગને અનુરૂપ રચના પ્રગટ કરાવે છે. મહાત્માજીની વિચારણા ધણી વખત અકારણ આવાત આપે છે. દાખલા તરીકે, હિંદુ ધર્મ સગંધી કલેશકર વાણી એમણે ઉચ્ચારી છે તેવી ગાંધીજીએ કદાપિ ઉચ્ચારી ન હોત. મહાત્માજીને “વિશ્વાસ નથી કે જગતમાં આજે જે ધર્મો કે તેના સમતોયો ચાલુ છે તે પૈકી એક પણ આપણો ઉદ્ધાર કરના સમર્થ છે”^૪ ગાંધીજીને ગભીર શ્રદ્ધા હતી કે નર્મમાન ધર્મો અને પવોમાં એનું સત્ય ભણી પણ છે જેને જીવનમાં ઉતારવાથી આપણો ઉદ્ધાર થઈ શકે. ધર્મસ્થાપક ગાંધીજી અને શુદ્ધ વિચારક મહાત્માજી નચ્ચેનો આ ભેદ ગ્રાહ્ય છે અને સ્મરણમાં રાખવા જેવો છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ અને શુદ્ધ તર્કનો આશ્રય લઈ ધર્મ, નીતિ, વ્યવહાર અને નાજશરણના અનેક પ્રશ્નોનું શ્રી મહાત્માજીએ વિવેચન અને મૂનગામી પર્યેશ કર્યું છે. સત્ય અને લોકહિત બંને ઉપર રિધર દૃષ્ટિ રાખી, સાદી જતા ચોક્કસ ભાષામાં તેઓ દેશને અનેક વિચારોમાં માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા છે, પણ પૂર્વોક્ત પદ્ધતિ કારણે તેઓ ઉચ્ચાઈ જન્મ્યાની શંકા નથી.

એમના પુસ્તક “કેળવણીવિમલ”માં ખરું જોતા ત્રણ વિભાગ છે. શ્રી નરહરિ પરીએ પુસ્તકની વિસ્તૃત ભૂમિકા લખી છે જેનું જોડે કલાપદા વિભાગ તરીકે મૂલ્ય ધણું છે. આ ભૂમિકાના પ્રથમ અને સર્વપ્રાચી ખંડમાં ગાંધીજી કેળવણીના સિદ્ધાંતમાં વર્ષો યોજનાના તરવે સુધી ફેરી રીતે પહોંચ્યા, તથા ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણીમાં ગ્રાવતમનને તેઓ શા સારુ આદર્શ બનુ મંદસ્ત્ર આપતા તે સમજાવે છે. ભૂમિકાના બીજા ને દ્વિતીય ખંડમાં શ્રી મહાત્માજીના ઇતિહાસસિદ્ધિયુ વિશેના વિચારોનું સમાનભાવી ને સાન્નાહી વિલેખન છે.

પુસ્તકના બીજા અને ત્રીજા વિભાગમાં શ્રી મહાત્માજીના કેળવણી વિશેના, ખાસ કરીને નર્મ તાલીમ—એને શુભગતિમાં નવી શિક્ષણ—પદ્ધતિ કેમ નહિ કહેતા હોય!—વિશેના લેખોનો સમગ્ર છે. “ગાંધીજીની સાથે કોચરમ તથા સાનરમનીમાં કામ કરતા કરતા વર્ષો યોજનાના સિદ્ધાંતોનો શરીરે વિકાસ થયો, તે એમથી જોઈ શકાય છે.” જુદે જુદે સમયે એ લેખો લખાયા છે તેથી નવી કેળવણીનું શાસ્ત્ર તેમાં નથી, પણ એ શાસ્ત્રના મુખ્ય મુખ્ય અંગોનો અર્થ તેમાં થઈ જાય છે. પ્રકરણ પ્રથમમાં અતિ વ્યવસ્થા આપી અર્થ ને બધિયારપણું આવે તે આ છૂટક લેખોમાં આવતું નથી એક વર્ધમાન મેનનમય વસ્તુનું દર્શન થાય છે. નવી કેળવણીના સિદ્ધાંતો તરફ અનુલન અને

• શ્રી મહાત્માજીના “કેળવણીવિમલ” ની આરંભિક

× સંસ્કાર અને ધર્મ — ૫ ૬૬

ચિન્તનથી સંચરતી માનસિક શક્તિનું-શાસ્ત્રકારની શાસ્ત્ર રચનાતા પહેલાંની આન્તરિક ગતિનું-અહીં દર્શન થાય છે. પરિણામે આ પુસ્તકમાં, ખાસ કરીને તેના “સાબરમતી” નામના વિભાગમાં કતાએ ધાર્મિક કે ઇશ્વરના નહિ હોય એવા શુદ્ધ સાહિત્યના ગુણો આવી ગયા છે. “કેળવણીનાં લક્ષણો”, “કેળવણેલા તથા ન કેળવણેલા”, “જ્ઞાન અને અજ્ઞાન”, “બરદાસી ભીલ”, “વર્ધા શિક્ષણનો એક નમૂનો” એ લેખો વાંચનાં દ્રષ્ટી વાર્તાઓ કે દુયકાઓ વાંચતા હોઈએ એવી મઝા પડે છે. સામાન્ય રીતે શ્રી. મથરવાળા આરામથી વાંચી શકાય એવા લેખક નથી. એમની શૈલી સરળ છે, બને તેટલી સ્પષ્ટ અને ચોક્કસાઈવાળી છે, છતાં તેની સૂક્ષ્મતા માટે વાચક સહેજે અભિમુગ્ધ થાય એવું તેમાં લાવણ્ય નથી. પરંતુ આ દુયકા દ્વારા કેળવણીના વિચારોનો પથરાતો પ્રકાશ રોચક લાગે છે. એક નિદર્શન સર્પએ. લેખક એક વાર જોલની ઇસ્પતાલમાં હતા ત્યારે ત્યાં એક બરદાસી ભીલને શીખવવાનો તેમણે લઈએ. લેખક એક વાર જોલની ઇસ્પતાલમાં હતા ત્યારે ત્યાં એક બરદાસી ભીલને શીખવવાનો તેમણે લઈએ. લેખક એક વાર જોલની ઇસ્પતાલમાં હતા ત્યારે ત્યાં એક બરદાસી ભીલને શીખવવાનો તેમણે લઈએ. લેખક એક વાર જોલની ઇસ્પતાલમાં હતા ત્યારે ત્યાં એક બરદાસી ભીલને શીખવવાનો તેમણે લઈએ.

“કાદ્દનિક વાતો સામેનો મારો વિરોધ બાળુએ મૂકી મેં એને ચકલા ચકલીની, ‘ગાળ ફેરી ભીતરડી’ વાળી બકરીબાઈની, એવી વાતોથી શરૂઆત કરી. એ હોંશપૂર્વક સાંભળવા બેસતો ખરો, અને જાણે બહુ જ મજા પડતી હોય તેમ હસતો, પણ એની આંખ પરથી મને જણાઈ જતું કે વાતનો એક અક્ષર પણ એને સમજતો નથી. હું એને પૂછું : “અથા, કેતી વાત કરી ગયો, કહે તો ?” ત્યારે એ જવાબ આપે : “એ મને ન ખબર પડે, તમે વાત કરો તે હું સાંભળું, પણ યાદ રાખવાનું મને ન આવડે.”

હું વિચારમાં પડ્યો. મને લાગ્યું કે આ ભંભરે આવી નજીવી વાતોમાં એને રસ નહીં પડતો હોય. પછી મેં રામની વાત કહેવા માંડી. એક દિવસ થોડી કહી. બીજો દિવસ આગલી સાંજે શી વાત થઈ હતી તે પૂછ્યું. જવાબમાં “શન્યમ.” મેં ફરીથી શરૂઆતથી કરી, અને ત્રીજી સાંજે પાછું પૂછ્યું. પાછું શન્ય જ. માણસની વાત કહેલી કે જનવરની તે પણ એને યાદ ન હોય !

હવે કેમ કરવું તે હું વિચારવા લાગ્યો. એક દિવસ મેં એને સહજ પૂછ્યું : “તને તીરકામું ચલાવતાં આવડે કે ?” બસ; અગ્ર પૂછવાની જ વાર હતી. જોરથી ‘હા’ કહીને એ અતિશય ઉત્સાહમાં આવી ગયો. ઉડતાં પક્ષીને ય પાડી શકે એવો એ સરસ તિરંદાજ છે, એમ એ મને વાતો કરવા લાગ્યો.

વાતનું લાતું મને થોડું મળી ગયું. નામ દીધા વિના મેં એને હવે ધનુર્વિદ્યાની જુદી જુદી વાતો કહેવા માંડી. દશરથના શબ્દવેધની, અર્જુનના દ્રોપદીરવ્યંચરની, કોણે તીર વડે કૂવામાંથી બહાર કાઢેલી મોઢની વગેરે વાતો વર્ણવી. એની સ્મૃતિ હવે મજાત થઈ.”

બ્રિટિશ અમલમાં દબ કરવામાં આવેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થાના કેટલાક દોષો બહુ જાણીતા છે. એનું ગાંધીજીને બહુ તીવ્ર લાન થયેલું. શ્રી. મથરવાળા એ દોષોના ઉદ્ધેષ આ પુસ્તકમાં અવાર નવાર કરે છે. લાલેલા માણસો નકલો કરવાનો શ્રમ કરે પણ દળવા ખાંડવા કે કાંતવાનો પરિશ્રમ નહિ કરે;

સુધાર હુદારનું કામ તો તેમનાથી જલ્દી સિખાવજ નહિ મચરવાળા જણાવે છે કે શ્રદ્ધાકર્મ, જૂનકર્મ અને ખેડૂત કારીજર આદિનું કર્મ, એ તો મરણનાનો આધારગ્રન્થ છે એ ધધાને ભગ્ના ન કરેલા, એ ધધા અનાન છે ' માનવ સન્યતાની રિયતિ અને વૃદ્ધિને માટે મરેનાગીરીની એગતી જરૂર નથી, નેટલી શ્રદ્ધાકર્મ, જૂનકર્મ, ફૂનકર્મ, તથા કારીજરકર્મની છે નોઈએ તો આ કર્મ ઓ કરે અથવા ધુડુપ કરે, શિક્ષિત લોક કરે અથવા અશિક્ષિત કરે, ડાથથી કરે અથવા ધંધાથી કરે, પ્રેમ અને ધર્મબુદ્ધિથી કરે અથવા પેમાને માટે કરે આ કામ ધધો કરશે તો ને માજુસોને ઢાવે એ કામ ધધો એ ઢાવો અમતાના આધારગ્રન્થો ધધો' ૨

અગતીન જાણીને બીજે દોઢ એ છે કે વીમ વંની ઉમર પડેલા ધધો નકો કરી શકાય નહીં એવો આપણો મહ જવાઇ ત્રયો છે ધધના કોઈ પણ પ્પાલ રિના વિદ્યાર્થી પ્રાથમિકમાથી પ્રાથમિક અને ત્પાથી ઉચ્ચ કેગણુ લેવામા વર્ગો ને વર્ગો આ ૩ આ રિયતિથી આર્થિક નુકસાન તો અપાર છે જ, પણ પ્રજાની જુદીની અને આગિની પણ ઢાનિ છે કિંગારવાસમાઈને મતે ધધા રિને નિર્જુય જેમ બને તેમ વરેલો થાય ને સાડું વળી એ નિર્જુયમા કુટુંબના ધધાને પસદગી આપવાનું વસણ હોવુ ધટે સામાન્ય શિક્ષણ વ્યાપક બને તો પણ અમુક મર્યાદા પછી જુદા જુદા ધધામા પ્રવેશ કરનારનું સામાન્ય શિક્ષણ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય પ્રચલિત કેગવચીને ત્રીજો દોઢ એ સમગ્રય છે કે મેગવાણુ શિક્ષણ પણ કુટુંબ ઢાગ સમાજમા વ્યાપક થતુ નથી એટલુ જ નહિ, એ સમાજમાની અમમાનતાને દંઢ કયાં કર છે ' ઉચ્ચ કળવચુ' તો ઢનરે બે નજુ વ્યક્તિઓ લે

આ દોરોનું નિરાગણુ થાય અને ઢિંદ જેવા ગરીમ પણ વિગટકાય દેશમા કેગવચી વ્યાપક બને તે તારુ ગાધીએ શિક્ષણની નવી કલ્પના કરી, ને ધમ્તા કેગાર નહિન આને વર્ધા યોજના તરીકે ઓગખાય છે એ પદ્ધતિ " લજાવવાની નવી રીતજ નથી, પણ જીવનની નવી રચના અને કિલસુદી છે " ૩ એ ગ્યનાને ભદ્ર મરૂતિ કે ઉગરણિવાતોની મરૂતિ નહિ, પણ સંતમગ્યના કહી શકાય સતસમ્ય તાના ત્રણ સિદ્ધાંતો છે - માનવમાનની સમાનતા, અદિસા અને પશ્ચિમ ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતોનો આગ્રય લઈ વ્યક્તિ જેમ પોતાની બુક્તિની સાધના કરે છે તેમ સમાજે સામૂહિક પ્રય ન કરી સામૂહિક અશુદ્ધ માટે એ જ સિદ્ધાંતોનો આમુદાયિક વિનયોગ કરવાનો છે અત્યારની સાક્ષરતાને વર્ધાપદ્ધતિમા જ્ઞાન માની નથી, જાનનું સાધન પણ માની નથી એ સાક્ષરતા, ગાધીજી, મચરવાળા આદિને મને, હલ્ધની કેગવણી નથી હલ્ધને કેગવણી અપાયા પછી તર્ક અને કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ સાધી માણસ પ્રગતિ કરી શકે આ હલ્ધની કેગવણી માટે સર્વ ધર્મ શીખવે છે એ ભવાઈબુગદ્ધના નિયમો જણુવા નોઈએ " અર્થ દેશના ઈશ્વરી ધુડુધોના દિનનું લિંકાણુ પ્રગ કરનાગ જીવનચરિત્રો " સમગ્રવા નોઈએ " જેમ ખેડૂત ખેતી, સુધાર સુધારી, નુઢાગ હુદારી, વાણિયો દુકાનદારી, શ્રદ્ધાણી ઘગકામ વગેરે ધધાઓની કેગવણી પોતાનો ધધો કરતા કરતા પોતાના બાગકોને આપે છે એ જ રીતે, પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી, આપણી બધી થે જરૂરી કળવણી દેશના તમામ બાળકોને બહેગ શાળાઓ દ્વારા આપવાનો સરકારી તત્ત દ્વારા બંદોષત્ત કરીએ એનો બીજો અર્થ એ કે સગકાર બેચાગ એવા ઉપાદક ધધા ઉપાડે કે (૧) ને મોગ પાયા પર મરકાર તગદ્ધી તીધી રીતે ચનાવી શકાય, (૨) ને બાળકોને લાયક હોય, (૩) જેમાં

પાયાની કેળવણી તરફ પ્રયાણ

એટલી સામગ્રી લગાની ગુનથ હોય કે તે ઉદ્યોગ કરાવતા કરાવતા તે માન્દ્રતે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન વગેરેની પૂરતી માહિતી બાળકોને આપી શકાય, અને (૪) એ ઉદ્યોગ માન બાળકના મનોરંજન, રમત કે શિક્ષણ માટે જ ચોજેલા કૃત્રિમ ઉદ્યોગ નહીં હોય, પણ લાખો લોકોના ગુનગનનુ ચે સાધન ગણાય એના માથા ઉદ્યોગ હોય તેથી તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, સંપત્તિ-વ્યવસ્થા વગેરે બધી સમાજવિગોચરોનુ પણ વહેવારુ જ્ઞાન આપવાની કુદરતી સગરો મળે " આવી કેળવણીનુ મુખ્ય વાહન ઉપાદક ઉદ્યોગ હોય અને આતપાસની કુદરત અને સમાજ એ ઉપરાંત બને બની તેમા સ્વાવલંબનનુ કાર્ધક તેા અંગ હોણુ જ નોઈએ ઉત્તમ કેળવણી ગરીમ વર્ગના બાળકને નુકલ કન્વી હોય તેા સ્વાવલંબનનેા સિદ્ધાંત સીકાગવે જ નોઈએ કંઈ નહિ તેા શિક્ષાના વેતન નેટલુ બાળકોના ઉદ્યોગમાથી નીકળે એવી અપેક્ષા રાખવામા આવે છે કેમકે, આર્થિક દૃષ્ટિએ જ નહિ ઉદ્યોગના ધોનુની ઉચ્ચતાની ખાતર, અર્થાત કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ, કેળવણીમા ગ્વાશ્રય આવે એ ઇટ છે

“જૂનવણીનિવે” મા મથરાનાએ શિક્ષણની યોજનાની નિશ્ચિત બુમિકા આપી છે “ શિક્ષણની યોજના એની રીતે જ વિચારની જોઈએ કે પહેલા તો સમગ્ર સમાજને જે પ્રતિષ્ઠા જીવનભર કદવાની છે તેને સારામ્મ સારી રીતે, શાસ્ત્રીય રીતે કમ્પાની તાલીમ આપે, એના શરીર, મન, બુદ્ધિ, આગ્રિય વગેરે તેને માટે અનુકૂળ કરે, તેમા એના આનંદો નિર્માણ કરે, એને તેની કુશળતા નિર્માણ કરે એને સારી રીતે ગ્રામવાસી, નગરવાસી, કુટુંબી, અને સમાજની વ્યક્તિ તરીકે જીવતા આવડે એનામા સ્વાસ્થ્યમન અને આનંદવિશ્વાસ પેદા થાય એ નેતા ન બને પણ સ્વાલિમની તો બને જ, એ ધનપતિ ન બને પણ સ્વાશ્રયી બનવાની તો હિંમત રાખે જ, એ રામભૂતિ ન બને પણ હાથેપગે પાગળો તો ન જ રહે બધાને માટે આ યોજના બાદ અને એને સોજેક વર્ષ સુધીની ઉંમરમા સ્વાશ્રયી થઈ શકે એટલી સાધકાત આપ્યા બાદ, જેને હોશ છે, સગરક છે, બુદ્ધિ છે, તેને આગળ વધવાની યોજના કરે ”

વર્ધા યોજનાનું આ ધ્યેય છે. એ ધ્યેયસિદ્ધિ માટે પ્રયોગો મોટા પાયા પર શરૂ થઈ ગયા છે. પણ એમા અનેક મુશ્કેલીઓ ને અંતગતો છે, જેનો ચિનાગ નરહરિભાઈએ ભૂમિકામા આપ્યો છે. વર્ધા યોજનાની સાચી સફળતા માટે વોડા ઉત્સાહી, નિપુણ અને વીર શિક્ષકોની જરૂર તેમને સમજાઈ છે. તો પછી આ યોજનાનો પ્રયોગપ્રદેશ અસારે છે તે કગ્તા વિશેષ મથાંદિત હોય એ ઈષ્ટ નથી ? છે. તો પછી આ યોજનાનો પ્રયોગપ્રદેશ અસારે છે તે કગ્તા વિશેષ મથાંદિત હોય એ ઈષ્ટ નથી ? સમાજમા આ યોજનાએ પૂરી શદા જમાની નથી એ હકીકત છે તો પછી કેળવણીના નિયાંમકોનો ધર્મ છે કે આ વિશે શુદ્ધ હેતુથી પૂરું ચર્ચા કરી “કળવણીવિકાસ” એની ચર્ચા માટે પુષ્કળ સામગ્રી આપે છે.

સામગ્રી આપે છે

અનુબંધની જ પદ્ધતિ સાક્ષરી કેળવણી માટે સ્ત્રીકારીએ તો એ બધું કલેશકર ને દુઝિમ નથી ? વિવિધ વિષય ને તેની વીગતોમા ક્યા સુધી તે પહોંચી શકે ? જૂની શિક્ષણ-પદ્ધતિ અર્થક મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે અનુચિત છે, એ સાચું છે નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિ પણ અર્થક મનુષ્યત્વના અનાવગણ્ય માટે પર્યાપ્ત દેખાતી નથી તેમા જિજ્ઞાસા, કીડા, ગ્યાનદ અને ભાવશોષન કરતા પ્રયત્ન (trial), હાથકામ અને ચિજીર્વા ઉપર વિશેષ ધ્યાન નહિ અપાય ? ઉપાદક કામ અને કલાત્મક કામ એનો ભેદ બાળકની શક્તિ અને વૃત્તિ ધ્યાનમા રાખી કરવો ના જોઈએ ? બેમાથી કોના ઉપર વિશેષ ભાર મુકવો જોઈએ ?

સમીક્ષા લેખો

મનુષ્યના ચિત્તની પૃથક્કરણની શક્તિ છે તેવી સંકલનની છે. જુદા જુદા અવધન રૂપે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને અન્યિત કરવાનું માણુચના સ્વભાવમાં જ છે. “સાક્ષરી” કેળવણી માહિતી આપે છે, જ્ઞાન ધનની નથી. એ હૃદયની કેળવણી નથી એ માન્યતા માત્ર નિરાધાર છે. એવી માન્યતામાં મને તો ભારે બૂલ અને જોખમ સમજાય છે. આખા પુસ્તકમાં કાસિદાસ કે ગોવર્ધનરામ જેવાના વાચનથી અથવા એવા પૃથ્વ સરળ સાહિત્યના વાચનથી હૃદયને કેવો પરિભ્રમ થાય છે, સૌન્દર્ય પરિચયથી શક્તિઓ કેવી કેળવાય છે, મનને કેવી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ને નૈતિક ભાવના મળે છે, તેનો હરફ સરખો શ્રી. મશરૂવાળાએ ઉચ્ચાર્યો નથી. એ સાક્ષરી કેળવણીનો એવો અભાવો સમાજને પરવડે તેમ નથી. એ અભાવમાં ઉચ્ચ કેળવણીના ફાસનું તત્ત્વ રહેલું છે. શિક્ષણનંતરમાં ઉત્પાદક ઉદ્યોગને રથાન છે, મહત્ત્વનું ધ્યાન છે; પશુ બાગડોની દસ વર્ષની ઉંમર પછી પરિશ્રમ અને ઉત્પાદક ઉદ્યોગ અને સાક્ષરી કેળવણીમાં વિખાસ જરૂર એમ એમ છે. શિક્ષણમાં ઉદ્યોગની માધ્યમ લેખે સફળતા અત્યંત મર્યાદિત બન્યાય છે.

એ ગમે તેમ હો, “કેળવણીવિકાસ” શાંધીજીના આદર્શના વિચારની દૃષ્ટિએ જ નહિ, વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ પણ સખગ પક્ષવાદ છે. વર્ધા યોગના સાથે જરા દૂરનો સંબંધ ધરાવના એ લેખોમાં— “એ સંસ્કૃતિઓ”, “ઇતિહાસનું જ્ઞાન”માં—શ્રી. મશરૂવાળાએ આપેલા અભિપ્રાયો તથા તેમણે કરેલું પૃથક્કરણ અત્યંત ચિન્ત્ય છે. પરંતુ એ વિષયની ચિકિત્સાને અહીં અવકાશ નથી. એટલું તો સહેજે લાગે છે કે કર્તાની નિદાન-પદ્ધતિ વધુપડતી સરળ છે.^૧

૧. સાહિત્ય માહિતી આપે છે ? શાળામાં સાહિત્યની માહિતી આપવાની હોય છે ?

જા આ લેખનો મુખ્ય ભાગ વડોદરા રેડિયોના સંભાષણ તરીકે રજૂ થયો હતો તેમાં સુધારો તથા વધારો કરી અહીં પ્રગટ કર્યો છે.

વિષ્ણુભાઈ
શ્યામ વરો
(ઉ.સ. ૧૯૨૩)

શ્રીમતી તારામતીબેન
વિષ્ણુભાઈના પ્રથમ ધર્મેષ્વરી
જન્મ ઉ.સ. ૧૮૦૬ અવસાન ઉ.સ. ૧૯૩૩

લાગણીના આલેખનથી લાગણી અનુભવવી, ઉદાર લાગણીના આલેખનમાં ચિત્તની પ્રસન્નતા કે વિકસિતતા અનુભવવી, એ સહૃદય વાચકનું સહજ કાર્ય છે; અને ધર્મતત્ત્વ સાથે સંલગ્ન એવી ભિન્નિઓના સ્ફુરણને જીવનમાં અનંત અવકાશ છે. મૂંઝવણો, નમ્બગાર્ડો અને પાપ સુદ્ધાતનું ભાન પણ ચિત્તને વિચિત્રિત્સાથી ભરી દે છે. આમ કેમ ? આ ખોટું કરવાની ઇચ્છા નહોતી છતાં કેમ પણ ચિત્તને વિચિત્રિત્સાથી ભરી દે છે. આમ કેમ ? આ ખોટું કરવાની ઇચ્છા નહોતી છતાં કેમ થઈ ગયું ? આ કામ કરવાની ખૂબ ઇચ્છા છે છતાં નથી થતું, તેને માટે શક્તિ નથી, સ્વાતંત્ર્ય નથી, ધર્મ ગયું ? આ કામ કરવાની ખૂબ ઇચ્છા છે છતાં નથી થતું, તેને માટે શક્તિ નથી, સ્વાતંત્ર્ય નથી, આ જરા વહેલું સૂઝડું હોત તો ઠીક થાત. મર્યાદાઓ અને નમ્બગાર્ડોનું આવું ભાન મર્યાદા વિનાના, આ જરા વહેલું સૂઝડું હોત તો ઠીક થાત. મર્યાદાઓ અને નમ્બગાર્ડોનું આવું ભાન મર્યાદા વિનાના, સ્વતંત્ર અને શક્તિસંપન્ન જીવનની કલ્પના ઉપજાવે છે. આ માર્ગ આસ્તિકતાનો જ માર્ગ છે. કોઈ સ્પષ્ટ શ્રદ્ધાનો ઉદય ના થયો હોય છતાં માથુંસ અહીં, અખંધડી અને આ જ જીવન છે તેમ સ્વીકારવાની વાતને ઝોળાંગી ગયો છે. કેવળ શરીરચાત્રાની આસપાસ ફરતાં જ હિતો કરતાં જે ઉચ્ચતર જીવનમૂલ્યો સ્વીકારે છે તેને આસ્તિક ગણવામાં બાધ નથી. તેનું સ્વર્ગ તેની કલ્પનામાં છે; તેનો ધર્મી જીવનનિયમ છે; તેનો આત્મા માત્ર મનુષ્યજાતિનું સાતત્ય છે; એમ છતાં પણ તેની શક્તિઓ, લાગણીઓ અને વ્યવહારમાં ધર્મિકતા પ્રવેશી શકે, કેમ કે તે પ્રાપ્ત જીવનરસને કેવળ ચૂસ ચૂસ કરવામાં જ પુરુષાર્થની પર્વાસિ નથી ગણતો.

અને મનુષ્ય જરાક જીંડો જિતરે કે જરાક વિશ્વ તરફ નજર કરે તો તેના આશ્ચર્યના પાર ના રહે. કેનેપિતં પતતિ પ્રેપિતં મનઃ । કોની ઇચ્છાથી મન તેના વિષયને મૂકે છે? કયા પ્રધાન બળથી આંખ પોતાનું કામ આપે છે? આપણામાં એવી તે કઈ શક્તિ પડી છે જેથી આપણે આપણા વિશે વિચાર કરીએ છીએ? આપણા જ ચિનના વ્યાપારોનું તટસ્થ દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરીએ છીએ? આપણે, વ્યક્તિઓ, આ વિશ્વમાં કાંઈ બાહ્ય પદાર્થો તરીકે, અજ્ઞાપ્ય અતિથિઓ તરીકે નથી આવ્યા. કરોડો વ્યક્તિઓ, આ વિશ્વમાં કાંઈ બાહ્ય પદાર્થો તરીકે, અજ્ઞાપ્ય અતિથિઓ તરીકે નથી આવ્યા. કરોડો ક્યાંક ગૂંદા-સંકેત છે; અવ્યક્ત કાંઈક રહેલું છે; નહિ તો અઢળક ઢળતી નદી, કે અડીખમ પહોડ, કે અનંત વિસ્તરતો સમુદ્ર, કે વનોપનના મંજુલ નિનાદ, કે રૂપવિધાથી આકાશ જોઈ મન રમણે ચઢે છે? અનંત વિસ્તરતો સમુદ્ર, કે વનોપનના મંજુલ નિનાદ, કે રૂપવિધાથી આકાશ જોઈ મન રમણે ચઢે છે?

● શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને શ્રી શ રત્નાપ્રસાદ વર્મા સંપાદિત ભસ્તિકાવ્યોના એક સંચય = "પત્રમ્ પુષ્પમ્"ની પ્રસ્તાવના.

સમીક્ષા લેખો

Behold the lilies in the field...ત્યાં કશુંક છે જે ચેતનાને સ્પર્શે છે? રમણીયતાનો સ્પર્શ કેવો ઉદ્બોધક ને માદક છે! એક માણસ આલાપ છેડે અને ખીજો આદ્ર થાય, એમાં સમષ્ટિનું કોઈ વ્યાપક સત્ય છે. બીજા માટે વાતસ્યના સ્પન્દનમાં કોઈ વિશ્વનું અતીન્દ્રિય રહસ્ય છે રતિ અને મૈત્રીના કોઈ કોઈ અનુભવમાં સ્વાર્થ માત્ર ઓગળી જતાં કોઈ અદ્વૈત શક્તિ અનુભવાય છે. આ બધું વિશ્વમાં પ્રવર્તતા કોઈ સત્ત્વની લીલા છે. એ બધું માનવની ઊર્ધ્વ ગતિની શક્યતાનું સૂચક છે, આધ્યાત્મિક ઋતુનો એ અણસાર છે. આ નિયમ જડતાનો નિયમ નથી કેમ કે તેમાં પડે પડે ચેતનાનો સ્પર્શ, ચેતનાનો આવિષ્કાર, ચેતનાનો પ્રબોધ સંકલ્પ ને નિબધ, ચેતનાની સંજ્ઞકતા દેખાય છે, આવી આવી અતીન્દ્રિય લાવનાલીલાના સ્વીકારમાં ધાર્મિકતાનું પ્રથમ સોપાન જણાય છે. એવી સમજણના ઉદ્ઘાસમાં જ નરસિંહ ગાઈ જો છે :

નીરખને ગળમાં કોણુ ધૂમી રહ્યો,
તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે.

× × ×
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું બધારા,
દક્ષ યઈ કૃતી રહ્યો, આકાશ.

મીરના ઉમળકા તો અનેરો છે :

હિંકત ગુલાલ લાલ લયો અંબર બરસત રમ અપાર રે.

અને અર્વાચીન કવિ એવા જ બિજળતા લાવથી ઉચ્ચારે છે :

રહ્યું અનાલંબન જે પ્રતાપે, બ્રહ્માંડ આ ને મહિં જેહ વ્યારે;
વ્યાપી દિશા સર્વ વિષે વિરાજે, તથાપિ રેતો અવશેષ ગાળે.

આ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા નિયામક તત્ત્વનું, સત્યનું, ઋતુનું, ઈશ્વરનું ચિત્તને વાળીને અનુસંધાન કયાં કર્યું એનું જ નામ ભક્તિ. વળી વળીને સ્થિરમતિ થતાં સુધી, નિર્દિષ્ટાસન થતાં સુધી અનુસંધાન કરવું એનું જ નામ ભક્તિ. એ બૌદ્ધિક સ્વીકાર અને ચૈતસિક અનુસંધાનનાં સર્વ ફલિતો અને પરિણામો સ્વીકારી લેવાં એ મોક્ષમાર્ગ. વનસ્પતિના રસમાંથી પત્ર, પુષ્પ અને 'ફલ પ્રગટે એમ ઈશવિષયક અભિમુખતામાંથી જીવનક્રમ પ્રગટે. ઈશ્વરની લાવના સ્પષ્ટ, સ્પષ્ટરૂપ સમજતા જવું; એ લાવના સાચી હોય તો આપણે કોઈ એકલ કે એકલવાયા પદાર્થ તરીકે વ્યવહારવાનું નથી પણ જોયેલા સત્યને અનુરૂપ, તેના પ્રકાશમાં વ્યવહારવાનું છે, કેમ કે આપણામાં, આપણી મારફત પણ કોઈ સત્ય પ્રગટ થવા મથી રહ્યું છે અને એ ગતિને મદદ કરવી એ જ ધર્મ છે. એ વ્યવહાર પાછો આ સત્યદર્શનની કસોટી થતો જાય, એને વધુ પ્રકાશિત કરતો જાય; વૃત્તિઓ અને વાસનાઓનો એની સાથે મેળ રાખવામાં તેમને સંયમમાં રાખવી પડે, અને સંયમમાં રાખતા જઈએ તેમ તેમ દર્શન બિજળી થવું જાય. જે લાવાત્મક શક્તિથી આપણે સ્વરૂપસિદ્ધિ કરી શકીએ તેને ખીલવવા માટે, દબ કરવા માટે ખાલી, વ્યવહારાન્યં જીવન કામ નહિ આવે. જીવન કર્યોથી ભરેલું હોય તો જ ચિત્તની પૂર્ણ શુદ્ધિની, ચિત્તની પૂર્ણ ચક્રિની સિદ્ધિની શક્યતા છે, કેમ કે ચિત્તને ઇન્દ્રિયગ્રામથી કે શરીરથી અલગ વિચારવાનું નથી. ચિત્ત જેમ ઇન્દ્રિયગ્રામનો કપળો લઈ લે છે, તેમ પ્રયત્નપૂર્વક ઇન્દ્રિયગ્રામ અને શરીરનાં કર્મોથી ચિત્તને મંત્રકારી શકાય છે. સમૃદ્ધ કરી શકાય છે.

પદાર્થમાત્ર, પ્રવૃત્તિમાત્ર, એવનાનું પ્રત્યેક સ્ફુરણ જીવનનો પ્રત્યેક અંશ દેશાવાસ્ય હોય, તેો પરમ સન્નતે સમર્પણ અને એ તરફ જતિ મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ બને છે. જૂતિઓની ખેંચનાણું, સંકલ્પવિકલ્પ, ધર્મસંકટો, મોહ, શોક અને મૃત્યુ તરી જવાવાનાં હોય તેો સાધનાની એ જ દિશા છે. આન્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાની હશે તેો એ જ માર્ગે યશો નિર્વાણ કે કેવલતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાની હશે તેો એ રીતે જ યશે. ઇશનું આત્મનિતક સામુદાય અને પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાનાં હશે તેો માનવની માત્રા એવી જ રહેશે. ઇશનો અમિત અને અનન્ત ઉદ્ધિમાં જિન્દુ જેમ લગી જવાનું હશે તેો એ જ માર્ગે યશે. વ્યક્તિત્વના ઉત્તમ ધર્મો, અદિસા, મૈત્રી, કરુણા ક્ષમા, ઉદાત્તા, ત્યાગ, ધૈર્ય સમતા આદિ આ ઘટવની છુદ્ધિથી જુદા થતાં થતાં જ પમાય. લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાંથી અભિમાન, મોહ, એવજ્ઞા ટાળવાં હોય તેો અલ્પના અને વિરાટપણના એકી સાથે મહાચુથી ધર્મ રહે. મનુષ્ય જતે અલ્પ પશુ વિરાટના કરણની છુદ્ધિથી અનલ્પ છે :

I am the voice within the Voice,
The song within the Song,
The life within the Life.
The light breaking through the heart of
Darkness.*

આવો ભાવ જામત કરવો એ ધાર્મિકતાનું પ્રથમ સોપાન છે. એવું અલ્પસ્વરૂપ વાચકને થાય, એવો કવિસ્ફુરણનું એને અનુભાવન થાય એવી કલ્પના આ સંખ્યમાં રાખી છે.

● હાથેરનું “જલ્લાહ”માંનું કાવ્ય :

તાર્ક તેો આમિ જાનિ,
આમિ બાલ્લીર સાથે બાળી;
આમિર જાનેર સાથે જાન,
આમિ પ્રાલ્લિર સાથે પ્રાન;
આમિ અન્ધકાર હલ્લકાટા
આલોક જલ્લ જલ્લ.

હૃદયંગમ સમરણચિત્રો

છેતાં પાંચસાન વર્ગની ચુન્નરાતી સાહિત્યની મોખરે મુકાય એવી કૃતિઓમાં ‘અમાસના તારા’ ગણવી પડે એવી અનુભવની સમૃદ્ધિ, સીન્દર્શની સૂઝ અને શૈલીની ચારુતા એમાં વરનાય છે. જિજ્ઞાસા ઉપનામના આજી આરંભનામાં સંનાયેલા લેખકે કોતુક પ્રેર્યું અને એમણે એવા એવા જીવનમાં ડોકિયું કરાવ્યું અને પોતાની વસ્તુનિષ્ઠ છતાં કોતુકરાગી અને ભાવનાપ્રેમી દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવ્યો. કે વાચકની કોતુકરતિ દદ ન થયા કરી. લેખો શરૂ થયા ત્યારે લેખક પાછી હંમરના બે દતા અને એમની વાર્તાઓ ને શૈલી માટે જાણીતા હતા; પણ આ લેખોમાં સમજીધાનાં સર્જન અભિનવ હતું અને શૈલીનું સાવરૂપ પણ નોખું હતું. જીવનના અનુભવી અને પરિપક્વ છુદિના ને જાણીતા લેખકે અભિનવ કલ્પનાના કોઈ જિજ્ઞાસા લેખક નેતું આકર્ષણ કર્યું. આ લેખકે ચુન્નરાતી ઉગે? ક્યારે ઉગે? કોણ ઉગે? એની સંગીનની સમજ જુઓ; એનો રાજપૂતનો પ્રેમ જુઓ; એનો લગ્નમંડળીઓનો પરિચય જુઓ; દેશવિદેશનું એનું અટન જુઓ-આવા આવા તદંગો જિજ્ઞાસા.

આપણા સાહિત્યમાં નવલકથા અને વાર્તાનું ગદ્ય જીવનકથા અને ગંભીર નિર્બંધનું ગદ્ય કીક પ્રમાણમાં છે અને શુદ્ધવર્તામાં પણ સારું છે. પણ આ પ્રકારનું લલિત નિર્બંધનું ગદ્ય આહુપાતળું છે. વ્યક્તિચિત્રો, રેખાચિત્રો, પ્રસંગચિત્રો, ચિન્તન, કલ્પલક્ષ, લલિત સાહિત્યમાં મૂકી શકાય એવાં આપણે ત્યાં નથી એમ નહિ. પણ રસની સિદ્ધિ અને શૈલીનું માધુર્ય આ સમુદાયને અપૂર્વતા અપાવે એમ છે. નિર્બંધ કહી શકાય છતાં ભારે નહિ, અને લલિત અને આનંદપ્રદી કહી શકાય છતાં ટુંપણામાંથી જન્મતાં તોજકાર્ષ અને મુરખીવટથી મુક્ત આ સર્જન નિગળા સ્થાનનું અધિકારી છે.

આ નિર્બંધો કે પ્રસંગચિત્રો સરમરણને કલામય આલેખકાર આપે છે. જે ભાષ કે વસ્તુ ઉપર જીવ ક્યોં દોષ તે સ્વાર્થ પ્રકાશિત થાય એવી તબવીજમાં શ્રી. ચાવડા રહે છે. બધાં પ્રસંગો જિજ્ઞાસિત દોષ ત્યાં પણ લખનાં લખના બધા અંશોને આવરી લેતું કોઈ તત્ત્વ એમને સાધે છે અને અનિવર્તિ ને સંવાદ સધાય છે એક લેખમાં એમને જિજ્ઞાસી તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે. નાપરો બતા ‘દંસગતિએ સરતી’ મોટર એકાએક અટકી પડી. મોટરનાં પૈડામાં કાણું પશ્ચુ હતું, અને બીજું બરાબર બેસે નહિ એટલામાં કોઈ બીજી અટકી પડેલી મોટરના બે લાઈઓ મળી આન્યા, તેમણે પેડું ચકાવી આપ્યું. અહીં સુધી લેખમાં કશું ખાસ રહસ્ય આવતું નથી. પણ આ તો હતા જિજ્ઞાસાઈઓ એમને બીજાની મદદની કશી જૂબ નહોતી. તેમની વાત લેખકને એક જીવનદૃષ્ટિ આપી બધા છે. ‘અમે તો જિજ્ઞાસી છીએ. અસ્થિરતા અમારું જીવન છે. રજગપાટ અમારો મોરડા છે. અને અકસ્માત એ અમારો આનંદ છે.’ ‘અમે જન્મ્યા છીએ જિજ્ઞાસામાં પણ આખું જીવન અમારો દેશ છે. અમને ક્યાંય પારડું લાગતું જ નથી. મિસરમાં અમે હાનરો વર્ગની હંમરનાં મદદાં બેધાં છે. એટલે બધારે અમે નાની હંમરના પણ જીવતા આદમી બેઈએ છીએ ત્યારે અમને અદ્ભુત પ્રુથી થાય છે કે ચાલતું એ જ જિજ્ઞાસી છે.’ આટલી ચાલવાની જ વાત લેખને એકતા દે છે અને લેખકના અનરમાં જીતરી બધા છે. લાક્ષણિક ભાષામાં એ ઉચ્ચારે છે, ‘નામથી અજાણવા આ જીવતા માણસોને બેઈને અસ્તિત્વે પળવાર જિજ્ઞાસી

સેમાંથી અનુભવ્યો.' બનવા જોગ છે, ગુજરાતી લેખકને ગમતી વાત કરનારનો કોઈ પૂરંગ ભારતીય હોય, ગુર્જર પણ હોય !

એની જ પદાવલિ 'જીવન, વિષ, અમૃત'માં અન્તે આવે છે. મગીરદાર રઘુરાજસિંહનું અવસાન અને દારૂડિયા માળીના અવસાનને શ્રી. ચાવડા તટસ્થનાથી જોઈ લે છે. માળીના અમિસંસ્કાર પછી તેમને માટે 'આખું અગ્નિતત્ત્વ થાકી ગયું હતું,' પણ જીવનનું દૈત તેઓ નીરખી રહે છે, અને દૈતની ઉપર રહી એને રફૂટ કરી આપે છે. 'પ્રામાણિકતાનો સ્વભાવ,' 'ચત્તુ અને જીવન,' 'જીવનનું કાન્ય' (અને કદરૂપતા), અને એવા તાજા લેખોમાં પણ વિસંવાદી વસ્તુઓ ઉપર મીઠા માંડી લેખક હૃદયના સંવેદનને ઘેરું થવા દે છે.

શ્રી. ચાવડાની પૂર્વપરિચિન શૈલી લાતીગળ, આકર્ષક, પથુ કંઈક આયાસસિદ્ધ અને કૃત્રિમ લાગતી. અહીં તો એમને હૃદયની વાત કરવી છે : દુનિયા જોઈ, માથુસો જોયાં, પ્રસંગોની રહસ્યમયતા જોઈ, લલિત કલાઓનો વિમર્શ માણ્યો, તેની તમારી આગળ નિખાલસતાથી વાત કરવી છે; નિખાલસતાથી, પથુ તમારુ હૃદય અનુકૂળ થાય, પ્રસન્ન થાય, નાચી જોડે, આકુળ થાય, આદે થાય, વિહ્વળ થાય, તમે પોતે જ રડી પડો અથવા આ જિન્દગીની અનન્ત અદ્વૃત્તાના ભેદ આગળ સ્તબ્ધ થાઓ એ રીતે તેમને વાત કરવી છે. નિસર્ગરમ્યતાના, કલા સૌન્દર્યના અને જીવનની મંથલ લાવનારો અને લાવના એ આશક છે એમાં શક નથી. કદાપિ તમને લાગણીનો અતિરેક ક્યાંક લાગશે. રસરસિયાપણું દેખાશે, પથુ એ છે, એ સંવેદનશીલતા છે, એ ભિન્નવાની શક્તિ છે, લાગણીના પ્રવર્તનની ચાલુ ધરકમાંથી મુક્તિ છે, એ કવિત્વ છે, ભરતી છે, તો આમાંની કલાસિદ્ધિ ને રસસિદ્ધિ છે. ‘માનવનું મન બદલાતું હશે, અંતઃકરણ નહિ,’ એ એમની શ્રદ્ધા છે. ‘અંતઃકરણ જેની ખાણ છે એ આજન્મ સંમંથ તો ઋણાનુમંથની અજુગરવી કવિતા છે.’

‘ધૂમકેતુ’ એ સર્જે હોય એવી શુભખેતી ગીત - ‘બંસી કાહેકો બખર્ષ’-મોહક વાતાવરણમાં ‘આભોટીને’ હૃદયને ભરી દે છે :

‘એક સવારે ઊઠ્યા ત્યારે ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ વરસતો હતો. વાતાવરણમાં ઠંડીનો ઠંપ હતો. સામે બારીમાંથી દૂરસદૂર સુધી દેખાતી નયનમનોહર હરિયાળી વરસાદમાં નહાતી હતી. રનાન કરતી પ્રકૃતિનું આતું અલિનવ નિર્લેખ સૌન્દર્ય જીવનમાં પ્રથમવાર સાક્ષાત કરીને અસ્તિત્વ ઓશિંગણુ બની રહ્યું અને મારા એકલાનું અસ્તિત્વ જ નહીં ! બાગના રમ્ય પુષ્પો પથ્થ પોતાના ઐશ્વર્યને બૂક્ષી જઈને નિર્સર્ગના આ અભૂતપૂર્વ સ્વરૂપને વિનમ્રલાલે નમી રહ્યાં હતાં. પળવારમાં તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે સંકેત થયો. વરસતી વાદળોએ વિખરાઈ ગઈ. આકાશ નિરશ્ર થવા માણું. પૂર્વમાં રંગાવલિ પ્રગટી. સોનેરી તેજની ટશરો ફૂટી તેજકિરણો પર સવારી કરીને પૃથ્વી પર સુસ્કૃયમેવ ઊતર્યો. સમસ્ત પ્રકૃતિ પ્રેમથી પાંગરી બીડી. પુષ્પોએ મસ્ત બનીને સુગંધ જલકાપી દીધી આ સોરલનો સાથ કરીને પેહુ પ્રિય યંજન આપ્યું :

ਭੰਸੀ ਕਾਛੇ ਤੋਂ ਘਮਾਧ,
ਮੈਂ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਰਹੀ ! ਭੰਸੀ ਕਾਛੇ ਤੋਂ ?

‘ધારે ધારે ગુંજન, ગીત અને ગુલબો મારે માટે એકરસ થઈ ગયાં.’

મૂર્તિવિધાયક ગમગાણુએ ધોલી મુખતા ' જલે દમચા છુદમા જઈને સમાઈ જશે એવી અમીખા અને આગતમરી ' હતી ' સમર્પણની જલે થીજ ગયેલી મુગવલિ '

પરંતુ કિસનસિંહની મઠ્ઠી ફેંપાજખાના મરન સગીનને જલે પોતાનું વર્ષરવ ગ્યોજાવર કરે છે ઉત્તમ મગીતના અપૂત અને તીવ્ર સવેદનને લાપામા વ્યક્ત કર્યા કલા અને કસમ અદગક દલે છે રાગની મોહનીમા રૂપો ચિત્રમા દનાગમા ખૂબ પ્રયત્નો થયા છે, કંઈક એની રીતે ફેંપાજખાએ પ્રગટાવેલાં મત્તારના વિવિધ રૂપોને શબ્દમા આલેખવા તેઓ મથે છે

' મૂગમ-દાગના સૂરોનો કુવારો જીડે છે મેઠ વગસી રલો છે મ્યારેક મુશગધાર પડે છે, મ્યારેક ઝરમઝ ઝરમઝ વગમે છે ઈશાન ખૂણામાં વાગવાર વીજળી જળુકે છે પરંતુ કોઈનો ખ્યાલ ક્યાં વિના, કોઈથી ક્યાં વિના ફુલ્દન તો ચાલી જાય છે પ્રિયતમને મળવા એના ઉંઘામા એક જ અખતા છે એના અતગમા એક જ આતુરતા છે અને તે પોતાના આતરદેવતામા સમાઈ જવાની આલિંગનની આ ઉત્સુકતા એને બળ આપે છે ત્યાં તો આશાની યાદ આપતી કાયલ બોલે છે પપૈયા સાથ આપે છે ફુલ્દનની છાતી ધડકે છે, બેએની પીડે છે, અને આગળ ચાલે છે એક જ ધૂન છે, એક જ ધ્યેય છે ' પ્રિયતમ-મિલનનું '.

નનુ ઉરતાદને નર્પવવામા પશુ રૈનીનો એવો જ કસમ તેઓ વાપરે છે તમે જલે સિતારીને ક્યાક જોયો છે ' વગદાગ પીળી પાધડી, ઘઘવલો વાન, ડંગીન નચાળાજ, લેનમસ્ત આખો, પાતળી કાયા, શમતી મલમનનું અજરજી, ફૂલોની બનેની એમની આગમીઓ, સિનાર પર ફરતી જુઓ તો એમ લાગે કે જલે સૂરોની બનેલી ચલજીઓ ' એમની લીમપલામી વિનસી ત્યારે આ કલાકારને યજ્ઞતી કોઈ લાવવનપ્રમા મિતરી સમગાઈ જલે ' પ્રિયતમની આર્તિ ખેંચાઈ આવતી હોય ' એવી સૂરોની લીલા હતી

આ નિમધો-વાર્તાઓનું એક આખર્ષણ એની કુતૂહલપ્રેરકતા છે અનનવી ભૂમિ નેવામાં, નવા રણિયામચા દશ્યો નિહાળવામાં જૂનીનરી વ્યક્તિઓનો પરિચય સાધવામા સફરનો આનંદ મળી જાય છે વિશ્વતા અને વિમતતા છતાં આ દુનિયા અને દુનિયાના માણસ નહાલા લાગે છે, અહિંયા ને સર્વત્ર-સૂરોપમા, આફ્રિકામાં, અમેરિકામા પરિચયપૂલક શિકારની વાતો લખનાર યજ્ઞગતીમાં બેનથુ જ દશે માનવતાની છાંટવાળા શ્રી ચારડાના શિકારના વર્ણનો રોમાચક છે ક્યા નિરાતલો કલાપરામર્શ ? ક્યા જીવને અદ્વતાલ શમનુ શિકારનું બયાન ? એકથી બીજી બિપસી આવે છે એકને પડે બીજાનો આનંદ બમણો થાય છે અને લેખકનો અનુભવરેખન સુચ કરે છે પલાના જગનમા અનેક સાધનો ને માણસોની મદદ લઈ નિકાનોના મહાગમકુમાર અને સાથીઓએ કરેલા જગલતા શહેનશાહ જેવા વાઘના શિકારનું નર્પન રોમાચક છે અને ' વાઈસરોય માપ ' મા પશુ એવું જ રોમાચક છે પણ હાસ્યપ્રકાશથી મિશ્રિત લેખકનો સાહસનો આદર અને પ્રાણીપ્રેમ સમતોલન ધર્મ ને રહે છે જીવન માગ્યનો આદર ' આત્મવિલોપનનો જીવ ' મા પશુ ફગડી રહે છે, પશુ વર્ણન જલે અપરિચિત દુનિયાનું ને કુતૂહલપ્રેરક છે નેપાળનું ' લીમફેદી પોતે પશુ પ્રતિનું સુરચ બાળક છે ત્યાંથી જ પઠાડોની રૂઢાઈ શરૂ થવાને કારણે જલે દિગમિગિને જીવે કોઈ નાનું બાળક બેઠું હોય એવી લાગણી થાય છે ' અને અપ્રમુદમા ભાગતીય યુવરાજની લક્ષ્મચારી નીકળી તેમા, ' બનારસી ભરજગ્જી અને કિનખાગમા ઝગકતા અચન સેરવાની, જરિયાની સાધા, હીરા, માણેક અને નીલમથી ઝળઝળાં થતા તોરા અને કલગીમા સજ્જ થયેલા રાજવીઓ ઝેનકથી નીકળ્યા હતા '

‘લેખક સાથે કિકુયુ સરોવર અને કુંવરી મસાઇનો સિંહવધ જોઈ એ છીએ,’ કળાકાઓનું રમશાન જોઈએ છીએ; રકોટે વર્ણવેલા રમશાનના સંરક્ષકો-’ ન્યાં મૃત્યુ દ્વાય છે ત્યાં જીવન ઉછેરવાનું સુમન કાર્ય કરતા ’ સંરક્ષકોને જોઈ એ છીએ; લાચાર ઉરમાનને જોઈએ છીએ; ‘નામે જાને મુસલમાન અને દેખાવે તથા રીતલાતે હિંદુ વૃણનાત્મક ધર્મોના અધ્યાપક અને પોતે કોઈ ધર્મમાં નહીં માનનારા ’ ડૉ. અલીને જોળાળીએ છીએ, અને ‘અમાસના તારા ’ ની મૂળ કૃતિમાં ખીજ અનેક દૃશ્ય, પાત્રો અને પ્રસંગો પશુ નીરખી શકાએ. અનેક ચિત્રો રપષ્ટ રેખાથી ચિત્રમાં જપાઈ જાય છે. તેમાં એમના અને આપણા મુરખી ને મિત્ર ઓ. બ. ક. હાકોર-’ એ મી જ ’-પશુ તખ્તા ઉપર જીતરે છે :

‘ મને કહે કે ચાલ ઉપર, હું કપડાં પહેરી લઉં. ચિરંતને એમણે સળગતી રહેવા દીધી, વળી પાછી સળગાવવાની લમચણાઝીંક કોણ કરે! કાકાએ કપડાં પહેરતાં પહેલાં પસંદગી શરૂ કરી. એક ચૂરીદાર પાચન્નમે કાઢ્યો. એમાં નોકર પાસે લાલ રંગનું બળીદાર નાકું નખાવ્યું, ખાખી રંગનું એક ખમીસ કાઢ્યું. ધોખીને ત્યાં ધોવાઈને જેનો રંગ ઝાળખાતો નથી એવા લાલબૂરા રંગની શેરવાની બહાર આવી. ડોસાએ કપડાં પહેર્યાં. રસોઈયા નટવરે બૂટની દોરી બાંધી આપી. નીચે આવીને એમણે માથે ખાસી મિલિટરી ઢબની સનહેટ પહેરી ખૂણામાંથી લાકડી લીધી. કદાચ વધારે તાપ લાગે તો સાથે છત્રી રાખી. પછી મને પૂછ્યું કે પરેરવેશનું મિશ્રણ કેવું છે ! લોકોને આનંદ આપશેને !’ (પૃ. ૨૦૧)

કિસનસિંહ હાસ્યની સિન્જગત પણ ઠીક આપે છે. હાસ્ય યુદ્ધિવિલાસમાંથી નથી નીપજતું. યજ્ઞ વૈચિત્ર્યમાંથી નીપજે છે. ગાડી આવી ત્યારે પાન બનાવવાનો અને બેડકવાની થઈ ત્યારે હુકો મરવાનો હુકમ કરનારા એક રાજવી, ખાનગી ધોખી માટે વીસપચીસ મણુનો લીસો પથ્થર અસખાબમાં સાથે લઈ જનારા 'દેશી' મહારાજ; અને તેમની સ્ક્રમ પ્રુથામતો બ્યકત કરતું 'વાઘસરોય માપ' હાથને વિનોદથી હળવું ને રમતું કરી દે છે-વાઘસરોય તો મહા મોટા વાઘ જ મારે ને! એમનો હાથને વિનોદથી હળવું ને રમતું કરી દે છે-વાઘસરોય તો મહા મોટા વાઘ જ મારે ને! એમનો (કે એમના કોઈ સાથીદારનો) મારેસો વાઘ આઠ ફૂટ દસ ઇંચનો હોય તો મહારાજની આબરૂ નબ. એટલે ફૂટપટ્ટીની શરૂઆતની એક ફૂટની લંબાઈ જ કાપી નાખી એટલે વાઘ વાઘસરોયને શોભે એવો. બરાબર નવ ફૂટ દસ ઇંચ લાંબો થયો. આ છે 'વાઘસરોય માપ' સાહિત્યમાં કદાચ ચિરંજીવ થઈ નબ એવું.

પણ એ કદાચ જુલાય જીતકાળમાં સ્મૃતિ દટાનાં દટાતાં એવી ઐતિહાસિક ને પ્રાસંગિક વસ્તુઓનો રસ પાતળો થઈ જશે. નહિ જુલાય ત્રણ વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર-શ્રી. કિસનસિંહના પિતા, માતા અને બહેનનાં સ્મરણચક્રમાં જીતરેલાં સુરેષ ને જીવંત ચિત્ર. ત્યાં પેલી લાગણીની ખાણ આવે છે. ત્યાં આનન્દસિંધુ, કાડુપયસિંધુ પથરાયેલા છે જેમાં રૂબરૂ મારી કવિજનો માતી ગાતી લાવે છે. એ લેખોમાં કવિતા છે. એમાં વાર્તારસ છે, પણ વાર્તા નથી; દિલની વાત છે; અને માનવહૃદય એવા સનાતન ગર્ભમાં તાલ પૂરે છે.

નિરાંત સંપ્રદાયમાં નિશ્વાવાળા પિતા લગ્ન અને લગ્નનિક તરીકે તે સમયમાં આશ્વયે કપનને
એવી આમહલરી માનવતાવાળા હતા. એમની મહેદ્દિલમાં મોચી, કડિયો, ધોખી, જમાદાર, દુધાડ,
વાળંદ અને જરા દૂર રહી ધૂળાભાઈ લંગી પથુ સામેલ થતા. એળખીતાઓમાં હિંદુ અને મુસ્લમાન
સૌ હતા. પત્ની નર્મદાએ એગિયલુને મહાકારને બદલે એક ચીકને પ્રસંગે, માકલી કહી તુચ્છકારનાં કાં
વેણ કલાં તેમાં તે તેમણે પાંચ ઉપવાસ કર્યા, પોગના દિવસોમાં ચૂલુને નોતરવા જેવું કારી

અનેક પડોશીઓના અભિસંગકારમાં તેમણે મદદ કરી. છેવટે ઘરમાં જ પોતે આવ્યો. તેમાં મોટી બહેન મર્ઝ અને પિતા પણ પટકાયા. મરતાં પહેલાં, સૂરતના સંપ્રદાયને બક્ષિસ કરેલી મિલકત બાળન દાવાદૂરી પુત્ર નહિ કરે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાળી. માતાએ પણ શરમાં શર લખે એમ કહ્યું, 'બેટા, પાણી મૂકો કે એ મિલકત આપણે પાછી મેળવવાનો વિચાર સુદાં નહિ કરીએ.' અને પિતા ચિર શાન્તિમાં પોઢયા. માતાનો પતિ માટે તેમ જ પુત્ર માટે ગ્રાહ પ્રેમ પણ સરસ આવેખાથો છ અને તેમની છબી બધે પ્રત્યક્ષ થાય છે. સૂરતની નિર્જાનની ગાદી ન સ્વીકારવાનું કેવું ઉદાત્ત કારણ નર્મદાવાને ગટે છે. પતિના આત્મકથ્થાણની આડે હિંદુ પત્ની કેમ આવે? પણ લોક કહેશે કે આપણે સાધુ થઈને પણ વડવાએ બક્ષિસ કરેલી મિલકત ભોગવી ત્યાગ તો લોકમાં ત્યાગ મટી કલંકરૂપ થઈ જશે એ જ મા ભવિષ્યમાં મંગલમૂલ વેચી દીકરાને સાચકલ વસાવી આપે છે! નાનપણમાં એણે પોતાની માને સાજી કરવા કોઈ સાધુને મોનાની સેર આપી જ હતી ને! આ બધા પ્રસંગોનું નિરૂપણ 'ધૂમકેતુ' ની કલાનું રમરણ કરાવે છે. એને તમે ભાવવિલાસ કે લાગણીલાસ ના કહેશો. સાચી રેતોડાઈતાના પ્રસંગો પણ અદ્યતન 'હાલી' દરિ ઘણીવાર થરખી શકતી નથી. એવા પ્રસંગો આવે ને અથ; સ્વાર્થ અને શાશ્વત્વ એમને ફૂંકે મારી ઉડાડી મૂકે છે.

આ આત્મકથા નથી. એનાં પ્રસંગચિત્રોમાં એવા અંગો આવે જે આકાંક્ષાને પૂરી ન સંતોષે. કેટલાક એવા પણ હોય કે સાધ્વસાધન એકરૂપ થવાને બદલે સૂતમાં મણકા પેટે પડેવાયેલાં હોય. પણ આ કૌટુંબિક જીવનનું આલેખન નિતાન્ત સુંદર છે. એમાં શ્રી. ચાવડાએ કલા વાપરી છે એની ના નહિ. અથવા એમ કહો કે એમાં કેન્દ્ર આણી પ્રસંગોને કલામય કર્યા છે. પિતામાતા સાથે રમતિયાળ અમુનું ચિત્ર, મંગલનાનું માંગ્ય અને કુટુંબની કુટુંબતા ઘેરી કરે છે. સર્વ લેખોમાં 'અમૃતા' અણીશુદ્ધ ચારુતાવાળો અને હૃદયકાવક થઈ ગયો છે. આરસના પાંચીકાઓ રમતી અમુ આરસની પૂનગી જેમ કોટાર્થ છે : તંદુરસ્તીની ખુણ, નમણે ચહેરો, ધન વાકાર ભવાં, અણિયાળી આંખો, નાની અમુએ પોનાનો બધો વૈભવ લેખકના લખપ્રસંગે ભેટ ધરી દીધો—પાંચીકાની મથરની થેલી. એ જ પાંચીકા પચ્ચીકા રૂપિયા સાથે એની લખભેટ બન્યા. પાંચીકાની મંગલ રમન ચાલુ રહી. લખનાં ચાર વર્ષમાં તો તંદુરસ્તી મર્ઝને અમુ કંટાર્થ બઈને અવસાન પામી. પરંતુ અમુ હવે અમૃતા થઈ

"સોમનાથના જોવારા લણીથી વડી આવતી નર્મદાને કરનાળી અને માંડવાની વચ્ચે બ્યાં જોર નહી મળે છે એ જોરસંગમ તરફ મારી હોડી ભઈ જી છે. દાઢમાં અમુનાં અરિયની થેલી છે મારા જગવામાં પાંચીકાની મથરની થેલી પડી છે અને મારા અંતરમાં અમુની રમતિ જીવતી પડી છે. અકરમાન માછીએ કહ્યું : 'લાર્થ, આ જોરસંગમ'. મેં અરિયની થેલી પાણીમાં મૂકી. જીવ તો ના ચાલ્યો પણ થેલી પાંચીકા સાથેની મથરની થેલી વ પાણીમાં મૂકી દીધી. અમુનાં અગ્નિ અને આરસના પાંચીકા મેં પાણીમાં મૂક્યાં ત્યાં તો લાવપથ અને લખખખ્યાં એનાં લોચનો, ધનુષ્યાદૃતિ ભમરોધી જવાયેલાં મારી સામે હસી જીક્યાં!"

આ સર્વ ચિત્રદર્શનોમાં જૂદાદેવી શ્રી. ચાવડાની દરિ બાવળીની, બાવળાનિર અને નિર્મળ છે નિર્મળ અને વિનમ્ર છે. સંખ્યાબંધ પ્રકારનાં અર્વાચીન લખાણમાં કટાક્ષના ડંખ અને મળકની હવાઈઓ આકર્ષણ પૂરવા મળે છે; ચિત્રશાસ્ત્રની નવી 'મોઢા' ના આશ્રય લઈ મનુષ્યજીવનની કેટલીક ઉત્તમ બાજોને તુરંત ને વાસનાર્થથી બતાવવામાં આવે છે; તટસ્થતાની ગાદીએ બેસી બીજનાં વેગ

હૃદયગંગા સ્મરણચિત્રો

ઉતારી લેખક પોતાની જ મહત્તા સ્થાપે છે; વસ્તુતઃ તો ખીન્નના દોષો ઉપસાવવામાં પોતાની જ અપર-
સિકતા ને મર્યાદા દાખવે છે. આવો અળખામણો મત્સર આ પુસ્તકમાં નથી. અને એ ગુણ કેવળ
અભાવાત્મક નથી. અખિલ વિશ્વના આશિગયુ હોય એમ લેખક વિહરે છે. સ્નેહને સંભારતાં કેટલાંકને
વસમું થઈ પડે છે, જેવું સંભારવા જેવું. કિસનસિંહ એવા સ્મરણની સદૈવ ખોજમાં છે । ‘પ્રકૃતિની
સુંદરતા અને માણસના હૃદયની મીઠાશ પણ ધણી વિરમરણની ખાઈમાં ખોવાઈ જાય છે. પણ કોઈની
મૂર્છા દષ્ટિ, કરુણતાથી જલકાતો કોઈનો નિઃશ્વાસ, સૂતું પડેલું એકલવાયું કોઈ ખંડેર; અને હૃદયની
નિગૂઢ શ્રદ્ધા સમું ઉજ્જડ વનમાં ખીલેલું કોઈ કુસુમ હંમેશાં, ભીનાશથી અંતરમાં, ચિરંજીવ બની રહે છે.’
એમને કેવી સ્મૃતિ રુચિર છે અને તેનું ફલક કેવું છે તે આ ઉદ્ગારમાં સ્પષ્ટિ છે. ધર્મતત્ત્વમાં આરથા,
વાત્સલ્ય, પ્રીતિ, મૈત્રી, કરુણા, માનવતા, નિષ્ઠા, પ્રકૃતિની સુંદર ભગ્ય લીલા, માનવકલાનાં અદ્ભુત
સર્જન વિભૂતિમત્ સત્ય-આ ઉપર એમની કદવના દરે છે. અશુભને ઠાંક્યા વિના જીવનના સુભગ અને
મંગલ અંશને એ ખિંરદાવે છે. શુભખો માટે વહાલ અને ગાંધીજી માટે ભક્તિ; ફક્કડયાયા માટે ભાવ
અને દૈયાજખાં માટે રાગ એ સકલ ભાવગરજ્યાંમાં જીવનને જીવવા જેવું કરવાની. પ્રસન્ન રાખવાની, એના
અશુભ અંશોને જીરવી લેવાની ખેવના છે. સ્મરણમાં પણ જીવનવેલો ઉછેરો, એવો ભણે આ કૃતિઓનો
મર્મ છે : અમાસ તો છે જ; તેનું માર્જન કરતા તારાઓનું તેજ ઝીલો.*

[૧૬] ઈંદ્રના મોતી'

બ્રાહ્મરની ઢબે યોડી વાત કું ?

રેખાએ પૂછ્યું “ આ વાર્તાઓ વાચના જેવી છે ને ? તમે વાંચી ગદો પછી મને આપને મને તમારા જેટલી વાગ નહિ લાગે ”

રેખા ચોંદ વર્ષની. મારી વાચનની મંદનાની એણે ઠીક ઠીક કરી. પણ તેના સવાસનો તો જવાળા આપવો ? એને નમ્રજ્ય એવી ને એને “ વાચના જેવી ” ‘ જીવી વાટે ’ માં ટટલી વાર્તાઓ ? પણ મેં જાગૃતિને ઉત્તર આપ્યો. “ હા કેટલીકમા તો તને જરૂર રસ પડે તો પછી કેટલીક નહિ સમજાય ”

માગ મને ઉમેરું કેટલીક ઉમરના સમજના જેવી છે પણ કયા ? શરીર અને નીતી ઉદ્ધ શુભામદીન, પ્રમુખનાદેવન વગરના જીવનને મુગ્ધિ, એ બધા ઉમરના કયા સમજાય તેમ છે ? ઉમરના કયા ઓગળવા જેવાય છે ? ન જાને, કાપિ માગ કરતા પણ આ નાટકગણિયા બાળકો તરત ઓગળી જાય પણ દુ ના કદીશ તો એ વાર્તાઓ પહેલી વચાને મેં વાત ઉઠાડી

“ ન સમજાય એવું તે નવલિકાઓમા શું હોય છે ? ” હું જૂઠું કહીને હતો ન અમજાય એવી બાબતોની આ વાર્તાઓ છે પણ મેં વકતવ્યને મુર ચાલુ મળ્યો

“ પણ કેટલીક બહુ નાખી તને પીંજાય જેવી લાગશે, વચ્ચેથી શરૂ થઈ આગળ અને પાછળ ઝાલા જેમ લઈ જશે કેટલીકમા કશું બનતું જ નહિ જણાય, બાકે રોજની વાત, ઘટમાળ જેવી, નિકાલ જ નહિ. ” હું ટીકા કરતો હતો કે પ્રશ્નસા ?

“ અમને નિકાલ લાવના આવડે છે ને ? છેલ્લું પાત્ર જોઈ લેવાનું ” રેખાના ચચગ બનેલા ચક્ષુ અને આગળાએ કેટલાયે પાના જાણે ફેંચી નાખ્યા હું એને કયા સમજતું કે આની નવલિકાઓમા અન્તમા અન્ત નથી હોતો અન્તને અધ્ય સાથે જોડીએ તો જ અન્ત સમજાય અથવા અન્ત તો વાર્તામા ચૂંથાયેલી બીજી વાર્તાના અધ્યમાં હોય મુગ્ધિના મૂંઝામણ અન્ત છે ? લડીએ કાકા સાથે તાળી ઝીલે છે એમા અન્ત છે ? મેં ચલાવ્યું

“ અન્ત જોઈને તો તું કૃષ્ણ કહેવાની આખી વાર્તા ન વાચે તો અન્તમાં કરી મઝા નહિ આવે ”

“ ત્યારે તો તમારા બ્રાહ્મર કઈ કામના નહિ ” રેખા મૂંઝી થઈ પણ તેની આજોમા અદ્યુત આકર્ષણ આનુ પણ મારે મોન જોઈતું હતું એ આ સમજાનું ને એ નમજે પણ તી રીતે કે ચૈતસિક વ્યાપારને ચમ કાર બાળકોને ન આવે આ વાર્તાઓમા તો ઘણું બહુ મનમા બને છે એનો ઇતિહાસ રેખાએ તેટલો મૂંઝા નથી હોતો અન્ત પ્રવાહમા નુસ મળી એક પળ અપાટી ઉપર રેખાએ, બીજી પળે બીજી રેખાએ એક પળને એક ના, બીજીને બીજીને એક ક્ષણના પન્થોગથી ઘટના બની જાય, નીતિનો કદાપિ વિચય

● શુભામદસ બ્રાહ્મરના વર્ણનમાં “ જીવી વાટે ” ની રીજ અવસ્થા સાથે બેકગ્રેડ પ્રવેશક-લેખ

દહનાં માર્તા

ધાય ને માણસ જીગરી જાય. બીજી ક્ષણ જોર પર આવે તો તે આપત્તિ નોતરે ને કહે તો અનીતિમાન ગણાય. પણ એટલામાં આ વિમર્શધારામાં વિશેષ પડ્યો. રેખા ટપકી :

“ આ ઘોડર તે ખરેખર ઘોડર છે કે તમારા જેવા ત્રિવેદી—કહેવાના ? આપણા ગાડીવાળાની અટક દારવાળા છે ને તેને ત્યાં સોડાની બાટલી પણ મળતી નથી.”

હું ચમક્યો, પણ મારી વાત ખાઈ ગયો. “ આ ઘોડર તો પાકા ઘોડર છે. તું વાર્તાઓ વાંચે તો સમજાય. વહેપારી દુનિયાના આદમી છે. આ ‘અર્ધો કલાક’ની મિયાંસા’બની વાર્તા તો ઘોડર જ લખે. સરસ છે. પ્રામાણિક જીવન જીવનારો મિયાંસા’બ છેલ્લી ઘડીએ પણ ગાઢ સંસ્કારને બળે પ્રામાણિક રહે છે અને વાચક સહિત સૌ તેને અભિનંદન આપે છે.”

મિયાંસા’બની વાર્તા કહી સંભળાવી. મને રસ હતો તેટલો રેખાને ના પડ્યો. પરીક્ષામાં છેલ્લી ઘડીએ ચોરી કરવાનું માંડી વાળે, અથવા ચોરી ન થવાથી છેવટે, પાસ થતાં, વિદ્યાર્થી ખુશ થાય એથી વિશેષ આ વાર્તામાં તેને લાગ્યું નહિ. તે ચાલી ગઈ.

°

°

*

મને વાર્તા કહેતાં કદાચ નહિ આવડી હોય અને વળી હું કયાં એક ચિત્તે કહેતો હતો ? મારું મન દોઢા કરતું હતું. મિયાંસા’બના દુર્વૃત્તિ બળવાન ધર્મ હોત તો ? મિયાંસા’બને બદલે તેમની સૂચના પ્રમાણે શેઠે જ ફોનમાં ધરાક જેડે સોદાની વાત કરી હોત તો મિયાંસા’બ નબળાઈથી તો પ્રામાણિક નહોતા રહ્યા ? એમનું જિગર નહોતું ચાલતું. કપટની વાત કરતાં પણ તેમને ગભરાટ, મૂંઝવણ, પરસેવો ધર્મ જતો હતો. તો તો વાર્તા જ ન થાત. એવી હુમ્મયાર્ધ તો રોજ થાય છે. એમાં ચમત્કૃતિ શી હતી ? મિયાંસા’બ જીતે છે સંસ્કારને બળે, ટેવને બળે. લેખક હમેશાં સંસ્કારને જિતાડે છે ?

ઘોડરને સહૃદય અને સદાચારને માટે પક્ષપાત છે, પણ તે પક્ષપાત નીતિશિક્ષકનો નથી; કલાકારનો છે, જીવનમાં સુ-દરતા જોનારનો છે. એમાં વેવલાઈ નથી. સહૃદયિતા વિગ્રય થાય ત્યારે લેખક અને વાચક બેઉ પ્રસન્ન થાય છે. પણ પ્રસન્ન કરવાને તે સાહિત્યકાર થયા નથી. પોતાને અને વાચકને ગમગીન કરવા પણ તે તૈયાર છે. સહૃદયિતા પરાજય અને દુર્વૃત્તિનો જય માનવજીવનમાં નથી એમ નહિ, પછી જયપરાજયના શબ્દાર્થ બદલીએ તો જુદી વાત છે.

ઘોડરને સાચો રસ જીવનના મુક્ત ચિન્તનમાં છે, તેની આ કે તે ઘટનાઓમાં નથી. મુક્ત ચિન્તનથી પમાશે તે અહુલન હશે. પ્રણય, વાતસલ્ય, દાંપત્ય, મૈત્રી, વફાદારી આદિ જીવનનાં પરમ ઇશ્વરોમાં તેમને શ્રદ્ધા છે. પણ તે સત્યપ્રતિષ્ઠા જોઈએ ને ? એનો દંભ અને દેખાવ પણ કયાં ઓછો છે ? એની ઝોચે કુટિલતાયે ફાલેફૂલે છે. મનુષ્યના જીડા મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની એને ખબર નથી હોતી. એ મન એના શરીર પાસે એના નિશ્ચયથી વિપરીત કરાવે છે. એનું એને દુઃખ થાય છે, સુખ પણ લાગે છે. આંતર મનમાં ચાલી રહેલી વસ્તુથી વિરુદ્ધ રીતે, પરિસ્થિતિને જોરે કે જે નથી તે દેખાવા, ચગે છે, આવી આવી ચિત્તની વિવશ સ્થિતિઓ એ જ આ વાર્તાઓનું, આમાંની ઉત્તમ વાર્તાઓનું રસ-ઉપાદાન છે. વાર્તાકારની કલા પણ પાત્રની સુરેખતા, જીવંતતા, તેના બાહ્ય વ્યાપાર, પરિસ્થિતિનું આગેદ્યુન વર્ણન, તેની માનસ ઉપર થતી અસર, વાસનાલાવનાનાં ભરતીઓટ, આંતર સંધર્ભોમાંથી જન્મી થતી કટોકટી, એ બધાંના પ્રતીતિજનક સંવિધાનમાં છે. ‘સુરભિ’માંથી પ્રસંગ લઈએ.

મમીશ્વર લેખો

સૂર્યકાન્તે સુગલિને અમુક પરિગ્રિયતિમાં ચૂમા છે સુરલિની વાસનાને તે ગમ્યું છે, એની ભાવનાને નથી ગમ્યું તે વિચાર છે

“હું એ કેટલી ખરાબ છું ? મને એ ગમ્યું જ શા માટે ?” પણ પાછો વિચાર આવ્યો

“સૂર્યકાન્ત સગસ છે હો ! કેટલો રસિક છે ! અને હિંમત પણ કેટલી ?”

“તેને દેખાયુ તો નહિ હાય પણ એ પણ એવું મુખ લાલ લાલ બની ગયું”

“પતિ કેટલા ભોળા છે ! તેમને તો શમ પણ નથી” ચોડી વાગ્યા એ વિચાર આવ્યો અને સુરલિ મક્કમ બની ગઈ

“હું એવું નહીં કેમ કરી શકી ? હજી એમા આનંદ કેમ લઈ શકું છું ? મને એવું હોય, મારે એ સૂર્યકાન્ત તાલે કશો સગમ નથી રાખવો”

“એ મીઠો તો હતો જ હો !”

“મને એ હોય મારે એવું કશું ન જ જોઈએ”

બીજી જ પણ કપાઉંડમાં પગલાંનો અવાજ થયો

સુગલિ કોય ઉપરથી અર્ધો ઊભો થઈ ગઈ પણ લાજ કાણ પહેલાં કરેલો નિશ્ચય યાદ આવ્યો અને તે પાછી બેસી ગઈ અવાજ વધાર ને વધારે નજીક આવતો જતો હતો

સુગમિને ખાતરી થઈ ગઈ કે સૂર્યકાન્ત જ આવ્યો (આવતો તો હતો પોરટમેન) મક્કમ નિર્ણયને વળગી રહી તે સોદા ઉપરથી ઊભો તો ન થઈ પણ લાજ બેઠાં બેઠાં તેનાથી સાડીના પાલવ બનરિયત થઈ ગયો, પણ આગળ સાડી ખરાબ ગોઠવાઈ ગઈ

*

*

*

‘ધૂતને’ માં પિતાએ પોતાની અવેજીમાં જાણે પુત્ર પાને પરાક્રમ કરાવવું હતું હેઠને માટે નહિ, પોતે ક્રાન્તિકારીના પિતા કહેવાય તે સારું ! મમલગણની આખી કથા વ્યથાજનક છે એ રમરચુરનું કરુણ ધનનાને અંતે તે જની આગળ એનાં કરે છે “તને એ બાળક-વિદોષી મનાવી” જીવનદાયિની પતી પતિની ધારી, માતા બને છે “મારે તો તમેયે બાળક જેવા જ હો ને, આ હંમેયે પણ ?” ક્રાન્તિકારી પુત્રના પિતાનું ગૌરવ ધનનાને બાળક જેમ સાચવે પડે છે અને એ “બાળકને” એકાએક બેપાય વર્ષ વધીને ખખડેલ તળી કે વર્ણની લેખક ઉપમ મ્હાની મદોર મારે છે

“ગુલામદીન ગાડીવાળો” માં ગુલામદીન પતિજની અને રાવળપિડીના પતિજની વચ્ચેનો સાસાગિક ગેહલુગણનો ભેદ બિપતી આવે છે

“પણ એ વાન કાં એમા થઈ શકે, ગુલામદીન ? આ મારી બીમી તો મને તેની તાલે બોલે, હમે, હરેરે તો પણ મને મઈ ન થાય” એ કહ્યું

“ખરેખર !” એ પણ તો તે આશ્ચર્યમાં દૂબી ગયો

“ખરેખર,” ને કહ્યું

ફેદનાં માતી

“એ તમારી વાત જુદી, જનામ અમારુ તો લોહી ગરમ થઈ જાય આ પગ ન છે, મુખ નથી આપણી બીબી સાથે કોઈ વાત કરે ? એ પણ રસ્તા વચ્ચે ? આ તો ઠીક છે કે હું હતો, બીબે હોત તો જાન વધી જાય !”

શુનામદીન કૃપા બતાવી પોતાની બીબીને તલ્લાક આપે છે ધરને માટે તેને પગમા ન બેસેલી જુતી જેવો ગણતો તે તેની ખૂબસૂરતી ઉપર લગી પડવામા પુરુષત્વ અનુભવે છે અને પેલો શુજગતી પતિ મશ્કરીમાયે પત્નીને છોડી દેનાની વાત કરી શકતો નથી શુનામદીન ઉપરનો વાચકનો ક્રોધ સ્વભાવી શુજગતી પત્નીના રોગથી મનકાટમા ફેરવાય છે.

“તમે ? તમે તે શું છોડતા’તા ?” કહી તેણે મારી સામે એની રીતે જોયું કે હું તો બધું બૂલી એના નેનોના સરવર જ જોઈ રહ્યો ”

જીવનને નમવામા પુરુષત્વ છે કે ખૂબસૂરતીને સનામ ભરવામા ? એ પ્રશ્નનું ચિન્તનબીજ રોપાય છે

માનસના અચાત પ્રદેશની ઘટનાઓમાથી ઉદ્ભવતી જીવનની વિચિત્રતાઓ શ્રી પ્રોફર બહુ કુશળતાથી આલેખે છે એના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે ત્રણ વાર્તાઓ “ભૂલી વાટે,” “નીલીનું ભૂત” અને “ધૂમ્રસેગ” કેળ સવિધાનની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર “નીલીનું ભૂત” છે બાલ્ય શશી અને આન્તર શશીનો—કદાચ એમ કહોને કે બાલ્ય પુરુષ અને આન્તર પુરુષનો—આપણે સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ નિર્મળા અને પ્રબોધ આગળ શિયાળાની જામતી રાતે નીનીને નિદ્રાવાતુ શશી શરૂ કરે છે એનો રસ એટલો વધતો જાય છે કે નીનીના પતનમા પોતાનો પણ હિસ્સો છે, પોતાનું પણ પતન હતું, તે બાલ્ય શશીએ દાબી રાખ્યું છે અને સ્મૃતિમા જેમ એ બહાર આવવા મથે છે તેમ તેમ વધારે આવેશથી નીનીને વગોવે છે પ્રોફર વર્ણનમા બહુ સાવચેત રહે છે બનાવના પુનઃકથનમા પણ કહેનાર જૂનીનવી લાગણીઓ પ્રગટ કરતો રહે છે વાતમા ચળતા શશી કહે “એના પરિચયમા આવતું એ પણ પાપ હતું” સ્મૃતિપત્રમાથી જવાબ ભેટે છે “એમ કે ? ને તમારા પરિચયથી તો મને પુણ્ય મળ્યું કેમ ?” વાર્તાને અતે વાચક જીવનવૈચિત્ર્યના દર્શનમા લીન થાય છે નીની ગમે તેવી હશે, એને વગોવનાનો શશીને હક નહોતો પણ સમાજ આગળ બસકે પોતાની આગળ પોતાને ઉજ્જવલ જણાવવા બીબાને તે કાળે ચીતરે છે છતાં એનાને પણ મધુર હાંફ મળી જાય છે નીલીના ભૂતથી લાયલીત શશી પત્નીને પૂછે છે “તને કશું ન દેખાયું ? એને ખરેખર દેખાયું હોત તો શું થાત ? પણ પત્ની સરળ ભાવે ખૂબ રહસ્યવાળું બોલે છે “મને તે શું દેખાયું ? મને તો તમે જ દેખાઓ છો તમે શું જુઓ છો ?” એનો જવાબ નથી મળતો એ જ ઠીક છે

આ કલામિન્દુ અદ્ભુત સુદર છે સરળ અને પવિત્ર હૃદયે પાપ અને દલ ઉપર અણધાર્યો કટાક્ષ કર્યો વાચકના ક્રોધ ઉપર મધુરતાની છાયા ઢળે છે અને વિષમ સૂરોમાથી જાણે સવાદ અનુભવાય છે

પ્રોફર ઉચ્ચ લાગણીઓ અને ભાવનાઓ પ્રતિ અતારવાદીની દૃષ્ટિથી જોતા નથી નરહરજ જેવું અસામાન્ય પાત્ર એ નિરૂપે છે વિશ્વાસથી. પણ વિષમતાઓ તરફ આખર્ષીયામણું પણ તેમને કરવા નથી ગામના મસ્ત જીવાનને તેમ જગતને કપૂરચદ ગેકેનું વર્તન નથી સમજવાનું ભાવને દુનિયાની વૃત્તિ

નથી સમજતી માનની ચિંતા સમીપ વિલાપ કરતો એ એમ મનને છે કે “જગત આખું અર્થહીન બની જાય છે મારે માટે તો, તેમા કયા જમણુ ને લમ, નરે ને તોડો! મા, મા, મા!” ડાઘ્યોના જમણુગમથી તે અતંત અકળાય છે “ફરી પાછી જમવાની જ વાત? એને તો એક પગ વીસગતા જ નથી આ લોકો” પણ પોતે બેળ શરૂ કરીને પણ છેડે બરાબર તૃષ્ણ થઈને, પ્રાણને અન્ન મળ્યું ત્યાં તો મૃત્યુ ઉપર જીત મેળવી દીધી છે એ પણ અર્થલક્ષી બની જાય છે, વીમા કપનીની વાતો કરે છે, લાખ બે લાખ કમાવાની યોજના વિચારે છે, અને પગ પહેવાનો સ્મશાનવેગળી પાતુ રોકેને “મમાણિયો” કહે છે! આ છે જીવનના વક્તા અને હૃદ્ય ભાતુ લાગણીના આવેગમા લોકને સમજતો નથી પોતાની લાગણીનો સર્વન અનુમાન છૂટે છે એ ન મગતા ફુલાય છે, પણ લોક સમજતુ જ એ અગ છે એતો એને અણસારા આવતો નથી. વાયક હળસા આનાતથી આ તત્ત્વ પામી જાય છે અને નાયક પ્રયે કરુણા બતાવી કાકાનો સમજાવી બને છે “સુરભિ” ની વાર્તામા વફાદારીની લાવના વિજયી નીચડે છે પણ એ વિજયનો આપણને હંધ નથી આતમગ્નણની શ્રુતિ અને સદજ પદુત્ત સુરભિને હૃદય ખેલસા દેતા નથી પતિ અને પત્ની બને માટે આપણા ઉદ્ધાર નીકળે છે “બિચારાં! બિધિના દાસ રતો અજાનની કૃપા તેમના મગલને અખડ રાખો!”

સસાગની પળોના સ્મરણુર્ણ મોતી જેવી વાર્તાઓ આ સમજની ઉત્તમ નવલિકાઓ છે જ્યાં પગ વિરતાગ પામે છે, જ્યાં લેખક ઘણું બહુ, સૂચના કરતાં નિરૂપવા માટે છે, જ્યાં કથનભાગ લામા સમયના પટ ઉપર પ્રયરાય છે ત્યાં રચના સિધિલ પહે છે “ગખડુ” અને “નયુ પનો” મા આ મુશ્કેલી છે નગદરજીનુ પાન પ્રતીતિજનક અને પ્રસન્ન કર એવું જો પણ તેમની કસોટીમા લેખકની આયાસસિદ્ધિ છે પણ આપણી દષ્ટિ કરે છે “ધૂમસેર,” “સુરભિ,” “નીલીતુ જૂત” જેવી નવલિકાઓ ઉપર તેમા ચિરજીવ કલાતત્ત્વ નિહાળી તે સુગધ બને છે

[૧૭]

બિન્દી

લેખિકાઓ, લલે ગણુતર સખ્યામા, પશુ વાર્તાઓ લખતી થઈ છે એ સાહિત્ય માટે શુભ ચિહ્ન છે આમ તો સાહિત્યની દુનિયામા અમુક વર્ગ પ્રવેશ કરે છે એ મહત્વનું નથી, કલામા કે દષ્ટિમા અપૂર્વતા આવે છે કે કેમ તે ગણુવા ને સમજવા યોગ્ય છે અને એ જ હું સ્વયં છું સ્ત્રી-લેખક સાહિત્ય વિષયની મર્યાદાઓ વિસ્તારી શકે અને દષ્ટિબિન્દુની નવીનતા આપી શકે, નિષ્ઠા સાચવી શકે તો વ્યવહારના અનેક ચિત્રોમા વધુ સચ્ચાઈ, સાવધાની અને સયમ આની શકે પુરુષ લેખક ધણુ જે કંપી લે છે તેને સ્ત્રી-લેખક સ્વકીય અનુભવની ભૂમિકા ઉપર મૂકી, વિચારની વધુ પ્રતીતિજનક બનાવી શકે

શ્રીમતી લાલુબેન મહેતાના વાર્તાસંગ્રહને આ દષ્ટિએ આવકાર ઘટે છે સ્ત્રીપુરુષના સમઘમા, બાળક પ્રતિ ગતિમા, લોક સાથેના વ્યવહારમા, જગત તરફ વનણુમા સ્ત્રીની નિશ્ચિતતા સ્ત્રી સમજે તેટલું પુરુષ ના સમજે તેના અસન વાસના, કોડ, ઝોગિયા, મૂંચણુદિ મૂંઝવણુ, દુખ, ચાતના વગેરે એ વધારે ' નજીકથી ' પિછાની શકે છે ' બિન્દી ' ની વાર્તાઓમા આ નારીસમજ દેખાશે ખાસ કરીને તેના સ્ત્રીપાત્રોની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું પૃથક્કરણુ આ દષ્ટિબિન્દુથી અવલોકના જેવું છે સમઘમણુ આ વાર્તાઓની રિનઘતાનું કાળુ આ નારીસમજમા જડે એમા પુરુષ તરફ કચેરતા પ્રવેરી નથી એ પશુ એનું ધ્યાન ખેંચે તેનું તરન છે ' સસારસુધારક ' લેખિકાઓમા સમાજના નિયતા પુરુષ તરફ દ્રેષભાન છતો થઈ જાય છે

' બિન્દી ' નું ખીજું સાધારણુ લક્ષણુ-એને પશુ આકર્ષક લક્ષણુ ગણુ છું-વાર્તાની સીધી, અકુનિમ કથનશૈલી છે બહુધા એ આસમાની વાતાવરણુ ને રંગભર્યા બનાવે ટાળે છે આપણા પરિચયની દુનિયા જ એમની વાર્તાઓનું ક્ષેત્ર છે, આપણા પરિચયની દુનિયાના જ એમની વાર્તાઓના પ્રભો છે, આપણા પરિચયની દુનિયામા સખવે એવા એના ઉકેલ વા પરાકાષ્ઠા છે લાલુબેનની વાર્તાઓમા ચોટ છે તેમા માનસિક ને સામાજિક પરિસ્થિતિના તથા તેમાથી બિપજતા સઘર્ષોના અનાડમગ, એકાગ્ર આલેખનમા છે તેમા લાપાની રોનક કે નકશી નથી, પશુ પ્રસન્ન કગતી નિર્મળતા ને ચારુતા છે આયોજનમા વૈચિત્ર્ય નથી, પશુ વાર્તાના વર્ણાંકની વા અવમર્ષની સ્પષ્ટતા અને અતની અનિવાર્યતા અનુલનાય છે, અને લગભગ દરેકમા હેયુ ભાનાદ થાય છે

વાર્તાઓમા ' વૈજયંતી ' નું વાતાવરણુ આસમાની છે અને તેની ધ્વનિઓમા સમરસ ધ્વનિ કદપનાને કઈક આયાસ પડે છે ' વિષ્ણુપ્રિયા ' અને ' ફૂલ વીણી લીધા ' મા ધ્વનિઓ અતનરી નથી, પશુ તેનો સ્થળપ્રદેશ ગુજરાતનો નથી ' ફૂલ વીણી લીધા ' મા તો મર્ધભૂમિ સ્પષ્ટપડે મારમીંગ છે ધણીખરી વાર્તાઓમા સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન હોય છતા કોટુમ્બિક સામાજિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ મુબઈ જેવા શહેરની કે ગુજરાતની છે ધણીખરી વાર્તાઓ મધ્યમ વર્ગના પૈસાપાન અને ગરીબ ધ્વનિ અતનને સ્પર્શે છે, માત્ર ' રાજુ ' અને ' ફૂલ વીણી લીધા ' મા સમાજના નીચ પશુ માનવતા-અકિત વર્ગમાથી વસતુ લેવાયું છે તાત્પર્યની દષ્ટિએ વાર્તાઓ બહુધા કરુણુર્ગમ છે એક-મે સ્પષ્ટપણે સુખાન્ત

સમીક્ષા લેખો

વા હુ ખાત છે, પણ સર્વન મનુષ્યની હીણપત ક્રૂતા ઉદારતા ઉપસાવવાનો લેખકને આશય છે અને ઉદારતા, વીરત્વ કે સામૃદ્ધિના દર્શનથી કરુણુનો કલેશ પણ ઓગળી જાય છે “માતાનુ ગૌરવ” અને “અનવરચ્યા”મા પાપ અને દુષ્ટતા સામે પ્રેમ કે પશ્ચાત્તાપ અને ન્યાયશુદ્ધિ કે માનવતા બરાબર તોળાય છે અને આધ્યાત્મિક રીતે તો વિગ્ધી નીરડે છે જ્યાં અત સુખ છે, જેમકે ‘ખિન્દી’મા, ‘કલ્યાણી’મા ત્યાં પણ જીવને કરો વમવમે કે હોલ રહે છે, જ્યાં પરિણામ દુઃખકર છે, દા ત ‘દીકરો ખોયો’ કે ‘અનવરચ્યા’મા ત્યાં પણ પાનો વાતાવરણ કે પરિસ્થિતિના માન કણ્ય થઈ પ્રવર્તતા હોય છે આમ વાર્તાઓને અને જે લાન સફરે છે તેમા સસાર અને નિયતિનું વૈચિત્ર્ય અનુભવાય છે અને તેમા વાર્તાકાગ્ની કલાનો વિજય છે નજી વાર્તાઓ- ‘ખિન્દી’, ‘કલ્યાણી’ ‘જે આખનું સ્મરણ’-આત્મકથનરૂપે છે તેમા વળી ‘કલ્યાણી’ પાના રૂપમા છે પનનુ નિમનન્ધન નવલિકાને માટે બહુ કઠિન છે અને અહીં લાલુબેન બહુ સફળ થયા નથી, જો કે માનસિક પ્રક્રિયાનુ આલેખન જે આ સર્વ વાર્તાઓની વિશિષ્ટતા તેમ જ આકર્ષકતાની ચાની છે, તે અહીં પણ નોંધપાત્ર છે જ સામાન્ય રીતે વાર્તાની આયોજનગતિ આપણા પ્રમુખ વાર્તાકારોને અનુસરતી છે મન પગેવાઈ જાય એવી માડણી, ખપપૂરતી વર્ણન અને સંવાદની ચોજના અને ચિત્રવૃત્તિનું ચોક્કસ નિરૂપણ એ સર્વથી વાચક એકામ થઈ વાર્તાના અત તરફ તણાય છે

મીતિના જુદા જુદા સ્વરૂપો, તેના સધરો અને પ્રશ્નો આ વાર્તાના વિષયો છે પ્રેમનુ સ્વાભાવિક સ્ફુરણ ને તેની માગણીઓ સામે કુટુંબની ટેક, જરૂરિયાતો કે આસક્તિઓ વા સમાજની રૂઢિઓ અથવા ચોતાની જ ખીજ વાસનાઓ વા લાવનાઓ અથડાઈ પડે છે એ પ્રેમના સ્ફુરણમા નાનો યા મોટો બનાવ નિમિત્ત બની જાય છે ‘પ્રેમની વિદાય’મા સુનદા જે પ્રશ્ન પૂછે છે તે ઘણીખરી વાર્તાઓનો પ્રશ્ન છે

‘પણ તને નથી લાગતુ કે લમજવનનુ પ્રેમ સુખ સ્વાતંત્ર્યમા છે અને આપણી આજુબાજુ એવુ વાતાવરણ પણ હોતુ જોઈએ ?’

કેટલીક વાર્તાઓમાં નાયક કે નાયિકા સ્વાતંત્ર્ય ગોષ્ઠી લે છે અથવા ત્યારે જ્યાં પરિતોષ ખાતર તેને જતું કરે છે એ નિર્ણયમા કોઈ સંસ્કાર કે નિમિત્ત હોય છે, જે વાર્તાકાર કસનથી છુટ કરે છે પ્રેમ એ વિશાગતા હોઈ શકે એમ સકાય પણ હોઈ શકે, તેની કિંમત ઉદારતા હોય તેમ હીનતા પણ હોય મધુ-નીમુ અને મોગ લાઈ ખાતર ‘પ્રેમની વિદાય’મા વિનોદ સુનદાનો લામ કરે છે આમા આપણે સુનદાનો દોષ જોઈ શકી નથી, પણ વિનોદની પ્રશ્નમા ક્યાં વિના પણ રહેતા નથી એ લાનિ લગ્ન જીવનનો કોયડો બરાબર સમજી ગયો છે ‘અને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તુ મોટાભાઈ ને મધુ-નીમુને સાખી શકતો નહિ અને હુ એમને કોઈ કાળે તણ શકાય નહિ એ પ્રેમ નિરાજો છે પણ છે જ અને અનહદ છે તારા ને મારા જીવનમાર્ગો ને જીવનમયો જુદા જ છે’ ‘જે ભાઈ’મા મોટા ભાઈ નાના ભાઈ ખાતર ચોતાની લગ્નની અખન્યાને દબાવી દે છે ‘પ્રેમની વિદાય’માં નાનો ભાઈ મોગ ભાઈ ખાતર પગચુતો નથી અને વિદુર બાપની પેઢે જીવુવંતની સમાજ ગમતો સતોષ અનુભવે છે!’ ‘શાસ્ત્રીજી મા ડો વીરેન્દ્ર ઉદારતા ટકાવી શકતો નથી અને પિતા અને પત્નીના મહિન લાવોમા ધસડાય છે ‘દીકરો ખોયો’મા વાત્સલ્યનો અતિરેક એ નીરડે છે, તો ‘ફલ વીણી લીધા’મા સ્વાભાવિક પ્રચુચ દુન્યવી આકર્ષણ ઉપર નિષ્ઠા મેળવે છે આમ સર્વ વાર્તાઓમા પ્રચુન વિવિધ રૂપે સ્ફુરતો દેખાય છે અને નવલિકાકારનુ કોઈ એવુ દર્શન લાગે છે કે એકદરે શુદ્ધ કામવાસના સતોષાય, તેને સ્વાભાવિક

માર્ગ મળે, એમાં જ વ્યક્તિત્વ, કુટુંબનું અને સમાજનું સ્વાસ્થ્ય છે. અપવાદરૂપ પુરુષ કે સ્ત્રી સંસ્કારથી કે સ્વનિર્ણયથી તપનો, અહ્યયર્થ કે સંન્યાસનો માર્ગ ગ્રહણ કરે એ જુદી વાત છે. વાર્તાકાર બરાબર સમજે છે કે જે પ્રથા અને આચાર સમાજની એકંદર સ્વસ્થતા માટે અનિવાર્ય છે તે કુટુંબ કે વ્યક્તિના સંદર્ભમાં ખૂંચવણ, મુશીબત કે દુઃખ પ્રેરનાર પણ નીવડે. કલાકારના નિરૂપણના તાદરશ્યની, એની પ્રદાની એમાં જ કસોટી છે અને એમાં જ વાચકને રસમય ચિંતનની સામગ્રી મળે છે.

‘મિન્દી’નાં સંસારચિત્રોનાં પાત્રો વ્યક્તિઓ કરતાં નમૂનારૂપ વિશેષ છે. એમની ભાષા કે બોલચાલની લઢબુદ્ધિ વા પરિસ્થિતિનાં વર્ણનથી તેઓ અમુક કક્ષાનાં કે પ્રદેશનાં લાગે, પરંતુ એકંદરે વ્યાવૃત વ્યક્તિતાનું દર્શન ઓછું થાય છે, એ દિશામાં લેખિકાને પ્રગતિનો ધણો અવકાશ હોય એમ મને લાગે છે. ‘મિન્દી’ની કમળા, કઃયાણી, મણિલાલ શેઠની વહુ અને સાવિત્રી આદિમાં વ્યક્તિતાનો ઝાંઝો ફેર નથી, પરિસ્થિતિનો થોડો થોડો ફેર છે. એ રીતે વાર્તામાંના યુવકો અને વૃદ્ધ પુરુષોમાં પણ વ્યક્તિતાનો બહુ ફેર નથી. એમ છતાં, એકંદરે શાસ્ત્રીજી, સુમિયા, વિષ્ણુમિયા, રાજુ અને સોદરી વ્યક્તિચિત્રણની દૃષ્ટિએ ઠીક તરી આવે છે.

દાદાએ દાંક તરી આવે છે. પ્રસ્તુત વાર્તાઓનો સંસાર અવનવા નથી; પાત્રોનાં કાર્યોમાં અદ્ભુતતા નથી; તેમનાં ચિત્તતંત્રમાંનું કોઈ અપૂર્વ જોડાણ વ્યક્ત થયું નથી; તથાપિ આગળ કહ્યું તેમ, દરેક વાર્તા લાવાવર્દ કરે તેમ છે. તેમાં હૃદયની સીધીસાદી વાતનો રસ છે; તેના આઘાત પ્રસાઘાત અને તે જે કરી-કરાવી બેસે છે તેમાં રસ છે. વિવિધ પરિસ્થિતિમાં તેનાં બધાબલનાં દર્શનમાં રસ છે. આરંભ અને અંત વચ્ચે જે તફાવત કે વિરોધ છે તેને નિષ્પન્ન કરતી, રપક કરતી સમગ્ર માનસિક પ્રક્રિયામાં રસ છે. ઉર્મંગના કેટલા શ્લાખી વાતાવરણમાં 'મિન્ડી'માં કમળાનો વિવાહ થાય છે. કોઈને ય ખબર નથી કે દીકરીને તેઓ દુપમાં નાખે છે. આટલા ઉમળકા ને આડંબરથી કુવામાં દીકરી કોઈ નાખતું હશે? પણ આપણા સંસારની નાખે છે. આટલા ઉમળકા ને આડંબરથી કુવામાં દીકરી કોઈ નાખતું હશે? પણ આપણા સંસારની વિષમતા તેમ કરાવે છે અને ક્ષયરોગી, સંવેદનશીલ વર પણ કુળની આખરે દાંકવા હાથપત્ર બોડી બેસી રહે છે. એ વર મરે છે પણ રૂપ અને યોવન તેનું કાર્ય કરતાં અચકતાં નથી અને એ જ કમળા આપ સંતોષ સામે જઈને વરના મિત્રના પગમાં પ્રિયતમા બની આગોટી પડે છે. પ્રણયનો સંસ્કાર તેનું કાર્ય મોટી ઊંમરે પણ કુટ્યાણીમાં કરે છે અને સેનાભાવી, તપસ્વી 'દાદા'ના જીવનસમસ્તતા પરિશ્રમનો પરિપાક ઉંમરે પણ કુટ્યાણીમાં કરે છે અને સેનાભાવી, તપસ્વી 'દાદા'ના જીવનસમસ્તતા પરિશ્રમનો પરિપાક નિષ્ફળ બધ છે. ધનશકર શાસ્ત્રી અને તેમનાં પત્ની માનકુંવરનો દીકરો નહોતો, અચાનક ડો. ધીરેન્દ્ર દીકરા જેવો મળ્યો અને તેમને પોષતો થયો, પણ અંતે પિતા અને પત્નીએ એ ભૂંટી લીધો. પોપણ સાથે શાસ્ત્રીની કાર્તિ પણ ગ્રંથ અને દીકરો પાછો મળ્યો ત્યારે તો ધણું મોડું થઈ ગયું હતું.

એક પેઢી અને બીજી પેઢીના અતરાલમાં મુસ્લિમ લીગની પ્રવૃત્તિએ હિંદુમુસ્લિમ વચ્ચે કેની વિવમ કાયર મારી હતી તેનું ‘અનવરયાયા’ દર્શાવે છે. ભાઈ જેના મણેલા હિંદુ પડાશીને તથા તેના દીકરાએને પોતાનો જ દીકરો પાકિસ્તાની લેલગમાં મારી નાખે છે. અને મુસ્લિમ માખાપને નશીબે તેના બાકીના કુટુંબને સાચવવાનું જ આશ્વાસન રહે છે ‘માડું ઘર ગમશે ને?’ એમ કહીને પોંખેલી વિષ્ણુ-ત્રિપાને અગાધીમાંથી ધક્કો મારી પતિ હરિનાથ જ મારી નાખે છે. દીકરી શાન્તિ ખાતર લગ્નના નિયારને ટાળતી, સાવિત્રી, પતન થતાં તેને જ ખાતર, તેના સંસ્કાર ખાતર, પતિનાં પરાક્રમનું સ્મરણ કરી આપઘાત કરે છે.

એ ધટનાઓ પાછળ માનસપ્રક્રિયાનો જુરાળર આલેખ દેખાય છે. એ આલેખમાં જ આ નવલિકાકારની વિશિષ્ટ સફળતા છે. ‘કૂલ વીણી લીધાં’ માં સુશાનાને દેશ અને સોદરી સાંભરે છે. યાદની

સમીક્ષા લેખો

માણનાં સાંખ અને મેમસાંખ જોઈ એનું મગજ તપી નય છે અને એ નિર્ણય કરી લે છે : ‘ધૂળમાં નય એ લચુતર અને સાલખી, મારે તો કાંઈ નથી જોઈનું. મારે માટે મુલક, મારી ધરડી મા અને મારી સોંદરી સારાં.’ રાજુમાં વાસના કેવી ધીમી ધીમી નગવળે છે. તેના લગન તો દાટીવાળા વૃદ્ધ નહોતા, હુવાનજેઠ તીડળ્યા. ‘આ તો કાંઈક હુલું ન છે’ એવો વિચારમણકો લઈ આશ્રમમાં રહેતી રાજુ પ્રેમભાવથી લગનને પોતાનો પ્રત્યુ કરી લે છે, પછી લલે લગનમાં કામવાસના હોય. ‘બહેનનો લાઈ’માં આખી ચૈનસિક ક્રિયા બહુ આદ્વાદક છે. દીકરી જ માતા મનમાં ખીજ મૂકી દે છે : ‘મા, મારે કેમ એકેય લાઈ નથી ? બધાને લાઈ છે ને મારે જ કેમ નથી ?’ રાતે જાપાગકાશ આન્યાની ‘મને બધી ખમર છે હોં’ થી દાઝી નઈ, ચેની નઈ, સાવિત્રી દેહમાં આગ મૂકે છે અને તેમાં ચે પતિ કેશવરામની છબી અને તેના આન્યમસિદ્ધાનનું સ્મરણ નિર્ણયક બને છે. સતી કે સાખી ન હોવા છતાં અધિસાલ શેઠનાં વિધવા શેઠાણી ચાર દીવાસો વચ્ચે મયોદાશીલ અને લગ્નગરની સ્ત્રીનું જીવન ગાળે છે તેનો રહસ્ય-રહેઠ તેઓ જ હરે છે. એમના લાંબા એકરારમાં પતિની પોતા મારેની લઘુવાનો છતિહાસ છે, અને એ છતિહાસને સર્વ તાગે રાખનાર ખરતી વખતની એમની છોડી બજોલોમાંથી પચુ શેઠાણીની ચોટી કરતી આંખો છે. અહીં મરણપર્વત અને પરજીવનમાં પચુ પતિવ્રતાપણાનો કોલ ન મળે ત્યાં સુધી એ આંખો મનુષ્યમાં લય નથી પામવાની એવી ખિડામણી વાન એ વાર્તામાં છે. વાર્તાની નાધિકા કહે છે : ‘આન આટલાં વરસે પડ્ય એ આંખો મારાથી જુવાની નથી. કાંઈ કામ કરતાં, કાંઈ આનંદ ભોગવતાં કે ધરતી બહાર નીકળતાં એ આંખો પ્રત્યેની વફાદારી, અનુકંપા ને આજે હર મને હજી પચુ સનાવે છે.’ પુરુષની સ્ત્રીવામનાની આ કેવી પામરતા, વિકૃતિ ને ફૂરતા છે ! અને એ કાંઈ કલાકારની માયાભાષા નથી. સંસારનો છતિહાસ એ કાળાશયી સરેલો છે. સંસ્કારિતાની ઘણી મજલ મનુષ્યે હજી કાપવાની છે.

‘ખિડી’ માંના ચિત્રની ચિહ્નિસા બહુ પ્રચંસનીય છે. એ વાર્તાને સંપ્રદમાં પ્રથમ ‘મૂકી’ છે અને મંમદને નામ પચુ તેનું મજા છે તે સુચેત્ર છે. વાર્તાની ધરતી બહુ સ્વાભાવિક છે. તેના ઉપાડ પચુ ચિત્રામક ને પડકારાળો છે. સતી સાવિત્રીનું સ્મરણ કે લગ્નગરની પ્રાર્થનાઓ કમળાના પતિને મનુષ્યમાંથી ઉગારી શકતાં નથી; અને ચોરના ઉઝાટમાંથી કમળા જીરવી શકતી નથી. મનના ઝોરિયા અને વિધવાધર્મે એ બંનેનું યુદ્ધ રાત્રે થઈ ગયું. નાની નવુંદના પ્રજોએ વાસનાને સળકાવી અને એક દિવસે તો તેણે કમળાના લસાટમાં ખિડી કરી જ કરી. બસ, લાવિ બંધાઈ ગયું. આ પ્રસંગમાંથી સુરેતાનું આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું તે હોશ્વું જૂટ્યું નહિ અને મહેનભાઈ સાથે લગ્ન કરીને જ અટક્યું. કમળાના મનની આ મુસાફરીનું વર્ગન યથાર્થ અને મનોરમ છે.

આમ, પરિચય કરવો ત્રમે એવી વિવિધ યદિ શ્રીમતી સામુબેને આ સંપ્રદમાં આપી છે. સીસડન જોરવ નગરિને, એકસરખી શિટ લાખામાં જીવનના મંત્રવ તેમ જ મલિન અંશોને તેમણે નિરૂપ્યા છે; અને મલિન અંશો દ્વારા પચુ ઉદ્ધતતાને પુરસ્કારી છે. એ જવામાં રસ પડે છે તેમ સંસારમનિનું ચિંતન કરીએ એવો સંજોગ પચુ થાય છે. ‘ખિડી’, ‘રાજુ’, ‘એ આંખનું સ્મરણ’, ‘માનાનું જોરવ’ અને ‘બહેનનો લાઈ’ આદિ વાર્તાઓની રચના સદેને સુધાય તેમ નથી; અને કલાકારની છોડી સમજાવ્યું અને તટસ્થતાની મુગા સર્વે અનુભવાય છે.*

[૧૮]

નવીન કવિતા

કાવ્યપ્રવાહ અને કાવ્યવરૂપની સમજમાં જુદી જુદી રીતે બહુ મુખ નજરે પડે છે : સવિધાનની પંપગ રચીકારે છે, ફેરવે છે, લાપા અને સઘટના આગલી પેઢીની અપનાવે છે, બદલે છે, પ્રનાહપતિત વિચારોનો પુરસ્કાર કરે છે, તપાસે છે વા વિરોધે છે, ઐતિહાસિક ઘટનાઓના એના પ્રતિભાવોમાં જનસામાન્યનું અનુસંગ્ય કે ટીકા હોય છે એટલે કવિની વૈયક્તિક નિશિષ્ટતા જોવા સમજના સાહિત્યિક અને સામાજિક સદર્શ જોવો પડે છે બાકી કાવ્યના અસ્તિત્વને ન્યાય્ય ઠેરવતું તરત તેમાં પ્રવેશતું વૈયક્તિક વૈશિષ્ટ્ય છે

પાછા દસ વર્ષમાં શુ શુ બનેલું દેખાય છે ? ભારત સ્વતંત્ર થયું દેશના ભાગલા પડ્યા, કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, સરહદો પર ભીષ્ય સહાર થયો અને શરણુ શોધતા નરનારીઓની યાતનાનો પાર રહ્યો નહિ ભારતની ગૃહીય સરકારે એ મહાપ્રશ્નનો સફળ મુકાબલો કર્યો ગાંધીજીનું ખૂન થયું, 'દેશી રાજ્યો' ભારતમાં પૂર્ણપણે ભગી ગયા, દેશનું રાજકીય અને સારકાગિક મૈત્રીનું ક્ષેત્ર ખૂબ વ્યાપક બન્યું ત્રિધાયક તટસ્થ પચશીલની નીતિ અસરકારક જણાવા લાગી માન યોર્ડન, પાકિસ્તાન અને દક્ષિણ આફ્રિકા સાથેના સબધો બગડેલા રહ્યા કે નહીં બચ્યા દેશની અદર પ્રજાશાસન વિકસવા માશુ પ્રથમ પચનર્થી યોજના પૂરી થઈ આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતાઓ ઓછી થયા માડી પ્રજામાં ધર્મવિષયક સામજ્ય કે સરખી ઉપેક્ષા વધી મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ કથળી એટલું જ નહિ તે ને મૂલ્યોનો પ્રતિનિધિ હતો તે મૂલ્યોનો હ્રાસ થયો પ્રાન્તિય અભિમાન, ને સતતજતાની લડતમાં નિઃકુશ યોધાનું હતું તે, રાજ્યપુનર્રચનાના પ્રશ્નમાં રાજ્યરૂપ ધારી રહ્યું ગૌતમ છુદના એશિયાવ્યાપી સ્મરણે ગાંધીજીના કાવ્યની અને એમની જીવનપદ્ધતિની યાદ તાજ કરી રિતોગાની બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિએ પ્રજાના કેટલાક વર્ગની વ્યર્થતાહુદ્ધિ ઓછી કરી ને સુસ્ત ગાંધીનાદીઓને દેશવ્યાપી પ્રવૃત્તિઓનો માર્ગ કરી આપ્યો

બૌદ્ધિક બળોને યોગનાર તથા નાથનાર વ્યવસ્થાઓ પશુ દશમાં વધી છે રેડિયોનું કાર્ય, વિવિધતા, વિપુલતા અને વિસ્તારમાં ધણુ વધ્યું એનો લાભ મધ્યમ શક્તિના સર્જક અને કલાકારને પશુ મળે છે સાહિત્ય અકાદમીએ દેશની સર્વ લાપાઓનું સાહિત્યમંદિર સ્થાપ્યું ખુદ યુગરાતમાં નશુ યુનિવર્સિટીઓ થઈ અને પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજોની સખ્યા એકદમ વધી મર્ધ વિવિધલક્ષી શાળાઓ ઉદ્ભવી અને પ્રાથમિક શિક્ષણ ખૂણે ખૂણે પહોંચવા માશુ

આમ છતાં, ૧૯૨૦-૩૦માં ને બળે એકત્રિત થયા હતા, સનનનાના યજ્ઞે પુરુષાર્થની વેગવતી ને પ્રેરણા આપી હતી અને મહામાનવ ગાંધીએ ને માનવતા ઠેરઠે સકોરી હતી તેણે ને ઉાર કવિતાસપત્તિ આપી છે તેની ઉદાગ કવિતાસપત્તિ આ દશકાની નથી આજે ન ય ઉમાશકર કે સુન્દરમ નથી જનકુ એ બે કવિઓએ પશુ કશીક મર્ધાદાઓ જાણીબૂઝીને રચીકારી હોય એમ લાગે છે વાસ્તવપક્ક સુ દરમની નિશિષ્ટ શક્તિ હતી જીવનની વિવિધતા એમની કવિતાની લીલાશ્રમિ હતી તે હવે લક્તિકવિતામાં ને શ્રી અરવિંદની ફિલસૂફીના અનુશીલનમાં, ઘણી વખત કવિતારૂપી અનુશીલનમાં,

સંકેતાર્થ છે : “સલામ ધરતી-ઉરેની મુગ હેલી હે મંજિલ !” ઉમાશંકરે સાક્ષરત્વનો જીવનવિવેચકનો ભાર વધુ ને વધુ સ્વીકાર્યો લાગે છે, કવિનારચનાની કેટલીક નવીન તરફખેા તેમણે અજમાવી છે અને એવી અજમાવશતે એમણે પ્રતિજ્ઞાની ઢાપ આપી છે. તેમનાં સમાધાન અને માનવશ્રદ્ધા છેક ગયાં નથી પણ હવે તારુણ્યનો ઉત્કાંઠ નથી અને હૃદય પણ શંકાથી વીંધાયું છે. ઉમણાં જ્ઞાનમાં તેમણે ઉચ્ચાર્યું : “In the absence of any such faith, all that remains for the present day man is to grope and hope for the best.” (શ્રદ્ધા કે ધાર્મિક શ્રદ્ધાના અભાવની સ્થિતિમાં આજના માનવે અંધારામાં ફાંફાં મારવાં અને પ્રકાશની આશા રાખવી.) એમના જ એક કાવ્યમાં એ કહે છે :

“માની લીધેલી એકતા વ્યક્તિત્વની
શતખંડ તુટિત મેં નગરોત્તર દેખી લીધી છે.

દિવસાત રાતદિન ખિન્ન છું :

એક - કેન્દ્ર થવા મધી રહેલ કિલ્લત છું :

ધમકધમકમાં ઘડી રહેલ છિન્નભિન્ન છું.”

રચનાતરીકામાં અને કવિતામત્તવમાં, બંનેમાં, આ પંક્તિઓ પ્રતિનિધિરૂપ છે. એમની પહેલાં કોઈ કોઈ કવિઓએ વર્તમાન માનસની છિન્નભિન્ન અવસ્થા દર્શાવી છે :—

“અહો મનુષ્ય કેટકેટલા - પદે પદે જાણ્યા ચાલમાં રખાલ

ન હોય રવખમાં શું એમનું હલનચલન ?”

(નિર્દળન ભગત)

“આરક્ષાદેને મારજ અશ્વકાગલા...

અરે કુરુક્ષેત્રની સૌ ભૂતાવળ !”

(રાજેન્દ્ર શાહ)

શ્રિયકાન્ત મણિયારે ગદ્યપદ્ય સૈનીમાં “કાળ” ઉપર આકર્ષક કાવ્ય લખ્યું છે શ્રી. શ્રીધરાણીના ‘મીણુમની’માં પ્રાસંગિક ગદ્યથી સફળ અન્ત આવે છે. આવી કાવ્યપદ્ધતિના છેક ૧૯૪૪માં શ્રી. ચીમનલાલ વ્યાસે “સામસામી બે નીસરણી” નામના કાવ્યમાં યોગ્ય હતી. આ શૈલી અપવાદગ્રસ્તી જેમ કોઈ કોઈ કવિઓ માટે, વક્તવ્ય અનુકૂળ હોય તો, સફળ નીવડે. એનો સંપ્રદાય અત્યંત સસ્તી રચનાઓ અને વરવી વિઠ્ઠલિઓમાં પશ્ચિમમયે. એ પદ્ધતિ ચૈતસિક વધાર્થદર્શન સૂચવે છે. કળાનો એક પ્રકારનો એ ચૈતસિક વાસ્તવવાદ છે જે સૌ દર્શ અને સાચી ગંજોગીએ પહોંચના પ્રયત્ન કરે છે. વધાર્થ તેમ જ શૂદ્ધને પહોંચવાનો એ દ્રવિડી માર્ગ છે. અપકવ હાથમાં એ માત્ર ચાતુરીનું રમકડું બને છે.

* “વિરોધાવે : “ધરે આણું છું હું, નવ કદિ તલો દૂર ધરથી” (ઉમાશંકર)

x “પુસ્તકાલયમાં અમરા

સામસામી બે નીસરણી

કેયની કઈ ? કેયની કઈ ?

સરખાં પત્રધિયા.

ને અટો સાથે ઉભવ

૧ ઉપર મળે બે સામસામી”

નવીન કવિતા

હતાર્થતા અને નિરાશાવાદની સાથોસાથ વકદર્શી અસારવાદ ઝોકાય છે. સર્વત્ર ધ્યેય વિનાની ધમાલ અને જીવિનાનો પ્રપંચ જોઈ ઉમાચંકરને મુદ્દાની વાસ આવે છે. નવી દિલ્હી પર કિવા આ સ્વાતંત્ર્ય વર્ષો પર શ્રીધરાણી કટાક્ષ કરે છે : —

“સર્વવ્યાપ્ત સરકાર વિરોધે, કવિને કરતી ભાટ

જા. ૫ : જંગલ છોડી દિલ્હીકાંઠે મોગી માંડે હાટ.”

નવા ભાવને નવી ટીકા રજૂ કરવા કવિ ભાષામાં, લયમાં અને પ્રતિરોમાં ફેરફાર કરે છે. કવચિત્ મેણિયાર જેવોમાં કવિતા પ્રતીકરણી બને છે. પરંતુ વસ્તુસ્થનથી વિચારનું થતું સ્વયંભૂ સ્ફુરણ અને વિચાર માટે ધરતુની-શોધ એમાં કવિતાનું તત્ત્વ જ બદલાઈ જાય છે કે જનનું રહે છે. એવો પ્રતીકવાદ દલપતરામનાં બોધક કાવ્યો કરતાં આગળે લઈ જતો નથી એ પણ બોધવ્યક્તિને માટે દ્રવિડી પ્રાણીયોમાં છે. નવીન અંગ્રેજી અમેરિકા કવિતા તથા ઇસિયટ જ્ઞાનનું વિવેચન તેમ જ નવીન હિન્દી કવિતાની મને આ માહી અસર જણાય છે. હિન્દીમાં પ્રયોગવાદી કવિતા તરીકે પુરસ્કાર પામેલી આ અદ્યપશાસી તબુખસા જેવી ગચલદણુ આપણા કવિઓએ બુદ્ધલાનવા જેવી નથી. અંતે તો એમાંથી કલાનો વિપર્યાસ જ થશે, અને વચગાળામાં દૃઢ બંધની, સુરેખ સ્વરૂપની લાંબીટૂંકી કૃતિઓ લખાતી અટકશે. અત્યંત ટૂંકી ને ગરસંકીર્ણ રચનાઓનો પ્રેમ વધ્યો છે તે સાથે સૌનેટનો પ્રેમ ઝાંછો થયો છે તે સૂચક છે આમ છતાં નવીનો-રાજેન્દ્ર, જયન્ત, ઉશનસે રમ્ય સૌનેટો લખે છે તે કવિતામાં વિચારસમૃદ્ધિને અવકાશ છે તેનું સૂચક છે, અને ઉશનસે તો “નેપથ્યે” મા વૃત્તાત્મક ખડકાવ્યો કાંઈક “પ્રાચીના” ને અનુસરતાં આપ્યાં છે. આવાં પ્રમાણુમાં લાંબાં કાવ્યોમાં રામનારાયણનું “તુકારામનું સ્વગરિહણ” અને નરસિંહલાઈ પટેલનું “ધ્રુવા મંગલ” વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

લઘુ કૃતિમાં જરા ચાપસ્ય દાખવવા ઉપરાંત વ્યવસ્થિત બંધ માટે ધીરજ નથી અને ગઝલમાં છૂટી છૂટી ચાતુર્બ્યુક્ત શેરો હોય છે પણ તેનો બંધ પ્રયત્ન અને કાળજી માગી લે છે. ગુજરાતી ગઝલ પણ લોકપ્રિય રહી છે અને એનું સ્વરૂપ સુધર્મ છે. એમાં લાપાલાકિત અને શુદ્ધ કવિત્વ પણ વિશેષ પ્રવેશ્યાં છે. શય્યા અને બેકારના અનુગામીઓમાં શ્રી. રતિલાલ ‘અનિલ’ અને શ્રી. બની દર્દીયાળા વગેરે છે. ગની ગાય છે :

■ હુંદયના ભાવ પાંખે કથનાની લઈને આવ્યો છું;
સિતારાઓ, મુણે કથની ધરાની લઈને આવ્યો છું.

ભીતને જેમ સાગર નીર વર્ષા થઈને વરસે છે,
જુનને ખારુ, છતાં દષ્ટિ કળાની લઈને આપ્યો છું”

(માતાં ઝરણાં)

‘ ਅਨਿਲ ’ ਕਹੇ છે !

“હું ના તો ગતાગમ જન્મની ના, તો મારી ગતાગમ રાખું હું.”

“શમાએ પ્રેમમાં કેવળ પતંગોને નથી બાળ્યા,
પતંગો બાળવા સાથે જ નિઃશની મત બાળી છે.”

૧. અમૃત ધામલ કહે છે :

“ દિવસોની રેશની છે, રાતોની ચાંદની છે,
શું યાદ ઠાઈની છે? એક જ્યોત છે હૃદયમાં.”

(યુગ અને સમજા)

સ્વાતંત્ર્ય કે સુખના સાચા ઉત્સાહમાંથી આજની એ કવિતા પ્રજ્ઞી નથી. એક તો સમારંભો અને રેડિયોએ તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. વિદ્યુત લોકરુચિને સરળતાથી આનંદ આપી શકે એવી કવિતા માણુની જ લાગે છે. આપણા દેશમાં તેને કૃષ્ણને નામે લક્ષિતનું રૂપ પણ આપી શકાય છે. કૃષ્ણલીલાના ગાનના પ્રભકીય સંસ્કાર સાથે આવી કવિતાનું અનુસંધાન થઈ શકે છે. પણ તે ઉપરાંત, કામણિયો અને શ્રાવણિયો ને રાધા જોરી ને દિલ્લી ચોરીની ઝળખીઓ નિઃપ્રયોજન, રેડિયો, લારરૂપ બિદગીનો રસ અને તેટલો ચૂસી લેવાની જતિમાંથી જન્મી છે. ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, બેટાઈ ઉપરાંત રમણીય અને વિવિધ ઢાળોમા ગીતો આપનાર નવીન કવિઓ રાજેન્દ્ર શાહ, રતિલાલ બાવા, પિનાકિન્ હંઝાર આદિ છે. નવીનોએ ખંગાળી મારવાડી દિલ્લી લયોનું મિશ્રણ કર્યું છે.

“ કેવડિયાનો કાટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે;
મૂઈ રે એની રહેક, કલેજે દવ જાગેરો લાગ્યો રે.”

(રાજેન્દ્ર શાહ)

“ ફૂલ હોય ત્યાં લમરો બૂરો વણબોલાવ્યો આવે રે
અંગલંગને કામણુ એનું હરદમ હેયું આવે રે.”

(રાજેન્દ્ર શાહ)

“ મને કામણુનું એક ફૂલ આપો, કે લાલ મેરા
કેમ્પો કામણુગારો જ રે લોલ.”

(સુન્દરમ્)

“ હે રંગ લાયો, રંગ લાયો રંગ લાયો રે
કામણુ મહિનો ફરી ફરી આવ્યો રે.
હે રંગ લાયો.

*

છલકે પૂનમ-ચાંદની રી મલકે માઝમ રાત,
છટા રેન્ને છેલ હો મોરા કંપે કોમલ ગાત.”

(પિનાકિન્ હંઝાર)

સુન્દરમ્, બેટાઈ અને સુધાશુ જેમ પ્રહાદ પારેખ અને વેણીલાઈ પુરોહિત ભજનના ઢાળ સાચવે છે, પોતપોતાના વૈયક્તિક રંગ પૂરીને; કવચિત્ કવચિત્ લક્ષિતના લાવને બદલે ખીજ લાગણીઓ પણ એમાં પ્રવેશ છે :—

“ ખજર નથી એ ઝગમગિયાને
કેવા પવનને પોવો, રમ ! ”

(વેણીલાઈ પુરોહિત)

નવીન કવિતા

" અગન અંગારે તારે દાઝે આ કીકી ત્યારે
અખંડ રહેા એ મારાં પોપચાં હોજી."

(પારાશર્ય)

" કાઈ રે ગાઈ મૂંઝું રહી ગયું
જાયે ઉરમાં સનકાર,
એવું રે લાગે આજે એકલું "

(પ્રદ્વાદ પારેખ)

નવીનોમાં રતિલાલ જાયામાં ટાંગોરની અસર સૌથી વધુ વરતાય છે; ખીમજોમાં ઓસરતી ગઈ છે કે જ નહિ જાયા અંગાળી લઢલુમા ટાંગોરની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે :—

" આવી આવી દારે મારે,
પુરખો મૂકી જાય !
પ્રિયા પુરખો મૂકી જાય.
નીલ આકાશે ઓઢણી જોડે
દેહ ના દેખાય."

ખીનું અશ્રદ્ધાનાં બળો ન પ્રવેશ્યા હોત તો પ્રેરણાભૂમિ તરીકે ટાંગોરનું સ્થાન શ્રી અરવિંદે લીધું હોત. આમ તો સુન્દરમ્ના જેવી પૂર્ણ પૂર્ણયોગીની શ્રદ્ધા પ્રભરામમા જણાય છે. પણ સામાન્ય રીતે આત્મિક હતાઈતામાંથી ઉગારનાર એક ચૈતસિક બળ તરીકે શ્રી અરવિંદ અને " દક્ષિણા " ગણી શકાય. સુન્દરમ્-પ્રભરામની કવિતાનો મોટો ગુણ છે કવિના આન્તર સત્ત્વની એકકેન્દ્રિતા. વિદ્યમાન કવિઓની નવીન કવિતામાં પણ ઉત્તમ તો હજી એવા દાયકાનું કવિચતુષ્ક જ છે, પણ બેના—ઉમાશંકર અને સુન્દરમ્ના—મનોગતમાં, શ્રદ્ધામાં ભેદ પડી ગયો છે. ઉમાશંકર આજના આન્તર વિસંવાદના પ્રતિનિધિ છે; સુન્દરમ્ સાચા ભક્ત ને સાચા મુમુક્ષુ છે :—

અલકમલક તારી આંખડિયે,
તારી આંખડિયે ચોદ લોક;
આવોજ આવોજ અમ આંખડિયે.

*

તમે રે અમોને દીધા સરજ સિતારા, રાગ,
દીધાં રે પવન અને નીર;
મનખામાં મન એક અણમૂલ દીધુ હવે:
છિતરો અંતરિયાને તીર; આવોજ, આવોજ.

(સુન્દરમ્)

કવિ લેખે સુન્દરમે વિષયમર્ધાદ સ્તીકારી છે જનાં આ દસકાનો ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથ મને તેમનો ' યાત્રા ' લાગે છે. તેમની અભીપ્સાને નિવિધ રચ્ય આકાર તેમણે તેમાં આપ્યો છે. જૂનાનવા કવિઓના ખીન સુન્દર સંપ્રદોમાં ' પનઘટ,' ' વિશેષાંજલિ,' ' વસંતવર્ષા,' ' અનુભૂતિ ' ' ખનિ,' ' પરિક્રમા,' ' મર્મર,' ' પ્રસૂત,' ' પદ્મા ' વગેરે છે

‘સમીક્ષા લેખો’

દેશસ્વાતંત્ર્ય, સ્વાતંત્ર્યકાંક્ષો, ગાંધીજીનું અવસાન, ભૂદાનયત્ન, પંચવર્ષી યોજના અંગે નવું દેશદર્શન આદિ વિશે ઉમાશંકર સુન્દરમ્, બેટાઈ, રાજેન્દ્ર, મકરંદ દવે, હસિન બૂચ વગેરેએ ઓછાંવત્તાં રમણીય કાવ્યો લખ્યાં છે. ઉમાશંકરે “રડો ન મુજ મૃત્યુને”માં ભવભૂતિના રામની ભાવકામલતા સાધી છે. આરઘનાય લોકસ્ય બહે ગાંધીજી કહે છે :

“હતું શું બલિદાન આ મુજ પવિત્ર પૂરું ન કે ?

અધૂરપ દીડી શું કે મુજ અક્ષમ્ય-તેથી રડો ?”

ખીત્તે કવિ (મનસુખલાલ) સમગ્ર ભારતની લાગણીને બોલ આપે છે :

“મુક્તિના અમ દ્રષ્ટાને મૃત્યુની આપી દક્ષિણા !”

ત્રીત્તે ચીસ પાડે છે :

“કાણે રે દુઃખો ને કાણે વીધિયો ?

રુધિરે રંગાયો હરિના હંસલો.”

(બાલમુકુન્દ દવે)

પ્રજાકીય સત્ત્વ ગાંધીજીના મૃત્યુ બાદ લક્ષિતભાવના પાત્રનું તરસું હતું અને તેને પ્રેરણા આપે, કર્મવ્યવહાર આપે, સામ્યવાદના હાઉમાંથી બચાવે, વ્યક્તિને મોક્ષના અને સમાજને સંપત્તિના માર્ગે લઈ ગય એવા કર્મયોગીની જરૂર હતી. એને વિનોબાજીમાં એવા તપસ્વી મળી ગયા ને કાર્યક્ષેત્ર પશુ મળ્યું. એ નવી ભાવનાને વ્યક્ત કરતાં ઉચ્ચનમ્ ગાય છે : “રામની ભોંયમાં, રામની ખેતરવાડીએ જ; આપણા નામની અલગ છાપ ન પાડીએ જ.” હસિન બૂચ અને જયન્ત પાઠકે રાષ્ટ્રીય ઔદ્યોગિક સાહસથી ઓપતું દેશદર્શન કર્યું છે. જરા નવાઈ નેહું છે કે ઓસોંદ્યની માદાતા અને રાધાકૃષ્ણના રાસ ખૂબ ગવાયા છે, પશુ રામનારાયણના “સાલમુઆગક” જેવાં પ્રેમ અને સદ્ભાવનાં નવીન કાવ્ય બહુ ઓછાં છે. બેટાઈ, મનસુખલાલ, રાજેન્દ્ર, બાલમુકુન્દ, જયન્ત પાઠક આદિએ ઘરપ્રેમ અને ઘરવિરહ સુરેખ, મનોહર અને મધુર કાવ્યોમાં વહાવ્યો છે. બેટાઈનું “બાલાપુરનું બાહુ,” મનસુખલાલનું “વિપવૈય,” રાજેન્દ્રનું “આધુનિક અવશેષ,” બાલમુકુન્દનું “બૂનું ઘર ખાલી કરનાં” ખરેખર, ભાવાન્વિત કે રસાન્વિત કાવ્યો છે આપણા કવિઓની સાચી સંવેદનશક્તિ અને કલ્પનાગીસતાની એ કાવ્યો પ્રતીતિ કરાવે છે.

“જિમાં છેલી નગર ભરીને જોઈ લેવા જ બ્રહ્મ.

જ્યાં વિતાવ્યો પ્રથમ દસકો મુજ દામ્પત્ય કેરો;

જ્યાં દેવના પ્રથમ વર શો પુત્ર પામ્યાં ખેતોતો

ને બ્યાંથી રે કદજ હદયે અગ્નિને અંક સોંપ્યો !

કાલેથી જે નીકળી સડસા ઊડતો બોલી બહે :

“બા-બાપુ ! ના કરુંમ બ્રહ્મમાં, એક બ્રહ્માં મને કે !”

(બાલમુકુન્દ દવે)

‘મુખથી જીલ્લાં તાળાં, દારે કુવું જરી કંદન,

અચલ રિશનિમાં ગાતો જેનાં જગાઈ ગયાં હનાં;

ખીનર ઘડી ત્યાં ખીની, વામી હવા તક લાધનાં

ધમી રહી શી ? કાં મેને બહે લગું નિજ મોચન.”

(રાજેન્દ્ર દાદ)

નવીન કવિતા

આવાં રમણીય કાવ્યો વાત્સલ્ય રસનાં પણ ઉશતસ્ન આદિ નવીનોએ આપ્યાં છે. તેમની વસ્તુપકડ અને તેમનું શુદ્ધ કવિત્વ તેમના નિર્સર્ગલીલાના આલેખનમાં જણાય છે. રાજેન્દ્ર અને જયન્ત પાઠક આવા કાવ્યોમાં પદાવલિની સમુચિત અને સૂચક પસંદગી કરે છે અને આ લક્ષણમાં ઉમાશંકર અને સુંદરમની પરંપરા યાત્રુ રાખે છે. જયન્ત પાઠકનાં ઋતુકાવ્યો અને રેવા દૃશ્યો અને રાજેન્દ્રનું ‘વનખંડન’ આનાં પરંપરા યાત્રુ રાખે છે. માત્ર અવાજ, માત્ર ખ્વનિથી તે વસ્તુનો એવો સ્પર્શ કરાવે છે કે કવિતાતાત્ત્વ જ આ છે એવું સામે અને મગ્નટ આદિએ લાખા ને બદલે કાવ્યની વ્યાખ્યામાં શબ્દાર્થો લખ્યું તેનું ઔચિત્ય સમજાય છે:—

“तुम्हारी तथां इतो डेरी सुगंध उवा मर्छी।
धुसर सभये ईसारीना रमे स्वन रुढै रही।”

(રાજેન્દ્ર શાહ)

■ અને નિરખ્યું પ્રાતર્ભા : પૃથિવી અજેઅંગે દીડી,
અસખ્ય તૃણની પ્રસન્ન પુલકંત રોમાવલિ.

(४५५)

નવીન કવિતામાં છુદ્ધિની પ્રભા ઝોછી છે, પણ વિષયવૈવિધ્ય છે, સંવેદનશીલતા છે, તરંગલીલા છે, ધ્વનિસ્પર્શિતા છે. સમગ્રતયા તેની મોટામાં મોટી જિજ્ઞાસુ શ્રદ્ધાનો અભાવ છે. તેને જાણે કશા પ વાદમાં શ્રદ્ધા રહી નથી-સિવાય કે કદાચ વક્રવાદ. તેનું હૃદય અત્યંત તરલ, અસારદર્શી, વાંકટુંથું થયું છે. કવિને નિજના પુરુષાર્થમાં પણ-સાહિત્યકલા દ્વારા જીવન સાધ્વ્ય થાય એ વાતમાં પણ શ્રદ્ધા નથી. કદાચ આને લીધે જ તે આકારમુક્તિ અને આકારાત મુક્તિ તરફ ઢળ્યો છે. સુરેખ ધાટીકું સર્જન એ પણ એક પ્રકારની જીવનશ્રદ્ધાનું પ્રતીક છે. તે પણ એને નથી જોઈતું. મધ્યકાલીન યુગના કવિ પેઠે લૌમિતિક એક પ્રકારની જીવનશ્રદ્ધાનું પ્રતીક છે. તે પણ એને નથી જોઈતું. મધ્યકાલીન યુગના કવિ પેઠે લૌમિતિક તરેહથી-અને તેમ જાપકગાની !-તે લોભાય છે એ આશ્ચર્યજનક છે. એક રીતે આશ્ચર્યજનક નથી, કેમકે આપણે આકારનિર્માણમાં સિધિલ થયા છીએ ને બેહુકુ અનુકરણ કરીએ છીએ. લૌમિતિક તરેહ લાપા, લપ કે અર્થની કશી શોભા સાધી શકે નહિ નવીન કવિતાના લલકાર, મળ્યું તે ભોગવી લેવાની વૃત્તિનો આવિષ્કાર છે. કાલ કોણે દીડી છે ? આ ભ્રમ છે, પેલું ભ્રમ છે, સર્વ ભ્રમ છે; ડામરના રરતા પર દોડતું ઢરાયું માનવ-પશુ મોટરની અકડતે અખ ચઢશે ને એ અને એની ધન્દળણ છે ॥ ને નથી નથી થઈ જશે આ પણ અનુભૂતિ છે એટલે કવિતા આ ધૂંધળાપણમાંથી જન્મે તો ખરી, પરંતુ સાચી શ્રદ્ધા વિના, માનવતા લાવિમા સાચી શ્રદ્ધા વિના, મહાન સર્જન અશક્ય છે. મને વર્તમાન કવિતા અને ભોક્તાનું પ્રતીક રાજેન્દ્રની આ પક્તિઓમાં જોડે છે :

“વાય રે ભડી ભડી નામ રે પટાળું;
ઝવું ઝવું રે મડી નામ કે અમૂંઝવે
મૂંઝાઈ રે’ છે મન લોળું.”

[૧૯]

નવી પ્રયોગલક્ષી કવિતા

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા એક વાત પ્રથમ રપણ કરું. કલા ચમત્કારજનક ભાવસ્થિતિમાં ભાવકને મૂકે છે. કલા પોતાનું સાધન એવી રીતે વાપરે છે કે અધિકારી રસિક તેનો પરિચય કરી, રહેસપોનો અનુભવ કરેતો, આનંદ પશુ અનુભવે છે. રહેસપોનો અનુભવ અને આનંદનો અનુભવ જોતાં જોતાં છે અને એવા અનુભવની નિષ્પત્તિની શક્યતા કલાકૃતિમાં હોવી જોઈએ. એનો અર્થ એ છે કે કલાકાર અને કલારસિકની વચ્ચે કોઈ સમજનું સમાન બિંદુ હોવું જોઈએ. કવિનાકલા ભાષાનું વાહન વાપરે છે, શબ્દ વાપરે છે, શબ્દની અમુક વ્યવસ્થા, યોજના, લય સાધે છે, અને એ બધી યોજના દ્વારા અર્થ વ્યક્ત થઈ ઇષ્ટ ભાવ પ્રગટે થાય છે. શબ્દનો કેવળ અર્થ-વાચ્યાર્થ-મહત્વનો છે. પશુ કવિનું ધ્યેય તો શબ્દના કેવળ અર્થબોધનો આવરી લઈ અભિપ્રેત ભાવ નિષ્પન્ન કરવાનું છે, અને તેને પ્રગટ કરવા તે રચનાનો બાન્ધ, શબ્દનો લય, શબ્દનું માધુર્ય યથોચિત ઉપયોગમાં લે છે. એમ કહી શકાય કે કવિનો ઇષ્ટ-ભાવ પ્રાપ્તિવાન અને ઉત્કટ હોય અને કવિની સંસ્કારની તેમ જ વિદ્યાની સંપત્તિ ઉચ્ચકોટિની હોય તો સ્વયંજ્ઞ ભાગે એવો સમગ્ર આકાર કવિનો ઇષ્ટભાવ ધારણ કરે.

પ્રતીક ને પ્રતિરૂપ

આપણી નવીન કવિતામાંની અભિવ્યક્તિની રચના પૂર્વોક્ત વિચારબિન્દુઓમાંથી કાઢી કાઢીને રપણે છે. કવિને ઇષ્ટ ભાવદશા કે ભાવસ્થિતિ એ કોઈ ધરના ચારે બાજુથી મર્યાદિત ખંડ નથી; પ્રવાહી ઝરણા કે નદી જેવી છે, કવિ એ ભાવમાં વાચકને મૂકે આપી તેને તેમાં રમવા દે છે. વાચકના સંસ્કાર, અનુભવ અને રમ્પતિ અનુસાર મૂળ ઝરણામાં ખીર્ન તત્ત્વ લગે છે, પશુ ઝરણાની દિશા, તેના પાણીનો ગુણવિશેષ કવિચિત્તામાં હોતો તે જ રહે છે ભાવસંકોતિ વાચકમાં અંશતઃ વિશિષ્ટ થાય છે; પશુ એનો અર્થ એ નથી કે રચનાના કોઈ અંશથી વાચકમાં હરેકેઈ સંવેદન પ્રગટે તો કાવ્ય કૃતાર્થ થયું. આ મતલબના કશાકે રપણ-અરપણ ખ્યાલને લીધે “આજના” કવિને પોતાની કવિતાની અરુકુટતા વિશે જોયો જીવ રહેતો નથી.

પદ્યયોજનાની જેમ પ્રતીક કે પ્રતિરૂપની યોજના પશુ કવિ પોતાના ભાવનું પદ્યરૂપ દર્શનવદન કરવા સ્વીકારે છે. નવીન પ્રયોગશીલ કવિની પ્રતીકયોજના ઘણી વાર સુષ્ટ્રમ નથી હોતી, તેની તે વ્યાખ્યા કરી આપે તો જ તે સમજાય. આ રીતનાં પ્રતીકમાં અપરિહારિ આવી ગયાં છે, અને એક કાવ્યમાં વાનર પશુ આવે છે. એ વાનર અને સમજાયો નથી. શ્રી. ચંદુલાલ દત્તાણી એક કાવ્યમાં લખે છે :

“ને આમ તો આવા અડો
કે સંકડે નિર્માસની વચગર !
(પશુ) આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય તો એમાં વચ્ચું :
આ વાંદરો મારે હજી ગુલાટ !
શ્રી આપણી આ પંચરૂપા સમજના !”

નવી પ્રયોગશાળા દ્વિતી

‘પણુ’ શબ્દ કોંસમાં ન મૂક્યો હોત તો ચાલત. શ્રી. હેમન્ત દેસાઈના એક ધ્યાનપાત્ર કાવ્યમાં “મૂકે હોટ” બિનગરૂરી છે. એને પણ કોંસમાં મૂકવાથી કશું સધાતું નથી.

■ **सूर्य** वांश्चतो—

‘भो! तुं थाय ना रणे’ वियारतो (भूके छ दोट!)

‘પૂર્વમાં જલંગ મારતો દીસે.’

જલંગ મારવાનું કહેવું હોય તો 'દોટ મૂકે છે' કહેવાની જરૂર નથી. ભિંમકાવ્યમાં કૌંસ એ કવિતા ચિત્તમાં આસતા વિવાદ કે વિસંવાદનું નાટ્યાત્મક આલિંકરણ છે. કોઈકે જગાએ એ કામ આપે, આવશ્યક 'પથ' હોય; પરંતુ નવતર કવિતાનું ઉપલક્ષણ બની જવા બેઠું છે. મનના કુદકારા, ગલીકૂચીઓ, સંતાકૂકડી નિરૂપનાનો નવા કવિનો દાવો છે. એને માટે કૌંસ-યોજના તેને ઉપયોગી લાગે છે. પથ ને આલેખાઈ છે તે જ મૂલ્યવાળું હોય, પોતાને સંભારવા જેવું હોય, તો જ એ યોજના સાર્થક છે.

સંવેદન-ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ

આપણા સંવેદનનાં ક્ષેત્ર વધી ગયાં છે, આપણા આંતરતમ જીવનમાંની ગૂઢ વાતો આપણે આલેખવી છે, આપણે નવા અલ્પયુગમાં ધનવિદ્યાના જંગતમાં જીવી રહ્યા છીએ, આર્થિક અને રાજકીય વાદપ્રતિવાદોની ભીંસમાં આપણે ફસાયા છીએ, એટલે આપણે રચનાની જુદી જુદી લંગીઓ અને વિચિત્રતાઓ યોજીએ છીએ, એવી તરેહો યોજીએ તો જ આપણા મનની વાત વાચકમાં જાગી આવે, આ વાત મને મંજૂર નથી. આંતર વિસંવાદ અને પરિસ્થિતિની મૂંઝવણ હરેક યુગમાં કવિઓને લાગી છે, અને છતાં તેમણે રમણીય આકારમાં એ વાત કરી છે. સંસ્કૃત વૃત્તો વધુ પડતાં હાવકાં કે ધરેડિયાં લાગતાં હોય તો સંખ્યામેળ, માત્રામેળ ખીજોના આકાર ધાય તેનો બાધ નથી, પણ નવા આકારો માટે પર્તમાન જીવનની વિશિષ્ટતાનું કારણ આપવાની જરૂર નથી. પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિ, કંઈક નવું, આકર્ષક, ધ્યાન ખેંચે એવું, આધાતક કરવાની વૃત્તિ, અને દેશન સિત્રાય કરો હેતુ જણાવતો નથી. કયા દેશની કંઈ કવિતાની અસરમાં આપણે છીએ એ ચોક્કસપણે કહેવું શક્ય નથી, પણ હિંદમાં અને હિંદ બહાર “કાવ્ય”ના પ્રયોગોની એક જ દિશા દેખાય છે. અંગ્રેજીમાં આવતાં ગદ્યશાખાંતરમાં આપણે અન્યદેશીય કવિતા વાંચવા લાગ્યા એ પણ કદાપિ એક કારણ હોય. પંક્તિઓની સંખ્યા પ્રમાણે રશિયામાં રૂબલનો પુરસ્કાર મળે છે એ પણ દૂધી પંક્તિઓના કારણ તરીકે ગણાવાયું છે. એમ વળી કહેવાય છે કે અમુક સ્થાને થોલવાથી અથવા આશ્ચર્યમૂઢ રહેવાથી કવિનું પ્રયોજન બરાબર સધાય છે. પણ એવું તો ગદ્યમાં પણ કરવું પડે છે. આ નવી રીતે તો કવિના ભાવ વ્યક્ત કરવા આપણે જૂના કવિઓનાં કાવ્યો પણ છાપી શકીએ.

ઉદ્દાહરણો

નવીન કવિતામાંથી શ્રી. નિરંજન ભગતના એક ચમત્કારક કાવ્યનો દાખલો લઈએ. એમણે નાનીમોટી પંક્તિઓ કરી છે, એને જ હું મને સમજતા એમના ઇષ્ટ અર્થની દૃષ્ટિએ જુદી રીતે ગાઠવું :

॥ साय्युं हुवे तो भृत;

હૈ સમજાને ગયા.

ચિતાની પર જ્યાં સુત્રાઓ ને આગ મેલી,

સહસા જ જાગ્યો વંદોજિયો,

ડાઘુ થયા અસોપ,

મેડા થઈ એ,

સર્તીક્ષા લેખો

ક્ષણમાં જ,

માનવી પાછો ફર્યો આ જગમાં,

—હતો કવિ.” ૧

એ જ રીતે બીજા કવિ શ્રી. જયન્ત પારેખની કૃતિ બતાવું :

૧

“ આંખ સામે મત મહેરામણ ઉછળતો.

શુંજનાની હાણ ના યુતિને.

[પછીની પંક્તિ તરીકે આવતા એકમાત્ર શબ્દ ‘ અને ’ ની જરૂર નથી. “ શુંજનાની કાનને ના હાણ ”—તે ચાલત ?]

૨

પેલી સતારું ફલ

લેતું હોય વાયુની દેરમાં :

[વાયુ-દેરમાં ?]

ના આંહિ એનો રપર્ય,

નહિ ગંધ :

[‘ એની ’ ને બદલે ‘ નહિ ’ મુકાય ?]

૩

કંડીચન્ડ મુજ ખંડ ૨

૧: હાથું ઉવે તો મૃત; લે સમસાને
ગયા, ચિનાની પર બ્યાં સુવાઓ
ને આજ મેલી, સડસા જ જગ્યો
વંશગિયો, કાધુ થયા અલોપ
બોલે ઘર્ષ એ ક્ષણમાં જ માનવી
પાછો ફર્યો આ જગમાં, હતો કવિ.
(હાલસય)

૨: આંખ સામે મત મહેરામણ
ઉછળતો

શુંજનાની હાણ ના

યુતિને

અને

પેલી સતારું ફલ

લેતું હોય વાયુની દેરમાં

ના આંહિ એનો રપર્ય,

એની ગંધ.....

કંડીચન્ડ

આ મુજ ખંડ !

(કવિચોદ - ૨)

જાપેલી જોવાની ટેવ પડી છે તે એક સાચું છે. કવિતાની તરેહ કે માળખું અવલેખિત માટે છે, યશુ માટે નથી; જાપેલું જોઈને પણ, પહોંચાડવાનું અવલેખિતને જ છે.

કેવળ ગદ્યમંત્ર : કેવળ સંગીત

પદના ટુકડાઓ માત્રામેળ હોય સાં એ સંગીતનાં બીજ પણ બની જાય. કેવળ ગદ્ય કહી શકાય એવા અંશ સાથે કેવળ સંગીત કહી શકાય એવાં તત્ત્વોના યોગવાણી નવતર કવિતા રચાય છે. આવા યોગમાં સંવાદિતા સાધવી મુશ્કેલ છે. એના એ કવિઓ નવીન ટપ્પનાં, મિશ્ર છટાનાં જેમ કાવ્યો આપે છે તેમ વિમુક્ત દિલનાં લહેરી ગીતો પણ સર્જે છે. ગીતોમાં લોકગીતોના વૈચિત્ર્યયુક્ત ઢાળોમાં પ્રેમવાર્તા છૂટથી ગવાય છે. કવચિત્ જૂની ઘણની કે માયાની કે ભક્તિની વાત થોડાક નવીનતાના ઓપથી આવે છે. એકનાં ઉદાહરણ લઈએ:

- (૧) “મધરો મધરો પાયો કલાલયુ !
અંકારો કે ના માયો રે લોલ,
આવડું અંકાર લલે જોણું પડે તું મારી
બાધણીની ગાંઠે બંધાયો રે લોલ.”
—ચંદ પરમાર
- (૨) “કાયા રે કાચી ને માયા રહી એને વળગી !
કેમ રે મેલાય એને અળગી ?
રે, મન મારા !”
—રાજેન્દ્ર શાહ

કાવ્યના મૂલ્યનો વિવેક

નવીન કવિ પાસે દુનિયર છે; મનના ઊંડા ઊંડાણમાં તે પ્રવેશવા મથે છે; સાંધા સંવેદનોના ટુકડા તે લઈ આવે છે અને તેથી તેને હજી એવી આકારની ખંડિતતા તે યોજે છે. રચનાની એને ખચર નથી એમ નહીં, પણ એનાં ઊણું ને ચાપલ્ય નાના નીલકંઠ કે કાળકાશી જેવાં છે. તેને આતર-નાટકની, સંઘર્ષની, સમજ છે ને રસ છે; પણ એનો પ્રશ્ન કે ઉપન્યાસ કરી, એને બહેલાવી, એ કાવ્ય નાટક કે કાવ્ય-વાર્તા ભાગ્યે જ લખે છે. એને કદાચ એમ લાગતું હશે કે કાવ્યનું મૂળભૂત તત્ત્વ ટૂંકી કૃતિમાં જ યથાતથ જીતે. એની મરત લિમિટી વાત એના વાસ્તવિક જીવન-સંક્રમમાંથી મુખ્ય થવાનો તકસાદ છે. એ આજના સાધારણ માનસનું પ્રતિબિંબ છે, અને તેને યોગ્યતર આવજની પરિસ્થિતિ પણ છે. જિમ્મિ અને વિચારના પ્રભાવ કરતાં તરલ ને લંચર સંવેદનને, અલ્પ-સ્વલ્પ પ્રસક્તને, એ સદ્દમાં બાંધી દેવા આપાસ કરે છે અને તેમાં તેને સફળતા પણ મળે છે. કવિ કવિના બધી ત્રણે છે એમ નથી, પણ કવિનાના મહાન કાર્યની તેને જાદુ પડી હોય એમ લાગતું નથી. છેવટે તો કાવ્યનાં અવધાન : વિવેક કરવાનો આવનો ને ? ચા વડે કરીશું ? કેવળ અભિવ્યક્તિની સફળતા જોઈને કાવ્યનું તારતમ્ય કેમ સાંપડશે ? અભિવ્યક્તિની સફળતા ઉપરાંત કાવ્યનો બીજો કસ નથી ? આંતરસો-દર્પની ખોજમાં કવિ નહિ દોષ, વસ્તુતઃ રમણીયતાને કવિ નહિ નિરૂપે, અને આકારના કેવળ ઔચિયથી સો-દર્શ સિદ્ધ થવું મજુરી, તો કવિના વલોકિતથી આજગ નહિ જાય. એવું જ ચાલશે તો આજની કવિનાને રીતિવાદના નવા અવતારની કવિના કહેવી પડશે.

પ્રો. ઠાકોરનાં બે કાવ્યો

“અહા મધુર ધંટ, મંદિર વિશે યદ્યપ્તાનિશે
થતા મુખર, શો વિવાહ પ્રકટો તહમે આ ઉરે !
રહ્યો શું પૂર્વ જ મહાપ્રજાસત્ત્વ આર્યો તણે
ત્રિકાલજિત ધર્મે, —ધંટરવ મિષ્ટ આ કેવલ ?”

“નહોં શયિકલા ધરી, કૂંસ શુ ધારશે મંદિરા ?
 ન કૂંસ ન શયિક્ષમ કળશ નાપિ ગુંબદ શિખર,
 ન મંદિર મસીદ દેવળ, ન ધર્મ નામોનિશાન,
 સમાજ પાર્થિવ નયોં જ અથવા હશે શુ ભાવતણે!
 પ્રીતે સ્વમ અહોં ય આ ભરત મંડલે ચે હવે ?”

આ વિપાદમય ચિન્તન મૂળે ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૦ના કાળનું, તેમાં અજોયવાદી વસ્તુનિર્ધાર દર્શિ-
પરિવર્તનથી થોડાક નવીન અંશે ૧૯૨૯ લગભગ ઉમેરાયા. પણ વિપાદનું ખીજ એટું એ જ છે, આ
ધર્મસંઘર્ષ, સંસ્કૃતિ સંઘર્ષમાંથી હિંદુ સંસ્કૃતિ ને ભારતીયપણ કેટલું ઊગરશે ? પચાસ વર્ષે ફરી ભારત વિશે
કવિ વિમર્શ આદર્શ છે પણ આ વખતે વિપાદનું ખીજ રાજકીય પરિસ્થિતિ છે. અને ઐતિહાસિક
સિંહાવલોકન તેની ભૂમિકા બને છે. વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનિસન, નરસિંહરાવ આદિનાં કેટલાક કાવ્યયુગ્મે જેવું
" આરાધ્ય " અને " ચોપાદીને બાંકડે "નું ચિન્તનપ્રધાન રમણીય કાવ્યયુગ્મ આપણા કવિશ્રુનાં પચાસ
વર્ષને છાત્ર ધન્ધલુ બને છે, અને દેશના પચાસ વર્ષના મંથનને બળથી રપર્શ જાય છે. યુવાન કવિને
અડવાની જ તપા છે, ચાક લાગ્યો છે છતાં પ્રગથિયાં ઠેકતો જાય છે : અહીં એંશી વર્ષે કવિ બાંકડે નિરાતે
ભેંસી ચડતાંઊતરતાં વાદળાં ને ચડતો ઊતરતો સમુદ્ર નિહાળે છે.

જલધિ અને વા-નિધિ અવલોકતા ચોપાદીને બાંકડે કવિ આપણુ મહિનામાં બેઠા છે. સમુદ્ર સદા ગતિમાન, સદાયસહ વિશ્વનું પ્રતીક, આકાશની સકલ લીલાનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. વ્યક્તિજગતમાં આકર્ષણ, સમલાવ, પ્રીતિ વગેરે જોવામાં આવે છે. તે જ શુ આ સમુદ્ર અને વાયુજગતના પરસ્પર સંબંધમાં હશે ? એમાં કોઈ દૈવી નિયમનું સૂચન મળે છે ? કે પછી જડ કારણકાર્યભાવ ઉપરાંત કઈ નથી ? સમુદ્ર અને સમુદ્રને આચરતા ધનસમુદાયની એકરાગી લીલા જોઈને આપણા દેશના ભાગ્યચક્રના ચિન્તનમાં કવિ સહેજે સરે છે:—

સમીક્ષા લેખો

“સ્મૃતિનિધિથી જીભરે વિવિધ આકૃતી, જે મ્યાં
સ્ત્રી મખમલી વળી મલમલી મળી વાદળાં.
સ્મરું ફરી ફરી પ્રસન્ન ચિત્તુ તે સદે સુંદરી
વળી પલટ અઝઝ તેની ઇલાહશરોપમાં,
ભરતી વિનતાલ ને મગજ માહરું વિરમશે.”

પ્રકૃતિકીલાનું એ વર્ણન મથાર્ય ને રમણીય છે. પ્રાચીન હિંદી સ્થપતિઓ પેઠે બારીક, ભરચક તથા તાદૃશ આલેખન પ્રો. દાકેર કરે છે.

“સદા ઉદધિ ડાલતો ભરતો જોટ રહેતો સદા”

x x x

“આવણુ બિહાવતો વાદળાં,
કંઈ મલમલી, કંઈ મખમલી, કંઈ ગ્લાની,
સુધદ, ઢગલા.”

આવણુની વર્ષા તો શાંત અને શંકરા; અપાઢ અને ભાદપદની વર્ષા ક્રાન્તિની પ્રતીક બની બપ એવી હોય છે:—

“ફરે ફુદડીઓ તિહાં વિજળી દેલી ઝંઝા તલ્લે
ધૂમે ઉલ્લસાઈ દાવ નભટોય સિંધુ વણે,
સ્ખાંત રમતે બને અપટમત સાહેલીઓ
દરેક જીલ્લે, જ, ગાંડ, કંમે બીજી ચૂકવવા.”

વાદળાંની જે સિત્તલિભ ચિત્તવિચિત્ત રચનાઓ થની તેમાં કવિ ધડીમાં ઇર્ષ્યક, તો ધડીમાં ભારતનો અતિકાષ હાથી જુઓ છે. ઇર્ષ્યકની સત્તા વધતી વધતી ચક્રવર્તી થાય છે; પણ અન્તે ભારતનો હાથી એને ભગાડે છે. ભારત સ્વનંત્ર થાય છે. પણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, વિજ્ઞાની દૃષ્ટિએ, શુદ્ધ વિચારબળ અને વિચારસામર્થ્યની દૃષ્ટિએ એનો શો અર્થ ? એનું શું પરિણામ ? ભૂતકાળમાં આપણે સમૃદ્ધ ને સ્વનંત્ર તો હતા જ, પણ આપણે આપણા જ દોષોથી સ્વાતંત્ર્ય ખોડ્યું, સમૃદ્ધિ પણ ખોઈ. એ દોષો આપણા નિર્ભૂળ થયા છે ? વળી આપણે પડવા માંજા અને પડ્યા ભારે કેવા બુન-ભક્ત, વેવલા આમડાઉટપરાયણ, સાંકડા, હાથે કરીને મર્ધાદાઓ વધારનાર અને વિદ્યુત મનોદશાવાળા થઈ ગયા ! આવી કોઈ ફુદ્દા ફરી તો નહિ આવે ને ? પશ્ચિમે આવી આપણી સમૃદ્ધિ લૂંટી. પાશ્ચાત્ય યંત્ર દેશને મરીબ બનાવ્યો. ઇર્ષ્યકે આપણને તેને અધીન બનાવ્યા. પણ એમ છતાં, એ બધી વિવાદજનક અને વૈરપ્રેરક ઘટનાઓ છતાં એક આશીર્વાદ એ ફુદ્દાએ પણ આપ્યો. આપણા અચલાયતનની નિષિદ્ધ બારી બિયડી. આપણા ખંડમાં નવી તાજી હવા અને નવો પ્રકાશ આવ્યો. દૃષ્ટિમર્ધા દૂર દૂર ખમી; કલ્પના વિશાળ બોમ માપતી થઈ; દલ્દલે નવાં નવાં સંવેદનો અનુભવ્યાં. અરે, એ પશ્ચિમની દૃષ્ટિ વડે ભારતનું જ સાચું વડપણ આપણે જોળખ્યું. એને શરૂ આપણી શક્તિમાં અદા બેડી.

પણ હવે ? હવે આપણી સ્વનંત્રતાનો આપણે કેવેક ઉપયોગ કરવાના છીએ એ આ ૧૯૧૩ને માટે મોટો ચિન્તાનો વિષય છે. વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા, વિચાર ગ્વાનંત્ર અને ઉત્તરમનશાદ એ અગ્રેજ સંપર્કના ઉત્તમ રૂબ નીવડ્યાં. રાજ રામમોહનરાય, સર ટી. માધવરાય, દાદાબાઈ નવરોજી, રાનડે, હિરાજીરાદ

ત્રા. હાકોરનાં બે દાવ્યા

મહેતા, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, ભાવડારકર, ચીમનલાલ સેતલવાડ, રમણુભાઈ, ગોવર્ધનરામ, અંબાલાલ સાકરલાલ, પ્રો. દાકાર પોતે-એ સર્વે એ નવી હવા, નવા પ્રકાશ અને નવા મંથનની નીપજ છે. એમના કાર્યનાં પ્રેરણા અને પ્યેય ટકરી કે ક્રમ એની આ વૃદ્ધ કવિને આશંકા છે. નવી વયને વધાવનાર, શ્રાવણને તો હિતસવમય કરનાર આપણે પશ્ચિમથી આવતા સંસ્કારપ્રાણને અભદ્ધ ગણીએ છીએ. એ ચેતન નહેાતું જોઈતું ને પરતંત્રના સાથે આવ્યું. એનો દ્વેષ કરી ફરી મધ્યકાલીન સંકુચિત માનસવાળા યર્ષ આપણે એ નવા પ્રગટેને અવરોધીશું ? ગાંધારીની જેમ આંખે પાટા બાંધવામાં સતીત્વ અને મહેતા સમજીશું ? આપણી અહિંસા વિકૃત થાય, આપણી હિદામ હામ જાય ને કેવળ જીવ ઉગારવામાં નાસી છટવા પૂરતી શક્તિ દાખવીએ, વર્ણ જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિમાં કકડેકકડા યર્ષ જઈએ, એવો કવિનો ભય અકારણ નથી.

“ બની પિહિતચક્ષુ પ્રેક્ષી પતિ અંધ ગાંધારજન,
મહતી કર ભૂતનો વરીજ અધતા આ પ્રજ. ”

દેશની આ પ્રધાન નાડી છે, તેનો જૂનો જૂવો હઠીલો રોમ છે અને અનુકૂળતા મળતાં ફટી નીકળે એવો છે. અંગ્રેજ ગયા; ઉદારમતવાદ જામી શક્યો નથી; ઇંગ્લેંડ યુરોપ અમેરિકા તરફ ભારતદેશ કાંઈક વૈરભુદિ, કાંઈક અતકાચ કેળવી રહ્યો છે. એના ઘણા નવા નિર્ણયોમાં પાશ્ચાત્યમાન ટાળા-નો મેન સંભળાય છે. આ વસાયું કવિને જરાયે હિતકર લાગતું નથી. આપણો દેશ મોટો અતિકાચ છે પશુ—

“‘ધવું ?’ ‘ન ધવું’-કોયકો હરખમ થું જાતે, નરી
અકેલ, નિજાહોંયથી જ, સ્વીય ભૂત પ્રતાપથી
ઉઠેલી શકતી ?
પ્રભ લાગિનીઓ પરપર કરી રૂંધી ગોઠડી,
રહેવું અતડા વહેમી થું ઉચિત એહ સહકારથી ?”

કવિતા રચણસૂચિત અભિપ્રાય છે કે બીજી પ્રમ્મણા ઇંગ્લંડને અમણી ગણી સેના સહકાર સૌધતા હોય તે ભારતે પશુ તેમ કરવામાં નાનમ ગણવાની જરૂર નથી.

—આમ વિચારપત્ર પ્રકૃતિલીલા અવલોકનો જોયે ને જોયે થડે છે. ત્યાં તો મરત ગળે નેવાં વાદળાં ક્ષિતિજથી ધસી આવ્યાં ને અગ્રધડી “અન્નાવણી” આપટાં વૂટી પડશે એમ કવિને ધાય છે. “ઉઘાડું છતરી, લપેટું તનડું અને મોસમી” એમ કરી વૃદ્ધ શરીરને રક્ષવા બાંકડા પરથી જાહે છે. “ચોપાટી જવાની નથી; બાંકડો ચે જવાનો નથી; ફરી કોઈકે વાર ચિન્તનદોર આગળ ચલાવીશ, એવી એમની મનીષા છે. અને ચિત્તવૃત્તિ બદલાતાં વિચારો પણ સમેટાઈ જાય છે. પ્રો. ઠાકોરની પરિચિત આકૃતિ આબેહૂબ ખડી થાય છે: ચોપાટી છોડી વિદેશન કોલેજ પાછળ પોતાના નિવાસ તરફ વળતાં ભારે શરીરનાં એ ઠક્ક ઠક્ક થતાં પગલાં સંભળાય છે.

કાવ્યનો ખ્વનિ સ્પષ્ટ છે. પણ તેમાં આસંકાની માત્રા અને જરા વધુ પડતી લાગે છે. નવા સ્વાતંત્ર્યને પરિણામે દેશમાં હિન્દુત્વની લાવના બળવાન થાય અને કેટલાક પ્રાચીન સંસ્કારોનું પુનરુત્થાન પણ થાય. સામી બાજુ, અભિનવ હિન્દુત્વ લાવ અને વિચાર બંનેમાં ઉદાર રહેશે એવી શ્રદ્ધા પણ ખોટી નથી લાગતી. એની ટ્રેસજીની ગંજોત્રીઓ વિવેકાનંદ, ટાગોર, ગાંધીજી વગેરે છે. ખુદ હિન્દુ મહાસભા પ્રાતિઓ જેવા આંતરિક ભેદોની વિરુદ્ધ છે, હરિજનોને અપનાવે છે, અને જૈન, બૌદ્ધ, શીખ આદિને

સમીક્ષા લેખો

પોતામાં સમાસ કરે છે. વસ્તુનઃ નવા હિન્દુત્વના આદર્શ વિવેકાનંદ આદિએ કલ્પ્યા છે તેને અનુસરવા જ હિન્દુ માનસ પ્રયત્ન કરે છે ને કરશે, એમણે ચોક્કસ ઢાળામાં જ પોતાનો પ્રાણ રેડશે. એટલે આલડછેટ અને ‘અટક’ની દીવાલો સ્વરક્ષણને નામે ફરી ઊભી થાય એવો સંભવ નથી. પણ કાવ્યની આ આલોચનામાં આવી અર્થાની બહુ અપેક્ષા નથી. આપણી સતત ઉદ્વૃત્તિ માટે કવિનાં શંકા, ચિન્તા અને વિવાદ સકારણ છે, એટલે જ ખ્યાલ બસ છે.

“એપાટીને બાંકડે” ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યનાં અતિ ચિન્તનપ્રધાન કાવ્યોમાંનું એક છે. રમણીયતામાં એ કેટલેક અંશે “આરોહણ”ની કક્ષાનું છે. એની ખૂબી એની ગૂંથણીમાં છે, એક પ્રકારના સંવાદી મૂર્તિવિધાનમાં છે. ચંચલ કુદરતનું વસ્તુનિષ્ઠ આભેદન વીગતપ્રચુર વર્ણન, લીલાત કલ્પના દ્વારા મનોભાવનું ઉદ્દીપન, દેશના યથાર્થ અને અપયર્થ ભૂતકાળનો દરખાસ, પૂર્વપશ્ચિમના સંઘર્ષનાં શોડાં મિષ્ટ ફળની તથા સ્વતંત્રતાની વર્તમાન પળની કથા,—એ બધાં પરસ્પર સંકળાઈ, અન્યઅન્યથી પુષ્ટ થઈ એક રમ્ય આકૃતિમાં બંધાય છે. પ્રકૃતિસૌંદર્યનો વિમર્શ, ઇતિહાસને પ્રસક્ષ કરતી કલ્પના, વિચારની ઝીણવટ ને ગંભીરતા, અને એ સૌમાં પરાવાતી, વદ જતાં ધીર અને પીરુષોજ્જવલ કવિની ભારતના ભાવિ વિશે વ્યગ્રતા કાવ્યને અસાધારણ સૌંદર્ય અર્પે છે. વિષયનું મહત્ત્વ, ભૂમિકાની પકડ, અને સમગ્ર કૃતિની પ્રોઠ ગતિ અમોઘ નીવડ્યાં છે.

૧

શાન્તિ

એક આધ્યાત્મિક અનુભવ

ગતિવહન... સૌ થંભી ઝંપી નિશા ઉદરે શરમાં,
નર મૃગ ખજો મલયો જંગલ નામ નિશાન રહ્યાં;
નલ મુકુટનો નીલો તંબુ લસે રિથર મસ્તકે,
જલપટ મહા નીલો થનો વસે લસતો દરે.
અવનિ અવનિદરયો કાર્યો સ્વરો ગતિ વીચિરો
દિન દિનતણું રંગો કાલો પરાક્રમલો ભયો,
સરી તળી જતાં સત્યો એ ને અસત્ય જ એ સફ,
ઉર નરવું એ રામદેવો વદાય થતાં લઈ.
અનુભવ ન આ માલે લાગો, શું એ હું બચુતો ?
ધડી દશ મહા પાછો જોતે નમે રવિ મહાલતો.
ધડી દશ મહા પાછો હું દિનેસ સવારી માં
અવનિદિનના કાપે પૂર્યો છૂટી શકું જ જ ક્યાં ?
તદપિ દરદો નિઃશાસના સડી વડનાં દિનો,
ભવ સફર મધ્યે આજે આ પ્રકાશ ઝીલું નવો:
અલકલરનાં શાંતિ માતર, જુએ સિથ આપને,
જલ-નમ-નિશા-ભ્યોજ્યાદેહો, નમે સિથ આપને.
જલપટ લસે આ ને અંજા, ચૂમુ તવ પાવડી,
વિષુ અરધ ને ત્રીજ નેત્રે ભડું મીટ માવડી

ત્રા. ઠાકોરનાં બે કાવ્યો

દ્યુતિદલ લસે વચ્ચે શીળું લપેટવું વિશ્વને,
 ઉદર જનની તોડું એ તો ઉદાર, સદાસિવે:
 ઉદર મઢો એ પાતું આજે સમાસ, અહો ધડી !
 રગરગ સુધા વ્યાપે ત્હારી, દયામય માવડી.
 ભવ દરદ ને નિઃશ્વાસોના શમે સહુ તાપ જો,
 દ્યુતિ પસરતી ચક્રે ચક્રે, -વિલક્ષણ વિદ્યુતો !
 વળી નવલ ને સૌથી મોટી, -અહા શી ચમત્કૃતિ !
 ઉરકુહરમાં શાંતિભ્યોતિ થતી સહસા છતી !
 ધડી દશ લલે જાઓ યાલી, યથાક્રમ વિશ્વનો,
 ધડી દશ મઢો જોગ પાછો લલે રવિ નિત્યનો;
 અવનિ ' દિનનાં રાત્રેથી પરાક્રમણે લલે
 ધડી દશ પછી હુંને પાછાં વીંટી કુખડી વળે.
 ઉર ગયું હવું ખટકી યંલી, યથાક્રમ વિશ્વનો;
 ફરી વિચરશે - ધીરે, વેગે, યથાક્રમ વિશ્વનો;
 નહિ પશ્ય કદાપિ તે પાછા જ્યાજ્યા પૂર્વના,
 અવનિ દિનના રાત્રેયો ન તે ફરી પૂર્વના:
 ઉરકુહરમાં શાંતિભ્યોતિ કદી કદી રાજશે,
 નલ-જલ-નિશા-જ્યોત્સ્નાદેહા ન બાળ વિસારશે.

३

વિવેચન

પ્રાચીન કવિતામાંથી ગમતાં કાવ્ય પસંદ કરી શકાય; જોવાર્ધનયુગની કવિતામાંથી પણ રમણીય કાવ્ય લઈ શકાય; પણ અહીં અર્વાચીન દષ્ટિવાળું અને ગમતું કાવ્ય રજૂ કર્યું છે. પ્રો. ઠાકોરનાં કાવ્યોમાંથી ચારપાંચ ઉપર પસંદગી સહેજે ઊતરે, પણ જેમાં અર્વાચીન દષ્ટિ વિશેષ જણાતી હોય અને રમ્યતા પણ અલગત હોય એવા કાવ્યની પસંદગી કરું છું. વિચારવ્યવહારની રહ ને સમકાલીન લઢણોથી મુક્ત થઈ, શોધક બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી નવી વસ્તુપરાયણ અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને આપણે અર્વાચીન દષ્ટિ કહીશું. એ અર્વાચીનતા એ એકાન્ત અર્વાચીનતા નથી, માત્ર સમકાલીન કે જુલકાલીન દષ્ટિની અપેક્ષાએ અર્વાચીન છે. પ્રો. ઠાકોર જોવાર્ધનયુગના આદમી ને વિદ્વાન, પણ કવિ ને વિચારક લેખે અંજી ૧૯૨૦ પછીની સરજત છે. વળી અર્વાચીન દષ્ટિ એટલે આ યુગની પ્રતિનિધિ-દષ્ટિ છે એમ પણ નહિ; એ દષ્ટિની નીપજ આ યુગની વિચિત્ર નીપજ છે અને એને ભાવના-કે કલ્પના પ્રધાન કરતાં વસ્તુ-આપ્રહી ઉકીકત-આશ્રયી જીવનદર્શન સાથે વિશેષ નિસંગત છે. ગાંધીજીની સરખામણીમાં મથરવાળા અને ઠાકોરની ફિલસૂફી વિશેષ વસ્તુ-આશ્રયી છે, અને તેથી આ લેખના સંદર્ભમાં તેને વૈજ્ઞાનિક ને અર્વાચીન ગણી શકાય.

પ્રો. ઠાકોરની દષ્ટિ જીવનના પરમ પ્રશ્નોના પ્રાપ્ત ઉત્તરો સંબંધી આસ્થા કે ઇનકાર બંનેમાંથી એકેના સ્વીકાર કરતી નથી. બંનેથી દૂર રહેવાનું તેને વાજબી લાગે છે. એક બાજુ આ વિશ્વના નિર્માણમાં કશી સફળતા કે ખુશિવ્યાપાર તેને જણાતો નથી; બીજી બાજુ એવા અનુભવમાં-મૃત્તિના સંસ્પર્શમાં, લાગણીની સહમતામાં, ભાવનાના ઉદ્વેગમાં, સદૃશિતમાં, કર્તવ્યપુર્ણમાં, પુર્ણિ વિશે પચુ તરત 'બુદ્ધિ'થી વિચારવામાં કલાનાં પ્રક્રિયા અને વિમર્શમાં એવાં ગહન તરવા તેને જણાય છે જે એને ભેદા અને કાર્ષક

અગત્ય વગરનું મુચન કરી જતા લાગે છે જગત અને જીવનની કાંઈ વિદૂર દૃષ્ટિમયદાને તરે એ એવાં તો લઈ જાય છે કે આ જીવનના મતામતી, કુધાતૃપ્તિ અને કામવાસના સિવાયનાં ભાવનાત્મક મૂલ્યો ખોટા ગણતા તેને મારે છે એવા શ્રેયોની આખીમાં તેને ગમ છે, બને તો એમા એને શ્રદ્ધા દૃઢ કરવી છે એ દ્વાગ ઇશ્વરની, પુનર્જન્મની, મોક્ષની કવના સુધી જવાય તો તેને વાધો નથી, પણ માન આપવચન, શુભવાક્ય કે લોકશ્રદ્ધા તેને માટે ગત નથી શ્રો હાકાર અજેયનાદી તરીકે કાંઈક આના છે કાંઈ વિશિષ્ટ સ્વેદન તેમને અડી જાય તો તેને તે સત્કારે છે કાંઈવાર વિશ્વની યોગનાનો તે આત્મતિક વિરોધ પણ પોકારે છે તથાપિ આ બધા કલ્પનાના દર્શનો તેમને માટે તાકાલિક કે કામચલાઉ છે તેથી એમના કા-યોમાધી એકાદ જ ઉપાડી એમની જીવનદૃષ્ટિ વિશે વિધાન કરવું અનુચિત છે વિચારક તરીકેયે ઘણી વસ્તુની-નિશ્ચિતતા નહિ-સમર્થનતા તેઓ સ્વીકારે છે કવિ તરીકે તો જુદી જુદી ભાવસ્થિતિ અને જીવનદૃષ્ટિને એ મૂર્ત કરે અને કલાત્મકતા મા તે તે જીવનદૃષ્ટિ આપણી પાસે - ભલે ધડીભર-સમતિ ભણાવે છે આને લાંબે કાંઈ કાંઈ કા-યમા શ્રો હાકો ની અનારથા જોળી આવે છે, તો કાંઈમા પગમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિની નિગૂઢ આકાંક્ષાની આગત વગ્તાન છે 'વિદુ'શુચના મનોહર કા-યોમાના "સુખી શ્રીધમ"ને અતે એક જીવનવનજી પ્રગત્ય થઈને ઊમરી આવે છે ગાઢ દુખમા ભૂતકાળમા ભોગવેલા સુખની સ્મૃતિને નિયતિની દયા અને આનીવોદ ગચુરા ? અથવા સુખની ગ્મૃતિ દુખને વધુ ઘેરું બનાવે છે એમા નયાર નિયતિની દેવગતિ મતોષ પામતી ગણવી આ વીતકની વાત તટસ્થ જડ નિયતિને નિવેદવામા અર્થ પણ ગો છે ? આટલો જ કે આવી નિયતિને ભવના આર્થા મનુજે દવાધન ઇશ્વરનું ભવ્ય નામ આપી ગર્ગને સિદ્ધાસને ખેનાડી દીધી છે !

ગદ્ય, બધું મધુ જતા જ મુજ સહિનો મેર વૃં,
ન ક્યાય કઈ ભાગતો, અનુપરૂપ ભવે ભલે
તથાપિ યમગાળ દૃશ્ય મુજને શકે હારી ને
પરંતુ વડી જાય છે વરસ એક એકે લંહા
ગમું ફરી, રમું છ ઓખ નાનું વીન એ આપણી,
રમું, બળા ન્દ, તથાપિ વળા વિમરે ચિત્ત
હમે નિયતિ શુ કઈકે કડુણાવ પ્રકૃત કે
તને હરી જના જ ને દર્ષ મર્ષ પૂગ આપ્યની
મુરેખ ઉરમેળ મોગલ સમન આખી નાનું
રમરે સુખ તણી ફરો કુખવનાવયાં જીવને,
નિહાળી કણુ એહવે, નિયતિ, લાગણી ની ટંને ?
ગમરી દુખ વિવેચ મિચિન હટું કદી, તે થજા
જરી, નિયતિ, તૃપ્તિ યુ અનુભવે દયા તાહરી ?
રમરી નુખ દુખે દુખા જ બનુ જીલડા, તે થજા
જરી, નિયતિ, શુ ન્દે હમી નયરના તાહરી ?

આની સામે પ્રકૃતિની કાંઈ વિનવ નિયતિના સપર્શથી અનુભવની ગાઢ શાન્તિનું નિરપજ કગ્તા કવિને ચિત્તમા એવી વિનવજી ને અપૂર્વ નવેદના થાય છે કે તેને 'આધ્યાત્મિક' દયા વિના તેમન થી ગદેસનું નથી મનુજ પ્રાન્તિનું જાગ છે, જના તેનાથી અલગ થઈને તેને વિચારી શકે છે અથવા પોતે અવગ દાવ એમ જીવનની ગમચડામા મૂઠ કે મગન થઈ મગાય છે વળી પ્રાન્તિના વ્યાપગની

સહેતુકતા જ મનુજ દારા સિદ્ધ તો નહિ થતી હોય એવી અનુભૂતિ પણ માનવને થાય છે. વિશ્વનું કોઈ અગોચર સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પ્રકૃતિ અને માનવને સાંકળી રહ્યું છે, એ બેનો તત્ત્વી કોઈ એક જ છે, એવું સ્ફુગ્ધ થાય એવો તદાકારતા અને સમાન ભાવનો અનુભવ થાય છે બાળક માતાને નીરખે એમ પ્રશાન્ત નિર્ગુને કવિ આત્મીયતાથી નીરખી રહે છે, તેને વળગી પડે છે, તેમાં લીન થાય છે. સંસારના સમસ્ત કલેશસંતાપ વિલય પામે છે. આ છે કવિની કુંવારી દષ્ટિ, નવપલ્લવ કલ્પના, જેના જેવી કલ્પના વડે પ્રાચીન માનવજાતિએ નિર્ગુણીલામાં દેવો બેસા ને સ્તવ્યા.

જલ પટ લસે આ તે અંખા, ચૂમું તવ પાવડી,
વિધુ અરધ ને ત્રીજા નેત્રે ભરું મીટ માવડી.

ઉમાની કલ્પના પ્રકૃતિના સુખદ સખ્યમાંથી કંઈ આમ જ નહિ ઉદ્ભવી હોય ! કાવ્યનું અવસંખન બનેલું પ્રકૃતિનું દૃશ્ય સ્વસ્થ, સ્થિર ને રળિયામણું છે. તેમાં નથી દેખાતી ગતિ; પાણી છે પણ નથી વરતાતું વહન. જીવ માત્ર જંપી ગયાં છે. ઉપર બૂરું આકાશ ને નીચે ભૂમાં પાણી વિસ્તર્યાં છે. જેમ કશું હલનચલન દેખાતું નથી તેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ પણ વિશ્રાન્ત, પ્રશાન્ત છે. નભ અને જલપટની નીરવતાનો સંચાર ચિત્તમાં સહેજે થાય છે અને એ પણ એમના જેવું વીચિત્રીન પણ પ્રસન્ન છે. હવે રાગ નથી, દ્રેષ નથી, છે કેવલ ગાઠ ભાવાત્મક શાન્તિ. એ એટલી અપૂર્વ છે કે ઋષિઓએ ગાયેલો આનન્દધન આત્મા ગોચરતાના પ્રદેશમાં તો નહિ જીતેયો હોય ! પ્રકૃતિ અને મનુષ્યનું સખ્ય આધ્યાત્મિક ગણાય એટલું સૂક્ષ્મ અને જીકુ થયું છે.

આ અનુભવ ક્ષણિક છે ને વ્યવહારની કલેશકર સવારી આવવાની જ છે. આકાશના રંગ બદલાશે, પાણી હાલશે, ને જનજનાવર પ્રવૃત્તિમય થશે. વિશ્વનો ક્રમ બદલાતાં ચિત્તમાં પણ લહરીઓ ઊઠવાની : “ અવનિદિનના કોણે પૂર્યો, છૂટી શકું જો જ ક્યાં ? ” પણ આ અપૂર્વ સ્પન્દનમાં સમયની ગણતરી નથી. આ શાંતિજ્યોતિની અનુભૂતિ રથજ - સમયના ગણિતમાં જેસે એમ નથી. એ ઝાંખા મળી તે મળી; હવે સર્વ વ્યવહાર, સર્વ સ્મરણ, સર્વ રાગદ્વેષનું રૂપ એના પ્રકાશમાં ને સ્મરણમાં થોડું ઘણું થે ફરી ગયું છે. કવિ એક વાર, લાસે એક ક્ષણ પૂરતો, આખા વિશ્વના રહસ્ય સાથે એકરૂપ થઈ ગયો છે. સદાચિવા પ્રકૃતિના શીળા ઉદરમાં તેને સમાસ લાધ્યો છે અને આપું અસ્તિત્વ સુધામય બની ગયું છે:—

દ્યુતિદલ લસે વચ્ચે શીળું લપેટતું વિશ્વને,
ઉદર જનની ત્હારુ એ તો ઉદાર સદાશિવે:
ઉદર મહીં એ પાસુ આજે સમાસ, અહો ધડી !
રગરગ સુધા વ્યાપે તારી, દયામય માવડી.

વિશાળ જળપટ, નિઃસીમ આકાશ અને સતત ઝમટી જ્યોત્સ્નાની આ દેવતાનો પ્રસાદ કવિ નહિ બૂલે :
નભ-જલ-નિશા-જ્યોત્સ્નાદેહો ન બાળ વિસારશે.

કટુણુ શબ્દોના કસબી પ્રો. ઠાકોરે શાન્તતાનું સવેદન ઉદ્બોધવા લીસી, પારદર્શક ને સુકુમાર પદાવલિ યોજા છે. એક ‘ ખટ્ટી ’ શબ્દ કદાચ ખટકે, તે સિવાય બધા શબ્દવિસ્તાર લલિત છે. અનેક પદાર્થોને બાધમાં ધારણ કરતી તેમની અલસગંભીર પંક્તિઓ કાવ્યની મુદાભરી શાન્તિને ડહોળ્યા વિના ધીરે ધીરે વહે છે. નરહસ નો વર્ણુગ્રામ સમગ્ર જ્ઞાનતંત્રને સ્થિર ને લીન કરે છે. ગતિની ગંભીરતા અને આ સ્વરનું આવર્તન દિક્કાલની નિઃસીમતા ને શાન્તતાની સંવાદિતા સર્જનારો વિભાવ બને છે. હૃદયમાં વિરમયજનક શાન્ત દ્યુતિમય સત્ત્વનું આવાહન થાય છે :

ખલકભરનાં શાન્તિ માતરુ, જુએ શિશુ આપને,
જલ-નભ-નિશા-જ્યોત્સ્નાદેહો, નમે શિશુ આપને.

[૨૧]

પનઘટ

આપણા કવિઓનો કલાવિકાસ વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે ઠીક સામગ્રી આપે છે. એ દ્વારા કવિતાતત્ત્વ વિશે તથા ગુજરાતી ભાષાની ક્ષમતા તથા આપણી પારંપરિક રુચિ વિશે નિર્ણયો પણ બાંધી શકાય તેમ છે. ‘કુમાર’ તથા ‘દક્ષિણ’ માંનાં ગીતો જુઓ. જેય કવિતાનું પ્રમાણ વધ્યું છે. સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર બંને ય જેય અને અજેય બેઉ પ્રકારની કૃતિઓ આપે છે અને એમાંનાં જેય કાવ્યોમાં રસ સેનાર વર્ગ મોટો છે. મનસુખલાલે ગીતોના સફળ પ્રયોગ કર્યા છે. તો રત્નેશ્વરશિખરે નવીન કવિતાની—વિષયમાં નહીં, કેમકે વિષયમાં અદ્યતનતા તેમના “અર્ધ્ય” માં પણ જણાય છે, પણ નિબંધનરીતિમાં—વિવિધતાઓ ‘પનઘટ’ માં દર્શાવી છે. કવિતાનો પ્રવાહ પ્રાપ્ત સિદ્ધિને સમાસ કરતો કરતો આગળ વહેશે એવું ચોખ્ખું જણાય છે. હાલે એક યા ખીજી રીતિ તરફ કવિપ્રિય કે વાચકપ્રિય બની હોય. ખીજી નિર્ણય પણ સહેજે યર્ષ શકે : , બધા કવિઓ બધી પદ્ધતિમાં સરખા કુશળ નથી હોતા; તેમની પ્રતિભા ને વલણો અને મર્યાદા હોય છે, છતાં સમયસમયના વાયરાની અસરમાંથી તે મુક્ત રહી શકતા નથી. જેમ વિષયમાં તેમ કલાકસ્યમાં, ફેશનની અસર પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ ઉપર પણ થાય છે.

બંગાળી લહેકો લાવવામાં શ્રી. રત્નેશ્વરશિખર પ્રથમ સફળ કવિ છે, પણ આપણી ભાષાનો સ્વભાવ એ લહેકો જીરવી શકે તેમ નથી એવી પ્રતીતિ તેમને યર્ષ લાગે છે. વિનોદની હળવી લહર “અર્ધ્ય” માં હતી તે, “ચિ. ગોરીને” માં ને કાંઈક “ગલખાઈ ફેરી ટેકરીએ” માં સ્પર્શ જાય છે.

ગોરી, તારો નાનકડો પણ કાગળ શીઠો રહે,
મળતાં માડું હૈયું નાચ્યું - મરએ ન્યમ કો સહે.

ગલખાઈની મહાભર ત્વરિત ગતિથી આલતી નારીની જખી કવિ ઝડપે છે. પાવડર, કીમ અને શણગાર સન્નિવૃત્ત ઝુંદરીઓને ઝાંખી પાડી દેતી

રૂપ રૂનાં નખરાં કરતી
ખીલી 'તી જે નહ સંધ્યા,
એ નારી ભેતાં શું મથે
પુત્રવતી આજે વંધ્યા !
પુત્રવતી આજે વંધ્યા શી
સન્ધ્યાકાન્તિ વ્હિલાતી 'તી,
લક્ષ્મિયા પુલ પર ભ્યારે તે
નારી ગાતી જતી 'તી !

પ્રતિતિની મુક્ત અસર અને કાયાના સ્વત આધાર વડે ખીલતું સોન્દર્ય નરની વાસકસન્નને ક્યાંક ઝાંખી પાડી દે છે એવો અનુભવ કેને નથી ! નારીની સાચી મોહની આવી ઓમાં જ છે એટલું જ નહીં, આપણા કવિનું સમજાવણે જનપદને સારી રીતે સમાવી લે છે એ પણ આ જીજ્ઞાસુ કાવ્ય

દર્શાવે છે. આવી રમતિયાળ સામગ્રી આ ઉદ્વાસી અને ઉત્સવપ્રિય કવિ વિશેષ આપી શક્યા નથી. જીવનની ગંભીરતાનો, તેની કરુણતાનો અને અતાગ રહસ્યમયતાનો ભાર એમને વધુ ને વધુ લાગ્યો. હશે એમ આપણે સમજીએ. એમની પ્રતિભાના સ્વયંભૂ સ્ફુરણ જેવાં તેમનાં સંવેદન ગીતો, જેમાં જીવનનો હિંદાસ જ નહીં, કરુણતા પણ કવિએ ગાઈ છે, તેને અવલોકતાં પહેલાં મનનપ્રધાન સોનેટો તથા લાંબાં કાવ્યો, જેમાં તેમની શક્તિ નહું પ્રસ્થાન પણ કરે છે તેને જોઈએ.

“પડોશી”માં (જેની પ્રેરણા મરાઠી વાર્તામાંથી લીધી છે) કવિને વિનોદ કટાક્ષગર્ભ બને છે. પોતપોતાની મર્યાદાઓ એક પંખી અને એક માછલી જોળંગવા બધા છે ને નાશ પામે છે. વ્યવહારનો તો કહે છે—

ધન્ય આ સ્વપ્નદેશો! — અનાયાસે કુધા શમી !

બધા સ્વપ્નદેશો આટલા કંમનસીમ છે એમ તો કવિને અભિપ્રેત નહીં હોય, પણ કવચિત આવી લાગણી થઈ આવે છે તે કવિએ પ્રતિરૂપ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. એવાં પ્રતિરૂપો દ્વારા સ્નેહરશ્મિએ ખીન્ન પણ મનનીય વિચાર રજૂ કર્યા છે, પણ બધામાં વિચારનું પ્રતિપાદન સ્વયંભૂ લાગતું નથી. અવલોકન અનુભવ કે વસ્તુવિમર્શના પરિણામરૂપ વિચાર હોવાને બદલે વિચાર જોડવાને માટે અનુરૂપ દૃશ્ય કે ઘટનાપ્રતીક કવિએ શોધી કાઢ્યું હોય એમ લાગે છે. “રેલ”, “કમળ અને તરંગ” જેવાં સોનેટોમાં આજીવંતી કૃતિમતા જણાય છે. પરંતુ “એ તો ન તું”, “મિલનનું સ્વપ્ન”, “શ્રી-શુંગ”, “સત્ત્વનાં કવચ”, અને “વતન” આકર્ષક છે, અને તેમાં ‘વતન’ની અપૂર્વતા હૃદયસ્પર્શી થે છે. આમ તો રૂઝાવાસ્યમ્ દદમ્ સર્વમ્ આપણે સૌ કહીએ છીએ પણ કદપના ચિત્રમાં તેનું પ્રતીતિજનક સ્થાન “એ તો ન તું ?”માં આધુનિક માનસને રુચે એવા શક્યતાના સ્વરૂપમાં કવિ કરે છે. શાન્ત વિવ્રતસત્ત્વ શુદ્ધામાં જેમ બહારના હવાના દધિમાંથી હવા પ્રવેશી બધું હવાથી ભરી દે છે,

એવી રીતે મન તણી મુગ કોટડીમાં,
ઓચિન્તી કે કહીં થકી અણુદીકી આવી,
વાયુ તણી લહર શી મૃદુ, વા કદાપિ,
કે વીજના કડકકાટ શી પ્રેરણાઓ,
જોપાસથી ભરી દિયે મુગ પ્રાણ બ્યારે,
ભારે જઈ બૂલી મને બની હું રહું છું,
કે સિલ સત્ત્વ, અતિદેહ, વિરાટ, દિવ્ય !

× × ×

એ તો ન તું ? — હૃદયશાથી અનંત ઈશ ?

આ તો મુન્દરમને ગમે એવું જ નહીં, બલવન્તરાયને પણ વિચારમાં નાખી દે એવો પ્રશ્ન છે. મનુષ્યની શક્તિઓ કોઈ કોઈ વખત એવી કેન્દ્રિત, પરસ્પરપુણ, એકરૂપ થઈ જાય છે, કે એની ચેતનાને નહું જ રૂપ મળ્યું તેને સમજાય, આપો બ્યાપાર કોઈ લોકોત્તર ઘટના લાગે, અને અગમ્ય ને ઈશ્વરી પણ તે ગણે. ત્રીજા નેત્રની વાત પ્રો. કાકારને પણ કરવી પડે છે ને ? નેતાઓને, સેનાનાંઓને પોતાનાં પગલાંમાં અને ધર્મ સ્થાપકોને પોતાની વાણીમાં ઈશ્વરી દિશા દેખાઈ છે કલાને મહત્તા આ કારણે જ અપાઈ છે. અને કવિતાને આત્માની કલા કહેવામાં આવું જ રહસ્ય હશે. પણ દુઃખની વાત

સમીક્ષા લેખો

એટલી છે કે ચારે કોર વ્યાપેલા ઉદ્ધિનિ શક્તિ રામને જ નહોં, રાવજીને પણ મળી જાય છે, એને માનવતા થતું જ ગણી શકાય એવા અસંખ્ય પુરુષોએ અસાધારણ સંકલ્પશક્તિ, યુદ્ધિશક્તિ, વ્યૂહશક્તિ દાખવી છે, આવી હકીકત કાવ્યના પ્રેરિત વિચારને કંઈક અપ્રત્યક્ષ બતાવે છે.

વીગતસભર ઉપમા “એ તો ન તું રૂ”માં તેમ “મિલનનું ક્ષત્ર”ને “શ્રી-શૂંગ”માં કવિની રીતિનું આકર્ષક અંગ છે. બલકે એમ કહી શકાય કે પ્રલંભ અલંકાર-રચના એ “રનેહરશ્મિ”ની કવિતાનું એક લક્ષણ છે. “મિલનનું રવખ”માં નદી સમુદ્રના મિલનનું સ્વપ્ન સેવે છે, તેમ પરમાત્મારૂપ ઉદ્ધિના મિલનનું રવખ આ જીવ સેવે અને સુખદુઃખના માર્ગમાં ઘર્ષ તેમાં ભળી જાય એ કાંઈ અશક્ય નથી. કાળનો-મૃત્યુનો ખોલ સાંભળી આત્મા એક વાર તો આઘાત પામે, પણ નદી જેમ ઉદ્ધિમિલનને પોતાનું ઇષ્ટ ગણી તે તરફ હૃદય ઉગાળતી દોડે છે તેમ આત્મા પણ બનવાભેગ છે, કાળરવથી ભડક્યા વિના પરમાત્માના પરમ ચેતનામય ઉદ્ધિમાં લય પામે. જે નથી દેખાતું, જે અગમ્ય છે, તે અનિષ્ટ જ છે એમ ગણવાની આપણે જૂલ શા માટે કરીએ? એ પરમ ઇષ્ટ અને પરમ મંગલ હોવાનો સંભવ ઓછો નથી.

મૃત્યુ નહોં તું જીવનસાથી !

તું મુજ હૃદય વિહારી !

(‘મૃત્યુને’)

પૂર્વત પર ચઢનારને અગમ્યને-વિરૂપનો ડર લાગે છે, પણ ધીરજથી જે ચઢે જ છે તેને સૌંદર્ય અને મધુર તાજગી મળી રહે છે. મરણ એ જીવનપ્રવાણમાં શિખર છે. એ વિરૂપ અને લયાનક કેમ હોય? એ તો શાશ્વત સૌંદર્યનું પામ હશે.

“સત્વનં કવચ” અને “વતન”માં કાવ્યબીજ પ્રલક્ષ અનુભવનું કે સૂક્ષ્મ પણ સાચા સંવેદનનું છે. શિખોના ઉન્માદને જીવની સેવા સિદ્ધકે કવિ સમ્પન્ન છે કેમકે એ તોફાન તો અંદર ખીલતી શાન્ત શક્તિનું કવચ છે. નાનેરમાં તોફાન ને ચેનચાળાથી આકળા થનાર વડીલને ધીરજમૂર્તિ બેસીતું દર્શાવે અર્પે છે, જે બરાબર સમજાયો છે કે “છળ અંમલને, ખીલતી મિછની પૂર્ણતા.” ‘વતન’ મનિા વિધાદ વિશેષ હૃદયરપથી છે. જૂના વસવાટનું પ્રિય સ્થળ અનેક વર્ષે આપણે જોયા નહીંએ તો આપણી આતુરતાને ચોક્કસ પ્રતિષ્ઠા લા, જાણે, અજાણ નથી. આપણે એ જુમિને, એ વાતાવરણને, એ શૃંગ અને શેરીને ભેટવા માગીએ છીએ; અને એ બધાં તો જાણે “તું ક્યાંના આપ્યો? અમે તો તને જોઈએલા નથી” એવા પોકાર કરી મૂકી આપણને ભાગી જવા કહે છે. આ જિંદગી વિશે મમતા અને રાત બાંધીએ પણ તે મિથ્યા તો નહોં હોય ?

લોકમાં અર્થની અને પ્રતિજ્ઞાની વિષમતા છે, ખરેખર જ્યાંથી પેાળ પામીએ છીએ તેની જ ઉપેક્ષા અને અવનતિ આપણે કરીએ છીએ; આપણા તેજના ગુમાનમાં તેજના પ્રલવનીજ અવરો કરીએ છીએ; શ્રમજીવિઓને ખરે ચડી શ્રમજીવિને જ કૃષ બનાવીએ છીએ. આ પરિગ્ધિતિને “શિખા અને દિવેટ”માં કવિએ ક્યામવર્ણ આપ્યું છે. કાવ્યમાં લાઘવથી સંયોદતા વધત, કાવ્યને અને અર્થનું રપર્ષકરણ કરવાની કરી જરૂર નહોતી કેમકે પૂર્વની પંક્તિઓનો ખનિ સૂકું છે. દીપવાનના વિચારમાં કવિનો અભિપ્રાય વચ્ચે જ છે.

● ‘શિખા’માં અને મગન જ જિવન છે; તેમાં પ્રતિષ્ઠા નાટ્યત્વપુજા અને વેશજન ક્રોધથી એ વિશેષ સફળ લાગે છે. એ કે પછાતિ દામોદરીય છે.

“જે પ્રાણને પોષી, સુપુષ્ટ અંગ સી
કરે પ્રથમે નિજ સર્વ સાગથી,
તેને લલાટે અતિહીન દૈન્ય,
વિધાત્રી આણું લખતી હશે કે
કે એ શિયાળા ખનીને જ તેણે
દેવું રહું જીવનહીર ઓને ।

અને વળી એ શુચિ ત્યામથા જે
પોષાય તેને નહિ મુદ્ધ તેનું કે ।”
એણું વિચારે જ્યહો દીપ-પાત્ર
ત્યાં વાટ પૂરી જળા તે મર્દને
મદીપ-જ્યોતિ હતી ના હતી ખની ।

આ વિચાર અને પ્રતીક કાવ્યક્ષમ નથી એમ નહોં, પણ કવિના કસબમાં કેં ખામી છે જ.
કાંઈક અસ્તાર, કાંઈક વિવરણ, કાંઈક ગદ્યપણું કાવ્યતામાં ઘુસી જાય છે અને નવો વિચાર ચમત્કાર રૂપે
દિલમાં વ્યાપી જવો ભોઈએ એ થતું નથી. એટલી કાવ્યની વેધકતામાં, અર્થાત્ કાવ્યતામાં ભ્રુપ ॥ છે.
વિચારપ્રધાન કે ચિંતનપ્રધાન કવિતા, જે કેવળ ભૂમિંગળ ઉપર નિર્ભર નથી, તે ગદ્ય પેઠે પથરાઈ
જવાનો બહુ સંભવ છે. સામાજિક વિષમતાને અવલંબતું બીજું કાવ્ય “સંસ્કૃતિવૃક્ષ” જોહન કેવિન્સનના
“ This Beauty, this Divinity, this Thought ” નું રૂપાંતર છે;× પણ એની વેધકતા
મૂળ કરતાં ઓછી છે.

× “ This Beauty, this Divinity, this Thought,
This hallowed bower and harvest of delight
Whose roots ethereal seemed to clutch the stars,
Whose amaranthine perfumed eternity,
Is fixed in earthly soil enriched with bones
Of used-up workers; fattened with the blood
Of prostitutes, the prime-manure; and dressed
With brains of madmen and the broken hearts
Of children. Understand it, you at least
Who toil all day and write and groan all night
With roots of luxury, a cancer struck
In every muscle; out of you it is
Cathedrals rise and Heaven blossoms fair;
You are the hidden putrefying source
Of beauty and delight, of leisured hours,
Of passionate loves and high imaginings;
You are the dung that keeps the roses sweet.”

સમીક્ષા લેખો

ચિનનર્મ કા ચોમા "વ્યથિતને" તથા "જુદાઈ" વાણીના પ્રમાદ અને સાધવથી વિશેષ રમણીય અને રમગીય બને છે એ ગીતની સખાવત્તા અને હરિમને વ્યભસિક્ષ દાવટ છે એ તેનું કાગ્ય હશે તમારે છૂન સાધકે કરવું છે ને ! તો પછી છૂનની વ્યતા, મૂર્ખતા, કૂટા આદિ મર્યાદાઓ દુણીયેલા ન ગદેનો વ્યા હો. સાં તમારી પકડ પેરે મુગધ રેલાવો "જુદાઈ" માની વિચાર-રેખામાં નરીતતા પણ છે મંવિને આત્મામાંથી દ્રવની કરિના-પોતાનું ખરેખરું દ્રવ્ય-પણુ પોતાની સ્વપતિ નથી સાગી એ ધી વિચિન ધનના ! જાન ગાધું અને હાથમાંથી ગયું ! છતાં સંયોગની વાસના હોલવી હોસાતી નથી

માન આ ઉર મડી આજ જગી વહે
ને નથા જાન બીજા ધણુ યે
તેય ના પાસ રહે, રમ્પતિ ન કે સાથ રહે
નિજનું કે ! કયાય ના કે જણાયે !
નિમ્ય જુદાઈની કારમી જ્યા પડી
જગ સો ઉરકરે હોયે આની—
સાથ ઉડવા તણી તોય આ અખના
પ્રાણને કેમ રે ! રહે મનાવી !

રહેહરિમના મનનપ્રધાન સામા કા-ચો વિચારની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યવાળા છે પણ કાન્ય તરીકે બહુ આસ્વાદ્ય નથી. કાં તો તેમા શ્રદ્ધા કે અભિનિવેશની પૂરતી ગતિ કે એતના આવતી નથી, કાં તો તેમા થમ કાગક નાસ્તનત્વ આવતું નથી, મ તો તેમા આવશ્યક સંશેષ નથી, "અભાડમગલ" ઉદાવમા નાનાલાલ અને શેલીનું રમગીય કાગે છે પણ એનો માન પ્રવેશક-ખડજ અહીં છે કવિની પાપ ઉડમનમા ટમવ રાખી શકે ના નહીં એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત ગણીએ, સર્વમાણના સગે સત્વરોમ્ય વ્યક્તિતા પૂરતી નહીં હાખવે એવો અદેગો ગદે છે ' ધણતા ઇતિહાસનું એક પાનુ ' ' પનધર 'ના એકવીસ પાના રોકે છે અને સમાજની અર્થ-વ્યસ્થા અગે અતિપરિચિન સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે, જેમા ઉરકારેલો સમાજવાદી યુવક સીન-માદાની વાતથી પોતાની દલીલને તીક્ષ્ણમા કરતો સાગે છે સપતિની વહેંચણીનો પ્રશ્ન મનુષ્ય ઉત્પત્તિનો મોટામા મોટો પ્રશ્ન છે અને લોકનેતાઓ આડી અવળી વાત મરી જનતાને આપે પાળા બાધે છે ધર્મનામે કે રાજૂનામે તેને આર્થિક ગુલામીમા સમડવા દે છે હવે આ અર્થિતાનું નહુ અદિશ્ય ગોધાયુ છે !

ને અદિસા ફેરી એ
વાત છે એ જગતા જગ પ્રાણને
આદ્યધાતક ઘેનમા ફરી નાખનાની
(' ધણતા ઇતિહાસનું એક પાનુ ')

જનતામા, મનુષ્યઅતિમા શ્રદ્ધા અને તેના ઉપન કોઈને કોઈ રીતે અમય ચનાવનારમાં અવિશ્વાસ એ બે વિચાર આપા કા-ચોમા તરી આવે છે કવિને મનુષ્યપ્રેમ ધર્મ અને દેશના સીમાડાઓ ઝોળાગી જાય છે સાગતની મુક્તિ એ મનુષ્યમાનની મુક્તિના પગરણનું પર્વ છે અને એ રીતે આપણી સાર્વત્રિક ઉદાસીનતા ને નિરાશામા વધાવવા થો ય છે એ ફવિએ જગાળી દમની પણ સુમધુર અને ઉમંગરી વાણીમા ગાયુ છે ઇતિહાસનું સત્ય છે કે

કુદરત ને મનુષ્યની પશુતાની સામે છતાં
ખાધી નથી માનવતાએ કદી કશી હાર !

(‘ જનતા અને કવિ ’)

નિઘ્ગીનાં પરમ મંગલો - પ્રેમ, સૌંદર્ય, સર્વકલ્યાણુવાંછા છોડી સત્તાને મનુષ્ય વરે છે
વસ્તુ કવિએ “ વરદાનમાં ” માં સરસ વર્ણવી છે. એ સત્તાનો ઉપયોગ તો પોતાનાં જેવાં બીજાં મનુષ્યો
હીર ચૂસવામાં અને તેમને અંધકારમાં રાખવામાં તે કરે છે. પણ જનતા લાંબો વખત અંધકારમાં રહે
નથી એટલું એનું પોતીકું મૃત્તિકાત વર્ચસ છે.

જનતા દોરવાયે છે, ફાણુ બે ફાણુ કોઈથી,
સદાને કાજ ના કિંતુ કાનાથી દોરવાય તે.
પડતી, લડતી, ખોતી, વેચાતી, હેતરાતી વા,
જીધતી, પામતી મૂર્છા ને બહુ પેર એમ તે
રોજ રોજ ટિપાતાં ચે જનતા કોથી ના મરે.

જનતા એ જીવંત અને ગતિશીલ તત્વ છે અને સદાયે ઉત્કાંતિશાલી છે.

વારંવાર સહેલી તો જનતાને પડે વ્યથા
પ્રસૂતિની - અને આ સૌ અશાન્તિ આજનીય છે.
એના પ્રતીકશી ! - છે એ ચિહ્ન જિજ્ઞાસિતાતણું.

અને જનતાનો દ્રોહ કરે, મનુષ્યને યંત્ર બનાવે એ સાચી સંસ્કૃતિ કેમ હોઈ શકે એ પ્રશ્ન “ ખાતમુહર્ત ” માં
કવિ કુશળતાથી તપાસે છે. કવિતા, કલા, વિજ્ઞાન આદિથી વાધતી સંસ્કૃતિના પાયામાં જો હિંસા જ
હોય તો એ સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યનું સાકલ્ય શી રીતે ગણાય ? અને કશી પણ હિંસા વગર શરીરયાત્રા પણ
સંભવિત નથી તો હિંસા માત્ર સંસ્કૃતિ અર્થે અનિવાર્ય ગણવી ?

રમ્યાં અમે આલય જ્યાં મહાન,
ને પૃથ્વરે કામરથી ‘ ધન્ય ’ જ્યાં
માર્ગે રમ્યા તેની તબે ન જેમ
વપો તણી પાગરશે કદી કસા,
મનુષ્ય પે તેમ અમે બધા અહીં
સરકારના રોજ નવા નવા જે
ચઢાવીએ આપ, બધા ન તે શુ
છે લીપણો જે ઉર, ચિત્ત, પ્રાણને
અરપૂજે રાખે નિત તે હવાથી,
જેથી શકે માનવી માનવી બની !

જે દુર્નિવાર છે હિંસા જીવના કાજ, તે થકી
અદ્યપી કરવાને જો થાય ઇચ્છા, અધર્મ તે.

સમીક્ષા લેખો

જીવવા કામ હિંસા ને યાવ, તે પ્રકૃતિક્રમ,
ઉત્ક્રાન્તિ ઉદ્ભવિદેશી ય યોનિજો સુધી એ ક્રમે.
નોતો કે દોષ હિંસામાં એ, ન નીતિ - અનીતિનો
હતો એમાં કરો પ્રશ્ન - પ્રકૃતિ પ્રાણી કેરી એ.
વિકૃતિ - પ્રકૃતિ એ તો પામી મનુષ્યને જગે,
બ્યારે સ્વાર્થ તથા સત્તા કેરું સાધન એ બને.
કરવી જ પડે હિંસા વિના વિકૃતિ એ બધી
નિરુપાયે થતી તે તો - સ્વીકારી એવું નમ્ર થે,
પ્રાયશ્ચિત્ત કરી તેનું હજીયાંની ક્ષમા ચઢી
હજીયું તેથી યે રહું સર્જનું નવું મંગલ ! -
એ તો છે સંસ્કૃતિ સાચી, એ છે ધર્મ સનાતન.

સુકુમાર હૃદયની સાચી જીવનદૃષ્ટિ આવી વિમળ વાણીમાં પ્રગટ થાય છે. પશુ અંશેઅંશમાં
આવી સ્ફુટતાની આમણી વિચિકિત્સામાં કવિતાકલા વધુસે છે એવા સંદેહમાં સહેજે પડી જવાય છે. આ
વર્ગનાં સર્વ કાવ્યોમાં કેવળ રમણીયતાની દૃષ્ટિએ “વરદાન” અને, “શુક્તિહવા ?” તોલમાં પૂરાં ભિતરે છે.

ચિન્તનની સમાધિ કરતાં સુન્દરતાનો ઉત્સવ, પ્રજ્વળતો ઉગ્રાસ, વીરત્વનો ઉદ્રેક કે કરુણદ્ર
માધુર્ય સ્નેહરશ્મિને વધુ મળે છે. કવિ દલીલ કરે તો વાયક પશુ રાત્રસબ્જ થઈ ઉપપતિ-અનુપપત્તિની
ચિકિત્સા કરવા તત્પર થાય, કવિ ભલટથી ગાય તો વાયક તન્મય થઈ નાચે, એવા કાંઈક અનુભવ
થાય છે. એક સ્થળે એ કહે છે: “ઘડી આજની તો એક રળિયામણી રે”; બીજે સ્થળે કહે છે:
“સુન્દરતાના એ ઉત્સવમાં જગનો ઝંખી સાથ રહું.” કાવ્ય પ્રેરણાનો પનઘટ રવિ, શશિ, ધણુ ને
વિહંગમણુને નોતરે છે તેમ તૃપાર્ત મનુષ્યને પશુ તોડે છે. જૂત અને ભાવિને બેનાર કાન્તદર્શી પ્રેરણા—

સોંચી પ્રકૃષ્ઠ ઉરકુંજ અનેક હોસે,

સોષી રહે ગહન કાળ તણે પડે કે

નિત્યે ધીખ્યા પ્રખર રણમાં લીલી નાલેર જેવા !

સંતપ્તોનો પનઘટ, જગે એક વિશ્રામ તું તો !

(પનઘટ)

કવિતાની કૃતાર્થતા એ છે. કવિતાનું એવું પ્રેમળ સ્વરૂપ સ્નેહરશ્મિ કષ્ણે છે. તેમનો ઉદ્ઘાસપ્રેમ,
સ્નેહાર્દ્રતા, સુકુમારતા કાચર આપરઆપત, સલામતી કે સિંચલિસમર્થનને પુરસ્કારતી નથી કે નથી સરતી
વેનલાપણામાં; બલકે એનો એમને તિરસ્કાર છે. એટલી એમની પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ વિશે તીવ્ર ભયરૂપિત છે;
અથવા એટલી એમની આધુનિકતા છે વા દેશમાંના વ્યાપક સંચલનની અસર છે.

મધરાતે હું જગી હો સજની,

સૂતી સપને જગી;

આલેરી કાક વાગી, કે

મુરલી આલેરી એક વાગી.

(દીવડો)

એ મોરલી શરત પૂર્ણિમાના રાસે નોતરતી નથી, તમારું સર્વસ્વ આ ભોમ માટે ખપાવી દેવા તેડે છે.

સૂતો હોય તો જગજે ખેટા, રજુના ભોરિંગ નાદ.

આવ્યું આજ મોઘું ટાણું,

ગાઈ લે મોતનું ગાણું.

“અમર તપો” એ ભૂમિપ્રેમનું મનોહર કાવ્ય છે, એની અપૂર્વતા એના ખેડૂત સાથેના તાદાત્મ્યમાં છે. કવિઓએ દેશની સંસ્કૃતિ ઉપર, તેના સંતો વિચારકો કવિઓ વીરો ઉપર મુગ્ધ થઈ, વા તેની રળિયામણી ને વિવિધ પ્રકૃતિસુન્દરતા ઉપર વારી જઈ, દેશપ્રેમ ગાયો છે. અહીં તો ખેડૂતની મુગ્ધ કન્યા સહજભાવે ભૂમિની મમતા ગાય છે. એની સ્વાભાવિકતામાં એનો ચમત્કાર છે.

અમે મૂઠી એક બાજરી વાવી,

હું સુંડલા લરી લાવી !

એ ભોમ મારી અમર તપો !

ખેડૂતોના દેશમાં દેશભક્તિનો સાચો અને સાર્વત્રિક ઉદય આવો જ હોય. દેશમુક્તિ એ માનવમુક્તિનો પૂર્વરંગ છે. અને દેશમુક્તિના તેમ માનવમુક્તિના પર્વમાં સર્વને પરાક્રમ દાખવવા કહેણ છે. જૂના જગની સીમાઓ વિસ્તારવા દુર્ગમ વનોને વીધવા કવિ સૌને મંજુલ ગાને ઉદ્દ્યોધે છે. “ચપટી રાખ”માં માનવસેવાની વાસનાનો એક અનુવંશી ભાવ બરાબર વર્ણવે છે. ક્યાં ગૌતમહુદ, ઈશુ ને ગાંધીજી ! ક્યાં આપણે પામર છીએ ! એમને તો ક્યાંકથી આદેશ મળતો હતો. એમના પંથમાં કોઈ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ રેલાતો હતો.

મને ન પથચિહ્ન ! ના નયનનો ઇશારો જરી !

મને ન શિરપે ઝગત નભતારકો ફેલે કદી !

અનેક મહીં એક હું ય વણુમર આ વિશ્વની

મહીં લળી જઈ વિના છત્રનધ્યેય કો, - કિન્તુ શું

શકીશ થઈ હું ન રાખ ચપટી ય ? - જે કોઈ દિ

છડી દુરિત કરી કોક ચિનગારીને ઠારશે.

સમર્પણની ભાવનાના વિનમ્ર અને સર્વસાધ્ય સ્વરૂપને કવિ આમ નિરૂપે છે. “એ તો ગાંધીજીનું ગણું; આપણો શો હિસાબ !” — એવા નાનમના ભાવને, એવા કાર્યપથને, મહાન કે અતિશય શક્તિશાળી પુરુષના સમાગમમાં આપણને લાગતી ઝાંખપને નિર્દેશી તેનું સાચું નિવારણ તેમણે શોધ્યું છે. સર્વસાગ એ જ અંતિમ મૂલ્ય હોય ત્યાં તેની ઉચ્ચઅનુચ્ચતા માપવા ખીર્ન મૂલ્યો હોય જ નહિ.

ગાંધીજીના મૃત્યુનો સાર્વજનિક વ્યક્ત કરવા “બાપુ જતાં”માં કવિ પ્રયત્ન કરે છે, પણ સામાન્ય વિલાપથી બહુ જિએ એ કાવ્ય જતું નથી. ગાંધીજી જવાથી પ્રેમ, ત્યાગ અને શીલ તો શું, મત અને સત્ય પણ હુમ થયાં હોય એવી દુનિયા ભાસે છે. પણ આથી વિશેષ તીવ્રતા કાવ્યમાં આવતી નથી. જોઈ કે વિચારનો તેમાં વિકાસ નથી; બે વિલાગમાં પડી સંવેદન તૂટી જાય છે; મનનું આશ્વાસન પણ અતિત્વરિત અને અગ્રધ્યેય લાગે છે. એ કરતાં “કોણ ફરી બોલાવે ?”નો કરુણ વધુ

સમીક્ષા લેખો

ઉદયદાવક છે. મરણોન્મુખ છવની કુટુંબ, ઘર અને આ પૃથ્વી તરફની ઝેચને કવિએ સરસ નિરૂપી છે. મરણનાં દુઃખો આપણા મધ્યકાલીન કવિઓએ ઊલટબેર ગાયાં છે અને પ્રાણિયાને કિરતાર લજી લેવાની શિખામણુ ઊછળી ઊછળીને આપી છે. કવિ અહીં સૌમ્ય અને વાસ્તવિક દર્શિયો, જનારની લાચારી અને રનેહખન્ધ વર્ણુવે છે. આખનું તેજ ઝાંખું થતું જતું હોય, સ્વજન અને પ્રિય વસ્તુની રેખાએ અવ્યક્ત થતી હોય, પરિસ્થિતિ પૂરી સમજાતી ન હોય, છવની અંતિમ ગતિ ટાળી શકાતી ન હોય, એવી દશા કવિએ સચોટ નિરૂપી છે. વાચક વાતાવરણનું ધૂંધળાપણું અને ગૂંગળામણુ અનુભવે છે.

મુજ વિદાય સમયે કે આ
મને પાછળથી બોલાવે ?
મને કોણુ ફરી બોલાવે ?
'રે જા માં ! જા માં !' એવાં
આ ધર ધરનાં સો નેવાં,
છલ છલ થાતાં ઢિંગકાં લેતાં
વચનો કે મ સુણાવે ?
મને કોણુ ફરી બોલાવે ?

નાહિ પ્રધાણુ શકું આ ટાળી,
કયમ રનેહ શકું વળી ખાળી ?
કે ફોહો ધરતીની રજ રજને કે,
વિદાય હવે અપાવે !
મને કોણુ ફરી બોલાવે ?

મૃત્તિ અને પ્રણયનો ઉત્સવ ને કામનો અસ્પષ્ટ મધુર પણુ પ્રજલ વ્યાપાર વર્ણુવવામાં તથા પ્રીતિવિષયક મનનમાં રનેહરશ્મિની પ્રતિભાનું સોથી આકર્ષક સ્વરૂપ દેખાય છે. વિશ્વવ્યાપી પ્રણયતત્ત્વના બલવાન પણુ અવ્યક્ત પ્રવર્તનના કે ઓપુરુપની સહયોગની તીવ્ર તૃપ્તાના નિરૂપણુમાં તેમની શક્તિ ઝળકી ઊઠે છે. સુસ્પષ્ટનું વીમલસભર સુપુષ્ટ વર્ણુન કરતાં કવિ અચિત્-અચિત્ સાધારણ્યતાની લાગણી જન્માવે છે; તો અવ્યક્ત મધુરની તેમની રૂપસુંદર નિર્મિતિ પરિતોષ આપે છે.

‘વર્ણુગમને’ માં વર્ણુન કરતાં ચિંતનમાં નવીનતા છે. મેઘ અને વીજળાં હૈયાં એક થતાં સર્વત્ર એકતા ઝાંઘ રહે છે, એક માનવસંસાર સિવાય કયાંયે પ્રેમનો નિકાણુ જળ્યાતો નથી.

હા ! વિશ્વના મંગલ રનેહસરો
બસર રે ! કેવળ એક બાળે
એકાકિની આ મનુસંપત્તિયા :
અદૈત થાતાં ઉર જેનું આંહી
કવચિત્ જતું તૂટી જ હેયું ત્રીજું !

‘જુઓ, મુદ્દલર વસન્ત આવે !’ માં કુદરતનું વર્ણુન જ ધ્યાન રોકે છે જો કે કાવ્યનું સૌન્દર્ય વીણા જેવાં કાવ્યના સુસ્તવ ઝંકારમાં અને તે દ્વારા થતા વસન્તમુદાના સૂચનમાં વિશેષ લપાળું છે.

પ્રકૃતિ રમણે ચરે એટલે માનવની શક્તિઓ ચયળ બને, ઉલ્લાસમાં આવે ને વિનાસ ઝપે "ગહેરે જગત બધું ફાગે । કે કોણુ પછી સૂતાં ન જાગે ।" પ્રકૃતિના અંગો સમભાવથી બધાયા છે અને એના ઉત્સવે બીજું પશુ સહેજે રળિયાત અને નર્તનુ થાય છે, એની યૌવન પાગરતા પ્રીતિની માદક ઝખના જાગે છે અપરિહાર્ય અને અપ્રતિરુધ્ધ રતિની વાસનાને અસાધારણ ચારુતાથી કવિ "કોણુ રોકે ।" મા ગાય છે

આ પૂનમની ચમકે ચાદની,
એ ને કોણુ રોકે ?
કાઈ સાયર છવડ્યા જાય
કે એને કોણુ રોકે ।

*

*

આ અંગે યૌવન પાગરે,
એને કોણુ રોકે ।
કાઈ ઉરમા ઉર નહિ માય ।-
એને કોણુ રોકે ।

ગીનનુ લાવણ્ય નાનાલાલના ઉત્તમ ગસતુ રમરણુ કગવે એવું છે ઉરની અદગ્ય પશુ અઘાત તૃષ્ણા કરિ "શુ રે કરાવી ગયું ।" "ધ્વજન" "ધગ્તીની નારી" વગેરે કાવ્યોમાં આલેખે છે "ધગ્તીની નારી" મા સ્ત્રીના સર્વસાધારણુ ઓરિયો તેના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં છે, તે "રજની" અને "ચુદડી" મા પુરુષને લાગતો સૌન્દર્યનો જાદુ પ્રખલ રેખામાં અકાચો છે કવિએ, કદાચ અજ્ઞાનતા, સ્ત્રીપુરુષનો દષ્ટિભેદ સ્ફુટ કરી દીધો છે ધરતીની નારી તરસ્યા હેવાની ઝારી માગે છે, પુરુષની પ્યાસને ધરપત જ નથી

ગીલું ક્યા જહીં યોગમ છલકે ?
માણુ ક્યા જહીં અણુઅણુ મવકે ।
તોયે પ્યાસ અપાર ।
રજની કાડલરી આની ।

એવા બીજા રમણીય ગીત "ચુદડી મા પશુ પુરુષની એ પ્યાસનો અભિલેખ જ દીસે છે કામલાલસા સદૈવ અણુછીપી રહે છે ને તેમાં ધ્વિર્ધાં ભજે છે કુદરતના સૌન્દર્યનો ઉપલોગ બીજા સાથે કળાતુ મન થાય છે પશુ પ્રિય સુન્દરી બીજા કોઈના નેત્રોનો ઉત્સવ થાય એ સહી જતુ નથી આ એક સનાતન સમસ્યા જ છે ને ! ('પ્યાસ') પ્રણયની આની હળની રોચક મીમાંસા કવિ કરે છે પશુ તકે કે તકેહલ પ્રવેશતા એવા કાવ્યો ('મીંગે સભમ' 'એક પ્રણયીને') ચાતુર્યથી આગળ વધતા નથી

લગ્નપ્રણય અને લગ્નસાધનાનું એક આયામમદ્, લારઝહું, કારાગૃહમાંની વિરહની ત્રિષ્ણિતાના ઉગારરૂપ મનનકાવ્ય છે 'પૂણિમાં' સરકૃત પ્રશિષ્ટ કાવ્યોની અને સવિગેષ તે "મેઘદૂત" ની પરાગ વેરતુ આ કાવ્ય મન્દાકન્તાની ૨૨૧ પક્તિઓમાં રેલાય છે પરતુ કલાકૃતિ તરીકે એ એક ગભીર, આકાંક્ષી પશુ અર્ધસફળ પ્રયત્ન લાગે છે એક તો પદાવલિ ને વાક્યરચના ઘડીક સાદી ને સરલ તો વારંવાર સરકૃતમય અટપગી ને લરચક છે છદ્દનો આરોહ એવા પ્રૌઢ છે, કવિએ સરકૃત કાવ્યોને નમ્રતા તરીકે આખુ આગળ એવા નિશક રાખ્યા છે કે સામાન્યતામાં સરી પડતા આગળની પ્રૌઢિ પશુ એક બનાવટ હોય એમ

સમીક્ષા સેખા

ભાસે છે. સુશ્લિષ્ટતા ને ભગવત્સુ સાથે રહી શકતાં નથી; અથવા જે સુશ્લિષ્ટતા છે તે દેખાવની જ છે, સાચું નથી એવો ભાસ થાય છે. કેન્દ્ર તરફ કાબ્યની ગતિ ઘણી ધીમી, રસગતી છે ને અલંકરણનો પ્રપંચ વધી ગયો છે, તેથી સમગ્રતયા રચના સૌષ્ઠવયુક્ત ને સુસંવાદી લાગતી નથી. સુદીર્ઘ કાવ્યોમાં દેખાતો અતિપ્રસારનો હોય ખીન્ને. તેમ અહીં પણ સાલે છે. યક્ષયુવતીના સૌન્દર્યનો “મેઘદૂત”માં પોતાને પરિચય થયો છે તે સોળ પંક્તિઓમાં કવિ વર્ણવે છે :

એ પૂર્વે કે પરિચિત હતી કાલિદાસાદિ કેરી
સૌન્દર્યોએ વિરલ લક્ષતી કાવ્યસૃષ્ટિ અનેરી :
છાયા શીળી સુસ્થરિતના સીકરે સિન્ધુ ચારુ
ઢાળી રૂહે બ્યાં સુરભિત તરે ભવ્ય કે દેવદારુ.
અંખોડે ત્યાં કુરવક નવાં ધારી કચ્છે ચિરીય,
હરતે લીલાકમલ, અલંકે કુન્દનાં પુષ્પ ગૂંથા
આસરે લોક પ્રસવરજ્યથી પાવકુ શોભા લરેલી
યક્ષો કેરી લલિત વનિતા ‘મેઘદૂતે’ મળા’તી.

—આટલું બસ ન હોય તેમ યક્ષયુવતીનાં ફૂલ અને જૂથજો. સંભારી કવિ ચરે છે.

માથો’તી મેં રમરશરસુધાસિકત શૃંગાર શોભા
લીલા મ્હોવાં મધમધ થતા માધવી મંડપોમાં.

આવી પંક્તિઓ સ્વતઃ તો બહુ આસ્વાદ્ય, પણ કૃતિ સમસ્તની રહસ્યવ્યક્તિ માટે ઔચિત્ય સંપન્ન નથી. એ પછી અનેક પથરાયેલી પંક્તિઓ એવી આવે છે જેને મન્દાકાન્તાનો ગુઆબ શોભતો નથી. લક્ષપ્રયુથના પૂર્વેન્દુ જેવા સૌખ્યમાં વિશ્વવૈષમ્યનો કાંડો પતિને કારે છે પણ એ વાતનું લાન જ પ્રેમસીને ના થાય એમ એ ધ્વજ છે. વળી વિશ્વવૈષમ્યના કાંડાને કચરેલો રાખવાની તરકીબ પણ કર્મસિદ્ધાન્તમાં પતિદેવે શોધી કાઢી હતી. પણ પ્રેમસી જીવનસુકાની થતાં એમને ભવનિષિંગલે નવા પંથ ખૂંટ્યા, કેમકે એ તો એમ માનતી કે બન્ને એક ખીન્ને માટે છે એટલું બસ નથી, “ઉભયને અન્ય કાળે સન્ધ્યો” છે. દિશાદેરની સ્પષ્ટ શરૂઆત હરિજનવધૂઓના રાસ પ્રસંગે થઈ. પત્નીએ હૃદયની વેદનાથી પતિને નવો પ્રકાશ આપ્યો.

...ને તે હરિજન વધૂઓ તણા રાસ જેતાં,
લાધી’તી જે તક ઘણી તને નિત્ય તેમાંથી એક
દારિદ્ર્યોએ વિવશ થી છતાં સ્વપ્ન ને સૌમ્ય મીડી
એ સ્ત્રીઓને શક્ત મળી તો ફ...

ધીરે ધીરે એની આત્મવચનના પીગળા ઝઈ. વિશ્વવૈષમ્ય વિશે દ્રષ્ટિ બિઘડી એટલું જ નહિ, લગ્ન-જીવનથી પ્રેમસીના જીવનનો સંકોચ થાય એ સાચું લામ જ ગણાય નહિ એવી પ્રતીતિ ધઈ. આ જ મોગમાં દેશનું સ્વાર્નમ્ય યુદ્ધ આવ્યું અને બાજુ લગ્નસાધના માટે જ દૈવતીને ઉચિત વનપર્વ-વસિષ્ઠ-અરુ-વનીપર્વ-મળી ગયું. દૈવતીએ દેશપ્રક્રિયાના માર્ગમાં સાચો પ્રયુષ સાધ્યો ને માર્યો.

એ પવે જ્યાં યુગયુગ તણી સિદ્ધિએ હોમવાને
 દોઢા આબ્યા દિશદિશ થકી દોડતા, આપણે ચે
 હોતા જેવાં ઉલય બની, ખાંડા તણી ધાર જેવા
 માગે કાધું પુલકિત ઉરે નવ્ય પ્રસ્થાન વ્હાલી !
 “ ત્યાગે માણે ! ” તણી પરમ એ ઉકિતની સાર્થતા થી
 જાણે ત્યારે બની રહી અહો જિંદગી આપણી ને
 માર્યો સાચો પ્રણય સખિ, ત્યાં આપણે મુકિતમાગે !
 એના મોઢા ફળ સમ મહાં જિંજિરો આજ કેવી
 સોહે છે જો પુજ મુજ કરે ! આજ એને વધાવી
 માણું છું હું વિરહ સુખ જે મેઘદૂતે ન ગાયું !

પંક્તિઓની ગતિ રસજળી છે અને રીતિ સુસંવાદી નથી, સમગ્ર રીતે કાવ્યને પૂરી સફળતા
 મળી નથી, છતાં વસ્તુનિષ્ઠ આન્તર-વિકાસનું આ એક પ્રમાણિક કથન છે, જેમાં વર્તમાન ઇતિહાસના
 તાર પશુ ગૂંથાઈ ગયા છે. આજના પ્રૌઢ સંસ્કારી માનસનું કાવ્યમાં રસિક દર્શન થાય છે.

કવિની સાચી વર્તમાનતા, અઘનનતા, પ્રતિનિધિતા આવી છે. હંદછટા કે બાનીવિવેકમાં એમની
 અઘનનતા નથી એમ નહીં; આપણી સર્વ કાવ્યસંપત્તિનો સંગ્રહ કરીને તેમની કવિતા વહે છે, પણ તે
 બહુ મહત્ત્વની વાત નથી. અત્યારના ધન-આપુર વ્યવહારપરાયણ જનતામાં પશુ એવી સરવાણી છે, જ્યાં
 જીવનનું રૂપ અને સ્વરૂપ દર્શન છે, જ્યાં સત્ય, સદ્ભાવ, પ્રીતિ, સૌન્દર્ય, શીલ આદિ મંગલ તત્ત્વોનાં
 સાચાં મૂલ્યો છે, એનું રેનેહરશિમાં ભાન થાય છે. આપણા આન્તર આધ્યાત્મિક જીવનનો ધનકાર
 “ પનઘટ ”માં છે એ એની સાચી વર્તમાનતા છે. એમાં પ્રગતિશીલતા કે ક્રાન્તિના વિચાર નથી એમ નહિ
 પણ એની ધન નથી. સૌન્દર્ય અને સંસ્કારિતાની મર્યાદા એણે છોડી નથી, વૃદ્ધતા, તોછડાઈ કે
 આધારરહિતતા એમાં નથી; છતાં લાવિ જીવનનો કાંઈક રૂપ અરૂપ ખ્યાલ રાખી જિમ્મિઓને નવા
 ઢાળમાં ઉતારવાનો સાચો પ્રયાસ છે. શુદ્ધ, વિમલ અને મધુર લાખામાં કવિ લાગણીઓને તેના સાદા,
 વ્યાપક, પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં મૂકી આપે છે. નિર્સર્ગની ચેતના લાવવાની એ સાચી રીત છે. સૌન્દર્યનું
 આકર્ષણ, પ્રજ્વળતી ઝંખના, ભૂમિલકિત, સમર્પણમાં જીવનસાધના, એ સૌ કાંઈ સદ્ભાગી દીક્ષિતોને માટે,
 ભદ્ર કે વિદગ્ધ વર્ગ સારુ છે એનું-કવિ લાખવા દેતા જ નથી. નિર્સર્ગનો વિલાસ જ્યાં અખાધિત છે ત્યાંથી
 જીવન અને સંસ્કારિતાનું પોષણ સમાજે મેળવવું જોઈએ એવો સંદેશ એમાં કાવ્યોમાંથી તારવી શકાય.
 સૌન્દર્ય, પ્રણય આદિ તરવોને તેના સર્વગમ્ય મૌલિક સ્વરૂપમાં ઓળખવા કવિ સફળ પ્રયત્ન કરે છે.
 એમનું “ અરમર તપો ” કે “ ચપટી રાખ ” જુઓ, એમનું “ વીધી વનવન ચાલો ” કે “ દીવડો ” લો;
 “ ગલખઈ કેરી ટકરીએ ” કે “ ધરતીની નારી ” લો; આ દૃઢ વલણ ઓળખાઈ આવે છે. લઘુતામાં
 જે વિરાટ જુએ છે; લઘુતામાં વિરાટની જે શક્તિ છે તેનું તેમને મોડું મૂલ્ય છે; તેમની શ્રદ્ધા છે કે,
 જે આણું સમ પણ વ્યાપક છે તેને જાગૃત કરી ખીલવવામાં માનવજાતિના ઉજ્જવલ લાવિનો આધાર
 છે. આ દૃષ્ટિએ રેનેહરશિ સાચ્ચે જનતાના કવિ છે.

[૨૨]

ઉત્થાનશ્રી*

રચનાનું ચિત્રખચિત સૌન્દર્ય, ભાષાની વિચારભરત્યક ઔદિ, ભાવની ઘેરી ઉત્કટતા, કથપનાની વિધાયક પ્રગલ્ભતા અને દષ્ટિની દૃશ્યામિતા કવિતાને ચિરંજીવિતાનાં તત્ત્વો અર્પી શકે તેમ હોય તે ઉચ્ચત્તમ કવિતામાં તે છે. આદર્શોની સ્વયંતા અને સુન્દરતામાં તેમને શ્રદ્ધા છે. મનુષ્યના ભાવિ વિશે તેમને ઉમળકા ને આશા છે, કેમ કે તે જ વર્તમાનના વાસ્તવને પૂર્ણતા તરફ લઈ જનારું રસાયન છે. વર્તમાનનું વાસ્તવ કવિ બરાબર ગ્રીછે છે, એની પકડ એમની નજર છોડતી નથી. કોઈ વખત વર્તમાનની અણધારી સ્મૃતિ એમની કવિતાનો અમલકાર અર્થ ભય છે : કાશ્મીરની સૌન્દર્યલક્ષ્મી ધરાઈ ધરાઈને જોતાં કવિ અસ્તિત્વને ગળે માણી રહે છે,

“ત્યાં લિખારીનો સાદ

તોડે સ્વપ્ન; જોરે, મારા પૃથ્વીપકે પાદ !”

હીણા વાસ્તવથી કવિને આઘાત થાય છે, પણ વ્યક્તિ અને માનવનું ભવિષ્ય તેના અવિકસિત પ્રાણમાં રહેલું છે, તેનાં અચાત અર્ધચાત સંવેદનોમાં રહેલું છે, તેની અભીપ્સામાં અને લક્ષ્ય તરફ પ્રાણવાન ગતિમાં રહેલું છે.

“હું માનવી હેઠું વસુન્ધરાનું,
વહું જૂધી હૃદયમહિવ્યંગદ
અણુ અણુ કે અણુજાત કૃષ્ણી”

“ક્યાં અયોમય નિર્દય

કાણુ વિગતો જીવ્યાની રે ? તથાપિ શિશુ નવ
હૃદય જીજરે માખાપોથી અવરણતણે દ્રવ !”

કવિને ત્રણ વસ્તુમાં શ્રદ્ધા છે, આનંદ છે : આ સંસારની મહેન્દ્રધતુ જેવી લીલામાં; સંસારને કુધારવા મયતા અસહિષ્ણુ મરણવામાં; અને શ્રી અરવિંદ જેવામાં, જે

“જીએ સપનમાં પૃથાનું પલટાયલું દર્શન,
અશેષ અવતારવા અમરતા ધિકાવે ધુણી.”

મેધાશ્રમજીની કવિને એમની યાત્રામાં ટકાવી રાખનાર તત્ત્વ નિજ પુરુષાર્થની સપ્રયોજનતા છે. એ સાર્થકતા એને ગતિ આપ્યા કરે છે. એમાં એને ધન્યતા સમજાય છે :

“પંકમકૃતિમાં સજે સંસ્કૃતિનું પદ,
પદ વિશે અવતારે સુન્દરનું સદ.”

ઉથનસૂની કવિતાની એક ખૂબી એમની કલ્પનાની લીલામાં જણાય છે. જે પ્રતીકો આસપાસ પરંપરાએ લાગણીઓ ગૂથી દીધી છે અને જે, બહુધા, ચમત્કારથી એ લાગણીઓ જન્યત કરે છે તેનો અભિનવ પ્રયોગ તેઓ કરે છે. નવીન કવિતાનું એ સુલગ લક્ષણ છે જ, પણ ઉથનસૂની કવિતામાં વિરલ ચારુતાથી એ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમના ભાવનો ઉજળાટ ને ઉમળકો બહુ હૃદયગ્રમ નીવડે છે. પ્રાચીન સંસ્કારને પ્રભોધી નવીન વાસ્તવિક દષ્ટિને ભાવમય, તેજોમય તેઓ કરી શકે છે. કવિને મન પ્રથમ શિશુમાત્ર કૃષ્ણ છે અને બધી જ માતાઓ પ્રથમ શિશુના મુખમાં બ્રહ્માંડ અવલોકે છે. નવા જીવનને યોગ્ય સર્વસમર્પણ પણ વૈધ્યુવી ભાષામાં ને પૂર્ણ ભાવોદ્દેશથી કવિ વર્ણવે છે : “ત્યાગ કરીને ભોગવ ” શું, ત્યાગ એ જ સાચો ભોગ છે. બચ્ચિયું એટલું એણે ગયું ને લૂંટાવી દીધું તે લઠાણુ થઈ !

જીવનપ્રવાહનું યથાર્થ દર્શન, અનાકુલ જોમ અને અવિહ્વલ આતુરતા જે સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકરના ઉદયકાંઠે જ વરતાઈ તેમને પ્રતિષ્ઠા આપી ગયાં તે ઉથનસૂમાં જોવા મળે છે અને તે જ નવીન કવિઓના અગ્રણી કવિમાં તેમને બેસાડે છે. માનવસમર્પણના જીવનપ્રવાહમાં હેલ્લી અરધી સદીનું મૂલ્ય તારવતાં, સોનેટ-ત્રયીને અંતે કવિ ઉજ્જવલ ભાવિની આરથા સહિત ઉચ્ચારે છે :

“જોયું તારું સ્વરૂપ, હે અર્ધનારીશ્વર !

આ પા ગાંધીસ્વરૂપ, આ બાજુનું ફિટ્લર.”

• લોકલક્ષ્યરૂપ કાલ પણ પ્રભુ છે, લોકજીવનરૂપ બ્રહ્મા પણ એ જ છે. યાતના અને મૃત્યુ જીવનતત્ત્વને-સ્વતંત્રતા, સમાનતા, એકતાને વ્યાપક કરે છે. જીવનપ્રવાહની, અબ્યુદયની ગતિ તેમને દેખાય છે તેથી તો એ શ્રમનું ગાન ગાય છે; એથી તો એ ભૂમિદાનને કવિતાના રસાયનથી સત્કારે છે; એથી તો કવિ પુરુષાર્થના સર્વ ક્રમને, આરંભથી અંત સુધીના સર્વ પગલાને સ્વતંત્ર રીતે રમણીય અને મૂલ્યવંતાં ગણે છે. કેટલા જોમથી કવિ ઉત્થાનવાણી ઉચ્ચારે છે !—

“છે કાઈ આ પૃથ્વીની પ્રકૃતિથી,

અતિ પરિચિત લધુ ક્ષિતિજથી

કંટાણિયું હું સમ ? તો ચલો ઊઠો.”

સર્વ સાચી કવિતા પ્રગતિશીલ છે. કેમકે પ્રગતિશીલ અને સંસ્કારી જીવનને આવશ્યક માનસિક પરિસ્થિતિ તે સર્જે છે. પરંતુ વિશિષ્ટ રીતે આપણે એવી કવિતાને ‘પ્રગતિશીલ’ કહી શકીએ જે વ્યક્તિ અને સમાજને, પરિસ્થિતિની બીજીપો ને મલિનતાઓ તરફ આપ મોંઘ્યા વિના, ઊર્ધ્વતાનો નિર્દેશ કરે અને તે સાડુ ઉત્સાહ પ્રેરે. શ્રી ઉથનસૂની કવિતા આ વિશિષ્ટ અર્થમાં ‘પ્રગતિશીલ’ છે અને તેથી તો તેને ઉત્થાનશ્રી કહેવા લાયકાઈ છે.

સુકુમાર કવિતા

તમે શ્રી. ઉસિત જૂયને પોતાનું ગીત ગાતા સાંભળ્યા છે ? એ એવી મીઠી હલકથી, સ્વસ્થતાથી અને તલ્લીનતાથી ગાય છે કે તમે પ્રસન્ન બૂલી ના શકો. તમને એમનાં ગીત વારંવાર સાંભળવાનું મન થાય. એમની ગાવાની રીતમાં સુકુમારતા છે જે તેમની શબ્દવરણીમાં પણ જણાઈ આવે છે. પરંતુ એ સાથે તમને જે ખીન્ને ગીતમાધુર્યમાં ભળેલો આસ્વાદ થાય છે તે કાવ્યતત્ત્વનો છે. એ તત્ત્વ કવપનાને કોઈ અરથૂલ, અરપરર્થ વસ્તુ કે વાતાવરણનો અનુભવ કરાવે છે. આપણા વ્યવહાર અને દૃશ્ય જગતના પર્તતરે રહેલું કોઈ સૌન્દર્ય કવિને સમજાય છે. તેમાંથી કૌતુક જન્મી કવિ ઉમળકાભેર દુઃકાર કરે છે. કવિતુ ચિત્ત અનંતને ઓલે ચડે છે અને તેને મૃદુથી પણ મૃદુ અને ઘેરાથી પણ ગંભીર સૂરનાં ભણકાર આવે છે :

કુંમરડે ઝરણાં કલગલ મેં સાંભળ્યો;
ધીસુ એથીય કોણુ જોલે ?
ગરજન્તો ઘોષ પેલા સાગરનો સાંભળ્યો;
ઘેરું એથીય કોણુ જોલે ?
હો, કોણુ જોલે ?

શ્રી. જૂયને સૌન્દર્યના અમૃત વિશે, કહો કે અમર સૌન્દર્યની લાવના વિશે બહુ વિચારો આવે છે. ક્યાં ક્યાં સૌન્દર્ય છે ? ક્યાં ક્યાં નથી ? સર્વત્ર એવું નર્તન છે છતાં કવિ ફરિયાદ કરે છે :
“ આવે નયન છતાં ય ન મારે, ક્યાં રે ? સુન્દર હો ! ” સુન્દરતાનું સત્ત્વ પ્રકૃતિની લીલામાં છે; માનવીનાં સુખદુઃખમાં છે; કર્મ, જ્ઞાન ને તપસ્યામાં છે. એ સત્ત્વ તરફ હૃદયની અભિપ્રાયતાથી સૌન્દર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. એ રિયલિટીમાં પારકું પોતાનું એવો ભાવ, હું અને અન્ય એવું ભાન હોતાં નથી. બધાં તદાકારતા એ સૌન્દર્યનું ભવની, સુન્દરતાના સત્ત્વના દર્શનની શરત છે. આ ભાવને નિરૂપના કાવ્ય “ આશ્લેષ ” માં કાવ્યસંગ્રહના “ ૩૫નાં અમી ” એવા નામની સાર્થકતા સુચવાઈ છે. આનન્દ અને અમૃતનું અસદૃશ તત્ત્વ-જેને ફિલસૂફો આનન્દમય બ્રહ્મ કહે ને ભક્તો બંસીધર કૃષ્ણ કહે-મતે દેખાતું નથી, પણ સાચો જોનાર તેને જાળખી લે છે :

પાંદે પાંદે તેજ, અલખ તારાં,
પાંદે પાંદે તેજ.

x

x

x

x

જગમાં રેલાયાં સહેજ

અલખ તારાં, પાંદે પાંદે તેજ.

કવિ વળી એક નવી ને સરસ વાત મૂકે છે કે દરેક વસ્તુ તેના યોગ્ય સંદર્ભમાં સુન્દર છે :
“ એક અન્યના વિના ન સુન્દર.”

મુકુમાર કવિતા

મૃત્યુમાં ન જો કશું અમંગલ
જીવનને કશું ના અસુન્દર !
ફલ જેહવું સુકામળું સુવાસથી ભર્યું
બાલ્ય ખૂલતું રૂંડે,
વૃક્ષ જેહવું પ્રશાન્ત લવ્ય આયુ વૃદ્ધનું
હાંધ સર્વને સદા ધરી રહ્યું.

સૌન્દર્યના અમૃત વિશે આવી ભાવના સેવી શ્રી. જૂય કાવ્ય રચે છે અને ગીત ગાય છે. એ દષ્ટિ લઈને પ્રકૃતિની બારે માસની અને આડે પહોરની લીલા નિહાળે છે. એ ભાવનાનાં ચક્ષુથી ગુજરાત અને ભારતની વ્યક્તિવિભૂતિઓની પ્રશસ્તિ કરે છે. સ્વતંત્રતા, પ્રેમ અને સાહસ, જીવનની સામાન્યતા અને દરિદ્રતા, સૌ કવિના કાવ્યાભાષનો વિષય બને છે. અલખત, જીવનમાં જોડેજોડે રહેલા અમૃત, અનિષ્ટ અને કિંદ્રિમયને કવિની ધૌવનોત્સાહી નજર ભાળી ચકી નથી, અને એનો કલ્યાણ કે સૌન્દર્યમાં વિલય તેમની કવિતાકલા કરાવી શકતી નથી. એ વધારે અનુભવ અને ગાઢ કાવ્યપરામર્શ માગી લે છે. શબ્દની રમણીયતા કવિતાને ક્યાંક પોષતી નથી એ બાબત પણ તેમણે વધારે વિવેક દાખવવાની જરૂર છે. “મેઘમંગલ” માં મેઘના સાક્ષાત્કારના નિરૂપણ કરતાં પરંપરા પ્રાપ્ત પ્રતીકની જમાવટ ધઈ છે અને શબ્દઅંકાર વધી પડ્યો છે. “હિમાન” સારું પ્રસંગકાવ્ય છે પણ સંવિધાનની વિશેષ ખૂબીથી તેમાં હૃદયને અત્યંત આદ્ર કરે એવી સચોટતા આવી શકત. પરંપરા, ચલણીપણું અને પ્રાકૃતતા એ ત્રણે બાબત પ્રત્યેક કવિએ ખૂબ સાવધાની રાખવી જોઈએ. હૃદયના આગવા રંગમાં જ દરેક કવિનું સાચું આકર્ષણ રહ્યું છે. કવિએ મંથન કરી પોતાની કવિતાનું સ્વભાવિક વલણ અને દિશા જોઈ લઈ એને જ વફાદાર રહેવું ધટે.

“રૂપનાં અમી” નો કવિ પ્રેમનું સૌભાગ્ય માણતાં પોતાના આનંદથી નિસર્ગને રંજે છે—
“રૂપાળી રાતને હૈયા મહીંથી રૂપ દેતાંતાં.” વિરહની વિહ્વળતા અને મિલનની મરતી કવિ છૂટથી ગાય છે અને પોતાના રાગમાં સૃષ્ટિને ભેળવી દે છે :

જો સખિ, આપણા મિલનના ઉત્સવે
મદનની પ્રિય ત્રાટ આજ આવે.

વસંતમાં યુગલનો કામ જાગે છે એમ નહિ, યુગલના મિલનને વધાવવા વસંત પધારે છે એવા ભાવને કવિ વિસ્તારે છે.

સાહસોત્સાહ અને પ્રયુથનાં ગીતોમાં ત્રણ રમણીય છે : “ઝરણું નહાનું,” “પંખી તારે,” અને “તું ધરતી, હું પવન”. “ઝરણું નહાનું” માં કવિ ન્હાના ઝરણા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી તેના જીવનની કૃતાર્થતા શોધાં છે તે સમજી જાય છે. આમ તો બાલગીત જેવું એ કાવ્ય છે, અને બાળકોને કંડે વસી જાય એવું છે, પરંતુ કવિ એમાં ગંભીર રહસ્ય પણ જોતી લે છે. ઝરણાની આસપાસની દુનિયા લાલે જાય એવું છે, પરંતુ કવિ એમાં ગંભીર રહસ્ય પણ જોતી લે છે. ઝરણાની આસપાસની દુનિયા લાલે જાય એવું છે, પરંતુ કવિ એમાં ગંભીર રહસ્ય પણ જોતી લે છે. ઝરણાની આસપાસની દુનિયા લાલે જાય એવું છે, પરંતુ કવિ એમાં ગંભીર રહસ્ય પણ જોતી લે છે. “પંખી તારે” માં અદ્વિતની રમ્યતા અને સુદૂરની અંખનાનો આસ્વાદ છે :

એતર લીલાં, ઝરણુ ગ્રીણાં, દરિયા માંડા વૂર,
નિત જોયાં તેં હોય લાલે પણ દૂરનાં જૂદાં વૂર;
પોઠણ તારાં નીડમહીં પણ, જાડું તો દૂર દૂર !

સમીક્ષા લેખો

બહારથી વિભિન્ન દેખાતાં તરવો પ્રેમના રસાયણમાં કેવો મેળ લખવે છે તેને સ્મરણીય પંક્તિઓમાં કવિ રજૂ કરે છે :

તું ધરતી, હું પવન ! મેળ તો ચે શ્રો જાઓ ?

તું ચંદા, હું અગન ! મેળ આ કેવો જાઓ ?

લાવ કે વિચારના તંતુઓથી યુષ્ઠ થયેલાં ત્રણ કાવ્યોમાં કવિ શબ્દમાધુર્યની પ્રીતિમાં તણાયા નથી. નકામો પ્રસ્તાર નથી, અને વક્તવ્યને સચોટતાથી રજૂ કરી શક્યા છે. એ કાવ્યોમાં કવિની મંથનશક્તિ તથા પર્યર્થચિત્રણની શક્તિ દેખાય છે. “મળી સ્વતંત્રતા” ના ઉત્સાહગ્રસ્ત કાવ્યમાં કવિ જાણે કેકા લઈ કૂદે છે, પણ દેશના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દોષો ઠાંકતા નથી. સ્વતંત્રતાના પર્વને ટાંકણે જે જે અસાચારો થયા તેની વેદના ધરે છે. પરંતુ સર્વ અધિકારમાં સ્વતંત્રતાનો આ નવો પ્રકાશ છે; સર્વ વેદનાઓમાં સ્વતંત્રતાનું આ નવું આશાસન છે :

એ અમંગલે બધાય સસ માત્ર આ ઝગે :

મળી સ્વતંત્રતા હવે !

કાવ્યની ગતિમાં ત્વરા છે; લાવમાં ધરતી છે; અને ધ્વનિમાં ઘોષણા છે

પંક્તિ નહેરુને અંગલિ આપતાં યૌવનની લાવનાને શ્રી. બૃહ વધાવે છે. એમનો સાગ્ર મહાન છે, અને એમને સાગ્રનું મહિમાગાન ગમતું નથી તેથી તો એ ત્યાગ વિશેષ મહાન છે. ઊર્મિ, મેધા અને દૃષ્ટિના નહેરુનાં ઉચ્ચોચ લક્ષણોને કવિ પિછાને છે પણ એમનું હૃદય તો તેજસ્વી યૌવનને નમે છે. એ યૌવન એટલે ખમીર, દહતા, સાહસોત્સાહ, ઊર્મિશીલતા, અપાર મૈત્રીની શક્તિ અને સર્વ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની પારાવાર ચેતના.

જિન્દગીભરી જુવાની જીતી સહેલ ના !

વિરલ એ, કરી બતાવિયું તમે અશું સરલ !

તમે ખરે,

જુવાનીને કરી રહ્યા મનુષ્યગતિના મહાલયે અગર.

જેમ સુદૂરના આકર્ષણમાં, પ્રેમની મોહનીમાં, શબ્દની રંગતમાં કવિ વર્તમાન યુગના બીજા કવિઓ સાથે ખેસી જાય છે, તેમ અણુગમતા પ્રત્યક્ષના સુરેષ આલેખનમાં અને તેમાં વજ્રાતા કટાક્ષમાં પણ વર્તમાનની છાપ દેખાડે છે. એમનું “ગામડાં” કાવ્ય ઠીક અણીતું છે. કલ્પનાનું ગામડું અને આજનું ગામડું કેવી વિરુદ્ધ વસ્તુઓ છે તેનું અહીં આબેહત્ત ચિત્ર છે. કવિઓની કલ્પનાનાં ગામડાં જુદાં છે; વાસ્તવિક ગામડાંથી બહુ જુદાં છે. અને હવેનાં નકશા-નિવેદનનાં ગામડાં પણ કલ્પનાનાં માળખાં છે :

જેવા નથી રાજ અમે,

ઉદ્ધારનાં નકશા-નિવેદનમાં રહ્યાંએ ગામડાં !

લેખો મહી ને લાવણું માહે મરેલાં ગામડાં !

ગામડાંની વાસ્તવિકતા તો આ છે :—

આ ગામડાં !

ખૂણે પડયા પાવા, બજા ઢોલની ચાળા રવી;

એ વાકડાંઓ દૂધના ને હાથની ઝોળા ગઈ !

સુકુમાર કવિતા

તૂટેલ ગંદા કોપની ચાના રગડ,
ભિજે નહીં વ્હાલું અહીં બીડી વગર;
ના રોશની છે શહેરની, આવી છતાં ત્યાંની ગટર,
પૂન્ય અને બાધા છતાં દહેરાં ઉગડ,
ને એતરોને ખૂંદતું
આવી રહ્યું છે કાગળો ફેરું કટક !

શ્રી. બૂચ મધુર ગીતોના કવિ તો છે જ પણ એમની કવિતાનો આ પરલક્ષી ચિન્તનપ્રધાન
ઉન્મેષ પણ આકર્ષક છે.

જીવન અને પ્રકૃતિનાં વિરમયજનક સામ્ય અને વૈષમ્ય, સૌન્દર્ય અને વક્તા જોવામાં ને ગાવામાં
કવિની કવિતાની સાર્થકતા હશે. શ્રી. બૂચ માતા અને કવિનું સામ્ય એક આકર્ષક કાવ્યમાં દર્શાવે છે.
કવિ કહે છે :

બુલવી જન્મના પારણે
ભરે તું ય બધું ય સત્ત્વ તવ આત્મનું સર્જને.

“ઉર એવું કેવું રે” કાવ્યની રમણીયતા હૃદયના વૈચિત્ર્યના આલેખનમાં છે. વાયુની આછી
લહરીમાં ઉર પાંદડાંની માફક ફૂટે છે તથાપિ પવનનાં તોફાનમાં તે કુંગર જેમ અડગ થઈ શકે છે.
મનુષ્યની આ વિરોધસાક્ષી શક્તિ એની પ્રગતિના મૂળમાં છે. એની પાસે કાર્ષિક એવું છે જે બાહ્ય
દૃષ્ટિએ બહુ પરિમિત, પણ વસ્તુતઃ કાર્ષિ અપાર, અનન્ત શક્તિનો આવિર્ભાવ અને સંકેત છે, તેથી
તો માનવી :—

નેનથી વધુ ન્યાળવું ભણે,
મન થકી વધુ નાણવું ભણે,
પાંખ વિના પણ ભિડવું ભણે દૂર ભિરેડું રે !

કવિમાનવનો તો આ વિશિષ્ટ અધિકાર અને વ્યાપાર છે. પ્રેરણાએ દીધેલા એ વ્યવસાયમાં
શ્રી. હસિત બૂચને વધુ ને વધુ સફળતા મળશે એવો મને વિશ્વાસ છે.*

[૨૪]

સોહિણી

નવીન કવિ શ્રી. રતિલાલ હાયાનો કાવ્યસંગ્રહ “સોહિણી” રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો છે. “કુમાર” ના વર્તુલમાં જેની કવિશક્તિને માર્ગ, મુચન અને ગતિ મળ્યાં છે તેવા જીહ્વરતા કવિઓમાંના શ્રી. હાયા છે. આશાનાં, ઉદ્યાનનાં, પ્રજ્વલનાં, ઋતુઋતુનાં, જીવનની સર્વ સ્થિતિનાં ગીત ગાવાની તેમની ખેવના છે :

પાનખરે ઉર હિમ ટળે તોયે રેલશું સ્વરની ધારા,
પથ પડેલાં જીવું પડેલાંની બાંધીને ધૂધરમાળા;
લલે આવે પ્રવેત નિમાળા :
—જાન અમે તો ગારું.

કવિ જીવનની વેદનાથી ભડકી જતો નથી; જાન બંધ કરતો નથી; તેમાંથી સૌન્દર્ય સર્જે છે; તેને મધુર સ્વરમાં વ્યક્ત કરે છે; દીન, હીન, થાકેલાને પ્રોત્સાહન આપી તેમને જીવનઅભિમુખ કરે છે. આ શ્રી. હાયાનું કાવ્યધ્યેય છે.

વર્તમાન યુગનાં બધાં બળે શ્રી. હાયાએ ઝીંટ્યાં છે. તેમની પદાવલિ, તેમની પદ્યવરણી, ઉદ્દગારજીવા ભાવોભિંઓ ને ભાવનાઓ, સર્પમાં નાનાલાલ કે ઉમાસંકર, ટાગોર કે ગાંધીનો આન્તર રપઈ જણાય છે. તેમની દેશભક્તિ આપણા અર્વાચીન પ્રતિહાસનું અને વલ્લભનું રમરમ કરાવે છે :

ધોર નિશીથે અખ-ધટાએ,
કાળજીધેરી શિવ જ ટાએ
અમકી વિગુલ વજ્ર છટાએ મંગળ ધોલે રે !
—આજ મારે આત્મકુહરે રુદ્ર બોલે રે !

દેશ આદેશ આપે ત્યારે સોને બોલ છે : “કાઈ સમિધ બનો, કાઈ છૂત બનો.” એ વિક્રમનો માર્ગ જ સાચા સૈનિકનો છે :

કૂલને મારગ સફ્ફ કાઈ માલે !
કંટક મારગ કાઈ !
કંકડતી હિરની પાંખોનાં
અરપે શોભિત કાઈ !

કવિતાની બંજાલી રીતિ ગુજરાતીને પ્રતિકૂળ છે છતાં શ્રી. હાયાએ તે અજમાવી છે. એ દિશાના પ્રયોગો મિથ્યા જવાના છે, પણ તેમાંની ટાગોરી લઘુ પ્યાન ખેંચે એવી રહેશે. શૂદતત્વના સંવેદનની રેખા ક્યાંક ક્યાંક ચમત્કારક પણ બની છે :

પુષ્પડાળે વેણી રે ગૂલે
દેશ ના કલ્યાય !
હિરનો અગતો જીજળે આભે,
દેશ ના હેરુય !
—પ્રિયા ખુશ્બો મૂકી જાય !
આવી આવી દારે મારે,
ખુશ્બો મૂકી જાય.

‘ધમિરને’ કાવ્યમાં શ્રી અરવિન્દની ફિલસૂફીનો જરાક સ્પષ્ટકાર છે. ધમિરને લોક ભલે પૂર્ણ કહે, કવિને તો એ સ્વયં જગત સાથે વિકસતો હાજે છે : સૂક્ષ્મતમ અણુની તો જાણે એ પ્રગતિવાંછના પૂરે છે. પરંતુ આવી કવિતામાં સાચી રમણીયતા કે અપૂર્વતા આવતી નથી. તેમાં વિચારની નવીનતાનું માત્ર આકર્ષણ છે. મંથનોત્તર પ્રતીતિ નથી તેથી સચોટતાની ઊણપ રહે છે. ધૌવનસુલભ ભાવાવેગોમાં તથા વિચારમંથનમાં કવિની કલા વિશેષ ખાલી જોડે છે. “સાગરના ઘોડલા” કે “આવ મધુર હૈયાને આસન” હૃદયને આકર્ષે છે, છતાં એમાં પણ ભાવની પૂર્ણ જમાવટ છે કે અર્થવિકાસ છે એમ નહિ કહી શકાય. ઊર્મિનું પ્રથમ સ્પંદન કવિને એક સલકાર, એક ચુંચનખીજ આપી જાય છે. પણ આખું કાવ્ય વિકાસ ને પુષ્ટિની ખામીને લીધે મનોરમ થતું અટકી જાય છે. નવતર કવિ ભાષાની શિષ્ટતા, મધુરતા ને સૌરભ ભાવે છે, જ્યેષ્ઠતાની ચૈત્યકતા તેને સાધ્ય છે; પણ એમણે એક પરંપરાનું અનુસરણ જણાય છે; નવીન વિચારપ્રકાશ, રમણીય રસનિષ્પત્તિ એમાં યોછી છે. આ કવિને શું વધુ જોઈએ ? હજી વધુ ચિંતન; હજી વધુ કસબ; શબ્દો, પંક્તિઓ ત્યજ દેવાની હજી વધુ કળા; હજી વધુ એકાગ્રતા. શ્રી. હાયાની કવિતામાં એવી સંપત્તિ છે, એવી આશા છે કે એની યોગ્ય અભિવ્યક્તિ માટે આ બે શબ્દ બન્ધુભાવે કહેવા પડે છે. “નારીત્વની પૂર્ણિમાએ” અરેખર રમણીય કાવ્ય છે : એમાં માતા થયેલી, “વાત્સલ્યભાવે નમણી બનેલી” ને પતિ પૂર્ણ, પવિત્ર રતિથી નિહાળે છે, એનામાં નારીત્વની “પૂર્ણિમા નીરખે છે. એમાં પણ હૃદ અને ભાવ કે વર્ણનનું સામંજસ્ય જોઈએ તેટલું આવ્યું નથી. છતાં એમાં એકતા અને અભિવ્યક્તિ ખરાબર છે. એવું જ રમણીય, કદાચ વધુ રમણીય, મુગ્ધ પ્રીતિનું કાવ્ય “સ્મૃતિપાથેય” છે. મહત્ત્વાકાંક્ષી લાંબાં કાવ્યોમાં તેમની કલ્પનાનું ઉડ્ડયન, ઇતિહાસદર્શન અને ચિન્તન જોઈ શકાય છે, પરંતુ ત્યાંયે બધાં રપટ જીર્ણ ભણે છે ત્યાં જ હૃદય આનંદ અનુભવાય છે. “મા ! તને જોઈ હું !” નો અન્તભાગ ગાઢ દેશભક્તિના પ્રાણુતત્ત્વથી રોમાંચક હાજે છે :

ત્રીશ કોટિ શિશુએ તું શું વાંછણી ?
કોટિ નેત્રો છતાં કેમ તું પાંચળી ?
નવ બને, મા કદી, રાત્રિ ચાલી ગઈ !
ચિત્તનાં જનજને, કર્મે આલસ્યને,
સહજ ખંખેરતી મા ! બની જ થડી
હોરવી રામિણી.

શ્રી. હાયામાં આગની શક્તિ છે. છુદ્ધિને એમણે ચિન્તન અને સાહિત્યવિમર્શ વડે ભીંજવી છે. વિશ્વના સુન્દરતાના તત્ત્વમાં અને અનન્ત ચેતનામાં એમને શ્રદ્ધા છે. તેથી એક સુંદર ગીનનું રમણ કરી એમને હૈયાની બૂમમાં ઊગતી કવિતાની સફલતા, તીવ્ર સંવેદન અને ગંભીર ચિન્તનની વધુ સુંદર કવિતાની સફલતા મળે એમ ઇચ્છીશું.

અન્તર ને વન ઘૂમી વળે ઘડી
સૂર, સુગંધ સરસતા;
હૈયાની બૂમમાં હસી જોડે,
પ્રેમ - જનિત સુલતા !
પ્રેમલ મેઘ દ્રવે મુજ ઉર પર
હે પ્રિય ! હે પ્રિય ! રટતાં.

[૨૫]

અલકા

શ્રી. જેઠાલાલ ત્રિવેદી કવિ, નવલકથાકાર તથા સંપાદક તરીકે ઠીક જાણીતા છે. “ પાંખડી ” માંનાં તેમનાં મુક્તકો સારી પ્રસંસા પામ્યાં છે. “ અલકા ” માં તેમને વિકાસ ભેડે શકાય છે. લિંગલિંગ વિષયોનાં સંવેદનને શિષ્ટ અને સુખમ વાણીમાં સચોટ ને કલામય રીતે વ્યક્ત કરવાની હથેલી તેમને આવી ગઈ છે. મુકનકની નાજુક રચનામાં દાખવેલું આદ્ય હવે પ્રકૃતિકાવ્યમાં, પાત્રવક્ત્રી કાવ્યમાં, પ્રસંગકાવ્યમાં શાસમાં તેમજ કટાક્ષ કે મર્મચાળાં ઉદ્દેશ્ય કાવ્યમાં તે દાખવે છે. કદાપિ હજી પણ તેમની વિશિષ્ટતા રમતિયાળ કે કટાક્ષપ્રધાન કાવ્યોમાં જણાયે. ‘ સ્થિતપ્રત વક્રીલ ’ વિશે કવિ કહે છે :—

લાગનનાં નાચાં આપી અસીલ સભાન

કહે, “ સાજ, જસા ન તો જરો મારું માન;

‘ હાયો હાયો ’ સદુ કહે એ નહિ વેદાય.”

કર્મ પહેલાં ફળ પામી ‘ હો ’ કહે વક્રીલ.

જાનાં ગીતાબ્યાસી, સમ જય-પરજય.

“ આભાર, ” “ રહસ્ય ” જેવાં ખીજાં પણ આવાં મુક્તકો છે. “ ગર્વ વિરુદ્ધ નમ્રતા ” એ કાવ્ય મુક્તક વર્ગનું જ છે. ગર્વનાં પ્રતીક સિલા અને પ્રયંશ વક્ષ છે સીસમ ને સાગ જેવાં; વાંસનું વ’ નમ્રતાનું પ્રતીક છે. પવનના સુસવાટા સર્વને ઉદ્દેશ્ય છે કે અમારું સંગીન કોઈક તો ગીતો. સિલાએ અને સીસમ જેવાં વૃક્ષો ગર્વમાં ને ગર્વમાં કશો અનુભવ દાખવતાં નથી.

‘ અમે સિલા, સીસમ, સાગ નહ;

હરે ન કો પેસી શકે અમારે. ’

મહો ને તારકો કેરો દિવ્ય નાદ વડી હરે

વાયુ સ્પર્શી વડી આથો સરે છે વાંસના વને.

ને ?

વસિ વસિ મરમર ખનિ ત્યાં જોડે છે સૂરીયો.

કટાક્ષ અને મર્મ એ ત્રિવેદીનાં ઘણાં કાવ્યોનું રોચક લક્ષણ છે. જનતાનો આદરભાવ અંધ, સ્વાર્થી મૂર્તિપૂજનું રૂપ લે છે અને જે ભાવનાનું પ્રતીક મૂર્તિ છે તેમાંથી કશી આત્મી, અસરકારક પ્રેરણા મનુષ્ય લેતો નથી, એ વાતનું તીવ્ર ભાન એમનું ‘ ખાલી ’ નામનું કાવ્ય કરાવે છે.

અણખૂંટી એ ખાલી માથે, લાખો શ્રીફળ ફૂટયાં,

પણ ના કોઈ માનવ કેરાં સ્વાર્થપણ ત્યાં નુટયાં.

એવી જ વાર્તાવિક દષ્ટિમાંથી એમના ખીજા કાવ્ય ‘ સેવકને એના ઉચાટ શાગો કટાક્ષ જન્મે છે :—

લાલે લોકો ફલશ્યામા પોટે,

ને જોદાં જોડે

કે સેવકને એના ઉચાટ શા ?

મયાર્ય જીવન તરફ અમુક રીતની દષ્ટિ કેળવવાથી એમાં ગ્હર્ય પ્રગટ થાય છે, જે ઘોતક અને અમનકારી હોય ■ ને કવચિત્ મર્મને પણ વીધે છે. એ દષ્ટિ પૂરી ઉદાત્ત, વિશાળ કે વ્યાપક નથી

હોતી, એકદેશી હોય છે; પણ એ દ્વારા પ્રગટ થયેલું થોડુંક પણ અણધાર્યું ને કડવું સસ આપણને યમકાવી સમજ કરી મૂકે છે, અને આપણા કે સમાજના પુષ્ટ થયેલા દંભને ઝોગાળી દે છે. નિર્જીવ, અંધ, આપરખા સમાજને આવી વાસ્તવિક દર્શિના શ્રમનિરાસની જરૂર રહે છે, એક મુગ્ધ યુગલને જોઈને બખરુ વેશ્યામાં સાચા પ્રેમની મનીષા બને છે ને ‘રમણી હવે હું’ એવા પ્રબોધ થાય છે; પુદ્ગલની કે હરિજન બલિ બનીને સાચો ધર્મ ઉદ્દોષ છે; સસ, ધર્મ અને વીરત્વનાં લેમલોવાળા પાંડવો મહાભારતના યુદ્ધમાં અણીને વખતે અસસ, અધર્મ અને કાયરતા દાખવે છે ને એક વ્યાપક સત્યની આખી કરાવે છે કે—

અધર્મ જીવે ધરી ધર્મરૂપ
ને સત્યરૂપે જીવું અસત્ય.

“અલંકાર”માંનાં શરૂઆતનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં કલાદર્શિ અસ્થિર છે અને કાવ્યવસ્તુ માટે તેથી વધુ પ્રસ્તાર છે. પણ એકંદરે અનેક કાવ્યોની છટા મનોહર છે. રહસ્યમય પ્વનિવાળા બે પ્રકૃતિવર્ણનના સુંદર રાસ છે—“મુક્તિની અંખના”ને “એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી?” જિનરૂપે દેખાતા પ્રભુના ધામ ઘોડકા માયાવાળા તારંગાનું વર્ણન રોચક છે. “રાધિકા”માં સૌન્દર્યની સનાતન ભાવના તો “અમર અશ્વત્થામા”માં મૃત્યુની ક્ષિલસૂરી કવિએ વણી છે. “અમલ્ય પંથ,” “મધરાતે,” “પ્રિય ધરા” અને “દિલનો દવ” તેમનાં રમણીય ભીમિકાવ્યો યા ચિન્તનકાવ્યો છે. રાધા કૃષ્ણની પ્રિયા જ નથી, સૌન્દર્યની ભાવના છે. ઉમામાં, ઉલૂપીમાં, મીરાંમાં, હેલનમાં, નરજહાંમાં કવિ સનાતન રાધા જ જુએ છે:—

રાધાના રિમત સામે મધુર મલકવું વીજનું ફિફ્ફું લાગે
એના નેપુરનાદે ઝરણુસરિતની ઝાંઝરીઓ ઝરે છે;
એના કંઠે વસીને, સ્વરની પરુષતા બંસરી છૂપવે છે;
રાધાનું રૂપ પીતો ઉદ્ધિ બની અહો મત શું બિછળે છે!

(રાધિકા)

સંસારના ખીજ અદ્ભુત તત્ત્વ મૃત્યુ વિશે કવિ અશ્વત્થામાની વેદનામાં સાચું કહે છે:—
છે મૃત્યુ કાટહરણી ભયની સરાણ,
ને એપણા મરણમાં જ વિકાસકેરી;
સેવા સ્વભોગ સમ ઉત્તમ સિદ્ધિઓમાં
મોણ સદા ય અમરત્વ પડે અરે રે.

(અમર અશ્વત્થામા)

અને સાચું અમરત્વ પામના ગાંધીજીના મૃત્યુપ્રસંગે કવિહૃદય કંકળી બેઠે છે:—

આજે છેદાણાં સતનાં બેસણાં,
હત્યારા માનવીની થે છે હાર,
આજે જળે છે રોમેરોમ હા!
ભીખ હણાયો ભારતભોમનો,
ભમી બલે મેઘાંબર રાત,
આભેથી હોલાણા સરજ તારંગા.

(દિલનો દવ)

[૨૬]

મર્મર

શ્રી. જયન પાઠકના આ કાવ્યસંગ્રહનું નામ ‘ મર્મર ’ ઔચિત્યથી રખાયું છે. આ કાવ્યોનાં પ્રયોજન મોટાં નથી તેમ જ તેના આકારમાં પણ ભારેખમ આયોજન નથી. અહીં કવિ હૃદયનાં નાજુક સ્પન્દનોને નિરૂપે છે.

અટપટા ને-વિશાળ જીવનને વીચતે દર્શાવવાનું કાર્ય જેમ સાહિત્યનું છે તેમ હૃદયનાં નાજુક ને સૂક્ષ્મ સ્પન્દનોને ઝીલી લેવાનું કાર્ય પણ કવિતાનું ગણાયું છે. એવાં સ્પન્દનો ને વેદનો એટલાં સૂકુમાર હોય છે કે તેના સ્પષ્ટ બોધ થાય તે પહેલાં તે ઘણીવાર અસોષ થઈ જાય છે. એમને આકાર આપવો એ કવિઓનો અધિકાર છે. એવાં વેદનોને મર્મર કહો, છુદ્દછુદ્દ કહો; એ સૌ કોઈ રહસ્યમય જૂંપી વાત કહી જાય છે. એમાં આપણા સંસારનું કે વ્યક્તિના મનસ્તત્ત્વનું કોઈ રહસ્ય પ્રગટ થાય છે. કંઈ નહિ તો કાવ્યો દ્વારા પણ આપણે આપણા તરફ તેમ જીવન તરફ વધુ ગાંભીર્ય કે વિસ્મયથી જોવા માંડીએ છીએ. શ્રી. જયન પાઠક કહે છે :

ખીજને કહી ચે ન વાંછું
ઝીલવાને રિમત સ્થરરિમતું;
કૂલનું પ્રગટાવવા રિમત
ખીજને અંધ જૂઝલમાં જવું.

(ખીજ)

યજ્ઞના રહસ્યને આ એક કડી પ્રત્યક્ષતા આપે છે. કેના જીવનની ક્યાં સાર્થકતા છે એ કાણ જાણી શકે ? સંપત્તિ કીર્તિ, પ્રકાશ મળ્યાં ના હોય, માત્ર અધિકારમાં જનત ધસીને શ્રમાવવાની હોય તો ચે કોઈ ઉજન દષ્ટિએ એમાં ધન્યતા છે. કૂળને પ્રકાશ મળે ને એ હમે, પણ ખીજના આપભોગને એ કેમ વિસરે ? આ જગતની સર્વ ક્રિયામાં, આવિર્ભાવમાં, આવિષ્કારમાં — મજૂરની મહેનત કે સંગીનના તાનમાં — કોઈ અદ્દશુત યજ્ઞયક ફરી ગહુ છે એમ કવિ દર્શાવે છે.

એ જ રીતે જીવનશ્રત્યુના ભેદને આગાળતી બુદ્ધિથી કવિ ઉચ્ચારે છે :
મને જિન્દગી અને મરણની ખબર છે :
કબર પર ફૂલો ને ફૂલો પર કબર છે.

(જિન્દગી ને મરણ)

શુ નથી મરતું ? કે શુ નથી નવે રૂપે જીવતું ? એ સાચી કે ગૂઢ વાત કવિ રમરણીય રીતે કહી જાય છે.

જીવાન દિલની પ્રેમપિપાસા અને સૌન્દર્યદષ્ટિ લાખા પાસે મધુર કામ કરાવે છે. અંગનાના સૌન્દર્યની અને એના પ્રથમ પ્રજ્વલિત્રમની સનાતન વાત શ્રી. પાઠક ગાય છે :

એક અલકમલકની અલબેલી
શી મ્હાસે છે મન મેલી !

(અલબેલી)

નજરમાન સુન્દરીના પાનેતરનો ભરાવ નિહાળતા યુવકને પ્રિયતામા 'નતને આંઝરમાં ખેતી' લાગે છે. ખીમ એક કાવ્યમાં પ્રિયજનની પગલીઓથી ટંદાવનની વાટે મોહનનો ભેટો ઘર્ષ ગયો હોય એમ પ્રિયાને અંતરમાં લાગે છે. બાલ રિથિતિનું અન્તરમાં પ્રતિબિંબ નવીન રીતે કવિ દર્શાવે છે. બાલ પરિસ્થિતિ અને અન્તરની સમાન્તર રેખાઓ દોરવામાં શ્રી પાઠકનું કૌશલ મને સરસ લાગ્યું છે. સમાન્તર રેખાઓ દોરી ગીતને અંતે કોઈ કુટ વાતને સ્ફુટ કરી દેતી પંક્તિ મૂખી કવિ તેને પ્રકાશિત ને ચમત્કાર-વાળું કરે છે. એક કાવ્યમાં અપાઠી ધનધટા ને પ્રેમધટાનું મિશ્ર ચિત્ર છે - જે કાવ્યમાં જ ચિત્ર બને, ચિત્રમાં નહિ. સૃષ્ટિની એકાકારતાનું મનભર દ્રશ્ય સુકુમાર વાણીમાં પ્રગટે છે :—

મહન તિમિરને અંક સપનમાં ઢળી સૃષ્ટિની કાયા,
સકલ ચરાચર પરે અંકલની ઢળી અલૌકિક હાયા;
ભેદ ત્યા બૂંસાઈ
સંતો પ્રેમધટા બૂંક આઈ—

(પ્રેમધટા બૂંક આઈ)

આવી પ્રતીક્ષીલા અને આધ્યાત્મિક અનુભવની જોતજોતતાનું સુભગ દર્શન અખો, પ્રીતમદાસ જેના કવિઓની કવિતામાં પણ થાય છે.

જગતા કવિનું પ્રથમ લક્ષણ એ હોય છે કે ભાષા અને લયને રમણી એમાં નવું સૌન્દર્ય તે દાખવે છે; અને એમાં પ્રગટતો અર્થ રંગની મોહનીમાં અવનવો ઘર્ષ જાય છે. નવીન કવિ અલકમલકની અલભેલી માફક છુટી વેણીએ મઠાલે છે. એને સુન્દરતાની પડી છે; એને આકર્ષણ કરવું છે; એના શબ્દ ટૂંકાર થવો જોઈએ. ખીજું બધું-ભાષાની ગંભીરતા, ભાવના સંઘર્ષ, ચિંતન-અનુભવ વધતાં આવી રહેશે. એનું દિલ સૌન્દર્ય સર્જવામા હોય છે, તર્કશૂઘ્ર વિચાર આપવામાં નહિ. સૌન્દર્ય કે ભવ્યતાના રહેશે. એનું દિલ સૌન્દર્ય સર્જવામા હોય છે, તર્કશૂઘ્ર વિચાર આપવામાં નહિ. સૌન્દર્ય કે ભવ્યતાના પ્રતિભાવો એના પ્રમાણિક છે; પણ એની શક્તિ કે એનું દર્શન ગણવા જેવું એમાં જોઈએ પણ હોય, એ તો કૌતુકનો પ્રવાસી છે ને નવો વિચાર તેના હૃદયને ધડીભર હલાવે તેના રમણીય આકાર અર્પવામાં તે કૃતાર્થતા અનુભવે છે.

‘પામો સૌ ન્યૂનતાઓ મુજ, ટુજ સ્પર્શે પ્રેમતામાં પ્રજોધ.’ આવાં વચનોમાં કવિની દિલસૂઝી કે ધર્મશ્રદ્ધા કરતાં શ્રી અરવિંદ પ્રત્યે મુગ્ધ હૃદયની ભક્તિ વધારે જોવા મળે છે. એ ભક્તિપ્રેરિત વિચાર માટે શ્રી. પાઠક ગુંજનક્ષમ પક્તિઓ રમે છે :—

હે સુન્દર ગોવિંદ !

ટુજ સ્પર્શે આ પંક વિષે શું નહીં પ્રગટે અરવિંદ ?

(ચરણુડેશયા)

આ મુગ્ધ ઉચ્ચારો કરતાં નીચેના ઉદ્દગારમાં તાજગી વિશેષ છે :

ક્યાં આવો જનમેળો મળવો !

સાથ ખીજે ક્યાં આવો રળવો !

આટઆટલા મનથી મળવાં એ શું નથી નવાઈ !

(યાસી લે)

આ સંસારમાંના સમાગમો પણ પરિતોષક હોય છે એમ રામનારાયણભાઈ પેટે તે ગાઈ લે છે.

સમીક્ષા લેખો

એય કવિનાનું-લગ્નન કે ગીતનું સંવિધાનતંત્ર શ્રી. પાઠકને બરાબર સમજાયું છે. અને એમાં એમની સિદ્ધિ બહુ આશ્ચર્ય છે. બીજાં કાવ્યોમાં પણ, ખાસ કરીને પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં, તેઓ સાચા કાવ્યનરત્રને સચોટ પકડી રચીને સંરચી કરાવે છે. 'મેઘદૂત'માં કાવ્યનૃત્ય સમકાર છે. 'નર્પદાનાં પૂર'માં કવિનો હિંસા પ્રકૃતિપ્રેમ તથા કિદાર જીવનની અબીપ્સા દેખાય છે :

એ શાં રેવામ્લ વહી રહ્યાં મરત લેતાં હિલોળા
હેવા કેરે રિયર જલ જગાડી યુવાના ઊઠાળા;
થાતું બલે ભાંજવી વહું સો હેવ હેવાં અસીમ,
જેની માટી ફળકુપ કરે મોલથી લીલી સીમ.

(નર્પદાનાં પૂર)

'શરદવર્ણન' પણ એવું જ હૃદયગમ કાવ્ય છે. પરંતુ કવિની સ્વાભાવિક શક્તિ 'વર્ણન' પ્રભાત'ના મનોહર કાવ્યમાં વિશેષ જણાય છે. ૭ લીટીમાં કવિએ સોનેટનું સૌન્દર્ય સમાવી લીધું છે. કાવ્યની શબ્દસંઘટના જ વર્ણના સંસ્કાર જાણત કરે છે.

ધરાગમન રાત આખી નિજ વાત કહેતાં રહ્યાં
રહસ્યમય; શબ્દ શાં વરસતાં ધીમે બિન્દુકાં !
અને નીરખ્યું પ્રાતઃમાં : પૃથિવી અંગઅંગે દીડી
અસંખ્ય તજુની પ્રગ્ન પુલકત રેખાવલિ.

(વર્ણન પ્રભાત)

• કવિએ દેશપ્રેમનાં સુરામય કાવ્યો આપ્યાં છે. ગાંધીજી, સરદાર, શ્રી અરવિંદ, બ. ક. હંકાર ને નાનાલાલને તેમણે ઉચિત અંગલિ અર્પી છે. એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં, રચના સોનેટની છે. એક સંસારી રસના સોનેટમાં નાયકનો વિરૂધ નાયિકા તરફનો ભાવ નવા દૃષ્ટિકોણથી કવિએ વર્ણવ્યો છે. નાયિકામાં રૂપ નથી, રંગ નથી; અને જગતની અનેક અપ્સરાઓ એના ચિત્તને રાજ વીધી જાય છે. પણ બેઠેનું બાળક એ જ વરવી સ્ત્રીમાં-માતામાં અદ્ભુત આકર્ષણ જુએ છે. માતાની હાતીમાં છુપાવામાં એને ખૂબ મજા છે. નાયકને થાય છે કે આ વરવી નારીને ચાહવા સાડુ બાલક જેવું કેમ ના બનાવ ? વિશ્વમાં વિલસતું પ્રેમનું તત્ત્વ જ સાચું સૌન્દર્ય ને આકર્ષણ છે એવું કવિના દિલમાં જિગી જતું લાગે છે.

'ઊર્મિલા-લક્ષ્મણ'માં પરલક્ષી કવિતાનો શ્રી. પાઠકે સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. એમના વિયોગનો પ્રસંગ નાટ્યોચિત ટમે એમણે નિરૂપ્યો છે વિધિની વિચિત્રતા અને ઊર્મિલાની અપ્રસિદ્ધ વેદના વિવાદની હાથ પાથરે છે. બીજાં પણ મનોહર પરલક્ષી કાવ્યો પાઠકે લખ્યાં છે. એમની કલ્પના અને ચિંતનશીલતા એવાં કાવ્યોમાં પણ પ્રતિતિ, પ્રસાદ ને અધુરતાના સંસ્કાર મૂકી જાય છે.

આ નવીન કવિની કવિતાનો પરિચય મને ઘણાં વર્ષથી છે. મને હંમેશાં તેમાં સાચી કવિતા અને ઉત્તમ કવિશક્તિનો લજ્જકાર આવ્યો છે. કવિ પાસે રમણીય રૂપો સર્જના માટે ભાષા, હંદ આદિનું પ્રભુત્વ છે; તેમને નવીન છતાં રમણીય આકારની સજા છે; નવનવા દૃષ્ટિકોણથી જીવનના રંગો ને રંગો જોવાનો સ્વભાવ છે; સાચી કલ્પનાશક્તિ ને તરલ તરંગ છે; અને આર્દ્ર અને ચપલ વેદનશીલતા છે. આ સંઘર્ષનાં કાવ્યોમાં જ પોતાની કવિતાની વિશિષ્ટ ભાવ એણે દર્શાવી છે. એમાં કાવ્યરીતિ અને કાવ્યવિષયનું આકર્ષક વૈવિધ્ય પણ છે. યુગરાતી સાહિત્યને રમણીય કવિતાની ખોટ નથી પડવાની એવી શ્રી. જયંત પાઠક જેવા કવિઓની ઉપાજલક જોઈને અઢા બેસે છે.

[૨૭]

ચક્રવાક

“ ચક્રવાક ”ના કવિ રણજીતભાઈ પટેલનો મને એમનાં કાવ્યો દ્વારા જ પરિચય થયો, અને એ પરિચય સુખદ છે. અલગત, એવા પરિચયમાં મૈત્રીની સતતતા નથી: જોગિકાવ્યો એટલે જ ક્ષણોની મૂર્તિઓ અને છટી છટી ક્ષણોના પરિચયથી કવિના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો તો કેવડો પરિચય થવાનો! પણ એ ક્ષણો સામાન્ય ક્ષણો નથી. કોઈ ક્ષણ જોડાણમાંથી આવતું ઘુદ્ધુદ છે; કોઈ જોડે જોડતો કંપનાતરંગ છે. જે ક્ષણોમાં કવિ વધુમાં વધુ અને પૂર્ણપણે જીવે છે તેનો આનંદદાયી પરિચય આ સંગ્રહમાં થાય છે.

શ્રી. પટેલનાં કાવ્યો વાંચતાં પહેલી હાપ કોઈ ચિન્તનશીલ વિદ્યાભ્યાસંગીની પડે છે. સંગ્રહની શરૂઆતમાં પ્રેમનાં કાવ્યો છે પણ તેમાં તર્કશીલતા કરતાં લાગણીનો ઉદ્રેક આછો છે, અને કાંઈક પ્રસ્તારનો શોખ પણ જણાય છે પરંતુ સંસ્કારી ને પ્રવાહી ભાષામાં વિચારને પદદેહ આપવાની કવિની શક્તિ ખ્યાન ખેંચે એવી છે :—

“ આ વિશ્વનાં આપણુ એ પ્રવાસી;
જોયું, વિચાર્યું: પથ દીર્ઘ, વાંકા,
જુલામણા, સોલનથી ભરેલ
સાથી વિના કુશ્કર છે પ્રવાસ;
ભલા સદા એકથી એ વિચારી
યાત્રા - દિશા - સામ્ય, વિચાર - સામ્ય
રસૈક્ય, આદર્શ સમાન ન્યાળી,
થયાં થયાં આપણુ વિશ્વયાત્રિક.”

(આપણુ એ પ્રવાસી)

એવો સુરેખ વિચારપટ “ રખે તું કહ્યે કે - ” માં પ્રારંભમાં પાથરેલો છે :—

“ રખે તું કહ્યે કે - સપન મહીં વા જનશ્રુતિ મહીં
સખી! માને મારો પ્રણયનદ જે પુષ્ટ જ વહી
પુરા, જેના સોતે સતતગતિનો લંગ ન સહો,
તરંગે આવતો ભમરી વમળેથી વહી રહ્યો,
સખી! તેમાં કાળે પરિરિચિતિ-વિપર્યાસ જ થયો! ”

આવી તર્ક-કે કથનપરાયણ કવિતામાં પણ રથને રથને લાવણ્ય ચમકી જાય છે. “ અખંડયા હેવા ”ની નાવિકાને “ કપોલે ને જોખે પરિભલ સમું હાસ્ય ફરકે ” છે; આપુર પ્રણયી ચુંબનની વાત કરતાં કૃષ્ટ વાણી ઉચ્ચારે છે;

‘ તને મેં ચૂમી છે, ગગન નવપર્જન્ય શતધા
ધરા ચૂમે તેવી રસમસ થકી પ્લાવિત, કરી.”

ઉપદે

સમીક્ષા લેખો

વળી કયાંક કયાંક કવિની મંજીર અભીષ્મા અને ભાવના પ્રગટ થાય છે, “યોવન રહસ્ય” અને “આપને, હે પ્રભો!” માં કેવી માનસિક કિંવા આધ્યાત્મિક રિયલિટી તેમને ધ્રુષ્ટ છે તે સમગ્રમ છે. જુવાની એ એ આયુષ્યનો નિયતકાલ નહિ, પણ સુદૃઢ સંકલ્પની ખુમારી છે. ભર્મિતું પૌરુષ છે, છે “સુખાળવી રિયલિટી પર જય વિક્રમોનો.” પ્રાર્થનાના શુંદર કાવ્યમાં કવિ દિવસપર્યંત મનની જગૃતિ અને નિદામાં શિથિલ્લક્ષ્ય ઝંખે છે ‘અધીરાં હંસોને’, “તને હેલ્ય થુ કહું” ? “પરિવર્તન” “કાલસો” આદિ કાવ્યો અણિયુદ્ધ અને વિશેષ રમણીય છે. ‘કાલસો’ કાવ્ય નવીન કવિતાનાં લક્ષણોથી પૂરેપૂરું અંકિત છે. અતિ સામાન્ય વસ્તુને વિષય કરીને સુશ્લિષ્ટ અને પ્રવાહી વાણીમાં જીવન જોગવયાની ભાવના કવિએ તેમાં ગૂંથી દીધી છે. ‘પરિવર્તન’ માંનું ચિત્ર આહ્વાદક છે અને યોવન, પ્રેમ અને આરાનો વસન્તકાળ સંભારી આપણે પશુ કવિ સાથે સમાનભાવે ઉચ્ચારીએ છીએ :—

“પૃથ્વી લળી લળી તદા પથ આપતી ‘તી’ !”

શ્રી રજ્જુજિતભાઈ પટેલે પ્રશિષ્ટ અર્થલક્ષી ચૈથી ગ્રહી છે, અને તેમાં, એકંદરે, સરળતા, સુશ્લિષ્ટતા અને ચારુતાનો યોગ સાધ્યો છે. સાદી ઘટના તરફ પણ ભીની કવિદષ્ટિથી જોવાની તેમને ટેવ છે, અને લાગણીના સંકુલ સ્ફુરણને રજ્જુતાએ વ્યક્ત કરવાની તેમને આવડત છે. અદ્યતન કવિ ફરી પાછો હૃદયગમ ગીત ખાતો થયો છે, એની પ્રતીતિ પણ શ્રી. પટેલનાં ગીતોમાં થાય છે, ગુજરાતી ગીતનું પારંપરિક સ્વરૂપ, તેનું રચનાતંત્ર તેમણે સાધ્યું છે, અને સરળ ઘાટમાં ગભીર ભાવમિન્દુ મૂકવાની નાના-લાલીય કલા તેમણે ઉપાસી છે. નિસર્ગ સાથે તદ્દકારતાની, કોઈ પરમ ચૈતન્યના, કોઈ પરમ સભ્યના ભાવજ્વારની વિરલ પળો તેમણે થોડાંક સુંદર ગીતોમાં દાળી છે.

કે ગગને ગાળે વનો ધનનાં ધણું રે,

કે વનમાં ગહેકે કળાયલ મોર—કે ગગને...

કે રજની ભાસે મુધાકર ચૂમતો રે,

કે કરતાં ચાતક ટોળાં મ હ શાર—કે ગગને...

કે ફલકે ફોરમ ફોર ને વનમાં વહે રે,

કે મધુકર પીતા મધુ ફલ ફલ—કે ગગને...

કે વિશ્વને સભર વિરાટે જો ભર્યું રે,

કે વામનને વાગે વિરાટની હો જી—કે ગગને...

મનુષ્ય માત્ર વામન છે, પણ તેને જેટલે અંશે વિરાટની ઊંળ અડી જાય, જેટલું સૌન્દર્યમિન્દુ મળી જાય તેટલી તેની કૃતાર્થતા. શ્રી. પટેલને અનન્ત સભ ને સૌન્દર્યની ઊંળ ઉત્તરોત્તર વધારે અંશે એ અભિલાષ સાથે તેમના આ “ચક્રાક” માટે તેમને અભિનંદુ ખું.

[૨૮]

ઉપામાં ભિગેલાં

આ માલ કેવો સરસ છે એમ દુકાનદારની જેમ આ કાવ્યો વિશે બે બોલ હું નથી કહેતો, બે કે કૃષોને પણ પોતાની મુગંધની બહેરાત કરવી પડે એવો આ જમાનો છે. ભાઈ વ્યાસ મારા વિદ્યાર્થી છે, પણ એમની કવિતા પૂરતો મારો સંબંધ એક સમભાવી સામાજિકનો અને મિત્રનો છે. મને એમની કવિતામાં રસ પડ્યા એ જ એ સંબંધનું કારણ છે, અને મને બધાં રસ પડ્યો ત્યાં ખીજને પણ પડશે એ આશાએ આ લખું છું.

૨૧૦ ચંપકલાલ વ્યાસ કવિ લેખે નવા જમાનાની નીપજ છે; એટલે જે રસિકો ૧૯૨૦ પહેલાંની જ સુરવન કે ગ્રેય, ભિમિલ કે તરંગપ્રધાન કવિતાને જ માણી શકે, તેને જ કવિતા કહે, તેમને આ કાવ્યો રુચશે નહીં; રિપરિટ અને સ્ટવના શ્રવણમાત્રથી નાકમાં મરચાંની ધુમાડી ગઈ હોય એમ લાગશે; પૃથ્વી હંદમાં પૃથ્વી જ નહીં પણ પૃથ્વીના જડ, અરોચક, ગંધાતા અંશો જ પ્રત્યક્ષ થશે; "તને કુખ હશે; ન ના" એવાં વાક્યોમાં કવિતાની મરકરી થએલી ગણાશે.

પણ ટીકાકારોની ટીકાથી વર્તમાન કવિતાનાં લક્ષણોનું-આપણે તેને દોષો નહીં કહીએ-સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. અને એવી ધણી આસિયતો હોય છે જે ચોક્કા ના રખાય તો વિકૃત થઈ દોષનું રૂપ ધરે. આજના પ્રસિદ્ધ કવિ સુન્દરમ્ના "લાગેલી ધડિયાળ" ને કાવ્યમાં જે કૃત્રિમતા છે તે વ્યાસના પણ કોઈકે કોઈકે કાવ્યમાં જણાય છે. રિપરિટની ગંધથી નાસી ગયા વગર કાવ્યમાં આવતી કૃત્રિમતા બેઈ શકાશે.

સ્નેહ-શંકા

જિહ્વી સર તેલની પવનથી ટાંકીયકી સ્ટંભની,
અમિતમ કબી અડે લલકતી બ્વાળા અને, તેમ આ
હૈયાથી ઉડતી સરો પ્રણયની ભિમિતણા બેરથી
બ્વાળાઈય બની અહો ! લલકતી શંકા-કબી સ્પર્શથી.

આજની કવિતા બોધલક્ષી, બોધ તારવતી થઈ છે, (એની પાછળનું માનસ બોધ શોધે છે, આનંદ નહીં) અને નીતિશોધક કવિતા કેવી કૃત્રિમ થઈ ગયે તેનું આ ઉદાહરણ છે. પણ કવનના કે ભાગણી કરતાં સમજશક્તિને વધારે સ્પર્શે એવી કવિતા પણ સુભગ થાય. વિષયની કંઈક નવીનતા, વાતચીતની ટબની ભાષાથી બિપજનું ઘરનું પરિચિત વાતાવરણ અને પ્રશ્ન અને સમાધાનનું તોલન ભાઈ વ્યાસના 'ફેટો' કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ આણે છે.

તહેમે અવરસાથમાં રમરણકાજ ફેટા ઘણા
પકાવત રહો અને ન મમ બાતશુ જેમને
ખરા હૃદયથી ચહો; પ્રણય શુદ્ધ, સાચો, મીઠો
અનેક વરસોયકી ઉભયમાં વહે આટલો

સમીક્ષા લેખો

જતા નવ તહેમે કદી પ્રચુચ છાપવા ધારિયું
મહેને અજળ લાગતુ, ઉભયને રહેલુ લુદા
ધણુ! વરસભાગમા હૃદય તોષવા ના પડી
કદી જરૂર રનેહના વિશદ ધોધ ફાટાતણી.
મહેને ન ભય રનેહનો, વિશદ રનેહનો ધોધવો
અખાસ વહેતો ઉરે, જગતજો ના રપરીગે,
અને પ્રચુચ તોડના સમય ધારશે તો પછી
ખી પ્રચુચ સાધને ? પ્રણયખગ દોરો કદી
ફરી ઉર હસાનગે ? કુચળ પાડનારા કદી
અદૈત રૂપ ઠાપને ઉગળી સમુ ? તો પછી
નદાય રૂપલિનતા નયન ખૂચવા ગે મહુ ?

શાદ મિત્રનેહના કાન્યો એ આ નમહનું ખાસ આકર્ષણ છે કાન્ત પછી મિત્રનેહના કા યો
ધણુ! એાઠા લખાયા છે કાન્તના મિત્રનેહના કા યોની પ્રીતિ અહીં નથી, પણ ભાઈ બેનના રનેહના
પ્રલાશન્યો જેવું નિર્દોષ લાવવ્ય અને આર્જવ ‘પોટો’, ‘નદરો’, ‘શ્રદસ્વ’, ‘ચોર’ વગેરેમા જણાય
છે, અને તેમાના કેટલાક લાવનો ગુણગ હૃદયમા રચા કરે છે

ભલે દરો ફેડે મુજ ગરીમ ઘેના ઉર નિશે
ઉપાયો ના સ્ફુરે, ઘૂંઘ ઉરસરે અથુ ભગશે,
એવિત મુજ ત્યા ધન્ય બનતો

બોધલક્ષી કોટિઓને (Conceits) ચમ કારથી ગૂઝ કગાને સોનેટ એ સાગે દાખો છે
આગનો કવિ એવી કોટિઓમા ધણો ગયે છે તે એનું કવિપણુ કન્તા જુદિયાનુર્ણ વધારે મુલ્યવે છે
એવી કોટિને કન્પનારપશુ મનાવે તે લોકવ્યવહાર અને કુદન્તમાથી યોગ્ય પ્રતાપો શોધી કઢાડે છે
શાં બ્યાસ ચાનું પ્રતીક લઈ અદત્તાની મરકરી કૈ છે, ચન્દ્રઅમાસના પ રજ સનધમા પ્રેમભાવના ગોર
છે અને સપ્તનું પ્રતીક લઈ શુભદાનનો પ્રક્રિયા ગ્રાધ છે આ નવું નોનેરો નુરખ છે, “ પ્રેમભાવના ” તે
મુદર ન છે અને “ બોટો રોફ કરી શુભવતો . ગો ચીકલો “ વાનિધિ ” અથવા મિચારો, હોખાલો,
લેવાલલો કીધુ ચન્દ્ર

યાકી, જાન અમાસ ગોડ ‘ પ્રિય ! એ ! ’ કેતા ન અરે ઝીલી
નેવા ભાવમગી કરે પ્રજુવિની ને પાય નજીવનની

રમીતમા અકાઈ જાય છે

આ મિના સોનેરોમા ભાવની-ખાન કરીને ભાઈમધીની અભિનવ મુગ્ધના, વિચ ની ગૂઝઆનમાં
ચમ કુતિ અને સિદ્ધમા ભગી નતા લગપણ પ્રયોગની દુચિતા છે પણ વ્યાસની પ્રિદિટ શક્તિ નાચાનેજ
તત્વને સચોટનાથી ગૂઝ કરવામા વ્યકત થાય છે અભિનવી મૂર્ખ ચન્દ્રને થાય છે, “ અને નુગ કો
જે અરુગ દન પ્રકાશનો ન તે મમ નમાન ”. સર્વની કીર્તિ પાચાવગની મજોપકર્ષ જલે સામગી દોષ
એમ ચન્દ્રને વિચારતો કવિએ બતાવર વર્ણવેા છે

ઉપાખ્યા ઊગેલાં

આ શક્તિ તેમને પરલક્ષી કવિતામાં સારી સિદ્ધિ અપાવે એવી છે. તેમનાં ખંડકાવ્યોમાં તે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વ્યાસનાં ત્રણ ખંડકાવ્યો ‘ઋષિનો શાપ’, ‘શાપ કે વરદાન’, ‘વરધેલી’ સરસ છે. ‘વરધેલી’માં દુઃખ કરતાં વેદના વધારે થાય છે, અને એમાં વર્ણવેલો પ્રસંગ હકીકતે ખરો પણ વિરલ હોવાથી રસની યોગ્ય ભૂમિકા આપતો નથી, પણ વરધેલીના કોડતું ચિત્ર હૃદયગમ છે. ‘ઋષિનો શાપ’ પ્રસંગને માટે પાતળું કાવ્ય છે છતાં સુંદર છે. શકુન્તલાના શાન્ત જીવનમાં એકાએક દુર્વાસા મારફત આવતા દુઃખના વાદળનો ગડગડાટ કાવ્યમાં ઠીક સંલગ્નાય છે. દેવો અને રગભૂમિની પ્રાકૃતતાને દોષ જતો કરીએ તો ‘શાપ કે વરદાન?’ ને આ ત્રણેમાં પ્રથમ સ્થાન મળે. પુરુરવમાં પરાવાયલા વિહ્વળ જીવના પાઠરખલનનું ચિત્ર મનોહર છે.

*

*

*

*

આપણા કવિઓનો જન્મ ઉપર કાળૂ વધે એ તો સારી વાત છે, પણ સાથે તેમની માન્યતા દૃઢ અને સર્વસ્વીકૃત થતી જાય જે કાવ્યનો વિષય ગમે તે હોઈ શકે એટલું જ નહીં, પણ જેમ પરિચયની ભૂમિનો તેમ વધારે સારો; અને ભાષા પણ જેમ રોગની વાતચીતની, બોલી જેવી, તેમ સારું; તો જ તે દિવસે કવિના જતી રહેશે અને વ્યર્થ, દોઢકાણો લાંબો, થકવે એવો વાક્યાવલિનો ફીસો પાથડીપટ જ રહેશે. આથી ભાઈ વ્યાસ જેના કવિઓ દૃઢમન્યન સોનેટ જેવામાં કે પ્રસિદ્ધ રસિક વૃત્તાંતખંડના આલેખનમાં પોતાની કલા વિકસાવે એ યોગ્ય છે. વાદનાં બન્ધન વિવેચકને તેમ ફેશનનો પવન કવિને નિષ્ફળ કરે, માટે શ્રી. વ્યાસનો પ્રેરક બોલ સ્મરીએ.

“ અનેક જગતસ્ય છે જીવનગદ્ય પ્રગટાવવા.”*

ગ્રીક પુરાણમાં કવિ ઑર્ફ્યુસની એક સુંદર કથા છે. તે મહા સંગીતકાર હતો અને ગ્રેસમાં યુરિડિસી નામની અપ્સરાને પરણ્યો. સાથ કરડવાથી તેનું મૃત્યુ થતાં તે તેની પાછળ પાછળ યમલોકમાં ગયો. પોતાના સંગીતથી મૃત્યુદેવને રીઝતી તે ત્રિપાને પાછી તો મેળવી શક્યો; પણ કપરી શરતે કે મૃત્યુલોકમાં પહેલાં લગી અનુસરતી પ્રેમદા તરફ તેણે પાછું વળી જોવું નહિ. પતિની ધીરજ ક્યાં લગી રહે? આટલા શ્રમથી પ્રાપ્ત થયેલી ત્રિપા ખરેખર પાછળ આવે છે કે કેમ તે જોવા તે ક્યોં જ્યાં તો યુવતી અલોપ થઈ યમલોકમાં સીધાવી.

અધૂસની પુત્રી પર્સીફોનીની કંઈક જુદી કથા છે. તેને યમલોકમાં, પાતાળમાં, પાતાળનો દેવ હરી ગયો હતો, ત્યાંથી તેની માતાએ તેને પાછી પ્રાપ્ત કરી હતી. પર્સીફોનીનું ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ એ હતું કે યમલોકમાં ગયેલા છવો ઉપર તથા તેના પતિ ઉપર તેની ભારે પ્રજ્ઞતા હતી.

પાશ્ચાત્ય પુરાણની આ કથાઓ સરસ છે અને રૂપક ગણીએ તો ખૂબ રહસ્યમય છે. આપણી મદાલસાની કથા મૂળે ડોર્ષ રહસ્યમય રૂપક હશે એમ તર્ક કરું છું. પણ સંસ્કૃત યુગમાં પુરાણીઓને કથાઓ વધારવા ને બગાડવાની કળા સિદ્ધ હતી. મૂળ માર્કંડેય પુરાણમાં જ ઉપદેશનો ભાર આવતાં મદાલસાનું આખ્યાન કથા લેખે કથણે છે. પ્રેમાનંદની સકળ રસિકતાએ એ ઉપદેશનો ભાગ તેના પ્રથમ આખ્યાનમાંથી કાઢી નાખ્યો અને “વાત આલી ચોદ લોકમાં, જે મોઈ જીવી નાર રે” જ્યાં વાળખી રીતે વાન પૂરી કરી. પાછળથી માર્કંડેય પુરાણનો આખો અનુવાદ કરતી વખતે મૂળની ઉપદેશાત્મક સામગ્રી તેને (ખીન ડોર્ષ) બાકીનો ભાગ લખ્યો હોય તો જુદી વાત છે) ભરવી પડી. ખરી રીતે આ મદાલસા આખ્યાનમાં વૈરાગ્યના ઉપદેશ માટે સ્થાન નથી. મદાલસા જેવું મનોહર પાત્ર જેના સૌન્દર્ય અને પ્રેમના બળે જ જાતુવજ વેલો થયો અને તેને યુગ પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરાયો, તે સંસારની, નામરૂપની મોકળતા ઉપર પ્રવચન કરે તે કલાની દૃષ્ટિએ વરતો અંશ છે. વળી એ ઉપદેશમાં પણ ફિલસૂફીની ગંભીર ઉદાત્તા કરતાં મસાણિયું તત્ત્વ વિશેષ છે. આ કાવ્યના લેખક શ્રી. પટેલ માટે વસુદેવિયતિ જુદી છે. મદાલસાની વાર્તા કરતાં તેના ઉપદેશથી, ઉપદેશમાં રહેલા સંખીન અને ઉપયોગી તત્ત્વો તે આકર્ષક છે.

મદાલસાના ઇતિહાસમાં પ્રેમાનંદ માર્કંડેય પુરાણને અનુસર્યો નથી. “મૂળમાં પાતાલકેતુ મરાયો છે ત્યારે અહીં (પ્રેમાનંદમાં) તાલકેતુ મરાયો છે. મૂળમાં મૃત્યુ અટકાવવા કામધેનુનું વરદાન છે ત્યારે અહીં હરણુ થતાં પાર્વતીનું વરદાન છે...મૂળમાં તાલકેતુ મદાલસાનું મરણ સાધવાને એક યુક્તિ કરે છે ત્યારે અહીં પાતાલકેતુ ખીજ જ યુક્તિ કરે છે.” (પ્રા. કા. મા માર્કંડેય પુરાણનું પ્રા. વિવેચન). શ્રી ગોવિન્દભાઈ પટેલ પ્રેમાનંદને અનુસર્યા છે, જો કે મૂળ સંસ્કૃત કથાને અનુસરવામાં કશો બાધ ન હતો. એકાદ વિગતમાં પ્રેમાનંદથી પણ જુદા પડ્યા છે, પણ મદાલસાની કથાને નવીન રીતે તેમણે રજૂ કરી છે. આ બોધપ્રવાન સંવાદકાવ્ય છે. સંસ્કૃત મૂળમાં કથા અને બોધનો મેળ નથી. કથા મુખ્ય કે બોધ તે સમજાવું નથી. આ કાવ્યમાં બોધ, જિંદગી સંમંથી વિચારણા જ પ્રધાન અંગ છે, કથા ગોચર છે અને

તે કયા પશુ પ્રસંગ મળતાં ખુલાસા રૂપે કહીવાતી હોય, ભૂમિકા રૂપે રજૂ થતી હોય એમ આવે છે. વળી શ્રી. પટેલની કલાદૃષ્ટિને મદાલસાનું પ્રેમસમર્પણ અને યૌવનમાં ઋતુધ્વજ માટે તાલાવેલી અને તેના પુત્રોને ઉપદેશ એ બે વચ્ચે કંઈક અસંગતિ સંભળઈ તો છે. ઋતુધ્વજ કહે છે :—

સાથી તું ઉપહાસ આજ કરતી અર્પું રમ્પતિ પૂર્વની,
ન્યારે કેદ પડેલ શત્રુશૂંઢમાં ન્યાં હુંક ના કોઈની.
ને ના નિર્ભય પ્રાપ્ત, સાં પ્રથમ તું જોતી હતી મુજને
ત્યારે જે હૃદયે હતી ઉછળતી તે લાગણી ના રમરે ? ૧૯૪

જીવનસ્રોત સંયોજે જીર્મિ શિવસિંધુયજ્ઞ,
જીર્મિપ્રવાહ એ દેવી તજ દે તું તમ્ભવતી. ૧૯૭

અરણ્યે આત્મનું શ્રેય ધાય, એ સત્ય તો તુંધી;
થએહું કેટલું પ્રિયે ! જો, કર તુલના પુવધી. ૨૬૩

શ્રી. પટેલે સંસ્કૃત પુરાણ અને પ્રેમાર્નવના અનુવાદના ઉપદેશમાંથી જુગ્મ્પ્સાજનક તત્ત્વ કાઢી નાખ્યું છે અને બંને પક્ષની દલીલોને વજનદાર, સાચી બનાવી તેમાં ગૌરવ આપ્યું છે.* સિદ્ધિ હંદરચના (આ ગણનામાં ચિત્રમંધને છોડી દઈશું) અને સિદ્ધિ ભાષાએ એ ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે.

વળી આ દલીલો બે વકીલ કરતા હોય એવી નથી. માતા પોતાના બાળકને સંસારસાગ્ર શીખવે એ વાત જ જૂઠાણું છે એમ માનીએ તો તો રચનાના પાપામાં જ જીવંત અંશનો અભાવ દેખવો પડશે. પશુ ભારતમાં એવી અપવાદરૂપ માતાઓ ઘઈ હોવાનો સંભવ છે અને એટલો સંભવ સ્વીકારીએ તો પછી આ ગંભીર વાર્તાલાપ વકીલોનો નહિ પશુ પતિપત્નીનો છે અને એમની દલીલોમાં આદર અને પ્રેમ રંગ પૂરે છે તે સમજશે.

સાવિત્રી પતિ સત્યવાનવપુમાં લાવી પુનરૂ પ્રાપ્ત્ય તે
પામી લોકહરેથી પ્રેમકુસુમો ને નામ આજે રહે.

એણે તો શબ્દને સજીવ બનાવ્યું, પાસે ન તે યે છતાં—
આપે તો અવશેષ ભરમઅણુને મારા રૂપે ફેરવ્યાં. ૨૩૯

કેટલીક વિચારલહરીઓ સખળ હોવાથી વા આકેષક રીતે રજૂ થવાથી મનમાં રમી રહે છે.

ઋતુધ્વજ

સાચું છે શું દુઃખથી કરતાં દુઃખથી મુક્તિ લાધી ?
સાચું છે શું સુખરટનથી સુખની શાન્તિ આવી ?
સાચું એ ના અભય બનવું દુઃખને ભેટવામાં ?
સાચું એ ના સુખ સમય કે લેશ ઉપેક્ષવું ના ? ૧૮૧

x

x

x

x

સર્વોક્ષાલેખો

મહાલક્ષ્મી

સ્વભાવથી વર્તનથી વિચારે,
સંકલ્પ, ઇચ્છા મતિના પ્રમાણે;
સંતાનને દાનવ-દેવરૂપ
નિઃશંક માતા બનવી રહેલ.

૨૧૮

x

x

x

ચરાચરે જે નિઃશૂંચ રહે,
પ્રત્યેક તેની અમીધાર પામે.
ચાહે મહાત્મા સહુ તે ચહું હું
શે પુત્ર બંદી પણ એક રાખું !

૨૨૧

માતા ! આ પ્રેમ શબ્દે જે, સળોધે બાળ મુજને;
અન્ય માતા પછી તેને રાખે મધ્યેય સંભવે !

૨૨૨

આની દલીલમય બોધક કવિતામાં જિંદગી રસસિદ્ધિને ઝોલે અવકાશ છે; પણ આ કાવ્ય
શાંતિના એટલું તો જરૂર સમજશે કે આનો લેખક ચિન્તનશીલ કવિ છે અને તેમણે બને તેટલી દીપ્તિ
ઉપદેશને આપી છે. પ્રેમાનંદના માર્કેટડેય પુરાણનો મસાણિયો અને આગ્ય ઉપદેશ શ્રી. પટેલે સંસ્કારી,
શિષ્ટ અને ગૌરવનાળો બનાવ્યો છે અને “તારો તો ચિર વાસ તાત ! ગગને”નું રમરણ જગાડવામાં
તે સફળ થયો છે.*

શુજરાતીના ઘણા અધ્યાપકો વિદ્વાન ઉપરાંત કવિ પણ છે એ રૂઢી હકીકત છે. “પ્રત્યુષ”ના કવિ જશભાઈ કાશીભાઈ પટેલ વિદ્યલભાઈ મહાવિદ્યાલયમાં શુજરાતીના અધ્યાપક છે. પ્રત્યુષ એટલે ભરભાખળું, પ્રભાતનો પ્રારંભ; એના તેજમાં અભિનવતા ને તાઝગી હોય તેટલી સ્પષ્ટતા હોતી નથી. પણ પ્રભાતમાં ઊઝેલા પુષ્પની તેમ પ્રભાતમાં કરેલા કવિટકુકાગની મીઠાશ અનેરી છે. ગાવાનો ઉત્સાહ છે અને થોડીક આવકેત આવતાં ઉત્સાહ દિગ્વિખિત થાય છે; અને જગત નાનીમોટી વિટખણાઓ લાવતું, પ્રકૃતિએ નર્તનતું ને પ્રીતિનો અમૃતકલશ ધરતું કવિની સામે પધારે છે. સંસાર સમગ્રની કરુણતાના ગાન કરતાં નવકવિઓનું પ્રકૃતિનું અને પ્રાતિનું ગાન વિશેષ મનોહર હોય છે. જશભાઈની કાવ્યશક્તિની આકર્ષકતા આ વિષયનાં કાવ્યોમાં વિશેષ છે.

કવિ તરીકેની મધુર મૂંઝવણ અને સાથે તેમની વેદનશીલતા “અજંપા”માં સમજાય છે:—

યદિ તારાં મોંઘાં દરશન મને તું દર્શય ના,
ન જાણું શી રીતે તવ વિયુ હું ગાળીશ રજની ?
રહું જોઈ દૂરે ધન તિમિર ઘેરનત નભને
—અને મારું હૈયું
અજંપંતા વાસુ સહ રઝળતું કંદન કરે.

આ અજંપાની અસ્વસ્થતા કહો કે વાયુની પ્રકૃતિ કહો, ‘પ્રત્યુષ’માં અનુભવની ન્યૂનતા અને અભિવ્યક્તિની, કળાતત્ત્વની, કસબની અધૂરપ જણાય છે. કયાશવાળાં કે ઝોઝા સત્ત્વવાળાં થોડાક કાવ્યો સંગ્રહમાં લીધાં ન હોત તો ઠીક થાત. કેટલાંક આકર્ષક કાવ્યો વાચકના હૃદયમાં પૂરાં ખીલી નથી ઊઠતાં : કોઈકમાં વક્તવ્ય કવિતાપોષક નથી; કોઈકમાં મોઝણી સુન્દર હોવા છતાં કાવ્યને કળાશ યદનો નથી; કોઈકમાં નવતા કે આવેગ નથી. “ભરી જગતવાડીએ”માં સુદૃઢના વિયોગમાં સમગ્રનીની ગેરહાજરીનો ઉલ્લેખ કાવ્યપોષક બનતો નથી; “મિલન ક્ષણતું”માં લાવચિત્રણની સરખામણીમાં અંતિમ કથન મોળું, લાગે છે; “તું જતાં”માં વિરહની વાસ્તવિક સ્થિતિ અણકળી રહે છે. પરંતુ “જતાં તું” સફળ કાવ્ય છે અને તેનો અંતિમ ઉદ્દગાર હૃદયસ્પર્શી છે :

થયું બધુ સ્મરણનું શું પ્રિય ! જતાં તું : જ્યાં જૂત એ
ઊઠે લગીર, વર્તમાન મુજ આત્મ ભોંસી લિયે.

પ્રત્યુષ અને વિરહના એવાં બીજાં કાવ્ય—“તો ખુશીથી પધારો.” “તાડું સિમત” “સદાતું સિંચાતું,” “રતિ રમે”—વાચકનાં ગમે તેવાં છે. “લઈ લે લ્હાવ અમલ” અને “રહું ઝમૂમતું”માં શીરત્વનું સ્વયન છે. “રહું ઝમૂમતું”માં કર્તવ્યપંથે લઈ જનાર ગુરુના કાર્પસ્યનો જ વિરોધ નાયકમાં પ્રકટે છે :

સમીક્ષા લેખો

તમારા ચીંધેલા પય પર રહો છું સરવદા,
કરી પ્રોત્સાહે મેં કરજ તમ દીધી સહુ અદા;
હવે આગે આગે ડગ મુજ ભરું ત્યાં 'બસ' કહો!
તમે રોધો આડા કર ઈર્ષ ભાસા, કેર જ કરો!
બને બ્યારે મારી અદમ સઘળી જીવનગતિ,
સકે સાંખી કેવી રીતથી તમ એ વિધ્ન જ કદી?
તમે સર્જન્યું તે કચડી તમને આગળ જરો,
તમારી શિખાવી કરજ થકી થાયે ચ્યુત કરો?

“આને બ્યારે” સંગ્રહમાંનું એક ઉત્તમ કાવ્ય છે. પ્રિયાનાં સંસ્મરણુ એ એનો પશુ વિષય છે. ચરોતરની ભૂમિમા પ્રિયાને લઈ નાયક કરતો હતો તેનાં કારગ્રાં સંભારણું જાગે છે. ત્યારે તો—

પુખ્તે પુખ્તે રહે જીડી પતંગો રસલાસન,
નેત્રપતંગ તારાં તેમ રહ્યાં જીડી રથને રથને!

માર્ગની બંને બાજુએ ચૂમતાં ન ચૂમતાં આંખાનાં યુગલો છે. ભાતભાતના અણીતા અણુઅણીતા ઊડવાઓ છે:

કુંવાડિયા શિંગદાણા કૂણા કૂણા,
કે બાવળા કંટક કુમળા-મઢી,
ને ડોડવાં-ભાર-લયેલ આડડા,
કે ધાસની રમ્ય બિહાત પાથરી.

આસપાસનાં ફૂલમાંથી એક લઈ નાચિકાએ વેણીમાં ખોસી દીધું:—

ને એક ચૂંટી જવ તે મૂકી દીધું
વેણીમઢી, કેવું હસી જોડેલું.

પ્રિયાના સૌન્દર્યની કવિની મુગ્ધતા પુષ્પના હાસહાસ આકતરી રીતે વર્ણવાઈ મનોહર બને છે. આવાં સ્મરણુ પ્રિયા સાથે સમાધિ લાધી દે છે, તે એક અગરનો સમાગમ જ છે ને! તેથી એ સ્મરણુ ફરી ફરી રમાડવાં કવિને ગમે છે.

*

*

*

“પ્રત્યુષ”નો પરિચય કરાવનાર પ્રો. ડોલરરામ માંકેક સૂચવે છે તેમ આ કવિ આશારપદ છે, ને જરૂર, લોકશાસ્ત્રકાવ્યાદિના અન્વેષણથી સુરુચિને કેળવી, વિકાસ સાધી શકશે.

આજના સુશિક્ષિતને રૂપકના સર્વ પ્રકારોમાં સમજ-પૂર્વકનો રસ છે. નાટક, નાટિકા, પ્રદર્શન સંગીતરૂપક * સર્વ માટે તેની અભિપ્રાયતા છે. ઉમથ્યાં અમે એક નાટક જોયું “ભાડૂતી પતિ,” તેના ધરમેજી દિવેચનથી આનું નિદર્શન કદાચ મળશે. જા કહે છે, “મને તો જ મહિને નાટક જોવા મળ્યું; બહુ મજા પડી. મુખર્ષી કે સરત આનું તો જ સારું ચુચરતી નાટક જોવા મળે.” જા અને જા કહે છે, “આપણને નાટક સુંદર લાગ્યું પોતાની મેજે પરણેલા મોટા શહેરમાં રહેતા યુગલની દશ આવી જ ઉસામણી હોય છે. જીવનની વાર્તાવિક કચુણતાને ઢાંકવાના દંભમાં ઉદ્દલવતી અવદશાની વિષમતા ડારચ-નિષ્પાદક બને છે.” જા એ ઉમેયું, “એવી વિષમતાનું ઝેર પશુ જીતરી નય છે. જીવનના કેટલાક ડંબો કાઢી નાખવાનું કામ પશુ નાટક કરે છે, પછી તે કામેડી હો કે ટ્રેજડી હો. એ એક પ્રકારની સ્વાસ્થ્ય નિષ્પત્તિ છે.” “ભાડૂતી પતિ” માં રસનાં “ભાડૂતી” (?) આસુ ન આવ્યાં તેનું મને દુઃખ છે અને ગાયનની તેમાં કેવળ

ક પરિભાષા આવી સાદી વસ્તુ ગુણસૂચક થાજીએ તો કેમ? નાટક (ટ્રેજી આદિ ગંભીર નાટક); નાટિકા (વિનોદપ્રધાન, ચમકદાર; તરફ સંવાદવાળું નાટક - Comedy); પ્રહસન (ફાર્સ); સંગીતરૂપક (નૃત્ય યા સંગીતથી વિશિષ્ટ જેથ નાટક.)

સમીક્ષા લેખો

ટેકરી જ ધર્મ એ છ ને સાલે છે. બધાને એકંદરે લાગ્યું કે મૂળ નાટકમાંની કૃત્રિમતા x રૂપાંતરમાં આવેલી છે, વળી, વસ્તુના દળના પ્રમાણમાં તંત્રને વધારે પડતો બેંચો છે અને કંઈક તેથી “લાડૂતી પતિ” નાટિકા અને પ્રદક્ષન વચ્ચે ફસાર્ધ જાય છે, તથા તેની ગંભીર અર્થવતા હુમ્મ થાય છે. એક વસ્તુ સ્પષ્ટ લાગી : નટોના અભિનય-કૌશલને યોગ્ય નાટ્યપ્રપંચ “લાડૂતી પતિ” માં નથી. નાયક, નાયિકા, કૃપનાયક, નાયિકાનો પિતા એ સહુ પોતે પોતાની પ્રવીણતાની કસોટી કરાવે એવા નાટકની અપેક્ષા રાખતાં લાગે છે.

જમાળાજુએ આ બીજી સિદ્ધિ છે; જુવાન અને આદ્ય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, કૌલેજ કન્યાઓ ને કૌલેજ તરુણો, પુત્રપુત્રીવાળા યુગલો, દુકાનદારો, અધ્યાપકો ને અમલદારો, જેમનો જીવનનિર્વાહનો વ્યવસાય જુદો છે તે, શોખના વ્યવસાય તરીકે કે કર્તવ્ય તરીકે અભિનયમાં જ નહિ, નાટકની સમગ્ર તરફગીમાં રસ લે છે. આને લીધે આ નવી પ્રણાલીને ગૌરવ મળ્યું છે. કોઈ એવી રજૂઆતો તરફ આકર્ષી જુએ છે અને એમાંની ન્યૂનતાઓને નિભાવી લે છે. અભિનયમાં નિષ્ણુત તથા અભિનયને સારુ આતુર એવી સ્ત્રીઓ સંખ્યામાં ઓછી છે. અભિનયમાં પ્રવીણ એવા પુરુષો સંખ્યામાં વધુ છે, પણ એકંદરે સ્થિતિ એવી છે કે નટને અસાધ્ય નાટક નિર્ણય જાય છે એમ નહિ કહી શકાય. હરકોઈ નાટકની સૂક્ષ્મતા કે ગદનતા કે સંકુલતાને પહેાંચી વળે એવો અભિનયનો કસળ હવે યુગ્મદાત પાસે છે એમ ગણવામાં જાય નથી. આ સંપત્તિની સરખામણીમાં ઉપરકર આદિની સામગ્રી આજપંપાજ ગણાય. એમાં તો વરર કરતાં વધુ ધ્યાન આપી અજવાળી માખતા આપણે નોતરીએ છીએ. રંગમંડપના રમનાવેલવ ને પાશ્વાત્ય રંગમંચની બહુવિધ વૈજ્ઞાનિક સમસ્યાને પણ, આપણે મુલતવી રાખી રહીએ.

ત્યારે મોટી જીજ્ઞાસાની છે ? નાટકના પરિકલ્પકની, નાટકના સર્જકની. આપણા વર્તમાન જીવનમાં કે આપણા ઇતિહાસમાં નાટ્યવસ્તુ પડી નથી એમ તો કહેવાય એમ છે જ નહિ. પણ આપણે કોઈ પ્રતિસાની વાટ જોઈએ છીએ જે નાટ્યના શોધી પ્રયત્ન કરાવે, અવતરી પરિસ્થિતિ દાખવે, વિવિધ પાત્રો સર્જે, સૂક્ષ્મ ને તીવ્ર સંવેદનો દર્શાવે, અને નવી ભાવનાઓને દિલમાં રોપી જાય. આપણા જે નાટ્યકારો છે તે પણ એકાગ્રચુદ્ધિથી અદ્ભુત કૃતિઓ આપી શકે તેમ છે, પણ તેમ થતું નથી. એટલે અપૂર્વ નાટ્યની આપણે રાહ જોવાની રહે છે. નાટકનો સૂત્રધાર પાત્રો અને રંગમંચના ઉપકર વડે નાટકનું દર્શન જ પ્રત્યક્ષ કરાવે, એથી વિશેષને તેણે સોઝ કરવાની વરર નથી. નાટક સર્જકના ચિત્તમાં જ છે, એને પૂર્ણ પ્રગટ કરવાનું જ કાર્ય સૂત્રધારનું છે. નાટકકાર કંઈ અમુક તર્જ કે ગીતગોલ આપી જતો નથી જેનો રાત્રપ્રપંચ સંગીતકારે કરવાનો હોય. નાટકકારે જ સમગ્રવાનું છે કે એ કવિના કે નવલકથા લખતો નથી, નાટક લખે છે જેનો પ્રયોગ રંગમંચ અને અભિનેતાઓ વિના થતો નથી. આ દષ્ટિએ સાહિત્યપ્રકાર તરીકે નાટક નવલકથા કે કવિના કરતાં જિતરનું સ્થાન ધરાવે છે, કેમકે તેમાં ભાષા ઉપરાંતના માધ્યમનો પણ તેને વિચાર કરવાનો છે. નાટક તત્કાળ ખુલ કરવામાં તથા પ્રત્યક્ષ દર્શનની તીવ્રતામાં બીજા સાહિત્યપ્રકારોથી ક્યાં ચડી જાય, પણ એમાં નવલકથા જેવી સ્પષ્ટતાના કે મોકળાશ નથી. કાવ્યપ્રકારમાં નાટક રંગ ખડું પણ ઉત્તમ નહીં એમ સમજતું બોલું નથી. નાટક ચારે એકામાં મોટી મર્યાદા સમયની છે. રાત થોડી જ નહિ, રાતના પણ ત્રણેક કલાક જ મળે અને વેશમાં તો પૂર્વ પરિસ્થિતિનો ઉપન્યાસ, પાત્રબોધ, માર્ગપ્રકાશ, વસ્તુત્રય અને નિર્વંદ્ય બધું સમાવવાનું. આને લીધે નવલકથા કરતાં નાટકમાં

જ દા. ત નાનાઇને ખમર જ દગી કે જમર્ડે કે.જી છે તો તે નાટકમાંનો તેનો સમય અવધાર અરવાતમાંથી કે નાટકમાં પણ “નાટકી” ગણા પડે.

સ્વંયા ને રસમેા સહેજે પડી જાય છે. આધુનિક નાટિકાઓમાં બેદક, ફેન આદિનો ઉપરકર વેપબૂધા નોકર આદિ પાત્રો એ સર્વ જાગત યોક્કસ પ્રણાલી બંધાર્ધ છે અને પ્રેક્ષો પશુ એવા અંશોની અપેક્ષા રાખતા થયા છે. ભાવસષ્ટિ અને પાત્રવિધાનમાં સંકુલતા કરતાં સરલતા તરફ, “વ્યક્તિ” કરતાં “નતિ” તરફ, સમધારણ કરતાં લાઘવસાધિન તીવ્રતા તરફ વલણ હોય છે. પાત્રોમાં વર્ગપ્રતિનિધિ અને ભાવોમાં શૂંગાર, હાસ્ય કે કડુણ્ય એવા ઉપયયક્ષમ ભાવો સામાન્ય રીતે આવે છે તેનું આ જ કારણ છે. લિન્નલિન્ન રુચિવાળા સામાજિકોનું નાટકમાં સમારાધન થઈ શકે છે તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે નાટક જ્નેનારને સમસંવેદન માટે કષ્ટપનાનો કે યુદ્ધિનો ખાસ આયાસ કરવો પડતો નથી. કવિતા, દૂંડી વાર્તા કે નવલકથામાં સાક્ષાત્કારસાધક ચિત્તનો શ્રમ ટાળી શકાતો નથી.

સમય અને સાધનની મર્યાદાઓને લીધે, નાટકના સમગ્ર સામાજિક સંદર્ભને લીધે, નાટકમાં ત્રિવધની અને ભાવની અમુક સરલતા હોય છે. પશુ તે સાથે તેના દરેક અંશને લાઘવથી યોજવાનો હોવાથી એમાં તીવ્રતા પણ લવાય છે, જે ધણી વખત નાટકનો પ્રાણ બની જાય છે, પરંતુ સરલ સાધનોને નામે એમ કહેવું કે લોકને રુચે તે અમે આપીએ છીએ, કે જેવા લોક તેવાં નાટક છે, તો એવા કથનમાં પૂરતી નિષ્ઠા કે સત્ય નથી. જે લોક પુણ્યલાલને નામે રેઢિયાળ પુરાણવાચન સાંભળતું તે જ લોક પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોને રસપૂર્વક સાંભળતું થયું હતું. સામાજિક સમુદાયને શું ગમે છે તેનો તેને બોધપૂર્વકનો, રચૂળ, ઉપથી સપાટીનો ખ્યાલ હોય છે; પણ જોડે જોડે તેને કાંઈક જીવું, વધુ સુન્દર, વધુ ભાવનામય ગમતું હોય છે, તેનો તેને રપટ બોધ નથી. પણ ઉચ્ચ રસલતાને પરિતોષે એવું જ્યારે એ જુએ છે વા સાંભળે છે ત્યારે સામાન્ય મજા કે વિનોદ અને ઉચ્ચ આનંદનું તારતમ્ય તે કરી શકે છે. નાટકના પ્રતિભાસંપન્ન સર્જકે તેમ જ નાટ્યને મંચ ઉપર નિર્માણ કરનારાઓએ આ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. હા, ઉચ્ચ નાટ્યકાર અને કુશળ સૂત્રધાર ચાલુ પરિપાટીઓનો વિનિયોગ કરે છે. કરી શકે; પણ એનો વિનિયોગ કરીને પણ નાટકને કલાની દૃષ્ટિએ જીવી સપાટી ઉપર તેઓ લાવી શકે. કલાની આ જીવી સપાટી એટલે શું ? ત્રણ કલાકની રમતમાં જીવનનો કસ ભરી દેવો; વસ્તુના વિન્યાસથી, તેનાં તત્ત્વોના સંઘર્ષથી તીવ્ર નાટ્યતા ઉપસાવવી, જીવન અને અભિલાષાના જોડાં સત્ત્વોમાં લઈ જવું, નાટકના દરેક અંશને નાટકના અંતિમ ચમત્કાર સાથે સ્વાભાવિક રીતે, અનિવાર્ય રીતે, અન્વિત કરવો; પ્રજના અને સમયપ્રવાહનો સત્ત્વને મૂર્ત કરી થોડાં પાત્રો દ્વારા પણ સંસાર જોવાનો અતુલ્ય કરાવવો; નાટકના સમગ્ર વિકાસ દ્વારા એવો વિચાર રજાટ કરાવવો જે નિર્મળ પ્રસાદ કે ગાઢ વિવાદના નાખી સામાજિકનો યુદ્ધિસરકાર બની જાય. આ ખીડું મોડું છે, પણ એને ઝડપવું અશક્ય નથી. સામાજિક પરિસ્થિતિ અને લોકચિત્ત એને પ્રતિકૂળ નથી.

[૩૨]

સુમંગલા

“આ મારી બહેન બહેન ગણો—મા ગણો—ફીન ગણો—શુ ગણો—બધુ ”

નાટકના ત્રીજ અકમા ગૌતમ પોતાની મોગી બહેન વિધવા લીના માટે આ વચનો ઉચ્ચારે છે, અને એ જ સ્વનકાણી વિના નાટકને અને સુમંગલા કહે છે પિતા સદ્યશુરાય કરુણ પશ્ચિમામમાંથી કુટુંબને બચારી લેનારી લીનાને કહે છે

‘તારી બા આવી ને આ ઘરમા મૌ સાગ નાના થયા આડોશીપાડોશી સગાવહાલાં, એટલે તો એને મગમા કરેતાં તું ન જાત તો આજે આ ઘર, આ કુટુંબ પણ વેળુ છેરણુ થઈ જત તારે પ્રનાયે આજે ઘણે રો ફરીથી આ ઘરમા મગમ સ્થપાય છે ’

કુટુંબ કરુણતાની ભેખડે કેમ આવે છે તે જોઈએ. સદ્યશુરાય મોગી ઉંમરે વિદુર થયા તેમના પ્રથમ પત્ની મગતા રૂપસુદર તો નહિ, પણ અતીત મધુર સંબાનના ને નિષ્ઠાનાળા એટલે પતિપત્નીનું જીવન એકગ્ગસ થયેલ મધિર જાળકો પણ—એ પુત્ર ને એક પુત્રી—આપેના, પણ આ વિધુરતાનું કુખ વસમુ થઈ પશુ પુત્ર ગૌતમ રોજ એની બાને સગારે ને સ્વપ્નામા જુએ એટલે એને પરિશિષ્ટિ કેટ કરાવવા વડુ અઘરા માટે સદ્યશુરાય વિનાયત મોકલે છે ગૌતમ તો ભણુનાને બદલે લોકને ઉત્પાઈ હુમલામાંથી બચાવનાના ભેખમ અને સાહમના કામમાં રોકાઈ જાય છે તેની કશી ખબર અન્તર અહીં દેશમાં આવતી નથી પુત્રી લીનાને સાહસની મુરદે જોડે પરણાવી છે તેથી ઘરમા સદ્યશુરાય ને માત્ર નાતો પુત્ર પ્રવીર જ રહે છે આ એકનતા અને અકામણમાં સદ્યશુરાય ફરી પરણે છે ને નની વડુ વિમળાની એમને એ પુત્રી થાય છે સનીના, જે નાટકની શરૂઆતમાં પાંચ વર્ષની છે નાટકના વસ્તુવિકાસમા બે બીજ છે એક તો સદ્યશુરાય વિનાયતમાં ગહેતા ગૌતમને પોતાના બીજા લક્ષ્મી ખમગ આપતા નથી સંજોગોની થોડી મુરદેલી ખરી પણ ખાર આપનાતો એમનો જીવ જ આ થો નહોતો હવે જનારે ગૌતમ એકાએક વિમાન દ્વારા પાછો જ આવે છે ત્યારે એ નાતનો સ્ટ્રોટ કેમ કરવો એની મોટી મુશ્કેલીમાં પિતા પગા છે બહેનને પણ વિમાસયુ છે કે આવો માતૃમક્ક પુત્ર પિતાના બીજા લક્ષ્મી વાત એકાએક જણશે ત્યારે કેવો આનાત પામશે અને ધરનું વાતાવરણ કેવું થઈ જશે પુત્રની માતૃભક્તિ નાટકનું બીજું બીજ છે રો રાતે ગૌતમ સ્વપ્નામાં એની બાને જોતો એની સાથે જાણે વાતો કરતો, એની પ્રુપ્યરશ્રુતિમાંથી પ્રેમ્યા લઈ ગમે તેવા બો મગાનાળા વિસ્તારમાં એ ધાયલ શહેરીઓને બચાવવા ધૂમતો

પિતાનું વિપત્તાલયુ લક્ષ અને પુત્રનું આ ભાવનામય કરતા ભૌતિક વનજુ આ નાટકના કુખદ ધાર્યુનું મૂળ છે સદ્યશુરાય અને વિમળાના અગ્રાભાનિક વર્તનને માનસિક પણ વાગ્તવિક મૂલિકા છે, અને તેની તેમના વર્તન માટે, અનુમતિ તો નહિ પણ સમવેદના, ભજે છે ગૌતમનું વધજુ સાગણીનાકમાંથી જન્મ્યું છે અને મુરોપના અનુભવથી પણ વાસ્તવાભિમુખ થયું નથી તેમજે અશે એ સમભાન જગાડી શકતું નથી ચૈચિજ તો એ છે કે આવો સ્વપ્નાગી પિતા તરફ લગભગ નહાર થનાર ગૌતમ

લીલા આગળ વાસ્તવસ્વીકારનું કહાણુ કહાણે છે. માતૃપ્રેમની વિકૃતિ ગૌતમની અન્ય બની ગઈ છે, અને એ અંશમાં નાટકની રચના કાર્કશિયિલ લાગે છે. નાટકકારને નાટકનું “મુખ” દર્શાવતાં ખાસ આયાસ પડે છે. પરંતુ ગૌતમની અન્ય સ્વીકારીએ એટલે નાટકમાં તદ્દાકાર થવામાં વિધન સમજાતું નથી.

“એકસવાયું તપસવી જીન માળતા” પિતાને જોવાને બદલે ફરી પરણેલા ને એક નાની દીકરીના બાપ બનેલા પિતાને ગૌતમ જુએ છે. પ્રથમ અકતો આ સુનાચ્ય અંથ છે. એ દીકરીને બિચારો લીલાની જ દીકરી સમજે છે, જે વસ્તુ પિતાના લગ્નની વિપત્તિ તરફ તીવ્ર કટાક્ષ કરી જાય છે. વળી સંદોહર સંભો બનેલી સુરેશ બેતાળીસની સનમાં શીદ થયો છે. આ આઘાત એ પહેલા અંકનો ધાર્યો-અણધાર્યો અંત છે બધી પરિસ્થિતિ નાટકમાં કંઈક આલાસથી ને સહેજે કૃત્રિમતાથી સમજાવવા છતાં એકાંકની વસ્તુવિકાસની આકાંક્ષા ટકી રહે છે. આ વાત આટલેથી નથી અટકવાની, આના ફણુગા ફૂટશે, એમ વધુ ગભીર પરિણામની અપેક્ષા રાખતો એ બેસે છે.

અને પંદર દિવસમા તો ગંભીરતા આવીને ઊભી રહે છે. બીજા અંકમાં પિતા ગૌતમને પોતાનું દષ્ટિજિન્દુ સમજાવી તેનું મન મનાવી લેવા પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે છે; પણ તેઓ અંતરથી જ હારેલા છે તેથી પુત્રની દલીલો સામે ટકી શકતા નથી. પોતે એક વ્યક્તિ છે અને સ્વનંત્ર રીતે જીવવાના અધિકારી છે, અને એ નકર પરિસ્થિતિ પુત્ર ન સ્વીકારે તો તેનું ઘરમા સ્થાન નથી એટલું બોલવાનું જ રહેવા દે છે, સુચનાય તો છે જ. પણ પિતાને મહાત કરતો પુત્ર બહેનથી હારી જાય છે. વાસ્તવિકતા સ્વીકારવાના એના દોડ-હાંપણને જનાય મળે છે; “જ્યુડીનું પગલું તને સ્વાભાવિક લાગ્યું અને બાપાજીનું અનપાથી ?” મનના સમાધાન માટે આ મથુકો લઈ બહેનના ગીતમાધુર્મ્યમાં લીન થઈ બાને સંભારતો ગૌતમ જીંદી જાય છે. સ્વપ્નમાં બા દેખાય છે ને તે તેને બાપાજીને કશી વાતે દુઃખ ન થાય એમ વર્તતા ઉદ્દ્યોધે છે. બાની હાયા તો જાય છે; તેને ચાલી ન જતા ગૌતમ પ્રાચે છે; અને કર્મસંજોગે તે જ પળ એની બૂમ સાંભળી અદર ખરેખર પ્રવેશનાર વિમળાનો, તેને પોતાની બા હારી ગૌતમ હાથ પકડે છે :

ગૌતમ : સ્વપ્નુ આબ્ધુ ને જાણે બા આવી, પણ જાગ્યો ત્યારે તો તમે હતાં.

વિમળા : હું પણ તમારી બા જ છું ને ? એ મંગળા બા, હું વિમળા—

અગાશીમા વિમળાની ખબર કાઢવા નીકળેલા સદૃશ્યરાય વિમળાનો ગૌતમે હાથ પકડ્યો છે એટલું જ નોંધ, વ્યાકૃત અને જડ જેવા ઘર્ષ, શેષભર્યા શયનગૃહમા જતા રહે છે વધુ સમજ શકે એવી એમની મતિ રહી નથી. અને રહે પશુ કેમ ? કડુચુતાના વાદળ વિખરાવાને બદલે વધુ ઘેરાય છે.

સ્વપ્નપ્રસંગથી—કદાચ સ્વપ્નપ્રસંગના બંને અંશથી—વિમળા અને સહીલા તરફ ગીતમ પોતાનું વલણ બદલે છે જેનો સદ્ગુણરાય પોતાના વહેમને અનુરૂપ ઊંધો જ અર્થ કરે છે. હવે એમનું વલણ વિમળા તરફ કઠોર થાય છે. ત્રીજે અંક નાટકમાં હાસ્ય પૂરે છે પણ કદાક્ષતિ વિના, કેમકે વસ્તુવિકાસમાં તેનું પ્રયોજન એ છે કે નવા જમાનાની પ્રિગ્રામસ્તી અને તેમાં કોઈ નહિ ને આજીવુધી ભારમાં ને મલાજમાં રહેતી વિમળા ભાગ લે તે સદ્ગુણરાયને તદ્દન નાપસંદ ને નામંજૂર છે. વિમળાની નિષ્કા ચલિત થઈ છે અને આ નાચંનાચા કરતા જુવાનિયાઓની સોનતમાં વધુ ચલિત થશે એ વિશે એમને હવે કશી શંકા રહી નથી. વિમળાની ‘નજર હવે ફરતી થઈ છે.’ લાપકાઓનો નાચ ઉનાડે માથે જુએ એ વિમળા હવે લજ્જ જ હોઈ શકે !

સમીક્ષા લેખો

નિમિત્ત મળતાં સદૃશ્યરાયનો રોષ લગ્યો જો છે. ગૌતમને મદારો મળે છે. પોતે 'નગરે જોયેલી' બૂંડી વાત વિમળાને સંજગાથી દે છે ને એ સ્વમાની સ્ત્રી પણ ધરે છે. કાનો નિષ્ઠા કરે છે.

'લલમડી પૃથ્વી પડી છે. સામથી જોને જીવું છે તેને વળા કરે શોને ? અને એ રીતે જીવું નહિ કાવે તો દરિયાનાં પાણી તો માનવીનાં મન જેવા છીજાં નથી ને ?'

નાટક કુલુપાન્ત થાય તે પહેલાં સર્વ વાત લીધા પોતાને સમજવી શકે છે ને પેલા રાતના બનાવનો પણ ખુલાસો કરે છે. અંતુ સરખું જીતરી ગય છે અને અંતે રસિક અને ગૌતમના વિવાહની અહેરારતથી 'હાથ' અને પ્રસન્નતાની હવા ફેલાય છે.

પ્રેમવિષયક ઈર્ષ્યાનો વિષય તો જૂનો છે પણ આ નાટકમાં તે અર્વાચીન પરિસ્થિતિમાં નિરૂપાયો છે. તેમાં પિતાનો પત્નીપ્રેમ અને બાળકોની માતૃસક્તિ ઈર્ષ્યાના રંગને કવચિત્ આછો કવચિત્ બેરો કરે છે. મૃત પત્ની મંગળા, અથવા એની જીવી કે હાથ, આ નાટકનું અસરકારક પાત્ર હોય એમ વર્તે છે. એક બાજુ જરા જૂનું પણ લાગણીવાળું માનસ છે જે રિસેવનમાં પ્રેમની સુરક્ષિતતા જુએ છે ને વિમળાને બળપૂર્વક તેમાં રાખે છે. સદૃશ્યરાયને જે લય લીધા માટે નથી તે વિમળા માટે છે એ પણ પુરુષસ્વભાવનું વૈચિત્ર્ય જ છે. બીજી બાજુ ઇર્ષ્યક જઈ આવેલા દિલીપ અને ગૌતમ, અંતરથી ગંભીર ને કર્તવ્યપરાયણ હોવા છતાં ઉદાસપ્રિય છે અને બાહ્યાચારમાં આછકલા અને ફેંગીલા લાગે છે. માત્ર એક મંગલમૂર્તિ લીધા બધાને સમજી શકે છે ને પોતાનું પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ સર્વ પાથરે છે. એ પિતાને સાન્નિધ્ય આપી શકે છે ને સમજાવી શકે છે. પોતાની કુલુપ રિથિતિનો સંજગ ઉપયોગ કરી પિતાને એ વાળી લે છે :

"હું ક્યાં ગઈ ? ગૌતમ તો દીકરો છે. અભિમાન કરીને ચાલ્યો ગય. લાલી તો તમારી પત્ની, એ પણ રિસાર્થ ને ગય. પણ હું તો વિધવા દીકરી. રિસાવાનો કે અભિમાન કરવાનો મને હક્ક છે ?"

આમ જૂની પેઢીની લાગતી વિધવા ડો. દિલીપ, રસિકા વગેરે વચ્ચે પણ સરળતાથી વ્યવહાર કરે છે. વ્યવહાર કરે છે એટલું જ નહિ, એમના નિર્દોષ ચિત્રણમાં ભાગ પણ લે છે. નવા આચારવિચારથી એ ભડકતી નથી કેમકે એણે લોક વચ્ચે કામ કર્યું છે. એની નિશામાં એ અડમ છે. વટેમનો તણખો પડેલો, ભડકો થવો ને સમી જવો એ જેમ નાટકની મુખ્ય બદના છે તેમ પોતામાં વસી રહેલા, પોતાને વ્યાપી રહેલા પતિના સ્મરણના ભાવા વડે, પ્રાપ્ત જીવનમાં પણ લીધા ફેરાર્થના લાવી શકે છે એ આ નાટકનું બીજું મહત્ત્વનું રમ્યમંગલ તત્ત્વ છે.

નાટક વસ્તુવિશ્લેષનું આકર્ષણ અન્ત મુખી દેખાવી રાખે છે. દરેક અંકને અને સંજગ નાટ્યોચિત્ બદના અને છે. પાત્રોનું કલારમક વૈવિધ્ય પરસ્પરને સ્પર્શ કરી જીવનવૈચિત્ર્ય જોવાનો આહવાદ આપે છે. સદૃશ્યરાય, લીધા, વિમળા, ડો. દિલીપ, રસિકા, સમીધા વગેરે પોતાના સ્વભાવની વિશ્લેષણાઓ દાખવે છે. સદૃશ્યરાય અને વિમળાના અંતરની વાતો, કેટલીક એમને પોતાને મન સમજાય એવી, એમના વર્તન અને બોલથી આપણે પામી જઈએ છીએ. લમથી તેઓ બંને એકંદરે, દુઃખી છે અને તેથી જ તેઓ અનુભવણેય જ અસ્વાભાવિક રીતે વર્તે છે. ડો. દિલીપ અને રસિકા લગ્નમય પ્રદક્ષન કરી

સુમંગલ

શકાય એવા ત્રીજા અંકમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. એ પ્રદક્ષન નેવો અંક છે પણ નાટકના વિકાસમાં આવશ્યક છે. એ એની વિશિષ્ટતા છે. નાટકકારે આ અંગ લાવવામાં તેમ જ ગીતો સમાવવામાં કૌશલ બતાવ્યું છે. સલીલા નિર્સર્ગરમ્ય ઋજુતા અને તરલતાનું તત્ત્વ રજૂ કરવા ઉપરાંત અપ્રસક્ત આધાત પ્રલાધાતનું કંપદર્શક લોકલ બને છે. વિમલા, પ્રવીર, ગૌતમ, સદ્ગુણુરાય વગેરેની અંદરની જુતિઓને પ્રગટ કરવાનું એ નાટ્યાત્મક સાધન છે. પ્રશિષ્ટ નાટકકારો પતાકાથી આગામી ઘટનાની આગાહી કરે જ ને સામાજિકને વિરમ્ય ઉપજાવે છે. એવાં રસિક બિન્દુઓ પણ ‘સુમંગલા’માં આવે છે. ગૌતમને હાર પહેરાવશે એમ દારાવી સલીલાને શયુગારવામાં આવે છે સારે સલીલા વાળ માટે કાળી બો માગે છે અને બોલી પડે છે, ‘ના, ના, લાલ (બો) તો મને ગમતી જ નથી.’ કુટુંબ કઈ દિશા તરફ ઘસડાય છે તેનું તેમાં ભેદી સચન નાટકકારે કરી દીધું છે. વિમલાનું અકથ્ય દુઃખ એક અણસારામાં આવી બપ છે :

વિમલા : સામુ ? ના લાઈ, મને એવું બધું ન કહેશો. હું તો ગૌતમભાઈથી ખજી નાની છું.

શ્રીલા : પણ માયું તો મોડું ને ?

વિમલા : (હસતાં) ઓ તો પંચાત છે.

એ મહાકાટ બનાવટી છે. એની પાછળ જોડી વેદના છે તે સામાજિક ને વાયક પ્રીછી શકે તેમ છે. કદાચ હીલાની એક ઉક્તિ પણ એટલી જ રહસ્યમર્ભ છે :

દિલીપ : એ આશા ઉપર તો આ ખત્રીસ વર્ષ વિતાવ્યાં છે છતાં નસીબ આકું પાંદકું ખસતું નથી.

શીલા : ફૂંકો મારે પાંદડાં ખસે ? એને માટે તો વાવાઝોડાનું તોફાન જોઈએ.

‘સુમંગલા’ સાહિત્યકૃતિ તરીકે સરસ છે, નાટક તરીકે પૂરતી નાટ્યતાવાળી છે. શ્રી. શિવકુમાર જેથીએ અનેક રસમય અને મનોરંજક તત્ત્વોનું આકલન કરીને લદ્દ અને પૈસાદાર જીવનમાં એક સુખાન્ત પથ વસ્તુતઃ કુટુમ્બગૌરવ નાટકદ્વારા ડોકિયું કરાવ્યું છે. નાટકના અંતની હાથ માપ્યા પછી નાટકનું વસ્તુ અને નાટકનાં પાત્રો ચિન્તનનાં વિષય બને છે અને તે આ નાના માનવની જીવનગૂંચ અને અણુસમજ અને જતાં ભાવનામય અભીપ્સા જતી કરી કુટુમ્બતાનો સંસ્કાર મૂકી દે છે. વસ્તુને અને સમયને વ્યાપ અને જતાં ભાવનામય અભીપ્સા જતી કરી કુટુમ્બતાનો સંસ્કાર મૂકી દે છે. વસ્તુને અને સમયને વ્યાપ અને જતાં ભાવનામય અભીપ્સા જતી કરી કુટુમ્બતાનો સંસ્કાર મૂકી દે છે. વસ્તુને અને સમયને વ્યાપ થવું અશક્યવત્ છે. તથાપિ સમયના દૂંકા ગાળામાં બની જતી સુસંકલિત ઘટનાઓ જીવનની એકપે સનાતન બાબતોને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. હાસ્ય, કુટુમ્બ અને કુટુમ્બાથી રંગાએલી તેમજ સકલ અંગના સંવાદી સંવિધાનવાળી આ સૌન્દર્યસંપન્ન નાટ્યકૃતિ ખરેખર આહ્લાદક છે.*

મહાવેતા કદંબરી

પીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી સુધી તે સંગીન અને ચિત્રકલાના વિષયમાં ચરોતર લગભગ મુક રહ્યું હતું. નાટકનું ગાયન ફોનોગ્રાફ પર સાંભળવા મળે તો સંગીનરંજનની પરાકાષ્ટા હતી સંગીતનાં વાજિત્રોમાં હારમોનિયમ જ જોવાનું મળતું. ફોનોગ્રાફ અને હારમોનિયમને અમે અદ્ભુત રસથી નિહાળતા.

ટેટલીક સોફપદપરાઓ રસમય હતી. ભરતનિદા હતા અને ભરતનમંડળીઓ પણ હતી. તેમનાં ભજનોમાં લોકને રસ પડતો. એમાં પ્રાપ્તતા ને અચૂકપાણું હતું, છતાં તેમાં કળાનું સાદું તત્ત્વ જળવાતું. સ્ત્રીઓ ટાણાં આવે સારે છૂટથી ગાતી. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો ને દયારામની ગરબીઓ ને સ્વામીનારાયણી કવિઓનાં ગીતો ધણી સ્ત્રીઓને મોટે હતાં.

દલો સવારમાં નરસિંહનાં પ્રસાતિમાં ગાતા. પરંતુ એકંદરે ભદ્ર અને પ્રાજ્ઞ જનસમુદાયનું કલારુચિ નામની જ હતી. તમલાં વગાડનાર તરફ લોકો તિરસ્કારથી જોતા. સંગીતકારની પ્રતિષ્ઠા કુંસાર જેટલી થે નહોતી.

વૈકુંઠવાસી કૃષ્ણચંદ્ર મારતરનું કામ અને તેમની કવિચિત્રકાર તરીકે નામના આ સંદર્ભમાં સમજવાનાં છે. હાસરા કપડવંશમાં હું અંગ્રેજ થોડું ધોરણે લઘુ રશો ત્યાં સુધી ડ્રોઇંગ ને ચિત્રકામ શું છે, તેની મને કશી ગમ નહોતી. સંસ્કૃતના સંધિના નિયમો અમને મોટે હતા; અંગ્રેજ પચ્ચ પ્રમાણમાં વધારે શીખેલા; પણ ડ્રોઇંગનો એકડો પણ ન આવડે. ૧૯૧૪ માં નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં હું આવ્યો ને કૃષ્ણચંદ્ર મારતરને કડકાર્થી ડ્રોઇંગ ભણાવતા જોયા ને હું ડહાંઈ ગ્યો. મારો ચીનરેલો સાપ તેમને ઝાડના થડ જેવો લાગ્યો. મારી ચિત્રકારની પ્રતિષ્ઠાને ત્યાં જ અંત આવ્યો. અંગ્રેજ છૂટા ધોરણથી તો ચિત્રકામ હતું જ નહિ. મને લાગે છે, ‘આ છોકરો બીજા વિષયમાં સારો છે’ એમ ગચ્છીને જ મારતરે ચિત્રકામમાં મને પાસ કર્યો હતો.

પરંતુ નિશાળમાં કૃષ્ણચંદ્ર મારતરની આગવી પ્રતિષ્ઠા હતી. એમનો, સ્વભાવ રસાસિમાની ને તેજલો. હોમારતર પણ એમના ઓરતો લોક ન કરી શકે. સૌ ભણતા કે આ વિદ્વાન છે, ચિત્રકાર તરીકે ભણીતા છે, અને વિદ્યેયમાં નાટકકાર તરીકે નામીયા છે. ભલતસા એમને ત્યાં ગીત અને નાટકની સામગ્રી હોવા આવતા. નિશાળમાં પણ કોઈ મેળાવડો હોય (વરસમાં એકથી વધારે તો ભાંગે જ ધરો અને એમાં જ સંવાદ ને નાટક જેવું બધું જ આવી જતું) ત્યારે મારતરના માર્ગદર્શન વિના કોઈ ને ચાલે નહિ. આને લીધે શિક્ષકસમુદાયમાં અને નડીઆદની જગતમાં મારતરનું સ્થાન હમેશાં માનસરૂ રહેતું. અમે એમના તરફ વિશિષ્ટ અલોચાવથી જોતા. એ પ્રકારનો અલોચાવ બીજા કોઈ શિક્ષક તરફ નહોતો. એમની મજરૂરી અને મનસ્વીપણી થયું નાતો ચતી અને એ પણ એમના પ્રભાવમાં વધારો કરતી.

નાટ્યલેખનના સંસ્કાર નડીઆદની હવામાં ખાસ નહોતા. પરંતુ મારતરના જ્ઞાનામાં સાહિત્યની હવા ત્યાં બહુ જ પ્રેરક હતી. નડીઆદના અનેક સાહિત્યકારોના સમાગ્રમાં તેઓ આટલા ઠાઠા અને એમના પટુરણ ને સંવેદનશીલ ચિત્તમાં કિચ્છ ભાવનાઓના સંસ્કાર પણ હતા. આ સંસ્કારોનું જ્ઞાન પચ્ચ

મહાશ્વેતા કાદંબરી

એમના વ્યક્તિત્વનું લક્ષણ હતું. પાછલી વયમાં કવિ નાનાસાલનો પ્રેમ એ સંપાદન કરી શક્યા હતા, તેનું પણ કદાચ આ જ રહસ્ય હતું.

પ્રજનના ધાર્મિક સંસ્કારોને યોષવા સાડુ, પાછલી વયમાં, ચોતાની બધી જ શક્તિઓ ઉપયોગમાં આવે એવી પ્રવૃત્તિ તેમણે ઉપાડી. એમનાં ધાર્મિક આખ્યાનોમાં લોકોની મોટી મેદની જાગૃતી. દીવાલ ઉપર આખ્યાનના પ્રસંગોનાં લિજ લિજ ચિત્રો હોય, સાદી જાની અને હચિત લયોમાં તેમનો મધુર કંઠ દરેક પ્રસંગમાં તહીન થતો જાતો હોય, બાજુમાં તેમના પુત્ર મારા મિત્ર બાલુભાઈ વાળિજન બજાવતા હોય કે સુર પૂરતા હોય. કદીક કદીક ગદ્યસમજૂતીમાં માસ્તર કટાક્ષનું તીર ફેંકતા, અને શ્રોતાઓનો સમુદાય મગ્નક્રોને ને ડોલતો. આ પ્રકારનાં પ્રવચનો કરી, નંડીઆદમાં પોતે એક સંસ્થા જ બની ગયા હતા.

પરંતુ યુજ્જરાતના સંસ્કારિતાના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન ખાસ તો નાટકકાર તરીકે જ છે. રણુછોડલાઈએ રંગભૂમિને પ્રેરણા આપી ને નાટકો પણ આપ્યાં. એમના સમયમાં રંગભૂમિની પ્રણાલી પ્રસ્થાપિત થઈ ગઈ હોત અને ઉત્તમ રંગભૂમિ શાલિકની જેટલી તેટલી નાટકકારની હોત, તો ફૂલચંદ માસ્તરની શક્તિ જુદી રીતે વધારે સમૃદ્ધ રીતે ફળી હોત. એ સમયનો મોટો દોષ એ આવી પશ્ચો કે સાક્ષરોને રંગભૂમિ માટે જુગુપ્સા થવા માંડી. જેમ એ ગાળાના સાક્ષરોએ દલપતરામની કવિતા અવગણી, તેમ રણુછોડલાઈની રંગભૂમિ પણ અવગણી. આમ થવાથી ઉત્તમ સાહિત્યિક શક્તિ રંગભૂમિ તરફ ખેંચાઈ નહિ અને જે શક્તિ આકર્ષાઈ તેને પ્રોત્સાહન પશ્ચ મળ્યું નહિ.

તત્કાલીન નાટકપ્રવાહમાં એક પ્રવાહ પૌરાણિક વિષયોનાં નાટકોનો હતો. પ્રાચીન ભાવનાઓને પ્રભુ આગળ મૂકવાની એ અનુકૂળ રીત હતી અને આમેયે ૧૮૭૫ થી 'સુધારા' વિરુદ્ધ પવન ફૂંકાવા માંઓ હતો. વળી પૌરાણિક નાટકને નામે સુધારાના કેટલાક વિચારો મૂકવા હોય તો મુખી શકાય, એવી પણ અનુકૂળતા હતી. આપણી આધ્યાત્મિકતાઓમાં ઘણું નવું અને પ્રગતિશીલ લાગે એવું છે. એનો ઉપયોગ નાટકકાર ધારે તો કરી શકે તો.

નાટકોના પૌરાણિક પ્રવાહમાં આસ્તરનો ફાળો અમૂલ્યનો છે; અને ગુજરાતી નાટકનો કેઈ ઇતિહાસકાર આસ્તરનું પ્રદાન બૂલી શકે નહિ. એ પ્રદાનમાં બે બાબત ખાસ નોંધપાત્ર છે. સરકૃત કથાને યથોચિત દ્ર્કાંથી વિસ્તારી નાટકરૂપ બનાવવી - કાદંબરી જેવી કથાને નાટકમાં સરળતાથી ઉતારવામાં પ્રતિભાનો સરે ઉન્મેષ છે - અને ખીચું, લોકની જીભે રમ્યા કરે એવાં સરળમધુર ગીતો લખવાં. આસ્તરનાં ગીતોની ખુબી એ છે કે એમાં કવિતા છે તેમ લોકપ્રિય થવાની શક્તિ છે. એમનાં ગીતોમાં સાહિત્ય, ગંભીરતા અને સંવાદશીલતા સંધાતાં.

‘મારા નયનસદૃશ્યા સ્યામ । તમને શું કહીને બોલાવું ?’

‘ચાલ ચાલ ઝા અલબેલી ! વળી વળી પાછુ જુવે શું પ્રેમઘેલી !’

‘શા માટે શ્રમ કરે સતી ! પુજ્ય પતિ - ભક્તિ સાચી’

‘શો બહાનાદ ગાળે, રહે રાસ રમ્યો આળે, બહાડિમાં.’

સમીક્ષા લેખો

આ પંક્તિઓ આજે વાંચું છું, ને ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ ઉપર અમે મગન થઈ સલકારતા તે રીતે સલકારવાનું મન થઈ આવે છે.

‘મહા’વેતા કાદંબરી’નાં ગીતો ઘણે વર્ષે મળેલાં વતનનાં પરિચિત જનોને જોવાં લાગે છે :

*

‘આવે ક્યાંથી મધુરી મધુરી સુવાસ ?’

‘ઓ સાહેલી રે ! ઓ સાહેલી રે ! સમજ કરીએ પ્રીત ;

નથી સહેલી રે ! નથી સહેલી રે ! અટપટી પ્રીતની રીત.’

‘અરે સખી ! ધીમે ધીમે હમ ભર

ઉતાવળ આવડી આ શી ?

ઉતાવળ આવડી - આ શી ?’

*

આ બધાં ગીતની ભાષા સાદી છતાં સંસ્કારી છે. અલગત, સંસ્કૃત કથાની ભાષાના લોકોત્તરે ને વૈભવી શિષ્ટતાના પરિચયને પાછે આ જરા મોણુ લાગશે, પણ સંસ્કૃતને થોડું જૂલીને આ માણવાનું છે. મારનરના સમયની નાટકની પરિપાટીને ધ્યાનમાં લઈ આવાં નાટકોને તોલ કરવાનો છે. એ દૃષ્ટિએ ઘણાં ખરાં ગીતોના લય પ્રસંગોચિત અને ભાવાનુકૂલ જણાશે. પ્રવેશ ચોધામાંનું પુંડરીકનું ગીન લહેરી લાલાઓને ધણું ગમ્યું હતું, પણ એની ઇચ્છા છટા તત્કાલીન ધોરણે પણ તેને સંસ્કૃત કથાનો નાચક રહેવા દેતી નથી. તથાપિ ગ્રંથમાં ભાષાની શિષ્ટતા એકસરખી જળવાય છે અને રથને રથને તો બરાબર સંસ્કૃત નાટકનું વાતાવરણ જામે છે પહેલા અંકના પ્રથમ પ્રવેશમાં પ્રયુષસંવાદની ભાષા ઘણી જ જમી કક્ષાની રહે છે.

*

*

*

મહાવેતા : મને તો એ કુમાર ક્ષત્રવર્ચના અલંકાર જેવો, ધર્મના ધોવન જેવો, સરસ્વતીના વિલાસ જેવો અને સર્વ વિદ્યાઓના સ્વયંવર પતિ જેવો જ જણાય છે. એ શુચિના સાગરમાં તે વળી દોષ કેવો ?

નવમાલિકા : સખી ! કુલીન કુમારિકાઓને ન જાણે એનું આ કેવું અયોગ્ય કાર્ય તે આરંભ્યું છે !

તરલિકા : શું તારું હૃદય એકદમ મૂઠ જની ગયું છે કે અનુરાગના વિષયની યોગ્યતાનો પણ વિચાર કરી શકતું નથી ? ક્યાં એ ઝગમગતું તેજ તથા તપનું ધામ અને ક્યાં આ તારી કામચેષ્ટા ? એ કુમાર પણ તને આવી રિયનિમાં જોશે તો તારો ઉપહાસ કરશે.

મહાવેતા : શું એ કુમારનું હૃદય એટલું બધું કઠોર હતું કે મારો ઉપહાસ કરશે ?

અને આગળ પ્રેમખીજનું દર્શન લુઓ :

મહાવેતા : ભગવન ! ત્રિભુવનને નયનાનંદકર આ તમારી આકૃતિને જ એ અલંકાર ધણે ઉચિત છે, મારે રહેવા દો.

મહાશ્વેત: કાદંબરી

પુંડરીક : તમારું કર્ણપૂર થયાના વિલાસની સ્પષ્ટ રાખતી આ મંજરી હવે હું તમને જ આપું છું, માટે તે સ્વીકારી પારિજાતનો જન્મ સફળ કરો. કહો તો, હું જ તમારા કર્ણમાં પહેરાવું.

*

*

*

આ જ રીતે કાદંબરી અને ચન્દ્રાપીકના પ્રથમ મિલનમાં પણ સંવાદની પ્રોડિ સધાઈ છે.

સ્વર્ગસ્થ કૃષ્ણેદ મારારની નાટ્યકળાની સફળતા આ નાટકમાં રહી છે ? એક તો સંસ્કૃત કથાનું ભદ્રસુભ્રમ વાતાવરણ તેમાં જળવાયું છે જ્યાં પ્રવેશમાં કુતૂહલનો તંત્ર રહ્યો છે. સંસારવૈચિત્ર્યનું તેમાં ચમત્કારી દર્શન થાય છે. વસ્તુપ્રવાહ સાથે આવતો ગાનરૂપી વિરામ પ્રેક્ષકને કર્ણુરંજન તથા કાન્યાનંદની સામગ્રી આપે છે. કવિ જ વસ્તુનું રહસ્ય સ્ફુટ કરી જાય છે. અને સૌથી મહત્ત્વની ખૂબી તો આ છે કે કાદંબરી ગ્રંથની અટપટી કથા નાટકરૂપે સરળતાથી પ્રકાશે છે.

શાન્ત, અદ્ભુત અને પ્રણય રસનું આ નાટક આનંદજનક છે. અર્વાચીન કલાધરો, જૂની રંગમંડિની પરિપાટી માટે અજુગમે હોય તો તે ખંખેરીને, અને જરૂર જણાય તો ડોઈ 'નાટકી' લાગતો ભાગ તથા ઘોડાં ગીતો ગાળી કાઢીને, આ નાટકને રંગમંચ ઉપર ઉતારશે, તો નાટકના વિકાસમાં અગત્યનું કાર્ય થશે જ એમ હું માનું છું. લોકોત્તર પ્રણયની આ કથાને રાજકીય કે સામાજિક કશી હેડનું નકતર નથી.

[૩૪]

“ ગંગાધમુના ”

વાર્તાકાર સગથી કંઈ પણ અપાયા વિના “ ગંગાધમુના ” વાંચી જવાનું એક શુધ્ધ ફરજ તરીકે મેં માથે લીધું, પણ વાચવાનું શરૂ કરતા જ દુ નાર્તાગ્રમમાં સપડાયો વાર્તા પૂરી કરું તે પહેલા જ ભાઈ માલવીને લખી દીધું ‘ વાર્તા સગસ છે એના પ્રવાહ અને ઔત્સુક્યમનકલ્પ અસાધ્ય છે, માટે વહેલી તકે જાપો ’

હવે હું જાણુ છું કે વાર્તાકાર શૈવજનક મુખોપાધ્યાય બ્રજાળના મુખસિદ્ધ અને લોકપ્રિય લેખક છે એમની લોકપ્રિયતાનું શુ ગદ્ય હો ? લોક પ્રિયતા લોક જ તેમને પ્રિય છે લોકહૃદય અને લોકજીવન તેમને વહાલું છે પાત્રો અને ઘટનાઓની રચનાશક્તિ, વિવિધતા અને પ્રતીતિજનકતા, એના ઉપર અવનમેથી સરસતા, વાસ્તવપ્રતિષ્ઠિતા અને એમાંથી નિષ્પન્ન થતી ઉચ્ચ જીવન માટે પ્રેરતી જીવનની કરુણતા કે સુગમીરતા, એવા સર્વમામાન્ય તરવારનું અનુમાન થઈ શકે છે એમને વિશે એક વિવેચક કહે છે શૈવજનક પોતાનું વ્યક્તિત્વ એમની કૃતિઓમાં આગાદ છુપાવે છે વર્ણન અને વિવેચન અદ્યતન માત્રામાં રાખી, પાત્રોને પ્રતિસન્ધ્યા હોય એમ છુ । મૂળા એમની મેળે જાણું વર્તવા દે છે, વાત કરવા દે છે અને એમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધે છે અને વાચકમાં ઇચ્છા ભાવો ને વૃત્તિઓ નિષ્પન્ન થાય છે કર્તા વાર્તા નથી કહેતા પણ વાર્તા પાત્રોને વર્ણવે છે વાર્તાકાર શુદ્ધિ કરતા અતગ્સઝથી લખતા હોય એમ નિરૂપણ સહજ ભાવે થતુ લાગે છે

“ ગંગાધમુના ” વાંચી આ પ્રશસ્તિ વાંચી સમગ્ર છે એ નવલિકા નથી, લઘુ નવલ છે, વાર્તા છે, નવલકથામાં માણી મોગ પાયા પર અને ગૂથણી બહુધા અપગી હોય છે, અને વર્ણન અને જીવનવિવેચનના અંગે પણ સામાન્ય રીતે દેખા દે છે આ વાર્તામાં ગૂથણી છે, પણ તે ભરચક કે અટપગી નથી, છતાં નવલિકા કરતા જિંડા અને મોટા પાયા પર જીવનરસ છે એટલે એને લઘુ નવલ કહેવી ઉચિત છે

જીવનની વિચિત્રતા અને વિશેષ તો સ્ત્રીજીવનની કરુણતાનું વાચકને વ્યાકુળ કરતુ દર્શન “ ગંગાધમુના ” માં થાય છે ગંગાધમુના જેવો સ્ત્રીજીવન રાખવા માગતી - પહેલેથી તો નહિ પણ હૃદયની સદૃશ્યતાના પરિપાકથી - બે સ્ત્રીઓને દુનિયા જ લુહી પાડે છે અને એકનું મરણ નિપજવે છે અને બીજીનું જીવન કલેરા અને વિનાશથી ભરેલું કરી મૂકે છે શ્રીપતિ અર્ધનો દાસ છે અને કાલ્યાણનીની મિલકત અને શરૂઆતમાં જ મોટી પહેરામણી-૭ વીધા જમીન ને પાંચસો રૂપિયા-મળી જાય તેમ છે તેથી એક સ્ત્રીલક્ષ પત્ની અને બે બાળકો હોવા છતાં બીજી કાલ્યાણની રૂપાળી, સુશીલ, મૃદુ છતાં અચુક રીતે સ્વચ્છ અને દંડતાવાળી મુકન્ધા ચારુને પચ્ચુલાની હા પાડે છે ચારુ ઉપર કાલ્યાણનીએ બધી જ મમતા દોળા છે એટલે પોતાનું અર્ધજીવન પામનાર પુત્રી ગામમાં ને ગામમાં ઠેકાણે પડે તો સર્વોત્તમ, એ વિચારે આ અર્ધજાનને એ પસંદ કરે છે અર્ધની મમતા અને કંજૂસપણું કાલ્યાણની અને શ્રીપતિને મેળા કરે છે,

અને એ બે દુર્ગતો તેમના ચારુના લક્ષ પછી ચનાર વિરોધનાં કારણ બને છે. કુમુદિનીને પિયર મોક્ષી શ્રીપતિ ચારુને પરણી બેઠો.

પરપચો પચુ પેલા રૂપિયા ને છ વીધાં જમીન ના મળી એટલે ચારુ કાત્યાયનીને ઘેર રહી અને શ્રીપતિ વમજમાં પખા, છી છી થયા ને પેસા તો ના મળ્યા ! પચુ બિચારી ચારુનું શું ? બિચારી કુમુદિનીનું શું ? બે જજીની જડતાએ ખીજાં બે નિર્દોષ જજીને પોતાના સ્વાર્થ અને લોલુપતાનાં બલિ બનાવ્યાં. સુખી સંસારમાં અમિ થૂકે છે શ્રીપતિ અને કાત્યાયની, પચુ તેને શાન્ત કરવા ચારુ અને કુમુદિનીનાં પ્રેમ, દદતા, ભોગ સ્વર્ગ અને લગ્નલગ્ન સફળ પ્રયત્ન કરે છે. પચુ સંસાર જેનું નામ, હોલવાતા અમિને તે સંકોર્ષાં યિના રહે જ નહિ.

કુમુદિની અથવા સાંભળી ઘેર આવે છે તે વખતની તેની વ્યથાનું વર્ણન યથાર્થ ને હૃદયદાયક છે. ધરની દયા જ્ઞેનાં લાગુનું કે અલ્પે શ્રીપતિ પરપયો જ ના હોય. કોઈ સ્ત્રીનું પગલું અંદર પડ્યું જણાતું નથી. હૃદયને શાતા વળી ને મોટાભાઈને ખિયારી કહે છે—“પાઘડીબળ્યાઓની વાત તો સાંભળો! કહે છે ફરી લગ્ન કર્યું! જુઓ મોટાભાઈ, મેં નહેાતું કહ્યું કે તાત જુઠી!” અને એ જ મોટાભાઈની તથા પોતાની બાળપ્રા અને ખીજ અનેક સ્ત્રીઓની ઠાજરીમાં બગલામાશીએ સ્ટ્રીટ કર્યો. પોતાનું દુઃખ દબાવી રાખવા કુમુદિની ભાઈને કહે છે, “સપડાયોને પૂરા! ઠીક થયું! મજાનું થયું! સાંભળ્યું મોટાભાઈ, પૈસા ય નાખ્યા, જમીને ય નાખી!” પણ રકડું ખજાયું નહિ, બોલતાં બોલતાં આંસુ ગર્વી, પાણી ભરવાને મિથે તળાવ તરફ કુમુદિની નાઠી ને ત્યાં સુક્ત રીતે આંખોને ડોળાવા દીધી.

કુમુદિનીએ ધાર્યું હોત તો ચારુ ઘરમાં આવી શકત જ નહિ. પૈસા ને એતર મળ્યાં નહોતાં એટલે શ્રીપતિને ખીજનો - એક નિર્દોષ કન્યાનો ય - ખપ જ નહોતો. દરમિયાન ઘર ને વર ઉપર પૂરો અધિકાર જમાવવા કુમુદિનીને પૂરી તક હતી. પથ્થુ તેની માટી શ્રીપતિ કરતાં જુદી ગતતી હતી. દિલની ઉદાર હતી અને ચારુએ તેને ચરણે પડી વિનંતિ કરી ત્યારે હોંશયી તો નહિ પણ દંડ સંસ્કારની પ્રેરણાથી તેણે તેને સાંત્વન આપ્યું : “હા, આવ! એ ઘર પર મારા કરતાં તારો હક કોઈ રીતે ઝાઝો નથી.”

કુમુદિની શોકમને તેડી આણે છે. ચારુ પશુ રૂપ અને ગુણમાં ચારુ છે. પશુ બંને હવે એવા પ્રવાહમાં પક્ષાં કે વિપત્તિ આવે જ આવે. કુમુદિનીએ ધર્મચુદ્ધિથી ને દયાથી પોતાના પતિ સાથે ચારુનો યોગ કરી આપ્યો. ચારુ નિર્મળ મનથી ધરમાં દૂધમાં સાકર જેમ ભળી જવા છટે છે ને પ્રયત્ન કરે છે. શ્રીપતિ લોભી હતો, તેને કુમુદિની માટે થોડા ઘણા આદર હતો, તેની કંઈક આછી ધાક હતી; પશુ છે. જોની લોભ સંતોષાતાં, કામ તેલું કામ ધરમાં કરે છે, અને સ્વાભાવિક રીસહજ ઈર્ષ્યા કુમુદિનીને એનો લોભ સંતોષાતાં, કામ તેલું કામ ધરમાં કરે છે, અને સ્વાભાવિક રીસહજ ઈર્ષ્યા કુમુદિનીને બાળે છે. એની સદૃષ્ટિની ભારે કસોટી થાય છે ચારુ રહે એ કીક - એનો રહેવાનો હક છે - પશુ એનો પગ બમે એમાં કુમુદિનીને નાનમ લાગે છે. લોકને - બ્રહ્માભાશીને - તો જોવામાં ભારે રસ હતો કે આ શોક્યોનું કેમ ચાલે છે. ન જ સારું ચાલે એવા નિશ્ચયથી નથી જ સારું ચાલતું એમ માને છે અને એ તથા ચારુની મા બધી પરિસ્થિતિને અને ઘટનાઓને એ દૃષ્ટિએ જ નિહાળે છે. આ સંઘર્ષ, અને આપણી વ્યથામાં ઉચ્ચ લાવનાને લાયક આ કુચ્યુતા હતી એવું સમાધાન રહે છે. વાર્તાકાર પોતે કશું કહેતા નથી, કશી ટીકા કે ટકાર કરતા નથી, પણ વસ્તુતઃ કશું કહેવાનું રહેવા પશુ દેતા નથી. મુખ્ય

સમીક્ષા લેખો

તો ચાલુ પાત્રો અને તેમની રેલાની પડે અત્રિતદત વેગે નહેની વાત, એટલામાં તો ગરીબ બંગાળી હિંદુ કુટુંબની આંતર વ્યથાનો પૂરો સંસ્પર્શ આપણને યદ્યંતરે છે આપણી સામે આ ઘટના બની રહી છે એવું પ્રત્યક્ષપણ અને લાગણીની તીનતા, પાત્રોની મૂઝવણને લાનમજોપન આપણે અનુભવીએ છીએ અને આનો ક તેનો દોષ કાઢીએ છતાં આ જીવનમાં જ કોઈ વફના છે જે સદૃષ્ટિ અને સદાચારને ડામ્યા કરે છે, એમ છિડે છિડે સાહે છે

બીજા પણ એક સ યની - કતાસન્યની આખી થાય છે, જો કે પનાલાલ પટેલ ને ઈશ્વર પેટલીકર પામ્યા પછી એ વાત શુભ્રાતી સાહિયરસિકોને પૂરી સમજાઈ જ હશે - સાચા કલાકારને આપણા જીવનની એકવિધતા, રેલિયન્સપણ, અદ્ભુતનાનો અભાવ નહતો નથી અમખ્ય માણસો આપણી સામે જીવનનગ્રામ ખેડે છે, નરકાગ વડ ધર્મ માયનવા મવે છે, નાસનાઓ ને લાગણીઓને વશ થાય છે અને તેની ઉપગત જવા પણ તનમે છે એમા વાર્તાઓ, ગદ્યસમઘ નાર્તાઓ, નવનકથાઓ માટે સામગ્રી ભરી પડી છે જોઈએ છે માન કતાકારની દૃષ્ટિ, તેના સમભાવ અને કરપતા, જે છિડે જીતરી જુએ, હૃદયથી અનુભવે, ને વાસ્તવિકતાનો ધાપ આપે

આની દૃષ્ટિ અને શક્તિના કલાકાર છે શૈવજનનદ મુખોપાધ્યાય, અને એમની શક્તિનું શુદ્ધ નિદર્શન છે આ "ગગાયમુના"*

* શૈવજનનદ મુખોપાધ્યાયની નવલકથાના શ્રી નવજીવાલ માલવીએ કરેલા અનુવાદનો પ્રેરણક

શ્રી. વજુભાઈ ટાંકે ઇપ્સનના 'વોરિઅર્સ ઓફ હેલ્ગીલેન્ડ' (Warriors of Helgeland)નું આ સારું રૂપાંતર કર્યું છે. મૂળ નાટ્યચરણ આઈસલેન્ડનું છે અને આઈસલેન્ડની લોકકથાઓ અને પૌરાણિક વાર્તાઓ વાતાવરણની તીવ્રતા, કુદરતની વિષમતા, પ્રેમની ઉત્કટતા અને ઝેરવેરની ભયંકરતાથી ઘેરી રંગાયેલી છે. ખૂબ સંસ્કારમાં અને સભ્યતામાં આગળ વધેલી ન ગણાય; બલકે બંગલી કહેવાય એવી જ એમની રીતરસમો, પરંતુ સિંહો જેવી તેમની તાકાત, ને સિંહો જેવું તેમનું પરાક્રમ છે. ભયંકરમાં ભયંકર દરિયા સાથે તેમનું જીવન જડાયેલું એટલે પ્રાચીન સમયમાં એમનાં લક્ષણો એવાં જ હોય. છતાં એમનાં વેરઝેર ને પરાક્રમોમાં દૃઢ ટેકનાં, જાગ્રી મૈત્રીનાં, અસિધિલ રાગનાં, આદિમાનવની પ્રાથમિક સાદી લાગણીઓનાં દર્શન થાય છે. અને તેથી જ આ નાટક કાંઈક રૂપાંતરક્ષમ બને છે. શ્રી. ટાંકે સૌરાષ્ટ્રના

ભયંકર બનાવોની પરંપરા અને સામાજિક સંદર્ભમાં એની, એકંદરે, પ્રતીતિજનકતા આ નાટકનો રસ જાળવી રાખે છે; વાંચતા જઈએ, તેમ તેમ કુતૂહલ વધતું જાય છે. સુખાન્ત પરિણામની ધારણા રાખીએ ત્યાં દૈવ કે દેવનું સાધન કોઈ પાત્ર બાજુ બિંધી મેળવે છે અને ભયંકર કડુણતા તરફ પાત્રો ધસકાય છે. ઉદાર પુરુષોનું શાશ્વત્વ એજે જાય છે. ટેક અને બહાદુરી ભારે પડી જાય છે. એક વીર પોતાના બધાં બાળક ખૂએ છે; બે યુદ્ધમાં ખપી જાય છે અને એક, જેને બચાવવા એ જીવાનડા ખપી જાય છે તેના જ હાથનો ભોગ બને છે. શાન્ત સ્વસ્થ પ્રેમમાં ઝેર રેકાય છે. મૈત્રીને દંડયુદ્ધમાં પરિણમતું પડે છે. ઉદારતા, મૈત્રી, પ્રયુથ, ટેક-સૌ રહેંસાઈ જાય છે. કારણ? કારણ, એક સ્ત્રી, એક પ્રયંક પ્રેમવાળી, લાલસાવાળી, કૌતુકવિલાસી, તેજસ્વી, કૃષ્ટ, વહાલામાં વેર કરાવનાર સ્ત્રી પોતાની મહાત્માકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા માગે છે, એના પ્રયુથીને કાં જીવનમાં કે કાં મૃત્યુમાં મેળવવા માંગે છે; પરાક્રમથી, ધનુષ્યતા ટકારે જોને દુનિયા અને સુખ અને સ્વર્ગ મેળવવાં છે. તેજની તેજસ્વિતા અને હીનતા આ નાટકના કડુણ અંતનું સાચું કારણ છે. એની પ્રેમજ્વાળામાં ધૂખ્યાં, અસહ્ય અને ક્રોધના અગ્નિમાં, બધાંને ભસમ કરી પોતે પણ ભસમ થાય છે.

મળના સામર્થ્ય અને વેગની આંખી કરાવવામાં શ્રી. ટાંક સફળ થયા છે. એનું કૌતુકરાગી અને સાહસરંગી વાતાવરણ લયંકર આકર્ષણ જન્માવે છે. એનાં થોડાં પશુ સુરેખ, પરસ્પર સુલિત પાત્રો અસાધારણ છતાં માનવીઓ લાગે છે. એમની આકાંક્ષાઓ અદ્ભુત અને અસાધ્ય છતાં ભૌમિક પરિસ્થિતિમાં સ્વાભાવિક જણાય છે. અવરથાના ભેદ અને ખતાવોની પરંપરા સામાન્ય વાયકનું કંટકલ જળવવા બસ છે અને ઝીલું જોનારને વિરાટકાય, વિરાટરાગ માનવની સુખશોધની કરુણતા સમજાયા વિના નહિ રહે.*

અક્ષયપાત્ર

શ્રી સારંગ બારોટની “અક્ષયપાત્ર” નામની વાનગી નાટકના રૂપમાં શ્રી બગદેન મોતીઆએ અહીં ઉતારી છે. મૂળ નાટી સગ્ગ છે અને તેમાંથી નિષ્કર્ષ નવેદ્ય આ રૂપક પદ્ય ધણુ આકર્ષક બન્યું છે. વાર્તામાંની ઘટનાનું રિપ્લેક્ષ કરી નાટ્યોચિત્ર પ્રસંગોમાં દેખવામાં તથા સવાદ દ્વારા વસ્તુને પ્રકાશિત કરવામાં શ્રી મોતીઆએ કૌશલ બતાવ્યું છે. શ્રી મોતીઆને અવેતન અને પ્રયોગશીલ રમઝમિનો ગાઢ પરિચય છે, બહુ સૂત્રમાં રૂપકોના પ્રયોગો દ્વારા નાટકમાં સાચો ગમ જગાડવાના કામને ધમેરીઓમાં એ એક અપ્રત્યક્ષ છે એ અનુભવ આ નવા પ્રયોગમાં તેમને કામ આવ્યો છે.

નાટકનું સંવિધાન એવું રાખ્યું છે કે જોહા સ્ત્રીપાત્રો હોય તો તે નેપથ્યભાષિતો વડે નાટ્ય ભજવી શકાય દ્રશ્યની એકના ભગવતી હોય, અથવા સનિવેશયેજના બદલતી ના હોય, કે જોહા સમયમાં ભજવતું હોય તો આખો પહેલો અંક હાથારૂપક તરીકે ભજવાય, અને બાકીના બે અનિવેશની એક જ રચનામાં ગૂંચ થાય નાટકમાં કઈ કઈ વસ્તુથી રમૂજ આવે છે તેની ધણુ સમજ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી રૂપાતરકાગને આવી છે. ગામડાના છોકરા ગાડામાંથી સામાન લાવવામાં ધમાધમી કરે છે, જમના મામજન્યાની ટબે પ્રબોધ-રજનીતો વ્યવહાર નિહાળે છે, એ બધું યુષ્મ વસ્તુનો ભાર ઢળવો કરે છે. વળી ઉન્નત કે સાચર લોગોળાને નાટકકાર ખૂબીથી નાટકમાં આપ્યું છે, અને નાયક અને નાયિકાને બદલે આપણે જનસમૂહને ક્ષણુબર કેન્દ્રમાં લાવતા ધર્મીએ છીએ સયોજનમાં ગરબો અને ભજનની લહેરી ધણુ આની બધી પ્રકાશવિનિરોજની નવી ગીતો અજમાવી છે તેમાં ધણુ શ્રી મોતીઆનો અનુભવ ખપ લાગે છે. હો કે મને પોતાને ચિત્તેમાની નજીક લઈ જતી નાટકની સકલનામાં બહુ નસ નથી નાટકમાં સાચો ગમ કેમ અને કેવો પડે છે તે જ સકલની વસ્તુ છે અને તેને માટે પ્રસંગોની સાકળ કેવી છે, પાત્રોમાં વૈવિધ્ય કેવું છે, સવાદ એ બનેને કેમ ઉપકારક થાય છે, અને છેવટે સર્વને મતિ આપનારું તાત્પર્ય કેવું છે તે જ જોવું જોઈએ એમાના બેનજી મિન્દુઓ વિચાર્યો.

રચનાની દૃષ્ટિએ નાટક ખામી ગમગનું છે એમ નહિ કહી શકાય નેપથ્યભાષિત હમણાના નાટકેનું અગ્ર બન્યું છે, ધણુ એનું કામ, ખરું જોતા, નાટકના પ્રયોજ્ય ભાગમાં જ પાત્રની હક્તિ દ્વારા કેઈ રીતે ધર્મ જરૂર જોઈએ હાથારૂપક ધણુ નાટકમાં બાલ અથ મને લાગે છે કેલ્લાક બનાવેલી વચ્ચે સમયનું અતર જોઈએ તે કરતા ધણુ જોણુ ધર્મ બધી પડે છે તે પદર સેકન્ડમાં પદર વળતો સમાસ કરી શકીએ, ધણુ પાત્રો સામે હાજર હોય તો વાર્તાત્મિક સમયની ગતિને

૦ સુરતની પ્રયોગાત્મક રમઝમિના પિકાસમાં ત્રીસેક વર્ષો ઉપર બંધોવીન્દ્ર દેવે પ્રયોગચન્દ્ર પાકાજી વગેરેએ પ્રસ્થાપ કરેલું ત્યાર પછી રમઝ મો જીવી બાની રમઝ થી મેક્ષમાં અભિનવ પ્રયોગો થયેલા છે. આતેક વચ્ચે સુરતે આ શેત્રમાં અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે એને મટે પ્રેરણા અને આર્જદશન શ્રી કચનવાદ મામાનાળા, રો. માર્શલ રો. રમઝમાઈ ખજે શ્રી ઉપરલાલ દેસાઈ વગેરે તરફથી મળ્યા કરે છે.

કંપનાગ્રાહ કાળની ગતિ સાથે આહો આહો ય મેળ રહેવો જોઈએ. “વિહિરે” ગયેલો પ્રબોધ ગાડામાં પાછો આવે તો યે તખ્તા ઉપર અતિશય વહેલો આવેલો લાગશે. કોઈ કોઈ સ્થળે ભાષા પાત્રને અનુસરતી નથી અને લેખક પોતાની લાગણીભરી શિષ્ટ ભાષા સાધારણ પાત્રના મુખમાં મૂકી દે છે.

પરંતુ નાટકમાં ભાવનો ઉદય એવો સહજ થાય છે કે આવી ઝીણી વાતો ઢંકાઈ જાય. પાત્રસંવાદ અને પ્રસંગ આલેખન મુખ્ય ધ્યેયને સિદ્ધ કરે છે. સહિયરોનાં વિનોદો વચનોમાં તરી આવતો પ્રબોધ અને રજનીનો મુખ્ય પ્રણય નાયકના વ્રતની ગંભીરતાથી ગંભીર બની જાય છે. લગ્નવ્રત અને સેવાવ્રત કસોટીએ ચઢે છે. કદાચ એમ લાગે કે પ્રબોધના ગામડાના પ્રેમના આલેખનમાં તેમ જ ગામડાના પ્રતિભાવમાં ઊર્મિભવતા વિશેષ છે. (એ નાટકી ના દેખાય એ કુશળ અભિનેતાઓએ પ્રયોગ કરતાં ધ્યાનમાં રાખવું પડશે.) પણ પ્રબોધની ગ્રામસેવાની ધૂન અસંભવિત નથી, પિતા જે સંતોગોમાં શુભી ગયા એ સંભારી દાકતર તરીકે ગ્રામસેવા કરવાનું વ્રત એ લે છે. તેની પ્રિયા રજની મનમાં ધણી ધડલાંગ કરી એની પત્ની બને છે, અને કન્યાદાનમાં જાણે ગ્રામજીવનને સ્વીકારે છે. પણ દંપતીએ કદી હતી તે કરતાં પણ વધુ કસોટી વતનનું ગામ કરાવે છે. ઘર હવડ અને મંગાવહાલાં અણધારે ને જૂનવાણી. ગામલોકને આ નવાં આવેલાં શહેરો ને “સુધરેલાં” લાગ્યાં ને એમનામાં યુદ્ધ ઈર્ષ્યા પ્રગટી. સુસલમાન સુલતાનચાચા તરફના આ યુગલના વલણથી જોડાકાકા અને બીજાઓનો વિરોધ વધી ગયો. જમના સાથેની વાતચીતમાં પરિસ્થિતિનું હાર્દ વરતાય છે :

જમના : “ગામડું નહિ ગમતું હોય. અમે બધાં નહિ ગમતા હોઈએ.”

રજની : “ગામડું યે ગમે છે ને તમે બધાં યે ગમે છો. અશ્ર એ કે હું તમને બધાને ગમુ છું કે નહિ.”

“ગામજી ટેકરી પર તરકડાનો ફૂલો બંધાયો” ત્યારથી જોડાકાકા સાથે ને ગામ સાથે દંપતીએ વેર બાંધ્યું. ગામ બહિષ્કાર કરે છે. નિર્વાહ વસમો થાય છે. પણ દાકતરનો મૈત્રીભાવ કાયમ રહે છે સુલતાનચાચાની આખનો મોતિયો તેણે કાઢ્યો, તેમ જોડાકાકાની પુત્રવધૂને સુવાવડમાં મરતી ઉગારી. એમ કરતાં લોકનું વલણ બદલાયુ. ત્યાં તો હિંદુસુસલમાન રમખાણ થયુ. બહારના સુસલમાનોએ આવી હિંદુએને માર્યાં એટલે વેરની વસલાત કરવા ગામના હિંદુઓએ સુસલમાનોનો કસમો સળગાવ્યો અને તેમાં બેત્રણને જીવતાં સળગાવી દીધાં. સુલતાનને સુહાં મારી નાખવા ટોળું દવાખાને ધસી આવ્યું અને એને ખચવવા જતાં પ્રબોધ ધવાયો. એ બચી તો જાય છે પણ રજનીને આ વાતનું અત્યંત દુઃખ વસ્યું. એને ગામના હીણ સમાજમાં કદિ વિશ્વાસ બેઠો નથી. તેમાં આ કૂરતાનું દર્શન થયુ. હવે તે ગામડાને ત્યજ દેવા અને પ્રબોધ ગામડું ન ત્યજે તો પ્રબોધને પણ ત્યજવા તત્પર થાય છે. સદલાએ એ ત્યાગ ઊર્મિભવ ગામ ને ઊર્મિભવ જોડાકાકા વખતગર અટકાવે છે, અને નાટક સુખાન્ત બને છે. પ્રબોધના ભાવનાનિશ્ચયથી અને લોકલાગણીના દર્શનથી આપણે દ્રવીએ છીએ.

નાટકની સફળતાનો આધાર તેના ચમકદાર કે ભાવવેગી સંવાદ પર છે. એમાં સ્વાભાવિકતાની માત્રા સાચવવાનું કામ કુશળ નટોનું છે. પહેલાં અંકમાં કોલેજની વિનોદો સહિયરો નવીન કોલેજ કન્યાઓનું દર્શન કરાવતી કરાવતી વાતાવરણને પ્રસન્ન રાખે છે. એમાં કોઈ સ્થળે માર્મિક ટકોર પણ આવી જાય છે. મનોરમાને રજની કહે છે, “બહુ વિચાર ન કર. જે પીવું હોય એ મંગાવી લે નહિ તો જે

સમીક્ષા લેખો

દશે એ ધ નાદિ રહે. તને રંગીન પીણીનો નોખ છે.” નાટકનો પ્રથમ અને તેનો ઉદ્દેશ, અર્થાત્ નાટકનું સ્વરૂપ પણ સંવાદમાં સ્ફુટ થઈ જાય છે. સુલતાનને પ્રભોધ દેતે છે, “માયા, તમારી આંખો ઉધારી દુનિયાની આંખો ઉપાડવી છે.” નાટકને અને નાટ્યસંધર્ભોનો મુદ્દો ખાતો કહે છે :

રજની : વિષ્ટાના પ્રીટીએને સુગંધ ચખાડવાનો તારો આ પુરુષાર્થ દારૂચારપદ, જિનજરો અને મૂર્ખતાભર્યો છે. આ ગામ આપણે છોડવું જ રહ્યું.

*

*

*

રજની : અને તું, પ્રભોધ, તું મરી ગયો હોત તો ?

પ્રભોધ : તો પણ સુલતાનચાચા જીવતા જ રહેત....અર્ધીના માણુમોનાં દિલ કુમળાં છોડ જતાં છે. જેમ વાળીએ તેમ વળે.

મેવા કરવી હોય એને મેવ્ય તો જોઈએને ! ગામડામાં દુઃખ છે, દર્દ છે, અજ્ઞાન છે, વહેમ છે, વેર છે, એના જેવું બીજું મેવાનું ક્ષેત્ર શું હોઈ શકે : તેથી તો મેવક માટે ગામનું અસાધપાત્ર છે, ત્યાં મેવાના વિષયની ખોટ જ નથી.

પ્રભોધ પોતાના નિશ્ચયને જરૂરી શકે છે એ આ નાટકનું ઉત્સાહપ્રેરક તત્વ છે.

✱

જાંડ ચોથો

શ્રી વિષ્ણુભાઈ : જીવનચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

જીવનપરિચય

: ૧ :

ગામ અને ઝાતિ એક હોય એ હજી સુધી તો આપણા સમાજમાં પ્રસક્ત પરિચયનું બળવાન નિમિત્ત બની શકે એ સ્વીકારવા છતાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી—એમના નિકટના વર્તુળમાં બધા એમને વિષ્ણુભાઈ કહે છે—તેમના પ્રસક્ત સમાગમમાં હું પ્રમાણમાં ઘણું મોડું આવેલો. મૅટ્રિક પાસ થયેા સાં સુધી માત્ર એટલું સાંભળેલું કે અમારી ઝાતિના “બહુ લાણેલા” જે પ્રોફેસરો સુરતની કોલેજમાં લાણાવે છે અને બંને માંદા જેવા રહે છે! બહુ લાણવાથી માંદા પડી જવાય છે એવી ટકાર પણ એમાં ખરી! ઇન્ડરમાં લાણતો હતો સારે અમદાવાદના એક જાનાલયના મારા સહવાસી, મિત્ર અને વિષ્ણુભાઈના પણ નિકટના સગા શ્રી ચીમનલાલ ત્રિવેદીએ સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની થોડીક વાતો કરેલી અને તેથી એમને વિશે મારા મનમાં એક પ્રકારનો કૌતુકમિશ્રિત આદરભાવ પેદા થયેલો. “ભાવનાસાધિ” નામે તેમનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલું છે એમ પણ મે તેમની પાસેથી પહેલી વાર જાણેલું. કદાચ એ જ વર્ષે, એટલે કે ૧૯૩૪ ની ઉનાળાની રજાઓમાં ઉમરેઠમાં એક જનોઈ પ્રસંગે વિષ્ણુભાઈને નજરે જોવાનો પહેલો અવસર મળેલો. ધોતિયું, લાંબો કેટ, ગોળ કાળી ટોપી—ઉમરેઠમાં ઘણું કરીને તે દિવસોમાં તેઓ ફેટા બાધતા નહોતા—તેમાં સજ્જ, વધેરે પણ લગલગ આંખે દેખાય છે તેવી જ કૃશ શરીરાકૃતિ. મેં કશી વાત કરેલી નહીં, કશી છાપ સંઘરેલી નહીં, દૂરથી દર્શનલાભ મળેલો, એટલું જ.

અમે થોડાક મિત્રોએ ઉમરેઠમાં “મિત્રમંડળ” નામનું એક મંડળ રચેલું, તેને આશ્રયે ૧૯૩૫ ની ઉનાળાની રજાઓમાં એક જાહેર વ્યાખ્યાન આપવાની વિનંતી કરવા વેરાઈ (વિષ્ણુભાઈ “વારાઈ” લખે છે) માતા પાસે માખણવાડામાં આવેલા એમને ઘેર હું મળવા ગયેા તે અમારી પહેલી મુલાકાત. વ્યાખ્યાન આપવાની તો એમણે હા પાડી, પણ અમારું ગામ વિસ્તારમાં હંધી મોડું ન હોવા છતાં ગામમાં ને ગામમાં ને તેમાં વળી ટૂંકા અંતરમાં ઘોડાગાડીમાં બેસીને તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યા, ઘોડાગાડી જીલી રખાવી અને તેમાં બેસીને પાછા ગયા તેથી અમને વિદ્યાર્થી—યુવકોને ધણી ભારે નવાઈ લાગેલી. આજે જે મને સમજાય છે—અને એમનાં ઘણાં પરિચિતોને તો આજે પણ જે સમજાતું નથી—તે સમજવા જેટલી નિકટતા કે પકવતા સારે મારામાં નહોતી. પણ આટલી વિલક્ષણતા નેધાવા છતાં ગૌરવયુક્ત વાણીમાં અપાયેલું એમનું વિચારપ્રેરક ભાષણ અમને ખૂબ ગમી ગયેલું. વાણીનો પ્રવાહ એકંદરે અરખાલિત તોપણ વિચારી તોળીને, જાણે હૃદયના સસળે સાદ કરતા હોય એમ જરાતર અચકાઈ ને, બોલતા વિષ્ણુભાઈ વક્તા તરીકે આજી નાખતા નથી, પરંતુ એમની સંનિષ્ઠા અને ભાવનાની તેજસ્વિતા, વિચારની ચોક્કસાઈ અને આકારનો આગ્રહ વાણીને જે ગૌરવ અર્પે છે તેના અરપહરમણીય અનુભવથી સારે હું આકર્ષાયેલો.

૧૯૩૬ માં ઉનાળાની રજાઓના ગાળામાં ભાવિક ગામલોકોને ભોળવીને અને વરસાદ સારો વરસરો એવી લાલચ આપીને એક કીર્તનકાર મહારાજે ઉમરેઠમાં યજ્ઞ માટે લખણી કરાવવા માટેલી. અમારા મિત્રમંડળે તેનો વિરોધ કર્યો અને ગામલોકોને ચેતવણી આપવા એક નિવેદન તૈયાર કર્યું. નિવેદન ઉપર ગામના આજવાનોની સહીઓ મેળવવાની હતી. આ યજ્ઞ એક ધર્મિય છે એમ અમને મોટે કહેવા છતાં સહીઓ આપતાં આ સજ્જનોને સંકોચ થતો હતો. અમે વિષ્ણુભાઈ પાસે ગયા. એમણે ખૂબ

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવનચિન્તનનાં વિવિધ પાખાં

ધીગ્રંથી અમારી વાત સામગ્રી, નિવેદનનો મુસદ્દો ઝીલુનટથી જોઈ ત્રણ, નિવેદનની ભાષા વખાણી અને “આપડું” ના અર્થમાં “આલડું” પ્રયોજાયો હતા તે વિશે ટીકા પછી કરી કે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ એ ખોટો નહોતો હોવા છતાં શિષ્ટ વ્યક્તિઓમાં એ શબ્દ પ્રયોજાતો નથી પણ સહી કરવામાં એમણે લેશ માન આનાકાની કરી નહોતો એમની સહીને કાનજે બીજાઓની સહીઓ મેળવવાનું અમારું કામ સળખાવી ગયું એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી

૧૯૩૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં દુ. ઉત્તીર્ણ થયો અભ્યાસ સા. આગળ જ અટકાવી દેવો પડે એવા કોટુનિક સન્મેષો હતા કુટુંબને નિર્બંધ થાય અને આગળ લણી શકાય એવો કોઈ માર્ગ હોઈ શકે ખરો? મારે કોઈનું માર્ગદર્શન જોઈતું હતું વિધિએ મને વિષ્ણુભાર્ગ સુઝાવ્યા પણ એણે પત્રિકાએ અગત વાત થી રીતે કહેવી એની ભારે મૂઝવણ હતી આખરે મારે જે કહેવું હતું તે આવડી એની ભાષામાં મેં લખી નાખ્યું અને પત્ર તેમને પહોંચાડ્યો બીજા જ દિવસે એમણે મને એમને ઘેર બોલાયો પ્રેમથી પામે બેસાડ્યો, એમના માતાપિતા સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો અને મને સૂરત લખવા આવવા સલાહ આપી, સા. નોકરી મેળવી આપવામાં પણ બનતી અદદ થોતે કરતો એમ કહ્યું અને મારે શું કરવું તેની પણ વિચારે સલાહ આપી એણે શબ્દોથી આત્મીયતાનો અને જોશનો જે માર્મિક અનુભવ આ પ્રસંગે તેમણે મને કરાવ્યો તેને આગળ જીવનનું મોઢું ધન કે ગણ્યું છે પત્રિકાથી મળી આવે ભૂમિકા વિના મારા જેવા સાધનહીન જુનાન પ્રયે એમની નિષ્કામ મનનાનો જોત વશો તેથી મારાન વિશેની મારી રક્ષા દૃઢપણે બની, દુ. વધારે આશ્વાસની બન્યો, અને આગળ લખવા માટેના મા. અનુભવનું ગાંધીય પછી સમજ્યો

દુ. સૂરત ગયો એમ એ મા. જીવનમાં મુખ્ય વિષય લઈને વિષ્ણુભાર્ગનો વિદ્યાર્થી બન્યો આ દિવસોમાં એમની પોતાની તબિયત સારી રહેતી નહોતી અને એમના પત્ની પણ મોતી વિમારીમ સ્વપ્નાયેના હતાં આથી ગરિયારે લેસાતા એમ એ ના વર્ગો ધણી વાર પડતા હતા વર્ગ લેવાય સા. પણ તેઓ ધીમે ધીમે બેસતા, સ્વાધ્યાયમાંથી જે મંડિકાઓ પસંદ કરી હોય તે વિદ્યાર્થીઓ પાસે વ્યાખ્યાન અથવા ઉત્તરાવતા, અને જૂજ સ્થાનોએ વાચન અનુભવીને પોતાને જે કહેવાનું હોય તે કહેતા વર્ગ શરૂ થતા અગાઉ વર્ગની બારીઓ તેઓ બંધ કરાવતા શિયળે કે વચરે શિયાળે બહાર જતા પહેલાં ગળે મદ્દલગ વીંટળાતા, ધીમે ધીમે ચાલીને આવતા, બને પત્ર એક પત્રધિયા ઉપર આવી જાય તે પછી જ બીજું પત્રધિય ચાલતો, (એક સરકુત સુભાષિત અનુસાર અમે વિદ્યાર્થીઓ આને વિદ્વાનનું કક્ષણ કહેતા!) અને કોલેજથી ઘર બહાર જ પામે હોવા છતાં વર્ગમાં આવતાં પહેલાં જોડિસમાં બેસીને થોડાક થાક ખાતા અલ્પપત્રિકાઓને આ બધું વિચિત્ર તો લાગે જ, પણ તેથી જે વધારે વિચિત્ર તો એ હતું કે આમ હતા કોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ એમની પ્રત્યેના આદરભાવ તુકાતો નહોતો, અને ક્યારેક વર્ગ બંધ ગમવામાં આવતા બહારગામથી આવનારા વિદ્યાર્થીઓને ધક્કો પડ્યા જેનું થતું તો પણ કોઈ કદી અડગાનું નહોતું કે ટીકા કરતું નહોતું જિનદુ, અમે વિદ્યાર્થીઓ ભેત્રા મળીને એમને ઘેર ખનર કાઢવા જતા, આમલક કળીને અમને એ ચા પાતા, અને હાંચકે બેસીને મોટા તપાસો અટલીને ધોમી રમે ખૂલતા અનેક વિચારો ઉપર અમારી સાથે પાતો કરતા, શું વચનું તે કહેતા, દરેકને તેની વિશેષ શક્તિ શામાં રહેલી છે તે દર્શાવીને પ્રોત્સાહિત કરતા અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રેરતા

આ હાંચકે ખૂલતા આખા વિશ્વ સાથે તેમણે મેળ બાંધ્યો છે એ શાની વાસ આવી? આ ક્યું પળી બોલ્યું? આ ક્યું રક્ષુ? એને કઈ ત્રુમા કળકલ આવે! મ્યારે એના પાન ખરે? કયા રોજ

અવનપરિચય

ઉપર કુર્ષ દયા અસર કરે? આ બધાનું એમને ભારે કૌતુક અને ખૂબ જિંડા ઊતરીને આ સવંની ચર્ચા કરે. વિશ્વની ઘટનાઓની પણ એ બ્રહ્માણે જિંચી નૈતિક ભૂમિકાઓ ચર્ચા કરે. ચિંતની ગતિના પ્રમાણમાં શરીરની અચલિતતા એ એમના જીવનનો વિરોધભાસ છતાં એમનું મુક્ત જીવન, એમની સૌન્દર્યાલિમુખતા, અને એમનું સત્યાન્વેષણ ખૂબ વિકસ્યા છે તેની પ્રતીતિ એમની સાથે વાત કરવાથી થાય છે. આ બધું મુખી આ સઘળી બાજતમાં હું એમનો વિદ્યાર્થી મટ્તો નથી એનો સગૌરવ એકરાર કરું છું.

અમને વિદ્યાર્થીઓને વર્ગના આપચારિક વાતાવરણમાંથી જે નહોતું મળતું તે આવા મિલનોમાંથી અનાપાસે મળતું હતું. અમારા ચિત્તવિકાસમાં આ વાર્તાસાપને કેટલો બધો ફાળો હશે તેનું માપ કાઢવા હું અસમર્થ છું. આ અનુભવ, પ્રસક્ત શુશિષ્ય સંપ્રદાય ઉપકારકતાની આવી મધુર પ્રતીતિ મને એકલાને ધર્ષ નથી. અધ્યાપક વિષ્ણુભાઈની વસન્નતા અને પ્રેરકતાને અનુભવ કરનારા વિદ્યાર્થીઓની પણ અનેક પેઢીઓ સ્વાર્થ હોવાથી થોડોક વિસ્તાર કરીને મારે નિમિત્તે સૌનો અનુભવ આમાં સમાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

અમારી મર્યાદાઓ અને ધૃષ્ટતાઓનો પાર નહોં હોય. અરે, ઘણાંની ઘણી મર્યાદાઓ એમની નજરે ચડી હોવી જ જોઈએ, પણ આટલાં બધાં વર્ષો થયાં વિષ્ણુમાર્ષિને ઊંચે સાદે કોઈને કપકો આપતા સાંભળ્યા નથી. મૃદુતાથી. શાન્ત સમજવટથી, લાક્ષણિક હારમયત્તિથી, અનામદી મૃદુ ટકોરથી જો કામ સરતું હોય તો ઉમ થવાની શી જરૂર ? સામાના કૃષ્ણ વ્યક્તિત્વને રખેને આધાત થશે, એની નાગરતાયુક્ત સાવધાની એમણે ઉમેશાં રાખી છે. એ એમનો સ્વભાવ જ બની ગયો છે. ભાવાત્મક રીતે કહીએ તો સામાના વ્યક્તિત્વ માટેની એમની આદરવૃત્તિ એમના પરિચયને અનવગીત બનાવે છે અને એમને ફરી ફરી મળવાનું આકર્ષણ જન્માવે છે.

:: ::

૧૮૯૯ના જુલાઈની ૪થી તારીખે એટલે કે સંવત ૧૯૫૫ના જેઠ વદ વારસે વિષ્ણુભાઈ નો ઉમરેઠમાં જન્મ. એમના પિતાનું નામ રણજીરાવલાલ અને માતાનું નામ જેઠીબાઈ. માબાપનું તેઓ એકનું એક સંતાન હતા. મોસાળ અને બાપીકા વારસાની અસર એમના જીવનમાં ઠીક પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. એમના પ્રપિતામહ એક દુકાને ચુમરાતાગીરી કરતા અક્ષરો અને અક્કલ બન્ને ધણીં સારાં, તેથી તલાટી થવા માટે સામેથી કહેણ આવેલું, પણ પરદેશી સરકારની નોકરી, ચુલામગીરી, રીંકારવાની એમણે ના પાડેલી. માટે સામેથી કહેણ આવેલું, પણ પરદેશી સરકારની નોકરી, ચુલામગીરી, રીંકારવાની એમણે ના પાડેલી. માટે સામેથી કહેણ આવેલું, પણ પરદેશી સરકારની નોકરી, ચુલામગીરી, રીંકારવાની એમણે ના પાડેલી. માટે સામેથી કહેણ આવેલું, પણ પરદેશી સરકારની નોકરી, ચુલામગીરી, રીંકારવાની એમણે ના પાડેલી.

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ત છનચિન્તનના વિવિધ પાસાં

મામાપનુ એકનુ એક સતાન હોનાથી વિષ્ણુભાર્ત મયવાયા ખૂબ હતા તેમ છતાં એક વાર માતાની માથે એક ઇચ્છી ખારીએથી એ પડી ગયા હતા, પણ બચી ગયા હતા બોરસદની પ્રાથમિક શાળામાં લખુતા હતા ત્યાર એમના માતાને અને એમને પોતાને પોષેગની ગામ નીકળેલી, એન એમને સમ થુ છે નાનપણમાં તેમજ ૧૯૦૦માં એમને ટાઇપાઇડ પણ થયો હતો આ બધા પ્રસંગોમાંથી ઊગરી જવા છતાં એની યોડી ઘણી અસર એમના ઉપર પડી જવા પામી છે ખાસ કરીને ટાઇપાઇડની હલક ઉપર કાનમની અસર પડી ગઈ છે

આજે કદાચ કોઈ નહીં માને હતા એ હકીકત છે કે વિષ્ણુભાર્તને કોલેજકાળમાં અને તે પછી પણ તાઇકસને ઉપયોગ કર્યો હતો અને ટેનીની નમનના એ અવધા બેલાડી હતા કે હ કા વિગેના લેખમાં દલપતગમ પોતાની સાથે ટેનીસ રમવા બધા દોષ એવું કન્યાપુત્ર એમને અમરુત સ્વચ્છ નથી સૂતની કોલેજમાં અધ્યાપક થયા પછી પણ એ ખૂબ ટેનીસ રમતા અને પ્રિ ગાઇડીંગ અને આચાર્ય કાળિદાસ દેસાઈ પછી ટેનીસના અધ્યાપક બેનાડી તરીકે એમનો નખર ગણાતો

વિષ્ણુભાર્તને ગદિયાઓને પડખાઈ હતા અને એમનો માગ ખાધા હતા એ પણ અત્યાર માન્યુ જાય ખરું? અમદાવાદની શુભગત કોલેજમાં લખુતા હતા તે દિવસોમાં એક ગરે નરિયાદમાં રહેશનેથી થોડો જતા કચેરી આગળ ગદિયાઓને લૂટ માનો પ્રયત્ન કરતા એ જોઈ ગયા પગિચામનો ખ્યાલ કર્યા વિના લાગી એમનાથી 'ચોગ' ચોગ' ની બૂમો પાઈ ગઈ, અને મદદ આવે તે પહેલાં તો ચોરાએ એમને પગ કુમલો કર્યો અને બેભાન થઈને તેઓ રતા ઉપર ઢગી પડ્યા

આજે પણ લલહાનિના હાપણુઓમાં ખ્યાનોથી બાજબી ચૂપ રહેનાનું પચ્છ કરે તેના પ્રસંગોમાં, પછી એ મુશાયગોએનો પ્રશ્ન હોય કે અઘનન મરિતાના ગમારવાદનો પ્રશ્ન હોય, કાગેનો કે કુશરપુર વાસવાડાનો કે પૂર્વ ખાનદેશના શેઠગાનીલાપો તાતુઓનો પ્રશ્ન હોય અથવા અંગ્રેજી મા હિંદી વિરુદ્ધ શુભરાતીનો પ્રશ્ન હોય પણ દબાયા કે ધાયા વિના પોતાનું વક્તવ્ય ગપટ રીતે તેઓ પ્રગટ કરે છે

- ૩ -

પિતામહ આધુનાય ચિત્રેદી અને માતામહ હનિપ્રનાદ જન્મ દલપતગમ અને મહીપતગમની અસર હોળ આવેલા પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષક હતા પિતૃપક્ષે અને માતૃપક્ષે આવા વિદ્યારસિક શિક્ષક પૂવળે મળેના હોવાથી વિષ્ણુભાર્તના વિદ્યારમના બીજા નાનપણથી જ રોપાયેલા તેમનાં માતાપિતા પણ સાહિત્યગર્ભ હતા અને એમના એક પુત્રને લખાવવા માટેને આગ્રહ પણ જનેને ખૂબ હતો પોતે ઝાઝુ લખેલા નહોં હતા તેમનાં માતાને ઘણું ગ્રાનીન તાલિલ મરચ હતું હંથા તાલિલ સાહિત્યના વરકારો માતાદાર નાનપણથી જ વિષ્ણુભાર્તને મળેલા એમના પિતાએ મદ્રિસ પાલ કૅલી અને મહેમલી ખાતામાં તેઓ કારકુન હતા એમની બદલીઓ થતી રહતી તેથી લખુતા માટે બાગસદ, કાલગ, કપડવજ, નગિયાદ એમ અને જગ્યાએ વિષ્ણુભાર્તને પણ મદલીઓ પતી પડેલી આ કાળમાં બેનજી સિદ્ધકેનો, ખાસ કરીને મહાપાનાગ અમાવાન દેસાઈ નામના શિષ્યનો એમના માનસિક ધનમાં ઘડો મોટો ફાળો હતો એટલા જૂના દિવસો પણ આ સિદ્ધકે પ્રેકે વિદ્યાર્થીની આભિનની નોંધ રાખતા, વિદ્યાર્થીઓને મોઢો બોલાવતા અને મોત્તાહન આપતા, વિદ્યાર્થીની નાની મેરી સિદ્ધિની તારીફ કરીને ચાદને ખરચે એને મોઢો આપતા, વિદ્યાર્થીવિદ્યાર્થીનું નાનતમ કેદગ મકાં આપે નહોં પણ સમગ્ર શુદ્ધિવાને આધારે કરેના અને બહા ગામ હંથ તવા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પદચાલાર કે ના દુખા મળતા, સરેજ માક કે

અપમાનથી ધ્યાઈ નનાગ વિષ્ણુભાઈ ને ક્રૂર આપનામા અને આગળ વધાવનામા આ શિક્ષકને ફાળો થયો મોટો છે એ વાતનું વિષ્ણુભાઈ જાણે પણ પેમથી અને કૃતનનાથી રમતણુ કરે છે “વિદેહ શુન્નગતી સાક્ષરો” અને “સગ્ગનીયદ્ર” (પહેલો ભાગ) એ બે પુસ્તકો વિષ્ણુભાઈએ પોતાના શિક્ષકો પાસેથી ભેટ તરીકે મેળવેલા અને ગોવર્ધનગમની કૃતિઓના અભ્યાસનો ખીજનિશ્ચે પણ આ રીતે થયેલો.

વિષ્ણુભાઈનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું ૧૯૧૬ માં નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાંથી એમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી બીજી “લાડસાહેબ સ્કોલરશિપ” મેળવી આગળ અભ્યાસ માટે શુન્નગત કોલેજમાં તે જ વર્ષે તેઓ દાખલ થયા એમની સમ્યાગ્નિશીલતાની પડીતો ઉપર એટલી ઊંડી ઊંચ હતી કે પુનઃ લજીવાનાના આગ્રહી પિતાએ પોતાની કમાણીમાંથી જમાવેલા એક હજાર રૂપિયા તેમને નામે એકમા મકાને કહેલું કે “જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ આમાંથી ઉપાડો” કોલેજના ચારે વર્ષે તેઓ વિદ્યાર્થી શબ્દના સાચા ને પૂરા અર્થમાં વિદ્યાર્થી જ ગયા કોલેજકાળ દરમ્યાન આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રભુઅપદે “સરસ્વતીચન્દ્ર” ગ્રન્થ ઉપર અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાન આપીને પોતાની વિવેચનશક્તિને એમણે પહેલો જાહેર પરિચય કરાવ્યો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે શુન્નગતી સાહિત્યના અભ્યાસની યોગ્યતાની પરીક્ષામાં એમણે રોમ્યન્સક મેળવેલો અને શુન્નગત નર્નામ્બુલક મોસાયમીએ (હાલની શુન્નગત વિદ્યાસભાએ) યોજેલી એજ વિષયની પરીક્ષામાં પણ તેઓ પ્રથમ આવેલા નડિયાદ લજીતા હતા તે દિવસોમાં થોડાક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓએ સમાજ, રાજકાણુ અને સાહિત્ય ત્રેરે વિરોધી ચર્ચા કરવા માટે “સાત ભાઈઓનું મડળ” નામે એક ખાનગી મડળ ગ્મેલું તેમાં વિષ્ણુભાઈ અંગ્રેસ હતા વધુ અભ્યાસ માટે વિષ્ણુભાઈ સમેત આ મડળના સભ્યો જ્યારે નડિયાદથી અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે સાવજતીની મૈત્રીમાં તેની એકલા લરાના લાગી આ મડળની ચર્ચાઓને પરિણામે વિષ્ણુભાઈની શુદ્ધિ એન્ટેરીય ન ગ્રહેતા અનેકદેશીય બની કેળવણી, રાજકાણુ, સમાજ, ધર્મ ત્રેરે અનેક વિષયોને અનુલક્ષીને ગભીર પર્યેષક શુદ્ધિથી એમણે સમગ્રપણે જીવનમાંમસા કરેલી છે, તેણે મૂળ આ અને આવી બીજી પ્રગતિઓમાં રહેલું હોતું જોઈએ

વિષ્ણુભાઈના પ્રિયમાં પ્રિય અધ્યાપક આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ હતા એમનો સપકલાલ એમને પ્રમાણમાં જોઈ મળેલો અને પ્રણ અને શીલની એ મૂર્તિને એમણે દૂરથી જ આરાધેલી તેમ છતા બી એ મા દોઢે વર્ષ સુધી એમની પાસે લજીનાનો લાલ નિષ્ણુભાઈને મળ્યો હતો ખરો આચાર્ય ધ્રુવને કાશી જવાનું થયું ત્યારે નિષ્ણુભાઈને એ મહુ જ વસમુ લાગેલું આચાર્ય ધ્રુવને શિષ્યો અનેક હતા પરતુ વિદ્યાતપ પૂરતા નિષ્ણુભાઈને માટે એ પૂરા અર્થમાં આચાર્ય બની રહેલા એમની જીવનદક્ષિમાં અને વૈચારિક ઉપક્રમોમાં પણ આચાર્ય ધ્રુવનો પ્રભાવ સારો એવો છે ગોવર્ધનરામને અને આનંદશંકરને નિષ્ણુભાઈની વિચારગ્યાનાના ભોમિયાઓ જરૂર ગણી શકાય

કાલાહલસળી પ્રગતિઓ નિષ્ણુભાઈ આમ તો અજાવથી જ ટાળતા આવ્યા છે, પરતુ પિતામહની સ્વાતમ્યપ્રિયતાનો અને પગચક પ્રત્યેના સ્વાભાવિક અણુમમાનો વારસો એમને મળેલો તે જોરે કર્યા વિના રહે ખરો ? ૧૯૧૮માં જૂનિયર બી એ મા લજીતા હતા ત્યારે શુન્નગત કોલેજમાં રોબર્ટસન પ્રિન્સિપાલ હતા, અને મુળધના ગવર્નર સિડનહામનું પૂતણુ શુ હુ મૂકવાનો આગલ યોગ્યો હતો વિદ્યાર્થીઓએ આ સમારભનો વિરોધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો પ્રિન્સિપાલને અગ્રાધિયો આની ગદ આવી ગયેલી હોવી જોઈએ તેથી સમારભમાં જોડો હાજર નહી રહે તેમની શિષ્યપ્રગતિઓ રદ કરવામાં આવતો એની નોટીસ કાઢવામાં આવેલી નિષ્ણુભાઈ કોલેજ દોરડેલમાં રહીને લજીનારા “સ્કોલર” હતા, પણ તેમની હોગટેલમાં રોજ

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવનચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

આવીને વિદ્યાર્થીઓને પોતાની માતાથી અને ચર્ચાઓથી આકર્ષનારા એક જુવાનથી એ એટલા બધા પ્રભાવિત થયેલા કે સમાગમનો વિગેષ કરવાનું બહેનનામું વિષ્ણુભાઈની એડીમાં જ ધરાયું, અને કોલેજના નોર્મલમેઈડ ઉપર મિત્રો સાથે એ ચોડી આ-આ પછુ વિલ્લભાઈ. “બોમ્બે કોન્ટ્રિબ્યુટ” મા આ નહેરુનામું પ્રસિદ્ધ પછુ થયેલું પ્રિન્સિપાલની સાફ ધમકી છતાં પસ્ક જેટલા સિંધી વિદ્યાર્થીઓ સિવાય કોલેજના એક પછુ વિદ્યાર્થીએ આ સમાગમમાં હાજરી આપી નહોતી એ તે દિવસે માટે નોંધપાત્ર ઘટના ગણાય.

૧૯૨૦માં સરકુત અને અંગ્રેજી સહિત બી એ ની પરીક્ષામાં વિષ્ણુભાઈ પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા અને યુગરાત કોલેજમાં દક્ષિણા ફેલો નિમાયા ચોડાક અધ્યાપિકા માટે યુગરાત કોલેજમાં એમને લેકચરશિપ પછુ મળેલી કુટુંબનો આનંદ અવર્ણનીય હતો.

બી એ થયા પછી દેસો ન થવાય તો એમનો વિચાર મુનર્મ જઈને કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. પરંતુ એમના પિતાની ઇચ્છા કોલેજમાં અધ્યાપક ન થવાય તો તેઓ મહેસુલી ખાતામાં જોડાય અને મામલતદાર થાય એવી હતી વિધિએ વિષ્ણુભાઈનો સાહિત્ય સાથેનો સમય અતૂ રહે એવી નીજ યોજના નિર્મી ગાખી દેવાથી, ૧૯૨૧નું વર્ષ બેસતા બી એ થયેલા વિષ્ણુભાઈને યુગત કોલેજે બોલાવી લીધા, અને ૧૯૨૩માં એમ એ થયા પછી સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોમાયગીના તેઓ આજીવન સ્વયંસેવક બન્યા નિવૃત્ત થતા નુધી અને નિવૃત્ત થયા પછી પછુ અનન્ય નિરાધી મોસાપગીને તેમણે પોતાની સેવાઓ અર્પા દે અને અધ્યાપક તરીકે તેમ જ વિવેચક તરીકે જોડાઈનગમે “સાક્ષરજીવન”માં નિરપેક્ષ સાક્ષરજીવન તેમણે ગ્રાળ્યું છે “પ્રવાહ, તપ અને પ્રવાહનો યુગાનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી - એ નિપુર્ણતા સયોગથી સાક્ષરજીવન આનિર્ભાવ પામે છે એ સયોગગ્રાહી” જીવન એ જ સાક્ષરજીવન, એ જ contemplative life, એ જ literary life, એ જ philosopher's schoolroom, એ જ scientific menની laboratory માનું જીવન, એ જ ધર્મધર્મી બનેલી ઓડીમાં નૈપાયિકનું જીવન, એ જ યોગીનો યોગ અને એ જ વેદાન્તનું ગ્વાનુભૂતિજીવન’

: ૬ :

૧૯૧૫માં હજી મેટ્રિકની પરીક્ષા પછુ નહોતી આપી તે પહેલાં વિષ્ણુભાઈનું લગ્ન ઉમરેટમાં જ થયું હતું આ એમના પ્રથમ લગ્નથી મળેલા પત્નીનું નામ તાગમતી પ્રાણીકર મહેતા હતું આ લગ્નથી બે સન્તાનો થયેલા ૧૯૨૧ના સપ્ટેમ્બરમાં પોતે યુગત હતા અને તેમનાં પત્ની અને બાળકો નકિયાદમાં હતા, તે ગાળામાં થોડે થોડે અતર બને બાળકોને બિગાળિયુ થયુ બાળકોને તો બિટાટિયુ થાય, મગી જગે, કરીને સ્વજનોએ એમને યુગત જતા લીધા પછુ દેવનું કરવું તે બને બાળકો ચોડા દિવસના અતરે અવસાન પામ્યા બને બાળકો ચામ્યા જતા વિષ્ણુભાઈના કુણા હૃદયને ભારે આઘાત લાગ્યો અને ૧૯૨૭ના જાન્યુઆરીમાં આધાનથી કુમ્મ થયેલું ચિત્ત લાગી પશુ માતાપિતા અને વડીલ મામા — નેઓ દાખર છે — તેમની કુશળ માવજતથી અને પોતાની પછુ પૂતિથી એમણે ધણે વખતે સ્વાસ્થ્ય તો પ્રાપ્ત કર્યું પણ પોતાનું સરીર અને ચિત્ત કેમલે બોળે ખમી રોકે એમ છે તેનું માપ કાઢીને પોતે વતે તો જ બનેને જાળવી શકાય એમ છે તે આ દિવસોમાં પોતે બગાવર પામી ગયા ત્યાર પછી પછુ personal breakdown જેવો અનુભવ એમને સમયે સમયે થતો ગયેલો દેવાથી આ બાગનમાં એમને હમેશ સાવધ રહેવું પશુ છે. નેઓ એમના નિકટ પચિયમાં આ-આ ન દોષ

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

તેઓ આને એમનું વિચિત્ર દૈર્ઘ્ય ગણીને હસી રહે એ સ્વાભાવિક છે. વિષ્ણુભાઈ પોતે પણ સાક્ષીભાવે વારંવાર પોતાને હસી રહે છે! પણ આ પણ વિધિ સામે હૃદયના બળની જ ટકરામણ છે એ કેટલા સમજી શકે?

હજી વખતમાં દુઃખો વિધિએ નિર્મોલાં હતાં. ૧૯૩૩ માં તારામતીનું અવસાન થયું. એનો આઘાત જીવવો કષ્ટ હતો. બાળકોને આગળ મોકલીને તારામતી વિદાય થતાં ભયું જીવન અન્ય બની ગયું.

ઈ. સ. ૧૯૩૪ માં શ્રી શાન્તાગૌરી આલેકલાલ ભટ્ટ સાથે વિષ્ણુભાઈ ફરીવાર લગ્નમંથિથી જોડાયા વચમાં નાનાં છતાં અસાધારણ હૃદયબળ, સ્વભાવની પ્રસન્નતા અને દોડીને કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ ધરાવનારાં, પોતાની જવાબદારીઓનો બોજ વહેવાને પૂરેપૂરાં સજ્જ, એવાં શાન્તાબહેન વિષ્ણુભાઈના જીવનમાં સર્વત્ર વ્યાપી ગયાં છે અને કુટુંબમાં સૌની પ્રીતિ સંપાદન કરી છે. આ બીજાં લગ્નથી તેમને એક પુત્રીરત્ન પણ પ્રાપ્ત થયું છે — ચિ. વસન્તિકા.

: ૫ :

૧૯૨૪ માં ‘ભાવનાસૃષ્ટિ’ પ્રગટ થઈ અને સ્વાધ્યાયના ફલરૂપ વિવેચનલેખો અંતરે અંતરે પ્રસિદ્ધ થતા ગયા તો પણ ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૬ સુધીના દશકામાં જે આઘાતો આવ્યા તેમાં શરીરમનને ટકાવવાનો પુરુષાર્થ સારદાપાસનાને ભોજે જ થઈ શકેલો. છતાં, વિવેચનક્ષેત્રે વિષ્ણુભાઈ એટલે ધર્મનો કાંઠો, એ પ્રતિષ્ઠા તો આટલે આવતાં બંધાઈ ચૂકી હતી વિવેચ્ય વિષયનું અનુશીલન, અભિરુચિની સૂક્ષ્મતા, તાટસ્થ નિર્ભયતા, ગૌરવ અને શૈલીની ચારુતા — આ શુભોએ સાહિત્યવસિદ્ધાને ક્યારનાએ આકર્ષ્યાં હતાં. પણ ૧૯૩૮ પછી એમની વિવેચનસાધના વ્યવસ્થિત, સ્વચ્છ અને એકાગ્ર બની છે.

૧૯૩૯ માં એમના વિવેચનલેખોનો પહેલો સંગ્રહ ‘વિવેચના’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૯૩૯ ના મંથસ્ય લલિત વાડમયની એમની સમીક્ષા ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૯૪૦ માં પ્રગટ કરી. ૧૯૪૬ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ફક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ‘અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય’ એ વિષય ઉપર તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે પુસ્તક રૂપે ૧૯૫૦ માં પ્રસિદ્ધ થયાં. ૧૯૪૯ માં એમને પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં એ પ્રસંગના સંભારણારૂપે વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રોના પ્રેમભાવે ‘પરિશીલન’ નામે એમના વિવેચનલેખોનો બીજો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો. સાર પછી અનેક વિષયો ઉપર ગુજરાતીમાં અને ક્યારેક અંગ્રેજીમાં છૂટક છૂટક લેખો તેઓ લખતા જ રહ્યા છે. ૧૯૬૦ ના વર્ષમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી વ્યાખ્યાનમાળાના પહેલા વ્યાખ્યાતા તરીકે ગોવર્ધનરામ વિશે તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો થોડાક સમયમાં પુનઃકરૂપે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે વિષ્ણુભાઈએ પોતાના વિદ્યાર્થીકાળથી આરંભેલા ગોવર્ધનરામના પરિશીલનનું ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ ગુજરાતી વાચકોને મુલલ બનશે.

વિષ્ણુભાઈનો સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રમાણમાં ઓછો લાગે પણ ગુણવત્તામાં તેવો નથી એ ગુજરાતમાં સૌ કોઈ પ્રમાણે છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓથી, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના સર્વાંગી પરિશીલનથી, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી એમના જીવનનો ચેતોમય વિકાસ સધાયો છે. આપણી પ્રજાના સંસ્કારઅંગે પણ ભાવપૂર્વક તેમની આ સિદ્ધિઓની કદર કરી છે. સંસ્કૃતિક સિદ્ધિની કદર કરવા માટે ગુજરાતમાં હજી સુધી અદિતીય રહેલો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૯૪૪ ના વર્ષ માટે તેમને અર્પણ કર્યો હતો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ૧૯૪૧ માં

અંગ્રેસીમાં મળેલા અધિવેશનના બાળા-વિજ્ઞાન વિભાગનું પ્રમુખપદ તેમને આપેલું અને ૧૯૪૬ના જૂનાગઢ અધિવેશનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમની વળી થયેલી શુન્ગત યુનિવર્સિટીના ગ્રાહ્યનાકાળથી તેની મેનેજના અને એકેડેમિક કાઉન્સિલના તેઓ સભ્ય રહેવા છે અને શુન્ગતની અગ્રયાસસમિતિના પણ અધ્યક્ષ રહેવા છે ગગતની નર્મદ આદિ-યમના તેઓ પ્રમુખ છે અને ગાંધીય સાહિત્ય સંસ્થા 'સાહિત્ય અકાદમી'ના પણ તેઓ સભ્ય છે અધ્યાપક તરીકે તેમને ઔપચારિક નિરૂત્તિ મેળવેલી હોવા છતાં વિદ્યાકાર્યમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા નથી શુન્ગતની આદિ વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સાથી અધ્યાપકોના સહકારથી તેમણે જે પ્રદર્શિત ઉભી કરી તે નવ યૂનીતાલ ગ્રામી વિદ્યાબંધનમાં પંચજીમેલી અને હવે અનુગાનક નંગોવન સંસ્થા તરીકે શુન્ગત યુનિવર્સિટીએ તેને માન્ય પણ કરી છે વિદ્યુત્કાર્થ આ વિદ્યાબંધનના માનાર્થ અધ્યક્ષ છે. દલિય શુન્ગતના સરકારકેન્દ્ર સગની સાંક્રાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યુત્કાર્થ એવા સમગ્ર જની ગયા છે, કે અત્ત એટલે વિદ્યુત્કાર્થ, એવું સમીકરણ ધણાના ચિત્તમાં બેસી ગયું છે.

: ૬ :

તું નિષ્ફળ કવિ છું એવું વિવેચક વિષ્ણુભાઈએ એક સ્થળે નોંધ્યું છે સામાન્ય રીતે પેતાને વિગે જાહેર એકગરો કુવાની એમને આદત નથી, તેમ જ નિષ્ફળ કવિ સફળ વિવેચક બની શકે અથવા તેથી બેતરું, એવી પૂરંચદમય સૂક્તિને પણ તેઓ ગાઠે એમ નથી આ નિર્દય આત્મકથન પાઠ્ય આત્મપરીક્ષણ નેહુ છે 'ભાનનામૃષ્ટિ' પ્રગટ થઈ ત્યાં સુધી વિષ્ણુભાઈએ કવિતા, વાર્તા સર્જનાત્મક નિમગ્ન વગેરે સ્વરૂપો સિદ્ધ કરવાનો માનસિક વ્યાયામ કરેલો પણ કાવ્યની હદોમય આદૃતિન આગ્રાહના છોડી દેવાને નિર્ણય તેમણે ધણે વહેલો લીધેલો તેથી એ કઈ કવિ મળ્યા નથી છેક હમણું તેમણે અંગ્રેજીમાં લખેલા યોડાક કાવ્યોમાં પણ જોડી કવિતા રહેલી છે. પરંતુ એમના ગદ્યમાં મુદ્દા ઘણું વાર કવિતા પ્રગટે છે. કવિ અને વિવેચકના વિવેચક અને કવિનો વામ ન હોય એવું તો બનતું જ નથી "અનુભાવના" શીયકે અપાયેલા એમના વ્યાખ્યાનમાંથી નીચે ઉનારેલો ગદ્યકુટો એમની ઉચ્ચ અભિરુચિનો, એમની રીલીની તેજસ્વિતાનો અને એમના ગદ્યમાં નિનસની કવિતાનો પણ આગ્રાહ કરાવશે.

મારો દષ્ટિદેય હોવા બદલ સભ્ય છે, પણ મને તો, કોના ઓલ ને ધ્યાના ને પડેલો કયા પડેલો સ્વભાવ, જેવું થય છે વર્ગજન્ય સ્પીકરબોન ગમમેહનસાય, ગોવર્ધનરામ, યશોર, આદિય, બાઈજન, ઉપનિષદ, કેન્દ્ર, આદિયો, કેન્દ્ર, આર્ટ, શી અર્લિન્ડ—આ આપણા કવિઓના પ્રેરણાના ધામ છે સર્વત્રાટી અને કિયમૃતિ જીવનદર્શન એક નાનાલ લખા બહુાય છે પણ તેય ગોવર્ધનરામની ગાળાપ્રશાષા જેવું છે પ્રેરણાના ધામ પેાતે બને એવો આપણો મદાભિ કયા છે ? હું જાણ છું મુદ્દેલો બલસયા છે કવિતાકળા કરતા નવલકથાનું પાત્ર જીવનદર્શન અને વિદ્યાબન એને ઝીલવા વધારે બહુરૂણ, સોદાસિય અને તેથી તો વિશેષ અનુદાન, લાગુ છે અને સૌથી મોધામુદો માનવ દેય, જેના અવતાર જેવો તો તે ગણવુન છે. પતી આવે અથસાસી, પતી વધેપારદક્ષ પતી યતનિષ્ઠાત અને વિદ્યાની. આમ જના આપણો કવિ લાગ્યાર નથી જન્મેલો, દીન અને તુચ્છ નથી જન્મેલો એ જ મને કવિતાના બલિય સામે મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે હું કવિને રમત્ત કરાવું છે આ મો વર્ગો ભારતનો ઉત્તિદાસ તો દસ મહાભારત લખાવે જેવડો છે આ આવીજીન બન્ય મૃત્યુ નગાવિગલ રહેલે ને સાત સમુદ્ર ગાય એવું કવિતાભર્યું છે. બીનલસતા, બીનલતા, લયાનકતા, જલ્પ, નીચવા, રેવાય અને વિલાસ મામે ઉચ્ચ માનવતા, સત્ય ને સચમ ઝૂઝી મલા છે એક કાવ્યપ્રવના વધનિમિત્તે સમયનું પ્રગટ્ય લાગ લાગ કટક દારી રવા છે ને ગઈ મહાવિનો કંઈ નહિ પડે ? હું ચારે કોર લેવું છું, આ ઉશયેલને લઈ આવવા પ બીએના આન વનોપવનમાં સુબળાય છે ને હું પહું સુક જનુ છું આ સધ્યાની જલનિકા સમિ નુ ખીમાં મુરખી રેવા

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

અને વાયુ સાથે ડોહતા અસખ્ય કમળો જોડે છુ ને માત્ર દૃઢ નાથી બેઠે છે હું સુદરે જનુ છું આ શાંતિ ખેડતા અસખ્ય તારાઓ અને નેતરે છે ને તેમની સાથે અધારી કેડીઓમા હું ટમટ હું હું સાદસ પલાણું છું છતાં હું રોધું છું ચન્દ્ર ને સૂર્ય. મારે ગમતા પ્રવાહમા ઝીનું છે. ઉમાચકર અને મુન્દરમ્ ઉપર હું મીઠું માહું છું. તેમના સર્ચ જો નકારશે તો મારે કદાચ એક આખી પેટી વાટ જોડી પડશે પ્રાનીન સદર્શ દેરવીને હું કવિને કહું તવ હૃદયે હૃદય મે અસ્તુ । વૃહસ્પતિપ્વા નિયુનક્તુ મયમ્ । નિયુનક્તુ મયમ્ ।

એવોજ એક ખીજો એકરાગ પશુ નોંધું છું :

‘ સેન્ટ્રલ્સમરીએ એક જોઝ પ્રસિદ્ધ વિવેચક ન્યાય જિગ્નીનો તોય ક્યો છે, તેમા જાણે મારી ઇખિ હોય એમ આણું આણું લાગે છે :

The writer was apparently able to devote his not unhappy life without let or hindrance other than of feeble health to literature, he was unhampered by any distracting desire to create, he could judge and enjoy with that almost uncanny calmness which often results in happy dispositions from the beneficent effect of the mild physique, free from the aggravation of the moral. He has idols but he breaks away from them, if he does not quite break them. He puts no other in their place, as Arnold did too often, and like Dryden he never goes wrong without coming right.”

એક મિત્રે કહ્યું કે આ એકરાગથી વિષ્ણુભાઈએ પોતાની જાતને અન્યાય કર્યો છે અમુક અરો આ અભિપ્રાય સાથે હું મળતો થાઉં. જેમકે, યજ્ઞરાત પૂતી ન્યોજાં જિગ્ની સાથે પ્રસિદ્ધિની ખામતમા વિષ્ણુભાઈની સરખામણી ન કરી શકાય તે જ પ્રમાણે સર્જનાત્મક સાહિત્ય સરજનાની ઇચ્છાની કોઈ પજવણી વિષ્ણુભાઈને થઈ નથી કે થતી નથી એમ પણ છેક નહીં કહી શકાય તેમ જના જિગ્ની માટે સેન્ટ્રલ્સમરીએ પ્રયોજેલા ઇલાખરા નિરોધણા વિષ્ણુભાઈને લાગુ પાડી શકાય એમ છે, જો કે જિગ્ની નિરોધણા આપેલી સમજૂતી એમને લાગુ પડે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી ઇજ કે આશાધ્ય એરી મૂર્તિઓની વિપુલતા છતાં, અને મૂર્તિખડન ન કરતા હોય તોપણ મૂર્તિપૂજામા વિષ્ણુભાઈ રાચતા નથી એ સાચું છે એ જ પ્રમાણે જીવનમા જે કઈ અબદ, અમચન, કુતિસન કે અનીતિયુક્ત છે તેનો પણ એ ખપ કરતા નથી જિગ્નીને લાગુ પાડવામા આવેલું એ કથન વિષ્ણુભાઈને પણ લાગુ પાડી શકારો મારા ખીજા વિવાનના સમર્થનમા ‘સાહિત્યનુ આન્તર ઉપાસન’ એ લેખમાથી નીચેનો ફકરો ઉતારું છું

“નીતિ-અનીતિ એમ મનુષ્યના વ્યવહારોમાં મૂલ્યોની આકાંક્ષા એ મૂલ્યોની આકાંક્ષા પારપરિક હોય કે પરપરાવિરોધી હોય તેથી તે આકાંક્ષા મળતી નથી અને તેને જીવનગ્રહાર સાથે અનિવાર્ય સળધ છે. રગ અને રમિત વસ્તુનો અર્થ છે તેનો વ્યવહાર અને મૂલ્યોનો અર્થ છે, પડી એ મૂલ્યો અને જગલી માનવજાતના હોય કે ગાંધીના રામરાજ્યના હોય સાહિત્યની રમણીતા એ મૂલ્યોનું સમયન કરે, એ મૂલ્યોનો વિરોધ કરે, એ મૂલ્યોની ચિકિત્સા સૂચવે પણ હરેક પરિસ્થિતિમા સુદક્ષતાથી નિહાળતા નીતિતત્ત્વ સામે આવીને ઊંચું રહે છે

આની મૂર્તિરૂપ વિચારનો વિરગત નીચેની કડિકામા માનુસ પડશે.

આનંદ રૂપાનની અનુભવતા અને આ નમનને જીને સર્જની પ્રવરણિ સાદિત્યકૃતિની આકૃતિમાં એક નિવમ તત્ત્વ થઈ જાય છે જેની દરિ કુવાઈ છે, જે જગતમાં આનંદન કુવાઈ જાય છે એને વિશેષ હસ્ય દિત્યપર થતા સહ્ય છે તેનું સજન માત્ર સૌન્દર્યપરાયણ થાય અને તા પછી દુઃખ તેને જ નથી રહે. આવા લેખકની જુદી જુદી કૃતિઓના વર્ણનમાં વિચિત્ર, પારસ્પરિક ની વિષયની અનુભવ જગત છે તે વાતને વધુ નિશ્ચિત અનુભવવામાં સર્જકમાં આનંદિ બને નાદિત્યનું સર્જન અત્યંત જગતને સજન પછી દરિ વિચારનું અવેદન થાય, જે પ્રકાર થાય જેની આવી થય જેની સહે ને તે જેની અતિ તે ઉપલવવાને પૂરવારી, સમજવારી કે સ્વાસ્થ્યની નિયતિદેખી, માત્ર નથી અસાધ્ય, એ અત્યંત નિશ્ચિત વિચારમાં જગત એને માત્ર જાતિ નીકરે એવું તત્ત્વવિવન બહુ કરે એ કારણ કારણ દેખે તે જેની કૃતિમાં કૃતિમત્તા વરવાઈ આવશે જેની પ્રતિભાવનમાં એક દરિ એવું પ્રતિભાવ શિથિલ રહેશે મદન લેખકને પણ નિશ્ચિત વિચારને જરીને આવનિકા અને આનંદમાં બાજ આપે છે તે મધ્યમ અર્થે દરિ વિચારનું કલાકાર પ્રતિપાલન કરના કૃતિમ થવા બહુ સમર્થ છે

અતે વિવેચનમાં પણ તર્જનાત્મક આનંદની દરિ પ્રવર્તી રહે છે એ એમનો મન ધારીને આ વિચાર પૂરું કરી શકે

સાદિત્યવિવેચનમાં અત્યંત પ્રત્યક્ષ દેખે આનંદવનજુ તેના આવિત્યમાં દેખે વિવેચનવાચક એ આનંદની પ્રતિ પ્રતિ દેખે અત્યંત વિવેચનતિ પણ આનંદ નિષ્પન્ન કરવી દેખે, તે એ વિવેચનને સજનનાત્મક નાદિત્યની પ્રતિ અવવાના દેર જણાવે નથી હા સજન વરી કે તેની મથા છે સર્જનાત્મક નિશ્ચયની મથા તે જાતિ જગતમાં વિવેચનની પણ જાતિ

૯.

માધ્યમના પ્રથમ અર્થ આ છે તેમાં આનંદની માધ્યમને પદ ક ના આને અત્યંત જાતિ નથી એવા આલેખ પણ એવેને જાનવા મે કે દરિ જાતિ જાતિ જાતિ નીને પદ ના આ અત્યંત આ તત્ત્વમાં તે પ્રિયજુના આનાતિ માધ્યમના આધ્યનીએ કે અને તેમનું પદાનુ દરિ વાચનમનન થયિત લેખન પણ અત્યંત થયુ દેખે છે વિવેચનમાં જાતિના કૃત્ય શરૂ થાય તે જાતિ અત્યંત આનંદિ માધ્યમના પ્રથમ પ્રકાર છે તેમ જાતિ અત્યંત હાથ પ્રકૃત્ય જાતિ વે છે બી એ માત્ર દરિ અત્યંત આધ્યને એવેને પ્રથમ વર્તે મગવેલે એ તે દરિ અત્યંત મહી થતા દરિ એવા સમય જાતિને આ વેમણે અત્યંત આધ્યક તરીકે પણ એવા આપે છે તે અત્યંત જાતિના આનંદ જાતિ લેખન દેખે મહી રહે છે તે તે આનંદની દરિ આનંદ એ આનંદને માધ્યમની જાતિ મહી દરિ પ્રથમે એવા વાતિ માધ્યમની અત્યંત વિવેચનમાં એવા લખી આપેલે તે પ્રતિદ થયે હાથ મે પદવીયા અત્યંત જાતિ થયે છે એન તામવિષમાં અને અત્યંત એમના અત્યંત લેખ, નેન, નિયમે અને અત્યંત માત્રો વાચને એક જ એવાથી થોડાકે નવદ ચખાવ તે એ અત્યંત જાતિ નથી વિવાનાત્મકના અત્યંત જાતિ થયે છે એન તામવિષમાં એવા અત્યંત જાતિ થયેલે આ છે

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિન્તનની વિવિધ પાસાં

One realised the strength of his personality even in a casual meeting and one feels the spell of his diction and rhythm in any casual reading from his numerous songs, lyrics, narrative poems, dramas, essays, addresses, criticisms, novels, biography or translations from Sanskrit. It is the style of a master. He has both the dignity and amplitude of Narasimha and the delicacy and charm of Mirabai and Diyaaram. His poetry has the simplicity and freshness of a folksong, the glamour and ornament that dazzles as in Bana, and the polish and suggestion of the Sanskrit classics. Not a word is wasted. You cannot merely read on. You pause at every step to feel the full pleasure of every word as he transports you into a world all his own, where ideas seem to take human shape, establish their kinship with you in some magical way and talk and act and suffer like human beings. Now it is an air gayer than a butterfly, now the wistful song of deep significance, now the trimmed expression of a truth that goes home, but more frequently it is the pageant of the past that moves before you. He has made, one might almost say, the gods of mythology and the heroes of history familiar beings.

નાનાનાલની અર્થાદ્યોની ભાષા કાઠનાનું પથ્ય તે ચૂક્યા નથી

As generally happens, Nanalal's creative impulse for original invention was slowly exhausted. *Jaya and Jayanta* is the creation of genius at its best. From social life roundabout he turns to history and then to mythology, from warm picture of nature and full blooded life to didacticism and philosophy, from imaginative creation to translation. The essentially aesthetic motive is replaced by a pronouncedly social or religious motive. Of course the fire of genius is present in all his works but its glow gets uneven and dim as the poet advances in age.

પી. ઇ. એન. ના. ૧૯૪૨ની ઓક્ટોબર અંકમાં '૨૫ દેસાઈ અભિનવનિર્મય'ની સમીક્ષા કરતા એક જ ફક્કરાની સકડાણમાં ૨૨ અમુલ્ય દેસાઈની સિદ્ધિઅર્થાદ્યનું સર્પૂર્ણ દર્શન તેમણે કરાવ્યું છે તેની પ્રતીતિ થશે.

Shri Desai's art is the product of a mind often at war with itself. His tenderness and his sympathy re-create a charm in our life of which we had not been conscious. He believes in the fundamental goodness of man. On the other hand, he revolts against the present order of society in which the poor and the downtrodden do not get their due. But he revolts without bitterness. His deep and broad understanding has the better of his intellectual convictions, so his criticism naturally takes the form of mild sarcasm and gentle admonition. Sweetness, not glamour, is the outstanding quality of his art. He would not allow a conflict to reach its logical limit and be extremely disconcerting or painful to the reader. Although uniformly enjoyable, his art on close scrutiny discloses structural defects: haste and a romantic but unconvincing manipulation of character and incident. But he is not mediocre, for

his love of humanity is an emanation and he prints the small graces of life as only a master can do

૧૯૪૨ ના આગરના થો ઇ એન અક્ષા કવિ ખચરદારની 'સાચનિકા' વિશે નોંધ લખતા યુગગતી કવિનાપભિઓનો અગ્રેષ્ઠમા આગાદ કરનારામા અનુનાદક વિધુભાર્ગનો કવિજન પ્રવર થયો દિગે છે

Khabardars devotional songs are modern in spirit though medieval in form They do not suggest any particular creed or church, they have in this sense a universal appeal They signify a quest of God with its struggle and its consolation The tone of the quest is modern it is full of doubt and despair It is not the testament of faith of an unquestioning Mira or Narasimha, it is the voyage of the soul where faith is the final haven The poet understands the unbeliever and knows how faith has been undermined by Science —

I caught the wing of Time
Saw this footprint on the feather,
I followed up the trace but failed
For God had vanished whither ?

Even Nature's beauty is not unfailing light for elsewhere he says —

The space lifts its curtains
—The deep deep space—
Yet there is no glimpse
of the supporter of skies
Therefore behold thy inward light

* * *

Dazzled by day I wait for the night
I can't read the skies
For the night is barred by the stars

: :: :

ઉઠે અને ઝરકારે વિષ્ણુભાર્ગ ઉદાગ અર્થમા પુનપાગ્રેમી છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પુનપાગ્રાલ ને દોષ તે બધુ એમને ઇલ છે પણ પુનપાગ્રેમી ખડન પણ વિવેકપુરસગ થાય એવો એમનો આશય છે છે ઉ-ઉદ-વિચારોને પણ તેઓ ધીજળથી સાબલ છે, એમનો સલાસ સ્વીકારે છે તો એમની આક્રમણને કારણે મનુષ્યમા પણ ઉઠે છે પશુ જનના ઓનને અમરતો કોણગવાનો નની નાનુ નનીનનાને ખાન-યજનપૂજન કરનાનો તેમને ઓગતો નથી આપણા દેશના મધ્યમ વર્ગનું ને સારૂતિક મદત્ત એમજે પ્રમાણુ છે તેની નિદર્શક એ સ્ટિમ, માગ કથનના અમર્યનમા અને સાદિ તેનર વિચરો પડરે પશુ સ્થામ વિચારો તેમની અમમાથી કેવા જ છે તેની પ્રમાણરે, 'સગૃતિ'ના ૧૯૫૦ના ૨૫મારી ૨૫માથી ૮૧ાં ૩૩

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

“ મધ્યમવર્ગ અમુક સામાજિક મૂલ્યોના પ્રતિનિધિ ને પાલક છે એનું કુટુંબજીવન પ્રમાણમાં સ્વસ્થતા વાળું ને સરસ ગૂંચાયેલું હોય છે. પુરુષ કામ કરે ને કમાય ને ગૃહિણી ધન અને બાળકોની સંભાળ ગમે, પોતાને જે મળે તેમાથી કરકસરથી નિભાવ કરે અને થોડું પાણું બચાવે કુટુંબના પગપર સબળો વિશે ઉચ્ચતર પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મધ્યમવર્ગના બાળકોને અપાય છે. આ વર્ગમાં અંગેના ઓછામાં ઓછા અને મુશીબતાના આગ્રહ વધારેમાં વધારે હોય છે. આર્થિક ગિચતિ સાધારણ દલા તહેવારોમાં ટાણામાં, ઉત્સવોમાં રોજના જીવનમાં એ વર્ગ વિવેકથી સૌન્દર્યને આનંદ લે છે. મધ્યમવર્ગના દોષો નથી એમ નહિ પણ એના ગુણો એવા મોટા છે કે એના વિના પ્રલંબજીવન સુધડ અને વ્યવસ્થિત થઈ શકે નહિ. ભારતના આ સાંક્રાંતિકાળમાં મધ્યમવર્ગની આ વિશિષ્ટતા જલ્દી ભયમાં મૂકાઈ છે. એ વર્ગ હુએશા સ્થિરતા, સ્વાસ્થ્ય ને સનાતનીનો ભક્ત છે અને આ ત્વરિત ફેરફારોના જમાનામાં તેને સ્થિરતા, સ્વાસ્થ્ય ને સનાતની જાળાતી નથી. મધ્યમવર્ગની સારકારિક વિશિષ્ટતા આખી પ્રલંબ પસરી નય તે પહેલાં તેના વિનારા થવાનો ભય પડેલો છે ”

‘ યુગદર્શન ’ના ૧૯૪૮ના ડિસેમ્બર અંકમાંથી “ ધર્મશોધનની દિશા ” એ લેખમાંથી જે ફકરો નીચે ઉતાર્યો છે તેમાં હિંદુ ધર્મની ઉદ્દાત્તાતા પ્રમાણનાગ વિષ્ણુભાર્ગમાં ક્યાયે સામગ્રદાયિકતા કે કોમનાદ નહીં જડે ગોવર્ધનરામ અને આનંદશંકરના અભ્યાસીને, મંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાગતીય સંસ્કૃતિના મર્મજ્ઞને, હિંદુ ધર્મની જે અપીલ છે તે એના ઉદાર અંગોને સ્પીધે જ છે એ ક્યાનાનાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય :

‘ મરજોત્તર જીવનની કલ્પનામાં, મોક્ષવિચારમાં ઈશ્વરતત્ત્વની સમજમાં ઉપાસનાપદ્ધતિમાં, સમ્યગ્ જ્ઞાનથી મુક્તિ સંભવે એ સિદ્ધાંતથી તર્કને મળતા પૂરા અને ઉચિત અવકાશમાં કોઈની માધ્યસ્થીના અસ્વીકારવામાં હિંદુધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ તથા ઇસ્લામ કરતા વિશેષ ઉદાર છે અને ઉદાર છે તેથી નવા યુગને અનુકૂળ થવાની તેનામાં વિશેષ યોગ્યતા છે. રાજકારણની કોઈ વિચારસરણી અથવા સામૂહિક હિંસકતાની અપેક્ષા રાખે તો તેને અનુકૂળ હિંદુધર્મ ન થાય સિવાય કે તેને ગળે પ્રાણ આપ્યા હોય. હિંદુઓ ધર્મોત્તર કરાવવાની પ્રવૃત્તિમાં બહુ પડતા નથી, તેમને તેમાં બહુ અહ્દા નથી, એમ તો પ્રાણીમાત્ર તરફ સમજાવની ફરિયાદ એમનમાં છે તેથી બીજા ધર્મોનુયાયીઓમાં નથી જગતની બધી પ્રલંબો સમાન છે એ ભાવના કેળવવાને એને આપાસ કરવાને નથી. અનાકંમકતા એના લોહીમાં છે, તેથી સમસ્ત વિશ્વની રાજકીય શાન્તિ માટે એનો સ્વભાવ તો સૌથી વિશેષ અનુકૂળ ગણાય અને તેથી કદાચ બીજાઓ કરતા તે કામમાં એ વડુ ફાળો પણ આપી શકે એટલે ખુરુ જોતા, પોતાના ધાર્મિક લક્ષણોને એ પૂરા ચેતનશીલ અને વેગી બનાવે તો નવા યુગને અનુકૂળ થવામાં, જગતની ન્યાયી રચના કરવા ને ટકાવવામાં હિંદુ એ વધારે સાચો હિંદુ જ બનશે એણે હિંદુપણ બિલાવું નથી ખીલવવાનું છે ”

ઉદ્દેશે ભૌતિક વિશ્વની પાર જોતી એમની કેન્દ્રીય શ્રદ્ધાનો ઉદ્દગાગ નોંધવા પ્રેરાઈ છું

‘ ધ્યાન અને પ્રાર્થના એ વ્યક્તિજીવનના મધ્યબિંદુની શોધ છે. વ્યક્તિજીવનનું સકલન કરનાર કેન્દ્ર એ સ્થાપે છે. વ્યક્તિને પોતાનું અભિજ્ઞાન થાય એ ખાતર પ્રાર્થના નથી, વ્યક્તિને પોતાના વૈયક્તિક તત્ત્વ વિશે હુએશા નવૃત્તિ રહે તે ખાતર પ્રાર્થના છે. વિજ્ઞાતાર છારે જેન વિજ્ઞાનીયાત્વ વિજ્ઞાતાને આપણે પૂર્ણપણે ભાગ્યે જ જોળી શકીશું. પણ એ છે, અને અમુક અમુક વસ્તુ એ નથી, એવું વારંવાર અમરણ રહ્યા કંઈ એ જીવનવિકાસ માટે આવશ્યક છે

“ .. વ્યક્તિએ ધ્યાન દ્વારા એ અનુભવવાનું રહ્યું કે તેનું આત્મતત્ત્વ એ કોઈ વિશ્વમાં અતડો રહેલો, વિશ્વ સાથે સબધ વિનાનો અટલો પદાર્થ નથી. આપણે ધ્યાનમાં રાખતા નથી પણ સમજીએ છીએ કે સનાતનો પ્રકાર આપણી શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં રૂઝી આવે છે આપણા ગરીબ-મનને સૂર્યપ્રકાશ સાથે યાદ સબધ

નિષ્ક્રુભાઈને સાર વર્ષ થઈ ગયા એ કે એમની દેહચૃષ્ટિ પાતળી અને સૂકી જ રહી છે અને હવે નવતી ઉંમરના ચિદ્વે પ્રમાણમાં દેખાય છે, છતાં લગભગ ચાળીસ વર્ષ ઉપર એમની સાથે મૈત્રી બાંધી સારથી આજસુધી નહિ યુવાન, નહિ આધેડ, નહિ પુખ્ત એવી એમના દર્શનની અને વ્યક્તિત્વની એક જ મીઠાચાલરી છાપ મન ઉપર ક્રાંતરાયેલી રહી છે હમેશ સાથે ગૂંદનાગ માણસો એક બીજાની ઉંમર કે મુખમુદ્રાએ જોઈ શકતા નથી સમવયસ્ક મિત્રોની કોઈ ઉંમર જ નથી

વિષ્ણુભાઈએ આદર્શ હાઉસિંગ સોસાયટીમાં એક નાનકડો બગનો ખરીદ્યા, અને તેનું નામ “મૈત્રી” રાખ્યું. એમના હૃદયની આજીવન ભાવનાથી મકાનનું નામાધિકરણ અત્યંત સૂચક રીતે કહે છે મકાનનું “ભાવનાચૃષ્ટિ” કે “વિવેચના” કે “પરિશીલન” નામ નહિ રાખતા, “મૈત્રી” નામ રાખ્યું વ્યક્તિની નિરનિરાળી ભાવનાઓના ઝરણા એક મહાનદીમાં મળે છે, એની જીવનદૃષ્ટિનો અતિમ ખ્યાલ એ નદીમાં જોવા મળે છે હૃદયની ભાવનાઓનું સર્વાંગી સરકગ્ધ કરીએ, સાહિત્યનું વિવેચન એ જીવનનું વિવેચન બની, જીવનનું મહામૂલ્ય તારણ કરે, અને પરિશીલન અને ચિંતન કળતા કળતા માનવને એકાદ સુવર્ણપાન લાધે, એવું સરકરણ, એવું તારણ, એવું સુવર્ણપાન એ નિષ્ક્રુભાઈના સળગ જીવનમાં મૈત્રીનું રૂપ ધારણ કરે છે એમ એક મિત્ર માટે કહેવું અયોગ્ય નહિ ગણાય

નિષ્ક્રુભાઈ સાંસ્કૃતિક કોલેજમાં ૧૯૨૧ ની શરૂઆતમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. હું તે જ સાલના નવેમ્બરમાં જોડાયો પ્રથમ મિલને જ અમને એક બીજા માટે અત્યંત અવર્ણનીય સહલાભ અને પ્રીતિ થઈ તે વખતે બીજા ભાઈઓ પણ વ્યવસાયિક કે પ્રાધ્યાપકો હતા, પણ અમને એક બીજા માટે જેકું આકર્ષણ થયું અમે બંનેએ આ બધા વર્ષોમાં અનેક પ્રસંગો, સંવેદનો, સહકાર, તેજ અને છાયા અનુભવ્યા, અમે ૧૯૨૧ માં જે સહલાવ અને પ્રીતિ એકબીજા માટે સેન્યા તેના આજે પણ સેનીએ છીએ મૈત્રીની શી વ્યાખ્યા આપી શકાય ? એક સમર્થ ફ્રેન્ડ નિબંધકાર તો કહે છે કે બે મિત્રોના શરીર માન જુદા છે, પણ બંનેમાં એક જ હૃદય ધમકે છે આ વ્યાખ્યાનો સાક્ષાત્કાર અમે કર્યો છે એમ હું કહું તો કદાચ ધૂજતા કહેવાય, પણ મને વાગવા લાગ્યું છે કે વિચારમાં, વિવેચનમાં, તર્કમાં, ચર્ચામાં, નિર્ણયોમાં, તમામ બૌદ્ધિક અને આત્મિક વ્યાપારમાં અમે જે સામ્ય સાધ્યું છે એને શબ્દમાં વણુવનું હોય તો મારે એ ફ્રેન્ડ નિબંધકારનો જ આશ્રય લેવો પડે

એ મૈત્રીકેમ ઉદ્ભવી, કેવી રીતે જલસિંચન થયું, શી શી માનજત થઈ, એ મોટું વક્ષ કેમ બન્યું, કેવી સુલભ અને આહ્વાદક ફલપ્રાપ્તિ એને થઈ, એ હું કેમ વર્ણવી શકું ? એમ કહું કે આ જીવનના મહાસાગરમાં અટવાતા અમે બે કાષ્ટો, દૈન સજોજે એકબીજા થયા, ચાળીસ પચાસ માનવ વર્ષનો ગણો, સંજિના કત્તપમાં એક પળ જેટલો લાભો હશે, પછી છૂટા થઈશું છતાં એ એક જ પળનો ગગ અને સરકાર યુગે યુગે જિંડા અને ધૃત સંસારો ધારણ કર્યા જ કરતો, આત્મા સુદર ન્જોથી ગ્રાયા જ કરશે, અને ધન્યતા અનુભવતો રહેશે

જીવનપરિચય

પર્ષો સુધી અમે બનેએ અગ્રેજ સાહિત્યનું અધ્યાપન કર્યું, કાવ્યો વાંચ્યા, નાટકો વાંચ્યા, જે જે એક વાર વાંચ્યું, એ બીજી વાર અમારી ચર્ચામાં આવ્યું અને એના લક્ષણો અમારા માન્યતા હોડા ઉતરી તથા અમારી ચર્ચામાં, વાતચીતમાં, વિવેચનમાં, સારગ્રહણમાં અને એક બીજાની બહુ જ નજીક આવી જતા, ભાષ્યે જ એ વ્યક્તિઓ ગમારવાદમાં આટલી ઘંધી સમાનતા સાધી શકતી હશે ઘણ ખરું, આવું સૌથી મોટું કારણ અમારી ધર્મની અને નીતિની ભાવનાનું જે સ્વ સામ્ય હશે, અમારા સંસ્કારોનું સામ્ય હશે, અમારા જીવનમૂલ્યોનું સામ્ય હશે, આના ચિન્તાપ આદિત્ય વિષેના ફક્ત વિચારોથી આટલું સામ્ય નહિ હોઈ શકે સમાનશીલ વસતેનુ સ્વરૂપમ્। વિવેચનના મુખ્ય અંગોમાં અમે એક ગદ્યા, ઉપાંગોમાં અમે કોઈ કોઈ વાર જુદા પડતા, પણ આ બધા વ્યવસાયમાં અમે એક બીજાની અત્યંત નિકટ આવતા, ખૂબ જ તવસાટ થતો અને ખૂબ જ મજા માણતા

મૈત્રીનું આયુષ્ય હોય છે, પણ જેટલી હદે એક મહામૂલો પયગમરી સિદ્ધાન્ત બે મનુષ્યો જીવનમાં ઉતારે તેટલે અરો મૈત્રીનું આયુષ્ય લગાતુ જાય અરે, એ અનન બની જાય અન્ય મારી સાથે વર્તે એ વિશે મારી જે અપેક્ષા હોય તે પ્રમાણે હું અન્ય તરફ વર્તું એ સિદ્ધાન્ત અસિધારાત્રન જેવો દ્રશ્ય છે પણ જો એને આવરણમાં મૂકીએ તો એક બીજા વચ્ચે શ્રેયની, આદર્શની, મૈત્રીની ગાં મજબૂત બનતી જાય છે અને કદાચ એ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયાસ કરતા હઈશું, અમને એમાં કદાચ સફળતા મળતી જતી હશે જીવનનો આ સોનેરી સિદ્ધાન્ત અમને હમેશા, હવે પછી પણ, સહાયક નીવડે।

કેટલાને ખબર છે કે વિષ્ણુભાઈ પ્રાધ્યાપક બન્યા પછી સાર્વકલસ્વારી શીખ્યા, હું પણ એમ જ તીખેલો, અને કેટલાને ખબર છે કે મારી સાર્વકલની પીન ઉપર જીએવા વિષ્ણુભાઈને દુ રોજ સાળે એમના નિનાસસ્થાનેથી કોલેજ સર્ધ આવતો કેટલાને હવે ખબર છે કે વિષ્ણુભાઈ હાફકોટ, પાટનુન અને હેટમાં સળંગ બની રોજ સાળે, આ પ્રમાણે સવારી કરી, કોલેજે ટેનિસ રમવા આવતા। કેટલાકને ખબર છે કે રમ્યા પછી, એ જ પ્રમાણે અમે એક આર્થિક રેક્ટરીની દુકાને મોડી સાળે નારંગી કે મોડા લેમન પીવા જતા એથી જ વિષ્ણુભાઈના સહજ ધરહોડને, નમનદીસને અને પગપણી ઉદારતાના ગુણને પ્રુષ્ટિ મળી હશે એ ગમતો, અને એ જૂના વખતના પથંગણો, ભાવનગરના, જૂનાગઢના, વેંગવગનાં હજીએ મને ખૂબ સાહાર છે

એમણે એમના અધ્યાપનમયનાં શરૂઆતના પદરેક વર્ષ અગ્રેજ સાહિત્ય લખાવ્યું, મેં તો આખી જિંદગી એ જ કામ કર્યું અમારી બનેની જીવનદક્ષિણ ધડતર એ સાહિત્યથી થયું છે વિષ્ણુભાઈએ સાર પછી પોતાનું તમામ અધ્યાપનકામ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય તરફ વાળ્યું આ નિર્ણય કરવામાં એમણે જોડી મુઝ અને ભવિષ્યની સમજ દાખવી પોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યની એઓ એથી ભારે મેવા કરી શક્યા આવી મુઝ મને નહિ સાપડી હોત તો પણ મારો વિશ્વાસનો અભ્યાસ અને સંજોગો મને અગ્રેજનું અધ્યાપન નહિ હોડા દેત આ નિર્ણયથી વિષ્ણુભાઈના સાહિત્યવિવેચનમાં, અગાહિના એમના સતત અધ્યયન અને અધ્યાપનને કારણે, પ્લેટો એગ્રિટોલથી મારી ક્રેલગિન, ફેઝસિટ, મેથ્યુ આગ્રોલ્ડ, મેઇન્ડ્સપરી અને એગરકોગ્ગી સુધીના સમર્થ વિવેચકોની અસર પડેલી છે આ અસર એમના સમૃદ્ધ અને ગુરુગતી વિવેચન-મીમાસકથી થયેની અસર સાથે, વાણ્ણતાણીના મારક વધાયેલી છે, અને એઓ જરૂરને વિવેચકો અને મીમાસકોની હાડમાં જઈ બેઠા છે

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધપાસાં

ગ્રીણુવટલરી દૃષ્ટિ વધે છે અને પરિપક્વ બને છે ત્યારે તે સાહિત્યને, પ્રકૃતિને, આખા જીવનને આવરી લે છે. વિષ્ણુભાર્ગ દિવસે ફૂલછોડ અને વૃક્ષનું વૈવિધ્યસર્વ નિરીક્ષણ કરે છે, અને રાતે તારકટદો અને નક્ષત્રોનું ભાવનાસર્વ અવલોકન કરે છે. આથી એક જાણુ સાહિત્ય સાથે, બીજી બાજુ પ્રકૃતિ સાથે એઓ તાદાત્મ્ય સાધી શકે છે.

મિત્ર તે કે જે આપણા સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી. મારા વૈયકિતક અને કૌટુંબિક જીવનની અનેક શીતોષ્ણ ઘટનાઓમાં વિષ્ણુભાર્ગ એ સાંત્વન અને ઉષ્મા અર્પ્યાં છે. જે અતિરેકને વર્જ્ય ગણે છે એના વચનમાં સદા સત્ય અને કઠોપણ પૂર્ણ હોય છે. હિતકર વચન અને વર્ણી મનોહારી વચન મેળવવું મુશ્કેલ હોય છે, એમ કવિ કહે છે; પણ વિષ્ણુભાર્ગ એ હિતકર વચનને મનોહારી બનાવવાની કળા સાધી છે. ગૂંચવણભર્યા પ્રસંગોમાં હું અચૂક એમની પાસે જઈ જ, મારું કુટુંબ આપું એમની પાસે જ જાય છે અને એમની સલાહ મનને બળ અને શાંતિ અર્પે છે. એઓ ધણાના માર્ગદર્શક, ફિલસૂફ અને મિત્ર બની રહ્યા છે.

પેલો સમર્થ અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે જીવનમાં હંગામી ચીજ એ હમેશની ચીજ થઈ પડે છે. સ્વપ્નનું ઘર મળતું નથી એટલે આજનું કામચલાઉ ઘર જાયુકનું થઈ ગયું. સ્વપ્નની સ્ત્રી મળતી નથી એટલે પરિચિત પત્ની પરી બની ગઈ. સ્વપ્નનો મિત્ર મળતો નથી તેથી આજનો એક મોસમનો મિત્ર હમેશનો મિત્ર બની જાય છે. પણ કોઈક વખતે મારા જેવા ઉપર પ્રભુનો પ્રસાદ અવતરે છે અને વિષ્ણુભાર્ગ જેવા, કદપનામાં જેણેલા મિત્ર જેવા મિત્ર મળી જાય છે. મને સદ્ભાગ્યે ઘણા મિત્રો મળ્યા છે, પણ જે સ્વપ્નને સંતોષે એવા મળ્યા છે. એક મને નાનપણમાં મળેલા અને બીજા વિષ્ણુભાર્ગ મને મોટપણમાં મળ્યા. એ બંને મારા મુહુરો જીવનભર મને ઉષ્મા આપતા રહે એમ ઇચ્છું છું. માનવ મૈત્રીનું ચિત્ર ખડું કરવામાં બે આકૃતિઓ દોરવી જ પડે છતાં આ ટૂંકા નિરૂપણમાં સ્વત્વને બને તેટલું પડદા પાછળ રાખી વિષ્ણુભાર્ગના મૈત્રીભાવને મય ઉપર આણી એની મીઠાશ અને મૃદુતા બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

卐

“ Mr Dastur, you are sleeping there ” પ્રા વિધુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એમના વર્ગ દરમિયાન નિરાત છુવે નિદ્રા લેતા એક વિદ્યાર્થી તરફ અશુભિનિશ્ચય કરી ધીમે અવાજે ઉપરના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને એ જુવાન બગી જોતા તેના તરફ જોઈ જિન કયે વર્ગના સવળા વિદ્યાર્થીઓ હસી પડ્યા, પ્રાધ્યાપક પણ ખડખડાટ હસ્યા અને શ્રી દત્ત પથુ મને કે કમને તેમા સામેલ થયા

પથુ દસકા પૂરેનો આ પ્રસંગ છે, પ્રા ત્રિવેદી અમને ઈન્ટર આર્ટ્સના વર્ગમા બેઠે બહુવાવતા હતા ભાઈ દત્તર [એમનું પૂરું નામ ખાસ નથી આપતો] એલે ના નાના વિદ્યાર્થી હતા, અમ્નાસ ભેગા મતમત, વફાવત, નાવ્યપ્રવૃત્તિ વગેરે અનેક ઇતર પ્રવૃત્તિઓમા એ ભાગ લેતા વાચનને એમને રોખ હોઈ ગરે મોડ સુધી ઉઝમરો કરી વાચના અને એને લઈ એમની આખો જીવથી ઘેગધેરી લાગતી પૂરતી જીવ વિના બરોમર છુવાય નહિ, સૌ પ્રવૃત્તિમા ભાગ લેવાય નહિ, એલે ગરે વાચના જીવવાનો જે સમય જતો ગ્હેતો તે વર્ગમા જીવીને એ ગતી લેતા

વર્ગમા નિગમન છુવે નિદ્રા લઈ શકાય એ માટે દત્તર અટલ દોડારીને સાનુ ન્ધગ પમદ કરતા, વર્ગમા તોફાન કરનારા કે ધ્યાન ન આપનારા કે પાઠ્યપુસ્તકને સ્થાને સામયિક રાખી વાચનારા વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે પાછળી પાટલીઓ ઉપર અને બને ત્યાં સુધી પાટલીઓની હરોળને બંને છેડે બેઠક જમાવે છે, પરંતુ ભાઈ દત્તરને એ જગ્યા પસંદ નહોતી તે તમચે કોલેજમા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા આજની સરખામણીમા ઘણી નાની હતી, પગિજામે વર્ગો પણ નાના હતા, કેટલાક તો રસ્તાની સાકડા રોરી નેવા એમા પાટલીઓની પાચેક હરોળ પાસે પાસે ખાતી આગળ નાનો મચ (પ્લેટફોર્મ), તે ઉપર પ્રમાણમા મોટું ટેમન અને તે પાછળ ખુરશી જે પ્રાધ્યાપક ખુરશીમા બેાબેા બહુવાવે એ એમની આગળના ટેમનને કાગ્લે ટેમલની બરોમર સામે આવેલી પાટલી ઉપર બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને જોઈ શકે નહિ દત્તર આ જગ્યાએ જો ગાતો, જીવતો અને એની આસપાસના માથાઓ નિવાય બીજા એને બાગરે જ જોઈ શકતા, પ્રાધ્યાપક તો નહિ જ

પન્થુ એક દિવસ પ્રા વિધુપ્રસાદ ત્રિવેદી ભાઈ દત્તર થા નજીક પડી એ તારે શાંતિથી અઈ ગ્લો હતો પ્રાધ્યાપક એને જોઈ ગ્લા, મૂઝમા હસ્યા, વિદ્યાર્થીઓ પણ હસ્યા, બાતુમા બેલા વિદ્યાર્થીઓએ હાથમા ઉવાડું પાઠ્યપુસ્તક પકડીને જીવના દત્તરને જગ્યાઓ અને પ્રા ત્રિવેદીએ એમની સાક્ષણિક રીતે રિમત વેરતા વે તા સખળાન્યુ “ Mr. Dastur, you were sleeping there ”

વિદ્યાર્થીને ખબડાવવાને કે તેને વર્ગ બહાર કાઢવાને યાને અનુસરી અને જાન ગ્વભાવના પ્રાધ્યાપકે આ શબ્દો શ્રેની રીતે કલા કે તે વિદ્યાર્થીના દિલમા નોસગ જિનરી ગયા પ્રા યાપકના દરાસ અને વિદ્યાર્થીના એ વેળાના ખડખડાટ હાસ્યે ભાઈ દત્તરની જીવ ઉગડી નાખી વર્ગ પૂરો થના એ બોલ્યા : “ હજી બે સખન શબ્દો કલા હોન તો સાડું થાન, જા તો માડું મોન અઈ ગ્યું ” દત્તરની વર્ગમા નિદ્રા ખેચી લેવાની ટેનુ એ દિવને મ્યુ નીપબ્ધુ ખડું

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનના વિવિધ પાસા

નામ વડે ઉપગમે આ પ્રસંગ આજે ય જગતગ યાદ છે અને કોઈ વેળા મુખર્ષમા કે રેનવે રટેશને ભાઈ દુગ્ગને ભગે યર્ષ નય છે સારે એ પ્રસંગ મહારીને અમે હસીએ છીએ અને અમારા મોજન્યમર્તિ શુરુ માટે ઝોગ અનુભવીએ છીએ શુરુને તો આ પ્રસંગ યાદે ન, હશે

ઉપગમે પ્રસંગ બન્યો સારે અમે ઈન્ટર આર્ટ્સના વર્ગમા અભ્યાસ કરતા હતા એ પછી બે વર્ષ ગહીને બનેલો અને રમગ્યુપટ પગ અકિત થયેલો એક બીજો પ્રમગ નીચે પ્રમાણે

એ દિવસેમા કોલેજમા નાદસલાઓ સારી સખ્યામા યોજતી એમા કેટલાક જુનાને હોશથી ભાગ લેતા અને આગસ બાજુના લગલગ સઘળા વિદ્યાર્થીઓ એ સાલગના આનતા એ દિવસેમા કોલેજમા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ બહુ સાગ બોનતા અને પરિણામે વાર્ષિક વકતવપર્ધામા ભારે ગસાકસી થતી 'ઇલેક્ટ્રીકયુશન કોમ્પિગિગન મા ભાગ લેનાગ નિયમ અગાઉથી બજુ અને તૈયાગ યર્ધને આવે એમા વિજેતા બનનાર સાચેસાચ સાગે વકતા છે એ રપટ કરના એમા ઇનામ જીતનાગ કેટલાક ખેનદિલ વકતાઓ 'હો ગ્પીચીઝ મા પશુ રોગેહગે ભાગ લેતા આની હરીફાર્ધિઓ સારે એકદરે સારા ખેલદિલ વાતાગગ્યમા થતી અને તેથી અધ્યાપક વગ અને વિદ્યાર્થીઓ સીને સારો આનદ મળતો

હુ બી એ ના વર્ગમા અભ્યાસ કરતો હતો સારે તે વેળાની કોલેજની વાર્ષિક વકતવ હરીફાર્ધ માટે નહી કરારેના નિયોમાનો એક "Are we 1 Nation" મે પસદ કર્યો હુ એ જ વિષય ઉપગ બોલ્યો અને મારા વખતથી હાજર ગહેવા પર સારી જાપ પાડી માગ વિષયની રજૂઆત મે જે પ્રકારે કરી એથી મને પશુ સતોય થયેલો ભારે નિર્ણાયક તરીકે, આજે આથી બહેર હરીફાર્ધિઓમા નશુ નિર્ણાયકો રહે છે તેમ નશુ નહિ, પશુ એક જ નિર્ણાયક રહેના અ 1 કોલેજના એકાદ અધ્યાપકની એ માટે પર્મંદગી થતી હરીફાર્ધિમા નિર્ણાયકે મને વિજેતા બહેગ ન કર્યો અને જીતાય, પગિણામ બહેગ કર્યા પછી કરેલા નિવેચન દરમિયાન એ સીધી વહુ બોલ્યા મારા પ્રચયન વિષે એની એમણે સારા શબ્દોમા ગુતિ કરી અને ઉમેર્યું કે આ વ્યાખ્યાન એટલુ બહુ સારુ હતુ કે તે ગોખ્યા વિના એક વિદ્યાર્થી કરી શકે એમ તેઓ માની શકતા નહોતા, એ વ્યાખ્યાનમા તેમને 'Success of the midnight oil' આપે છે અને એટલા જ માટે તેમણે મારુ નામ વિજેતાઓની યાદીમા શરૂ નહોતુ

નિર્ણાયક આ બોલી ગલ લા, એ પ્રસંગે હરીફાર્ધિ જેના-સાલગના બેઠેતા અધ્યાપકોમાથી, પ્રો વિષ્ણુભાઈ નિવેદીએ જિલા યર્ધ કહ્યુ તો આ જીવાનને એનાદ ખાસ કે વધારાનુ ઇનામ ન આપી શકાય ?' સલામા સન્નાટો લાયો પ્રે નિવેદી જેની માનનીય વ્યકિત નિર્ણાયકને આમ સચય કરે એ એમને પિજાણુનારાઓને અસાધાગ્ય બાગત લાગી મને વધારાનુ ઇનામ તો ન મળ્યુ પશુ એમના આ બે વચનથી મારુ માન નધી ગયુ મને ઇનામ મળ્યુ હોત તો જે લક્ષ હુ ન ખેચી શક્યો હોત તે આ નાના શા બનાવને પગિણામે હુ ખેચી શક્યો

બીજે નિને સાજે નિર્ણાયક સાચે બેટો થતા એ પોતાની મેજે બોલ્યા મને જે લાગુ એ મે કહ્યુ મારાથી જે તમને અન્યાય થયો હોય તો મારાથી વહુ દિલગીર ખીજુ કોઈ નથી નિર્ણાયકની સબજનનાએ માગ હદય ઉપગ જિડી અસગ કરી

જીવનપરિચય

નમ્હત્ત ટરીફાર્ ઓ ટુ મોજુ છુ અને એવી હરીફાર્ ઓમા કોઈ વેળા નિર્ણાયક તરીકે કામ કરે છુ સારે નિર્વાર્ધકાળ દરમિયાન એની એક રૂપર્યામા મે કરેલ પ્રવચન નિમે નિવેચન થતાં, વિવેચનના ક્ષેત્રમા શુજગતભરમા આમાવારણુ પ્રતિદા પ્રાપ્ત કરનાર ઓ વિષ્ણુપ્રસાદ નિવેદીએ મારી તરફેણમા દરમિયાનગીરી કરેલી એ પ્રસન્ન મને યાદ આની બધ છે

ઉપન્ના પ્રસંગોને વર્ષો વહી ગયા ુ નોકરીમા હરીમામ થયો એક મિનની સચનાથી નર્મદ સાહિત્ય સભા-સારે શુજગતી સાહિત્ય મળ-નો સભ્ય થયો એ પછીની એની પ્રથમ વાર્ષિક બેઠકમા હું હાજર રહ્યો મનાઓની વણ્ણી કરનાની બાગત આનના મને પૂઞ્યા વિના, પ્રમુખસ્થાનેથી ઓ વિષ્ણુપ્રસાદ નિવેદીએ એક મની તરીકે મારુ નામ સૂચન્યુ અને સ્વીકારગુ કોલેજમા હું વર્ષો ઉપર વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ઓ વિષ્ણુપ્રસાદના અગત સમાગમમા આવવાના કોઈ પ્રસંગ મને નહોતા મત્યા સાહિત્યસભાના મત્રી થતા એ પૂરતા પ્રમાણુમા મળ્યા એ સગ્યાના કામે એમના મુકામે આરાધનવાર જવાનુ થતા સાહિત્યના વિષયોની ચર્ચા કરવા માડી અને એને પરિણામે એમના માર્ગદર્શન હેઠળ “કોમ્પટર ઓફ ફિલોસોફીની” મુબઈ વિદ્યાપીઠની પદવી માટે અભ્યાસ કરવા નિમધ લખનાનુ મન થયુ મે એ વાત એમની આગળ મૂકી એમણે મને ખાસ ઉત્તેજન તો ન આપ્યુ, પણ ના પણ ન પાડી મે “શુજગતી પત્રકાગતનો ઇતિહાસ”નો વિષય પસદ કરતા એમણે વિનમ્રભાવે કહ્યુ કે એ એમના અભ્યાસનો વિષય નહોતો

પી એચડી ના મારગ અભ્યાસ દરમિયાન ુ એમના અને એમના કુટુંબીઓના માદા મંસર્ગમા આવ્યો નોકરી કરતો હોઈ કોલેજના કનાગ દરમિયાન હું કદીય કોલેજ જઈ શકતો નહિ છુ હમેશ કયા મોડી સાજો કર્યા રરિ-ગળના દિવસોએ એમની પાસે જતો એથી જગપ અકળાયા કે કથનાયા વિના એ મને હમેશ રનેહથી પેતાને ઘરે આરામરતા અને મને માર્ગદર્શન કરતા મારા અભ્યાસ માટે જરૂરી પુસ્તકો કોલેજના પુસ્તકાલયમાથી એ લાની રાખતા ને મને આપતા એમના વૃદ્ધ માણ, એમના લવા પની સો મન તરફ એવુ નિમન ગમ્મતા કે શુરુનુ ધર એ મારુ પોતાનું ઘર હોય એમ જ મને લાગતુ

પી એચડી તો નિબધ પૂરો કરતા મને લગભગ નન વાં લાગ્યા અને એ દરમિયાન ઓ વિષ્ણુપ્રસાદ નિવેદી અને એમના કુટુંબ વિશે ધણુ મુખદ અનુભવો થયા એ બધાંનું વર્ણન કરતા પાર ન આવે વિદ્યાર્થીકાગનો અન આપતા એ અનુપમ પ્રનમ અનુભવો એનો ઉત્સેખ કરીને સતેષ માનવો રહ્યો

એમ સર્વે ઓફિસથી ઘરે પાછો ફરતા સાજના ટપાલગાં આવેલો અને હજગ પદ પડેલો કાગળ બેથો એ મુબઈ વિદ્યાપીઠ તરફનો હતો યદ્યપ્તે તે એ મો થો અને વાચ્યો એમા આનદજનક સમાચાર હતા મારો નિબધ પદવી માટે ગ્રીમાગ્યો હતો શુરુને આ ખુશખબર આપવા હું એમને ત્યાં દોર્યો

ઓ નિવેદીના ઘર આમે બહાર એક બાકરો છે એ ઉપર એમના માણ બેસા હતા મને જ્ઞેતા જ એ બોની લખ્યા ‘શુરુને મળ્યા તમે હમણા આવ્યો એની મને ખાનરી હતી તમને સૌપ્રથમ અભિનદન નું આપી શકુ એટલા માટે બહાર આવી બેસી છુ માણએ મને આશ્ચર્ય આપ્યા, હું એમને પત્રે પત્રો

શ્રી. વિષ્ણુસાધ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

ત્યાં શુરુ અને શુરુપ ની ધરના દ્વારે આની હસતે ચહેરે જીભા એમણે ય મને અલિનદન આપ્યા મેં એમને નમન કર્યું અમે ધરમા જઈને બે । વાતચીત દરમિયાન જણાયું કે વિદ્યાપીઠે મને લખેલા પત્રની નકલ શુરુને પણ મોકલી હતી, એમને પણ એ તે દિનની સાંજની ટપાલમા મળી હતી પી એચડીની પદવી મેળવનાર એમ ટી બી કોલેજનો અને પ્રા વિવેદીનો હું પહોંચી જ વિદ્યાર્થી હોઈ એમને સૌને મારા પરિચ્છામથી ધણો આનંદ થયો હતો શુરુએ એક વાત કહી તેથી હું ખૂંસ જ ગળગળો થઈ ગયો

એમણે કહ્યું કે એમના માણ યોડા દિનથી ણિમાર હતા સવારે એ વિગેન મિમાર હતા એટલે ડોક્ટરને બોતાનવા પચા ડોક્ટર નણેખના સુમારે આવી ગયા સાંજના મારી ટપાલ આવી નવ વષ દરમિયાન શુરુના ઘરે જનાના નવસો પ્રસંગો આવેના અને એ દરમિયાન એમના ઘરના સૌ મારા નિમ્મધમાં રસ લેતા થયેના એ નિમ્મધ ગ્રીકારાયો એ સમાચાર મળીને જણાવતા ખૂંસ જ આનંદ થયો, એ પોતાની માદગીની વાત વીસરી ગયા અને હું શુરુને મળવા આવનાનો જ એમ માનીને મને સૌપ્રથમ અલિનદન આપવા એ બહાર બાકડા પગ જઈને બેઠા

આજે માણ હયાત નથી, પણ આ પ્રસંગ મારે હૈયે જડાઈ ગયો છે

પ્રાધ્યાપકના વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિમા તેના કુટુંબીજનો આપ્તલો બધો ગમ અને ઉમંગ લે એવા કુટુંબો કેટલા હશે ?

શુરુ, એના કુટુંબીઓ અને શિષ્ય વચ્ચે આ પ્રકારનો અતિ એખનાસલચો સમ્બંધ હોય એ જોઈ-અનુભવીને આ દેશમા વર્ષો ઉપર શુરુ-એના વચ્ચે જે પ્રકારનો સમ્બંધ હતો એનું રમગણ થાય એમા નવાઈ શી ?

અને એમા શુરુનું યોગ્ય રીતે ગૌરવ થાય ત્યારે સૌ શિષ્યોને આનંદ અને સતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે

ઉપર વર્ણવ્યા એમાના બે અગત પ્રસંગો છે એટલે લેખકને એમા પોતા વિષે ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ થઈ પડી છે, પણ આ પ્રસંગો જે રપજ કરે છે એ તો જેમનું સન્માન થઈ ગયું છે એ સૌજન્ય મૂર્તિના સદૃશ્યો જ આભારી શિષ્ય આના અગત પ્રસંગોને આ અવસરે બહારમા સભારે એ યોગ્ય છે ખાસ કરી શિક્ષક-શિષ્ય વચ્ચેનો આગલો સમ્બંધ આજે આજે જોવા મળતો નથી ત્યારે

આપણે ગમે એટલા છુદ્ધિનાદી હોઈએ છતાં એક વસ્તુ આપણે સ્વીકારીએ છીએ કે જે લાલ ચોરાને મળે છે તે લાલ બધાને મળતો નથી અને ચોરાને મળતા લાલને આપણે સદ્બાબના નામથી ઓળખાવીએ છીએ વ્યક્તિના જીવનમાં સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ આપણે સદ્બાબના નામથી નથી વિધુપ્રસાદ જેવા ગુરુ જીવનમાં મળે એ જીવનની એક ધન્યતા છે એમની જોડી વિજ્ઞાતા, વિચિત્રતા તલ નુધી પહોંચવાની એમની શક્તિ, ગદ્યને સમજાવવાની એમની સૂઝ અને તેની પ્રાસાદિક ગૂઢઆત, કદિનમાં મન વિચરેને સગળ બનાવી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકવાની એમની અનોખી રીત અધ્યાપક અને શુદ્ધ તરીકેની એમની વિશિષ્ટતાઓ છે.

મને એમનું પહેલું દર્શન એમની પાસે અધ્યયન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો તે પહેલાં આકસ્મિક રીતે થયેલુ ૧૯૩૮ ના એપ્રિલ માસમાં દુ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપતો હતો મારી બેઠક એમ દી બી કોલેજના તેજમાં નવમના એરડામાં હતી અંગ્રેજોના પ્રશ્નપત્ર હતો અને એ સમયે એક વ્યક્તિ પ્રશ્નપત્રોની ચોકડી ધર્મ એરડામાં દાખલ થઈ લાખો કોટ, માથે સરસ રીતે બાંધેલા ફેટા, જીંડુ શરીર અને તેજસ્વી મુખ અમને બધાને લાગ્યું કે કોઈક મોટા સાહેબ હશે મારી વય એ વખતે ચૌદ વર્ષની, અને આજથી બાવીસ વર્ષ પહેલાં એટલી વયે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસનારની સખ્યા આજના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી એટલે વ્યભાષિક રીતે બધાથી દૂં જુદો તરી આવતો હતો આરનાગ વ્યક્તિએ એરડામાં એક આટો માથો અને પછી તે મારી બેઠક આગળ આની જોડા ગળા મારી નાની વયને કારણે હશે, કે કદાચ મારા તે સમયના નાના દેખાવને કારણે હશે પણ એમણે સન્નિભત મમતાથી મારી ઉમ્મગ પૂછી, દું ક્યાંથી આવુ છુ તે પૂછ્યું અને નામ પણ પૂછ્યુ આ બધું કોણ પૂછે છે, શા માટે પૂછે છે એ ન અમમતા સહેજ થકકાટથી, સહેજ અચકાતા જવાબો આપ્યા ત્યારે તો મને ખ્યાલ પણ નહોતો કે એ ગુજરાતી સાપ્તમ્યના સમયે વિદ્વાન પ્રા વિધુપ્રસાદ ત્રિવેદી હતા ત્યારે દું એમ પણ નહોતો જાણતો કે એમને ચરણે બેસી ભાષિતમના નસપાન કરવાનો અવસર ભારિમાં મને મળવાનો છે અને એનું જ્ઞાન તો ક્યાંથી જ હોય કે એમના હાથ નીચે અધ્યાપક તરીકે કામ કરવાનું મુભાગ્ય મને પ્રત થવાનું છે ? આજે પણ મને એ આખો પ્રશ્ન તાદ્શતાયાં રમરે છે.

મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી ૧૯૩૮ ના જૂન માસમાં કોલેજના પ્રથમ વર્ગમાં દું દાખલ થયો એ જ વર્ગમાં કોલેજ પ્રુક્તકાલક્રમાંથી 'લાલનામુદિ'ની નાનમ્મી પ્રુક્તિમાં હાથમાં આવી એમાંનું બીજું બધુ ઝાઝુ સમજાયું નહિ પણ નીચેની આ પંક્તિઓ રમરમમાં કેતરાર્થ ધર્મ

“રમજાન જેવા મુજ ચિત્તમાં, મળે !

વોતેવ રવખો અમથા જો છે

શુ જ્ઞાન તેને કદી મે સમાવશે ?

કે માનવી નવખમદો જ હશે ?”

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

આ પંક્તિઓમાં રહેલી વેદનાને કારણે કે પછી એમાં રહેલા 'રોમેન્ટિક તત્ત્વ'ને કારણે, ગમે તે કારણે હોય, પણ એ પંક્તિઓ એ સમયમાં ઘણી ગમી ગયેલી. 'ભાવનાસૃષ્ટિ'ના લેખક તરીકે પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું નામ વાંચ્યું હતું. આ અને એવી બીજી એમની ઘણી પંક્તિઓ વાંચ્યા પછી લાગે છે કે એમણે કાવ્યો લખ્યાં હોત તો તેઓ સરસ કવિ થયા હોત. એમનું હૃદય કવિનું છે. પણ કોલેજનાં પહેલાં બે વર્ષમાં એમનો ઝાઝો પરિચય થયો નહિ. અમે એમને દૂરથી આવતાજતા જોઈ રહેતા. બીજા અધ્યાપકોની માફક અધ્યાપકમંડળની બહાર એઓ વારંવાર આવજ આવજ કરતા દેખાતા નહિ એટલે અઠવાડિયામાં કોઈક જ વાર એમને અમે જોતા. જેમ જેમ સાહિત્યનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ અમે એમના નામથી પરિચિત થતા ગયા છતાં એમના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવવાની તક એ બે વર્ષો દરમિયાન મળી નહોતી. એ બે વર્ષોમાં ગુજરાતી સાહિત્યમંડળની પણ રચાપના નહોતી થઈ એટલે બીજા કોઈ કાર્યક્રમોમાં પણ એમની વાણી સાંભળવાની મળી નહોતી.

આ સુઅવસર અમને મળ્યો ૧૯૪૦ ના જૂનમાં. ઇન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા પાસ કરી અમે જુનિયર બી. એ.માં દાખલ થયા અને ગુજરાતી ઓનર્સના વર્ગમાં ગયા ત્યારે એ વિષયના પહેલા જ પિરિયડમાં શ્રી. ત્રિવેદી સાહેબ આવ્યા. મોટા વર્ગમાંથી આ નાના વર્ગમાં અમે પહેલી જ વાર ગયેલા એટલે જૂની ચંચળતા ખરી અને વિષયના અભ્યાસ વિશેની ગંભીરતા પણ ઓછી. એઓ આવીને પુરથી પર બેઠા. તે સમયમાં પણ ગુજરાતીના વર્ગો આજે લેવાય છે એ જ એમ. ટી. બી. કોલેજના પંદરમા ઓરડામાં લેવાતા. આખા વર્ગને પોતાના એક જ દષ્ટિપાતથી એમણે જોઈ લીધા. એ દષ્ટિથી જ અમારી ચંચળતા ચલી ગઈ. અમને અભ્યાસની ગંભીરતાનું ભાન થયું અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પણ કોઈ વિદ્યાર્થીએ એમની હાજરીમાં ચંચળતા ખતાવી હોય એમ સ્મરતું નથી. તોફાનીમાં તોફાની વિદ્યાર્થીઓ પણ એમના પિરિયડમાં શાંત થઈ બેસતા એટલે પ્રભાવ એમના વ્યક્તિત્વનો અમે અનુભવ્યો છે.

ત્યાર પછી એમણે બધા વિદ્યાર્થીઓને તેમની અટક પૂછવા માંડી. એમાં ક્યાંક વિચિત્ર અટક આવતી તો એનો અર્થ એઓ પૂછતા અને એવી અટક પડવાનું કારણ પૂછતા. કોઈક વાર પોતાને લાગતાં કારણો દર્શાવતા. અમારી જોડે એક શેઠ અટકવાળા વિદ્યાર્થી હતા. એ ભાઈ શેઠનો ઉચ્ચાર 'સેઠ' કરે. રાજ ત્રિવેદી સાહેબ એને અટક પૂછે અને પેલા ભાઈ 'સેઠ' બોલે; રાજ ત્રિવેદી સાહેબ એ ઉચ્ચાર સુધરાવે અને મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી એ ભાઈ એકાદ મહિનામાં એકસાઈપૂર્વક સાચો ઉચ્ચાર કરતા થઈ ગયેલા. આ પ્રસંગ ભાષાશુદ્ધિ વિશેનો એમનો આગ્રહ અને સચેતતા સૂચવે છે. એ વખતે અમારા વિદ્યાર્થી વર્ગમાં એક વાત પ્રચલિત થયેલી કે ત્રિવેદી સાહેબ પોતાના ઉપર આવતી કંઠાત્રીઓમાં જોડણીની ભૂલો સુધારી ચાંદલા સાથે એ કંઠાત્રી પાછી મોડે છે. એ વાત સાચી હોય કે ખોટી પણ ત્રિવેદી સાહેબ ભાષાશુદ્ધિના ફેટલા આગ્રહી છે તેની પ્રતીતિ એમના વિદ્યાર્થીઓને સતત થયા કરતી અને તેથી એ બધા ઉચ્ચાર અને લખાણમાં ખૂબ સાવધાન રહેતા. ઉપર ટોકેલી વાતના અનુસંધાનમાં મેં એક વરતું એમના નિકટના પરિચયમાં આવ્યા પછી જોઈ છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ન્યારે લમની કંઠાત્રી એમને આપવા આવતા ત્યારે એ કંઠાત્રીમાં જોડણીની ભૂલો હોય તો તે તરફ ત્રિવેદી સાહેબને ધીરેથી વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન દોરતા. મેં જોયા છે.

એ વર્ષોમાં ત્રિવેદી સાહેબ અમને ઐંગ્રેજ સાહિત્યનો ઇતિહાસ શીખવતા. અમારા અભ્યાસક્રમમાં માલોના સમયથી માંડી ટેનિસનના સમય સુધીનો ઇતિહાસ લખવાનો હતો. રાજ ત્રિવેદી

સાદેમ ઇતિહાસનાં એકાદ બે પુત્રક સાથે એમાથાં ચોક્કસ નિવાર્યાઓ પામે વચાવે વાંચના વખતે જો કોઈ વિવાદો ઉચ્ચારમા બૂલ કરે તો તરત જ તેને અટકાવી એ જૂન સુવારે. કોઈક અગ્રેજી શબ્દનો અર્થ પૂછે પછી પોતે પોતાની લાઘ્યજિત શૈલીમા વિવેચન કરી એ લેખક કે કૃતિ વિરો પોતાના મૌલિક વિચારો દર્શાવે નોંધપાત્ર દૃતિઓ સાથે લેના આવે અને તેમાના પ્યાનપાન ફકરાઓ વિવાદોઓ પાસે વચાવી તેનું ગ્રસદર્શન કરાવે આખા સમય દરમ્યાન કોઈ વિવાદો બેધ્યાન રહી શકે જ નહિ, કારણ કે જો લાગે ક્યારે અને મ્યાથી વચિવાનું આપતો તે કહી શકાય નહીં એ બે વર્ગોના અભ્યાસ દરમ્યાન અગ્રેજી સાહિત્યનો એવો ઇતિહાસ આત્મસાત્ થઈ ગયે લેખકો અને તેમની દૃતિઓ વિશે અમે જેટલું ઇતિહાસના પુત્રકોમાંથી જાણ્યું તેના કરતાં વિશેષ નિવેદી સાહેબનાં વ્યાખ્યાનો અને એમણે આણેલી જુદી જુદી દૃતિઓમાંથી જાણ્યું સાલો, બેન બેન્સન, ડાયડન, પોપ ન્યૂમેન જેવા કેટલાય સર્જકોના સર્જનની દુનિયામા એમણે અમને રેર થા આજે પણ વાચેલા કરતાં એમની પાસે સાલજેલામાનું ધણું ધણું યાદ આવે છે

શુભગતી સાહિત્યની અનેક પ્રશિષ્ટ દૃતિઓનો આગવાદ એમની પાસે અમે ક્યો હતો વિવેચનના સિદ્ધાંતો, સાહિત્યનાં સ્વરૂપો કાન્યના લક્ષણો જેવા શાસ્ત્રીય નિયમોનું જીવુ પરિશીલન એમણે અમને કગાનું છે વ્યાખરણ અને લાપાસાસ જેના શુધ્ધ અને કઠિન મણાતા વિષયોને રસમય બનાવી સમજાવના અમે એમને સામળ્યા છે પ્રત્યેક વિષય ઉપર એમણે પોતાનું મૌલિક ચિંતન આપ્યું છે પુસ્તકોમાંથી ચોક્કસ વાચી વચાવી તેના ઉપર પોતાની ધીરી અને ગભીર વાણીમા એઓ વિવેચન કરે એમા એમની મૌલિકતા હોય, જિડાણ હોય, આગ્રવો કોઈક નવો વિચાર હોય, નવો કોઈ સિદ્ધાંત હોય, જૂના સિદ્ધાંતનું નવું અર્થઘટન હોય કે કોઈ કાવ્યનું નવું જ રહસ્યદર્શન હોય, મમે તે હોય પણ તે એમનું પોતાનું જ હોય કોઈના અવતરણો એમા આવે નહિ અને જો કોઈ આવે તો પોતાની ચર્ચાની બુમિમારે એ સમયમા આ બધું સમજાવનાની અમારી શક્તિ પરિમિત પણ આજે જ્યારે એ બધા સમજાવે દૂરી જોઈએ પાંચે લારે એમના ચિંતનના જિડાણનું એમની મૌલિકતાનું અને મમે તેના કપરા વિષયને ગ્રસમય બનાવવાની એમની શક્તિનું અમને જ્ઞાન થાય છે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ સાય્યા અર્થમા અધ્યાપક છે અને જ્યારે આજે અમે અમને અધ્યાપક કહેડાવીએ છીએ ત્યારે અમે કેટલા જીણા જાણે તેનું જ્ઞાન પણ સાથે સાથે થાય છે એમની વાણી હમેશા ધીરી અને ગભીર રહેલી ઉરકેશટ કે આવેશ એમા અમે ક્યારેય જોયો નથી એ વાણીમા કટાક્ષ કે દશ લેશમાત્ર પણ હોય જ ક્યાથી કે સૌમ્યતા એમના વ્યંગિતવનુ અનોખું લક્ષણ છે કોઈના વખાણ કરે તો તે પણ પ્રમાણમાં અને કોઈની ટીકા કરે તો તે પણ સમબાનપૂર્વક એમનાં વિવેચનોમા દોષદેખાવણું મ્યારેય અમે જોયું નથી એમની આ ધીરી અને ગભીર વાણી અમે આદરપૂરક સાલળી રહેતા એમની વાણી સાલળી એ વાણીના વક્તા પરત્વે આદર અને અહોભાવ જ જ મમે આમ એ ધીરગભીર પ્રકૃતિના છતાં વર્ષમા હમેશા એ પ્રસન્નમુખ જ હોય એમની હાજરીમા અમને એમનો પ્રલાવ લાગતો, છટ લઈ શકાતી નહિ, છતાં લારેખમપણાનો કે પારિલની શુષ્કતાનો અનુભવ જરાય થતો નહિ એઓ હજારો બની શકતા, રમૂર પણ કગતા અને નર્મ મર્મ દ્વારા વર્ગને હસાવતા પણ ખરા એમના પિંગિયડાં અમને જ્ઞાન તો મળતું જ પણ ગમન પણ પડતી મગજો પદી થે આવ્યો નથી એમના પિંગિયડાં સુમાવવા પરવડતા નહિ એમણું જ નહિ પણ સુમાવવા ગમતા પણ નહિ અમે હૈન્દો એમા જતા

શ્રી, વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

૧૯૩૮ ના જૂનથી ૧૯૪૨ નાં માર્ચ સુધીનો સમય રાજકીય બાબતોમાં આઝા ઉદ્ધેરના વિનાનો સમય હતો. એટલે એ બાબતોમાં અમને એમના વિચારો બહુવા મળતા નહિ. પણ યાદ છે ત્યાંસુધી કોલેજમાં એકાદ એવો બનાવ બની ગયેલો જેમાં અમારા વર્ગના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ સંડોવાયા હતા. તે દિવસે ત્રિવેદી સાહેબ વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે અમે પહેલી જ વાર એમના મુખ ઉપર વ્યંગતા જોઈ. કોઈ નહોતો પણ દુઃખ હતું. એમણે તે દિવસે અભ્યાસના વિષયને બદલે વિદ્યાર્થી-જીવનની જવાબદારી ઉપર ગંભીર વ્યાખ્યાન આપ્યું અને તેમાં પણ સાહિત્યના વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ તો જિયા પ્રકારના સાહિત્યના અભ્યાસથી કેવી શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક રહેવી જોઈએ અને એનું વર્તન પણ કેવું શુદ્ધ રહેવું જોઈએ તે એમણે કહ્યું ત્યારે આખા વર્ગે રતબંધતાથી એ સાંભળ્યું. એમાં પણ અમે ક્યાંય કોઈ તરફ કોઈ જોયો નથી. માત્ર બની ગયેલા બનાવ તરફ દુઃખની લાગણી વારંવાર વ્યક્ત થતી જોઈ હતી.

૧૯૪૪ના વર્ષમાં કોલેજમાં 'ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ'ની સ્થાપના થઈ. અમારા મંડળના પ્રમુખ હતા શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી. એ મંડળની પ્રવૃત્તિમાં એઓ ઉત્સાહપૂર્વક લાગ લેતા અને યોગ્ય દોરવાણી આપતા. એ મંડળના આશ્રયે ગુજરાતી સાહિત્યના કેટકેટલા સમર્થ વિદ્વાનોનાં વ્યાખ્યાનો અમે સાંભળ્યાં છે. આ બધા વિદ્વાનોનો ત્રિવેદી સાહેબ પ્રત્યેનો આદર જોઈ અમે મુગ્ધ બની જતા. સ્વ. બળવંતરાય ઠાકોર જેવા દુરારાધ્ય વિદ્વાનને પણ એમની સાથે આદર અને મમતાથી વાત કરતા અમે જોયા છે. એક વિદ્વાન સાહિત્યકારે તો કહેલું પણ ખરું કે 'વિષ્ણુપ્રસાદ છે ત્યાં સુધી સરત અમારે માટે યાત્રાનું સ્થળ છે.' આ બધું જોઈ આવા સૌના સંમાન્ય અને સમર્થ ગુરુના અમે વિદ્યાર્થીઓ છીએ એ ભાન થતાં અમે ધન્યતા પણ અનુભવતા.

એમ. એ. નાં બે વર્ષોમાં એમની પાસે અભ્યાસ કરવાનું હવે ઝોણું બન્યું. અડવાડિયામાં એક જ પરિચય એઓ લેતા અને તેમાં પણ ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટના આંદોલનને કારણે તે પણ થોડા વખત માટે બંધ થયું. પણ મને મારા ગુરુના નિકટતમ પરિચયમાં આવવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. મારી અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દીના સમયથી. એમનો વિદ્યાર્થી તો હું રહ્યો જ, પણ એમના સ્વજનસમા પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાનું વધારે મોટું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું. જરા જેટલી મુશ્કેલી લાગતાં એમની પાસે દોડી જવાનું હવે વધારે સરળ બન્યું. સમભાવ અને મમતાથી અમારી મુશ્કેલી એઓ દૂર કરતા. એમની સાથે વાત કરતા વિદ્વાનોને વધારે નજીકથી નીરખવાનો લહાવો મળ્યો અને કોઈક વાર ચર્ચામાં ઊતરવાની હિંમત પણ આવી. એમના જ્ઞાનની અગાધતાનાં અને સર્વેશીયતાનાં વધારે ને વધારે દર્શન થયાં. ચર્ચામાં કદાચ મતભેદ થતો તો પણ એમનાં સમભાવ ને મમતા ઝોણાં થતાં નહિ. કદાચ અમે વિતંડામાં ઊતરી પડતા તો એ મૌન ધારણ કરતા અને એથી અમને અમારી ચૂકનું ભાન થતું. ઉચ્ચારમાં ચૂક થતી તો તરત એઓ ડાશ ઉઘાડી આ ઉચ્ચાર આમ થાય એમ ધીરેથી સૂચવતા. કોઈક શબ્દનો અર્થ, તો કોઈક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કે પછી કોઈ અંગ્રેજી શબ્દના ગુજરાતી પર્યાયની ચર્ચા થતી તો તરત જ એમને વિવિધ કાશોની મદદ લેતા જોઈ એમની ચોકસાઈનું ભાન થતું અને 'આમ હશે' એમ માની લેવાની અમારી ટવને સુધારવાનું નમ્ર છતાં કડક સૂચન મળતું. પોતાનો વિદ્યાર્થી અધ્યાપક તરીકે તેજસ્વી થાય એ એમની અવિરત ઝંપના હતી. એને આગળ પાડવાને એઓ સતત તત્પર રહેતા. એક પિતાની માફક એના કલ્યાણની એઓ અહર્નિશ ઝંપના કરતા.

જેની એમની મમતા તેની જ એમના કુટુંબીજનોની મમતા સા અમને હમેશા દર્દ અને પ્રેમ જ મળ્યા છે બ્યારે સાહિત્યની ચર્ચા થતી સાર તેમા એમના બાને અને સૌ શાન્તાચહેને હોશપૂર્વક ભાગ લેતા કે ધ્યાનપૂર્વક સાલગતા કોઈ આપણને મહેજે થાય કે સંકાગની આવી નુવાસ આજે કેટલા કુટુંબોમા હશે? સૌનું સૌજન્ય કોઈ સા જવાને મન પ્રેમ એ બવાના પ્રેમથી અને મમતાથી મન ભર્યું ભર્યું મનતું અને એમના ઉપર આતિથ્યને અનુભવ તો સૌ કોઈ ક્રમતા અપરિચિતને પણ પરિચિતતાને અનુભવ થાય એવું માયાણુ અને વિવેકી વાતાવરણુ અમને સા મળતુ

અગ્રાવ પાડિલ નીચે એમનું હૃદય અત્યંત નવેદનલીલ છે એનો અનુભવ પણ અમને વાનાગ થતો ૧૯૫૭ પછી દેશમા થયેના તોડનોથી એમના હૃદયને દુઃખ થતું અમે જોધુ છે શુજશતીએ નામે થતા આરોપો નામે એમના પુણ્યપ્રગથને પ્રગટ થતો જોયો છે અને છતાં ધર્મની બાનતમા કે ભાષાની બાનતમા એઓ અકુચિતતાથી હલ ય પગ ચલા છે કોઈના દુઃખની કે મૃત્યુની વાત સાલગરી અમનું હૃદય દરી ઉ તુ અને એ જાણી એની વાત કરતા અમે અચમતા પણ ખરા પેતાના કુખી જનોની જેમ અમારા જવાની પણ એ કાળજી ગણના અને વાગવાર બેઠકારી માટે રોકતા પણ ખરા

યુનિવર્સિટીની ઉજવણ કાગકિર્દી પછી અધ્યાપક તરીકે એમણે સમુજાવત કાર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે આ દાયકાની આ કાગકિર્દી દગ્ધાન આપણી બે પેઢીને એમણે કેમી છે ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપનની સાથે શુજગતી ભાષાની અને શુજગતી જીવનની અગ્રિતાને એમણે પોષી છે શુજગતી ભાષાના ઉત્કર્ષને એમણે સર્જાડા ગખ્યો છે શુજગતીને શુજગતની યુનિવર્સિટીઓમા બોધભાષા બનાવવા માટે એમણે અવિગત પ્રયાસો આનવા છે આ બધા પ્રયેનો એમનો પ્રેમ જ્ઞાનમૂલક અને ઉકટ છે એ શુદ્ધ પ્રેમથી પ્રેમર્ષને જ એમણે પોનાનાં વિવેચન અને ચિંતનનું સર્જન કર્યું છે શુજગતી સાહિત્ય અને સમ્મરના શુશુનિરપણમા જ નહિ, એના દોરોના બ્યાનમા પણ એમણે શુજગતી સાહિત્ય પ્રયે ગાઢ પ્રીતિ દાખવી છે એમની આ નસનિન પ્રીતિથી શુજગતી સાહિત્યની અને શુજશતી જીવનની વ્યક્તિના નુગપદ યર્ષ છે એમના સર્ગનોમા અને વ્યાખ્યાનોમા પ્રમળ વ્યક્તિમતા, ઉઠી વિદ્યોપાસના અને ઉન્મેશથી છુદિ છતી થાય છે મૂલકનના જિયા ધાલો, બવનાતેમ અને ઐતિહાસિક દષ્ટિ તથા ધાર્મિક, સામાજિક કે ગજકાનજી પૂર્વપ્રહોથી મક્કા ગુદ હેનુસાદીની નિર્મળતા એમના વ્યક્તિત્વનાં આગળ થતા લક્ષણો છે એમનામા અનુકૃતિપ્રેમ છે, ધાર્મિક થેવજા નથી, ભાસાત્રેમ છે પણ ભાસાવાદી ગ્જત નથી, પ્રાચીન કે નવીન, ભાનતીય કે પાશ્ચાત્ય, શુજગતી કે પ પ્રાનતી. જે જે વિચિટ વા નુન્દ છે તે તે એમણે પ્રવક્તુ છે અને આ બધાથી જ એમની સાથે તમન ન થતગ્ગે પણ એમણે આજ પ્રાપ્ત કરી છે

આ નાનકડા લેખમા કેમ કહી શકાય ? સામાન્ય રીતે વિદ્વાન ગુઓની ઉમતા, હુર્ષતા વિશે થલ લાજ થુ છે પણ વિદ્વાને નમ્તા, સીમ્તા, મમતા, સહિષ્ણતા અને ઉદાનના પોનાના શુ પાસે મેળવવાનું થજા યોગના ભાગમા દેય છે અમને એ ખુ મુ અમારા જીવનમા એ પાસા માટે અમે ધમ ના અણી છીએ આ અગ્ર લગુને કે નમનાને ખેર નરપ આપા આ ધન્ય પ્રસન્ને અમારી નમ્ર અગ્રિ અખોને તમે અનુભવીએ છીએ અમને જે અમુ ધ મુ છે તેમા જનમા એ સિવાય બીજા મ્ધ ગુદિજા અ પી રજીએ ? જનમા અમે એમના વિગ્રાધીએ પ્રાપ્તીએ કે એનું સારિક વિગ્રાસિય જીવન અનામ્ય અને સુરીવ જો અને અમ નેવા અનેએ ચિમગ સુખી પ્રેમના આપન ગદો !

સાહિત્યકાર ને વિવેચક વિષ્ણુભાઈ આપણા શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નોના પણુ ઊંડા અભ્યાસી છે એમણે એનો ગભીરપણે વિચાર કર્યો છે ને વખતોવખત પોતાના મત-યો સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યા છે. ભાષા અને સાહિત્ય એ એમના અધ્યયનનો પ્રથમ પસંદગી પામેલો, પ્રિય વિષય, અધ્યાપન કાર્ય અને વિવેચના એ એમણે સ્વીકારેલું સાહિત્ય-વિદ્યાની ઉપાસનાનું મુખ્ય વાહન, આમ છતાં એમના ચિંતનનું ક્ષેત્ર જનન-ચાપી રહ્યું છે. જીવનને સ્પર્શતા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા-વિચારણા એમણે કરી છે એમના જેવા તત્ત્વચિંતક અધ્યાપન કાર્ય કરતા કરતા સક્રાંતિકાળમાં પનટાતી જતી શિક્ષણની દિલસૂદી, જરૂરતો, પદ્ધતિઓ ને તગહ અને તેમાંથી ઉદ્દભવતી સમસ્યાઓથી અલિપ્ત રહે એ અત્તલવિન છે એના આધાત-પ્રસાધાતો એમના સવેદનશીલ હૃદયને સ્પર્શ્યા વિના ન જ રહી શકે એ દેખીતું છે.

એક નોંધપાત્ર બીના એ છે કે શ્રી વિષ્ણુભાઈએ શિક્ષણના સમગ્ર ફલકને આવરી લેતા પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોના છતાં એમણે શિક્ષણનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને સ્પર્શતા અનેક પ્રશ્નોમાં સ્વ દાખ-યો છે. શિક્ષણની તરાર, શિક્ષણનું માધ્યમ, માધ્યમિક શિક્ષણનું સ્વરૂપ, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું સ્થાન, તથા વર્તમાન સ્થિતિમાં અભ્યાસક્રમ, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં પરીક્ષામાં પરિણમતો શાળાકીય અભ્યાસક્રમ, ઇલાદિ પ્રશ્નોનો એમણે તત્ત્વચિંતક ને તત્ત્વગોઠકની અદાથી ઉડો અભ્યાસ કરીને પોતાના મત યો બાધ્યા છે ને તે નીકર વિવેચકની લાક્ષણિકતાથી વ્યક્ત કર્યા છે.

સ્પષ્ટ ને નીકર અભિવ્યક્તિ :

પોતાના મતવ્યોની સ્પષ્ટ ને નીકર અભિવ્યક્તિને હું શ્રી વિષ્ણુભાઈની શિક્ષણવિષયક વિચાર ધારાનું ખૂબ નોંધપાત્ર લક્ષણ ગણું છું. જ્યારે સરકાર યા મંત્રાલયમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર આગેવાન વ્યક્તિઓ અમુક અભિપ્રાય ધરાવતી હોય યા એનો સ્વીકાર કરવાના આગ્રહ સેવતી હોય ત્યારે પણુ એનો સમજ સમજાવો કરી, વિચારપૂર્વક બાધેલા મત-વ્યોને મક્કમતાથી વગી ગહેવાનો શ્રી વિષ્ણુભાઈનો નિરધાર લોકોની આજની સામાન્ય વલણ જોતા ખૂબ પ્રશસનીય બન્યો છે. આના એકબે ઉદાહરણો જુઓ.

ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન ગૂંજાતમાં ખૂબ નિવાદસ્પદ બન્યો છે. શ્રી વિષ્ણુભાઈના શિક્ષણવિષયક લખાણમાં આ પ્રશ્નની ચર્ચાએ જેટલું ધ્યાન લીધું છે એટલું બીજા કોઈ પ્રશ્ને લાગ્યે જ લીધું હશે એમને મન આ સિદ્ધાંતનો ને શ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન હોવાથી એમાં એઓ કરી બાધડોડ કે સમાધાન કરી શકે એમ નથી. રાજકોટમાં મળેલી સાહિત્ય-પત્રિકામાં હિન્દીને ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવા માટેનો ઠરાવ રજૂ થયો. ગૂંજાતની નામકિત ને આગેવાન વ્યક્તિઓએ એનું સમર્થન કર્યા છતાં શ્રી વિષ્ણુભાઈએ એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું કે—

‘જે હાલ શ્રી ટેબરભાઈ તથા શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા જેવા નામકિત પુરુષોએ રજૂ કર્યો છે અને જો, સમગ્ર હિન્દી, શ્રી મુનશીનો ટેકો છે, તેનો વિરોધ કરવા મને બહુ સંકેત થાય છે. પણ

કેળવણીકાર વિખણાઈ

આ ૧૨૧ અસાધારણ મહત્વનો છે. આવતી પેઢીઓનું બૌદ્ધિક ભાગ્ય એની સાથે જોડાયું છે, અને મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં દિન્દી-દિન્દુરતાની બેધસાવા થાય એ આપણા હિતમાં-એટલે કે આપણી જીવી જીવણી અને આપણા ભાષા-સાહિત્યના હિતમાં નથી, તેથી તેનો વિરોધ કરવા હું આ સલાહ આપજી ઉપરિચિત થયો છું.

પછી તો એકેક મુરો લઈ, સચોટ દનીલો કરીને, 'ગાંધીની સારકારિક ને ગાંધીય એકતા ખાતર ગાંધીભાષા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું આનંદપદ છે એની મૂળ વાતનું એમણે ખડન કર્યું આ માનનમાં એમનાં ચોક્કસ મતવ્યો આપણે હવે પછી નોંધીશું.

આપણે ખીજું એક ઉદાહરણ લઈએ ભારત સરકારના શિક્ષણમંત્રાલયે થોડા સમય પર શિક્ષણની પુનર્વિનિર્માણ એક અગ્રણી ઉચ્ચત્તર વિવિધ-શક્તિ માધ્યમિક શિક્ષણ અને નવું વર્ણના પ્રથમ ગ્રાન્ટ પદની અભ્યાસક્રમની હિમાયત કરી આખા દેશમાં શિક્ષણની એક સરખી તરાઉ જાગવવાના ઇગ્તદારી એમણે સમગ્ર શાળાકીય શિક્ષણ માટે ૧૧ વર્ષ અને યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ સ્નાતક પદની મેળવવા માટે ૩ વર્ષ મુકરર કર્યા ઉત્તર ભાગતમાં તો તે અગાઉ પણ પ્રથમ સ્નાતક પદની સુધીનો કુલ સમય ૧૪ વર્ષનો જ હતો. પરંતુ મુન્ડ, મદ્રાસ, વગેરે રાજ્યોમાં જ્યાં શિક્ષણનો કુલ સમય ૧૫ વર્ષનો હતો ત્યાં આ ખામત મળેલ જોતો થયો. અગાઉના મુળર્થ રાજ્યના અમલદારો ૧૧ વર્ષના શાળાકીય શિક્ષણની તરાઉ અપનાવવાનું દિલ્લીમાં ઠગ્ગ કરી આન્યા હતા એમણે જોગેરથી આ વાતની હિમાયત કરવા માઠી શિક્ષણકારોમાં પણ એક મન એવો નીચ્યો કે જે ઉત્તર ભારતમાં ૧૪ વર્ષના સમગ્ર અભ્યાસ પછી વિદ્યાર્થી ગ્રાન્ટક થઈ રહે તો આપણે ત્યાં શાં નાનું નહોતું! સરકાર, સરકારી અધિકારી અને મહાગાંધીના મોટા ભાગના કેળવણીકારોનું વતણું કુલ શિક્ષણ સમયમાં એક વર્ષનો ઘટારો જવાની તરફથી કરનારું હતું.

આ સંજોગમાં પણ ૧૧ + ૩ વર્ષની સુચિત શિક્ષણ તરાઉનો વિરોધ કરી ૧૨ + ૩ વર્ષની તરાઉની નવગ હિમાયત કરનારા થોડા શિક્ષણકારોમાં શ્રી નિંચુભાઈ મોખરે હતા એમણે પોતાના બે સહમાર્યકરો સાથે મળીને એક નિવેદનમાં ખૂબ મદમપણે જાહેર કર્યું કે—

‘દિન્દી વિદ્યાર્થીની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો, આધુનિક વિજ્ઞાની વિવિધતા ને વ્યાપકતા, જીવણીને પરિપૂર્ણ અને સવાળીબ જતાવે એવી બૌદ્ધિક શિક્ષણને પૂરક અભ્યાસોત્તર પ્રવૃત્તિઓના શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં સમવેશ કરવાની નિવારી ન થાય એવી જરૂર અને ભારતીય વિદ્યાર્થીને અનેક ભાષાઓ શીખવની અનિવાર્ય આવશ્યકતા—આ બધું ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં લેતા અને એવા સક્ષમ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે સમગ્ર શિક્ષણના કુલ વર્ષોમાં ઉમેરો કરવો જરૂરી છે ઘણેક તો નહોતો જ.

માધ્યમિક શિક્ષણને તળકડાં ૮માં એડીથી થઈ થઈ પાંચ વર્ષ મુખી ચાલેલા જોઈએ. ૧૨માં ગ્રેડીમાં ઉત્તીર્ણ થવી વખતે વિદ્યાર્થીએ ૧૭ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોવા જોઈએ અને યુનિવર્સિટી-પ્રવેશ મેળવવાને તે ૫૦ લખાતો જોઈએ.

આ યોજના પ્રમાણે બાંધેલા શિક્ષણ મટે લાગે. ગણે મળશે અને તે શિક્ષણના માન્ય સિદ્ધાંતોને અગ્રણી લેખાશે. યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મેળવવા પડેલા વિદ્યાર્થી પોતાની માન્યભાષા યા પ્રારંભિક બધા ૧૨ વર્ષ દિન્દી ૮ વર્ષ અગ્રણી ૫ વર્ષ અને સરકાર ફારસી કે અરબી એવી પ્રતિષ્ઠિ ભાષા

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

૩ વર્ષ શીખ્યો હશે સામાજીય શિક્ષણ પુરું કરતા અગાઉ માધ્યમિક શાળામાં એક વર્ષ ઉમેરવાથી એને અગ્રેજના શિક્ષણ માટે વધારે સમય મળશે અને એ વિષય પર વધુ ધ્યાન આપી સકારો

નીજું ઉદાહરણ સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અંગેનું છે આ વિદ્યાપીઠ માટે મુખર્જી રાજ્ય સરકારે યુનિવર્સિટી ધારા દ્વારા હિન્દીને યુનિવર્સિટીની બોધભાષા તરીકે નક્કી કરી હતી યુનિવર્સિટીના સરથાપકોએ આ વાત માન્ય રાખી હતી વળી આ વિદ્યાપીઠ ગ્રામ વિદ્યાપીઠ (Rural University) છે એવો દાવો એના પ્રયોજકો કરતા હતા, અને તેના સમર્થનમાં જોરજોરથી ગાંધીજી અને સરદારના નામનો ઉપયોગ કરતા હતા આવે સમયે શ્રી વિષ્ણુભાઈએ એક લેખમાં પોતાના વિચારો દર્શાવતા જણાવ્યું કે—

‘આણંદમાં પ્રાથમિકતા વિસિષ્ટ આદર્શો રાખીને વિદ્યાપીઠ થાય એ વસ્તુને અમે વધાવીએ છીએ પણ ન્યમને અત્યંત ચિંતા અને દુઃખ આપનાર વસ્તુઓ નવી યુનિવર્સિટી માટે રાખેલી કેટલીક જોગવાઈઓ છે. આમ વિશ્વવિદ્યાલય આણંદમાં અને તેમાં કેળવણીનું વાહન હિન્દી : આ તે વસ્તુઓમાંથી છે

સરકાર તો એવી જોગવાઈ કરવા માગે છે કે રાજ્યનું કોઈ પણ મહાવિદ્યાલય પોતાના શિક્ષણનું વાહન હિન્દી કરવા માગતું હોય તો તેને આણંદ વિશ્વવિદ્યાલય માન્યતા આપી શકે આ કલ્પના કેની બેઠેલી છે । કોઈ નગર મહાવિદ્યાલય અને તેના શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં રૂબ નો ગંધ સરખો ના હોય, તો તે બોધભાષા હિન્દી રાખે તો તેને આણંદ વિશ્વવિદ્યાલય માન્યતા આપી શકે આ એકજ વસ્તુ આખી કલ્પનામાં કેટલી પોષકતા છે અથવા સરકારના વિચારોમાં કેટલું ધૂધળાપણું છે તે જતાથી આપે છે

— જુહાપ્રકાશ તા ૫-૮ ૧૯૫૫

પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન એવા અનેક નાનામોટા પ્રસંગો બન્યા છે જ્યારે સરકારના અભિપ્રાય કે નિર્ણયો યા લોકમતની વિરુદ્ધ જઈને પણ એમણે પોતાના શિક્ષણવિષયક મનઃકલ્પો નીકરપણે ને સ્પષ્ટતાથી રજૂ કર્યા છે સુરતમાં મહાવિદ્યાલયનો સમય સનારનો રાખના સારુ એક અધિવેશન શરૂ થયું હતું, પરંતુ એ વિચારનો એમણે પ્રતીતિજનક દલીલો વડે વિરોધ કર્યો હતો દક્ષિણ ગૂજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે જ્યારે જોરદાર માગણી ડગ્ગામાં આવી ત્યારે પણ આવી યુનિવર્સિટી સ્થાપતા પહેલાં એને સારુ યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવાનો આગ્રહ શ્રી વિષ્ણુભાઈએ સેવ્યો હતો

વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નો યા યોજના અંગે કોઈની શેઠમાં તણાયા વિના વિચારપૂર્વક બાધલા પોતાના અભિપ્રાયોને વળગી રહેવું ને તેનું જાહેરમાં સમર્થન કરવું એ મોટી વાત છે એમાંથી આપણને શ્રી વિષ્ણુભાઈની દૈરલ, હેતુબક્ષી ને શાસ્ત્રપૂત જીવનદર્શિનું સુલભ દર્શન થાય છે

માધ્યમનો પ્રાણપ્રશ્ન :

આગળ કહ્યું તેમ શ્રી વિષ્ણુભાઈને મન શિક્ષણની બોધભાષાનો પ્રશ્ન ખૂબ મહત્વનો—પાયાના સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન છે એની વ્યાવહારિકતા વિશે પણ એમના મનમાં લેશ માન થકા નથી વખતોવખત એમણે આ પ્રશ્ન પરત્વે પોતાના વિચારો ખૂબ અસરકારક શૈલીમાં વ્યક્ત કર્યા છે એમાંથી કેટલાંક અવતરણો અહીં ઉતાર્યા છે .

કેળવણીકાર વિચારણા

‘કુચ્ચ શિક્ષણની ભાવનાનાને પ્રથમ વાર પાઠ્ય આપણા નેત્રોએ અને શિક્ષણમંત્રીએ ગુચ્છી નાખ્યો છે એ જાનવલમાં મુળદંડ ત્યારે વૃક્ષમાં વધુ મૂલન કરવું પડે તેમ છે નવાઈની વાત તો એ છે કે જેઓ અલગ જાતના દિમાગથીએ છે તેઓ-અથા નદિ પટલાક-ભોધનાનાને પ્રથમ તારિકક દરિએ જેઈ સકતા નથી કુ પુત્ર પુત્ર : તમે ગુજરાતી ભાષાને સર્વા ા ઉત્તમ પાઠ્ય છે ? તો કૃપા કરી તેના વિદ્યાર્થમાં અવરોધ કરશે નદિ તમે એમ કરી શકો નદિ કે અમુક વિદ્યાર્થી શિક્ષણ ગુજરાતી ભાષામાં નદિ ન અપાય તમારી એ ા વાત અમને અમલગત વાગે છે એ ભાષાદ્રોહ છે આપણી ભાષા ને ગુજરાતી છે તો તે દ્વારા આપણા બાળકને સ્વ વિષયોનું જ્યામાં જાયુ શિક્ષણ મળવું જોઈએ એ આપણા બાળકોને અધિકાર છે. એ થજુ એ પ્રકારની લોકતત્ત્વની રાવ છે.

કેઈપલ વિષયના શિક્ષણ મટે ભાષાને અનવિકાળી ગો. તો તેમજ અરો ભાષા પાઠ્યની રહેવાની બીજી ભાષાની પરિભાષા વાપરો સમય ભારતે રાજકારેલી પરિભાષા, સુરો, આદિ વાપરા, દિન્દી, બજાળી મરાઠી ફ્રેન્ચ, જર્મન અંગ્રેજી પુરતકો ઉપયોગમાં લો, ઈથી ઉપયોગમાં લો, થરવું વરવું સમભવવાને ગુજરાતીના ન ઉપયોગ કરો પરભાષા સુરો, નિયમો આદિની રચના અનુકૂળ ને અનિવાર્ય હોય તો ભરો અંગ્રેજી રાી, પણ તમારી અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે માત્રભાષાને રીધો સબધ છે એ રહેવા હો અને રહવા હો આમાં આદે રિધતિએ પહેલાવવા વાર લાગે આપણે ધીરજ રાખી મળીએ, થજુ શિક્ષણની વાધછાડ ના કરીએ. કેઈપલ વિષયમાં માત્રભાષા જેવું સરો ને સદજ બીજુ વાદન નથી, અને હરેક વિષયનું ધ્યામાં જાયુ શિક્ષણ માત્રભાષા દ્વારા જેવે કે ગુજરાતમાં ગુજરાતી દ્વારા ન, અપાવું જોઈએ વિજ્ઞાન, યજવિદ્યા કૃષિવિજ્ઞાન વેદક, કાયદો — એ સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન આદર્શ રિધતિમાં માત્રભાષા દ્વારા ન હોય એ રિધતિ આવશે ત્યારે ન દેશની બૌદ્ધિક કાલાપલય થશે

— ‘કેળવણીમાં નાનાઓના પ્રશ્નો’ [ગુજરાતમિત્ર-દિવાળી અંક, નિ ૩૩ ૧૯૧૨]

૨

આપણે અંગ્રેજી મા યમની વિરુદ્ધ છીએ કેમકે એમાં વિદ્યાર્થીની રાક્તિને ભારે કુચ્ચ થાય છે અંગ્રેજી સમજવામાં ન એમો સમય બય છે અને શ્રમ પડે છે ૨ વિષયને સાક્ષાત્ સબધ થતો નથી નાનપણથી ને ભાષા આપણી સિદ્ધ થઈ છે, જેમાં આમેજાજાસની કિવાની જેમ સદજતા અને સરજનાથી આપણે વિચાર-ભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ તે ભાષામાં કેઈ થજુ વિષયનું વિરૂપણ થાય ત્યારે વિદ્યાર્થીના વિનનું અનુસધાન વિષય સમયે સીધું થાય છે ભાષાનું વ્યવધ ન તેને લગતું નથી મત્રભાષા જેટલી ને ભાષા સિદ્ધ નથી વિદ્યાર્થીના ઉરેમાં ઉતરી ગઈ નથી તેમાં શિક્ષણ અપાય તો વિષયના મદબમાં જરૂર વ્યવધાન અનુમવાવાનું અર્થાત્ દિન્દી મારકૂત ઉચ્ચ રિશણ અપય તો વિદ્યાર્થીઓની નાનિને કુચ્ચ અંગ્રેજી જેટલો નદિ પાલ અમુક વચો જરૂર થાનો દેશની મજબીય અને સારકારિક એકવાને જરાય આવ્ય આપણા વચર આપણે કેળવણીમાં કુચ્ચ અટકાવી નાકીએ તેમ હોય તો તેમ તા મટિ ન કરવું ?

ગુજરાતી ભાવનામાં હરો તો થજુ કેળવણીના ઉચ્ચ ધોરણે બળવતા ગુજરાત પ્રતનગીલ જરૂર રહેશે આમને અધ્યાપક અંગ્રેજી ઉપરાત કેટલીક પુરોથી ભાગઓને સપર્કે સારે છે અદ ગુજરાતીનો અધ્યાપક મરાઠી, બજાળી ને દિન્દી પુરતકોને યોગ્ય લગે તો ઉપયોગ કરે છે એમ કહેવાય છે કે ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ અંગ્રેજી દેવા હતા ગુજરાતી સાદિત્ય યુદ થયુ છે અજુ છે થજુ તે લલિત વાક્યમય કે સૌન્દર્યલગી સાદિત્ય પૂરે ન અજુ ન છે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનલગી બોધક વાક્યમય મટે અજુ નથી એ તો ત્યારે ન પુદ થાય જ્યારે જ્યામાં જ્યાં કેળવણીની સરક્ય એમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોની ચર્ચા નિરવર ગુજરાતીમાં થયા હરે એ વાક્યમયવિદ્યાસનું અવાવિદ્યાસનું મોટામાં મોટું સેવ બધ કરો એમો ભાષા અને વાક્યમય કુશિલ થવાના

કેળવણીકાર વિષ્ણુભાઈ

અત્યારે અંગ્રેજીની અપેક્ષાએ આપણે નાનમ અનુભવીએ છીએ તે, હિન્દી ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ થતું હિન્દીની અપેક્ષાએ અનુભવીશું. આપણા હિન્દી દ્વારા બાણેલા રનાતકો માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષકો થયે; તેમને ગુજરાતી કરતા હિન્દી દ્વારા બાણેલું વધારે ફાવશે; અને પરિણામે, માધ્યમિક શાળાઓમાં પણ હિન્દીને માધ્યમ બનાવવાનો આગ્રહ થશે. તમે જે પગલું સૂચવો છો તેનું આ સ્વાભાવિક પરિણામ અને સ્પષ્ટ દીસે છે હિન્દીનું વર્ચસ્વ ઉત્તરોત્તર વધતું જશે અને ગુજરાતી ભાષા વધુ ને વધુ સંકોચ પામશે.

શ્રી. મુનશી આદિએ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની જૂળ સેવા કરી છે; ગુજરાતનું હિત તેમને હૈયે છે; સમગ્ર દેશના તેઓ હિતચિન્તક છે. પરંતુ પોતે સૂચવેલા પગલાના સ્વાભાવિક પરિણામો તે તોલ નથી કરતા એમ મને લાગે છે. એમણે આપવા માગેલા અધિકાર હિન્દીને મળ્યા પછી પચાસ-સો વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષા નષ્ટપાત્ર થઈ જશે. જે અંગ્રેજ ના કરી શકી તે હિન્દી બહુ ઉતાવળે કરી શકશે, કેમકે હિન્દી સમાન ભાષાકુલની કુટુંબીભાષા તરીકે ગુજરાતીની બહુ નિકટ છે અને પ્રમાણમાં સરળ છે. ગુજરાતી ભાષાના આત્યંતિક વિનાશ માટે આપણી તૈયારી હોય, એવી આપણી ઉદ્દારતા હોય, અમે સ્તુતિ નથી, પ્રાન્તીયતાવાળા નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે એવી બારે કિંમત ચૂકવવાની હોય, તો માટે ક' કહેવાનું નથી.'

[સને ૧૯૪૮ માં જૂનાગઢમાં મળેલા ૧૭મા સાહિત્યસંમેલનમાં આપેલા વ્યાખ્યાનનું]

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

માધ્યમિક શાળાનું પરીક્ષા પત્રી, યુનિવર્સિટી સિસ્ટમના પદેના વર્ગમાં જ આ પ્રકારનું વિદ્યાર્જન થવા લાગ્યું. ઉપર ઉપરના માધ્યમિક શાળામાં વિવિધવર્ગી અગ્રયાસક્રમે (diversified courses) દાખલ થવાને પરિણામે વિદ્યાર્થીને પોતાની વિદ્યાસાધનાની પમંદગી બંધ નાની ઉંમરે કરવાની હોય છે.

આ રીતે વિશેષ અભ્યાસની વ્યવસ્થાને પરિણામે સામાન્ય અભ્યાસનું ચ્દત્ત ક્ષત્રિક અંશે વિસારે પાડાતો બપ ઊભો થયો છે. અન્યો-અર્થાં અસંગ એવી વિદ્યાસાધનામાં વડેચાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીએ કદાચ વિશેષ અભ્યાસના વિષયમાં વધારે ઊંડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે, પરંતુ એક મમનુષ્ય વ્યક્તિત્વ (balanced personality) ખીલવા માત્ર આ યુ પૂરતું થયેલું ? આધુનિક યુગ વિજ્ઞાન યુગ તરીકે ઓળખાય છે. વિનયન સાધનામાં લાભ-સાહિયને અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાનની અવનન તોષો અને તેની માનવજીવન પર ધનારી અસરથી અપરિચિન રહે એ એને શી રીતે પરચશે ? તે જ રીતે વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી લાભ-સાહિયના અનુસીધન વિશે લાખગદા રહે એ કેમ પોતામાં ? સિદ્ધાંતો એક પ્રધાન હેતુ ને વિદ્યાર્થીને જીવનનું પાયેષ પૂરું પાડવાનો હોય તો સામાન્ય સિદ્ધાંતો લોએ વિશેષ સિદ્ધાંત ઉપર હાલ ને હાર મુકાય છે તે કોઈપણ કેળવણીકાર સારુ ચિનતો વિષય બની જવા નેઈએ.

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ એ પછુ આ બાબતમાં કેટલીક વાર પોતાની ચિંતા બક્ષા કરી છે. એક લેખમાં તેઓ લખે છે—

અત્યારે વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને, ખેતીચડી, વેદક, ચંત્રવિદ્યા, દુનરવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓને વળી ભાષાસાહિત્ય શીખી શું કામ છે, એમ પૂછનારને કામ-નકામને સાચો ખચક નથી એમ જણવું પડે. પ્રત્યક્ષ ઉપયોગી સિવાયની અનેક વસ્તુઓ ઉપયોગી હોય છે. પ્રત્યક્ષ નિરૂપયોગી કિંવા દાનિકર વસ્તુઓ જુદી દષ્ટિથી લાભપ્રદ પણ હોય. આપણે ને વાળી જોડીએ છીએ તેનું ઉત્તમ દેવરપ સાહિત્યમાં, કવિતામાં છે. આપણે ગુદ-અગ્રદ, અલ્પ-રવલ્પ ને લા વનાની ઝાંખી દરીએ છીએ તેનાં સુરપદ ને આશ્ચર્ય રૂપો સાહિત્યમાં રહેલા છે. આપણી, માનવજીવનની સરકારસમૃદ્ધિ, એના ઉત્તમ આદર્શો એની ઉદાત્તતા, પીડત્વ, પ્રેમ, આદિની કલ્પનાઓ, મનુષ્ય અને તેની આસપાસની સૃષ્ટિ ને પરિસ્થિતિના સુખો, તેના મેળ ને સુધર્ષો, મનુષ્યની ધર્મશ્રદ્ધા અને તેની કટુતા—આ બધાથી અનુપ્રાણિત એવાં સોડવસ પન્ન કાર્ય, વાર્તા, નાટક, આદિ વાર્મય-રવરૂપો આ સર્વ સાહિત્યસાધનામાં છે. કોઈને કહેવું કે તારા ઘરની આસપાસ ને વનરાજી છે, કિલ્લોલવાં પંખી છે, ટમકલા તારા છે, મૂંધવા સાગર છે તેને જોએ મા, એ જેવું અંશુક ને અકલ્પ્ય લાગે છે, તેવું જ અમજળ આ વચન છે કે ઉત્તમ સાહિત્યના પરિશીલનને અમને—વેપારીઓને, દાંતરોને, વેશાનિકોને, ચંત્રવિદોને કયો ખપ નથી. એક વિષયની અતિ વિખ્યાતતા મનુષ્યને સાચી ને ડાહ્યો બનાવતી નથી, પણ બનાવે છે જીવન મટે ને અર્થમ લી દષ્ટિ નેઈએ તે ઉત્તમ સાહિત્યના વાચનથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાર્થી બંને શીડાણુશાસ્ત્રમાં કે ખગોળશાસ્ત્રમાં પારજત થાય, પણ તે સાથે તેને ઉચ્ચ સાહિત્યનું પાયેષ આપવું નેઈએ તેથી માત્ર અનવું છે કે વિદ્યાર્થીએ જમે તે વિદ્યાસાધના પસંદ કરી હોય—વિજ્ઞાન કે વાલ્જિન્ય—જતા સારી ક્ષમતાવાળો સાહિત્યનો અભ્યાસ થવો નેઈએ...

—“ઉચ્ચ કેળવણીમાં નવા પ્રરકાન” [‘ જન્મભૂમિ ’, વાર્ષિક, જૂન ૧૯૫૪]

કેળવણીકાર વિષ્ણુભાઈ

અહીં શ્રી. વિષ્ણુભાઈના મનતઃપ્રયોગ પ્રધાન સૂર એ છે કે શિક્ષણ એકાંગી બનવું ન જોઈએ. વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી જો સાહિત્ય-લલિતકલાની સંસ્કારિતાની કેળવણી નહીં પામે તો વાસ્તવિક જીવન માટે પાંગળો બની જશે એવો એમને ડર છે, ને એ સ્વાભાવિક છે. એ જ રીતે વિનયન વિદ્યાશાખાના વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ પણ વૈજ્ઞાનિક સૂત્ર ને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના પરિચય વિના અધૂરું જ રહે છે એ વિચાર પણ શ્રી. વિષ્ણુભાઈના લખાણમાં અપેક્ષિત રહ્યો છે. એમણે એને સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત ન કર્યો હોય તો સંભવ છે કે આજે વિજ્ઞાનના અવધાસનું આકર્ષણ ઘણું આપક ને ભારે હોવાથી એમણે આ વાત તરફ જનતાનું ધ્યાન દોરવાનું આવશ્યક નહીં માન્યું હોય. છતાં ‘શિક્ષણ એકાંગી ન હોવું જોઈએ’ એવા એમણે સ્વીકારેલા શિક્ષણના પાયાના સિદ્ધાંતમાંથી આ વસ્તુ ફલિત થાય છે જ.

સંસ્કારિતાનું શિક્ષણ :

પ્રધાનતઃ મુ. શ્રી. વિષ્ણુભાઈ સાહિત્યનો જીવ છે. આજે સાહિત્ય ને સંસ્કારિતાના શિક્ષણની જે રીતે ને જેટલા પ્રમાણમાં ઉપેક્ષા થઈ રહી છે તેથી એમનો આત્મા કકળી જાય છે. એક લેખમાં તેઓ લખે છે :

‘જેટલો મોઢ એક વખત અંગ્રેજ શિક્ષણનો હતો તેટલો આજે વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો છે, અને અનેક માળાપ પોતાનાં બાળકોને તેમની લાયકાત નેચા વિના પણ આ શિક્ષણમાર્ગે ધકેલે છે. એમાં એક રસ્તામાંથી અનેક માર્ગો મળી રહે છે, અને પ્રત્યેક ધોરી માર્ગ મુવલુથી ભરેલો છે. તેને જાણ્યા છે.. પરિસ્થિતિની આવી સંકટામણમાં સાહિત્ય, સંગીત અને અન્ય કલાઓનું શિક્ષણ, ઇતિહાસ અને ફિલસૂફીનું શિક્ષણ, સાહિત્યમાં પણ પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનું—સરકૂલ, પાશી, ફારસી આદિનું શિક્ષણ દબાવવાનું—અપાતું પોતાનો માર્ગ કરે છે. તેને કશું ધ્યેય દેખાતું નથી, પોતાની કરી ખાસ લોકસ્વીકૃત ઉપયોગિતા જાણતી નથી; તેને કયાં ધન કે યશનાં આકર્ષણ નથી. તેને સાડુ ચુકરર કરેલો ધોરી માગ, રટીસહી પ્રતિષ્ઠા અને સ્થાનની સલામતી તેને પાયામાંથી સરતી લાગે છે. કોરિયાના દીપ વતી પોતાનું મોં જીવણું રાખી, સંસ્કારવાંછુ સમાજ આગળ તેનો ઉપાસક બેઠો છે. ચારે કોર એને માટે અંધારું છે. આછાપાતળા પ્રકાશ એ જોમ તેમ જલિ કરે છે, અને એના નાના દીપમાંથી અઢા ગઈ એટલે એનો વિનાશ થવાનો. બધી વાતમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને ઉપયોગિતાવાદથી શુદ્ધ પ્રાણજીવનને સમાજે નોખો પાડી દીધો છે, પછી તે અધ્યાપક હોય, સાહિત્યકાર હોય, કે કલાકાર હોય’

— ‘પય વિનાનો પય’ [સપ્ત ૨૦૦૩ના એક દીપોત્સવી અંકમાંથી]

*

આતું છેડું ને નિરાશાજનક ચિત્ર દોર્યા પછી, આપણી આજની કેળવણી અને આખું સમાજતંત્ર આપણને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને ઉપયોગિતાવાદમાંથી નીપજતા ઈલવાદ અને જડવાદ તરફ ધસડી જાય છે એવી દુરિયાદ કર્યા પછી, શ્રી. વિષ્ણુભાઈ આપણી સમક્ષ આશાનું એક કિરણ ધરે છે. તેઓ લખે છે :

‘...જૂતકાળ સાથે આપણે સદૃશ રીતે ખૂબ જકડાયેલા છીએ; સામાજિક પ્રભુત્વીએ આપણા દંદપને ખૂબ સર્વદંતરીચ અને સુકમાર રાખી રતી છે; વિજ્ઞાનીઓને છુટ્ટો દોર મળી ગયો નથી; અને રાગાર, રાનડે, રાસ્ટ્રી, આનંદરાય, રાધાકૃષ્ણન ને કાલેલકર જેવા પ્રાણજીવનો, અને વતમાન ગુજરાતનો

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

વિચાર કરીએ તો મેઘાણી, પુસાણી, ધૂમકેટ, વિજયરાય, રવિશંકર સવળ, ઉમાશંકર, ગુરુલાલ, સુન્દરમ, આદિ બ્રાહ્મણતીઓ પ્રવાહપતિત થયા સિવાય સંસ્કારિતાનું સિંચન કરી રહ્યા છે.

આ પંથ વચરના પંથમાં સુવર્ણ પાથર્થ નથી; સત્તાની મોહિની નથી; તેમાં કદાચ માત્ર વાદવાહની ઝગઝગ હોય; પણ તેથી સાચો પ્રવાસી નહિ છેવરાય. આ પંથના બોમિયા એવા છે, એના પથિકાની બીડ એવી થતી નય છે. છતાં સંસ્કારિતાના દીપધરનું કામ કોઈ ને કોઈ નાના સમૂહે કરવાનું રહેશે જ. જીવનનાં મુદ્દેશો ભળવી રાજવાણું કામ કોઈ વર્ગે તો ઉપાડી લેશે.

— ‘પંથ વિનાનો પંથ’

સંસ્કારિતાના દીપધરનું કાર્ય અવિરતપણે ચાલુ જ રહેશે એવી અખૂટ શ્રદ્ધાના બળે શ્રી. વિષ્ણુભાઈ ચારેકોર દૃષ્ટિગોચર થતાં નૈરાશ્ય ને અંધકારને હંકારીને એક અજીવન કૃતનિશ્ચયી બ્રાહ્મણધર્મી તરીકે દેખા દે છે. આજની કેળવણી સંસ્કારિતા પ્રસારવાના કાર્યમાં સડાયજીવન થતી નથી એવી એમની દ્રશ્યતા થયાર્ય છે ને આપણા શિક્ષણવિધાયકોએ તે ધ્યાનમાં લઈ એનું નિવારણ કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

ઉપસંહાર :

શિક્ષણના કૂટ ને પાયાના વિવિધ પ્રશ્નોની અર્થા શ્રી. વિષ્ણુભાઈએ વખતોવખત કરી છે ને પોતાનાં ચિંતન-અનુભવજન્ય મંતવ્યો તેમણે અસરકારક રીતીમાં રજૂ કર્યા છે. પોતાના અભ્યાસખંડની ચાર દીવાલો વચ્ચે રહીને નિદિધ્યાસન કરનાર સાહિત્યકાર, વિવેચક ને અધ્યાપક પણ સમાજ અને શિક્ષણના આધુનિક પ્રવાહોથી, વર્તમાન પરિસ્થિતિથી સુપરિચિત રહી શકે છે એવી ઊંચ શ્રી વિષ્ણુભાઈના શિક્ષણવિષયક લેખો વાંચનાર અભ્યાસીના મન પર પડ્યા વિના નહીં રહે. અધ્યયન, અધ્યાપન, વિવેચન,— પોતાના રસનાં આ પ્રધાન ક્ષેત્રોની બહાર ડોકિયું કરી શિક્ષણની ફિલધર્મી શી હોઈ શકે, શિક્ષણવ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ, શિક્ષણનો જીવન સાથે શી રીતે સુમેળ બેસાડી શકાય, હાલની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં ભથ્થરથાનો કયાં છે ને તે શી રીતે દૂર કરી શકાય,—ઈત્યાદિ અનેક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોની વિશદ જણાવટથી કોઈ પણ વાચક પ્રભાવિત થયા વિના ન જ રહી શકે. એમની વિદ્યોપાસનાની આ બાજુ પણ નેટલી બોધક ને સુભગ છે તેટલી જ કલ્યાણકારી ને મોરવવંતી છે

વિવેચનની સાધના

શ્રી. ઉમાશંકર જોશી

...બને તેટલે અરો રિચતપ્રજ્ઞ યર્થ વિવેચન કરવું...

(‘વિવેચના’, પૃ. ૧૫૩)

એક વાર આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવ પાસે હું ગયેલો. વિદ્યા અને જ્ઞાનની ઉપાસના વિશે વાતવાતમાં એમણે ઉદ્દગાર કર્યો કે ‘જે દેવ રચાયા તે રચાયા.’ એ શબ્દો એક મંત્રરૂપે મારા ચિત્તમાં તે પછી ગુંજતા રહ્યા છે. એ મંત્ર જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી શક્યા હોય તેવાઓના દર્શનથી ધન્યતા અનુભવવાનું પશુ ચૂક્યો નથી.

સાઠ વરસ વટાવી ચૂકેલા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાઈના જીવનકાર્ય ઉપર નજર ફરી વળતાંની સાથે એ મંત્રનો મૂર્ત સાક્ષાત્ અનુભવોની લાગણી થાય છે. સાહિત્યને - એના વિશાળ અર્થમાં - દેવને રચાને રચાપીને એને એમણે સારું જીવન નિવેદિત કર્યું છે. અધ્યાપક તરીકેની એમની સંસ્કારવિતરક, સંસ્કારપ્રેરક કામગીરી મારા ધ્યાન ખેંચી નથી. પશુ એમાંય તે કેન્દ્રસ્થાને સાહિત્યનું અનુશીલન જ છે. સાહિત્ય સિવાયના કોઈ વિષયના અધ્યાપક તરીકે એમની કદવના યર્થ શકતી નથી.

સંસ્કૃતિ અને ધર્મના પાયાના ખ્યાસોના પરિવેશમાં સાહિત્ય પદાર્થને જોતા રહેવા એ ટેવાયા છે, અને લોકાવેક્ષણ અને શિક્ષણની મદદથી એમણે પોતાની સાહિત્ય વિશેની સમજને, એકંદરે, અંધિયાર થવા વારો આવવા દીધો નથી.

શિક્ષણના પ્રશ્નો અને ક્યારેક અન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નો વિશે શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદે અવારનવાર લખ્યું છે અને કદાચ એ લખાણોનો એક સંગ્રહ કરવામાં આવે તો તે તે સમયની સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ સમજવા ઇચ્છનારને ઉપયોગી નીવડે. પશુ મુખ્યત્વે એમનું લખાણ સાહિત્યવિષયક જ છે અને તે પશુ યોગ્ય નહિ. અધ્યાપકને એક સુખ છે. વર્ગમાં, વર્ગની બહાર ઊભરતા વાર્તાલાપોમાં, ક્યારેક અનાયાસ થગતી ચર્ચાઓમાં અધ્યાપકના હૃદયમાં અભિનિયમિત મળી જાય છે; વિચારખીજોમાં રામ હશે તો ઊગશે વિદ્યાર્થીચિત્તોમાં. આ વિચારમયતાની હવા જામી એ મનુષ્યજાતનું સામૂહિક સર્જનાત્મક વિચારતંતુઓ મગજમાંથી ખસતા નથી, અને વર્ગબ્યાખ્યાનો કે વાર્તાલાપોમાં ગળાયેલ-ચળાયેલ ખ્યાલો શબ્દદેહ ઝંખે છે, કોઈક સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ કે ઘટનાએ જન્માવેલો તાત્કાલિક પ્રત્યાઘાત પ્રગટ કરવો કોઈ વાર જરૂરી બને છે, અને અધ્યાપક પાસેથી એના અધ્યયન-ચિંતનના નિયોક્ષરૂપ લખાણો આપણને મળે છે. બટકે, અધ્યાપક લખે એની તે નવાઈ હોય, ન લખે એની જ નવાઈ. માત્ર, એને ઝાંઝું લખવાની ટેવ ન હોય તો તે સમજી શકાય, અને નગદ વસ્તુ સિવાયનામાં એ હાથ નાખે તો તે કદાપિ સમજી ન શકાય.

જીવનના આરંભમાં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદે સર્જનાત્મક કૃતિ ‘લાવનાચંદ્રિ’ આપી છે. પશુ શુભરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદનું સ્થાન છે તે સાહિત્યવિવેચક તરીકે ‘વિવેચના’, ‘પરિશીલન’,

શ્રી, વિષ્ણુસાર્થ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાત્રો

‘ અર્વાચીન ચિન્તના મક ગણ , એ સિવાયના (પરિપૂર્તિ પ્રસંગે આ અથમા પ્રગ્ન થયેલા) લેખોનો સમ્રઠ ૧૯૬૦ માં શુભરાત યુનિવર્સિટીમાં આપેના ગોવર્ધનરામ માધવગામ ત્રિપાઠી વ્યાખ્યાનમાળાના ગોવર્ધનરામ ઉપરના વ્યાખ્યાનો, આમ પાંચ પુસ્તકો જેટલું એમની પામેથી આપણને મળ્યું છે. શુભરાતી સાહિત્યમાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ એટલે નિહા કેડું નુમળ પરિણામ લાગી શકે છે તેનું નિદર્શન મૂ. મુની કરતા ખાત્રો એક મૂલ્યવાન સચર લાપાલકાગ્રમાં ઉમેરયો છે.

વિવેચક તરીકે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે કયાં આગળથી ત્યારે મૂડીમાં એમની પાસે જોના મળે છે. મુખ્યત્વે પાંચ - ખામ તો અગ્રેજ - સાહિત્યના પરિચીલનથી ધન્યેથી રુચિ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સૌંદર્યનો અનુભવ કરતાં કરતા પદોટાણેની - જળવાયેલી એ રુચિ કામ પાડે છે. શુભરાતી સાહિત્યરચનાઓ માટે મગ્નદગ્ધ લેખોમાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનો સૌથી પ્રથમ લેખ છે ‘ અસ્તરનીય ’ માનવજ્ઞ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યથી રુચિ બવાઈ, પણ એ તાજના છટકે છે. શુભરાતી મહાઅધને માડ પચીસી વટાની હાંપ એવા યુવક માટે એ નાની બાધ નથી એક વાર ત્રી બનવતગાય કાંકોરે વાતમાં કહ્યું મારી મોલ (અવ્યાસી)ની વ્યાખ્યા કરું ? એક નિયાજ લઈને મહાલાગતમાં લગાગ મારી આવે એ રકોલર શુભરાતીમાં વિવેચકપદેચ્છુને માટે ‘ સરગવતીય ’ અંગેની એની કામગીરીનું મહત્તર ચીંધી સકાય. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પૂરતું તો એમના વિવેચક તરીકેના વ્યક્તિ નહોત, એમની સાહિત્યનિષ્ઠતા રસપનો, એમના પદેના લેખથી જ અણસારો મળે છે. અગ્રેજ સાહિત્યનિષ્ઠ હોમર-વર્જિલ-દાન્તે આગ્રવાદે, એરિસ્ટોટલ તોલ્ગિનક-હોરેસ આદિએ આકેના સાહિત્યધોરણો સમજે - પચાવે પણ કામ પાડે અમજ પ્રિયો લેખકો સાથે લાજાના એકેએક લેખકને માણનારા ને નાણનારા - શ્રી શ્રી ઉધવાની ઉધનાનીને નાણનારા, તો કાઈ ઉધાપનારા ને એમની વાસે નરી રીતે એને થાપવા મથનારા વિચક્ષણ નીકળ્યા જ છે એમ દસકે દસકે કામ થતું આવતા મેં-એ સૈકે લાજાના માહિતીની પંખગ પ્રગ્નજનનાં એ મુખ્ય અગ્ર તરીકે ધૂટાય છે ને દહ થયા પામે છે. વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદે શુભરાતી સાહિત્યને અર્ધની નિષ્ઠા ત્રેરક છે આપણે એ પણ અમરજમાં રાખવું જોઈએ કે ગાંધીજી હિંમત આપીને દેશના કર્ણધાર બન્યા તે પૂર્વે મરમરગમિયા શુભરાતી નવયુગના ચિત્તને ભરી દઈ શકે એની પ્રેરણાનું એક ગોવર્ધનગમ જ હતા ગોવર્ધનરામની એ છબી તો ૧૯૨૦ પદેના જેમના મનોગાજર બેઠકયા મરિતા જેમનું નાગ્નિપકાડું બધાવા પામેલું, તે શુભરાતી યુરોપના હવથમાં જ આવેખાયેલી ગોધરી ઝટી શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના ધર્મ - એટલે કે અવ્યામખકર્મ પ્રવેશનાં જ સામે ટેમય જોગો. ગોપડીઓના ચોં એની ઉપર પગા હરો લેખનથીયે કરતા વધુ તો સમજનીના આસન માટેની એ પીઠિકા છે. પુરુષી પગ ગોઠાઈ દોચકે બેરલા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ સાથે વાતે વગણે ત્યા જ, હવે એમની નજર આમ તેમ ફરતી ન હોય તમારી ઉપર કે જમીન પર કે કેવળ અવકાશમાં રિયર હાંપ, ખતા એ વારેવારે મ્યા જઈને દત્તી હરો એ તમારી નજરમાં તરેન આન્યા વિના રહેજો નહિ લોન પગની આપણા જો મા ત્રિ ની, આપણા ન જો દિ ની નાનકડી છબીઓ પ્યાન ખેચમે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ માટે એ જમીઓ જ નહિ ચિગ્ગીઓ છે, શુભરાતો છે ૧૯૪૮ માં પરિચીલનની પ્રગ્નતામાં વિનવાઈ હવથ એ કહે છે “ આપણી બુમિમાં નગસિંદગર, આનદસકર આદિ તેજગી વિહાનો અર્વાચીન સમયમાં પામ્યા છે, અને આજે આટલે વર્ષે એ વિહાનોને નું એક પ્રકારનો વિદાર્થો ધુ એટલું જ ઓરવ લઈ શકું ”

૧ મુખ્યત્વે જ એમના મતુશ્રી (જેમના વાસકેનો અનુભવ મરી જેમ સૌં કઈ સબધમાં ન કેવર ને થયો હશે) ને પ્રેમ નરનું ‘ નવાખાન ’ આખું હૃદય દત્ત ગજગીતા એ સરસરો તે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદમાં ખાત્રી જ.

૧૯૨૪માં પહેલો વિવેચનલેખ ગોવર્ધનરામ ઉપર અને ૧૯૬૦માં, પૂરાં ત્રણ તપ પછી, આખી એક વ્યાખ્યાનમાળા ગોવર્ધનરામ ઉપર. આ માત્ર અક્ષરમાત્ર નથી. એક ખમતીધર સાહિત્યકાર ઉપર વિવેચક અતારનવાર પોતાની શક્તિ અજામાવે એમાં વિવેચનવિષયનું માત્ર કાઢવાના પ્રયત્નો દ્વારા પોતાની શક્તિનો પણ અંદાજ એ આપે છે. વિવેચનવિષયનું એ રીતનું ગૌરવ એ કરે છે તે હકીકત પણ એનો વિવેચક તરીકેની સિદ્ધિના એક સ્થૂળ રૂપ બની રહે છે.

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદે અંશે, અંશકારો, સાહિત્યવલ્લેખો આદિનાં વિવેચનો આપવા ઉપરાંત સાહિત્યતત્ત્વ અંગે વિચારણા પણ કરી છે. વિવેચનો પાછળ સાહિત્યવિચારણા અભિપ્રેન હોય જ, પણ ક્યારેક એમનાં લખાણમાં વચ્ચે વચ્ચે એ રફુટ પણ થાય છે, અને તે ઉપરાંત નરી સાહિત્યતત્ત્વચર્ચાના લેખો એમણે લખ્યા છે. એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો એ પણ મદદરતો અંશ છે. સીધી સાહિત્યતત્ત્વ અંગેની વિચારણા ન આપવા છતાં માણસ ઉત્તમ વિવેચક હોઈ શકે. એનાં વિવેચનો પાછળ સાહિત્યતત્ત્વની એની જે સમજ હોય તેને શાસ્ત્રીય રીતે એ રજૂ ન પણ કરી શકે, અથવા ન કરે. જેને એ તારવવી હોય તે તારવી લે. સાહિત્યતત્ત્વવિચાર એ મનોવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશનો વિષય લેખાય. પણ તત્ત્વપ્રિય વિવેચકો સાહિત્યતત્ત્વવિચારણા કરવા પ્રેરાય એ સમજી શકાય એવું છે. તેમ છતાં, વિવેચકનું મુખ્ય કાર્ય તે તો પ્રત્યક્ષ સાહિત્યવિવેચનનું છે. અલગત એણે સાહિત્યતત્ત્વચર્ચા કરી હોય તો તેના પ્રકાશમાં એના વિવેચનકાર્યને અવલોકવાની તક મળે છે તેની કિંમત ઓછી નથી. કોઈક વાર અધુક વિચારના પ્રતિભાવ રૂપે જીપ્જેલા પોતાના વિચારની માંડણી કરીને પછી એ પોતાનું વિવેચનકાર્ય આદરે એવું પણ બને. વિવેચક કેરેલી સાહિત્યતત્ત્વવિચારણા દ્વારા એનાં સાહિત્યવિષયક શ્રદ્ધાસૂત્રો, એના ઉચ્ચગ્રાહો, આદિ સુગમ બને છે. પણ નરી સાહિત્યતત્ત્વ (કે કલાતત્ત્વ-aesthetics)ની વિચારણા આપનારને-ઉત્તમ તત્ત્વવિદને- માટે પણ સામાન્ય રીતે વિવેચક શબ્દ યોગ્ય નથી પ્રત્યક્ષ સાહિત્યવિવેચન અને સાહિત્ય-તત્ત્વવિચાર આપનાર સ્વયંસાચી વિવેચકો અંગે પણ વિવેચક તરીકેનું અંતિમ મૂલ્યાંકન મુખ્યત્વે એમના વિવેચનકાર્ય ઉપરથી કરવું જોઈએ અને તેમા એમની સાહિત્યતત્ત્વચર્ચા એમના પ્રત્યક્ષ સાહિત્યવિવેચનને કેટલે અંગે ઉપકારક નીવડી છે તે અંગેની તપાસનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદનું પ્રત્યક્ષ સાહિત્યવિવેચનનું કાર્ય પહેલા જોઈ, તે પછી એમની સાહિત્ય તત્ત્વચર્ચાનો પરિચય કરીએ અને એમની એ બધી પ્રવૃત્તિમાથી વિવેચકબંધિત કેવી જીપ્સે છે તે જોઈએ.

નિબંધસાહિત્યની કેટલીક કૃતિઓ અને એના રચયિતાઓ વિશે લખવા ના શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને પ્રમગ્નો આવ્યા છે આચાર્ય આનન્દશંકરવિષયક ચાર લેખો છે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને માટે વિસ્તૃત ગણાય એવા ઓગણીસ પાનાના એક ઘોતક લેખમા એમણે “નર્મદ, મણિલાલ ને ગોવર્ધનરામની પછી અને ગાધીજી અને કિશોરલાલની પહેલા આવતા મારા યુરુ આનન્દશંકરનું ધર્મચિન્તન અવલોકવાનો” પ્રયત્ન કર્યો છે. આનન્દશંકરમા રહેલી ઉદારતા અને ‘સૌથી માનાર્હ અંશ’ માનવતા, વિવિધ દર્શનોના સંગતિ સાધતી એમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને રહસ્ય શોધતી વૃત્તિનો પરિચય કરાવી મહત્ત્વના ધર્મપ્રશ્નો ઉપરના એમન વિચારો આ લેખમા શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદે નિદેશ્યા છે. ‘હરિજનો’ના જીવંત પ્રશ્ન અંગે “અખાતમશાસે ધર્મને ઉજાળવો જોઈએ” એવું આચાર્યનું વનણ એમણે જોયું છે. ‘આચાર્ય

‘આનન્દશક્ટનું ધર્મેચિન્તન’ કથનના આ લેખના અનુભાગમાં આચાર્યના તાત્ત્વિક અર્પણનો ટૂંકામાં ખ્યાન આપના કહે છે “શબ્દચાર્યના માધ્યાત્મે રજ યોગી હતા, તે આનન્દશક્ટરે ખેરવી નાખી તેની સમજાયું મહિલાધારના તત્ત્વનિચાળ જના આખી હતી તે એમણે વિશદ કરી માધ્યાત્મની નીતિનિયમો સાથે સંગતિ બતાવી અભેદવાદનો — સમાનતા નહિ પણ એકતાનો — સંસારના પ્રશ્નોમાં સદ્ગુણ વિનિયોગ કર્યો ” છે. આ વાચ્યમાં ‘અભેદજ્ઞાનથી સ્વર્થત્યાગની વૃત્તિને દત્તેજન મળતું નથી’ એવી રમણભાઈની ટીકાનો ઉત્તર વણી લેવાનો પ્રયત્ન છે ‘આનન્દશક્ટર એમની વિચારધારાના મળ ને કાન્યતત્ત્વચિન્તન’ એ લેખમાં આચાર્યશ્રીની વિચારપદ્ધતિ “ શ્રી મહાશ્વણાની વિચારપદ્ધતિથી સાન લિન છે ” એમ બતાવી “ માધ્યાત્મ અને સર્વાંભવાદનું વિદ્યમન થયેલું તેઓ [શ્રી મહાશ્વણા] જુએ છે તેવું જ અને તેટલું જ ભયકરું વિદ્યમન તેમની જીવનલક્ષિતા અને અનુભૂતિવાદનું ધર્મ જન્ય એમ છે ” એવી ચેતવણી આપે છે.

“ તીર્થસલિન ’માં પોતાના શુરુબધુના, આચાર્યના રમણે આલેખતા, એક સુદાર્થ લેખનો સામાન્ય પરિચય છે “ લઘુ ન્મરોને અનુચિત સ્થાન મળ્યું છે ખીમ ને નીચ પિલાગમાં ઢાઈ ઢાઈ પ્રમંથ છોડી દેવામાં હોત તો રચનાને એકદરે લાભ જ થાત — એટલું વિવેચન ખ્યાન ખેંચે છે આચાર્યના આઠ રેખાંકન તરીકે પણ લખાણ સફળ રીતે યોગ્ય નથી આચાર્યની લાવનાછમી સુરેખ જોડે છે છ પાનાના, લેખકના એક લાક્ષણિક, લેખ ‘મહુદર્શી મમન્યકાગ મા “ જોવર્ધનરામના દર્શનમાં પ્રેરક તત્ત્વ કલા છે, મહિલાધારના વેદાન્તનું સ્થાન પ્રધાન છે, આનન્દશક્ટરની વિચારગણામાં પ્રેરક ચાલક તત્ત્વ ફેળવણી છે ” શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ આચાર્યની શક્તિ નિર્દેશતા કહે છે “ વસ્તુના મૂળમાં જનાની શક્તિથી, મર્મગ્રાહિનાથી આચાર્ય આનન્દશક્ટરની વિચારગણામાં સજીવતા આવે છે ” એમનું આ દર્શન પછીથી પ્રગટ થયેલ આચાર્ય વિરોધી સ્વીકૃતિના ‘મૂલ સય પર્યં એ દૃષ્ટિ પૌષ્ઠ ’ (મૂળ સત્ય સુધી એમની દૃષ્ટિ પહોંચે છે) એ ઉદ્ગારની યાદ આપે છે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ઉમેરે છે કે આચાર્યની વિચારણા “ સમન્વય સાધી શકે છે તે આ મર્મગ્રાહિતાને લીધે ” આચાર્યની મહુરતાનો પુરુશ્ચર્યાતને લાગેલો રહેલો — “ શુભગતી શીલે ગરમ ચર્ચાચર્ચા અને વિગેધમાં પણ આભિજ્ઞાત્ય અને સમતોલના દાખવવાનો જે લાવ આનન્દશક્ટર દાગ ફેળવે છે તે ચમતો નહીં — ” એમ કહેનાર એ મહુરતા ખમીગવતી છે એમ અન્યત્ર મૂલવવાનું ચૂકતા નથી “ આન દર્શકરે તો સર્વન મહુરમહુર અનેકાન્તવાદી રીતે વિચારનાર ચિન્તક છે એમ માનનારે પ્રસ્તુત [‘-નાનકાગિક જીવન’] વિષયમાં તેમના વિચાર કેટલા સ્પષ્ટપણે આગ્રહી અને બીજી વિચારધારાઓને વ્યાર્તક છે તેના ખ્યાલ ગાખવો જોઈએ તેમની વાણીમાં અહીં પ્રતીતિનો લાવેલો અને પ્રકાશ જણાય છે અને આપણે પાખી જઈએ છીએ કે જીવનના કેટલાક મધ્યોની માન્યતા આનન્દશક્ટરને બાધકોક માન્ય નથી ”

પોતાના શુરુના જીવનકાર્યનું સંગૃહીત એ પ્રશ્નચ તટસ્થતાથી કાઢવા મથે છે

“ પદ્મ આ મહુદર્શન જેટલું જ્ઞાનવર્ધક છે, તેટલું ક્રિયાપ્રેરક નથી તેમાં બીજ્યાના છે પણ જોશ નથી, તેમાં સારવાધાનીયો મન છે, પણ સ્પષ્ટ વેગીતું નેત્ર નથી આ મહુદર્શન જીવન્ત સર્વગ્રાહી વિચારણા માટે આવશ્યક છે અને તેનો મમનિત રિષિતિમાં તેમના માન્યમાં પરિપાક થયો છે, પણ પડિનાઈની મર્યાદાઓ તોડી નાખી, સગમ કલમનદ અર્વગ્રાહી સર્જનાત્મક (તેમના આ મામાથી સીધા જતો દોષ તેઓ, ટીકાની ૩ લાખની ઉપનીપત્ર જેવો નહીં) વિચારગ્રન્થ તેમણે આપ્યો નથી એ શુભગતની કમનસીબી છે ”

વિવેચનની સાધના

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે 'આ મધુદર્શન'ની વાત આચાર્યના 'નમન્ત' પત્રની રચાપત્રના વખતે ઉદ્દેશ નિરૂપતા લેખમાથી "એ જ યના અનરમા તેમ જ એની પાર સત્યરસપ્ર તેજોમય પરમાત્માનો નિવાસ છે" આદિ વચનો ઉતાર્યા પછી કરી છે, અને લેખના શીર્ષકમાં 'મધુદર્શો' શબ્દ ચોળ્યો છે એ પદની પસંદગી પણ અમૃતોની વાત કગતી જાન્યોત્તમ ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયના આનંદની 'મધુવિદ્યા'ની અસર નીચે થઈ હોય તો મધુદર્શિતામાં જણાય કેમ જણાઈ હશે ? ગમે તેમ, પણ જો એ મધુદર્શન 'જીવન્ત સર્વગ્રાહી વિચારણા' આપી શકતું હોય તો એ આપુ છે ? કૃષ્ણ દ્વિપાયન એ કૃષ્ણ વાસુદેવ પણ કેમ નથી એવો અસતોષ રાખવો હોય તો રાખી શકાય, પણ ન રાખીએ તો ? જે વિમૂર્તિ આચાર્યમાં છે તેનો પૂરો હિસાબ એ આપી શક્યા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જરૂર ઉભાવી શકાય

"પરંતુ આ છતાં, આ વિવિધ અને સગીન સેવા છતાં, આનંદશકરને દર્શનકાગ, તત્ત્વવિચાર નીતિવિચાર કે ધર્મવિચારમાં અગ્રેષ્ઠ નિરૂપણ કરનાર ફિલસૂફ કહી શકાય ? મારો અધીન મત છે, ના એ યુજ્જ્વાલની કેમનસીમી છે એ આનંદશકરના જીવનનો કુચુલ અંશ છે મદાસની ફિલોસોફિકલ કેમિસ વખતે સ્વનંદ નનીન પ્રધાન કગતા તત્ત્વજ્ઞાનીની આખી યાચ છે, પણ ક્ષણિક જ

આનંદશકર મધિવાસની જેમ, એમની કૃતિઓ કગતા મહાન છે યુજ્જ્વાલની સરકારસપતિ ઓઝી, એની અપેક્ષાઓ ઓછી, એની અનુભાવ (reproach) શકિત ઓછી આનંદશકરની યુજ્જ્વાલની લેખે અમાનની કે આકાશની મર્યાદાઓ ખરેખર ખરી ને મોટી મધિવાસ અને વિવેકાનંદનો વિચાર કરો, અમાલાલ અને ટિળકનો વિચાર કરો આનંદશકર અને રાધાકૃષ્ણનું વિચાર કરો આપણા જીવનની નાની પોળો આપણને નકતી નથી લાગતી ?"

સકલ લાભાલકની વેદના અહીં, જોકે કાષ્ઠિક તાગરવરે, પ્રગટ થઈ છે મર્યાદાઓ જેને નહીં ન શકે એનું નામ જ મહત્તા અને આચાર્યમાં આકાશ ન હોય તો તે મર્યાદા લાગ્યે જ લેખાય લેખકે અન્યન ઉતારેલા આચાર્યના શબ્દો પ્રમાણે 'જાહટ ા મામ ડોસ' (માણસ થુ કરે છે) તે કગતા 'જાહટ ા મામ ા' (માણસ થુ છે) એ પ્રશ્ન છે હોવું એ મોટી વસ છે આચાર્ય આનંદશકરનું સર્વગ્રાહીદષ્ટિવત્ પ્રકાશક વ્યક્તિત્વ - અને એ એમના સર્વ લખાણોમાં નિર્મિતપણે સગળપણે ફેલાયે જ કરે છે - એ મીઠી મહત્ત્વનું છે ઉપરના ઉતાગઓ પછીના વાક્યોમાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનું ચિત્ત પણ એની ઉપર જ જઈને કરે

'આચાર્ય આનંદશકરે સર્વાંગી આત્મીશિક્ષી આપી નથી, પણ સર્વ વિષયને સ્પર્શની નની દષ્ટિ આપી છે હિંદુ ધર્મચિન્તનની નૂતન લાખકાર પેઠે અભિનવ સમજણ આપી છે એ સમજણ આપણા ધર્મચિન્તનના હસ્યને જેટલી વફાદાર તેટલી આપણા યુગના પ્રશ્નોને અનુરૂપ છે એમના તત્ત્વ ચિન્તનનું ગારસ્ય પ્રતિઅભિમુખ છે, તેમના નિમગ્ધોમાં પણ છુદ્ધિની ભૂમિકા પર વિચારોનું વિવેચન અને બનતી કે બનેલી હકીકતોનું ગહસ્યદર્શન છે, પણ ક્રિયા માટે ઉદ્દેશોધન નથી તેને જ લીધે તેમના ધર્મચિન્તનમાં લવ્ય તાટસ્થ અને પ્રકાશ લસે છે તેમણે કેવળ શ્રદ્ધાના અને લાગણીના ગણાતા વિષયમાં છુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા કરી, રહસ્યપરામર્શ, ઐતહાસિક દષ્ટિએ અલાયલ તરવાનો વિવેક અને ઉચ્ચ માનવતા વડે લિજ લિજ દર્શનોનો તેમણે અપૂર્વ સમન્વય કરી બતાવે એ સિદ્ધિ ધર્મના વિષયમાં કમગમતા પથિકને, હિન્દુને સવિશેષ, અમર બોલતી રહેશે "

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

ચંદ્રશંકર પંચાના લખાણમાં એમની સ્મૃતિના ઇતરૂં છે ગદ્યકાંડ કવિતા વગેરે એમને વધુ સફળતા મળી હતી, એ 'સાતવાધી' સારા હતા, મનીની નાશક કવિતા લેખક-કાવ્યના મોટી જેના વધુ હતા એ જાણ એમની ઉપ ના પાયા પાનાના લેખમાં કહ્યું છે, અને એમાં જ એમના જેવા ખીજા વક્તા સ્વ લ્યોમેશ્વર પાટકરનાં સમજ કરવાની સ્પષ્ટ રેકડ કરી ગમ્મતા જોઈએ એ સૂચના કરવાની, પચીસીને ઉંમરે હતા ને ચંદ્રશંકરને પોતે (એ પોતે ન કહે તો માને પણ કાણ ?) "કડુ ને કષ્ટક અપમાન લાગે એવું કહેલું" ને શ્રી ચંદ્રશંકરે તો 'એકધારી મીઠાશ ને મદ્દલાવ' જ ખતાવ્યા હતા એ દ્વિમાપન કરવાની, - અને સારા પાનાનો ચંદ્રશંકરના તાજા ગદ્ય-લખાણનો નમૂનો આપવાની પણ - તક લીધી છે. શ્રી દુર્ગાજીવન 'અમી'ના 'કેળવેલી અને નમ શેલીમાં લખેલા કટાક્ષપ્રયુગ નિમ્નો'નું અવલોકન કરતા ભીંડા જેના વિષય પગના નિમ્નોમાં વિષયનું "કુદ ન ટળતું નથી. અગ્રભીગ વૃત્તિ જાગતી નથી, અને વિનોદનું પોત ફીસું પડી જઈ લેખ હારયાપદ અગમન બની જાય છે" એ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે અને નિમ્નો-પદમાં વચ્ચે-વચ્ચે પદ્ય તત્વને આધુનિકતાથી ગોંડવ ન આવે અને બધા સાં ખીજાત્મની છાત જેવી કીક નથી એમ કહ્યું છે. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે ઉપરના લેખ 'જીવ હાર્ય'માં "પ્રો દુર્ગાજી જેવા જે શૈલી અને તર્કસંબ્ધીએ ગભીર નિષેધનો પ્રિયાગ કરે છે તે શૈલી અને પદ્ધતિએ નમાસા વિષય ઉપર કે સર્વામાન્ય સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ દેખાવાની ગભીરતાથી વાર્તાકાંડની પેઠે દવે લખ્યે જાય છે" એ નિરીક્ષણ નોંધપાત્ર છે. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની હારનસંક્રિન્ન મૂળ બરોબર ગતાવતમાં આવ્યું છે. "નોંધ પોથીના ઉત્તમ નિમ્નોના ખીજા આપણી નહોત અને ના પ્રિયાગ્રંથીઓ છે, આપણા વિચારમિત્રારાના પાયામાં રહેની કથાઓ છે."

'સુખધર્મો મહોત્સવ'ના અવલોકનમાં નાનાલાલી ગરની વાત કરતા આરંભમાં જ વિવેચકથી અવતરણ તો 'હિંદુ આવેને' એ ગીતમાંથી અપાર્થ જાય છે એને સૂચક લેખનું ? "આ વ્યાખ્યાનોમાં શૈલી ટાંચણિયા નથી, તેમ જ શૈલીમાં કૃત્રિમ ભયતા લાવવાનો પ્રયામ નથી" એમ કહેવામાં કવિની ગદ્યશૈલીના બે સુખ્ય દોષ સૂચવાયા છે, તો આગળ જતા સ્પષ્ટ દોષનિર્દેશ થયે છે. "તેમની વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ ચિત્રગદ્ય, મોહક છે, પણ તેમાં સજાગની સેવીના દોષો પ્રવેશ પામે છે તેમાં દલીલોની વાલિશતા, સાચો તરફ ધ્યાન આપતા વૈષયો તરફ આખમીયામણ, અનોચિય, અતિશય, અતિપ્રશમ અતિભક્તિ આવી જાય છે. શાસ્ત્રીય ઇતિહાસકાર, અને સાચો પદિત અસમતિથી ઓડુ ધુણાવે એવું આ વ્યાખ્યાનોમાં થયું છે" દુનિયાના એક અગ્રણ્ય પુરુષ - અમદાવાદના માણેકનોડેના મહાજનિયાનું કવિનું રેખાચિત્ર ઉતારીને કવિની ગદ્યશૈલી કેવું સુન્દર પશ્ચિમ લાવી શકે છે તે પણ સૂચવ્યું છે.

'ઇતિહાસકાર'ના અવલોકનમાં પ્રો. મિશ્રની દીર્ઘદષ્ટિ અને ફેસલકિત તરફ યોગ્ય રીતે ધ્યાન ઝેંચ્યું છે. હિંદુ સંસ્કૃતિમાંથી હિંદી સંસ્કૃતિ ઉભી કરવામાં ફાળો આપનાર મધ્યકાલની મિશ્ર સંતનનો અગ્રે વધુ સંશોધનની જરૂર, ચંદ્રશંકરનીઓનો બધે પથગટ થાય છે પણ તેમનું પ્રમુખીય પુસ્તક હજી સિદ્ધ થતું નથી એ પરિચિતિ, નીતિના ધોરણે સંસ્કાર અને શિષ્ટતાની માવજત કરનાર મધ્યમવર્ગ તરફ દુર્લક્ષ ન કરવાની અગત્ય, શાસ્ત્રીયતા અને સર્વશક્તિથી પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે જાગ્રતનાલ છંદ્રએ ગ્યાપેલા મહાવના નિર્ણયો - એ બધા અંગેના પ્રો. દેસાઈના અભિપ્રાયોને યોગ્ય રીતે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી વિષ્ણુભાઈ હેમનની બે કડિકાઓમાં પ્રો. દેસાઈની શૈલી ચર્ચે છે. અતલભાગમાં એ શૈલીનું આગ્રસ વર્ણવતા કાર્ષક છંદ આવી છે. "લાલિય અને માધુર્વનો એ શૈલીને ખૂબ નથી તમારી મધુગતા

વિવેચનની સાધના

તો સસ્ય મારેય ન લલ્લવાની વાણિયાવિદ્યા છે ને ! તમારું લાલ્લિય તો વેવવાપણાનું ખીજું નામ જ છે ને ! બલિય આત્મપ્રસયને, ઉચ્ચ અસંતોષને, 'ઉત્તિષ્ઠ' ગર્જનાર ઉદ્દ્યોધનને એ માધુર્ય ન અપે."

‘અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય’ ઉપરની દૃઢર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાનાં પાંચ વ્યાખ્યાનોમાં ત્રી વિષ્ણુપ્રસાદે સુધારા ઉપરના, વિવેચનાત્મક અને ધર્મવિચારધારાઓ અંગેના ગદ્યની યથાશક્ય નમૂનારૂપ ઉતારાઓ સાથે તપાસ હાથ ધરી છે. અર્વાચીન યુગરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની, જેરહાજરીમાં ગદ્યની નરી, સાહિત્યિક તપાસ કરવામાં મુશ્કેલી આવે છે, ઇતિહાસ સમગ્રવત્તા જવું અને ગદ્યને આગળ ધરવું એમ બેવડી કામગીરી જરૂરી બને છે. ‘વેદાન્તી વિચારધારા’ના લેખકોમાંથી સુર જોડુલજી ઝાલા, ભારતર સાહેબ અને નથુરામ શર્મા, જેમને વિશે સામાન્ય રીતે સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઓડો જ પરિચય છે, તેમના કાર્ય તરફ ધ્યાન ખેંચાનો શુભ પ્રયત્ન આ વ્યાખ્યાનો દ્વારા થયો છે.

‘સુદ્ધિજન્ય વિવેક’નું મહત્વ કરનાર દુર્ગારામ મહેતાજીમાં વ્યાખ્યાતાને “સાહિત્યનામે પાત્ર ગણના અંકુર દેખાય છે.” પૂર્વ નર્મદ વિશે કહે છે : “૧૮૭૬ પહેલાંના નર્મદના વિચારોમાં સર્વત્ર નર્મદ નર્મદ કરી મૂક્યું, પણ તેમાંનું ઘણું પુસ્તકિયા અને નહિ પડ્યાલેણું;.....એ વિચારનું પ્રતિપાદન અસંકારમાં, ચિન્તણમાં, આવેગસમાધિ (rhapsody) માં તત્કાલ તો ચમત્કારકતાવાળું થયું હશે, છતાં આને અચોટ ને પાશ્ર્વ લાગે છે.” ૧૯૨૫માં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે “ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા નર્મદાશંકર” એમ કહેલું તેને આ પરિપક્વ મૂલ્યાંકનથી કશો બાધ આવતો નથી, અને મને લાગે છે કે નથી આવતો પચીસની ઉંમરે જાણી શકાય તેવી રીતે. “પ્રભમાં નંદજનન રેડનાર નર્મદાશંકર. જમાને એમણે પૂર્વનર્મદ અંગે ઉદ્ઘાટેલી ખિરદાવળીને પણ : “પ્રભમાં નંદજનન રેડનાર નર્મદાશંકર. જમાને એમણે પૂર્વનર્મદ અંગે ઉદ્ઘાટેલી ખિરદાવળીને પણ : “પ્રભમાં નંદજનન રેડનાર નર્મદાશંકર. જમાને એમણે પૂર્વનર્મદ અંગે ઉદ્ઘાટેલી ખિરદાવળીને પણ :

“ શુદ્ધ ધર્મ કરતાં નીતિ ને સહાયાર વિશેના વિચારમાં નર્મદ વધારે જોડાયું દાખવે છે, જેકે એમાં પણ વિચારસરણી એની આગવી નથી, યુરોપી નીતિવિચારની લાગે છે. સામાન્ય નીતિ અને પ્રતાપી નીતિ એવા ભેદ નર્મદાશંકર સ્વીકારે છે. મનુષ્યની ઉક્તિ, કૃત્ત અને દુઃખદાયક લાગણીને વિચારતા અંકુશમાં રાખી કરાતા કર્મને અનુલક્ષતા નિયમ તે સામાન્ય નીતિ. લાગણીને વિચારના અંકુશમાં રાખ્યા વિના આચરણ થાય છે, જેની અસર સમાજ ઉપર અખંડ રહે છે, તે પશુ નીતિ છે. તે પ્રતાપી નીતિ છે. ‘ મહાત્મતાના રાજ્યવર્ગની નીતિમાં ઔદાર્ય, પ્રેમ, શાંત્ય, સ્વનંત્રતા, દેશાભિમાન, ટેક વગેરે ધરાવતી અને પ્રતાપી નીતિઓ છે.’ વળી વધારે મુદ્દમતા દાખવી જણાવે છે : ‘ સામાન્ય નીતિમાં જિયો પુરુષ પ્રતાપી નીતિમાંની થોડી પણ ન રાખતો હોય તો તે ખરો ને જિયો નીતિમાન નથી.’ પ્રતાપી નીતિના વિચારને નર્મદે ખૂબ સેવ્યો લાગે છે, અને એની એ લાવના એનું છાનરહસ્ય અને મહત્તા ખૂબ રહુંદ કરે છે.....વળી છેક વાડીલાસ સુધી કોઈ ગુજરાતી વિચારકે વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતાપી નીતિનો પુરસ્કાર કર્યો નથી, એ નર્મદની આ વિષયમાની અપૂર્વતા મનનીય છે નર્મદની વિચારણામાં ‘ પ્રતાપી ’ નીતિનો સ્વીકાર એ એક ઔલિક અંશ કહી શકાય.”

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ત : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસા

નર્મદશતાબ્દી વખતે લખેલા “નર્મદનું કાવ્ય વિવેચન” લેખમાં અને વ્યાખ્યાનોમાં નર્મદની વિવેચનશક્તિનો અદાજ લગભગ સરખો જ છે હેઝલિટની કાવ્યસમજને નર્મદ અનુસરે છે અને હિન્દી કવિતામાં ‘જોરનો’ (passion) ‘ચિત્ર પાડાની શક્તિ’—‘તર્કબુદ્ધિ’ (બને imagination ના પર્વાયો છે) અને ‘વિચાર વિધા અને વ્યંગના’ માગે છે એની બંને પ્રસંગે ચર્ચા થઈ શકે. શતાબ્દી વખતે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે “હેઝલિટને બદલે નર્મદનું ચાલેથી રમણભાઈની જેમ નર્મદે વિવેચનદીક્ષા લીધી હોત તો—” એમ અપેક્ષા વ્યક્ત કરી છે તેને બદલે માર્ક ઝીનગી જ અપેક્ષા, કદાચ વધુ મૌનિયપૂર્વક પ્રગટ કરી શકે કે ‘વર્ણનને બદલે હેઝલિટ પામેથી નર્મદની જેમ રમણભાઈએ દીક્ષા લીધી હોત .. તો—” નર્મદની બાબતમાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે એ જ લેખમાં આગળ જતા ઉમેર્યું છે તે વધુ સાચું છે “હેઝલિટને બરાબર ન સમજવાથી મોતાના વળણને હેઝલિટની મીમાંસામાં સમર્થન જ લાગતું જણાવાથી, નર્મદે કાવ્યના ‘જોરના’ તરફ ઉપર અલગથી સાર મૂક્યો છે ” ૧૬૨૫ માં આમતેજ ગરીક લખેગને પણ “નર્મદાશકર આપણો જોરનસન” એમ કહ્યું, પણ વ્યાખ્યાનોમાં એવા કોઈ મતનો અણગારો પણ નથી કર્યો, બલકે નવનગમ વિશે જોલે છે ત્યાં જોડે જોડે નર્મદની પણ આમણી કરે છે “શૈલીમાં સમત્વ, વિચારમાં વધારે સમન્વય, પદ્ધતિમાં વધારે તટસ્થતા, અને સિદ્ધિમાં વધારે રિશ્તરુતિવ એ લક્ષણો નવનગમને નર્મદથી ગ્રહકાર અને વિવેચન તરીકે જુદા પાડે છે અને નવસરામની ખરી સિદ્ધિ વિવેચક ગ્રહકાર તરીકે જ છે ”

વ્યાખ્યાતાએ નવનગમની બે મર્વાદાઓ સાચી જ ચીંધી છે “એક નર્મદના પ્રશસક અને અનુગામી હોવાથી ઉદ્ભવેલી, અને બીજી શાળા, અને શાળાપત્તા મનુષ્યમાંથી ઉદ્ભવેલી પહેલીને કેટલેકે અને તેણે વગવેલી, બીજી કેવળ મર્વાદા નહોતી ”

નવસરામની ગદ્યશૈલીનું નુરેખ વચ્ચે થયું છે અને ગાંધીજી-ગમનારાયણની રીલી સાથેની સગપણથી પણ માર્મિક છે એમના વાચ્યો ટૂંકા છતાં ગાંધીજીમાં થાય છે તેમ લયમાં તદ્દવતા લાવતા નથી ““અવાચ્યોનામાં નવનગમની જ રીલી પણ વધારે વિકસિત સ્વરૂપની અને પરિભાષા પૂરતી સફૂતનો વિશેષ આદર કરનારી રીલી, ગમનારાયણમાં જોવામાં આવે છે,—પાન-શૈલ, તર્કનુકૂલ અને સુઘડ ”

બોળાતાય, મહીપતરામ આદિ બંગની ચર્ચા વ્યાખ્યાતા પાન “એમનો મુધારો લક્ષ્યાઓનો મુધારો, પ્રુર-સીન-સીનનો મુધારો” એવું આકર પણ સાચું વચન કહેવારે છે એમના અનુગામી ધર્મે શોધકો વિશે જોલતા એ કહે છે “વેદાન્તનો તિ રકાર એ રમણભાઈ નાસિટગવ અને કાનને જોડેનો એક સમાન એકોડો છે ” ‘વેદા તી વિચા ધાન’ના વ્યાખ્યાનમાં તે ધારાના પ્રમુખ પુરસ્કર્તા મણિલાલની અને હેરના વ્યાખ્યાનમાં આનન્દરામની વીમતે વાત થઈ છે તેમાં આનન્દરામ પૂનું એમને વિના અગાઉના ચાર લેખો કગતા વધુ નોંધપાત્ર અહીં કોઈ કહેવાયું નથી, છતાં તે લેખો કરતાયે વડુ બહી મણિલાલ અને આનન્દરામની જુ મિકાના અને રીનીના ભેદ રપછ તારવવામાં આવ્યા છે “એટલું જાણવું આવશ્યક છે કે આનન્દરામની રીલી મણિલાલ કરતા વિશેષ રમણીય, મનુષ્ય, કોમલ તે મધુર છે છતાં તે ઉપદેશકની શૈલી બનતી નથી ” “મણિલાલનું દરિદ્રિદુ દિન્ટ સરકુતિના વગીસનું, આર્ય ધર્મના ઉપદેશનું છે . ” “આનન્દરામનો પ્રસન્નચિત્રો પ્રસન્નતા છે, ઔદાર્ય છે, તટસ્થતા છે તે વિનોદ કરે પણ આરોપ કે કટાક્ષ ન કરે મણિલાલનો ઉત્સાહ વેગીલા વાણીપ્રવાહમાં

વિવેચનની સાધના

દલીલો ને વીગતોના ઓઘમા વાયકને તાણી લે છે વાયક અન્ય તણાય છે મણિલાલમા અભિનિવેશ, ગભીર આક્ષેપ અને કટુ કટાક્ષ હોય છે, એની સુદ્ર પ્રસન્ન નથી એમા વિદ્વ સહુબ્ધ અન્યાયપીડિત આર્ય અત કરેલુની વેદના છે પણ એ વેદનાને બળ મળ્યુ છે અસાધારણ નિદ્રતાનુ, તીવ્ર ને અચળ હુદ્દિનુ અને પુરુષાર્થના અ ચલિયારી ઉદ્દેશનુ વારતેજ મણિલાલ આપણા દાર્શનિક ગદ્યકારોમા પ્રથમ સ્થાનના અધિકારી છે ' પ્રસન્નતાનો અભાવ હોય, અભિનિવેશ, ગભીર આક્ષેપ ને કટુ કટાક્ષ હોય, અને લેખક પ્રથમ સ્થાનનો અધિકાર-ને તેજ દાર્શનિક ગદ્યકાર તરીકે - મેળવે એ બાબત મન માનતુ નથી

‘ અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય કરતાં શુભગતી ગદ્યનો નિકાસ કે શુભગતી ગદ્યસમૃદ્ધિ (જે ખરેજ મબલક છે) જેવો વિષય હોત તો શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની ઉત્તમ શક્તિઓનુ ઉત્તમ પરિણામ મળત એમ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી નહિ કે જે વિષયને વર્ષા તેને ચાપ આપના એ મનતુ કરી છૂટયા નથી આજની સ્થિતિમા એક ઉપયોગી આલેખ આપણને મળ્યો છે, પણ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની આગવી આકાનાદક ઘોતમ્તા પૂરતા પ્રમાણમા અનુભવના મળતી નથી

વિવેચનશ્રેણીના વિવેચનમા નરસિંહરાવનુ ‘ મનોયુક્ત -૧ પ્રગટ થતા યુગ નિષ્ણુપ્રસાદે લખેલ અવલોકન લેખ ‘ વિવેચક નરસિંહરાવ ’ તરત ધ્યાન ખેંચે છે ‘ ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ જેવા પુસ્તકનુ અવલોકન નરસિંહરાવ તરફથી આપણને ન મળ્યુ અને તેમણે “ ૧૮૮૮ મા ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ તરફ આપણુ ધ્યાન એકદમ જાય એના કટાક્ષથી પાંચોના પ્રયક્ષીશ્રેણીની નવીન પદ્ધતિની વાત લાપ તગિત નવલકથા “ સન્યાસી ’ના અવલોકનમા કરી છે એ વીગતો યુગ વિવેચકે પકડી છે અને નોંધા છે, અને એ સમયના સાહિત્યમાર્તક સમા વૃદ્ધ સાક્ષર સાથેના મતભેદો પણ, જરીક ઝીણ કાતીનેય તે, દર્શાવ્યા છે “ વાર્તાનાટકાદિનો મુખ્ય દૃશ્ય આનન્દ આપવાનો છે એમ કહી કલાનુભવને અતે નિગર્થક વળા ધાતથી વાયકનુ હૃદય દમાઈ ન જાય એમ નરસિંહરાવ માગે છે એની સાથેના મતભેદ એ વખતે ભલે નોંધાયો, આજે પ્રૌઢ વિવેચક ભાગ્યેજ એ મતભેદને બહારની આપે ગાયિકા બદ્ધસ્ત હોય તો ગીતધ્વનિના આનંદના અનુભવ આડે નાગીના રૂપનુ સૌન્દર્ય આવે નહિ એના નરસિંહરાવના ખ્યાલનો યુવક વિવેચકે “ બદ્ધસ્ત્રી એ અતિનાયક શુણ્ણ છે બદ્ધસ્ત્રી તો બદ્ધસ્ત્રી છે માટે જ ધ્યાન ખેંચે -એમ સૂક્ષ્મ દલીલ કરીને મતભેદ નોંધ્યો છે “ નરસિંહરાવનુ વિવેચન નિદ્રતાવાળુ, ધ્રેન, દલીલપૂર્ણ, પૃથક્કરણ પ્રધાન, સમભાવી અને સમતોલ, પણ ઘણી વખત ખૂન ધરેલુ પહેંગનાગ ગયા યુગની સ્ત્રીની જેમ નિદ્રતાનો ભાર વહેનારુ, વાર્તિક જેવુ, ચર્ચાત્મક નાદપ્રસત, અસ્થિત અને નિમગ્નવક્ષણુ નગરનુ ” ગણનામા યુવકે ખરેખર ઝીણી સમજ બનાવી છે અને ‘ નારાયણ હેમચંદ્ર ’ લેખમા ‘ નરસિંહરાવની શૈલીના બધા દોષ કાણુ ભણે ઝી રીતે અલોપ થઈ ગયા છે ’ એમ કહી ‘ રેખાચિનના શુભગતી સાહિયનો પિતા નરસિંહરાવ ’ એ મત ટપકાવવામા પણ યથાથર્થન કર્યુ છે

બાવનન્તગાયનુ સપાદન ‘ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ પ્રગટ થતાજ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે એનુ અવલોકન કર્યુ અને તેમા ૧૮૮૫થી ૧૮૧૫ સુધીના બહોળા સ્વાનુભવસિક કવિતાના કાલને પૂરતુ પ્રતિનિધિત્વ મળ્યુ નથી, ‘ પહેલી વાગ, ભલેને અંગ્રેજ કવિઓની દેખાદેખીથી ” નિસગરદગ્ધ ઉકેનવા કવિતાને પ્રેરનાર નરસિંહરાવની પ્રકૃતિકવિતાને સ્થાન અપાનુ બોધતુ હતુ અને “ મહાકવિ નહીં તો મહાકવિની પ્રતિભાનાજા ” કવિ નાનાલાલની અપઘાગ્રહ સ્થાનાન ઉતાડણુ પણ સામેન થતુ બોધતુ હતુ

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાઠો

એમ આપણા ધ્યાસી વચ્ચે કાવ્યોત્પત્તિની આગમી લેખે એ અગ્રહમા રહેતી જાણુએ નિર્દેશી છે “આપણી ગેયતાપ્રિયતા, આપણા કવિઓની એની એ વાત વૃદ્ધવૃદ્ધ કરાની મત્તિ, આપણી કવિતાનું લાલાસીપણુ અને તેની દમગલ રાતી - આ જવાનો ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ સરસ પ્રતિકાં છે કાવ્યપદ્યભીના તેના ધોગણુ કરતા પણુ વિશેરે કરીને તેના નિંજુ અને પ્રવેશકમા આવતી કાવ્યની ચર્ચાને શીધે-” એ શબ્દોમા શ્રી વિષ્ણુભાઈે ત કાલીન કા વચ્ચનાનિયત્ત ચિત્તિતુ અને મલરતગમના વિવેચનની ઉપકાન્કતાનુ યથાય દર્શન કર્યું છે

કવિઓ અને કા વચ્ચરોના વિવેચનોમા નિપવપસદગી ધણુખરુ તામાન્ય કોટિની છે, પણ કા મ અંગેની માર્મિક સ્ખન્દારી જ્યા ત્યા ચમકે છે ‘ક દ ડા’ વિરો કહે છે ‘Poet of a sort, દલપતરામ કવિ, કાગણુ કે ‘રમ્યા છે રડા નદ દનપતરામે’ રડા એલે જૂલ વગરના, માનામેજવાળા, ઝડઝમકાદિ શુણુનિમ્મિત્ત” આ ટાંકા ટમકા એક ક્ષણે તો નાનાલાલની અત્યુક્તિઓની મીઠી મિઠ્ઠી ઉડાનના કલાય કોઈ ને મિન-નિષ્પ્રસાદીય લાગે એના મ્હાક્ષની કક્ષાએ પહોંચે છે “ ‘હેંકુ નજો હિમાલય’ - ખૂમ નુ કલેન્તુ આપણને કયાથી કામિંચ કરે ? લાવ તો નદના સમ” - હિમાલયમાથી વહેનાર નાનાનાવમા ” દલપતરામની ટીખગ કરવાની શક્તિને એ વિષ્ણુનસાદ જ આગમ તાગની આપી શકે ને ? દલપતરામલણુમા “દેશકલાગને ખાતર ‘ગનસાળ ગનસાળ’ કહેતી દુનિયા લજી ‘પ્રુદાનદ ખરેરાવ’ કહેડારતી મોસાઇટીની દુનિયાનો રસીકાર” કરનામા રહેતી “કોમળ મીઠી સાચદિલી દેશમેરા” પગખવા કરણુ ઉદ્બોધન સાચી અને મૌલિક ઇતિહાસદર્ષિ સૂચવે છે કટાક્ષ પુષ્પપ્રકોપના સીમાડા સુધી પહોંચી જાય છે ને વાગ્મિતાના તિખાસ ચમકે છે “અગકાર - જગાગ ને શ્રીમતને લાત મારી, ઝાતી કાઢી દેશસેવા થઈ શકે છે તેની મને ખમજ છે, રાઈઓગરો ત્યા ગોગમકોર ખૂમ થાય છે પણ કાર્યમિદિ કરના ક્રોધ નમાનવો પડે, ત્રાલિમાન કચડાના દેડુ પડે, મોગ આગમ દેશકિનતુ કામ ગગા કે પૈસા કલાનવા આપણું વ્યક્તિત્વ નરમાશથી દેખાડુ પડે, એ ખણુ કરનામા વચ્ચર્ચામા નથી એ જમ છે” લેખને આતે, “સામાન્ય કોટિના કવિ ઝાતી, કવિ તરીકે જ ગુર્જરભાગ્યનિવાતા દનપતરામને આપણે પ્રશ્નમા કરીએ” એમ યુવાન વિવેચક કહે છે સારે સાચે નેડાનામા આનાકાની કરવાની જાગ્યે જ કોઈની હિંમત ચાલે

આને પડછે વર્ગાનું ના પટેલા “જ મ્લોક દુનિયાના વર્ણવરો અને કાલિંગોના પ્રકૃતિ કાવ્યોની ઢાળમા મૂકવા જરા છે” અને “સોડીમા કલમ બેળા નર્મદે દેશખજિનાં કાવ્યેલખ્યા દોષ એવુ કોને નયાં લગતું ? તેની દેશખજિ કાલિંગિન - બહાદુર કે તાગીવેલી નથી -” એ વાગ્મિતા નર્મદની કવિ લેખેના મુવવણુમા એટલી પ્રતીતિ કરાવનારી નીવતી નથી નાનાલાલના “મહાનુદર્શન”ના વિગટ દર્શન ભગવતગીતાના વિગટ દર્શનને સુલાલે એવા છે મિટન અને દાન્તે નેરામા જ લેઈ શકાશે ‘મહાનુદર્શન’ની નરી લાવના”-એ વચ્ચે પણુ વાગ્મિતાના છે એટલા વિવેચનના નથી લગતલગીતામા અને ડાન્ટે મિટનમા પણ દર્શનની (માન ચિંતની નહિ) ધોંગી નક્કરતા છે તેની કવિની આ લાક્ષણિક ઉત્કૃષ્ટ રચનામા ગતતાની નથી

ખજ દારૂન ‘જનનિમા’ અને ‘દર્શનિમા’નાં અવલોખન ગિય દર્શિએ કરેલાં છે, પણ ખજાદની કવિ લેખે યથાર્થ મુલાવણી થકી જાકી નથી જાય છે ‘દર્શનિમા’મા ‘ગમણીય તત્ત્વદર્શી કવિના’ નેરામા કલાય ને સમયના ચાતુ કાળને કાગ વધારે છે ‘વાગ્મિતા’ના અવલોકનમા,

વિવેચનની સાધના

કાં તો મલવન્તરાયના પ્રવેશકને હીવે કા તો તે સમયના પ્રચલિત અભિપ્રાયોને કારણે, પણ ખખરદાર અંગે બન્યું છે તેમ, કવિ પ્રતિભાને ક્યાસ પૂરો નીકળતો નથી બને અંગે, લક્ષિત વિષય છે - તત્ત્વચર્ચાન વિષય છે, એથી જ આપોઆપ કાવ્યમયતાની ભૂમિકા મીઝરી લેનારા આવી ન હોય. "સોનેટોમાં તો આ કામ્યશીખીએ આપસરાઓ ધરી છે-સુદૃઢ અને લગેલા દેહવાળી" આ વાક્ય તો કોઈ ગુજરાતી કવિ વિશે કમલાગ્યે સાચું હરે એવું નથી વિવેચનનો વિષય નાજુક અમથો હોય અને છતાં વિવેચના ખીતે એના સુંદર નમૂના છે 'વહાલ કરતી કનિતા' અને 'કવિ કુસુમાકર' એ લેખો. 'લલિતના ખીત્તં કાવ્યો'માં તેમની કવિતાને વિકાસ રજ જેટલોય મને જણાતો નથી" એમ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે, પણ સાથે એક માર્મિક અન્યોક્તિ કરે છે : "જે આપણા કવિશ્રેષ્ઠોમાં, કદાચ, તેટલે અશે નથી, તે પ્રેરણાનું સ્વયંભૂપણુ લલિતના જૂના તેમજ નવાં કાવ્યોમાં પાને પાને પ્રગટ થાય છે." શ્રી કુસુમાકર (જે પોતાના શિક્ષક હતા)ના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ "ભૂમિલતાની પહેલા મુદ્રા (pose) કરી અને પછી તે ગભાવ કર્યો જેમણે એવા ઘણા પુરૂષો 'સગવતીચંદ્ર'ની નીપજરૂપ ગયા જમાનામાં થયા અને કુસુમાકર તેમના પ્રતિનિધિઅરોપ છે" એ શબ્દોથી આખી, એમની "માગ દાર" કૃતિનો અનુભવ કરાવી એ "એક સાચા ને સાગ કવિ છે" એમ બતાવવાનો ઉપક્રમ હલ્લ અને બહુ અરો પ્રતીતિજનક બન્યો છે 'પ્રભાતનર્મદા'નું અન્યોક્તિ પણ કરવા જેવું હતું મલવન્તરાય અને રામનારાયણને મન શ્રી પતીલનું ગમે તે આકર્ષણ વગર હોય, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પોતાનું સંવેદન અહીં આલેખે છે વિવેચનના વિવિધ અભિગમો એ સ્વયં આનંદકારપાન છે "પ્રભાતનર્મદા"ની ભોધ મળતી છે, કવિતા "પ્રેમ સંયમનો ખાસ પૂજારી નથી", "શ્રી પતીલમાં સ્વર્ગીય લાગણી સાથે બાળગી મુદ્રા છે, ને શુદ્ધ આત્મલક્ષી કવિ પોતાની કવિતામાં પોતાનાથી જુદું પાન જ ઉપસાવી આપે છે આ દેહદાઢ વૃત્તિને કાગ્સીઈઈ પદાવલિ અને કાગ્સીઈઈ પદરચનાઓ સચોટ રીતે વ્યત્ત કરી શકે છે", "પ્રભાત-નર્મદા"ની આ અભિજ્ઞત અભિસારિકા વિદેશી વેપજીયામાં મનોહર લાગે છે" આદિ નિરીચ્છા નોધપાત્ર છે "કાવ્યગની કવિતા"માં જે ચિકિત્સક-વિચિકિત્સક વૃત્તિ છે તેનો લાલ ખીત્તં અવલોકનને પણ જરી વધુ મળ્યો હોત તો !- એમ થાય છે અહીં એ વૃત્તિ જ આગળ તરી આવે છે કેમ જે કાવ્યચરુ, કાવ્યર, લખે એટલે એ પ્રેરણામૂલક ન જ હોય, આયાસસિદ્ધ જ હોય પણ આ અગ્રેષ્ઠ પુરુષ પ્રામાણિક છે, બલકે પોતાના પ્રતિભાવો નોધનામાં ગાફેલપણુ ન રહે એ અંગે પણ પૈની વિદિક્ષ વિચિકિત્સક વૃત્તિ બજત છે "જેનાં કાવ્યો" બધાયેલી રુચિને ઘણી ગડમથલ કગવે જે" શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ 'સિન્ધુનું આમનચુ'ની આહવાદક લખ્યતાને પડે છે 'કુંગની કોરે'ની લખાનક સહદયપણે ઉપસાવે છે પણ 'ઉમામહેશ્વર'ને બાજુએ ગખીએ, તોય 'એક કારમી કદાહી' અને મધારંભનું વિયોગિની હદમાં લખેલું 'અર્પણ' કાવ્ય જેવી વૃત્તિઓના સૌન્દર્ય ઉપર નજર નાંખી લાગતી નથી, નહિ તો "અનુવાદો, મુક્તકો, હાસ્યવૃત્તિઓ અને ગરબીઓ સફળ વા નિર્ણય છે. બલકે એમ કહીએ તો ચાલે કે આ કાવ્યમગ્ધ પ્રયત્નસિદ્ધ સૌન્દર્યનું ઉદાહરણ છે એમાં એવું આખા સમ્રઢ અંગેનું મંતવ્ય પ્રગટ થાત નહિ કદાચ નળયાગ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ જે-જે કાવ્યસંગ્રહ કેટલા? "કલા ઉપગત તમારામાં કાન્તના જેની ટાંઢાથ છે" એમ કવિને કે કવિવૃત્તિને કહ્યું તે વિચારના જેવું છે, પણ રક્ત વસનજી બ્યાખ્યાનોમાંનું "ન થયા કાન્ત મનન ક" ગુજરાતીમાં મહાન કવિતાની કથાય ઝાંખી થતી હોય તો તે અસ્થય 'અતિજ્ઞાન' ગણવતું પણ જીવનની ગદનના ઉપસાવની કપનાકપરની વૃત્તિઓમાં થાય છે

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવન-ચિન્તાનનાં વિવિધ પાસાં

નાટ્યકૃતિઓ અવલોકનના પ્રસંગે જૂઠ્ઠા આન્યા છે “જીવનપરિવર્તનના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં અહીં ધનના નથી” એ વાક્યથી “સ રચના અને ખીજ નાટકોની” ખાસ તો પહેલા નાટક અંગેની, ચર્ચા નાટ્યાત્મક રીતે શરૂ થાય છે એમનો ખીજો વાક્યો “ધીર, પ્રવાનશાળી મુખરેખાવાળો, વિશાળ હાતીરાળો બીધમ જાગૃત્વાન સૌન્દર્ય આગળ વિવેક થાય એ ગુણગતી વાણિયાશાઈ કદપના છે” બનેલા વર્ણ છે ‘વાતાવરણની ઇચ્છાનતા’ અને ‘ઇચ્છાની સલાહ’ તરફ પોતાનું ધ્યાન ખેંચાય છે, છતાં પચાદ્દશીન (retrospect) ને નાટકમાં અત્યંત મર્યાદા રીતે યોજવાની, ‘ધોરમ’ જેવામાં તો આખું નાટ્ય જ એની ઉપર આધારિત હોય એમ ગ્યના કરવાની, નનીન નાટ્ય સંવિધાનકલાનો ‘અજી’ પુનઃકથન થી કો લેખ કેમ થયો હશે? ઇચ્છાન ભૂતકાળના બનાવનું કથન દરેક કલેજે કદી કરતો નથી, એ કથન વર્તમાન ક્ષણે પૂરું નટ્યાત્મક બની ગયેલું હોય છે, એજ નાટક હોય છે બટુભાર્ગને એ નનીન સંવિધાનકલાની કાવટ ન હોય, પુનઃકથનને નાટ્યદષ્ટિએ અજીવ મનાવી શકતા ન હોય, તેમાં પુનઃકથન પોતે અનિષ્ટ ગર્ભ છે એમ થતું નથી શ્રી વિષ્ણુભાર્ગ પોતે પણ આ લઘુ નાટ્યકૃતિઓનું જે સૌન્દર્ય નિર્દેશુ છે તે પછી “એમાં કલા નથી એમ કોઈને તોખની ખાતર કહેવું હોય તો કહી શકે”?

‘ગઈનો પર્વત’ ઉપરનું વિવેચન એક ટૂંકા પણ સત્પરક લેખમાં થયું છે “મલકાના મનોરંજ અને કાર્યક્ષતા વિરુદ્ધ રાત્રી ઉદાત્ત વીગતની ભાવના એ જ આ નાટકનું મિત્રગરુ છે”, “અમલભાર્ગના બર્ધાજ સીપાનોમાં છુદ્ધ ઉપગત પુરુષમાં શોભે એના શુભો છે”, “નાટ્યના ભાષ્ય સાથે દુર્ગેશ અને કમળાનું કામ ખાસ જોડાયેલું નથી”, “નાટ્યના અમુક અજ-અજો-માં અમરતાના શુભો છે એ અમરતાનો શુભ એક તો આલેખ્ય છે તેના કરતાં જ નથી આલેખ્ય તેમાં, સિદ્ધ સમયમાં છે. વળી એ અમલ કોઈ રિશતિગ્રસ્તનો નથી પણ સુધારકનો છે એ તેનો વિરોધ છે. અમરતાનું ખીજું તત્ત્વ નાટકના પ્રેક્ષક બાગમાં, બીજીવનના ઉત્કર્ષની લાગણીમાં છે. એ તીવ્ર લાગણીને સમય પ્રતિકૂળ નથી અમલભાર્ગને મન સુધારો એટલે નનીન, મિનકુદ્દતી, જીવન નથી સુધરેલું જીવન એટલે તેમને મન તો, મારી સમજ પ્રમાણે અને આ નાટકમાંથી અમલ છે તે પ્રમાણે, મનુષ્યની છુદ્ધિને, ન્યાયગ્રહિને શોભે એવું કુદ્દતી જીવન નાટ્યની અમરતાનું ત્રીજું તત્ત્વ આ બીજીવનના ઉત્કર્ષની ભાવનાને સાકાર, ભલે પછી માન તખ્તા ઉપર, કરવા, તેને ન્યાય વર્તાવવા અમલભાર્ગ એ કરેલા કલામયનમાં છે રાઈ અને વીજાવતી જેવાના વ્યક્તિત્વ અને જીવનપ્રસંગો પસંદ કર્યાં સિવાય, કલ્પના સિવાય, નનીન જીવન ન્યાય અને સ્વાભાવિક તખ્તા ઉપર બતાવવું અશક્ય રહિને ભોગ પણ રહિ રવનેય ના દેખાય એવા વાતાવરણમાં ઊછરેલી વીજાવતી અને રખાપટ્ટીથી રહિના સપકે વગરનો રાઈ વિધિએ સુભગ જોડું જ બનવા નિર્મળ છે” - આ દ્રોતક દષ્ટિનિહિત છે અને વિવેચક પ્રજાએ કલાકૃતિમાં મનમગ અવગાહન કર્યાની સાક્ષી પૂરે છે

જે જ નવલકથાઓ શ્રી વિષ્ણુભાર્ગ વિવેચી છે ‘જીવનગતો નાથ’ની સાર્થકતા આ પાનામાં ચર્ચા છે ત્રીજીએ પહેલતા પહેલા, અને ખીજી ચર્ચા કરી છે ‘સરસ્વતીય’ ની અનિર્વચનીય આકર્ષકતા પૂરા તજ તપ જોડેલા સમય સુધી વિવેચનપ્રવૃત્તિને આરભ જ એનાથી કોઈ અને વચ્ચે વચ્ચે જડીક થાક ખાધો ને વળી પાછા જઈ જઈને વળજે છે એ જ, જો આ ત્રિ ની કલાના, જીવનમૂલ અથ શાખ અધ્યત્થને ‘જીવનગતો નાથ’ ઉપરનો લેખ ટૂંકામાં થતું સમાવે છે અને એ રીતની લખાવનો એ આદર્શ નમૂનો છે મુનશીની સરળતા, ગ્રીડ પ્રેમનું આલેખન, અપવિત્ર રોહની

નવલકથાના સુખ્ય અંગ તરીકે રજૂઆત, (ડી એચ. લોરેન્સ આદિની ખરાવાદીપણાથી આલેખાતી નવલકથાઓના અભિન વિવેચક “મીનલસુખ્યતા રતેહમનંધની પવિત્રતા ગ્રાહીયીએ તોય ” - એટલા સુધી ખેંચાય છે ।) કથારસત્ત પ્રાધાન્ય, - એ બધા મુનશીની નવલકથાનાં લક્ષણોને ઉઠાવ મળે એ રીતે ચર્ચા થઈ છે “સ્વરૂપવિહોણી, આછા રૂપની કે વિરૂપ નવલકથા લખનાર ફ્રીડ્રીક, ડીકન્સ, ટોર્ડોપ કદાચ એ બધા [ફ્લોબેર, હેનરી જેમ્સ જેવા કસખીઓ] કરતા મહાન છે.” એ શબ્દોમા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ સાહિત્યરસરૂપ તરીકે પણ નવલકથાને અહીં લક્ષમા લે છે “જનતનવલકથાના વિકાસમા નથી કંઈ પ્રસ્થાન ગોવર્ધનરામે કે નથી કંઈ મુનશીએ,” એમ નોંધી ચિન્હન સાહિત્યની ગેએક કસોટીએ ગોવર્ધનરામ અને મુનશી વચ્ચે તાત્વિક ભેદ થા કાઢ્યું છે તે, લેખને અંતે, સરવે છે : મુનશી પાત્રસંધિમા ગાયબ થઈ જાય છે, દશાગ્રયમ્ અધ્ધર રહેનાર ગોવર્ધનરામમા છવનની અર્થવતા વધુ જીવડે છે, અને ગોવર્ધનરામના જીર્ણિમળ અને કવિતા આગળ મુનશીના પાતળા પડે છે

૧૯૨૪ ના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ઉપરના પ્રથમ લેખને પ્રથમ શબ્દ છે “ગોવર્ધન સ્મરણરૂપ ” હેમણા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના આકારને એમણે જાનાના જોરાણુદુર સાથે સગખાન્યે સારે એ રૂપનુ કલાસિધાન એમને મળી ગયું લાગ્યું. પહેલા લેખમા “‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એક મહાન મંદિર છે” (ખને લાગે છે દક્ષિણના તિરુચિરપદલીના જેવા આમ તેમ અનેક ગોપુરમવાળા મંદિર જેવું) એ રૂપક પથુ યોગ્ય હવું કવાક એને વટવટ્કા પણ કહે છે ૧૯૫૭ માં ગોવર્ધનરામને વ્યાખ્યાનમા અને ૧૯૬૦ માં યુગરાત મુનિવર્સિટીની ગોવર્ધનરામ માધવરામ નિપાડી વ્યાખ્યાનમાળા (જેના પહેલા વ્યાખ્યાનો આજીવન જો મા નિ ઉપાસક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના હોય એ હકીકતમા કેટલું બધું ઔચિય છે ।) મા ‘સરસ્વતીચંદ્રના’ ના પ્રમાયક તરવો ગોધત્રામારવવાનો રીતસરનો ઉપક્રમ છે, પણ ખરુ જોતા ચાહુ એ પ્રલાનક તરવોની અસર નીચે જ ગોવર્ધનરામ અંગે એમની કલમ ચાલી છે.

૧૯૨૪ ના લેખમા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની વિવેચકશક્તિના લગભગ બધા ઉત્તમ લક્ષણો પ્રગટ થયાં છે અને પશ્ચિમ ધણુ તુલિકર આનુ છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વિશે આ એક લેખ કેટલાય લોકતક દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે લેખક કહે છે કે કેન્દ્રીય ઘટનાને આવી મળતી આકકથાઓ કૃતિના આનદને ગભીર બનાવે છે. ચિન્તનભયો પ્રકળે અંગે ખુલાઓ સોધવાના પ્રમાણિક પ્રમખને અંતે સંભારી આપે છે કે “તથાપિ નવવની ભોમમા પડેલા એ વિચારસમુદ્રની કિંમત યુગગત શી ન આપે ? ” એક પાનની ડાખામા ખીજુ પાત્ર કેવુ દીપે છે તેની સુદર ચર્ચા પછી યુગસુદરીની સામાન્યતા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે અને એના કુદુમખળના આલેખનમા અહીંતહીં ગો વધી પડ્યા છે એવ નોંધે છે એક બાજુ લક્ષ્મીનદન, રામજો, અને બીજુ બાજુ ઉત્તર સુન્દગિરિનાં વસનાર, વચ્ચે “લુદ્ધિધન અને વિધાયતુરના કુદુઓ ઉપર આછા આછા તેજભજળા ધુમસ જેવા પટ્ટો પડેલો બનારી, ગોવર્ધનરામ રાજદારી ધુરુયોની કડુણ કથા આપણને પૂરી પાડે છે ” એ બનાવી વિવેચક ઉમેરે છે કે એ બધુ આપણને રસમુગ્ધ કરે છે “પણ વિદ્વતા અને સવેદનીશીલતાની કડુણ કથા એટલે સરસ્વતીચંદ્રની કથાથી આપણે રતબ્ધ બનીએ છીએ.” સરસ્વતીચંદ્ર કુદુમ-ચકિત, સમાજવ્યકિત છે પણ સારે ‘એક વિશ્વવ્યકિત’ છે. એ નંદશંકરના ‘કિલોસોફિકલ વેજેગોન્ડ’ (કિવસુદં ગખડ) કથ્તા એણે પોતે જ પોતાને એક વાર ઝાળખાવ્યો છે તેમ ‘ક્રીમી વેજેગોન્ડ’ (રમખેની રખડ) વધારે છે, - અને તેમ જતા એ ‘રખડુ વિચારડોળી તગી નથી’ જ. “જ્વાલામુખ સંન્યાસના છટા પાતાળમાં આવતા

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

પહેલાં " સરસ્વતીચંદ્રે દાખવેલી પગલમસાંધાનાની એક રમ્ય ઝોઝસખરી ચિત્રમાલા લેખકે ઝડપી પીંછીએ આંકી છે એ ગવનો પણ એક સુંદર નમૂનો છે. નાવકને કુસુમ સાથે પરણાવે છે એ લાગભાં " પ્રસંગો એક ઉપર એક એમ દિમાસવના ખડકો પેડે ગળડી પડે છે, " પણ લેખક શૂન્ય છે કે " કુસુમ કરતાં કુસુમ પ્રતીતિથી જ સરસ્વતીચંદ્ર જેવાને માટે વધારે લાયક હતી. "

' સરસ્વતીચંદ્ર ' ના અંતને ઊંડાણભરી સૌન્દર્યદૃષ્ટિયા સમજાવતાં છેલ્લાં વાક્યો પ્રતીતિના ઉત્સાહથી ધમકે છે :

" કુસુમને પરણ્યા પછી કુસુમ તરફ સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રેમ કાયમ રહે તો સરસ્વતીચંદ્ર સંસારનો, કુસુમનો, વિષ્ણુદાસ બાવાનો અને ચંદ્રાવલી મેવાનો ચુનેગાર કેમ નહિ ? ખરો, ભાઈ, ખરો. સરસ્વતીચંદ્રના આવા શુભાની કંઈપણ કરવાનો વખત આવે છે તે જ સરસ્વતીચંદ્રની કડુણ કથા. ' He censures God who quarrels with the imperfections of man. ' એમ કહી આપણે સંતોષ માનીએ એમ. ઇ., ઇત્યાદિ ઉપાધિધારી, ચિન્તક, લેખક, મનસ્વી પણ કર્તવ્યશીલ યુગ, પ્રેમી, મિત્ર, સાધુ અને દેશરાજા, એવા સરસ્વતીચંદ્રની કડુણ કથા એટલે જ્ઞાનમય જીવન કે હૃદયમય જીવનની કડુણ કથા. "

" ' સરસ્વતીચંદ્ર ' નું રહસ્ય " માં ઉપરની વાત જ સચવાઈ છે : " એ એ યુગનો યુગાત્મા છે ... વિદ્વાનોને ભાર અને દૃષ્ટિની વિશાળતાથી ઉદ્ભવતી અત્યંતની શિથિલતા - તેની માના સરસ્વતીચંદ્રમાં ઘણી બધી છે એમ સૂચવવા હું તેને *luppo*, નમૂનો, કહું છું. સરસ્વતીચંદ્ર, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, આનંદશંકર, નાનાલાલ એ સર્વમાં આ ભાવ રહેલો છે. એટલે એ અર્થમાં સરસ્વતીચંદ્રને યુગાત્મા કહી શકાય. " સરસ્વતીચંદ્ર વિશે અહીં એક સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ મળે છે, જે વિદ્યા અને હૃદયપરાધિક્ષતાની મર્યાદા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે છે : " તે વિચારણાથી, હૃદયથી ઊભરી જતો નથી. પ્રેમથી ઊગરે છે ... પોતાનું માનવપણું સ્વીકારી તેટલો તે વીર. " લેખના અંતે, " ભારની લડત એ સંસ્કૃતિ વચ્ચેની હતી ... આજે તો પ્રથમ સંસ્કૃતિ અને જંગલીપણા વચ્ચે પસંદગીના છે. " એવે સમયે પ્રથમી સામાજિક મૂલ્યવત્તા ઘણીબધી વધારે હોવા ઉપર ભાર ચૂકવામાં આવ્યો છે.

' ગોવર્ધનરામની શૈલી ' ઉપરના બે લેખોમાંથી પહેલામાં ગોવર્ધનરામની શૈલીનું પોત સુધર્દ છે, એ શૈલી પોતદાર છે અને સઘન (*massive*) છે ને સાથે અનુલેય (*flexible*) છે, વનસ્પતિ જેમ સજીવ લાગે છે, એમ કહી એમાં વાક્યપીચિઓ દ્વારા પ્રગટતી લયદીર્ઘતા પ્રત્યે - " એ લયદીર્ઘતા અને લાક્ષણિક આરોહઅવરોહથી ગુજરાતી ભાષા ઉત્તતતમ તાન સિદ્ધ કરે છે " એ પ્રત્યે - ઉદાહરણો આપીને સવિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બીજામાં, વીગતે એ શૈલીની ત્રણ બૃમિકાઓ ઉદાહરણો સાથે, ઝીણવટપૂર્વક એ ઉદાહરણો ચર્ચાને, ખતાવી છે, તેમાં - ખ્યાસ કરીને અપવાગજ જેવા લયમાં થોડીક ફાણો સુધી ગદ્ય ચાલે છે પણ ગોવર્ધનરામ એમાં તણાતા નથી, લયનો સંયમ - એ વિશિષ્ટતા એમનામાં આગળ તરી આવે છે એ પ્રગટ કરવામાં - ગવલકલાની શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની ઝીણી સજ છતી યાય છે.

' અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય ' ના ઉત્તરમાં સમી પ્રસ્તાવના, એ વ્યાખ્યાનમાળા ગોવર્ધનરામના અર્પણની વાત વિનાની રહી ન જાય એટલા માટે જ, ચોખર્ષી લાગે છે. એમાં લેખક કહે છે :

વિવેચનની સાધના

“ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૂર્વ-પશ્ચિમના મિલનનું, પ્રભોધકાળની સંધ્યાનું ‘મહાકાવ્ય’ છે તેની મહાનાયિકા હિન્દી સરસૃતિ છે અને નાયક છે પડિતશુદ્ધિ પર્યેષક યુગસરત ”

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ગોવર્ધનરામ માધવરામ વ્યાખ્યાનમાળામા કેટલીક પૂર્વકથિત વસ્તુઓ - કથાનો અંત, શૈલીના તત્ત્વો આદિ - નવી માડણીથી કહેવાઈ છે, તો ‘ગ્નેહમુદ્રા’ વિશે પહેલી વાર શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનું વક્તવ્ય મળે છે - જોકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અંગેની એમની ચર્ચાઓની કક્ષાનું નહિ એ વિષયો નવા જ એમણે છે. એક ગોવર્ધનરામનો સાહિત્યવિચાર અને બીજો તત્ત્વવિચાર, બંનેને માટે એક એક વ્યાખ્યાનની મર્યાદા ટૂંકી પડતી લાગી તેમ છતાં કવિતા, નાટક, હાસ્યરસ આદિ વિશેની ગોવર્ધનરામની નિચાગણા ઉપર શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની ટિપ્પણી મળનાનો લાભ આવકાર્ય છે. ગોવર્ધનરામના તત્ત્વવિચારને વ્યાખ્યાનનો નિષય બનાવવાની પહેલ કરી એ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની મોટી નોંધપાત્ર સેવા ગણાય ગુજરાતમાં આટલા ‘સાક્ષરો’ હતા અને ‘નિહાનો’ તો સુકાળ મનાયો છે, પણ ગોવર્ધનરામના અવસાન પછી અર્ધશતાબ્દી ઉપરાંત સમયમા આવેલું ચાન્સ કરનાનું ઘણું બન્યું છે, પણ ગોવર્ધનરામનો માનસપિંડ કયા દ્રવ્યનો બનેલો છે તેની વીગતે જીજ્ઞાસુ થી બાકી જ રહી ગઈ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે એ અભ્યાસની દિશા ઉઘાડી આપી છે ‘વ્યવહારુ સંન્યાસ’ ઉપરનું બાનીસમે વરસે આપેલ વ્યાખ્યાન નોંધપાત્રમા એડેલો ‘ઉત્સર્ગસિદ્ધિ’નો સિદ્ધાન્ત, ત્રીજા ભાગમાત્ર ‘લક્ષ્યાલક્ષ્યરહસ્ય વિવરણ’, ‘અધ્યાત્મજીવન’મા આગળ ધરેલો જીવન-સુકતનો આદર્શ અને આધુનિક - તે સમય સુધીના - વિજ્ઞાનના અધ્યયનમા દાખવેલો રત્ન - એ પ્રત્યેકને ગ્રીજ્ઞાસુથી તપાસી, ગોવર્ધનરામ પોતાની જીવન-સાધનામા એ બધા વચ્ચે મેળ શી રીતે પાઝા, સંગતિ કરી રીતે જોઈ, એની ઉપર હવે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ પણ પ્રકાશ પાડના પ્રેરાશે એવી આશા ગાખીએ

એકદરે ગોવર્ધનરામવિષયક વિવેચન શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને હાથે એટલું અને એવું થયું છે કે ગોવર્ધનરામ ઉપરના અંધ પણ અમાપ યુજનતાનાળા આચાર્ય આનંદરાકરના વિવેચનને બાજુએ રાખીએ તો ગોવર્ધનરામના મુખ્ય વિવેચકારો ઉત્તમવાલ અને બલનંતરાયની સાથે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનું સ્થાન છે અને એકથી જીતવું નથી ગોવર્ધનરામ જેવા મહાન લેખકો વિશે છેલ્લો સદ્દ કોણ ઉચ્ચારી શક્યું છે ? જેને ગોવર્ધનરામની કહેા કે લહે લાગેની છે એવા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પામેથી લાનિખમા પણ વળી કાર્ષિક નવતર નિરીક્ષણપર્યેષણ ન મળે તો જ આશ્ચર્ય

વિવેચનમાથી સાહિત્યતત્ત્વ વિચાર તરફ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ શી રીતે વળ્યા હશે ? વિવેચક પ્રૌઢતા પામતો જ્ય તેમ પોતાને અલિપ્ત સાહિત્યસિદ્ધાન્તોને આમતેમ ઉપતાની જેવા લનચાય ખરો બીજા કોઈ નો નિચાર સામે મળે સારે એને ઉનટાનીસુલટાવી જેવાની લાલચ ખાળની એને કનારેક મુઝેલ પડે કોઈ કોઈ વિવેચકનો એ તાર્ત્વિક વિચારોમા રસ જ કેળવાય અને એ તરફ એ વળે અને બને કે પછી સા જ રમમાણ રહે ને સાક્ષાત્ વિવેચનકાયમાથી એનું મન બીડી પણ જાય

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના કોઈક વિવેચનો, જોઈશું તો જણાશે કે, કયાંક જોરદાર પ્રચાધાતમાથી બજેલા છે ‘પ્રખાતનર્મદા’નું અવલોકન એ કવિતામા થતી શુદ્ધિ-ચાપાગની પ્રતિબિંબ સામે ઉકારો ન હોય એની આગલમા છાપ પડે છે ‘મ સ્વઘા અને બીજા નાટકો’ના અવલોકનમા વિવેચકે પોતાને મળેલા આનંદ અંગે જરીકે દિનચોરી કરી નથી, આટલી બધી આગળ (એનિગરોટલ *enigmas*) માગે

શ્રી. વિ'લુભાઈ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

છે ને ? એના અભાવ) હોય અને આ તે કલ્પાવૃત્તિ જ્ઞાની - એના અપૂર્ણ અગ્રણ્ય સ્વપ્રત્યયમયી જાણ એ લેખ જન્મ્યો ન હોય એવું લાગે છે આ બંને દાખલાઓમાં એ રીતે ખરેખર ન પણ બન્યું હોય, પણ તત્ત્વનિચ્છાના ક્રાંતિકાર લેખો તો ઉનાડા કાંઈને કાંઈ તત્ત્વચર્ચાના પ્રસાધાત રૂપે લખ્યેના છે. આ બંધનનિયમ અને ગમનનિયમ સંબંધને વિશેષ જુઓ તાત્પર્યના આદેશી ન બેસે, ગચનાતન ઉપર - રીતિ ઉપર અનુગતો ભાગ ચૂકે ગમે, એમાંથી 'સાધારણીક જી'ની શ્રી નિષ્ક્રમમાદની ચર્ચા ઊભી થઈ છે જરીકે ઘટાઘાટ અને પ્રસાદી ગદ્ય લખતા આવડી ગયું એટલે એક જ વાત નિષ્ક્રમચોળન દૃષ્ટી વૃદ્ધીને કવિ તરીકે ગણાયત થયું એમ તે હેય - મિત્રાભા અથવાહન તો ભેદેએ જ ભેદેએ, પણ આમ કહું ત્યાર ગમે માનો કે દુર્લભ પણ બંધનનિયમની જેમ વિચારપ્રધાન કરિતાને દિલ્લેતમજાતિની માત્રુ દુઃ - આમાંથી 'દિલ્લેતમ કરિતાનતિ' લેખ જન્મ્યો છે તુલ્ય કા પરિપોના પ્રતિપાદરૂપે 'કા પરપર્ય' તો 'રસપગમર્શકિતની વિકાસક્ષમતા ને સામાજિકની તત્ત્વતા' એ પૂરે જુલ્યા કરી ગયા પછી કળ વચ્ચે માડ અર્થ સમજાય એના મથાળાનાણુ સલાપણુ સળવ છે કે 'પ વધી પગણી મઈ' ના પ્રયોગે જગાડેલા પ્રસાધાતનું પશ્ચિમ હોય પણ ન્યા આવા પ્રસાધાતો હોય ત્યા તે માત્ર ખોળીની ગરજ સાથે છે અથવા ચર્ચાને ગતિ આપી છૂટી પોતે ગોથુ બની પડેલા પાછળ ચાલ્યા જાય છે

શ્રી નિષ્ક્રમમાદના માહિસનત્વવિચાર, મુખ્ય વે છૂટક, વિચારોમા વ્યવસ્થા એના પ્રથમ કરીએ કરિતા અંગે નથુ બાના છે મ્વિ, કાન્ય અને ભાનક વિવેચકને વળી વળીને કાન્ય પાસે આનવાનું હોય છે કા ય અને વિવેચ. વચ્ચેની પ્રસાદસી (કે પરપર્ય સવનન ?) એવું જ નામ વિવેચન તુલ્ય જુ નક વિષય ઉપર કેવળ દૃષ્ટિમ કારીગરીથી રહે છે એવી ચળસકિયા કે ભેડકણુા જેવી ગચના તે કા યના નામને પાત્ર નથી, વિષયનું પણ અભિચય વિચારનું ધરે, એ વાત "કાન્યપર્ય માં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે કહી છે, અને 'અભૂયિય વિષય પર પણ દૃષ્ટિમ કાન્યચરચના થઈ શકે" એ પણ એમના ધ્યાન બઢાગ નથી વિષયનું નહિ પણ વિષયમાં શુ સાક્ષાત્ કરું મગ્યુ છે તે મહત્ત્વનું છે વિષય જતે અભૂયિય અથવા તુલ્ય જુ નક છે એમ કહેવામા તત્ત્વની ભાષા જળનાતી નથી લાગતી, અને પ્રેડલી તુલ્યનેદની શિકારી કૃતરાન મોમા વત્સન પશ્ચિણી માનાએ આપેની પોતાની આકૃતિની કથામાં ભન્યતા નુદાના બીજા એવા પ્રેગચો તે તરફ દુર્લક્ષ થતુ ગમે છે લેખના છેલ્લા વાક્યોમાં સન્ય વધુ સારી રીતે પ્રકટ થયું છે "કરિને દરકાઈ વિષય પર ગમે તે લખતા કોણુ અટકાવે ? પણ ભાનકને કાવ્યવાણીમાં સપૂર્ણ નિર્ભેળ સચ્ચાર્થનો અધિકાર લાગે તો સ્વાભાવિકતાની મોગીમા કા ર ગરોમગ જીતયું ગણાય

'વિવેચનની પ્રતિનિધિ મોટો ભાગ કાન્યના સ્વરૂપની ગવેપણા પાછળ રોકાયેલો છે કાન્યમાં વ્યાપકતા ભેદેએ અખડ સચિતને અપશતી જુલન દૃષ્ટિઓ અપગણુ લાગણીઓની દૃષ્ટિઓ કગતા ચઢિયાતી, ભાવ અને નિચાગ ઉપગર્ગન 'કિલ ની ગુજુઆત ગમનિષ્પત્તિમા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, એ બધા આચાર્ય આનદસર ઢાગ પગિચિત ચોવા દર્શિનિ, એ તાત્ત્વગી અને વેધનતાથી અર્દો ચર્ચાયા છે સાવિની વાળનો અખોડો વાળી, પતિને બે હાથે જાલીને ઉડાડી, પોતાને કાબે ખમે એને હાથ ગોલી જમચા ખમાથી એને ભેગી ચાલવા માડી - એ સાવિના ઉપાખ્યાનની, ચાગ પડિનઓમા પાય ચિત્રો નિરૂપતી કલા પ્રથે ધ્યાન રેચવા માટે શ્રી નિષ્ક્રમમાદના એ ત્વા દ માગર્માં જાના જા માન થયાં હોત

વિવેચનની સાધના

ગુજગતી સાહિત્યમાં આકાંગસૌક્ય અને એકતાના અભાવના સામાન્ય રીતે પ્રવર્તતા દોષ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચી “સાહિત્યકૃતિ એક જીવંત અખડ કૃતિ લાગતી જોઈએ” એમ યોગ્ય રીતે ભાર મૂક્યો છે. ‘અંકેષ એક જ ઢાળામાં નાખેલું નથી” એમ પણ એ કહે છે, તેમ છતાં “પ્રભાતનર્મદા”ના અનલોકનમાં “ગઝલ કાવ્યનિર્મિતો બીજો દોષ એકાગ્રતાનો અભાવ ગણી શકાય ફારસી અગ્બી ઉં સિન્ધી પ્રાધ્યાપકો કહે છે કે ‘અમારી કવિતામાં આ ચાલે’” કાવ્યમાનમાં સમગ્રતા (unity) જોઈએ જ — એ વિચારો ગૂઢ થયા છે તેમાં ગઝલની અન્ય પ્રકારે સધાયેલી એકતાનો ખ્યાલ થયો લાગતો નથી. દરેક શેર એ મુક્તક જેવો એકમ હોય છે આખી ગઝલ મુક્તકમૂલક હોય છે, રદીફનાશિયા નડે એક ન ગૂંથાયેલું સર આર્થર કિન્લગ ફૂએ સોનેટ માલાની એકતા (ત્યાં એ પેચ છે કે સોનેટોની માલાની એકતા હોય તો પ્રયેક સોનેટ એકતાનિહોણું થઈ જતા સોનેટ મટે અને પ્રયેક જો આત્મપર્યાપ્ત સોનેટ હોય તો તેના ૨૫ તન સોનેટોની ‘માળા’માં વળી એકતા કેવી ?) સમજવા માટે ગઝલની સ્વયપર્યાપ્ત એવી શૈલીના જૂથને આગળ ધર્ષુ છે આકૃતિની વાત કર્યા પછી “છદ, અલકાંગ અને ભાષા એ વિવેચનના ઘણી વખત મુખ્ય વિષય બને છે” એમ કહીને તેની ચર્ચા કરી છે.

નિદાન્ત તરીકે પોતે કવિતાતત્ત્વના આવિષ્કાર માટે પદ્યને અનિવાર્ય લેખતા નથી, પણ “પદ્યના લય શબ્દને ગિંધર આકાર આપે છે, એટલે કે અતિશય મુલાયમ અને સુકુમાર વસ્તુને ટકાઉ ધાટ મળે છે પદ્યથી સાધારણ રીતે, ભાષા વાતચીતની સામાન્યતામાંથી ઊગરી નીચ છે” એમ કહે છે લય વિશે ‘ક દ ડા’ મા “ઘણુખરુ ક્રિયાપદ લીટીને છેડે જ આવે એટલે કલાના બધા છૂટી નીચ છે”, “લલિત જેનાના ગુજન, લાડ અને લહેકા કર્ષક નિર્દેશક નીરજા છે”, — આદિ કથનો પદ્યના લયને શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ઝીણુનટથી જોડી કરે છે તેના સૂચક છે ‘પાગિનત’ અનલોકતા મનહર પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે છે અને તેથી તેમાં એકતાનતા આવે છે એવો મત પ્રગટ કર્યો છે પણ તેનું સ્વરૂપ તપાસવામાં ઊતર્યા નથી એટલે એ પાના પછી ‘સુદૂર શાશ્વત ધામે’ આદિ પંપરિત મનહર કવિતની પક્તિઓ શા કારણે ખૂંચે એવી છે એ ન કહી શકતા “આ તો કવિતા નથી લાગતી, પદ્ય નથી લાગતું, ગદ્ય લાગે છે” એવી લાગણી પ્રગટ કરી છે ‘નનીન કવિતા (૧૯૪૭-૧૯૫૭)’ મા પણ એવું થયું છે તે અન્ય ન મંચેનું છે “લલિતની કવિતામાં અથ અને અર્થધ્વનિ ઉપગમનાનો પહેલો પ્રયત્ન શબ્દના સૂર કરે છે બાકી લલિતની ચક્ષુરૂપિક કલ્પનાનું તો મોંડું જ છે” — એ નિરીક્ષણ મનન યોગ્ય છે પહેલો પ્રયત્ન સૂર કરે એમાં કાંઈ ખોટું નથી — શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને પણ એ જ આભરેત છે કવિતામાં કાન કરતાં આખી પ્રાણ થતા અર્થસદર્શનો મહિમા જોગવારથી થતો હોય છે ભાનપ્રતીકા (images) પર નિર્ભર કવિતારચના લયની બામતમાં સહેજ બેદગાંગ જણાયાનું પશ્ચિમની આધુનિક વિવેચના તોધે છે (અમાગના કવિની રચનામાં જદ અંગેની મુશ્કેલી જણાતી હોય તો તેનું એક કારણ આ છે), તો ‘લયધ્વનિ’ (પરિ ૧૭) ઉપર નિર્ભર ગહેનાર કવિમાં ચક્ષુર્માલ અથસદર્શનું પાતળાપણુ દેખાય એ પણ સમજી શકાય એવું નથી? અવગત, લય પોતે જ સર્વેસર્વો થવા નીચ તો તરત આકારો થઈ શકે “કાણુ બાણુ કેમ, ‘નારી તું નાગવણી’ નું જપિયુ અને નથી જ ગમતુ” (પિ ૧૪૫)

કવિ “સીધી રીતે” ઝડી દેવાનો નહિ, એની ભાષા વિચિત્ર જ રહેવાની “આપણે કાવ્યમીમાસક કહેશે, કાવ્યનું જીવિત છે વક્રોચિ, કાવ્યનું જીવિત છે અત્યુક્તિ, છ મીઠી સાદી વાતની અપેક્ષા રાખીશ મા વસ્તુત કાવ્યમાં જે નહોતી છે તે જ સત્યોક્તિ છે, અભાવ ઉક્તિ છે, ઉત્તેજિત

શ્રી. વિષ્ણુસાહ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

કલ્પનાએ ભાવને વિચારને બનાવર અને પૂરો રજૂ કરવાને એ ભાષા વાપરી છે. એ ભાષામાં કશું જુદું નથી, નથી વાંકું " (પરિ ૧૭.) પોતાના જમાનામાં — મન્ન મીધી યૈનીના આમણી જમાનામાં ઉપરના વિચારો એ રીતે આત્મપ્રતીતિની મુશ્કેલી સ્થાને મૂકવા એ વિવેચકને માટે જરૂરી હતું. "અર્વાચીન ગદ્ય અને કથક અને પદ્ય સાહિત્યમાં અચોક્કસતા, પ્રવાહિતા અને સંગતતા જોવામાં આવે છે — તેણે કદાચ કયાંક કલા વિકસાવી હતો કયાંક કલા કચરી હતો — તે "સાહિત્ય", લોકસાહિત્ય, ગાંધીજી અને મુનશીને આભારી છે છેના બે જણે મીધી યૈલી દ્વારા જ હેતુસિદ્ધિ કે કલાસિદ્ધિ જોઈ છે " (વિ. ૧૪૬) શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ અધરી ભાષા ઉપર દોષનો રોપણો દોળવા એવાયેવાઓને સત્ય વાંતની દર્દપૂર્વક યાદ આપે છે કે "ઉચ્ચતમ કવિના સંસ્કૃતનું જ્ઞાન માગી નથી લેતી પણ ઉપની કેળવણી માગી લે છે, આખો જનમખંડ મરકાની એ કક્ષાએ કયાં આવે ? ન જાને " (વિ. ૧૫૨.) વિશદતાનું વરુણ ૩૫ ક દ ૩ મા એ જુએ છે. "તેમની કવિતામાં કુત્સિત બનતી વિશ્વતા — અતિ પ્રસાદ — આવે..." (વિ ૩૧) એકે દેકાણે કહે છે : "...અગવડના પણ કવિતામાં સાર્ય હોઈ શકે .." (વિ. ૧૬૭) પણ અન્ય પ્રસંગે વાતવ્યથી ઉમેરે છે : "પ્રસાદ એ કાવ્યનો શુષ્ક નથી, પણ વાયકનો અધિકાર છે." (વિ ૧૬૦)

અલંકાર, પ્રામાણિક કવિની ગ્યનામાં અવિનાભાવ અંતર્ધે આપ્યો હતો અને કવિસવેદનનો અંશ દેવાની પ્રતીતિ કગવરો એ એમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે (પરિ ૧૮.) પ્રતિરોષો, પ્રતીકો કાવ્યમાં ઉપમાગક નીવડે છે એ પણ એમણે 'લક્ષિનાકાવ્યમાં પ્રતિરોષ' અને 'બોધક કાવ્યમાં પ્રતિરોષ' એ બે લેખોમાં અને અન્યત્ર બતાવ્યું છે "પ્રતિરોષો, બને તો ગતિશીલ" જોઈએ (વિ. ૧૦૯). "મૂર્તિ ગતિમાન પ્રતીકો કે પ્રતિરોષો" યોજવા જોઈએ (પરિ. ૧૪) એમ યોગ્ય રીતે જ મૂર્તતા અને ગતિ શીવનાનો એ મંત્રીમાં કરે છે. ૧૯૨૧માં 'ટાઈમ્સ' — નમ્રતા માટે એમણે 'પ્રતિરોષ' પર્વાય યોજ્યો છે, પણ ૧૯૨૬ પછી 'ઇમેર્સન' માટે એ પર્વાય નિશ્ચિત કરી 'ઇમેર્સન' વરુણી કાવ્યમાં અગત્ય એ સતત ઓંધાના રજા છે ૧૯૩૪માં એ એની વ્યાખ્યા પણ આપે છે, નિષ્ફળતા ખાતર અંગ્રેજીમાં પણ નિરૂપણ કરે છે, ખાસ નોંધવાનું તો એ છે કે ૧૯૪૬ મા મેસિસ કે બુર્કએ કયાંક ભાષણો 'ધ પોસ્ટિક ઇમેર્સન' ઉપર આપ્યા તેથી ધણુ વહેલેડું શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે આપમ્નઝથી 'ઇમેર્સન'નું મંદરવ કર્યું છે. આ સદીના બીજા દશકમાં અમેરિકા — યુરોપમાં 'ઇમેર્સનિસ્ટ' વલયુ આવ્યું તેના પકડવા અહીં પકડવા પામ્યા ભાગ્યતા નથી. સેસિય કે બુર્કએ છૂટક 'ઇમેર્સન' ઉપગત આખી રૂતિ એક સુભાગ 'ઇમેર્સન' ૩૫ બનતી હોય તેની વાત કરી છે, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદમાં પણ 'અનુભાવના' (પરિ ૧૨૭) મા 'લઘુ પ્રતિરોષ' અને 'સંગ્રહ પ્રતીક' ની વન થઈ છે "પ્રતિરોષ" પર્વાય કોપનિબદ્ધના "રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વપૂવ" માથી ઉપારોસો છે કારક અર્થરૂપ થયો છે અને પોતે આપેલ વ્યાખ્યા "પ્રતિરોષ એટલે પ્રતિનિધિ અનુર્વિચયક કલ્પનાને સ્પર્શતી સજ્ઞા" (વિ ૨૨૭) મા પણ ઇમેર્સનને માત્ર અનુર્વિચયક માનવામાં અર્થસંકોચન થઈ ગયું છે શ્રુતિવિચયક 'ઇમેર્સન' પણ હોય (આથી જ ૮ ૩૫ પર ભાગ મૂકનાર 'પ્રતિરોષ' કે મગદીમાં પ્રચલિત 'પ્રતિમા' કરના 'ભાવપ્રતીક' કે 'ભાવકલ્પન' વાપરવું વલુ પત્તં કરુ હુ.)

કાવ્ય વિદ્યો — કાવ્યના વિવિધ અંગો વિશે સ્વાભાવિકપણે જ વિવેચકને ઘણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય, પણ કવિ અને ભાવક વિદ્યોની — સર્જનપ્રક્રિયાની અને ભાવકના રસાન્વાદની પ્રક્રિયાની — ચર્ચાં નોતનેતામાં વિવેચકને મનોવિજ્ઞાન અને તરવજ્ઞાનના શ્લેષો તરફ ખેંચી ગયા વિના ગ્હેલી નથી

વિવેચનની સાધના

‘અનુભાનના’ ના અતભાગમાં સમગ્ર ચર્ચાને બાધી લેતા કાવ્ય, ભાવન અને કવિ વિશે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે : “કાવ્યની આવી સમગ્ર આપી શકાય છદ્ધ અને સમગ્ર રીતે ઉપલબ્ધિ અને પ્રેરણા બનેલા અર્થનું સંપૂર્ણ સમ્મન અથવા પ્રતિપાદન કરતી લયાન્નિત વાણી તે કવિતા એવા પ્રતિપાદનમાં તદાકારતા દ્વારા થતા [૧ તો] અનુભાનના નિગ્ધ તે પ્રબોધ ચમત્કાર મુદા પ્રશ્નબ્ધિ કે સમાહિતતા જેની સવિતની અવસ્થિતિ એ પ્રતિપાદનની સર્જક પ્રતિભા એટલે ઉત્કટ વેદનશાલિન, વસ્તુઓ વચ્ચે અપૂર્વ સબધ જોવાની ઉદાર ને સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞા, અને અસાધારણ કૌશલથી જાળવ્યા હવ તે દાખવવાની અદ્ભુત શક્તિ ”

કવિ અત્યંત સવેદનશીલ હોય છે અને વસ્તુઓ વચ્ચે અપૂર્વ સબધ જોઈ ખેંચે છે, જે પ્રગટ કર્યા વગર એને એન પડતુ નથી વસ્તુઓ વચ્ચે સર્જાયા જોનારી પ્રજ્ઞા માટે અગ્રેજી imaginationનો પર્વાય ‘કલ્પના’ શબ્દ દનપતનારાથી (‘કનિતા કહીએ કલ્પના’) વપરાય છે ખુબ જોતા મૂળ અગ્રેજી શબ્દ imagination વસ્તુઓ વચ્ચેના અપૂર્વ સબધોને એક ઝમકારે જોઈ તેમને ઘાટ આપનારી શક્તિને - અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમતાને - નિર્દેશ કરે છે દાનતેના Imaginative મા નિમ્નતર શક્તિ કરતા કોઈક કોઈકાર સર્જકશક્તિને સ્વીકાર થયો હતો જાતરિને imagination (કલ્પના) અને fancy (તગ્ગ) વચ્ચે ઉચ્ચાનચ દૃષ્ટિએ ભેદ રચાયા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કોલારિજને અનુભરે છે “હું ઇમેજિનેશન અને ફેન્સી, કલ્પના અને તગ્ગશક્તિને અલગ અલગ અને ઉચ્ચાવચ ગણુ છું” (પરિ ૯૩ પૃષ્ઠ પરિ ૧૮૯-૯૦ ઉપર એને ‘બહારની ચર્ચા કહી એ તટસ્થ રહે છે’) સર્જકને “કલ્પનાએ અખંડરૂપે ધારણ કરેલો અનુભવ” શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ નિર્દેશ છે (પરિ ૪૬) તેમાં કાવ્યસર્જનશક્તિ તરીકે એ કલ્પનાને જોતા લાગે છે

પણ કાવ્યનું આસ્વાદન ભાવન પણ કલ્પના દ્વારા થાય છે, સાધાગણીકગણની કે એવી ભાગ્યગુણમાં પડવાની ખાસ જરૂર નથી એમ એ કહે છે “લેખકને અનુભવ વાચક પોતાનો કરે તે કલ્પનાવ્યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપવું હોય તો આપી શકાય પણ તે મિનજરૂરી છે, કેમ કે વસ્તુતાએ એ કલ્પનાવ્યાપાર જ છે કલ્પના-વ્યાપાર શબ્દપ્રયોગ સ્ફુટ છે, સાધારણીકરણ બ્રામક છે” (પરિ ૪૪) ‘ભારતીય વિવેચનમાં ‘ઇમેજિનેશન’નું સ્થાન આ ગ્રેન્ડિય કે ભોજકત્વ લઈ શકે જે શક્તિથી કવિને અનુભવ વાચક પોતાનો કરે છે તેને ‘ઇમેજિનેશન’ (કલ્પના) શબ્દ અનુનક્ષે છે” (પરિ ૩૯)

એટલે કે સર્જનની પ્રક્રિયા અને ભાવનની પ્રક્રિયા બંને ‘કલ્પના’ દ્વારા થતી તેઓ જુએ છે અગ્રેજી imaginationનો વધુ સાચો પર્વાય ‘પ્રતિભા’ છે કોલારિજે તો ‘ઇમેજિનેશન’નો પર્વાય ‘એસેમ્બ્લેસ્ટિક પાન’ (આકૃતિવિધાયિની શક્તિ) એવો યોગ્યો હતો એ ઇમેજિનેશન એટલે જ અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમ પ્રજ્ઞા અર્થાત્ પ્રતિભા સર્જનારી શક્તિ તે ‘ઇમેજિનેશન’ અને આસ્વાદનારી શક્તિ પણ જો ‘ઇમેજિનેશન’, તો રાજશેખર કહે છે તેમ તેમને અનુક્રમે કારવિત્રી પ્રતિભા અને ભાવવિત્રી પ્રતિભા તરીકે ઓળખીએ ‘ઇમેજિનેશન’નો પ્રચલિત પર્વાય ‘કલ્પના’ અને માટે વાપરીએ તો પણ આ બધામાંથી ફલિત તો એટલું થાય છે કે કાવ્યના સર્જનમાં તેમ જ આસ્વાદનમાં ‘પ્રતિભા’ની - ‘કલ્પના’ની જરૂર પડે છે પણ એમ કહેવાથી સર્જનની પ્રક્રિયાનો અને આસ્વાદનની પ્રક્રિયાનો કોઈ નકશો કે ખુલાસો મળતો નથી

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ ખાસાં

સર્જનની અને આગ્રહનની પ્રક્રિયાઓનો ખુલાસો તો સાવારણના ખ્યાલ દ્વારા મળે છે.

સાક્ષાત્ વ્યવહાર જીવનમાં હલ્લના લાવેલા ટાંગણુ, કાર્ય અને સહચારી દ્વારા પ્રગટ થાય છે એ જ જ્યારે ગભૂમિ ઉપર અથવા કાન્યામાં ગભૂ થાય ત્યારે એમનું પોતાનું મૂળ રૂપ ગહેવા પામતું નથી અને એમનાથી જુદી એની એક પ્રકારની સંવિદ વ્યક્ત કરે છે, સ્પષ્ટપે પ્રગટ થાય છે વ્યવહાર-જીવનમાં જે કારણ કાર્ય અને સહચારી હતા તે ગભૂમિ ઉપર કે કાન્યામાં, હવે જિવાતા જીવનના ભાગરૂપ ગેદના ન પામતા, વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીભાવનું રૂપ ધારણ કરે છે હવે વિભાવ અને અનુભાવનો સમગ્ર કાર્યમંજુ સમગ્ર ગહેવા પામતો નથી વ્યવહારજીવનમાં અમુક બનાવના પરિણામે (કારણના કાર્યરૂપે) હવે ગોક કાંધ જુગુપ્સા આદિ અનુભવીએ છીએ જેવા એ બનાવમાં સડોવાયેનાઓ સાચેના આપણે સમગ્ર તે પ્રમાણમાં આપણે એ લાવે અનુભવીશું ક્યારેક આપણે તટસ્થતાનો નમ્ર પછુ હોય પછુ ગભૂમિ ઉપરનું નાટક જેતા કે કાવ્ય નાચતા જુદું જ બને છે નિરૂપાતા મનાવમાં આપણે સક્રિય અનુપ્રવેશ હોય છે, અને છતાં અગત મમદતા કશી જ હોતી નથી હવે ગોક કાંધ જુગુપ્સા આદિ બાહ્ય વિદ્યો કે આમાન્ય જીવનની લાભ આદિ વ્યવહારિક જરૂરિયાતો પછુ રહી હોતી નથી સામાન્ય જીવનમાં અમુક કાંગણુથી અમુક કાર્ય પ્રગટ, અમુક બનાવને લીધે અમુક લાવે અનુભવતા, પછુ ગભૂમિ પર કે કાન્યામાં ત બનાવે નિરૂપાતા સામાન્ય જીવનમાં અનુભવતા લાવે સ્વ અનુભવતી ચેતનાને જુદા જ ભાસે છે સમાનુભવ વ્યવહાર જીવનમાં પ્રવેશતો નથી, સ્વ અગત વ્યવહારજીવનથી ગ્રવનપણે આસ્વાદ્ય છે પોતાના સામાન્ય જીવનથી કે નટના કે નાચકના સામાન્ય જીવનથી સમગ્ર ન હોય એ રીતે નાટક (અથવા કાવ્યકૃતિ)નું સ્વતંત્રપણે ચિત્ત મહેલ કરે છે એટલે કે તે સાધા છીદ્રત રૂપે અનુભવાય છે જે બનાવોના વિભાવાદિ બનેલા છે તેમનો કાંઈ અમુક વ્યક્તિથી સમગ્ર હોતો નથી આ મારે લગત છે-વગેરે ખ્યાલોથી ભાવક મુખ હોય છે ત્યારે કે એ બધું બિન-અગત ન હોય આ સાધા પ્યની સ્થિતિ છે કા જે સાધેલ સાધારણ મર્યાદિત અહમ્મી આકર્ષને તોડે છે-મર્યાદિત અહમ્મ સાચે જોડાયેલ આશનો, ઇષ્ટાઓ, આદિને દૂર કરે છે અને વિગ્રહિતવેદાન્તગામી ગમ્યવિષય પ્રગટે છે

સાધારણીકણુનો ખ્યાન ભટ નાથકે ગભૂ કર્યો અને સસારવાદનની પ્રક્રિયા થી રીતે રક્ષા બને છે તે એની મદદથી મમજાનુ તેમની પછી થયેના આચાર્ય અભિનવગુપ્તપાદે પોતાના શુરુ ભટ્ત તોતમાથી વિચાન્વીજી સર્જનની પ્રક્રિયા ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે અને એમાં ભટ્ત નાથકના સિદ્ધાન્તો પછુ ઉપયોગ કર્યો છે ભા તોતે કહેલું કે નાયકસ્ય કવે થોડુ ધમાન એવ અનુભવ અર્થાત્ નાથકનો, કવિનો જાન્યનો અનુભવ એક જ છે અભિનવગુપ્તે સ્ફુટ કરે છે સ્વ ખરું જોતા કવિત્વનું છે સ્વ એ બીજું કાંઈ નથી, કવિની સાધારણીકૃત ચેતના જ છે એને વશ રહીને જ નટનો વ્યાપાર ચોભયો હતો કવિગતસાધારણીકૃતકવિમૂલ્ય કાવ્યપુરતો નટવ્યાપાર, સૈવ ચ કવિત્વ પરમાયત્ રસ ॥ કવિની સાધારણીકૃત ચેતના કાવ્યરૂપે ભાવક નુધી પહેલી શેકે છે એમાં ભાવકમાં નટની બનાદિ વાતના ઉપકાર બને છે આ વાતના બાધત થતા ભાવકની ચેતના કાન્યરૂપ એટલે કે સ્વરૂપ બને છે

અભિનવગુપ્તે નર્જન અને જાગરનની પ્રક્રિયાઓને ખ્યાલ આપ્યો છે તેમાં મનુષ્યમાત્રમાં પહેલી બનાદિ શૂદ્ર વાતના સિવાય બીજું કશું શૂદ્રીત નથી આકૃતિક પાશ્વલ આદિન્યત્તચિત્તોમાં

આઈ. એ. રિચાર્ડ્ઝ આવી સર્વસાધારણ લાવતત્વની વાત કરે છે. ૨ ગમે તેમ પણ કવિ અને લાવક બંનેને એક અનુભવમાં લાગીદાર કરવા માટે આવો કોઈ સેતુ સ્વીકાર્યા વગર આરો નથી. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને ઇષ્ટ શબ્દ કલ્પના લઈએ તો મનુષ્યમાત્રમાં ‘કલ્પના’ના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યા વગર સર્જનપ્રક્રિયા, કાવ્યકૃતિ અને લાવન એ ત્રણને સાંકળી શકાશે નહિ પણ ઉપરના વર્ણન પછી સ્પષ્ટ થયું હશે કે સર્જનની પ્રક્રિયા અગે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ‘કલ્પના’-વ્યાપારની વાત કરે તો તે નિર્વાહ છે; પણ તેમ છતાં સર્જનની પ્રક્રિયાનો અને લાવનની ક્રિયાનો ખુલાસો તો ‘કલ્પના’ શબ્દની મદદથી અપાવેો રહી જ નય છે, જ્યારે સાધારણના ખ્યાલ દ્વારા તે ખુલાસો મળી રહે છે.

યુરોપની સાહિત્યવિચારણામાં સર્જનની પ્રક્રિયામાં રસ લઈ તેને imagination, intuition દ્વારા સમજવાના પ્રયત્નો થયા છે, પણ લાવનની પ્રક્રિયા સમજાવવા સુધી એ વિચારણા લંબાતી નથી અને અંતે એ અપૂરી-અધૂરી અને તપાસવા જતાં ત્રુટિવાળી નીકળે છે. કલાતત્ત્વવિદ કોયે કલાકૃતિને સર્જકને માટેનો સ્મૃતિસહાયક જરૂર પદાર્થ લેખે છે પણ કલાકૃતિ સર્જકને તો મૂળ અનુભૂતિ સુધી લઈ જાય, અન્ય લાવકોને શી રીતે લઈ જાય? સાધારણના ખ્યાલ સિવાય આનો ખુલાસો મળવો મુશ્કેલ છે.

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે કે “રસનો સિદ્ધાન્ત, એવું ખૂબ મૂલ્ય સ્વીકાર્યા છતાં કહેવું જોઈએ, સર્જક-કરતાં લાવકને વધુ અનુલક્ષે છે” (પરિ. ૪૬.) એમાં ખોટું શું છે? જગત સમક્ષ કાવ્યકૃતિઓ છે. તેનું-લાવન થાય એ પ્રથમ અને ચરમ દરરિયાત છે. પણ ઉપર જોયું તેમ રસનો સિદ્ધાન્ત લાવકના રસાસ્વાદની પ્રક્રિયાને પૂર્વાપક્ષે યથાતથ મનજવા સારુ સર્જક સુધી પહોંચ્યો છે અને એણે સર્જનની પ્રક્રિયાનો પણ આલેખ આપ્યો છે

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની ગ્રંથેષુ સાધારણીકરણની યથાર્થતાને તપાસવા કરતાં પણ વધુ તો કાવ્યની વિશેષતાને, કાવ્ય એક વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે, એક અનુભવવિશેષ છે એ વાતને હરકત ન આવે એ જોવા અંગે છે “સાધારણીકરણ અને સામાન્યીકરણના સમીકરણથી ધણો વિભ્રમ થવા સંભવ છે. કવિના અનુભવમાં સૂક્ષ્મતામાં કે વિશાળતામાં કે શુ અસાધારણ કે લોકાત્મક હોય જ નહિ? અને હોય તો તે સર્વગ્રહણક્ષમતા લાવવા ગાળી કાઢવું?” (પરિ. ૪૧.)

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની કાવ્યસૂત્ર અહીં મુદ્દાના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. અનેક વિદ્યાર્થીના પાયા નાખનાર એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે ‘કાવ્ય ઇતિહાસ કરતાં વધુ તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રવચ્ચ અને ઉચ્ચતર વસ્તુ છે, કેમ કે કાવ્ય સામાન્યને વ્યક્ત કરે છે જ્યારે ઇતિહાસ વિશેષને વ્યક્ત કરે છે.’ પણ રસાનુભૂતિ તે તર્કશાસ્ત્રથી થતા સામાન્યના જ્ઞાનથી જુદી જ જાતની વસ્તુ છે. કાવ્ય એ એક વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે એ ખરું,

૨. Principles of Literary Criticism, પૃ. ૧૯૦-૨; ઉપગત સરખાવો : “Pity and fear awakened in connexion with these larger aspects of human suffering and kept in close alliance with one another, become universalised emotions. What is purely personal and self-regarding drops away. The spectator who is brought face to face with grander sufferings than his own experiences a sympathetic ecstasy or lifting out of himself.” — S. H. Butcher : ‘Aristotle’s Theory &c’. ૫ ૨૧૦

પણ ઇતિહાસ એ નથી વિશેષ સ્વરૂપમાં જ પર્યવસિત રહે છે તેનાથી કાન્ય જુદું પડે છે. કાવ્યનું વૈશિષ્ઠ્ય અતે સાધારણ્યને ઉપમારી રસપદવસાથી જનવા માટે દોષ છે સાધારણીકગ્ય અને સામાન્યીકગ્યતા સમીકરણને અવકાશ જ નથી એવા સમીકરણથી વિષમ જીવો થવા સંભવ છે એ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની એનવણી માગી છે પણ સાધારણ્ય કવિ પાને પોતાની કૃતિમાંથી જે કાઈ અસાધારણ્ય હોય તેને સર્વમહત્વશક્તિ લાવવા માટે માગી કાઢત સ્પષ્ટ આદેશ એમ એમને દહેશત છે તે અરથાને છે આદંબન વિભાવરૂપ નાયક નાયિકાને પુરુષ મમુદાવના અને સ્ત્રી મમુદાવના દદબાજરૂપ આલેખવા એવા સાધારણ્યનો અર્થ થતો નથી. વિભાવાદિ સાધારણ્ય પામરાને લીધ કવિ પોતાના મર્યાદિત અહમ્મમાંથી છૂટે છે અને એની સાધારણીકૃત સરિદ ગરૂપ જની ગહે છે અગત ઇષ્ટાઓવાળા અહમ્મની મર્યાદામાંથી છોડીને પોતાની ચેતનાને મૂળ ગરૂપે આનંદધન રૂપે આરવાદવા માટે સર્ગક તેમ જ ભાવકને પ્રેરના એ સાધારણ્યનો હેતુ છે લક્ષેને વિભાવાદિમાં ગમે તેટલું અસાધારણ્ય (particular) સમાયુ હોય માન એની સાથે સર્ગક (અને ભાવક પણ) અગત રીતે મંમદ નહિ હોય, આ સ્થિતિનું જ નામ છે સાધારણ્ય અર્થાત્ સાધારણ્ય કવિને કૃતિમાંથી અસાધારણ્ય વીગતોને ત્યાગ કરવા ફરમાવના વસ્તુ નથી અને અસાધારણ્ય વીગતોને ત્યજવાથી - માળી કાટવાથી સર્વમહત્વશક્તિ આનતી નથી બલકે (અસાધારણ્ય વીગતોના સમાવેશને અવિરોધી એવા) સાધારણ્યને લીધે જ સર્વમહત્વશક્તિ સિદ્ધ થાય છે

પણ કાવ્ય એક વિશેષ સૃષ્ટિ હોય છે તે દેખી જોઈએ-એનો સાધારણ્યના સિદ્ધાન્તથી છેદ તો જીડી નહિ બધ એ પ્રશ્ન શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ સમક્ષ મુખ્ય તો છે એક કાન્ય બીજા કાવ્યથી જુદું છે તેનો ખુલાસો સાધારણ્ય પામેલા વિભાવ અનુભાવ વ્યક્તિમારી ભાવોના નિરવધિ મિશ્રણોની વિવિધતામાં શોધવો જોઈએ એમ મને લાગે છે એક જ કવિ સીતા ઉપર આજે નાટક લખે અને પછીથી વળી બીજું લખે તે બંને પણ જુદા પડે છે અને તેમાં વિશ્વાસદિના નવીનતમ, અન્યતર, સયોગ એ જ કારણભૂત છે. મને લાગે છે કે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની વિચારણાએ વરસો પછી રસસિદ્ધાન્તમાં સમાધાન અનુભવ્યું છે ઉપર નિરપેક્ષી વિચારસરણી સાથે એમનું ૧૮૫૯ ના એક વ્યાખ્યાનમાંનું નિવેદન પ્રુરુ મેળમાં છે : “એક આખી પરિસ્થિતિ સધાતરૂપે સકીર્ણ સ્વરૂપમાં, આધાતપ્રસાધાતરૂપે રજૂ થાય, ત્યારે પરિસ્થિતિના સાહચર્યમાંથી ભાવનુ સુક્ષ્મ સ્વરૂપ ઉદ્ભવે . એ જ રસ, ભાવનાત્મક હોય છે એમાં જ સાધારણીકરણ રહેલું છે, નિરૂપિત એક વ્યક્તિ કે એક લાગણીમાં નહિ ” (‘સંકૃતિ’, જૂન ૧૮૫૯, પૃ ૨૦૩.)

ગસિદ્ધાન્તને શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે વાગવા તપાસના પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમાંથી બે નવું મુદ્દાએ! ખાસ આગળ તરી આવે છે અને ચર્ચા માગી લે છે “ગસના સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતા” ચર્ચતા તેઓ કીધતો અભિપ્રાય ટાકે છે કે મુગેપની ઉત્તમ ટેન્ડેસી, “જેના અત્તમાં અસ્વચર્યતાની પગકાણા પ્રેક્ષક અનુભવે, તેના જેવું નૈઃકરુણાન્ત નાટક સરકૃતમાં નથી, તેના કાન્યમાં હિન્દુ જીવનદષ્ટિ અને તે ઉપર મહાયેલી હિન્દુ સાહિત્યક્રિયાથી છે ” (પર્ગિ ૩૫) જીવનદષ્ટિ અને સાહિત્યદષ્ટિ વચ્ચે કાઈ ને કાઈ સંબંધ સર્વત્ર જોવા મળવાનો પણ ટેન્ડેસીના અત્તમાં અસ્વચર્યતાની પગકાણાનો પ્રેક્ષકને અનુભવ થાય છે એ વાત કીધ કહે તો તે બેરોગ છે ? મિન્ટનરચિત ટેન્ડેસી ‘સેમ્સન એગ્રોનિટીસ’ની અતિમ પંક્તિ છે :

And calm of mind, all passion spent.

વિવેચનની સાધના

ટૂંકેડીને અંતે તો ચિંતની શાતા, અગ્રસ્થ ક્રૂતા રાગોદ્રકોનું નિતા ત શ્મન - નિલયન થયું હોય છે. એરિસ્ટોટલ પશુ ટૂંકેડીને અંતે આનંદની લાગણી રહેતી હોવાનું મૂક્યું છે

“અનોચિ યથી પ્રવર્તેતો રસ તે રસાભાસ” (પગિ ૩૫-૬) એની ચર્ચા કરતા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનો અર તીક્ષ્ણ બને છે “ચુરુ આદિ પ્રતિ રતિ કૌપ કે હાસને રસાભાસ ગણવામા ઉચ્ચ નીતિના ખાસને કલામા ખેંચી આપ્યો છે, તો સમાજના નીચના ધગના પાનમા આલેખાતા શ્મ કે ઉત્સાહને રસાભાસ ગણવામા આપણા ધર્મના અપૂર્યતાના રોગનો એપ કલાને લગાડવામા આવ્યો છે. રસસિદ્ધાન્તના વિવગ્નમા કે વિનિયોગમા હિન્દુ પડિત કે કરિ ધર્મની એ નિપકન્યા અપૂર્યતાની પાઠ જઈ શક્યો નથી એ હકીકત દુ ખદ પશુ છે ખરી” જગનમાથી બહાર આની સમાજ બાધો તે પહેવાના પશુમાનવના જનનમા ચુરુજન પ્રતિ ગતિના પ્રસંગો વિગલ નહિ હોય એની સ્થિતિનું ભીયણ પ્રતીક જ ‘ઈડીપસ રાજ’ મા સોફોકલીસે નિરૂપ છે. પશુ ઈડીપસે માતા પ્રયેની ગતિને બાળી તે પછી કવિ માટે અડધી ક્ષણ પશુ એ નિર્ભલ છે ખરી? નીચના ધગના પાનમા શ્મ કે ઉત્સાહના ભાવો આલેખવા આડે વિપકન્યા અપૂર્યતા ભેવા કરતા કલાના સાધારણ ઔચિયનો વિચાર કરવો ઘટે છે. હેંગેટના મોમાં To be or not to be વચનો ઉચિત લાગે તેટલા ધોરખોદના મુખમા લાગે? જો ન લાગે, તો પછી કવિ જો હેંગેટના મોમા એના વચનો મૂકે તો એમા વહેરાવચો કરે છે એમ જોનું બરોબર છે? હોમર (ઇલિયડ, મર્ગ-૨) નો પેનો લ્લો. ખૂંધો યેરસાઈટીમ ભલે એજેમેન્નોન રાજને ઊછળી ઊછળીને સત્ય સહજાવવા કરે પશુ એકિલીઝનું પરાક્રમ એ કરી શકે? કરિ જો યેરસાઈટીસને ઉત્સાહનું પાન ન બનાવી શકે તો માણસાઈના નાજવામા એને હલકો ઊતરતો લેખીશું?

નીએ મુદો “આધુનિક સંવિનલક્ષી કાવ્યોને રસસિદ્ધાન્તની કસોટીએ ચઢાવવામા બેહદાપણ આવે છે. રસસિદ્ધાન્તના વિનિયોગનો આગ્રહ સેનીશુ તો આપણા કેટનાક ઉત્તમ કાવ્યોમા કોઈ ખાસ રસ જડશે નહિ” (પગિ ૪૭)-એ અંગેનો છે. ભરતે નાટ્યરચના માટે યોજેલા રસસિદ્ધાન્તને તે પછી આવેલા અલકાર, રીતિ આદિના અને ધ્વનિના પશુ ખાસને સમારી લેવાય એવી ભૂમિકાએ અભિનન ગુણાયો મૂકી આપ્યો હતો. તેમ છતાં મુક્તકો તેમ જ અન્ય રચનાઓના આગ્રાન્તને ખુલાસો મળી રહે એ માટે તેમના સમકાલીન કૃતકે વકોકિતની, ક્ષેમેન્ડે ઔચિત્યની, પડિતરાજ જગન્નાથે ગમણીયતાઈ પ્રતિપાદનની વાત કરી છે. આનંદધનના રસાદિધ્વનિમા રસધ્વનિ ઉપરાત ખીજ સાત-લાવધ્વનિ આદિ ની વાત છે એ બધાના ખ્યાલ સાથે અભિનનગુપ્તે ભરત અને આનંદધનના વિવગ્નરૂપે સમગ્રવેલા રસસિદ્ધાન્તનો વિનિયોગ ક્રૂતા મને લાગતું નથી કે કોઈ પશુ ઉત્તમ કાવ્યના કાવ્ય નો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ બને

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પશુ “રસસિદ્ધાન્ત તત્ત્વત ખરો છે” એમ સ્વીકારે છે (પગિ ૩૭) અને કહે છે કે “તેમા નિત્ય સત્ય એ છે કે સ્થાયીભાવોના ખીજ વાસનાઓ છે. વાસનાઓની આસપાસ સ્થાયીભાવો દેહ ધડે છે ખીજુ નિત્ય સય છે રસનિષ્પત્તિની આપણા આલકાગિકાની સમજૂતીમા” (પગિ ૩૮)

લાનનની પ્રક્રિયા સમજવામાં ઊંડા ઊતરતા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ રસસિદ્ધાન્ત તરફ ખેચાયા વગર ગ્હી ન શક્યા અને ૧૯૫૯ ના વ્યાખ્યાનમા, ઉપર જોયું તેમ, સાધારણની વાત પગ આનીને તેઓ ગિચ્ઠ થયા છે એમ મ્હી શકાય

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ પાસાં

ભાવનનો પ્રથમ વિવેચકને સૌથી વધુ આકર્ષે જ. વિવેચક પોતે ભાવન છે ને? ભાવનનો વ્યાપાર શી રીતે ચાલે છે એ તપાસવા તરફ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ વારંવાર વળ્યા છે. “અનુભવના”માં તેઓ ‘કલાનુભવના પર્યાવસાન માટે આનંદ શબ્દ શું ઉચિત છે’ એવા પ્રશ્ન ઉભો કરે છે, અને ‘એ તત્ત્વને હું આનંદ કહી શકતો નથી’ એમ કહે છે. આનંદ શબ્દનો અર્થ એ સુખ, હર્ષ કરે છે [‘આનંદ (pleasure)’, ‘આનંદમાં હર્ષની વિવક્ષા થઈ જાય છે; પરિ. ૧૧૮] એને ‘સમાધિ’ કહેવામાં એમને ગૂંચવાડો થતો લાગે છે, ‘બ્રહ્માસ્વાદ્સહોદર’ કહેવામાં ધાર્મિક અનુભવનું મિશ્રણ થતું લાગે છે. અને ચિત્તપ્રકાશમય કે ચેતોવિકાસમય વિશ્રાન્તિ ઉપશમ કે પ્રશ્રાન્ધની અવસ્થા, ‘મુદા’ કે બીજા વિચારકોની ‘પ્રીતિ’ની અવસ્થા, સમાનમાથ કે સમાન સંવેદનની શક્તિ, અથવા આપણી જૂની પરિભાષાને વળગી રહી ભાવનાશક્તિ કે અનુભાવનાની શક્તિ તરીકે ઓળખાવવાનું તેઓ પસંદ કરે છે.

“એ આનંદ ના હોય તો પણ ચિત્તને અનુકૂલ વેદના છે”, આથી આનંદને ‘સ્થાને આપણે પરનિર્ણય’ કે વૃત્તિઓની તત્લીનતા (transpor) પૂરી શકાએ’ એમ એ સૂચવે છે. એ સાચું છે કે કલાનુભવના ‘લક્ષણમાં ચળવળ સાથે તત્લીનતા અવશ્ય જણાય છે,’ પણ તત્લીનતામાં જ ‘કલાનુભવનું પર્યાવસાન’ થાય છે? તત્લીનતા દ્વારા કલાનુભવ શરૂ થાય છે, પણ એ પરિણમે છે શામાં? એ કહે છે:

“કવિએ સર્જેલી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર અને તે સાથે જ પોતાના સ્વતંત્રી સર્વ શક્તિઓનો સમગ્ર અને સુગત અનુભવ એ કાવ્યવાચનનું ફળ મળી શકાય.” (પરિ. ૧૧૯.)

જો લલિત કલાઓ સ્વલગ્ન્યાપી છે તેમાં તત્લીનતા કે તદાકારતા અથવા તો કૃતિનો ‘સાક્ષાત્કાર’ અને ભાવકને થતો કલાનુભવ એ સુગત સંભવે, પણ સંગીત, નૃત્ય અને કાવ્ય જેવી મમવાવલંબી કલાઓમાં આદર્શથી જ અનિવાર્ય એવી તત્લીનતા અંત સુધી હોય તે ઉપરાંત, બધાકે તેને પરિણામે, કૃતિના સમગ્ર પરિચયને અંતે - ત્યારે જ શક્ય એવા ‘સાક્ષાત્કાર’ વખતે - થતો કલાનુભવ, એ બંનેને જુદા ઓળખવાનું જરૂરી બને છે. બંનેને એક કહી ન શકાય. પહેલી સ્થિતિ માટે ‘તત્લીનતા’ કે ‘તદાકારતા’ અને બીજી માટે ‘આનંદ’, ‘મુદા’, ‘પ્રશ્રાન્ધ’ શબ્દો યોગ્ય શકાય.

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પણ બંનેને જુદી સ્થિતિ જ માને છે. ‘સમગ્ર ચર્ચાને બાંધી લેતી’ કાવ્યની સમજ આપનાં તેઓ પહેલી સ્થિતિ દ્વારા બીજી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિર્દેશ છે: “એવા પ્રતિપાદન [કવિતા]માં તદાકારતા દ્વારા થતા [સ્થિતિ] અનુભાવનાનો નિરસંદ તે પ્રબોધ ચમત્કાર મુદા પ્રશ્રાન્ધ કે સમાધિના જેવી સંવિતની અવસ્થા” (પરિ. ૧૩૪.)

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પહેલી તત્લીનતાની અવસ્થાને સુખરૂપે જાણના દોષ તેને આનંદને મળતી અવસ્થા માને છે, અને ‘સુખદુઃખથી પાર રહેલું તત્ત્વ અનુભવમાં હોવું જોઈએ’ એમ ચોક્કસ રીતે જ માનતા દોષ બીજી કલાનુભવની અવસ્થા માટે પોતે જોને ‘સુખ’ વાચક માન્યો છે તે ‘આનંદ’ શબ્દ યોગ્યતાનું પસંદ કરતા નથી. આ જો એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ પસંદ કરવાની વાત, હોય તો મોટે પ્રમાણે રહેતો નથી. ‘આનંદ’નો અર્થ ‘સુખ’ અથવા ‘હર્ષ’ જ કરવામાં આવે તો કલાનુભવના

૩. ‘સ્વતંત્રી સર્વ શક્તિઓ’ના અનુભવની વાત થઈ છે તેમાં ‘સર્વ’ને ટેકાણે ‘બની શકે તેટલી બધી’ કહેવું વધુ યોગ્ય લેખાય.

વિવેચનની સાધના

પર્યવસાનની સ્થિતિ માટે ‘આનંદ’ શબ્દ ન વપરાવો ઘટે, પણ એ સ્થિતિ માટે ‘આનંદ’ શબ્દ ‘અશ્રદ્ધિ’, ‘મુદા’ એ અર્થમાં જ યોગ્યતામાં આવતો હોય છે. વ્યાખ્યાતાએ કરેલી ચર્ચામાંથી એક વસ્તુ પર ભાર મુકાય છે કે આ ‘મુદા’ કે ‘આનંદ’ની અવસ્થા તે કેવળ સુખ કે હર્ષની અવસ્થા નથી.

ક્યારેક એ બીજી અશ્રદ્ધિ-મુદા-ની અવસ્થાને માટે સ્પષ્ટ ‘આનંદ’ શબ્દ યોગ્ય પણ છે, અને સાથે જ એક ત્રીજી ‘દર્શનપર્યવસાયિતા’ની જુમિકાનો પણ નિર્દેશ કરે છે.

‘દ્વિજ્ઞેતમ કવિતાન્નતિ’માં બલવન્તરાયને ઈષ્ટ વિચારપ્રધાન કવિતા અંગે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે બલવન્તરાયને પણ ઊર્મિરમ્પૃષ્ટ વિચારપ્રધાનતા જ આપે છે તો પછી ‘વિચાર’ કરતાં ‘ચિંતન’ શબ્દ વાપરવો ઠીક પડશે. આમ યોગ્ય ચિંતનપ્રધાન કવિતાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે પણ તરત પોતાને અભિપ્રેત અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે કહે છે : “કલામાત્રનું તેમ કવિતાનું સાક્ષાત્ પ્રયોગ્ય આનંદ છે” (પરિ. ૨૯.) પણ તરત જ પછી કાવ્યની ‘આનંદ’ પર્યવસાયિતાના પ્યાલથી દૂર ખસે છે : “કાવ્યચાચનનું સાક્ષાત્ પરિણામ આસ્વાદ ને આનંદ છે. પણ...રસાનુભવની, આનંદાનુભવની ક્ષણ પછી કોઈ સત્યના દર્શનરૂપ કે સ્વયનરૂપ કાવ્યનું વ્યવહિત પરિણામ રહે છે.” અને ઉમેરે છે કે “ચિંતનપ્રધાન કવિતામાં આનંદ-અનુભવ પછી સત્યદર્શનના વિશિષ્ટ પરિણામનો વિશેષ સભર છે અને એટલા પૂરતી જ તેની કવિતાન્નતિમાં ઉત્તમતા ગણાય.” (પરિ ૩૦.) એખને અંતે ‘વિચારપ્રધાન’ અને ‘ચિંતનપ્રધાન’ બંને શબ્દો અપૂરતા હોવામાં પોતાનો મત આ રીતે આપે છે : “...આનંદપર્યવસાયી હોવા ઉપરાંત દર્શનપર્યવસાયી કૃતિ, જેમાં કોઈ સત્યની આંખી કે પ્રતીતિ થતી હોય-કાવ્યરમણીયતાના અનુભવ પછી બીજી, ત્રીજી, ચોથી, ક્ષણે — તે કવિતાન્નતિમાં દ્વિજ્ઞેતમ ગણવા લાયક કરે.” (પરિ. ૩૦.)

એટલે કે ભાવનની ચરમ સીમાએ ‘દર્શન’ છે. ‘અનુભાવના’-વ્યાખ્યાનમાં ભાવનનો અંત તત્ક્ષીનતા દ્વારા અશ્રદ્ધિ મુદા-માં માન્ય છે, અને આનંદથી એ ભિન્ન નથી. પણ અહીં તો વળી આગળ એક ત્રીજી જુમિકા ‘દર્શન’ની ઝોળખાવાઈ છે. બલવન્તરાયના વિચારપ્રધાનતાના વાદનો આનંદપર્યવસાયિતાના વાદ સાથે મેળ કરવા જતાં આમ બન્યું છે. ખરું જોતાં ઉપર જોયું છે તેમ ભાવનની પ્રક્રિયા આનંદમાં જ વિરમે છે જુદી જુદી કૃતિઓના આનંદમાં ઉચ્ચાવચ કક્ષા હોય છે અને એ શાને કીધે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર નોંધવાને બદલે આનંદ પછી દર્શન કે એવું કાંઈ કદપણ ઠીક નથી. નાનાં ઊર્મિકાવ્યો કરતાં મહાકાવ્યના આનંદની કોટિ જુદી જ-ઉચ્ચતર હોય છે. જીવનની સંકુલતા સાધારણીકૃત વિભાવાદિ દ્વારા મહાકાવ્યમાં પ્રતીત થાય છે અને જીવનની સંકુલતાના - રહસ્યમયતાના એ દર્શનથી મહાકાવ્યમાં આનંદ વધુ સઘનરૂપે અનુભવાય છે, એટલે કે એવા દર્શનને કારણે મહાકાવ્યના ભાવનને અંતે નિષ્પન્ન થતો આનંદ વધુ સઘનતા પામેલો હોય છે. દર્શન આનંદની પછી નથી, પહેલાં છે, આનંદની કોટિનું નિષ્ક્રિયક તત્ત્વ છે. કાવ્યકૃતિના અનુભવને અંતે ચેતનાની એક વિશિષ્ટ સ્થિતિ માત્ર હોય છે. એ સ્થિતિ દર્શનની નથી, દર્શન એ સ્થિતિએ ભાવકને સ્થાપવામાં ઉપકારક નીવડે. એ સ્થિતિ તો છે આનંદમયતાની. પણ એ સ્થિતિમાંથી ખસી વ્યવહારજીવનમાં યુનઃ પ્રવેશ પછી જ્યારે એ આનંદનો અહેવાલ આપવા ખેસીએ છીએ ત્યારે ? આનંદ રચ્ય તો અહેવાલમાં જિતરવો શક્ય નથી. આનંદ તો કલાકૃતિના અનુભવની ક્ષણે જ સાક્ષાત્ કરવાની વસ્તુ છે. રહે છે માત્ર એ આનંદની શબ્દમાં ઝિલાવી શક્ય એવી કથા. એમાં મહાકાવ્ય કે નાટક જેવી કૃતિ હોય તો તેમાંના દર્શનની વાત પ્રધાન બને છે. કેટલાક કૃતિની આકૃતિ,

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવન-ચિંતાનનાં વિવિધ પાત્રાં

છદાયક, અદ્વૈતવાદી આદિ તત્ત્વોની આનંદ નિધન કૃપામાં ઉપકારતા જોઈ તેની વાત નીચે કરે છે કલાનુભવની આનંદવાનાં આમ (૧) વસ્તુ અને (૨) રીતિ, (૧) દર્શન અને (૨) આકૃતિ એમ બે માર્ગે દર્શાય છે કે વાના આનંદની હાલે આવું કોઈ દૈત ન હતું, વસ્તુ અને રીતિ, દર્શન અને આકૃતિ એકમાત્ર અખડ હતા અને તેથી જ તે આનંદન એતવાની ગિયતિ પ્રતી ઠલી તેનો અહેસાસ આવવા એ । ત્યાં પેલું વસ્તુ અને રીતિ, દર્શન અને આકૃતિ એ એક ઓકિયા કરવા માંજ અને એણે વિવેચનનો પીછો પકડવાનું ક્ષણત્રાં પછી હોયું નથી વિવેચનની આ મર્યાદા છે, એ મર્યાદા નીચે જ તમામ વિવેચનકૃતિ ચાલે છે

ભારતની પ્રક્રિયામાં તત્ત્વનીતા તત્ત્વકાગતા અને આનંદ મુદ્દા-પ્રશ્નબિંદુ એ બે ચિંતનનરો ઉપગત દર્શનકૃતિતિ-સંપ્રદાયો એમ નીચું ચિત્તવત્તર મનનું ઠીક નથી, કેમ કે 'સાનુભવ, આનંદાનુભવની ક્ષણ પત્રી' બે નજી-આ ક્ષણે પ્રતીત થતું દર્શન કે સંય એ કાન્યકૃતિના એક કલાકૃતિ તરીકેના પ્રત્યક્ષ અનુભવની બહાની વસ્તુ બની ગઈ દર્શનપર્યવસાયાના જુદા, આનંદપર્યવસાયાના પછી આવતી માનવાની ગતર નથી સંયને-દર્શનને લીધે જ કા-બની આનંદપર્યવસાયાના સિદ્ધ થઈ હને ત્રી મિણકપ્રસાદ પોતે પછી ૧૮૫૭માં ગમણીનાની સૌદર્ભ-આનંદની અને દર્શનની સંયની જુદી જુદી એક પત્રી એક આવતી ભૂમિકાઓને બંધે એ બે તત્ત્વને એકસાથે 'યુગપત' પ્રગટતા વર્ણવે છે "આપણા આપણો કગતા મહાભાવ ગમાયજી મહાન છે, તે પછી એમાં વગતાતી વ્યાપકતા અને કાન્તદષ્ટિને લીધે આકૃતિ-કૃતિ જીવન વૈચિત્ર્યનો, જીવન ધાપી સત્યનો અને નિતા ત ગમણીનાનો યુગપત જેટલો બોધ કરાવે તેથી તેની ઉચ્ચતા"

ત્રી વિષ્ણુભાર્ગના સાધા ધીકરણ અને અનુભાવનાના ખ્યાલોને શ્રી ડાહ્યાશય માંકડે નીચે તપાસ્યા છે 'સાધારણીકણ વ્યાપાર' લેખમાં શ્રી ડાહ્યાગયભાર્ગએ કરેલી ચર્ચા એ વિદ્યપતુ સમર્થ અને વિશદ નિરૂપણ છે થયું તેમના એ લેખના છે-સા પૃની પાદટી મા અને 'અનુભાવનાશક્તિ' લેખમાં ભાવન-વ્યાપાર બગેના એમના નિરૂપણમાં મતભેદને અવકાશ છે પાદટીપમાં એ કહે છે "જેમ સર્જકનો સમાન અનુભવ, તેના પ્રથમ આનંદાનિક ભાવાનુભવથી જુદો તેમ ભાવકને પછી ભાવાનુભવમાં આવ્યા બે જુદા ચિંતનરો હોવાનો સ્ભવ છે નહાદિની કુશળ કળાથી થતો ત કાલીન ભાવાનુભવ તો પ્રેક્ષકમાત્રને સમાન હોય છે, અનુભવ ભાવક, રચનારના પોતાના ગાનથી એ પ્રથમ તત્કાલીન ભાવાનુભવના આવેશમાંથી મુક્ત થયા પછી, જે પીઞ ચિત્તવત્તરને મલાન ભાવાનુભવ કહે છે તે આમાન્ય પ્રેક્ષકના ભાવાનુભવથી જુદો જ હોય એ દેખીતું છે" (કા-ચિંતન, ૫ ૧૫.)

'અનુભાવનાશક્તિ'—એ લેખમાં પછી ત નીનતા અને આનંદ એ બે ચિંતનરો ઉપરાત એક નીચું તેઓ નિર્દેશે છે

"(૧) નટ દસા દ્વારા તમસીનાનું નિરૂપણ કૃ છે તેમાં ભાવની થતી ત-નીનતા (૨) આ તત્કાલીનતાને પગિણીએ ચિત્તમાં નીપજતી આગ્રાણનાની ચિત્તિતિ અહીં નુધી પ્રત્યક્ષ કલાનુભવ ચાલે છે (૩) પત્ર નટનું પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ પૂરું થઈ ગયું, કલાનુભવ પૂરું થઈ ગયા પછી કેમ્લીક વખને મનની શાત અનુચ્ચ દશામાં ભાવક કે વિવેચક એ આમો કલાનુભવ ફરી પ્રત્યક્ષ કરે તે કલાનો પુન નજી આમ કલાનુભવના બે ચિંતનરો—તત્કાલીનતા અને આનંદાણનાની ચિત્તિતિ પછી

કલાકારથી પરાક્ષ સ્થિતિમા ભાવકને કલાનો ફરીથી અપ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય એ કલાનો પુનઃનુભવ ”
(કાવ્યવિવેચન, પૃ ૭૮-૯)

કલા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એને જ કલાનુભવ કહી શકાય, શ્રી ડાહરરાયભાઈ ખીખ ગ્રિયત્યન્તર સુધી પ્રત્યક્ષ કલાનુભવ ચાલે છે એમ કહે પણ છે પાછળથી ‘કલાનુભવ પૂરો થઈ ગયા પછી કેટલેક વખતે . ભાવક કે વિવેચક આખો કલનુભવ ફરી પ્રત્યક્ષ કરે’ એમ કહેવામા વદતોવ્યાધાત જેવું થાય છે પ્રત્યક્ષ કલાકૃતિ હોય ત્યારે કલાનુભવ થાય, એ કલાનુભવ પૂરો થયો કલાકૃતિ પ્રત્યક્ષ નથી, પડી કલાનુભવ પ્રત્યક્ષ કરવાની વાત કેની ? ‘એ કલાનો પુનઃનુભવ’ એમ કહેવાનો પણ શા અર્થ ? હવે પ્રત્યક્ષ કલાનુભવ નથી, જ્ઞાનો પુનઃ અનુભવ પણ નથી, પરંતુ કૃતિ પ્રત્યક્ષ હતી ત્યારે થયેલા કલાનુભવનું સ્મરણ હોઈ શકે, વાતચીત કે લેખન દ્વારા ખીખએ આગળ એવું વિવરણ હવે થઈ શકે, અથવા અહેવાલ કે વિચારણા આપવાનું બને આ બધી છુદ્ધિની પ્રગતિ છે કલાકૃતિ પ્રત્યક્ષ હતી ત્યારે ભાવકની આનંદસમાધિ હતી, કલાકૃતિ પરાક્ષ થઈ ત્યારે પેથી આનંદસમાધિનું સ્મૃતિની મદદથી સ્વરૂપ વિચારવાનું જ રહે છે એ પ્રગતિ ‘સલાન’ છે, પણ ‘ભાનાનુભવ’ નથી-વિચારપ્રગતિ જ છે

સર્જક વ્યવહારમા પોતે અનુભવેલા ભાનામાંથી ભાવ-આકાર બિપત્તો જુએ છે, જે બંને એવું સર્જન બને છે તે એ ‘સલાન’ પણ ઉપસાનતો નથી અને વ્યવહારમા અનુભવેલા ભાવ કરતા સાધારણ્યને પરિણામે એ બિનઅગત શુદ્ધતર અને તેથી ઉચ્ચતર હોય છે ભાવકની બાબતમા શ્રી ડાહરરાયભાઈ આવી જ બે સમાતર કક્ષાઓ જુએ છે પણ ભાવકની કલનુભવ-રસાનુભવ-આનંદાનુભવની પ્રથમ કક્ષા એ બિનઅગત શુદ્ધ આસ્વાદનની હોય છે બ્યારે પછી એ આનંદાનુભવનું સ્મૃતિની મદદથી સ્વરૂપ વિચારવાની કક્ષા તે ‘સલાન’ હોય છે અને રસાનુભવની-પ્રત્યક્ષ કલાનુભવની નહિ પણ ચિન્તનની-વિચારણાની હોય છે

શ્રી ડાહરરાયભાઈ ને વિવેચક એ સર્જક છે એ મત સ્વીકાર્ય હોય એવું જણાવું નથી, પણ વચ્ચે આપણે ત્યાં એવા મત પ્રચલિત હોતો એવા મતની પાછળ (અ) સર્જકે વ્યવહારમા અનુભવેલો ભાવ અને (આ) એમાંથી પ્રગટેલી એની કવિત્ત્વિદ એ બંનેને (બ) ભાવકે પ્રત્યક્ષ ભાના મદદથી અનુભવેલી આનંદસમાધિ અને (ભા) કલાકૃતિ અપ્રત્યક્ષ થતાં એણે સ્મૃતિથી કરેલી વિચારણા-એ બંને સાથે સરખાવવાનું અને સમાતર (અ આ જઃ જા) માનવાનું વલણ રહેલું છે વસ્તુતઃ એ બબ્બે કક્ષાઓ (અ આ, જ જા) સમાતર નથી સર્જકની બાબતમા વ્યવહારમાંથી બિનઅગત સ્થિતિમા આરોહણ છે, ભાવકની બાબતમા બિનઅગત સ્થિતિમાંથી વ્યવહારમા અતરણ છે ભાવક-ભાવકોમા શ્રેષ્ઠ વિવેચક પોતે કલાકૃતિનો આનંદ અનુભવે છે તેની વાત કવિ હોય છે, એટલા માટે એની કૃતિ આનંદપર્યવસાયી-રસપર્યવસાયી કલાકૃતિ થઈ જતી નથી પણ કોણ જાણે આની માન્યતા નધાઈ જતી લાગે છે વિવેચકનું કામ આનંદપર્યવસાયી કલાકૃતિનો ખ્યાલ આપવાનું-એણે અર્પેલા આનંદનું સ્વરૂપ સમજાવવાનું છે, કલાકૃતિના અનુભવ પછી નહીં આનંદપર્યવસાયી કૃતિ આપવાનું નથી બે એ પેની કલાકૃતિના અનુભવ કે અનુભવાશ ઉપગથી આનંદપર્યવસાયી કૃતિ સર્જે (જેમ કવચિત્ કવિઓ કરે છે, પર્વત નદી સુદરીના અનુભવ ઉપરથી કાવ્ય ગ્યે તો કોઈ કલાકૃતિ ઉપર શા માટે ન ગ્યે ?) તો તે નવતર ખીખ કલાકૃતિ હશે, પહેલી કૃતિનું વિવેચન નહિ.

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે : “ સાહિત્યવિવેચનમાં આનંદ પ્રસવમાં હોય, આનંદ લક્ષણ તેના આધિભાવમાં હોય, વિવેચનવાચક એ આનંદની સાક્ષી પૂરતો હોય, અર્થાત્ વિવેચનકૃતિ પણ આનંદ નિષ્પન્ન કરતી હોય, તે એ વિવેચનને સર્જનાત્મક સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા આપવામાં હોય જણાતો નથી. હા, સર્જન તરીકે તેની મર્યાદા છે. સર્જનાત્મક નિબંધની મર્યાદા તે બધી સર્જનાત્મક વિવેચનની પણ ખરી ” (પરિ, ૨૪.) વિવેચન કલાસર્જન ન હોઈ શકે એ ઉપર ચર્ચા છે. કોઈ કલાકૃતિઉપર - જેમ કોઈ પણ મનકાવતા વિષય ઉપર નિબંધકાર સર્જનાત્મક નિબંધ લખી શકે; પણ એવા નિબંધનું-જેમ કોઈ પણ સર્જનાત્મક નિબંધનું લક્ષ્ય તે કલાકૃતિના વ્યક્તિત્વનો આસ્વાદ આપવા કરતાં લેખકનો વ્યક્તિત્વનો આસ્વાદ આપવાનું વિશેષ રહેવાનું. એ તે સંજોગમાં એ સર્જનાત્મક નિબંધ નિબંધ હોય છે, નિબંધકારકના વ્યક્તિત્વ સિવાય બીજું કશું એને આંધનું નથી હોતું, બ્યારે વિવેચન વિવેચ્ય કલાકૃતિથી બંધાયેલું છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ આગળ ચાલતાં ‘વિવેચન વ્યક્તિની સરજત છે’ એમ નોંધી ‘તે વિવેચકના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરનાર કલાકૃતિ હોઈ શકે’ એમ કહે છે. સર્જનાત્મક નિબંધનું કલાપ્રવૃત્તિના સીમાડા ઉપર રથાન છે, એમાં વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થતું હોય છે, કોઈ કોઈ વિવેચનોને પણ એની વિશિષ્ટ શૈલીને લીધે વિવેચકના વ્યક્તિત્વનો પાસ લાગેલો વરતાય છે - માટે વિવેચન તે ‘કલાકૃતિ’ ? વિવેચન પ્રવૃત્તિ તો થયું હોય છે કલાકૃતિનો ખાલ આપવા - એમાંથી વિવેચકે જેનવેલા આનંદનું સ્વરૂપ સમજાવવા. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ઉમેરે છે, “ ... વ્યક્તિએ કરેલી આનંદનિષ્પાદક વિવેચનકૃતિને લલિત સાહિત્યનું ગૌરવ ધટે એમ કહેવામાં બાધ નથી વિવેચન પણ વ્યક્તિત્વના આલેખકારનો ઉચિત માર્ગ ધર્ષ શકે છે. ” અહીં ‘આનંદ’ શબ્દ કલાનુભવ-રસાનુભવ-સુદાના અર્થમાં યોગ્યો નથી. કલાના સીમાપ્રાન્ત ઉપરના સર્જનાત્મક નિબંધોમાંના જે કાવ્ય આદિ કૃતિ પર રચાયેલા હોય તેમને વિવેચનના સીમાપ્રાન્ત ઉપર પણ રથાન મળે એમ તેઓ ઇચ્છે છે, એવા એ વચનોનો અર્થ ઘટાળી શકાય. વ્યક્તિત્વનો આલેખકાર એ ‘સર્જનાત્મક’ લેખાતો નિબંધમાં આવચક મનાય છે; પણ ‘વ્યક્તિત્વના આલેખકાર’ ના પાયા પર વિવેચનને કલાકૃતિ લેખવામાં અતિવ્યાપ્તિ જેવું થશે ‘વિવેચન વ્યક્તિ સરજત છે’ એ સાચું, પણ વ્યક્તિની સરજતો હોય તે બધી જ કલાકૃતિ ગણવાને પાત્ર ખરી ? મોટો પ્રશ્ન તો, ઉપર નિર્દેશ્યું છે તેમ, એ કે ‘સર્જનાત્મક’ નિબંધ જેટલું પણ વિવેચન નિર્મળ નથી - એને મૂળ કલાકૃતિના સંદર્ભમાં બંધાઈ રહેવાનું હોય છે, વ્યક્તિત્વના પ્રકટન અર્થે નહિ પણ મૂળ કલાકૃતિના આતર પરિચય માટે એણે મથવાનું હોય છે.

કેટલાંક વરનો પછી ‘વિવેચનનો ઉદ્દેશ્ય’ (૧૯૫૭) માં તેઓ વિવેચકને કૃતિએ આવેલા “ એ આનંદનું સ્વરૂપ એણે તપાસ્યું રહે છે ” એમ કહે છે, અને ઉમેરે છે કે એ “ રમણીય આલેખકારમાં સાહિત્યકારે શી કલા યોગ્ય છે - અથવા એનાથી શી યોગ્ય ધર્ષ છે - તે એ તપાસશે. અહીંથી વિવેચનનો વ્યાપાર વિશ્લેષણાત્મક બને છે...વિવેચનમાં આ પૃથક્કરણાત્મક તારણ અને પૂર્વોક્ત હૃદયનો આનંદ સમન્વિત થવો ઘટે. વરતુલક્ષી અવગ્રહન ને પૃથક્કરણ અને આત્મલક્ષી આનંદનો જેટલા પ્રમાણમાં વિવેચનમાં સમન્વય થાય, વિવેચન જેટલે અંશે અનુભવેલા આનંદના ઉત્સાહથી અનુપ્રાણિત થાય તેટલે અંશે તેમાં સર્જનના શુદ્ધા આવવાના...વિવેચકનો પ્રતિભાવપિંડ પણ કૃતિને વળગેલો છતાં મુક્ત રીતે આકાર લે છે. એને લીધે પણ સર્જનના અંશે વિવેચનમાં પ્રવેશી શકે. ” (ઉપાધન, પૃ. ૧૮.) વિવેચન આનંદપૂર્વકસાથી બનવાનું નથી, મૂળ કલાકૃતિએ અનુભવાવેલી આનંદસમાધિનું સ્વરૂપ તપાસવાનું છે, એનું કામ વિશ્લેષણાત્મક છે - પૃથક્કરણાત્મક છે - એ વસ્તુ આ લેખમાં સ્વીકાર પામી છે. વિવેચન

સર્જન છે એમ કહેવાને બદલે એમા સર્જનના ‘ગુણો’ - ‘અરો’ આવનાના એટલું જ કહ્યું છે, અને ત્યાં સર્જનનો અર્થ આનંદપર્યવસાથી કલાસર્જન નહિ પણ વિવેચ્ય ત્વિએ આપેલા આનંદની ધનક ગતાઈ આવે એવી મનભર રચના એટલે જ કરવો રહે.

૧૯૫૯ ના ઑગસ્ટની ૧૫મીના ‘લોકવાણી’ માં પ્રગટ થયેલા, વિવેચકના વિવિધ કર્તવ્યનો આલેખ આપતા ‘વિવેચકનો કાર્યપ્રદેશ’ માં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ વિવેચન-સર્જનના સમીકરણથી ઘણા દૂર નીકળી જાય છે “સૌન્દર્યનો આનંદ માણવો અને એ આનંદની વાર્તા કરવી એ વિવેચનનું પ્રથમ પગથિયું છે” એમ કહી એ ખતાવે છે કે એણે “ઐતિહાસિક અને દ્રુલનાત્મક મૂલ્યાકન” કરવાનું છે વળી કહે છે “હજી એક વિશેષ કામ વિવેચકે કરવાનું છે, સર્જક કરતાં આ જુને કામથી એ ચઢતો છે કે ઊતરતો છે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે, સર્જક કરતાં આ કામ નિરાળું છે.. હરેક દૃતિ કોઈ રહસ્યનો, જીવનવિચાર, જીવનમૂલ્ય કે જીવન તરફના વલણનો સરકાર મૂકી જાય છે. સાહિત્યકાર પોતાની સમગ્ર સર્જનપ્રવૃત્તિથી કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્કાર મૂકી જાય છે એ સરકારનું મૂલ્ય વિવેચકે તપાસવું ઘટે કવિધર્મથી જુદા પડતા વિવેચકધર્મની આપણે જે વાત કરી રહ્યા છીએ તેમાં આ વિવિધ રહસ્યોની, સરકારસંપત્તિની દ્રુલના કરવાનો અંશ પણ છે એ કાર્યમાં એ ઓછોવત્તો સફળ થાય એમ બને, વાગવાર બને, કદાપિ સાવ નિષ્ફળ પણ જાય, તથાપિ વિવેચકનું એ ઉચ્ચતમ કર્તવ્ય ગણાવું જોઈએ.” (ઉપા. ૨૨-૩) અર્થાત્ ૧૯૫૯ માં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ વિવેચકનું વિવિધ કર્તવ્ય નિર્ણયતા વિવેચકનું કામ સર્જક કરતાં નિરાળું છે, બલકે “એના ત્રાજા પ્રકારના કર્તવ્યમાં તે જીવન-ફિલસૂફ અને કલાફિલસૂફ બને છે, અથવા તેની પોતાની ફિલસૂફીને ઉપયોગમાં લે છે” એમ કહે છે અને તે પછીના, લેખના અંતના વાક્યોમાં પોતાનો ઇષ્ટ ઉદાત્ત વિવેચકધર્મનો નકરો આપી આપે છે “કલા, કલાપ્રકાર અને કલાના સ્વરૂપોનું જીવનમાં શુ પ્રયોજન હોઈ શકે, એનો જા વિનિયોગ થઈ શકે તે એ વિચારે છે કલાના ઉદ્ભવ પાછળ વિશ્વની કઈ પ્રેરણા કામ કરતી હશે? વ્યક્તિમાં તે કેમ સ્ફુરી આવે છે? માનવસમાજના અને વ્યક્તિના જીવનમાં તે શુ પ્રયોજન સાધે છે? જીવનસિદ્ધિ, આત્મસાક્ષાત્કાર, વ્યાપક બંધુભાવ જેવા પુરુષાર્થના તરવો તેમાં છે કે નહિ? જીવનની બીજી મહાન પ્રેરણાઓ વાત્સલ્ય, પ્રણય અને ભક્તિ સાથે આ ગમણીયતાના સર્જનની પ્રેરણા અને તેને માટેનો પ્રયત્ન કેવા ઊતરે? કલાસર્જનનો વ્યાપાર જ કોઈ પરમ તરવના સર્જનનું પ્રતિબિંબ કે તણખો છે, કોઈ દિવ્યતાનો ઓછોવત્તો નિયામક અથવા તેમાં ગહેલો છે અને દિવ્યતાના નિયામક અશની સૂક્ષ્મતાની કક્ષા અનુસાર તે સર્જન ઓછા કે વડા મૂલ્યવાળું છે કે કેમ? - વિવેચક આ બધા પ્રશ્નોને વિચારે છે અર્વાચીન યુગમાં ભારતમાં ટાગોર, શ્રી અરવિંદ આનંદશંકર આદિ આ કક્ષાના વિવેચક છે.” (ઉપા. ૨૩)

૧૯૪૫ ની સાલમાં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણવિધિ પ્રસંગે કરેલા વ્યાખ્યાન ‘વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા’ માંના વિવેચન કલાત્વિ હોવાના ખ્યાલની ચર્ચા ઉપર થઈ છે અને એ ખ્યાલથી શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ પોતે ૧૯૫૯ સુધીમાં ઘણા ઘણા દૂર ખસી ગયા છે, તેમ જતાં એ વ્યાખ્યાનને અતે આવતું વિવેચનની પ્રતિષ્ઠાનું સૂત્ર ખૂબ નોંધપાત્ર છે “વિવેચક માટે પ્રમાણમ્ અન્ત કરણપ્રત્યય એ આદર્શ ગિયતિ છે એ દૃસાંધ્ય છે, પણ અશક્ય નથી લોકશાસ્ત્રકાવ્યાદિ - અવેક્ષણાત્ નિપુણતા તેણે પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ લિખ લિખ પ્રખ્યાતના ગ્રન્થમણિઓનું પરિચીલન, તેમાંથી કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ તારવેલા સિદ્ધાન્તોનું પર્યાપણ, શિષ્ટ ગ્રન્થોના રસપ્રાય વિમર્શના પ્રકાશમાં પગપરાપ્રાપ્ત સિદ્ધાન્તોનું શોધન, એ બધી પ્રાયમિક તૈયારી

માટે અભ્યાસીએ સુરુચિ ઈજાની અને દૃઢ કરવી જોઈએ સુરુચિ કેળાવ્ય અને તે અત કરણીને ગુણ અને સુધી અભ્યાસી સદૃશ માહિત્યવિષયક નિર્ણયો મોટા રાએ અથવા નોધનયોગ્ય ગણે સુરુચિ દૃઢ થતા એટલે કે વિવેચનને બિધકતા, સિદ્ધાન્તોને સીધા વિનિયોગ કરવા રહેને નહીં, અથમણિઓને નામવાર સ્મારવા પણ નહીં વિવેચનનું અખડ વ્યક્તિત્વ વિવેચન વિષયથી સદૃશ સુરી આનંદપર્યવસાથી, સત્યપ્રતિપાદક સૌન્દર્યવ્યક્ત વિવેચનોમાં પ્રગટ થશે વિવેચકની એ ધન્યતા હશે, વિવેચનની એ મનવી પ્રતિષ્ઠા હશે ઉપર થયેલી ચર્ચા પછી જાણ્યે જ ઉગેરવાની જરૂર રહે કે અહીં ‘આનંદપર્યવસાથી’ શબ્દ ‘રસ’ પર્યવસાથી કસાટૂતિ’ના અર્થમાં નિર્નાય થઈ શકે એમ નથી વિદ્યતા, પરિતાઈ, સિદ્ધાન્તચર્ચા શાસ્ત્રભાગથી સંપેક્ષ નહિ પણ વિવેચકે સાક્ષાત્ અનુભવેલા કલાકૃતિના આનંદથી ધમકતું વિવેચન વિવેચકની સુરુચિને પદે પદે પ્રગટ કરતું અને વાચકને એનો ચોપ લગાડતું વિવેચન, દરેક ભાષાના માહિત્યમાં વધતું જોઈએ આ વસ્તુ જ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને ઇષ્ટ છે એમ આખી કડિકાનો અધિભાર જોતાં સમજાય છે

વિવેચન એ જ જેના વાઙ્મય-વ્યક્તિત્વનું મુખ્ય વાહન છે એના શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની શૈલી એમના વિવેચનાત્મક લખાણોમાં કેવી જોવા મળે છે? શૈલી અને શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે એક ઠેકાણે ચોખ્ખા જ કહ્યું છે કે “અર્થથી કેવળ રવતત્ત, તેને નિરપેક્ષ, શૈલીના સૌન્દર્યની ક પના અને ભ્રમણા સમજાય છે” (વિ પૃ ૫૮) શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને ઇષ્ટ અર્થપિંડને તે તે પ્રસંગે સાકાર કરતી એમની શૈલીમાં કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ છે તે નોધપાત્ર છે

અસારે પ્રમાણમાં ઝોઝા યોજતા સરૂત ઉભયાન્યથી અવ્યયો એ ચોળે છે, દા ત ‘અથય’ (વિ. ૭૮), ‘તથૈવ’ (વિ ૫૭ ૧૮૭), ‘અત્યુત’ (વિ ૫૭) કારણે ‘અસ્તુ’ પણ નર્મદ અને ક દ. કા અંગેના લેખો સમેટતી વખતે વપરાયો છે ત્યાં ધ્યાન ખેંચે છે

અગ્રેણના પચામિમાં ‘fire eaters’ માટે ‘અગ્નિપે’ મનમાં વમી જાય એવા છે, અને pose માટે ‘ચુદા’, અને associations માટે ‘લચ્ચકારસંગ’ પણ નોધપાત્ર છે Standing invitation માટે ‘જીણુ આમનચુ’ (વિ ૨૧૧-૨) કે ટેનીસનના ‘He that runs may read’ ઉપરથી ‘રસ્તે દોડતા પણ વચાવ’ (વિ ૫૫) ‘તમે દોડતા વાચો’ (વિ ૮૫)-એવા પ્રયોગો ક્યાં છે તે પહેલા અગ્રેણ બંધુતાનું વર્ગમાં સ્વીકાર્ય થઈ ધીમે ધીમે રૂઢ બની જાય એવા છે

તળપદા રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો ઉપયોગ અભિવ્યક્તિને સુદૃઢ ઉગમ આપતો હોય એવું ઇસીક વાર જોવા મળે છે, દા ત ‘જેકા નમાનવો પડે’ (વિ ૨૭), ‘કેવળચીનુ દીકું સમજે નહિ’ (વિ ૨૭)

કાર્પક વાર જૂનો સમ્બંધપ્રયોગ પણ સેધીવળાટમાં ચોખ્ખા રથાને આવકાર્ય બનતો હોય છે દા ત ‘એકાગ્રતા નીપળી છે’ (વિ ૭૭) ‘પરિણામમાં કાન્દરસ ચન્દ્રોચ્ચેયો થઈ જાય છે’ (વિ ૧૦૨) મા ‘ચન્દ્ર ન ચાવે અખો અનાચુ’ મા ‘ચન્દ્ર નો ‘ચર્વિત’ અર્થ છે ને હોય એમ લાગતું નથી, બલકે ચર્વણની શય્યતા રહેવા પામતી જ નથી એવો અર્થ છે લેખક પોતાના કથનસદર્ભથી સમ્બંધે અર્થ-નવો જ અર્થ-આપી રહે છે એવું આવા દાખલાઓમાં જોવા મળતું હોય છે,

વિવેચનની સાધના

શબ્દોને નવી રીતે યોજવાની અને નવાં શબ્દજૂથ બનાવવાની લેખકને સારી ફાવટ છે. 'ચંદ્રશંકર વાર્તાલાપી હતા', 'નાનાલાલી નિર્બળ લયક'માં તદ્દિત પ્રલય કામ આવે છે. 'પાઘડિયાળી ગંભીરતા' (વિ. ૮૫), 'વિચારડોળી તરંગી' (વિ. ૫૨), 'ફેંટાદાર વૃત્તિ' (પરિ. ૧૫૦), 'ચૌધરિયા કાવ્યદગ્ધલામાં' (વિ. ૧૭૬), 'શુજરાતી કવિતા પ્રત્યે ક્રોધાન્વિત ઉદાસીનતા' (વિ. ૧૮૯), 'લોકગીતિયા કવિતા' (વિ. ૧૭૬), 'ઓહોજનક નવીનતા' (અ. ચિ. ગદ્ય ૪૬), 'કાતરજીલા હાંસીખોર' (વિ. ૧૮૩), 'જ'-'કારી મન્તવ્યો' (પરિ. ૧૭૮)-એ શબ્દસમૂહો વિશેષણોને કારણે તરત ધ્યાન ખેંચે છે. 'તંત્રીનું "અમે"-પદ' (વિ. ૮૪) પણ આકર્ષક પ્રયોગ છે. કેટલીક વાર અનુપ્રાસતત્ત્વ શબ્દયોજના પાછળ પ્રેરણારૂપ હોય એવું લાગે છે : 'પ્રાસપલટણુ' (વિ. ૧૦૨), 'યમકકૂચ' (વિ. ૧૦૩), 'અલમસ્ત કૌશલ' (વિ. ૮૯), 'ઉપદેશકની કફની યા પંડિતની પાધરી' (પરિ. ૯૧), 'લોકઉશ્કેરક' (વિ. ૨૪), 'આશાનું કશું આરપદ નથી' (વિ. ૮૦)-વગેરે એના નમૂના છે. ક્યાંક ગદ્યમાં પ્રાસનો આભાસ પણ જામે છે. 'કુસુમના જીવનને આધારે ખીખ' મનુષ્યોના જીવન ટકેલાં રહેશે; પણ તેના જીવનવર્ણનને આધારે ખીખ' જીવનવર્ણનો લટકેલાં નથી, (વિ. ૪૨) - એમાં 'ટકેલાં-લટકેલાં' વાક્યલયમાં જીપસી આવ્યા વિના રહેતું નથી.

વાક્યલય 'પરમ સસની ઝોળખ થઈ, હાં થઈ, એમ લાગે' (વિ. ૧૦૧), 'ખરો, ભાષ, ખરો' (વિ. ૫૬), જેવામાં અર્થને ઉપકારક છે. પણ વાક્યાન્તે આવતો 'ખરું' (વિ. ૨૩૪, ૨૩૫) લેખકનું એક રીતિપુનરાવર્તન (મેનરિઝમ) હોય એમ લાગે છે. "સાધરણીકરણ"ને અંતે 'કશી મર્યાદા આવતી નથી, કશી મર્યાદા આવતી નથી' એ ઔપનિષદિક દ્વિત્યારણ સચોટતા સાધતું લાગતું નથી, પણ એ જ લેખમાં 'પછી શાન્તરસ નિષ્પન્ન થયો, નિષ્પન્ન થયો, કહી મન મનાવીએ તો જુદી વાત' (પરિ. ૪૭)-માં પુનઃકથનની બોલચાલની છટાથી કટાક્ષ જરૂર સિદ્ધ થયો છે. 'ના આવે કદાપિ તેની વાણીમાં કવિતાનો પ્રાણુ' (વિ. ૧૮૧) જેવામાં વાક્યલય યોગ્યો લાગે છે ચોટ માટે પણ શિથિલતમ અપદ્યાગદ્યમાં કથળી ગયો છે. શબ્દોની લંગારથી લય દારા કટાક્ષ સાધવાનો સુંદર દાખલો છે - 'કવિતામાં બધા જ શબ્દો લગતા, ઢળતા, ફૂળા, પોચા, લલિત, મધુર, સુકુમાર, "કુસુમાકરી" નેઈએ એ મતના થોડા હશે' (વિ. ૧૦૩).

ક્યારેક કથનને અલંકારો, ખાસ કરીને ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા-રૂપક ઉપકારક નીવડે છે : 'ગયા જમાનાના અમદાવાદી પીતાગ્ન્યર જેવું જોવર્ધનરામની સૈલીનું સુષ્ટ પોત છે' (વિ. ૬૧); 'કુંવારાના ઘરમાં વરતુઓ પડી હોય એમ આ...ગદ્યના નમૂનામાં શબ્દો અસ્તવ્યસ્ત પડ્યા છે' (વિ. ૯);

૪. સરખાવો ગાંધીજી : "...એક એટલા ઘરમાં જેમ આમતેમ વચર ગોઠવાયેલો સામાન પડ્યો હોય છે તેમ,..." ('કેળવણીના કોષરો', બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૮૫). આવા દાખલામાં લેખકે દૃષ્ટાન્ત ઉણતું લીધું એવા નિર્ભય પર આવવામાં ઉતાવળ કરવી નોંઈએ નહિ. ગાંધીજીનું વાક્ય 'નવજીવન'માં પ્રગટ થયું ૨૭-૫-૧૯૨૮ના રોજ, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનું વાક્ય છે ૧૯૨૫ના લેખમાં.

શ્રી. વિષ્ણુભાઈ : જીવન-ચિન્તાનનાં વિવિધ પાસાં

‘ ભાષાપટની અને લઘુપ્રવાહની વિશિષ્ટતા આ નિબંધમાં આપણે સાવંત માણીએ છીએ...આ વિશિષ્ટતા... અહીં તેના સુરેખ અને સમયલક્ષ્યમાં જીવાનીના ભરી સૌંદર્ય જેવા દેહમાં દેખા દે છે. ’ (પરિ. ૧૭૭.)
 છેલ્લા દાખલામાં પ્રો. દાકારના ‘ ઇતિહાસદિગ્દર્શન ’ની શૈલીનું વર્ણન ઉપમાની મદદથી ભારે સચોટ બન્યું છે. “ રાજર્ષિ ભરત ” અને “ પ્રેમકુંજ ” ભેદ અને થયેલું કે કવિની જનરમાન કવિતાને - કરચળા પડવા માડી ’ (વિ. ૧૫૬) - જેવામાં પણ અલંકારે કથનનો ભાર ઉપાડી લીધો છે.

નર્મદ અંજેના એક સૂક્ષ્મ અવલોકનનું વાક્ય એ ભાષાને ઔચિત્યપૂર્વક યોગ્યતાની વૃત્તિ અને શક્તિવાળાને ભાષા ‘ કેવું કામ આપે છે તેનો નમૂનો છે : ‘ નર્મદની શૈલીમાં વિનોદનું તત્ત્વ તેનાં રપટવકનૃત્ય કે ખાંડક બોલીથી...આપોઆપ આવી લાગે છે. ’ (વિ. ૧૮.) ‘ ખાંડક બોલીથી ’ એ પ્રયોગ દ્વારા કથયિતવ્ય સુરેખપણે સાકાર થઈ શક્યું છે તેવું અન્યથા થઈ શક્યું ન હોત, અને લેખકને ખરે વખતે ભાષાલંકારમાંથી એ પ્રયોગ સૂચ્ય : પણ.

લેખોનાં શીર્ષક યોગ્યતામાં પણ વિવેચકની નજર વિપયનો માર્મિક રીતે નિર્દેશ કરવા ઉપર હોય છે. ‘ મધુદર્શી સમન્વયકાર ’, ‘ પ્રયોગ યુગનું કાવ્યમંદિર ’, ‘ સંસ્કૃતિના પરિમાજક આચાર્ય કાલેશ્વર ’ - એ શીર્ષકો વિવિધનિર્દેશદણ્ડિએ મુલતઃ છે. શ્રી રામનારાયણ વિ. પાંડક કૃત “ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો ” અંગે મતભેદો ચર્ચાતા લેખનું ‘ રસથ વિવેચન અને કાવ્ય જેવું ગદ્ય ’ - એ મથાળું વિવેચન અને ગદ્યમાં ‘ રંગ ’ માત્રનાર સમીક્ષકે કરેલું છે તે લલે કર્યું : પણ “ શેખનાં કાવ્યો ”ના અવલોકનનું ‘ કાવ્યવતી કવિતા ’ મથાળું આપ્યું છે તે કાવ્યજો રસભર કવિતા આપી શકે એ અંગે કાંઈક સંદેહ ઉપજાવી રહે એવું કાઠગથા (સુત્રોચ્ચારણ) બની બેસે તેવું વલ્લુ લાગે છે.

એકંદરે લેખક લાઘવપક્ષપાતી છે. ટૂંક, ધૂટેલું અર્થસમર્પક લખાણ આપણને મળે છે. પણ ક્યારેક ટૂંક પતાવતા હોય એમ પણ લાગે છે અને સુશ્લિષ્ટતાની બિચૂપ વરતાય છે. કાંઈક લેખો પૂરો આકાર પામતા નથી. વ્યાખ્યાનલેખ કાંઈક વાર પોટલા જેવા થઈ જતા હોય છે, જોકે ‘ વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા ’ જેવામાં લેખના છૂટાછૂટા બધા અંશો ભારે માત્વર છે. (પ્રવૃત્ત લેખનું મથાળું કાંઈક ચંદ્રકપ્રદાનના પ્રસંગને અને લેખના અમુક અંશને ઉદ્દેશીને અપાકું લાગે છે, બાકી લેખમાં - અંશ ૩ થી ૮માં - મુખ્યત્વે ચર્ચા થઈ છે કાવ્યકલાની.)

એકંદરે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની વિવેચક તરીકેની સાધનામાંથી કઈ વસ્તુઓ આગળ તરી આવે છે ?

પહેલી વસ્તુ તો એ કે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે જાગૃતપણે વિવેચકધર્મ બજાવ્યો છે, જે કાંઈ થેડાવતા પણ સત્ત્વવાળું પ્રગટ થયું તેની સમીક્ષા કરવા એ ઉત્તુકત રહ્યા છે. વિવેચકનું આ એક પ્રધાન કાર્ય છે. સમકાલીન રચનાઓ અંગે પોતાની ધારાધૈર્ય રુચિનો વિનિયોગ કરી અતંદ્રપણે અવલોકન રજૂ કરેલું એ

વિવેચનની સાધના

પ્રધાન ફરજમાથી વિવેચક પોતાના વિવેચક તરીકેના અસ્તિત્વને ભોગે જ છટકી શકે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ આ કસોટીમા સારી રીતે પાર બેઠયા લેખી શકાય મમકાલીન રચનાઓનું અનલોકન આપતા એમણે ખે નમુઓ પર નજર રાખી છે : યુગસંદર્ભ ઉપર અને તે સાથે જ નયા સાહિત્યતત્ત્વ પર યુગસંદર્ભ એમને માટે મુખ્યત્વે અસહકારનો અને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનો છે. ગાંધીજીની અને લોકસાહિત્ય માટેના પક્ષપાતની અસરથી સાહિત્યને ગૂંચળાવે એવી કૃતક ‘સરલતા’ના બહુમાન થાય એ સામે ચાલુ એ સાવચેતી પુકારે છે. છતાં એમનામાં યુગ અને યુગભૂતિ તરફ આદર જ છે જૂનાગઢ સાહિત્યસંમેલનમા ગાંધીજીન (અને ગાંધીમૃત્યુ)ને આલોચનુ મહાકાવ્ય એ માગે છે સતત નયા સાહિત્યતત્ત્વ પર એ એમની નજર ઢેરવવા કરે છે એનો સૌથી નોધના જેવો પુરાવો ૧૯૪૮ ના ‘સાહિત્ય અને પ્રગતિ’ એ લેખમા મળે છે . “આ અર્થની ‘પ્રગતિશીલતા’ એ સાહિત્યનો સાહિત્ય લેખે ગુણ નથી, . સાહિત્યનો આવશ્યક ગુણ તે સાહિત્યત્વ - આનંદ આપવાની શક્તિ - વાહ્યમય રસસર્જન . આ ઉદ્દેશના યુદ્ધમા પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓની ગમે તેટલી અનિચ્છા હશે તોપણ ધીમે ધીમે આપણા સમગ્ર સાહિત્યમાથી સાહિત્યત્વ ઓછુ થઈ જશે .. આ સાહિત્યની તરફદારી છે, પ્રત્યાઘાતી સાહિત્યની નહિ, કેમ કે અમારી - એટલે કે મારી અને મારા જેવા ધણાકની - દૃઢ માન્યતા છે કે સાહિત્ય જવલે જ પ્રગતિવિરોધી હોઈ શકે .. વ્યક્તિના ચિત્તતંત્રની સ્વતંત્રતા એ સાહિત્યનો પ્રાણનાથ છે, અમારી સમજ છે કે સાચા સાહિત્યનું વલણ સ્વતંત્રતાની, પ્રમથાસનની કે સર્વોદયની વિરુદ્ધ જવલે જ હશે ” — આના સ્પષ્ટ વિચાર એ વખતે ‘ધણાક’ના કદાચ નયે હોય, પણ આજે એ કેટલા બધા યથાર્થ અને યોગ્ય સમયે ઉચ્ચારાયેલા હાજે છે !

ખીજ વસ્તુ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદમા એ ધ્યાન ખેંચે છે કે એમની યુગિ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિવેચનથી ઘડાઈ છે પણ એ રીતે ઘડાયેલી યુગિનો વિનિયોગ અહીંની સાહિત્ય યદૃતિઓ અંગે કરવાનો એમને પ્રસંગ આન્યો છે — એમણે એવો પ્રસંગ હમણે વધારી વીધો છે, ખાસ તો ગોવર્ધનગમનમા મહાગ્રંથ ઉપર એમણે પોતાની સજ્જતા અને તાલીમને અજમાવ્યા છે આથી પરિશુભ વાગ્તવિક અને સુભગ આવ્યું છે. બળી આનંદમા — અને કાર્ષક સ્વભાવે પણ — ‘નગગચી’ હોવા છતાં જો. મા. ત્રિ. ને નિરા અપેવાને કારણે શ્રી મુનશીની અસર નીચે કેટલાકમા રોમેન્ટિસિઝમ માટે જે સમગ્ર ઐકાન્તિક વલણ છે તેવું એમનામાં લાખો સમય ટકવા પામ્યું હાગતું નથી

ત્રીજી વસ્તુ તે એક વખતે ભારતીય સાહિત્યમીમાસા અંગે ‘એ પુગલું કબૂતરખાતું’ — એવો ઉદ્દેશ્ય કરનાર વિવેચક સાહિત્ય — સિદ્ધાન્તની પર્યાયુભામ ઉત્તરોત્તર ઊંડા બેઠાતા જતાં લગભગ રસવિચાર ઉપર આવીને દુર્ધા — આનંદશક ધ્રુવની સમીપતર આવી જિભા ગૂંચા એ છે બંધકે ભાગતીય કે પાશ્ચાત્ય એવા ભેદ બાજુએ ગળીને કાવ્યપદાર્થ સમજવા અંગેની તાત્ત્વિક અને પ્રામાણિક મથામણોની આનંદશકરમા ઉજ્જવળ શરૂઆત બેઈ શકાય છે, તે જ પ્રગતિ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ જેવા વિવેચકના સાધનાક્રમમાં પણ પ્રધાનતા પામતી જોવા મળે છે હવે પછી વિવેચકને એ જ ઇષ્ટ માર્ગ છે આ આપણી નવવિવેચનાનો માર્ગ છે નવવિવેચનાએ ભાગતીય સાહિત્યવિચારને પોષિટિયા રીતે અપવાદવાના નથી પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને કલાવિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં ઉનટાની સુતટાની તપાસી એમાંના

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ ખાસાં

એમની યોગપદ્ધિઓ મંગાવી રસપૂર્વક વાંચી. એ બધું એક સામર્થ્ય હમણાં જ વાંચ્યું છે એટલે એનાથી તરબોળ છું. એ બધું વાંચનાં મને લાગ્યું કે એમના વિવેચનમાં સર્જનાત્મક ઘણું છે. ભાષા વિદ્યતાપ્રચુર હોવા છતાં જીવંતી છે. એમાં જ્યાં ત્યાં સર્જન, નવ કલ્પના તેમ જ ઐતિહાસિક અને માંસિક સરવૈયું વગેરે વસ્તુઓ વેરાએલી છે.

મને ચોતાને આમ પ્રસંગોપાત વેરાએલા વિચારો, કલ્પનાઓ અને સૂચનાઓનું આકર્ષણ વધારે છે એટલે વિશેષ આનંદ થયો.

હું જોઈ શક્યો કે વિષ્ણુભાર્ગની પ્રતિભા આનંદશંકર ક્રુપ જેવા પીઠ વિવેચકો કરતાં જરાય ઊતરતી નથી.

અને સર્જનાત્મક સાહિત્ય એટલે શું ? ઝાઈ રસિક કૃષ્ણ જોઈને એનું રસમય વર્ણન કરે તો તે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ધણું. તાજમહાલ જેવી માનવી કૃતિ જોઈ એને વિશે આનંદથી લખે તો તે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ગણાય છે. તો પછી સુંદર કવિતા કે બીજી સાહિત્યકૃતિ જોઈ એના આસ્વાદ વિશે માણસ ચોગ્યતાપૂર્વક લખે તો તે સર્જનાત્મક કૃતિ નથી ?

જેમ તાજમહાલ અથવા મેસૂર રાજ્યનો વૃંદાવનનો બગીચો એ કલાકૃતિ છે, તે જ પ્રમાણે મોટાં મોટાં નગરો પણ માનવી સમઠની કલાકૃતિઓ હોય છે. બધાં જ સહેરો કલા-કૃતિ ન ગણાય, પણ કેટલાંક નગરો તો જોતાંવેત આપણને લાગે કે રામાયણ મહાભારત જેવા મહાકાવ્યમાં આપણે વિહાર કરીએ છીએ. નગરો, ઉપવનો અને સાહિત્યસર્જનો માનવી પ્રતિભાના જ સ્થિત સ્થિત અવનારો છે, એમને વિશે સહજ અનુભવી લોકો જે લખે તેમાં રમણીયતા આવવાની જ.

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાર્ગની યોગપદ્ધિઓમાંથી હું સંખ્યાબંધ કંડિકાઓ કાઢી આપી શકું જે રાચક ગદ્યના સારા નમૂના તરીકે રજૂ કરી શકાય.

એક વખતે સ્વામી આનંદ જેને ‘પહેરેગીર’ કરીને એક મુસિક અલાવવાને વિચાર મેં સેવેલો. તેમ યાત તો ગૂજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્યનો રીતસરનો અભ્યાસ કરી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મેં પ્રવેશ કર્યો હોત. પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ મને કેળવણીનું કામ જ વધુ પસંદ પડ્યું. અને સાહિત્ય પ્રત્યેની મારી અભિરુચિ મેં જોશુ કરી અને કેળવણીને પણ જોશુ કરી સ્વરાજ્યસાધનાને જ પ્રધાનપદ આપ્યું. તેથી સાહિત્ય વિશે બોલવાનો મને કંઈ પણ અધિકાર છે એમ હું માનતો નથી. માહિયના પહેરેગીર તો શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાર્ગ છે. એમની ત્રણ યોગપદ્ધિઓ વાંચ્યા પછી મને થયું ગૂજરાતી સાહિત્ય વિશે ગણ્યવાનું બધું એમાં આવી ગય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ન વાંચીએ તો યે ચાલે. વિષ્ણુભાર્ગના વિવેચનમાં બધો જ ચાર સુંદર રીતે આવી ગય છે. તેઓ સાત્ત્વિક સમતુલા ખોતા નથી, એકાંતિતામાં લપસતા નથી, અને છતાં સાવ દંડ પણ થતા નથી. એમનામાં માનવતાની પ્રેમાળ ઉષ્મા છે.

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાર્ગ રમણીયતાના ઉપાસક છે, સાહિત્યકળાના પારખુ છે. પણ એ બધું એમનામાં આનંદ એમની અધ્યાપનકળામાંથી એમ હું માનું છું.

સાહિત્યના પહેરેગીર

સાચો અધ્યાપક શિષ્યવસ્તવ હોય છે. એટલે પોતાનું વિવેચન વિશદ કરવાની ઉત્કટ અસિલાયા એમનામાં હોય જ. વિદ્યાર્થીઓની સાહિત્ય અભિરુચિ કેળવવા જતાં તેમને સૌંદર્યનાં સ્થાનો બતાવવા જ પડે અને એની ખૂબીઓ પારખવાની દૃષ્ટિ પણ આપવી પડે.

અધ્યાપનકળા કેળવતા વિદ્યાર્થીઓના ચિત્ત ઉપર કળાએ મેળવવા માટે અધ્યાપકને વિદ્યાર્થી માનસનો અનુનય પણ કરવો પડે છે. એમાંથી સાહિત્યનું કૌશલ્ય સોળે કળાએ પ્રકટ થયું જોઈએ જ.

અને સાહિત્યકળા એની મેળ ખાશે છે સાચા મિશનરીઓમાં સમાજહિતનાં જે ઉજ્જવલ અને ભવ્ય તરવેની પોતે ઉપાસના કરે છે તે સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ અને રોચક રૂપમાં રજૂ કરવાની કળા એ તો સાચા મિશનરીઓના જીવનકાર્યનું પ્રધાન સાધન છે. શુદ્ધ આચરણ અને વિચારસક્રાંતિની ઉત્કટતા એ જે વગર મિશન કાર્યમાં કોઈ સફળ થાય નહીં. એટલે હું તો રમણીયતાના ઉપાસક, સાહિત્યવિવેચક વિશ્વભાઈને પ્રધાનપણે અધ્યાપક તરીકે જ ઓળખવાનું પસંદ કરું. અધ્યાપનકળા માંથી જ બાકી બધું ફક્ત થએલું દેખાય. ગણિતી હિસાબની દૃષ્ટિએ જુઓ તો યે હું કહું છું એ સિદ્ધ થાય છે. એમણે અસાર સુધી ચોપડીઓ લખી છે ત્રણ જ એની પકળે એમના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જુઓ. એટલા બધા વિદ્યાર્થીઓની કૃતરતા મેળવવી એ કંઈ નાનું સ્વનું ભાગ્ય નથી.

શ્રી વિશ્વભાઈએ સરસ્વતીચંદ્ર વિષે ઘણું લખ્યું છે એમાં ગોવર્ધનરામની શૈલી ઉપરના એમના બે લેખોએ મારું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું. કેમકે એમાં ગદ્યના સૌંદર્યનું વિવેચન છે.

કવિતા મારું ક્ષેત્ર નથી કવિતાનો સહેજસાજ આગાદ લાઈ એની કદર કરું, પણ એની કળાના જોડાણમાં ભિતરું નહીં. લોકો પણ ગદ્યના જ પ્રતિનિધિ ગણે છે. ગદ્યના સૌંદર્ય વિષે જે ભૂતની ચર્ચા વિશ્વભાઈએ કરી છે એની મેં ગૂંજરાતીમાં કે બીજી ભાષાઓમાં જોઈ નથી. લોકો કાવ્યની ચર્ચા પાછળ એટલા બધા પડ્યા છે કે ગદ્યના આંતરિક સૌંદર્ય પ્રત્યે કોઈએ ધ્યાન જ આપ્યું નથી. કવિઓ ચર્ચા કરે છે કે અપદાગદ્ય, કટાવ કે જૂની ઉદ્દુષ્ટા આવતા પ્રાસયુક્ત ફકરાઓ પદ્યમાં ગણાય કે નહીં સામાન્ય રીતે મનાય છે કે જે સાહિત્ય પ્રકાર પદ્યમાં બેસે નહીં તેને ગદ્ય કહેવો. અમુક સાહિત્ય પ્રકાર પદ્યમાં બેસે નહીં એનો નિર્ણય હંદવિદો લાલે કરે પણ જે કવિતાની વ્યાખ્યામાં બેસતું નથી તે બધું ગદ્યમાં ગણાવવા હું તૈયાર નથી ગદ્યનું સૌંદર્ય જુદી જ ભૂતનું હોય છે. કવિતા છંદોમદ્દ હોવાથી પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. ગદ્યનું સૌંદર્ય મસ્કારજનિત હોય છે. એને માટે લેખક પ્રયામ કરે તો નથી પોતાનું મનસ્ય લખી કાઢ્યા પછી લેખકને પોતાને જ આશ્ચર્ય થાય છે કે એમાં અમુક તાલ અને લય આવી ગયાં છે, એમાં ડોલન છે, પ્રમાણુગદ્યતા છે, શબ્દાવલિ અવલુરુચિર છે અને શુદ્ધ દબે વાચતા એના સૌંદર્યનો કેટલો પણ ચડે છે જે લખનાર આવી વસ્તુ ધ્યાનમાં આણી પ્રયત્નપૂર્વક લખવા માટે તો પોતાના વિષય, વર્ણન કે મદેશ પ્રત્યે એની એકાગ્રતા ન ટકે. હું નથી કહેવા માગતો કે એકાગ્રતા તૂટવાથી લખાણની હાનિ જ થાય છે કવિઓ પદ્યગદ્યનાની નિયમબદ્ધતા સાચવીને ઉત્કટ અને તેજસ્વી કાવ્યો રચે જ છે પણ ગદ્યનું એ કામ નહીં ગદ્યલેખક પોતાના મંતવ્ય માટે એકરૂપ ચર્ષ સમભવવાની ઉત્કટતાથી લખ્યે જ ન્મય છે. પછી એ જુએ છે કે એના લખાણમાં ભાષા સૌંદર્ય એની મેળે આવી ગયું છે વાક્યરચનામાં અભિપ્રાય પરત્વે વિવિધતા આવ્યા છતાં; દરેક લેખકની

શ્રી. વિષ્ણુભાર્ગ : જીવન-ચિન્તનનાં વિવિધ પાસાં

પોતાની અમુક દબની રચના થતી જાય છે. એને આપણે કૌની કદીએ છીએ માણુમ જેમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ છોડી શકતો નથી તેમ ભિન્ન ભિન્ન માહિલ પ્રકારો અજમાવવાની કુશળતા હોવા છતાં બધા પાછળની પોતાની મૂળ શૈલી માણુસ છોડી શકતો નથી

આ જાતના ગદ્યને પોતાનો સ્વધર્મ પણ હોય છે ગદ્ય પોતાની સ્વાભાવિકતા ન જ છોડી શકે જેની અદર પઘના જેવાં બધેનો સ્વીકારાય છે તેને કોઈ પણ કહે કે ન કહે, ગદ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે હું કદીસ કે એને હું સમર્થ ગદ્યમાં ન જ દાખલ થવા દઉં અપદ્યાગદ્ય, ડોલનગુજનને વરેલી શૈલી, મુક્તકંઠ અથવા મરાઠી કટાવ, સરકૃત દરક—એ બધા પ્રકારોને હું ગદ્યમાં રચાન નહી જ આપુ ગદ્ય કોઈ કાળે એવા નખરા સહન ન કરે મિહતી મૃગેન્દ્રતા જેમ સહજસિદ્ધ છે તેમ સરકારી ગદ્યનું સૌરવ સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય

જૂના કાળમાં જેણે કંથુ કે ગચ્મ કવોનામ્ નિકવમ્ વદન્તિ ।—મનીરી લોકો માટે ગદ્ય એ જ એમની શક્તિની ખરી કસોટી છે—એના મનમાં ઉપરના બધા ભાવો હતા કે નહીં એ આપણે જાણુતા નથી. પણ ગદ્યશૈલી જહારની કૃત્રિમ વસ્તુની મદદ ન જ લે. જ્યાં થોડવન છે, આરોગ્ય છે અને મનની નિરાગત્ત વૃત્તિ છે ત્યાં ચહેરા ઉપર જે રીતે કાંતિ, લાવવ્ય અને મોહકતા સ્વાભાવિકપણે ખીસે છે તેવી જ રીતે સરકારી અને પ્રભાવી ગદ્ય પોતાની સુંદરતા અને આહ્વાદકતા અનાયામે પ્રગટ કરે જ છે

અને આજનો તો લોકશાહીનો જમાનો છે હવે રાજ્યોનો અને દરખાસી લોકોનો અનુનય કરવાના દિવસો રહ્યા નથી નાગરિક શિષ્ટજનોના પરિતોષથી પણ હવે ચાલે એમ નથી હવે તો સાહિત્યે બહુજનહિતાય, બહુજનસુખાય સેવા કરવાની છે. તેથી આપણે ગદ્યસ્વામીઓને શોધી કાઢીએ, એમની કદર કરીએ અને એમને વિનવીએ કે જેમ પ્રાચીન ગ્રંથિઓ સમજાવતા—“માતૃદેવો મવ, પિતૃદેવો મવ, જાચાર્યદેવો મવ,” તેમ આજનો મુગધર્મ સમજી નવા આદેશો સ્વીકારો કે “છાત્ર દેવો મવ, જનતા દેવો મવ, સામાન્ય—માનવદેવો મવ.” આપણે આપણા વિચાર્યોની ઉપાસના કરવાના છીએ જે જનતાને હજારો વર્ષથી તમામ સરકારોમાંથી વચિત રાખી, તેના પ્રત્યેનું નકણુ ચૂકવવા માટે તેઓ સમજી શકે તેવી ભાષામાં લખવાના છીએ. સામાન્ય માણુસની ઉભતિ, એ જ એક આદર્શ મનમાં રાખી, નવી શૈલીનું નવું સાહિત્ય બેઠવાના છીએ

વિષ્ણુભાર્ગની ધર્મીપૂર્તિ વખતે એમની આજ સુધીની સેવા માટે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી ઇશ્વરને પ્રાર્થીએ કે નવા જમાનાને યોગ્ય એવા અસખ્ય શિષ્યો હજીએ એમને દાઈ તેવાર થાએ

પરિશિષ્ટ

ભાવનાનું સન્માન

[સન્માન સમારંભનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ]

૧૯૬૦ના નવેમ્બરની ૨૭મી તારીખે સુરતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અવિરમરણીય રીતે અંકાઈ રહે એવું એક સાહિત્યપર્વ ઉજવાયુ ગુજરાતના એક સમર્થ વિવેચક અને ચિંતક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીને સાઠ વર્ષ પૂરા થતાં હોઈ તે નિમિત્તે એમને સન્માનવા એક અનન્યસાધારણ ઉત્સવ યોજવામાં આવ્યો હતો તેમાં ગુજરાતના સાહિત્યકારો, અધ્યાપકો અને શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના ગુણાનુરાગીઓ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહ્યા હતા. પ્રતિકૂળ સંજોગોને કારણે હાજર નહોતા રહી શક્યા એવા એમના શુભેચ્છકો, સન્મિત્રો અને શિષ્યોએ પત્રો દ્વારા પ્રસંગને અનુરૂપ એવી એમની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. સંદેશા મોકલનારાઓમાં શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી હરિવલ્લભ લાયાણી, શ્રી ફિરોઝ કા. દાવર, શ્રી ગોવિન્દભાઈ પટેલ, શ્રી ભોગીલાલ સાહેસરા, શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસ, શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર, શ્રી વિજયરાવ વૈદ્ય, શ્રી શાન્તિલાલ શાહ (પ્રશાંત), શ્રી યશોધર મહેતા, શ્રી ચંદવદન ભટ્ટ, શ્રી સંતપ્રસાદ ભટ્ટ, શ્રી જયભિખુ, શ્રી બલુભાઈ રાવત, શ્રી દેશળજી પરમાર, શ્રી જનાદન પ્રભાસ્કર, શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી, શ્રી જયંત જોશી, શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકર, શ્રી મધુકર રાદેરિયા, શ્રી મહેન્દ્ર પંજા, શ્રી ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, શ્રી ધૂમકેતુ વ હતા એમણે તથા ભાવનગર સાહિત્યમંડળએ સમારંભને સફળતા ઇચ્છી હતી.

[૧]

આ પ્રસંગે ઘટ્ટપૂર્તિ સન્માન સમિતિ તરફથી જે જાહેર સભાઓ યોજવામાં આવી હતી. સવારની પહેલી સભા સુરતના નગીનચંદ હોલમાં, નાફરસ્ત તબિયતને કારણે પડિત સુખલાલજી ન આવી શકવાથી, આચાર્ય શ્રી ડોલરરાય માકડના પ્રમુખપદે મળી હતી. એમાં સુરતના સુશિક્ષિત અને સાહિત્યકથારસિક વર્ગની તો ઘણી મોટી સંખ્યા હતી જ પણ તે સાથે વ્યાસપીઠ શૈભાવનાર આમંત્રિત સાહિત્યકારો પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં હતા પ્રારંભમાં ઘટ્ટપૂર્તિ સન્માન સમિતિના પ્રમુખ શ્રી ચંદવદન શાહે સહુનું સ્વાગત કર્યું હતું પછી આચાર્ય શ્રી યશવતભાઈ શુક્લે પોતાના વિદ્યાગુરુ વિષ્ણુપ્રસાદને અજ્ઞાતિ આપી હતી જે આ અંશના ચોથા ખંડમાં લેખરૂપે છપાઈ છે. પછીના, વિષ્ણુપ્રસાદની વિવેચનસાધના પર વિદ્વાતપૂર્ણ વિમર્શ કરનાર, વિદ્વાન વક્તા હતા શ્રી ઉમાશંકર જોશી એમનું વક્તાત્વ પણ લેખરૂપે આ અંશમાં છપાયુ છે. તેમના પત્ની પ્રા. કુંજવિહારી મહેતાએ પોતાના વિદ્યાગુરુ વિષ્ણુપ્રસાદને ભક્તિભાવપૂર્વક અજ્ઞાતિ આપી હતી, આ ત્રણે વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો અંશના ચોથા ખંડમાં છાપ્યા છે તે પછીના વક્તા આચાર્ય શ્રી કાલિદાસ દેસાઈ હતા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના આ પરમ મિત્રે વિષ્ણુપ્રસાદને, અગ્રેજી ભાષાના સુદર કવિ તરીકે તેઓ કેવાં છે, તે બતાવી આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને જણાવ્યું હતું કે વિષ્ણુપ્રસાદના અધ્યાપન અને વિવેચનમાં અગ્રેજી ભાષાસાહિત્યના પરિશીલનનો ફાળો મોટો છે તેમણે વિષ્ણુપ્રસાદે રચેલાં અગ્રેજી કાવ્યો પણ વાંચી બતાવીને એવી આશા પ્રગટ કરી હતી કે જો વિષ્ણુપ્રસાદે કાવ્યલેખન ચાલુ રાખ્યું હોત તો તેઓ અગ્રેજી ભાષાના ઘણા મારા કવિ થઈ શક્યા હોત

ત્યારના મહાજ્ઞાના પ્રમુખ શ્રી ડોવગાય મ કડે કલ્પે હવે કે મત્ર પ્રિય બને એવી રીતે કહેતુ અને છતાં હવે હોય તે કહી દેતુ એ ગૈરી દુર્લભ છે વિષ્ણુભાર્તને આવી શૈલી વરેલી છે એમણે મોખ્યા કેમવી છે અને દિમત પણ દાખવી છે નવનગમથી માલીને તે રામનારાયણ પાંદે સુધીના વિવેચકોની પગપગ ચાતુ ને ચાતુ ન્દે એતુ સમપણ વિષ્ણુભાર્તને ક્યું છે વિષ્ણુભાર્તના વિવેચનોમા આત્મચરની મોખ્યા છે, તેઓ વિવેચક છે, કવિ છે અને માથે માથે મોટા શિક્ષક છે શ્રી વિષ્ણુપ્રમાદે સમા ભના અતે પ્રત્યુત્તર એ મોખધન ક્યું હવે ત્રણેક કનાકની કાર્યવાહી પડી મવારની મભા પૂરી થઈ હતી

[૨]

તે જ દિવસે માત્રે સુરતના રાજકીયવનમા શ્રી કામમાહેન કાનેતકગના પ્રમુખપદે બહેર મહા યોગવામા આવી હતી ત પીતરે નરકિપવનના એ ખુ ના વિદ્યાળ પ્રામણ્યમા તસુભાગ જગા સુરતની મન્દિરસિન્ધુ જનતાએ ખાતી રહેવા દીધી નહોતી આ મહાની રાનક જુદા જ પ્રમારની હતી કશિર ન્તુતિ, પ્રમગાનુરૂપ, મીતો, સદેવાવાચન, વગેરે પ્રારભિત વિધિ પૂર્ણ થતા શ્રી ચન્દ્રવદન શાહે આગવુંકોનું સ્વાગત ક્યું હતુ અને જણા યુ હતુ કે શ્રી વિષ્ણુપ્રમાદની પ્રતિભા ચાર સ્તરો પગ અવનમે છે આ પે વિદ્વાતા, પ્રેરણાદાયી અધ્યાપન ઈર્ષ, મમર્ષી વિવેચન અને ફેળવણીમીમામા ત્યારનાદ શ્રી વિષ્ણુપ્રમાદના મન્માનાર્થે ખામ તૈવાર રાચેન આ અભિનહન મથ સુખડ-દાથીદાંતની નકલીવાળી કમાપત કામગ્યુમામા મૂળને પ્રમુખ શ્રી કામસાહેબન હવે એમને અર્પણ કરવામા આવ્યો હતો, અને એ વિધિ પસા બાદ શ્રી વિષ્ણુપ્રમાદને સુરતની સખ્યાબધ સસ્યાઓ તથા વ્યક્તિઓ તગદ્ધી કૂલકારો અર્પણ થયા હતા.

આ પ્રસંગે શ્રી કિમનર્મિલ આનંદાએ પણ એ કહ્યો મ્લા હવા તેમણે જણાવ્યુ હતુ કે આતરવિશ્વ પ્રગટ કરનાન હોકા દુગેશ રમણીયતાની શોધમા રહે છે ને એતુ મમગ તરફ ઉપસાવે છે કે, માણ્ય સ્વત્વ ઓગાગીને મમત્ર પ્રાપ્ત કરે છે આવી રમણીયતાની માધનાને અને આવા રમણીયના ઉપામક મનમપુત્રને નજલિ આપના એમણે પોતાનો આનંદવ્યક્રા કયો હતો ત્યારનાદ શ્રી મ્નેહરશિમએ પોતાના જણા યુ હતુ કે દેવોને પણ પુ પટ્ટ કરવાનું મન થાય એવો રમણીય આજનો પ્રમગ છે એમણે વિષ્ણુપ્રમાદના એ મુખ્ય શુભોમા એમગના અને પ્રામાણિકતાને મૂક્યા હતા અને ઉમેર્યું હતુ કે એમનો સારવનપિડ આ ધરતીમા બધાયો હેવા જતા તેઓ વિશ્વ મમસ્તમા મનોવિદા મ્ની ચૂકમા છે શ્રી સ્નેહરશિમની કૂંખ અ તલિ બાદ શ્રી ઉમાગ મ્નેદીએ મબ્મમ રીતે બોલવાની શરૂઆત મતા હુ હતું તાપી ત, ઝંઘવન, નર્મલુગર્ગમ વગેરેના મરમાર-વારમાની હવા મગીતની જગવચની સુર હહેરો એ બધા પગ ડોલના મગ્યાઓ અને વ્યક્તિઓના સ્નેહના સહસ્રતને પ્રમુગિત થયેના કમગ પગ અમગ સન્દોના કમરે નુગે છે એમણે આગળ જણાવ્યુ કે ત્યા ત્યા પ્રગવનના માર્તિક હ મેયો પ્રગ થતા હોય છે ત્યા ત્યા વિષ્ણુપ્રમાદની નજર દરે છે તેઓ સુઝિના નોડીતર છે આવા પુનઃતથી મમા ર શોભે છે ને એ જ મમાગનું અની છે એમના વક્તવ્યના બીગ સુદાઓ એમા લેખમા આવી જાય છે ત્યારનાદ કામમાહેમે પોતાનુ વનમ રનુ મના કલ્પ હતુ તે ગ્રથના નાથા અર્થા લેખરૂપે યાગવામા અબ્ધ છે મમારબના અને નો જ્ઞાન માર્દને આભારવિધિ દર્શી હતો મવા માત્રના મમારબોમા શ્રી વિષ્ણુપ્રમાદ ત્રિવેદીએ ન્તુતર રૂપે ને વક્તવ્ય રમુ મ્યું હતુ તે સન્દન નીચે ઉપાયું છે

આજનો પ્રગમ મારે માટે અત્યંત મૂઝવણભરેલો છે, લગભગ મીડા ઉપભવનારો છે આમાથી કોઈ રીતે ભાગી જવાનું હોય તો સારું એમ પ્રથમ તો મને થયું પછી મેં તટસ્થ ભાવ કેળવવા પ્રયત્ન કર્યો અને કોઈ ‘વિષ્ણુપ્રસાદ’ નામના માણસ વિશે અહીં આ વાત થાય છે એમ ગણી એક ભાવક તરીકે જોડેલો રસ લેવાય તેટલો લેવો એમ નક્કી કર્યું, અને ખરેખર ગોવધનગમ અને આનંદશકર વિશે ઉમાશકરભાઈ બોલતા હતા ત્યારે હું તદ્દન તટસ્થભાવથી લીન થઈ ગયો હતો આ સમારભના યોજકોનો હું અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું

પ્રહુજનમમાજની આ મલા નથી, આ તો આપણી જ નાત છે, એવી શ્રી ઉમાશકરભાઈની ટકોર કંઈક અધરુ બોલી શકાશે એવો વિશ્વાસ પ્રેરે છે ‘મનીરી’ કે ‘કવિ’ એ બધું તો જાણે ઠીક છે એવા વર્ણન આપની મમતાની નીપજ છે પણ ‘રમણીયતા’ની અહીં જે વાત થઈ તે વસ્તુ ઉપર મારું ધ્યાન વારંવાર કેન્દ્રિત થાય છે એ ખરું આ અંગે મારા મનમાં વસના માણુ છે કે આપણા મનની અદરની જે શક્તિઓ છે તેમાની એક ભાવેન્દ્રિય આ ‘રમણીય’નું ગ્રહણ કરે છે ચિત્તની શક્તિઓમાં કે કાર્યોમાં કે ધર્મો (Functions)માં તરંગ (wave) સ્મૃતિ, પ્રયત્ન (will), લાગણી (feeling ■ intuition) વગેરે છે પણ એ સૌમાં ચમત્કારની, રમ્યતાની ઉપનબ્ધિ કરનારી એક વિશિષ્ટ ભાવેન્દ્રિય છે, એમ લાગે છે એ ભાવેન્દ્રિય પોતે ચમત્કારનું ‘ગ્રહણ’ કરે છે, અને એનો ‘અભ્યુપયોગ’ પણ કરે છે તેની સલામ રચના કરે છે સૌંદર્ય કે રમ્યતાનો અવબોધ કરનારી ભાવેન્દ્રિય બાહ્ય જગતની વસ્તુઓની મદદથી એનો અભ્યુપયોગ કરે છે ‘આ સુદર છે, આ રમણીય છે’ એવા આકારનું ભાન કરાવનારી શક્તિ સતત વિકાસશીલ પણ છે જેમ સ્મૃતિ એ છુદ્દિનો ઉપયોગ કરે છે, છુદ્દિ સ્મૃતિનો, તેમ આ રમણીયતા સર્જનારી અને ગ્રહણ કરનારી શક્તિ ચિત્તની ખીજ બધી શક્તિઓનું સનદન, એકીકરણ કે એકાધન કરે છે રમ્યતાનો અવબોધ કરનારી આ શક્તિ સુષ્પ રીતે પ્રશ્નઓમાં પણ છે, કદાચ વનસ્પતિમાં પણ હશે માનવમાં સૌંદર્યની એ ઈન્દ્રિય જન્મમિદ્ધ છે એનો વિકાસ એવો થતો મમળ્ય છે કે એ અન્ય ચિત્તશક્તિઓને પોતામાં મમનિવત કરી સમૃદ્ધ થાય છે આ શક્તિ વિભગ પામતા એમાં માધુર્ય, સ્પ્રમાણતા, મવાહિતા, ઊર્મિ વિચાર એ બધાં તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ અવબોધનો સમાસ થાય છે મહાન કવિમાં દેખાતા મમત્ર સૌંદર્યના આ તત્ત્વો જુદા તારવી શકાતા નથી કાલિદાસ જેવા ઉચ્ચ કવિમાં પ્રતિભા, ચિત્ત, વ્યુત્પત્તિ, મવૈનો મમામ થયેનો હોય છે, અને સર્વ મળી અખંડ શક્તિ બને છે રમણીયતાના ગ્રહણ અંગે આ આત્મચક્ષી પાસુ છે

જેમ અદરથી વિવિધ શક્તિઓનું એકીકરણ કરીને સૌંદર્યચુદ્ધિનો વ્યાપાર ચાલે છે તેમ બહારના વિધવિધ પદાર્થોનો સૌંદર્ય-મર્જનમાં ઉપયોગ, અભ્યુપયોગ થાય છે ચિત્તવિમર્શનમાથી તૃલકાર ઊભો થાય છે, રંગરેખાના સામજસ્યની ઉપવબ્ધિમાંથી ચિત્રકાર ઉદ્દભવે છે. મનુષ્યને ઘર બનાવવાની જરૂર જણાઈ, તો તેની જરૂરિયાત સંચવાય ને એમાં રમ્યતા ઊભી થાય એનું કરવા એણે પેરી ભાવેન્દ્રિયનો અભ્યુપયોગ કરી સૌંદર્ય સંજ્ઞા જણાવે છે

રમણીયતાને સર્જનારી આ શક્તિ બવહારવિમુખ રહેતી નથી મનુષ્યના સર્વ બવહારો પ્રેમ, મૈત્રી, ધર્મણ, વૈર, સમાધાન, ધૃતિ, હિંમત, આત્મભોગ, એ બધી વસ્તુઓ પેરી સૌંદર્યશક્તિ જુએ છે, એ બવહારમાં પણ રમણીય ને નિહાળે છે એ ઉપાદાનમાંથી પાપુ સૌંદર્યનિર્માણ થાય છે ચિત્રકાર

કે મગીતકાર આર્તતા અને ઉત્પાદક અર્થે, માધુર્ય કે પ્રમતતાનો અનુભવ કરાવે, અદ્ભુતનો પણ અનુભવ કરાવે, કવિ જીવનના બહુ જ મધુલ અટપટા વ્યવહારોને બાથમાં લે છે, એમાં ગમજીવતા શોધી કાઢે છે અને એ મામત્રો વડે રમજીવતા સર્જે છે એ રીતે નીપજેની રમ્યતામાં નૈતિક મૂલ્યો આપ્યા વિના રહેશે નહિ વહેવારમાં માટ થી અને નરમુ થી એ વિશેનો વિચાર કવિતા કે સાહિત્યમાં ન આવે એમ માનવું જીવલેરું છે કાવ્ય, મૌર્ય ઉપમત્તનારો શક્તિએ એ વ્યવહારમાંથી પ્રેરણા લઈ મૌર્ય ઉપમત્ત્યુ છે વ્યવહારમાં મર્યાદા, ગૂંચો, ક્ષેત્રો, મંત્રીઓ, મથનો, આપદાઓ, મતોપો ને વિધિઓએ એ જ સાહિત્યનું ઉપાદાન છે એ સામગ્રીમાંથી જ એણે મૌર્ય સર્જવાનું છે જે ઘાટ આમાંથી નીવડશે તેમાં નૈતિક મૂલ્યોના વિચારો અને પરમ હિતોના વિચારો પરોક્ષ રીતે તો આપ્યા વગર રહેશે નહી એવા વિચારો અનભૂ રીતે સ્ફુરે એની મપાળી પર વાચકની એતનાને કવિ લઈ લય છે

~

સાહિત્યપ્રેમી બધુઓ, આ 'બધુ' શબ્દ જુ જુ ઔચિત્યથી મેં વાપર્યો છે—, આને આપ મોઝે એક અનન્યમાધાન્ય બધુકલ ક્યું છે એ જાતનો બધુભાવ આપનામાં ન હોત તો આ પ્રમગને જે મહત્ત્વ મળ્યું છે તે ન મળ્યું હોત અહીં મારા એક મિત્રે કહ્યું કે દેવોને પણ પ્રુષ્પશ્ચિ કરવાનું મન થાય તેવા આ સમારંભ શોને છે અને લાગે છે કે બ્યારે લાવના માટે—વ્યક્તિને માટે નહીં—આટલો મોટો જનમસુદાય લાગણી જતાવે છે ત્યારે તે મમુદાયમાં દેવત્વ આવે છે, દેવત્વની લા શ્રુષ્ટિ થાય છે અહીં જે અંતેકવિવ પ્રશ્નમાં કરવામાં આવી તેનાથી માડુ એક રીતે મત્યાકન થયું મથાય એની વારત્તવમાં એક આની પણ જે મારામાં ચોક્કસ વડે તો હું ખરેખર જીવનની મોગી કૃતાર્યતા અનુભવું નાની વરત માટે આપે કેટલો બધો શ્રમ લીધો છે! સૂરત આવી રીતે વરમવા માટે જાણીતું છે થોડું વાવનાર પણ અહીં બધું લાલે, થોડું પણ કાર્ય ખૂબ આદર પામે, એ આ શહેરની મોદાઈ છે મારી મિદ્ધિ નાની છે કેટલીક વાર માણુમ પોતાની મર્યાદાઓનો ઉપયોગ કરી લેતો હોય છે માણુમ આજસુ હોય અને આકાશ માણુ કે રક્ષ માણુ લેયા કરે અને એમ કરતા કરતાં એ પખી અને તારાઓ વિશે વાતો કરતો થાય તો મિત્રો કહે કે એ પ્રકૃતિનિષ્ણુત છે ધથી વખત મેં મારી મર્યાદાઓને જ ઉપયોગ કર્યો છે શક્તિ અને મર્યાદાઓનો ઉપયોગ કરવાની તક આપવા બદલ માર્વજનિક એન્સુકેશન મોમાવગીનો દુ અવન નહીં છુ સૂરતની એ સુકેલન મોમાવગીમાં મને કામ કરવાનું મળ્યું તેમાં વિશાળ મ્શની છાયા મને મગો મર્ષ એ મારો પોતાની સમ્યા હોય અને એમાં નુ નિરતે કામ કરી શકું એવું મને દમેશ લાગ્યું છે એ સમ્યાએ અને એના કાર્યકરોએ તથા પ્રિ ગાડગોળ, પ્રિ સાદ, પ્રિ કાલિામ દેમાઈ, દી બ ગાંધી વગેરે મિત્રોએ મને રક્ષની છાયા આપી છે, જેની નીચે હું થોડું પણ કામ કરી શક્યા છુ આ તો મારી વ્યક્તિગત વાત થઈ પણ આપજી સમગ્ર રીંગણિં જીવનની વાત કરીએ માર્વજનિક એન્સુકેશન મોમાવગીનું ગુજરાતમાં આટલું મહત્ત્વ કાપી! અહીંના રિંગણિં મેપાનોશુદ્ધિ ચાથી નથી તેનું કારણ એ જ કે અહીં રિંગણને અગ્યાના વડીવમાં માનમડું વ્યવ છે શિક્ષક બાવે જનીને ભેગી લય એમ તો મોઈ કહે નહીં સામાન્ય મુખી મુદસ્થ તરીકે એ જીવન માગી કો તેમનું કિને વેનન મગી ભેડિએ પણ એણે રોજની મર્યાદા બાધની ભેડે એ અર્થની નાથ જેને મત્ત ન દેષ એવો વાન ને લદાવો અખાપડને કે રિશાને મો એ એના જીવનની મર્યાદા માડુ મહત્ત્વની વાત છે કેમજીનો મર વડીવમાં

ભાવનાનું સન્માન

શિક્ષકને સમાજે ખુશીથી અમુક પ્રમાણમાં મતા આપવી જોઈએ, નવા યુગરત રાજ્યની શિક્ષણ યોજનામાં આ ધ્યાન બહાર નહીં જાય એમ આપણે ઇચ્છીએ

હમણા કેટલાક વર્ષથી ઉચ્ચ શિક્ષણના મંથનનો પ્રશ્ન બધાને અત્યંત મૂઝવે છે આપણે દ્વિધામાં છીએ એમાં કોઈ પક્ષનો, કે બાકીનો કે સમાજનો દોષ નથી પરિસ્થિતિ જ એવી વિચિત્ર ગોઠવાઈ ગઈ છે કે દ્વિધા ઉત્પન્ન થાય ચુઈ, સૂરત, વડોદરા કે આણંદમાં જુદી જુદી બોધભાષા હોય તો પરિણામ શું આવે ? આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે જેને યુનિવર્સિટીની લાયકાત મેળવવી છે, વિદ્યામાં નિષ્ણાત થવું છે તેને યુરોપની કોઈ પણ ભાષાના સારા જ્ઞાન વિના ચાલશે નહીં આ સાથે આપણે આપણી માતૃભાષાનું મમત હીર ખીલે તે પણ જોવું જોઈએ એમાં કવિતા કે વાર્તા લખાય તેટલું જ બસ નથી આપણી બધી જ વિદ્યારાખાઓમાં બધું જ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા જ અપાવું જોઈએ અત્યારની પરિસ્થિતિથી માતૃભાષાની આપણા મનની બદર જ પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા નથી થતી મર્વ કક્ષાએ માધ્યમ તરીકે એનો સ્વીકાર કરવો એ તેના માટે જે નાનમ પ્રવર્તે છે તે ટાળવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

ત્રીજી વાત સ્વતંત્ર વિચારણાની ભૂમિકા અંગે છે લોક કેટલીક લાગણીઓની ગુફાઓમાં રહેતા હોય છે આ વસ્તુ મનીષીઓને મૂઝવનારી છે આપણી પોતાની પણ એ જ દશા છે પક્ષપાતો અને પૂર્વગ્રહોને વટાવીને આપણે સ્પષ્ટ અને નિ સંકોચ સરળ વિચાર કે મમુચિત તોલ કરી શક્તા નથી સમુદાયના વર્ગને આધાત લાગે એવી વાત આવે ત્યારે સાક્ષર કે મનીષીનો કંપો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારવાનું છે કોઈ વાદ ધર્મ કે ધર્મસ્થાપક વિશે વિચાર કરવાનો થાય છે, અરે, કોઈ મહાપુરુષ વિશે વાત કરવાની આવે છે ત્યારે ગુણભણુ અનુભવીએ છીએ સત્યની સાથે અહિંસા ગાંધીજીએ મૂકી છે તેમાં એક રહસ્ય રહેલું છે અહિંમાં દ્વારા સત્ય શોધવું એ સત્ય શોધવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે સત્ય શા માટે માનવસમુદાય માટે કંઠવું હોય ? અસ્વ સત્યસ્વ સર્વાણિ મૂતાનિ મણુ । આ સત્યને જૂતમાત્ર મણુ છે, આ સત્ય જ સર્વ જૂતો માટે મધ સમાન છે इदं सत्यं सर्वेषां मूलानां मणु । આ સૂત્ર દ્વારા મને લાગે છે કે એ ઋષિએ બહુ જ સુદૃઢ વાત કરી છે સત્યની મીમાસાનો કોઈ મધુર માર્ગ હોવો જોઈએ જનસમૂહને આધાત લગાડ્યા વગર પણ મત્યની મીમાસા થઈ શકે પણ હકીકતમાં આ જળવડુ કંચુ છે કેમ કે આપણે સમાજ તરીકે અતિશય આળા છીએ તેથી જનતાને પણ સાથે કહેવાનું રહે છે કે જેમ વિજ્ઞાન વધે છે તેમ તત્ત્વમીમાસા વધારવી હશે તો જરાજરામાં ડહેડાવાની વૃત્તિ છોડવી પડશે સત્યપ્રિય કે મીમામાત્રિય તો આપણે થવું જ પડશે પ્રગ્ન તરીકે આપણું હૃદયસ્વાસ્થ્ય એવું સંબળ હોય કે આપણે કહી શકીએ કે અણુગમતું મત્ય આપણી સમક્ષ આવશે તો આપણે તેને સ્વીકારીશું જ આપણે માટે જે સ્વીકૃત હોય, માન્ય હોય, પૂજનીય હોય તેનો અસ્વ પણ દોષ ન જોવાય એવી વૃત્તિ રાખવી અનુચિત છે સત્યમીમાસાની હિંમત ને સત્ય સ્વીકારની ધૃતિની કુનિયાને બહુ જરૂર છે

અતમા ફરી આપડું કંઠુ આપે બતાવેલા આ ગાઢ ભાવ માટે હું આપનો ઋણી છું ને સદા રહીશ કોઈ ભાવના માટે આપણે આવો ભાવ્ય પ્રસંગ થોજી શકીએ તો ઈશ્વરના નહીં માનનારને પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે ભાવ જાગે

સંગૃહીત લેખો : પ્રકાશન વર્ષ

ખંડ પહેલો : અનુભાવના

૧. અનુભાવના —૧૯૪૯	૧૫. અવાસ્તવનું અમૃત —૧૯૫૪
૨. વિવેચનનો ઉદ્ભવ —૧૯૫૭	૧૬. ભગિનકાવ્યમાં પ્રતિરૂપ—૧૯૨૯
૩. વિવેચકનો કાર્યપ્રદેશ —૧૯૬૦	૧૭. બોધક કાવ્યમાં પ્રતિરૂપ—૧૯૩૪
૪. વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા —૧૯૪૫	૧૮. મધનો જન્મ-રૂપાનું અને રમણીય મઘ —૧૯૫૧
૫. અર્વાચીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કોત્તરગત —૧૯૪૯	૧૯. માદિત્યનું જ્ઞાન ઉપાદાન—૧૯૫૩
૬. રમ, સૌન્દર્ય અને જ્ઞાન—૧૯૫૫	૨૦. સહિન વાદ્યમય પ્રભાની શુદ્ધ જ્ઞાપિયોતો રેલે અમે સંતોષી છો ? —?
૭. સાહિત્યમાં વિશ્વમોહ અને બોધનું 'ફલ' —૧૯૫૪	૨૧. જીવનમાં સાહિત્યનું સ્થાન —૧૯૪૧
૮. રસના સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતા—૧૯૪૨	૨૨. આધુનિક મતિયનાં શૈક્ષણિક પરિવર્તન —૧૯૪૫
૯. સાધારણીકરણ —૧૯૪૩	૨૩. સાહિત્ય અને પ્રતિ —૧૯૩૮
૧૦. રસજનની રચના —૧૯૩૭	૨૪. અધુનિક જીવનમાં સિદ્ધાન્તની સ્થાપનારી—૧૯૫૭
૧૧. સૌન્દર્યની ઉપાસના —૧૯૩૫	૨૫. રસરસમયેકિની વિશાલપ્રમાણ ને સામાન્યિકની તપાસના —૧૯૫૯
૧૨. પ્રકૃતિસૌન્દર્યમાં અનુભવની રચના —૧૯૩૫	૨૬. બે વ્યાખ્યાઓ —૧૯૬૦
૧૩. દિગ્દર્શન કવિતાનું —૧૯૪૪	
૧૪. શાન્તિનો રંગ-અનુભવ —૧૯૫૭	

૮૭

ખંડ બીજો

અવધીન સિન્ધુ ૨૯-૧૯૬૧

૮૮

૪૧૧

ખંડ ત્રીજો : સમીક્ષા-લેખો

૧. અખામાં પ્રવેશ —૧૯૫૭
૨. રામાયણ —૧૯૫૦
૩. 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાં ફેટલાંક પ્રભાવક તરવો —૧૯૫૭
૪. જ્ઞાનખાસ કે સૌન્દર્યખાસ ? —૧૯૫૯
૫. મણિલાલનું તત્ત્વજ્ઞાન —૧૯૫૮
૬. આદિવચન —૧૯૫૮
૭. અશો જરથુસ્ત્રની ગાથાઓ —૧૯૫૦
૮. અર્વાચીન સાહિત્યમાં રાસ —૧૯૫૧
૯. ઇતિહાસ દિગ્દર્શન —૧૯૪૪
૧૦. વિવેક અને સાધના —૧૯૫૨
૧૧. સહકારી વિદ્વતાનું સીમાચિહ્ન —૧૯૪૯
૧૨. નવી ગુજરાતી વાચનમાળા —૧૯૪૯
૧૩. પાયાની જળવણી તરફ પ્રયાણ —૧૯૫૨
૧૪. પત્રમ્ પુષ્પમ્ —૧૯૫૫
૧૫. હૃદયંગમ રમરણચિત્રો —૧૯૫૫
૧૬. હૃદનાં મોતી —૧૯૫૬
૧૭. બિન્દી —૧૯૫૫
૧૮. નવીન કવિતા —૧૯૫૭
૧૯. નવી પ્રયોગલક્ષી કવિતા —૧૯૫૯
૨૦. ઓ. ઠાકોરનાં બે કાવ્યો : 'શાંતિ' —૧૯૫૫; 'ચોપાટીને બાંકડેથી' —૧૯૫૦
૨૧. પનઘટ —૧૯૫૦
૨૨. ઉદ્યાનશ્રી —૧૯૫૫
૨૩. સુકુમાર કવિતા —૧૯૫૪
૨૪. સોહિણી —૧૯૫૪
૨૫. અલકા —૧૯૫૦
૨૬. મર્મર —૧૯૫૪
૨૭. ચક્રવાક —૧૯૪૭
૨૮. ઉપામાં ઊગેલાં —૧૯૩૭
૨૯. મદાલસા —૧૯૩૯
૩૦. પ્રત્યૂષ —૧૯૫૧
૩૧. નાભ્યસ્પર્શ —૧૯૬૦
૩૨. સુમંગલા —૧૯૫૫
૩૩. મહાવેતા કાદંબરી —૧૯૫૭
૩૪. ગંગાયમુના —૧૯૫૦
૩૫. નરબંકા —૧૯૫૩
૩૬. અક્ષયપાન —૧૯૫૪

નામસૂચિ

'અકબરશાહ' ૩૧
 'અક્ષયપાત્ર' ૩૮૪
 'અખાની વાણી' ૨૩૩, ૨૪૮, ૨૬૨
 અનવર આચા ૩૧૨-૩૧૪
 'અનુભવપિંડુ' ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૪૮
 'અનુભૂતિ' ૩૧૬
 અભિનવગુપ્ત ૬૬, ૭૪, ૭૬
 'અમાસના તારા' ૩૦૦-૩૦૫
 અશ્રુત ધાયલ ૩૧૮
 અરવિંદ શ્રી ૧૬, ૨૩, ૩૮, ૧૨૩, ૧૫૩, ૨૫૮,
 ૨૭૦, ૩૧૫, ૩૪૬, ૩૫૭, ૩૫૮
 'અર્ધ્ય' ૩૩૪
 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો' ૬૯
 'અર્વાચીન શુદ્ધરાતનું રેખાદર્શન' ૧૭૮
 'અલકા' ૩૫૪-૩૫૫
 'અલંકારશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ' ૬૭
 અલી (ડોક્ટર) ૩૦૩
 'અસ્તોદય' ૨૦૧, ૨૦૨
 અંબાલાલ પુરાણી ૧૫૧
 અંબાલાલ સાકરલાલ ૧૪૭, ૧૭૨, ૨૮૪, ૩૨૯
 'આગાહી' ૫, ૫૭
 'આત્મકથા' ૫
 'આત્મનિમગ્ન' ૨૧૦
 આનંદચંદ્ર ધ્રુવ ૩, ૨૩, ૩૬, ૫૨, ૫૩, ૧૦૮,
 ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૭૩, ૧૮૩, ૨૦૦, ૨૦૩,
 ૨૦૪, ૨૦૮-૨૧૦, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૧-૨૩૦,
 ૨૩૦, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૦, ૨૮૫-૮૬
 'આપણો ધર્મ' ૨૨૧, ૨૨૯
 'આરોહણ' ૧૭, ૩૨૯, ૩૩૦
 'પ્રતિયન એસ્થેટિક્સ' ૬૫
 પ્રેક્ષન ૩૮૩
 પ્રસિદ્ધ ૩, ૩૧૭
 પ્રશ્ન ૩૪૧

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી ૩, ૧૦૭
 'ઉત્તરરામ ચરિત' ૨૫૬, ૨૬૦
 ઉપનિષદ ૮૨, ૯૮, ૧૦૫, ૧૮૫
 ઉમરવાડિયા બટુલાઈ ૫૨, ૨૫૯
 ઉમાચંદર જોષી ૮, ૯, ૧૧, ૧૬, ૨૪, ૨૫
 ૩૭, ૭૦, ૧૦૭, ૧૨૯, ૨૫૬, ૩૧૫-૩૧૮
 ૩૨૦-૨૧, ૩૩૪, ૩૪૭-૫૨
 ઉચનમ ૯૫, ૨૨૧, ૩૪૬, ૩૪૭
 ઉપામાં જિજ્ઞાસા ૩૬૧-૩૬૩
 જિજ્ઞાસુ વાની
 'જીભી વાટે' ૩૦૬-૩૧૦
 એની બેસન્ટ ૩૮
 એન્જેલો ૮૨
 એબરહામી ૭૯
 ઓડેન ૩
 'ઓથેલો' ૧૭, ૫૭
 ઓમકારનાયજી ૮૫
 ઓફિયુસ ૩૬૪
 'કરબુલેલો' ૫, ૨૨, ૩૧, ૧૭૨
 કરસનદાસ મૂળજી ૧૧૧, ૧૫૭, ૧૭૭
 'કરસનદાસનું જીવનચરિત્ર' ૧૮૧
 કર્નલ ઓલગેટ ૧૭૨. ૨૦૩
 કલાપી ૩, ૫, ૬, ૨૩, ૩૯, ૪૨, ૪૩,
 ૧૪૮, ૨૬૭
 કલ્યાણિકા ૨૫
 'કવિના અને સાહિત્ય' ૪૬-૪૯
 કવિલોક ૩૨૪
 કંથારિયા બાલાચંદર ૨૬૬
 'કાકાની શયી' ૫૭
 કાન્ત ૩, ૧૫, ૩૮, ૩૯, ૪૨, ૪૩, ૪૯, ૫૬,
 ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬-૧૯૯, ૨૦૮,
 ૨૬૩, ૨૬૭, ૩૬૨
 'કાન્તા' ૧૭૦

‘કાન્તમાલા’ ૧૯૪, ૧૯૫
 ‘કાન્હડે પ્રબંધ’ ૫, ૨૭૮
 કાલોઈલ ૨૮, ૮૫
 કાલિદાસ ૨૯, ૩૮, ૫૬, ૨૯૬
 કાલેલકર ૮૪, ૮૮, ૧૦૮, ૧૨૯, ૧૫૧, ૨૯૨
 ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ ૨૭
 ‘કાવ્ય પ્રકાશ’ ૬૧
 કાશી મકારાજ ૨૦૩
 કાંટાવાળા હરગોવિન્દદાસ ૧૬૬
 કીટ્સ ૮૩, ૯૬
 કીથ એ.બી. ૬૭
 કિન્નર કાઠિય ૩૬
 ‘કુમાર’ ૩૩૪, ૩૫૨
 ‘કુસુમમાળા’ ૨૫૯
 ‘કેકારવ’ ૩૯
 કેદારનાથ ૨૮૨
 કેન્ટ ૩, ૧૬, ૩૯
 કેથવર્થ સેન ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૬૨
 જેનકર ૭૭
 કૈલાસપર્વત સ્વામી-૨૦૦
 કોલક ૨૫
 કોલરિજ ૩, ૩૫, ૮૨
 કોલિંગવૂડ ૮૨, ૮૩
 કોગ્ત ૧૬
 ‘કલાન્તકવિ’ ૧૬૮
 ખખરદાર ૫, ૬, ૧૫, ૨૫, ૫૨, ૯૩, ૧૪૮,
 ૧૭૨, ૨૭૩-૨૭૬
 ખાપડે ૧૭૨
 ગજ્જર ત્રિભુવનદાસ ૨૭૭
 ગની દહોવાળા ૩૧૭
 ‘ગાતાં ગરબા’ ૩૧૭
 ‘ગાથા અહુનવધતિ’ ૨૬૯, ૨૭૨
 ગાંધીજી મહાત્મા ૧૫, ૧૬, ૪૩, ૮૫, ૮૯, ૧૦૮
 ૧૨૦, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૬, ૧૪૧,
 ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૭૨, ૨૫૬,

૨૭૫, ૨૭૮, ૨૮૪, ૨૯૦, ૨૯૨,
 ૨૯૪, ૩૧૫, ૩૨૦, ૩૨૯, ૩૩૧,
 ૩૪૧, ૩૫૨, ૩૫૮

‘ગીતગોવિન્દ’ ૪૫
 ગીતા ૩૦, ૬૧, ૮૨, ૧૧૫, ૨૧૨
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ૧૧૧, ૧૫૭
 ગુજરાત જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી ૧૭૭
 ‘ગુજરાતનો નાથ’ ૫૨
 ‘ગુજરાતી’ ૨૨૦
 ગુલશંકરવલિ ૨૩૭
 ‘ગુલાબસિંહ’ ૪૨
 ગોકુલજી ઝાલા (સુર) ૧૭૮, ૧૯૬-૨૦૧
 ગોડડસિમથ ૩૭
 ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ૩, ૬, ૧૬, ૨૨, ૩૧, ૩૮,
 ૫૨, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૨૩, ૧૪૭-૧૫૧, ૧૫૮,
 ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૮, ૨૨૨, ૨૫૩, ૨૫૭-૨૫૬,
 ૨૯૬, ૩૨૯
 ગોતમ શુદ્ધ ૨૨૫, ૩૪૧
 ગોરીશંકર ઓઝા ૨૦૦
 ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ ૧૨૩
 ગ્રીન ૧૫૫
 ‘ચક્રવાક’ ૩૫૯-૩૬૦
 ચંદ્ર પરમાર ૩૨૬
 ચંદ્રશંકર પંખા ૧૮૭, ૧૫૧
 ચાવડા કિસનસિંહ ૧૦૭, ૩૦૮-૩૦૫
 ચીમનલાલ સેતલવડ ૩૨૯
 ‘ચોપાટીને બાંકડે’ ૩૨૭-૩૩૦
 ‘ચોલાદેવી’ ૫
 ‘હોલધ’ ૩૨૪
 છાયા રતિલાલ ૩૧૮, ૩૨૯, ૩૫૨, ૩૫૩
 છોટાલાલ જીવનલાલ (માસ્તર સાહેબ) ૨૧૬, ૨૧૭
 છોટુજી મહારાજ ૧૯૯
 જગન્નાથ પંડિત ૬૭, ૧૧૪
 જતીન્દ્રમોહન ચૌધરી ૨૭૧
 જયમનગદેન પાંકજી ૨૫

'જામ શોખનાથ' ૨૭
 જામીનદારી ૨૧૬
 'જામીન અને જામીન' ૫, ૧૨, ૧૩, ૫૨, ૧૨૮,
 ૨૫૬, ૨૬૦
 જામીનદારી ૨૫૧
 જામીન પ્રિન્સિપલ ૨૭૮
 જામીન સેલેક્શન ૮૫
 'જામીન સેલેક્શન' ૨૮૪-૨૮૮
 જામીન સેલેક્શન ૨૫
 જામીન સેલેક્શન ૩, ૩૫, ૩૭, ૧૩૧
 જામીન સેલેક્શન ૩૨૭
 જામીન સેલેક્શન ૮, ૨૪, ૩૨૦
 જામીન સેલેક્શન ૧૧૧
 જામીન ૧૭
 જામીન સેલેક્શન ૧૮૨, ૧૭૫, ૧૭
 જામીન સેલેક્શન ૧૬, ૨૩, ૧૪, ૧૫૩, ૨૬૬,
 ૩૨૬, ૩૫૬
 જામીન સેલેક્શન ૩૮, ૭૭, ૧૫૩
 જામીન વામીન ૧૬૩
 જામીન (સેલેક્શન) ૧૦૮
 જામીન ૩, ૩૫, ૩૨૭
 જામીન ૧૦૮
 જામીન ૩, ૫, ૧, ૧૦, ૧૪, ૧૫, ૩૨, ૩૧,
 ૪૫, ૫૨, ૫૩, ૧૬, ૫૦, ૭૨, ૭૩, ૮૬,
 ૧૦૨, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૪૧, ૧૫૧,
 ૨૭૭-૨૮૦, ૩૦૩, ૩૧૮ ૪૨૭-૩૩૫, ૩૫૮
 જામીન સેલેક્શન ૩૧૮
 જામીન સેલેક્શન ૩૭૪
 'જામીન સેલેક્શન' ૪૩, ૪૮
 જામીન ૩
 જામીન ૧૭
 જામીન ૨૧૧, ૨૨૦
 જામીન ૩૩, ૨૪૬
 જામીન સેલેક્શન ૧૧૧, ૧૪૩, ૧૭૧,
 ૧૬૪, ૨૦૧, ૨૦૨

જામીન પ્રિન્સિપલ ૪૬
 જામીન સેલેક્શન ૧૦૮, ૧૫૧
 જામીન સેલેક્શન ૩૫૧
 જામીન સેલેક્શન ૧૦૭
 જામીન સેલેક્શન ૨૨૬, ૨૬૭
 જામીન ૧૬૬
 જામીન ૩૭
 'જામીન' ૩૩૪
 જામીન ૩૭૪
 જામીન ૩૮, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૮૦, ૧૦૬
 જામીન ૫, ૧, ૧૪૪, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૪, ૨૦૭,
 ૨૩૬, ૨૫૬, ૨૭૪
 જામીન ૧૧૧ ૧૭૫, ૨૫, ૩૧૭
 જામીન ૨૫
 જામીન ૩૧૬
 જામીન ૩૨૦
 જામીન ૫૬ ૨૫, ૧૦, ૧૦૭, ૧૫૧
 'જામીન' ૬૫
 જામીન ૩૮, ૩૨૮
 જામીન ૧૭૭
 'જામીન' ૨૦૧-૨૨૪
 'જામીન' ૫, ૧૨૩
 જામીન ૧૧૮
 જામીન ૧૧, ૧૧૫, ૧૫૧, ૧૦૮,
 ૧૮૧, ૧૬૬
 જામીન ૧૧૧ ૧૧૪, ૧૪૭, ૧૫૨-૧૫૮,
 ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૭૧-૧૭૩, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૭૭
 'જામીન' ૧૧૧, ૧૫૧-૧૫૧
 જામીન ૧૧૪
 જામીન ૧૦૮, ૧૫૧
 જામીન ૧૭૪
 'જામીન' ૧૦૦
 જામીન (સેલેક્શન) ૧૧૪
 જામીન ૧૦૮, ૧૮૪-૧૮૮
 જામીન ૧૦૮, ૨૧૬

દેસાઈ પ્રજારાવ ૧૩૮, ૧૪૭
 દેસાઈ હેમન્ત ૪૨૩
 'ધર્મ અને સમાજ' ૧૮૩-૧૮૯
 'ધર્મ પ્રકાશ' ૧૭૮, ૧૭૯
 'ધર્મબોધ' ૨૬૫
 ધર્મસલા ૧૭૩
 ધર્મવિચાર ૧૭૪
 ધૂમકેતુ ૩૭, ૮૮, ૧૦૮, ૩૦૧, ૩૦૪
 દુન કેશવનાલ ૫૨, ૧૦૭, ૧૦૮
 દુન ગદુલાલ ૧૦૮, ૧૫૩
 'દુનિ' ૩૧૯
 'દ્વન્યાલોક' ૭૪
 નથુરામ શર્મા ૨૧૮-૨૨૦, ૨૨૫
 'નરબકા' ૩૮૩
 નરભેરામ ૧૮૩
 નરસિંહ મહેતા ૫, ૧૧, ૨૯, ૬૧, ૭૩, ૮૨, ૧૦૦,
 ૧૦૧, ૧૦૪
 નરસિંહરાવ દીવેટિયા ૩, ૫, ૩૫, ૩૯-૪૩, ૪૮,
 ૪૯, ૫૨, ૮૧, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૬૮, ૧૭૩,
 ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૯૦-૧૯૫, ૧૯૯,
 ૨૩૯, ૨૫૯-૨૬૧, ૨૭૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૩૨૭
 નર્મદ ૩, ૩૭, ૪૩, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૪,
 ૧૪૭, ૧૫૨-૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૯૯, ૨૦૨,
 ૨૦૩, ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૭૪,
 ૨૭૭, ૨૮૪, ૨૮૫
 'નર્મદગદ્ય' ૧૫૨-૧૭૧
 'નર્મદનુ મંદિર' ૧૫૨-૧૭૧
 'નર્મદાશકરની કવિતા' ૧૭૦
 નર્મદસાહિત્ય સભા ૧૧૪
 'નવકાર વ્યાખ્યાન' ૧૦૯
 'નવલક્રયાવલિ' ૩૭, ૩૮, ૧૩૮, ૧૬૧-૧૭૪
 નવલરામ ૩, ૨૪, ૩૭, ૪૯, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૪,
 ૧૪૭, ૧૬૧-૧૭૫, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૨૦૨,
 ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૪, ૨૭૭, ૨૮૫
 'નનીત કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો' ૬૯

'નળાખ્યાન' ૧૭, ૨૩૩-૨૩૫
 નંદશકર ૧૫૮, ૧૭૭, ૧૮૧, ૨૦૨
 નાનાભાઈ રાણીના ૨૮૪
 નાનાવાલ ૩, ૫-૭, ૧૨-૧૪, ૧૬, ૨૩, ૩૫,
 ૪૩, ૫૨, ૫૪, ૭૩, ૮૮, ૯૨, ૧૦૬, ૧૦૭,
 ૧૪૮, ૧૫૧, ૨૦૩, ૨૫૯, ૨૭૩-૨૭૬, ૩૨૫,
 ૩૩૮, ૩૫૨, ૩૫૮,
 નારાયણ હેમચંદ ૫૦
 નિબુનાનંદ ૫, ૧૦૪, ૧૭૪
 'નીતિવ્યવહાર' ૨૬૪
 'ન્યુગઝકોંગ' ૩૯, ૪૦
 નૃસિંહાચાર્ય ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૫
 પટેલ ગોવિંદભાઈ ૩૬૪-૩૬૬
 પટેલ ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ ૮
 પટેલ જયભાઈ ૩૬૭-૩૬૮
 પટેલ નરસિંહભાઈ ૩૧૭
 પટેલ ગણજિતભાઈ ૩૫૯, ૩૬૦
 'પનધારા' ૧૯૫
 'પન્ના' ૩૧૯
 'પનધટ' ૩૧૯, ૩૩૪-૩૩૫
 'પરિક્રમા' ૩૧૯
 'પરિશીલન' ૬૦
 પરીખ નરહરિ ૨૮૨
 'પ વની પરણી મઈ' ૧૩૯
 પક્ષા કોપેન્ડ્ર ૨૧૬
 પક્ષા દોલતરામ ૧૦૦, ૧૭૮
 પાઠક અને પરીખ ૧૧૮
 પાંક જયંત ૩૧૭, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૫૬-૩૫૮
 પારાચર્ય ૩૧૯
 પારેખ જયંત ૩૨૪
 પારેખ પ્રહલાદ ૩૧૮, ૩૨૦
 પારેખ હીરાલાલ ૨૭૭
 પાડિયા દાદાભાઈ ૨૭૭
 પુરોહિત વેણીભાઈ ૩૧૮
 પૂજનાલ ૭૧, ૭૩

'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર' ૧૦૯
 'પૃથ્વી વન્દન' ૫, ૩૦
 'ચેરેશ્વરિ હોમ' ૧૭, ૧૯
 પોપ ૩, ૧૩૧
 પ્રત્યક્ષ રાવળ ૩૧૮
 'પ્રત્યક્ષ' ૩૬૭, ૩૬૮
 પ્રમોદ કુમાર ચોપ્રા ૮૫
 'પ્રમુદ' ૩૧૬, ૩૪૬-૩૪૭
 'પ્રાચીના' ૩૧૭
 પ્રાણસાધન ૨૦૧
 'પ્રિયવદ્ધ' ૨૨૧
 પ્રીતમદાસ ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૩૯, ૨૪૮
 'પ્રીતમદાસની વાણી' ૧૦૬
 પ્રેમાનંદ ૫, ૧૯, ૨૩, ૩૫, ૬૩, ૯૬, ૧૬૬-૧૬૯,
 ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૨૭, ૩૬૪, ૩૧૫
 રોટા ૩૯
 રૂઢિભોજી ચોક આર્ટ ૮૨ ૮૫
 જલ્દીનાથ શાસ્ત્રી ૧૪૯
 જરૂરના રત્નેસ ૨૨૭
 ખર્ચ ૩, ૨૫૪, ૨૫૮
 'ભવાકા' ૨૬૯
 બંકિમચંદ્ર ૧૪૯
 બાઈજલ ૧૬, ૮૧, ૧૫૩
 બાણ ૩૮, ૪૯, ૪૩, ૪૬, ૧૦૮, ૨૫૪
 બાણ શાસ્ત્રી ૧૧૦
 બાવરન ૩, ૨૬૬
 બાલાચંદ્ર ૩, ૬, ૪૩, ૨૬૭
 'બિન્દી' ૩૧૧-૩૧૪
 હૃદિપ્રકાશ ૧૧૧-૧૧૩
 હુદિવર્ધક સમા ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૭, ૧૭૯
 જૂઝ હસિન ૨૨૦, ૨૪૮-૨૫૧
 કેકન ૪૨, ૪૭, ૧૭૦, ૧૭૧
 કેકાર ૩૧૭
 કેકાર્ ૨૫૯, ૩૧૮-૩૨૦
 કેકાર એની ૧૫૩, ૨૦૩

બોટાદકર ૧૩૧, ૨૬૦, ૨૭૪, ૨૭૫
 બચ્ચર (ચોકટર) ૨૮૫
 'બ્રહ્મજ્ઞા' ૧૫૯
 બ્રહ્માનંદ ૧૦૬, ૧૭૪
 બ્રાહ્મિનિગ ૨૫
 બ્રિહત્તી ૨૪, ૩૮
 બ્રોકર ગુલાનદાસ ૩૦૬-૩૦૯
 'ભક્તિપોષણ' ૨૧૭
 ભગન નિરંજન ૩૧૬, ૩૨૩
 'ભગવદ્ ગીતાનો વેદાંત' ૨૬૫
 ભગવાનદાસ ઇન્દ્ર ૨૭૮
 ભટ્ટ જયદેવપુત્ર ૧૯૯
 ભટ્ટ મણિદાસ જગમમ ૨૮૪
 ભટ્ટ રમણદાસ ૨૮૮
 ભટ્ટ વિશ્વનાથ ૨૪, ૬૪, ૭૧, ૧૦૭
 ભવમુદ્રિ ૩૮
 'ભાદ્રતી પતિ' ૩૬૯, ૩૭૦
 ભાણુદાસ ૨૭૬
 ભાદ્રપદકર ૩૨૯
 ભાવુચંદ્ર વ્યાસ ૫૧૯
 ભાલજી ૫, ૧૯
 ભાવનામુદ્રિ ૩૯
 ભાવપ્રકાશ ૬૫
 ભીમનાથ ૪૯
 ભોગીવાલ પ્રાણુવંશબદાસ ૨૦૭
 ભોળે ભગન ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૭૪
 'ભોગનાથનું અવનયરિત્ર' ૧૭૬-૧૮૧
 મણિવાર પ્રિયકાંત
 મણિદાસ નબુજર્જ ૬, ૪, ૩૮, ૪૨, ૪૩, ૪૫,
 ૪૬, ૪૯, ૧૫૧, ૧૮૨, ૧૯૬, ૧૯૭ ૨૦૩-
 ૨૧૬, ૧૨૧, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૫૯, ૨૬૨-૨૬૭
 'મનોમુકુર' ૫૧, ૫૨, ૧૮૩, ૧૯૨
 મનોહરજી ૧૯૯
 મન્મથ ૧૧૭
 'મન્મથ' ૩૧૯, ૩૫૧-૩૫૮

मराठी ज्ञानप्रसारक सभा १५८

मराठवाणा किशोरलास ३, १०८, ११४, १४७, १५१,
२६२, २८१, २८३, २९२-२९७, ३६४

‘महाभारत’ १५, १६, ३०, ११५

‘महाभेता कादम्बरी’ ३७८

मडीपतराम नीलकंठ १११, १५३, १५५, १७२,
१७७, १७७, १८७-१८४, १९६

मडीपतराम यशिन, २८२

महेता मन्दवदन २५६

महेता किशोरशास ३८२

महेता लालुमुषाराम २८४

महेता लालुमुषा ३११-३१४

माधाम प्लावाट्टकी १६५, २०३

मानसी २८८

मानव धर्मसभा, १११

‘माभेडु’ ५

मायकल दत्त १८३

मार्कंडेय ३६४

मार्टिनो १६

मास्तर कृष्ण २७४

मार्कंडे ओलरराय ११६, ३६८

मिल ३६

मिस्टन २६, ६४

मीरा ८२

‘मुक्तधारा’ ६४

मुक्तानंद १०६, १७४

मुनशी कनैयालाल ५३, ८८, १०७ १०८,
१५१, २७७

मुक्तमूलर १९६, २००

मुधाणी ३७, १०७

मुंडोले ४३, १५७

मुदी रमणिकलास २८३

याज्ञवल्क्य ६८

‘युवामंजल’ ३१७

‘योगिनीकुमारी’ २१६

‘रघुवंश’ १७

रघुछोडलार्थ छिंदवराम, १८, १६, १११, १५७,
१७८, १७९

रघुछोडलार्थ गिरधरलार्थ ११०

रघुछोडलार्थ छोटालाल १७८, १७९, १८०

रतिदास (अनिल) ३१७

रमणलार्थ नीलकंठ ३, ३५, ४२, ४६-४९, ५२,
५३, ७३, १७३, १७७, १८०, १८३-१८५,
१८६, २०८, २५६, २६०, २६४, ३२६

रमाधार्थ १८३

रसिक ८२, १०८

राधिनो पर्वत ५, ३१, १८७

रानडे ३८, १४८, १५४, १६३, १७५, ३२८

राईल ८२

रामकृष्ण (परमहंस) २१६

रामकृष्ण लारती, २००

रामकृष्ण मिशन २३७

रामयशिन मानस २४६

रामनारायण पांडे २४, ५३, ५६, ६६, ७०, ७२,
१७३, ३१७, ३२०, ३५७

रामभोदनराय १६, १५४, १५५, ३२७

‘रामायण’ २१, २६, ६६, २४६

‘रामायन निरूपण’ १६६

रावण अनंतराय २४, १०७

‘रिनेसा ओझ दिन्दुधर्म’ १६३

‘रूपी अंगी’ ३४८, ३५१

रुसो ३

लक्ष्मणतराय १५३

ललित, २७४, २७५

‘लीलावती ज्ञानकला’ ४१

लेखन यार्स ३६

‘लोकाभाता’ ५

लोमहर्षिणी ५२, २५६

द्यूथर १५५

વડેઅર્થ ૩, ૧૫, ૩૧, ૩૪, ૩૮, ૪૧, ૪૭, ૬૫,
૭૧, ૧૦૭, ૧૩૧, ૩૨૭
વર્ણાશ્રમ ધર્મસંભા ૧૭૯,
વર્મા શારદાગ્રંથસાદ ૨૯૭
વર્ણભાગ્યાર્થ ૧૫૩, ૨૨૫, ૨૭૬
'વસન્ત' ૨૨૧
'વસન્તવર્ષા' ૩૧૬
વાહીલાલ ૧૫૧
વાદ્યમીઠિ ૨૪૯, ૨૫૨
'વિક્રમોર્વશાપ' ૧૯
'વિચારતત્ત્વરાશિ' ૨૧૮
વિદ્યારંધ્રચરિત્રામી ૨૦૧
વિનોબા ભાવે ૩૧૫, ૩૨૦
'વિવર્તલીલા' ૫, ૫૦, ૫૧, ૧૯૧-૧૯૩
'વિવેક અને સાધના' ૨૮૧
વિવેકાનંદ ૩૮, ૪૪, ૧૪૯, ૨૦૯, ૩૨૯
વિષ્ણુદાસ ૧૫૧
'વિશેષજિલિ' ૩૧૯
'વિશ્વવંદ્ય ચરિત દર્શન' ૨૧૬
'વિશ્વચાંતિ' ૫૨
'વેદાન્ત પરિભાષા' ૨૦૦
વૈદ્ય જન્મશંકર મિ. ૯, ૨૪
વૈદ્ય વિજયરામ ૫૩, ૧૦૭
વોરીઅસ ઓફ હોસ્પિલેન્ડ ૩૮૩
વ્યાસ ચંપકલાલ ૩૬૧-૩૬૩
વ્યાસ સીમનલાલ ૩૧૬
'મતચરિત્રાવલિ' ૧૩૧
શયદા ૩૧૭
શર્મા ડી. એસી. ૧૬૩
ચંકરાચાર્ય ૬, ૧૦૮, ૨૨૧, ૨૨૫
'સાકુન્તલ' ૧૯, ૨૦, ૫૭, ૫૯, ૬૨, ૯૦, ૧૨૭
શામળ ભટ્ટ ૧૭૪, ૨૩૫-૨૩૭
શાસ્ત્રી શ્રીનિવાસન ૩૨૯
શાહ ચૂનીલાલ વ. ૧૦૪
શાહ રાજેન્દ્ર ૩૧૧-૩૧૮ ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૫, ૩૨૬

શુકલ યશવન્ત ૨૪, ૧૦૮
સોફિસ્ટિક ૩, ૧૬, ૩૫, ૩૮, ૯૦
સોફ ક્રેશન હર્પેદ ૨૭૪, ૨૭૫
સોફ વલ્લભદાસ ૧૬૮, ૧૭૩
સોલી ૩, ૩૮, ૪૩, ૪૬-૪૮, ૩૩૮
શેષ ૧૦
શ્રીધરાણી કૃષ્ણલાલ ૩૧૬, ૩૧૭
સકલિંગ ૭
સમિતિદાનંદ સ્વામી ૨૦૦
સર ડી. માધવરાવ ૩૨૮
'સરસ્વતીચંદ' ૫, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૩૦, ૩૧, ૪૦,
૫૬, ૬૨, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૪૮-૧૫૦,
૨૫૩-૨૫૮
સહજનંદ સ્વામી ૧૫૩, ૨૨૫
'સંધ્યમિત્રા' ૧૩
'સંસ્કૃત ક્ષામા' ૬૬
'સંસાર અને ધર્મ' ૨૯૨
'સાક્ષર જીવન' ૪૦, ૪૧, ૪૪
સામળદાસ ૨૦૦
'સાવિત્રી ઉપાખ્યાન' ૨૯
'સાહિત્ય દર્પણ' ૬૫
'સાહિત્ય વિચાર' ૨૦૩-૨૧૩, ૨૮૫
સિદ્ધેની ૬
'સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ' ૨૦૦
'સિદ્ધાન્તસાર' ૧૯૫, ૧૯૬
'સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન' ૧૯૭, ૧૯૮-૨૧૦,
૨૧૩
સુખલાલજી ૧૫૧
'સુદર્શન' ૧૮૪, ૨૧૬, ૨૨૧, ૨૨૫
'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' ૪૫, ૨૦૪-૨૧૬
'સુદામાચરિત્ર' ૫૭
'સુધારાનું ઇતિહાસરૂપે વિવેચન' ૧૭૨
સુધારા ૩૧૮
'સુબોધ ચિંતામણિ' ૧૬૮, ૧૭૩

શાબ્દસૂચિ (સાહિત્યિક)

અનુભાવના-૧, ૩, ૬, ૭, ૧૧૮

○ ની શક્તિ-૫

અતિવાદ-નીતિ અને ધર્મ નો ૦ ૬

અપરોક્ષાનુભવ-૧૦

અલંકાર-૧૧, ૧૧૭

○ વિવેચનનો વિષય-૩૧

○ બનિ-૧૧૯, ૧૨૦

અ-યોક્તિ-૧૧

અનુમતિ-૧૧, ૧૭, ૨૫, ૯૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૪૩

○ ની નિષ્ઠા-૧૦૮

○ ની કુદરતી ગતિ-૧૨૧

અનુકરણ-૨૬

અભ્યુક્તિ-૦ કાવ્યનું અવિત-૩૧

અસિનય-૫૦, ૩૬૯, ૩૭૦

અવમર્ષ-૫૫

○ દૂરી વાર્તામાં-૫૬

અનુભવવૈશિષ્ટ્ય-૭૩

અભિધા-૭૪

અચૂત- અવારતનું-૦-૯૫, ૯૮

અનુભાવન-૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૪૨, ૧૪૩,
૨૫૩, ૨૯૭

અનુકલ્પન-૧૧૮

અર્થબોધ-૧૧૮

અલીસતા- સાહિત્યમાં-૦-૧૨૦, ૧૨૧

અસિન્યક્તિ-૦ કવિતામાં-૩૨૬

અપવાગ-૩૧૬

આખ્યાન-૧૯, ૨૬, ૩૦ ૪૪, ૬૨, ૧૧૪, ૧૫૪,
૩૬૪, ૩૭૧, ૩૭૬, ૩૭૭

આકાર સૌક્ય-૦ નો અભાવ ૩૦

આનંદાનુભવ-કલાવિષયક થયો ૦-૩૪

વિગલિતવેશાન્તર ૦-૭૫, ૯૦

આત્મીક્ષિપ્ત-૧૧૬, ૨૨૬, ૨૪૫

આલંકારિક- ભારતીય ૦-૧૧૭, ૧૧૮

આવેગસમાધિ-(literary)

○ માં વિચારનું પ્રતિપાદન-૧૫૮

આત્મકથા-૩૦૪

આકારનિર્માણ- કવિતામાં ૦-૩૨૧

આખ્યાયિકા-૩૭૭

એકાંકી-૧૩૬

ઔચિત્ય-સાહિત્યકારના સર્જન સૌંદર્યનું નિયામક-
તત્ત્વ ૦-૨૧

ક્રમેભિનેશન-૧૧૬, ૧૬૯ (જુઓ : કલ્પના)

ધમિટેશન-૧૭૦

ધર્તિકાસ-

■ મીમાંસા-૨૭૯

○ શિક્ષણ-૨૯૨

○ નું ધ્યાન-૨૯૬

ઉચ્ચીકરણ-

○ કવિનાના દક્ષિણમાં બ. ક કોશરે
દર્શાવેલાં લક્ષણ-૬૪

ઉચ્ચારશાસ્ત્ર-૨૮૬

ઉત્સર્ગદક્ષિ-૪૪

ઉપયોગિતાવાદ-સાધીયુતના સાહિત્યમાં ૦-૧૨૬,
૧૫૯, ૨૧૩

ઉપમિતિ-૧૯૧

ઉપરૂપ-૨૭૩

ભેદ-૩૪, ૫૫, ૧૭૧

શબ્દસૂચિ (સાહિત્યિક)

ભિર્મિ-ખનાવટી તાત્કાલિક મુદ્રારૂપ ૦-૩૭

૦-હસિત વૃષાન્ત કાવ્ય-૪૩

૦-ગર્ભ ચિંતન કાવ્ય-(Ode) ૩૨૭

કક્કા-પ્રીતમદાસનાં ૦-૧૦૫

કેશા-૩, ૧૨૬, ૩૦૧, ૨૬૦

■ જામત મનની કૃતિ-૧૨

૦ નો વિશિષ્ટ ધર્મ-૧૨

૦ ના પ્રકાર અને સ્વરૂપ-૨૩

૦ નું સર્જન-૨૩, ૨૮

૦ ના ભાવકો-૫૭

૦ નું શાસ્ત્ર-૭૮

૦ ની શુચિતા-૮૧

૦-હક્કિતા-૧૭૦

૦ વિવેચનનો ઇતિહાસ-૩

૦ ના પ્રકારો-૪

૦ ના અનુસવનું પર્યવસાન-૪

૦ ની ખાતર કલા-૬૪

૦ નિષ્ઠા-ગોવર્ધનરામની-૨૫૩

કવિતા-

૦ માં લઘુ પ્રતિરૂપ-૧૧

૦ હિન્દુ અને મહાન-૧૫

૦ નું તત્ત્વ-૧૭૦

૦ ની તરેહ-૩૨૫

જૂની ચિત્ર ૦-૨૪

મજલાધાની કરામતી ૦-૨૪

નર્મદ-દલપતની સભારંગની ૦-૨૪

કથાત્મક ૦-૪૬

સ્વાતુભવરસિક ૦-૪૭

વિચારપ્રધાન ૦-૮૯

કવિન્યાય-૨૩

કવિ ૦ ધર્મ-૨૩

૦ કર્મ-૧૧૮

■ વ્યાપાર-૧૧૮

કલ્પન-૨૬, ૩૧, ૩૪, ૫૪, ૫૫, ૮૮, ૧૧૭,
૧૧૮, ૧૨૮, ૧૭૧

કલ્પના-

૦ ચિત્તની ખાસ શક્તિ (Imagination) ૦૭૪ (જુઓ: ઇમેજિનેશન)

૦ ની પ્રવૃત્તિ-૮૧

૦ -વ્યાપાર- 'સાધારણીકરણ' માટેનો
સ્કુટ શબ્દપ્રયોગ-૭૧

કથાવાર્તા-૨૩૬

ડિટેક્ટીવ ૦-૨૩૭

કાવ્ય-

પ્રણયનાં ૦-૫

ચિંતનનાં ૦-૫

પ્રકૃતિનાં ૦-૫

મધ્યકાલીન વીરરસનાં કથા-૦-૬

મહા ૦-૭, ૩૦, ૬૨, ૧૧૫, ૧૧૬,
૧૨૩, ૧૨૫, ૧૪૮

ભિર્મિ ૦-૭, ૩૦, ૪૩, ૪૬, ૫૩,
૫૪, ૫૬, ૫૭, ૧૧૪, ૧૧૫, ૨૬૦,

૩૫૫, ૩૫૯

જૂત-૦ ૨૨, ૩૦

બોધ ૦-૩૦

ઉપદેશ ૦-૩૦

રાગચિન્તિ ૦-૪૬

સ્વાતુભવરસિક-૦ ૪૬

૦ નો અપ્તકાર-૧૦

૦ ભાષાની કલા-૧૪

૦ ની નિર્મિતિ-૧૪

■ માં રસાવબોધ-૧૪

૦ આત્માની અમૃતકલા-૨૭

૦ આત્મલક્ષી-પરલક્ષી-૨૮, ૫૨

૦ પ્રકૃતિની કલ્પનાશ્રયી અનુકૃતિ-૫૭

૦ નો વસ્તુદેહ-૫૨

૦ નો વિષય-૫૩

શબ્દસૂચિ (સાહિત્યિક)

ખંડ ૦ -૫૬, ૬૮
કથા ૦ -૬૨
બોધક ૦ -૧૦૩
ભજન-ભક્તિ ૦-૯૯, ૧૦૨
ધ્વનિ ૦-૧૧૪, ૧૧૯, ૪૬, ૧૧૮,
૧૪૩

પ્રસંગ ૦-૩૫૪
પ્રકૃતિ ૦-૩૫૪
પાત્રલક્ષી ૦-૩૫૪

૦ અર્થની કક્ષા-૫૭
૦ નું શાસ્ત્ર-૬૭
૦ નાટક-૬૯
૦ ની સૃષ્ટિ-(Poetic world) ૧૦૦
૦ મીમાંસા-૧૭૧, ૨૬૧.
૦ દ્વિવ્યક્તિ ભારતીય-૩
૦ ચિંતન-૩૫૫

માતૃકાશિતા-૨૬

કેપાસિસ-૫, ૧૪૦

કેળવણી-૬, ૨૫

૦ ના સિદ્ધાંતો-૨૬૨
૦ નું શાસ્ત્ર-૨૬૨
૦ માં સ્વાલંબન-૨૬૨
૦ ના લક્ષણો-૨૬૩
૦ ના દોષ-૨૬૪
૦ લક્ષણો-૨૬૪
૦ સાક્ષરી-૨૬૬

કોળી ૨૬

કોતુહલ-

૦ રાજ વિવેચનામાં-૧૭
૦ રાગી કવિતા-૩૮.
૦ રાગી શુભ-૩૮, ૪૦.
૦ રાગી ભાવો-૩૮.
૦ રાજિતા શુભરાતની-૪૩.
૦ શિષ્ટ-૨૫૫, ૩૦૦.

૦ પ્રિયતા -૬૦, ૨૫૯
૦ રસ-વાર્તા કે ઘટનાપ્રવાહનો -૨૩૬
મઘ-
૦ નો જન્મ અને રમણીય મઘ-૧૦૭
૦ નું સૌંદર્ય-૧૦૮
અર્વાચીન ચિંતનાત્મક-૦-૧૪૫, ૧૪૭,
૧૫૬

૦ સાન્દેહ-૧૨
૦ પાલકૃષ્ણ-૧૭

મહાપદ્મ-૩૧૬

મજલ-૨૪, ૨૫, ૨૬૬

મર્મ-૫૫

મરખી-૧૭, ૧૧૫, ૧૫૪, ૨૬૦, ૨૭૩, ૨૭૪,
૩૧૭, ૩૭૬

મરખા- વલ્લભ મેવાડાના ૦-૧૫૪

માથા-

અશો જરથુષ્ટ્રની ૦-૨૬૬

૦ ઓળી પ્રાણપ્રકાશ-૨૭૦

૦ ઓળી ભાષા ૨૭૦, ૨૭૧

ગીત- ૨૬૦, ૩૨૬, ૩૪૮, ૩૫૮, ૩૭૮

શુભરાતી-

પારસી ૦- ૨૭૦

શુભર પચાર-૯૩

અમરકોર-

૦ દંદા-૪૪

કવિતામાં વ્યક્ત્યનો ૦-૫૧

કાવ્યનો ૦-૧૦

ચોપાઈ-

૫૬૫થી ૦-૨૪૮

ચિત્ર- ૧૧, ૨૯

૦ કળા-૨૯, ૫૮, ૬૨, ૧૧૬, ૨૫૯, ૩૭૬

કાપા-૧૦૯, ૧૧૫, ૨૪૮

છંદ-

૦ વિવેચનનો વિષય-૩૧, ૫૩

શબ્દસૂચિ (સાહિત્યિક)

ભાષાવાદ-૧૨

ભાષારૂપક-૩૮૪

જીવનચિત્રો-૫૦

જીવનકથા-૩૦૦

ટ્રેજેડી-૨૬, ૬૩, ૬૫

ગ્રીક ૦ -૨૬

શેક્સપિયરની ૦ -૨૬, ૧૨૯

તર્કશાસ્ત્ર-૧૪

તાદાકારતા-૭૪

૦ હારા અનુભાવનાનો નિર્ણય-૧૫

તટસ્થતા-

૦ ની નાટક કે કાવ્યના આસ્વાદમાં

અનિવાર્યતા-૧૪૦, ૩૧૩, ૩૧૪

તાદાકર્ય-૭૮, ૧૪૦

દ્વિબોલક કવિતાગતિ-૮૮

દેશીઓ-૯૨

ધ્વનિ-

ભાષા ૦ -૩૨

અલંકાર ૦ -૩૨

લય ૦ -૩૨

૦ કાવ્યનું અગત્યનું તત્ત્વ-૪૫

ધર્મશાસ્ત્રિક ચિંતનપ્રવાહ-૧૦૫

નવલકથા-૪, ૧૬, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૬, ૬૭, ૫૫,

૫૬, ૬૨, ૧૧૫, ૩૮૦, ૩૮૨

નવલિકા-૫૬, ૧૩૬, ૩૮૦

નાટક-૪, ૨૧, ૨૨, ૨૬, ૩૦, ૪૬, ૫૫, ૬૨,

૬૩, ૧૨૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૨૭૩, ૨૭૬,

૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૪,

૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩

નાટ્ય-

૦ કાવ્ય-૧૩

૦ કલા-૧૪૨

૦ સામગ્રી-૩૬૯

નાટિકા-૨૩ ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧

સંસ્કૃત ૦ -૧૪૨

નેપથ્યભાષિત-૩૮૪

નિર્બંધ-૩૫, ૬૦, ૩૦૦, ૩૦૨

૦ હળવા-૧૩૬

નિર્બંધિકા-૫૦, ૧૩૬

નિર્મિતિ-

૦ કવિની-૯૭

૦ પ્રજ્ઞાની-૯૭

નિર્વહણ-૫૫

નૃસ-૪, ૧૧૬, ૨૭૩

૦ નાટિકા-૪

૦ નાટ્ય-૪

પદ-૯૨

પદ- ૦ નો ફૂટ પ્રશ્ન-૩૩

૦ લય-૩૩

૦ બંધ-૯૯

૦ ચોજના-૩૨૨

૦ રચના લયાન્યત-૧૨

૦ કદપ-૧૩, ૧૪

ગદ્યસંકીર્ણ ૦ -૧૭

નાનાલાલનું ૦ -૯૧

પદાવલિ ૬, ૫૩, ૭૨, ૧૫૬, ૨૮૦, ૨૮૭, ૩૦૧

પરનિર્ણય-૪

પરામર્શસંકિત-૨૯

પ્રકટતા-૦ સાહિત્યના વિષયમાં જ્ઞાનનું ફળ-૬૨

પરમતત્ત્વમીમાંસા-૧૪૭

પર્યેષણલસિત સાહિત્યસૌંદર્ય-૧૪૭

પત્રકાર-૧૫૮

પતાકા-નાટકમાં ૦-૩૭૫

પ્રહસન-૫૯, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૫

પ્રતીક-૧૧, ૩૦, ૮૬, ૧૦૦, ૩૨૨, ૩૩૫,

૩૪૭, ૩૪૯, ૩૬૨

પ્રત્યય-૫

પ્રયત્નવ્યવસ્થા-૧૨

પ્રમા-૧૫, ૨૨૮

પ્રતિરૂપો-૩૦, ૩૩, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩,

શાસ્ત્રસૂચિ (સાહિત્યિક)

૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૮, ૨૪૬,
૨૪૭, ૨૪૮, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૨૫,
૩૩૫

ભાવાત્મક સૂત્ર-૬૨
ભાષા-૦ શાસ્ત્ર-૧૯૧

અર્થ-૧૦૯
અતિશય સાહિત્ય-૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૩
અસંગ્રહિત-૩૦૦, ૩૦૪
અતીકવાદ-૩૧૭
અભાતિયા-૩૧૬
અકાશવિનિયોગ-નાટકમાં ૦-૩૮૪
પેશન-૩૭
પૌરાણિક કથાઓ-૧૨૨
પુરાણ-ગ્રીક ૦-૩૬૪
પાથાત્મક ૦-૩૬૪

૦ વિજ્ઞાન-૨૭૦
૦ ની સૂક્ષ્મ સિદ્ધિ-૧૧
૦ ની મુશ્કેલી-શુભવત્પ્રતાની-૧૧
૦ કલાનું વાહન-૧૦
૦ વિવેચનનો વિષય-૩૧
વ્યવહારનું મુખ્ય સાધન ૦ -૧૦
સાહિત્યકલાનું વાહન ૦ -૨૦
સાહિત્યકલાનું ગ્રાહ્ય ઉપાદાન ૦ -૧૧
મનુષ્યનું સહજ, સૂક્ષ્મ અને અનુભવ
સાધન ૦ -૧૧૬

ભોગ-૭૬

દાગ-૩૦, ૧૦૯
દાર્શનિક-૫૯
દે-સી-૧૬૬
બંગાળી પદ્ય-૮૩
બાલાવબોધ-૧૦૯
બહારવાદ-૦ જોવા અનુભવ-૬૫
૦ સહોદર આનંદાનુભવ-૬૬
બલેન્ડ વર્સ-૧૩
બોધભાષા-યુનિવર્સિટી શિક્ષણ પથ ૦-૧૧૪
બોધપ્રધાન સંવાદ કાવ્ય-૦ મદાલસા-૩૬૪
બુદ્ધિઆમાપય-૬૫, ૧૯૭
ભાવ- ૦ સમાધિ-૪, ૧૮

૦ વ્યાપાર-૭૪

મહાઈદ-૬૩

માવામેળ-૩૨૩

મુક્તક-૭, ૫૮, ૬૨, ૧૧૫

મુક્તવાસ-૬૩

મૂર્તિવિધાન-

લયવાદી પદ્યરચનામાં ૦-૧૨

રમણીયતા-૧૫, ૧૬, ૨૩, ૫૩, ૫૮, ૮૬, ૮૭,
૯૭, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૪,
૧૨૬, ૨૫૬, ૨૭૯, ૨૮૦, ૩૦૦,
૩૨૫, ૩૪૦, ૩૫૧

રસારવાદ- ૦ સાહિત્યકૃતિનો ૬

૦ ની સાપેક્ષતા ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૭૪,
૭૫, ૧૪૦

રસ- ૦ ગીર્માંસા-૧૮

૦ ગીર્માંસકો-૧૪૧

૦ લીનના-૧૮

૦ ધન્વિ-૨૧, ૧૩૯

૦ નિષ્પત્તિ-૩૦

૦ નિષ્પત્તિ કવિની કસોટી-૪૫

૦ નિષ્પત્તિ-ભારતીય રાજામાં-૫૭, ૫૮

૦ પ્રાકટ્યવાદ-૧૨
૦ પ્રબોધ-૬૨
૦ સંક્રાન્તિ-૩૨૨
અનુ-૦-૪૬
સ્થાપિ-૦-૪૬, ૭૫, ૧૪૧, ૧૬૮, ૧૭૧
સંસ્કાર-૦-૪૬
ભાવના- ૦ શક્તિ-૫, ૭, ૭૪
૦ મય અપૂર્વતા-૫૩
૦ વ્યાપાર-૭૫
ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્ર-૬૫

શબ્દસૂચિ (સાહિત્યિક)

- નિષ્પત્તિની આપણા અલંકારોની સમજૂતિ-૬૮
- નિષ્પત્તિનો કલાપ્રપંચમાં અવકાશ-૧૧૫, ૧૧૬
- સમાધિ-૩૪, ૩૫
- નો આનંદ ૩૫
- સિદ્ધાંત ભારતીય-૩૭, ૧૭૦
- નાં જુદાં જુદાં તત્ત્વ-૫૭
- બોધ-૫૮
- ધ્વનિ-૧૧૯
- નાટકનો-૧૪૩
- કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ-૧૬૯
- નો અભાસ (રસાભાસ)-૬૬, ૬૭, ૬૮
- સિદ્ધાંત-૬૭, ૬૮, ૭૨, ૭૩
- વાદ-૬૮
- વૃત્તિની સ્વતંત્રતા-૭૭, ૭૮, ૭૯
- નો અનુભવ (રસાનુભવ)-૯૦
- પરામર્શશક્તિની વિકાસક્ષમતા-૧૩૯, ૧૪૨.
- નો અવરોધ (રસાવબોધ)-૧૩૯
- રસાવબોધમાં ભાવકની તટસ્થતા-૧૪૨
- શાસ્ત્ર-૧૭૧
- હાનિ-૧૭૨
- દર્શન-પાશ્ચાત્ય-૨૬૧
- રચનાવૈભવ-
 - રંગમંડપનો ૦-૩૭૦
- રંગમંચ- પાશ્ચાત્ય ૦-૩૭૦
- રંગભૂમિ- પ્રાયોગિક ૦-૩૬૯
- જૂની ૦-૩૭૯
- પ્રયોગશીલ ૦-૩૮૪
- રાસ- ૩૦, ૬૨, ૧૦૯
- અર્વાચીન સાહિત્યમાં ૦-૨૭૩
- દાંડિયા ૦-૨૭૩
- તાળી ૦-૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૬
- રાસડો- ૨૭૩

- રેખાચિત્રો-૫૦, ૩૦૦
- રીતિ- વિશિષ્ટા પદરચના ૦-૭૨
- રૂપક- ૮૨, ૮૩, ૧૦૦, ૧૦૪
- પ્રધાન કાવ્ય-૧૧૫
- પ્રપંચ-૧૧, ૧૧૬, ૨૮૧, ૩૮૪
- રૂપમેળ- ૯૨, ૯૪
- સધુચુસ્તિત્વવર્યા-૧૨
- લક્ષિત- ◦ વાદ્મય-૧૭
- કળા-૨૯, ૩૩, ૬૪, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૨૩, ૩૦૧
- સાહિત્ય-૧૨૨
- લક્ષણદ્વિ-૪૪, ૪૫
- લાવણી- ૧૭
- લિરિક- ૨૬૦
- વકાસિત- ◦ કાવ્યનું જીવન ૩૧, ૨૪૮
- વસ્તુરાગ- ◦ ના આભાસમાં કવિતાનાં મૂળ-૩૭
- વસ્તુધ્વનિ-૧૧૯, ૧૨૦
- વાગ્વિદ્યમતા-૧૫
- વાદ્મય- રસસર્જનમાં સાહિત્યનો આનંદ આપવાની શક્તિ-૧૭૧
- વાગ્મિતા- ૧૩૫, ૨૪૭, ૨૬૪
- વાર્તા- ૨૩, ૨૬
- સાહિત્ય-૩૦
- ટૂંકી-૫૪, ૫૫, ૫૬, ૧૦૬, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૭૧
- વાસના- ◦ સહૃદયની-૬૭, ૬૮, ૭૫
- વિરોધ-૬૭
- નું નિર્વાસનત્વ-૬૭
- વાસ્તવનિષ્ઠા-૫૩
- વાસ્તવવાદ-૦ ચૈતસિક-૩૧૬
- વેદનશાલિત્વ-૧૫
- વેદનશક્તિ-૨૯
- વેદનશીલતા- ભાવકની-૦-૬૫
- વેદાન્તી વિચારધારા- ૧૯૯

રાજકોશ (સાહિત્યિક)

વિશાવ- આલેખન ૦-૪૬
ઉદ્દીપન ૦-૪૬

વિવેચન-૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૨, ૨૪, ૨૫,
૬૦, ૧૬૭, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧
૦ ના પ્રવાહો-૩
૦ ની તત્ત્વ ચર્ચા-૩
૦ માં પાયાની ઊર્જાન આનંદ-૩૫,
૦ વ્યાપાર-૩૫
૦ તું પ્રભવચાન-૩૫
૦ ની મરવી પ્રતિષ્ઠા-૩૬
૦ ભારતીય-૨૬૧

વિવેચક ધર્મ-૨૩

વિષયભોધ-સાહિત્યમાં ૦-૬૦

વિશાવન-૧૧૭, ૧૧૮

વ્યક્તિચિત્રો-૩૦૦

વ્યંગનાટ્ય-૭૫

વ્યંગ્ય-૧૧૭, ૧૧૯

વ્યુત્પત્તિ-૨૮૫, ૨૮૭

વૃત્તાલક ખંડકાવ્ય-૩૧૭

ચંદ્ર- ૦ કવિતાનું સૂક્ષ્મ અને અનુભવ માધ્યમ-૨૯
૦ ની અસાધારણ યોગ્યતા-૩૦
૦ આકાંક્ષા-સન્નિધિ-૩૩, ૫૨, ૫૩
૦ ભોધ-૧૧૮
૦ પ્રમાણ-૧૫૬

શિષ્ય-૪, ૧૨, ૨૯, ૧૧૬

શૈલી-જોષધનરામની ૦-૨૫૩

સત્ય-વૈજ્ઞાનિક ૦-૩૪

સમસંવેદન-૦ ની શક્તિ-૪૭

સરસતા-૦ નો સિદ્ધાંત-૫૩

સ્વપ્રભુશક્તિ-કવિતામાં ૦ ૬૯, ૭૫

સ્વપ્રભુશક્તિ સર્જન-૯૦

સ્વપ્રભુશક્તિ-૧૧૬

સ્વમાવેશ-૨૪૮

સ્વનિવેશ-૩૬૯, ૩૮૪

સાહિત્ય-

૦ કથા-૬, ૨૮૦

૦ ફિલમ્સ-૧૮

૦ વિવેચન-૧૮

૦ તત્ત્વ-૧૮, ૨૦, ૨૬

૦ પદ્ય-૫૭

૦ મીમાંસા-૬૦, ૬૨, ૬૪, ૧૧૪,
૧૧૬, ૧૨૯

સાધારણીકરણ-૫, ૬૯, ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૧૪૦

સામાજિકત્વ છત્રવર્ણન-૧૨૦

સાક્ષર-૪૦, ૧૩૭, ૨૬૩

સાહિત્યનુભવ-૧૨૪

સ્થાપત્ય-૪, ૫૮, ૧૦૯, ૧૧૬

સોનેટ-૬૨, ૧૧૫, ૩૧૭, ૩૩૫, ૩૫૮, ૩૬૨, ૩૬૩

રૂઝ-૧૧૯

સૌંદર્ય-૬, ૧૦, ૩૦૧, ૩૫૨, ૩૫૮

૦ આનંદનું-૨૬, ૨૭, ૨૮, ૪૮, ૫૨,
૫૪, ૫૬, ૫૮

૦ વિમર્શ-૫૯, ૬૦, ૬૩

૦ તું સાહિત્ય-૭૮

૦ ની ઉપાસના-૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૧૨૬

૦ સ્ત્રી સાહિત્ય-૧૧૧, ૧૨૧, ૧૩૬

૦ સર્જન-૧૩૭

૦ નિર્માણ-૧૩૭

૦ ભોધ-૫૬, ૫૮

૦ વિષય-૮૨

૦ દર્શન-૮૩

૦ ના અનુભવમાં મર્યાદા-૮૫, ૮૬

૦ સર્જન-૮૭

૦ દીક્ષા-દર્શન-૨૫૫

૦ પ્રીતિ-૨૫૯

૦ પદ્ય-૨૫૯

૦ સત્ય-૨૫૯

૦ પદ્ય-૨૫૯

૦ પાન-૨૫૯

[અનુસંધાન પાન ૪૭૫ ઉપર]

